НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

2008 рік
Випуск 11

Матеріали VII Міжнародного симпозіуму з проблем аграрної історії, присвяченого 90-ій річниці Української Держави гетьмана П.П. Скоропадського

Редакційна колегія:

Морозов А.Г. – доктор іст. наук, професор, відповідальний редактор;
Марочко В.І. – доктор іст. наук, провідний наук. співробітник, заступник відповідального редактора;
Корновенко С.В. – канд. іст. наук, доцент, відповідальний секретар;
Бащенко М.І. – доктор с-г. наук, професор, академік УААН;
Гоцуляк В.В. – доктор іст. наук, професор;
Гуржій О.І. – доктор іст. наук, професор;
Даниленко В.М. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Івангородський К.В. – канд. іст. наук, доцент;
Земзюліна Н.І. – канд. іст. наук, доцент;
Калініченко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Кузьмінський А.І. – доктор пед. наук, професор;
Кульчицький С.В. – доктор іст. наук, професор;
Лях С.Р. – доктор іст. наук, професор;
Масненко В.В. – доктор іст. наук, професор;
Мельниченко В.М. – канд. іст. наук, професор;
Моця О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Панченко П.П. – доктор іст. наук, професор;
Перехрест О.Г. – канд. іст. наук, професор;
Реєнт О.П. – доктор іст. наук, член-кор. НАНУ;
Темченко А.І. – канд. іст. наук, доцент;
Чабан А.Ю. – доктор іст. наук, професор.

Редколегія висловлює щиру подяку за сприяння у підготовці випуску депутату Черкаської обласної ради, зуступникові голови Черкаської обласної організації Народної партії
Петру Григоровичу Душейку
та керівництву корпорації «Дніпро»
Олексію Петровичу Душейку,
Андрію Петровичу Душейку

ISBN 966-7986-12-8

© Інститут історії України НАН України, 2008
© Черкаський національний університет, 2008
© Автори статей, 2008

ЗМІСТ

Українська Держава гетьмана П.П.Скоропадського

Реєнт О.П. Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема....6
Пиріг Р.Я. Земельна реформа Павла Скоропадського: німецький вплив....9
Любовець О.М. Аграрна програма урядових партій гетьманату П.Скоропадського....15
Сыпченко А. В. В. Мякотин о политике гетмана П. Скоропадского....19
Масненко В.В. Погляди В'ячеслава Липинського на аграрну реформу в Україні....22
Гай-Нижник П. П. Український державний земельний банк в світлі офіційних документів гетьманату 1918 р....27
Ковальова Н.А. "Гострі кути" аграрного законодавства Української Держави, або чиї інтереси відображала земельна реформа П.Скоропадського....29
Ромащенко В.В. Головні засади внутрішньої політики Української Держави гетьмана П.Скоропадського (1918р.)....32
Тараненко О.М. Аграрна політика П.Скоропадського у висвітленні зарубіжної україністики (1920–1939 рр.)....34
Медалієва О.З. Наукові дослідження про П.П.Скоропадського, представлені у фондах наукової бібліотеки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (1999–2007 рр.)....37

Історіографія, джерелознавство та методологія досліджень аграрної історії

Боєчко В.Ф. Суцільна колективізація сільського господарства радянської України: історіографія (друга половина 1980-х - початок 1990-х рр.)....39
Бондар В.В. Суб'єктивний фактор проведення реформи 1861 р. в українському селі: історіографія проблеми....43
Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (1861–917 рр.)....46
Бутенко А.П. Суспільно-політична діяльність М. Міхновського в працях вчених української діаспори....48
Герінбург О.В. Еміграційні процеси кінця XIX - початку XX ст. в Херсонській губернії за працями земських статистиків....51
Гоцуляк В.В. Новітні дослідження з історії українського села 20-рр. XX ст....54
Дудяк О. А. Польське селянство Західної України у міжвоєнний період (20–30-і роки xx ст.): історіографічний аспект....59
Земзюліна Н.І. Соціально-правовий статус жінки в радянському селі 1920-х–1930-х рр.: історіографічний огляд....62
Клейменова Н.В. Историография вопроса о подсобных хозяйствах в работах 1980–2000-х годов....68
Кондрашин В.В. "Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.": научный проект и научная концепция (предварительные заметки)....70
Корновенко С.В. Білоемігрантська історіографія аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в українському селі....74
Нечипоренко З.В. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: основні тенденції в історіографії 1920-х – початку 1950-х рр....78
Носань Н.С. Грошова реформа в СРСР та УСРР: радянська історіографія 1930-х – початку 1990-х рр....79
Олійник М.П. Матеріали фондів повітвиконкомів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів як джерело вивчення голоду 1921–1923 років на Південно-Східній Волині та Поділлі....82
Олянич В. В. Соціально-економічна характеристика селянських господарств в УСРР 1920-х рр. (за матеріалами офіційних статистичних джерел)....84
Присяжнюк Ю.П. Візія селянського укладу в контексті соціоментальної історії (на матеріалах Наддніпрянської України XIX - початку XX ст.)....87
Савченко О.І. Селянське питання на сторінках російської закордонної преси наприкінці XIX – на початку XX ст....90
Тихоненко Д.Г., Горін М.О. До 50-річчя епохального обстеження грунтів України (історія, методологія, орієнтири)....92
Шаповал Л.І. Вивчення сучасними українськими істориками етапів реалізації непу в аграрному секторі....97
Шевельков А.И. Некоторые аспекты аграрной политики государства в 1960–1970 гг. в рассекреченных архивных документах....100

Шевченко Л.М. Рівень та якість життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги": історіографія проблеми.....102

Аграрна історія в іменах

Морозов А.Г. Аграрна історія України в працях В. В. Гоцуляка.....107
Баранкова Н.О. Дослідження життя і наукової спадщини професора М.В. Рево.....110
Боденчук Л.С. Науково-представницька діяльність академіка І.І. Лукінова в кінці XX – на початку XXI ст.....113
Вовкотруб Ю. М., Лазуренко В. М. Сільськогосподарське питання в Харківському практичному технологічному інституті наприкінці XIX – на початку XX ст.....115
Горін М.О., Новосад Н.М., Новосад К.Б., Черненко Є.С. Олександр Маркович Грінченко та сучасна карта грунтів України.....117
Іваненко В.В. Формування пріоритетних напрямків дослідження аграрної історії в Дніпропетровському університеті.....120
Капустян Г.Т. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні у спогадах очевидця Дмитра Гойченка.....122
Костик Є.П. Дискусії навколо діяльності М.В. Левитського.....125
Лебедева Л.В. "Не восхищаться народностью, а знать ее следует". Изучение повседневной жизни крестьян и "народность" Н.И. Костомарова.....128
Скиртач В.В. Історичні аспекти зародження та розвитку вітчизняної селекції та насінництва цукрових буряків (друга половина XIX століття).....131
Чубіна Т.Д. Із епістолярної спадщини Софії Вітт (листи до Станіслава Щенсного Потоцького за 1795 рік).....133

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

Бобко Т.Г. Євангельські принципи у повсякденному житті українського селянства православних та протестантських громад 20-х рр. XX ст.: порівняльний аспект.....140
Брегеда М.В. Ставлення селянства Радянської України до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 р.).....142
Бундак О.А. Деякі питання релігійного життя Волині в першій половині XIX століття.....145
Голдіна С.О. До питання про чисельність старообрядців Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX століття.....148
Голиш Г.М. Від Пісочена до "Маяка": начерк соціоісторичного портрета с. Піщаного Золотоніського району на Черкащині.....150
Гончаренко О.М. Сільськогосподарська освіта в Райхскомісаріаті "Україна": до питання про відновлення діяльності навчальних закладів та спроби підготовки кваліфікованих фахівців (1941–1944 рр.).....154
Дорош Т.О. "Виховання" радянської сільськогосподарської інтелігенції УСРР в умовах становлення адміністративно-командної системи (20-і рр. XX ст.).....158
Дроздова О.В. Свято-Макаріївський кафедральний собор: окремі аспекти становлення, розвитку та впливу на формування світогляду прихожан.....161
Кантемирова Р. М. Гончарство на Полтавщині: минуле та сьогодення.....162
Коляструк О.А. Сільська інтелігенція і селянство на перетині радянських модернізаційних експериментів 1920-х рр. у вимірах щоденних практик.....164
Лахач Т.О. Державна регламентація селянських сімей у Радянській Україні першої половини 1930-х років в умовах "ліквідації куркуля як класу".....166
Любанська О.С. Релігійна приналежність селян північного Приазов'я (кінець XVIII – XIX ст.).....168
Маслак В.І. Діяльність полтавських парафіяльних училищ на сторінках "Київської старовини".....171
Меша В.Г. Православна церква і селянство в Україні останньої чверті XIX століття.....173
Романюк І.М., Романець Л.М. Кадрове забезпечення сільських шкіл України вчителями в кінці 1950-х – на початку 60-х років.....176
Сергієнко Г.С. Національне питання в Україні в період "відлиги".....178
Стародубцева І.В. Сільська молодь в контексті формування інтелігенції Донбасу в другій половині XIX – на початку XX століття.....180
Темченко А.І. Міфологічна синонімія: "щире серце" / "червона кров" (на матеріалі лікувальних замовлянь).....182
Федоренко Я.А. Розвиток і основні проблеми освіти у сільській місцевості в період хрущовської "відлиги".....186
Шамара С.О. Сільське духовенство Наддніпрянщини: проблема визначення інтелігентної ролі.....188
Якиминська Л. В. Екологічна свідомість: особливості актуалізації в соціокультурному середовищі українського селянства за матеріалами фольклорної традиції.....190

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

Івангородський К. В. Селянська верства Південної Київщини в системі соціальних відносин XVI – першої половини XVII ст.....193
Кочерга В.А. Аграрна політика Івана Мазепи.....197
Михайлюк Ю. М. Черкаський і Канівський замки в контексті державної політики Великого князівства Литовського.....201
Овсінський Ю.В. Подільський фільварок у 20–80-х рр. XVIII ст.: основні типи та структура (на прикладі маєтків Жевуських).....205
Петренко І.М. Шлюбний вік українського сільського населення у законодавстві Російської імперії XVIII ст.....209
Сакало О.Є. Типологія домогосподарств селян Лівобережжя в другій половині XVIII ст.: на прикладі села Нехристівки Курінської сотні Лубенського полку.....211
Сердюк І.О. Вихідці з села серед населення Переяслава 60-х рр. XVIII ст. (за даними генерального опису Лівобережної України 1765 –1769 рр.).....213

Українське селянство в умовах ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX - початку XX ст.

Аджиєва Л.С. Розвиток аграрного підприємництва на південному березі Криму у 1861–1914 рр.....216
Берестовий А. І. Податкове законодавство та податкові платежі і натуральні повинності українського селянства Російської імперії в другій половині XIX ст.....218
Буравський О.А. Система орендних відносин у землеволодінні римо-католицької церкви на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.).....220
Довжук І.В., Гусс К.С. Деякі аспекти формування індустріального робітництва Півдня України в пореформений період.....222
Дружкова І.С. Одеське відділення Селянського поземельного банку початку XX ст.: завдання в умовах аграрної реформи та їх втілення.....224
Дубінський В.А. УСДРП про шляхи розв'язання аграрного питання у міжреволюційний період (1907–1917 рр.).....227
Іващенко В.А. Становлення податкової політики Центральної Ради та Генерального Секретаріату в українському селі (березень – жовтень 1917 р.).....230
Іщенко А.О. Вплив залізничних перевезень на розвиток аграрного сектору Півдня України другої половини XIX ст.....232
Лабузов В.А., Андреева Н.В. Переселение украинского населения в Оренбургскую губернию (середина XIX – начало XX веков).....234
Лохматова А.І. Сільські поселення Південної України в післяреформений період.....237
Лук'яненко В.П. Усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку XX ст.....240
Малиновська Т.В. Посадові особи в поселеннях іноземних колоністів, державних та удільних селян Російської імперії (1787–1803 рр.).....242
Михайлик А.О. Розвиток скотарства на території Правобережної України в ринкових умовах другої половини XIX – на початку XX ст.....245
Михайлюк О.В. "Друга пасха": сприйняття селянами Лютневої революції 1917 р.....249
Оренштейн Є.Г. Німецькі поселенці Лівобережжя та Півдня України в умовах ринкової трансформації наприкінці XIX – на початку XX ст.....251
Піпан Х. М. Зародження селекції культури пшениці озимої (до середини XIX ст.) 254
Скрипник А.Ю. Діяльність органів губернської адміністрації у становленні та розвитку ринкових аграрних відносин на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст.....256

Українська селянська кооперація

Магась-Демидас Ю.І. Сільськогосподарська кооперація Правобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст.....259
Раку Ю.Г. Українська сільськогосподарська кооперація в м'ясо-молочному експорті України в роки непу.....262
Фареній І.А. Початок кредитно-кооперативної роботи в українському селі.....265
Федьков О.М. Кооперація на Поділлі в період Першої світової війни.....267

Аграрний розвиток України, Росії та країн Європи у XX ст.

Антонішина Т.П. Єврейське землеробство на Поділлі у 20-х рр. XX ст.....270
Балабай Я.В. Зовнішня селянська оренда землі в Україні у період непу.....272
Голиш Л.Г. Діяльність дитячих будинків промислових підприємств та колгоспів України у 1943 –1950 рр.....275
Горло Н.В. Вирішення питання про масштаби і напрями переселення із зони затоплення водосховищ дніпровського гідрокаскаду (50–70-ті рр. XX ст.).....278

Григорчук П.С., Кузьмінець Н.П. Аграрна політика місцевих органів радянської влади Поділля на початку 20-х років XX ст.....281
Гур'єва О.С. Особливості хлібозаготівель селянами-одноосібниками в УСРР (1931–1933 рр.).....283
Десятніков О.В. Діяльність професійної спілки "всеробітземліс" по захисту прав найманих робітників у сільському господарстві України у період непу.....285
Жулканич Н.М. Еволюція аграрних відносин в період становлення ринкових умов господарювання.....287
Захарченко М. В. Електрифікація українського села в 20-х роках XX ст.....292
Іржавська А.П. Політика нацистського фізичного терору на окупованих територіях України в 1941–1944 роках.....293
Каденюк О.С. Соціально-економічні аспекти кредитування сільського господарства України в 20-х роках XX століття.....297
Калиняк Л.Д. Відносини стронніцтва людового з українськими політичними партіями Західної України у контексті захисту економічних та політичних інтересів селянства (1931–1939рр.).....300
Кудактін О.В. Історичні обставини та передумови створення державних органів етнополітичного регулювання в УСРР.....302
Лісовська О.В. Комплексна механізація та автоматизація сільського господарства УРСР – одна з основних умов зміцнення матеріально-технічної бази села (1960-ті роки).....307
Лобач К.В. Деякі аспекти сутнісної характеристики більшовицької аграрної політики на рубежі 20–30-х рр. XX ст.....310
Махиня О. М., Черняк А. М. Залучення громадськості до підтримання правопорядку в українському селі (1959–1961 рр.).....312
Міняйло С.А. Ообливості стягнення натурподатку в українському селі у другій половині 1930-х рр.....316
Надькин Т. Д. Голод в средневолжской деревне в годы довоенной модернизации (по материалам республики Мордовия).....319
Нестеренко В.А. Колективізація єврейського населення Правобережної України в 1920–1930-ті роки.....322
Нізова Л.В. Підпорядкування дрібного власника державному управлінню (на прикладі інтеграції кустарів і ремісників у соціально-економічну систему УСРР).....325
Перехрест О. Г. Наслідки нацистської окупації для медичної сфери українського села.....331
Романець Н.Р. Допомога голодуючим у період голодомору 1932–1933 рр.: міфи і реальність...335
Сухушина О.В. Аграрні рухи в слов'янських країнах Центральної і Південно-Східної Європи та створення зеленого інтернаціоналу (1921–1924 рр.).....337
Ткаченко І.В. Санітарний побут українського населення в 20-і рр. XX століття.....341
Хисамутдинова Р.Р. Помощь сельских тружеников Южного Урала освобожденным районам Украины в 1943–1945 годах.....343
Чиж М.М. Основні напрямки діяльності органів НКВС-НКДБ у сільському господарстві Лівобережної України в 1943–1944 рр.....345
Шляхтич Р.П. Терор проти західноукраїнського селянства в контексті колективізації в післявоєнне десятиліття.....349
Юрочкіна І.Г. Медичне обслуговування сільського населення УСРР у 1920-х рр.....351

Сучасні проблеми українського села

Власюк І.М. Житомирська область в умовах реформування аграрного сектора економіки (1990–2007 рр.).....355
Ігнатенко В.В. Динаміка соціального простору української селянської еліти в роки незалежності (1991–2008 рр.).....358
Лисенко А.І. Соціальне становище сільської жінки в Україні (90-і рр. XX ст. – поч. XXI ст.).....360
Мельничук Т.А. Мовна ситуація в сільській місцевості України (1989–2001 рр.).....362

Рецензії

Голиш Г.М., Морозов А.Г. О. Г. Перехрест Українське село в 1941 – 1945 рр.: соціально-економічне становище – Черкаси : Видавничий відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 685 с.....364
Морозов А.Г. О.В. Михайлюк Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.....366
Корновенко С.В. К.В. Івангородський Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). – Черкаси: Черкаський національний університет, 2006. – 144 с.....368
НАШІ АВТОРИ.....370

Українська Держава гетьмана П.П.Скоропадського

О.П.Реєнт

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ ДОБИ ГЕТЬМАНАТУ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У зовнішньополітичній діяльності Української Держави 1918 р. російський вектор був найбільш складним. Це обумовлювалося низкою суттєвих факторів. По-перше, 6-ю статтею Брестського мирного договору від 3 березня 1918 р. між Центральними державами та РСФРР, що зобов'язувала останню унормувати свої відносини з УНР. По-друге, появою на теренах Росії державно-територіальних утворень антибільшовицького спрямування. По-третє, недостатньою визначеністю "східної" політики Німеччини в умовах незавершеної Світової війни. По-четверте, наявністю в Україні потужного російського емігрантського середовища, налаштованого на відновлення великої Росії. І, нарешті, російською імперською спадщиною в ментальності правлячої еліти гетьманату.

На початку статті спробуємо з'ясувати сутність такого визначення, як "українсько-російські відносини" стосовно періоду, що вивчається. Поза сумнівом, відносини Української Держави з російським постімперським простором мали багаторівневий характер: міждержавні, військово-політичні, етнічні та інші. Слід також мати на увазі, що російський напрямок зовнішніх зносин гетьманату значною мірою був детермінований позицією правлячого істеблішменту Німеччини. Її програш у Світовій війні визначальним чином позначився на зовнішньополітичній орієнтації Української Держави, яка задля власного врятування змушена була шукати підтримки у країн-переможниць, тобто Антанти.

Для характеристики відносин УНР і Української Держави з РСФРР використовуються також терміни "українсько-радянські", "українсько-більшовицькі", найчастіше для кваліфікації воєнних дій. Зокрема, праці Я.Тинченка та О.Чіхрадзе присвячені саме "українсько-більшовицьким війнам" 1918-1919 рр. [1]. Цей термін побутував і в українській історіографії міжвоєнної доби.

На наш погляд, таке визначення є доволі умовним, оскільки перша частина словосполучення "українсько-більшовицька" відображає одну сторону, репрезентовану УНР як державою, а друга частина вказує тільки на ідеологічну сутність владного режиму іншої сторони – РСФРР. Не випадково і В.Винниченко, і Д.Дорошенко у своїх працях для характеристики "большевизму" вживали терміни "русько-большевицький" та "московсько-большевицький" [2].

Слід відзначити, що в сучасній українській історіографії намітилася тенденція відходу від асиметричних кваліфікацій типу "українсько-радянська", "українсько-більшовицька" тощо. Наприклад, М. Ковальчук уникає терміну "українсько-білогвардійська війна", а послуговується досить точним визначенням "війна УНР із Збройними силами Півдня Росії" [3].

Цілком обґрунтованим є й уточнюючі проблемно-тематичні вказівки щодо характеру українсько-російських відносин в самих назвах робіт. Так вчинила В.Церковна, наголошуючи, що предметом її дослідження є лише національно-державний аспект українсько-російських відносин [4].

Хоча, на жаль, зустрічаються й досить "глухі" формулювання досліджень цієї теми. Зокрема, назва дисертації С.Борисенка "Українсько-російські відносини (квітень-грудень 1918 р.)" вказує тільки на хронологічні межі дослідження, претендуючи на розгляд усього спектру цих відносин, у той час як у роботі розглядаються лише відносини Української Держави з РСФРР. Це ж можна сказати й про працю О.Несука [5].

Отже, на нашу думку, таке визначення, як "українсько-російські відносини" може бути застосоване лише в комплексних, узагальнюючих працях. Що ж до висвітлення історії певних аспектів цих відносин, то вони потребують уточнюючих характеристик.

З формальної точки зору, міждержавний рівень відносин Української Держави П.Скоропадського найбільш рельєфно вибудувався з РСФРР. До цього обидві сторони спонукали міжнародні зобов'язання, визначені Брестською угодою. Окрім того, українська сторона намагалася убезпечитися від потенційної більшовицької експансії.

Слід відзначити, що сучасна українська історіографія відійшла від усталеного в радянській історичній науці зображення відносин радянської Росії з "контрреволюційним", "антинародним режимом" П.Скоропадського. Однак і глибокого, системного дослідження усього комплексу відносин Української Держави з РСФРР не проведено. Як правило, в узагальнюючих працях з історії зовнішньополітичної діяльності українських урядів згадується сам факт українсько-радянських переговорів 1918 р. та підписання прелімінарного договору 12 червня [6]. Наводять ці дані й більшість підручників та навчальних посібників [7]. Кілька спеціальних розвідок проблемі мирних переговорів делегацій Української Держави і РСФРР присвятив О.Лупандін [8].

І все ж, з огляду на досить значну історико-джерельну базу, її архівно-документну збереженість та археографічну репрезентацію [9], цей важливий напрямок зовнішньополітичної діяльності гетьманату не знайшов адекватного своїй історичній значущості висвітлення. Слід самокритично визнати, що й у документальних працях, виданих останнім часом, в

т.ч. й за участю провідних учених Інституту історії України НАНУ, ця проблема не набула достатнього висвітлення [10]. А між тим, історія українсько-російських взаємин, зокрема мирних переговорів 1918 р., має не лише суто дослідницьке, але й політико-практичне значення у світлі розвитку сучасних міждержавних відносин. Яскравий приклад – питання делімітації та демаркації українсько-російського кордону.

Відносини Української Держави з Кримом також у своїй основі мали досить виразну російську складову. Як відомо, на відміну від Центральної Ради, яка не вважала Крим українською територією, гетьман П.Скоропадський вів послідовну боротьбу за приєднання півострова до України. Фактично, це було жорстке протистояння українських державно-соборницьких устремлінь з ідеєю відновлення великої Росії. До того ж, реалізація цієї політичної лінії гетьманату від початку була різко обмежена геополітичними планами Німеччини на цей окупований її військами стратегічно важливий плацдарм.

З огляду на поліетнічний склад населення Криму, його політичні репрезентанти демонстрували не лише проукраїнський, але й інші вектори орієнтації (кримські татари – на Туреччину, німецькі колоністи – на Рейх, росіяни – на небільшовицьку Росію). І все ж українському урядові вдалося через систему економічних і політико-дипломатичних заходів добитися входження Криму до Української Держави на правах автономії. На жаль обставини і час дезавуювали це важко здобуте рішення.

Відносини Української Держави і Криму завдяки певній політичній актуальності "кримської проблеми" знайшли висвітлення у сучасній історичній, правничій, політологічній літературі. Ґрунтовні праці цій проблемі присвятили О.Копиленко [11], В.Сергійчук [12], О.Ганжа та Н.Кривець [13].

Однак, попри чималу кількість публікацій, російський чинник у відносинах між Україною і Кримом спеціально не досліджувався. З точки зору наявної джерельної бази, навряд чи її архівний сегмент домінуватиме в нових розвідках. А от опубліковані документи і, особливо, мемуари потребують нового прочитання та інтерпретації. Йдеться як про спогади самого П.Скоропадського, так і відомих російських діячів з антиукраїнського табору – А.Денікіна, О.Лукомського, В.Оболенського, П.Мілюкова та інших [14]. Це ж стосується й мемуарів провідних політиків та військових Німеччини – П.Гінденбурга, М.Гофмана, Е.Людендорфа та інших [15]. Надзвичайно цінні спогади безпосереднього реалізатора німецької окупаційної політики Вільгельма Гренера, що свого часу вийшли німецькою мовою, досі не перекладені українською [16].

Переконаний, що з огляду на наукову та політичну значущість історія відносин Української Держави гетьмана П.Скоропадського та Криму має отримати повне комплексне дослідження.

До кола досліджень історії українсько-російських відносин належать і взаємини гетьманату з іншими державно-територіальними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії. Насамперед йдеться про співпрацю із Доном та Кубанню. Нещодавно українська історіографія збагатилася узагальнюючою працею докторського рівня В.Матвієнка, яка присвячена саме цій науковій проблемі [17]. Оскільки вона охоплює весь період Української революції 1917-1921 рр. та взаємин зі всіма новоутвореннями, то, природно, автор не міг надто деталізувати ці відносини, особливо у їх двосторонньому форматі.

Тому проблема співпраці Української Держави з територіальними новоутвореннями заслуговує на поглиблене вивчення. На наш погляд, документи МЗС гетьманату, спогади П.Скоропадського, Д.Дорошенка, генералів П.Краснова, О.Черячукіна, Г.Лейхтенберзького та інших створюють поважну джерельну базу для розробки цієї наукової проблеми [18]. Зазначимо, що неодмінною умовою має стати ґрунтовне використання інформаційного потенціалу російських архівосховищ, який, на жаль, нашими дослідниками ще не освоєний.

Український уряд намагався надати відносинам з Доном міждержавного характеру. Зустрічні зусилля обох сторін завершилися укладанням 8 серпня 1918 р. українсько-донської угоди, яка передбачала взаємне визнання суверенітету і незалежності, спільних кордонів, налагодження торговельних і митних зв'язків тощо.

Особливо розгалуженими були військово-технічні відносини. Українська Держава постачала на Дон зброю, набої, спорядження. Природно, цей напрям співпраці носив доволі закритий характер, а відтак й має слабку історико-джерельну аргументацію. Однак із цим питанням пов'язана значно ширша проблема – участь України у створенні антибільшовицького фронту, формуванні Південної, Астраханської, Північної армій. Публічні і закриті постанови Ради Міністрів гетьманату підтверджують асигнування для цих цілей десятків мільйонів карбованців.

Ще менш висвітленими залишаються відносини Української Держави з Кубанню. Після приходу П.Скоропадського до влади у травні до Києва прибула делегація Кубанської законодавчої ради на чолі з М.Рябоволом. Тогочасна військово-політична ситуація на Кубані примушувала представників влади шукати підтримки в нового українського уряду і навіть погоджуватися на приєднання краю до України на правах автономії.

П.Скоропадський не був готовий негайно розв'язати це питання, але, як свідчать його спогади і архівні документи, гетьман серйозно ставився до проблеми Кубані, мав плани відрядити туди дивізію генерала З.Натієва, а у Бердичеві формувалося військове з'єднання для посилки в Чорноморську область. Хоча договір про міждержавні відносини між Україною і Кубанню був укладений лише 16 листопада, але весь час туди постачалися зброя і спорядження.

На характер українсько-російських відносин суттєвий вплив справляло ставлення німецької сторони до українського контрагента з російського боку. Природно, що визнання німцями П.Краснова як військового отамана Дону створювало сприятливе середовище для поглиблення співпраці з Всевеликим військом Донським як у цивільний, так і військовій сферах.

Натомість, німецьке командування не могло заохочувати стосунки П.Скоропадського з Добровольчою армією. Проантантівська орієнтація її фундаторів генералів М.Алексеєва і А.Денікіна розцінювалася як потенційна небезпека відкриття

фронту проти німецьких окупаційних військ, передові загони яких на сході базувалися у Ростові.

Загалом, на наш погляд, питання про відносини П.Скоропадського і лідерів Добровольчої армії має розглядатися у контексті більш широкої проблеми "Українська Держава і російський Білий рух". Нагальність вивчення і висвітлення цієї теми визначається не тільки її слабкою розробкою, але й намаганнями окремих представників сучасної російської історіографії зарахувати П.Скоропадського до білого табору. Так, робить, зокрема, Д.Мітюрін у книзі "Гражданская война: белые и красные". З одного боку Корнілов, Денікін, Скоропадський, Юденіч, Врангель, а з іншого – Будьонний, Фрунзе, Чапаєв, Котовський та інші [19].

Прикметно, що на відміну від А.Денікіна, який вважав П.Скоропадського "українським шовіністом", "самостійником", сучасні російські дослідники ставлять під сумнів його щиру українськість. Той же Д.Мітюрін у нарисі про гетьмана терміни "самостийнисть", "щирые украинцы", "жовто-блакитный", "ридна мова" неодмінно бере в лапки [19, 87-93].

Безперечно, на історико-джерельній поверхні лежить чимало фактів співпраці гетьманського режиму й особисто П.Скоропадського з представниками Білого руху. Але ці відносини слід розглядати в контексті намагання створити потужний антибільшовицький фронт і запобігти можливій експансії РСФРР щодо України. Однак це не може служити достатньою аргументацією для віднесення гетьмана до білогвардійського руху. Адже з найвиразнішим його представником – Добровольчою армією Українська Держава не вступила в союз навіть у найбільш складний час фактичного фіаско гетьманату.

Зважуючи на терезах історичної ретроспективи "українськість" і "російськість" П.Скоропадського, прихильники останньої незмінно кидають на шальки його федераційну грамоту. Мусимо визнати, що й нині це одне з найбільш контроверсійних питань в загальній оцінці діяльності гетьмана.

До речі, здебільшого і адепти, і критики, і сам П.Скоропадський визнають грамоту про федерування з небільшовицькою Росією помилкою. Одні це ставлять йому на карб, інші знаходять вагомі спонукальні причини, а відтак і виправдальні моменти.

Однак, враховуючи всі зовнішньополітичні, геостратегічні та внутрішні обставини, не слід залишати поза межами доказової аргументації свідомісні засади ментальності П.Скоропадського. Без цього навряд чи можна пояснити такий контроверсійний крок гетьмана як положення федераційної грамоти.

Отже, на нашу думку, розгляд українсько-російських відносин навіть такого нетривалого історичного відтинку як доба останнього українського гетьманату засвідчує потребу глибокого і системного дослідження. Адже вони мають не лише суто наукову, але й неабияку суспільно-політичну значущість.

---

1. *Тинченко Я. Перша українсько-більшовицька війна (грудень 1917 – березень 1918). – Київ-Львів, 1996; Чіхрадзе О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.). – Львів, 2003.*
2. *Винниченко В. Відродження нації. Ч. II. – Київ-Відень, 1920. – С. 17; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920 рр.). – К., 2007.*
3. *Ковальчук М. Війна Української Народної Республіки із Збройними силами Півдня Росії (осінь 1919 р.). Дис. ... канд. іст. наук: Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2005.; Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: Українсько-білогвардійске збройне протистояння. – К.: Темпора, 2006.*
4. *Церковна В. Українсько-радянські відносини у 1919-1922 рр.: національно-державний аспект: Дис. ... канд. іст. наук: Ізмаїльський державний гуманітарний університет. – Ізмаїл, 2002.*
5. *Борисенко С. Українсько-російські відносини (квітень-грудень 1918 р.) Дис. ... канд. іст. наук: Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. – К., 2003; Несук О. Українсько-російські відносини 1917-1922 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1998.*
6. *Заруда Т. Зовнішньополітична діяльність уряду Української Держави (1918 р).: Дис. ... канд. іст. наук: Київський національний університет ім.. Т. Шевченка. – К., 1995.; Веденєєв Д. Становлення зовнішньополітичної служби України (1917-1920 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: Київський національний університет ім.. Т. Шевченка. – К., 1994.*
7. *Див., напр.: Лановик Д., Матейко Р., Матисякевич З. Історія України. Навчальний посібник. – К., 1999.*
8. *Лупандін О. Українсько-російські мирні переговори 1918р. // Історичні зошити. – К., 1994.; Його ж Політика радянського уряду Росії щодо України // Проблеми історії Української революції Вип. 2. – К., 2007.*
9. *Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань Збірник документів і матеріалів. – Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999.*
10. *Політична історія України XX століття. У шести томах. – Т. 2. – К., 2003; Україна: політична історія XX – початок XXI століття. – К., 2007.*
11. *Копиленко О. Україна і Крим: "переговори у справі нового ладу" (документи і матеріали). – К., 2001.; Його ж. Автономна Республіка Крим: проблеми правового статусу. – К., 2002.*
12. *Сергійчук В. Український Крим. – К., 2001.*
13. *Ганжа О. Кримське питання в політиці урядів України (І Пол. XX ст.) // Крим в історичних реаліях України. Матеріали наукової конференції. – К., 1998; Кривець Н. Кримське питання в політиці Української Держави Павла Скоропадського // Проблеми балканістики, сходознавства та міжнародних відносин. – К., 2007.*
14. *Деникин А. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май-октябрь 1918 г. Воспоминания, мемуары. – Минск, 2002.; Лукомский А. Воспоминания. Т. 2. – Берлин, 1922.; Оболенский В. Крым в 1917-1920-е годы (мемуари) // Крымский архив. – № 2. – 1996.; Мілюков П. Воспоминания. Т. 2. – М., 1990.*
15. *Гинденбург П. Воспоминания. – Петроград, 1922.; Гофман М. Записки и дневники. – Ленінград, 1929.; Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. – Т. 2. – М., 1924.; Людендорф Э.Мои воспоминания о войне 1914 – 1918 гг. – Т.2. – М.,1924.*
16. *Groener W. Lebenserinerungen. Jugend. Generalstab. Weltkrieg. – Gottingen, 1957.*
17. *Матвієнко В.М. Політика УНР та Української Держави щодо новопосталих державних утворень на території колишньої Російської імперії (1917-1921 рр.): Дис.... д-ра іст. наук. – К., 2003.*
18. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3766. Міністерство закордонних справ Української Держави, м. Київ, 1918.; Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.; Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914-1920 рр.) – К., 2007.; Краснов П. На внутреннем фронте. – М., 2003.; Черячукин А. Донские делегации*

на Украину и в Берлин в 1918-1919 гг. // Донская летопись. – Белград, 1924. – № 3.; Лейхтенбергский Г. Как началась "Южная Армия" // Архив русской революции. – Т. VIII. – Берлин, 1923.

19. Митюрин Д. Гражданская война: белые и красные. – М. – Спб., 2004.

Р.Я. Пиріг

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: НІМЕЦЬКИЙ ВПЛИВ

Одна з вимог німецької сторони напередодні перевороту до майбутнього гетьмана стосувалася земельної реформи: "Аграрна проблема розв'язується на основі принципу приватної власності. Селянам слід вносити плату за землю, яка опинилася в їхній власності. Доки не встановлені в законодавчому порядку обмеження на розміри маєтків, зберігаються великі приватні господарства" [1, 160].

П. Скоропадський у своїх спогадах серед пунктів німецького "проекту угоди зі мною" (а фактично ультимативних вимог) цього положення не називає. Очевидно тому, що така позиція німців збігалася з його власною уявою про майбутню земельну реформу [2, 148].

У зв'язку з загостреною реакцією лівих фракцій на державний переворот в Україні, віце-канцлер Пайєр на засіданні рейхстагу 4 травня від імені уряду запевнив депутатів, що зміна влади чисто внутрішньо-українська справа, до якої німецьке командування непричетне. А новий режим залишається вірним договірним зобов'язанням України перед союзниками. Він наголосив, що німецьку сторону цілком влаштовує намір українського уряду вирішити аграрне питання шляхом відчуження великої земельної власності, її парцелярії та викупу селянами [3].

Німецький посол Мумм у доповідній записці канцлеру Гертлінгу пріоритети діяльності гетьманської влади визначив так: "Я закличу новий український уряд негайно провести всеохопну аграрну реформу, а також створити національну українську систему освіти" [1, 176]. Подальша концентрація зусиль гетьмана на цих двох напрямках була значною мірою детермінована установками німецької сторони.

Зберігся досить цікавий і промовистий документ – проект аграрної реформи в Україні, складений посольством Німеччини. Очевидно, підготовчі матеріали до нього були виготовлені німецькими аграрними експертами, зокрема проф. П. Рорбахом. Реалізація цього проекту передбачала досягнення трьох цілей: аграрно-політичної – перерозподіл земельної власності на засадах справедливих і простих; фінансово-політичної – надати Українській Державі багаті грошові засоби; зосереджені в руках селян величезні платіжні знаки повернути до загального обігу. З німецькою педантичністю документ регламентував здійснення заходів у наступних головних напрямках:

-придбання землі мало проводитися шляхом звичайних нотаріальних дій;

-селяни отримують землю за пільговими цінами, які в конкретних умовах встановлюються урядом;

-оплата за землю має вноситися в державні каси, підпорядковані Міністерству фінансів;

-з цих коштів мали отримувати компенсацію власники землі (чверть грішми, решта облігаціями Земельного банку);

-цей же банк мав надавати селянам кредити для набуття земельних ділянок;

-отримані від продажу землі кошти уряд мав використати для поліпшення сільськогосподарського і культурного благополуччя країни (меліорація, шляхи сполучення, школи, лікарні);

-частина коштів цього фонду мала піти на врегулювання валютних відносин з Центральними державами [4, 171-172].

Такий розлогий виклад положень цього витвору німецької аграрної думки виправданий з точки зору подальшого висвітлення реалізації українським урядом земельної реформи – однієї з фундаментальних підвалин життєздатності гетьманату як державного утворення. Необхідно це й для з'ясування самодостатності гетьманського режиму у розв'язанні цієї проблеми.

Гетьман був переконаний, що для проведення дійсно ефективної земельної реформи були непридатні як "демагогічні прийоми лівих партій", так й непоступливість "наших російських і польських панів". Він вважав, що потрібно було йти шляхом компромісу, в основі якого слід покласти такі положення: "Передача всієї землі, крім цукрових плантацій, лісів, землі, необхідної для кінських заводів, насіннєвих господарств. Передачу за плату. Безоплатна передача не має в даному випадку ніяких серйозних підстав і просто надзвичайно шкідлива. Уплата селянських грошей за придбану ними землю, врешті примусить їх пустити ці гроші в обіг, що значно полегшить уряд, даючи йому можливість значно скоротити друк нових знаків. Передача землі не безземельним, а малоземельним селянам. В цьому відношенні треба мати на меті ціль – держава, а не жалюгідну сентиментальність. Тільки земля, передана малоземельному селянству (у тексті помилково "безземельному" – авт.), може допомогти відразу справі, легко поставити його на тверді ноги. Водночас з аграрними питаннями передачі землі необхідно, по-моєму, було провести низку реформ у промисловості, в шкільній системі і обов'язково продовжити справу Столипіна, в сенсі виділення селян на хутори і знищення черезсмужжя" [2, 285-286].

Принципові засади аграрної політики були сформульовані вже в згаданій Грамоті гетьмана. Право приватної власності "як фундаменту культури і цивілізації" відновлювалося в повній мірі, а всі розпорядження українського і тимчасового урядів скасовувалися. Зрозуміло, що відмінявся й закон Центральної Ради про соціалізацію землі. Перший гетьманський акт дозволяв вільний продаж-купівлю землі. Містилося в ньому й концептуальне положення майбутньої земельної реформи про "відчуження земель по дійсній їх вартості від великих власників для наділення земельними участками малоземельних хліборобів" [5].

У поглядах П. Скоропадського на основні принципи земельної реформи чітко простежуються кілька каналів впливу. По-перше, це столипінська реформа, палким прибічником якої він був. Вірогідно, саме під її впливом погляди великого землевласника еволюціонували у бік доцільності фермерського господарювання. Пізніше він стверджував: "Я також

прибічник дрібних господарств, особливо на Україні, і неодноразово казав, що мій кінцевий ідеал був – бачити Україну, вкриту одними лише дрібними, високопродуктивними, приватними господарствами..." [2, 137].

По-друге, це програмна платформа Української народної громади, лідером якої був П. Скоропадський. Саме у цьому документі викристалізовано ліберально-консервативне бачення шляхів розв'язання земельного питання. Не випадково, що такі фундаментальні положення програми УНГ, як право приватної власності, купівлі-продажу землі, відчуження земель від великих власників для наділення хліборобів, майже дослівно ввійшли до Грамоти гетьмана від 29 квітня [6, 203-210]. По-третє, це позиція Української демократично-хліборобської партії, котра також відстоювала ліквідацію великого землеволодіння і наділення селян землею за викуп. П. Скоропадський розглядав УДХП як "надзвичайно корисну" не тільки через тотожність поглядів на земельну реформу, але й противагу Союзу земельних власників, який твердо обстоював непорушність поміщицького землеволодіння [2, 137].

По-четверте, гетьман мав враховувати настанови, висунуті німецьким командуванням. Вирішення земельного питання німці вбачали у відновленні приватної власності та сплаті селянами вартості отриманої землі. Крім того, вони вважали за можливе залишити більші земельні господарства для збереження продуктивності сільського господарства. Як бачимо, ці вимоги в основному збігалися з реформаторськими намірами гетьмана [7, 24].

І, нарешті, позицією українських соціалістичних партій можна було знехтувати, оскільки над ними ще тяжіла важка спадщина невдалого експерименту соціалізації. А їхня добровільно-вимушена неучасть в уряді обіцяла відносно безконфліктний шлях ухвали актів нового земельного законодавства.

П. Скоропадський добре розумів, що земельна реформа не тільки стрижень аграрної політики, але й домінуючий чинник стабільності державного ладу, спокою в краї, відносин з німецьким командуванням. Реформу земельних відносин він кваліфікував як "корінне питання нашої політики". Хоч вже пізніше, аналізуючи причини власних невдач, висловився з цього приводу більш емоційно: "Це прокляте земельне питання" [2, 208, 283].

Підготовка і проведення земельної реформи покладалася на міністерство земельних справ. Постать міністра ставала ключовою в здійсненні цього надзвичайно важливого і масштабного проекту. П. Скоропадський у спогадах наголошував, що призначення міністра земельних справ було особистим вибором голови Ради міністрів Ф. Лизогуба. На цю посаду він рекомендував В. Колокольцева – ученого агронома, харківського земського діяча, людину чудової репутації. Гетьман відзначав, що він не мав глибоких українських переконань, не володів державною мовою, але був твердим у намірах провести розумну аграрну реформу [2, 150, 169, 170].

В. Колокольцев був затверджений на посаді міністра 10 травня 1918 р. [5]. Апарат міністерства, в якому переважали українські есери, зустрів нового керівника активною обструкцією. Конфліктна ситуація набула розголосу, страйк службовців мінземсправ підтримали працівники деяких міністерств. Проти В. Колокольцева розгорнули кампанію українські соціалістичні газети. Зокрема, "Нова Рада" назвала його "харківським обрусителем самостійником" [8]. Становище в міністерстві стало предметом розгляду в Раді міністрів. 29 травня уряд підтримав пропозицію В. Колокольцева про звільнення усіх страйкарів без вихідної допомоги і права повернення до міністерства [9, 25зв.].

Таке становище негативно позначилось на початковому стані розробки законодавчої бази земельної реформи. За свідченнями П. Скоропадського, для обгрунтування законопроектів з земельного питання потрібні були відповідні статистичні дані, а міністерство їх не мало, що спричинило затяжку реформи [2, 202].

10 травня була оприлюднена урядова декларація, покликана дати відповідь на хвилю звинувачень нової влади у державному перевороті, встановленні авторитарного режиму, обмеженні прав і свобод. Серед інших уряд був змушений спростовувати й закиди у служінні інтересам великих землевласників та ігноруванні потреб селянства. У заяві відзначалося, що Рада міністрів уже приступила до земельної реформи, яка має забезпечити землею мало- та безземельних селян: "Правительство не зупиниться ні перед якими жертвами аби утворити на Україні селянство здорове, забезпечене землею, здатне піднести до найвищої міри її добробут". Документ містив запевнення, що землі власників будуть викуплені державою та передані "по необтяжливій ціні потребуючим хліборобам" [5].

Незважаючи на складнощі початкового періоду діяльності міністерства земельних справ, воно стало базою функціонування урядової комісії по виробленню проектів земельної реформи. Комісію очолював В. Колокольцев, до неї входили урядовці, учені-аграрії, представники політичних партій. Координація цієї складної роботи покладалася на заступника міністра В. Брунста. Одночасно велася розробка низки законодавчих актів, які у своїй сукупності мали скласти правову базу кардинальних перетворень у сфері земельних відносин.

Готуючи земельну реформу, Рада міністрів змушена була узгоджувати її з невідкладними заходами сільськогосподарської практики, обумовленої докорінною зміною приватновласницьких відносин, продовольчими зобов'язаннями перед союзниками, поміщицько-селянським антагонізмом тощо. Насамперед необхідно було реагувати на виданий ще 6 квітня наказ фельдмаршала Г. Ейхгорна про проведення весняних польових робіт, за якими урожай з засіяних площ мав належати сівачеві. Спеціальна комісія розробила законопроект про право на врожай 1918 р. [10, 22-24]. У кінці травня він був винесений на розгляд уряду, де викликав жваву дискусію. Гостро реагували на проект цього закону і власники землі.

Зокрема, з'їзд хліборобів-власників висунув до уряду вимогу, щоб жоден з законопроектів щодо землеволодіння і землекористування не розглядався без їхньої участі. Попереджуючи, що в іншому випадку це потягне "за собою найнебезпечніші наслідки" [10, 17-17зв.]. Наказ Г. Ейхгорна вони тлумачили як такий, що стосується виключно земель, засіяних на підставі постанов земельних комітетів. З'їзд також вимагав

відкласти публікацію закону на кілька днів для врахування його поправок. Уряд відхилив цю вимогу і закон, схвалений Радою міністрів, 27 травня був затверджений гетьманом. Він дістав назву "Про право на врожай 1918 року на території Української Держави". Цим актом визначалося, що право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить їм, а посіяної на орендованих землях – орендарям. Щодо врожаю яровини, посіяної весною 1918 р., то він належить засівачам (як й передбачалося наказом Г. Ейхгорна). Однак останні ставилися в досить жорсткі умови: повернути власникам земель всі господарські витрати, зроблені після жнив 1918 р., а також сплатити всі державні, земські податки та інші платежі. Щодо цукрових буряків, то при неякісній сівбі, проведеній невласниками земель, останні повинні були пересіяти і повернути хазяям земель. Законом передбачалося, що всі спірні питання будуть розглядатися окремими комісіями, призначеними міністром земельних справ. Цілком зрозуміло, що спрямованість цього документа визначалася такими фундаментальними чинниками, як пріоритет приватної власності, зобов'язання перед союзниками, диктат з боку землевласників тощо.

Рада міністрів у травні почала розгляд надзвичайно важливого в контексті земельної реформи тимчасового закону про порядок набування і позбавлення земель на території Української Держави [10, 13]. Кожному власникові земель надавалося право їх продажу, а Державний земельний банк міг купувати їх без обмеження. Цей закон визначився у такому принциповому питанні, як норма земельного наділу. Кожна фізична і юридична особа могла купити не більше 25 десятин землі. Придбані понад цю норму площі безоплатно відчужувалися на користь казни. Перевищення цього обсягу землі дозволялося лише мінземсправ для громадських, промислових, культурних цілей. Це ж стосувалося й лісних угідь. Контроль у справі купівлі-продажу землі покладався на губернські та повітові земельні комісії. Законопроект пройшов тривалий шлях доопрацювання і був затверджений 14 червня 1918 р. під назвою "Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями" [11].

Цей закон визначив лише одну, хоч виключно важливу позицію майбутньої реформи – норму землеволодіння до 25 десятин. Сам по собі цей акт виявився функціонально недієздатним, оскільки ще не були вироблені механізми його реалізації. Залишалися неврегульованими способи переходу землі від власників до Державного земельного банку, ступінь імперативності відчуження землі, максимальні розміри так званих культурних господарств (цукрових, насіннєвих, конезаводів, вівчарських та інших). Не були вирішені й такі суттєві питання, як ціни на землю, процедура торгів, їх публічність, підконтрольність тощо. Рада міністрів намагалася розв'язати й питання про належність удільних земель. Ф. Лизогуб запропонував передати їх у державну власність, але уряд його не підтримав. Як тимчасовий компромісний варіант, ухвалили підпорядкувати колишнє Управління удільним округом міністерству земельних справ [10, 35-35зв.].

Від темпів підготовки та якості комплексу цих законопроектів залежала доля земельної реформи. Хоч від початку її розроблення гальмувалося різновекторними устремліннями головних її творців та опонентів: гетьмансько-урядового блоку; Союзу земельних власників і Протофісу; українських політичних партій; селянського спротиву. До того ж доводилося зважати на позицію німецької сторони, яка задекларувала повну підтримку земельної реформи і водночас була зацікавлена в збереженні деякий час існуючого стану, боячись зриву поставок збіжжя. Всі ці сили закладали живильне середовище гострого конфлікту інтересів, які не вдалося гармонізувати й до падіння гетьманату.

Намагання прискорити ухвалу аграрного законодавства, пристосувати його до поточних потреб негативно позначалося на якості прийнятих актів. Наприклад, у законі про право на врожай 1918 р. не було врегульовано питання щодо сировини для цукрових заводів. Рада міністрів змушена була ухвалити окремий закон, який однозначно визначив, що врожай буряків, вирощених на землях заводів чи орендованих, незалежно від умов посіву, є власністю заводу. Засівачі зобов'язувалися передати врожай заводові чи зібрати і поставити буряки за певну оплату [11]. Як бачимо, закон був цілком на боці цукрозаводчиків. Його положення обумовлювалися необхідністю отримати сировину, виробити цукор, виконати поставки до Німеччини, забезпечити власні потреби держави, підтримати традиційний експорт. До того ж це відповідало намірам гетьмана забезпечити в структурі аграрного сектора статус цукрових заводів як культурних господарств.

Прийняття закону від 14 червня про право на врожай показало не тільки необхідність цілої низки суміжних правових актів, але й гостру потребу створення розгалуженої управлінської вертикалі, яка б змогла забезпечити на всіх рівнях реалізацію земельної реформи. 24 червня мінземсправ внесло до Ради міністрів законопроект про утворення губернських і повітових земельно-ліквідаційних комісій [10, 61]. Але він був визнаний недосконалим і відправлений на допрацювання. В кінцевій редакції закон був ухвалений урядом 6 липня. Фактично цей акт надавав поміщикам правове підгрунтя на відшкодування збитків, завданих селянами. Встановлювався піврічний термін задоволення вимог землевласників, а головне дозволялися приблизні підрахунки їхніх втрат. Ця норма закону фактично унеможливлювала в 1918 р. ведення операцій із продажу землі поміщиків, а відтак і відсувала реалізацію аграрної реформи.

Одночасно велося розроблення й законопроекту про губернські та повітові земельні комісії. 15 липня закон "Про утворення земельних комісій та відновлення чинності "Положения о землеустройстве (1912 г.)" був затверджений гетьманом [12]. Голову губернської земкомісії затверджував міністр земельних справ, крім цього до кожної комісії міністерство делегувало двох своїх представників. Керівник повітової земкомісії також стверджувався міністром. У цей час були розроблені положення про землеустрій, про селянське землеволодіння та землекористування.

Низка законів з аграрних питань мала надзвичайний характер. Усвідомлюючи можливі наслідки від неотримання врожаю для внутрішнього становища держави і для взаємин з німцями, Рада міністрів у середині липня ухвалила закон "Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження

держави". В засіки держави мав поступити весь тогорічний урожай за винятком харчування і господарських потреб, які мало визначити міністерство продовольства. Передбачалося, що у тих, хто ухилятиметься від передачі врожаю державі, збіжжя буде реквізовано з 30 % знижкою в ціні [12].

Надзвичайно важко вирішувалося таке стрижневе питання, як встановлення твердих цін на хліб. З цього приводу гостра полеміка велася у міністерствах і в самому уряді. Врешті було ухвалено введення хлібної монополії, мінпрод отримав право реквізиції хліба, на період з 1 серпня по 1 грудня встановлювалися тверді ціни на зерно та хлібовироби з подальшим зниженням на 25 %. Такі абсолютно неринкові підходи викликали неприйняття з боку деяких міністрів. Зокрема, І. Кістяковський і Б. Бутенко подали свої осібні гадки. Їхніми зусиллями було вилучено з законопроекту положення про хлібну повинність [9, 140-142зв.].

П. Скоропадський наголошував, що закон про хлібну монополію був прийнятий виключно під тиском німецьких представників в Україні. Він вважав це однією з корінних помилок німців у їх прагненні будь-якою ціною отримати 60 млн. пудів хліба. Врешті-решт німці більше хліба не отримали, але "надзвичайно налаштовували проти себе селянство і весь поміщицький клас" [2, 290]. З іншого боку, це яскраве свідчення високого ступеня залежності гетьманського уряду від волі вищого німецького командування.

Якщо абстрагуватися від втілення в життя ухвалених законів, то діяльність урядової комісії з підготовки земельної реформи під керівництвом міністра В. Колокольцева можна вважати досить активною і плідною. Міністерство було явним рекордсменом по кількості наданих законопроектів. Його зусиллями поволі заповнювали лакуни на правовому полі майбутньої земельної реформи. Зокрема, у серпні на розгляд уряду були внесені законопроекти про врегулювання відносин між власниками й орендарями за угодами на заміське нерухоме майно сільськогосподарського призначення, про принципи укладення договорів найму цього майна у випадку продажу його Державному земельному банку тощо.

Аналіз тогочасної ситуації в аграрній сфері Української Держави переконливо доводить, що окремі законодавчі напрацювання суттєво не впливали на зміну земельних відносин в руслі запланованої реформи. Концептуальне положення про примат права приватної власності, проголошене гетьманом, набуло в сфері земельних відносин потужного прискорення і вилилося в динамічні процеси реставрації поміщицької власності. Більше того, частина законопроектів об'єктивно слугувала поглибленню цих процесів, носила антиселянський характер. Зокрема, земельно-ліквідаційні комісії, що задумувалися як арбітражні структури в спорах між землевласниками і селянами, фактично перетворилися в руках губернських і повітових старост, місцевих поміщиків на інструмент прикриття репресивних методів "відшкодувальних" акцій місцевих землевласників.

Протягом травня-червня ця антиселянська практика з боку поміщицтва набрала шалених обертів та інспірувала зворотну реакцію українського селянства, що вилилася в масовий спротив, широкий повстансько-партизанський рух, спрямований не тільки проти поміщиків, німецько-австрійських окупантів, але й державної влади, уособлюваної гетьманом.

Здійснивши переворот під гаслами припинення в країні анархії, наведення порядку і спокою, гетьман та уряд у перші місяці свого правління виявилися неспроможними подолати як поміщицьку вакханалію, так і селянські виступи навіть при сприянні німецьких та австрійських військ. Адже ті стали додатковим подразником селянського опору.

Втручання німецьких військ у конфлікт між селянами і землевласниками на боці останніх, участь у примусовому поверненні поміщицького майна, роззброєнні селян, придушенні їхніх виступів, введення військово-польових судів різко налаштувало українське селянство проти окупантів. До того ж залишилося сприйняття "германця" як ворога, у боротьбі проти якого загинули тисячі українських селян, залишивши вдів та сиріт.

4 липня Рада міністрів змушена була ухвалити закон "Про тимчасові заходи боротьби з дезорганізацією сільського господарства". Цей документ був спробою обмежити каральні заходи місцевої адміністрації щодо селянства. За порушення постанов губернських земельних комісій – не більше штрафу у 50 крб. або 6 місяців ув'язнення. Навмисне псування посівів або зерна не могло каратися більше, ніж одним роком тюрми чи роком примусових робіт [9, 84]. Як бачимо, уряд намагався стримувати губернських старост та земельні комісії у їх намаганні взяти реванш над селянством на користь поміщиків. Проте дія цього закону була малоефективною, репресивні заходи проти селянства продовжувалися. У серпні міністр внутрішніх справ І. Кістяковський надіслав губернським старостам обіжник, спрямований на припинення каральних акцій поміщиків з метою повернення збитків, завданих селянським грабунками доби Центральної Ради та тимчасового більшовицького правління. В документі зазначалося: "У багатьох місцевостях все й ще досі проводять свою діяльність удержувані на приватні кошти карательні загони, які чинять гвалтовні речі. Вважаю за необхідне спинити таку діяльність карательних загонів, бо вони без потреби тільки дратують людність" [13].

Аналізуючи причини падіння Української Держави, П. Скоропадський самокритично визнавав ці прорахунки у внутрішній політиці. Він наголошував, що поміщики "хотіли не тільки до копійки отримати за все, що було у них взято або знищено під час аграрних безпорядків, але, на жаль, серед них були і нерідко випадки, коли вони суми своїх збитків дуже перебільшували" [2, 183]. Шкода, що гетьман у своїх розмірковуваннях не дійшов до визнання створеної саме урядом правової бази тих неконтрольованих відшкодувань та їх ролі в підриві ще нетривкого державного ладу. З запізненням і малоефективно був задіяний такий ключовий інструмент земельного перерозподілу, як Державний земельний банк. Лише 26 липня на засіданні Ради міністрів почалося обговорення його статуту. Розгляд вівся постатейно і супроводжувався жвавою дискусією. Особливої гостроти набуло питання про спостережну раду банку. Її склад свідчить про суттєву перевагу поміщицьких сил. Союз земельних власників мав

3 мандати, а мінземсправ лише два [9, 113зв.]. Прикметно, що було ухвалено рішення не включати до ради банку представника місцевих земств. Доопрацювання статуту затяглося і він був затверджений лише через місяць – 23 серпня, а опублікований у "Державному віснику" 14 вересня [14].

Для розгортання діяльності банку з Державної скарбниці асигнували досить скромну суму, як для таких потреб, у 50 млн. крб. Для порівняння зазначимо, що на обслуговування цукрової монополії у липні уряд виділив 278 млн. крб. До банку переходило рухоме і нерухоме майно київських відділень всеросійських дворянського і селянського поземельного банків. На жаль, Державний земельний банк успадкував їх чималі боргові зобов'язання. До його коштів входили й суми від реалізації свідоцтв, надання кредитів, позик тощо. Головне статутне завдання банку цілком збігалося з цілями земельної реформи – "утворення тривалих, дрібних господарств та піднесення сільського господарства". Головою спостережної ради був затверджений М. Антонов, а керуючим банком – Р. Будберг [15].

Повільна підготовка земельної реформи викликала занепокоєння й у колах ліберальної інтелігенції, яка розділяла думку про доцільність її проведення. Зокрема, у кінці серпня відомий український громадський діяч, знавець аграрної справи Є. Чикаленко виступив у газеті "Нова Рада" із статтею "До земельного питання" [16; 17, 110]. Він позитивно оцінив законодавче обмеження норми земельного володіння 25 десятинами, що унеможливлювало появу нових латифундистів. Одночасно він з тривогою констатував, що уряд "не робить ніяких заходів, щоб існуючі вже великоземельні маєтки швидко розпродувалися і переходили в руки хліборобів". Одну з причин такого становища автор статті вбачав у саботажі "впливових людей". Розуміючи, що гетьман не піде на непопулярні заходи щодо великих землевласників, Є. Чикаленко пропонував активно задіяти економічні механізми: збільшити норму земельного володіння, диференціювавши її в межах 50 – 150 десятин для центральних губерній і в степовій зоні до 250 десятин. Решту ж земель обкласти жорстким податком, стимулюючи власників до їх продажу. На наш погляд, влітку 1918 р. гетьман недооцінював силу впливу Союзу земельних власників та Протофісу на членів Ради міністрів, в тому числі й з питань підготовки земельної реформи. На відміну від Є. Чикаленка він не вважав їх "впливовими людьми". У "Спогадах" П. Скоропадський зауважує, що вони були далеко не такою серйозною силою, хоч намагалися примусити гетьмана вести їхню політику [2, 208-209]. Стурбованість відсутністю реального просування земельної реформи висловлювали й інші українські діячі. Зокрема, один з лідерів Української демократично-хліборобської партії В. Шемет переконував П. Скоропадського у необхідності якнайшвидшого передавання великоземельних маєтків від російських і польських поміщиків до рук українських селян, що зміцнить прошарок дрібної української буржуазії і складе соціальну базу гетьманського уряду. П. Скоропадський погоджувався з доказами В. Шемета і навіть розпорядився включити його до складу урядової комісії з розробки проекту земельної реформи, але того довгий час не запрошували на її засідання [17, 109].

Реформування сільського господарства в Україні перебувало постійно в полі зору німецького командування. Насамперед йшлося про реальні можливості вивозу продовольства та сировини. Важливо це також і з огляду на врегулювання становища в українському селі. Адже окупаційним військам доводилося все більше втягуватися в місцеві конфлікти, як правило, на боці земельних власників, виносити вироки військово-польових судів щодо українських селян.

Німецькі фахівці з українських справ – О. Гецш, П. Рорбах, Г. Оксборн та інші вміщували в німецькій пресі спеціальні статті, присвячені аналізу помилок Центральної Ради в аграрному питанні, намірів гетьмана провести розумну земельну реформу, становищу українського селянства. Зокрема, проф. П. Рорбах вмістив 30 липня у газеті "Warschauer Zeitung" грунтовну статтю "Українське селянство". Він наголошував, що Україна є селянським краєм і це має брати до уваги кожен, хто бажає будувати українську державу. Проти 25 млн. селян стоїть невеличка вища верства власників землі московської або польської орієнтації. І будь-хто з правителів України вдержиться при владі, коли опиратиметься на широкі селянські маси. На його думку, нинішній український уряд може утриматися довше лише за умови залучення на свій бік селян земельною реформою. Учений закликав німецьку владу підтримати українських селян, а не поміщиків.

Деякі газети досить відверто писали про політику Німеччини щодо України. Так, "Berliner Lokal Anzeiger" наводила слова віце-канцлера Пайера з приводу перевороту в Україні: "Головним завданням німецького уряду є закріпити порядок на Україні, а також зробити можливим виконання договору щодо поставок збіжжя для Німеччини і союзних з нею держав" [18]. Газета "Berliner Tageblatt" цитувала підсекретаря уряду Брауна про те, що "пружиною всіх дій на Україні є німецький інтерес, а все інше річ другорядна" [19]. Це випливало вже з факту самої окупації України та з конечної цілі німців – видобути з краю якнайбільше хліба.

Німецькі газети опублікували розмову кореспондента "Reichs-Post" з гетьманом на початку червня, виклавши його погляди на розв'язання земельного питання: перехід великих маєтностей в руки селян за державну ціну через посередництво держави, котра дасть відшкодування земельним власникам. Ціллю цих перетворень гетьман вважав заснування здорового, консервативного селянського стану [20].

Берлінський професор О. Гецш констатував, що й у середині серпня 1918 р. гетьманському урядові не вдалося зрушити аграрну реформу і це є найглибшою основою опозиції гетьманові, яку не можна недооцінювати [21]. Газета "Ukrainische Blatter" передову статтю цілком присвятила становищу українського селянства на Поділлі та Волині. "Інакше як пеклом не можна назвати такі факти, що польські поміщики, щоб відшкодувати

збитки, заподіяні більшовиками, спираючись на військову силу, накладають на селян контрибуцію в 250 тис. крб. за шкоду в 10 тис. крб." – наголошує автор статті [22].

Австрійський посол Й. Форгач також уважно відслідковував хід земельної реформи в Україні. 5 вересня він склав для МЗС ґрунтовну аналітичну записку з цього питання. Висновок дипломата був зовсім не оптимістичний: "аграрна реформа знаходиться ще у своїй первісній стадії, а цілий ряд питань, пов'язаних з нею, потребує ще юридичного оформлення, практичне проведення їх навіть й не почато". Й. Форгач вважав, що головною перешкодою є нездатність уряду розв'язати проблему примусового відчуження земель великих поміщиків, які досі "зуміли міцно утримати свою власність, всупереч усім стремлінням до реформи". На його думку, уряд не може емансипатуватися від впливу великих поміщиків саме у вирішальному питанні про відчуження.

Цікавими є й спостереження за роботою земельної комісії. Більшість її членів висловилася за можливість примусового відчуження поміщицької землі, однак противники шляхом поправок домоглися того, що в підсумковій резолюції від принципів відчуження майже нічого не залишилося [4, 304-305].

У кінці серпня до України приїхав М. Зерінг – професор Берлінського університету, відомий німецький економіст, визнаний авторитет в галузі земельної справи та колонізаційних процесів. Формально його місія у Києві зводилася до організації курсів для німецьких офіцерів. Однак, з огляду на його вхожість до імператорського двору, мав зібрати інформацію про становище в Україні напередодні офіційного візиту гетьмана до Німеччини, зокрема й в аграрній сфері.

Пізніше П. Скоропадський згадував, що під час зустрічі з імператором Вільгельмом той шкодував, що в Росії не були проведені реформи, особливо аграрна. На що гетьман відповів: "у нас на Україні повним ходом ведеться розробка аграрної реформи" [2, 276]. Оптимістично оцінював хід земельної реформи в Україні й голова Ради міністрів Ф. Лизогуб, який здійснив поїздку до Німеччини у серпні місяці. Міністр внутрішніх справ І. Кістяковський на нараді з губернськими старостами також запевняв, що реформа ведеться цілком планово і впевнено. Хоч він був добре проінформований про справжнє становище в українському селі.

Водночас головний промотор земельної реформи міністр В. Колокольцев висловлювався більш стримано щодо її перспектив. Він розумів, що ніхто не наважиться на примусове відібрання землі у поміщиків, а відтак й швидке завершення реформи не можливе. Восени стало очевидним, що й сам міністр вже є гальмом реформи. Його бачення перспектив її проведення не відповідали ні поглядам гетьмана, ні сподіванням німецького командування. Під тиском Всеукраїнського союзу земельних власників та Протофісу він був нездатним на рішучі дії, стверджував, що земельні відносини врегулюються через вільний продаж землі [23].

Після відставки В. Колокольцева з посади міністра ліва преса звинуватила його в стримуванні земельної реформи, у намаганні "захистити права великих земельних власників, а селянам віддати клинці, одрізки поміщицьких земель" [24]. На наш погляд, це були не зовсім обгрунтовані закиди. В. Колокольцев при відсутності рельєфного українського патріотизму все ж був добрим фахівцем і послідовно відстоював основні засади земельної реформи. Керована ним урядова комісія встигла чимало зробити у справі її підготовки. Проте на якомусь етапі міністр, не бачачи політичної волі гетьмана і уряду зламати опір великих землевласників, й сам зневірився у можливостях динамічного проведення аграрних перетворень в Україні. П. Скоропадський вважав, що заради справедливості справжнім автором проекту земельної реформи треба вважати В. Колокольцева, а не В. Леонтовича, хоч тому й прийшлося представляти документ на розгляд уряду [2, 282-283].

Восени 1918 р. стало очевидним, що земельні власники за умов вільного продажу землі позбуватися її не мають наміру. Все більших розмахів набувала здача землі в оренду. В період жовтневої урядової кризи директор Українського телеграфного агентства Д. Донцов занотував у щоденнику: "З земельних банків нічого не виходить. Ніхто нічого не продає й не купує. А коли й продають, то великі власники великим. Форма продажі – закладна" [25, 111].

Слід відзначити, що цей гальмівний фактор проведення земельної реформи не залишився поза увагою німецької сторони, ще в середині серпня вони вимагали від уряду створення окремої комісії за їх участю для розв'язання проблеми відносин земельних власників і орендарів. А коли такий законопроект був підготовлений, то В. Гренер особисто звернувся до уряду з листом незгоди. Рада міністрів ухвалила просити гетьмана вказати німецькому командуванню на неприпустимість втручання в законотворчу практику уряду [9, 176].

Документальні матеріали і спогади П. Скоропадського дозволяють зробити висновок, що гетьман лише у жовтні після відставки уряду усвідомив усю небезпеку подальшого затягування земельної реформи. Він активно почав займатися питаннями її розробки, провів ряд зустрічей з представниками політичних партій. Міністерство земельних справ підготувало порівняльні статистичні дані про кількість землі на душу населення в Україні, Росії та інших країнах. Цифрові викладки ще більше ствердили його в думці про обмеженість земельних ресурсів в Україні і можливість забезпечення землею лише малоземельних селян [2, 285-286].

Гетьман розпорядився сформувати представницьку комісію з питань земельної реформи під його керівництвом. 11 листопада новий міністр земельних справ В. Леонтович вніс на розгляд уряду проект положення про особливу нараду по земельній реформі [26, 38зв., 51, 53, 62]. Склад комісії був досить численним і розмаїтим. До неї входили представники гетьмана, уряду, міністерств і відомств, спілок, учені, аграрії-практики. Зокрема, гетьмана представляли Ф. Лизогуб (після відставки) та В. Подпалєв. До комісії входили близько 50 вчених. Склад її постійно поновлювався. Майже на кожному засіданні Ради міністрів йшлося про формування особливої наради [26, 53-62]. Після проголошення гетьманом федеративної грамоти із складу комісії вийшла група

В. Шемета, який заявив, що проведення реформи можливо лише в незалежній Україні.

18 листопада один з членів попередньої урядової комісії, заступник міністра земельних справ В. Брунст запропонував на засіданні уряду розглянути результати її роботи. Однак ця пропозиція була відхилена з огляду на вимоги гетьмана сформувати велику особливу нараду з питань земельної реформи [26, 51].

Перше її засідання було призначено на суботу 23 листопада. Проте стрімкий перебіг внутрішньополітичних подій, невизначеність міжнародного становища України не сприяли налагодженню роботи нової комісії. Формування її складу не було завершено. Делегати українських організацій виходили з її складу. Представники поміщиків у комісії фактично саботували роботу, сподіваючись на швидкий прихід військ Антанти, які поховають ідею самої реформи [27, 76].

Оцінюючи спроби проведення земельної реформи в добу Української Держави, П. Скоропадський стверджував: "Ніколи ще аграрне питання не було так близько до свого розумного вирішення, як у листопаді 1918 року на Україні" [2, 287]. Відомий український фінансист і урядовець Х. Лебідь-Юрчик також вважав цей законопроект найбільш прогресивним на той час, порівнюючи його з новозеландським [28, 135-136].

Ці висновки та оцінки, неодноразово також повторені у працях сучасних прихильників останнього українського гетьмана, слід сприймати лише a priori. Якщо перефразувати слова П. Скоропадського, то Господь не дав йому сили і часу здійснити задумане, в тому числі й земельну реформу. І не останню роль у цьому відіграла іноземна військова присутність.

Фактична окупація українських земель породжувала багатопланову залежність гетьманського уряду від економічних та політичних інтересів держав Четвертного союзу. Вони підтримували ідеологію проведення земельної реформи в Україні. Проте не могли допустити докорінних змін в аграрному секторі, які б поставили під загрозу отримання обумовлених угодами збіжжя та сировини. Тому наміри гетьмана щодо реалізації головної ланки земельної реформи – ліквідації латифундистських володінь стримувалася усвідомленням необхідності виконання взятих економічних зобов'язань перед союзниками. Він був змушений відкласти ці елементи реформи до завершення збирання врожаю, суттєво затягуючи процес аграрних перетворень. Навіть при найсприятливішому перебігу подій впровадження основних положень земельної реформи могло статися не раніше весни 1919 року.

1. *Федюшин О. Украинская революция. 1917 – 1918. – М., 2007.*
2. *Скоропадський П. Спогади. – Київ – Філадельфія, 1995.*
3. *Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.*
4. *Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов. Документы и материалы. – К., 1938.*
5. *Державний вістник. – 1918. – 16 травня.*
6. *Геращенко Т. Українська Народна Громада // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – 2000. – Вип. 4.*
7. *Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Т.2. – К., 2002.*
8. *Нова Рада. – 1918. – 28 травня.*
9. *ЦДАВО. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6.*
10. *ЦДАВО. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.13.*
11. *Державний вісник. – 1918. – 16 червня.*
12. *Державний вісник. – 1918. – 19 липня.*
13. *Нова Рада. – 1918. – 14 серпня.*
14. *Державний вісник. – 1918. – 14 вересня.*
15. *Державний вісник. – 1918. – 21 вересня.*
16. *Нова Рада. – 1918. – 27 серпня.*
17. *Чикаленко С. Щоденник. – Т.2. – К., 2004.*
18. *Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.*
19. *Berliner Tageblatt. – 1918. – 16 травня.*
20. *Kolnische Zeitung. – 1918. – 7 червня.*
21. *Українське слово. – 1918. – 16 серпня.*
22. *Ukrainische Blatter. – 1918. – 25 вересня.*
23. *Нова Рада. – 1918. – 6 вересня.*
24. *Нова Рада. – 1918. – 16 жовтня.*
25. *Донцов Д. Рік 1918. Київ. – К., 2002.*
26. *ЦДАВО. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.7.*
27. *Леонтович В. Зібрання творів. – К., 2005. – Т.3.*
28. *Лебідь-Юрчик Х. Бюджетове право. – Львів, 1927.*

О.М. Любовець

АГРАРНА ПРОГРАМА УРЯДОВИХ ПАРТІЙ ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

Соціальною базою гетьманського перевороту П. Скоропадського стали землевласницькі та підприємницькі кола, а також заможне селянство, яке виступало проти аграрної політики Центральної Ради. Саме ці соціальні прошарки українського суспільства позитивно сприйняли зміну влади в країні, вбачаючи гетьмана репрезентантом своїх інтересів і сподіваючись на те, що новостворена Українська держава стане захисником і гарантом забезпечення цих інтересів. У свою чергу й гетьман розглядав ці сили як державну основу й планував спиратися на них при проведенні урядової політики. Саме тому основу всіх його урядів становили члени Всеукраїнського союзу земельних власників та Союзу представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства (Протофіс).

Об'єктивне вивчення історії функціонування цих партій тільки розпочалося вітчизняною історичною наукою. Окремі аспекти діяльності, основи партійних доктрин знайшли відображення в ряді праць сучасних дослідників [1]. Автор статті ставить собі за мету на основі партійних документів та рішень партійних форумів розглянути основні засади аграрних програм Всеукраїнського союзу землевласників та Протофісу, проаналізувати позицію партій щодо шляхів розв'язання земельної проблеми в Україні в період гетьманату П. Скоропадського. Об'єктом дослідження є аграрні програми Всеукраїнського союзу землевласників та Протофісу, предметом – основні положення та складові цих програм.

Власне бачення вирішення аграрного питання Протофіс і Союз землевласників запропонували практично зразу після повалення Центральної Ради. На початку травня, перед установчим з'їздом Протофісу, президія його тимчасового комітету подала гетьманському уряду декларацію, в якій піднімалися основні питання правового та економічного життя країни. У вступній частині

декларації підкреслювалося, що соціалістичні експерименти попереднього уряду не відповідали реальним економічним відносинам, результатом чого стали руїна та спустошення краю.

Ключовим положенням декларації промисловців були тези про неприпустимість непродуманих соціалістичних експериментів у галузі земельної реформи, які загрожували, на їх переконання, повним розвалом сільського господарства та необхідність покласти в основу економічного життя інститут приватної власності як такий, що відповідає правосвідомості народу та веде до найвищого розвитку праці, капіталів і підприємницької ініціативи [2].

Установчий з'їзд Протофісу пройшов у Києві 15-18 травня 1918 р., на який з'їхалося біля 1000 чол. Головою з'їзду був обраний фон Дітмар, до президії ввійшли А. Бобринський, А. Голіцин, В. Кочубей, В. Демченко, А. Добрий та інші. Делегати з'їзду вітали нову владу в Україні в особі гетьмана і висловили йому повну підтримку та довіру. Делегати з'їзду обговорили поточні політичні події та ухвалили ряд постанов з нагальних економічних проблем. Значна увага на з'їзді була приділена аграрному питанню. Окремо працювала спеціальна сільськогосподарська секція, на якій розглядалися доповіді з цього питання. Загалом доповідачі на основі значного статистичного матеріалу обґрунтовували шкідливість примусового поділу великих земельних володінь і відстоювали ідею їхнього природного зменшення за рахунок вільного продажу та купівлі землі [3, 5].

На основі цього робилися ряд висновків-настанов щодо урядової політики в земельному питанні. Зокрема, на думку доповідачів, розв'язання земельної проблеми лежало не в аграрному законодавстві, а в аграрній політиці, яка повинна була полегшувати природну земельну еволюцію шляхом підтримки життєздатних дрібних володінь. Рішуче підкреслювалося, що не можна робити ніяких заходів щодо різкого порушення існуючого взаємовідношення різних типів володінь (дрібних і великих), а особливо – ніяких заходів, спрямованих на руйнацію та скорочення великих господарств. Перехід землі до рук дрібних господарів мав відбуватися лише в порядку вільної мобілізації земельної власності. Водночас визнавалася необхідність певного втручання держави в поземельні відносини, але лише в напрямі врегулювання мобілізації землі шляхом скупівлі земель державою і створення державного земельного запасу для облаштування життєздатних дрібних господарств; сприяння землеробському населенню у придбанні земель; запобіганні земельній спекуляції. Основною і кінцевою метою урядової земельної політики визнавалося створення міцних дрібних господарств, які були б здатні забезпечити продуктами не лише себе, а й неземлеробське населення [3, 6].

Безумовно, з наукової точки зору такий погляд на шляхи розв'язання аграрної проблеми мав рацію. Але з позиції життя був абсолютно непридатним у тогочасних політичних обставинах. Він не знімав напруги в суспільстві, а, навпаки, загострював і без того вкрай загострені стосунки на селі, відбиваючи інтереси тільки великих землевласників. З іншого боку, прямування таким шляхом давало широке підґрунтя для агітації ліворадикальних сил (що й сталося пізніше). Однак, не розуміючи складності та суперечливості політичної ситуації, делегати з'їзду одноголосно прийняли резолюцію в аграрній справі, вироблену секцією.

У резолюції зазначалося, що з'їзд вітає проголошене грамотою гетьмана відновлення приватної власності на землю як основи розвитку сільського господарства і вважає головною метою земельної політики уряду досягнення найвищої продуктивності сільського господарства. Серед можливих шляхів досягнення цього називалися: необхідність надання сільським господарствам державних кредитів, агрономічної допомоги, забезпечення збуту продукції і т.п. Вирішення проблеми малоземельності пропонувалося через розвиток "промислу й іншого нехліборобського зайняття, щоб дати працю і малоземельному населенню" [4, 30].

Жодного слова у резолюції не говорилось про необхідність проведення широкої аграрної реформи, метою якої було б врегулювання проблеми норм земельної власності та землекористування. Крім цієї резолюції, на з'їзді була прийнята додаткова постанова, в якій перед гетьманським урядом ставилася вимога повернення відібраних у поміщиків землі та майна з виплатою селянами відшкодувань. З цього видно, що з'їзд став на захист інтересів тільки великих землевласників, ігноруючи таким чином реально існуючу соціальну напруженість на селі.

Аналогічну позицію в справі розв'язання земельної проблеми зайняла й друга урядова партія – Союз землевласників. 26-29 травня 1918 р. у Києві пройшов його всеукраїнський делегатський з'їзд, на який прибуло більше 500 делегатів (складали селяни). Головою з'їзду обрали селянина з Херсонщини Г. Сидоренка. В перший день засідань делегати змінили назву організації – замість "Київський краєвий союз земельних власників" була прийнята назва "Всеукраїнський союз земельних власників" [5].

На з'їзді працювали обрані делегатами дві комісії – земельна, завданням якої був розгляд земельної реформи, та комісія по боротьбі з анархією. Результатом роботи комісій стало вироблення ряду резолюцій з усіх нагальних аграрних проблем.

Члени земельної комісії висловилися проти визначення будь-якої норми щодо купівлі-продажу землі. З цього приводу секретарем з'їзду С. Гуляницьким був зачитаний "великий і обґрунтований доклад". Резолюція комісії містила такі основні вимоги: повна свобода земельних наділів; необхідність вживання суворих заходів проти спекуляції землею; запровадження покарань за перепродаж землі; необхідність надання пільг дрібним власникам та ін. З'їзд також ухвалив проект закону про засіви на базі наказу фельдмаршала Айхгорна [5].

Значна увага на засіданнях була приділена проблемі вироблення аграрного законодавства. Багато виступаючих висловили незадоволення тим, що урядова аграрна політика проводиться без участі найбільш зацікавлених у цьому питанні хліборобів. Тому делегати ухвалили резолюцію, в якій, зокрема, зазначалося, що з'їзд висловлює тверду надію, що жоден законопроект, який торкається інтересів землеволодіння, землекористування, сільського та лісного господарства, не буде розроблений без безпосередньої участі хліборобів "в обличчі їх представників". Резолюція виражала занепокоєність, що в разі, якщо і надалі закони з земельних питань

будуть розроблятися і видаватися без участі землевласників, то це потягне за собою найнебажаніші наслідки [6].

Друга комісія з'їзду по боротьбі з анархією розробила досить жорстку резолюцію, яку делегати ухвалили одноголосно. В документі наголошувалося, що боротьба з анархією стане плідною тільки тоді, коли населенню впровадиться впевненість про існування твердого закону й порядку, будь-яка протидія якому негайно без коливань буде придушена "самою нещадною репресією". Проголошені Грамотою гетьмана відновлення порядку, законності та права приватної власності, на думку делегатів, необхідно було підтримати всім авторитетом влади, яка не повинна зупинятися перед застосуванням "самих крайніх мір".

Резолюція формулювала вимоги землевласників щодо реорганізації місцевої влади. Насамперед, пропонувалося звільнити всіх нездатних, непідготовлених і недобросовісних чиновників, замінивши їх "людьми гідними не зараженими соціалізмом". Губернським і повітовим старостам повинні були підкорятися всі без виключення місцеві адміністративні органи, а розташована на їх території військова сила виконувати всі їхні вимоги щодо відновлення законності та порядку. Всі існуючі земські зібрання, губернські та волосні управи вимагалося розпустити, а до введення в дію запроектованого земського положення до завідування земським господарством за запрошенням губернських старост призначити осіб, які "користуються громадською довірою". Волосні земства також треба було розпустити і відновити волосні правління, на чолі яких мали стати волосні старости за призначенням повітових старост і за згодою мирового посередника. Найближчим часом також вимагалося проведення ревізії всіх органів земського самоврядування, земельних комітетів і продовольчих управ, після чого приступити до їх розпуску, з огляду на те, що "в них звили собі гніздо соціалісти самих крайніх толків" і їх агітаційна робота полегшується наявністю у них грошових засобів.

Особливо в резолюції наголошувалося на тому, що всі викладені міри не дадуть позитивних результатів, якщо одночасно з їх проведенням не буде запроваджено по всій Україні військове положення "зі всіма витікаючими наслідками". Така крайність пояснювалася тим, що, начебто, населення в більшості настільки "развращено", що тільки безпощадним застосуванням швидких і рішучих заходів може буди відновлений порядок. А тому будь-яка протидія владі мала бути зломлена, випадки збройного опору, вбивства, розбої і т.п. злочини повинні були каратися найсуворішими методами, аж до застосування польових судів включно. Також необхідно було провести повне роззброєння населення, а паралельно полегшити можливість отримати зброю особам "вполне благожелательним". Всіх агітаторів необхідно було вислати за межі України.

Закінчуючи резолюцію, її автори ще раз підкреслили, що всі перераховані засоби боротьби з анархією дадуть позитивні результати лише в тому випадку, якщо будуть застосовані всі одночасно і за умови усвідомлення всіма органами влади, що час вимагає узгоджених і рішучих мір [7]. Таким чином, делегати з'їзду зайняли неконструктивну, неадекватну реальній ситуації на селі позицію, бо лише силою неможливо було розв'язати вкрай загострені стосунки між селянством і землевласниками. Вирішення цієї проблеми можливо було тільки за допомогою продуманої земельної реформи, яка б збалансовувала інтереси представників різних аграрних верств. Однак саме такої реформи і методів її проведення й не запропонували делегати землевласницького з'їзду.

По закінченню засідань делегати у кількості 200 чол. відвідали гетьмана. Під час зустрічі з привітаннями від з'їзду виступили Г. Сидоренко та М. Коваленко. Після прийому члени делегації сфотографувалися разом із гетьманом [5]. Цим актом вони мабуть хотіли підкреслити свою підтримку влади.

Відчуваючи підтримку з боку влади, Всеукраїнський союз земельних власників розгорнув широку роботу на місцях. Скрізь відновлювалися місцеві осередки Союзу, які припинили своє існування за умов радянської окупації. До їх складу записувалася значна частина селян. Один із лідерів соціалістів-федералістів М. Кушнір так писав з цього приводу: "Треба визнати, що фактично нині союз хліборобів-власників відіграє таку саму ролю, як минувшого року "Селянська Спілка", а через це українському громадянству повинно уважно поставитись до цеї організації і знайти засоби, щоб паралізувати впливи цього антидержавного чинника" [8].

Свідоцтвом активної діяльності Союзу були волосні, повітові, губернські з'їзди, що протягом літа проходили по всій Україні. Повідомлення про роботу цих форумів і прийняті на них постанови й резолюції друкувалися на сторінках центральних і місцевих газет. Із повідомлень видно, що ці з'їзди збирали досить численну аудиторію: на повітовому рівні в середньому 100-200 чол., на губернському – до 500 і більше чол. Наприклад, на з'їзд хліборобів Могилевського повіту з'їхалося більше 200 осіб [9], Маріупольського повіту – більше 100 делегатів, а губернський з'їзд землевласників у Мелітополі зібрав більше 500 чол. [10].

Місцеві з'їзди Союзу розглядали практично ті ж питання, що й всеукраїнський, ухвалюючи й подібні до його рішень постанови щодо необхідності рішучої боротьби з анархією, роззброєння населення, розпуску волосних і повітових земств і т.п. Водночас деякі місцеві зібрання ухвалювали більш демократичні постанови. Як приклад можна навести резолюцію Могилевського повітового з'їзду: "Держава повинна прагнути до створення дрібної власності та підняття сільськогосподарської культури, які забезпечують оздоровлення соціального положення, але при збереженні принципу приватної власності, без обмежень розміру володінь і принципу майбутнього благоустрою держави в широкому сенсі цього слова" [9]. Особливу позицію зайняв і Херсонський з'їзд, який відрядив до Києва делегацію з проханням відмінити закон про право на врожай 1918 р. в тій частині, що торкалася грошової нагороди за "захвачені у землевласників пахотні землі", з огляду на те, що це руйнувало землевласницькі господарства [11].

Вироблені різними форумами рішення надсилалися або особисто гетьману, або Раді Міністрів. Сам П. Скоропадський регулярно приймав хліборобські делегації, вислуховуючи їх проблеми та

пропозиції. З повідомлень про ці відвідування, які містилися в пресі, видно, що вимоги та побажання делегацій мало чим відрізнялися від рішень землевласницьких з'їздів різного рівня. Так, наприклад, 21 червня гетьман прийняв депутацію хліборобів чотирьох губерній – Харківської, Херсонської, Полтавської та Волинської. Ознайомивши голову держави з становищем на місцях, делегати просили, щоб уряд організував охорону, відновив суд, тверду владу, порядок і продовжував неухильно працювати на відбудову нормальних умов життя в Україні [12].

Подібні побажання висловила й заява делегації хліборобів-власників Золотоніського повіту. Однак поряд із традиційними вимогами "не допускати жадних ухилень з боку адміністративних осіб та установ на користь соціялістичних ідей та змагань" та "не допускати соціялістів всяких відтінків до обняття яких би то не було урядових посад", заява містила цілий ряд конкретних пропозицій щодо вдосконалення заходів аграрної політики.

Деякі викладені пропозиції свідчили про те, що для членів Золотоніського союзу хліборобів-власників не зовсім чужою була національна проблема. Зокрема, пропонувалося запросити на урядові посади досвідчених адміністративних осіб колишньої російської служби з числа корінних українців; зробити перепис корінних українських козаків і відновити їх козацькі права; стояти на захисті православної віри, "яко історичного оплоту незалежного життя народу". Певний патріотизм відчувається й в заключних словах заяви: "Союз хліборобів-власників твердо вірить, що гетьман, на основах православної віри, незалежності нашої державности, з Божою поміч'ю виведе народ і нашу Україну на шлях правди, просвіти та культурного розцвіту" [13].

Водночас автори заяви були переконані, що існуючий в країні державний устрій, який поклав в основу непорушне право власності, передбачає обов'язкову участь в його розбудові хліборобів-власників, а тому: "Союз хліборобів-власників прохає з'обов'язати земства та місцеву адміністрацію, всі галузі сільськогосподарського та торговельного значіння передати виключно до відання союзу хліборобів-власників, віданість котрих в державному будівництві випробовано на ділі" [13].

Загалом документи Союзу земельних власників, звіти партійних форумів різного рівня свідчать, що партія стала відкрито на захист інтересів великого землеволодіння, виступаючи водночас за повернення привілейованого політичного становища поміщицької верстви, яке вона мала за часів царату. З огляду на це вона не виступила з пропозицією конструктивної земельної реформи, яка б сприяла налагодженню економічного життя на селі. Головними формами розв'язання аграрних суперечностей члени Союзу вважали застосування силових методів, що, навпаки, призводило до розколу та посилення протистояння між різними верствами хліборобського населення. З іншого боку така загальна партійна позиція викликала незадоволення з боку селян-членів Союзу, які цілком підтримували ідею повернення приватної власності на землю, але все ж таки сподівалися на проведення земельної реформи, наслідком якої б стало поліпшення їхнього економічного становища.

На ґрунті цього в Союзі поступово наростали непорозуміння та розбіжності. В результаті – у жовтні 1918 р. відбувається розкол Київського обласного Союзу, частина членів якого запропонувала утворити нову партію під назвою Всеукраїнський союз хліборобів-власників (селян). (Згодом ця партія змінить свою назву на Українську Народну Партію) [14, 6]. Платформа Союзу була викладена 20 жовтня у "Меморандумі хліборобів-власників і козаків усієї України". У документі зазначалося, що новостворена організація виступає за збереження принципу приватної власності на землю, але за негайне проведення аграрної реформи в інтересах широких верств селянства на основі примусового викупу землі [14, 40].

Справа розколу партії довершилася на II Всеукраїнському з'їзді хліборобів-власників, який пройшов у Києві 5-7 листопада 1918 р. На нього з'їхалося біля 1000 делегатів із різних регіонів України. Головою засідань обрали селянина Олександрівського повіту Г. Сидоренка. Основними питаннями, що виносилися на обговорення зібрання, були: ухвалення статуту Всеукраїнського союзу хліборобів-власників, земельна реформа, організація самооборони на місцях і сільськогосподарська кооперація. Перед початком роботи форуму присутні традиційно надіслали привітання голові держави П.Скоропадському.

У перший же день після оголошення доповіді в справі проведення земельної реформи розгорнулися бурхливі дебати. Більшість промовців (переважно середні й дрібні землевласники) висловлювалася проти виробленого земельною комісією з'їзду проекту резолюції, яка відкидала принцип примусового вивласнення маєтків. Вони наполягали на тому, що для досягнення спокою в державі необхідно прийняти засаду примусового вивласнення частини землі у великих поміщиків. Голосування резолюції перенесли на наступний день [15].

На наступний день більшістю голосів була прийнята резолюція, в якій примусовий розподіл земель визнавався не тільки "зайвим", "недоцільним" і "некорисним", а й "небезпечним", бо порушував принцип приватної власності, який, на думку укладачів, мав бути недоторканним. Як шлях розв'язання земельної проблеми пропонувалися заходи, які раніше вже викладалися у партійних документах [16]. Резолюція в такій редакції відбивала інтереси великих землевласників і не могла бути прийнятою представниками більш дрібніших хліборобських верств, що й привело до розколу з'їзду.

Не дійшовши порозуміння із більшістю з'їзду, невдоволена частина делегатів (200-250 осіб) залишила його [17]. На наступний день делегати, що відкололися від загального з'їзду землевласників, провели власну нараду, в якій взяло участь біля 50 осіб. Ця нарада постановила клопотатися перед МВС щодо дозволу на проведення окремого з'їзду. З цим проханням до міністра внутрішніх справ В. Рейнбота була відправлена делегація у складі Н. Левченка і Г. Бреуса, яка й отримала дозвіл.

Так опозиційна група провела свій власний з'їзд, який ухвалив постанову щодо утворення окремого Всеукраїнського союзу хліборобів-власників. Основними причинами необхідності створення нового Союзу називалися наступні. По-перше, аграрна програма хліборобського з їзду, який щойно

закінчився, не відповідала реальному стану речей. По-друге, антиукраїнська промова В. Пуришкевича на цьому з'їзді з закликом відновлення єдиної неподільної Росії робила неможливим подальше перебування у Союзі налаштованих по-державницькому українських елементів. На цьому засіданні був ухвалений і статут новоутвореного Союзу [18]. Таким чином був завершений розпочатий київською групою процес організації нового Всеукраїнського союзу хліборобів-власників (селян). До нього відійшли представники від Київської, Полтавської, Чернігівської та Катеринославської губерній.

Аналіз документів партійних форумів Протофісу та Всеукраїнського союзу землевласників показує, що ці партії зайняли крайньоправу, неконструктивну позицію в питанні розв'язання земельної проблеми. Ставши урядовими партіями, вони прагнули шляхом тиску на урядову політику в аграрному питанні здійснити реванш за попередні втрати за доби Центральної Ради. Показовим є той факт, що їх позиція загалом суперечила власній позиції П. Скоропадського, який виступав за проведення земельної реформи в інтересах середніх та дрібних власників. У реальності саме партійні настанови провідних урядових партій ставали гальмом у проведенні земельної реформи, яка б відповідала баченню гетьмана П. Скоропадського. Зволікання з проведенням реформи, запровадження каральних загонів, прагнення вирішити будь-які проблеми з позиції сили в кінцевому рахунку призвело до фатальних наслідків – село повстало проти гетьмана й проти Української Держави.

1. *Бавико О.Є. Політична опозиція гетьманату П. Скоропадського (квітень-грудень 1918 р.): Дис. ... канд. політ. наук. – К., 2007; Пиріг Р.Я. Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. – Вип. 2. – К.: Ін-т історії України, 2007; Рафаловський Є.П. Продовольча політика урядів Української держави гетьмана Павла Скоропадського: Дис. ... канд. істор. наук. – К., 2007.*
2. *Екатеринославский вестник (Катеринослав). – 1918. – 9 травня.*
3. *Известия союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины (Київ). – 1918. – № 3 – № 4.*
4. *Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. В 4-х т. – Прага, 1922. – Т. 3. – С. 30.*
5. *Нова Рада (Київ). – 1918. – 28 травня.*
6. *Киевская мысль (Київ). – 1918. – 30 травня.*
7. *Екатеринославский вестник (Катеринослав). – 1918. – 31 травня.*
8. *Нова Рада (Київ). 1918. – 13 жовтня.*
9. *Молодая Украйна (Одеса). – 1918. – 27 червня.*
10. *Робітнича газета (Київ). – 1918. – 16 червня.*
11. *Вільне життя (Одеса). – 1918. – 5 червня.*
12. *Голос Юга (Елисаветград). – 1918. – 26 червня.*
13. *Робітнича газета (Київ). – 1918. – 6 серпня.*
14. *Матеріали до програми, тактики й організації Української Народної партії. – Київ-Відень, 1920.*
15. *Робітнича газета (Київ). – 1918. – 7 листопада.*
16. *Робітнича газета (Київ). – 1918. – 8 листопада.*
17. *Нова Рада (Київ). – 1918. – 12 листопада.*
18. *Киевская мысль (Київ). – 1918. – 9 ноября.*
19. *Нова Рада (Київ). – 1918. – 7 листопада.*

А.В.Сыпченко

В. МЯКОТИН О ПОЛИТИКЕ ГЕТМАНА П. СКОРОПАДСКОГО

Венедикт Александрович В. Мякотин являлся не только известным российским историком начала XX века, но и авторитетным общественно-политическим деятелем России и российской эмиграции. Он был одним из организаторов и руководителей Трудовой народно-социалистической партии и крупнейшей антибольшевистской организации "Союз Возрождения", центральные органы которых в 1918 году базировались в Киеве [1; 2; 3; 4]. Поэтому исследование взглядов В. Мякотина на политику гетмана П.Скоропадского является важным не только для характеристики его исторических изысканий, но и позволяет приоткрыть завесу над ранее не исследованными аспектами отношений указанных организаций к политике гетмана, лучше понять планы данных организаций в 1918 году, и выявить их отношение к проблемам государственного устройства России и Украины в этот период. Изучение избранной нами темы важно и для исследования истории Украины в такой переломный период, каковым явилось правление гетмана П. Скоропадского. Особую значимость этой теме придает тот факт, что В. Мякотин как историк уделял огромное внимание изучению украинской истории и вошел в историческую науку, прежде всего, как историк Украины [5; 6; 7].

В историографии избранная тема ранее не рассматривалась, хотя определенным ключом к ее пониманию может служить анализ деятельности "Союза Возрождения" и Трудовой народно-социалистической партии, данный в ряде наших прежних работ [1; 2; 3; 4].

Источниковая база изучения выше обозначенной темы ограничена лишь воспоминаниями В. Мякотина "Из недалекого прошлого", написанными им в эмиграции и опубликованными в журнале "На чужой стороне" в 1923-1924 годах [8]. Тщательное изучение нами публикаций В. Мякотина в эмигрантской периодике и его богатейшего архивного наследия не выявило других источников по данной теме [9].

Осенью 1918 года, когда В. Мякотин попал в Киев, то столица нового государства, Украины, жила напряженной жизнью. Киев ярко отражал всю сложность и запутанность отношений, сложившихся внутри нового государственного образования. Номинально власть на Украине принадлежала в это время гетману П. Скоропадскому, сменившему Украинскую Центральную Раду. Однако В. Мякотин считал, что П. Скоропадский являлся лишь ставленником и орудием немцев и сам по себе никакой силы и власти не имеет. В распоряжении П. Скоропадского не было и реальной силы в виде сколько-нибудь значительной армии. В. Мякотин объяснял это двумя факторами. Во-первых, такую армию не позволяли ему создать немцы. Во-вторых, русское офицерство, оказавшееся на Украине, в большинстве своем крайне неохотно шло служить в гетманские войска. В результате власть П. Скоропадского являлась крайне неустойчивой, и было очевидно, что стоит только исчезнуть той опоре,

какую она находила в германских войсках, легко может исчезнуть и сама эта власть.

По мнению В. Мякотина, эту неустойчивость сознавали и П. Скоропадский, и его министры, что делало всю их политику в высшей степени шаткой [10, 251].

В. Мякотин полагал, что политический курс правительства П. Скоропадского был направлен на поддержку зажиточных классов, в частности, крупных и средних землевладельцев. Это восстановило против гетмана украинскую деревню, и власть его поддерживалась только расквартированными на Украине германскими войсками, которым ради этого приходилось постоянно прибегать к суровым карательным мерам. Не встречал большого сочувствия гетманский режим и в городах Украины, по крайней мере, у большинства их населения.

Остальные направления политики П. Скоропадского, по мнению В. Мякотина, менялись почти каждый день. Гетман то объявлял себя пламенным сторонником полной государственной самостоятельности Украины и отделения ее от России, то выступал с заявлениями совсем другого рода, сводившимися к признанию необходимости воссоздания единой России и воссоединения с нею Украины.

В. Мякотин выявлял также отсутствие согласия в деятельности правительства П. Скоропадского. Некоторые из министров признавали необходимость воссоздания единой России и утверждали, что их личная деятельность в составе правительства направлена именно на это. Другие министры, наоборот, не только выступали решительными противниками идеи единой России, но и поощряли буйно разыгравшийся в это время в некоторых кругах малорусского общества украинский шовинизм. При этом В. Мякотин обращал внимание на то, что подобные разногласия мешали формированию доверия к правительству у народа, порождая у последнего неуверенность в устойчивости создавшегося положения. Постепенно это, по мнению В. Мякотина, и привело к остро выраженному недовольству деятельностью правительства.

Существенно усложняли, полагал В. Мякотин, и без того напряженную атмосферу в Киеве появившиеся экономические проблемы: при гетмане нормальная торгово-промышленная деятельность все больше уступала место нездоровой спекуляции, сводившейся к стремлению как можно скорее сорвать все, что только может дать сегодняшний день. Такая спекуляция охватывала все новые и новые сферы, цены непрерывно и быстро росли. Это порождало недовольство в широких массах городского населения.

Все указанные проблемы, по мнению В. Мякотина, еще более увеличивались благодаря непрерывному притоку переселенцев с севера, из Великороссии. Одна категория переселенцев бежала в то время на юг из-за преследований большевиков, другая – рассчитывая найти в Киеве более сытную жизнь, третья – более или менее твердую власть, способную защитить их от большевиков или даже повести борьбу с большевиками. Благодаря этому притоку беглецов в Киеве, население которого и без того сильно увеличилось за годы войны, создалось крайнее переполнение, так что вновь приезжающим людям становилось уже крайне трудно найти жилье. При этом, обращал внимание В. Мякотин, среди беглецов преобладали состоятельные люди. Изголодавшись на севере, они в Киеве, где все еще было сравнительно дешево и все еще можно было достать, не стеснялись в тратах. Тем самым они еще более ускоряли процесс повышения цен. На этой почве среди коренного населения возникало недовольство против приезжих. Местная украинская пресса всячески старалась раздуть такое недовольствие, приписывая чуть ли не всем приезжавшим в Киев великороссам самые черные и злостные замыслы против Малороссии, попрекая этих "москалей" "украинским хлебом", который они едят в Киеве. В. Мякотин считал, что такая демагогия украинской прессы еще более обостряла ту нервозность и напряженность, какие чувствовались в самых различных слоях киевского населения и придавали его жизни беспокойный, лихорадочный характер [10, 252-254].

В. Мякотин отмечал, что когда власть П. Скоропадского зашаталась, то по Киеву поползли слухи о составляемых заговорах, о предстоящем в самом скором времени аресте и низвержении гетмана. Было ясно, что П. Скоропадский доживает последние дни. Многим казалось, что падающую из его рук власть может захватить чуть ли не любой желающий. Общая нервозность захватила и некоторых членов "Союза". На одном из заседаний бюро "Союза" один или два его члена настойчиво предлагали "Союзу" объединить свои усилия с офицерскими организациями, в том числе с офицерами гетманского штаба, арестовать П. Скоропадского и провозгласить в Киеве новую власть. Инициаторам данного плана это представлялось вполне осуществимым, и понадобилось немало усилий, чтобы доказать им его фантастичность, а также доказать, что нельзя людям, приехавшим в Киев и коренным образом не связанным с ним, устраивать в нем перевороты и создавать новую власть [10, 254].

Явным подтверждением непопулярности политики гетмана В. Мякотин считал то, что в ответ на приказ гетманского правительства о мобилизации студентов, киевская молодежь откликнулась отрицательно и не хотела идти в армию [10, 255].

Правительство П. Скоропадского, после поражения Германии, старалось найти себе поддержку и помощь у стран согласия. Члены "Союза Возрождения" тоже признавали важность договора с державами согласия о той помощи, какая могла быть оказана ими противобольшевистским силам России. Поскольку гетман П. Скоропадский являлся частью таких сил, то члены "Союза" одобрительно восприняли попытки гетмана договориться с державами согласия. Более того, они возлагали на гетмана определенные надежды в борьбе с большевиками. Члены "Союза" считали не только желательным, но и возможным осуществить на юге тот план, который не удалось осуществить на севере. В частности, ввести в Россию довольно крупные военные части держав согласия, и занять ими определенную территорию, на которой могла бы под их прикрытием организоваться русская власть и русская армия, ставящая своей целью борьбу с большевиками и воссоздание разрушенной ими России. Однако, члены "Союза" считали настоятельно необходимым, чтобы наряду с этим

сразу договориться с союзниками о сохранении единства России, и, не признавая Брест-Литовский мир, бороться и против созданного им искусственного раздробления России. Кроме того, необходимо было также сразу решить вопрос о характере создаваемой власти. При этом члены "Союза" были против такой власти, как диктатура. Они выступали за пятичленную директорию. Поэтому неслучайно бюро "Союза" выработало текст обращения к руководителям стран согласия, в котором высказало свои соображения о тех задачах, какие стоят перед ними на Украине. В частности, выражалась надежда, что державы согласия, получив возможность ввести свои силы в Черное море, немедленно окажут через Новороссийск действительную помощь армии генерала А. Деникина, но не ограничатся этим, а будут преследовать более широкие цели. При этом они обращали внимание на то, что "правительство гетмана П. Скоропадского, созданное в свое время Германией, сейчас обращается к державам согласия с настойчивыми просьбами признать его и вместе с тем признать государственную самостоятельность Украины. Члены "Союза" понимали, что подобные же просьбы могут быть обращены и, даже уже обращаются, к союзникам и другими правительствами, возникшими на юге России в результате германской оккупации". В связи с этим члены "Союза" выражали надежды, что державы согласия будут верны своему обещанию сохранить в неприкосновенности государственную территорию России. Они считали, что союзники решительно отклонят все подобные просьбы о признании новых государственных образований, созданных на русской территории внешней силой, носящих совершенно искусственный характер и не имеющих корней в массах населения, которые стремятся к соединению с остальной Россией. Выражалась также надежда, что страны согласия не признают заключенного большевиками от имени России мира с Германией, и будут отстаивать единство и неприкосновенность русской государственной территории. Первым таким шагом со стороны союзников, могло бы явиться требование немедленного удаления из южнорусских областей германских войск, беспощадно эксплуатирующих население этих областей [10, 254-259].

"Гетман Скоропадский и его правительство, – говорилось далее в этом документе, – просят державы согласия оставить немецкие войска на Украине и в подтверждение этой просьбы ссылаются на то обстоятельство, что уход этих войск может повлечь за собой вспышку большевизма на Украине". Члены "Союза" в выработанном обращении категорически возражали против такой просьбы П. Скоропадского. Они считали, что более правильным шагом со стороны держав согласия было бы предъявление ими требования о выводе германских войск из южной России. Члены "Союза" отмечали, что предоставление германским войскам возможности и дальше оставаться в южно-русских областях, означало бы возможность для Германии не только продолжать эксплуатировать население этих областей, но и продолжать вмешиваться в их внутреннюю жизнь, – возможность, которую Германия, конечно, не преминула бы использовать для того, чтобы затруднить дело воссоединения России [10, 260-261].

В обращении достаточно четко выражалась позиция "Союза" по вопросу о будущем государственном устройстве России: Россия не может существовать в будущем в виде централизованного государства, но взаимоотношения ее областей должны быть установлены их самоопределением, а не указанием внешней силы. Поэтому в южной России, помимо восстановления органов местного демократического самоуправления, должна быть организована путем сговора общественных организаций лишь временная краевая власть, не носящая самостоятельного государственного характера и признающая над собой общерусскую власть. Такою общерусской государственной властью "Союз Возрождения" считал временное верховное правительство, образованное в Уфе [10, 261].

Эту платформу "Союз" отстаивал и на Ясском совещании [11].

Таким образом, В. Мякотин весьма негативно оценивал политику гетмана П. Скоропадского и считал ее не популярной в украинском народе. При этом необходимо учесть, что это был взгляд человека весьма радикальных политических взглядов (народно-социалистическая партия, членом которой являлся В. Мякотин, была хоть и умеренной партией, но относящейся к радикальному (революционному) направлению в спектре политических партий России). Кроме того, В. Мякотин как и другие лидеры "Союза Возрождения" возлагали определенные надежды на гетмана в антибольшевистской борьбе. Неосуществимость этих надежд порождала еще больший негатив в оценке В. Мякотиным политики гетмана.

---

1. *Сыпченко А.В. Народные социалисты во главе "Союза возрождения"// Известия Самарского научного центра Российской Академии наук. Специальный выпуск "Современные проблемы истории и философии". Самара, 2002.*
2. *Сыпченко А.В. Предисловие // Трудовая народно-социалистическая партия. Документы и материалы. – М.: РОССПЭН, 2003.*
3. *Сыпченко А.В. Трудовая народно-социалистическая партия: теория и практика. – Самара, 2004.*
4. *Сыпченко А.В. Трудовая народно-социалистическая партия: идеология, программа, организация, тактика (1906 г. – середина 1920-х гг.): Дисс. ... докт. ист. наук. – Самара, 2006.*
5. *Иогансон Е.Н. В. Мякотин: историк и политик. Дисс. ... канд. ист. наук. М., 1994.*
6. *Ерофеев Н.Д. В.А.Мякотин // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996.*
7. *В.А. Мякотин // Русское зарубежье. Золотая книга эмиграции. Первая треть XX века. Энциклопедический биографический словарь / Под общ. ред. В.В. Шелохаева. – М., 1997.*
8. *В. Мякотин. Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний) // На чужой стороне. – Берлин – Прага, 1923 -1924.*
9. *Государственный архив Российской Федерации (далее – ГАРФ). – Ф.5917. – В.А. Мякотин.*
10. *В. Мякотин. Из недалекого прошлого (Отрывки воспоминаний) // На чужой стороне. – №5. – Ватага (Берлин), Пламя (Прага), 1924.*
11. *ГАРФ. – Ф. 6401. – Оп. 1. – Д. 1-3.*

В.В.Масненко

ПОГЛЯДИ В'ЯЧЕСЛАВА ЛИПИНСЬКОГО НА АГРАРНУ РЕФОРМУ В УКРАЇНІ

Проблема поглядів В.К.Липинського на реформування української аграрної сфери вже неодноразово розглядалась в українській історіографії. Початок її дослідження був покладений ще соратниками видатного мислителя, зокрема Д.Дорошенком [1] та С.Шеметом [2]. Новий етап студіювання теми започаткований в умовах незалежної України, на хвилі зростання зацікавлення постаттю В'ячеслава Казимировича й актуалізації аграрних проблем сьогодення, передовсім щодо земельної власності. Однак у більшості випадків увага дослідників була редукована або певною партійною проблематикою – розглядом ідейних і програмних засад Української демократичної хліборобської партії у працях Ф.Турченка, Н.Заліської [3], О.Любовець [4, 5, 6], Н.Ковальової [7; 72-74], Н.Земзюліної [8], або загальним оглядом думок мислителя про аграрний устрій України – розвідка Я.Шабали [9]. К.Галушко досить вдало інтерпретував "хліборобську ідеологію" В.Липинського у контексті східноєвропейського аграризму [10, 193-221], а у статті С.Корновенка звернуто увагу на внесок В.Липинського у вироблення теоретичних підвалин аграрної політики Української Держави [11]. Проте лишається актуальною потреба в комплексному аналізі еволюції поглядів В.Липинського на аграрну реформу в Україні. При цьому найбільший інтерес становить не лише її суто соціально-економічний вимір, а більше – суспільно-політичний чи власне – національний. На що й претендує запропонована розвідка. Цілком зрозуміло, що отримані результати становлять не тільки історіографічний інтерес, але можуть слугувати певним дороговказом у дискусії щодо перспектив розвитку аграрного сектора в сучасній Україні. Позитивно, що й економісти констатують слушність думок В.Липинського щодо аграрних перетворень. Зокрема, це можна побачити в окремих оглядах сучасних аграрних перетворень у Чеській республіці [12].

На вирішення аграрного питання В.Липинський звертає увагу вже на початковому етапі своєї громадської діяльності, у міжреволюційний період. Передусім він оцінював актуальну на той час аграрну реформу, яку втілювала в життя російська імперська влада. Важливо зауважити, що вже в цих, по суті перших підходах до вирішення проблем аграрних перетворень, В.Липинський займає виразну національну позицію. Це й визначило тональність його оціночних суджень. З одного боку, він визнає, що аграрні реформи, викликані революцією, "зробили селянина повновласником своєї землі і знищили тим самим останні сліди кріпацтва", а з іншого – та ж революція, втягнувши українські маси у вир політичної боротьби, розпочала "нову стадію в процесі зросту й поширення російської державности на Україні" [13, 10]. Тому він досить скептично ставиться до аграрних "реформ" (саме в лапках) Третьої Думи й воліє більше уваги звертати на глибоку кризу українських народних мас, що, з поміж іншого, складалася й з наслідків столипінської аграрної реформи [13, 8, 9]. Власне ж бачення перспектив вирішення земельного питання не мало ще конкретизованого вигляду. Так, у проекті "Меморандуму до Українського інформаційного комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі" (грудень 1912 р.) його аграрна візія майбутнього України обмежується підтримкою спадкового приватного землеволодіння з обмеженням великих господарств 500 десятинами землі [14, 118].

Ідея реформування аграрної сфери вповні усвідомлюється В.Липинським лише у революційний та пореволюційний час. Такому розумінню, очевидно, сприяли загальні суспільні та соціально-економічні зміни, які відбулися в Україні. Вони, на думку мислителя, мали виступити знаряддям повернення до класократичного типу господарювання, який Україна свого часу мала (зокрема, під час гетьманування Б.Хмельницького) і втратила під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Крім того, посутнісне реформування розглядалося ним як засіб відвернення небажаних революційних ексцесів, свавілля та анархії. Послідовне обстоювання реформаційного шляху в добу революційної "вседозволеності" вже промовляло про консервативну настанову самого автора. На переконання мислителя, революція в Україні призвела до визволення активних соціальних сил, що складаються з продуцентів, "трудових продукуючих клас", зростання активності та організації хліборобських елементів. Проте його хвилювало основоположне питання: "…чи витворять вони власну силу, чи вдовольняться, як досі звичайно було, спекуляцією на чужі державні сили" [15, 694].

Однак для досягнення цього необхідно було кілька умов. І перша з них: потрібно мати (зберегти) приватну власність на землю – "матеріальну підставу всякої хліборобської політичної сили" [16; 166]. Відтак, В.Липинський доводив, що без приватної власності на землю не може існувати нація. Найбільшою загрозою для неї виступав кочовий світ, що передусім намагався знищити осіле приватне землеволодіння. Рівнозначною небезпекою він вважав соціалізацію землі: "Бо тільки знищення приватної власності на землю може розвалити хліборобський клас, вийнявши з хліборобства його душу, усунувши момент творчости з праці хлібороба, що цею своєю індивідуальною працею перетворює свій власний участок землі" [16, 73].

Як відомо, для В.Липинського і землевласник-поміщик і землевласник-селянин належали до одного продукуючого класу, який мав скласти основу нової української аристократії. Не випадково саме хлібороб був носієм ідеї модерної української нації та державності. У "Листах до братів-хліборобів" він так підсумовував значення хліборобів: "Тільки український клас хліборобський в стані власною силою і власним авторитетом політично зорганізувати і національно об'єднати нашу етнографічну масу, тобто сотворити Українську Державу й Українську Націю" [16, 72]. Для вирішення цього історичного завдання необхідно було об'єднати сам український хліборобський клас. Під цим основоположним поняттям В.Липинський розумів групу родин, які володіють землею і на ній власною працею продукують хліб. Визначальним було саме індивідуальне посідання землею та індивідуальна праця на землі, її кількість та форма праці для класової свідомості хлібороба не мала значення. Слідом за

Сорелем, В'ячеслав Казимирович визначає хліборобство як мистецтво, на відміну від трафаретної фабричної промисловості.

Розмірковуючи над змінами, що були нагальними для аграрної сфери України, В.Липинський досить чітко уявляв свій суспільний ідеал. Взірцем для нього було англійське громадянство, спосіб організації там хліборобського класу й система господарювання. Йому імпонувало те, що навіть у сучасній Англії, у добу комунізму і демократії, "ніхто не думає серйозно про якусь "аграрну реформу" і фермери, що живуть там на землях лордів, свої голоси при виборах віддають як і віддавали за цих же лордів та у всіх царинах життя визнають їх авторитет тому, що ці лорди їм органічно потрібні". І далі автор "Листів до братів-хліборобів" наводить досить ретельне пояснення суті стосунків у англійському (читай – ідеальному) суспільстві: "Вони (лорди) зв'язані зі своїми фермерами одною нацією; вони зв'язані з ними спільною організацією одної класової хліборобської праці; вони обмежені в своїх правах класократичною монархією, в якій фермери можуть знайти завжди законну оборону своїх прав; вони врешті своєю персональною участю в громадськім життю, в правлінню державою і в матеріяльній продукції – починаючи від свого маєтку і волости та на кабінеті міністрів кінчаючи – кожного дня наочно показують цим фермерам, що без них, без їхньої здатности до влади: – до організації матеріяльного і політичного життя – фермерам не обійтись" [16, 322].

Перше ніж охарактеризувати бачення В.Липинським шляхів аграрного реформування в Україні, необхідно також визначити ті підходи до змін в аграрній сфері, що ним органічно не сприймалися й рішуче заперечувалися. До таких належали спроби різного роду "псевдореформ", що здійснювалися нехліборобськими політичними силами. Принагідно зауважимо, що сам В.Липинський як "хлібороб і жовнір" (самооцінка з листа до Д.Дорошенка від 10 серпня 1926 р.) [15, 625] мав повне моральне право на участь у реалізації земельної реформи.

В.Липинський за рядом суттєвих ознак таких, як "вироблених віками, формах землеволодіння (приватна власність на землю), по тенденції розвитку цих форм (парцеляція великих маєтків) і по зростаючій інтенсифікації сільського хазяйства (перехід до многопільної системи та вищих культур)" зарахував Україну до країв західноєвропейської хліборобської культури [17, 263]. Ця теза повністю підтверджує думку Н.Яковенко про В.Липинського як "чи не першого українського історика, цілком вільного від слов'янофільського сентименту" [18, 133]. Тому він категорично заперечував можливість застосування до неї будь-яких російських проектів аграрної реформи, оскільки вони "основані на чужій для нас примітивній психології "общини" (всякі переділи та наділи "на душу") і на екстенсивній системі хліборобства ("прирізка" землі до трипільного селянського хазяйства)". Такі проекти, на його переконання, для сучасного аграрного розвитку України "являються глибоко реакційними, бо ведуть назад, до нижчих ступенів цього розвитку і загрожують великим упадком продуктивності та урожайності землі". Крім того "своїми ж демагогічними гаслами вони вносять страшний хаос в наше селянство, плодять масу противників всякої аграрної реформи і тим гальмують цю таку важну і таку пекучу для нас справу" [17, 263].

Вказані твердження, вочевидь базувалися на переконанні автора у існуванні принципової відмінності між землеволодінням українським і московським, що полягала у тому, що перше, подібно до англійського, "повстало зі шляхецько-козацького права меча", по-друге, "зі служби цареві". Зрештою, він бачив, що це були абсолютно різні взаємовиключаючі правові системи і громадянські світогляди, між якими в Україні точилася боротьба [16, 322].

Водночас ті т.зв. "аграрні реформи", які здійснювали й у більшості країн Європи "правлячим ліберальним міщанством або революційною інтелігенцією", розцінювалися В.Липинським як "останній етап усунення дотогочасних провідників хліборобських мас – провідників, які втратили свою здатність до проводу" [19, 271]. Таке реформування було по-суті завершенням руйнації класократичного суспільства. Однією з основоположних причин деморалізації хліборобського класу була втрата універсалізму хліборобської ідеології, власне його класової солідарності. Ця обставина мала відношення і до України, адже, як вдало помітив В.Липинський, "Ті хлібороби, що потирали руки від радості, коли впав на Україні наш хліборобський уряд гетьманський, мають сьогодні анархію й "аграрні реформи" в своїх країнах" [19, 275].

Таке одночасне заперечення як російського, так і західного досвіду реформування (точніше квазіреформування) аграрної сфери вказують на те, що В.Липинський шукав самобутнього, власне українського шляху, який би допоміг відновити органічну структуру громадянства, забезпечив йому не тільки економічне процвітання, а й соціальну рівновагу. У цьому сенсі можна цілком погодитися з думкою К.Галушка про те, що ідеологія В.Липинського є відгалуженням східноєвропейської політичної течії – аграризму, яка полягала в пошуку "третього шляху" поза капіталізмом та комунізмом [10, 193-199].

Тому В.Липинський з великою засторогою ставився до різноманітних аграрних перетворень, що намагалися проводити в Україні під час та після революції різні "здеклясовані безземельні інтелігенти", будь-то комуністи, есери чи есдеки. Його не задовольняла та обставини, що "і С.Петлюра "серед селянства, а не серед пролетаріату популярний", і наші федералісти готують разом з демократичною Росією аграрну, користну для селянства реформу і т.д." [16, 72]. Особливо гостру критику він спрямовував на спроби реалізувати есерівські аграрні проекти у життя. Як історик В.Липинський щиро дивувався, у який спосіб "на чоло українських селянських мас вибилась на якийсь час партія, що в своїх писаннях пропонувала "соціялізацію землі", тоб-то знищення приватної власності на землю, иншими словами поворот до давно пройдених низчих форм хліборобства і до звязаної з примітивним хліборобством примітивної земельної общини" [16, 164-165]. Це за тих обставин, що історично в Україні була засвідчена перевага приватного землеволодіння. Стихійним бажанням "всяких українських і неукраїнських есерів", на думку мислителя, було вирвати у селянства землю – "оцю матеріяльну підставу всякої хліборобської політичної сили", натомість дати йому "общинний стадний земельний устрій". Теорія спільного володіння землею, на якій спиралася "українська соціалізація землі", була запозичена з російської літератури, створеної

"кающимися российскими дворянами" та ідеологами офіційної бюрократії. Як справедливо зауважив свого часу С.Шемет, В.Липинський чітко розумів, що єсерівські проекти соціалізації землі породжені не потребою усталення більш справедливих соціальних відносин на селі, а захистом інтересів міжнародного капіталу. А суть аграрної проблеми в Україні визначається загальною боротьбою двох політичних сил: сили землі й сили капіталу [2, 11-12].

Водночас В.Липинський намагався з'ясувати реальну позицію українського селянства щодо земельного питання. Він був переконаний, що безземельні та малоземельні селяни, голосуючи за есерівські виборчі списки, не хотіли есерівської соціалізації землі. Ніхто із селянства не збирався віддавати в общинне володіння свої наділи чи вимагати цього від багатших сусідів. Насправді, пояснював логіку селянського мислення В.Липинський, "Вони хотіли тільки, щоб поміщицька – як у нас на Правобережжі кажуть: "скарбова" – земля, що віками давала їм прожиток і заробіток, не дісталась на власність в руки посідаючих інвентар заможних селян, у яких, при сучасній системі їх хазяйства, це бідне селянство прожитку і заробітку вже не мало-б" [16, 167-168]. Тобто найбідніше селянство захищало "своє старинне право сервітута до цієї землі", намагаючись зберегти її неподільність та непродажність, аби мати можливість нею користуватися.

Позиція самого ж В.Липинського щодо можливих напрямів реформування української аграрної сфери також зазнавала певних видозмін, зумовлених, очевидно, загальним соціально-економічним розвитком України у першій третині XX ст. та критичною оцінкою аграрної політики, що проводилась різними урядами.

На початку революції, у "Нарисі програми Української демократичної хліборобської партії" (серпень 1917 р.), В.Липинський подає досить розлоге бачення майбутнього земельної справи у вільній хліборобській Україні, краї "високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського хазяйства". Аби досягти такого стану мали зникнути "величезні поміщицькі латифундії", з одного боку, та "великі, скупчені та бідні українські села" з іншого. Їхнє місце повинні були "зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати" [17, 262].

Законодавчо забезпечити проведення аграрної реформи мали тільки українські законодавчі установи (Українські установчі збори та Український Сойм), а ні в якому разі будь-які установи за межами України (скажімо – Російські установчі збори). УДХП бралася домагатися реалізації наступних конкретних кроків: утворення українського державного земельного фонду, з включенням туди конфіскованих земель: казенних, кабінетських, удільних, монастирських тощо. До цього фонду передбачалося включити тут частину землі приватних власників, яка перевищувала установлену законом трудову норму. Правда механізм вилучення таких надлишків передбачався вже інший: викуп в міру потреби за справедливої оцінки. Сконцентровані у державному земельному фонді землі, за цим проектом, розподілялися на хутори такої величини, яка відповідає якості землі й яка для тієї чи іншої місцевості є найбільш продуктивним типом трудового селянського господарства. Ці хутори мали передаватися у довічну, спадкову оренду. Остання виключала право поділу, але передбачала право фактичної переуступки в цілості тим безземельним або малоземельним українським хліборобам, які самі власними руками обробляють землю. Для ведення господарства передбачалося надання довгострокової державної позики за порукою сільськогосподарських чи кооперативних товариств, до яких ці хлібороби належали. Мало здійснюватися диференціювання державної орендної плати в залежності від якості землі, її розміщення та рівня земельної ренти.

На всю іншу землю, яка не ввійшла до державного земельного фонду, передбачалося накласти прогресивний земельний податок у залежності від розміру земельних наділів. Решта приватно-власницьких земель до часу їхнього викупу у державну власність не виключалася з товарообміну. Держава лише законодавчо обмежувала право скуповувати землю в одні руки понад норму і забороняла торг землею для спекуляції. Аграрне законодавство також мало сприяти збільшенню чисельності трудових хуторів шляхом парцеляції та усунення черезсмужжя. Передбачалося знищення будь-яких пережитків панщини у формі неповноправного володіння селянською надільною землею. Відповідно селянин-власник, який не перейшов на хутір державного земельного фонду, мав повне право розпоряджатися землею як й інші приватні власники.

Таким чином на початку революції аграрна візія В.Липинського включала подвійний підхід до земельної власності. В межах одного економічного простору мали співіснувати приватна й державна власність на землю. Остання передбачала передачу землі в оренду. В обох випадках діяла трудова економічно обґрунтована норма мінімуму й максимуму земельних наділів. Аграрну реформу мало забезпечувати власне українське законодавство.

Тут варто погодитися з думкою сучасних дослідників, зокрема Н.Ковальової, про те, що в умовах революції всі революційні партії вбачали сутність аграрного питання в ліквідації селянського малоземелля. Однак за критерієм ставлення до приватної власності позиції українських партій доцільно розглядати за двома напрямами: реалізації радикальних чи поміркованих реформ [7, 69]. Цілком правомірно, що позиція УДХП та її ідеолога В.Липинського віднесена до останнього – консервативного напряму. Навіть у їхньому випадку не складно помітити певну "данину" загальним "революційним гаслам". Так, ідея державного земельного фонду, окрім УДХП, була присутня в аграрних резолюціях інших радикальних партій, таких, як УПСР та УСДРП, чи більш поміркованої – УПСФ. На зближення УДХП з позицією УПСФ в аграрному питанні вже звертала увагу О.Любовець [4, 194]. Відмінність полягала у тому, що есери та соціал-демократи заперечували приватну власність на землю, пропонуючи не викуповувати, а конфісковувати надлишки та здійснити різні варіанти соціалізації землі.

Окремою проблемою є врахування думок В.Липинського щодо вирішення аграрного питання під час перебування при владі гетьмана П.Скоропадського. Попри помітний вплив на урядові кола Української Держави, він все ж не мав

безпосереднього відношення до вироблення аграрної політики. Пояснити таку ситуацію можна тим, що у цей час В.Липинський як посол Української Держави у Австро-Угорщині більше переймався вирішенням зовнішньополітичних питань. Активнішій його участі у внутрішньоукраїнських справах перешкоджала й власне територіальна відірваність. Д.Дорошенко свого часу зазначав, що його "присутність була дуже потрібна й у Київі, як людини впливової в кругах українських хліборобів" [20, 105].

Щодо врахування теоретичних та програмових засад, запропонованих В.Липинським, у реальній аграрній політиці Української Держави думки науковців розходяться. Так, С.Корновенко вважає, що теоретичні підвалин аграрної політики П.Скоропадського були закладені, серед інших чинників, й Українською демократично-хліборобською партією (тобто значною мірою В.Липинським). Більше того, програмні засади цієї партії, разом із засадами УНГ, лежали в основі грамоти гетьмана "До всього українського народу" від 29 квітня 1918 р. [11, 213]. Натомість О.Любовець притримується думки, що факти та документи суперечать наявній в історичній науці оцінці УДХП як прогетьманської партії. Вона робить висновок, що ця партія не брала безпосередньої участі у підготовці державного перевороту, проте згодилася визнати нову владу в разі дотримання певних умов, серед яких була й вимога проведення широкомасштабної земельної реформи. Надалі опозиційність УДХП до гетьманської влади зростала. Проте, як зазначав у своєму щоденнику Д.Донцов, "Дехто з партії хліборобів ніяк не може усталити свого відношення до гетьманського режиму. Раз – стоять за нього горю, раз – називають зрадником" [21, 62-63]. І у цьому не останню роль відігравала незадоволеність аграрною політикою гетьмана. Очевидно, що така ситуація свідчила про різницю підходів гетьманської влади й хліборобів-демократів до вирішення аграрного питання. Певною спробою порозуміння було те, що УДХП погодилася надіслати своїх представників до складу окремої Комісії для вироблення основ земельної реформи. Але після підписання П.Скоропадським Грамоти про майбутню федерацію України з Росією, на знак протесту вивели своїх представників зі складу вказаної комісії [6, 174].

Чи був причетний до таких дій УДХП В.Липинський, поки що не маємо достовірної інформації. С.Шемет зауважував, що коли партія перейшла в опозицію до внутрішньої політики міністерств Ф.Лизогуба, В.Липинський сам перебував у "мовчазній опозиції до своєї партії" і не брав участі в її житті [22; 178]. Натомість Д.Донцов у щоденнику згадує про участь В.Липинського у засіданні Управи УДХП 18 серпня 1918 р., на якому вироблялися інструкції В.Шемету для участі у роботі земельної комісії [21, 85]. Сам же П.Скоропадський в цілому досить прихильно ставився до позиції цієї партії. У своїх спогадах він писав про сприйняття її програми внутрішньої політики [23, 129]. Проте він не веде мову про вплив УДХП чи В.Липинського на вироблення власної позиції щодо аграрного реформування. Натомість спеціально зупинявся на заслугах у виробленні аграрного законодавства інших діячів, скажімо, В.Колокольцева [23; 170, 283]. На нашу думку, погляди В.Липинського та П.Скоропадського щодо агарного реформування були досить близькими (таке твердження не виключає існування певних розходжень й різночитань). Проте немає підстав вести мову про безпосередній вплив В.Липинського та політичних сил, які він представляв, на вироблення аграрної політики Гетьманату Скоропадського. Подібність була наслідком їхньої належності до спільного соціального середовища та схожості у визначенні перспектив розвитку української державності.

Ставлення В.Липинського до політики гетьмана П.Скоропадського, у тому числі й до її аграрної складової, було досить різноаспектним. Він бачив у ній і слабкі, і сильні сторони. Р.Пиріг зауважує, що В.Липинський, як представник консервативно-державницького напряму української історіографії, на загал позитивно оцінював принципові положення земельної реформи П.Скоропадського, але при цьому висловлював критичні оцінки щодо методів її проведення. Зокрема, він вважав стратегічним прорахунком гетьмана створення правових підстав повернення земель поміщикам [24, 69].

У постреволюційний час В.Липинський вніс певні корективи у власне бачення перетворень в аграрній сфері. Передусім виразно була посилена мотиваційна частина таких дій. Необхідність земельної реформи зумовлювалася потребою об'єднання хліборобського класу, яке мало відбутися шляхом подолання внутрішніх економічних, політичних, етнічних антагонізмів. Відкидаючи марксистські тези класової боротьби, В.Липинський особливо наголошував, що "полагодження антагонізму між бідними й багатими хліборобами – це внутрішня справа самого хліборобського класу, а не боротьба двох класів" [16, 73]. Вирішенню цього основоположного завдання й мали підпорядковуватися майбутня аграрна реформа й аграрне законодавство, які б базувалися на "трьох китах", на трьох головних принципах.

Отже, за В.Липинським, першорядним у здійсненні реформування аграрної сфери було дотримання індивідуального принципу, який полягав у тому, що посідання землі залежало від власної індивідуальної сили хлібороба дати її раду. Пропорційно від кількості землі мали визначатися й громадські обов'язки землевласника: "Чим хто з нас більше української землі має силу посідати, тим більші обовязки мусить він, відповідно до своєї більшої сили, і супроти Держави Української, і супроти цілої Нації Української, і супроти місцевої громади мати та виконувати" [16, 74]. Сама ж реформа мала проводитися хліборобськими органами місцевого самоврядування під контролем держави. Такий підхід на переконання мислителя й міг би надати хліборобському класу нової якості: "Тільки розвязання аграрних антагонізмів на місцях і по принципу індивідуальному, а не в центрах по принципу егалітарному, оздоровить хліборобський клас, викине з нього всякі паразітарні та спекулятські елєменти; багатших хліборобів примусить бути потрібними й корисними громадянами, а не колоністами "поміщиками" – у бідніших же хліборобів знищить землехапство і зненависть до "панів" тоді, коли вони побачать, що з більшим посіданням землі звязані більші державні, громадські й економічні (більша інтензивна культура і т.д.) обовязки" [16, 74]. Дотримання цього принципу повинно було надати змогу реалізувати засадничу ідею В.Липинського, що "Земля українська дана Богом Українській Нації не на те, щоб ми собі взаємно ізза цієї землі голови розвалювали, нею спекулювали, або щоб на ній усякі

"міжнародні банки" чи инші посідачі "закордонних валют" могли буряковими ґешефтами займатися" [16, 74]. По суті, це був новий підхід, що відрізнявся від "трудової норми" з викупом надлишків, яка містилася у програмі УДХП. Тепер власне не йшлося про жорстке обмеження верхньої межі землеволодіння – власник мав право на стільки землі, скільки подужав би продуктивно утримувати.

Другою основоположною засадою української аграрної політики В.Липинський бачив чисельне зростання хліборобського класу шляхом збільшення кількості середніх економічно сильних, соціально задоволених селянських неподільних господарств. Здійснити це було можливим через планову парцеляцію. Проте тут мислитель не деталізував механізмів здійснення такого поділу великих господарств, що, очевидно, страждали на надлишок землі, яка належним чином не використовувалася у сільськогосподарському виробництві.

У пореволюційний час В.Липинський пропонує й принципово новий аспект проведення аграрної політики, визначений ним як третя її основа. На його переконання, Українська Держава мала забезпечувати економічну експансію для українського хліборобського класу [16, 75].

На подробицях проведення аграрної реформи В.Липинський спеціально не зупинявся, проте детально характеризував ту форму державного ладу, за якої можливо було її здійснити. Це, безперечно, була класократія. В цьому сенсі можна погодитися з думкою С.Шемета, який вважав, що для В.Липинського вся суть "аграрної реформи" полягала у "здобутті собі політичної влади природними організаторами хліборобської кляси і в доведенні ними своєї потрібности, як організаторів політичного й економічного життя" [2, 19]. Більше того, для В.Липинського важливими були не лише власне економічні наслідки аграрних перетворень, а те як вони впливали на перспективи національного та соціального розвитку української спільноти.

Отже, в пореволюційних умовах для В.Липинського залишилися незмінними підвалини аграрного реформування: приватна власність на землю (про державну вже не згадувалося) та господарча спроможність самих власників. Проблема малоземелля селянства не була у цей час ним артикульована, оскільки вона вже знайшла своє часткове вирішення під час революції. Натомість, перед українським хліборобським класом постали нові виклики, передовсім ті, що загрожували його єдності й можливості реалізувати власний державотворчий та націотворчий потенціал. Скидається на те, що В'ячеслав Казимирович досить гостро відчув ці небезпеки, які виходили передовсім з політики охлократичного комуністичного режиму, й намагався у своїх думках про аграрні перетворення запропонувати певні рецепти запобігання лиху, що насувалося. За своєю суттю, спрямуванням та механізмом проведення аграрна реформа, запропонована В.Липинським для України, безсумнівно, мала послідовний консервативний та націотворчий характер.

1. *Забаревський М. (Дорошенко Д.) Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. – Відень: Вид. заходами О. Жеребка, 1925.*
2. *Шемет С. Сучасна боротьба за новий світ та аграрна проблема України в освітленні В.Липинського // Нація в поході. – Берлін, 1940. – 25 грудня (Ч.19-20).*
3. *Турченко Ф., Заліська Н. В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994.*
4. *Любовець О. Організаційне оформлення Української демократично-хліборобської партії та її програмові засади // Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. – 2000. – №1.*
5. *Любовець О. Вплив поглядів В.Липинського на формування програмних засад Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський в історії України (до 120-річчя з дня народження). – К., 2002.*
6. *Любовець О. Аграрна програма Української демократично-хліборобської партії // Український селянин. – Черкаси, 2005. – Вип.9.*
7. *Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Маліновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). – Черкаси, 2007.*
8. *Земзюліна Н.І. Аграрне питання в програмних документах українських національних партій на початку XX століття // Український селянин. – Черкаси, 2001. – Вип.3.*
9. *Шабала Я. Аграрний устрій України у візії В.Липинського // В'ячеслав Липинський в історії, теорії і практиці українського державотворення / Матеріали Міжнар. конф., 26-27 квіт. 2007 р. / Уклад. А.Г.Шваб. – Луцьк, 2007.*
10. *Галушко К.Ю. Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських "правих". – К.: Темпора, 2002.*
11. *Корновенко С.В. Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект // Український селянин. – Черкаси, 2004. – Вип.8.*
12. *Губені Ю. Які реформи – такі й результати // Україна молода. – 2006. – 18 березня (№50).*
13. *Безрідний Василь (Липинський В.) Другий акт // В'ячеслав Липинський та його доба. – К.; Житомир, 2008.*
14. *Осташко Т.С. В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Укр. іст. журнал. – 2007. – №2.*
15. *Листування В. Липинського / Ред. Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. – Т.1. – К.: Смолоскип, 2003.*
16. *Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму // Твори. Політологічна секція. – К., Філадельфія, 1995. – Т.6. – Кн.1.*
17. *Липинський В. Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994.*
18. *Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007.*
19. *Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології (лист до проф. Яворського) // В'ячеслав Липинський – історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – К.; Філадельфія, 1994.*
20. *Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2 т.: документально-наукове видання. – К.: Темпора, 2002. – Т.II Українська Гетьманська Держава 1918 року.*
21. *Донцов Д. Рік 1918, Київ: Документально-художнє видання / Упоряд. К.Ю.Галушко. – К.: Темпора, 2002.*
22. *Шемет С. В.К.Липинський при громадській роботі // В'ячеслав Липинський та його доба. – К.; Житомир, 2008.*
23. *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917- грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995.*
24. *Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. – 2006. – №3.*

П. П. Гай-Нижник

УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЗЕМЕЛЬНИЙ БАНК В СВІТЛІ ОФІЦІЙНИХ ДОКУМЕНТІВ ГЕТЬМАНАТУ 1918 р.

Земельне питання було одним з тих багатьох нагальних проблем, яку, як передбачалося багатьма, і в першу чергу самими селянами, мала розв'язати революція в Російській імперії. Політика Центральної Ради в аграрному питанні не призвела до його розв'язання. 29 квітня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд хліборобів України, який проголосив великого землевласника, генерала П. Скоропадського гетьманом всієї України. Павло Скоропадський у своїй "Грамоті до всього українського народу" одразу ж проголосив, що основою його господарської політики буде збереження і забезпечення права приватної власності як основи державного розвитку та цивілізації. В аграрній політиці гетьман та його уряд мали за мету створення великого шару середніх хліборобів-власників, які б отримали свою частку землі через парцеляцію і від розпродажу великих маєтків. У вихідні засади реформи П. Скоропадським ставилися такі принципи й аргументи: "Передача всієї землі, крім цукрових плантацій, лісів, землі, необхідної для кінських заводів та сім'яних господарств.

Передача за платню. Безкоштовна передача не має у данному випадкові ніяких серйозних підстав і просто у вищому ступені шкідлива.

Виплата селянських грошей за землю, що купується, нарешті примусить їх пустити ці гроші у обіг, що значно облегшить уряд, даючи йому можливість значно скоротити друк нових знаків.

Передача землі не безземельним, а малоземельним селянам. В цьому відношенні потрібно мати на увазі мету – державу, а не жалюгідну сентиментальність" [1, 285]. Фінансову допомогу селянам та державі у втіленні в життя реформи мав провадити Державний Земельний банк.

До революції різноманітні операції пов'язані з землею, в Росії провадили Всеросійський Дворянський Земельний банк та Селянський Поземельний банк. Проте ще за часів УНР Малою Радою 9 грудня 1917 р. було схвалено законопроект, в якому, зокрема, зазначалося: Відділи "Государственного Дворянского Земельного Банка" та "Крестьянского Поземельного Банка" на території Української Народньої Республіки скасувати, а служачих лишити за штатом у звичайному порядкові. Ліквідацію зазначених Банків доручити Генеральному Секретарству Фінансів в порозумінні з Генеральним Секретарством Земельних Справ" [2]. 22 грудня 1917 р. цей закон ухвалила й Центральна Рада [3, 160].

Гетьманський уряд також взяв курс на ліквідацію цих банків, які за нових історичних умов вже стали своєрідним анахронізмом. Натомість, після серйозної підготовчої праці, було засновано новий фінансовий заклад – Державний Земельний банк. В серпні 1918 р. при Міністерстві фінансів відбулася нарада землевласників, яка обмірковувала його статут. У своїй резолюції її учасники заявили, що нарада "вважає при існуванню Державного Земельного Банку будь-яку примусову спродаж землі для утворення земельного фонду непотрібною", а також "запевняє, що добровільний продаж землі вистарчатиме цілковито, щоб утворити фонд Банку для майбутньої парцеляції й розпродажу землі дрібним власникам" [4, 103].

23 серпня 1918 р. гетьман підписав Закон "Про затвердження Статуту Державного Земельного банку" [5]. Як і Держбанк, Державний Земельний банк було безпосередньо підпорядковано міністру фінансів. Мету діяльності Банку відображав §1 його статуту: "Державний Земельний Банк має завдання: а) утворювати тривалі дрібні господарства" [6, 275]. Для можливості виконання цього завдання Банкові було надано право переводити такі операції: видавання довгострокових позичок на купівлю землі, видавання позичок під заставу землі, купувати землі за рахунок Банку, парцелювати їх і продавати, видавати позички під заставу землі на корінну меліорацію [6, 275]. З приводу останнього пункту Д. Дорошенко зазначав, що "створення т. зв. мелійоративного кредиту, було новиною в практиці державних банків на Україні" [6, 276]. Справа в тім, що колишні російські Державний Дворянський Земельний та Селянський Поземельний банки майже не мали досвіду таких позик. З резервного фонду новоствореного українського банку було виділено кошти для створення спеціального меліоративного фонду.

Крім того, як зазначалося в аналізовому документі про перші місяці діяльності уряду, Державний Земельний банк "видає позики під заставу землі для виробництва корінних меліорацій, пов'язаних із зміною природніх властивостей землі" [7, 27]. Позики ж від Банку під викуп землі у власність могли отримати: а) окремі особи, б) співвласники, в) сільські об'єднання, громади. Розмір позики не міг, однак, перевищувати 60% спеціальної оцінки землі. Не міг він перевищувати і продажну ціну, що була домовлена між покупцем і продавцем. До того ж, було встановлено й обмежувальні норми на ту допомогу, яку Банк міг надавати селянам при купівлі землі, що зазначалися в законі від 14 червня 1918 р. та у §36 Статуту Банку. Позики Державний Земельний банк видавав у формі 41/3 заставних листів на термін від 14 до 66,5 років [6, 275-276]. Такий відрізок часу був доволі достатнім для селянина, аби згодом розрахуватися з Банком за надану грошову допомогу. Отже, Банк не лише видавав позики на придбання під заставу землі, а й купував землі за свій рахунок, виробляв її розподіл та подальший продаж. Метою в цьому було: "створення міцних дрібних господарств та сприяння піднесенню виробничості сільського господарства" [7, 26 зв.].

Крім того, Рада Міністрів законом від 23 серпня 1918 р. ухвалила "асигнувати з коштів Державної Скарбниці в резервний капітал Державного Земельного Банку пятьдесят міліонів карбованців", а також постановила:

4. Діючі на території України "Отделенія Всероссійскаго Государственнаго Дворянскаго Земельнаго и Крестьянскаго Поземельнаго Банковъ" скасувати з передачою завідування справами "Особаго Отдела Дворянскаго Земельнаго Банка" особливим Відділам Державного Земельного Банку, які при останньому утворюються.

5. Приналежні "Всероссійскимъ Государственнаму Дворянскому Земельному Банку съ Особымъ его Отделом и Крестьянскому Поземельному Банку" нерухомі та рухомі майна, що знаходяться на території України, рівно як усі права по позичках, виданих цими

Банками під маєтки, які знаходяться на території України, передати до Державного Земельного Банку.

6. Відповідальність Української Держави по зобов'язаннях, що лежать на "Всероссійскихъ Государственнаму Дворянскаму Земельнаму Банку съ Особымъ его Отделом и Крестьянскому Поземельному Банкахъ", буде визначена особливою умовою Української Держави з Великоросією.

До того часу, поки не буде такої умови, Державний Земельний Банк приймає на себе відповідальність: а) по боргах Земельним Банкам, котрі лежали на маєтках, що знаходяться на території України, і котрі були прийняті на себе Крестьянским Поземельним Банком на підставі ст. 160 – 174 його уставу і б) по умовах та зобов'язаннях, виданих по маєтках, які перейшли у власність Державного Земельного Банку на підставі пункту 4-го цього закону.

7. Належні Українській Державі долі запасних, власних та инших капіталів "Государственнаго Дворянскаго Земельнаго Банка, Особаго Отдъла его и Крестьянскаго Поземельнаго Банка", як надійде згода по цьому питанню з Великоросією, залічити в запасний капітал Державного Земельного Банку.

8. Надати Державному Земельному Банкові:

а) вчинити, згідно представленню Міністра Фінансів, перший випуск свідоцтв Державного Земельного Банку на суму двісті міліонів карбованців, признавши прибуток їх в чотири з половиною відсотки річних, без увільнення цього прибутку від збору з прибутків від грошових капіталів;

б) у випадку потреби, в виді тимчасової міри і на строк, котрий визначить Міністр Фінансів, чинити видачу пожичок та оплату тих маєтків, що купуються на кошти Банку, тимчасовими свідоцтвами по правилах, до цього докладених, і

в) видавати, у випадку потреби, в виплату за маєтки, що набуває Банк за свій кошт, особливі короткострокові зобов'язання на умовах, котрі визначить Міністр Фінансів.

9. Надати Міністрові Фінансів право розрішувати Державному Земельному Банкові видавати в рахунок виплати за маєтки, що Банк набуває за свій кошт, іменні зобов'язання, визнавши прибуток їх у шість відсотків річних, з увільненням цього прибутку від збору від грошових капіталів, а рівно визначати, яка частина покупної ціни може оплачуватися свідоцтвами Банку, яка іменними його зобов'язаннями і готовими грішми.

10. Ріжницю між сумами відсотків, що виплачує Державний Земельний Банк, по іменних його зобов'язаннях та платіжах, що належать йому по пожичках, прийняти на кошти Державної Скарбниці, з внесенням необхідного на цей предмет кредиту в державний розпис доходів та видатків.

11. Ухвалити докладений до цього розпис платні служачи Державного Земельного Банку.

12. Надати Міністрові Фінансів, Управителеві Банку та Управителям Відділів, по належности, право перевести служачих у призначених до скасування "Отделахъ Всероссійскихъ Государственнаго Дворянскаго Земельнаго и Крестьянскаго Поземельнаго Банковъ" на Україні… на службу в Державний Земельний Банк на відповідні посади, залишивши за ними всі набуті службою права та переваги та переваги і без задержання належних по закону одлічок з утримання при призначенні на посаду від Правительства.

Служачих, що не одержали призначення в Державний Земельний Банк, лишити за штатом на підставах, які мають бути встановлені Радою Міністрів по представленню Міністра Фінансів" [5].

Як бачимо, уряд не покинув напризволяще фахівців скасованих банків, а активно скористався їхнім досвідом роботи на фінансовій ниві. Щодо долі колишніх працівників вищевказаних російських банків, то додамо, що 26 серпня 1918 р. з'явився Закон "Про задоволення утриманням службовців, призначених до скасування відділів Державного Дворянського Земельного та Селянського Поземельного банків", згідно якого колишнім їхнім працівникам дозволялося "вчинити обрахунок по виплаті утримання служачим за час з 1-го червня цього року по день скасування цих Відділів, згідно з законом 23-го серпня 1918 року про затвердження Статуту Державного Земельного Банку, на підставі доданого до цього розпису" [5]. По такому розпису нам не важко не лише ознайомитися із заробітною платнею банківських службовців часів 1917 – 1918 рр., а й мається нагода дізнатися про склад та будову подібних банківських відділень часів кінця Російської імперії та початку становлення української державності [5]:

Розпис платні урядовцям призначених до скасування Відділів Державного Дворянського Земельного та Селянського Поземельного Банків

Назва посади.	В Київі	В инших Містах
	Карб.	Карб.
Управитель Відділом…….....	10.800 скарб. пом.	9.500 скарб. пом.
Член Оцінник та Непремінний Член старшої платні….....	9.000	8.000
Непремінний Член молодшої платні…….....	8.000	7.500
Старші Бухгальтер та Контрольор Центрального Управління Банків, Завідуючий Бухгальтерією і Контролем у Відділах…….	9.000	8.000
Старші Бухгальтер та Контрольор Центрального Управління, Помічники Завідуючих Бухгальтерією і конт- ролем у Відділах…….....	8.000	7.500
Діловод, Бухгальтер, а також Контрольор { старшої Центрального Управління……... платні.	7.200	6.600
Діловод, Бухгальтер та Контрольор { молодшої Центрального Управління…….. платні.		
Помічники Діловода { 1 ряду. та Бухгальтера……. 2 ряду.	6.600	5.400
Канцелярські урядовці…….....…….. {	5.400	4.800
Служачі по вільному найму до……	4.800	4.500
Кур'єри та инші низчі служачі до……..	4.200	3.900
	3.900	3.600
	3.600	3.300
	2.400	2.100

В. об. Голови Ради Міністрів, Сенатор
М.Василенко.
За Міністра Фінансів *Г.Курило*.

З самого початку свого заснування Державний Земельний банк отримав окрім резервного фонду у 50 млн. крб., ще й земельний фонд у 142 тис. десятин вартістю в 19 млн. 800 тис. крб. [8], шляхом перерахунку в його розпорядження маєтків, придбаних колишніми банками і переданими йому з їх ліквідацією. В перспективі передбачалося сконцентрувати в його розпорядженні до 10 млн. десятин землі. З метою якнайшвидшого переведення в життя закону від 14 червня 1918 р., частину земельного фонду Банку було одразу призначено для перепродажу селянам. З цього приводу гетьман згадував: "З одного боку, потрібно було показати народові, що в уряду не лише на словах, але й на ділі є прагнення збільшити земельну площу, що належала дрібним власникам; з іншого боку, бажання всіляко перешкоджати збільшенню цін на землю при розпродажі її селянам примусило уряд видати закон, за яким усіляка крупна ділянка землі може бути продана повністю виключно лише у Державний Земельний Банк або селянам, але в останньому випадкові лише ділянкою не більш як 25 десятин" [1, 201]. Земельний банк мав скуповувати різні землі для подальшої передачі їх на довготерміновий викуп селянам.

Однак, разом з тим, від Міністерства фінансів правлінню Банку було надано особливу інструкцію не купувати тих маєтків, що в загальному обсязі (тобто повністю) не надаються до парцеляції. Згідно з розпорядженням міністра земельних справ, ті землі, що не підлягають парцелюванню, але являють собою велику державну і господарську вартість (як-то ліси тощо), не передавалися до фонду Державного Земельного банку. Замість них у Банк переводилися так звані оброчні статті. Якщо ж Банком малося купуватися нерухоме майно сільськогосподарського значення, що перебувало в оренді, то така оренда достроково припинялася. Для регуляції купівлі-продажу таких господарств було ухвалено окремий закон. Згідно з ним, як виняток, було сказано, що для земель "у сівооберт коїх входять посіви цукрового бурака, в випадку купівлі їх Державним Земельним Банком [орендні угоди – П.Г.-Н.] зберігають силу після продажу землі Банком протягом строку, що встановлюється в кожному окремому випадку, при відсутності угоди Банка з орендатором, місцевими земельно-ліквідаційними комісіями; комісії ці виявляють у кожному окремому випадкові також і розмір площі, відносно котрої зберігається протягом вказаного терміну сила орендної угоди" [9]. Такі справи мали вирішуватися на підставі Положення "Про тимчасові Земельно-ліквідаційні комісії", склад яких поповнювався ще й двома представниками Спілки орендаторів, якщо така існувала в певній губернії.

Центральний осередок Державного Земельного банку розташовувався у Києві (правління містилося по вул. Володимирській, 10 [10]). На підставі §85 Статуту Банку і згідно з обранням Київського Обласного Союзу землевласників, 29 серпня 1918 р. міністр фінансів А. Ржепецький призначив членами Комітету догляду Державного Земельного банку (з 1 вересня того ж року) О. Зноска-Боровського, Ф. Мазаракі та П. Оголевця [11]. Банк мав 8 відділень у губерніях України, при кожному з яких існували й спеціальні Ради відділів Земельного банку, а 5 вересня 1918 р. остаточно вирішилося й питання про керівників філій Банку в провінції. Управителями відділень, зокрема, стали (всі з 1 вересня 1918 р.): Волинського – П. Н. Яценко, Катеринославського – В. В. Горицький, Київського – В. М. Верховський, Одеського – П. І. Грицевич, Подільського – Л. Е. Смєтанкін, Полтавського – П. О. Афремов, Харківського – М. М. Любімов, Чернігівського – М. П. Масловський [11].

Свої операції Державний Земельний банк офіційно відкрив 1 вересня 1918 р., про що було широко повідомлено у пресі [11]. Підсумовуючи наприкінці літа 1918 р. підсумки роботи уряду Ф. А. Лизогуба, тогочасний статист-дослідник мав повне моральне право у фінансовій сфері відзначити, що "установленням Державного Земельного Банку, Кабінет поклав на широкий шлях державний іпотечний кредит в інтересах підтримки і розвитку нового земельного укладу, встановленого земельним законом" [7, 26 зв.]. Однак оптимізм дописувача не виправдався. Державний Земельний банк не встиг виконати свою історичну ролю у наділені землею малоземельних селян та у створенні глибокого й міцного шару хліборобів-середняків в Україні. В середині грудня 1918 року Гетьманат було повалено. Разом із його ліквідацією до занепаду прийшла й аграрна реформа щодо створення селянина-власника та її акумулятор і фінансовий рушій – Державний Земельний банк.

1. *Скоропадський П. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). – Київ; – Філадельфія, 1995.*
2. *Народня воля. – 1917. – 12 грудня.*
3. *Гнатишак М. Державні гроші України 1917-1920 років. Ілюстрований історично-іконографічний нарис. – Клівленд: Український музей-архів, 1974.*
4. *Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т. 3. – Відень: Український соціологічний інститут, 1921.*
5. *Державний вістник. – 1918. – 6 вересня.*
6. *Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т. 2. – Ужгород: Накладом Осипа Цюпки, 1930.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 2.*
8. *ЦДАВОУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 71.*
9. *ЦДАВОУ. – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 14.*
10. *Державний вістник. – 1918. – 5 жовтня.*
11. *Державний вістник. – 1918. – 13 жовтня.*

Н.А.Ковальова

"ГОСТРІ КУТИ" АГРАРНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ, АБО ЧИЇ ІНТЕРЕСИ ВІДОБРАЖАЛА ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА П. СКОРОПАДСЬКОГО

Кожен новий уряд, який у роки революції та громадянської війни приходив до влади, намагався вирішити земельну справу по-своєму, відкидаючи досвід попередників та практику реформування аграрної галузі у інших країнах. Революційні події, політична нестабільність, деградація державної влади більш відчутно проявилися у сільській місцевості, зробивши становище в українському селі навесні 1918 р. "майже трагічним" [1, 238]. Політика соціалізації землі, пропагована Центральною Радою, загострила відносини між різними верствами селянства, зруйнувала традиційні способи набуття землі, а відсутність власності на землю та на вирощений

врожай стали на перешкоді посівній кампанії, що у сільськогосподарській країні загрожувало голодом. Закономірним наслідком провалу земельної політики Центральної Ради стало відновлення урядом Української Держави П. Скоропадського приватної власності на землю та проголошення розробки нової аграрної реформи.

Дослідженню різних аспектів земельної реформи Української Держави присвячено значну кількість наукових статей [див. напр.: 2; 3; 4], дисертаційних праць [5; 6; 7], розділів у монографіях [8; 9; 10]. Загалом науковці досить детально розкривають етапи та особливості проведення урядами Української Держави земельної реформи, основні причини її невдачі [4]. Однак багато інших аспектів, пов'язаних з розробкою та реалізацією земельного законодавства Української Держави, враховуючи появу нових досліджень та розширення історіографічної бази, вимагають уточнення, систематизації та подальших досліджень.

Метою пропонованої статті є аналіз суперечливих аспектів земельного законодавства Української Держави. Виявлення та характеристика таких "гострих кутів" аграрного законодавства дає можливість з'ясувати основні недоліки земельної реформи П. Скоропадського, вплив на її формування позиції гетьмана, інтересів поміщиків, селян, громадськості, науковців.

Реформування аграрної сфери для самого П. Скоропадського стало справою "великої політичної ваги" [8, 143]. Саме політичні міркування стали основними для гетьмана при розробці програми аграрної реформи: "З точки зору економічної, аграрна реформа не витримувала критики, вона просто в даний час не була потрібна. З точки зору політичної вона була край необхідна, і тут доводилося керуватися лише державною необхідністю, а не інтересами приватних осіб" [11, 54].

Свої радикальні наміри в земельній справі гетьман проголосив 29 квітня 1918 р. у "Грамоті до всього українського народу", а уряд підтвердив їх у повідомленні Ради Міністрів від 10 травня 1918 р.: основними орієнтирами аграрної політики визначалися принципи державного втручання в земельну справу і примусового відчуження великого землеволодіння.

Оскільки суспільні настрої були розбурхані революцією, агітацією соціалістичних партій і особливу критику викликав принцип викупу за землю, для незаможних верств селянства "повільна і закономірна реформа земельних відносин" вважалася поверненням панщини [12, 198]. На думку Д.І. Дорошенка, наділення землею всіх мало- та безземельних селян, як це планувала зробити ще Центральна Рада, було утопією. Земельна реформа Української Держави мала полегшити той процес переходу землі від поміщиків до селян, який розпочався задовго до революції і землю могли придбати селяни-хлібороби, які мали великі запаси паперових грошей, а також могли отримати кредити Державного земельного банку [12, 197].

Вже 14 травня 1918 р. Рада Міністрів розпочала детальне обговорення справи земельної реформи, яка, незважаючи на всі заяви гетьмана, виявилася набагато складнішою. 14 червня 1918 р. гетьман ухвалив "Тимчасовий закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями". Кожен власник сільськогосподарських маєтностей міг продати всю свою землю, однак придбання землі обмежувалося 25-десятинною нормою [13]. При цьому закон 14 червня 1918 р. не визначав ціну на землю (її встановлювали землевласники), носив добровільний характер і не спонукав поміщиків продавати свої маєтки, а також створював нові можливості для земельних спекуляцій. Реалізація закону покладалася на державні установи (Державний земельний банк та земельні комісії), які знаходилися ще в стадії формування і цей процес розтягнувся на досить тривалий час. Невдоволеними через невирішеність цих питань залишалися як поміщики, так і селяни.

Дрібні та середні власники, налякані революцією, самі намагалися розпродати свої маєтки, однак великі землевласники, які проживали у столиці чи за кордоном, без втручання держави землю не бажали продавати [14, 56-57, 110]. Не погоджувався з основними положеннями гетьманської програми Союз земельних власників. Свій протест проти відміни великої та середньої приватної власності висловили у листах міністру землеробства Сумський союз земельних власників (24 серпня 1918 р.) та Союз хліборобів Харківської губернії (10 вересня 1918 р.). Така політика, на їх погляд, посилювала анархію на селі й могла викликати продовольчу катастрофу [15, 16-19, 20].

Через небажання землевласників продавати свої землі уряди П. Скоропадського не змогли вирішити питання поповнення державного земельного фонду. У липні – серпні 1918 р., за офіційними даними, земельний фонд складав лише 150 тис. десятин [16, 23 липня, 28 серпня]. Купувати землю та розподіляти її між безземельними і малоземельними селянами мав Державний земельний банк, діяльність якого розпочалася 1 вересня 1918 р. [16, 3 вересня]. Для потреб реформи уряд міг залучити близько 4 млн. дес. землі [17, 39]. Однак у листопаді 1918 р. запас Державного земельного банку складав близько 700 тис. дес. (140 тис. дес. власної, 110 тис. – запропонованої для купівлі землевласниками, 500 тис. – державні землі) [17, 34зв]. За спостереженнями Д. Донцова, земля продавалася лише у колі великих землевласників по "закладним" [9, 549]. У Чернігівській губернії пропозицій про продаж землі не поступало – вона здавалася в оренду, що приносило значні прибутки власникам [18].

Інтереси землевласників та селян в уряді Ф. Лизогуба намагався узгодити міністр земельних справ В.Г. Колокольцев, якого вважали прихильником "середньої лінії" у проведенні земельної реформи. Однак восени 1918 р. його позиція підтримки вільного продажу землі, вигідна для землевласників, уже суперечила інтересам реформи [14, 130].

Серед селян основною опорою гетьманського режиму виступала Українська демократично-хліборобська партія. Оскільки прошарок селян-хліборобів в українському селі був не чисельним, більша частина селянства негативно поставилася до земельної політики гетьмана. У травні 1918 р. проти гетьманської влади виступили підбурювані українською місцевою адміністрацією селяни Подільської та Чернігівської губерній. Невдоволення аграрною політикою гетьмана відчувалося у Херсонській та частково Таврійській губерніях, а

Київщину, Чернігівщину, Волинь, Катеринославщину навесні – влітку 1918 р. охопили селянські повстання [10, 92, 96]. Восени 1918 р. по селах стали поширюватися більшовицькі настрої, селяни не поспішали купувати землю. Аграрна реформа затягувалася, політичне становище Української Держави та її союзників було непевним.

Найбільш яскраво суперечливість позицій різних політичних сил та сторін, зацікавлених у проведенні земельної реформи, проявилася восени 1918 р. під час роботи урядових аграрних комісій. Перша аграрна комісія, створена при Міністерстві земельних справ під керівництвом В.Г. Колокольцева, працювала з 15 серпня до 21 жовтня 1918 р. Друга урядова комісія – "Попередня Нарада з аграрного питання" – діяла 3-10 листопада під керівництвом нового міністра земельних справ В.М. Леонтовича, колишнього члена партії українських соціалістів-федералістів. Рішення про скликання третьої урядової комісії – "Особливої Наради для вироблення підвалин земельної реформи і пов'язаних з нею законів" під керівництвом гетьмана П. Скоропадського – та її статут було схвалено 11 листопада. Відомо п'ять засідань цієї наради: 23, 25, 29 листопада і 6 грудня головував заступник міністра землеробства В.Е. Брунст 17, 35зв, 41, 44, 49, 64 , а на п'яте засідання 10 грудня вперше завітав гетьман П. Скоропадський 17, 60зв, 64 .

16 жовтня 1918 р. аграрна підкомісія ухвалила остаточну редакцію земельного законопроекту, який був розроблений під керівництвом В.Г. Колокольцева [19, 30, 32-33]. Згідно з ним держава через рік мала викупити у поміщиків надлишкові земельні володіння і розпродати їх в одноосібну власність селянам (безземельні господарі позбавлялися права купівлі). Чинності закону в першу чергу підлягали орендні землі та господарства з екстенсивним обробітком [19, 32]. Однак аграрна комісія, розглянувши 17, 18 і 21 жовтня законопроект постатейно, відхилила його, а учасників підкомісії В.Г. Колокольцева звинуватила в радикальності.

Засідання другої аграрної комісії велося швидше і конструктивніше при значно зменшеному її складі. "Проект загальних підстав земельної реформи" був вироблений 8 листопада, а 10-го – пропозиції підкомісії М.М. Черненкова поступили на розгляд урядової наради [17, 28]. Цей документ, у порівнянні з попереднім, пропонував більш рішучіші заходи: всі великі приватновласницькі господарства підлягали примусовому викупу державою і розпродажу через Державний земельний банк сільському населенню, але не більше 25-ти дес. в одні руки (основною умовою реформи було ведення власного господарства й безземельні селяни не мали права придбання землі). За висококультурними приватновласницькими господарствами зберігалися по 150 – 250 дес., а за маєтками цукрової промисловості та наукового значення – в 5 разів більше (750 – 1250 дес.) [19, 36-38]. Очікуваний економічний ефект цього законопроекту теж був незначним: селянське землеволодіння могло збільшитися в середньому на 1,6 дес. на господарство, а культурні господарства знищені. Перевагою законопроекту комісії В.М. Леонтовича можна вважати більш досконале юридичне та економічне обґрунтування основних положень реформи.

Однак "Попередня Нарада" на засіданні 10 листопада 1918 р. більшість статей законопроекту (5, 7, 10 і 11) повністю, а інші частково повернула для доопрацювання в підкомісію [17, 29-31зв].

Третя аграрна комісія, яка працювала в умовах розпочатого Директорією повстання, через постійні дискусії загального характеру до постатейного обговорення земельного законопроекту В.М. Леонтовича так і не приступила.

Різна результативність роботи аграрних комісій зумовлювалася їхньою чисельністю та представництвом. До складу аграрних комісій входили вищі урядовці, представники громадських організацій, вчені. Найбільш широким був склад третьої комісії під головуванням гетьмана: нами нараховано 64 постійних учасники та 9 заступників [17, 19-22, 80зв]. Своїх представників делегували такі громадські організації, як: Київський обласний Союз земельних власників, Всеукраїнський Союз хліборобів-власників, Спілка хліборобів-демократів, Союз земельних орендарів, Всеросійське товариство цукрозаводчиків, Союз промисловості, торгу, фінансів і сільського господарства – "Протофіс". Саме такий консервативний склад, на наш погляд, і унеможливив прийняття будь-яких рішень щодо проекту земельної реформи та створив ту ситуацію, яка склалася на засіданнях, де "питанню кінних заводів приділено більше уваги, ніж інтересам селян" [2, 269-270].

Вчені та фахівці-аграрії, які входили до складу урядових комісій (В.Т. Шацький, А.І. Ярошевич, В.А. Косинський, К.Г. Маньковський, С.Л. Франкфурт, Л.М. Яснопольський, К.Г. Воблий, М.М. Цитович, М.М. Черненков, І.М. Подольський) дбали переважно про розробку економічних підстав реформи та підготовку відповідної статистичної бази, орієнтуючись на проведення багатопланової й довготривалої земельної реформи. При цьому більшість вчених, за винятком деяких фахівців (В.А. Косинський, В.Т. Шацький, І.М. Подольський) [19, 2зв, 3, 7, 19зв], не бажала враховувати політичну ситуацію в країні і, зокрема інтереси селянства. Завдяки спільній позиції вчених та великих землевласників були відхилені земельні законопроекти комісій В.Г. Колокольцева та В.М. Леонтовича. Кожна сторона, представлена в комісії (землевласники, члени політичних партій, науковці), захищала свої інтереси і не бажала шукати компромісного рішення. У повній мірі здійснився прогноз Є. Чикаленка щодо долі уряду та аграрної реформи, висловлений ним 22 жовтня 1918 р.: гетьманський уряд не зміг задовольнити інтересів "ні селянства, ні панства" [14, 149].

Основним ініціатором земельної реформи виступав гетьман П. Скоропадський, який розглядав її з політичних міркувань, однак рішучих заходів щодо її реалізації не вживав. Діяльність аграрних комісій, які мали підготувати соціально-економічне обґрунтування реформи, виявилася неефективною – вони так і не змогли розв'язати ті "гострі кути", створені законом 14 червня 1918 р. Вирішення аграрного питання вимагало втручання у сферу матеріальних та економічних інтересів значної частини населення, а також зміни вікових традицій суспільного життя. У зв'язку з цим суспільні настрої, погляди окремих діячів та інші перешкоди на шляху аграрної реформи виступають перспективними напрямками подальших досліджень.

1. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914 – 1923 рр. – Т.1. – Рівне: "Рівненська друкарня", 2005.
2. Терела Г.В. Законодавче регулювання земельних відносин в Українській Державі П.Скоропадського // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Вип.11. – К.: "Рідний край", 2000.
3. Корновенко С.В. Аграрна політика Гетьманату: теоретичний аспект // Український селянин. – 2004. – № 8.
4. Пиріг Р.Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. – 2006. – № 3.
5. Мякота С.Е. Економічна політика уряду Української Держави (квітень – грудень 1918 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1997.
6. Проданюк Ф.М. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): Автореф. дис. ... канд. іст. н. – К., 1997.
7. Терела Г.В. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Запоріжжя, 2000.
8. Реєнт О. Павло Скоропадський. – К.: Вид. дім "Альтернативи", 2003.
9. Історія українського селянства. Нариси. – Т.1. – К.: Наукова думка, 2006.
10. Ковальова Н.А., Корновенко С.В., Малиновський Б.В., Михайлюк О.В., Морозов А.Г. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917-1921 рр.). – Черкаси: Ант, 2007.
11. Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К.-Філадельфія, 1995.
12. Дорошенко Д.І. Історія України, 1917-1923. – Т.2. – К.: Темпора, 2002.
13. Державний вістник. – 1918. – 16 червня.
14. Чикаленко Є. Щоденник (1918 – 1919). – Т.2. – К.: Темпора, 2004.
15. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). Ф.1061. – Оп.3. – Спр.13.
16. Голос Киева. – 1918.
17. ЦДАВОВУ. – Ф.1061. – Оп.3. – Спр.6.
18. Киевская мысль. – 1918. – 11 жовтня.
19. ЦДАВОВУ. – Ф.1061. – Оп.3. – Спр.12.

В.В. Ромащенко

ГОЛОВНІ ЗАСАДИ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА П.СКОРОПАДСЬКОГО (1918 р.)

Доба гетьманату П. Скоропадського – одна із суперечливих сторінок національно-визвольної боротьби 1917 – 1921 рр., перші спроби вивчення якої беруть свій початок у міжвоєнний період, а її історіографами були безпосередні учасники тих буремних подій [1-5]. Однак наявність у їх середовищі представників різних політичних поглядів та гострі дискусії між ними, метою яких було доведення власної правоти, не могло не позначитись на об'єктивному висвітленні історії Української Держави протягом 20-тих – 30-тих років XX ст.

Поряд із цим, досить однобічно трактувалися події 1918 року в Україні і за радянських часів. У центрі досліджень радянських істориків провідне місце займала боротьба українського селянства проти австро-німецьких загарбників та гетьмана П. Скоропадського, як їх ставленика. Інші питання або свідомо замовчувались, або були просто сфальсифіковані.

Лише із здобуттям Україною державної незалежності на початку 90-х років XX ст. відбулися докорінні зміни у підходах до вивчення як національно-визвольних змагань 1917 – 1921рр. в цілому, так і періоду гетьманату П. Скоропадського зокрема. В сучасних умовах розвитку історичної науки дослідники досягли вагомих результатів у висвітленні зазначеної проблеми [6-11]. Зі свого боку, автор даної статті, проаналізувавши внутрішнє та зовнішнє становище в Україні першої половини 1918 р., намагається визначити головні напрями внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського.

Становище, в якому перебувала Україна навесні 1918 р., мало всі ознаки глибокої соціально-економічної та політичної кризи. Центральна влада втратила контроль за владою на місцях, що перетворювало останню на повного господаря в краї. За свідченням Д.Дорошенка, наявність українського уряду відчувалась лише в Києві [2, 8]. Майже повністю була зруйнована торговельно-фінансова система. У досить скрутному становищі перебувала промисловість. Зокрема, різкого падіння зазнала продуктивність праці у вугільній промисловості й на залізничному транспорті [6, 158].

Зважаючи на те, що Україна в значній мірі була аграрною країною, найбільшої гостроти набули відносини на селі. З-поміж усього іншого, головною причиною цього став доволі радикальний земельний закон прийнятий Центральною Радою в січні 1918 року. В його основу покладався принцип соціалізації землі, за яким проходила конфіскація маєтків у великих землевласників та передача їх у земельний фонд з подальшим перерозподілом серед незаможних категорій селян. Скасовувалась приватна власність на землю, яка виводилась зі сфери товарно-грошових відносин і оголошувалась загальнонародною власністю [6, 142]. Зазначений закон не лише не сприяв поліпшенню ситуації в Україні, а навпаки викликав невдоволення як з боку великих землевласників-поміщиків, так і заможних селян [7, 47].

З іншого боку, земельна політика Центральної Ради стала причиною погіршення стосунків з командуванням австро-німецького військового контингенту [12, 123]. Йому вкрай не байдуже було споглядати, яким чином розвивалось господарське життя в Україні. Австро-німецька окупаційна влада головним чином піклувалась про безперебійне постачання продуктів харчування до своїх держав.

Розуміючи усю складність соціально-політичного становища в Україні П.Скоропадський, прийшовши до влади, першочергові свої кроки спрямував на розв'язання аграрного питання. Вже у "Грамоті до всього українського народу" від 29 квітня 1918 р. було задекларовано намір відродити приватну власність, яка мала стати серцевиною господарських відносин [13]. Іншими законодавчими актами передбачалось реалізувати слідуючі напрями у проведенні широкої аграрної реформи:

- здійснення всіх перетворень за цілковитої відповідальності уряду;
- створення державного земельного фонду за рахунок державних, церковних і частини приватних земельних ділянок для потреб малоземельних господарств;
- створення дрібних, але економічно міцних господарств;

- забезпечення ефективної роботи цукрової промисловості як базової галузі України;
- вдосконалення сільськогосподарського кредитування [6, 150].

Аналізуючи розроблені гетьманським урядом протягом весни-літа 1918 р. земельні закони, затверджені П. Скоропадським, а також доповідь гетьмана перед делегацією хліборобів Волинської, Полтавської, Харківської, Херсонської губерній, що відбулася 21 червня 1918 р., можна визначити головні аспекти майбутньої аграрної реформи. Зокрема, передбачалось ліквідувати великі земельні господарства, які йшли у розпорядження Державного банку для подальшого їх продажу малоземельним селянам. Розмір приватного землеволодіння не повинен був перевищувати 25 десятин. У тому випадку, коли земельні володіння купувалися земельними товариствами, загальна площа повинна була становити з розрахунку 25 десятин на кожного члена відповідного товариства. При цьому зазначалось, що протягом 2 років придбану у такий спосіб землю необхідно було розмежувати на індивідуальні відруби. Дозволялись земельні господарства у 200 десятин, які відводились для розведення цінних видів худоби та сортів насіння, а також були покликані на обслуговування цукроварень [2, 197-202; 6, 151-152]. Виходячи з цього, варто відзначити, що кінцевою метою аграрної реформи гетьмана П. Скоропадського було створення міцного прошарку середньо-земельних власників, які повинні були стати запорукою стабільності та добробуту Української Держави.

Поряд з цим, успішне проведення аграрної реформи мало велике значення для організації Української Армії, потреба у якій зумовлювалась складним зовнішньополітичним становищем України. Навколо її кордонів зосереджувались ворожі для української державності військові сили. Так, на східних рубежах України перебувала значна військова потуга більшовицької Росії, яка лише вичікувала момент для вторгнення на українську територію. Деякий час стримуючою силою виступало австро-німецьке військо. Однак непевне становище Центральних Держав у Першій світовій війні свідчило, що Україні у найближчому майбутньому доведеться розраховувати виключно на власні сили. У цей же час, на хвилі повстанського руху проти окупаційної влади та гетьманату, виникають перші озброєні загони під проводом отаманів. Зокрема, на території Катеринославщини відбуваються перші виступи Н. Махна, що також переконувало П. Скоропадського у негайній організації української армії.

Враховуючи це, гетьман П. Скоропадський особливу увагу приділяв розбудові національної армії. Вже, 21 травня 1918 р., начальник Генерального штабу О. Сливинський представив на розгляд Військового міністра О. Рогозі доповідь про загальні основи і принципи будівництва Збройних Сил України [14, 40], у якій містилась інформація про продовження формування 8 корпусів розпочатого ще за часів Української Центральної Ради. В залежності від кількості губерній, за винятком найменшої Таврійської.

Згідно з цією програмою, передбачалося на основі територіального принципу скомплектувати 8 армійських корпусів: I – Волинський, II – Подільський, III – Одеський, IV – Київський, V – Чернігівський, VI – Полтавський, VII – Харківський, VIII – Катеринославський. У більш віддаленій перспективі намічено організувати ще два дальніх корпуси: 9-ий – Подільський та 10-ий – Донецький [15, 39]. Загальна кількість Збройних Сил мала нараховувати 175 генералів, 14930 старшин, 2975 військових урядовців, 291121 підстаршину та козака [6, 178]. Поряд з цим, велика увага з боку П. Скоропадського та його уряду приділялась створенню військово-повітряних та військово-морських сил [16].

Однак військове будівництво гетьмана П. Скоропадського зустріло на своєму шляху ряд перешкод. Однією із яких була відсутність соціальної бази гетьманського режиму, виключення становили лише великі землевласники. Саме з їх представників створювались добровольчі загони для наведення порядку на місцях [17, 9]. Орієнтація на великих землевласників не сприяла встановленню соціальної рівноваги в державі через їх прагнення повернути втрачені маєтки у період Центральної Ради, що ще більше загострювало ситуацію на селі. Виправити становище мала аграрна реформа, у ході проведення якої, як уже зазначалось, повинно було відбутися формування середньо-земельної верстви селянства, як військової опори гетьмана П. Скоропадського.

Отже, можна зробити висновок, що головними засадами внутрішньої політики гетьмана П. Скоропадського були аграрна реформа та військове будівництво. При цьому створення національної армії в значній мірі залежало від успішного проведення земельної політики гетьманським урядом.

---

1. *Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія, 1995.*
2. *Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. Т.2. – К.: Темпора, 2002.*
3. *Винниченко В. Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – Ч. III.*
4. *Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 років. – Т.3. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1923.*
5. *Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – К.: Темпора, 2003.*
6. *Реєнт О. Павло Скоропадський. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 2003.*
7. *Верстюк В. Історія України: нове бачення. Т.2. – К.: Україна, 1995.*
8. *Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.*
9. *Андрусишин Б. У пошуках соціальної рівноваги: нарис історії робітничої політики українських урядів революції та визвольних змагань 1917-1920 рр. – К., 1995.*
10. *Захарченко П. Селянсько-повстанський рух за доби Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). – К., 1997.*
11. *Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня-14 грудня 1918р.). – К., 1997.*
12. *Нагаєвський І. Історія Української держави XX століття. – К.: Український письменник, 1993.*
13. *У 60-річчя відновлення Гетьманської Української Держави 29 квітня 1918 р. – Торонто, 1978.*
14. *Луговський О. Формування Збройних сил Української Держави (1918 р.). Організаційні аспекти // Військово-історичний альманах. – 2003. – № 1.*
15. *Кравчук М. Українська Держава та військове будівництво в період Гетьманату // Нова політика. – 1998. – № 1.*
16. *Шанковський Л. Нарис історії українського воєнного*

летунства (1917-1920) // Військово-історичний альманах. – 2002. – №2.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2311. – Оп. 1. – Спр. 17.

О.М. Тараненко

АГРАРНА ПОЛІТИКА П. СКОРОПАДСЬКОГО У ВИСВІТЛЕННІ ЗАРУБІЖНОЇ УКРАЇНІСТИКИ (1920 – 1939 рр.)

Одним із наріжних каменів внутрішньо-економічної політики П. Скоропадського була аграрна політика, яка зачіпала інтереси багатомільйонного українського селянства у його прагненні користуватися землею. Як серед сучасників, так і серед наступних поколінь науковців, громадських діячів, вона не мала однозначної оцінки. Суспільно-політичний розвиток України постреволюційного часу обумовив специфіку еволюції української історичної науки. Вона полягала в її поділі на радянську та зарубіжну. Причому якщо широка громадськість могла без особливих перешкод вільно знайомитися з напрацюваннями першої, то значно складніше було ознайомитися з роботами зарубіжних українських істориків, у яких висвітлювалися різні аспекти аграрної політики П. Скоропадського. З 1990-х рр. у цьому плані відбулися кардинальні зрушення на краще. Науковці, всі, хто цікавиться історією України, мають змогу вільно працювати з доробками зарубіжних українських вчених, що стосуються аграрної політики гетьмана. З огляду на це, на наш погляд, значний науковий інтерес викликає те, як аграрна політика П. Скоропадського представлена в зарубіжній україністиці. Окремі фрагменти, які тією чи іншою мірою стосуються обраної нами теми, знайшли своє відображення у сучасній українській науково-історичній літературі. Однак публікації, в якій ця тема була б предметом самостійного вивчення, поки що немає. Автор статті ставить за мету проаналізувати те, як у зарубіжній україністиці представлено аграрну політику П. Скоропадського. Отже, об'єктом вивчення є аграрна політика П. Скоропадського, а предметом – її висвітлення зарубіжною україністикою.

Українська наукова еміграція була невід'ємною складовою української політичної еміграції і здебільшого складалася з людей, тією чи іншою мірою причетних до подій 1917 – 1920 рр. Як правило, вони мали більш-менш чітку політичну позицію і майже завжди – партійну належність. Масштабів соціально-політичного явища еміграція, на думку дослідників, набуває приблизно з середини 1919 р. [7, 26; 10, 18].

В першій половині 1920-х рр. остаточно визначилися також центри української наукової еміграції історико-політичного напряму. Найбільш помітним із них була Прага, де з 1921 р. функціонує Український Вільний Університет. Підтримка уряду Т. Масарика, який проводив політику слов'янської консолідації, створила досить сприятливі умови для розквіту цієї установи. Тут працювали В. Старосольський, Д. Дорошенко, С. Дністрянський, С. Шелухін.

У Відні функціонував створений у 1919 р. заходами М. Грушевського Український Соціологічний Інститут. Сюди прибули колишні діячі Центральної Ради, лідери УПСР: П. Христюк, М. Шаповал, М. Шраг, один з провідних українських соціалістів-федералістів І. Фещенко-Чопівський. Деякий час тут працював і В. Липинський.

Головним науковим осередком українського консерватизму був Український Науковий Інститут у Берліні, заснований з ініціативи П. Скоропадського у листопаді 1926 р. Директором інститут був Д. Дорошенко, згодом – І. Мірчук. В. Липинський тут завершив свої "Листи до братів-хліборобів".

Українська міжвоєнна зарубіжна історіографія проблеми творилася головним чином навколо цих наукових і суспільно-політичних центрів.

В зарубіжній українській історіографії приділено значну увагу соціально-економічному розвиткові України за часів Гетьманської Держави, хоча із всього спектру цієї проблематики найбільшу зацікавленість дослідників викликають власне соціальна політика уряду та його кроки в аграрній сфері. Це цілком закономірно: питання суспільного миру та сільськогосподарського реформування для України тоді були найважливішими з внутрішніх питань і з ними були пов'язані ключові події в її тогочасній історії.

Загалом, на нашу думку, можна говорити про два головні напрями міжвоєнної української зарубіжної історіографії історії Української Держави 1918 р.: республіканський, державницько-консервативний.

Говорячи про перший напрям (республіканський або УНРівський), варто зазначити, що його представники в еміграції гуртувалися, зокрема, навколо уряду УНР в екзилі та Українського Соціологічного Інституту у Відні. Ідейними лідерами цього історіографічного напрямку були представники українських соціалістів (В. Винниченко, П. Христюк, М. Шаповал, І. Мазепа).

Інший напрям в українській зарубіжній історіографії можна назвати державницько-консервативним (враховуючи загальні теоретичні засади, на яких він базувався), або гетьманським (якщо брати до уваги форму, у якій мислилося практичне втілення політичного ідеалу представників національного консерватизму). Підвалини цього історіографічного напряму було закладено насамперед політичними однодумцями П. Скоропадського (Д. Дорошенко, С. Шемет, Х. Лебідь-Юрчик та ін.).

"Відродження нації" В. Винниченка – одна з найяскравіших робіт у міжвоєнній історіографії теми. Вона, власне, не претендує на науковість і за формою є скоріше причинками, або ж серією нарисів. Згадана вище праця цінна насамперед як історичне джерело, оскільки авторські оцінки та висновки цілком довільні і не мають достатнього обгрунтування. Варта уваги вона й тому, що у "Відродженні нації" пропонується досить чітка періодизація визвольних змагань 1917-1920 рр. [1, 16]. Варто зазначити, що запропонована В. Винниченком періодизація була повторена цілою низкою дослідників.

В. Винниченко був дуже категоричний у своїх оцінках Гетьманату. Він сформулював негативні висновки щодо суті політики Української Держави. Особливо осудливо В. Винниченко ставився до аграрної політики Гетьманату. Так, у своїй праці він зауважував, що гетьман хотів "спертися на клас дрібних власників", але в той же час "не хотів покривати велику аграрну буржуазію" [1, 26]. Особливо яскраво В. Винниченко змальовує ситуацію

на селі, де "усі закони, всі здобутки в аграрній сфері було розтоптано з глумом, з прокляттям... кожне село, кожна селянська хата були обкладені контрибуціями, розмір яких встановлювався самими поміщиками" [1, 47]. Підсумовуючи, В. Винниченко зазначає, що саме невдала політика в аграрній сфері призвела до ворожого ставлення селянства до Української Держави.

Типовим продуктом міжвоєнних часів є також грунтовні "Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр." П. Христюка, які, залишаючись високоцінною збіркою документів і матеріалів, однак навряд чи витримують критику як наукове дослідження. В опублікованій в 1921 р. роботі він, зокрема, детально охарактеризував склад і роботу земельних комісій часів Гетьманату. Критикуючи тимчасовий закон від 14 червня 1918 р. про купівлю та продаж землі, виділяв ряд його недоліків. Серед них – відсутність положень про примусовий викуп землі та про встановлення цін на землю [11, 98].

За його словами, славнозвісний "земельний закон", ухвалений гетьманським урядом, залишався єдиною ознакою турбот генерала Скоропадського про селянство, коли не рахувати карних експедицій. Характеризуючи земельну реформу, дослідник говорить про неї як про "зайву, некорисну і небезпечну". На думку автора, всяке примусове перерозподілення земель буде зайвим, оскільки негайне значне збільшення земельного фонду призведе тільки до того, що він буде лежати невикористаним. Примусове перерозподілення некорисне, бо передбачає збільшення землекористування не тільки тих, що вміють хазяйнувати, а поголовно всіх. Мало того, заходи примусового перерозподілення землі ще й небезпечні, позаяк вони порушують принцип приватної власності [11, 103-104].

З наведеного вище є очевидним, що автор ставить собі за мету висвітлити режим П. Скоропадського з негативного боку, він нехтує, по-перше, розглядом цілих напрямів позитивної, конструктивної діяльності цього режиму, а, по-друге, політичної ситуації, в якій йому довелося діяти і робити, можливо, якісь вимушені кроки. Іншими словами, в роботі відсутній цілісний і зважений виклад подій, а тому до неї слід відноситись критично. Втім цінність "Заміток і матеріалів..." П. Христюка полягає, головним чином, у її об'ємній джерельній базі. Правдивість своїх тверджень автор доводить наведеними в тексті документами, матеріалами преси, цифрами та фактами, щоправда, в багатьох випадках це виглядає непереконливо.

Однозначно негативно діяльність Гетьманської Держави в аграрній сфері оцінює М. Шаповал у праці "Велика революція і українська визвольна програма". Дослідник називає гетьманщину диктатурою і страшним ворогом українського народу. На його думку, ця диктатура тимчасово використовувала слова "Українська Держава" для відновлення через Україну єдиної-неділимої монархічної Росії. За словами автора, "законом від 8 липня 1918 р. "Про боротьбу з розрухою в сільському господарстві" в Україні знову було встановлено кріпацтво: селян змушували силою обробляти панські землі" [12, 117-118].

В цілому ж робота присвячена висвітленню й оцінці подій доби Центральної Ради й Директорії. Разом із тим, характеризуючи жанрову структуру згаданої вище праці, на нашу думку, її слід віднести до ідеологічно-пропагандистської групи. До роботи слід ставитись критично, враховуючи чітку політичну позицію і партійну належність автора (як відомо, М. Шаповал був соціалістом-революціонером).

Цікавою, в плані висвітлення життєвого й творчого шляху П. Скоропадського, є праця С. Доленги "Скоропадщина", видана у Варшаві в 1934 році. В ній автор посилається здебільшого на мемуари та спогади учасників революційного руху 1917-1921 рр. в Україні. Дослідник негативно оцінює діяльність гетьманського уряду у внутрішній сфері. За його словами, "Скоропадщина є відлам російського імперіалізму, вона підшивається під ідеологію українського монархізму [2, 52]. С. Доленга звинувачення у розправах над селянами великих землевласників та німецько-австрійських загонів покладав на міністра земельних справ В. Колокольцева [2, 52].

Разом із тим, виходячи із сучасних методологічних підходів, нових можливостей в опрацюванні архівних матеріалів, є підстави стверджувати, що згадана вище праця не витримує об'єктивно-наукової критики. Тому, на наш погляд, її цінність полягає в тому, що її можна зарахувати до мемуаристики.

Певне висвітлення особливостей аграрних перетворень у роки революції знайшли у двотомнику члена УСДРП, колишнього прем'єр-міністра УНР доби Директорії І. Мазепи "Україна в огні і бурі революції 1917-1921". Значну частину його роботи присвячено подіям 1917-1918 рр. Вирішення аграрного питання на урядовому рівні автором зводиться до висвітлення міжпартійної боротьби, а невдачі державотворчої діяльності пояснюються селянським характером української нації [4, 59]. Описуючи аграрні відносини в Україні в період Гетьманату, І. Мазепа згадує лише негативні моменти діяльності Української Держави в аграрній сфері. Так, зокрема, автор згадує про діяльність карних експедицій, а також про примусову працю селян в господарствах великих власників. Проте варто зазначити, що дослідник використовує при цьому широку документальну базу. На його думку, тимчасовий закон про продаж-купівлю землі від 14 червня 1918 р. "фактично залишав справу у тому стані, в якому вона була за царського режиму" [4, 61]. Говорячи про жанрову структуру, згадана вище праця, на нашу думку, належить до мемуаристики.

У 1930-ті роки зарубіжна україністика поповнюється дослідженнями, автори яких позитивно оцінювали правління П. Скоропадського загалом та його аграрну політику зокрема. Детальний аналіз аграрної політики П. Скоропадського вміщено у роботі Самовидця "Гетьман Павло Скоропадський та земельне питання". У ній, зокрема, подано порівняльний аналіз законодавчої бази з аграрного питання Центральної Ради та Гетьманату, а також, із залученням широкої документальної бази, проаналізовано реформу в Українській Державі. Метою реформи, за словами дослідника, "Повинно бути постачання малоземельним селянам і козакам України землі з земельного фонду і утворення дрібних, але економічно здорових селянських і козацьких господарств" [9, 6]. Підсумовуючи, дослідник приходить до висновку, що заходи П. Скоропадського

на селі мали б зробити Україну сильною, цвітучою державою селян-хліборобів [9, 6].

Окреме місце в діаспорних дослідженнях проблеми посідає грунтовна "Історія України" Д. Дорошенка. Ця робота – переконлива спроба комплексного дослідження та викладу історії Української Держави. Автор поставив собі за мету охопити всі основні аспекти проблеми, зібрати і систематизовано подати якомога більшу кількість фактичного матеріалу та джерел. Для нас праця Д. Дорошенка і сьогодні є цінною. За діапазоном проблемно-тематичного охоплення і кількістю закумульованого в ній фактичного матеріалу, джерел та документів вона поки що немає аналогів у науково-історичній літературі з історії Української Держави 1918 р. Так, зокрема, в роботі подано тексти законів від 27 травня 1918 р. ("Закон про права на врожай 1918 р. на території Української Держави" від 14 червня 1918 р.) ("Закон про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями" від 8 липня 1918 р.) ("Тимчасового закону про міри боротьби з розрухою сільського господарства") [3, 198-202]. Я. Пеленський вдало визначив роботу Д. Дорошенка як "своєрідну енциклопедію" гетьманського періоду [6, 6].

Праця містить цікавий фактологічний матеріал про суспільно-політичне становище в Україні, спогади керівних діячів. Проте Д. Дорошенко висвітлює лише основні кроки гетьманської Ради Міністрів, часто користуючись запозиченою (з не зовсім достовірних джерел) інформацією. Особливо, на нашу думку, слід звернути увагу на фактологічні неточності, що стосуються періодизації та діяльності аграрних комісій міністерства земельних справ Української Держави. Зокрема, не обґрунтовується документально теза про затвердження на початку листопада 1918 р. гетьманом П.Скоропадським законопроекту Міністра земельних справ В.М. Леонтовича [3, 202]. Однак таке твердження та інші головні висновки Д.Дорошенка по суті аграрних перетворень в Українській Державі було повторене рядом істориків, які загалом схвально оцінювали діяльність П.Скоропадського.

Відома сучасна дослідниця Л. Радченко вважає, що вищеназвана праця "може бути фундаментом для подальшого вивчення історії Української Держави загалом, та аграрної політики П.Скоропадського зокрема" [8, 70]. "Історія України" Д. Дорошенка, безумовно, дає панорамну і напрочуд докладну картину історії Української Держави. В цьому, на нашу думку, і полягає її головна цінність.

У рамках державницько-консервативного напряму історіографії проблеми звертає на себе увагу серія збірників "У роковини відновлення Української Гетьманської Держави 29 квітня 1918 р." (термін "відновлення" вжито згідно з теоретичними традиціями державницької історіографії), які виходили друком кожні десять років. У них обговорювалися біжучі справи гетьманського руху, теоретичні проблеми, публікувалися дослідження з історії Гетьманату. У міжвоєнний період було видано два таких збірники (відповідно у 1928 і 1938 рр.), причому перший з них являв собою відому роботу В. Липинського "Хам і Яфет", де він аналізує Українську Гетьманську Державу крізь призму своєї політичної доктрини, причому трактує її як найбільш конструктивний період національних визвольних змагань, коли було закладено духовно-ідеологічні, політичні та економічні основи для побудови української класократичної монархії.

У збірнику 1938 р. вміщено дві докладні студії, присвячені вирішенню земельного питання в Українській Державі та розвитку її міжнародних відносин. Зокрема, стаття лідера Української хліборобсько-демократичної партії С. Шемета "Самостійність як нездійсненна ідея, як декларація, як державний чин". За словами цього автора, "гетьманство Павла Скоропадського повстало не з ідеологічного руху інтелігенції, чи другої верстви суспільства, а як відповідь патріотичної військової групи на вимогу і стихійний рух хліборобської кляси, підтриманої всіми іншими верствами українського населення, котрі не хотіли соціалізму, а боролися за принцип власності" [13, 18-19]. Далі С. Шемет говорить про те, що селянство "це єдина поважна, реальна сила, на котрій тільки й міг опертися внутрішній порядок і оборона зі зовні Самостійної України [13, 19]. Ця робота відмінна від інших тим, що дослідник намагається проаналізувати вплив міжнародної ситуації на внутрішнє становище в Україні. Підсумовуючи С. Шемет зазначає, що єдиною державно-творчою силою "Великої України" є клас, що працює на землі. Ідею цього класу покликати до життя має гетьман [13, 24].

Дослідник М. Пасіка зі сторінок згаданого вище збірника позитивно оцінює діяльність Гетьманату в аграрній сфері. Зокрема, автор наголошує на тому, що земельна реформа була досить радикальна і викладає її зміст. За його словами, "закон Леонтовича в порівнянні з земельними законами інших держав був подібний лише до земельного закону в найбільш демократичному краю в цілому світі – в Новій Зеландії" [5, 75]. Таке твердження ми зустрічаємо і в згадуваній уже роботі Д. Дорошенка, який посилається при цьому на дослідження Лебідь-Юрчика.

Також він закликав звернутися до того позитивного, що, на його думку, було в аграрній політиці Української Держави: "Майбутній устрій в Україні буде найздоровіший тоді, коли приверне засаду, введену Гетьманською Владою, що основою цього устрою стануть середньо заможні, самовистарчальні індивідуальні господарства...отже витворення економічно здорової незалежної хліборобської верстви" [5, 77].

Отже, з наведеного вище, є підстави стверджувати, ця робота – спроба комплексного дослідження аграрної політики в Українській Державі. На нашу думку, автор об'єктивно висвітлює тему і тому робота заслуговує наукового визнання.

Таким чином, зміст міжвоєнної літератури, в якій хоча б якоюсь мірою висвітлено аграрну політику П. Скоропадського, визначає та принципова обставина, що у своїй основній масі вона була однією з форм політичної боротьби та ідейних пошуків в українській еміграції. Крім того, міжвоєнна історіографія творилася насамперед учасниками подій, що їх і змальовували. Саме тому характер вивчення теми обумовлювався не стільки відстороненим пошуком історичної істини, скільки політичним поглядом авторів, їхньою партійною приналежністю, суб'єктивною позицією.

За жанровою ознакою в роботах міжвоєнного періоду переважають мемуари, публіцистика, нариси, популярна пропагандистська література.

1. *Винниченко В. Відродження нації. – К. – Відень, 1920. – Ч. III.*
2. *Доленга С. Скоропадщина. – Варшава, 1934.*
3. *Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Т. 2. – Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Нью-Йорк: Булава, 1954.*
4. *Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917-1921: В 3т. – Прага: Пробоєм, 1942 – Т. 1: Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія.*
5. *Пасіка М. Земельна справа в Українській Державі // За велич нації. У 20-ті роковини відновлення Української Гетьманської Держави. – Львів, 1938.*
6. *Пеленський Я. Передмова // Скоропадський П. Спогади. – Київ-Філадельфія, 1995.*
7. *Потульницький В. Історія української політології. – К.: Либідь, 1992.*
8. *Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917-1920 рр. – Х.: Око, 1996.*
9. *Самовидець. Гетьман П.Скоропадський та земельне питання. – Чикаго, 1932.*
10. *Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. / НАН України. Ін-т соціології. – К.: Інтел, 1994.*
11. *Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 років. – Т.3. – Відень: Український Соціологічний Інститут, 1923.*
12. *Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928.*
13. *Шемет С. Самостійність як нездійсненна ідея, як декларація, як державний чин// За велич нації. – Львів, 1938.*

Наукові дослідження про П.П.Скоропадського, представлені у фондах наукової бібліотеки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (1999–2007 рр.)

1. Богайчук, В. Діяльність політичних партій у сфері військового будівництва України в період гетьманату 1918 року / В. Богайчук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 156 – 165.

2. Будков, Д. Міжнародна інформаційна діяльність за часів Української держави гетьмана П. Скоропадського / Д. Будков // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 64 – 71.

3. Валігурська, І. Прихід до влади Павла Скоропадського у порівнянні з Європейською Реставрацією XVII – XX століть: історіософія проблеми / І. Валігурська // Київська старовина. – 2006. – № 5. – С. 42 – 49.

4. Гай-Нижник, П. Вихід України з російської рубльової зони у 1918 – 1919 рр. (державний, громадсько-політичний і фінансово-економічний аспекти реформи) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2005. – № 2. – С. 133 – 144.

5. Гай-Нижник, П. Власна канцелярія гетьмана Скоропадського. Додаток до статті: Штати Канцелярії / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2004. – № 6. – С. 41 – 52.

6. Гай-Нижник, П. Ігор Кістяковський – "злий геній і дух" Гетьмана Скоропадського / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2005. – № 1. – С. 161 – 172.

7. Гай-Нижник, П. Марія та Лізавета Скоропадські: нариси до історії українського Гетьманського руху / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 159 – 167.

8. Гай-Нижник, П. П. Грошова (емісійна) політика уряду української держави 1918 року / П. П. Гай-Нижник / / Фінанси України. – 2007. – № 4. – С. 136 – 145.

9. Гай-Нижник, П. П. Фінансова політика уряду української держави гетьмана П. Скоропадського (29 квітня – 14 грудня 1918 р.) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / П. П. Гай-Нижник ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2000. – 20 с.

10. Гай-Нижник, П. Проблема безробіття в Українській Державі 1918 року / П. Гай-Нижник // Пам'ять століть. – 2003. – № 2. – С. 72 – 77.

11. Горєлов, В. І. Військово-політична діяльність П. Скоропадського та його роль у створенні Збройних Сил української держави (серпень 1886 – грудень 1918 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Київ. військ. гум. ін-т. – К., 1999. – 20 с.

12. Горєлов, М. В. Липинський і П. Скоропадський. Розрив стосунків: причини і наслідки / М. Горєлов // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Наукові записки : збірник. – К., 2004. – Вип. 26. – С.169 – 176.

13. Грибоєдов, С. В. Українська держава гетьмана П. Скоропадського: історіографічне дослідження: автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / С. В. Грибоєдов; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 19 с.

14. Дорошенко, Д. І. Історія України 1917 – 1923 рр.: історична література. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року / Д. І. Дорошенко; упоряд. К. Ю. Галушко. – К. : Темпора, 2002. – 352 с.

15. Жванко, Л. Основи політики Української держави у сфері охорони здоров'я та соціального захисту населення (квітень – грудень 1918 р.) / Л. Жванко // Київська старовина. – 2006. – № 2. – С. 63 – 75.

16. Жванко, Л. Уряд Павла Скоропадського і спроба подолання епідемій серед населення та біженців / Л. Жванко // Київська старовина. – 2005. – № 6. – С. 112 – 133.

17. Земзюліна, Н. І. Земельна політика П. Скоропадського в радянській та зарубіжній історіографі / Н. І. Земзюліна // Український селянин: зб. наук. праць / НАН України, Ін-т історії України НАН України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2004. – Вип. № 8 : Спеціальний : Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – С. 57 – 59.

18. Капелюшний, В. Здобута і втрачена незалежність: Історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.). : монографія / В. Капелюшний ; КНУ ім. Т. Шевченка. – К. : Олан, 2003. – 608 с.

19. Киридон, П. В. Освітня справа доби гетьманату (квітень – грудень 1918 року) в контексті сучасної вітчизняної історіографії української держави П. Скоропадського / П. В. Киридон // Історична пам'ять: наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 2002. – Вип. 1 – 2. – С. 55 – 62.

20. Корновенко, С. В. Аграрні перетворення П. Скоропадського і А. Денікіна / С. В. Корновенко. // Український селянин : Зб. наук. пр. / НАН України, Ін-т історії України НАН України, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2004. – Вип. № 8: Спеціальний : Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. – С. 135-145.

21. Корновенко, С. В. Аграрні перетворення П. Скоропадського і А. Денікіна / С. В. Корновенко //

Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2004. – Вип. 61. Сер. Історичні науки. – С. 135 – 145.

22. Корновенко, С. В. Українська революція : навч. посібник / С. В. Корновенко, А. Г. Морозов, О. П. Реєнт ; ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Вінниця: Фоліант, 2004. – 432 с.

23. Кравчук, М. Захист права власності у період Гетьманату П. Скоропадського / М. Кравчук // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. праць / Одес. нац. юрид. акад. – О., 2004. – Вип. 23. – С.89 – 93.

24. Левченко, О. Д. Особливості створення армії Української Народної республіки (січень 1918 – січень 1919 рр.) / О. Д. Левченко // Україна: Від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.). – К., 2004. – С. 113 – 120.

25. Лозовий, В. Аграрна політика уряду Павла Скоропадського і селянство / В. Лозовий // Київська старовина. – 2005. – № 3. – С. 94 – 106.

26. Малик, Я. Державотворча діяльність Павла Скоропадського / Я. Малик // Історія : збірник : Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу україністів, Харків, 26 – 29 серпня 1996 р., Ч. 2 / Міжнар. асоц. україністів, НАН України, Харків. держ. ун-т та ін. – Х., 1996. – С. 77 – 82.

27. Маркітан, А. П. Гетьман Української Держави і його оточення у кінофотодокументах: Павло Петрович Скоропадський (1873 – 1945) / А. П. Маркітан // Український історичний журнал. – 2003. – № 4. – С. 88 – 102.

28. Машкін, О. Реставраційні намагання гетьманату / О. Машкін // Історія в школі. – 2003. – № 9. – С. 1 – 6.

29. Наумкіна, С. Українська політична еліта доби визвольних змагань. 1917 – 1920 роки / С. Наумкіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 4. – С. 136 – 145.

30. Папакін, Г. В. Павло Скоропадський у державотворчих процесах 1917 – 1919 років / Г. В. Папакін, Г. В. Папкін // Україна: Від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.). – К., 2004. – С. 143 – 156.

31. Папакін, Г. В. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII – XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.10 / Г. В. Папакін ; Нац. б-ка України ім. В. Вернадського. – К., 2005. – 36 с.

32. Пиріг, Р. Я. Земельна реформа гетьмана Павла Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 68 – 84.

33. Подковенко, Т. О. Становлення системи законодавства України в 1917 – 1920 роках (Українська Центральна Рада, Гетьманат П. Скоропадського, Директорія УНР) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Т. О. Подковенко ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка; Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого. – К., 2004. – 21 с.

34. Потапов, О. М. Своєрідність розвитку місцевого самоврядування за часів української держави П. Скоропадського / О. М. Потапов // Історична пам'ять : наук. зб. / Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка та ін. – Полтава, 2006. – № 1. – С. 69 – 77.

35. Проданюк, Ф. Вільне козацтво і Павло Скоропадський: історіографія проблеми / Ф. Проданюк // Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Наукові записки : збірник. – К., 2005. – Вип. 28. – С. 120 – 135.

36. Проданюк, Ф. М. До питання про гетьманську концепцію формування Української держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року) / Ф. М. Проданюк // Україна: Від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.). – К., 2004. – С. 156 – 169.

37. Ралдугіна, Т. П. Штрихи до портрета спадкоємця останнього гетьмана України Данила Скоропадського (1904 – 1957): до 100-річчя від дня народження / Т. П. Ралдугіна // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 94 – 111.

38. Рафаловський, Є. П. Продовольча політика урядів Української Держави гетьмана Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Є. П. Рафаловський ; Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова. – К., 2007. – 19 с.

39. Ромащенко, В. В. Військове будівництво періоду Гетьманату П. Скоропадського в 1918 р. / В. В. Ромащенко // Україна соборна : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України НАН України. – К., 2006. – Вип. 4, Т. 2 – С. 90 – 93.

40. Семенов, В. Істина криється в архівах / В. Семенов / / Зовнішні справи. – 2007. – № 12. – С. 24 – 31.

41. Скоропадський Павло Петрович // Шаров, І. 100 видатних імен України : навч. посіб. / І. Шаров; Ред. Ю. Іванченко. – 2-ге вид., перероб. – К., 2004. – С. 379 – 385.

42. Солдатенко, В. Ф. Гетьманська держава – альтернатива революційному розв'язанню суспільних проблем в Україні / В.Ф Солдатенко // Політична історія України XX століття. – К., 2003. – С. 215 – 282.

43. Солдатенко, В. Ф. Співвідношення зовнішньої та внутрішньополітичних детермінант розвитку української державності в 1918 р. / В.Ф. Солдатенко // Україна: Від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 рр.). – К., 2004. – С.14 – 28.

44. Сорочан, Н. А. Українська інтелігенція у складі керівництва Міністерства освіти за часів Центральної Ради і Гетьманату П. Скоропадського / Н. А. Сорочан // Наукові записки. / Вінниц. ДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2004. – Вип. №8. Історія. – С.135 – 140.

45. Старовойтенко, І. Три листи Євгена Чикаленка до приятелів-галичан / І. Старовойтенко // Пам'ять століть. – 2004. – № 2. – С. 143 – 153.

46. Терела, Г. Обговорення проекту основного земельного закону в урядових комісіях української держави за Павла Скоропадського / Г. Терела // Український історичний збірник : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999. – С. 200 – 219.

47. Терела, Г. В. Аграрна політика Української Держави П. Скоропадського : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Г. В. Терела ; Запоріз. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – 18 с.

48. Трофимович, В. Деякі аспекти державотворення в період Гетьманату Павла Скоропадського / В. Трофимович // Україна соборна: зб. наук. ст. Вип. 2, Ч.1. Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні / Ін-т історії України НАН України. – К., 2005. – С. 141 – 153.

49. Хитра, А. Я. Державно-правові погляди Павла Скоропадського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / А. Я. Хитра ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Захищена 29.01.2004. – Л., 2003. – 19 с.

Укладач О.З.Медалієва

Історіографія, джерелознавство та методологія аграрної історії України

В.Ф. Боєчко

СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ: ІСТОРІОГРАФІЯ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1980-х – ПОЧАТОК 1990-х рр.)

З'ясування особливостей висвітлення в історіографічних розвідках подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки в період проведення суцільної колективізації, заслуговує на увагу, оскільки в останні роки значно зростає інтерес до ґрунтовного вивчення і осмислення минулої історії нашої країни на основі нових концептуальних підходів та методологічних принципів. На особливу увагу заслуговують праці істориків, видані в другій половині 1980-х – початку 1990-х років, оскільки цей період у розвитку суспільства мав певні особливості та окреслювався важливими подіями, які значною мірою стали знаковими і виявили суттєвий вплив як на суспільний розвиток, так і на ідеологію та ментальність народу. Насамперед це зміна партійного керівництва у зв'язку зі смертю Л.І. Брєжнєва та проголошена М.С. Горбачовим перебудова, яка передбачала застосування не адміністративних, а економічних методів управління народним господарством, гласність та демократизацію суспільства. Було акцентовано увагу на тому, що в центрі суспільних інтересів повинна бути людина, а перебудова – це жива творчість мас [1, 29]. Ситуація, що склалася в суспільстві в ті часи, певною мірою нагадувала "хрущовську відлигу", за якої було задекларовано широкі соціально-економічні реформи, демократизацію суспільства. І в першому, і в другому випадку на ці реформи покладалися великі надії, їх називали "рішучим поворотом", рубежем доленосних змін, хоча згодом ці роки стали називатися часом пошуків, нереалізованих можливостей і нездійснених надій [2, 164]. Одночасно з цим, незаперечним є те, що історичний поворот завжди є наслідком протиріч, які з'являються в суспільстві під дією суб'єктивних чи об'єктивних чинників і від вирішення їх, як правило, залежить наступний характер суспільного розвитку: еволюційний чи революційний [3, 314]. В цілому, в обох випадках на стан суспільного розвитку впливали значні деструктивні чинники, які створювали критичні ситуації і зумовлювали необхідність проведення реформ та суттєвих змін у житті суспільства. Про подібність ситуації, що склалася в суспільстві в обох випадках, хоч і розділених у часовому аспекті, свідчить, зокрема, висловлювання М.С. Горбачова, який вказував, що: "…Сейчас приходится возвращаться к многим проблемам, поставленным ещё в 50-60 годы, но не нашедших в своё время практического решения или решенных некомпетентно и непоследовательно" [1, 40]. Разом із тим, враховуючи те, що історичний розвиток проходить по спіралі, зміни, що відбувалися в суспільстві в першому і другому випадку, різнилися як за рівнем їх розгортання, так і за суспільним резонансом.

Враховуючи вказане, ми поставили за мету прослідкувати еволюцію поглядів істориків, які займалися вивченням суцільної колективізації в УРСР упродовж другої половини 1980-х – початку 1990-х років. Доцільність вивчення проблеми зумовлена тим, що як тематика праць та їхній зміст, так і методологічні підходи до вивчення теми значною мірою залежали від інтенсивності ідеологічного тиску на розвиток історичних досліджень, а він, у свою чергу, значно різнився на початку та наприкінці вказаного відрізку часу.

Об'єкт вивчення – суцільна колективізація сільського господарства Радянської України, предмет – її висвітлення в радянській історіографії другої половини 1980-х – початку 1990-х років.

Незаперечним є те, що на напрямки історичних досліджень в ці роки значний вплив виявили рішення квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС та праця М.С. Горбачова "Перебудова і нове мислення для нашої країни і всього світу", видана в 1987 році, в якій розглядались актуальні проблеми минулого і сучасності [1]. Що стосується політики радянської влади на селі під час проведення суцільної колективізації, автор оцінював її позитивно. Зокрема, М.С. Горбачов підкреслював, що колективізація була величезним діянням, найбільшим після 1917 року соціальним поворотом [1, 35]. На думку автора, хоч проходила колективізація болісно, не без серйозних перекосів у методах і темпах, що було зумовлено зовнішніми факторами, а не помилками радянської влади, без неї подальший прогрес нашої країни був би неможливий. Одночасно з цим, у праці М.С. Горбачова не наголошувалося на негативних наслідках проведення суцільної колективізації для суспільства, лише мимохідь вказувалося, що методи і засоби проведення колективізації не завжди відповідали соціалістичним принципам. Тобто, в цілому ця праця орієнтувала суспільну думку на позитивні наслідки колективізації, яка стала соціальною основою модернізації аграрного сектору економіки, забезпечила впровадження нових методів господарювання та зростання продуктивності праці й добробуту народу.

На думку автора, колективізація відкрила перспективи для збільшення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції та створення надійного продовольчого фонду держави. Цей постулат не підтверджено жодними цифрами чи фактами, більше того, вони свідчили зовсім про інше. Форсовані, адміністративні методи проведення суцільної колективізації призвели до катастрофічних наслідків: деградації аграрного сектору економіки, загальмували його розвиток та відкинули на десятки років назад і ще тривалий час стримували його цей розвиток. Факти свідчать про те, що сільське

господарство України лише наприкінці 1930-х років спромоглося досягти рівня продуктивності, який існував на початку колективізації, а демографічні втрати компенсувати було взагалі неможливо. Так, статистичні дані свідчать про те, що за 1930-1932 рр. в Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней – на 33,3%, овець – на 74%, а річний валовий збір зернових у СРСР у 1933-1934 рр. складав 680 млн. центнерів, що було найнижчим показником після голодного 1921 р. За цим показником Україна навіть до початку 1940-х років не досягла дореволюційного рівня [4, 28].

Незважаючи на неоднозначну оцінку М.С. Горбачовим подій, що відбувалися в аграрному секторі економіки протягом 1930-тих років, після видання його праці в суспільстві значно посилилася увага до історичного минулого країни. Внаслідок оприлюднення архівних даних розпочалося вивчення закритих тем, створилися умови для реального аналізу подій минулого. Було розсекречено значну кількість архівних фондів і науковці отримали можливість опрацювання документів і матеріалів, які раніше зберігалися під грифом "цілком таємно" та "для службового користування". Все це значною мірою сприяло розширенню тематики досліджень із багатьох проблем, які раніше свідомо ігнорувалися та замовчувалися, оскільки могли викликати небажаний резонанс у суспільстві. Насамперед це стосувалося питань примусової колективізації та розселянювання України і їх згубних наслідків для суспільства. Позитивним було те, що під тиском незаперечних фактів і доказів голодомор в Україні був офіційно визнаний тодішнім партійним керівництвом республіки. В цей час вийшли з друку праці відомих істориків, в яких розглядалися актуальні питання розвитку соціально-економічних відносин на селі під час проведення суцільної колективізації, акцентувалася увага на прорахунках та перегинах при проведенні аграрних перетворень, примусових та необґрунтованих масштабах хлібозаготівель, які призвели до трагедії голодомору [5].

Одночасно з цим, незважаючи на певне пожвавлення історичних досліджень, зумовлене проголошенням перебудови та демократизацією суспільства, в методологічному плані суттєвих змін не відбулося, оскільки перебудова практично не ліквідувала пріоритет партійної ідеології та не змінила принципи формування світоглядних переконань. У зв'язку з цим більшість істориків кардинально не змінювала підходів до вивчення проблем вітчизняної історії, а лише частково переорієнтувалася, відповідно до вказівок вищого керівництва, яке, до речі, підкреслювало, що "… до цього часу праці В.І. Леніна продовжують бути надійним орієнтиром і невичерпним джерелом діалектичної творчої думки, теоретичного багатства і політичної прозорливості" [1, 19]. Тому, поряд із реальною оцінкою суспільних явищ, спостерігався й емоційний підхід їх розгляду, що зумовлювало неоднозначні висновки та викликало гострі дискусії, що розгорталися на сторінках періодичних видань. Вони, з одного боку, мали позитивне значення, оскільки створювали можливість співставляти різні точки зору та з позицій плюралізму, позбавленого догматизму та заідеологізованості, провести всебічний аналіз і дати реальну оцінку подій на основі принципів науковості та об'єктивності. З іншого – вони не були позбавлені протиріч та хибних тверджень, а інколи навіть містили значну кількість не зовсім вірних уявлень про події, що відбувалися на селі в 1930-тих роках. Особливо велику кількість публікацій на історичну тематику було опубліковано в популярних періодичних виданнях протягом 1988 року. Як вказує Ю.А. Поляков, в цих публікаціях знайшла своє відображення певна концепція історії КПРС і радянського суспільства, суть якої в тому, що Й. Сталін в 1928-1929 рр. здійснив контреволюційний переворот, внаслідок чого відбулося утвердження грубого казарменного комунізму, деспотичного тоталітарного режиму, тиранії і кривавого терору [6, 220]. На думку цього автора, не можна трактувати події, що відбувалися в суспільстві в роки сталінського тоталітарного режиму, однозначно і підводити під них конкретно визначені концепції, оскільки історичний процес багатомірний, неоднозначний і діалектично суперечливий. Значну кількість статей дискусійного характеру було опубліковано і в республіканських періодичних виданнях, в яких розглядалися різні аспекти примусової колективізації, продовольчих труднощів, голодомору та демографічних втрат населення України.

У січні 1989 року ЦК Компартії України прийняв постанову про формування республіканської програми розвитку історичних досліджень, поліпшення вивчення і пропаганди історії Української РСР на основі проекту, підготовленого АН УРСР. Ця програма стала по суті першою спробою комплексного дослідження і висвітлення всіх періодів і проблем українського суспільства від найдавніших часів до наших днів. Характерною особливістю програми було те, що вона ґрунтувалася на кращих традиціях вітчизняної і світової історіографії, реальних запитах суспільства та потребах тогочасної науки. Це стало своєрідним стимулом до розвитку історичних досліджень, у тому числі з проблеми історіографії суцільної колективізації.

Наприкінці 1980-х років під впливом ідей перебудови з'явилася можливість частково позбутися партійно-ідеологічних штампів та нашарувань, що започаткувало об'єктивне висвітлення суспільно-політичної історії України. Це стосується і еволюції поглядів на цілу низку подій, пов'язаних з реорганізацією аграрного сектору економіки та форм і методів усуспільнення під час проведення суцільної колективізації.

У цей час вийшли з друку праці відомих істориків, у яких до розгляду проблеми суцільної колективізації було залучено значну частину архівних фондів секретних матеріалів, раніше недоступних для вивчення. У них прослідковується неоднозначна оцінка суцільної колективізації та її наслідків для суспільства. Це стосується робіт С.В. Кульчицького, В.П. Данілова, І.К. Рибалки, В.М. Селунської, В.О.Тихонова, Г.І.Шмельова, О.Р. Лаціса, М.О.Іваницького, В. Селюніна та ін.

Так, значний внесок у з'ясування проблем суцільної колективізації зроблено С.В. Кульчицьким. На основі ґрунтовного аналізу архівних даних досліджено історію аграрних перетворень, які відбувалися під час проведення суцільної колективізації, висвітлено соціально-економічні відносини на селі в роки першої п'ятирічки та демографічну ситуацію в роки голодомору, розкрито

його причини та наслідки. С.В. Кульчицький одним із перших серед істориків України заявив про трагедію голодомору в Україні. У своїх працях автор докладно розглянув зародження тоталітарної системи і командно-адміністративних методів господарювання в економіці країни, складовою частиною якої стала форсована суцільна колективізація. В ряді праць автор розглянув наслідки надмірної продрозкладки, що привели до занепаду і деградації сільськогосподарського виробництва та голодомору 1932-1933 рр. [5; 7; 8].

Зокрема, у статті, що вийшла з друку в 1989 р., розкрито теоретичні аспекти колективізації, характер деформації ленінської концепції кооперації та наслідки цього процесу для суспільства [7, 70]. Автор вказує, що тривалий час соціально-економічні перетворення після 1929 р. подавалися за схемами, запозиченими з "Короткого курсу історії ВКП(б)". Суть їх зводилася до того, що практика соціалістичного будівництва цілком відповідала марксистсько-ленінській теорії. Однак, на думку С.В.Кульчицького, ленінська теоретична спадщина використовувалася Й. Сталіним для обґрунтування антиленінської політики. Найбільш зухвала фальсифікація ленінізму сталася під час соціально-економічних перетворень у сільському господарстві. Вилученими з контексту ленінських творів цитатами Й. Сталін підкріплював курс на примусове усуспільнення селянських господарств, а слідом за цим історики змушені були ставити знак рівності між сталінською колективізацією і кооперативним планом В. Леніна [7, 70].

Далі в роботі підкреслено, що партія взяла на озброєння ленінську концепцію кооперативного будівництва. Однак Й. Сталін і його оточення відкинули її, підмінивши ідеєю колективізації. У 1928 р. Й. Сталін прямо заявив, що колгоспи не можна протиставляти кооперативному плану В. Леніна, оскільки вони "найбільш яскравий вид виробничої кооперації". На думку С.В. Кульчицького, таке протиприродне поєднання двох різних типів колективних господарств увійшло до суспільної свідомості, а словосполучення колгоспно-кооперативна форма власності стала стереотипом, хоча це поєднання відбулося в теорії, а не на практиці.

Й. Сталін назвав колективізацію "революцією згори" і це було насправді так. Селяни-власники не мали наміру відмовлятися від власності. Темпи колективізації спускалися згори у вигляді контрольних цифр.

В іншій праці С.В. Кульчицький підкреслив, що Й. Сталін скористався хлібозаготівельною кризою, котра спалахнула в країні, наполіг на запровадженні надзвичайних заходів щодо селян, які не бажали продавати державі зерно за заниженими цінами, скасував нову економічну політику. 1929 рік генсек назвав "роком великого перелому", почалася авантюристична політика воєнно-комуністичного штурму з примусовою продрозверсткою, забороною торгівлі, картковою системою розподілу матеріальних благ, інфляцією, випуском паперових грошей, експропріацією майна найбільш заможних селянських господарств, незважаючи на те, чи мали вони експлуататорські ознаки.

Далі історик констатує, що не можна виправдати сталінський "стрибок" необхідністю забезпечити найвищі темпи індустріалізації, як інколи вважають, оскільки це не допомогло виконати завдання першої п'ятирічки – мети індустріалізації не було досягнуто. Автор вказує, що, відмовившись від колективно прийнятих рішень, котрі ґрунтувалися на науковому підході до економіки, Й. Сталін та його оточення прирекли трудящих на тривалі злигодні й голод [8,107].

Наприкінці 1980-х років було опубліковано ще ряд праць, в яких розглядалися проблеми суцільної колективізації. Так, зокрема, І.К. Рибалка акцентує увагу на тому, що Й. Сталін та його оточення ігнорували ленінський план кооперування селянства на основі добровільності, під час проведення колективізації застосовувалися адміністративні методи тиску та примусові заходи, що призвело до жахливих наслідків. Автор підкреслює, що труднощі, які виникли під час проведення хлібозаготівельних кампаній, наштовхнули Й. Сталіна та його оточення на вирішення цієї проблеми шляхом колективізації, створення колгоспів, через які держава могла б без перешкод вилучати хліб у селян [9, 70]. Одночасно з цим у роботі прослідковано вплив партійної ідеології на історіографію проблеми суцільної колективізації. Засуджуючи в цілому прискорені темпи колективізації, автор наголошує, що партія і уряд здійснювали цілу систему заходів, спрямованих на надання допомоги колгоспам. Одночасно з цим, на думку автора, бюрократичні перекручення при створенні колгоспів та репресивні методи при проведенні хлібозаготівель, порушення законності і свавілля з боку багатьох керівників господарств викликали незадоволення селян, що використовували у своїх інтересах куркулі. Такий суперечливий підхід до розкриття проблеми суцільної колективізації зумовлений стійкими стереотипами партійної догми – засуджено було культ Й. Сталіна, а не партії, непогрішимість якої була незаперечною.

У 1989 р. вийшла з друку фундаментальна праця "Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне та в ходе коллективизации 1927-1933 гг.", в якій вказувалося, що колективізація викликала опір селянських мас. Свідченням цього був закритий лист ЦК ВКП(б) від 2 квітня 1930 р. "О задачах колхозного движения в связи с борьбой с искривлениями партийной линии". В листі було об'єктивно оцінено стан на селі навесні 1930 р. у зв'язку з надходженням до ЦК відомостей про масові виступи селян в Центральних чорноземних областях, в Україні, Казахстані, Сибіру, Московській області. Становище на селі оцінювалося як критичне. Вказувалося, що, якби не було прийнято належних заходів супроти викривлень партійної лінії, то цілком реальною була широка хвиля селянських повстанських виступів і добра половина "низових" працівників була б перебита селянами, зірвано посівні роботи та поставлено під загрозу внутрішнє і зовнішнє становище країни. Цей лист мав секретний характер, розсилався за особливими списками за умови повернення в ЦК ВКП(б) [10, 390].

На думку сучасних істориків, становище, що склалося на селі під час проведення суцільної колективізації, було не лише загрозливим, воно практично вказувало на початок селянської війни супроти примусової суцільної колективізації, партії і радянської влади [11, 28].

У статті "Сталінський Великий перелом", яка вийшла з друку наприкінці 1980-х р., С.С. Діброва

підкреслює, що домінуючі протягом багатьох років в історичній літературі спрощені, недіалектичні схеми історії колективізації виводили за рамки наукового аналізу питання про її темпи і методи, про відступ у 1928 р. від ленінської політики щодо ставлення до селянства, про справжні масштаби перегинів у процесі ліквідації куркульства як класу. Поза полем зору дослідників і громадської думки залишалися питання реальних найближчих та довгострокових негативних наслідків грубих адміністративних методів впливу на селянство, примусових хлібозаготівель у колгоспному селі, що спричинилися до різкого падіння продуктивності сільськогосподарського виробництва, зниження соціальної активності і ініціативи селянства, продовольчих труднощів і голоду, який охопив ряд районів країни в 1932-1933 рр. [12, 88-107].

Автор також підкреслює, що в наукових працях ці "складні" питання взагалі обминали. Історик, оперуючи фактологічним матеріалом, проводить детальну характеристику причин і наслідків форсованої колективізації, підкреслює негативний вплив її на розвиток суспільства. Зокрема, він твердить, що для сьогоднішніх поколінь не байдужим є питання не лише про цілі і цінності соціалізму, але і про засоби їх досягнення, про людську ціну, якою доводилось за них платити.

Наприкінці 1980-х років з'являються наукові статті, монографії, фундаментальні праці, в яких з нових методологічних засад вивчено різні ракурси аграрної політики радянської влади в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр., містяться нові оцінки значення колективізації та її наслідків. Дискусії в пресі та академічних виданнях започаткували критичне переосмислення історії колективізації, її політичних та економічних аспектів, впливу на соціально-економічне становище в суспільстві. Значним у їхнє вивчення є науковий внесок В.П. Данілова, котрий, з'ясовуючи питання примусової суцільної колективізації та її наслідків, вказував, що наприкінці 1929 р. розпочалася шалена гонка за темпами її проведення. Ця тенденція відображала курс, запропонований Й. Сталіним, суть якого полягала в ігноруванні ленінських принципів та інтересів селянства, його настроїв та неготовності і небажання відмовитися від власного господарства. Автор підкреслює, що теоретичним обґрунтуванням форсованих методів проведення суцільної колективізації стала стаття Й. Сталіна "Год великого перелома", опублікована в газеті "Правда" від 7 листопада 1929 р. [13, 28-38; 14, 408].

У публікаціях істориків, які вийшли з друку наприкінці 1980-тих років, спостерігаються суттєві зміни поглядів як на минуле нашої країни, так і на вирішення тогочасних проблем. Серед цих публікацій чільне місце займають наукові розробки, в яких розкрито негативний вплив форсованих методів проведення колективізації на становище в аграрному секторі, причини та наслідки голодомору, демографічну ситуацію в країні [15, 24-36; 16, 175-181; 17, 115; 18, 64-71; 19, 208].

Таким чином, перебудова та демократизація суспільства поставили перед історичною наукою нові завдання, спонукали до переосмислення його попереднього розвитку, змусили грунтовніше підійти до розгляду цілої низки проблем, які раніше висвітлювалися з точки зору усталених методологічних прийомів та партійних догм. Поява в умовах перебудови праць, в яких було висловлено різні погляди та точки зору на події, що відбувалися під час проведення суцільної колективізації, стала важливим стимулом розвитку історичних досліджень. Все це створило можливості для визначення найважливіших шляхів і напрямків історіографічних досліджень, сприяло формуванню нових методологічних прийомів та концептуальних засад, які стали важливим фактором розвитку історичної науки [20, 170; 21, 3-62; 22, 49-90; 23, 3-14].

Перебудова та політика гласності призвели до радикальних змін в проблематиці історичних досліджень та їх характері. Важлива роль у цьому належала публіцистиці, яка надала потужного імпульсу до пошуків нових тематичних рубрик та сприяла розвитку історичної науки, яка поступово звільнилася від усталених догм тоталітарного режиму. У працях істориків було започатковано критичне переосмислення багатьох подій, хоч, до певної міри, вони ще не були позбавлені методологічної та ідеологічної заангажованості [24, 15-17; 25, 78; 26, 89-95].

Введення до наукового обігу широких пластів документів і матеріалів, сприяло об'єктивній оцінці історичних подій на основі задокументованих фактів та створило передумови для реального відображення минулого нашої країни в наступних наукових розробках вітчизняних істориків.

Перебудова, нове мислення та демократизація суспільства поставили перед історичною наукою нові завдання, і, до певної міри, спонукали до переосмислення сутності подій, змусили грунтовніше підійти до розгляду різних аспектів проблеми. Одночасно з цим, хоч у працях істориків було започатковано критичне переосмислення багатьох проблем, вони не могли відразу звільнитися від багаторічних усталених догм тоталітарного режиму та методологічної і ідеологічної заангажованості [27, 42-50; 28, 46-55; 29, 130; 30, 154-166; 31, 35-37].

На зламі 1980-х – початку 1990 рр. відбулися суттєві зміни у висвітленні проблеми суцільної колективізації, зумовлені відходом від усталених стереотипів та появою нових поглядів на розкриття проблеми внаслідок певного послаблення ідеологічного тиску та введення до наукового обігу широких пластів документів і матеріалів, які раніше були недоступними для вивчення [32, 150; 33, 3-14; 34, 89-91; 35, 106; 36, 18-26; 37, 120].

Проголошення незалежності України, на початку 90-х рр., створило умови для об'єктивної оцінки подій, що відбувалися на селі в період суцільної колективізації, та реального відображення цього процесу в наступних наукових розробках вітчизняних істориків.

---

1. *Горбачов М.С. Перебудова і нове мислення для нашої країни і для всього світу. – К.: Політвидав. України, 1987.*
2. *Савельєв В.Л. 50-80-ті: час пошуків і втрачених можливостей. – Про минуле – заради майбутнього. / Упорядник Ю.І. Шаповал, Редкол.: І.Ф. Курас та ін. – К.: Вид-во при Київському ун-ті, 1989.*
3. *Зубкова Е.Ю. Опыты и уроки незавершенных поворотов 1956 и 1965 гг. – Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди. – М.: Изд. полит. литературы, 1989.*

4. Мовчан О.М. Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
5. Кульчицький С.В. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР в 1931-1933 рр. // УІЖ. – 1988. – №3.; Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні // УІЖ. – 1989. – №7.; 1990. – №1.; Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К., 1988.
6. Поляков Ю.А. Исторический процесс многомерен. – Страницы истории советского общества. Факты, проблемы, люди / Под общ. ред. А.Т.Кинкулькина; Сост.: В.В.Клоков и др. М.: Политиздат, 1989.
7. Кульчицький С.В. Суцільна колективізація на Україні. // УІЖ. – 1989. – № 11.
8. Кульчицький С.В. Особливості індустріалізації народного господарства УРСР. // УІЖ. – 1989. – № 10.; Кульчицький С.В. 1933: Трагедія голоду. – К.: Знання, 1989.
9. Рибалка І.К. Сталінщина і розселянювання України. / / УІЖ. – 1989. – № 11.
10. Документы свидетельствуют. Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации 1927-1933 гг. – М.: 1989.
11. Зеленин И.Е. Революция сверху: завершение и трагические последствия. // Вопросы истории. – 1994. – № 10.
12. Діброва С.С. Сталінський великий перелом. – Про минуле – заради майбутнього. – К., 1989.
13. Данилов В.П. Октябрь и аграрная политика партии. // Коммунист. – 1987. – № 16.
14. Данилов В.П. Коллективизация: как это было. – Про минуле – заради майбутнього. – К.: Вид-во при Київ. ун-ті, 1989.
15. Перковський А.А., Пирожков С.І. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки. – 1989. – №8.
16. Цаплін В.В. Статистика жертв сталінізму в 30-ті роки // Вопросы истории. – 1989. – №4.
17. Морозов Л.Ф. Ленинская концепция кооперации и альтернативы развития // Вопросы истории КПСС. – 1988. – №6.
18. Разумов В.А. Раскрестьянивание – термин и содержание, временные рамки // Вопросы истории КПСС. – 1989. – №10.
19.Историки отвечают на вопросы. Сборник. – М., 1988.
20. Историки спорят: тринадцать бесед. – М.,1988.
21. Коллективизация: истоки, сущность, последствия. Беседы за "Круглым столом" // История СССР. – 1989. – №3.
22. Лацис О. Проблема темпов в социалистическом строительстве // Коммунист. – 1987. – №18.
23. Панченко П.П. Становище українського села (60-ті - 80-ті рр.) // УІЖ. – 1989. – №8.
24. Прибиткова І.М. Чи загрожує депопуляція українському селу? // Філософська та соціологічна думка. – 1989. – №3.
25. Прибиткова И.М. Чтобы вернулся на землю хозяин // Агропром Украины. – 1989. – №1.
26. Курносов Ю.О. Суспільно-політичне життя на Україні в 20-х-30-х роках // УІЖ. – 1989. – №12.
27. Галенко О.І. Історія культурного будівництва в Українській РСР 1921-1941рр. в документах і публікаціях //УІЖ. – 1986. – №8.
28. Лозицький В. Політика українізації в 20-х-30-х роках. Історія проблем. // УІЖ. – 1989. – №3.
29. Вивчарик М.Н., Панченко П.П. На принципах дружбы и взаимопомощи (интернациональное воспитание тружеников села). – Львов, 1989.
30. Вівчарик М.М. Міжнародні процеси на селі: пошуки нових підходів // Сучасне українське село: проблеми, пошуки. – 1985-1990. – К., 1990.
31. Бернштейн Л.Е., Гаврилюк А.Е. Основные направления социальной политики КПСС в условиях революционного обновления общества // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 199. – К., 1989.
32. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. – К.: Либідь, 1991.
33. Лукінов І. Економічний розвиток села і аграрна політика на сучасному етапі // Економіка України. – 1991.
34. Черевко Г.С. Социальная инфраструктура села в условиях перехода к рыночным отношениям // Экономика Украины. – 1992.
35. Соціальна політика і перебудова / Авт. кол-в В.Ю.Барков, А.М.Задворний, В.Г.Королько. – К.: Політвидав України, 1990.
36. Осокіна Е.А. Жертвы голода 1933 года: сколько их? // История СССР. – 1991. -№5.
37. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр. – К., 1991.

В.В. Бондар

СУБ'ЄКТИВНИЙ ФАКТОР ПРОВЕДЕННЯ РЕФОРМИ 1861 р. В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Аграрна історія України другої половини XIX – початку XX ст. займає важливе місце у вітчизняній історіографії, як в силу наукової і соціальної значущості її для осмислення розвитку суспільства того періоду, так і з причин врахування на сучасному етапі історичного досвіду, специфіки складних соціальних і економічних процесів. Особливо важливим видається позитивний досвід минулого як основа для розробки стратегії в галузі економічних і соціальних перетворень в аграрній сфері нашої країни. Відміна кріпосного права – одна з найбільш багатозначущих подій в новій історії України, безпрецедентний кількісний і якісний досвід для європейського соціального реформаторства.

В цьому плані важливим аспектом є аналіз ролі й місця суб'єктивних (в нашому випадку людських) чинників у ключовому моменті вітчизняної історії.

У статті маємо за мету проаналізувати висвітлення в сучасній вітчизняній історичній літературі вплив на проведення селянської реформи 1861 р. в українських губерніях суб'єктивного фактору, зокрема, ролі мирових посередників у реалізації законодавчих змін на селі. Це дозволить визначити актуальні напрями подальших досліджень. Ми звертаємо увагу не на створенні, повноваженнях, функціонуванні інституту мирових посередників як такого, а саме на безпосередньому впливі його діячів на реалізацію аграрних перетворень на місцях. Адже їхня діяльність в українських губерніях різною мірою могла не співпадати з офіційною державною політикою і мати свої характерні риси. Враховуючи те, що вказаний інститут мав цілий ряд надзвичайних повноважень і, значною мірою, був незалежним як від окремих відомств, так і від поміщиків, безпосередня діяльність мирових посередників могла мати досить різні наслідки. Загалом актуальним, з погляду історичної антропології, видаються дослідження вчинків, свідомості, уявлень основних "акторів" перших пореформених років: селян, поміщиків, представників влади, зі всіма їх ціннісними характеристиками і суперечностями.

Окремі аспекти теми висвітлюються в дисертаційних дослідженнях В. Бартківа, С.Набоки, А. Шевчука [1; 2; 3], де робиться історіографічний аналіз дореволюційної і радянської літератури з

проблем створення мирових структур, їх правової бази, повноважень і функцій, принципів і специфіки діяльності, причин скасування. Причому в радянській історіографії інститут мирових посередників асоціювався переважно з кріпосницькою, бюрократичною структурою, створеною виключно для адміністративного і фіскального контролю над звільненими селянами.

Вітчизняні дослідники сходяться на думці, що реалізація реформи в різних місцевостях мала свої характерні риси, тому важливим є аналіз цього процесу у всіх українських губерніях. Так, виходячи з особливостей Правобережних губерній, де щільність польських поміщиків становила 90% всього дворянського стану, штат мирових посередників якраз був один з найбагатших, і в основному виступав захисником польського землеволодіння. До того ж польські мирові посередники використовували свої посади для ведення агітації серед селянства та підготовки до повстання. Після повстання склад мирових посередників у Південно-Західному краї оновився значною мірою представниками "першого призову", військовими і чиновниками з російських губерній. Посилився урядовий вплив і адміністративні елементи у функціонуванні інституту. Таким чином, на думку науковців, діяльність мирових діячів на Правобережжі до і після польського повстання 1863 р. якісно відрізнялася. Що було зумовлено зміною політики царського уряду в бік відстоювання селянських інтересів. Цьому сприяла активна участь селян в діяльності сільських варт під час придушення повстання [2; 3].

Інша проблема полягає у впливі владних інститутів на мирові структури під час реалізації реформи. Процес відбору губернатором кандидатів у мирові посередники охарактеризував С. Набока, відзначивши позицію уряду при формуванні корпусу мирових посередників (прагнення відібрати справді свідомих звільненню селян і професійних спеціалістів) і дворянства (захистити поміщицькі інтереси) [2, 40-48]. Він доводить, що особливий вплив на формування мирового інституту мав діючий керівник губернії, що часто породжувало випадки протекціонізму, кумівства і корупції.

Самі правові основи формування повітових мирових з'їздів визначали більшу консервативність цього органу порівняно з нижчестоящим – інститутом мирових посередників. На думку В. Бартківа, саме прогресивна, ліберальна меншість корпусу посередників опинялася на повітовому з'їзді перед лицем не тільки колег-реакціонерів, а й повітового предводителя дворянства, який майже завжди був захисником інтересів поміщиків [1, 131]. Якщо діяльність мирових з'їздів визначала група активних захисників селянських інтересів, то в губернських структурах жодна група не змогла здобути тривалої перемоги.

За оцінкою С. Набоки, функціонування інституту мирових посередників кардинально відрізнялось від діяльності інших адміністративних установ широтою повноважень (поєднання у своїй посаді судової і адміністративної влади, розгляд справ різних категорій селян, поміщиків), значною самостійністю і незалежністю від центральних, губернських структур і посадових осіб, а також гласністю й відкритістю у своїй роботі [4].

Проведення в життя селянської реформи передовсім полягало у складанні і введенні в дію уставних грамот, які визначали як розміри відведеної селянам землі, так і стягнення за користування нею податків. В особі мирових діячів уряд отримав додаткову можливість впливу на селян, використовуючи, крім збройної сили, і метод переконання [5]. Водночас перші практичні дії реформаторів, направлені на втілення аграрних перетворень, засвідчили відчутний вплив людського фактора на досягнення поставленої мети.

Необхідним завданням мирових структур було доведення до селянства суті Положень 1861 р. Вкрай важливим було правильно пояснити селянам суть дворічного тимчасовозобов'язаного стану, через нерозуміння чого в подальшому і виникло багато селянських заворушень; селяни відмовлялися підписувати уставні грамоти, чекаючи "справжньої волі". Як відзначив В. Бартків, проблемою українських губерній була нестача освічених, кваліфікованих і особисто чесних державних службовців [1, 123].

Заслуговують на увагу наукові розвідки, присвячені соціально-психологічній взаємодії представників мирових структур і населення. Так, чернігівський історик-аграрник В. Шевченко стверджує про необхідність переглянути взаємовідносини між поміщиками і селянами, акцентуючи увагу на їх суто людських підвалинах. Зокрема, він наводить дані про діяльність на Чернігівщині мировим посередником батька С. Русової, який радився з селянами як найкраще проводити уставні грамоти [6, 58]. Це можна розглядати як прийнятну картину нормальних, ділових стосунків між мировим посередником і селянами.

Вагу й значення конструктивної взаємодії можна простежити через призму селянських заворушень в період реалізації реформи 1861 р. Так, дослідник Т. Бородавко встановила, що більшість з них в Чернігівській губернії були викликано невірним поясненням і розумінням основних пунктів Положень реформи. Тому саме повітовим чиновникам і мировим посередникам вводилося в обов'язки детально роз'яснювати основні законодавчі акти, спонукати селян до виконання своїх обов'язків, які були визначені в них, і по можливості уникати застосування сили, зокрема і військових загонів [7, 170]. Вона навела приклади застосування мировими діячами таланту дипломатики і ораторського мистецтва під час затвердження уставних грамот. Певні дані про придушення і попередження селянських виступів мировими посередниками, і, як наслідок, опір селян в Катеринославській губернії подано у публікації О. Герасименко [8, 96].

Безпосередньою була і роль мирових посередників у налагодженні роботи сільського та волосного управління і суду, контроль за ними, розгляд скарг різного характеру. Так, на конкретних прикладах організації мировим посередником селянського самоврядування в Таврійській губернії А. Лохматова доходить висновку про цілковиту регламентацію і підконтрольність діяльності сільських посадових осіб мировому діячу. По суті, останній виступав керівником селянського самоврядування [9]. Загалом, на початковому етапі реалізації реформи, роль мирових посередників у становленні й діяльності цих органів була особливо значною і безсумнівною. Про

суперечності, які виникли під час впровадження реформи на Сумщині, свідчать скарги селян, наведені М. Яременком, на посередника у мировий з'їзд, в яких вони не погоджувалися із кандидатурами представників селянського управління, призначених останнім особисто [10, 41-42].

Значимістю відзначалися такі характерні риси у діяльності мирових діячів, як широка ініціативність, уміння розбиратися на місцях, чітке і повсякчасне дотримання закону, ініціювання прийняття законодавчих актів, які полегшували господарське і соціальне життя селян. Це якраз і доводить у своїй роботі С. Набока [2, 96-115]. Від висновків мирових діячів залежало рішення сільських громад стосовно виселення окремих селян з общини, звільнення від військової повинності; видача паспортів. Це ще раз підтверджує те, що наслідки реалізації реформи залежали від безпосередньої діяльності мирових структур в різних місцевостях. Отже, все ж таки мировий інститут, як зауважує проф. О. Реєнт, незважаючи на чітку станову спрямованість, стримував свавілля поміщиків. Саме через це більшість останніх дотримувалися думки, що посередники порушують їхні права [11, 391].

Не треба відкидати той факт, що свою діяльність в мирових інститутах певні особи використовували в утилітарних цілях. На основі вивчення діяльності мирових посередників у Правобережних губерніях дослідники виділяють такі їх основні групи: типові чиновники-виконавці, які були в основному малоініціативні і пасивні; амбіційні люди, які виявляли старанність у роботі з кар'єрних міркувань; особи, які обстоювали інтереси селян, виходячи з політичних інтересів держави і в основоположних питаннях відзначалися поміркованістю [12, 221]. В багатьох випадках неточність законодавства призводила до зростання ролі суб'єктивізму мирових посередників. Також різні наслідки могла мати безконтрольність мирового інституту. Відомо, що лише Сенат затверджував посередників, і, відповідно, міг їх звільнити. З одного боку, це виражалось у неякісному виконанні своїх обов'язків, з іншого – у можливості "полюбовного" примирення селян і поміщиків.

В останні роки набуло поширення вивчення діяльності відомих суспільно-політичних і громадських діячів, великих землевласників, меценатів другої половини XIX – початку XX ст., які були різною мірою пов'язані з реалізацією реформи у своїх маєтках [13, 14]. Зокрема, А. Тимошенко проаналізував діяльність Г. Галагана, безпосередньо пов'язаного з функціонуванням мирових структур в Чернігівській губернії та проведенням реформи 1861 р. На його думку, завдяки високому професіоналізму, принциповості, послідовності і рішучості, інколи жорсткості у діях, з одночасним розумінням необхідності компромісу між дворянством і селянами, Г. Галаган домігся повного введення уставних грамот в своїх маєтках вже до 1 липня 1862 р. І це на фоні майже непомітного селянського невдоволення [15]. Цей показник був досить прогресивним, враховуючи загалом повільне впровадження грамот в губернії. У цьому випадку процес реалізації реформи переконливо показав, що людина в силу власного інтелекту, досвіду і сумління може як прискорити наближення позитивного результату, так і загальмувати його або завдати відчутної шкоди всьому новому і прогресивному.

Підсумовуючи вищезазначене, спробуємо визначити актуальні напрями досліджень з проблематики. Вони стосуються вивчення таких аспектів, як специфічні умови функціонування мирових структур у всіх українських губерніях, особливо зміну спрямування їх діяльності в Правобережних губерніях після 1863 р.; встановлення ступеня залежності мирових посередників від владних структур та губернатора; особливості і характерних рис діяльності мирових діячів під час реалізації основних положень реформи; характеру їх взаємин з представниками селянського самоврядування; визначення ролі мирового інституту в "примирювальних" діях між селянами і поміщиками, відстоювання інтересів одних чи інших; роль посередників під час селянських рухів, проведення роботи з попередження або відвернення селянських заворушень на місцях та ін.

---

1. *Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): Дис… к. ю. н. / Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2002.*
2. *Набока С.В. Діяльність інституту мирових посередників у проведенні селянської реформи 1861 року на Правобережній Україні (1861-1914 рр.): Дис… к. і. н. / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006.*
3. *Шевчук А.В. Селянська реформа 1861 р.: суть та вплив на аграрні відносини у Волинській губернії: Дис… к. і. н. / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006.*
4. *Набока С. Особливості формування і діяльності інституту мирових посередників // Пам'ять століть. – 2005. – № 1.*
5. *Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России. Изд-е 3-е, переработ. и доп. – М.: "Просвещение", 1968.*
6. *Шевченко В.М. Реформа 1861 року на Чернігівщині у спогадах С.Русової // С.Русова – видатний педагог, державний, громадський діяч України. – Чернігів, 1997.*
7. *Бородавко Т. Проведення селянської реформи у Чернігівській губернії протягом 1861 року // Український історичний збірник. – 2004.- Вип. 7.*
8. *Герасименко О.В. Селянський рух у Катеринославській губернії під час реформи 1861 року: (За опублікованими матеріалами) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2002. – Вип. 10.*
9. *Лохматова А.І. Інститут мирових посередників у контексті історії становлення органів місцевого самоврядування селянства Півдня України в другій половині XIX ст. // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – 2001. – Вип. 9.*
10. *Яременко М.Ф. Сумщина пореформена (1861-1916). – Суми: Університетська книга, 2002.*
11. *Реєнт О.П. Підготовка і здійснення селянської реформи 1861 р. // Історія українського селянства: Нариси в 2-х томах. – Т. 1. / О.В. Андрощук, В.К. Баран та ін. – НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006.*
12. *Набока С.В. Визначальні чинники діяльності інституційних структур мирових посередників при впровадженні положень селянської реформи 1861 р. на Правобережній Україні // Сумська старовина. – 2004. – № 13/14.*
13. *Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис… к. і. н. / Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім.*

Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2003.
14. Тимошенко А.Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г.П. Галагана: Автореф. дис... к. і. н. / Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2004.
15. Тимошенко А. Участь Г.Галагана у реалізації селянської реформи 1861 р. на Чернігівщині // Сіверянський літопис. – 2004. – № 4.

Я.В. Бойко

МІГРАЦІЙНІ ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ РИНКУ РОБОЧОЇ СИЛИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'Ї (1861-1917 рр.)

Перехід суспільств до ринкових відносин завжди тісно пов'язаний із формуванням ринку робочої сили, що є однією із головних умов розвитку капіталістичного способу виробництва.

На теренах колишньої Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. найбільш показовим був процес формування одного з найбільших за обсягом ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (Новоросії), основною складовою частиною якої були Катеринославська, Херсонська і Таврійська губернії, на території яких нині розташовані вісім південних та південно-східних областей України та АР Крим, в яких сьогодні проживає 20 мільйонів жителів.

Активний процес формування ринку робочої сили після реформи 1861 р. відбувався завдяки гострому попиту на робочі руки у великих та середніх за розмірами приватновласницьких господарствах губерній Північного Причорномор'я, орієнтованих на виробництво товарного зерна для забезпечення зростаючих потреб внутрішнього і зовнішнього ринків, а також у зв'язку з розвитком промисловості на території регіону [1, 144-148].

Проблема формування ринку робочої сили на вказаній території, що відіграв у свій час виключно важливу роль у соціально-економічному розвиткові Північного Причорномор'я, майже не привертала уваги радянських та пострадянських дослідників, за винятком окремих робіт, автори яких торкалися її лише побіжно [2; 3; 4; 5; 6]. Не розглядалась ця проблема у такому аспекті і в дореволюційний період. Часткове висвітлення отримала тільки одна із складових частин проблеми – сезонна міграція, яка, як правило, не пов`язувалась дослідниками з іншими сторонами міграційного процесу, що формували ринок праці на території регіону [7; 8, 9; 10; 11; 12; 13]. У зв'язку з недостатнім вивченням указаної проблеми та її значущістю у розвитку ринкової економіки ставиться завдання: висвітлити основні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї, визначити їх розмір та вплив на соціально-економічний розвиток регіону. Об'єкт вивчення – ринок робочої сили Північного Причорномор'я у 1861-1917 рр., предмет – міграційні джерела його Слід зазначити, що з кожним роком вказана наукова проблема набуває, у пострадянському просторі, все більшої актуальності у зв'язку з пошуком сьогоднішньою елітою зважених політичних і економічних рішень для забезпечення ефективного устрою і розвитку ринкової економіки.

В умовах малонаселеності Північного Причорномор'я у другій половині XIX – на початку XX ст., формування ринку робочої сили на території регіону відбувалось, в основному, за рахунок переселенців та сезонних мігрантів, що приходили з губерній Центрального чорноземного району, Білорусі, Лівобережжя та Правобережжя України [14, 381; 1, 130].

Переселення та відхід на заробітки відбувались в умовах довготривалої урядової заборони на вільну міграцію, яка була знята тільки на початку XX ст. [15, 10].

Переселенський потік, що прямував у губернії Північного Причорномор'я, складався із самовільних переселенців, які відіграли вирішальну роль у заселенні краю та легальних мігрантів, що переселялись з дозволу властей.

Сезонні мігранти, у свою чергу, поділялись на тих, хто ходив на заробітки по паспортах, а їх була більшість, та на таких, що йшли у відхід без будь-яких документів.

У результаті опрацювання значної кількості архівних та опублікованих джерел, автор прийшов до висновку, що губернії Північного Причорномор`я прийняли протягом 60-90-х років XIX ст. 1, 5 мільйона переселенців, з яких у Катеринославській губернії поселилося 320 тис. осіб., Херсонській – 391 тис., Таврійській – 238 тис., Бессарабській – 112 тис. і в області Війська Донського – 431 тис. осіб. Приблизно третина їх оселилася в містах та на приміських землях, решта у сільській місцевості. Загальна кількість легальних переселенців, що проживали в середині 90-х років у повітах краю, сягала 500 тис. осіб. Більша частина мігрантів, що оселилась у сільській місцевості протягом чотирьох пореформених десятиліть, складалась із самовільних переселенців, чисельність яких перевищувала 1 мільйон осіб. [16, 130;17, 130; 18, 130-131; 19, 81-82].

За період із 1897 по 1917 рік, згідно даних ЦСК МВС, Всеросійських переписів 1916 і 1917 рр., галузевих переписів 1917 р., у містах Північного Причорномор`я, за попередніми авторськими розрахунками, оселилося 1,5 мільйона переселенців. Зокрема, у містах Катеринославської губернії – 826 тис. осіб., Таврійської – 236 тис., Херсонської – 165 тис., області Війська Донського – 255 тис. осіб. У містах Бессарабської губернії на 1917 рік мало місце незначне від'ємне сальдо, яке склало 23 тис. осіб. Відтік міського населення у цій губернії, на думку автора, був пов'язаний значною мірою з Першою світовою війною [20, 1-4].

У результаті уточнення даних Всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р. на з'їзді статистиків, який відбувся на початку 1917 р., з'ясувалось, що у Бессарабській губернії чисельність сільського населення, яке проживало у сільській місцевості, була в дійсності більшою на 275 тис. осіб, а в області Війська Донського – на 415 тис. Вказана різниця, на думку автора, виникла у зв'язку з тим, що під час перепису в області та губернії не була взята до уваги значна кількість осілого не приписного (прийшлого) населення, яке працювало за наймом у сільському господарстві регіону [21, 1-4].

Період з 1861 по 1917 рік характеризувався зменшенням чисельності мігрантів, що селились у сільській місцевості, і, навпаки, зростанням кількості

тих, що оселялись у містах та на прилеглій до них території. Ці зміни були пов`язані з бурхливим розвитком промисловості, різноманітних промислів, торгівлі, будівництвом залізниць та зростаючим попитом на робочі руки. Найбільшою мірою ці процеси позначились на розвитку Катеринославської губернії та області Війська Донського.

За період з 1861 по 1917 рік у Північному Причорномор`ї оселилося більше 3,5 мільйона переселенців. Основна частина мігрантів заселяла територію краю самовільно, без дозволу центральних властей.

В умовах малонаселеності Північного Причорномор`я та урядового стримування селянських переселень, потреби великих товарних господарств краю у робочих руках задовольнялись, крім переселенського потоку, ще за рахунок сезонних мігрантів, що приходили на заробітки із губерній основних районів виходу та дозволяли оперативно вирішувати нагальні господарські проблеми, пов'язані з вчасним обробітком землі та збором врожаїв.

За даними міністерства сільського господарства Росії, надлишок робочих рук з розрахунку потреби в них для обробітку посівних і придатних земель складав у 80-х роках XIX ст. у Центральному чорноземному районі 1,2 млн. осіб., на Лівобережжі України – 850 тис., на Правобережжі – 1,3 млн. осіб. Усього ж, у трьох основних районах виходу, надлишок робочих рук коливався від 2,8 до 3,4 мільйона осіб [22, 94].

На відміну від цих районів у сільському господарстві малонаселеного Північного Причорномор`я відчувався гострий дефіцит робочої сили. За даними міністерства, кількість робочих рук, необхідних для обробітку приватновласницьких земель, що знаходилися під посівами, складала: у Катеринославській губернії – 138 тис. осіб, у Херсонській – 358 тис., у Таврійській губернії – 241 тис., у Бессарабській – 87 тис., у Донській області – 660 тис. осіб., усього 1484 тис. осіб (з урахуванням наявності у деяких повітах перерахованих губерній 170 тис. "зайвих" робітників ця цифра складе 1314 тис. осіб) [23, 4-5]. Для обробітку усіх придатних земель, задіяних у сільськогосподарському виробництві, було потрібно ще більше робочих рук. Так, наприклад, у Катеринославській губернії, за розрахунковими даними того ж міністерства, не вистачало 372 тис. осіб., у Херсонській – 447 тис., у Таврійській губернії – 515 тис., у Бессарабській – 107,5 тис., у Донській області – 1729 тис. осіб., усього – 3171 тис. осіб [23, 4-5].

У 60-х роках XIX ст. у губернії Північного Причорномор`я приходили щорічно більше 200 тис. заробітчан. У 70-х роках їх кількість, за різними даними, перевищувала щорічно 500 тис. осіб., у кінці 80-х років – сягала 1 мільйона, а в 90-х роках перевищувала 1,5 мільйона осіб [24, 5-7; 20, 95; 11, 116]. На початку XX ст., за даними архівів, губернаторських звітів та соціально-економічних додатків до них, чисельність сезонних мігрантів коливалась щорічно від до 1,5 до 2 мільйонів осіб. Основними факторами, що впливали на розміри притоку сезонних мігрантів у Північне Причорномор`я, протягом другої половини XIX – початку XX ст., були: попит на внутрішньому і світовому ринках зерна, розміри посівних площ в регіоні, врожайність зернових, рівень застосування у сільськогосподарському виробництві машин та нових агротехнічних прийомів обробітку землі і т. ін.

У 60-70-х роках XIX ст. у складі заробітчан домінували дорослі чоловіки. Починаючи з 80-х років, у зв`язку з широким впровадженням у сільське господарство машин, питома вага праці жінок та підлітків, які працювали за півціни, збільшилась на кінець 90-х років до 25 % [8, 34]. Застосування дешевої робочої сили вело до зниження собівартості сільськогосподарської продукції та отримання великими землевласниками, за сприятливих умов, значних прибутків, підвищувало конкурентоспроможність товарних господарств.

Протягом 60-80-х років XIX ст. приблизно 90 % сезонних мігрантів приходили у Північне Причорномор`я для виконання сільськогосподарських робіт, 10 % заробітчан займалися роботами, не пов`язаними з сільським господарством [22, 5-7]. Починаючи з 90-х років це співвідношення почало суттєво змінюватись у бік збільшення чисельності заробітчан, що працювали за межами сільськогосподарського виробництва [25, 137-142; 26, 119-124]. На початку XX ст. ця тенденція посилилась у зв'язку з бурхливим розвитком промисловості та супутньої інфраструктури, що потребувала значної кількості робочих рук.

В залежності від ситуації, що складалась на ринку праці, частина заробітчан нерідко переходила від землеробських робіт до не землеробських і навпаки. Слід зазначити також, що значна частка мігрантів поєднувала роботу у промисловості з тимчасовими заробітками у сільськогосподарському виробництві.

Підводячи підсумки, зазначимо, що основними джерелами формування ринку робочої сили у Північному Причорномор`ї були селянські переселення та сезонна міграція. Переселенці поділялись за потоками, в умовах урядової заборони на вільну міграцію, на легальних та самовільних переселенців. Останні відіграли вирішальну роль у заселенні та соціально-економічному розвитку південноукраїнських губерній. Серед сезонних мігрантів, що також поділялись на легальних та самовольців, домінували легальні мігранти.

Міграція відіграла провідну роль у розбудові ринку робочої сили у Північному Причорномор`ї, прискорила формування ринкових відносин та розвиток продуктивних сил на території регіону.

Мігранти забезпечили Північному Причорномор`ю провідні позиції у товарному виробництві зерна, справили значний вплив на прискорення розвитку промисловості та інфраструктури регіону.

1. *Бойко Я.В. Заселение Южной Украины. 1860-1890 гг. (Историко-экономическое исследование). – Черкассы, 1993.*
2. *Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-ті роки XIX ст.). – К., 1959.*
3. *Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку в 60-90-х роках XIX ст. – К., 1968.*
4. *Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.*
5. *Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века. – М., 1974.*
6. *Бойко Я.В. Крестьянские миграции и их роль в формировании аграрного рынка рабочей силы в Северном Причерноморье (вторая половина XIX в.) // Аграрный*

рынок в его историческом развитии. XXIII сессия Всесоюзного симпозиума по изучению проблем аграрной истории. Тезисы докладов и сообщений. – Свердловск, 24-27 сентября 1991 г. – М., 1991.
7. Шаховской Н. Сельскохозяйственные промыслы. – М., 1896.
8. Тезяков Н.И. Рынки найма сельскохозяйственных робочих на юге России. – СПб., 1902.
9. Сельскохозяйственный промисел в России. – СПб., 1914.
10. Постников В.Е. Южно-русское крестьянское хазяйство. – М., 1891.
11. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат Півдня України в період капіталізму. – К., 1965.
12. Рындзюнский П.Г. Крестьянский отход и численность сельского населения в 80-х годах XIX в. // Проблемы генезиса капитализма. – М., 1970.
13. Десятніков І.В. Чисельність найманих робітників у сільському господарстві Наддніпрянської України на зламі XIX-XX ст.// Вісник Черкаського університету. Вип. 50. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2003.
14. Бойко Я.В. Роль селянських переселень у формуванні капіталістичних відносин у сільському господарстві Південної України (60-80-ті роки XIX ст.) // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 25. – К., Наук. думка. – 1991.
15. Бойко Я.В. Переселенческая политика царского правительства в период активного заселения Северного Причерноморья (вторая половина XIX в.) // XXIV сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы "Формы сельскохозяйственного производства и государственное регулирование". – Москва, 27-30 сентября 1994 г. Тезисы докладов и сообщений. – М., – 1994.
16. Бойко Я.В. Заселення Південної України (60-90-ті роки XIX ст.)// Південна Україна XVIII-XIX століття // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип. І. – Запоріжжя, 1996.
17. Бойко Я.В. Самовільні переселення селянства на південь України (друга половина XIX – початок XX століть) // Південна Україна XVIII-XIX століття // Записки науково-дослідницької лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип. 2. – Запоріжжя, 1996.
18. Бойко Я.В. Аграрне заселення Південної України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. Вип. 61. – Черкаси, 2004.
19. Бойко Я.В. Миграция крестьянства в Области войска Донского в период капитализма (1861-1917 гг.) // Тезисы докладов и сообщений VII Всесоюзной конференции по исторической демографии. – Часть І. - Донецк, 14-16 мая 1991 г. – М., 1991.
20. Російський державний історичний архів у м. Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 433. – Оп. 1. – Спр. 58.
21. Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года. – Вып. 1. Европейская Россия. – Пг., 1916.
22. Бойко Я.В. Земледельческий отход крестьянства на юг Украины (вторая пол. XIX – начало XX в.) // Питання аграрної історії України та Росії. – Дніпропетровськ, 2002.
23. Короленко С.А Вольнонаемный труд в хозяйствах владельческих и передвижение рабочих, в связи с статистико-экономическим обзором Европейской России в сельскохозяйственном и промышленном отношениях // Сельскохозяйственные статистические сведения по материалам, полученным от хозяев. – Вип.V. – Табл. 1. – СПб., 1892.
24. РДІА. – Ф. 1290. – Оп. 6. – Спр. 414.
25. Неземледельческая деятельность мигрантов и местного крестьянства в Северном Причерноморье в конце XIX в. (по материалам переписи населения 1897 г.) // XXX Сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. Неземледельческая деятельность крестьянства и особенности российского социума" – М., 2006.
26. Розміщення та розподіл за видами діяльності сезонних мігрантів та місцевих робітників на півдні України у кінці XIX ст. // Вісник Черкаського університету. Вип. 62. Серія: Історичні науки. – Черкаси, 2007.

А.П.Бутенко

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ М. МІХНОВСЬКОГО В ПРАЦЯХ ВЧЕНИХ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Розкриття суспільно-політичної діяльності Миколи Міхновського та дослідження його політичного впливу на розвиток державницької ідеології є важливим та недостатньо розкритим питанням в українській історії. Постать М. Міхновського почала цікавити дослідників історії України відразу по його смерті. Неординарність поглядів активного суспільно-політичного діяча, його енергійна життєва позиція та вплив його діяльності на український суспільно-політичний рух стали причиною уваги до його персони. Автор статті ставить за мету проаналізувати праці вчених української діаспори, що стосуються постаті М.Міхновського. Об'єкт вивчення – історіографія суспільно-політичної діяльності М.Міхновського, предмет – українська діаспорна історіографія.

По закінченню революції багато активних діячів українського суспільно-політичного руху змушені були залишити Україну і податися до еміграції. Саме вони і започаткували вивчення життєвого шляху М. Міхновського. Першими, хто приділив увагу персоні М.Міхновського, були його найближчі соратники та однодумці, які намагалися наголосити на його великій ролі у розвитку української політичної думки та суспільно-політичного руху. Як правило, їхні праці носили мемуарний характер.

Першою працею, присвяченою життєвому шляху лідера українських самостійників, була стаття його найближчого соратника Сергія Шемета, написана невдовзі після трагічної смерті М. Міхновського [1]. Безперечно, саме цей факт не міг не позначитися на її змісті. Послідовно висвітлюючи основні віхи біографії Миколи Міхновського, праця мала характер спогадів і була перенасичена ліричними відступами та акцентувала увагу на здобутках суспільного діяча. Незважаючи на певні неточності та перебільшення, які допускає Сергій Шемет, стаття сприяла формуванню нового погляду на деякі епізоди суспільно-політичного руху України на зламі століть та місце в них М. Міхновського.

Дослідження постаті М.Міхновського продовжилися дещо згодом, коли в середині 1930-х рр. на сторінках журналу "Дажбог" були опубліковані праці Р.Бориса, що висвітлювали розвиток українського самостійницького руху в цілому та діяльність М.Міхновського. Першою працею цього циклу була стаття "Спроба одного перевороту", опублікована у 1935 році. У ній автор виклав власне бачення подій, пов'язаних із заколотом полку ім. П. Полуботка у 1917 році в Києві. Цей напрямок продовжила стаття "Тарасівці": розвиток українського самостійницького руху", опублікована в 2-4 числах

все того ж журналу [2]. Важливим кроком у розвитку досліджень діяльності М. Міхновського стала праця того ж автора: "Микола Міхновський в дореволюційний час", в якій історик висвітлив діяльність суспільно-політичного діяча під час проживання в Харкові та його участь у громадівському русі. Значну увагу її автор приділив аналізу ролі М.Міхновського у суспільно-політичному житті в часи становлення першої української політичної партії на підросійських землях – Революційної української партії – становленню та діяльності Української народної партії, яку очолив М.Міхновський [3].

Проблеми, поставлені у роботах Р.Бориса, призвели до підвищення інтересу дослідників української діаспори до персони М. Міхновського. У 1937-1938 рр. були опубліковані праці В. Євтимовича, присвячені діяльності М. Міхновського: "Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві" та "Революційно-мілітарна акція "Оборони України" в 1904-1907 рр." відповідно [4]. Автор, базуючись на власних спогадах, спробував відтворити діяльність організації "Оборона України" та її ідеологічні засади. При цьому він наголошував на провідній ролі у формуванні радикального світогляду активістів цієї організації саме Миколи Міхновського. Вказана праця привертає увагу, оскільки автор, викладаючи матеріал, підкріплює його власними спогадами та фактами із життя М. Міхновського.

Книга "Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві" -спогади В. Євтимовича про його перебування у Києві в часи Української революції і, зокрема, організації українського війська. У ній автор розкриває обсяги проробленої М.Міхновським роботи для створення українського військового руху.

Зважаючи на те, що згадані праці були написані колишніми діячами українського суспільно-політичного руху, вони вирізняються дещо упередженими твердженнями та однобічними підходами. Характерним є і те, що згадані дослідники не мали доступу до документів та архівних джерел із питань, які з'ясовували. Їхні твердження базувалися лише на власних спогадах та спогадах інших учасників згаданих подій. Особливістю є й яскраво виражена політична спрямованість, яка, безперечно, спричинила появу певних перебільшень та однобічних поглядів при висвітленні постаті М.Міхновського.

Цікавим доповненням до вищезгаданих робіт стало невелике за обсягом дослідження Ф. Коковського, присвячене літературній діяльності М.Міхновського [5]. Завдяки цій історичній розвідці, біографія М.Міхновського набрала більш яскравих рис і постала перед читачем у всій багатогранності.

Ґрунтовністю своїх тверджень широким фактичним матеріалом вирізняється двотомна праця Д.Дорошенка "Історія України, 1917-1923", опублікована у 1930 р. в Ужгороді [6]. Зазначена робота, присвячена періоду Української національної революції, розкриває активну діяльність М.Міхновського у період 1917-1918 років. Д. Дорошенко не був прихильником політичних теорій М.Міхновського, проте і не опозиціонував себе до них. Тож висновки, зроблені вченим стосовно його діяльності, можна вважати досить об'єктивними. Факти, викладені Д.Дорошенком, дозволяють по-новому осмислити роль теоретика українського національного руху у формуванні українського військового клубу ім. П. Полуботка та першого українського полку ім. Б. Хмельницького. Автором наведені й цікаві факти великої роботи М.Міхновського з організації військового руху на початку 1917 року.

Військова діяльність М.Міхновського побіжно описана й в інших дослідженнях, зокрема "Історія Українського війська. Від княжих часів до 20 років XX століття" [7], а також роботи М. Падалки "Виступ полуботківців 4-6 липня 1917 р. в м. Києві на фоні політичної ситуації того часу" [8]. Останній "реферат", як визначає його сам автор, став узагальненням тогочасної історіографії цього питання.

Більшість видань, що висвітлюють життєвий шлях М. Міхновського, вийшла в часи активізації українського національного руху за кордоном. Середина XX ст. відзначилася енергійним розвитком українського націоналістичного руху, насамперед активною діяльністю Організації українських націоналістів. Розвиток націоналістичного руху став однією із причин підвищеної зацікавленості дослідників історією українського націоналізму, що спричинило і посилення інтересу до постаті Миколи Міхновського.

Першою узагальненою інформацією про М. Міхновського стала брошура невідомого автора "Микола Міхновський", що вийшла, скоріш за все, в передвоєні роки в Кілі. Її матеріали використовувалися і в пізніших дослідженнях [9]. У ній в загальних рисах описано життєвий шлях М.Міхновського і міститься короткий аналіз деяких положень "Самостійної України".

Значний внесок у дослідження творчості Миколи Міхновського зробив відомий вчений української діаспори Петро Мірчук. У невеликому за обсягом дослідженні "Відродження великої ідеї", опублікованому Лігою Визволення України в 1953 році в циклі публікацій "Український націоналістичний рух першої половини XX століття", П. Мірчук викладає основні віхи розвитку української національної ідеї [10]. Автор розглядає історію діяльності й перших українських організацій, які дотримувались яскраво виражених національних позицій: "Братство тарасівців", Революційна українська партія, Українська народна партія. Висвітлюючи діяльність цих організацій, П. Мірчук розкриває і роль М. Міхновського в їхній роботі. Вперше історик зупиняється не лише на біографії М.Міхновського, а й робить спробу проаналізувати його теоретичні доробки, насамперед "Самостійну Україну" та програму УНП.

Найбільшої уваги заслуговує дослідження П. Мірчука із гучною назвою "Микола Міхновський: Апостол Української держави" [11]. Воно стало першою спробою узагальнення наявних матеріалів про життєвий шлях та активну діяльність М. Міхновського. Аналізуючи спогади безпосередніх учасників подій, автор намагався не тільки відтворити біографію політичного діяча, а й, головним чином, визначити його місце у суспільному житті тогочасної України. Значну увагу історик приділив вивченню політичної позиції Миколи Міхновського, використовуючи для

цього розгорнутий аналіз його програмних документів, прокламацій, заяв, виступів.

Зазначена праця має і певні недоліки, зумовлені декількома обставинами. По-перше, Петро Мірчук не мав змоги користуватися архівними матеріалами, тому джерела, використані в його дослідженні, є досить однобічними, обмеженими, як правило, мемуарними працями та програмовими документами політичних партій та організацій; по-друге, "...Апостол Української держави" написана у часи гострої політичної боротьби і П. Мірчук, нехтуючи об'єктивністю, намагався використати наведені в ній факти для ствердження націоналістичної ідеології. Після закінчення Другої світової війни боротьба між різними політичними системами перемістилася в ідеологічну площину і це, без сумніву, позначилося на об'єктивності висновків П. Мірчука, котрий, безумовно, перебував на передовій цього протистояння. Часті перебільшення, неточності, а інколи й досить необґрунтовані висновки, допущені в дослідженні, стали причиною появи певних міфів про діяльність М. Міхновського, які й до цього часу зустрічаються в історіографії. Та, незважаючи на деякі недоліки цієї історичної розвідки, її заангажованість, вона відіграла величезну роль у розкритті біографії та аналізі діяльності Миколи Міхновського.

Науковий інтерес представляють і праці З. Книша, друковані на сторінках часопису "Самостійна Україна" у 1957-1958 роках. Автор намагався розкрити маловідомі сторінки діяльності М. Міхновського і позбутися великої кількості негативних штампів, що сформувалися навколо нього у спогадах його політичних опонентів. Цікавим є наведений З.Книшем аналіз конституційного проекту Миколи Міхновського, який вперше розглядався в статті "Конституція України УНП" в 9, 10, 11 числах журналу "Самостійна Україна" за 1957 рік. З. Книш продовжив власні дослідження, результатом яких стала низка праць, присвячених діяльності М. Міхновського: "Військова діяльність Миколи Міхновського", "Деякі думки М. Міхновського про націоналізм", "Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи ", "Відозва УНП з приводу російсько-японської війни" [12-18]. Наукова спадщина З.Книша стала основою для багатьох наступних праць із дослідження діяльності М. Міхновського.

Досить інформативною є стаття Віктора Андрієвського "Микола Міхновський (нарис суспільної біографії)", опублікована в 6 числі журналу "Визвольний шлях" за 1974 рік [19]. В. Андрієвський, будучи особисто знайомий із М.Міхновським, спробував висвітлити основні аспекти його активної діяльності. У статті розкрито нові факти із біографії М. Міхновського, його ролі у формуванні Української народної партії, "Оборони України", титанічні зусилля з формування українського війська в роки революції, політичної роботи в часи Гетьманату та Директорії. Проте вона має суттєвий недолік – слабку джерельну базу. Практично всі висновки автор будує на власних спогадах чи спогадах інших учасників подій, таких як: Ю. Колард, В. Євтимович. Головні ідеї статті В. Андрієвського тісно перегукуються із висновками вже згаданої роботи П. Мірчука "Микола Міхновський: Апостол Української держави".

Для пізніших досліджень вчених української діаспори характерним є відступ від ідеологічних штампів і спрощень, ґрунтовніший науковий підхід. Цим, зокрема, вирізняється праця О.Стовби "Матеріали до історії роду Міхновських" [20]. Автор, зважаючи на велику роль М. Міхновського як "творця модерної української державної ідеології", присвятив власне дослідження історії його роду.

Загалом, незважаючи на певні недоліки, що спостерігаються у більшості праць дослідників української діаспори, ці наукові доробки становлять велику цікавість, зважаючи на їх інформативність, насиченість фактичним матеріалом. На особливу увагу заслуговує аналіз оцінок та висновків до яких сходяться науковці, які працювали в часи гострої політичної конфронтації.

---

1. *Шемет С. Микола Міхновський (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Відень, 1924 – 1925. – Кн. 5.*
2. *Борис Р. Тарасівці: Розвиток українського самостійницького руху // Дажбог. – 1935. – № 2,3,4.*
3. *Борис Р. Микола Міхновський в дореволюційний час. – Львів, 1936.*
4. *Євтимович В. Військо йде. Уривок зі спогадів про березень 1917 р. в Києві. – Львів: 1937.*
5. *Коковський Ф. Микола Міхновський і література // Назустріч. Двотижневик. – 1937. ч. 12. – 5 червня.*
6. *Дорошенко Д. Історія України, 1917-1923. В 2-х т.: – К.: Темпора, 2002. – Т. І: Доба Центральної Ради.*
7. *Крип'якевич І., Гнатович Б., Стефанів З. Історія Українського війська. Від княжих часів до 20 років XX століття. – Львів: Світ, 1992.*
8. *Падалка М. Виступ Полуботківців 4-6 липня 1917 р. в м. Києві: На фоні політичної ситуації того часу. – Львів: Діло, Б.р.*
9. *Міхновський М. Видавництво культурно-освітньої референтури головної управи УНО в Німеччині. – Кіль: б/р.*
10. *Мірчук П. Відродження великої ідеї. – К.: Українська видавнича спілка, 1999.*
11. *Мірчук П. Микола Міхновський. Апостол Української держави. – Філадельфія: Товариство студіюючої молоді ім. М. Міхновського, 1960.*
12. *Книш З. Деякі думки Миколи Міхновського про націоналізм // Самостійна Україна. – 1976. – Ч. 3-4.*
13. *Книш З. Микола Міхновський і вибори до Четвертої Думи // Зіновій Книш. Так перо пише... Вибрані статті. – Торонто, 1965.*
14. *Книш З. Відозва УНП з приводу російсько-японської війни. // Самостійна Україна. – 1976. – № 9-12.*
15. *Книш З. Військова діяльність Миколи Міхновського // Самостійна Україна. – 1958. – Ч. 1-2. – № 13-14.*
16. *Книш З. Конституція України в проекті Української Народної Партії // Самостійна Україна. – 1957. – № 10.*
17. *Книш З. Конституція України в проекті Української Народної Партії // Самостійна Україна. – 1957. – № 11.*
18. *Книш З. Конституція України в проекті Української Народної Партії // Самостійна Україна. – 1957. – № 12.*
19. *Андрієвський В. Микола Міхновський (нарис суспільної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – Кн. 6 (315).*
20. *Стовба О. Матеріали до історії роду Міхновських // Український історик – 1983.- № 2.*

О.В. Герінбург

ЕМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ КІНЦЯ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. В ХЕРСОНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ЗА ПРАЦЯМИ ЗЕМСЬКИХ СТАТИСТИКІВ

На сучасному етапі розвитку історичної науки значна увага приділяється міждисциплінарним дослідженням. Особливо актуальними є історико- та статистико-демографічні дослідження, що пов'язано з погіршенням демографічної ситуації, і зокрема – збільшенням еміграції з України. Метою статті є створення демографічної характеристики еміграційних рухів з Херсонської губернії на основі праць земських статистиків. Аналіз стану наукової розробки дозволяє віднести вказану тему до майже недосліджених історичних проблем: попри інтерес дослідників (М.А. Якименка, Я.В. Бойка, Т.М. Пронь та ін.) до вивчення переселенських процесів на Півдні України недостатньо висвітленими залишаються демографічні аспекти переселення та роль земських статистиків у дослідженні міграційних рухів.

Статистики Херсонського земства приділяли особливу увагу процесам переселення з губернії, оскільки еміграція осіб робочого віку могла негативно позначитися на економічному розвитку регіону. Вже під час фронтального опису повітів губернії, здійсненого у 1880-х рр., земські статистики звертали увагу на зародки емігрантських рухів, причини яких вбачали у нестачі надільної землі (малі розміри наділу, неотримання наділу особами, народженими після ревізії тощо), безземеллі, швидкому підвищенні орендних цін на землю та плати за випас худоби, зменшенні врожайності та екстенсивному веденні господарства [1, 141; 2, 71; 3, 166, 168]. За висновками статистиків, найголовнішою причиною були "утиски в землі", а також загальна невпевненість у майбутньому. Поширеними були настрої: "Захоче пан – дасть землі, а забажає сам обробляти, тоді діватися нікуди: у "наймити" йти, пустити родину по світу? А малі діти?!" [1, 141]. При цьому статистики зазначали, що селянин не любить наймитувати: йому краще бути "бідним, але самостійним господарем, ніж багатим батраком", адже "перше віщує йому на старість спокій, життя з дітьми, а друге – злидні!" [1, 141].

В основному, емігрували представники таких етнічних і станових груп, як: німці, колишні державні та поміщицькі селяни, що отримали малі наділи або не отримали землю взагалі, десятинщики [2, 70; 3, 166-167; 4, 145]. При цьому масового виселення або переселення цілими родинами з регіону не спостерігалося, за виключенням німців, які емігрували до Америки, намагаючись уникнути військової служби, та десятинщиків, які періодично змінювали місце проживання через нестабільне соціальне та незадовільне матеріальне становище [4, 145]. При цьому до еміграції вдавалися господарі-середняки, оскільки на переселення були потрібні досить значні кошти. Зокрема, еміграція до Америки вимагала близько 500-600 рублів [2, 71]. Були зафіксовані випадки повернення на батьківщину після невдалої еміграції до Південної Америки (Аргентинської республіки) через те, що взятих з собою 400 рублів не вистачило на купівлю там земельної ділянки [2, 71].

Статистики відзначали, що чисельність емігрантів у 80-х рр. XIX ст. була незначною внаслідок незнання, куди виселитися, небажання залишати батьківську землю, нестачі коштів і, особливо, в результаті невміння приєднуватися до товариств. Відповідно, емігрували найбільш дружні, енергійні та заможні, – переважно німці-штундисти. Еміграція здійснювалася або відразу цілими партіями, разом з усіма речами та худобою, або спочатку відсилалися "ходоки на Кубань", у Ставропольську губернію, де вони купували землю (заможні штундисти та православні) або орендували її за дешевими цінами. При цьому декому навіть "на Кубані" доводилося жити ще гірше, ніж на батьківщині [1, 141].

Основними регіонами, куди у 1880-х рр. переселялося населення Херсонської губернії, були: Причорномор'я та Крим, Кавказ, Ставропольська, Саратовська губернії, Сибір та Америка [3, 168-169]. З кінця XIX – початку XX ст. зросли масштаби еміграції у східні регіони Російської імперії (Сибір), що стало наслідком всебічної підтримки урядом переселенців, передбаченої новою аграрною політикою. З цього часу переселенські процеси стали окремим об'єктом демографічних досліджень херсонських земських статистиків. Їх увагу привертало з'ясування шляхів, напрямів та інтенсивності міграції з губернії.

Здійснення поточного обліку переселенського руху входило до кола обов'язків губернського і повітових статистиків Херсонського земства [5, 38, 54], які підтримували у цьому питанні тісні зв'язки з місцевими землевпорядними комісіями, однією з функцій яких була організація переселення мало- та безземельних селян у східні регіони імперії [5, 30-31]. Однак не в усіх повітах справа реєстрації переселенців була налагоджена належним чином. Зокрема, у Єлисаветградському повіті фіксувалися лише звернення громадян до Землевпорядної комісії, а фактична кількість переселенців, ходаків та тих, хто повернувся назад, не підраховувалася [5, 30]. В Одеському повіті статистика переселенського руху взагалі не здійснювалася [5, 31].

Ґрунтовна праця, присвячена питанням переселення мешканців губернії до Сибіру, належить Ф. Василевському, який завідував Статистичним відділенням Херсонської губернської земської управи в 1895-1915 рр. Він зробив спробу дослідити причини, умови, характер та масштаби еміграції з Херсонської губернії до регіонів Сибіру і назад, та з'ясувати демографічні особливості переселенців (статево-віковий склад, станову приналежність тощо). Однак погіршення на початку XX ст. умов функціонування земства, зокрема скрутне матеріальне становище, стало причиною того, що монографія не була опублікована і зберігається у фонді Херсонської губернської земської управи ДАХО як матеріали земського діловодства [6].

Робота Ф. Василевського має значний евристичний потенціал для дослідників демографічної історії губернії кінця XIX – початку XX ст. Особливу цінність має вміщення значної кількості комбінаційних таблиць, що були складені автором на основі відомостей Переселенського управління, урядових видань "Цифровой материал для изучения переселений в Сибирь за 1895-1906 гг.", "Сибирское

переселение", "Итоги переселенческого движения", щорічних "Таблиц прямого и обратного движения переселенцев и ходоков", та самостійної обробки копій реєстраційних карток, що протягом 1904-1912 рр. надсилалися земському Статистичному відділенню з Челябінська, де зосереджувалися всі записи про переселенців за Урал [6, 134-135].

Однак певну складність для дослідників представляє те, що автор праці переважно оперував даними про кількість родин-переселенців, а не осіб. Це випливало з економічної спрямованості земської статистики, яка вважала саме родину господарською та суспільною одиницею. Крім того, демографічні відомості, наведені автором, стосуються різних періодів часу, що заважає остаточному зведенню інформації. Сам Ф. Василевський зазначав, що наведені ним цифри не можна визнавати абсолютно точними, оскільки реєстрація переселенського руху була недостатньо повною (особливо у перші роки його поширення) і, зокрема, не враховувала кількість повернень з Сибіру у рідне селище та неодноразові поїздки деяких переселенців в обох напрямах, що значно завищувало загальні цифри [6, 169].

За підрахунками Ф. Василевського, загальна чисельність переселенців до Сибіру за 1894-1913 рр. дорівнювала 144761 особам, з них 119092 осіб мігрували у складі 20161 родин, 8878 – як одинаки, які їхали до власних родин або випереджували їх, 16791 були ходоками [6, 169]. "Сибірське переселення" відбувалося хвилеподібно. Автор виділяв декілька періодів, позначених суттєвим зростанням масштабів даного руху: 1896 р (562 родини у кількості 3750 ос.); 1904 р. (1025 родин з 6000 ос.), хоча через війну переселення і рух сибірською залізницею були заборонені; 1908-1910 рр. – 9651 родин у складі 58004 осіб [6, 168-169]. Цю інформацію можна доповнити відомостями з Загального адміністративного та господарського звіту по губернії за 1912-1913 рр., що свідчать про пожвавлення міграційних процесів у 1913 р.: до 1 вересня 1913 р. за Урал переселилося 13951 осіб, що було значно більше, ніж у попередні роки. Херсонські статистики зазначали: "Очевидно, що умови, які впливають на переселення, все більше і більше загострюються, і населення губернії рухається у Сибір за хоч трохи сприятливих чутках про можливість там оселитися на більшому земельному просторі" [7, 34]. Таблиця 1 свідчить про неухильне зростання масштабів еміграції, що пов'язувалося автором праці з характерною для часу тенденцією поступового обезземелювання селян [6, 193].

Таблиця 1

Чисельність переселенців з Херсонської губернії до Сибіру (1894-1913)

Періоди	1894-1895	1895-1899	1900-1904	1905-1909	1909-1913	Всього	В тому числі		
							У складі родин	Самостійно	Ходаками
Кількість переселенців	3	11653	12727	52979	60399*	144761	119092	8878	16791

* математичні підрахунки автора

Таблицю складено на основі: [6, 309, 169].

Основними становими групами, що вдавалися до еміграції за Урал, були колишні поміщицькі та державні селяни (відповідно 42,5% і 34,1%), колоністи (13,2%) та міщани (10,2%), що найбільш за представників інших станів потерпали від процесів поступового обезземелювання (див. табл. 2). При цьому якщо наприкінці XIX ст. у переселенському русі домінували колишні селяни, то на початку XX ст. підвищилася частка колишніх колоністів, у першу чергу – німців.

Таблиця 2

Розподіл родин переселенців з Херсонської губернії до Сибіру за становою приналежністю і по роках переселення (1895-1906)

Роки	Станова група								Всього родин
	Колишні державні селяни		Колишні поміщицькі селяни		Колоністи		Міщани		
	Кількість родин	Частка серед усіх, %	Кількість родин	Частка серед усіх, %	Кількість родин	Частка серед усіх, %	Кількість родин	Частка серед усіх, %	
1895	55	58,5	31	33,0	-	-	8	8,5	94
1896	330	50,6	253	38,8	-	-	69	10,6	652
1897	168	28	411	51,7	6	1,0	116	19,3	601
1898	89	37,2	124	51,9	-	-	26	10,9	239
1899	139	29,5	257	54,6	34	7,2	41	8,7	471
1900	229	31,2	312	42,4	117	15,9	77	10,5	735
1901	184	34,3	271	50,6	32	6,0	49	9,1	536
1902	118	28	211	50	32	7,6	61	14,4	422
1903	106	29	146	39,9	74	20,2	40	10,9	366
1904	238	26,8	233	26,3	354	39,9	62	7	887
1905	163	34,0	175	36,5	99	20,7	42	8,8	479
1906	268	35,6	299	39,8	116	15,4	69	9,2	752
Всього	2087	33,5	2623	42,1	864	13,8	660	10,6	6234
Кількість членів родин	13483	34,1	16764	42,5	5204	13,2	4041	10,2	39492

Таблицю складено на основі: [6, 63, 67].

З'ясування впливу ступеня забезпеченості землею тих мешканців, що вдавалися до переселень, було головним завданням дослідження Ф. Василевського. Вивчення т.зв. "Сибірського переселення" під цим кутом дозволило б зрозуміти перспективи еміграційних рухів у губернії, виходячи із знань про чисельність незаможних селян. За переконанням автора, що відбивало пануючу у суспільстві думку, основними причинами еміграції було мало- та безземелля [6, 174, 190]. Задля підтвердження цієї позиції Ф. Василевський розглядав переселенців з точки зору наділення землею на батьківщині, кількістю багажу, соціального становища у суспільстві тощо. Таблиця 3 дозволяє виявити частки безземельних та малоземельних (з розподілом за становими групами та розмірами земельних ділянок до еміграції) у загальній масі родин-переселенців.

Поряд із суто економічними причинами, обумовленими нестачею земельних ресурсів, зустрічалися випадки переселення під впливом психологічних чинників, зокрема, – "з легковажності", за характеристикою місцевих мешканців. Для прикладу, еміграція власника майже 8 десятин, родина якого складалася лише з 4 членів (в Олександрійському повіті); інший переселенець з Ананьївського повіту мав лише одного сина, 6 десятин землі, 4 садиби тощо [6, 192-193]. Місцеві мешканці ставилися до таких переселенців зневажливо. Особливо незрозумілими були для них випадки еміграції тих родин, які самі не обробляли власну землю, а здавали її в оренду. Про таких казали, що вони і на батьківщині "не знали, де їх поле" [6, 193].

Вивчення статево-вікового складу переселенців, результати яких відображені у таблиці 4, дозволило

Таблиця 3

Розподіл родин за показниками забезпеченості землею різних станових груп переселенців (1895-1906)

Станові групи	% безземельних	Родин, що мали землю		% по всіх родинах	% родин, які мали землю										
		Без зазначення кількості	Із зазначенням кількості		До 1 десятини	До 2	До 3	До 4	До 5	До 6	До 10	До 15	До 20	Понад 20	З них всієї землі десятин
Колишні державні селяни	26,7	12	1519	72,8	6,9	10,9	21,8	11,4	19,8	9,9	13,1	4,9	0,8	0,5	6977708*
Колишні поміщицькі селяни	39,2	38	1556	59,3	15,5	16,7	21,2	23,1	11,3	5,9	4,5	1,6	0,2	-	498799*
Колоністи	72,8	199	36	4,2	3,6	8,6	14,3	14,3	5,7	5,7	8,6	1,4	-	22,8	55825
Міщани	84,5	56	46	7,0	37,0	17,4	10,8	10,3	10,8	2,3	6,8	-	-	2,2	13775
Всього	44,5	305	3157	50,6	11,6	13,8	21,4	17,0	15,4	7,7	8,7	3,3	0,5	0,6	1264699
					63,8				36,2						

*Примітка: У 1897 р. у переселенців показана не вся земля, а лише посіви
Таблицю складено на основі: [6, 180].

Вивчення станової приналежності переселенців дозволило виявити, що безземельні домінували серед колоністів та міщан (72,8% і 84,5% відповідно), а малоземельні – у групі колишніх державних і поміщицьких селян (72,8% та 59,3%). Примітно, що певну частину мігрантів складали особи, матеріальне ста-новище яких дозволяло мати прибуток і на батьківщині. Серед них більшість становили великі родини, які змушені були емігрувати, щоб забезпечити дітей землею, "якої на батьківщині вже мало і вона неухильно дорожчає" [6, 193]. Так, середній склад родин переселенців дорівнював 5,9 особам, а тих, які мігрували легально, – взагалі 6,3 [6, 171-172]. Великий склад родин-переселенців не лише з Херсонської губернії, а взагалі з України та європейської Росії був характерною особливістю Сибірського переселення, що суперечило тенденціям загальноєвропейського міграційного руху, коли переважно до переселення вдавалися несімейні особи або малі родини [6, 172].

з'ясувати домінування чоловіків серед представників усіх станових груп та малу частку серед переселенців осіб неробочого віку (чоловіків, старших 60, жінок – 55 років). Найбільший відсоток переселенців давали особи робочого віку (42,0% серед чоловіків, 42,3% серед жінок) та діти до 10 років (відповідно 39,9% і 39,4%), що, безперечно, їхали до Сибіру разом з батьками.

Переважна більшість переселень мешканців губернії до регіонів Сибіру була самовільною – без отримання відповідного дозволу. Зокрема, з 16791 ходоків лише 6765 (40,2%) переселялися легально, з 20161 родин – 7910 (39,2%) [6, 169]. Серед основних мотивів до переселення були позитивні відгуки ходаків (42,4% переселень), родичів та знайомих (31,6%) [6, 99]. Ще одним психологічним чинником міграційного руху до Сибіру було "захоплення прикладом іншого". Зокрема, завдяки неодноразовим повторюванням

Таблиця 4

Статево-віковий склад переселенців з Херсонської губернії до Сибіру з розподілом за становою приналежністю (1898-1906)

Станова група	Чоловіки					Жінки				
	Кількість	Вікові групи, %				Кількість	Вікові групи, %			
		До 10	10-17	18-60	Понад 60		До 10	10-17	18-55	Понад 55
Колишні державні селяни	5319	40,6	14,9	42,4	2,1	4681	39,6	13,9	43,7	2,8
Колишні поміщицькі селяни	7144	39,4	16,7	41,8	2,1	6202	39,2	14,4	43,5	2,9
Колоністи	2701	40,3	18,5	40,3	0,9	2456	40,1	16,8	42,1	1,0
Міщани	1573	37,7	16,2	44,6	1,5	1355	38,4	14,2	45,2	2,2
Всього	16737	39,9	16,3	42,0	1,8	14694	39,4	14,6	43,5	2,5

Таблицю складено на основі: [6, 249а].

одного з переселенців своїх приємних вражень від мешкання на новій території, декілька родин зважилися на переселення, навіть не висилаючи попередньо ходаків [6, 193]. Значний вплив для пожвавлення переселенських рухів також мали чутки (24,5%) про можливість утримання необмеженої кількості худоби, велику площу вільних земель у Сибіру тощо [6, 99, 193].

Переселення за чутками та схвальними відгуками часто були причиною розчарування емігрантів та зворотного переселення до губернії. За приблизними розрахунками, повернулося з Сибіру 49030 осіб, що становило 33,8% всіх переселенців [6, 169]. Особливо багато зворотних мігрантів було серед німців, які, як правило, поверталися з метою подальшого переїзду до Америки [6, 195]. Основними причинами повернення на батьківщину були неврожаї (20,8%), відсутність вільних ділянок землі (19,0%) та брак коштів (10,2%) [6, 270].

Отже, статистичні праці Херсонського земства є цінним джерелом для дослідження еміграційних рухів, їх напрямів, масштабів та динаміки тощо. Вміщена в них інформація дозволяє зробити низку висновків стосовно еміграційних процесів у Херсонській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. Так, основними причинами еміграції з губернії був дефіцит землі та традиції екстенсивного ведення господарства тощо. Пріоритетними регіонами переселення мешканців Херсонської губернії були Причорномор'я та Крим, Кавказ, Ставропольська та Саратовська губернії, Сибір та Америка. При цьому до еміграції переважно вдавалися незаможні селяни робочого віку, а більшість переселень мали самовільний характер.

1. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Т. 2. Елисаветградский уезд. – Херсон, 1886.*
2. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Т. 4. Тираспольский уезд. – Херсон, 1889.*
3. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Т. 6. Херсонский уезд. – Херсон, 1890.*
4. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии: в 6 т. – Т. 5. Ананьевский уезд. – Херсон, 1889.*
5. *Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 29.*
6. *ДАХО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 3.*
7. *Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1912/3 г. – Херсон, б.г.*

В.В. Гоцуляк

НОВІТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА 20-рр. XX ст.

Українська історична наука на сучасному етапі її розвитку переживає новий якісний етап, розпочатий у вікопам'ятному 1991 році відродженням державності. У зв'язку з цим перед нею стоїть завдання проведення на сучасних методологічних засадах досліджень історії українського села 1920-х років. За останні шістнадцять років з'явилося чимало праць з зазначеної вище проблематики. Необхідність їх вивчення в історіографічному ракурсі зумовлюється відсутністю на сьогоднішній день таких досліджень. Актуальність такого дослідження посилюється також і тим, що у попередній – радянській історичній традиції – аграрна проблематика набула досить широкого, але одностороннього висвітлення. Більшості тих робіт притаманний ідеологізований підхід до вивчення історії українського села, зумовлений виконанням політичного замовлення панівної партії. Однак зміни в суспільно-політичному житті України, розпочаті у другій половині 1980-х рр., створили передумову для об'єктивного вивчення аграрної історії. Поява нових можливостей на рубежі 1980-1990-х рр. є підставою для ствердження думки про початок нового етапу в історіографії українського села [1; 2].

Історіографія в сучасних умовах змінює свій образ. "Історіографічний нігілізм" рубежу 1980-1990-х років, спровокований зламом "краєугольного каменя" радянської історіографії в особі марксистсько-ленінської філософії, був досить швидко усунений", – зазначає І.Б.Орлов [3, 15]. Наукова рефлексія вченого світу дійшла до усвідомлення того, що аналіз розвитку радянської історіографії не може зводитися ні до прямої апологетики, що часто панувала в літературі попередніх років, ні до повного заперечення її значення. Ліберальні потрясіння останніх двох десятиліть, вказує той же вчений, – "виявилися для історіографії менш відчутними, ніж для історичних досліджень"[3, 15]. Історіографія, як історія історичної науки, "є, в кінцевому рахунку, "інтелектуальною грою інтерпретацій", в якій рівень ерудиції визначає правила такої гри" [4, 34]. Однак в практиці підготовки дисертацій ще до цього часу переважає описовий підхід. Надмірна персоніфікація досліджень часто перетворює історіографічні огляди в "набір" рецензій на ті чи інші книги окремих авторів. А між тим саме історіографічний розділ в дисертаціях

дозволяє судити не лише про ступінь вивчення тієї чи іншої проблематики, але й про виникнення нових напрямів в дослідженнях [3, 16].

Одночасно має право на існування і така продуктивна думка про те, що дисертації "можливо, як ніякі інші жанри історичних досліджень, свідчать про сильні і слабкі сторони, про штампи, про старі і нові стереотипи вітчизняної історіографії" [5, 5-6]. На жаль, хоча і знаючи досконало літературу з обраного для розгляду питання чи проблеми, автори історіографічних нарисів не зовсім вільно пересуваються в історичному часі. Вони без суттєвих історіографічних застережень, або хоча б критично-полемічних зауваг переходять з однієї епохи до іншої, іноді наслідують вже певні схеми, які склалися в аналізі і викладі історіографії тієї чи іншої проблеми. Часто конкретні та загальні висновки, окрім виконання традиційних функцій, не носять поліфункціонального, посиленого авторською аргументацією, характеру.

В наш час історіографічні спостереження неможливі без залучення джерельної бази. Наприклад, серед сучасних вчених все більше значення набуває твердження про те, що дослідження проблематики, скажімо часів непу, в історіографічному ракурсі "вже не можливе без врахування публіцистики", яка, як правило, випереджала монографічні дослідження в частині оціночних суджень. В силу цього "сучасна історіографія розпочинає тенденцію до поєднання в рамках одного дослідження історіографічних і джерелознавчих сюжетів" [3, 17]. Сучасний історіографічний апарат значною мірою зріс і розширився. Все більше у вжитку історіографів ми зустрічаємо, наприклад, поняття "образ", коли розглядаються певні історіографічні періоди взятої до розгляду проблеми. Образи можуть бути пануючими чи маргінальними і у сполученні з базовими "тропами" – метафорами, ключовими висловами, які визначають принципи, способи конструювання останніх. До того ж "цитатний принцип", який переважає в більшості історіографічних праць, "не лише наголошує на реальності конкретного тексту, а має на меті розкриття семантичного поля історіографічного джерела, визначення ключових слів. А потім вироблення структури так званих понять, які інтегрують (на принципах систематизації) ключові слова в певну категоріальну структуру проблемних та предметних областей, стають основою образів як знаків реальності" [3, 51].

Отже, після такого вступу звернемося саме до них. Зрозуміло, що аналізуються, в силу обмеження обсягу статті, лише окремі наукові дослідження. Нагадаймо, що політичний курс радянського керівництва України ще у 1919 р. первісно базувався на відмові від політичного співробітництва з селянством. Гарантією здійснення соціалістичних перетворень керівництво КП(б)У вважало силові методи, незалежну від населення державну адміністрацію, розвиток співробітництва з "бідняцькими" елементами села. Економічна політика Раднаркому УСРР була вторинною по відношенню до її проведення в РСФСР, але подібної їй за змістом. Вона диктувалася бажанням прискорити створення умов для "соціалістичної" державної експлуатації сільськосподарського потенціалу України [6, 18].

Відомо, що у роки непу трудові відносини на селі набували якісно нових форм. Дозвіл вільного продажу на ринку продуктів свого господарства викликав пожвавлення підприємливості селянства, розширення посівних площ, застосування нових технічних засобів обробітку ріллі, запровадження орендних відносин тощо. Невід'ємною складовою частиною ринкових відносин, як і раніше, стали купівля-продаж робочої сили. В зазначений період відбувається швидке відновлення найманої праці, зокрема у сільському господарства. Саме на цій проблемі зосередив свою увагу О.В.Десятников. У низці публікацій та кандидатській дисертації [7] автор всебічно розглянув еволюцію трудових відносин на селі в добу непу. В полі зору дослідника опинилися питання соціально-економічного становища українського селянства, попит на найману працю з боку одноосібних селянських господарств, законодавче регулювання трудових відносин. Історик з'ясував чисельність та структуру наймитства в одноосібних селянських господарствах та робітництва у радгоспах. Він також зупинився на питаннях умов оплати праці, побуту наймитів в одноосібних селянських господарствах та радгоспах, соціально-економічному становищі робітників радгоспів.

Все це привело дослідника до висновків про те, що у роки непу трудові відносини на селі вступили в якісно новий етап розвитку, в порівнянні з періодом "воєнного комунізму". В цей час відбувається легалізація відносин найму-продажу робочої сили, які мають об'єктивний характер, спричинений малоземеллям понад 50 % одноосібних селянських господарств, створенням попиту на робочу силу заможних, середняцьких, а також інколи й незаможних господарств. Радянське законодавство по регулюванню трудових відносин на селі носило упереджений характер щодо заможних одноосібних селянських господарств, маючи на меті обмеження їх економічної та політичної ролі шляхом скорочення права найму робочої сили.

Автор також доводить, що чисельність наймитства у сільському господарстві України в добу непу досягла свого піднесення у 1927 р., склавши 984,7 тис. осіб. Надалі чисельність працюючих за наймом почала зменшуватися (928,7 тис. осіб у 1929 р.). Якщо поступове зростання чисельності наймитів пояснюється суто економічними факторами, то скорочення після 1927 р. – лише політичними чинниками [8, 17-18].

Усвідомлюючи вагу доцільності в сучасних умовах використання конкретно-історичного досвіду діяльності української сільськогосподарської кооперації 20-х рр. XX ст., В.Є.Паскаленко звернувся до вивчення соціально-економічних аспектів проблеми ролі заможного селянства в сільськогосподарській кооперації України в добу непу [9] і в 2006 р. захистив кандидатську дисертацію [10]. В ній науковець з'ясував суспільно-політичні умови діяльності сільськогосподарської кооперації: стан селянських господарств; зміст радянської концепції майнового поділу селянства та обмеження нею входження заможного селянства до сільськогосподарських кооперативних товариств та форсування членства в кооперації бідноти, жінок та молоді; роль економічно міцних сільських господарств у розвитку кооперації та їх представництва; участь

заможного селянства з її керівних органах. В.Є.Паскаленко проаналізував вплив заможних верств села на господарське життя та економічний розвиток сільськогосподарської кооперації через універсальні товариства, кредитну кооперацію та спеціальні сільськогосподарські товариства.

У підсумку автор з'ясував реальний зміст господарсько-економічної політики радянської держави по відношенню до заможних селян, який полягав в обмеженні його господарської ініціативи та створенні всіляких перепон у зміцненні їхніх господарств. Натомість заможні селяни активно залучалися до розвитку практично всіх видів сільськогосподарської кооперації, бачили в ній економічну перспективу. Саме за їх фінансової підтримки розвивалася кредитна, спеціальна та універсальна сільсько-господарська кооперація. Чисельність заможного селянства у різних видах кооперації визначалася відносністю рівня свободи, господарської діяльності, контрольованих державою. Заможне селянство по-різному впливало на ефективність роботи сільськогосподарської кооперації: фінансово, своїм власним авторитетом, фаховою грамотністю та господарським потенціалом. У своїх стосунках з іншими верствами українського села заможне селянство більше схилялося до співробітництва, ніж до визиску. Образ "куркуля-глитая", створений радянською ідеологією, різко контрастував із справжніми рисами працелюбства, ощадливості, здорового економічного прагматизму, властивих заможному селянству. Попри всі гучні гасла щодо турботи влади рад про інтереси незаможних селян, на практиці виразником і певною мірою протектором їхніх інтересів виступали заможні селяни, за кошти котрих створювалися і функціонували різні види кооперативних об'єднань, відновлювався потенціал сільського господарства в цілому. "Селянська заможність", – зазначає автор, – не мала нічого спільного з тими політично заангажованими штампами, якими більшовики наділяли всіх без винятку селян-одноосібників, що ефективно господарювали [10, 17].

Вивченню процесу формування самоврядних селянських організацій, їхнього організаційного становлення, соціальної структури та конкретного впливу на соціально-економічний розвиток українського села в 1921-1929 рр. присвятив свою кандидатську дисертацію В. М.Олійник [11]. В ній та в низці публікацій [12] дослідник ретельно розглянув кооперативне самоврядування українського селянства в доколгоспний період, самоврядні форми соціальної допомоги на селі: діяльність земельних громад в галузі самоврядування українського селянства в умовах непу. Автор зазначає, що давні традиції селянського самоврядування в поєднанні з наслідками демократичних завоювань революцій 1905-1907, 1917-1920-х рр. активізували громадське життя на селі. У добу української революції 1917-1920-х рр. у сільській місцевості діяла вже широка різнопланова мережа господарсько-економічних, громадсько-культурних та суспільно-політичних організацій. У роки нової економічної політики, незважаючи на протидію з боку міцніючої тоталітарної системи, продовжувався активний розвиток самоврядних організацій, що функціонували в найважливіших сферах життя села. Саме вони у 20-х рр. XX ст. стали визначальним чинником економічного, суспільного та культурного життя на селі. Вони за змістом та дальністю були різнопланові: універсальні, кредитні, спеціальні сільськогосподарські кооперативні товариства, машинно-тракторні гуртки товариства взаємодопомоги, товариства земельних громад. Однак це викликало зростаючу протидію владних структур. Демократичний характер прийнятих і здійснених важливих економічних рішень масовими селянськими організаціями став одним із визначальних факторів успішного соціально-економічного розвитку українського села в зазначений період. Результати діяльності самоврядних селянських організацій 1920-х рр. переконливо свідчать про добрі перспективи та значний нереалізований потенціал їхнього подальшого розвитку [11, 18-19].

Н.Г.Кукса детально вивчила культурний розвиток українського селянства в період українізації [13] та дійшла висновків про те, що він відбувався через систему різноманітних за формою і напрямками роботи закладів: сільбуди, хати-читальні, бібліотеки, гуртки. Ця робота носила багатопрофільний характер і спрямовувалася на засвоєння селянами теоретичних і практичних знань із соціально-гуманітарних, природничих та сільськогосподарських наук. Ліквідація неписьменності в українському селі стала довготривалим процесом, який поділяється на два періоди: 1921-1927 рр., 1928-1934 рр. На першому етапі робота велася лише за рахунок місцевих бюджетів, певною мірою довільно, без навчальних програм. На другому – фінансування значно поліпшилося за рахунок надання централізованих коштів, планування та за єдиними навчальними програмами. Основу мережі навчальних закладів, в яких безпосередньо здійснювалась ліквідація неписьменності серед селян, становили сільські лікнепи або школи грамотності. Крім них на селі ці ж функції виконували школи для малописьменних та недільні школи. Основними формами і методами культурно-освітньої роботи на селі були лекції, бесіди, доповіді, голосові читання, показові або агітсуди, вечори запитань та відповідей, консультаційно-довідкові столи, газети (стінні, живі, світлові, фото), театр (ляльковий, тіньовий, вертеп), політлотереї та політбазари, екскурсії тощо.

Значний вплив на підвищення культурно-освітнього рівня українського села мала кіно та радіофікація, що проводилася шляхом оснащення сільбудів, хат-читалень пересувними та стаціонарними кіноустановками. Кінотеатри, які стали будуватися після спеціальної постанови ВУЦВК та РНК УСРР, відігравали роль центрів дозвілля селян, у них розташовувалися радіозал, спортзал та читальний зал.

У 1920 р. в УСРР було запроваджено нову структуру освіти. Вона складалася із загальноосвітньої школи (на селі – школи селянської молоді), профшкіл, шкіл фабрично-заводського учнівства, технікумів та інститутів. Однак на селі домінували дво-, три- та чотирирічні школи. Семирічки становили виняток [14, 17-18].

Займаючись вивченням питання культурно-освітньої діяльності сільськогосподарської кооперації України у добу непу, О.М.Дулгерова [15] довела, що широко поставленою культурно-освітньою роботою сільськогосподарська кооперація зробила значний внесок у соціальний розвиток українського села 20-х рр. XX ст. Основна її робота полягала у підвищенні

продуктивності селянського тваринництва, поліпшенні його якісного складу шляхом створення на селі мережі покривних пунктів і поширення серед селян племінної худоби. Незважаючи на певні труднощі, пов'язані із браком фінансування, практичним результатом стало підвищення продуктивності селянського тваринництва до 50%.

У рільництві основні зусилля сільськогосподарської кооперації спрямовувалися на налагодження селекційної роботи. Тривала робота і з підвищення сортового насіння. Так, зміна зерна, яке використовувалося селянами, на чисто сортове, навіть без додаткових витрат на поліпшення обробки чи на угноєння, давала збільшення врожаю пересічно не менше ніж на 15%, а по деяких культурах ще більше. Також напрямами роботи у цій сфері стали проведення меліоративних заходів, розповсюдження серед селян мінеральних добрив, пропагування передових методів обробітку посівів і боротьба із шкідниками культур. На сільськогосподарську й кооперативну пресу і літературу кооперацією покладалися головним чином пропагандистські функції – поширення серед селян знань про результати діяльності та успіхи кооперативних організацій. Основним засобом розповсюдження на селі передових на той час фахових знань із агрономії та тваринництва стала організація сільськогосподарською кооперацією системи кооперативних курсів. Поширення на селі фахових знань було запорукою не лише підвищення освіченості селянства, але й переходу господарств на їхній основі на інтенсивний шлях розвитку [16, 17-18]

Проблемою створення та діяльності кооперативних видавництв в УСРР, які діяли у 1922-1930 рр., зацікавився Є.П.Костик [17]. Йому вдалося дослідити ефективну форму підприємництва соціально-професійних груп суспільства, якою були кооперативні видавництва із автономною організаційною структурою, власною системою вертикального підпорядкування відповідно до адміністративно-територіального поділу або на зразок ключових видів кооперації.

Дослідником розкриті зміст, основні методи та засоби діяльності, соціально-професійний склад засновників та членів видавничих кооперативів, їх взаємовідносини з органами державної влади, визначений вплив на культурно-освітнє життя суспільства та ін. [18, 18-19].

Отже, сучасний історіографічний період, розпочатий в 90-х рр. XX ст., позначився відродженням елементів усіх "першообразів". Однак тепер вони не стільки протистоять один одному, скільки взаємодоповнюють і прогресують у напрямі ширшої, ніж раніше, побудови теоретичних конструкцій та узагальнень, занурювання у глибину концептуальних підходів й інтерпретації різноманітного емпіричного матеріалу, тотального покликання на джерела та літературу, що дає можливість прослідкувати за інтелектуальними впливами на творчість того чи іншого науковця. Проаналізовані дослідження дають підтвердження й положенню про те, що використані авторами архівні, джерельні матеріали та література не були введені в обіг попередньою (радянською) історичною наукою не лише через пануючі ідеологеми та теоретичні побудови, а й тому, що наявний фактографічний матеріал мав силу опірності і чекав свого вже сучасного допитливого дослідника українського села 20-х рр. минулого століття.

1. *Булыгина Т.А. Отечественная историография в 20-е годы XX века: продолжение и разрыв традиций // Харківський історіографічний збірник. – Харків.: Вид-во НАУ, 2006. – Вип. 8.*
2. *Посохов С.І. Історіографічні образи: спроби деконструкції (на матеріалах історіографії університетів) // Харківський історіографічний збірник. – Харків.: Вид-во НАУ, 2006. – Вип. 8.*
3. *Орлов И.Б. Современная российская историография XX столетия: смена научной парадигмы? // Харківський історіографічний збірник. – Харків.: Вид-во НАУ, 2006. – Вип. 8.*
4. *Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005.*
5. *Храмкова Е.Л. Культура России периода Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.: Историографические очерки. – Самара, 2001.*
6. *Михайличенко Д.Ю. Політика "воєнного комунізму" і українське селянство. 1919 р. : Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – Харків, 2002.*
7. *Десятніков О.В. Передумови застосування найманої праці в селянських господарствах України в умовах непу // Український селянин. – Вип. 5. – 2002.; Його ж. Законодавче регулювання найманої праці в селянських господарствах України в період непу // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. -Вип. 33. -Черкаси, 2002.; Його ж. Професійний склад наймитства у селянських господарствах України в період непу // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Динаміка наукових досліджень". Т. 18. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002.; Його ж. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період непу // Український селянин. – Вип. 6. – 2002.; Його ж. Вплив "Тимчасових правил про умови застосування підсобної найманої праці в селянських господарствах трудового типу" на розвиток виробничих відносин у сільському господарстві України у період Непу // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освіта '2003". Т. 18. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003.; Його ж. Місцеві та прийшлі робітники у структурі наймитства одноособових селянських господарств України в період непу // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції "Динаміка наукових досліджень \"2003". Т. 3. Історія. -Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2003.; Його ж. Умови праці найманих робітників у селянських господарствах в період непу // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 26. Вип. 13. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2003.; Його ж. Умови побуту найманих робітників у селянських господарствах Наддніпрянської України в період НЕПу // Вісник Черкаського університету. Серія історичні науки. Випуск 50. -Черкаси, 2003.; Його ж. Чисельність наймитів у одноосібних селянських господарствах України у період НЕПу // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.; Його ж. Чисельність та склад робітників радгоспів України в період непу // Історичні та політологічні дослідження. – 2004. – №1 (19).; Його ж. Застосування чоловічої та жіночої найманої праці у індивідуальних селянських господарствах України у період НЕПу // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Динаміка наукових досліджень "2004". Т. 5. Історія України. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004.; Його ж. Праця за наймом як основне джерело існування селянських господарств України у період НЕПу // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної*

конференції "Наука і освіта "2004". Т. 4. Історія України. -Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004.; Його ж. Оплата праці найманих сільськогосподарських робітників в індивідуальних селянських господарствах України в період НЕПу // Український селянин. – 2004. – Вип. 8.

8. *Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу.: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – Черкаси, 2005.*
9. *Паскаленко В.С. Вплив заможного селянства на господарське життя та економічний розвиток універсальної, кредитної сільськогосподарської кооперації. – Черкаси: "Ант", 2005.; Його ж. Кого звати селянином (до визначення базового поняття) // XIV наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах. – 12-20 березня 2003 р. Черкаси, 2003. (у співавторстві).; Його ж. Сільськогосподарська кооперація актуальна проблема історичних досліджень // Записки студентського Наукового товариства Осередку НТШ у Черкасах. – Кн. 1-2. – Другі Богданівські читання (24 грудня 2004 р.). – Черкаси, 2003-2004.; Його ж. Селянська заможність у добу НЕПу: проблема визначення // XVI наукова сесія Осередку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах. – 12-20 березня 2005 р. – Черкаси, 2005.; Його ж. Критерії визначення соціально-економічного становища селянського господарства в добу НЕПу // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 27. – Вип. 14. – Історичні науки. – Миколаїв: Видавництво МДГУ ім. П. Могили. – 2003.; Його ж. Участь заможного селянства в роботі сільськогосподарських кооперативів доби НЕПу // Український селянин. – 2003. – № 7.; Його ж. Заможний селянин в добу НЕПу: комуністична доктрина та економічні реалії // Український селянин. – 2004. – № 8. – Матеріали V Всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії.*
10. *Паскаленко В.С. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921-1929 рр.): соціально-економічний аспект.: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – Черкаси, 2006.*
11. *Олійник В.М. Розвиток селянського самоврядування в 1921-1929 роках.: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – Черкаси, 2005.*
12. *Олійник В.М. Селянське самоврядування в доколгоспний період // Матеріали І Всеукраїнського симпозіуму з проблем агарної історії: В 2-х ч. – Ч. 2. – К., 1996.; Його ж. Самоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті XX ст. – Черкаси, 1998.; Його ж. Землекористування та самоврядування в Україні на початку XX ст. – Черкаси, 1997.; Його ж. Кооперативні організації українського селянства в роки Української революції 1917-1920 років // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей. Вип. 5. – К.: Рідний край, 1999.; Його ж. Актуальні проблеми формування державницької свідомості громадян України // Наукові праці: Збірник. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. в Україні наприкінці 20-х – початку 30-х років XX століття та її вплив на селянство // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Динаміка наукових досліджен" – Т. 18., Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2002.; Її ж. Культурно-освітнє будівництво на Черкащині в 20-і роки XX століття (на прикладі Нетеребівської хати – читальні Корсунь-Шевченківського району) // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції "Наука і освітаі'2003". – Т. 18. Історія. -Дніпропетровсь: Наука і освіта, 2003.; Її ж. Діяльність культурно-освітніх закладів в українському селі в 1924-1928 роках // Український селянин, 2003. – Вип. 7.; Її ж. Культурно-освітня робота в українському селі наприкінці 20-х років на початку 30-х років XX століття // Наукові праці. – Вип. 19. – Т. 32. – Миколаїв, 2004.; Її ж. Освітні установи ліквідації неписьменності в українському селі в 20-х роках XX століття // Матеріали III міжнародної науково-практичної конференції "Динаміка наукових досліджень '2004". – Т. 7. – Історія України. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004.; Її ж. Нові форми культурно-масової роботи в українському селі у 20-ті роки XX століття // Український селянин. – Вип. 8. – Черкаси, 2004.; Її ж. Розвиток та репертуар драмгуртків в 20-х- 30 роках XX століття // Матеріали Першої Міжнародної науково-практичної конференції "Науковий потенціал світу "2004". – Том 29. – Історія України. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2004.*
14. *Кукса Н.Г. Культурно-освітній розвиток українського селянства в період українізації.: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – Черкаси, 2005.*
15. *Дулгерова О.М. Роль товариства "Просвіта" у формуванні національної свідомості українського селянства на початку XX століття // Український селянин: Зб. наук, праць / За ред. С.В. Кульчицького, АГ. Морозова. – Черкаси,, 2004. – Вип. 8.; Її ж. Роль української кооперації у національно-культурному відродженні українського селянства // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Розвиток наукових досліджень '2005". – Полтава, 2005.; Її ж. Роль культурно-освітньої роботи кооперації у піднесенні агрономічних знань селянства в період НЕПу // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. 80. – Черкаси, 2006.; Її ж. Діяльність сільськогосподарської кооперації України по впровадженню сортового насіння в індивідуальних селянських господарствах у період НЕПу // Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції "Наука та освіта – '2006", Т. 4. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006.; Її ж. Поширення кооперативної літератури та преси серед селянства в період НЕПу // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. В І.Марочка, А.Г.Морозова. – Черкаси, 2006 . – Вип. 10.*
16. *Дулгерова О.М. Культурно-освітня діяльність сільськогосподарської кооперації України у добу НЕПу.: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – Черкаси, 2006.*
17. *Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативного видавництва "Пролетарій" в УСРР періоду непу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. -Вип. 10. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.; Його ж. Микола Лєвитський – організатор кооперативного руху // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15.; Його ж. Розвиток кооперативних видавництв в УСРР 1920-х рр. // Наука. Релігія. Суспільство: Зб. наук. статей. - Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту, 2004. Вип. 3.; Його ж. Видання української книжки в УСРР 1920-х рр. та українізація // Наука. Релігія. Суспільство: Зб. наук, статей. – Донецьк: Донецький державний інститут штучного інтелекту, 2004. – Вип. 4.; Його ж. Кооперативне видавництво "Книгоспілка" та українське село у 1920-х рр. // Український селянин: Зб. наук, праць. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2004. – Вип. 8.; Його ж. Діяльність кооперативно-приватних видавництв в умовах радянської цензури 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 11. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004.; Його ж. Функціонування органів політичної цензури та кооперативні видавництва (на матеріалах Центрального управління у справах друку) 20-х рр. XX ст.) II Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 13. -К.: Інститут історії України НАН*

України, 2005.; Його ж. Особливості становлення та розвитку книготорговельної мережі кооперативних видавництв в УСРР 1920-х рр. ІІ Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 17.; Його ж. Роль кооперативних видавництв у культурному та духовному житті українського суспільства 1920-х рр. // Духовність українства: Збірник наукових праць: Випуск восьмий / Ред. кол. Ю.М. Білодід та ін. – Кіровоград-Житомир, 2005.; Його ж. Внесок кооперативних видавництв у формування громадянської компетентності учнівської молоді в УСРР (20-ті роки ХХ ст.): Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 8-9 лютого 2005 р. – Харків: ХОНМІБО, 2005.

18. Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922-1930 рр..: Автореф. дис. ...канд. істор. наук. – Черкаси, 2006.

О. А. Дудяк

ПОЛЬСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД (20-30-і РОКИ ХХ ст.): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

В українській фольклорній традиції під впливом ходу історичних подій у слові "лях" (поляк) майже зникло його національне значення і воно стало синонімом слова "пан" (тобто набуло соціального семантичного забарвлення [1, 126]. Ця тенденція знайшла своє відображення у народницькій історіографії в формі акцентування на протистоянні українців-козаків полякам-шляхті й закріплена в радянській історіографії з кінця 1930-х років у тезі про загарбання України польськими панами-колонізаторами. Таким чином в українській масовій історичній свідомості витворився образ поляків на українських землях, як великих землевласників, котрі нещадно експлуатують українське селянство. Проте, як показує аналіз статистичних джерел, серед польського населення українських земель, зокрема в Західній Україні, домінували не поміщики-землевласники, а селяни. Так, за даними перепису 1931 року серед польського населення західноукраїнських земель, які в 1919-1939 роках перебували в складі Польщі, питома вага селянства становила майже 60% [2, 96; 3, 296; 4, 412; 5, 297; 6, 269; 7, 252]. Незважаючи на свою чисельність, польське селянство на західноукраїнських землях довгий час залишалося на маргінесі монографічних досліджень вітчизняних науковців. Польська історіографія приділила більше уваги цій соціальній групі, але і вона не змогла заповнити всіх прогалин, які існують у її дослідженні.

Отже, метою нашої статті є зробити короткий аналіз історіографічного доробку вітчизняних та польських дослідників (оскільки дослідники цих країн зробили найвагоміший внесок у вивчення даного питання) соціально-економічної історії західноукраїнських земель міжвоєнної Польської держави і вияснити, які аспекти такої соціальної групи як польське селянство знайшли своє відображення на сторінках наукових праць, а які потребують подальшого вивчення.

Українські дослідники міжвоєнного періоду, зокрема М. Кордуба [8], С. Рудницький [9], В. Садовський [10], В. Кубійович [11], розглядаючи етнодемографічний склад західноукраїнського населення у 20-30-і роки ХХ ст., зосереджували увагу на питаннях чисельності та розташування окремих етнічних груп, в тому числі і поляків, не вдаючись в глибокий аналіз окремих соціальних категорій. Дещо більше уваги дослідженню протистояння селянського руху і правлячого режиму присвятив український громадський діяч і журналіст І. Кедрин-Рудницький [12].

Польські дослідники міжвоєнного періоду більше уваги приділили соціально-економічним відносинам в західноукраїнському краї, зокрема селянству, ніж українські. Професор географії Львівського університету Е. Ромер присвятив декілька розвідок галицькій спільноті напередодні її включення до складу ІІ Речі Посполитої. В одній з них він порівняв соціальну структуру польського і українського населення галицького краю і дійшов висновку, що українці – це переважно землероби, нечисленна інтелігенція та малокваліфіковане робітництво. Польська спільнота, крім великих землевласників та селян, значною мірою представлена ремісниками та купцями, кваліфікованим робітництвом та багаточисельною інтелігенцією [13].

Докладний аналіз населення Львівського, Станіславського та Тернопільського воєводств під кутом зору професійної зайнятості та віросповідної приналежності зробив А. Алянд [14]. В основу своєї розвідки він поклав результати перепису 1931 р., а з метою порівняння використовував також дані перепису 1921 р. Згідно з його підрахунками, 3/4 мешканців Галичини утримувалися із сільського господарства, що було наслідком слабкої індустріалізації та урбанізації краю. Проте у міжконфесійному розподілі праці спостерігалися істотні розбіжності. У сільськогосподарському секторі було задіяно близько 63% греко-католиків, біля 34% римо-католиків і лише 1,3% іудеїв. А. Алянд підмітив характерну для даного регіону тенденцію: зайнятість українців та євреїв (відповідно греко-католиків та іудеїв) протягом 1921-1931 рр. у сільському господарстві скорочувалася, натомість поляків (римо-католиків) – зростала, але він не пояснив цього факту.

Окремі аспекти розташування та чисельності польського селянства на західноукраїнських землях та роль польських селянських партій у формуванні українсько-польських відносин розглядали у своїх статтях Л. Василевський [15], К. Сроковський [16], А. Крисінський [17]. Детальний аналіз діяльності польських селянських партій, їх організаційної структури, програмних положень зробила А. Белціковська [18].

Систематичне дослідження польського селянства Західної України продовжилося після Другої світової війни. Повоєнну українську та польську історіографію умовно можна поділити на два якісно відмінні за методологічними підходами періоди – радянський та сучасний. Радянський період в обох історичних науках характеризувався переважанням ідеологічних догм над науковою об'єктивністю, втручанням політичних чинників у творчий процес науковців. Сучасний період в обох історіографіях розпочався з часу занепаду комуністичних режимів, коли історики позбулися диктату зовні і отримали можливість обирати ту методику досліджень, яка, на їхню думку, найбільше наблизить до істини.

У 50-х роках XX ст. радянські дослідники опублікували низку монографій та статей, присвячених окремим аспектам міжвоєнної історії західноукраїнських земель [19, 20]. У них йшла мова і про польське селянство, але лише в контексті спільної класової боротьби українських та польських трудящих проти буржуазії та великих землевласників. Звичайно, ідея спільної класової боротьби трудящих обох національностей була одним із міфів радянської історіографії, оскільки центральною проблемою тогочасного західноукраїнського суспільства було українсько-польське протистояння, яке чинило вирішальний вплив на всі сфери життя краю.

У 1960-х-1970-х роках зростає зацікавлення соціально-економічними відносинами в аграрній сфері західноукраїнського регіону в міжвоєнний період. Львівський дослідник І. Васюта опрацював широке коло джерел: видані матеріали переписів землеробських господарств з 1921 р. та "рільничих колективів" з 1931 р., неопубліковане дослідження Господарського інституту східних земель про структуру землеволодіння дрібних власників (до 50 га) у східних та південно-східних воєводствах, а також низку інших статистичних та документальних даних [21, 22]. Вивчаючи процес диференціації західноукраїнського селянства, він прийшов до висновку, що внаслідок цілеспрямованої осадницької кампанії польського уряду в регіоні ступінь соціального розшарування польського селянства там був дещо вищий, ніж українського.

Політику польських властей міжвоєнної Польщі щодо західноукраїнських земель вивчав Ю. Сливка. Цій проблемі він присвятив окрему монографію, в якій докладно розглянув окремі її складові [23]. Одним з важливих елементів польської політики в Західній Україні було посилення польського етнічного елементу шляхом цілеспрямованого цивільного та військового осадництва краю. Питання польської аграрної колонізації західноукраїнського краю, соціальної структури польських землевласників, в тому числі і селян, розглядав у своїх дослідженнях С. Макарчук [24, 25]. За його підрахунками, на 1935 р. осадницьке населення Західної України мало б нараховувати більше 226 тис. осіб [24, 134].

У зв'язку із крахом комуністичної системи в кінці 1980-х початку 1990-х рр. в українському суспільстві виникли сприятливі умови для переосмислення свого історичного минулого. Українські дослідники, опановуючи науковий доробок світової історіографії та опрацьовуючи раніше недоступні архівні матеріали, формують нове бачення минулого України, в тому числі і її західних областей. У той же час польське селянство даного регіону не стало об'єктом прискіпливого вивчення вітчизняних науковців. Вони розглядають цю проблему здебільшого через призму ставлення людовців (польських селянських партій) до українського питання [26, 27], або в контексті урядової політики цивільного та військового осадництва західноукраїнських земель [28]. Винятком є дослідження львівського дослідника Л. Калиняка [29]. Низку своїх статей та кандидатську дисертацію він присвятив вивченню польських селянських партій та їхньому впливу на суспільно-політичне життя Західної України у міжвоєнний період. Л. Калиняк простежив основні етапи розвитку польського селянського руху на західноукраїнських землях, напрямки його діяльності, зміни у ставленні до українського питання.

Після Другої світової війни Польща потрапила в сферу впливу СРСР. У польській історичній науці домінуючою стала марксистська методологія радянського зразка, і в силу політичних обставин згас інтерес польських науковців до недавнього минулого західноукраїнського регіону. Від цього моменту польську спільноту цього краю доби II Речі Посполитої вони розглядали лише в загальнопольському контексті, а певні особливості соціального життя там пов'язували з чисельною українською та єврейською громадами. Разом з тим, польські історики-марксисти привнесли в польську історіографію більшу об'єктивність в оцінку міжнаціональних відносин у міжвоєнній Польській Республіці (зокрема на українських землях), що позитивно вплинуло на розгляд цієї проблеми в подальшому.

У повоєнних польських дослідників значний інтерес викликали відносини у аграрному секторі II Речі Посполитої. Ч. Мадайчик розглянув співвідношення між різними категоріями землевласників у сільському господарстві міжвоєнної Польщі, систему господарювання, яку вони застосовували, прослідкував процес впровадження аграрної реформи на місцях [30]. Особливу увагу він звернув на особливості її виконання в західноукраїнських землях, вказавши на зростання соціальної та національної напруженості внаслідок насадження військового та цивільного осадництва в цьому аграрно перенаселеному регіоні. М. Мєщанковський проаналізував аграрну структуру II Речі Посполитої. На його думку, еволюція аграрної структури міжвоєнної Польщі, в тому числі і Західної України, характеризувалася трьома процесами: систематичним зменшенням поміщицького землеволодіння; повільним розвитком капіталістичних селянських господарств; подальшим роздрібненням земельних наділів дрібних власників [31]. К. Дунін-Вонсович прослідкував зародження та розвиток польського політичного руху селян, який виник у західних повітах Галичини, а згодом поширився і на її східні повіти [32].

У 1960 р. було створено у Варшаві "Осередок історії селянського руху", який об'єднав багатьох дослідників цього соціального явища. Саме з цим осередком пов'язаний вихід в світ фундаментальної колективної праці "Нарис історії польського селянського (людового) руху" [33], у якій найбільш повно і систематично висвітлено головні віхи становлення і поширення людового руху на польських землях. Окремі аспекти організаційного розвитку та ідеологічної еволюції польських селянських партій на західноукраїнських землях розглядаються в працях А. Вєнзікової [34], Ю. Шафліка [35], Я. Борковського [36].

Після повалення комуністичного режиму в Польщі у 1989 р., а згодом розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України в 1991 р. виникли нові суспільно-політичні умови, які сприяли поглибленню зацікавлення польських дослідників українознавчою тематикою. У нових умовах зростає зацікавлення людовим рухом на українських землях, публікуються праці про його організаційну структуру, впливи серед населення, лідерів місцевих людовців.

Саме в такому руслі написані праці А. Колодзєйчика [37], А. Вєнзікової [38] Не зменшується актуальність вивчення відносин польського селянського руху з іншими українськими та польськими політичними партіями та громадськими організаціями [39]. Нині вивчення селянського руху у польській історіографії триває, зокрема і того його відламу, що діяв на українських землях.

Отже, цей короткий огляд вітчизняної та польської історіографії показує, що попри висвітлення окремих аспектів соціально-економічного, політичного, демографічного становища польського селянства на українських землях у вказаний період ця проблема вимагає комплексного і систематичного дослідження, оскільки без її вивчення неможливо зрозуміти всіх складностей та суперечностей українсько-польських відносин напередодні Другої світової війни.

---

1. *Яковенко Н. Образ поляка в українській історичній белетристиці // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Київ, 1993.*
2. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludnosci z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnosc. Stosunki zawodowe. Miasto Lwow. – Warszawa, 1937.*
3. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludnosci z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnosc. Stosunki zawodowe. Wojewodztwo Stanislawowskie. – Warszawa, 1938.*
4. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludnosci z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnosc. Stosunki zawodowe. Wojewodztwo Lwowskie. – Warszawa, 1938.*
5. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludnosci z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnosc. Stosunki zawodowe. Wojewodztwo Wolynskie. – Warszawa, 1938.*
6. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludnosci z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnosc. Stosunki zawodowe. Wojewodztwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938.*
7. *Statystyka Polski. Seria C. Drugi powszechny spis ludnosci z dnia 9.XII.1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnosc. Stosunki zawodowe. Wojewodztwo Poleskie. – Warszawa, 1938.*
8. *Кордуба М. Простір і населення України. – Львів, 1921.*
9. *Рудницький С. Огляд національної території України // С.Л.Рудницький. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О. І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994.*
10. *Садовський В. Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 р. // Студії з поля суспільних наук і статистики / Заг. ред. М. Кордуби. – Львів, 1927. – Т. 4. – Вип. 1.*
11. *Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920 – 1939 рр. // В. Кубійович. Наукові праці. Упорядкув. і вступ. стаття проф.*
О. Шаблія. – Париж – Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996.
12. *Kedryn I. Ewolucja stosunkow polsko-ukrainskich // Biuletyn polsko-ukrainski. – Warszawa, 1936. – 28 czerwca.*
13. *Romer E. Struktura spoleczna i kultura materyalna Polakow i Rusinow w Galicyi Wschodniej. – Lwow, 1919.*
14. *Aland A. Uklad stosunkow wyznaniowo-zawodowych wsrod ludnosci 3 wojewodztw poludniowo-wschodnich // Sprawy Narodowosciowe. – 1939. – № 1-2.*
15. *Wasilewski L. W sprawie stosunkow narodowosciowych na Kresach Wschodnich // Sprawy Narodowosciowe. – 1927. – № 5-6.*
16. *Srokowski K. Sprawa narodowosciowa na Kresach Wschodnich. – Krakow, 1924.*
17. *Krysi – ski A. Liczba i rozmieszczenie lundosci polskiej na Kresach Wschodnich. – Warszawa, 1930.*
18. *Be – cikowska A. Stronnictwa i zwiazki polityczne w Polsce. – Warszawa, 1925.*
19. *Герасименко М. П., Дудикевич Б. К. Боротьба трудящих Західної України за возз"єднання з Радянською Україною (1921 – 1939). – Київ: Державне вид – во політ. літер. УРСР, 1955.*
20. *Корнійчук Л. Я. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920 – 1939). – Київ: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1957.*
21. *Васюта І. К. Селянський рух на Західній Україні в 1919 – 1939 рр. – Львів: Вища школа, Вид.-во Львівського ун-ту, 1971.*
22. *Васюта І. К. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918 – 1939). – Львів: Вища школа, 1978.*
23. *Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920-1939). – Київ: Наук. думка, 1985.*
24. *Макарчук С. А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов: Вища школа, 1983.*
25. *Макарчук С. Міжнаціональні антагонізми в суспільстві Західної України в переддень вересня 1939 р. // 1939 рік в історичній долі України та українців. Матеріали міжнародної наукової конференції 23-24 вересня 1999 р. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.*
26. *Zaszkilniak L. Polski ruch ludowy i kwestia ukrainska w Galicji w konci XIX-poczatku XX w. Do 1914 r. // Wies. Chlopi. Ruch ludowy. Panstwo. – Warszawa, 1996. – S.*
27. *Дудяк О. Українське питання в програмах та діяльності польських селянських (людових) партій Східної Галичини (1921 – 1926 рр.) // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – Острог: Національний університет Острозька академія", 2002. – Вип. 2.*
28. *Смолей В. Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1920 – 1939 рр. // Україна в минулому. – Київ-Львів, 1996. – Вип. 9.*
29. *Калиняк Л. Д. Польські селянські партії у суспільно-політичному житті Західної України (1919-1939 рр.): Дис…канд. іст. Наук. – Львів, 2006.*
30. *Madajczyk Cz. Burzuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918-1939). – Warszawa: Ksiazka i Wiedza, 1956.*
31. *Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski miedzywojennej. – Warszawa: PWN, 1960.*
32. *Dunin-Wasowicz K. Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji. – Warszawa: Ludowa Spoldzielnia Wyd., 1956.*
33. *Zarys historii polskiego ruchu ludowego. – Warszawa: LSW, 1970. – T.2.*
34. *Wiezikowa A. Stronnictwo Chlopskie 1926-1931. – Warszawa: LSW, 1963.*
35. *Szaflik J.R. Polskie stronnictwo ludowe Piast (1926-1931). – Warszawa: LSW, 1970.*
36. *Borkowski J. Clopi Polacy w dobie kapitalizmu. – Warszawa: PWN, 1981.*
37. *Kolodziejczyk A. Maciej Rataj 1884-1940. – Warszawa: Wyd. Sejmowe, 1991.*
38. *Wiezikowa A. Inz. Jakub Pawlowski (1884-1959) // Roczniki dziej – w ruchu ludowego. – Warszawa, 1992. – № 27.*
39. *Zaporowski Z. Ruch ludowy w wojewodztwie Wolynskim w okresie Drugiej Rzeczypospolitej do 1926 r. // Dzieje i przyszlosc polskiego ruchu ludowego Od zaborow do okupacji (1895-1945). – Warszawa, 2002. – T. 1.*

Н.І Земзюліна

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЖІНКИ В РАДЯНСЬКОМУ СЕЛІ 1920-Х – 1930-Х РР.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

XX століття суттєво змінило роль жінок в суспільстві, відбулися радикальні трансформації їхнього соціального та правового статусу. Світова громадськість, в тому числі Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація праці та інші, відносять питання про положення жінки до глобальних проблем людства.

Ступінь демократичності та цивілізованості суспільства багато в чому визначається ставленням соціуму до жінок та їх прав. Нерівність між чоловіком та жінкою належить до одного з найдавніших типів нерівності. Навіть у наш час статус жінки несе в собі певні обмеження, порівняно зі статусом чоловіків у різних сферах соціального життя, включаючи можливості трудової діяльності, власності та прибутку. Демократичне суспільство стало ідеалом для значної частини людства, але навіть тут жінки спостерігають недостатнє визнання їх інтелектуальних і професійних якостей та здібностей. Така ситуація виявляється тим виразніше, чим вище прагне жінка піднятись у своїй професійній чи суспільно-політичній діяльності. У 1980 р. Україна ратифікувала Конвенцію ООН "Про ліквідацію всіх форм дискримінації по відношенню до жінок" і тим самим взяла на себе обов'язки забезпечити рівні можливості для жінок та чоловіків у користуванні всіма економічними та суспільно-політичними правами.

Ті соціальні зрушення, які відбуваються сьогодні в країні, примушують по-новому осмислювати на "жіноче питання". Актуальність теми статті пов'язана з потребою вивчення та оптимізації можливостей саморозвитку, самовдосконалення сучасної жінки-професіонала. Для суспільства реалізація індивіда починає відігравати справді позитивну роль у тому випадку, коли воно усвідомлює цінність, неповторність кожної окремої людини і починає використовувати її сутнісні сили.

Сучасна історична наука потребує ґрунтовних історіографічних робіт, які б систематизували, визначали напрямки, концепції, теоретичні підходи досліджень; формували національну історіографічну традицію. Представлений історіографічний огляд побудовано за проблемно-хронологічним принципом у зрізі соціально-правової історії.

Автор статті поставив за мету проаналізувати історіографію з питань соціально-правового статусу українки у 20-х рр. XX ст. на основі міждисциплінарного, гендерно орієнтованого підходу. Об'єктом дослідження виступають наукові роботи істориків, юристів, економістів з питань соціально-правового статусу жінки в 20-х рр. XX ст. Предметом є сільська жінка в її громадському та повсякденному житті в період переходу традиційного українського суспільства до модерних радянських форм.

Історична наука завдяки впливу цілої низки факторів, таких як тривале панування комуністичної ідеології та наявність великого кола актуальних історичних проблем, що потребують детального вивчення, на сучасному етапі ще не розкрила визначну та трагічну долю сільських жінок України у 1920-і рр. У джерелах, в офіційних документах і наукових дослідженнях зайняті у сільському господарстві селянки якщо й були предметом вивчення, то лише як робоча сила, або з точки зору знаходження нових можливостей для їх ширшого залучення до суспільного виробництва.

Незважаючи на те, що проблема життєдіяльності сільських жінок України протягом 1920-х рр. не була предметом спеціального історичного дослідження, окремі її аспекти знайшли своє відображення в історіографії. Залучення селянок до виробничої сфери сільського господарства, форми та обсяги використання їхньої праці, зміни їхнього культурно-освітнього рівня та професійної підготовки, побутове обслуговування у роки докорінної перебудови села тощо, досліджувалися попередниками у декілька етапів, які автор умовно розділила на наступні періоди.

Перший етап вивчення цього питання (20-ті – середина 30-х рр. XX ст.) відбувався паралельно з його практичним вирішенням. У цей час йшло лише накопичення фактичного матеріалу та загальне його осмислення, причому особлива увага приділялася соціально-політичним та ідеологічним аспектам проблеми, зокрема соціальній належності старих та нових кадрів. Вказаний період характеризується великою кількістю статистичних збірок. На наступному етапі (середина 30-х – середина 50-х рр. XX ст.) почали з'являтися перші узагальнюючі монографії. На третьому етапі (середина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) попередні досягнення синтезувалися, проводилася робота з виявлення недоліків, визначалася системність аналізу питання. На сучасному, четвертому етапі (90-ті рр. XX ст. – перші роки XXI ст.), можна констатувати повернення історичної науки до проблем, які раніше почасти досліджувалися у контексті таких наук, як юриспруденція, економіка, соціологія, демографія тощо.

Історичній літературі перших трьох періодів притаманне широке використання доробків В.І.Леніна з питань аграрних перетворень та встановлення рівноправності чоловіків і жінок, ґрунтовне розкриття розвитку різних форм колективних господарств та аналіз напрямків класової боротьби на селі.

Більшість брошур, що у великій кількості з'являлися наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., хоча і була розрахована на масового читача та носила описовий характер, містить багатий фактологічний матеріал. Авторами праць із вирішення "жіночого питання" на селі та загальних проблем селянства за умов колективізації були партійні, державні, громадські діячі: як чоловіки, так і жінки. Причому доля жінок-авторів була досить високою. У значній кількості друкувалися невеликі за обсягом видання, в яких визначалося офіційне бачення місця і ролі жінок у колективному сільському господарстві та громадському житті суспільства, розкривалися питання створення нового побуту на селі, підвищення культурно-освітнього рівня тощо. З-поміж великої кількості подібних видань ми виділили праці А.Александрова [1], О.Кравченко [2], П.Ходченко [3], О.Шинкар [4], автори яких, попри агітаційну спрямованість робіт, спиралися на велику кількість статистичних матеріалів.

Література цього періоду позначена великою кількістю видань, які належали ідеологам пролетарського жіночого руху: І.Арманд [5],

А.Калигіній [6], О.Коллонтай [7], Н.Крупській [8], О.Пілацькій [9], К.Самойловій [10]. Вони серйозно розраховували змінити побут людини, остаточно ліквідувавши сферу "приватного життя" і її головну нішу – сім'ю, яка, на їхню думку, є джерелом соціальної нерівності і несвободи жінки. Названі автори у своїх працях пропагували ленінські ідеї про необхідність партійного керівництва жіночим рухом, узагальнювали перший досвід роботи жінвідділів та делегатських зборів, розглядали питання ліквідації неписьменності серед жінок та культурно-просвітницької роботи серед них.

Провідна роль у розробці нового погляду на соціальні відносини між статями в соціалістичному суспільстві належала головному більшовицькому теоретику в галузі жіночих прав, українці за походженням, О. Коллонтай. У роки революції в неї виникає задум повного перекроювання соціуму. З цієї точки зору, особливий інтерес становить одна з останніх робіт О. Коллонтай – "Праця жінки в еволюції народного господарства" [11, 3] – вільний курс лекцій, прочитаних у 1921 році для передових робітниць в університеті ім. Свердлова. Мету цих лекцій їх автор уявляла собі абсолютно точно: зміцнити ідейний вплив більшовиків на жіночу масу, просвітити жіночий актив, виклавши марксистське бачення перспективи жіночого визволення і протиставивши його класичному фемінізму, який усе ще зберігав вплив у жіночому середовищі. У цих лекціях О.Коллонтай передусім прагнула доступно пояснити природу нерівноправного становища жінки в суспільстві. Вона виходила із загальних марксистських установок, але намагалася якомога повніше адаптувати їх до тематики "жіночого питання". На нашу думку, у цій роботі О. Коллонтай впритул підійшла до формулювання концепції "гендера". Для неї, наприклад, було безсумнівним те, що виникнення ієрархічно підлеглих відносин між чоловіком і жінкою, авторитет чоловічої влади, безправ'я жінок "не витікають з особливостей статі", "зовсім не пов'язані з особливими природними властивостями жінки" [11, 4]. "Поневолення жінки пов'язане з моментом розподілу праці за статтю, коли продуктивна праця припадає на частку чоловіка, а праця підсобна – на частку жінки" [11, 22]. Це і є одним із основних положень сучасної концепції "гендера" – теза про соціальний характер розподілу праці між статями.

За О.Коллонтай, повернення жінки у виробництво знищує нерівні відносини між чоловіком і дружиною, виводить жінку з підлеглого стану, закладаючи економічні передумови її незалежності. Тому вона пропонувала революційній державі зробити ставку на жінку як на привілейованого партнера при створенні нових форм гуртожитку, нового комуністичного укладу. Вплив ідейного прориву О.Коллонтай на подальший розвиток прав жінки в радянському суспільстві переоцінити складно. Згідно з її революційними ідеями, із жінок десятиліттями "виковували" "армію робітниць і селянок", маніпулюючи зверненнями до їх свідомості і поведінки.

Значний інтерес становлять роботи О. Пілацької, в яких зроблено спробу узагальнити діяльність партійних, радянських і громадських організацій з підвищення культурного рівня трудящих жінок в Україні за роки існування радянської влади, з'ясувати причини збереження відставання робітниць і селянок у загальноосвітній та професійній підготовці.

Аналіз стану жіночої зайнятості та участі жінок у громадсько-політичному житті суспільства вміщено у брошурі [12], опублікованій 1925 року Центральним відділом по роботі серед робітниць і селянок. Вона була складена на підставі матеріалів Всеукраїнської наради завідуючих губернськими, окружними, міськими та районними відділами по роботі серед жінок і відзначається наявністю великої кількості фактичного матеріалу.

Спроба стислого узагальнення закріплених у чинному законодавстві прав жінок зроблено у праці Ю. Есбе [13]. Матеріал викладено швидше у популярній, ніж у науковій формі, мають місце спрощення, але саме ця праця дає чітке уявлення про правове становище жінки в УРСР у перше десятиріччя радянської влади.

Таким чином, праці 1920-х років були написані переважно ідеологами пролетарського жіночого руху, які дослідили процеси становлення і розвитку організаційних форм і методів роботи серед жінок, шляхи подолання їх неписьменності та підвищення культурно-освітнього рівня.

Другий етап історіографії характеризується появою праць, центральної темою яких стали окремі аспекти колективізації сільського господарства та вплив процесу соціалізації на селянство. Особливістю видань цього періоду було позитивне ставлення до колективної форми господарювання, а сільські жінки розглядалися лише у загальному контексті виробничої та громадської активності колгоспного селянства. Певний інтерес для нашого дослідження становили праці Л.Кругової [14], П.Нагорного [15] та С.Трапезнікова [16], хоча їх роботи були написані суто у рамках "Короткого курсу історії ВКП (б)" зразка 1938 року.

В правовому аспекті роботи 1930-х – першої половини 1950-х років узагалі унеможливлюють вивчення стану законодавчого забезпечення прав жінки в УРСР та їх реалізації, оскільки ще в середині 1930-х років у колишньому СРСР було зроблено висновок про успішне вирішення жіночого питання. Із цього часу зусилля радянських дослідників були спрямовані лише на розкриття одних досягнень у цій сфері суспільного життя. У працях О. Каліновського [17], М. Карагодської [18], К. Кірсанової [19], А. Кронова [20], Ф. Нюриної [21], Н. Подоліної [22], Є. Серіної [23], М. Шабурової [24] широко досліджено процеси, пов'язані зі становленням жінки як повноправного громадянина суспільства, показано шляхи масового залучення жінок у суспільне виробництво, здійснено поглиблений аналіз форм і методів вирішення соціальних питань у зв'язку з різким збільшенням частки жіночої праці. Ці праці пропагують марксистські ідеї, програму більшовицької партії щодо вирішення жіночого питання, підводять перші підсумки втілення її в життя. В усіх цих роботах участь жінок у розвитку народного господарства, політичних і культурних перетвореннях розглядалася тільки з позитивної точки зору. Для цих праць характерні безпроблемність, схематичність, ігнорування архівних джерел. У монографії З. Березіної і Г. Бодрової [25], працях Д. Гнатюка [26], П. Ковальова [27], М.Луговиківни [28], Л. Паламарчука [29], Є. Сатулли [30], дисертаціях М.Лукіної [31],

О. Омельяненко [32], А. Репухової [33] необхідно відзначити однобічний підхід авторів до вивчення проблеми. Вони виводили шлях, яким іде радянська держава у вирішенні жіночого питання, оцінювали як єдино правильний, як той, що дуже скоро приніс реальні перемоги. При цьому тенденційно підбиралися факти, підганялася статистика, навмисно замовчувалися негативні сторони процесів, що відбувалися.

Щодо вивчення проблеми використання праці жінок у сільському господарстві України у складі СРСР, певний інтерес представляють роботи з окремих питань соціалістичного перетворення сільського господарства, які містять дані про працю жінок в суспільному сільському господарстві періоду, що вивчається, хоча у цілому ці книги різнопланові й нерівноцінні.

Третій період вітчизняної історіографії (середина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) розпочався після розвінчання культу особи Й.Сталіна на XX з'їзді КПРС. Він характеризується послідовною зміною декількох "політичних епох", кожній з яких було притаманне своє бачення історії сільського господарства та соціально-економічного становища сільських жінок зокрема.

Серед робіт 50-60-х рр. XX ст. ми виділили доробки В.Голєва [34], А.Євтушенко [35], М.Куца [36] та Ф.Піджарого [37]. У цей період багато було зроблено для підготовки до публікації великої кількості збірників документів із широкого кола питань з історії колективізації. Однією із фундаментальних праць, опублікованих у той час, була монографія В.Л.Більшай [38], в якій досліджено становище жінки в радянському суспільстві. Але її основні положення і висновки були сформовані в рамках тоталітарних догм. Тому монографія В.Л. Більшай сьогодні має значення історіографічного свідчення епохи її створення, а також джерела.

Наприкінці 1950-х – на початку 1970-х років з'являються роботи зі шлюбно-сімейного законодавства таких видатних учених, як М. Гордон [39], Г. Свердлов [40], колективна монографія В. Маслова, О. Підопригори та О.Пушкіна [41]. У 1960 р. побачила світ праця Г. Матвєєва [42], яка була лише коротким нарисом історії сімейного законодавства УРСР за період з 1917 до 1959 року. У цих дослідженнях певною мірою з'ясовано питання еволюції сімейного законодавства. Що ж до проблематики рівності чоловіка і жінки, то в цих виданнях їй не приділено значної уваги. Як правило, висвітлення цього питання обмежується декількома рядками або парою абзаців.

У 1962 р. вийшла ґрунтовна монографія О. Пергамент та А. Ставцевої [43], в якій було досліджено права жінок, закріплені у чинному на той час радянському законодавстві. Проте, досліджуючи конституційні, трудові та шлюбно-сімейні права жінок в СРСР, автори не мали можливості висвітлити особливості законодавчого регулювання прав жінок в Українській РСР і обмежилися окремими прикладами.

У кінці 1970-х – першій половині 1980-х років помітний внесок у теоретичну розробку проблеми трудових прав жінок зробила В. Толкунова [44].

Вивченням соціально-економічних аспектів жіночої праці та оптимальних можливостей її використання займалися І. Багрова [45], М.Волошина [46], Н. Сахарова [47]. Питання жіночої рівноправності та материнства в соціалістичному суспільстві розглянуто у працях Є. Кастеллі [48], Г. Литвинової [49], О. Лук'янової [50], Н. Приходько [51], В. Сидоренко [52]. Проте суттєво нових наукових результатів ці дослідження не дали. Разом із тим, на той час накопичилося багато негативних явищ у сфері трудової зайнятості жінки, розвитку її політичної активності, гостро стояли демографічні проблеми.

Сімдесяті роки були періодом своєрідної ейфорії міжнародної спільноти щодо питання можливостей швидшого досягнення жіночої рівноправності. У 1975 році у Мехіко відбулася Перша всесвітня конференція ООН зі становища жінок. Цей же рік Генеральною Асамблеєю ООН було оголошено Міжнародним роком жінки, а період з 1976 по 1985 рр. – Десятиріччям жінки Організації Об'єднаних Націй під гаслом: "рівність, розвиток, мир". Цей процес стимулював появу нових досліджень у галузі міжнародній співпраці щодо захисту прав жінок. Ця проблематика знайшла своє висвітлення в роботах Г. Дмитрієвої [53] та Є. Коршунової [54].

Серед фундаментальних слід відмітити праці О. Азарової [55], М.Данченко [56], в яких досліджено соціально-економічні проблеми рівноправності жінок і чоловіків у радянському суспільстві. Особливої уваги заслуговує праця О. Азарової, в якій розглянуто право на матеріальне забезпечення та його реалізація особами різної статі, соціальне забезпечення материнства, державна допомога на утримання дітей.

У 70-х рр. XX ст. в історичній науці спостерігається спад кількості наукових досліджень, присвячених проблемам використання праці жінок у сільському господарстві та історії колективних перетворень на селі, оскільки для тогочасних дослідників на перший план вийшли проблеми сучасного їм розвитку сільського господарства. Водночас радянськими істориками у формі критики "буржуазних фальсифікацій" починає досліджуватися зарубіжна історіографія зазначених питань. Корисними для нашого дослідження є роботи Б.Бадмаєва та Б.Бочкова [57], Л.Гордієнко [58], Г.Дворичанської [59], Г.Смирнова [60], які були опубліковані у зазначений період.

Зокрема, Б.Бадмаєв та Б.Бочков у своїй праці розкрили вплив матеріальних та моральних стимулів на розвиток соціалістичного змагання і проаналізували особливості колективної та індивідуальної психології у контексті розвитку руху ударників. Автори довели, що реалізація природного бажання людини бути кращою можлива лише в умовах колективу, оскільки саме на тлі виробничої активності всіх учасників колективу виявляється ступінь успішності людини, а комплексна взаємодія матеріальних та моральних методів впливу на передовиків та відстаючих забезпечує високий рівень ударництва.

Для висвітлення співвідношення громадських та особистих інтересів при дослідженні соціально-економічного стимулювання праці селянок у зазначений період варта уваги праця Г.Смирнова. Незважаючи на чітко виражений вплив комуністичної ідеології на його власну класифікацію соціальних типів особистості радянської людини, вчений досить повно розкрив історичні передумови та соціальні аспекти, які вплинули на формування людини "радянського" типу.

Таким чином, література третього періоду позначена інтересом до "жіночого питання". Вчені розглядають жінку, як правило, у двох іпостасях: жінка-

матір і жінка-трудівниця, теоретично обґрунтовуючи необхідність поєднання цих двох ролей. Таке поєднання вважалося обов'язком, стандартом, загальним правилом. Сім'ю розуміли як взаємодію матері та дитини. Чоловіки з цього процесу були виключені. У цей час було покладено початок дослідженням із міжнародного захисту прав жінок. Усі ці роботи відзначалися наявністю великої кількості фактичного матеріалу, але страждали на заідеологізованість та упередженість оцінок. До історико-правового аналізу національних та міжнародних аспектів розвитку прав жінок в УРСР вищенаведені автори не вдавалися.

Характерною рисою наступного етапу стало поглиблення дослідницької роботи й потреба в активнішому переході від опису окремих явищ до вивчення об'єктивних тенденцій розвитку соціально-економічного становища сільських жінок, а також до аналізу загальних проблем історії сільського населення. 80-ті рр. XX ст. позначені зростанням кількості праць з історії українського селянства. У цей період частково досліджується соціально-економічна роль жінок у суспільно-корисному виробництві, робляться спроби критичного відображення соціально-економічних перетворень в СРСР у роки колективізації та визначаються їх наслідки для країни. Розвиток історичних знань у 80-ті рр. XX ст. відбувався шляхом переходу від кількісного накопичення матеріалу до корінного, якісного переосмислення фактів.

Найбільш плідний період наукової розробки проблеми розпочався у другій половині 1980-х рр., коли процеси демократизації обумовили переосмислення становища жінки в суспільстві. Зокрема, Л.Гордон та Е.Клопов [61] у своїй праці достатньо критично розкрили причини перемоги стратегії форсованого розвитку країни, практичним наслідком якої стали колективізація та індустріалізація. І хоча їх дослідження певним чином було спрямоване на розвінчання культу особи Й.Сталіна, автори все ж зробили спробу критичного аналізу позитивних та негативних наслідків соціально-економічних перетворень середини 20-х – 40-х рр. XX століття для населення.

У цей період ґрунтовний аналіз залучення сільських жінок до суспільного сільсько-господарського виробничого сектору у роки колективізації був зроблений С.В.Кульчицьким [62], який особливу увагу приділив формам виробничої активності колгоспниць, обсягам використання їх праці у суспільному та індивідуальному секторі, зміні соціальної ролі жінки-селянки під час проведення колективізації, участі селянок у суспільно-політичній діяльності. Науковець довів, що глибокі деформації у соціалістичному будівництві були пов'язані з примусовим усуспільненням сільського господарства.

Автори більшості таких досліджень 80-х років XX ст. намагалися вирішити проблему найбільш ефективного залучення жінок до суспільно-корисного виробництва з акцентуванням на економічні аспекти праці сімейних жінок, аналізували вплив науково-технічного процесу на обсяги використання праці жінок у суспільному секторі та розглядали вплив виробничих факторів на здоров'я працюючих жінок у контексті раціональної зайнятості. До таких праць ми віднесли дослідження Н.Сахарової [63], Е.Чекотовського [64], Н.Шишкан [65], В.Шуригіної [66].

Більш комплексним дослідженням окремих аспектів жіночої зайнятості, яке вийшло у цей період, є монографія Т.Машики [67], котра, поряд із економічними аспектами праці жінок у суспільному секторі, вивчала вплив інтенсивності праці на фізично-психічне здоров'я жінок, зв'язок сімейно-побутових умов із продуктивністю праці, зміст вільного часу працюючої жінки та його залежність від робочого часу.

Можна констатувати, що, незважаючи на залучення значної кількості джерельних матеріалів, певний ступінь розкриття деяких негативних наслідків колективізації, розширення меж історичних досліджень, у цілому радянські історичні дослідження середини 50-х – кінця 80-х рр. XX ст. все ж були витримані у рамках комуністичної ідеології.

На сучасному етапі історіографії (90-ті рр. XX ст. – перші роки XXI ст.) виокремлюються дослідження Е.Плісовської [68] та К.Якуби [69], які з позицій соціології та економіки висвітлили історичні корені дискримінації сільських жінок у виробничій і сімейно-побутовій сферах. На думку Е.Плісовської, за умов соціальної кризи та на фоні зростання соціальної свідомості жінки і активізації її соціальної поведінки, посилюється вплив стереотипів про домашнє призначення жінки, що призводить до виникнення конфліктних ситуацій між жінками та патріархальним суспільством.

К.Якубою вперше було розкрито вплив соціально-психологічних факторів на демографічну поведінку сільських жінок. Дослідниця визначила, що висока питома вага ручної праці жінок у сільському господарстві в комплексі із незадовільними умовами трудової діяльності у цій галузі формують у молоді психологію негативного ставлення до зайнятості в аграрній сфері, а початок такого формування криється у свідомості батьків, які не орієнтують своїх дітей на наслідування своєї професії чи іншої форми зайнятості у сільському господарстві.

О.Кривуля, яка в своєму комплексному дослідженні розкрила особливості жіночої праці на промислових підприємствах України в період індустріалізації, довела, що одним із основних джерел поповнення індустріального пролетаріату наприкінці 20-х років XX ст. були сім'ї селян [70].

О.Давидюк своє дослідження присвятила проблемі впливу освіти на формування соціального статусу жінок. Вчена зазначила, що найчастіше фемінізуються низькооплачувані та непрестижні види діяльності, які з тих чи інших причин ігнорують чоловіки [71].

Російська дослідниця С.Барсукова [72] у своїй праці розкрила роль ідеології у процесі формування життєвих орієнтацій. Радянська ідеологічна пропаганда, на її думку, несвідомо використовувала казкові кліше для розробки впроваджуваних у масову свідомість моделей соціально схваленої поведінки жінок. Зокрема, дослідниця вказує, що радянська система створювала всесоюзних героїнь, спираючись на образ "Попелюшки", в основу якого були покладені наступні принципи: соціально знаний образ; доведення доступності моделі поведінки; гарантована нагорода; випробування заради наступної винагороди та героїзація повсякденних страждань. Вчена зауважує, що чим більше "чоловічою" сферою діяльності оволодівала жінка, тим гучніша слава її чекала, і образ такої героїні подавався як найвища форма жіночої соціальної активності, свідомості та вірності соціалістичним ідеалам.

Комплексністю та критичним підходом до перебігу подій відзначається колективна праця українських істориків "Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах" [73], окремі приклади та положення з якої були використані у нашому дослідженні.

Серед праць сучасних російських істориків, присвячених історії Радянського Союзу, варто виділити роботу С.Кара-Мурзи [74]. Одним із основних її положень є думка автора, що радянська цивілізація, з її особливим поглядом на владу і на людину, зародилася в надрах "селянського комунізму". Хоча вищевказана книга не позбавлена певного суб'єктивізму, який виявляється при спробах виправдати жорстоку соціальну політику радянської влади у роки першої п'ятирічки, заслуга автора, на нашу думку, полягає у тому, що велику увагу він приділяє повсякденним проблемам селян.

Деякі особливості сприйняття жіноцтвом політичних та економічних кампаній радянського керівництва на селі містяться у роботі Н.Бем [75], яка у контексті дослідження політичних настроїв українського селянства за умов суцільної колективізації сільського господарства висвітлила роль жінок в антиколгоспних виступах та відзначила тісне переплетіння соціальних і національних мотивів у селянських акціях опору в Україні.

Значну кількість конкретних прикладів участі жінок, яких не можна розглядати окремо від історії всього суспільства та тогочасних історичних умов, в акціях селянського опору колективізації та радянській владі подана у працях вітчизняних та зарубіжних науковців, серед яких ми виділили дослідження В.Васильєва та В.Лінн [76], А.Граціозі (Graziosi A.) [77], М.Івницького [78], Р.Конквеста [79], Л.Лехан [80], В.Марочко [81], В.Улянича [82].

У 1990 р. з'являється комплексна праця "Праця, сім'я, побут радянської жінки" [83], написана колективом авторів-юристів, які, у свою чергу, є фахівцями у різних галузях знань – теорії і соціології права, демографії, цивільного, сімейного, трудового права і права соціального забезпечення. У цій роботі на основі аналізу чинного на той час загальносоюзного законодавства висвітлено наступні питання: конституційне рівноправ'я і фактична рівність жінок; їх права у сфері праці; права матері і дитини у сфері соціального забезпечення; права жінки в сім'ї; державна політика щодо охорони материнства і дитинства.

Дослідження 90-х рр. XX ст. – перших років XXI ст. характеризуються відмовою від концепцій минулого у висвітленні широкого спектра питань жіночої економічної й громадсько-політичної активності та відрізняються об'єктивним, критичним висвітленням проблем соціалістичних перетворень на селі. Варто зазначити, що поряд із викладенням фактів поза межами радянської ідеології, зазначені дослідження зарубіжних вчених та науковців з української діаспори є дещо однобокими.

Отже, якщо на першому етапі вивчення питання відбувалося паралельно з його практичним рішенням (20-ті – початок 30-х рр. XX ст.), спостерігається головним чином накопичення фактичного матеріалу й загальне його осмислення, а особлива увага приділяється соціально-політичним й ідеологічним аспектам проблеми (наприклад, соціальна приналежність старих і нових жіночих кадрів), то на наступному етапі (середина 30-х – середина 50-х рр. XX ст.) стали з'являтися перші узагальнюючі монографії. На третьому етапі (з середини 50-х – по середину 80-х рр. XX ст.) попередні досягнення синтезувалися, велася робота по виявленню недоліків, визначалася системність аналізу проблеми.

Сьогодні можна констатувати повернення історичної науки до проблем життєдіяльності сільських жінок, які почасти вирішувались раніше у контексті різних наук. На наш погляд, це результат розширення й уточнення знань про факти та відгук на потреби сучасного життя, тому що деякі факти з досвіду минулого можуть бути враховані, використані або відкинуті.

---

1. *Александров А. Останній рік п'ятирічки і завдання трудящої жінки. – Х.: Пролетар, 1932.*
2. *Кравченко Е.К. Крестьянка при советской власти. – М.: Сельколхозгиз, 1932.*
3. *Ходченко П. Селянка в споживчій кооперації / Вид. 2, випр. й доп. -Харків: Книгоспілка, 1930.*
4. *Шинкар О. Що дає селянці колгосп. – Х.: Книгоспілка, 1930.*
5. *Арманд И.Ф. Очередные задачи по работе среди женщин. – М., 1920.*
6. *Калыгина А.С. Права работниц и крестьянок в СССР. – М.-Л.: ГИЗ, 1925.*
7. *Коллонтай А. Работница за год революции. – Одесса, 1920.; Семья и коммунистическое государство. – Х.: Всеукраинское изд-во, 1920.; Труд женщины в эволюции народного хозяйства. – М.: Пг., 1923.*
8. *Крупська Н.К. Жінка – рівноправний громадянин СРСР: Збірка статей і промов. – К.: І кн. ф-ка Партвидаву, 1937.*
9. *Пілацька О. Жінка-робітниця в соціалістичному будівництві. – Харків, 1930.*
10. *Самойлова К. В объединении залог победы. – М., 1921.; Крестьянка и советская власть. – М., 1921.; Первый Всероссийский съезд и организация работниц. – 2-е изд. – Харьков, 1920.*
11. *Коллонтай О. Труд женщины в эволюции народного хозяйства. – М.: Пг., 1923.*
12. *Итоги и перспективы работы среди женщин на Украине (по материалам Всеукраинского совещания женотделов 10-15 апреля 1925 г.). – Харків: Книгоспілка, 1925.*
13. *Есбе Ю. Права жінки за радянським законом: Довідник для низового радянського апарату й активу / З передмовою Г.І. Петровського, уложив прокурор НКЮ УСРР Ю. Есбе. – Харків: Вид. Оргінстру ВУЦВК, 1928.*
14. *Круговая Л.Г. Социалистическое соревнование и его роль в подьеме экономики сельского хозяйства: Дис...к.э.н. – Х., 1954.*
15. *Нагорний П. Що дала Радянська влада трудящому селянству України. – К.: Укрполітвидав, 1946.*
16. *Трапезников С.П. Борьба партии большевиков за коллективизацию сельского хозяйства в годы первой сталинской пятилетки. – М.: Госполитиздат, 1951.*
17. *Каліновський О. Жінка за державним кермом. – К.: Вид-во ЦВК УСРР "Радянське будівництво і право", 1936.*
18. *Карагодская М. Индустриализация страны и задачи работницы. – Х., 1929.*
19. *Кирсанова К. Полное равноправие женщин в СССР. – М.: Партиздат, 1936.*
20. *Кронов А. Молодым избирателям о равноправии женщин в СССР. – М.: Молодая гвардия, 1937.*
21. *Нюрина Ф. Женщины в борьбе за новое общество. – Харьков, 1930.*
22. *Подолина Н. Я гражданка Страны советов. – М.: Партиздат, 1937.*
23. *Серіна Є. Нові жіночі кадри для народного господарства. – Харків, 1931.*
24. *Шабурова М. Права радянських жінок. – К.: Вид-во*

ЦВК УРСР "Радянське будівництво і право", 1937.
25. Березіна З., Бодрова Г. Жінки Радянської України – активні будівники комунізму. – К.: Держполітвидав, 1954.
26. Гнатюк Д. Жінки за державним кермом. – К., 1936.
27. Ковальов П. Парасковія Микитівна Ангеліна – кандидат у депутати Верховної Ради СРСР. – Київ, 1937.
28. Луговиківна М. Жінка країни Рад. – К., 1947.; Жінки – велика сила соціалістичного будівництва. – К., 1950.
29. Паламарчук Л. Жінка – активна сила в боротьбі за п'ятирічку: Скорочена стенограма доповіді на нараді активу жінок західних, Ізраїльської і Закарпатської областей України 9 січня 1947 року в Києві. – К., 1947.
30. Сатулла Є. Жінка країни соціалізму. – К., 1938.
31. Лукина М. Трудящая женщина Советской Украины в борьбе за восстановление народного хозяйства республики (1943 – 1945 гг.): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1953.
32. Омельяненко О.В. Борьба Коммунистической партии Советского Союза за вовлечение женщин в социалистическую промышленность в годы первой пятилетки (На материалах Украины): Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1955.
33. Репухова А. Е. Значение женского труда в колхозах Украины в послевоенный период: Дис. ... канд. экон. наук. – К., 1953.
34. Голев В.М. Борьба за социалистическое переустройство сельского хозяйства Подолии (1928-1933 гг.): Дис...к.и.н. – К., 1958.
35. Євтушенко А. Радгоспи України за 50 років Радянської влади / Матеріал на допомогу лектору. – К.: Знання, 1967.
36. Куц М.Т. Питання колгоспного будівництва на Україні (1929-1941 рр.). – Львів.: Вид-во Львівського ун-ту, 1965. – 280 с.
37. Пиджарый Ф.Д. Донецкая организация КП(б)У в борьбе за коллективизацию сельского хозяйства (1929-1934 гг). – Сталино: Обл.изд., 1957.
38. Бильшай В.Л. Решение женского вопроса в СССР. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Госполитиздат, 1959.
39. Гордон М.В. Из истории советского семейного права Украинской ССР// Уч. зап. Харьков. юрид. ин-та. – 1958. – Вып. 2.
40. Свердлов Г.М. Брак и развод. – М., 1949.; К вопросу о кодификации брачно-семейного законодательства // Вопросы кодификации. – М.: Изд-во ин-та права Акад. наук СССР, 1957.; Советское законодательство о браке и семье. – М.: Госюриздат, 1961.
41. Маслов В.Ф., Подопригора З.А., Пушкин А.А. Действующее законодательство о браке и семье / Под ред. проф. А.А. Пушкина. – изд. 2-е, испр. и доп. – Харьков: Вища школа, 1974.
42. Матвеев Г.К. История семейно-брачного законодательства Украинской ССР: Научное издание. – К.: Изд-во КГУ, 1960.
43. Пергамент А.И., Ставцева А.И. Советское законодательство о правах женщин. – М.: Госюриздат, 1962.
44. Толкунова В.Н. Право женщин на труд в СССР. – М.: Юрид. лит., 1980.; Право женщин на труд и его гарантии. – М.: Юрид. лит., 1967.; Труд женщин. – М.: Юрид. лит., 1973.
45. Багрова И.В. Женский труд: социально-экономические проблемы. – К., 1983.
46. Волошина М.Т. Женщина-труженица в десятой пятилетке. – К., 1981.
47. Сахарова Н.А. Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства. – К., 1973.
48. Кастеллі Є.Ю. В країні здійсненної мрії. Про рівноправність жінок в радянському суспільстві. – К., 1979.
49. Литвинова Г.А. Дочери Советской Украины. – К., 1984.
50. Лук'янова О.М. Материнство – щастя жінки. – К., 1979.
51. Приходько Н.А. Кольори життя / Нариси про радянських жінок, про переваги соціалістичного способу життя. – К.: Політвидав України, 1975.
52. Сидоренко В.П. Торжество ленінських ідей рівноправності жінок. – К., 1979.
53. Дмитриева Г.К. Международная защита прав женщины. – 2-е изд., доп. и перераб. – К.: Вища школа, 1985.
54. Коршунова Е.Н. Международная защита прав женщин. – М.: Международные отношения, 1975.
55. Азарова Е.Г. Проблемы равноправия женщины и мужчины в социальном обеспечении в СССР. – М.: Наука, 1989.
56. Данченко Н.И. Охрана прав и интересов советских женщин. – К., 1987.; Монастырский Е.А. Равноправие женщин: подлинное и мнимое. – К.: Политиздат Украины, 1979.
57. Бадмаев Б.Ц., Бочков Б.Н. Социально-психологические особенности социалистического соревнования. – М.: Профиздат, 1977.
58. Гордиенко Л. Ликвидация безработицы в Украинской ССР (1921-1930 гг.): Автореф. дис... к.и.н. (07.00.02). – К.,1975.
59. Дворичанская Г.М. Роль личной материальной заинтересованности колхозников в повышении эффективности общественного производства.: Дис. ..к.э.н./ УСХА. – К.,1975.
60. Смирнов Г.Л. Советский человек. Формирование социалистического типа личности. Изд.2-е, доп. – М: Политиздат, 1973.
61. Гордон Л.А., Клопов Э.В. Что это было?: Размышления о предпосылках и итогах того, что случилось с нами в 30-40-е годы. – М.:Политиздат, 1989.
62. Кульчицький С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988.; Очерки развития социально-классовой структуры УССР: 1917-1937. – К.:Наукова думка, 1987.
63. Сахарова Н.А. Оптимальные возможности использования женского труда в сфере общественного производства. – К.: Вища школа, 1973.
64. Чекотовский Э.В. Статистико-экономическое изучение женских трудовых ресурсов колхозов (на примере колхозов Киевской области): Дис...к.э.н. – К.,1972.
65. Шишкан Н.М. Социально -экономические проблемы женского труда. -М.: Экономика, 1980.
66. Шурыгина В.Д. Социально-экономические проблемы женского труда в сельском хозяйстве СССР. Автореф...к.э.н. – Л., 1973.
67. Машика Т.А. Социально-экономические особенности труда женщин при социализме. – К.: Наукова думка, 1981.
68. Плисовская Э.А. Социологический и исторический анализ социального статуса женщин: Дис...к.соц.н. – К., 1997.
69. Якуба К.І. Соціально-економічні проблеми формування і використання жіночих трудових ресурсів аграрної сфери: Автореф...д.е.н. – К.,1999.
70. Кривуля О. О. Жінки та індустріалізація в Україні (1929-1938 рр.): Дис... к.і.н. – Луганськ, 2004.
71. Давидюк О.О. Роль освіти у формуванні соціального статусу жінок: Дис...к.соц.н. – К.,2004.
72. Барсукова С.Ю. Модели успеха женщин советского и постсоветского периодов: идеологическое мифотворчество // Социологические исследования. – 2001. – № 2.
73. Історія українського селянства. Нариси у 2-х т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.2.
74. Кара-Мурза С.Г. Советская цивилизация. От начала до Великой Победы. – Харьков: КСД, 2007.
75. Бем Н.В. Політичні настрої українського селянства

в умовах суцільної колективізації сільського господарства (кінець 1920-х – 1933 рр.): Автореф. дис...к.і.н. – К., 2004.
76. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929-березень 1930 рр.). – Вінниця: Логос,1997.
77. Graziosi A. The Great Soviet Peasant War. Bolsheviks and peasants, 1917-1933. – Massachusetts: Distributor by Harvard University Press, 1996.
78. Ивницкий Н.А. Репрессивная политика советской власти в деревне (1928-1933) / РАН Ин-т Российской истории. Ун-т Торонто (Канада). – М.,2000.
79. Конквест Р. Жнива скорботи: Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993.
80. Лехан Л.Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-1933 роках: Автореф. дис...к.і.н. – Х., 2002.
81. Марочко В. Геноцид в Україні (1932-1933): хроніка злочину // Найбільший злочин імперії (Матеріали наук.-практ. конференції "Слобожанщина. Голодомор 1932-1933 років) / Упорядн. Ю.Бадзьо, І.Ющук. – К.: Просвіта, 1993.
82. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921-1933 рр. – К.: МАУП, 2004.
83. Труд, семья, быт советской женщины / Авт. Кол.: С.В. Поленина и др. – М.: Юрид. лит., 1990.

Н.В. Клейменова

ИСТОРИОГРАФИЯ ВОПРОСА О ПОДСОБНЫХ ХОЗЯЙСТВАХ В РАБОТАХ 1980 – 2000-Х ГОДОВ

Проблема развития подсобных хозяйств в годы Великой Отечественной войны в отечественной исторической науке изучена слабо. Работ, специально посвящённых этому вопросу как в рамках всей страны, так и собственно для территории Урала, нет. Некоторую информацию можно найти в обобщающих трудах по истории Великой Отечественной войны, в монографиях, в которых исследуется состояние промышленности и сельского хозяйства Урала в 1941-1945 гг.

Обзор литературы, изданной с конца 1940-х до начала 1980-х годов, подтверждает данное утверждение. Только в контексте исследований по Великой Отечественной войне можно обнаружить более или менее подробные упоминания о данной организационной структуре. Пожалуй, наиболее полно данная тема освещена только в работе У.Г. Чернявского [1]. Узок и круг проблем, затрагиваемых в рамках данной проблемы. В целом изучаются преимущественно подсобные хозяйства промышленных предприятий, совершенно игнорируются подсобные хозяйства учреждений и организаций. Даже если в отдельных работах об их существовании и упоминается, то этим все и ограничивается, совершенно отсутствует какой-либо статистический материал. Все авторы утверждают о положительной роли подсобных хозяйств в деле снабжения населения. Хотя тот же У.Г. Чернявский все же считает, что коллективное и индивидуальное огородничество как дополнительный источник питания было эффективнее подсобных хозяйств.

Подобно тому как и ранее, в 80-е гг. XX вв. в многотомных обобщающих трудах можно найти краткие упоминания о подсобных хозяйствах. Например, в III томе "Истории крестьянства СССР" сообщается, что подсобные хозяйства существовали в стране и до Великой Отечественной войны. Эти хозяйства практически не имели посевов зерновых, но накануне войны давали 31,2 % овощей и картофеля. Но, отмечается здесь, расширение подсобных хозяйств с весны 1942 г. значительно превысило их развитие в 1929 – 1935 гг. Наибольший же размах подсобные хозяйства получили в 1943 – 1944 гг. [2, 212]. Собственно об их деятельности в годы войны более ничего не указывается.

Выделяется работа Д.В. Павлова [3, 368], в годы войны занимавшего должность начальника Главного управления продовольственного снабжения Красной Армии. Он сообщает о деятельности ОРСов и подсобных хозяйств, о значительном их увеличении в годы войны. Но основное внимание автор обращает на подсобные хозяйства при войсковых частях. Это единственная работа, где имеются такие сведения. Павлов сообщает, что с идеей уменьшить поставки картофеля и овощей по государственному плану начальник тыла А.В. Хрулев обращался лично к Сталину, с согласия которого здесь и начинают создавать подсобные хозяйства. В 1942 г. было создано 350 подсобных хозяйств, в 1943 г. – 2253, в 1944 г. – 3089. В 1942 г. продукция подсобных хозяйств покрывала потребность всей армии в овощах и картофеле в размере 8%, а в 1943 и в 1944 гг. – примерно на 25% [3, 138].

А. Ф. Васильев в работе "Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг." выделяет сложности со снабжением населения продовольствием как причину создания подсобных хозяйств. Помимо постановления о создании ОРСов и постановления от 7 апреля 1942 г., он указывает на постановление от 18 октября 1942 г. "О мерах по дальнейшему развитию подсобных хозяйств промышленных предприятий", но не раскрывает его содержания [4, 255].

Кроме того, А. Ф. Васильев обращает внимание на то, что на Урале число подсобных хозяйств к 1944 г. выросло по сравнению с их довоенным количеством в 3-4 раза. Увеличиваются и размеры этих хозяйств. Так, в Челябинской области к 1943 г. посевные площади подсобных хозяйств предприятий возросли в 5 раз [4, 255].

М.С. Зинич упоминает в своем исследовании те же нормативные акты, регулирующие деятельность подсобных хозяйств, что и Васильев [5, 145-146]. Она отмечает, что в машиностроительных отраслях, учитывая их важность, государство поощряло развитие подсобных хозяйств, выделяя гораздо больше и денежных средств, и скота, и техники и т.д. Оценка результатов их деятельности дается положительная.

А.М. Синицын, говоря о подсобных хозяйствах, приводит некоторый статистический материал по хозяйствам Хабаровского края и Москвы, Челябинской и Горьковской областей и т.д. Но это весьма разрозненный материал по растениеводству и животноводству, не позволяющий сделать выводы не по отдельным территориям, не в рамках всей страны. Примечательно, что Синицын упоминает о подсобных хозяйствах не только промышленных предприятий, но и о хозяйствах детских домов, указывая, что 1183 детдома к середине июня 1943 г. имели в подсобных хозяйствах 50324 га земельной площади [6, 263-264, 303].

В труде Я.Е. Чадаева находим, что подсобные хозяйства создавались при санаториях, детских домах, домах престарелых и инвалидов, детских учреждениях и школах. Простое перечисление. Но, принимая во внимание, что даже этого до него никто не сделал, само упоминание приобретает важность! Кроме того, Чадаев указывает на новую роль дополнительных источников питания (подсобных хозяйств и огородничества): благодаря им количество продуктов в целом выросло, что оказало большое влияние на снижение цен на картофель и овощи на местных рынках [7, 363-364].

Определенный итог подведен в труде "Советский тыл в период коренного перелома в Великой Отечественной войне (ноябрь 1942 – 1943 гг.)" [8]. Отмечалось, что основными районами, где создавались подсобные хозяйства были Восток и Центр страны. Говорилось о негативных явлениях в подсобных хозяйствах, но в целом их роль признавалась значительной в деле обеспечения населения продуктами питания.

Что касается подсобных хозяйств Урала, то упоминания о них имеются в работах региональных исследователей. Историк Г.Е. Корнилов считает, что создание подсобных хозяйств – это результат целенаправленной, плановой перестройки сельского хозяйства. Он отмечает, что в создании подсобных хозяйств имели преимущества предприятия оборонного значения [9, 59]. Указывает, что из-за острой нехватки земли под подсобные хозяйства осваивали новые территории, проводили раскорчевку от кустарников, поднимали целину и пустоши. Кроме того, в 1941 – 1942 гг. более 100 совхозов были переданы промышленным предприятиям в качестве подсобных хозяйств. Г.Е. Корнилов отмечает, что подсобные хозяйства Урала были в основном мелкие и малоимущие. Так, в среднем на одно хозяйство предприятия приходилось 41,7 га посевов в 1942 г. и 134,5 га в 1945 г., соответственно крупного рогатого скота 11,6 и 47,7 голов [9, 79].

Исследователь также говорит о слабости материально-технической базы хозяйств, о нехватке рабочих рук и техники. А это, отмечает автор, сказывалось на урожайности и продуктивности скота не в лучшую сторону.

Но Корнилов указывает и на то, что в наиболее развитых промышленных районах Урала имелись крупные хозяйства, в которых проводились мероприятия по строительству свинарников, птичников, парников, овощехранилищ и жилых домов для рабочих.

Отмечая положительную роль подсобных хозяйств в обеспечении в годы войны населения молоком, овощами и картофелем, Г.Е. Корнилов говорит о том, что хозяйства уже с 1942 г. привлекались к госпоставкам. Но в целом, делает он вывод, подсобные хозяйства не могли заменить колхозы и совхозы, которые по-прежнему давали основное количество зерновой и животноводческой продукции [9, 80-82].

О существовании подсобных хозяйств ещё в 30-е годы XX века упоминает М.Н. Денисевич. Причину их создания он называет следующую: массовая коллективизация в деревне и в городе, рост численности населения обострили положение с продовольственным снабжением городов. Взамен индивидуальных хозяйств, обобществленных в ходе коллективизации, с 1930 г. начали создаваться подсобные хозяйства промышленных предприятий, развивалось индивидуальное и коллективное огородничество рабочих [10, 71].

В работе "Колхозы Урала в годы Великой Отечественной войны" В.П. Мотревич указывает, что увеличение населения в результате эвакуации способствовало изменению специализации сельского хозяйства, ликвидации одностороннего зернового направления. Именно этот фактор, по его мнению, дал возможность для развития подсобных хозяйств и индивидуального огородничества [11, 110]. Создание подсобных хозяйств привело к уменьшению доли колхозов как производителей сельскохозяйственной продукции, особенно в наиболее развитых промышленных районах. Но, отмечает он, в Чкаловской области роль колхозов была значительна в эти годы [12, 8].

В.П. Мотревич также считает, что подсобные хозяйства были в основном мелкие и носили многоотраслевой характер (растениеводство и животноводство) [11, 111].

В своей работе "Сельское хозяйство Урала в показателях статистики (1941 – 1950 гг.)" В.П. Мотревич приводит интереснейшие архивные данные о числе подсобных хозяйств, об их материально-технической базе, о структуре посевов, о производстве в них сельскохозяйственной продукции и т.д. Но статистический материал касается только подсобных хозяйств промышленных предприятий в период с 1944 г. по 1949 г. [13].

В своей монографии Р. Р. Хисамутдинова отмечает, что в 1942 г., когда был взят курс на расширение посевных площадей в тыловых районах Советского Союза, посевы на Урале по всем категориям хозяйств выросли, в том числе и по колхозам, но происходило сокращение посевных площадей в совхозах на 8,9 %. Это было связано с тем, указывает она, что часть совхозов передавалась предприятиям в качестве подсобных хозяйств [14, 65].

Л.И. Футорянский называет подсобные хозяйства важнейшим источником решения продовольственной проблемы. Его данные, касающиеся хозяйств предприятий г. Чкалова, также как и по стране, и по Уралу, свидетельствуют об увеличении количества подсобных хозяйств в годы войны (1942 г. – 53 подсобных хозяйства, 1943 г. – 146 хозяйств) [15, 59].

А.Н. Трифонов исследовал создание в регионе системы ОРСов, которые на ряде предприятий были организованы уже в конце 1941 г. [16, 32]. Продажа нормированных товаров, по мнению Ю. С. Зеленова, составляла только часть функций ОРСов. Главная их задача заключалась в том, чтобы изыскивать и развивать новые источники производства продовольственных товаров, всемерно увеличивать ресурсы снабжения и давать тем самым рабочим и служащим приобретать дополнительно по государственным ценам такие необходимые продукты питания, как мясо, молоко, масло, картофель, овощи [17, 319].

А.Н. Трифонов указывает, что в общем балансе потребительских товаров Урала чрезвычайно важное место заняли дополнительные ресурсы – продукция подсобных хозяйств и производственных предприятий ОРСов [18, 167].

Партийные и хозяйственные органы города Каменска-Уральского уделяли пристальное внимание развитию подсобных хозяйств. Ю.С. Зеленов приводит данные, по которым с 1942 по 1945 гг. на заседании бюро горкома партии было заслушано 57 вопросов, связанных с улучшением материально-бытовых условий населения, укреплением подсобных хозяйств. Он сообщает, что в начале 1945 г. в городе насчитывалось 81 подсобное хозяйство [19, 320]. Автор говорит о том, что кроме крупных хозяйств, принадлежащих ОРСам, каждое предприятие, медицинские или иные учреждения имели подсобные хозяйства, за работой которых следили профсоюзы [19, 320].

Н.П. Палецких считает процесс организации и развития подсобных хозяйств элементом политики государственного поощрения параллельных колхозам и совхозам аграрных структур, причем ведомственной структуры [20, 132].

По её мнению, этот факт свидетельствует о либерализации политического режима в годы войны, но именно "в этой отрасли и в это время" [20, 133]. Палецких одна из немногих исследователей, утверждающих, что подсобные хозяйства в снабжении рабочих и служащих продовольствием существенного значения не имели [21, 68].

Таким образом, имеющаяся информация в рассмотренных работах намечает ряд проблем, требующих самостоятельного изучения. Необходим детальный обзор и анализ законодательных актов по развитию подсобных хозяйств, изучение динамики их развития как для промышленных предприятий, так и для различных учреждений и организаций; выявление различий законодательства в отношении разных типов хозяйств. Причем, необходимо изучать проблему как в рамках всей страны, так и для интересующего нас региона Южного Урала. Кроме того, в 90-е годы XX в. активно стала развиваться мысль, принижающая значение подсобных хозяйств. Поэтому необходимо детально исследовать этот аспект для получения объективных данных, позволяющих однозначно решить вопрос о роли подсобных хозяйств в жизни населения страны.

1. *Чернявский У.Г. Война и продовольствие. Снабжение городского населения в Великой Отечественной войне (1941 – 1945 гг.). – М., 1964.*
2. *История крестьянства СССР. – Т. 3. – М., 1987.*
3. *Павлов Д.В. Стойкость. – М., 1983.*
4. *Васильев А.Ф. Промышленность Урала в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. – М., 1982.*
5. *Зинич М.С. Трудовой подвиг рабочего класса в 1941 – 1945 гг. (по материалам отраслей машиностроения). – М., 1984.*
6. *Синицын А.М. Всенародная помощь фронту (о патриотических движениях советского народа в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.). – М., 1985.*
7. *Чадаев Я.Е Экономика СССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – М., 1985.*
8. *Советский тыл в период коренного перелома в Великой Отечественной войне (ноябрь 1942 – 1943 гг.). – М., 1989.*
9. *Корнилов Г.Е. Уральская деревня в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – Свердловск, 1990.*
10. *Денисевич В.П. Индивидуальные хозяйства на Урале (1930 – 1985 гг.). – Екатеринбург, 1991.*
11. *Мотревич В.П. Колхозы Урала в годы Великой Отечественной войны. – Свердловск, 1990.*
12. *Мотревич В.П. Валовая продукция сельского хозяйства Урала (1941 – 1960). – Свердловск, 1991.*
13. *Мотревич В.П. Сельское хозяйство Урала в показателях статистики (1941 – 1950 гг.). – Екатеринбург, 1993.*
14. *Хисамутдинова Р.Р. Сельское хозяйство Урала в годы Великой Отечественной войны. Малоизвестные страницы. – Оренбург, 2002.*
15. *Футорянский Л.И. Оренбуржье – во имя победы. – Оренбург, 2004.*
16. *Корнилов Г.Е. Историография истории Урала в годы Великой Отечественной войны // Урал в стратегии Второй Мировой войны. – Екатеринбург, 2000.*
17. *Зеленов Ю.С. Развитие материально-бытовых условий в годы войны (на примере г. Каменска-Уральского) // Урал в стратегии Второй Мировой войны. – Екатеринбург, 2000.*
18. *Трифонов А.Н. Проблема продовольственного снабжения населения Урала в годы Великой Отечественной войны // Урал в стратегии Второй Мировой войны. – Екатеринбург, 2000.*
19. *Зеленов Ю.С. Развитие материально-бытовых условий в годы войны (на примере г. Каменска-Уральского) // Урал в стратегии Второй Мировой войны. – Екатеринбург, 2000.*
20. *Паленских Н.П. Актуальные проблемы социальной истории Урала периода Великой Отечественной войны // Урал в стратегии Второй Мировой войны. – Екатеринбург, 2000.*
21. *Палецких Н.П. Социальная политика на Урале в период Великой Отечественной войны. – Челябинск, 1995.*

В.В. Кондрашин

"КРЕСТЬЯНСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ В РОССИИ. 1902–1922гг.": НАУЧНЫЙ ПРОЕКТ И НАУЧНАЯ КОНЦЕПЦИЯ (ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕТКИ)

15 января 1992 г. на ученом совете Института российской истории РАН от имени аграрной группы выдающимся российским историком-аграрником Виктором Петровичем Даниловым было представлено на рассмотрение ученого совета три проекта: "Крестьянская революция в России. 1902-1922 гг.", "Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1932 гг." и "Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1937 гг.". Среди них особое место занимает первый проект – "Крестьянская революция в России". Его авторами являются В.П. Данилов и один из основателей западного крестьяноведения, профессор Манчестерского университета Теодор Шанин.

Впервые идеи проекта были изложены В.П. Даниловым в его докладе "Аграрные реформы и аграрная революция в России", прочитанном в Колумбийском университете в ноябре 1991 г. и опубликованном в 1992 г. [1, 310-321]. В июне 1992 г. концепцию В.П. Данилова поддержал Т. Шанин на международной конференции по аграрной истории, состоявшейся в Будапеште. Т. Шанин в течение многих лет работал по проблемам истории российского крестьянства, являлся автором таких известных книг в области крестьяноведения и русской революции, как "Неудобный класс" и "Революция как момент истины" [2].

Каковы основные положения научной концепции "Крестьянская революция в России"? Главным из них является понимание сущности Великой русской

революции как в основе своей революции крестьянской, осуществленной крестьянством в указанных хронологических рамках. Крестьянское движение начала XX века рассматривается авторами проекта как глубинная основа всех революционных изменений и потрясений, которые произошли в России в первые десятилетия XX века. На основе крестьянской революции развертывались все другие социальные и политические революции, включая большевистскую революцию в октябре 1917 г. Крестьянская революция явилась ответной, защитной реакцией крестьянской России на объективный, характерный для всех развитых стран, процесс первоначального накопления за счет разорения крестьянства и, в конечном счете, его ликвидации под натиском промышленной цивилизации. Именно в аграрном характере страны следует искать ключ к пониманию современной общественно-политической и социально-экономической ситуации в России.

Таким образом, в интерпретации авторов проекта речь идет не просто о крестьянском движении, как постоянном факторе общественно-политической жизни России в пореформенный период, а о крестьянской революции как самостоятельном феномене, имеющим свою собственную логику развития. По мнению В.П. Данилова и Т. Шанина, началом этой революции стал 1902 г., поскольку вспыхнувшее тогда в Полтавской и Харьковской губерниях крестьянское движение, распространившееся затем на бывшие районы крепостного права Европейской России, принципиально отличалось от предшествующих крестьянских выступлений. Прежде всего отличия заключались в масштабах движения, его целях, поведении крестьян. В.П. Данилов считает, что новым явлением в крестьянских выступлениях 1902 г. стал радикализм крестьянских настроений и требований. Именно они свидетельствовали, что на историческую сцену открыто выступил новый крестьянин – крестьянин эпохи революции с революционным лозунгом ликвидации помещичьего землевладения и частной собственности на землю. "Земля и право свободного хозяйствования на ней" – такова главная цель крестьянской революции. Впоследствии, и в годы Первой русской революции, и в 1917 г., и в годы гражданской войны ее претворение в жизнь было главным содержанием крестьянского движения во всех его формах во всех регионах России.

По мнению авторов проекта, крестьянская революция закончилась в 1922 г. победой, несмотря на разгром крестьянского повстанчества. Такой парадоксальный, на первый взгляд, вывод аргументируется В.П. Даниловым фактом принятия большевиками в 1922 г. нового "Земельного кодекса", закрепившего главное завоевание крестьянской революции – ликвидацию помещичьего землевладения, частной собственности на землю и право крестьянина свободно хозяйствовать на земле. В то же время В.П. Данилов указывает, что победа крестьянской революции оказалась равносильна поражению, поскольку крестьянство не смогло создать отвечающую его интересам власть. По его мнению, это произошло потому, что "демократические возможности сгорели в огне гражданской войны, поскольку из жесточайшего столкновения насилий вырастала государственная диктатура".

В чем научная новизна данного проекта? На наш взгляд, прежде всего в том, что впервые в отечественной историографии крестьянское движение выступает в качестве самостоятельной силы, имеющей вполне осознанный характер, что противоречит устоявшемуся в литературе мнению о русском бунте, как "бессмысленном и беспощадном", а о крестьянстве, как классе политически несамостоятельном, "ведомом" различными партиями.

С другой стороны научная новизна проекта состоит в том, что он основывается на огромном комплексе архивных источников из центральных и региональных архивов, впервые введенных в научный оборот в ходе осуществления проекта.

Организационной структурой, в рамках которой осуществлялся проект, стала созданная 1 февраля 1993 г. в Москве по инициативе Т. Шанина небольшая научная организация, "Междисциплинарный академический центр социальных исследований", а сокращенно – "Интерцентр", сопрезидентами которого являлись: с английской стороны – Т. Шанин, а с российской стороны – академик РАН, известный социолог Т.И. Заславская. В числе проектов, которые принял "Интерцентр" и включил в свою программу, был и проект "Крестьянская революция в России". Именно поэтому официальным началом работы по проекту стало 1 февраля 1993 г., хотя практически еще до рождения идеи самого проекта в ряде архивов уже велась работа по темам, впоследствии вошедших в его состав. В дальнейшем "Интерцентр" трансформировался в Московскую высшую школу социальных и экономических наук (МВШСЭН), при которой был создан "Центр крестьяноведения и аграрных реформ", возглавлявшийся В.П. Даниловым. Под его эгидой осуществлялась и осуществляется по настоящее время основная работа над проектом "Крестьянская революция в России".

В рамках работы над проектом главный упор был сделан на выявление и публикацию источников по истории крестьянской революции в период ее кульминации. В центре внимания оказались события в деревне в 1917 – 1922 гг. Подобный выбор был не случаен. Он определялся следующими обстоятельствами. Во-первых, фактической не изученностью советскими историками крестьянского повстанчества в годы гражданской войны на территории Советской России, создавших крайне искаженную и мифологизированную с точки зрения официальной идеологии его картину. Советская историография свела все крестьянские выступления к "контрреволюционным кулацким мятежам", инспирированным "эсерами и агентами белых армий".

Важнейшим толчком к освещению именно этого периода крестьянской революции стала "архивная революция" в России начала 1990-х годов, открывшая исследователям широкий доступ к ранее закрытым документам, в том числе и по истории крестьянского движения в 1917 – 1922 гг. В.П. Данилов и Т. Шанин приняли решение сосредоточить основное внимание участников проекта на работе в центральных и местных архивах, чтобы при освещении ключевых аспектов

проекта прежде всего "предоставлять слово документу".

Для работы в архивах руководителями проекта был подобран большой коллектив высококвалифицированных историков и архивистов, в том числе из регионов России, где была развернута активная работа по сбору документального материала. Постоянными участниками проекта стали С.А. Есиков (Тамбов), Н.С. Тархова и А.Ю. Растеряева (Москва), В.В. Кондрашин и С.И. Мякиньков (Пенза). Кроме того в работе над проектом приняли участие такие историки и архивисты из Москвы и регионов, как: П.С. Кабытов, Л.Г. Протасов, А.Л. Литвин, В.М. Михалева, А.Г. Рыбков и др.

Авторами проекта была определена его основная тематика и методология. Предполагалось подготовить к изданию сборники документов по истории самых крупных крестьянских восстаний в годы гражданской войны, а затем завершить проект написанием итоговой коллективной монографии.

Главным методологическим принципом работы над проектом стало стремление к объективному, взвешенному и разностороннему подходу при подборке документов к публикации и написании вводных статей по взятым для исследования темам. В.П. Данилов считал, что наука должна "подняться над схваткой", чтобы увидеть народную драму в целом. Каждая из противоборствующих сторон в революции и гражданской войне имела свою Правду и свою Неправду. Их невозможно совместить и примирить, но можно и нужно понять, принимая столкнувшиеся силы такими, какими они были на самом деле. В.П. Данилов писал: "Тогда, в огненные годы революции и гражданской войны, лишь немногие поднимались на такую высоту понимания происходившего. Одним из них был Максимилиан Волошин. Ему принадлежат слова, которые давно должны были бы стать девизом познания русской революции:

"И здесь и там между рядами
Звучит один и тот же глас:
"Кто не за нас – тот против нас!
Нет безразличных, правда – с нами!"
А я стою один меж них
В ревущем пламени и дыме
И всеми силами своими
Молюсь за тех и за других" [3, 5].

Именно девиз "молюсь за тех и за других" стал главным методологическим принципом проекта "Крестьянская революция в России".

Проект осуществлялся с 1993 по 2006 годы. Основным его результатом стало издание пяти сборников документов по истории крестьянского движения на территории Европейской России и в Украине в 1917 – 1922 гг. [4; 5; 6; 7; 8]. В центральных и региональных архивах участниками проекта были выявлены и опубликованы документы, в том числе ранее не доступные исследователям, о крестьянском движении в Тамбовской губернии в 1917 г., "Антоновщине" (крестьянском восстании в Тамбовской губернии в 1919 – 1921 годах), крестьянском движении в Поволжье в 1919 – 1921 гг., ситуации на Тихом Доне в 1917 – 1921 гг., "Махновщине" (крестьянском движении на Юге Украины в 1918 – 1921 годах). В количественном выражении опубликованные материалы составили 284,5 печатных листов, 2411 основных документов и десятки тысяч вспомогательных, неопубликованных, но использованных авторами при комментировании и написании вводных статей. В силу объективных причин авторам проекта не удалось завершить работу над изданием сборников документов по истории крестьянского движения в Советской России в 1918 г. и "зеленому движению" в годы гражданской войны на Юге России. Из-за трагической кончины В.П. Данилова не была проведена аналитическая работа по обобщению опубликованного документального материала на монографическом уровне.

Важнейшим результатом проекта "Крестьянская революция в России" стали новые знания о причинах, масштабах, ходе и последствиях крестьянского движения в России и на Украине в 1917 – 1922 гг. Была доказана единая основа крестьянского повстанчества в рассматриваемый период во всех изученных регионах бывшей Российском империи, которая заключалась в стремлении крестьян защитить свои права на землю и свободное хозяйствование на ней, завоеванные в результате общинной аграрно-крестьянской революции 1917 г., от посягательств со стороны большевиков и противостоявших им режимов. Крестьянские восстания на территории Тамбовской губернии, на Дону, в Поволжье и Украине в 1918 – 1921 гг. носили антигосударственный характер, были направлены против разорявшей крестьянское хозяйство политики "военного коммунизма" большевиков.

В то же время они не носили контр-революционный характер, не были направлены против основных завоеваний революции: советской власти и аграрного законодательства большевиков 1917 г. Также изученные крестьянские выступления не могут быть квалифицированы как "кулацкие", поскольку основными их участниками были середняки, и сами они носили общекрестьянский характер.

Документы сборников убедительно свидетельствуют, что крестьянские и казачьи восстания в Тамбовской губернии, на Дону, Поволжье и на Юге Украины в 1918 – 1921 гг. по своему характеру были стихийным возмущением народных масс антикрестьянской политикой большевиков, а не подготовленными эсерами, анархистами, агентами белых армий. Антибольшевистские партии не вели крестьян и казаков, а шли за ними и вместе с ними, придавая их движению более организованный характер: эсеры в "Антоновщине", анархисты в "Махновщине" и т.д.

В данном контексте в ходе работы над проектом получены новые знания о причинах победы большевиков в революции и гражданской войне. С каждым новым массивом исследованных документов все более вырисовывался стихийный характер крестьянской (и русской в целом) революции, движение которой пытались использовать различные политические силы. Большевики не случайно оказались у власти осенью 1917 г., поскольку именно они приняли и освятили стихийную революцию разрушения, общинную революцию крестьянских масс. Об этом шла речь в сборнике документов о крестьянском движении в 1917 г. в Тамбовской губернии.

Но столь же не случайно стихия крестьянской революции повернулась против них, как только началось осуществление позитивных стремлений победивших сил. Документы опубликованных в рамках проекта сборников убедительно показывают, как "военно-коммунистическая" организация общества вызвала практически всеобщее крестьянское восстание в 1919-1921 гг. На материалах изученных регионов раскрываются крайне разрушительные последствия нарочитого разжигания противоречий, имеющихся в крестьянской среде, доведение до антагонизма конфликтов между крестьянством и казачеством. Идеология "классовой борьбы" и "государственной диктатуры" сыграли роковую роль в судьбе русской революции.

Тем не менее, именно крестьянство обеспечило большевикам победу в гражданской войне. Парадокс состоял в том, что крестьяне из двух зол, "красных" и "белых", – выбрали меньшее – большевиков, поскольку они не посягали на главные завоевания революции, а белые армии несли им угрозу реставрации прежних порядков, и, прежде всего, помещичьего землевладения. Страх крестьян перед этой угрозой оказался сильнее их ненависти к коммунистам, особенно летом 1919 г. в период успешного наступления белых. Их ответной реакцией стало повстанческое движение против Деникина, показанное в сборнике документов о "Махновщине".

Это был завершающий сборник серии "Крестьянская революция в России", подготовленный к печати после смерти В.П. Данилова В.В. Кондрашиным, Н.С. Тарховой, Т. Шаниным, А.Т. Капустян [8]. Повстанческая армия Махно, несмотря на свою вражду с большевиками, героически сражалась с захватившими Украину деникинцами.

Проект "Крестьянская революция в России", также как и другие проекты В.П. Данилова, оказал позитивное влияние на развитие региональной историографии. Вот лишь некоторые факты, подтверждающие данное заключение.

Прежде всего, участие в проекте способствовало творческому росту их непосредственных участников, в том числе из российских регионов. В частности, докторские диссертации по темам, обусловленным проблематикой проекта, успешно защитили такие их активные участники, как С.А. Есиков (Тамбов) и В.В. Кондрашин (Пенза).

С.А. Есиков в своей работе убедительно доказал, что объективной основой крестьянского движения в Тамбовской губернии было аграрное перенаселение. Именно оно создало почву для крестьянского недовольства и в конечном итоге "общинной революции" 1917 г. [9]. Он подтвердил полученный в ходе работы над сборником документов об "Антоновщине" [С.А. Есиков являлся одним из ответственных редакторов и составителей сборника. – В.К.] вывод о том, что в основе крестьянского сопротивления политике большевиков была продовольственная разверстка и другие повинности, связанные с гражданской войной.

Данный вывод был также подтвержден и проиллюстрирован на новом региональном материале автором настоящей статьи, посвятившим свою докторскую диссертацию и монографию теме крестьянского движения в Поволжье в 1918-1922 гг. В них, а также в других публикациях, мы развили сформулированную в рамках проектов "Крестьянская революция в России", а также "Советская деревня глазами ВЧК – ОГПУ – НКВД" идею о том, что большевики победили белых благодаря полученной ими поддержке со стороны крестьянства в самые тяжелые моменты гражданской войны. В частности, нами подтверждается, что страх крестьян перед угрозой реставрации помещичьего землевладения оказывался сильнее их ненависти к большевистским порядкам.

Изученные нами документы свидетельствуют, что, как правило, крестьяне прифронтовых губерний Европейской России, бывших ранее цитаделью помещичьего землевладения, прекращали свое сопротивление большевикам, когда к их селениях подступали белые армии: в Поволжье – осенью 1918 г. во время наступления казачьей армии Краснова и летом – осенью 1919 г. во время наступления на Москву армии Деникина. Ситуация возвращалась на круги свои после отражения Красной Армией наступления белых. С этого момента борьба крестьян против "военно-коммунистической политики" большевиков возобновлялась с новой силой [9].

Исходя из вышеизложенного, на наш взгляд, можно заключить, что научный проект "Крестьянская революция в России. 1902 – 1922 гг." внес несомненный позитивный вклад в развитие отечественной историографии. Благодаря ему в научный оборот введен огромный массив источников, характеризующих поведение крестьянства в эпоху Великой русской революции и гражданской войны. Его участниками выполнены серьезные исследования о причинах, масштабах, характере и результатах крестьянского движения в рассматриваемый период в ряде его важнейших эпицентров. Что же касается научной концепции проекта, то, на наш взгляд, в дальнейшей разработке и аргументации нуждается дореволюционный период, особенно в части определения хронологических рамок крестьянской революции и ее содержательной стороны в 1907 – 1916 гг.

---

1. *Данилов В. Аграрная реформа и аграрные революции в России // Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире: Пер. с анг. / Сост. Т. Шанин; Под ред. А.В. Гордона. М., 1992.*
2. *Shanin Teodor. The Roots of Otherness: Russia's Turn of Century. Vol.2. Russia, 1905-07. Revolution as a Moment of Truth. – London: The Macmillan Press, 1986.*
3. *Шанин Т. Революция как момент истины. 1905 – 1907, 1917 – 1922. М., 1997.*
4. *Крестьянское восстание в Тамбовской губернии в 1919–1921 гг. "Антоновщина". Документы и материалы / Под ред. В.П. Данилова и Т. Шанина. – Тамбов, 1994.*
5. *Филипп Миронов. (Тихий Дон в 1917-1921 гг.). Документы и материалы. / Под редакцией В. Данилова, Т. Шанина. – М., 1997.*
6. *Крестьянское движение в Поволжье. 1919-1922 гг.: Документы и материалы. / Под ред. В. Данилова и Т. Шанина. – М.: "РОССПЭН", 2002.*
7. *Крестьянское движение в Тамбовской губернии (1917-1918): Документы и материалы / Под редакцией В. Данилова, Т. Шанина. – М.; "РОССПЭН", 2003.*
8. *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. / Под редакцией В. Данилова, Т. Шанина. – М.: "РОССПЭН", 2006.*

9. Есиков С.А. Крестьянское землевладение и землепользование в Тамбовской губернии в пореформенное время (1861-1905 гг.). Историко-правовое исследование. С.Петербург: "Нестор", 2007.
10. Кондрашин В.В. Крестьянское движение в Поволжье в 1918-1922 гг. М.: Янус-К, 2001.

С.В. Корновенко

БІЛОЕМІГРАНТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛОГВАРДІЙСЬКИХ УРЯДІВ А. ДЕНІКІНА, П. ВРАНГЕЛЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Питання історії Білого руху були і є предметом активного наукового вивчення за кордоном. Напрацювання закордонних авторів вивчалися радянськими дослідниками історії революції та громадянської війни. Як правило, все зводилося до "критики антимарксистської історіографії громадянської війни та іноземної інтервенції", котра не вписувалася в модель радянської ідеології, а, відповідно, виходила за настановчі межі, яких неухильно дотримувалися радянські науковці [1, 64-101]. Зі зміною суспільно-політичної ситуації, утворенням незалежних держав на пострадянському просторі, історики отримали можливість ознайомитися з раніше забороненою літературою. Результатом стала поява як дисертацій, так і монографій, автори котрих предметно вивчали зарубіжну історіографічну спадщину з історії Білого руху [2; 3].

Враховуючи те, що зарубіжна історіографія в цілому достатньо вивчена сучасними українськими та російськими істориками, а також особливості нашої теми, автор статті ставить за мету проаналізувати лише ті роботи білоемігрантських авторів, зміст котрих має хоча б часткове відношення до аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Об'єкт вивчення зарубіжна історіографія Білого руху, предмет – білоемігранська історіографічна спадщина аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля в українському селі.

Білоемігрантська історіографія окресленої нами проблеми представлена в основному роботами двох жанрів: дослідницького і мемуарного. Останній, на наш погляд, є більше підстав зарахувати до опублікованих джерел. Тому за доцільне вважаємо проаналізувати саме дослідницькі роботи представників білої еміграції. Ми також під терміном "білоемігрантська історіографія" розуміємо праці як власне емігрантів, так і їхніх нащадків.

Перші дослідницькі праці представників білої еміграції з'явилися відразу по завершенню революції та громадянської війни – на початку 1920-х рр. Врангелівська аграрна реформа в контексті боротьби червоної півночі та білого півдня вивчена В. фон Дрейером [4]. Він, залучаючи власні та спогади інших учасників Білого руху, наводить цікаві відомості, котрі виявляють різні грані особистості П. Врангеля. Помітними у книзі є намагання її автора до об'єктивного висвітлення цієї постаті. Водночас складно не помітити, що для В. фон Дрейера П. Врангель – кумир, певною мірою ідеал політичного лідера [4, 91-96]. На цьому фоні дещо спрощено та схематично подано фігуру А. Денікіна, котрому приписуються помилки за невдачі Добровольчої армії, доведення "благородної" місії Білого руху фактично до краху [4, 105-106].

Скрупульозно дослідник аналізує політичні та соціально-економічні погляди П. Врангеля, його бачення вирішення складної ситуації, в котрій опинився Білий рух після Новоросійської катастрофи. Не обходить він увагою і характеристики найближчого оточення генерала, зокрема О. Кривошеїна [4, 108-110]. Наприклад, В. фон Дрейер з'ясував погляди Правителя Півдня Росії на аграрне питання: "Я прагну (П. Врангель – автор) того, щоб вирішити пекучі питання буденності, не перевищуючи межі фактичних можливостей. … Мною окреслено ряд заходів, спрямованих на те, щоб якомога більше землі перейшло у приватну власність до тих, хто в неї вклав свою працю. Дрібному селянину-власнику належить майбутнє Росії, велике землеволодіння віджило свій вік" [4, 106].

"Земельний закон, – пише В. фон Дрейер, – передбачав створення на селі міцного земельного порядку, щоб господар, котрий працює на землі, не страждав від зазіхань на його землю тепер і у майбутньому" [4, 110]. Разом із тим, автор так і не спромігся проаналізувати в комплексі сутність започаткованих П. Врангелем перетворень в аграрні сфері, він обмежився лише їхньою описовістю, однак, добросовісно це зробив. Цілком умотивованим є висновок, до якого дійшов дослідник у кінці роботи: "Незважаючи на високу енергійність Врангеля, державний розум Кривошеїна, вони не змогли відновити нормальних умов економічного життя Криму" [4, 115].

Крім того, в цій роботі є ряд моментів, котрі потребують уточнення. Наприклад, існує розбіжність у хронології, задекларованій автором у назві, та тій, про яку йдеться в тексті. У назві – "дворічна війна", у тексті – "кримська катастрофа кінця жовтня 1920 р. … завершила весь цикл важкої трирічної громадянської війни" [4, 91]. Не можна вповні погодитися з думкою дослідника про те, що "колосальна працездатність Кривошеїна швидко дала реальні результати. Вже 25 травня було оприлюднене урядове повідомлення з аграрного питання" [4, 110]. Тим самим автор натякає на безпосередню участь О. Кривошеїна в розробленні аграрного законодавства. Насправді у цей час Олександра Васильовича в Криму не було, а приїхав він уже тоді, коли П. Врангель затвердив проект аграрної реформи, до котрого схвально поставився майбутній прем'єр Уряду Півдня Росії. В якості рекомендації, він висловив побажання, щоб проект було оголошено як "Наказ про землю". "Всі основні принципи реформи належать Врангелю особисто…", – відзначав згодом у монографії про батька К. Кривошеїн [5, 241].

Наукової значимості не втратила і робота Г. Немировича-Данченка, незважаючи на те, що вийшла друком у 1922 р. [6]. Серед її однозначних переваг – намагання автора об'єктивно оцінити історію Білого руху. Зокрема, автор полемізує з представниками білої еміграції, котрі самі не брали участі в громадянській війні, однак від імені всіх росіян критикують лідерів Білого руху за помилки, котрих вони припустилися. Він також не є прихильником навішування політичних жупелів як А. Денікіну, так і П. Врангелю. Г. Немирович-Данченко закликав

білоемігрантські кола зважено підійти до аналізу причин поразки Білого руху. Наприклад, не гіперболізувати політичний момент, а брати до уваги й інші чинники, скажімо, військові. "Варто нарешті визнати, – занотовує дослідник, – що справа генерала Денікіна та адмірала Колчака загинула більшою мірою від військово стратегічних причин, наприклад відсутності кінноти під Орлом, розладу транспорту, віддаленості фронту в зимовий період від бази, тифу та ін., ніж від будь-яких інших фатальних політичних помилок" [6, 7]. Водночас він звертає увагу і на психологічний фактор: червоним в роки громадянської війни можна було застосовувати будь-які заходи заради перемоги, білим – ні, бо вони герої як у власних, так і в очах суспільства [6, 6-7].

Цілком виправданим є відхід дослідника від усталеного трактування врангелівських заходів як "лівої політики правими руками". Він пише: "… незначна територія Кримського півострова, його ізольованість від решти світу, бідність крупними політичними центрами й надзвичайна обмеженість можливостей, котрі мав Уряд Півдня Росії, виключали навіть саму думку про політичне забарвлення його діяльності" [6, 5-6].

Як і В. фон Дрейер, Г. Немирович-Данченко достатньо місця у дослідженні відвів поглядам П. Врангеля на вирішення суспільно-політичних, соціально-економічних питань, аналізу найближчого оточення Правителя Півдня Росії. Відмінним у цій роботі є те, що її автор, розкриваючи сутність аграрних перетворень П. Врангеля, вдався й до ретроспективи – з'ясування витоків аграрної проблеми, а також до теоретичних міркувань щодо того, чим насправді є аграрна реформа. На його переконання, трагедія Росії полягала в тому, що землеоблаштування влада не розпочала одночасно з ліквідацією кріпацтва, а революція й набула таких анархічно-жорстоких рис, тому що селянство жило "земельним укладом часів царя Берендея". Вина інтелігенції у тому, що вона селян "натравила на поміщиків" замість того, щоб докласти зусиль для покращення справ на селі [6, 44-45].

Дослідник високо оцінив "Наказ про землю", вважаючи, він "земельне питання ставив в усій його широті". Водночас він твердить, що селянство поставилося до нього рівнодушно, "а головне – йому не повірило" [6, 46]. Хотілося б, щоб на користь цієї тези у роботі були наведені й певні аргументи, однак вони відсутні.

Не заперечуючи позитивних моментів, присутніх у праці Г. Немировича-Данченка, відзначимо й наявність спірних або дискусійних. Не виправданим є судження автора, в якому він С. Вітте змальовує як захисника общини [6, 45]. Відомо, що у 1902 р. з ініціативи тодішнього прем'єр-міністра Російської імперії С. Вітте було сформовано Особливу нараду з питань сільського господарства і промисловості, яка вперше на початку XX ст. на державному рівні розпочала аналіз соціально-економічного становища на селі, зокрема у сфері землекористування, та вироблення основ інтенсифікації галузі, у тому числі за рахунок вивільнення общинної земельної власності у приватну (т.зв. відрубно-хуторську – автор). Участь у її роботі брав і П. Столипін, якому згодом довелося втілювати на практиці виробленні Особливою нарадою принципи аграрної реформи. За це на нього у свій час дуже ображався С. Вітте, звинувачуючи навіть П. Столипіна у плагіаті.

Не вповні запропоноване Г. Немировичем-Данченком трактування результативності "Декрету про землю" відображає реальний стан справ. Він наголошує на тому, що цей документ призвів до кардинальної зміни свідомості у селян і що більше, ніж дали селянам більшовики, жоден з урядів дати не міг [6, 109]. Цієї ж хибної, як на нас, думки дотримувалося й найближче оточення А. Денікіна. За підрахунками Р. Пайпса, в результаті прискореного та посиленого "Декретом" чорного переділу землі селянство в середньому отримало не більше 0,4 дес. на їдця – у той час як розраховували на 5 – 15 дес. [7, 405]. Отже, селяни продовжували очікувати "ґрунтовного слова" з боку міцної влади з аграрного питання.

По тексту зустрічаються певні неузгодженості. Наприклад, на одній сторінці можна прочитати два протилежні судження з приводу одного й того ж. На початку 46 с. автор пише, що аграрна реформа П. Врангеля через обмеженість території не заслуговує на згадку, а двома абзацами нижче – наскільки це прогресивний крок [6, 46].

Науковий інтерес представляє дослідження М. Маргулієса [8], котре хронологічно охоплює і денікінський, і врангелівський періоди історії Білого руху в Україні, тим, що у ньому наведено матеріал, що дозволяє, у сукупності з іншими фактами, вибудувати реальну картину, що мала місце на селі у 1919 – 1920 рр., об'єктивно розкрити ставлення як лідерів Білого руху, так і їхнього оточення до проведення аграрних перетворень. Цікавими, наприклад, є дані про те, що проведенню аграрної реформи за А. Денікіна перешкоджали "праві елементи в офіцерстві та оточенні" генерала. Представлені свідчення селян про їхнє ставлення до врангелівських намірів реорганізувати село доповнюють сучасні уявлення з цієї проблеми [8, 168, 243].

Робота значно виграла б, коли б М. Маргулієс був менш упередженим у своєму ставленні як до А. Денікіна, так і до П. Врангеля. Автор, на жаль, як і інші його колеги, звеличує Петра Миколайовича за рахунок заниженої характеристики Антона Івановича [8, 110, 224].

Лаконічно, а водночас точно і влучно одну з причин невдач Добровольчої армії сформулював Л. Половців [9]. "Армія досягла колосальних успіхів. … Здавалося, армію очікує величне майбутнє, однак у внутрішньому її житті відбувся кардинальний злам. Було призначено цивільний уряд і армія з добровольців перетворилася в урядовців, – за набором, за примусом. Талановитий вождь генерал Денікін утопився в невідомій йому пучині цивільних справ", – писав він [9, 218].

Прірва між добровольцями та населенням – фактор поразки Білого руху на думку Д. Пасманика. Розчарований боротьбою він звинувачує "темних селян" у тому, що вони не зуміли зрозуміти "світлих ідей", запропонованих їм білогвардійськими лідерами [10, 134-135]. Світогляд представників влади (білогвардійської – автор), на його переконання, котрий ніяк не міг збагнути революційної реальності, призвів до катастрофи Білий рух. Біла влада, – пише дослідник, – забула, що вона бореться з партією, котра сама не

рахується із загальновизнаними нормами, а тому програла. У таких та подібних висловлюваннях автора, безумовно, є смисл та логіка, котрі відображають як суб'єктивний, так і об'єктивний вимір проблеми. Його позиція близька й до думок лідерів українського національно-демократичного руху, котрі в еміграції занотовували, що багато в чому Українська революція зазнала поразки через "темність, несвідомість" селян, котрі не бачили нічого іншого, крім землі, т.зв. "земельний сепаратизм".

Аграрної тематики у своїй роботі не обійшов Б. Штейфон, зокрема динаміки відносин селянства та Добровольчої армії [11]. Інтерес у роботі представляють моменти, присвячені внутрішньому життю революційного українського села. Наприклад, автор, виходячи із власних спостережень, спогадів знайомих, характеризує представників білої влади на місцях. Подана ним інформація різко контрастує з тією, що міститься у роботах радянських істориків та спогадах радянських партизан і підпільників, вона дозволяє зрозуміти т.зв. зворотний бік медалі, а, відповідно, мати цілісне бачення питання. "На селі, – відзначав дослідник, – з'являлися колишні старости, завжди це були розумні, хазяйновиті мужики, із .властивими для них мужицькими хитрощами, однак із розвиненим державним інстинктом" [11, 66].

До однозначних переваг роботи належить спроба Б. Штейфона розкрити відносини між добровольцями та селянством, фактори, котрі їх обумовлювали. Так, він наводить дані про настрої селян, доводячи, що "село очікувало на владу … тверду та справедливу. В уявленні населення ми повинні були бути саме такою владою". Тим самим він стверджує, що у селянства України був високий ступінь сподівань на нову владу. З політології відомо, що чим вищий ступінь сподівань, тим вищий і ступінь розчарування. Так воно і сталося. З цього приводу Б. Штейфон писав: "Насправді … влади не було. Якщо вона й існувала, то, як правило, вздовж залізниці. Позбавлене мануфактури, цукру, гасу та всього того, що могла дати лише сильна влада, село охололо до Добровольчої армії, однаково відвернулося і від білих, і від червоних" [11, 66-67].

Заслуговують на увагу й сюжети стосовно реквізицій. Б. Штейфон наводить приклад із досвіду Бєлозерського полку, в якому він служив у роки революції. На відміну від командирів козацьких полків та загонів гірських народів, він суворо боровся з намаганнями молодших офіцерів, солдат здійснювати самопостачання, а фактично грабунок місцевих жителів. Вдячні селяни околиць Чернігова за те, що влада їх не ображає, надіслали "подарунок" – валку возів із так необхідним продовольством [11, 124-125]. Подібні матеріали містяться й в архівосховищах ЦДАГОУ, що дозволяє говорити про об'єктивність суджень цього автора, невигаданість наведених ним прикладів.

Моральний стан Добровольчої армії під час відступу, характеристика П. Врангеля, його оточення та аграрного законодавства – питання, висвітлені П. Долгоруковим [12]. Автор пояснює, що війна як саме по собі аморальне явище позначається й на психології тих, хто бере у ній безпосередню участь: "Складно, практично не можливо облагородити війну … найскладніше облагородити громадянсько-партизанську – найгіршу з воєн. Поруч із геройством деградація…" [12, 152-153]. Тим самим він пропонує новий підхід у розумінні багатьох явищ громадянської війни, пов'язаних із поведінкою учасників громадянської війни, не властивою людям мирного часу. Він не заперечує, що і білі, і червоні чинили терор. Однак він намагається розрізнити ці два види терору, виявивши особливості їхньої природи: "У Добровольчої армії не було терору як системи, це зло переслідувалося вищим командуванням, тоді як у більшовиків … терор перетворювався у систему, на якій ґрунтувалася більшовицька влада…" [12, 144, 151-153].

Позитивно, що П. Долгоруков, на відміну від своїх колег, порівнюючи постаті А. Денікіна, П. Врангеля, робить це коректно, виокремлюючи ті чи інші грані їхньої особистості: він уникає возвеличення одного за рахунок применшення іншого. Подібно він поводиться під час аналізу особового складу Уряду Півдня Росії [12, 175-178].

Цінним у роботі є міркування автора не лише з приводу змісту "Наказу про землю", в цілому щодо реформи, а й об'єктивне відтворення "із середини", такої важливої складової при її реалізації, як організація та проведення роз'яснювальної роботи серед населення. Наведені щодо цього факти дозволяють твердити, що більшість селян на контрольованих Російською армією територіях була обізнана з основними положеннями запланованих П. Врангелем нововведень на селі [12, 181-184]. Принаймні, одне із завдань реформи – ідеологічне – було вирішене.

Соціально-економічні, суспільно-політичні аспекти аграрної політики білогвардійських урядів у контексті вивчення Білого руху на Півдні Росії розкрив В. Мата сов [13]. Безпосередньо автор зупинився на аналізі стану тилу. На його переконання дезорганізований тил як для білих, так і для червоних був чинником як їхніх перемог, так і поразок. Це ж стосується й аграрного питання. Зволікання з його вирішенням до скликання Установчих Зборів підірвало в очах селянства престиж білогвардійської влади [13, 127-129].

Він по-новому трактує причини такого явища, як дезертирство. Селяни боялися репресій з боку органів радянської влади, – пише дослідник, – а тому масово залишали лави Добровольчої армії [13, 128].

На думку В. Матасова, саме про селянський зміст аграрної реформи П. Врангеля, рішучість та високі темпи у її проведенні – фактори, що обумовили відсутність селянського руху опору в тилу Російської армії [13, 141].

Відзначаючи сильні сторони дослідження, вважаємо за доцільне зупинитися й на дискусійних, на наш погляд, позиціях. Так, складно погодитися з думкою автора, що в Україні у роки "російського лихоліття виокремилися три сили: загальноросійські білі, загальноросійські червоні та марксистсько-самостійницькі" [13, 120]. По-перше, дослідник ігнорує Українську революцію як самостійний комплекс подій, відмінний від російських. По-друге, Україна для нього – лише

Наддніпрянщина. По-третє, висловлена ним схема поділу недосконала, оскільки не враховує західноукраїнських революційних подій, становлення державності на Західній Україні, не зрозуміло, до якої з трьох сил зараховувати Гетьманат.

В окремих місцях дослідження В. Матасов удається до публіцистичності, політичного таврування опонентів, що зменшує наукову вартісність роботи [13, 128].

Постать О. Кривошеїна на тлі епохи представлена у роботі К. Кривошеїна [5]. Серед широкого кола питань, відображених у цій монографії, в контексті нашої проблеми інтерес представляють розділи, в котрих відображено діяльність О. Кривошеїна у врангелівський період історії Білого руху, зокрема під час вироблення та реалізації аграрної реформи. Текст насичений цікавими нюансами, котрих немає в архівних та опублікованих джерелах, фактами, що серйозно доповнюють знання з врангелівської аграрної реформи. Небезпідставними є твердження автора з приводу того, що "проведення реформи було найцікавішою спробою якщо не вирішити, то вирішувати земельне питання після революції, враховуючи як інтереси поміщиків, так і селянства, однак насамперед селянства" [5, 241].

У роботі представлено ґрунтовний порівняльний аналіз врангелівської та столипінської аграрної реформ. К. Кривошеїн виявив як спільні, так і відмінні риси в обох проектах, підкресливши, що перший був прогресивнішим, оскільки передбачав наділення землею безземельних селян, скасовував общинний лад. Ключовим словом у розумінні сутності врангелівської аграрної реформи, на думку автора, є "господар". Тобто, вона була орієнтованою на одноосібних власників та тих селян, що прагнули ними стати [5, 242, 245].

Поза увагою дослідника не опинилися й питання ставлення до реформи селян, її результативність. Однозначне схвалення, на думку автора, реформа отримала в орендаторів, котрі отримали землю в приватну власність. Розміри селянського землеволодіння в повітах, в яких здійснили перерозподіл землі, коливалися від 30 до 100 дес., а в окремих випадках становили 150 дес. [5, 246].

Разом із тим, К. Кривошеїн не розкрив всього комплексу заходів Уряду Півдня Росії, спрямованого на інтенсифікацію сільського господарства. Так, нез'ясованими залишилися питання товарообміну на селі, розрахунків селян за землю, надходження до державних запасів зернових тощо.

Отже, білоемігрантська історіографія – самостійний напрямок у вивченні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля. Її методологічні підходи у висвітленні проблеми обумовлювалися тим, що більшість авторів – безпосередні учасники подій, про котрі вони писали. Тому можемо спостерігати у цих роботах риси, характерні більше мемуарам: описовість, суб'єктивність тощо. Водночас наукова новизна та застосування аналітики, обґрунтування висновків дозволяють твердити, що це наукові праці.

Здебільшого представники білоемігрантської історіографії аграрну політику урядів А. Денікіна, П. Врангеля висвітлювали побіжно, в контексті суспільно-політичних або військових подій. Спеціальні праці, присвячені цій проблематиці поки що відсутні. Цінність існуючих робіт полягає насамперед у тому, що вони події представляють з позиції білих, що дозволяє, з урахуванням досягнень радянської, сучасних української та російської, американо-європейської історіографій, мати цілісну картину стану наукового вивчення проблеми, що нас цікавить.

Якщо роботи радянських істориків позначені "єдиноможливим тлумаченням подій, зумовленим єдиноправильними ідеологічними настановами партії", то білоемігрантських – належністю автора до тієї чи іншої політичної течії, що входила до складу Білого руху за революції та громадянської війни. Тому це вимагає від дослідника білоемігрантської науково-історичної спадщини критичного підходу, перевірки фактів і явищ.

У ґрунтовніших роботах превалює академізм, аргументованість суджень, оригінальність висвітлення. Підтвердженням може слугувати хоча б те, що багато моментів, присутніх у працях білоемігрантських авторів, можна зустріти у наукових виданнях американо-європейської та сучасної російської історіографії. Все це зайвий раз доводить, що знайомство з цим напрямком у вивченні аграрної політики білогвардійських урядів А. Денікіна, П. Врангеля дозволить чіткіше окреслити перспективи дослідження цієї складної та багатогранної теми.

1. *Соколов В.И., Рыкалов В.С. К критике антимарксистской историографии гражданской войны и иностранной интервенции / Критика буржуазной историографии советского общества. – М.: Политиздат, 1972.*
2. *Козерод О. Историографические проблемы белого движения на Украине. – Х., 1998.*
3. *Ушаков А.И. Антибольшевистское движение в годы гражданской войны в России. Отечественная историография: Дисс…. д. и. н. – М., 2004.*
4. *Фон Дрейер В. Крестный путь во имя Родины. Двухлетняя война красного Севера с белым Югом, 1918 – 1920 гг. – Берлин, 1921.*
5. *Кривошеин К.А. Александр Васильевич Кривошеин. Судьба русского реформатора. – М.: Московский рабочий, 1993.*
6. *Немирович-Данченко Г.В. В Крыму при Врангеле. – Берлин, 1922.*
7. *Пайпс Р. Русская революция: В 2-х ч. – ч. 2. – М.: РОССПЭН, 1994.*
8. *Маргулиес М.С. Год интервенции. – Берлин: Издательство З.И. Гржебина, 1923. – кн. 3. – сентябрь 1919 – декабрь 1920.*
9. *Половцов Л.В. Рыцари Тернового Венца. – Прага: Б/г.*
10. *Пасманик Д.С. Революционные годы в Крыму. – Париж, 1926.*
11. *Штейфон Б. Кризис добровольчества. – Белград, 1928.*
12. *Долгоруков П.Д. Великая разруха. – Мадрид, 1964.*
13. *Матасов В. Белое движение на Юге России. – Montreal, 1990.*

З.В. Нечипоренко

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИКИ КОРЕНІЗАЦІЇ (УКРАЇНІЗАЦІЇ) В УСРР: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ В ІСТОРІОГРАФІЇ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РР.

20-30-ті рр. XX ст. – один із складних, а водночас і цікавих, з наукової точки зору, періодів історії України. Це час становлення радянської суспільно-політичної моделі, визначення й оформлення її рис і ознак. Разом із тим, на початку 20-х рр. XX ст. правляча партія, як і в цілому радянська система, не могла не зважати на національно-культурний ренесанс періоду революції 1917-1920 рр., зокрема український, будуючи нову державність, пропагуючи відмінну від царської національну політику. З іншого боку, це розквіт власне національної культури українців, їхньої духовності, свідомості, який відбувався паралельно з аналогічними процесами у духовно-культурному житті інших народів, які проживали на території УСРР.

У цьому зв'язку цікаво, на наш погляд, з'ясувати, як в історіографії 1920-х – початку 1950-х рр. висвітлювалися складні та неоднозначні процеси коренізації, що і є метою запропонованої статті. Об'єкт вивчення – регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР, предмет – історіографія 1920-х – початку 1950-х рр. цієї проблеми.

Зазначений період представлений здебільшого роботами працівників радянських державних установ, партійних діячів і дуже нечисельними дослідженнями, що змогли хоча б наблизитися до рівня науковості та узагальнення. Основною ознакою цих робіт були надмірна заідеологізованість, відверте ігнорування багатьох аспектів, специфічна інтерпретація фактів під єдино правильну схему трактування національної політики самою радянською владою. На регіональному рівні політика коренізації оцінювалась радянською історіографією 1920-30 рр. крізь призму тієї ж офіційної критики. В умовах утвердження тоталітарного режиму на інший підхід годі було б сподіватися. Єдине, що часом фіксувалося у регіональному контексті, – це деякі притаманні кожній із місцевостей особливості перебігу українізації та обслуговування національних меншин рідною мовою.

Серед робіт цього періоду варто виділити більш-менш ґрунтовні праці М. Авдієнка [1; 2], А. Буценка [3], А. Глинського [4; 5], А. Приходька[6], Б. Суботіна [7], О. Щуся [8] .

У цих роботах їхні автори вивчали питання, пов'язані з розвитком освіти в УСРР у 20 – 30-ті рр. XX ст., підводили підсумки та окреслювали перспективу радянського будівництва, аналізували досягнення і прорахунки у роботі державних органів влади серед національних меншостей, з'ясовували стан культурного будівництва у республіці. Заслуговує на увагу підбірка матеріалів до дискусії з національного питання, упорядкована Є. Гірчаком [9]. У цьому збірнику статей було здійснено спробу проаналізувати дискусію з національного питання, що мала місце серед партійного керівництва, впродовж 1926 – 1931 рр. включно. Незважаючи на те, що вона вийшла у 1932 р., коли фактично утвердився в СРСР культ особи Й. Сталіна і розпочалося згортання українізації, у ній містяться цитати з робіт М. Хвильового, Д. Донцова, західноукраїнських дослідників. Це, безперечно, свідчить на користь того, що згадана праця представляє науковий інтерес і в наш час. Однаковою мірою в збірнику представлені "перекручення", як тоді їх класифікували, з національного питання, а також їхня критика, що було, зрозуміло, обов'язковим атрибутом досліджень згаданого періоду.

Більшою заангажованістю позначені роботи В. Затонського [10; 11], М. Демченка [12], Г. Петровського [13], А. Хвилі [14], зміст яких наповнений клішованими ідеологемами. Разом із тим, вони є цінними для з'ясування загальнополітичної та інтелектуальної ситуації в УСРР.

Серед досліджень, що мали фундаментальний характер, вирізняються праці наркома освіти М. Скрипника [15; 16; 17; 18; 19; 20; 21]. Так, демонструючи професіоналізм у питаннях національної політики, він подав цікаву картину національного життя нацменшин, що населяли Україну в 1920-1930-х рр. В одній із робіт [20] нарком освіти наголошував, що саме в Україні справа забезпечення прав національних меншин стоїть "ширше, глибше і розвиненіше", ніж у будь-якій іншій радянській республіці. В іншій праці М. Скрипника [21], окрім інформації про власне російську меншину в Україні, містяться цінні свідчення щодо регіональних особливостей проведення українізації в УСРР і навіть поза її межами, зокрема на Кубані. Зазначимо, що доповідь, виголошена наркомом освіти 14 лютого 1933 р., була фактично останньою його доповіддю на цій посаді. Надалі, як відомо, розпочалася "кампанія" цькування щирого борця за українізацію, що і призвела зрештою до самогубства М. Скрипника. Щодо українізації Кубані, то саме в останній доповіді нарком змушений був заявити про рішуче її припинення у грудні 1932 р., мотивуючи це тим, що кубанські партійні діячі "в противагу до більшовицької українізації запровадили петлюризацію". Насправді ж, усі, у тому числі й нарком, знали, що справа з українізацією на Кубані відрізнялася від тієї оцінки, яку їй давало центральне партійне керівництво. В доповіді від 14 лютого 1933 р. М. Скрипник визнав також помилки в роботі Наркомату освіти УСРР у м. Одесі, оскільки, як він зауважував, тут менше половини дітей російської меншини було охоплено російською школою. Пізніше це визнання стане основним аргументом у критиці наркома кожним, хто хотів за рахунок паплюження його постаті забезпечити власне кар'єрне просування.

Виваженим підходом до розуміння проблем українізації відзначаються і праці Я. Ряппо – голови Укрпрофосвіти [22; 23]. У них фундаментально проаналізовано стан радянської системи освіти в Україні в цілому, і професійно-технічної зокрема, що на той час прирівнювалася до вищої, і також вищої освіти УСРР. Серед матеріалів, запропонованих Я. Ряппо, є цінні свідчення про географію українських "вишів", їхній контингент за національним складом, мовою викладання тощо.

Альтернативу радянським роботам періоду 1920-30-х рр. склала закордонна українська історіографія, представлена дослідженнями Ю. Бачинського [24], В. Свистуна [25] , С. Николішина [26]. Перебуваючи в іншій, ніж в УСРР, суспільно-політичній атмосфері, етнонаціональному оточенні, ці автори вивчали та

аналізували наслідки революції 1917–1920 рр. для українців. При цьому увага в основному зосереджувалася на моментах етнополітичних. Для робіт емігрантських кіл цього періоду характерним є гіпертрофований критицизм. З огляду на іноді недостатню поінформованість, працям діаспорних вчених і громадсько-політичних діячів не завжди вистачало конкретних аргументів на користь висловлених ними тверджень. Однак їхні роботи доповнюють уявлення про українізацію, запропоновані радянськими дослідниками.

Після згортання коренізації впродовж другої половини 1930-х рр., навіть будь-яка згадка про неї стала забороненою темою для громадськості та науковців. Під час Другої світової війни українізація епізодично згадувалась у працях лише діячів української еміграції. Так, Ю. Бойко запропонував оригінальне її визначення – "клапану, яким мала розряджатися небезпечна для Москви енергія української інтелігенції" [27, 81].

Отже, є підстави стверджувати, що історіографія 1920-х – початку 1950-х рр. за незначним винятком тенденційно висвітлювала регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР. Радянські дослідники не "помічали" труднощів, на які наражалася політика українізації на місцях, а закордонні – в усьому радянському вбачали лише негатив.

1. *Авдієнко М. Народна освіта на Україні. – Харків, 1927.*
2. *Авдієнко М. Загальне навчання на Україні. Стан і перспективи. – Х.: Господарство України, 1930.*
3. *Буценко А. Що дали Україні 10 років по Жовтні. – К.: Вид. Наркомату юстиції УСРР, 1928.*
4. *Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков. – К.: Центриздат, 1931.*
5. *Глинський А. Досягнення й хиби в роботі серед національних меншостей. – Х., 1931.*
6. *Приходько А. Культурне будівництво на Україні за 1926/27 р. – Х., 1927.*
7. *Суботін Б. Назустріч культурному розгонові. З передмовою секретаря Київської Окрпрофради О. Лазоришака. – Харків. – К.: Державне видавництво України, 1930.*
8. *Щусь О. Українське національне питання на історичному зламі / За ред. і з передмов. М. Барана; Катедра марксизму-ленінізму при ВУАН. – Х. – К.: ДВУ, 1930.*
9. *Гірчак Є. На два фронти в боротьбі проти націоналізму: Зб. статей 1926-1931 рр. – Х.: Партвидав "Пролетар", 1932.*
10. *Затонський В. Матеріали до українського національного питання // Більшовик України. – 1927. – № 6.*
11. *Затонський В. Національно-культурне будівництво і боротьба проти націоналізму. – Х.: Український робітник, 1934.*
12. *Демченко М. Національне питання і пролетаріат. – Х. – К.: Державне видавництво України, 1930.*
13. *Петровський Г. Враження від об'їздів деяких місцевостей України. – Х.: Державне видавництво України, 1925.*
14. *Хвиля А. Під академічним забралом. – Б.м.: Держлітвидав, 1929.*
15. *Скрипник М. До теорії боротьби двох культур. – Х., 1926.*
16. *Скрипник М. Хвильовізм чи шумськізм // Більшовик України. – 1927. – № 2.*
17. *Скрипник М. До реконструкційних проблем. – Х.: ДВУ, 1929.*
18. *Скрипник М. Національні перетинки: Теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР у сучасний момент реконструктивної доби: Доповідь і прикінцеве слово на катедрі нац. питання УІМЛ 14 і 28 грудня 1929 р. і додаток – дискусія по доповіді. – Х.: Держвидав України, 1930.*
19. *Скрипник М. Нові лінії в національно-культурному будівництві. – Х.: ДВУ, 1930.*
20. *Скрипник М. Перебудовними шляхами (Проблема культурного будівництва національностей України): Доповідь на І Всеукраїнській конференції культурно-освітніх робітників нацменшостей 20 травня 1931 р. // Український історичний журнал. – 1989. – № 8.; № 11.; № 12.*
21. *Скрипник М. Нариси підсумків українізації та обслуговування культурних потреб нацменшостей УСРР, зокрема російської: Промова на засіданні колегії НКО УСРР з 14.II.1933 р. – Х.: Рад. школа, 1933.*
22. *Ряппо Я. Народна освіта на Україні за десять років після революції. – Х.: ДВУ, 1927.*
23. *Ряппо Я. Радянське студентство (Характеристика вузів України). – Х., 1928.*
24. *Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. Критичні замітки. – Берлін, 1928.*
25. *Свистун В. Нова хвиля червоного терору на Україні. – Вінніпег: Український голос, 1930.*
26. *Николішин С. Культурна політика більшовиків і український культурний процес. – Мюнхен, 1939.*
27. *Бойко Ю. Шлях нації. – Париж – Київ – Львів: Укр. слово, 1992.*

Н.С. Носань

ГРОШОВА РЕФОРМА В СРСР ТА УСРР: РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1930-х – ПОЧАТКУ 1990-х рр.

Період непу увійшов до вітчизняної історії рядом багатьох економічних перетворень, що визначили перехід держави від політики "воєнного комунізму" до поступової лібералізації господарських відносин. Важливим заходом, направленим на стабілізацію економіки СРСР, стала грошова реформа 1922-1924 рр. Від успіху її проведення багато в чому залежала подальша доля не лише радянської економіки, але й влади більшовиків. На сьогодні важливо критично підійти до історіографічної спадщини цієї складної науково-історичної проблеми, виявивши стан її наукового вивчення, окресливши перспективи дослідження, що і є метою цієї статті.

Об'єкт вивчення – грошова реформа 1922-1924 рр. в СРСР, УСРР, предмет – висвітлення її в радянській історіографії 1930-х – початку 1990-х рр.

Поворот в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. до форсованого будівництва соціалізму в СРСР призвів до ліквідації елементів ринкового характеру. В економічному житті країни відбулися кардинальні зміни (обмеження ролі товарно-грошових відносин, абсолютизація ролі планову), що обумовили руйнування господарського механізму, створеного за період непу, і перехід до командно-адміністративної системи управління. Були піддані нищівній критиці роботи як безпартійних фахівців (Д. Лоєвецького, О. Соколова, П. Гензеля, К. Шмельова та інших), так і праці економістів-більшовиків періоду першого післяреволюційного десятиріччя, зокрема Є. Преображенського, П. Бухаріна, Г. Сокольнікова. В історіографії домінуючою стала єдина концептуальна "генеральна лінія", що не терпіла ніякої опозиції. В ці

роки "сталінське" трактування непу, що восторжествувало після публікації 1938 р. "Короткого курсу ВКП(б)", інтерпретувало цей період як подолання багатоукладної економіки і підготовку до індустріалізації і колективізації. Такий підхід змусив й інших авторів, що займалися вивченням непу, теж тенденційно висвітлювати питання грошової політики. Тому вона розглядалася лише у зв'язку із загальними фінансовими заходами радянської влади з моменту Жовтневої революції до проведення індустріалізації. Труднощі в її проведенні пояснювалися діяльністю "реакційного фінансиста Юрловського" і "учасника троцькістської банди Сокольникова".

Проте деякі праці, що з'явилися протягом 1930-х – середини 1950-х рр., мають безперечний науковий інтерес. Серед них необхідно відзначити дослідження Г. Козлова, В. Дьяченка і ряду інших [1]. Особливої уваги заслуговує книга З. Атласа "Нариси по історії грошового обігу СРСР", що з'явилася напередодні Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на те, що монографія переобтяжена цитуваннями Й. Сталіна, автор використовував різноманітні джерела: періодичні видання, матеріали статистичних збірок, вперше були введені в науковий обіг архівні документи. З. Атлас дійшов висновку, що грошова політика більшовиків в період непу була направлена на відновлення фінансової системи Росії, але вже в умовах радянської влади [2]. Таким чином, з середини 1930-х і до середини 1950-х рр. в історіографії проблеми з'явилася незначна кількість робіт. Така ситуація пояснюється рядом причин. По-перше, в 1930-ті рр. утвердилася думка, що неп – це перехідний період від капіталізму до соціалізму і тому вивчення фінансової політики відійшло на другий план, поступившись місцем дослідженню "великих звершень соціалізму". По-друге, в цей період учасники відновлення грошової системи в період непу піддалися репресіям, а їхні імена були забуті на довгий час.

Новий етап у вивченні історіографії проблеми почався в другій половині 1950-х рр. Роботи другої половини 1950-х – початку 1980-х рр. підготували базу для подальших історичних досліджень і стали важливим чинником розвитку вітчизняної історіографії. З'явилося багато праць істориків і економістів, присвячених періоду непу, але питання грошової політики в 1920-х рр. розглядалося в них лише побіжно, головним чином у зв'язку із висвітленням інших проблем [3]. При розгляді різних аспектів грошової політики як в узагальнюючих працях по історії економіки і фінансів, так і науково-популярних виданнях автори спиралися на партійні документи і роботи В.Леніна [4]. Вузькість джерельної бази досліджень і прагнення показати перемогу лінії Комуністичної партії призводили до перебільшення успіхів грошової політики радянської держави в умовах планової економіки і замовчування криз, що супроводжували здійснення фінансових перетворень непу.

Так, у багатотомній "Історії соціалістичної економіки СРСР" вказувалося, що успіх фінансової реформи 1922-1924 рр. був одним із яскравих показників переваг радянської системи господарювання [5]. В науковій літературі згадувалося лише про "тимчасові труднощі" і "окремі прорахунки" в 1920-х рр., що виникли при проведенні грошово-кредитної політики. Наприклад, Ю. Поляков, В. Дмитренко і М. Щербань в роботі "Нова економічна політика: розробка і здійснення" підкреслювали, що в другій половині 1920-х рр. величезна напруга фінансової системи викликала деяке розширення емісії, яка, проте, мала обмежені масштаби і значення [6]. Неп, як і у попередній літературі, оцінювався як тимчасовий захід на шляху переходу країни до соціалістичного господарства. В цих умовах, звичайно, важко було вийти на новий рівень у вивченні історії фінансової політики 1920-х рр.

Проте у кращих роботах, що вийшли в другій половині 1950-х – початку 1980-х рр., було введено в науковий обіг значний фактичний матеріал, частково їхні автори відійшли від крайнощів "сталінського" трактування непу. Так, у монографії Є. Генкіної, виданій в 1969 р., були згадані праці економіста М. Владимирова, ім'я якого довгий час знаходилося в забутті [7]. В цьому ж році Г. Каганов у статті, присвяченій фінансовій реформі 1920-х рр., на основі раніше неопублікованих документів Наркомату фінансів і Держбанку показав роль безпартійних фахівців – М. Кутлера, О. Мануйлова, В. Тарновського – в теоретичній розробці основних заходів грошово-кредитної політики непу [8]. Проте ця цікава проблема не отримала подальшого розвитку в історіографії. В 1968 р. побачила світ книга Ю. Кізіна, присвячена керівнику Наркомату фінансів М. Брюханову, ім'я якого тривалий час знаходилося під забороною [9]. Вдалу спробу розкрити органічний зв'язок фінансової реформи 1922-1924 рр. з розвитком непу зробив В. Цибульський. Ним вперше після тривалого періоду замовчування знову вказано на кризи, що супроводжували перехід до нової радянської валюти. У якості джерел він широко використав архівні матеріали Наркомату фінансів СРСР, статистичні збірки, центральні періодичні видання, вперше після довгої перерви в науковий обіг була введена робота Л. Юровского "Грошова політика радянської влади" [10].

Поява нових джерел зумовила подальше переосмислення досвіду фінансової політики 1920-х рр. В 1970-ті рр. дослідники (насамперед економісти) звернулися до тематики економічних дискусій в контексті непу. Аналіз різних точок зору, існуючих в 1920-ті роки з питань грошового обігу серед вчених-фінансистів, на основі широкого кола джерел подано в монографії В. Маневича [11]. Він вважає, що література 1920-х рр. з'явилася як наслідок величезної різноманітності концепцій, сміливих пошуків, плідних постановок.

Таким чином, в другій половині 1950-х – початку 1980-х рр. з'явилися праці радянських істориків і економістів, які містили матеріал про розробку фінансової політики непу, стабілізації грошового обігу і відновлення кредитної системи. Разом із цим радянською історіографією замовчувалися труднощі, що супроводжували проведення непу і пов'язаної із ним фінансової політики. Вчені-суспільствознавці не згадували про товарний голод, про кризу хлібозаготівель, забороненою темою залишалося застосування репресій проти працівників Наркомату фінансів і Держбанку в кінці 1920-х – на початку 1930-х рр.

Початок нового періоду в історіографії проблеми припав на другу половину 1980-х – початок 1990-х рр., коли перебудова з її надіями, що покладалися на

розвиток ринкових відносин, викликала особливий інтерес до непу. Діапазон інтерпретацій непу виявився гранично широким: від уявлення про нього як про "золоте століття" до схем "тоталітарного непу". Радянська історіографія цього періоду в цілому пройшла під знаком пошуку альтернативи сталінському "великому перелому" 1929 р. Неп, в якому елементи планового регулювання поєднувалися із обмеженим ринком, представлявся дослідникам ідеальною моделлю "соціалістичної ринкової економіки". На зміну погляду на неп як на тимчасову міру прийшло переконання у тому, що відмова від нього була стратегічною помилкою, що не дозволила використовувати до кінця його величезні можливості.

В умовах пошуку шляхів економічних реформ і перегляду застарілих концепцій в історичній науці посилився інтерес до фінансової політики 1920-х рр., особливо до грошової реформи 1922-1924 рр. [12]. В центрі уваги дослідників виявився досвід введення радянським урядом "золотого червінця". Науковцями була зроблена спроба відійти від трактування грошової реформи як технічного заходу щодо випуску нових грошей – червінців. Вони оцінювали реформу як важливе економічне і соціальне досягнення нової економічної політики. Так, у роботах Р. Бєлоусова підкреслюється, що створення цілісної і стійкої грошової системи сприяло обігу на внутрішньому ринку, введенню комерційного розрахунку в промисловості, укріплювало режим економії в народному господарстві [13].

В періодичній пресі запанувала точка зору про можливість в сучасних умовах використовувати досвід стабілізації карбованця, здійснений за непу. Наприклад, О. Казьмін вказував, що перетворення радянського карбованця в конвертовану валюту може сприяти досвід грошової реформи 1922-1924 рр. [14]. Ця категорична думка навряд чи є справедливою. В умовах економічної кризи кінця 1980-х – початку 1990-х рр. досягти конвертованості радянської валюти методами, характерними для непу, було не можливо.

Отже, існувала певна ейфорія в оцінці таких моментів створення стійкого рубля, як створення конвертованого червінця, розмін банкноти на золото, безкризове проведення реформи тощо. Грошова реформа 1920-х рр. характеризувалася як неперевершений зразок економічного реформування. Так, В. Сироткін вважав, що реформа стала тим стрижнем, на якому тримався весь неп [15].

Разом із тим, в роки перебудови з'явилися роботи, автори яких спробували подолати існуючі міфологізовані уявлення про перехід до твердої валюти на початку 1920-х рр. Так, В. Дмитренко стверджував, що спроба ряду авторів оспівати успіх фінансової реформи 1924 р. свідчить лише про їх недостатню обізнаність про суть і наслідки реформи. На його думку, червінець, що прийшов на зміну радзнаку, став слухняним інструментом у нееквівалентних відносинах між містом і селом [16]. Проте і ця точка зору є небездоганною, оскільки фінансова реформа не зводилася лише до простої заміни одних паперових грошей іншими. Вона передбачала перехід від грошової системи, функціонуючої в межах натурального розподілу, до грошової системи ринкового типу.

Отже, протягом 1930-х – початку 1990-х рр. радянська історіографія тенденційно висвітлювала проблеми грошової реформи в СРСР, УСРР у період непу. Головною її вадою було замовчування кризових явищ під час реформи, некритичний аналіз її цілей, невизнання ролі дореволюційних економістів у її проведенні. Результатом такого підходу стало викривлене розуміння суті реформи у 1990-і рр. Таким чином, на сьогодні для вітчизняної історичної науки є багате поле для подальших досліджень у цій тематичній ніші.

---

1. *Дьяченко В.П. Советские финансы в первой фазе социалистического государства. Ч. 1. 1917-1925. – М., 1947.; Козлов Г.А. Советские деньги. – М.-Л., 1939.; Лебедев Б.И., Бляхер В.Я. Нужны ли деньги в Советском Союзе? – М.-Л., 1931.; Финансы СССР за XXX лет. 1917-1947. – М., 1947.*
2. *Атлас З.В. Очерки по истории денежного обращения в СССР (1917-1925). – М., 1940.*
3. *Атлас З.В. Тридцатилетие денежной реформы 1924 года // Деньги и кредит. – 1954. – №11.; Атлас М.С. Развитие государственного банка СССР. – М., 1958.; Гусаков А.Д. Из истории денежного обращения в СССР // Вопросы истории народного хозяйства СССР. – М., 1957.; Малофеев А.Н. История ценообразования в СССР (1917-1963). – М., 1964.; Николотов С.Н. Денежная реформа в СССР (1922-1924 гг.). – М., 1958.*
4. *Атлас З.В. Первая банкнота нового социалистического типа. К 50-летию червонца // Деньги и кредит. – 1972. – №. 4.; Атлас З.В. К истории создания единой денежно-кредитной системы Союза ССР // Деньги и кредит. – 1972. – №5.; Глейзер М.М. Советский червонец // Вопросы истории. – 1978. – №2.; Дьяченко В.П. История финансов СССР. – М., 1978.; Мец Н. Наш рубль. – М., 1969.; Мельникова А.С. Твердые деньги. – М., 1973.; Тихомиров А. Первая устойчивая денежная единица //Деньги и кредит. – 1962. – № 12.*
5. *История социалистической экономики СССР. Т. 2. – М., 1976.*
6. *Поляков Ю.А, Дмитренко В.П., Щербань Н.В. Новая экономическая политика. Разработка и осуществление. – М., 1982.*
7. *Генкина Э.Б. Государственная деятельность В.И. Ленина в 1921-1923 гг. – М., 1969.*
8. *Каганов Г. Ленинские принципы денежной реформы 1922-1924 гг. // Деньги и кредит. – 1969. – №5.*
9. *Кизин Ю.П. Николай Павлович Брюханов. – Уфа, 1968.*
10. *Цыбульский В.А. Нэп и денежная реформа 1922-1924 гг. // История СССР. – 1972. – №4.*
11. *Маневич В.Е. Проблемы теории денежного обращения в советской экономической литературе 1917-1926 годов. – М., 1979.*
12. *Маневич В.Е. Проблемы теории и практики хозрасчета в 20-х годах // Истоки: (Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли). Вып. 2. – М., 1990.; Ольшевский В.Г. Деньги и становление советского общества // ЭКО. – 1989. – № 9.; Петраков Н. Золотой червонец вчера и сегодня // Новый мир. – 1987. – №8.*
13. *Белоусов Р.А. Червонец – валюта твердая // Правительственный вестник. – 1989. – №6.; Белоусов Р.А. Две реформы: 1921-1924 гг. и 1987-1990 гг. // Плановое хозяйство. – 1990. – №5.*
14. *Казьмин А.И. Опыт перехода к рыночной экономике. Денежная реформа 1922-1924 гг. // Деньги и кредит. – 1990. – № 9.; Финансовое оздоровление экономики: опыт нэпа: Сборник / Сост. А.И. Казьмин. – М., 1990.*
15. *Сироткин В.Г. От гражданской войны к гражданскому миру // Иного не дано. – М., 1989.*
16. *Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Вопросы истории КПСС. – 1991. – № 3.*

М.П. Олійник

МАТЕРІАЛИ ФОНДІВ ПОВІТВИКОНКОМІВ РАД РОБІТНИЧИХ, СЕЛЯНСЬКИХ ТА ЧЕРВОНОАРМІЙСЬКИХ ДЕПУТАТІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ГОЛОДУ 1921-1923 РОКІВ НА ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ВОЛИНІ ТА ПОДІЛЛІ

Однією з найбільших трагедій українського народу були голодомори 1921-1923; 1932-1933; 1946-1947 років. Політика терору голодом, яку проводила радянська влада, забрала мільйони життів і була справжнім геноцидом українців, хоч цього вперто не визнають ідейні спадкоємці Й. Сталіна. Першою сторінкою трагічної книги голодоморів став голод 1921-1923 років. Тоді напрацьовувався досвід, який став у нагоді більшовикам у подальшому. Проте значно менше досліджено регіональні аспекти вказаної теми, зокрема на Поділлі й Південно-Східній Волині. Причини цього – в обмеженості джерельної бази досліджень переважно компартійними архівами та свідченнями очевидців. Архівним документам центральних радянських органів влади уваги приділялось значно менше. Фонди ж повітових виконкомів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів практично ще не досліджувались. Тому метою статті є аналіз зазначеного корпусу документів.

Офіційні документи фондів повітвиконкомів, заперечуючи наявність масового голоду в 1921-1923 роках на території Поділля та Південно-Східної Волині, визнають лише окремі його прояви. Зокрема на засіданні малого пленуму Кам'янець-Подільського повітвиконкому в липні 1922 р. зазначалось, що "деякі громадяни повіту не можуть внести загально-громадянський податок через те, що вони в сучасний мент голодують"* [1, 53-54].

Відтак головним завданням органів радянської влади, зокрема, створених вже у вересні 1921 р. комітетів допомоги голодуючим за свідченням документів, було переконати громадян формально незалежної Радянської України в необхідності надання максимальної допомоги голодуючим російського Поволжя. При цьому факт голоду в основних зернових районах України майже не згадувався.

Однак першими кроками влади стала власне не організація такої допомоги, а створення закритих їдалень для радянських працівників, у яких вони могли харчуватися, вносячи "грошові внески та свої натуральні пайки" [2, 28].

Вирішивши питання пом'якшення наслідків неврожаю для себе, влада згадала про народ і заборонила "випікати і продавати на ринках білий хліб, тістечка, печиво та інші вироби з питльованої пшениці" [3, 21], а також розповсюдила масовим тиражем віддруковане в Житомирі "Звернення Саратовської губернської комісії допомоги голодуючим", у якому, зокрема, говорилось: "Вы знаете, что произошло. Засуха с'ела урожай. Люди с'ели все, что могло хоть сколько-нибудь быть похожим на пищу; если и едят то только лебеду, крапиву, древесную кору, падаль, все живое, если и едят то болотный ил и глину, теперь стали употреблять в пищу и человеческие трупы. Недолго ждать, когда доберуться и до живых людей… К весне все Поволжье обратится в мертвую пустыню…" [4, 1].

Реакцію селян на це та інші аналогічні звернення видно з протоколів загальних зборів жителів сіл Купельської волості Старокостянтинівського повіту, які пройшли в січні 1922 р. На них ухвалили "взяти на утримання одного голодуючого на 20-30 душ заможних і середняків та одного – на 40 душ бідноти" з розрахунку на кожного голодуючого – один пуд зерна [5, 1-6]. В Новоушицькому повіті вирішили не церемонитись з "народним волевиявленням" і рішенням пленуму повітвиконкому 5 січня 1922 р. затвердили розпорядження "про утримання 4-а дворами одного голодуючого з розрахунку 12 пудів хліба на рік". Крім того, було "запропоновано всім радгоспам відрахувати на користь голодуючих 10% врожаю фруктів" [2, 7]. Зазначимо, що в грудні 1922 р. Кам'янець-Подільський повітвиконком, спираючись на обов'язкову постанову Президії Подільського губвиконкому № 520, з метою "підвищення інтенсивності і повноти зборів на користь голодуючих" відкоригував цю норму, встановивши "принцип збору з нетрудових елементів: "п'ять ситих годують одного голодного", тобто вносять 40 фунтів муки в місяць... одна особа вносить... 8 фунтів ... при відсутності муки... її можна замінити зерном... з розрахунку 9 ф. зерна за 8 ф. муки... або іншими продуктами... або грошима по відповідному ринковому еквіваленту на день здачі належного збору" [6, 31].

В лютому 1922 р. було створено робочу комісію Полонського повітпрофбюро допомоги голодуючим під головуванням Рашковського, яка відразу закликала всіх членів профспілок крім добровільних пожертв проводити одноденне (підкреслено в оригіналі – Авт.) відрахування з місячної зарплати як грошима так і натурою [4, 6]. Зазначимо, що в інструкції Полонського повітвиконкому про збір допомоги голодуючим, ухваленій 2 березня 1922 р., передбачалось, що сироти, вдови, сім'ї червоноармійців і бідняків "на розсуд сель і волкомпомгол можуть бути звільнені з умовою, що за них внесуть заможні, сельком повинен розкласти на останніх" [4, 26].

Однак, чи то членів профспілок було дуже мало, чи то вони не поспішали реагувати на звернення свого керівного органу, але вже 9 березня 1922 р. Полонський повітвиконком та повіткомдопгол спільно ухвалюють наказ №1, яким запроваджують обов'язкове стягнення на допомогу голодуючим продовольчих пайків (один пайок дорівнював 25 фунтам борошна чи зерна і двом фунтам крупи) [4, 17]. Їхній наказ №2 від 29 березня 1922 р. встановлював для Полонного 4000 пайків на місяць і уточнював наказ №1: "пайки накладаються на нетрудове і торгове населення. Всі хто не виконає семимісячне завдання до 25 квітня 1922 року будуть додатково обкладені на 50% більше" [4, 50а].

Ставлення населення до таких пайків добре видно зі звіту про роботу Старокостянтинівської повітової комісії з ліквідації наслідків голоду. Комісія зазначала, що надходження "голпайків у кінці грудня (1922 – Авт.) було дуже незначним" тому "ми посилили нажим по викачуванню такого, приділивши найбільшу увагу містечкам". Однак "з отриманням телеграфного розпорядження про неприпустимість адмін. нажиму і звільнення арештованих за несплату голпайків,

робота зовсім ослабла, бо без нажиму не є можливим щось зібрати..." [7, 1].

У містечках широко практикувались складання та публічне оголошення списків платників голпайків. Так, у Волочиську в такому списку були прізвища 359 євреїв з адресами та конкретними розмірами пайків для кожного та зобов'язанням здати їх "за серпень, вересень і жовтень на ст. Війтівці до 19 жовтня 1922 р." [8, 65-69].

У фондах усіх повітвиконкомів згадуються "голодні паспорти". Їх заповнені бланки, виготовлені в друкарні, вдалося виявити в протоколах Волочиської волосної комісії допомоги голодуючим [8, 73].

Такі документи видавала міліція. При внесенні збору в паспорті робилась відмітка та видавалась квитанція, яку необхідно було здати у відповідний орган влади для відмітки в списках. Причому не лише міліція, а й ревтрибунал і погранчека мали стежити "щоб у кожного платника був продпаспорт на руках" [3, 41].

У фондах Волочиського волвиконкому містяться свідчення прямої непокори містечкових євреїв розпорядженням влади, чого не вдалося виявити ні в інших фондах, ні в літературі. Це протоколи №13 і №14 загальних зборів жителів містечка Волочиськ від 9 вересня та 8 жовтня 1922 р. В першому з них зазначалось, що місто повністю виконало план і здало 10 тисяч пудів хліба й три мільйони карбованців грішми. Тому додатковий план у ще 10 тисяч пудів визнали непосильним і попрохали губкомдопгол зняти додаткові пайки. Оскільки відповіді не було, то в другому протоколі зазначалось, що збори звернули увагу волвиконкому на те, що більшість євреїв займаються торгівлею, яка зараз занепала. Через це вони переживають скруту й додатковий податок для них є непосильним. Тому просять волвиконком поставити перед повітвиконкомом вимогу скасувати цей податок. Волвиконком, вивчивши всі докази, підтримав клопотання. Якою була реакція губвиконкому, виявити не вдалося [8, 85-87].

Не менше владу турбувало заниження селянами розмірів продподатку через приховування справжньої площі своїх земельних ділянок. Так, повітова економічна нарада Новоушицького повіту 2 січня 1922 р. ухвалила наступне: "Зобов'язати повпродком видати наказ і розіслати його у волості, щоб він дійшов до кожного села, з тим, що якщо сільська громада того чи іншого села протягом двох днів з моменту його отримання, на місці не вияснить хто саме з селян приховав землю і в якій кількості, то за це відповідає вся громада круговою порукою (виділено – Авт.) й вносить весь продподаток за всю кількість прихованої землі" [2, 177зв.]. Обов'язок переписувати платників податку поклали на "вчителів з яких навербовано переписчиків" [9, 15зв.]. Вже 23 січня вищезазначена нарада ухвалила: "Повпродкому до 1 лютого стягнути весь належний з приховувачів землі продподаток колективним порядком..." [2, 179зв.]. Широкий пленум Кам'янець-Подільського повітвиконкому в лютому 1922 р. спеціально зазначив, що "цілком задовольняючим є спосіб реалізації продподатку за поточну землю через колективне обложенця є воно розумним і доцільним" [1, 8зв.]. Одночасно з "батогом" пропонувався й "пряник" – "волості 1) Довжицьку, 2) Балицьку, 3) Циківську, як перших закінчивши продподаток у 100 відсотків без всякого оружного натиску (виділено – Авт.) з боку влади – занести на Червону дошку" [1, 8зв.-9]. Але й це погано допомагало, тому 26 грудня 1922 р., спираючись на постанову РНК УСРР від 4 червня 1922 р. "Про стягнення податків і зборів", президія Кам'янець-Подільського повітвиконкому видала наказ № 210, яким доручила вживати до порушників "опис, арешт і продаж на публічних торгах майна" [6, 34].

Під прикриттям збору коштів для допомоги голодуючим влада завдала нищівного удару по церкві, вбачаючи в ній ворожу для себе силу. При цьому офіційною підставою були постанова ВУЦВК "Про передачу церковних цінностей в фонд допомоги голодуючим" (8.03.1922 р.) та "Інструкція про вилучення церковних цінностей на користь голодуючих"" (21.03.1922 р.). Зазначу, що якщо в переважній більшості повітів ці постанови були недоступні громаді, то в м. Полонному (в той час Житомирської губернії) вони були надруковані в повному обсязі в №1 "Бюллетеня информационно-статистического подотдела отдела Управления Полонского Уисполкома" від 23 травня 1922 р. [4, 64-65]. На їх виконання в повітах і волостях були створені "Комісії з вилучення церковних цінностей на допомогу голодуючим". До їх складу включались представники: відповідних виконкомів, комітету допомоги голодуючим, відділу ДПУ, воєнкомату, комнезаму, військових частин [10, 1]. Комісії надавалось право укладати договори з релігійними громадами на право користування приміщеннями церков і майном, хоч ніякого права нова держава на них не мала. Ці договори затверджувались колегіями відділів управління повітвиконкомів [2, 49зв.]. Вони наголошували на необхідності розпочинати вилучення з великих синагог і церков, розписавши хто за який храм відповідає [10, 1]. Одночасно давались доручення міліції й ДПУ "стежити за всіма поширюваними неправдивими чутками, які агітують проти зазначених декретів" [4, 64]. Крім того, "всіх елементів перешкоджаючих успішно виконувати місцевої та вол комісії, рахувати контр-революційними, таких арештовувати і направляти в Надзвичайну Комісію" [6, 10.]

Самому ж процесу вилучення церковних коштовностей, як свідчать джерела, передували мітинги "за участю духовенства та представників церковних громад" [10, 1].

Всі вилучені в церквах коштовності мали бути доправлені в Губфінвідділи. Як це відбувалось на практиці свідчить протокол №16 засідання Новоушицької повітової військової наради від 31.05.1922 р. "Слухали: Про відправку у Вінницю в Губфінвідділ цінностей, вилучених у церкви. Ухвалили: Відправку цінностей призначити на 1 червня в 10 ранку. Для супроводу виділити 25 кавалеристів і 2 кулемети. Крім того, 10 міліціонерів для прикриття" [2, 254]. Наведений фрагмент дозволяє зробити висновок про, як мінімум, незатишне становище радянської влади. Бо якщо припустити, що вона справді використовувала принцип добровільності при вилученні зазначених цінностей, а вони самі справді були направлені на допомогу голодуючим, як про це твердили за часів СРСР, то незрозумілою є така значна охорона. Радше вона опосередковано свідчить про масове насильство над релігійними громадами, нехтування владою релігійних почуттів віруючих.

Проте насилля застосовувалось не лише до віруючих. Воно широко практикувалось з метою забезпечення виконання продподатку. Так, Новоушицька повітова воєннарада на своєму засіданні 12 вересня 1922 р., протокол №32, розглядаючи питання "Про виділення в/ч по викачці продподатку" ухвалила "просити Начповітдільниці виділити одну сотню козаків у Мукарівську волость, яка явно впирається у виконанні продподатку. Назначеній сотні видати мандат згідно інструкції Наркомпрода. Сотні довольствуватись за рахунок платників" [11, 32].

Згадувану вище інструкцію, а точніше "Витяг з циркуляру про застосування збройної сили при масовому ухилянні населення від внесення продподатку" вдалося віднайти в фондах Кам'янець-Подільського повітвиконкому. Вона передбачала можливість направлення в повіти, волості та села, які на думку можновладців саботують збір продподатку, на прохання органів місцевої влади військові підрозділи. Характерно, що боржники мали своїм коштом утримувати червоноармійців і їхніх коней, а також забезпечувати їх продуктами на дорогу до місць базування, після "викачування продподатку" [12, 119-119зв.].

Якщо у вересні 1922 р. всю вину за невиконання плану хлібозаготівель влада покладала на селян, то вже на початку жовтня пленум Новоушицького повітвиконкому дійшов висновку: "ярий хліб сильно постраждав від засухи і такий повністю відсутній", а тому "ця остання обставина загрожує не виконанням повністю податку, доручити Президії Поввиконкому порушити клопотання перед Губвиконкомом і наполягати на залишення в силі для Новоушицького повіту, дозволу на заміну зерно-фуражу озимим хлібом чи дозволу, в крайньому випадку, здачі мішанки" [11, 87зв.]. Зазначимо, що при інформуванні губвиконкому про стан справ, повітвиконкоми досить об'єктивно змальовували ситуацію, що робить такі звіти важливим історичним джерелом. Наприклад, у звіті за 30 грудня 1922 р. Кам'янець-Подільський повітвиконком зазначав: "За винятком деяких волостей надходження продподатку проходить досить успішно, щодо інших були вжиті репресії судового та карального характеру (передача суду Трибуналу, введення загонів ...). Між іншим, дії загонів по викачуванню продподатку та зброї супроводжувались масовими безчинствами і викликали не лише невдоволення, але й бродіння серед селянства" [13, 283-283зв.].

Таким чином, аналіз матеріалів фондів повітвиконкомів дає підстави вважати їх надзвичайно цінним джерелом, носієм первинної, не цензурованої інформації щодо діяльності органів радянської влади на рівні повітів на початку 1920-х років, коли під прикриттям допомоги голодуючим влада фактично здійснювала терор проти селянства та можливої опозиції серед інших верств населення. Багато з методів, апробованих у 1921-1922 роках, знайдуть своє застосування під час голодомору 1932-1933 років.

---

1. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО) – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 10
2. ДАХмО – ФР. 1010. – Оп.1. – Спр.19
3. ДАХмО – ФР. 336. – Оп.1. – Спр.3
4. ДАХмО – ФР. 1386. – Оп.1. – Спр.7
5. ДАХмО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 4
6. ДАХмО – ФР. 336. – Оп. 1. – Спр. 7
7. ДАХмО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 17
8. ДАХмО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 3
9. ДАХмО – ФР. 1010. – Оп.1 – Спр. 351
10. ДАХмО – ФР. 4133. – Оп. 1. – Спр. 2
11. ДАХмО – ФР. 1010. – Оп. 1. – Спр. 15
12. ДАХмО – ФР.336. – Оп. 1. – Спр. 81
13. ДАХмО – ФР.336. – Оп. 1. – Спр. 165

В. В. Олянич

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ В УСРР 1920-х рр. (за матеріалами офіційних статистичних джерел)

Статистичні довідники 1920-х рр., тобто офіційні видання, висвітлювали соціально-демографічну ситуацію в суспільстві, розвиток промисловості, торгівлі, сільського господарства, ринку праці. Їхнє інформаційне наповнення сприяє з'ясуванню динаміки сільськогосподарського виробництва, його структури, виявленню кількісних та системно-функціональних ознак селянських господарств.

Дослідження соціально-економічних відносин радянського суспільства вказаного періоду завжди спиралося на статистику праці, промисловості, торгівлі чи сільського господарства. Нею успішно користувалися протягом 20-х рр., виявляючи особливості диференціації селянських господарств [1], динаміку найманої робочої сили [2, 1-18], розвиток хлібного ринку та зернового господарства в Україні [3]. Виходили фахові статистичні видання, які засвідчували той факт, що статистичний метод діяв. У 1930-х рр., коли органи радянської цензури намагалися утаємничити поточну статистику, її дані використовували надто обережно, а сама вона стала "сухою", вихолощеною і дуже загальною.

В історико-економічних дослідженнях радянських учених, які займалися науковими питаннями непу, відносинами міста і села, промисловості і сільського господарства, статистичні довідники становили важливу групу джерел. Історики зосереджувалися переважно на матеріалах промислової статистики, досліджуючи індустріалізацію на статистичних джерелах 20-30-х рр. [4], взаємини "соціалістичної промисловості і дрібного селянського господарства [5], масові джерела про стан дрібної промисловості в СРСР 20-30-х рр. [6]. На опублікованих та архівних статистичних джерелах написана монографія В.П. Данилова про соціальні відносини в доколгоспному селі, яка вийшла у 1979 р. [8], дисертація В.Г. Водотики про класову структуру селянства УСРР 20-х рр., захищену у 1984 р. [9], його стаття про зміни соціально-класової структури селянства у 1927-1929 рр. [10]. Для літератури 20-80-х рр., яка базувалася на статистиці сільського господарства, була притаманна марксистська концепція формаційного розвитку суспільства, відтак принцип класовості, тобто пошук класовоутворюючих ознак, виявився своєрідною методологією вивчення соціальних відносин в українському селі 20-х рр.

Сучасна історична наука, подолавши марксистську парадигму висвітлення соціально-політичних та економічних відносин, схиляється до принципу об'єктивізму, віддаючи належне попередникам, але критично переглядає теоретико-методологічну базу. Актуальними залишились статистико-економічні дослідження соціальних процесів та явищ, про що свідчать дисертаційні роботи: В.В. Підгаєцького, присвячена розгляду соціальної структури міського населення 1920-х рр. [11], Д.К. Гриня, присвячена соціально-демографічним процесам в містах України 1920-1930-х рр. [12]. Статистичний метод та конкретні матеріали сільськогосподарської статистики використовували Ю.А. Святець для соціально-економічної типологізації селянських господарств [13], С.В. Корновенко для вивчення податкової політики влади в українському селі [14]. Історико-економічний аспект розвитку селянського господарства УСРР періоду непу показав В.В. Калініченко, ґрунтовна монографія якого суттєво вирізняється від інших, позаяк вражає значним корпусом статистичних довідників, аналізом структури сільського господарства, бюджетів селянських родин [15]. На статистичних джерелах написана також книга В.М. Лазуренка про заможних селян України 1920-х рр. [16], монографія О.О. Сушка, котрий проаналізував статдовідники 1920-х рр. [17, 16-21].

Завданням статті є виявлення інформаційної репрезентативності сільгоспстатистики, з'ясування її вичерпності стосовно моделювання соціально-економічних ознак підприємницького типу селянських господарств, тобто здійснення своєрідного текстологічного аналізу шляхом співставлення тих чи інших видань. Важливо встановити не лише факт достовірності даних, а також їхню проблемно-хронологічну самодостатність. Перша половина 20-х рр., порівняно з другою, представлена значно гірше статдовідниками, тому важливо здійснювати пошук інформації в інших джерелах, звертаючись до відомчої статистики.

Адміністративно-територіальні межі сільських районів України представлені в статщорічниках, які з'явилися у 1925 та 1926 р. Передмову до них написав керівник ЦСУ УСРР С. Мазлах. Так, щорічник 1925 р. побудований за галузевим принципом (промисловість, торгівля, праця, сільське господарство), а також за соціально-економічними формами господарювання (державною, кооперативною, приватною) [17]. Запозичивши методику соціального поділу населення, якою користувалися під час перепису міського населення 1920 р., упорядники щорічника застосували визначення "хазяї", виокремивши серед них категорії з найманими робітниками та членами власних родин. До "хазяїв" були віднесені "сільські господарі" – самодіяльні і несамодіяльні, хоча складно збагнути критерії самодіяльності: приватні чи кооперовані. Щорічник 1925 р. подає динаміку природного руху населення в Україні за 1867-1914 рр., а також загальну кількість та національний склад міського і сільського населення 1920 та 1923 р. [17, 27]. Виявляється, що в Україні у 1920 р. було понад 22 млн. осіб, з них сільського – 17,8 млн., у тому числі 15,2 млн. етнічних українців [17, 13]. Якщо в 1925 р. було 53 округи, то наступного року залишили 42 [18]. Протягом другої половини 20-х рр. зменшилася кількість районів з 700 у 1925 р. до 579 на 1 січня 1930 р. Вражає інше: збільшення сіл, яких у 1925 р. налічувалося 41664 [17,4], а в 1930 54770 [19, 1]. Зростання населених пунктів на 13 тис. можна пояснити лише заснуванням хуторів або розподілом сіл між сільськими радами, хоча ця цифра заслуговує ретельного статистичного дослідження.

Відстежити динаміку сільського населення в Україні можна за даними декількох статистичних видань. Збірники, які виходили після демографічного перепису 1926 р. в СРСР, безумовно, враховували його дані, відтак вони є достатньо вичерпними. На 1 січня 1928 р. в УСРР було 29,6 млн. населення, а наступного 1929 р. – 30,3 млн., тобто збільшилося на 700 тис. з лишком, а порівняно з 1920 р. на 8 млн. осіб. На позитивний приріст населення та його прогресивну соціально-вікову структуру звернута увага В.В. Калініченком [15, 27]. Кількісне зростання сільського населення та його питомої ваги в Україні свідчило про аграрно-промисловий розвиток українського суспільства, про соціально-економічне походження та статус аграрної нації. Упорядкований національний склад сільського населення за наслідками демографічного перепису 1926 р., опублікований у 1927 р. окремою книгою [20], переконливо доводить цей історичний факт. Довідник показує етнічний склад господарств та кількість селянських дворів в сільських радах усіх районів УСРР.

Загальна кількість селянських господарств у 1923-1920 рр. згадується в статдовіднику про сільське господарство, що вийшов в 1930 р. [19]. Їх збільшення на 400 тис. свідчило про дроблення селянського двору. Протягом 1924-1928 рр. відділ сільськогосподарської статистики ЦСУ УСРР проводив весняне вибіркове обстеження селянських господарств. Зокрема, за його даними у 1924 р. налічувалося 4,9 млн. селянських дворів, або на 24 тис. більше від даних довідника 1930 р. [21, 1]. До розробки було залучено 516 тис. господарств, тобто близько 11% їх загальної кількості, що свідчило про достатньо високий рівень репрезентативності статистично-економічних відомостей. Найбільша кількість господарств припадала на Київську – 861 тис., друге місце посідало Поділля – 756 тис., а далі Полтавщина – 644 тис., Катеринославщина – 581 тис., Одещина – 575 тис. [21, 63]. Підсумки весняного обстеження селянських господарств, проведених у 1925 р. [22] та 1928 р. [23], віддзеркалювали певну методологію виявлення їх матеріальних статків з метою встановлення оптимальних норм оподаткування, але за соціально-класовим принципом, тому пошук був прискіпливим і детальним. Відділ сільськогосподарської статистики очолював досвідчений і фаховий статист М.Б. Гуревич, засновник факультету статистики Київського інституту народного господарства [24].

Тематичні довідники, які також виходили у 20-х рр., висвітлювали норми харчування сільського населення, які вдалося виявити шляхом опитування майже 5 тис. господарств у жовтні 1926 р. та березні 1927 р. [25]. На харчування впливали не лише "заможність" двору, а також сезонність та валовий збір зернових культур. Разом із даними монографічних обстежень селянських бюджетів, які торкалися незначного відсотка селянських господарств [26], можна відтворити не лише їх соціально-економічний тип за природничо-історичними районами, а

передусім показати мотивацію і структуру сільськогосподарського виробництва. Наприклад, з'ясування норм годівлі худоби, проведене ЦСУ УСРР у 1925-1926 рр. [27], сприяє вивченню стану продуктивної робочої худоби в українському селі. Якщо зосереджуватися на них безпосередньо, то можна показати повсякденне життя селянських господарств, а не їх мотиваційну складову. Виробничо-збутову діяльність та сировинний потенціал 1925/26 р. розкривають матеріали статдовідника, опублікованого у 1927 р. [28].

Цінова політика радянських органів влади належить до малодосліджених проблем, особливо в сільському господарстві. Статистичні довідники, які стосувалися "руху цін", мають широке застосування. Ціни на продукти сільського господарства дозволяють говорити про можливості кожного селянського двору, про його купівельну спроможність, соціально-побутову мотивацію виробництва. Зокрема, під керівництвом М.Б. Гуревича було укладено статдовідник про сільськогосподарські ціни 1925-1927 рр. [29]. Подібні збірники, які з'явилися у 1928 р. [30] та 1929 р. [31], потребують відповідної методики дослідження, тобто конкретної мети та завдання. За коливанням сезонних хлібних цін простежується динаміка товарності зернових культур, хоча на неї впливали різні фактори (валовий збір тощо), а ціни на споживчі товари (гас, ситець, чоботи) дають відповідь на масове поширення в українському селі кустарного виготовлення одягу. Наявність худоби в селянських господарствах України 1923-1938 рр. [32] і динаміка цін на неї, особливо на робочу худобу, демонструє соціальні пріоритети селянського двору, а порівняння його грошових видатків з цінами на промислові товари – купівельну спроможність. Матеріали про оподаткування прибутків населення [33] становлять джерельну базу вивчення економічного потенціалу селянських господарств, але будь-який статистичний довідник мав галузево-тематичне спрямування, відтак потребує системного вивчення.

Підсумовуючи огляд статистичних видань 20-х рр. з історії розвитку селянських господарств, зазначу їх високу інформаційну наповненість та вичерпність, належну репрезентативність даних та розрахунків. Жоден із опублікованих статдовідників неспроможний розкрити повну соціально-економічну характеристику організаційно-функціональної мотивації підприємницької діяльності селянського двору. Системний аналіз можливий, але за наявності різнопланових статдовідників, однак у кожному випадку необхідна конкретна постановка мети і завдання проблемно-тематичного дослідження.

1. *Крицман Л. О статистическом изучении классовой структуры советской деревни // На аграрном фронте. – 1927. – № 10.*
2. *Струмилин С.Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве. Статистико-экономический сборник / Под ред. и с предисл. С.Г. Струмилина. – М.: Вопросы труда, 1926.*
3. *Альтерман А. Розвиток хлібного господарства та хлібної торгівлі України. – Х.: Радянський селянин, 1928.*
4. *Левчук В.С. Статистические источники по истории индустриализации СССР и их использование в литературе 20-30-х годов // Источниковедение отечественной истории. Вып. 1. – М.: Наука, 1973.*
5. *Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исследования, этапы взаимоотношений. – М.: Наука, 1989.*
6. *Гребениченко С.Ф. Массовые источники по истории мелкой промышленности СССР 1930-30-х годов (методы анализа и обработки статистических данных): Автореферат дис... канд. ист. наук. – М., 1989.*
7. *Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры. – М.: Наука, 1988.*
8. *Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979.*
9. *Водотыка С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика: Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1984.*
10. *Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927-1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 2.*
11. *Подгаецкий В.В. Социальная структура населения городов Украины в годы НЭПа: (Опыт многомерного статистического анализа материалов переписей 1923-1926 гг.): Автореферат дис... докт. ист. наук. – М., 1992.*
12. *Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 2000.*
13. *Святець Ю.А. Соціально-економічна типологізація селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993.*
14. *Корновенко С.В. Податкова політика Радянської влади в українському селі у відбудовчий період (1921-1925 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000.*
15. *Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. – Харків: Основа, 1997.*
16. *Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. – Черкаси: "Ваш Дім", 2005.*
17. *Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925.*
18. *Україна. Статистичний щорічник. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926.*
19. *Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Вип. 2. – Х.: Господарство України, 1930.*
20. *Національний склад сільського населення України (за національністю господарств). Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р. Статистика України № 26. Серія XVII. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927.*
21. *Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 році (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 59. Серія II. Сільськогосподарська статистика. Т. III. Випуск 7. – Х.: ЦСУ УСРР, 1925.*
22. *Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 році (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 86. Т. 3. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926.*
23. *Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 році (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 160. Т. III. Серія II. Сільськогосподарська статистика. Випуск 15. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929.*
24. *До 25-річчя статистичної й наукової діяльності проф. М.Б. Гуревича // Вісник статистики України. – Вип. 1. – Х., 1929.*
25. *Харчування сільського населення України 1926-27 р. Статистика України № 118. Том VII. Вип. 2. Серія*

II. Сільгоспстатистика. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927.
26. Селянські бюджети (монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924-25 господарчий рік. Статистика України. Серія II. Том IV. Вип. 3. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927.
27. Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925-26 р.: Статистика України № 149. Т. IV. Вип. 6. Серія II. – Х.: ЦСУ УСРР, 1929.
28. Планова заготівля та збут продуктів сільського господарства й сільськогосподарської сировини року1925-26: Статистика України № 113. Том IV. Вип. 1. Серія XII. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927.
29. Ціни на продукти сільськогосподарського виробництва в сільських місцевостях України за 1925-1927 рр.: Статистика України № 145. Том IV. Вип. 6. Серія II. Сільськогосподарська статистика. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928.
30. Рух цін на Україні в 1926 р. Серія XII. Том 1. Вип. 5. Статистика України № 129. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXXV.
31. Рух цін на Україні в 1926-27 р. Статистика України № 128. Серія XII. Том 1. Вип. 6. – Харків-Полтава: ЦСУ, 1929.
32. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків: "Господарство України", 1929.
33. Матеріали до оподаткування прибутків населення. Облік 1926-27 року. Статистика № 146. Том IV. Вип. Ц. Серія VI. – Х.: ЦСУ УСРР, 1928. – XXI.

Ю.П. Присяжнюк

ВІЗІЯ СЕЛЯНСЬКОГО УКЛАДУ В КОНТЕКСТІ СОЦІОМЕНТАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ (НА МАТЕРІАЛАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.)

Більшість служителів Кліо визнають, що дослідження ментальностей, які репрезентують внутрішній світ, регулятивну сторону соціальної поведінки конкретних етноспільнот чи, скажімо, конфесійних груп, – справа надзвичайно складна. Адже йдеться про осмислення в межах наукових можливостей "надто тонкої матерії, яку ми хочемо зрозуміти – світовідчуття особистості та спільності, життєві цінності, певні опорні точки буття" [1, 162].

Напевне, що на ключову "опорну точку буття", причому і в онтологічному аспекті, і в гносеологічному, має всі підстави претендувати власне Людина. Сутність цього "безмежно складного біосоціального організму", як відомо, історичною наукою з'ясована ще недостатньо, хоча вже й напрацьовано значний досвід таких студій (його не варто сприймати надто оптимістично, бо велику частину зусиль може "звести на манівці черговий постмодернізм", і де за відсутності гідного інтелектуального опору черговий раз опиниться українська історична наука, передбачити не так складно).

Вкотре повертаючись до науково-теоретичної спадщини французької історіографії XX ст., доводиться визнати, що в ній знайдемо не так уже й багато фундаментальних праць, присвячених новій і новітній історії. Твердження повною мірою стосується української історіографії, представники якої поводяться надто стримано в опануванні цієї методологічної парадигми. Власне тому традиційне суспільство, як "пануюча системна множинність зв'язків" певного етапу розвитку української спільноти (тут людності XIX – початку XX ст.), невиправдано перебуває на узбіччі науково-дослідницьких інтересів. Потреба змінити ситуацію зумовлена насамперед особливостями історичного процесу, які в Україні назагал добре відомі: становлення української модерної нації (суспільства) відбувалося в умовах соціальної, господарської та ментально-культурної домінації "великого незнайомця" – селянства. Імовірно, багато з тих підходів, які медієвісти-анналісти зазвичай використовують для прояснення проблем "класичного" середньовіччя, доцільно було б залучити до осмислення явищ і процесів української "модерної" історії.

У цьому контексті своєю ґрунтовністю привертає увагу монографія О.Михайлюка, яка нещодавно побачила світ. Акцентуючи основні зусилля на проясненні "революційних взаємовпливів" селянства 1917-1921 рр., автор цілком виправдано "опустився в передісторію проблеми" (на два десятиліття) й зосередив свій пізнавальний інтерес на "існуванні багатомільйонного селянства, значною мірою відособленого від "міської цивілізації", котре зберігало особливі, докапіталістичні форми гуртожитку і власності, специфічну ментальність, елементи звичаєвого права й т.п." [2, 391].

На жаль, праця О. Михайлюка залишається чи не єдиною в українській історіографії, в якій хліборобський загал підросійської України досліджено через синтез соціальної й антропологічної ("внутрішньої") історії. Зазвичай, історики-аґрарники надають перевагу фрагментарним або незавершеним студіям, у яких "висвітлення явищ, подій, процесів не доведено до завершення, сюжетні лінії свідомо обриваються, бо, мовляв, погляд на цілісність, на розвиток від початку до кінця не є обов'язковою вимогою для історика" [3].

Проникаючи в латентний світ "історичної людини", намагаючись "перетворити його на складову історії", фахівці "нової історіографії" (одна з назв Анналів) звертали увагу на "системи, пов'язані з індивідуальною і колективною свідомістю", врядигоди небезуспішно поєднували "логічне з інтуїтивним, раціональне з ірраціональним, містичним" [1, 162; 4, 136-155]. Мета цієї розвідки набагато скромніша – через з'ясування ролі ментального вмісту спробувати на "східноєвропейському матеріалі" побачити, уявити, осягнути історію традиційного селянства (точніше автохтонного хліборобського населення Наддніпрянської України XIX – початку XX ст.) як унікального історичного соціуму.

Ментальний універсум (як сукупна множинність ментальностей – цих невидимих внутрішніх "механізмів життєдіяльності" людини (соціуму)) в загальних рисах віддзеркалює рівень історичного розвитку суспільства. Маємо всі підстави вважати, що картина світу українського селянства періоду, що досліджуємо, була ще великою заручницею природи, довколишнього середовища, знань про нього. У такій якості вона акумулювала в собі цілком конкретні господарські, релігійні, морально-етичні образи. Робила це значною мірою за тими універсальними процедурами, що й колективне підсвідоме іншоетнічного землеробського населення, яке перебувало на аналогічному етапі історичної еволюції та мешкало у схожих природнокліматичних умовах.

Для суб'єктів традиційного суспільства природу цілком виправдано можна вважати "діючою особою історії", позаяк вона містила й щораз виявляла надто

потужні, а часто тотально діючі властивості щодо втручання в життя людей, стійко й послідовно "визначала" спосіб їхнього мислення, а опосередковано, але не менш переконливо, – стиль господарювання, соціальну мобільність, політичну самореалізацію, рівень добробуту. Ментальне підґрунтя містило ту (тісно пов'язану з екологічним довкіллям) внутрішню ієрархію, коли воно залишалося "розділеним на вищих і нижчих істот, які мали відмінні функції та моральні імперативи" [1, 162].

Гносеологічна унікальність природи, як суб'єкта історичного процесу, виявляється, вочевидь, у тому, що вона незрівнянно менше залежить від історії політичної, соціальної, індивідуальної. Зрозуміло, що йдеться не просто про оригінальний, а незручний для осмислення світ, котрий занадто "населений казковими істотами". Їхня присутність не випадкова – вони виконують роль таких собі "співносіїв архетипів соціального поводження людей" [5, 49-55]. Можна погодитися з думкою А. Гуревича, що "неповне виокремлення людини з природи мало зберігатися доти – доки переважна маса членів суспільства вела натурально-господарський спосіб життя і в обміні з природою знаходила головне джерело задоволення своїх основних потреб" [6, 66].

Такою ж мірою не викликає заперечення той очевидний факт, що українське селянство Наддніпрянщини в XIX – на початку XX ст. історично ще "не виокремилося" зі світу природи настільки, щоб мислити себе абстрактно від неї, а тим більше протиставляти себе їй. Зв'язки з цим "німим, але обов'язковим" суб'єктом історії залишалися надто тісними. Міряючи їх своїм поглядом, хліборобська людність дистанціювалася від решти (порівняно "урбанізованішого") соціального середовища. У такий спосіб зберігала "внутрішню культурну цілісність", "знаходила себе в собі, у своєму тілі, у своїй діяльності" [6, 67].

Встановлено, що в соціальному ментальне виявляє себе як генетично зумовлене, як таке, що визначає структуру думки і не обмежується сферою усвідомленого. "Упізнаючи" її (точніше її фрагменти, "конструкції") здебільшого через раціоналізоване міркування (освіту, знання, комунікативний досвід), люди своєрідно використовують естетичні, етичні, релігійні, правові та інші цінності. Тому етнічні, станові, реґіональні стереотипи поведінки, представлені в традиціях, звичаях, виступають саме такою формою універсального зв'язку, а спільний колективний досвід репрезентує культура. Найнаочніше його "фіксують" релігійні вірування та мова.

У традиційному суспільстві релігійність становила невід'ємну й визначальну ментально-формуючу властивість його суб'єктів. Загалом ментальний і релігійний світи, якщо навіть спробувати їх уявити чимось окремішним, тісно перепліталися, взаємодіяли між собою, продукуючи відповідні (моральні, світоглядні) підсистеми. Сукупно, уже як певна цілісність, ці підсистеми складали достатньо монолітну мозаїку світобачення, за власною логікою "розставляли" ключові мотиви соціального поводження.

Що стосується традиційного селянського укладу в Наддніпрянській Україні, то до XIX ст. час встиг добре "попрацювати" над суперечностями історичних типів релігійності й у поєднанні з рештою ознак етнічного колориту витворив на ґрунті ментального традиціоналізму оригінальну систему поглядів та уявлень про світ. Надалі життєві проблеми, зокрема й ті, які виникали на ґрунті модерного суспільного творення, хлібороби зазвичай вирішували в рамках збережених релігійних уявлень. Їхній "релігійний портрет" зберігав ознаки "найтрадиційнішого віровчення", з притаманними православ'ю чуттєвістю, образністю, набожністю, до того ж "вміщеними" в патріархальні стереотипи практичного освоєння довкілля та домішками язичництва.

Щодо мови (мовної фразеологічної системи), як вербалізованої форми вияву соціокультурного, то вона виконувала функції накопичення, зберігання, обробки, трансляції інформації і, врешті-решт, слугувала ключовим чинником культурної пам'яті селянської верстви, її етнічного самозбереження та самобутнього розвитку, ефективним механізмом "протистояння ентропійним силам" [7, 143].

Потреба торкатися на свій лад своєрідної ментальної (культурологічної) сфери у процесі дослідження традиційного селянського укладу мотивована тією парадоксальною, на перший погляд, обставиною, що на сьогодні для фахівців історії ментальності проблемним залишається визначення загальноприйнятого предмету пізнання. Таким же далеким до оптимізації є довгоочікуване порозуміння дослідників стосовно виявлення та інтерпретації джерельної бази. Усе ж відсутність чітко зобов'язуючих методологічних параметрів тлумачення цієї "інакшої" минувшини уможливлює творче трактування тих аспектів життєдіяльності селянства, які політична, соціально-економічна та інші традиційні історіографічні практики висвітлювати не спроможні. Принаймні, їхні можливості тут суттєво обмежені. В умовах, коли "емпірична база ще не досліджена і не може бути підготовленою в найближчій перспективі", ставку зазвичай роблять "на інтуїтивному схопленні", "на можливостях свого інтелекту" [8, 57]. Іншими словами, альтернатива бачиться якраз у ефективнішому використанні потенціалу культур-антропологічного підходу.

Нагадаємо, що лише у візії представників класичної наукової історіографії XIX ст. середньовіччя (традиційний уклад) уперше почало розглядатися як самоцінний і незалежний об'єкт пізнання. Тоді, у щирому прагненні відтворювати минуле "таким, яким воно було насправді" (wie es eigentlich gewessen), натхненно пропрацювало кілька поколінь істориків. Однак на рубежі XIX-XX ст. "прямий онтологізм", що штучно позбавляв процес творення результатів епістемологічної діяльності самого суб'єкта наукового пошуку, рельєфно виявив свою обмеженість. З утвердженням некласичної науки в історіографії об'єкт пізнання потрапив у залежність до власне епістемологічних процедур, а сама історична наука набула ознак "логічно пояснюваної і виправданої персональності" (суб'єктивності).

У працях Г. Зіммеля, В. Дільтея, М. Вебера об'єктно-суб'єктний зв'язок отримав настільки переконливе методологічне обґрунтування, що ігнорувати його надалі стало вже просто некоректно. Це положення підтверджує факт новітнього (приблизно з початку 1990-х років) формування парадигми "постнеокласичної" науки. Вона передбачає "включення суб'єктивної діяльності в тіло

знання" і при цьому "ставка робиться на координацію різних підходів, яка забезпечує об'ємне бачення об'єкта дослідження" [9, 25].

У спробах оптимізувати підходи до тлумачення традиційного селянського укладу, який у XIX – на початку XX ст. продовжував домінувати в наддніпрянському суспільстві, привертає увагу спроба сприймати це явище ніби зсередини, тобто виходячи з уяви людей (хліборобів) про себе і своє оточення та відповідних їй структур повсякдення. Причому, на відміну від практики французької історіографії XX ст., "декілька поколінь якої зосереджували свої зусилля на реконструкції втраченого при модернізації світу в його антикварних подробицях", сучасний історик не приречений, вочевидь, мати справу тільки з "ланкою, що зв'язує попередню і наступну епоху". На українському історичному досвіді є нагода запропонувати таке знання, яке властиво зберігатиме інструменталістське, прагматичне значення.

І не лише тому, що "незмінним залишається прагнення оцінити роль тих чи інших подій та процесів… з позицій сьогодення, актуалізувати їх…, виходячи з сучасних ціннісних пріоритетів" [9, 27], але й через те, що самі ці процеси та явища істотно не змінилися. Історична ментальність, як "набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період" [10, 21], не втратила своєї історичної іммобільності (тяглості) й цілісності. Ніякої радикальної пертурбації, що спричинила б "розрив", у цій структурі не відбулося. Соціальні катаклізми XX ст. – революції, реформи, голодомори, масові репресії, війни – руйнівним чином на ній не позначилися.

Скориставшись броделівською теорією історичного часу, конкретизуємо: традиційний селянський уклад у контексті стосунків людей з природою, інших "повільних та автодинамічних змін" ("час довгої тривалості") не став іншим. А в такому разі (тут послугуємося дещо перефразованими міркуваннями Лє Гоффа) втрачається потреба відокремлювати історію "минулого" від вивчення "сучасних суспільств і економіки", як і відокремлювати дослідження суспільств, розвинутих чи "цивілізованих", від так званих "екзотичних".

Власне традиція і репрезентує селянський уклад, і заразом засвідчує потенціал його історичної живучості. У всій можливій повноті, різноплановості та багатоманітності вона становить ту "людиноцентристську глобальність" і "слоїсту, багатоступеневу, ешелоновану вглиб структуру, яка є, водночас, опорою і перешкодою історичного руху" [11, 197-198]. Під час її пізнання між істориком і "беззмістовними" попервах фактами визнається (повинна з'являтися) проміжна герменевтична ланка, культурна структура, де все, або майже все, може бути доосмислено. Світ цієї культури насамперед потрібно розуміти універсальним і таким, що виникає як перешкода на шляху історика. І вже в цьому універсальному зв'язку намагатися трактувати відібрані й такі, що перебувають у розпорядженні дослідника, фрагменти "об'єктивної реальності".

Отже, "найтривкішим елементом" суспільства, як тотального явища, в його "історико-традиційному виконанні" виступає культура. За антропологічною концепцією її варто сприймати і тлумачити як невід'ємну характеристику людини (соціальної істоти). У ролі "системи ментальних і психологічних умов поведінки, що існують… у певну епоху, включаючи… настанови і звички свідомості й способи артикуляції світу" вона має отримати прописку в історіографічній практиці [12, 20]. Культур-антропологія близька до задекларованої соціоментальної парадигми, яка, у свою чергу, дає змогу уникати ризиків потрапляння в "безкінечно розмиті" лабіринти теоретичних студій, як і небезпеки раз по раз "відриватися" від "живого людського середовища". Натомість допомагає зосереджуватися на його умовно загальних, основних, найстійкіших орієнтаціях (формах свідомості, психологічному інструментарії, духовному оснащенні) та манерах соціального поводження.

З огляду на сказане, "масові" підходи і тлумачення історичного процесу на теренах Наддніпрянської України потребують істотної кореляції та уточнень. Хоча б тому, що українську історію XIX – початку XX ст. не можна зарахувати до "класичного" середньовіччя, відповідно історіографію цього періоду – до медієвістики, однак і зачисляти традиційний селянський уклад до модерної історії також не виправдано.

---

1. *Кулешов С.В., Медушевский А.Н. Россия в системе мировых цивилизаций: Учебное пособие / Под общ. ред. О.В. Волобуева. – М.: ИКТЦ "Маркетинг", ИИА "Руський мир", 2001.*
2. *Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ: ТОВ "Інновація", 2007.*
3. *Постмодернізм та українська історична наука // http://www.bestreferat.com. (на 29.03.2008 р.)*
4. *Carlos A. Aguirre Rojas. Die "Schule" der Annales. Gestern, heute, morgen / Aus dem Spanischen von R. Lohmann. – Leipzig: Leipziger Universit?tsverlag, 2004.*
5. *Докладніше про специфіку концептуалізації природного довкілля в ментальних структурах українського селянства "найархаїчнішого" регіону Наддніпрянщини – Полісся див.: Присяжнюк Ю.П. Полісся як діюча особа вітчизняної історії (на матеріалах Волині посткріпосницького періоду) // Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки. – Вип.27. – Черкаси, 2001.*
6. *Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984.*
7. *Селіванова О.О. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспекти). – К.-Черкаси: Брама, 2004.*
8. *Медушевская О.М. Теория источниковедения // Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение. Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 1998.*
9. *Сахновський Є. Середньовіччя як об'єкт альтернативних методологій історичного пізнання // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці: Золоті литаври, 2000.*
10. *Історія європейської ментальности / За ред. П. Дінцельбахера. Пер.: В. Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004.*
11. *Зашкільняк Л.О. Методологія історії від давнини до сучасності. – Львів: Львівський держ. ун-т ім. І. Франка, 1999.*
12. *Гуревич А.Я. От истории ментальностей к историческому синтезу // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы "Анналов". – М.: Наука, 1993.*

О.І. Савченко

СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ РОСІЙСЬКОЇ ЗАКОРДОННОЇ ПРЕСИ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

На рубежі XIX- XX ст. за межами Росії видавалося чимало газет і журналів, що представляли різноманітні політичні сили, опозиційні самодержавству. Соціал-демократи, соціалісти-революціонери і анархісти, не маючи можливості випускати легальну періодику в умовах царату, розгортали видання власної преси в країнах Європи. На її сторінках розглядалися суспільно-політичні й соціально-економічні проблеми Російської імперії, що мали безпосереднє відношення до України. При цьому селянська тематика посідала одне з чільних місць на сторінках часописів російських політемігрантів. Аналізуючи аграрне питання в Росії, видавці і автори закордонних видань часто звертали свої погляди й до України. Це пояснюється як її місцем в сільськогосподарському секторі країни, так і розгалуженою мережею місцевих осередків антимонархічних партій, що діяли в багатьох українських регіонах.

До цього часу аграрна тематика на сторінках російської закордонної преси практично не досліджувалась. У радянській історіографії при вивченні емігрантських видань робився акцент на їх політичних платформах, ідеологічних позиціях, висвітленні проблем революційної боротьби [1]. У новітній українській історіографії ця тема розглядалася лише фрагментарно, у контексті вивчення історії емігрантської періодики кінця XIX-початку XX ст. [2].

У статті робиться спроба проаналізувати погляди видавців та авторів російських закордонних часописів на селянське питання на зламі XIX-XX ст. Актуальність такого дослідження обумовлена тим, що вони були добре поінформовані про становище на українських землях, а тому можуть використовуватися як джерела з вітчизняної історії аграрних відносин.

Одними з перших, серед закордонних видань, звернувся до аграрного питання журнал "Русский Рабочий". Він почав видаватися в Парижі у 1894 р., як часопис "Союзу російських соціалістів-революціонерів", – емігрантської організації "народовольців", що стала попередницею Партії соціалістів-революціонерів. У 1895 р. публікація часопису переноситься до Женеви, де він продовжував друкуватися до 1899 р. Фундаторами і співробітниками "Русского Рабочего" стали представники народницької еміграції Х. Житловський, Х. Рапопорт і О. Тєплов. І хоча сама назва видання вказувала на його орієнтацію на робітників, його тематика торкалася й селянства. У серпневому номері часопису за 1895 р. відзначалось, що організацію селян для боротьби з експлуататорами його видавці розглядають як першочергове завдання усіх робітничих партій [3]. Висловлюючись з приводу постійного недоїдання селян і голоду в Росії, автори "Русского Рабочего" прогнозували, що це буде продовжуватися до того часу, поки у селян не буде "незалежності від поміщика, незалежності від купця-куркуля [4].

На середину 90-х рр. XIX ст. "Союз російських соціалістів-революціонерів" фактично став єдиним закордонним центром есерівських груп, що на той час активно діяли в Києві, Харкові, Чернігові, Одесі. У програмі організації її головні завдання формулювались таким чином: "Пропаганда, агітація й організація для створення умов, що дають можливість розпочати й довести до кінця політичне визволення Росії за допомогою систематичної терористичної боротьби, яка виходить із різних прошарків населення"[5]. До таких верств населення автори програми відносили й українських селян.

У лютому 1900 р. представники соціал-революційної еміграції утворили в Парижі Аграрно-соціалістичну лігу, що ставила своєю головною метою "видання та поширення народної революційної літератури, придатної як для селянства, так і для міських фабричних й промислових робітників, особливо тих, хто має зв'язки з селом" [6, 86]. Наприкінці 1901 р. – на початку 1902 р., внаслідок згуртування малочисельних груп та гуртків, утворилася Партія соціалістів-революціонерів (ПСР). Її друкованим органом стала газета "Революционная Россия". Спочатку вона виходила в Росії, але з третього номера її видання переносять за кордон. У січні 1902 р. в Парижі вийшов третій номер "Революционной России", а потім випуск часопису продовжився у Женеві в типографії партії есерів [7, 505]. Редакцію газети очолювали М. Гоц і В. Чернов, перу якого належала більшість програмних й тактичних статей [8, 302].

У 1902 р. побачив світ спеціальний номер "Революционной России", повністю присвячений селянському питанню. У великій за обсягом теоретичній статті цього випуску редакція вказувала на те, що разом з вимогами перегляду робітничого законодавства, ПСР висуває завдання проведення широкомасштабної аграрної реформи. У повній відповідності до своїх ідейних переконань, есери висували в аграрному пункті програми-мінімум ПСР положення про "соціалізацію землі", яке полягало не в розширенні "індивідуального свавілля кожної окремої особи в розпорядженні землею – а навпроти, обмеження приватної власності, передачу якомога більшої кількості землі з рук окремих приватних осіб в колективне розпорядження вільних общин й товариств трудящих" [9].

В аграрному випуску газети вперше з'явились рубрики "Що робиться в селянстві" та "За кулісами урядового механізму", значна частина яких заповнювалася повідомленнями з України. Так, у першій рубриці розповідалось про поширення в Полтавській губернії агітаційної літератури ПСР українською мовою. У другій рубриці – друкувався текст наказу командувача Полтавського гарнізону від 5 квітня 1902 р., що вимагав від офіцерів і солдат військових підрозділів, викликаних для придушення "безпорядків", не вступати з натовпом у будь-які розмови, а "при стрільбі безцільних пострілів в повітря не робити та зброєю діяти на всю, по совісті" [9].

Після російської революції 1905-1907 рр. помітно зріс інтерес до селянського питання у соціал-демократів, які до цього орієнтувалися винятково на промисловий пролетаріат. Обговорюючи політичні та внутрішньопартійні проблеми, зарубіжні видання

РСДРП відгукувалися й на найбільш резонансні події в Росії. Їх увагу все більше почало привертати земельне питання, що набуло особливої злободенності після поразки революції.

У лютому 1908 р. в Женеві з'явився перший номер газети "Голос Социал-Демократа", що став друкованим органом меншовицької фракції РСДРП. До складу редакції часопису входили відомі соціал-демократи: П. Аксельрод, Ф. Дан, Г. Плеханов, О. Мартинов, Ю. Маслов, які не погоджувалися з позицією більшовиків з принципових питань революційного руху. Поява "Голоса Социал-Демократа" співпала з проведенням у країні земельної реформи П. Столипіна, з оцінками якої виступали на сторінках часопису його автори. Першим висловив своє, надто негативне, ставлення до нового аграрного законодавства О. Мартинов. Він заявляв, що аграрна реформа, яка здійснюється під прапором звільнення селянської особистості від патріархальних сімейних зв'язків, насправді переслідувала зовсім іншу мету – "емансипацію старих домогосподарів від впливу молодого революційного покоління та залучення інтересів цих нових власників до інтересів поміщиків" [10]. Незважаючи на потужній тиск на селян з боку чиновників, О. Мартинов не вірив в успіх аграрної реформи, так як вважав, що "глибинні народні традиції общинного землеробства, поєднані з історичним розвитком російського села, будуть мало рахуватися з намірами П. Столипіна" [10].

Актуальність аграрного питання в Росії на той час підтвердилася й тому, що саме ця проблема стала приводом до гострої полеміки між більшовиками й меншовиками, яка розгорнулася на сторінках закордонних газет РСДРП. У 1908 р. "Голос Социал-Демократа" опублікував "Лист до редакції" відомого російського економіста, автора ряду праць з аграрного питання П. Маслова. У ньому він виклав власну точку зору на вчення К. Маркса про земельну ренту, а також піддав критиці позицію В. Леніна з цього питання [11].

Незабаром на сторінках більшовицького часопису "Пролетарий", що тоді видавався у Швейцарії, під заголовком "П. Маслов в істериці", з'явилася відповідь В. Леніна на цей лист. Автор статті відкидав всі звинувачення на свою адресу і, аргументуючи науковість марксистського розуміння сільськогосподарської ренти, заявляв, що "доводи Маслова проти Маркса є безглуздя несказанне і плутанина нечувана" [12, 240]. Відповідаючи на подібні закиди, П. Маслов писав, що публікація в "Пролетарии" вказувала на небажання лідерів більшовицької фракції зрозуміти сутність аграрного питання. "Можливо, – зауважував він, – це повчання стане зрозумілим і для Леніна, можливо він кине писати про те, чого не знає і не розуміє" [10].

Столипінська аграрна реформа та її наслідки жваво обговорювалися на сторінках центрального органу ПСР – газети "Знамя Труда", що протягом 1908-1914 рр. видавалася в Парижі [7, 219]. У 1909 р. його редакцію очолили відомі есерівські теоретики і публіцисти – В. Чернов і М. Ракітніков. Як друкований орган партії, що прагнула спиратися на селянство, "Знамя Труда" постійно зверталося до аграрної тематики. У статті М. Ракітнікова розповідалося про ті наслідки для селян в Росії, які буде мати столипінська реформа. Вказавши на те, що уряд може зруйнувати общину тільки поставивши її у правові умови, що суперечать її нормальному розвитку, автор зв'язав вирішення аграрного питання з ментальністю російського селянства. Він звертав увагу на нездатність властей змінити ті погляди й ту психологію селянина, що формувалася віками, практикою колективного ведення господарства. "Ці психологічні надбудови, безумовно, – наполягав М. Ракітніков, – збережуться ще дуже довго у нашого народу й при достатньо енергійній пропаганді поступово перейдуть у свідомі соціалістичні переконання" [12].

Говорячи про тактичні питання роботи на селі, інший співробітник часопису – Л. Волгіна висловлювалася за нейтральність селянських спілок щодо політичних переконань своїх членів. Вона вважала дуже небажаним для них висування будь-якої спільної політичної програми. Селянські спілки, зазначала Л. Волгіна, повинні стати поза партією й бути не тільки безпартійними, але й абсолютно самостійними і незалежними від неї [13].

Наслідкам столипінської аграрної реформи приділяла увагу й закордонна газета соціалістів-революціонерів "Земля и Воля", що видавалася спеціально для селян. Вона почала виходити у Петербурзі з січня 1907 р., але після придушення революції її видання було перенесено до Франції. У Парижі протягом 1908-1912 рр. вийшло 26 номерів часопису [7, 216]. Абсолютне неприйняття видавців і авторів есерівської газети дістала земельна реформа П. Столипіна, яку вони називали "законом про селянське розорення". Його небезпеку вони вбачали у тому, що він руйнував селянську общину і віддавав її землю на розкрадання куркулям. Публіцисти часопису наполягали на тому, що у відповідності з цим законом, сільські начальники дістали право ділити землю на території всієї країни між куркулями й багатіями, а бідноту – пускати жебраками по світу [15].

Альтернативу столипінській реформі "Земля и Воля" вбачала в реалізації аграрної програми ПСР, як єдиної можливості справедливого вирішення земельного питання. "Ми, соціалісти-революціонери, завжди дотримувалися того твердого переконання, що земельне питання може бути вирішено тільки тоді, – роз'яснювала читачам газета, – коли буде скасована приватна власність на землю, коли уся земля перейде у володіння всього народу і його громадяни будуть мати рівне право на трудове користування нею" [15].

Спостерігаючи за наслідками, яка мала земельна реформа П. Столипіна для селян в Росії, "Земля и Воля" звертала увагу на становище тих з них, хто вийшов з общини. У 1912 р. редакція вказувала, що з різних куточків країни лунають скарги хуторян на те, що у них немає ні пасовищ, ні води, ні шляхів. На основі цих фактів часопис приходив до висновку, що "вигоди від нового земельного закону селянам нема ніякої, а шкоди страшенно багато" [16].

Відмінну від соціал-демократів та есерів позицію щодо селянського питання мали анархісти. Зі сторінок емігрантської преси вони піддавали критиці аграрні положення програмних настанов як РСДРП, так і ПСР. Один із співробітників часопису "Анархіст", що виходив у Женеві 1907-

1909 рр., Б. Лінцов, у статті "Аграрне питання і соціалістичні програми" засудив проект програми РСДРП, що передбачав "муніципалізацію землі" й погляд В. Леніна з цього питання. Автор доводив непотрібність аграрної програми для анархістів, так як саме гасло "побудови анархічного комунізму" він вважав єдиною платформою й кінцевою метою, що краще всіляких програм висловлює прагнення робітників і селян" [17].

Видавці закордонних видань були добре знайомі з проблемами українського селянства, так як осередки анархістів діяли в Києві, Катеринославі, Одесі, Полтаві, Херсоні, Олександрівську та Гуляйполі. У 1906-1910 рр. в Парижі анархісти видавали журнал "Буревестник", який завдяки своїм дописувачам на місцях регулярно інформував читачів про становище селян в Україні. У жовтні 1908 р. журнал повідомляв про розповсюдження катеринославськими анархістами агітаційних листків "До усіх селян" серед мешканців Вознесенівки, Кічкаса, Хортиці і Янцева. У цьому ж номері "Буревестника" подавалась інформація про те, що з 1907 р. в Гуляйполі діяло декілька анархістських гуртків, членами яких було близько 60 селян [18].

Таким чином, матеріали, надруковані в російській зарубіжній пресі, представляють собою цікаве й оригінальне джерело, дослідження якого сприяє розширенню наших знань з історії українського села кінця XIX – початку XX ст.

1. *Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. – М., 1975; Гинев В.П. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества (1902-1914 гг.). – Л., 1983; Канев С.Н. Революция и анархизм. – М., 1987; Комин В.М. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных партий. – Калинин, 1970.*
2. *Лебеденко О.М. Анархісти на Україні в 1903-1908 рр.// Український історичний журнал. – 1991. – № 1; Мороко В.М. Закордонні організації ПСР у 1906 – першій половині 1907 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2005. – Вип. XIX; Савченко А.И. Пресса российских политических эмигрантов в конце XIX – начале XX веков. – М., 1997.*
3. *Русский Рабочий. – 1895. – серп.*
4. *Русский Рабочий. – 1896. – жовт.*
5. *Російський центр збереження та використання документів новітньої історії. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.5.*
6. *Спиридович А.И. Революционное движение в России в период империализма. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886-1916. – Пг., 1918.*
7. *Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996.*
8. *Колесниченко Д.А. В.М.Чернов // Россия на рубеже веков: Исторические портреты. – М., 1986.*
9. *Реолюционная Россия. – 1902. – 25 липн.*
10. *Голос Социал-Демократа. – 1908. – листоп. – груд.*
11. *Голос Социал-Демократа. – 1908. – трав. – черв.*
12. *Ленін В.І. П.Маслов в істериці. Повн. зібр. тв. – Т.17.*
13. *Знамя Труда.- 1910. – квіт.*
14. *Знамя Труда.-1910. – лют.*
15. *Земля и Воля. – 1909. – серп.*
16. *Земля и Воля. – 1912. – квіт.*
17. *Анархист. – 1908. – квіт.*
18. *Буревестник. – 1908. – жовт.*

Д.Г Тихоненко, М.О. Горін

ДО 50-РІЧЧЯ ЕПОХАЛЬНОГО ОБСТЕЖЕННЯ ҐРУНТІВ УКРАЇНИ (ІСТОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ОРІЄНТИРИ)

Півстоліття назад було здійснене крупномасштабне обстеження ґрунтів України. Епохальність подібного суцільного обстеження, проведеного за безпрецедентною на той час науково-агровиробничою програмою оцінки (характеристики) головного народного багатства, навіть за вимірами того часу, не підлягала жодному сумніву. Суцільне обстеження ґрунтового покриву колгоспів і радгоспів розпочалося в 1957 р. і закінчилося у 1961 р. Проведення цих робіт регламентувала спеціальна Постанова Уряду Української РСР (№ 1093 від 8.IX та наказ № 648 по Мінсільгоспу УРСР від 23.X.1956 р.). Вона поклала керівництво картографуванням ґрунтів та його методичне, кадрове, організаційне й інше забезпечення на новостворений на базі факультету агрохімії та ґрунтознавства Харківського СГІ (нині Харківський національний аграрний університет, ХНАУ ім. В.В. Докучаєва) Український науково-дослідний інститут ґрунтознавства (УНДІГ).

Тому були свої причини, передусім історична традиція [1-10].

Ця кафедра, незважаючи на глобальні потрясіння, спричинені двома світовими війнами та повоєнними відбудовами народного господарства, підтвердила свій статус першої у світі кафедри ґрунтознавства, що її заснував В.В. Докучаєв. Докучаєвські традиції і методи дослідження ґрунтів примножили й удосконалили на кафедрі його учні та послідовники – М.М. Сибірцев, К.Д. Глинка, Г.Г. Махів, В.І. Крокос, О.Н. Соколовський, О.М. Грінченко, М.К. Крупський, Г.С. Гринь, О.М. Можейко та ін. Завдяки їм у Харкові за рік до початку крупномасштабного обстеження ґрунтів і було створено УНДІГ (нині ННЦ "ІГА ім. О.Н. Соколовського" УААН), який не випадково став, разом з докучаєвською кафедрою, авторитетним науково-методичним центром ґрунтових обстежень (потім світова спільнота назвала його "харківською школою ґрунтознавства"). УНДІГ тоді очолював акад. О.Н. Соколовський, ректор Харківського СГІ і завідувач каф. ґрунтознавства.

Знаковість, епохальність та незникаюча актуальність суцільного картографування ґрунтів України підкреслюється тим імперативним постулатом, що у всі часи, у всіх народів головним національним багатством завжди була Земля, іншими словами, земельно-грунтовий ресурс держави. Й от вперше у світовій практиці було ретельно перевірено кількість цього безцінного ресурсу та обстежено стан його ґрунтової складової під кутом зору придатності для вирощування провідних сільськогосподарських рослин. Незважаючи на пріоритет такого суто виробничого замовлення на пакет документів ґрунтового обстеження (ґрунтовий нарис, аналітичні характеристики, комплект агрономічних картограм з рекомендаціями щодо раціонального використання земель), саме ті матеріали слугують еталонами нинішнього фонового моніторингу якості ґрунтів, акцент в якому сьогодні однозначно

й не випадково зміщено в бік екологічних параметрів, які виводять на зовсім нові, ноосферно орієнтовані, засади поводження з головним національним багатством нашої держави [11-13]. Нині загальновизнаною стала необхідність пошуку конкретних способів подолання екоцидних впливів антропогенної діяльності як на довкілля (оточуюче середовище з ґрунтами у його складі), так і на саме суспільство. При цьому вкрай актуалізувалася потреба прийняття на всіх рівнях (від локального і місцевого до міждержавного і глобального) відповідальних програмних рішень, спрямованих на усунення протиріччя між обмеженістю природних (передусім ґрунтово-земельних) ресурсів і зростаючими потребами суспільства та його окремих представників.

Прийняті у нинішній землецінувальній практиці України підходи до оцінки земель та їх ґрунтових компонентів, на жаль, вже не зовсім відповідають сучасним юридично-правовим нормативам земельно-рентних відносин, які сповідують цивілізовані держави, де головним орієнтиром слугує екологічна оцінка землі як головного стратегічного ресурсу прийдешніх поколінь. Такий, здавалося б, очевидний євростандарт землецінування все ще не запроваджено в Україні. Нерегульована державою стихійна гонитва за надприбутками, здобутими за рахунок природи (землі) на тлі злиденного існування переважної більшості українців, зовсім не залишила місця для такого традиційного в Україні орієнтиру як моральний (екоетичний) вибір між добром і злом у стосунках Соціуму із Землею з її біогеоценотичним розмаїттям, як передумовою сталого землекористування, а отже й гармонійного розвитку нашої держави. Її чорноземні та інші біосферні еталони родючості, гранично вигідно розташовані в самому центрі європейського континенту, на перехресті євразійських та інших трансконтинентальних торговельних шляхів, часто деградують.

Матеріали крупномасштабного обстеження ґрунтів колгоспів і радгоспів Української РСР, отримані півстоліття назад, і сьогодні продовжують служити імперативно обмежувачем, який забороняє відчужувати для суто промислових потреб сільськогосподарські землі, дефіцит яких породив шалене суперництво підприємців, олігархів, бізнесменів, фінансистів за землі рекреаційного, лісогосподарського та природно-заповідного фондів. При здійсненні будівельних робіт, спорудженні автобанів, відкритті нових кар'єрів знищуються лісосмуги, невеликі гаї, переліски, цілинні трав'янисті фітоценози на схилових, заплавних та інших екологічно вразливих землях. Спокуса легкого отримання прибутку на головному багатстві нації та безпорадність різних служб сприяють тому, що в Україні мало хто задумується над тим, що втрата ґрунтово-ценотичного екрану загрожує серйозними порушеннями гідрологічного режиму в межах цілих річкових басейнів (а вони є міждержавними), зміною рівня водоймищ і річок, активізацією деградації ґрунтів та інших небажаних процесів, які сприяють опустелюванню центру європейського континенту, де кліматогенних пустель не може бути за визначенням. За таких грунтово-екологічних умов продовжується занепад колиски українського етносу – села, де ще недавно збиралися високі за світовими мірками врожаї зернових, фуражних та інших культур, випасалися величезні гурти худоби, гній від яких був основою підвищення родючості ґрунтів і добробуту 52 млн. українців [10, 11, 13].

Сьогодні Україна стоїть на порозі відміни мораторію на продаж земель сільгосппризначення. Їх перетворення на товар в державі з найнижчою ставкою земельної ренти в Європі вкрай актуалізує проблему реальної ціни такого товару, на який однозначно знайдуться покупці, бо він є в дефіциті ("купуйте землю – вона більше не виробляється", – радив американцям Марк Твен). Отже, якою буде ціна землі, коли на ринок викинуть найбільший її актив, і як це вплине на економіку України? Ці багатоаспектні запитання повисають буквально у повітрі при огляді унікальної інформації про ґрунти та їх стан, вперше у світі отриманої 50 років назад саме в Україні.

Ґрунтове обстеження охопило тоді біля 45 млн. га сільськогосподарських земель. Грандіозним був територіальний розмах картографувальних робіт і бездоганним виявилося їх методичне, наукове, інструментальне та організаційне забезпечення як напередодні, так і в процесі обстеження ґрунтів. Лише тепер, майже півстоліття після їх завершення, можна оцінити з позицій історичної ретроспективи у всій повноті їх наукову й народногосподарську значимість.

О.Н. Соколовський виховав плеяду ґрунтознавців, які заклали міцні наукові підвалини харківської школи агрономічного ґрунтознавства [1, 3, 4, 7, 10]. Першими тут стоять імена професорів О.М. Грінченка, М.К. Крупського, О.М. Можейка, Г.С. Гріня. Вони сформували при УкрНДІ ґрунтознавства спецгрупу зональних інспекторів, які винесли на своїх плечах весь тягар проведення і узагальнення матеріалів епохальної зйомки ґрунтів України: Н.Б. Вернандер і Г.М. Самбур – Полісся; Г.С. Грінь і С.О. Скорина – Лісостеп; В.Д. Кисіль і О.М. Можейко – Степ; А.Ф. Яровенко – Донбас; Г.В. Новікова – Степовий Крим; Г.А. Андрущенко – Карпати; М.А. Кочкін – гірський Крим. Координацію робіт з картографування ґрунтів також здійснювали фахівці МСГ УРСР, яких очолював Б.З. Харченко, а після завершення експедиційних робіт при їх генералізації – відділ ґрунтових обстежень "Укрземпроекту" (С.О. Скорина, а потім – О.П. Канаш).

Ґрунтове обстеження сільськогосподарських земель України проводилося в масштабі 1:10000; 1:25000 ґрунтовими загонами та експедиціями, які працювали при 36 наукових установах і вищих навчальних закладах республіки. Основу спеціалістів ґрунтових експедицій склали ґрунтознавці (старші техніки, інженери, старші інженери) – випускники факультету ґрунтознавства та агрохімії Харківського СГІ ім. В.В. Докучаєва та Української сільськогосподарської академії (нині Національний аграрний університет Кабінету Міністрів України), а також ґрунтознавці, які закінчили географічні та біолого-ґрунтознавчі факультети університетів (Київського ім. Т.Г. Шевченка, Львівського ім. І. Франка та інших). Кадри ґрунтознавців для експедицій поповнювалися випускниками спецкурсів, які функціонували при Харківському СГІ ім. В.В. Докучаєва. Заняття тут проводили Г.С. Грінь, В.Д. Кисіль, А.Ф. Яровенко та інші видатні

ґрунтознавці й агрохіміки України. Знаковою рисою ґрунтових загонів була обов'язкова участь в їх роботі агрономів, геоботаніків, луківників і землевпорядників. Методичне керівництво агрономічною частиною робіт ґрунтових експедицій здійснював УкрНДІ землеробства разом з обласними державними сільськогосподарськими дослідними станціями, а методичним керівником лабораторного аналізу відібраних зразків ґрунтів в лабораторіях масових (хімічних) аналізів при сільгоспінститутах та університетах був М.К. Крупський. Для наукового забезпечення аналітичних робіт він видав посібник з хімічного аналізу ґрунтів [14], який не втратив своєї значимості до цього часу, ставши основою сучасних ДСТУ.

По завершенню ґрунтового обстеження кожне господарство (тоді колгоспи і радгоспи) республіки одержало всі необхідні матеріали з агрономічної характеристики ґрунтів. Вони включали: карту ґрунтів (масштаб 1:10000; 1:25000), набір картограм, які "розшифровували" карту ґрунтів з агрономічних позицій та агрогенетичний нарис конкретної території з рекомендаціями щодо окультурювання та підвищення родючості ґрунтів (система сівозмін, внесення органічно-мінеральних добрив, вапнування й гіпсування, гідротехнічна та агролісова меліорації, захист від водної та вітрової ерозії тощо), підвищення продуктивності природних кормових угідь, покращення їх використання, раціональне використання земель). Матеріали ґрунтових обстежень надали всім землекористувачам вкрай потрібну їм на той час інформацію про земельні ресурси – експлікацію, агровиробничі можливості, конкретні рекомендації щодо їх раціонального використання та поліпшення (окультурювання). Успішне завершення небувалих в історії ґрунтознавства за розмахом, задумом і реалізацією робіт стало можливим завдяки освоєнню ґрунтознавцями України всіх накопичених наукою про ґрунти знань, передусім, у картографуванні ґрунтів та агрогеохімічній інтерпретації складених ґрунтових карт. Останню результативно здійснили науковці під керівництвом акад. П.А. Власюка, який вперше у світовій практиці склав картограми вмісту мікроелементів у ґрунтах України [15].

Розглядаючи ретроспективно ґрунтово-картографічні роботи на теренах України, слід згадати грандіозні роботи, проведені у СРСР у масштабі 1:4200000 під керівництвом К.Д. Глінки і Л.І. Прасолова у 1925 р., а також складені карти – ґрунтова карта Європейської частини СРСР (1:2500000, Л.І. Прасолов, 1930 та І.П. Герасимов, 1947); карта ґрунтів та материнських порід волого-субтропічної зони СРСР (М.Н. Сабашвілі, 1936); карта природно-ґрунтового районування СРСР (С.В. Зонн, І.С. Лупінович, П.А. Літунов, 1947); карта ґрунтів СРСР (1:4000000, Н.Н. Розов, С.В. Лобова за ред. І.П. Герасимова, 1956); ґрунтові карти України, Білорусі тощо.

Класичні роботи з класифікації, діагностики і картографування ґрунтів в переддень крупномасштабної зйомки ґрунтів України (1957 р.) проводилися в "Почвенном институте им. В.В. Докучаєва", Інституті географії АН СРСР, на факультетах ґрунтознавства МДУ ім. М.В. Ломоносова, Ленінградського держуніверситету, Молдавського НДІ ґрунтознавства ім. М.О. Дімо, факультетах агрохімії і ґрунтознавства Тимірязєвської (Москва), Білоруської та Естонської (Тарту) сільськогосподарських академій, Горьковського СГІ, ґрунтово-біологічного факультету Воронежського держуніверситету, Грузинського інституту субтропічних культур, ґрунтознавцями Середньої Азії, Сибіру і Далекого Сходу та інших регіонів. Були видані методичні розробки І.Ф. Садовнікова "Почвенная картография" (1952) і "Почвенные исследования и составление почвенных карт" (1953) та найбільш повна й методично цінна робота "Почвенного Института им. В.В. Докучаєва" "Почвенная схемка" за ред. І.В. Тюріна, І.П. Герасимова, О.М. Іванової [16].

Саме на такому історичному тлі та науково-методично-практичному рівні розпочалися і були проведені крупномасштабні дослідження ґрунтів України у 1957-61 рр. Перед початком цих робіт, крім вирішення усіх організаційних, фінансових та інших проблемних питань, вченими ґрунтознавцями України під керівництвом О.Н. Соколовського, а потім (з 1959 р. після його смерті) – професорів О.М. Грінченка та М.К. Крупського були підготовлені всі необхідні методичні, наукові та практичні рекомендації щодо проведення польових (експедиційних) досліджень, хімічного аналізу ґрунтів, складання та ілюміновки ґрунтових карт і прийомів генералізації грунтово-картографічних матеріалів.

Тепер можна стверджувати, що успішному завершенню таких епохальних робіт, як ґрунтова зйомка 1957-1961 рр., сприяло створення згаданої вище групи зональних інспекторів і чітке методичне й наукове керівництво з боку новоствореного НДІ ґрунтознавства у Харківському СГІ ім. В.В. Докучаєва, які працювали під методичним керівництвом О.Н. Соколовського, а з 1959 р. О.М. Грінченка і М.К. Крупського. При їх безпосередній участі були видані "Інструкція і методичні матеріали до обслідування ґрунтів колгоспів і радгоспів Української РСР" і "Методика крупномасштабного дослідження ґрунтів колгоспів і радгоспів Української СРСР" [17,18]. У них були викладені інструкції щодо ґрунтових обстежень, наведено номенклатурний список ґрунтів України з їх зональною діагностикою, принципи агровиробничого групування ґрунтів і список ґрунтових агрогруп; описано материнські (ґрунтотворні) породи України, викладено оригінальну класифікацію ґрунтів за механічним складом проф. М.М. Годліна, а також принципи картографування еродованих земель і оформлення ґрунтових карт і картограм.

Особливо проблемним було складання номенклатурного списку ґрунтів України, оскільки їх класифікація на той час тільки започаткувалася роботами О.М. Іванової і М.М. Розова. Треба віддати належну шану Г.С. Гріню, який розробив "основні принципи ґрунтової систематики для крупномасштабного знімання", викладені в "Методиці крупномасштабного дослідження ґрунтів…". На цій основі було складено номенклатурний список ґрунтів різних зон України: Полісся – Н.Б. Вернандер (і О.Ф. Гржимайло), Лісостеп – Г.С. Грінь (і Н.Б. Вернандер, О.Ф. Гржимайло), Степ – В.Д. Кисіль

і Г.М. Самбур, Карпати – Г.А. Андрущенко (і П.О. Гаврик), Донбас – А.Ф. Яровенко та О.С. Гладкий (і А.О. Георгі), гірський Крим – М.А. Кочкін, азональні торфо-болотні ґрунти – Н.І. Середа. Номенклатурний список ґрунтів загалом по Україні склали Г.С. Грінь, Н.Б. Вернандер і Г.М. Самбур. Його схвалила науково-методична комісія з крупномасштабного дослідження ґрунтів УкрНДІ ґрунтознавства.

Дуже вдалим виявився масштаб польових робіт (1:10000; 1:25000), який забезпечив необхідну агрономічну інтерпретацію ґрунтових карт у вигляді повного комплекту картограм (агровиробничого групування ґрунтів, рекомендацій із захисту ґрунтів від водної і вітрової ерозії, гідротехнічної і агролісової меліорації, хімізації ґрунтів, підвищення продуктивності природних кормових угідь, раціонального використання земель тощо). Для спеціальних видів ґрунтового картографування (при складанні проектів осушення, зрошення, організації дослідної справи з добривами, вивчення ґрунтів сортодільниць, дослідних ланів, виділення земель під посіви технічних та інших цінних культур тощо) масштаб зйомки і набір картограм доповнювався з огляду на відповідні потреби. Всі картографічні матеріали додавалися до ґрунтового нарису конкретного господарства.

Результати крупномасштабного обстеження ґрунтів 1957-1961 рр. надали державі колосальний інформаційний банк даних про ґрунти – їх географію й топографію, агровиробничу характеристику, технологію їх окультурювання та підвищення родючості, загалом раціональне використання земель – найціннішого з ресурсів держави. Держава тоді отримала: облік сільгоспземель (площі усіх ґрунтів на видовому рівні на картах різного масштабу та експлікація земель); крупномасштабні районні, середньомасштабні (1:200000) обласні та республіканську (1:75000) ґрунтові карти України; дрібномасштабні карти ґрунтів України (1:500000 та 1:2500000), авторами яких були Г.С. Грінь, Н.Б. Вернандер, Г.А. Андрущенко, В.Д. Кисіль, С.О. Скорина, М.К. Крупський (відповідальний редактор); карту ґрунтів України (1:6000000, Г.С. Грінь); агрогрунтове районування (біокліматичні пояси, області, агроґрунтові зони, підзони, провінції, підпровінції, райони, підрайони, мікрорайони – Г.А. Андрущенко, Н.Б. Вернандер, Г.С. Грінь, В.Д. Кисіль, М.А. Кочкін, М.К. Крупський, Г.В. Новікова, С.О. Скорина); сільськогосподарські типи земель та їх номенклатура (Г.С. Грінь, М.К. Крупський, Н.М. Бреус, В.М. Тіщенко); типологія еродованих земель (К.Л. Холуп'як, М.К. Шикула, М.Ф. Севастьянов); бонітування ґрунтів (В.П. Кузьмічов, А.І. Сірий); ґрунтово-екологічне районування (М.І. Полупан), ґрунтово-меліоративні дослідження засолених і солонцюватих ґрунтів (Г.В. Новікова).

У процесі узагальнених матеріалів крупномасштабного дослідження ґрунтів України за останню четверть століття було видано такі знакові матеріали, як "Атлас почв Украинской ССР" (М.І. Полупан, М.К. Крупський), "Полевой определитель почв" (М.І. Полупан), "Картографія ґрунтів", "Ґрунтознавство" (ред. Д.Г. Тихоненко), "Про класифікацію ґрунтів України" (Д.Г. Тихоненко), "Життя ґрунту" (В.І. Канівець), "Засолённые почвы, их распространение в мире, окультуривание и вопросы экологии" (А.В. Новикова), "Картографування ґрунтового покриву" (С.П. Позняк, Є.Н. Красєха, М.Г Кіт), "Чинники ґрунтоутворення" (С.П. Позняк, Є.Н. Красєха), "Неоднородность почв и точное земледелие" (В.В. Медведев), "Класифікація ґрунтів України" з картою 1:1430000 (М.І. Полупан, В.Б. Соловей, В.А Величко), "Зрошувальні землі Дунай-Дністровської зрошувальної системи: еволюція, екологія, моніторинг, охорона, родючість" (ред. С.А. Балюк), "Мониторинг почв Украины" и "Почвенно-технологическое районирование пахотных земель Украины" (В.В. Медведев), "Історія ґрунтово-картографічних досліджень в Україні" (Д.Г. Тихоненко, М.О. Горін), "Формування екологічно сталих агроландшафтів" (С.Ю. Булигін), "Антропогенна еволюція чорноземів" (Б.С. Носко), "Професор Махов Григорій Григорович" та "Агроґрунтознавство в Україні" (В.А. Вергунов) тощо [1, 9, 10].

Крупномасштабні обстеження ґрунтів активізували всебічне вивчення конкретних типів, підтипів, видів ґрунтів України. За результатами досліджень чорноземів, дерново-підзолистих, опідзолених, реградованих, буроземних, галоморфних і осолоділих, лучних, болотних, органогенних та інших ґрунтів колишніми учасниками ґрунтових експедицій захищено десятки докторських і кандидатських дисертацій [1].

Країна отримала всі необхідні матеріали для здійснення науково обґрунтованого землевпорядкування, земельно-кадастрових робіт, бонітування, економічної, екологічної, грошової оцінки землі при проведенні земельної реформи тощо. В останні 30-40 років під керівництвом "Укрземпроекту" (О.П. Канаш) проведено корегування матеріалів крупномасштабного обстеження ґрунтів 1957-1961 рр.

Професори, вихованці Харківської школи ґрунтознавства, очолили кафедри ґрунтознавства у різних університетах України та інших держав (С.Т. Вознюк – м. Рівне; І.І. Назаренко – м. Чернівці, М.К. Шикула – м. Київ, В.Д. Муха – м. Курськ), стали радниками Президентів по земельній реформі (В. Бобров у Нурсултана Назарбаєва) тощо.

На черзі – повторне обстеження ґрунтів України на якісно новій картографічній і методологічній основі з використанням матеріалів дистанційного зондування ґрунтів і їх дешифрування, створення автоматизованої системи служби ґрунтів України на базі методів ДЗЗ (дистанційного зондування Землі) і ГІС-технологій, які дозволяють миттєво отримати електронний варіант відомостей про земельну ділянку та її власника у найвіддаленішому населеному пункті – передусім, її вартість, рівень ґрунтової родючості, еколого-агрохімічний паспорт тощо.

Найбільш привабливі варіанти розв'язання проблеми раціонального господарювання на землі в сучасних ринкових умовах при наявності приватної власності вбачаються саме в екологізації прагматичної діяльності в аграрному секторі економіки України. Ці програми й досвід їх реалізації служать реальною основою для аналізу досягнень та помилок у

процедурах оцінки ґрунтових компонентів біогеоценозів (ландшафтів) та для стимулювання тих перспективних досліджень, результати яких адресуються особам, відповідальним за прийняття стратегічних рішень у галузі підвищення родючості ґрунтів і раціонального використання земель, а також свідомим громадянам, стурбованим проблемами деградації земель.

Для інформаційного суспільства XXI ст. навряд чи існує альтернатива екоетичному імперативу господарювання на землі, який приходить (не завжди усвідомлено) на зміну все ще пануючій економічній моделі поведінки на Землі істот з роду Homo. Заклик А. Печеї до "нового гуманізму", співзвучний ідеям В. Вернадського та А. Швейцера, допомагає залучати людей до напружених роздумів про унікальність їхнього існування посеред природних красот ландшафтно-біокліматичного довкілля. Концептуальні засади саме екоетичного спрямування нині актуалізувалися, як ніколи, підігріті техногенними вторгненнями в ландшафтно-екосистемну цілісність головного ресурсу сільгоспвиробництва – земельних угідь з ґрунтами, погіршення якості яких давно випередило вивчення причин цього екоцидного феномену, обтяженого знищенням ценотичного біорозмаїття – найважливішого, за Ю. Одумом, регулятора стабільності екосистем [21]. В. Вернадський і Тейяр де Шарден поставили під сумнів непогрішимість раціонального способу землекористування та пануючої економічної парадигми, яка загнала родючість ґрунту, як світоглядну категорію, на периферію наукової думки, примножившись відсутністю стратегічного задуму щодо окультурювання ґрунтів, методологічний статус яких виявився неадекватним конституційній дефініції головного багатства нації [11, 12, 22, 23]. Нам мислиться, що розробку означених стратегій і версій культурного землекористування в інформаційному суспільстві справді слід супроводжувати саме екоетичними орієнтирами, які лежать в основі головного імперативу світової спільноти: кожне покоління, опікуючись своїм виживанням, мусить задовольняти свої потреби в такий спосіб, щоб не поставити під загрозу надії прийдешніх поколінь. Екоетичні орієнтири спонукають якомога глибше усвідомлювати весь драматизм сучасного господарювання на землі, стратегічно не збалансованого моделями усталеного розвитку суспільства в гармонії з біосферою.

Абсурдність нинішнього протистояння економіки та екології як двох стратегічних альтернатив розвитку соціуму повинна підштовхнути науковців сміливіше розробляти проекти повернення українським ландшафтам їхнього первозданного статусу найбільш насичених грунтово-ценотичним біорозмаїттям екологічних ніш біосфери, надаючи цим шанс державотворцям піти на, загалом, незначну матеріально-фінансову підтримку програм стабілізації ґрунтово-екологічних режимів і реабілітації біосфери. Серед природних ресурсів ґрунт, як один з основних компонентів біосфери і головний, незамінний засіб сільськогосподарського виробництва потребує, як і в минулі часи, особливо пильної уваги, дбайливого догляду та окультурювання. Зараз необхідно здійснювати не стільки економічні, як екологічні заходи у цьому спрямуванні, щоб кожна латка землі, кожен лан, земельна ділянка (фермерська, орендна, муніципальна тощо) мали дбайливого хазяїна, який піклується про стан ґрунтів і ландшафтів у цілому. Від цього залежить доля хазяїв землі, їх дітей, онуків, правнуків. Власне, це й складає концептуальну основу методології обстежень ґрунтів, дефіцит родючих варіантів яких продовжує залишатися ключовою проблемою сьогодення і надто тривожним симптомом інформаційного суспільства.

---

1. *Тихоненко Д.Г. Харківська школа грунтознавців // Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. – 2004.- № 1.*
2. *Иванов И.В. История отечественного почвоведения: Развитие идей, дифференциация, институционализация – М.: Наука, 2003.- Кн. 1.*
3. *Канівець В.І. Ще раз про витоки харківської школи грунтознавців.// Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва.- 2004.- № 1.*
4. *Гринченко О.М. Кафедра почвоведения Харьковского госагроуниверсита им. В.В. Докучаева: Исторический очерк (1894-1979 гг.). – Х., 1994.*
5. *Вергунов В.А. Професор Махов Григорій Григорович. – К.: УААН. – 2005.*
6. *Вергунов В.А., Новосад Н.М., Зозуля В.А. та ін. Академік Олексій Никанорович Соколовський. – Х.: Друкарня № 13, 2006.*
7. *Грінь Г.С. З історії територіальних грунтових досліджень на Україні // Агрохімія і грунтознавство. – 1970, вип. 15.*
8. *Історія грунтово-картографічних робіт // Картографія грунтів / Ред. Д.Г. Тихоненко. – Х.: Вид-во ХНАУ, 2001.*
9. *Історія та методологія грунтознавства // грунтознавство / Ред. Д.Г. Тихоненко. – К.: Вища освіта, 2005.*
10. *Тихоненко Д.Г., Горін М.О. Історія та методологія територіальних досліджень грунтів у дзеркалі земельних реформ // Зб. наук. пр. Український селянин. – Черкаси, 2006. – Вип. 10.*
11. *Національна доповідь про стан навколишнього середовища України. – К.: Вид. Раєвського, 2000.*
12. *Вернадський В.И. Избр. соч.: в 3 т. – М.: 1948-1949.*
13. *Русский чернозём – 100 лет после Докучаева. – М.: Наука, 1983.*
14. *Методическое пособие по лабораторным и полевым анализам при обследовании почв колхозов и совхозов УССР // Сост. Н.К. Крупский. – Х., 1957.*
15. *Власюк П.А. Химические элементы в жизни растений и животных. – К.: Наук. думка, 1974.*
16. *Почвенная съёмка. – М.: АН СССР, 1959.*
17. *Інструкція і методичні матеріали до обслідування грунтів колгоспів і радгоспів Української РСР.– Х., 1957.*
18. *Методика крупномасштабного дослідження грунтів колгоспів і радгоспів Української РСР. – Х., 1958.*
19. *Печеи А. Человеческие качества. – М. – Прогресс, 1980.*
20. *Швейцер А. Культура и этика. – М., 1973.*
21. *Одум Ю. Экология. – М.: Мир, 1986. – 1986. – Т. 1, Т. 2.*
22. *Тейяр де Шарден. Феномен человека. – М.: Наука, 1987.*
23. *Созинов О.О., Бурда Р.І., Тараріко Ю.О. та ін. Агросфера як провідний фактор сталого розвитку України // Вісник аграрної науки. – 2006. – № 10.*

Л.І. Шаповал

ВИВЧЕННЯ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ЕТАПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕПУ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Історіографічний процес є адекватним віддзеркаленням науково-історичних досліджень. Він дозволяє виявити концептуальні й фактологічні аспекти сучасної історичної науки, дати об'єктивну оцінку стану її розвитку. Сучасна українська історіографія історії нової економічної політики (непу), судячи з її теоретико-методологічних засад, суттєво відрізняється від попередніх років, але з багатьох питань непівської економіки має чимало спільного. Трансформація суспільного життя, яка сталася в Україні протягом 90-х рр. XX ст.., на думку істориків, позначилася на світоглядних та проблемно-тематичних підвалинах суспільних наук [1]. Переосмисленню підлягають майже всі періоди історії, у тому числі і "доба" непу, яка є актуальною для періоду розвитку ринкових відносин в сучасній Україні. Автор ставить за мету виокремити найважливіші проблеми реалізації непу в аграрному секторі економіки, що досліджуються українськими науковцями.

На початку 1990-х рр., коли відбувся демонтаж радянської політичної системи, виник своєрідний вакуум у дослідженнях ключових проблем аграрної історії. Виходили праці вчених, які започаткували вивчення соціальної історії у 1980-х рр.. Так, С. Лях присвятив низку наукових розвідок проблемам застосування найманої праці, з'ясуванню чисельного та соціально-професійного складу робітників і наймитів у селянських господарствах. Автор показує організаційно-правовий механізм використання найманої праці в аграрному секторі. Дослідник виокремлює "процес соціального розшарування в українському селі в умовах непу", "експлуатацію найманих робітників дрібно-капіталістичними господарствами", землезабезпечення, оснащення реманентом, забезпечення худобою, аграрне перенаселення [2]. Висновок ученого про стимулюючий вплив продподатку на зростання посівних площ і широкого застосування найманої робочої сили зводиться до формулювання соціально-економічного аспекту класичної для радянської і пострадянської історіографії формули непу: скасування продрозкладки і заміна її продподатком. У монографії С. Ляха [2, 23] підкреслювалася конструктивна роль соціального інституту наймитства для розвитку продуктивних сил сільського господарства. Визначення соціального прошарку непівського суспільства, до якого належали наймити, як "аграрного загону робітничого класу" або "сільськогосподарського пролетаріату", видається нам дещо суперечливим. Адже наймитами були селяни, які мали господарство, землю, тобто володіли засобами виробництва, відтак не відповідали класичному для марксистської методології визначенню класів і соціальних груп за майновою ознакою. Взаємозв'язок розміру посівних площ з активізацією найму робочої сили відстежує В. Калініченко, але поза непівським чинником впливу, а лише в контексті аграрного перенаселення, економічного розвитку селянських господарств. Чим заможніше господарство, зазначав автор, тим краще воно забезпечувалося робочою силою [3, 94].

Соціальний аспект найманої робочої сили, характерний для радянської історіографії, фактично ігнорувався історичною наукою протягом 90-х років. У 1993 р. була захищена дисертація Ю. Святцем про соціально-економічну типологізацію селянських господарств у роки непу [4], але вона стосувалася джерелознавства, методології дослідження вибіркових статистичних переписів селянських господарств. Ця робота не створила поштовху до відповідних історичних досліджень. До проблематики наймитства у роки непу повернулися лише на початку XXI ст. Так, О. Десятніков, І. Десятніков, розкриваючи еволюцію трудових відносин на селі, розглянули особливості використання найманої робочої сили селянськими господарствами, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, чисельність і структуру наймитства, умови їхньої праці та побуту, соціально-економічне становище робітників радгоспів [5]. Попит одноосібних селянських господарств на найману працю, стверджує О. Десятніков, зумовив перехід до ринкових засад непу, селянське підприємництво, збільшення посівних площ та удосконалення агрокультури, але "у сільському господарстві доби непу слід відрізняти найм вимушений від найму підприємницького" [5, 10]. Хоча найм завжди вимушений, проте стимулом до нього є різні потреби – соціальні, економічні, споживчі. Будь-яке дрібнотоварне виробництво, а селянське господарство періоду непу мало всі його ознаки, прагнуло прибутку, тому "домінування найму підприємницького" є позитивним фактором розвитку селянської економіки.

Малодослідженим сьогодні залишається соціальний аспект використання найманих робітників на приватних промислових підприємствах – цензової і кустарно-ремісничої промисловості. Частково цієї проблеми торкнувся М. Олійник, досліджуючи діяльність приватних виробництв і систему соціального захисту працюючих [6], а також О. Сушко, виокремивши чисельний склад та соціальний облік найманих робітників приватних підприємств. Загалом праці С. Ляха, О. Десятнікова, І. Десятнікова, М. Олійника, О. Сушка, О. Мовчан, Б. Андрусишина стосувалися важливого компоненту непу – ринку робочої сили.

Селянське господарство в Україні періоду нової економічної політики сучасна українська історіографія досліджує головним чином у контексті формування тоталітарного суспільства, хоча є праці з конкретних соціально-економічних проблем. До них слід віднести наукові розробки В. Калініченка [3]. Перелік проблем, які автор обрав для дослідження, стосувався соціально-демографічної ситуації, селянського землекористування, ключових галузей сільського господарства. Монографії В. Калініченка присвячені "вивченню досвіду індивідуального селянського господарства в період непу, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні" 3, 3 . Обидві праці повертали традицію історико-економічних досліджень селянських господарств, яку започаткували вчені-економісти і статисти в 20-х рр. XX ст. Необхідно зазначити, що в українській історіографії, від 30-х до 80-х рр. включно, не з'являлося ґрунтовного дослідження соціально-економічних проблем

розвитку селянських господарств, хоча їх розглядали в контексті колгоспного і радгоспного будівництва, розвитку соціально-класової структури радянського суспільства. В. Калініченко не ідеалізує неп та його роль у розвитку сільського господарства, яке мало внутрішній потенціал розвитку. Цікавим є його тлумачення діяльності місцевих активістів і партноменклатурників, які чинили опір принципам непу, захищаючи адміністративно-командні методи керівництва. Дослідник переконаний, що кризу 1923 р. ініціювали прибічники адміністративно-командної системи, щоб "порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу" [3, 66]. Таке тлумачення причин кризи є оригінальним, яке вирізняється новизною в історіографії нової економічної політики, у тому числі й російської. Автор посилається на ґрунтовні статистичні дані, оперативні відомості Наркомзему УСРР. До історіографії аграрних відносин можна віднести дисертацію про діяльність Наркомзему УСРР у 1921-1927 рр., автор якої звернув увагу на конструктивну роботу цього ключового наркомату, котрий сприяв "зміцненню фермерського типу господарювання" [7]. Соціально-економічні пріоритети висвітлення розвитку селянських господарств характерні для досліджень В. Смирнова, А. Каденюка, В. Лазаренка, Л. Скотнікової та В. Лазуренка про "заможне селянство в умовах непу" [8]. Визначення заможності селян побудоване на статистично-економічних методиках 20-х рр., орієнтованих переважно на виявлення соціально-економічних ознак об'єктів оподаткування. Останній досліджував здійснення податкової політики, але з погляду фінансово-економічного обмеження заможних селянських дворів. Політико-економічний принцип науково-історичного аналізу відносин в українському селі південних регіонів 1921-1929рр. притаманний розвідкам І. Кривко, Ю. Котляра. Неп розглядається на тлі "зародження тоталітарного режиму" у селі та фінансово-економічного обмеження селянських господарств [9]. Дослідники показали регіональний аспект здійснення непу радянської держави у сільському господарстві Півдня України, зосереджуючись на ключових галузях – землеробстві, тваринництві та формах селянського землекористування. Знаковою подією, яка розчистила ґрунт для реалізації непу на селі, Ю. Котляр вважає заміну продрозкладки натуральним податком, але додає й інші економічно-організаційні фактори – новий землеустрій, оренду землі, використання найманої праці. Так, оренда землі, на його переконання, сприяла "відродженню ринкових відносин на селі" [9]. Дві монографічні праці: особиста – О. Ганжі та колективна [10], підготовлені в Інституті історії України, стосувалися непу в українському селі, хоча в них відсутні розділи з проблем розвитку базових галузей сільського господарства. Українське село періоду непу (голод 1921-1923 рр., соціально-економічний уклад життя, селянська кооперація, хлібозаготівлі) виокремлено розділом колективної монографії про голод 1932-1933 рр.. Автори підрозділів О. Мовчан, В. Марочко, Л. Гриневич [11] не ідеалізують "непівського ренесансу", хоча підкреслюють потенційні можливості непу, які не витримали конкуренції з рештками воєнно-комуністичної ідеології та командно-адміністративної системи тоталітарного типу. У монографії С. Кульчицького висвітлюється суперечливість економічної політики [12].

Ґрунтовністю, проблемно-тематичною спрямованістю вирізняються наукові праці істориків-аграрників, співробітників Науково-дослідного інституту селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. На базі Інституту і Наукового товариства істориків-аграрників формується та розвивається відповідний напрямок в історіографії. Так у збірнику наукових праць "Український селянин", який є друкованим органом зазначених вище наукових інститутів, зареєстрованих ВАК України як фахове видання з історії, вміщено публікації авторів – представників сучасного українського селянознавства. Серед інших ґрунтовністю вирізняються статті Ю. Святця (досліджено вибіркові переписи, регіональні аспекти сільського господарства) [4], О. Десятнікова, І. Десятнікова (проаналізовано найману працю, чисельність наймитів) [5], В. Паскаленка, В. Лазуренка (з'ясовано соціально-економічний тип заможного селянства) , Т. Малєєвої (розкрито кустарні промисли селян), А. Морозова (вивчено кооперацію) [13], С. Корновенка (охарактеризовано податкову і хлібозаготівельну політику) [14]. С. Корновенко, В. Лазуренко виокремлюють її визискну спрямованість стосовно селянських господарств [14].

Хлібозаготівлі в Україні, як складова економічної політики радянської держави, також стали предметом наукових досліджень. У 1992 р. була захищена одна з перших дисертацій на тему державної хлібозаготівельної політики у 1926-1929 рр. [15], де розкривається авторська концепція непу, її складові принагідно до ринку зернової продукції. На думку Н. Земзюліної та С. Корновенка, державні хлібозаготівлі у 1924-1929 рр. "проводилися в економічних умовах, максимально наближених до ринкових"[13, 61]. Вони розглядають організаційно-фінансове забезпечення хлібозаготівельних кампаній, спираючись на статистику, зазначають їх антиселянський характер" [13, 75]. Причин виникнення хлібозаготівельної кризи торкнувся В. Саричев, з'ясовуючи проблеми взаємовідносин держави і селянства. До чинників, які спричинили її, віднесено: монопольне встановлення непомірно низьких цін на сільгосппродукцію, відсутність державних стратегічних запасів, перекоси експортної торгівлі, чутки про війну [16, 11]. В. Марочко шукає джерела зернової проблеми у деструктивних діях радянського режиму, які призвели до ліквідації поміщицького землеволодіння і економічного обмеження фермерських селянських господарств, що негативно вплинуло на структуру і ринок зерна [17]. Аналізуючи російські збірники документів про трагедію селян, Г. Капустян приходить до висновку, що хлібозаготівлі 1928 – 1929 рр. довершили "злам непу" [18]. На нашу думку, дещо ідеалізує вплив непу на позитивний розвиток селянства Л. Лехан [19], ототожнюючи економічну політику з внутрішніми можливостями сільськогосподарського виробництва. Фактично призупинено дослідження колективних форм господарювання в роки нової економічної політики, недостатньо висвітлено формування ринку сільськогосподарської продукції. Надто суб'єктивним є твердження про те, що методи подолання хлібозаготівельної кризи виявилися "кінцем непу".

Вони були конкретним механізмом реалізації командно-репресивного курсу економічної політики владних структур, які обрали "воєнно-комуністичні" принципи управління економікою. Ґрунтовного перегляду зазнала радянська історіографія кооперативного руху, в тому числі оцінка "ленінського кооперативного плану". Дослідники виокремлюють посередницьку роль кооперативних товариств у розвитку економіки, акцентують увагу на спробах одержавлення кооперативної системи. Визначення "кооперативний план" і "кооперативний соціалізм", характерні для сучасної історіографії кооперації, є результатом висвітлення кооперативного руху в контексті більшовицької теорії соціалізму, а не притаманних для кооперації принципів її розвитку [17].

Отже, сьогодні виявляється основна вада сучасних історичних досліджень: ототожнення політики, якою був більшовицький неп, з конкретними економічними явищами. Вона розкрила свої переваги у розвитку кооперації й приватного підприємництва, а також у показниках сільськогосподарського виробництва, проте її поступальний і широкомасштабний вплив стримувала сама політична система, яка залишилась без суттєвих змін. Аграрна проблематика непу представлена традиційними і модерними темами науково-історичних досліджень. Аналіз наукової літератури дозволив виявити найсуттєвіші події, факти і явища соціально-економічного розвитку селянства та сільського господарства: соціальна диференціація селянських господарств, використання найманої праці, чисельність і професійний склад наймитів, скасування продрозкладки і застосування натурального продподатку, податкова політика, хлібозаготівельна кампанія, тлумачення системності непу в аграрному секторі, криза 1923 р., селянська ініціатива запровадження нового курсу, аграрний ринок, типологізація заможного селянства, елементи становлення фермерства, кустарні промисли, селянський двір. Історикам належить з'ясувати важливе концептуальне питання: чи можна вважати неп завершеним соціально-економічним явищем, що претендує на доконаний історичний факт. Така постановка проблеми є важливою для формування тем конкретних історичних досліджень, оскільки в сучасній історіографії спостерігається ототожнення політики, тобто наміру з реальними процесами, які не завжди збігаються в часі і просторі.

---

1. *Головко В.В. Історіографія кризи історичної науки. – К.: Ін-т історії України НАН, 2003; Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія нової економічної політики в УСРР. – К., 2002.*
2. *Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві Україні в умовах непу. – К., 1990.*
3. *Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). – Х.: Основа, 1991; його ж: Селянське господарство України в період непу: Історико-економ. досл-ня. – Х.: Основа, 1997.*
4. *Святець Ю. А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис... к.і.н.: 07.00.01/ Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1993.*
5. *Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України наприкінці XIX- на поч. XX ст..: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / ЧНУ ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2004; Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу. Автореф. дис ... к. і. н.: 07.00.01 / ЧНУ ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005.*
6. *Олійник В.М. Самоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті XX століття. – Черкаси, 1998.*
7. *Сергеєв В.В. Діяльність Наркомзему України в 1921-1927 роках: Автореф. дис... к. і. н.: 07. 00. 01 / ЗНУ. – Запоріжжя,1993.*
8. *Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період непу. – Х.: Майдан, 2002; Каденюк А.С. Социально-политические отношения в аграрном секторе Украины в 20-е – 90-е гг. : Автореф. дис ... к.. и. н: – К., 1991; Лазаренко В.М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х – на поч. 30-х рр. XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2000; Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках XX століття : Автореф. дис... к. і. н: 07. 00. 01 / Нац. аграр. ун-т. – К., 2000; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.*
9. *Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). – Одеса: ТОВ ВІД, 2004; Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922 – 1930 рр.): Автореф. дис... к.. і. н.: 07. 00.01 / ЗДУ. – Запоріжжя, 1999.*
10. *Ганжа О.І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип. 5. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001; Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000.*
11. *Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. – К.: Наукова думка, 2003.*
12. *Кульчицький С.В. УСРР в добу непу (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. – К.: Ін-т іст. України НАНУ, 1995.*
13. *Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація – важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу непу / / Український селянин. Зб. наук. праць. – Вип. 8. – Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2004; Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.) // Там само. – Вип. 6. – 2002; Десятніков О.В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу // Там само. – Вип. 6. – 2002; Земзюліна Н.І., Корновенко С.В. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/1927-1928/1929 господарських років / / Там само. – Вип.6. – 2002; Малєєва Т.І. Кустарні заняття українського селянства у 1927-29 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ) // Там само. – Вип.8. – 2004; Паскаленко В.Є. Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії // Там само. – Вип. 8. – 2004; Фареній І.А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку XX століття // Там само. – Вип. 7. – 2003; Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.*
14. *Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. – Черкаси: Ваш Дім, 2004.*
15. *Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 роках (історико-економічний аспект): Автореф. дис... к. і. н: 07. 00. 02 / КДУ ім. Т.Г.Шевченка. – К., 1992.*
16. *Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-28рр.: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис… к.і.н.: 07.00.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 2000.*
17. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація (історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.). – К.:*

M.P.Kots Publishing, 1995.
18.Капустян Г.Т. Дві "правди" або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003.
19. Лехан Л. Б. Зміни чисельності структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-33 рр.: Автореф. дис... к. і. н. : 07.00.01 / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002.

А.І. Шевельков

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В 1960-1970 ГГ. В РАССЕКРЕЧЕННЫХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Как показывает исследование рассекреченных в последнее время архивных документов ЦК КПСС, аграрная политика государства постхрущевского периода лишь непродолжительное время давала определенный эффект. Решения мартовского (1965 г.) пленума, как и решения сентябрьского (1953 г.) пленума ЦК КПСС, уже через несколько лет само государство фактически сводило на нет. Серьезных изменений не претерпели и административно-командные рычаги управления сельским хозяйством. По сути, на смену волюнтаризма Н.С. Хрущева пришел "коллективный диктат" Президиума (Политбюро) ЦК КПСС. Сохранились и некоторые методы руководства сельским хозяйством. Несмотря на то, что среди обвинений Н.С. Хрущеву было и "руководство сельским хозяйством через Записки", Л.И. Брежнев, как и последующие партийные руководители, использовали эту практику. Это относилось как к проблеме критики и самокритики деятельности ЦК по руководству аграрным сектором экономики, так и к информированию даже партийной элиты об истинном положении с обеспечением населения продовольствием, а промышленности – сельскохозяйственным сырьем. Уже на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК КПСС проводилась основательная "чистка" текстов докладов Л.И. Брежнева и других выступающих руководителей партийно-государственных структур всех уровней. Это делали как сами члены Президиума ЦК КПСС и ответственные работники аппарата ЦК КПСС, так и их помощники. И особенно тщательно редактировали тексты доклада Л.И. Брежнева заведующий организационно-партийным отделом ЦК КПСС К.У. Черненко и помощник Л.И. Брежнева по сельскому хозяйству В.А. Голиков. Все изменения в текстах "визировал" К.У. Черненко. К примеру, из первоначального варианта брежневского выступления была изъята фраза: "ЦК считает необходимым доложить Пленуму ЦК, что предполагаемый объем закупок зерна не будет полностью удовлетворять все возрастающие потребности страны и создания государственных резервов" [1, 13].

Очень тяжелое положение в стране сложилось и с производством животноводческой продукции, особенно мяса. Но руководство страны считало нецелесообразным оглашать на пленуме факты о нерентабельности производства большинства видов продукции этой отрасли, даже в период нахождения у власти Н.С. Хрущева, так как и нынешние руководители несли ответственность за неудовлетворительное продовольственное обеспечение населения страны. Из доклада на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК была изъята информация о том, что в 1962 г. колхозы и совхозы получили за продажу государству мяса на 1,5 млрд. рублей меньше, чем было затрачено на его производство. В 1963 г. убытки хозяйств составили более 2 млрд. рублей [1, 20].

Следует отметить, что 1963 г. стал наиболее тяжелым для сельского хозяйства. Жестокая засуха, поразившая основные зерносеющие районы, включая Украину, недофинансирование сельского хозяйства страны привели к значительному недобору сельскохозяйственной продукции. Поэтому в этом году и было положено начало закупок сначала импортного зерна в объеме 9,5 млн. тонн или 10% от закупок государства. В последующие годы перечень и объемы закупаемой за рубежом сельскохозяйственной продукции только увеличивались [2, 8].

Не принимая во внимание на большой недобор зерна на Украине, Н.С. Хрущев настаивал на пленуме ЦК КПСС и ряде совещаниях на Украине, чтобы в 1964 г. государству было сдано 1 млрд. пудов хлеба. Партийное руководство республики выступило против "необоснованного требования" центра. По утверждению первого секретаря ЦК Компартии Украины П.Е. Шелеста на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК КПСС: "Если мы бы поддались таким настроениям, то наверняка погубили животноводство в республике и окончательно подорвали бы и так до предела напряженный баланс страны в продуктах животноводства". Сдав государству 703 млн. пудов хлеба, Украина перевыполнила план на 21 млн. пудов. Впервые за последние годы хозяйства республики смогли выделить на фураж 311 млн. пудов зерна. Несмотря на то, что это было только 40% от потребности, продуктивность скота повысилась [3, 38]. Несомненно, что освобождение Н.С. Хрущева от всех занимаемых должностей в октябре 1964 г. спасло украинское руководство от соответствующих оргвыводов. Но главное – выиграло сельское хозяйство и в первом квартале 1965 г. республика уже к 20 марта 1965 г. досрочно выполнила квартальный план продажи государству животноводческой продукции, что на фоне тяжелейшей ситуации в этой отрасли выглядела очень существенно. Но пройдет несколько лет, и новое партийное руководство страны будет сначала упрекать сельскохозяйственные предприятия за слишком большие объемы, оставляемые ими для собственных нужд, а затем фактически требовать увеличения поставок в государственные резервы. Но даже увеличение закупочных цен на сверхплановую продукцию, продаваемую государству, не привело к резкому увеличению его объемов. Все больше зерна оставалось в хозяйствах, так как даже "стимулирующие" закупочные цены их не удовлетворяли.

П. Е. Шелест выступал на пленуме первым после Л.И. Брежнева. Его доклад позднее был достаточно основательно "подчищен", равно как и других выступающих. Так, из материала руководителя украинской партийной организации была изъята достаточно большая фраза, носящая критический характер: "Я хотел бы остановиться на таких вопросах, товарищи. Возьмите, мы говорим – нет борон, не хватает того сего, но неужели мы не могли бы решить

такой вопрос: выпуская такое количество металла, дать нашим колхозам необходимое количество металла и возможно не нужно на первых порах строить заводы, в кузнице, в мастерской мы сделали бы этот инвентарь. Раньше это можно было сделать" [4]. Всего три предложения, а перед нами предстает характеристика материально-технической базы сельского хозяйства, которая к середине 1960-х гг. находилась на достаточно низком уровне. Следует отметить, что в выступлении П.Е. Шелеста, как и других участников пленума, было немало критических замечаний, осуждающих практику руководства сельским хозяйством при Н.С. Хрущеве. Среди них: субъективистский подход к решению важнейших вопросов развития народного хозяйства и особенно сельского хозяйства, "грубое" нарушение принципов планирования, администрирование и игнорирование объективных законов экономического развития и в непродуманных многих перестройках. Прозвучала в его выступлении и критика союзных планирующих органов, необоснованной отмены материальных стимулов для производителей свеклы. Много внимания он уделил необходимости повышения закупочных цен на ряд сельскохозяйственных культур, упорядочения цен на технику и запчасти для сельскохозяйственных машин. Не нормальным он посчитал положение, когда, например, автомобиль ГАЗ-51А стоит дешевле, чем не очень технически сложный раздатчик кормов. При том, что цена комплекта резины к трактору "Беларусь" составляла около 25% стоимости всего трактора, а покрышка ведущего колеса зерноуборочного комбайна обходилась хозяйству свыше стоимости трех тонн пшеницы [5]. Следует отметить, что и в последующие десятилетия руководство страны так и не приняло эффективных мер по совершенствованию ценовой политики. Диспропорция цен на сельскохозяйственную и промышленную продукцию для села являлась важнейшим фактором нарастания кризиса в сельском хозяйстве страны в 1960-80-е гг., а по выражению одного руководителя колхоза, основной"удавкой" для хозяйств.

Во второй половине 1960-х гг., сразу несколько лет страна также оказывалась в неблагоприятных погодных условиях, стихийных бедствиях, что отрицательно сказалось на развитии сельскохозяйственного производства. Только из-за низких температур в зимний период и бесхозяйственности, количество погибшего скота составило более 110 млн. голов. Если к этому добавить, что в 1966-1969 гг. сельское хозяйство страны недополучило 10 млрд. рублей (23% от запланированных объемов), около 1 млн. единиц сельскохозяйственной техники, то станет ясно, что на рубеже 1960-70-х гг. еще более обострилась продовольственная проблема. По потреблению отдельных видов продовольствия на душу населения страна откатилась к 1960 г. [5, 17]. Усложнилась ситуация в животноводческой отрасли. В том числе и по причине "форсированной" интеграции и специализации в сельском хозяйстве, когда были уничтожены тысячи мелких ферм, а новые, более крупные, не были построены и десятки миллионов голов скота "зимовали" практически под открытым небом, в отсутствии кормов.

Одной из причин неэффективной работы животноводческой отрасли являлся низкий уровень механизации труда на животноводческих фермах. Так, в 1968 г. в среднем по стране доение коров было механизировано на 27%, на Украине и в РСФСР – 28%, тогда как в Латвии – 62%, а в Эстонии – 91%. Только 6% ферм Украины имели механизацию раздачи кормов (в среднем по стране 5 %), а лишь на 25% ферм были установлены механизмы по очистке помещений (в среднем по стране 16%). В тоже время на 86% украинских ферм была механизирована подача воды, а на 92% была горячая вода. По этим показателям РСФСР отставала на 9-15%. Если говорить о поголовье крупного рогатого скота (далее КРС), то за 1964-1967 гг. в стране оно возросло на 6,6 млн. голов. Прежде всего, за счет РСФСР, где поголовье КРС возросло на 4, 4 млн. голов, тогда как на Украине лишь на 900 тыс. голов [6, 127, 156-159].

Недостаток финансовых средств обрекал большинство хозяйств на лишение и без того мизерной прибыли. Следует отметить, что из 10 млрд. рублей капитальных вложений, которые в 1966-1970 гг. не получило сельское хозяйство страны, Украина не "досчиталась" 2 млрд. рублей (37% от предусмотренных объемов финансирования). Кроме того, поставки минеральных удобрений в республику были сокращены на 5,5 млн. тонн или на 13%, а выделение машин и оборудования для животноводческих ферм было сокращено на 45% [7, 6]. Недофинансирование мелиоративных работ привело не только к сокращению объемов работ, но и к нарушению технологии их выполнения. Именно о существующей проблеме финансирования и материально-технического обеспечения села достаточно критично на июльском (1970 г.) пленуме ЦК КПСС, подводившим итоги выполнения решений мартовского (1965 г.) пленума ЦК КПСС, говорил руководитель ЦК Компартии Украины П.Е. Шелест. По сути, он оппонировал Л.И. Брежневу, заявляя, что ненормальной является практика, когда за последнее время часть получаемых колхозами доходов от повышения закупочных цен на сельскохозяйственную продукцию под разными предлогами изымается, а повышение цен на топливо, запчасти, комбикорм, стройматериалы и вовсе лишает хозяйства прибыли. Как вызов партийно-государственному руководству прозвучали его слова: "Вызывает удивление и то, что кое-где ведутся разговоры, как будто сельское хозяйство в достаточной степени обеспечено техникой, удобрениями, капитальными вложениями. Это глубоко ошибочно. Это не только вредно, но и, во-первых, не соответствует действительности и может притупить остроту вопроса, который партия ставит в деле дальнейшего подъема сельского хозяйства". По его мнению, при строительстве каскада электростанций на Днепре и создании водохранилищ не были предусмотрены работы, финансирование работ по обволакиванию. "В итоге, на площади 150 тыс. га плодородных земель образовалось мелководье. Такая экономия средств наносит ущерб государству и колхозам". Это фактически звучало как обвинение неэффективной экономической политики государства, партийного руководства страны [7, 11-12]. Что еще могли простить в 1965 г., после критики "волюнтаризма" Н.С. Хрущева, в 1970 г. уже рассматривалось иначе. Это относилось как к П.Е. Шелесту, так и председателю Госплана СССР В.К. Байбакову, которого персонально обвинили в срыве планов развития сельского хозяйства страны.

По всей видимости, по поручению Л.И. Брежнева, руководитель отдела организационно-партийной работы ЦК КПСС К.У. Черненко до пленума и после его окончания готовил материалы для отстранения "сталинского наркома" от поста руководителя Госплана СССР. Только заступничество Н.А. Косыгина помогло Н.К. Байбакову сохранить свой пост на очень длительное время. Видимо П.Е. Шелест, освобожденный от занимаемого поста через несколько лет, такой поддержки не имел. Его предложение, как и предложения других руководителей партийно-государственных структур на пленумах ЦК КПСС в 1965 и 1970 гг. о более существенном повышении закупочных цен, услышано не было.

Украина вносила свой весомый вклад в общегосударственные закупки зерна. Однако закупочные цены на пшеницу и рожь, закупаемые в хозяйствах республики, а также в Молдавии, были гораздо меньше, чем в среднем по стране. Так, стоимость 1 тонны украинской и молдавской пшеницы, закупаемой в колхозах, составляла 67 рублей, тогда как в среднем по стране 74 рубля. К примеру, прибалтийские республики за 1 тонну пшеницы, выращенной в колхозах, получали 85 рублей, а хозяйства Казахстана 71 руб. Такая же ситуация складывалась с закупочными ценами совхозов. Украинские и молдавские хозяйства получали 36 рублей, тогда как прибалтийские, казахстанские, соответственно 68,5 рублей и 49 рублей за одну тонну. Когда мартовским (1965 г.) пленумом ЦК КПСС разрабатывался проект о повышении закупочных цен, самые большие надбавки предполагалось ввести в хозяйствах Прибалтики. Так, если закупочная цена на украинскую пшеницу должна была увеличиться в среднем на 9 рублей за тонну, то за прибалтийскую пшеницу государство намеревалось платить 130 рублей. Конечно, в первую очередь это было связано с тем, что пшеничное поле Прибалтики было гораздо скромнее, а ее производство убыточным, чем Украины, РСФСР или Казахстана. Так, если средняя урожайность зерновых культур в 1959-1963 гг. на Украине составляла 16,6 ц с га (в среднем по стране 10,2 ц с 1 га), то в Латвии и Литве – 8,8 и 9,1 ц с га соответственно [8, 40]. При этом заранее закладывалась значительная разница в закупочных ценах на пшеницу и рожь для колхозов и совхозов. Несомненно, что это было стремлением "вытащить" колхозы из долговой ямы, общая задолженность которых по ссудам Госбанка СССР исчислялась несколькими миллиардами. Но это вызывало определенное недоумение и ряда участников пленума. В архивах сохранилась рукописная записка, которую один из руководителей украинской Компартии Л. Кочубей отправил в Президиум Пленума. В ней говорилось: "Леонид Ильич! (еще не добавлялись эпитеты "уважаемый", "дорогой"). Нам кажется, что между ценами, проектируемыми по закупке зерна для колхозов и совхозов, слишком большая разница. (Например, на юге Украины колхозы получат за тонну 76 рублей, а совхозы – 45 рублей" [9, 6]. Однако ответа на данную записку не последовало, но спустя некоторое время было принято специальное партийно-государственное постановлении о списании долгов с колхозов по ссудам Госбанка СССР, в том числе за купленную у МТС технику, принудительная покупка которой "рукой государства" основательно подорвала экономическое положение колхозов еще в конце 1950-х, которые не могли восстановить рентабельность их производства во многих хозяйствах не только к середине 1960-х гг., но и в последующие годы.

---

1. *Российский государственный архив новейшей истории (далее – РГАНИ) Ф.2. – Оп.1. – Д.766.*
2. *В конце 80-х гг. страна закупала зерна в объеме 40 млн. тонн, а общая сумма ежегодных расходов за импортное продовольствие составляла около 14 млрд. рублей.- См.: Аграрная политика КПСС. Материалы XVIII съезда КПСС. – М.,1990.*
3. *Мартовский пленум ЦК КПСС. Стенографический отчет. – М., 1965.*
4. *РГАНИ. Текст выступления П.Е. Шелеста приводится в полном соответствии с его содержанием и стилистикой без правки стенографической записи. При окончательном редактировании Стенографического отчета эта часть доклада была изъята. Ф.2. – Оп.1. – Д.783.*
5. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.3. – Д.173.*
6. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.3. – Д.139.*
7. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.3. – Д.183.*
8. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.1. – Д.769.*
9. *РГАНИ. – Ф.2. – Оп.1. – Д. 775.*

Л.М. Шевченко

РІВЕНЬ ТА ЯКІСТЬ ЖИТТЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОКИ ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ": ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Після проголошення незалежності Україна стала на шлях розвитку ринкової економіки. У комплексі складних соціально-економічних проблем, що безпосередньо пов'язані з трансформацією економіки на ринкових засадах, винятково важлива роль належить рівню та якості життя населення як основи соціально-економічного розвитку суспільства. Сучасна держава може стрімко розвиватися тільки за умови, якщо її економічна політика спрямована на поліпшення рівня та якості життя громадян, розширення їх можливостей формувати власне майбутнє. Звідси випливає важливість та актуальність вивчення глибинних процесів і змін, які відбувалися в житті українських селян в минулому. Особливо цінним в цьому сенсі може бути досвід хрущовських часів, коли були здійснені неодноразові спроби реформувати сільськогосподарську галузь економіки.

Автор статті поставив мету – проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги" через реалізацію поставлених завдань: вивчення, класифікацію та систематизацію історіографічної бази проблеми.

Природно, що накопичення історичних праць стосовно вказаної проблематики вимагало їх історіографічного аналізу. Крім обов'язкових у дисертаційних і монографічних роботах оглядів літератури, більше бібліографічного, ніж історіографічного характеру, у 50-80-ті рр. XX ст. опубліковано декілька суто історіографічних праць. Серед них аналітичні статті Л.Ю. Беренштейна, В.В. Горака, С.М. Звєрєва, Я.С. Калакури, В.С. Петренка, А.В. Санцевича, В.Л. Юрчука [1] та інших науковців. Основна увага в них зосереджена на історіографії організаторської діяльності КПРС в плані розвитку сільського господарства післявоєнних років. До останніх досліджень, в яких продовжено вирішення

вказаної проблеми і на які спирається автор, належить колективна праця Л.Ю. Беренштейна, С.В. Кульчицького, В.П. Михайлика, П.П. Панченка [2] та інших істориків. У ній формулюється новий підхід оцінки історичних явищ, що безумовно веде до переорієнтації науки з ідеологічного обслуговування в суто наукове русло.

Оскільки кількість робіт, в яких, з тією чи іншою мірою повноти, досліджується проблема рівня та якості життя сільського населення України в хрущовські роки, є доволі великою, автор статті вважає доцільним погодитися з думкою І.М. Романюка [3, 9] і проаналізувати їх за кількома групами. До першої групи належать, насамперед, багатотомні академічні, узагальнюючі видання; до другої – індивідуальні та колективні монографії, написані у 50-80-ті рр., а також окремі статті й брошури, дисертаційні роботи, присвячені досліджуваній темі; до третьої – праці, видані зарубіжними авторами та представниками української діаспори; і до четвертої – дослідження, опубліковані після здобуття Україною незалежності.

Серед великої кількості виданих за часи радянської влади історичних досліджень, присвячених рівню та якості життя сільського населення України в 1953-1964 рр., є багатотомні праці, в яких з жорстких ідеологічних позицій висвітлені виробничі та соціальні явища в житті українських селян вказаного періоду [4]. Більшість таких робіт стосується оцінки організаторської та ідейно-виховної роботи комуністів серед колгоспників і робітників радгоспів.

Варто зазначити, що праці, як правило, були доволі об'єктивними, містили цікавий фактичний матеріал, але їм притаманна ідеологічна заангажованість, надмірне цитування марксистсько-ленінських постулатів. Названі риси значною мірою характерні дослідженням Ю.В. Арутюняна, С.М. Звєрєва, Б.П. Ковалевського, Є.С. Короїда, П.Ю. Котлова, П. Костика, М.О. Лисенка, П.Г. Синька, В.І. Юрчука [5]. Нерідко в цих працях перебільшувались показники рівня та якості життя населення, бажане видавалося за дійсне. Чимало гострих питань, таких, зокрема, як етносоціальні, соціально-економічні нерідко взагалі замовчувалися.

Історіографічний огляд показує, що понад 50 праць з проблем розвитку сільськогосподарського виробництва, а відтак і з питань рівня та якості життя сільського населення у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. XX ст., належать Л.Ю. Беренштейну [6].

Проблеми рівня та якості життя сільського населення України висвітлювалися з комуністичних позицій ідейно-виховної роботи. Такий підхід при написанні монографій і статей часто-густо не з власного бажання, а виходячи з чітких ідеологічних вимог, застосовували Л.Д. Вітрук, Є.М. Волос, М.С. Грищенко, М.І. Лавринович, М.В. Сеньків, О.А. Червинський, М.Т. Шепета, І.І. Ясницький та ряд інших істориків [7].

Про рівень культурного розвитку, а також про місце і роль виробничої сільськогосподарської інтелігенції можна зробити висновки, ознайомившись з працями І.Ф. Буркала, В.Д. Добротвора, В. Варецького, О.А. Завадської, В.С. Петренка, І.М. Чаварги, Л.А. Шевченка [8]. У вказаних публікаціях приділялася значна увага з'ясуванню культурно-освітніх проблем населення, пропагувалася ідея визначної ролі Комуністичної партії як керівної і спрямовуючої сили суспільства.

У 60-80-х рр. в зв'язку з тим, що у партійно-директивних документах зміщувалися ідейно-політичні та методологічні акценти на утвердження єдиного народногосподарського комплексу Радянського Союзу та формування нової спільноти – радянського народу, історики також почали зосереджувати особливу увагу на загальному, а не специфічному у тій чи іншій республіці, а тим більше в окремих регіонах. За цих обставин в працях з історії України соціально-економічні процеси в регіонах, зокрема західноукраїнському, почали нівелюватися, тобто специфічне цілеспрямовано замовчувалося, а, навпаки, вишукувалися приклади для підтвердження тези про домінування універсального, характерного для всього радянського суспільства [9]. Ця тенденція притаманна опублікованим на початку 60-х рр. монографіям М.К. Івасюти та Й.Д. Черниша [10]. Вони, дотримуючись настанов партійних документів, характеризували колективізацію сільського господарства як виключно прогресивне явище, підтримане усіма селянами західноукраїнського регіону. При цьому автори зробили спробу критично осмислити систему організації сільського господарства Західної України з метою підвищення його ефективності.

У 70-80-ті рр. було опубліковано чимало цікавих, змістовних наукових праць з окремих проблем життєдіяльності села: економіки, питань господарювання, місцевих органів влади й управління, соціально-культурного розвитку тощо [11].

На початку 80-х рр. з'явилися публікації П.П. Панченка, який зробив вагомий внесок у розвиток дослідження проблеми рівня сільського господарства, а отже й життя сільського населення України в хрущовські часи. Він проаналізував усі доступні на той час матеріали, визначивши ступінь їхньої достовірності й виклавши свої погляди на тлі загальнонаціональних перетворень [12].

З аналізу історіографічної бази проблеми рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги" випливає очевидне: її дослідження в радянській науці базувалося на засадах марксистської теорії. Варто зазначити, що в публікаціях радянських дослідників мало використовувався термін "якість життя", частіше зустрічався термін "добробут", "рівень життя". Характерною особливістю, яка була притаманна розвитку наукових досліджень стосовно рівня та якості життя, було існування ідеологічно заданої висхідної установки, яка полягала у тому, що під впливом дії "основного закону соціалізму" рівень життя та умови забезпеченості радянських людей ні за яких обставин не могли визнаватися як бідність у масштабах, які носили масовий характер, а могли трактуватися як нетипове і локальне явище.

Більш аналітичним і критичним до аналізу рівня і якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги" є підхід зарубіжних авторів [13].

Не менш вагомим у розробку проблеми різноманітних аспектів життя сільського населення у зазначений період є внесок представників української діаспори. Серед неї слід виділити праці закордонних дослідників українського походження: Б. Винара, І. Коропецького, Л. Лисенка, І. Лисяка-Рудницького, І. Майстренка, Є. Пизюра, М. Руденка, П. Феденка, Я. Шумелдо [14] та інших. Помітно негативною тенденцією у них є нерідко одномірна ідеологічна

спрямованість, невиправдана емоційність й пафос, суб'єктивні оцінки історичних подій.

Якісно новий етап у розвитку вітчизняної історіографії розпочався в другій половині 80-х рр., а особливо після здобуття Україною незалежності. Помітно змінилася тематика і методологія наукових праць, оскільки значно розширився доступ науковців до архівних та спеціальних фондів, з'явилася реальна можливість більш повно, об'єктивно і неупереджено висвітлювати історичні процеси та події. Відійшли в минуле так звані принципи класовості та партійності, які на вимоги офіційної ідеології активно насаджувались в історіографії.

Широке коло питань, присвячених дискримінаційній політиці держави щодо українського селянства, висвітлено у працях П. Панченка, опублікованих у 90-і роки [15]. Спробу проаналізувати уроки минулого на прикладі розвитку українського села здійснив Г. Сургай [16]. Дослідник на різноманітному фактичному матеріалі показав зміни, що відбулися на селі протягом радянського періоду, але йому не вдалося повною мірою відійти від колишніх стереотипів.

Протягом 90-х рр. опубліковано чимало змістовних наукових праць із проблем українського селянства в хрущовську добу. Частина з них висвітлює негативні наслідки політики тоталітарної держави щодо становища сільського населення: кампанію укрупнення колгоспів, переведення багатьох їх у радгоспи, виселення і депортацію сільського населення як із західних, так із східних земель. Праці, створені на основі раніше невідомих архівних матеріалів, нерідко пропонують нові концептуальні підходи [17]. Саме такими характерними рисами відзначаються праці академіка НАН України В. Литвина [18].

Значний інтерес у контексті висвітлення ряду ключових проблем історії України післясталінської доби становлять праці В. Барана [19], вивчення яких дає можливість зробити висновки про рівень та якість життя селян у зазначений період часу. В цьому плані варто відзначити і тринадцятий том 15-томного видання "Україна крізь віки", автори якого В. Баран і В. Даниленко [20].

Ряд важливих соціально-економічних, суспільно-політичних аспектів знайшли своє відображення у роботах відомого знавця радянського періоду історії України С. Кульчицького [21]. Нові підходи в осмисленні повоєнного періоду історії України започаткував Ю. Шаповал [22]. Він закликав до подолання "фрагментарного підходу" у висвітленні життя та діяльності особистості М. Хрущова для відбудови цілісної картини тієї доби.

Ключовій в умовах державотворення проблемі формування української нації присвячені праці С. Тимченка [23]. Він першим з істориків дослідив ряд питань, які в силу відомих ідеологічних і політичних перешкод довгий час залишалися не розробленими – етнічні особливості села, його соціальна й національна структура, участь сільських жителів у громадському виробництві тощо. У контексті нового осмислення історії розкрито особливості життя сільського населення України у період, що досліджується в працях С. Падалки [24]. Проблеми кадрової політики на селі, окремих напрямків аграрних перетворень 50-х – середини 60-х рр. і їх вплив на життєвий рівень селян проаналізували Л. Ковпак, І. Лубко, О. Нікілєв, І. Романюк [25] та інші дослідники. Цілий ряд важливих аспектів соціальних і культурно-освітніх процесів в Україні знайшли своє відображення у роботах Г. Кривчика, В. Юрчука [26].

Значне місце в історіографії займають дослідження соціально-економічних процесів на селі у західних областях України. Особливої уваги заслуговують праці О. Гаврилюка, П. Когута, О. Ленартовича, С. Сворака, В. Сергійчука, Б. Яроша, Т. Марусик [27].

Усе активніше історики досліджують і узагальнюють практичний досвід перетворень, які відбувалися в освітньо-культурній та соціально-побутовій сфері села у 50-ті – першій половині 60-х рр. У монографії І. Рибака [28], дисертації А. Середи [29] проаналізовано розвиток соціально-побутової інфраструктури українського села радянської доби (житло, сільські населені пункти як культурно-побутові осередки, транспорт, зв'язок, охорона здоров'я, торгівля і побутове обслуговування, функціонування закладів освіти та культури на селі тощо).

Значний внесок у з'ясування питань соціально-економічних та культурних процесів на селі зробили російські історики: М. Безнін, Т. Дімоні, В. Зима, О. Лейбович, Г. Шмельов. Актуальними є праці О. Зубкової, В. Попова, О. Пижикова, в яких науковці на основі матеріалів російських архівів аналізують соціально-економічне становище населення, зокрема сільського, в період тоталітаризму.

Зазначені праці далеко не вичерпують всього комплексу публікацій, які стосуються різних аспектів життя українського селянства в 1953-1964 рр. Водночас історіографічний аналіз свідчить про відсутність комплексних узагальнюючих робіт з досліджуваної проблеми, що і дозволяє зробити висновок про важливість і перспективність дослідження рівня та якості життя сільського населення України в роки хрущовської "відлиги".

---

1. *Беренштейн Л.Ю., Юрчук В.І. Історіографія діяльності Комуністичної партії України по відбудові і дальшому розвитку сільського господарства республіки (1945-1958 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26; Горак В.В. До історіографії організаторської роботи в галузі пропаганди і впровадження передового досвіду в сільськогосподарському виробництві України // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26; Звєрєв С.М. Історіографія діяльності КПУ по розвитку соціалістичного сільського господарства республіки (1951-1958 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 42; Петренко В.С. Історія селянства Української РСР 1951-1970 рр. в радянській історіографії // Український історичний журнал (далі: УІЖ). – 1971. – № 3; Калакура Я.С. Радянська історіографія боротьби Компартії за інтенсифікацію сільського господарства (1959-1975 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вип. 81; Калакура Я.С., Петренко В.С. Колхозное крестьянство в сельском хозяйстве УССР в украинской советской историографии (1945-1975) // Вопросы истории. – 1995. – № 7; Санцевич А.В. Трудящі післявоєнного села України в радянській історіографії // Історичні дослідження УРСР. – К., 1968. – Вип. 1; Санцевич А.В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970). – К.: Наукова думка, 1972.*
2. *Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині XX століття / Беренштейн Л.Ю.,*

Кульчицький С.В., Михайлик В.П., Панченко П.П. та ін. – К., 1999.
3. Романюк І.М. Українське село в 50-ті – першій половині 60-х рр. XX століття. – Вінниця, 2005.
4. Історія народного господарства УРСР. У 3-х т., 4 книги. Т. 3. – Кн.. 1-2. – К., 1985; Історія селянства Української РСР. В 2-х т. – Т. 2. Від великого Жовтня до наших днів. – К., 1967; Розвиток народного господарства Української РСР. 1917-1967: В 2- т. – Т. 2. – К., 1967; Развитие аграрной экономики УССР. – К., 1987; Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х т. – Т. 2. 1938-1970. – К., 1968.
5. Арутюнян Ю.В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929-1957 (Формирование кадров массовых квалификаций). – М., 1960; Звєрєв С.М. Діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку громадського господарства колгоспів (1951-1958). – К., 1969; Котлов П.Ю. Діяльність Комуністичної партії України по удосконаленню суспільно-економічних відносин колгоспного села (1951-1958 рр.). – Харків, 1974; Ковалевський Б.П. Дальнейшее укрепление союза рабочего класса і колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959-1970 гг. (на материалах Украинской ССР). – К., 1972; Костик П. У боротьбі за технічне оснащення сільського господарства: Діяльність Компартії України по створенню і дальшому розвитку матеріально-технічної бази сільського господарства західних областей УРСР (1939-1975). – Львів, 1980; Лисенко М.О. Роль Комуністичної партії України в підготовці керівних колгоспних кадрів (1930-1958 рр.) // Наукові записки з історії КПРС. Вип. 28. – К., 1969; Шульга І.В. Політика партії в галузі сільського господарства у 1951-1965 рр. // Наукові праці з історії КПРС. Вип. 28. – К., 1969; Юрчук В.І.Боротьба Комуністичної партії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945-1952 рр.). – К., 1965.
6. Беренштейн Л.Ю. В авангарді трудівників села (колгоспні і радгоспні партійні організації України між XX і XXIII з'їздами КПРС). – К., 1968.; Його ж. Организаторская и идейно-воспитательная работа колхозных и совхозных партийных организаций Украины (в период между XX и XXIII съездами КПСС): Дис. д-ра ист. наук: 07.00.01. – К., 1968.
7. Вітрук Л.Д. Поліпшення побутових умов населення Української РСР (1946-1958) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1978. – Вип. 4; Витрук Л.Д. Улучшение социально-бытовых условий жизни трудящихся УССР (60-80-е гг.). – К., 1986; Волос Є.М. До питання про діяльність КП України щодо механізації колгоспного виробництва (1951-1958 рр.) // УІЖ. – 1971. – № 5; Грищенко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР (1917-1965). – К., 1965; Лавринович М.І. Соціальні проблеми розвитку колгоспного села. – К., 1975; Сеньков М.В. Повышение культурно-технического уровня колхозного крестьянства в период социалистического строительства (1946-1960). Рук. канд. дис. – 1984, Львовский університет; Червинський О.А. Деякі питання культурного будівництва на селі в період між XX і XXII з'їздами КПРС // УІЖ. – 1965. – № 1; Шепета М.Т. Допомога робітничого класу України колгоспному селу у боротьбі за дальше піднесення сільського господарства. (1951-1958). – Чернівці, 1958; Ясницький І.І. Піклування Комуністичної партії України про піднесення культурного рівня колгоспного селянства в післявоєнні роки (1945-1957) // Наукові записки Української сільськогосподарської академії. – К., 1958. – Т. 2.
8. Буркало І.Ф. З історії ліквідації неписемності і малописемності на Закарпатті в роки Радянської влади // УІЖ. – 1966. – № 5; Варецький В. Розквітає економіка і культура Радянського Закарпаття // Економіка Радянського Закарпаття. – 1965. – № 6; Добротвор В.Д. Культурно-освітня робота на селі. – К., 1967; Завадская О.А. Развитие общеобразовательной школы Украины в период строительства коммунизма (1958-1968 гг.). – К., 1968; Петренко В.С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і життя колгоспного селянства Української РСР (1951-1969). – К., 1970; Чаварга І.М. Розвиток освіти і культури на Закарпатті в 1959-1965 рр. // УІЖ. – 1969. – № 10; Шевченко Л.А. Розвиток української радянської культури. 1959-1965. – К., 1968.
9. Василенко С.Т., Горват І.М. Здійснення ленінського кооперативного плану на Закарпатті // УІЖ. – 1975. – №. 6; Колотуха Я.Я. Возз'єднана Україна // УІЖ. – 1964. – № 4; Кошарний І.Я. У сузір'ї соціалістичної культури. Культурне будівництво в возз'єднаних областях УРСР (1939-1958 рр.). – Львів, 1975.
10. Івасюта М.К. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР. – К., 1962; Черниш Й.Д. Комуністична партія України – організатор соціалістичних перетворень на селі у західних областях УРСР (1939-1958). – Львів, 1963.
11. Беззуб М.К., Зимовець В. Економічні проблеми розвитку сільського господарства. – К.: Політвидав України, 1974; Малько О.А. Вклад рабочего класса Украинской ССР в укрепление материально-технической базы сельского хозяйства (1959-1970). – К., 1974; Народне господарство Української РСР в післявоєнні роки (1946-1964 рр.). – К., 1965; Столяренко В. Соціалістичні перетворення в українському селі. – К., 1967.
12. Панченко П.П. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР (1959-1980). – К., 1980; Панченко П.П., Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку. 1917-1980. – К., 1982; Панченко П.П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960-1984. – К., 1985; Панченко П.П., Чишко В.С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60-80-е гг.). – К., 1989; Панченко П.П. Научные основы развития общественно-политической жизни села (на примере Украинской ССР): 1959-1978. – К., 1979.
13. Буффа Д. История Советского Союза. Т. 2. От Отечественной войны до положения второй мировой державы. Сталин и Хрущев. 1941-1964. Пер. с итал. – М., 1994; Мартин Маля. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991. – К., 2000; Мерль Ш. Реформа, ошибочная по свей концепции. Заметки к истории аграрной политики при Хрущеве и Брежневе // Проблемы всемирной истории. Сб. статей в честь А.А.Фурсенко. – Спб., 2000; Хаскинг Д. История Советского Союза 1917-1991. – 2-е изд. – М., 1995; Nove A. An Economic History of the USSR. 2nd ed. New York, 1989; Sehroeder G. The Soviet Economy on a Treadmill of "Reforms", Washington, 1979; Leonhard W. The Kremlin since Stalin. – London, 1962; McLauley M. Khrushev and Breznev as Leaders. – London, 1982; Crankshaw E. Khrushev. – London, 1969.
14. Пизюр Є. Новий фрагмент советской аграрної політики (укрупнення колгоспів). Серія наукова. Ч. 1. – Нью-Йорк, 1952; Феденко П. Україна після Сталіна. Інститут для вивчення СРСР. Досліди і матеріали. Серія II (циклостилеві видання). № 39. – Мюнхен, 1956; Шумелдо Я. Зміни в СРСР після смерті Сталіна. – Париж, 1957; Лисенко Л. Сільське господарство України. – Лондон, ЗЧОУН, 1960; Винар Б. Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції (1919-1964). – Мюнхен, Нью-Йорк, 1965; Руденко М. Економічні монологи: Нариси катастрофічної помилки. – Б.М., 1978; Майстренко І. Історія комуністичної партії України. – Мюнхен, 1979; Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України. – Львів, 1991; Його ж. Історичне есе: В 2-х т. – К., 1994; І.Коропецький. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. – К., 1995.
15. Панченко П.П. Сторінки історії України XX століття. Українське село: поступ, сподівання, тривоги. – К., 1995; Його ж. Дискримінаційна

політика тоталітарної держави стосовно малих сільських поселень в Україні (60-80-і рр. XX ст.) // Матеріали всеукраїнського симпозіуму з проблем аграрної історії. В двох частинах. Ч. II. – К., 1996.
16. Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний курс. – К., 1991.
17. Бугай М.Ф. Депортації населення України в 30-50-ті роки // УІЖ. – 1990. – № 10; Евсеев В.Г. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине. – Харьков, 1991; Волков І.М. Виселення селян України у віддалені райони СРСР наприкінці 40-х рр. // УІЖ. – 1993. – № 7-8; Крачковский Б. Радгоспи у системі тоталітарного одержавлення сільського господарства України // Другий міжнародний конгрес україністів. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. II. – Львів, АН України, МАУ, 1994; Беренштейн Л.Ю. Аграрні проблеми в діяльності М.С. рущова // М.С. Хрущов і Україна. Матеріали наукового семінару 14 квітня 1994 р., присвяченого 100-річчю від дня народження М.С. Хрущова. – К., 1995; Винниченко І.І. Україна 1920-1980-ті: депортації, заслання, виселення. – К., 1994.
18. Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1945-1955). – К., 2004; Його ж. Україна в другому повоєнному десятилітті (1956-1965). – К., 2004.
19. Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Його ж. Україна після Сталіна: нариси історії 1953-1985. – Львів, 1992.
20. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) (Серія "Україна крізь віки" Т. 13). – К., 1999.
21. Кульчицький С. Спроби реформи (1956-1964) // УІЖ. – 1998. – № 3; Його ж. Микита Хрущов – то тимчасове потепління серед тоталітарної зими // Освіта України. – 1998. – №. 40; Його ж. Місце XX з'їзду КПРС в еволюції радянського комунізму // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки. Матеріали "круглого столу" / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006
22. Шаповал Ю.І. Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993; Його ж. Хрущов на Україні. – К., 1990; Його ж. Емблематична доповідь М.Хрущова // Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика. Збірник статей. Вип. 10: Хрущовська "відлига": передумови, реалії, наслідки. Матеріали "круглого столу" / Відп. ред.. В.М. Даниленко. – К., 2006.
23. Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін: 1959-1989. – Запоріжжя, 1995; Його ж. Етносоціальні процеси в українському селі (60-80-ті рр. XX ст.). – Чернівці, 1995.
24. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. XX ст. – К., 1995; Його ж. Україна 60-90-х років XX ст.: (державність в історичній площині, тоталітаризму, незалежності). – К., 2000.
25. Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М.Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет, 2002; Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945-2000 рр.). – К., 2003; Нікілєв О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): Моногр. – Дніпропетровськ, 2004.
26. Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К., 1995; Кравчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. XX ст.). – Дніпропетровськ, 2001.
27. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40-50-ті рр. XX ст.). – Чернівці, 2002.
28. Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села. – Кам'янець-Подільський, 2000.
29. Середа А.М. Проблеми соціально-культурного розвитку українського села (60-70-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.02 // Запорізький державний університет, 1994.

Аграрна історія в іменах

А.Г. Морозов

АГРАРНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПРАЦЯХ В. В. ГОЦУЛЯКА

Інтерес до аграрної проблематики зародився у В.Гоцуляка ще в студентські роки, коли відомий знавець аграрної історії професор Д.П.Пойда читав спеціальний курс з історії селянства в часи реформи 186І року в Росії студентам історичного факультету Дніпропетровського університету. Проблеми українського села були в полі зору доцента, а з 2001 року професора В.В. Гоцуляка, коли він викладав курс історії України. Саме в цей час при Черкаському державному, а тепер національному університеті зусиллями Інституту історії України, ректорату, професора А.Г. Морозова започатковує свою роботу Науково-дослідний інститут селянства. Селянознавцями України створюється Наукове товариство істориків-аграрників і формується портфель журналу "Український селянин". Вже у першому числі цього видання вчений публікує у співавторстві з А.Г. Морозовим статтю [1], присвячену сільськогосподарській контрактації в добу НЕПу, де звернута увага на її важливість, як широкого комплексу збутопостачальних і виробничих договірних відносин між селянськими господарствами, сільськогосподарськими кооперативними об'єднаннями і державними організаціями та переробними підприємствами. Саме контрактація, як доведено в статті, всебічно активізувала підприємницьку діяльність найширших кіл селян-виробників, безпосередньо сприяла економічному піднесенню аграрного сектору народного господарства України.

Статтю "Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспект" [2] присвячено пам'яті вчителя – професора Д.І. Пойди. У ній В.В. Гоцуляк виявив себе зрілим вченим, спрямувавши увагу наукової громадськості на зростаючий статус "селянознавства" в аспекті побудови певної системи понять, категорій і принципів, які повинні допомогти свідомо рухатися від джерел до наукових історичних знань. Автор звертає увагу і на певні складнощі, що стоять на шляху об'єктивного вивчення реформи 1861 року в Україні. Він бачить їх у наступному: а) дослідження селянства має певні перешкоди, передусім психологічного характеру у сенсі входження в інтелектуально-наукову сферу, особливо на її елітарному рівні; б) існує прагнення і можливість перетворити дослідження реформи українського села цього періоду в своєрідну селянську резервацію в науці, бо відчутна слаба інтегрованість подібного типу досліджень у загальнонауковий контекст [2, 14]. Ґрунтовними методологічними міркуваннями позначений зміст цієї публікації. Так, наприклад, вчений вважає, що розгляд селянства часів звільнення від кріпацтва в розгорнутому суспільно-політичному контексті виключає підхід до нього як до замкненого соціального організму, що формувався лише на власному ґрунті і не знає взаємовпливів і запозичень. Впродовж усього періоду свого існування селянство мало надзвичайно строкату, складну і динамічну станову структуру. Ці положення вчений ілюструє багатим статистичним матеріалом доби реформи 1861 р. Він не проминув звернути увагу й на сутність українського селянства, яке складає унікальний феномен, котрий синтезувався тисячоліттями в бінарних елементах, виконуючи продуктивну і культурну працю, маючи багатющий досвід побуту, духовного життя. Однак воно змушене гостро реагувати на панщину, яка загострила до краю суперечності між поміщиками і селянами [2,20]. Такими науковими рефлексіями наповнена стаття В.В.Гоцуляка, написана у контексті нинішніх дослідницьких інновацій.

Вивчення історії реформи 1861 р. та її здійснення в Україні, на думку вченого, повинно включати такі основні аспекти: 1) ідейно-змістовний, в тому числі, формування соціальної свідомості народних мас (еволюція світоглядної ідеї селянства, методи і стилі її відтворення історіографічною практикою, розвиток уявлень про реформу, про людину в її контексті, а саме, селянина, його діяльність, ідеали, становище і зміни в поглядах на аграрні відносини, реакцією у вигляді селянських рухів, виступів, покарання поміщиків, підпалу маєтків, масових втеч, зростанням недовіри до місцевих, центральних органів влади, організацій); б) інституційний (дослідження установ, форм і засобів, що забезпечують відтворення та організацію проведення реформи, спрямування цього процесу).

Змістовно згадана вище стаття є своєрідною сучасною моделлю дослідження реформи 1861 року, яка врахувала всю складність проблематики, її багатоплановість, широту хронологічних та географічних меж, певну суперечливість в проведенні розкріпачення селянства та ін. В.В. Гоцуляк висунув пропозицію створення декількатомної праці, присвяченої історії цієї реформи, яка б стала надійною основою для наукової розробки обширної і не менш важливої проблеми – історії українського селянства XIX ст., написаної у річищі більш широкого спектру традиційних і сучасних методологічних практик наукового пізнання: реконструкції – пояснення – представлення – інтерпретації минулої дійсності з використанням принципів системного підходу та спеціальних методів просторової типології, ком'ютерної обробки об'ємних статистичних матеріалів.

В наступній своїй публікації В.В. Гоцуляк звертається до проблем аграрного ладу України часів Української Козацької Держави, зокрема земельного законодавства та системи судочинства часів Гетьманщини [3]. Незважаючи на солідну часову дистанцію, автор виявив себе знавцем тогочасних законів та особливо судочинства в Лівобережній Україні у другій половині XVII-XVIII ст. Подаючи досить складну систему правовідносин, вчений, одночасно, вважав за потрібне звернути увагу на використання в земельному судочинстві різноманітних "еталонів" грунтів для виміру земельних планів. Особливо цікавими статистичними

матеріалами є наведені найпоширеніші одиниці виміру земельних площ, які застосовувалися в той час в Україні. В цілому автору вдалося послідовно та логічно викласти свої думки, навести історичні аналогії, зробити цінні узагальнення.

Ще одна стаття В.В. Гоцуляка з цього циклу стосується актуальних аспектів історії історіографії правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя [4]. В ній проаналізовано існуючі концепції та узагальнено доробок вітчизняних дослідників із цього приводу. Вчений, зокрема, зазначає, що момент глибокого осмислення науковцями літератури з питань правового статусу українського селянства затягнувся на довгі роки. Однак вся вона потребує детального вивчення й осмислення, включення до загального історіографічного процесу. Тенденція зацікавлення цією проблематикою виявляється в пошуках автором ефективних шляхів її дослідження. Один із них автор статті вбачає у тому, що в наш час, полемізуючи з тією частиною науковців, які ще йдуть у фарватері радянської концепції історії селянства, потрібно узгодити й привести у відповідність внутрішньому змісту відповідну термінологію та чітко визначитись із уживанням дослідниками таких понять, як "землекористування", "землеволодіння", "суспільне землеволодіння", "займанщина" та інші, в які різні науковці, в залежності від світоглядних орієнтирів, вкладають неоднаковий зміст. Наведені положення мають неабияке значення для ефективного дослідження правового статусу селянства. Зміст статті переконує, що вчений намагається донести до читача всю складність взятої до розгляду історіографічної проблематики, турбується про збереження всього цінного, що накопичено в українській історичній науці з цього питання. Саме таким устремлінням проникнуті викладені думки вченого і, зокрема, про те, що в наш час, коли на науковця все менше тисне політичний аспект проблеми, потрібно вивчити і оцінити все те, що було відкинуте, виключене з історіографічного вжитку за часи тоталітарної системи. На думку В.В.Гоцуляка, завдання по-новому осмислити і самі макро- і мікроперіоди історії українського селянства у відповідності з основними тенденціями, концепціями історичного розвитку є актуальним і варто лише вітати звернення сучасних науковців, хоча і запізніле, до історіографії правового статусу українського селянства. І в цьому сенсі, – зазначає він, – історіографічна матриця сприятиме підвищенню статусу селянознавчих студій, які у сукупності із залученням архівних і нововиявлених матеріалів відкриють нову сторінку в дослідженнях історії українського селянства [4,17].

Новітній етап у розвитку української історіографії, який наступив у 1991 році з проголошенням незалежності України, викликав появу значної кількості праць, присвячених аграрним перетворенням в Україні у XIX – на початку XX ст. Саме на численні публікації і захищені кандидатські дисертації, в яких науковці дослідили історію здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні звернув свою увагу В.В. Гоцуляк в наступній своїй публікації в "Українському селянині" [5]. Їй передувала стаття, яка вийшла у співавторстві з Р. Бакало – учнем В.В. Гоцуляк, в якій висвітлювалися селянські виступи в Україні в часи Столипінської аграрної реформи [6]. В ній автор виявив себе знавцем джерел, документальних та архівних матеріалів, присвячених цій проблематиці.

Звертаючись до розгляду перспектив історіографії історії Столипінської реформи в Україні, вчений детально проаналізував радянську історіографію. Він, зокрема, зазначив, що сучасні науковці невповні використовують надбання до- і пореволюційної історіографії, вітчизняних вчених, хоча для більшої частини їх публікацій, присвячених, наприклад, соціально-економічному розвитку країни, політичному устрою, заважали ідеологічні стереотипи, що не сприяло продуктивному осмисленню процесу здійснення столипінської аграрної реформи [5, 22]. Аналізуючи вітчизняну і зарубіжну історіографію, автор звернув увагу й на необхідність вивчення в сучасній літературі праць вчених, які несуть на собі відбиток перехідного періоду. В полі зору мають бути й ті, в яких ідеться про нове концептуальне осмислення Столипінських аграрних перетворень. Актуальною є проблема утвердження нових тенденцій у вивченні цієї проблематики. В.В. Гоцуляк ставить запитання: "Чи є праці, в яких автори вивчають людський фактор цієї проблеми? Адже, окрім П.А. Столипіна, були десятки і сотні виконавців рішень уряду зі своїм характером, особливостями, практикою ведення справ. Вони діяли в українському просторі, проводячи реформу, можливо, помилялися, а якщо так, то саме у чому полягає помилковий характер їхніх дій, чим були викликані й обмовлені помилки влади ?" [5, 22]. На переконання вченого, ще недостатньо виходить досліджень, в яких йдеться про "мовчазну більшість" – народ, по долі якого пройшлися колеса Столипінських аграрних перетворень. Відсутні праці, в яких досліджується доля самої людини у здійсненні аграрної реформи П.А. Столипіна. Це засвідчує слабкість загальнотеоретичного, якщо хочемо історіософського, осмислення селянознавчої проблематики й її конкретного вияву в Україні. Як бачимо, В.В. Гоцуляк широко підходить до вивчення зазначеної проблематики, намагається звернути увагу на фундаментальні основи тогочасних аграрних перетворень, закликає повніше з'ясувати їх вплив на розвиток продуктивних сил. Він, зокрема, вказує на те, що Столипінську модель агарних перетворень в Росії і в Україні не варто розглядати ізольовано від соціальних, політичних, економічних умов, існуючих на той час. А сама сучасна історіографія проблеми ще виглядає досить скромно [5, 22].

Незважаючи на це, дослідження стану сільського господарства в Україні на початку XX століття, крізь призму проведення Столипінської аграрної реформи, є актуальною теоретичною та практичною проблемою. Саме таким твердженням починається наступна стаття В.В. Гоцуляка "Новітня історіографія Столипінської аграрної реформи в Україні" [6]. Характерно, що вчений дає характеристику своєї попередньої статті, зазначаючи, що лейтмотивом її став аналіз історіографічних напрацювань у трьох площинах: загальноросійських досліджень реалізації реформи; праць, присвячених її впровадженню в межах України; публікацій про проведення аграрних перетворень в окремих регіонах. Вчений не відкидає доробку радянських вчених, зазначаючи, що він в цілому у висвітленні аграрної політики

самодержавства взагалі й Столипінської аграрної реформи зокрема, є вагомий. Науковцями досліджено проблеми поміщицького господарства на початку XX ст., передумови аграрної реформи П.А. Столипіна, руйнування общини капіталістичними формами землекористування, оренди землі, діяльності Селянського Поземельного банку, переселення до Сибіру, селянське землеволодіння, соціально-правове становище селян, роль селянського руху в Україні до початку Першої російської революції і в період проведення аграрного реформування. Відзначаючи зростання з другої половини 1980-х років уваги до постаті П.А. Столипіна, автор наводить і аналізує праці як російських, так і українських вчених із цього питання.

Далі В.В. Гоцуляк переходить до аналізу публікацій, безпосередньо присвячених проведенню аграрної реформи П.А. Столипіна в Україні. Він детально аналізує зміст досліджень В.С. Майстренка, який одним із перших у новітній українській історіографії звернувся до вивчення історії проведення цієї реформи в Харківській губернії. В такому ж контексті автор аналізує доробок В.В.Бочарова, що стосується реалізації Столипінської аграрної реформи в Катеринославській та Харківській губерніях. У дослідженнях названих авторів вчений вилучає найбільш важливе, а саме те, що розширює наші уявлення про аграрні перетворення, ініційовані П.А. Столипіним.

В.В. Гоцуляк також звертає увагу наукової громадськості на праці, в яких вивчаються окремі аспекти цієї проблеми. Зокрема, він вважає, що ще один крок у вивченні історії реалізації Столипінської аграрної реформи вже в межах Півдня України здійснив О.М. Приймак. Зростання інтересу до цієї проблеми виявив й І.М. Власюк, детально проаналізувавши вплив Столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України в 1906-1915 рр. Праці цих авторів також детально проаналізовані історіографом. Результатом дослідження цієї проблеми, вважає В.В. Гоцуляк, є те, що на середину 2002 р. в Україні з'явився значний масив якісно нових на змістом публікацій, було захищену декілька дисертацій, в яких аграрне реформування початку XX ст. в Україні стало предметом спеціального наукового дослідження. Однак Україна як окремий економічний регіон, зі своїми національними та історичними особливостями, в роки проведення аграрної реформи П.А. Столипіна ще не стала предметом спеціального дослідження. Таку мету поставила перед собою Л.Р. Ігнатова, зазначає автор, одночасно вказуючи не те, що вона розпочала свої пошуки ще в 1994 р. вивченням передумов та процесу здійснення цієї реформи на українських землях. Вчений детально проаналізував внесок Р.І. Ігнатової у висвітлення Столипінської аграрної реформи та її здійснення в Україні в 1906-1915 рр. Він також зробив цілком слушний загальний висновок про те, що, розпочавши локальні дослідження, сучасні вчені перейшли до вивчення цієї проблеми в цілому. На думку вченого, переосмислення значення введення приватної власності на землю дозволяє історикам по-новому оцінити Столипінську реформу та досвід аграрного реформування початку XX століття [7, 76].

Ще одним напрямком наукового зацікавлення селянознавчою проблематикою професора В.В.Гоцуляка є персоналістика, а саме висвітлення на сторінках "Українського селянина" постатей українських вчених, які зробили вагомий внесок в опрацювання аграрної історії України [8]. На початку статті автор зазначає, що вже з часу заснування журналу його редакція звернула увагу на постаті українського села. Вже у третьому випуску часопису за 2001 рік увагу В.М. Ромащенка, В.О. Крота, О.Я. Рахно, О.О. Вінтоняка й О.В. Герасименка привернула аграрна проблематика у науковій спадщині М. Костомарова, М.Грушевського, О. Русова, Д. Похилевича та М. Лещенка. Аналізуючи їх зміст, В.В. Гоцуляк вказує на те, що хоча статті написані про різних істориків і різними авторами, їх об'єднує наскрізна проблематика – аграрна історія України, починаючи від утворення Української Козацької Держави до початку XX ст. Даючи змістовну історіографічну характеристику праць названих вище авторів, вчений з'ясовує особливості та виявляє певні нюанси, які б ще більше зацікавили допитливого читача. Уважно дослідивши зміст усіх випусків журналу, автор статті чітко зазначає, що саме з шостого числа "Українського селянина" (2002) у часопису з'являється окрема рубрика "Аграрна історія в іменах". Необхідність її появи він пояснює підвищеною увагою науковців до вчених, які зробили визначний внесок у дослідження історії українського селянства, розвиток економічної думки, сприяли благодійництву, меценатству, зростанню освітньо-культурного рівня сільського населення, робітників харчової промисловості та інших.

У контексті своєї дослідницької історіографічної практики В.В. Гоцуляк аналізує праці Н.Р. Темірової "Слово про батька", П.М. Тригуба "Роман Данилович Лях – людина, вчений-історик, патріот", М.І. Запари "М.Х. Бунге – почесний член Університету св. Володимира", В.М. Мойсієнка "Український період у суспільній діяльності та творчості М.І. Туган-Барановського (1901-1904 рр.)", Л.Л. Чабанко "Сільські священики як об'єкт радянської репресивної системи (на матеріалах справи Г.П. Ковальського)". З'ясовуючи спільний знаменник цих публікацій, як і попередніх, вчений знаходить його у наскрізній ідеї – вивченні історичної творчості видатних вчених крізь призму дослідження ними аграрної історії України. Аналізуючи наступні публікації, автор звертає увагу на ті з них, які тематично пов'язані з меценатством Репніних, діяльністю родини Симиренків, зі створення умов праці та побуту робітників цукрових заводів (друга половина XIX ст.), благодійністю князів Воронцових та родини Балашових у Мошногорському маєтку Київської губернії в 80-90-х рр. XIX ст.

Історіографічна рефлексія В.В. Гоцуляка сягає й публікації М.І. Бушина та Л.М. Товстоп'ят, в якій проаналізовано наукову спадщину І.Г. Шульги за 1954-1974 рр. Також, на думку вченого, змістовністю відрізняються публікація Г.Т. Капустян, вміщена у восьмому випуску "Українського селянина", котра присвячена висвітленню діяльності В.П. Данілова. Аналітичністю та науковим викладом матеріалу відрізняються спогади С.В. Кульчицького про місію Джеймса Мейса в українській історії. На переконання автора, вченому вдалося на широкому тлі суспільно-політичних відносин і упередженого ставлення радянського керівництва до голодомору 1932-1933 рр. показати, що Дж. Мейс взяв найактивнішу участь, як

виконавчий директор комісії у Конгресі США з вивчення жахливого голоду тих років.

Тематично об'єднавши наступні дві публікації П.М. Тригуба про М.С. Ліванова (1751-1800) та І.Б. Василика про спадщину К.Левицького, автор в історіографічному ракурсі детально проаналізував їх зміст. Зокрема, він наголосив, що перший вчений, висвітливши життєвий шлях науковця, значну увагу приділив діяльності М.С. Ліванова з організації практичної школи землеробства для селян-переселенців, пропаганді поліпшення обробки ґрунтів та ін. Другий історик показав як К.Левицький виступав активним захисником інтересів українського населення, насамперед селян.

Загальний висновок вченого зводиться до справедливого твердження про те, що аналіз публікацій в "Українському селянині", присвячених аграрній історії в іменах, засвідчив велику зацікавленість вчених цією проблематикою. Починаючи з третього випуску, в ньому систематично публікуються статті про українських дослідників аграрної історії, які жили і створювали свої праці протягом XIX-XX ст. Діапазон їх наукових інтересів охоплював період від XIV до XX ст. включно. В.В. Гоцуляк висловив надію на те, що й надалі редакційна колегія продовжить публікацію біографічно-історичних матеріалів про дослідників українського села. Цією та попередніми публікаціями В.В.Гоцуляк продемонстрував професійний історіографічний підхід до осмислення селянознавчої проблематики, вміння науково глибоко і всебічно осмислити історію аграрних історичних досліджень в Україні, дати аналіз публікацій, присвячених аграрній історії в іменах.

Отже, теоретико-методологічні, історіософські положення, фактологічний матеріал, висновки і узагальнення, які містяться в працях вченого, суттєво розширюють сучасні знання з історії аграрних відносин в Україні, а сам В.В. Гоцуляк посідає чинне місце серед сучасних дослідників історії українського села.

---

1. *Морозов А.Г., Гоцуляк В.В. Сільськогосподарська контрактація в добу Непу // Український селянин. – 2001. – Вип. 1.*
2. *Гоцуляк В.В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти // Український селянин. – 2001. – Вип. 2.*
3. *Гоцуляк В.В. Земельне законодавство та система судочинства в Україні часів Гетьманщини // Український селянин. – 2001. – Вип. 3.*
4. *Гоцуляк В.В. До історії історіографії правового статусу українського селянства пізнього середньовіччя // Український селянин. – 2002. – Вип. 6.*
5. *Гоцуляк В.В. Перспективи історіографії здійснення Столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин. – 2003. – Вип. 7.*
6. *Гоцуляк В.В. Селянські виступи на Україні в часи столипінської аграрної реформи // Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки. – Черкаси. – 2001. – Вип. 27. (у співавторстві з Бакало Р.І.).*
7. *Гоцуляк В.В. Новітня історіографія Столипінської аграрної реформи в Україні // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. Інститут історії України Національної Академії Наук України. – Черкаси, 2004. – Вип. 8.*
8. *Гоцуляк В.В. Аграрна історія в іменах на сторінках "Українського селянина" // Український селянин: Зб. наук. праць, 2006. – Вип. 10.*

Н.О. Баранкова

ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ І НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА М.В. РЕВО

М.В. Рево – відомий український вчений-мікробіолог та педагог. Він належить до категорії дослідників, чий науковий доробок є надзвичайно багатогранним і знаходиться у сфері інтересів фахівців різних галузей сільськогосподарської науки та медицини. На жаль, обставини життя професора М.В. Рево й політичний клімат у СРСР обумовили нерівномірність дослідження особистості, громадської, педагогічної і наукової діяльності вченого. Аналіз доробку вітчизняних дослідників біографії та наукової спадщини М.В. Рево дозволяє стверджувати про зростання інтересу наукової громадськості до його постаті та наявності лакун у вивченні проблеми.

У дослідженні життєвого та творчого шляху вченого можна виділити два основні етапи: 1927 – 1989 рр. та 1997 – 2007 рр. Перший етап пов'язаний з відгуком наукової громадськості на сторінках вітчизняної та закордонної преси, наукових збірників на оприлюднення результатів власних експериментальних досліджень професора М.В. Рево стосовно вивчення таких небезпечних для сільськогосподарських тварин і людей захворювань як ящур, бруцельоз, туберкульоз, сибірка, енцефаломієліт, а також з різних проблем імунології. Цей етап охоплює великий проміжок часу і припадає на тривалий період панування радянської історіографії з притаманними їй надмірною ідеологізацією історичної науки та вилученням з наукового обігу спадщини "ворогів народу", репресованих у 1920-1930-х рр., до яких належав і М.В. Рево. Другий можна віднести до етапу так званого "другого інтелектуального ренесансу" [1, 113], який став відлунням серйозних політичних і психологічних зрушень за доби "перебудови" та української незалежності. Він характеризується потужним зрушенням у розробці заборонених раніше питань з історії України, формуванням нової творчої генерації вітчизняних істориків, залученням і опрацюванням величезного масиву нових джерел, новими методологічними пошуками. Саме на цьому етапі вивчення внеску М.В. Рево у вітчизняну аграрну науку його ім'я та науковий доробок були повернені на сторінки наукової літератури.

Історіографія дослідження життєвого та творчого шляху М.В. Рево була започаткована у 1927 рр., коли з'явилася перша інформація про наукову діяльність вченого [2, 4]. Так, епізодичні відомості про наукову діяльність професора М.В. Рево зустрічаємо на сторінках тез та праць, присвячених всесоюзним та всеукраїнським науковим конференціям бактеріологів, епідеміологів та санітарних лікарів. Тут коротко характеризуються його наукові досягнення в галузі мікробіології та вірусології [2, 195; 3, 32].

Надалі повідомлення, відгуки та рецензії на наукову діяльність вченого та його праці були поодинокими, розпорошеними в різних всесоюзних та республіканських (УРСР та Татарській АРСР) наукових та науково-популярних виданнях з медицини, ветеринарії, сільського господарства та мікробіології.

Після арешту професора М.В. Рево у 1931 р. його ім'я, але не його праці, більше ніж на 10 років зникли з

наукового обігу [4, 1-16]. Стисла інформація про його науково-педагогічну роботу подається хіба що на сторінках "Ученых записок Казанского зооветеринарного института" [5, 155-157; 6, 166; 7, I – II], де він довгий час працював на посаді завідувача кафедри мікробіології [8, 117].

Відомий радянський вчений у галузі ветеринарії М.А. Міхін та його асистент М.І. Леонов повертають до наукового обігу ім'я професора М.В. Рево. У підручнику "Курс ветеринарной микробиологии" автори висловили вдячність М.В. Рево й ряду професорів, "які написали рецензії на перше видання книги та сприяли виявленню та виправленню основних її недоліків" [9, 3]. Крім того, для написання розділу про захворювання на сибірку було використано науковий доробок професора М.В. Рево з цієї проблеми: вивчення антигенної будови збудника хвороби, диференціації групи антраксу, а також вдалі спроби розробки протисибіркової сироватки. Фактично його було визнано одним з провідних вчених з вивчення сибірки на терені СРСР [9, 172-187].

На сторінках періодичних видань, на шпальтах газет з'являються коротенькі відомості про нагородження та відзнаки М.В. Рево за його науковий доробок, а також про обрання його академіком Української академії сільськогосподарських наук (далі УАСГН) [10, 52]. Наукові збірки містять відомості про участь вченого у різних всесоюзних з'їздах епідеміологів і мікробіологів та у всесоюзних і республіканських науково-методичних конференціях сільськогосподарських вищих навчальних закладів та ветеринарних науково-дослідних установ [11, 286; 12, 301 – 303; 13, 281 – 283].

На жаль, перша стаття, яка більш-менш повністю висвітлювала життєвий та творчий шлях вченого, з'явилася на сторінках щомісячного українського наукового журналу УРСР "Вісник сільськогосподарської науки" у зв'язку зі смертю професора М.В. Рево у 1962 р. Замітка була підготовлена працівниками Міністерства сільського господарства УРСР, УСГН та Відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології Українського науково-дослідного інституту землеробства. У ній професора М.В. Рево відзначено як "видатного вченого, дослідника-мікробіолога", а також "визначного педагога вищої школи" [14, 5].

Стисла інформація біографічного характеру з'явилася і в багатотомному енциклопедичному виданні "Українська радянська енциклопедія" у 1963 р. [15, 162 – 163]. Характерною для радянської історіографії є публікація, приурочена до 80-річчя від дня народження Михайла Васильовича, яка вийшла друком лише у 1970 р. Статтю написав учень вченого Г.В. Дунаєв [16, 117].

Протягом тривалого періоду в радянській історіографії різними вченими було надано об'єктивну оцінку внеску М.В. Рево у вітчизняну сільськогосподарську науку. Наукова та педагогічна діяльність вченого як одного з лідерів у галузі радянської сільськогосподарської науки, дослідження якого вплинули на розвиток вітчизняної ветеринарії, відзначили у своїх наукових публікаціях професори І.А. Артюх [17, 14 – 15], І.І. Лукашов [18, 6], А.Ф. Носик [19, 23], Я.Є. Коляков [20, 37], Б.Г. Петренко, І.М. Гладенко [21, 9 – 11], Я.Р. Коваленко [22, 11 – 12], Х.Г. Гизатуллин [23, 12], І.Ф. Храбустовский [24, 6] та І.О. Калашнік [25, 9].

У своїх роботах автори наголошують на значних успіхах вченого при дослідженні ним різних небезпечних інфекційних захворювань, які є однаково небезпечними для людей і тварин; відзначають велике теоретичне і практичне значення [21, 9 – 11; 24, 6] цих досліджень; згадують опубліковані вченим цікаві матеріали з різних проблем ветеринарної мікробіології та імунології [20, 37; 22, 11 – 12]. У роботах позитивно оцінено діяльність професора М.В. Рево як талановитого педагога, який став не лише вчителем, але й наставником для багатьох видатних вітчизняних вчених-мікробіологів [23, 12; 25, 9].

Оцінки, які позитивно характеризують наукову діяльність М.В. Рево, зустрічаємо у монографії Коропова В.М. "История ветеринарии в СССР" та на сторінках підручника Колякова Я.Є. "Ветеринарна мікробіологія" [26, 337; 27, 225 – 227].

На особливу увагу заслуговує стаття Леся Мазура "Самовідданість", яка з'явилася на шпальтах Чернігівської газети "Деснянська правда". Ця стаття цікава тим, що автор для її написання використав фотографії, щоденник та автобіографію М.В. Рево, які було прокоментовано дружиною вченого Оленою Яківною. Важливим є той факт, що у статті вперше згадувалось про арешт та засудження вченого [28, 3]. До цього жодна стаття та довідка про життя та науково-педагогічну діяльність вченого радянського періоду не містили відомостей про судимість вченого.

На жаль, на сьогодні не складено жодного бібліографічного покажчика, в якому були б перераховані праці, які висвітлюють життєвий та творчий шлях вченого М.В. Рево.

Після проголошення незалежності в Україні вийшла незначна кількість публікацій, які присвячені діяльності М.В.Рево. Першу згадку, за цієї доби, про наукову діяльність професора зустрічаємо у науковій статті, яку було підготовлено співробітниками Інституту експериментальної і клінічної ветеринарної медицини, присвяченій розвитку вітчизняної ветеринарної медицини [29, 227].

Про вагомість внеску М.В. Рево, як засновника Відділу сільськогосподарської мікробіології, вірусології та імунології Українського науково-дослідного інституту землеробства (нині Інститут сільськогосподарської мікробіології УААН), свідчить публікація П.Е. Савченка, В.С. Сіверса та А.М. Говорунова [30, 4 – 9].

В.М. Апатенко, акцентуючи увагу на внеску М.В. Рево у розвиток сільськогосподарської науки України, високо оцінив значення педагогічної діяльності вченого. У його праці професор постає як досвідчений педагог, науковий керівник низки майбутніх вітчизняних вчених у галузі сільськогосподарської науки. При цьому автор згадує у своїй роботі про арешт вченого [31, 27 – 32].

Аналізу життя та наукової спадщини вченого також присвячені статті у газетах, авторами яких є В.П. Дорожко та З. Красюк-Сорока [32, 4; 33, 4]. У книзі "Вчені у галузі ветеринарної медицини" із серії "Українські вчені-аграрії" вміщено статтю біографічного характеру В.П. Патики, де зазначено основні етапи життя і творчості М.В. Рево [34, 286 – 288].

Ім'я вченого згадується і в сучасних монографіях, присвячених розвитку української сільськогосподарської науки в цілому та ветеринарії зокрема [35, 7; 36, 262].

Аналізуючи наукову спадщину доктора медичних і ветеринарних наук, професора, дійсного члена УАСГН (1959-1962 рр.) М.В. Рево, можна зробити висновок, що вона є досить різноманітною. Проте більшість публікацій радянської доби та сучасні публікації містять лише короткі біографічні відомості про вченого та педагога. Часто дослідники використовують одні й ті ж факти, які "кочували" з однієї праці до іншої.

Отже, життєвий і творчий шлях професора М.В. Рево у вітчизняній історіографії вивчений недостатньо. Крім біографічних нарисів, на сьогодні у науковій літературі майже не існує досліджень, де б було глибоко та ґрунтовно проаналізовано окремі аспекти життя і діяльності вченого, хоча уже здійснені відповідні спроби [37, 163 – 167; 38, 306 – 312; 39, 167 – 174]. Головну увагу приділено стислому огляду основних подій життя і наукової діяльності. На сьогодні актуальною залишається проблема підготовки наукового дослідження, в якому б різнобічно була висвітлена багатогранна наукова, педагогічна та організаційна діяльність М.В. Рево.

1. *Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000.*
2. *Труды второго съезда научных и практических ветработников Украины (25-29 мая 1927 г.). – Х., 1927.*
3. *XI всесоюзный съезд бактериологов, эпидемиологов и санитарных врачей (Ленинград, 21-26 мая 1928 г.). Тезисы докладов. – Л.: Изд-во Наркомздрава РСФСР, 1928.*
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 51916. – Т. 2.*
5. *ХРОНИКА //Уч. записки Казанского зооветер. ин-та. – Казань, 1938. – Т. 49. – Вип. 2.*
6. *ХРОНИКА// Уч. записки Казанского зооветер. ин-та. – Казань, 1941. – Т.53.*
7. *ХРОНИКА// Уч. записки Казанского зооветер. ин-та. – Казань, 1949. – Т. 56.*
8. *Кафедра микробиологии// Уч. записки Казанского зооветер. ин-та. – М., 1956. – Т. 63*
9. *Михин Н.А., Леонов Н.И. Курс ветеринарной микробиологии. – М.: "Сельхозгиз", 1944.*
10. *Вибори нових академіків і членів-кореспондентів Української академії сільськогосподарських наук// Вісник с.-г. науки. – 1959. – № 8.*
11. *XII Всесоюзный съезд гигиенистов, эпидемиологов, микробиологов и инфекционистов (13-20 октября 1947 г.)/ Ред. Болдырева Т.Е., Семашко Н.А., Лысина А.Н. – Т.1.- М.: Госиздмедлит. "Медгиз", 1949.*
12. *Седьмая межвузовская научно-производственная конференция// Тр. Киевского ветер. ин-та. – К.: Гос. издат. с.- х. лит. УССР, 1955. – Т. XII.*
13. *3-я межвузовская научная конференция// Тр. Киевского ветер. ин-та. – К.-Х.: Гос. издат.с.-х. лит. УССР, 1950. – Т. X.*
14. *Пам'яті Михайла Васильовича Рево// Вісник с.-г. науки. – 1962. – № 5.*
15. *Українська радянська енциклопедія/ Гол. ред. М.П. Бажан. – Т. 12 (Пряшів – світлофор). – К.: АН УРСР, 1963.*
16. *Дунаєв Г.В. Михайло Васильович Рево (до 80-річчя від дня народження)// Вісник с.-г. науки. – 1970. – № 9.*
17. *Артюх И.А. Краткий отчет о 25-летней деятельности Украинского института экспериментальной ветеринарии// Науч. тр. УИЄВ. – К.-Х., 1948. – Т. XVI.*
18. *Лукашов И.И. Харьковский ветеринарный институт к XXXII годовщине Октябрьской революции// Сб. тр. ХВИ. – К.-Х., 1950. – Т. XX..*
19. *Носик А.Ф. Столетие Харьковского ветеринарного института// Сб. тр. ХВИ. – К.: Гос. издат. с.- х. лит. УССР, 1952. – Т. XXI.*
20. *Коляков Я.Е. Роль Харьковского ветеринарного института в развитии отечественной микробиологии// Сб. тр. ХВИ. – К.,1954. – Т. XXII.*
21. *Гладенко И.Н., Петренко Б.Г. К 40-летию Великой Октябрьской социалистической революции// Науч. тр. УИЄВ. – К.-Х., 1957. – Т. XXIV.*
22. *Коваленко Я.Р. Развитие и успехи ветеринарной науки в СССР// Тр. Всес. ин-та эксперим. ветер. – М.: Изд-во МСХ СССР, 1959. – Т. XXIII.*
23. *Гизатуллин Х.Г. Казанскому ветеринарному институту – 90 лет// Уч. записки Казанского зооветер. ин-та. – Казань, 1964. – Т. 90.*
24. *Храбустовский И.Ф. Ученые института к 60-летию Великого Октября// Тр. Харьковского ордена Труд. Знам. с.-х. ин-та им. В.В. Докучаева. – Х., 1977. – Т. 238.*
25. *Калашник И.А. 10 лет объединенному Харьковскому зооветеринарному институту (1960-1970 гг.)// Науч. тр. Харьковского зооветер. ин-та. – Х., 1970. – Т. V (XXIX).*
26. *Коропов В.М. История ветеринарии в СССР. – М.: Гос. изд-во с.-х. лит., 1954.*
27. *Коляков Я.Є. Ветеринарна мікробіологія. – К.: Держвидавсгліт. УРСР, 1955.*
28. *Мазур Л. Наші славні земляки. Самовідданість// Деснянська правда. – 1989. – 12 вересня.*
29. *Кузьмина Н.И. Роль ученых в решении проблем ветеринарной медицины (к 75-летию ИЭКВМ)// УААН. ІЕКВМ. Розв. ветер. науки в Україні: здобутки та проблеми. Зб. матер. міжн. науково-практ. конф. (24-26 вересня 1997 р., м. Харків). – Х., 1997.*
30. *Савченко П.Е., Сиверс В.С., Говорунов А.Н. Институту сельскохозяйственной микробиологии – 30 лет// Бюлетень Ін-ту с.-г. мікроб.. – № 3. – 1998.*
31. *Двічі доктор наук М.В.Рево// Апатенко В.М. Школа ветеринарних інфекціоністів – харківський пріоритет. – Х.: ХЗВІ, 2000.*
32. *Дорожко В. Життя, віддане науці// Ветеринарна газета. – 2002. – 1-15 липня.*
33. *Красюк-Сорока З. М.В.Рево – великий вчений// Кролевецький вісник. – 28 квітня 2002.*
34. *Патика В.П. Рево Михайло Васильович (1889-1962)// Вчені у галузі ветеринарної медицини. Серія "Українські вчені-аграрії". Книга 6./ Упор. В.П. Буркат, А.Й. Мазуркевич, С.П. Долецький. – К.: Аграрна наука, 2001.*
35. *Аграрна наука: розвиток та досягнення/ М.В. Зубець, В.А. Вергунов, В.І. Власов та ін. – К.: ННЦІАЕ, 2006.*
36. *Вербицький П.І., Достоєвський П.П., Рудик С.К. Історія ветеринарної медицини України. – К.: Ветінформ, 2002.*
37. *Баранкова Н.О. М.В. Рево та Чернігівщина// Літер. та культ. Полісся. Вип. 35: Філолог., іст. та культ. Полісся на перетині думок/ Відп. ред. і упор. Г.В. Самойленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007.*
38. *Баранкова Н.О. Педагогічна діяльність професора М.В. Рево// Літер. та культ. Полісся. Вип. 36: Іст. та культ. Полісся у загальноукр. контексті/ Відп. ред. і упор. Г.В. Самойленко. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, 2007.*
39. *Баранкова Н.О. Внесок професора М.В. Рево у вивчення інфекційних хвороб сільськогосподарських тварин та людини// С.-г. мікроб. Міжвід. тематичн. наук. зб.. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007. – Вип. 6.*

Л.С. Боденчук

НАУКОВО-ПРЕДСТАВНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АКАДЕМІКА І.І. ЛУКІНОВА В КІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI ст.

Постановка проблеми. Дослідження розвитку будь-якої науки завжди супроводжується вивченням місця і ролі в ній тих чи інших вчених, передусім тих, які посідали чи посідають в ній чільне, фундаментальне місце, своїми науковими здобутками творять її, виводять на вищий, в тому числі світовий рівень, чим, крім усього іншого, прославляють країну, яку представляють. В Україні таким вченим донедавна був видатний аграрник-економіст із світовим іменем, академік НАН України і багатьох зарубіжних наукових академій І.І.Лукінов. Відомий переважно як економіст-аграрник, він одночасно був глибоким знавцем загальноекономічної вітчизняної і світової економічної науки. Це дозволяло йому упродовж багатьох років гідно представляти Україну в міжнародних наукових відносинах.

Аналіз останніх досліджень засвідчив, що високою науково-аналітичною глибиною характеризується багато публікацій, присвячених академіку І.І. Лукінову. Серед них роботи В.В. Юрчишина [1; 2; 3], (Академік Іван Лукінов: епоха у вітчизняній економічній науці), (Спроба погляду на академіка Івана Іларіоновича з позиції його місця у вітчизняній економічній науці) [3], М.В. Зубця [4], В.А. Вергунова [5], Л.І. Абалкіна [6], Ю.В. Яковця [7], П.Т. Саблука [8] та ін. Вони охоплюють відомості з приводу безпосередньо наукової і науково-організаційної діяльності вченого. Нашою метою є дослідження представницької діяльності академіка І.І. Лукінова, під якою у даному випадку розуміються його зв'язки з міжнародною науковою спільнотою.

Результати досліджень. На даний час в Україні знайдеться не так багато вчених, які є членами зарубіжних академій, співпрацюють у міжнародних наукових структурах, вшановуються відзнаками міжнародних організацій, беруть участь в міжнародних форумах, з'їздах, конференціях, в роботі міжнародних наукових організацій. У вітчизняній науці одним із них протягом кількох десятиріч був Іван Іларіонович Лукінов. Про нього уже сказано й написано багато, його наукові праці перекладені та видані російською, англійською, німецькою, болгарською, словацькою, румунською і польською мовами. Визначною складовою світового визнання І.І. Лукінова слід вважати і те, що він особисто, у складі наукових делегацій, брав безпосередню участь у високих міжнародних зібраннях у 24 країнах світу, на яких понад 60 разів виступав з науковими доповідями [9, 729].

Починаючи з 1960-го року, І.І. Лукінов, як учений, виходить на всерадянську та міжнародну арену. Перша поїздка відбулась в 1961 р. у Швейцарію, вона була пов'язана з роботою Європейської економічної комісії ООН. В 1963 р., а згодом в 1968 р. Іван Іларіонович приймав участь в роботі Міжнародних конференцій економістів-аграрників країн-членів СЕВ (Болгарія, Угорщина); в 1967 р. таке ж міжнародне засідання пройшло в Москві [9, 774].

Після першого виїзду за кордон в 1961 р., починаючи з 1963 р., І.І. Лукінов стає постійним учасником міжнародних засідань з економіки сільського господарства країн-учасниць СЕВ. В складі радянської делегації в 1969 р. він відвідав ряд наукових центрів Федеративної Республіки Німеччини (Бонн, Гейдельберг, Геттінген), де проходило обговорення аграрних проблем.

На наступний рік І.І. Лукінов виступав з доповіддю: "Методология ценообразования на сельскохозяйственную продукцию и история цен в СССР" на XIV Міжнародній конференції економістів сільського господарства в Мінську. Доповідь була надрукована в Москві і на англійській мові в Оксфорді (1971 р.).

В 1970-ті роки його зв'язки з ученими Москви та Ленінграда, республік СРСР розширюються і міцніють. Будучи академіком-секретарем Відділення економіки, а згодом і віце-президентом Академії наук УРСР, член Експертної Ради ВАК СРСР І.І. Лукінов постійно співпрацював з російськими колегами. Дружні відносини у І.І. Лукінова з'являються з такими вченими як Л.І. Абалкін – директор інституту АН СРСР, Н.П. Федоренко – директор Центрального економіко-математичного інституту. Із теплотою ставились до І.І. Лукінова акад. М.М. Іноземцев, акад. А.М. Румянцев, який неодноразово підкреслював що І.І. Лукінов є його учнем.

І.І. Лукінов входив до складу бюро Відділення економіки АН УРСР. Він багато зробив для укріплення зв'язків між АН СРСР та АН УРСР, між вченими-суспільствознавцями України і Росії. Саме за його ініціативи були організовані спільні сесії Відділень економіки АН СРСР та АН УРСР.

В 1981, 1984, 1985 рр. І.І. Лукінов був делегатом міжнародних конгресів економістів-аграрників в Югославії, ФРН, Іспанії), учасником XI засідання директорів інститутів сільського господарства країн СЕВ (1971 р., Болгарія), науково-координаційного засідання з проблем аграрної економіки в Угорщини (1974 р.), Всесвітньої конференції з аграрних реформ та розвитку сільських районів (Рим, 1979), радянсько-американського симпозіуму економістів (Алма-Ата, 1981), американсько-радянського симпозіуму (Бостон, 1986), радянсько-японського симпозіуму з актуальних проблем розвитку світового господарства (Японія, 1982 р.) та інших зустрічей учених різних країн.

Змістовні наукові доповіді та виступи І.І. Лукінова привернули до себе увагу закордонних колег. Під час засідань та нарад економістів-аграрників країн СЕВ він часто головував на них, очолював комісії з складання рішень та рекомендацій. В 1970 р. І.І. Лукінова обирають членом Міжнародної асоціації економістів-аграрників, у завдання якої входило використання досягнень сільськогосподарської економічної науки для покращення економічних та соціальних умов сільського населення, поглиблення вчення в галузі аграрно-економічних знань, сприяння обміну інформацією зі всіма, хто має відношення до питань матеріального благополуччя сільського населення всього світу. Ця Асоціація була заснована в 1929 р. групою із 50 економістів сільського господарства одинадцяти країн світу. Особливістю Міжнародної Асоціації було те, що її конференції проводяться кожні три роки в різних країнах світу [9, 785].

Винятково важливим моментом в житті І.І. Лукінова був один випадок, який залишив вагомий слід для вченого. На одному із міжнародних засідань з аграрних проблем в обговоренні його доповіді взяв участь

шведський колега, який досить позитивно відізвався про виступ І.І. Лукінова. Цей факт, разом із іншими контактами та зустрічами із вченими Швеції, відіграв свою позитивну роль. В січні 1976 р. отримав листа від Геран Рюдінга (Посла Швеції в СРСР), в якому зазначалось що: "11 грудня 1975 р. зібранням Королівської Шведської Академії Ви були обрані членом Шведської Королівської Академії лісового та сільського господарства". Через декілька місяців, 24 лютого, І.І.Лукінов був запрошений в посольство Швеції на прийом, де йому вручили диплом академіка Королівської Шведської Академії. В січні 1988 р. Шведська академія відмічала свій 175-річний ювілей. На святкування був запрошений з дружиною і І.І. Лукінов. В програму святкування входила, перш за все, ювілейна наукова сесія, на якій поряд із вченими, академіками виступали також викладачі сільськогосподарських навчальних закладів країни, а також фермери [9, 786]. Після ювілею І.І. Лукінов відвідав Шведський університет сільськогосподарських наук в Уппсалі, а згодом і фермерські господарства. Як згадує Тетяна Борисівна Лукінова: "… Мы посетили небольшое, по шведским масштабам, среднее хозяйство, в котором была земля (и пахотная, и пастбища) и 20-25 коров. … Хозяйство произвело впечатление хорошо отлаженного механизма, в котором все детали надежно подогнаны и работают четко, без сбоев. ...Культурной программой торжеств были предусмотрены экскурсии по городу и в музеи. Стокгольм оставил приятное впечатление " [9, 787].

Дружні зв'язки серед московських колег склалися у І.І. Лукінова з доктором економічних наук, професором Юрієм Володимировичем Яковцем. Починаючи з 1960-х років їх зблизив спільний інтерес з проблематики ціноутворення. Відносини між двома вченими, які зав'язалися ще з 1960-х років, з роками зберігаються та стають набагато міцнішими.

І.І. Лукінов приймав активну участь у роботі Міжнародного інституту імені П. Сорокіна та М.Д. Кондратьєва, який був створений в 1992 р. Розуміючи цінність та актуальність наукових праць вчених, що не втратили свого значення і до сьогодення, Ю.В. Яковець став ініціатором створення Московського міжнародного інституту П. Сорокіна і М. Кондратьєва.

Однією із форм роботи цього інституту є наукові конференції, що організовуються в різних наукових центрах та містах : Москві, Ленінграді та у Володимирі. Іван Іларіонович приймав в них активну участь.

І.І. Лукінова зацікавили постаті Питирима Сорокіна (1889-1968 рр.), який ще до Жовтневої революції був відомий в Росії своїми працями в галузі соціології, які на даний час вважаються класичними, та Михайла Дмитровича Кондратьєва (1892-1938 рр.) ? талановитого економіста, автора вчення про великі цикли кон'юнктури.

Багаторазово виступає І.І. Лукінов з доповідями на щорічних кондратьєвських читаннях: в 1996 р. виступає з доповіддю "Новая парадигма обществоведения и процессы реформирования экономики", в 1997 році – "Теория предвидения Н.Д. Кондратьева и перспективы социально-экономического развития Украины", в 1998-м – "Интеграционные и дезинтеграционные процессы в контексте современного мирового развития", в 1999-му ? "Питирим Сорокин и украинская диаспора", в 2000-му ? "Стратегическое партнерство Украины и России", в тому ж році ? "Концепция научного предвидения Н.Д. Кондратьева и перспективы развития экономики Украины".

В 1999 р. І.І. Лукінов стає членом Ради фонду, і уже в січні місяці в Москві на Міжнародному науковому симпозіумі, котрий відбувся з нагоди 110-річчя від дня народження Питирима Сорокіна, входить в склад керівних органів інституту. На цьому симпозіумі він був головою засідання, виступав з доповіддю [9, 675].

Однією із особливостей цього інституту було те, що раз в три роки Міжнародний фонд імені М.Д. Кондратьєва нагороджував найбільш визначних вчених із Росії та зарубіжних країн золотою, срібною та бронзовою медаллю. За висновками III конкурсу І.І. Лукінов був нагороджений "За вклад в развитие общественных наук" золотою медаллю М.Д. Кондратьєва [6, 23]. Медаль була вручена на IV міжнародній Кондратьєвській конференції 2001 року.

У м. Києві, при Інституті економіки АН України, в 2000 р. створений філіал Інституту П. Сорокіна і М. Кондратьєва. Найближчими помічниками Івана Іларіоновича по філіалу були його заступник по Інституту економіки Леонід Костянтинович Бесчастний та старший науковий співробітник Валентина Іванівна Гордань. Участь І.І. Лукінова в дослідженні і пропаганді наукового наслідування видатних російських вчених була відмічена в 2001 р. дипломом 1 ступеня Міжнародним фондом М.Д. Кондратьєва і Золотою медаллю М.Д. Кондратьєва.

Останні десятиріччя повернули для української науки і культури десятки славних імен, бібліографія досліджень в різних областях знань збагатилась працями вчених, які плідно працювали за межами країни. Спілкування з науковою елітою діаспори дозволило подумати і про включення ряду видатних вчених до складу Національної Академії наук. В галузі економіки привернули до себе увагу праці професора університету в Філадельфії (США) Івана Коропецького. Він в 1991 р. був обраний іноземним членом Національної Академії наук України та головою Асоціації, в тому ж році активно включився в наукове життя Батьківщини. За його ініціативи була створена Міжнародна українська економічна асоціація.

І.І. Лукінов був обраний в 1992 р. членом та головою Асоціації номінаційної комісії Національної Академії наук України, її метою було об'єднання всіх вчених, які досліджують проблеми української економіки, що сприяли її інтеграції в систему світового господарства. При активній участі членів асоціації у Вашингтоні (США), в 1993 р. була організована Міжнародна наукова конференція з проблем економіки України, де І.І. Лукінов виступив з доповіддю, що містила в собі об'єктивний аналіз економічної ситуації в країні і свідчила про зацікавленість доповідача знайти шляхи виходу із гострої кризи.

Представляючи НАН України на Всеукраїнських зборах учених економістів-аграрників, що відбулися в січні 1999 р., І.І. Лукінов виступав з доповіддю про подолання аграрної кризи, а також брав участь у підготовці рішення цих зборів, рекомендації щодо координації і розвитку теорії агроекономічних досліджень, які здійснюють інститути УААН і НАНУ,

економічні кафедри відповідних університетів, розробки більш ефективної фінансово-кредитної та цінової політики в розвитку національного АПК. У 1998 р. координував роботу вчених, які беруть участь у діяльності Міжнародної та Європейської Асоціації економістів-аграрників, підготовці до участі у Дев'ятому Європейському конгресі асоціації, що відбувся у Варшаві наприкінці серпня 1999 р. [10, 3593 С6-7].

У Економічному Форумі "Криниця-2000", проведеному в Польщі (поблизу м.Кракова в містечку Гурська Криниця) 31 серпня-2 вересня 2000 р., на якому І.І. Лукінов виступив з доповіддю "Сучасні пріоритети української економіки", а також в Х-му польсько-українському науковому семінарі "Трансформація аграрного сектора і сільських територій в напрямі багатофункціонального і зрівноваженого розвитку", проведеному у м. Кракові ? містечку Ойцово 4-9 вересня 2000 р., виступав з доповіддю "Стратегія реформування аграрного сектора економіки України" [11, 3443 С11].

Висновки. Науково-представницька діяльність академіка Івана Іларіоновича Лукінова була продовженням його безпосередньої наукової діяльності. Гідно представляючи вітчизняну аграрно-економічну науку, він ознайомлював вчених інших країн з її здобутками, піднімав імідж України як країни з високим рівнем аграрно-економічних знань. Разом з тим намагався якомога більше побачити в кожній країні щось нове та перейняти досвід вчених-аграріїв. Він глибоко вникав в особливості аграрної науки і практики зарубіжних країн з метою застосування її здобутків в Україні.

1. *Юрчишин В.В. Велет економічної думки: вітчизняний класик із світовим іменем // Економіка АПК. – 2006. – №1.*
2. *Лукінов Іван Іларіонович (1927-2004): Біобібліогр. Покажч наук. праць за 1954-2004 роки / УААН. Держ. наук. с.-г. б-ка. Уклад.: В.В. Юрчишин, Л.С. Боденчук, Т.Б. Лукінова; Наук. ред. В.А. Вергунов. – К.: Аграрна наука, 2007; порт. – (Біобібліогр. сер. "Академіки Української академії аграрних наук" / УААН. ДНСГБ.).*
3. *Юрчишин В.В. Спроба погляду на академіка Івана Іларіоновича Лукінова з позиції його місця у вітчизняній економічній науці // Економіка АПК. – 2007. – №10.*
4. *Зубець М.В. Академік Іван Іларіонович Лукінов і його наукова епоха // Економіка АПК. – 2005. – №12.*
5. *Вергунов В.А. Природа-мать, когда б таких людей ты не посылала миру, заглохла б нива жизни… // Дзеркало тижня. – 2007. – №37. – 6 жовтня.*
6. *Абалкин Л.И. Ученый с мировым именем, интернационалист и гражданин // Економіка АПК. – 2007. – №10.*
7. *Яковец Ю.В. И.И. Лукинов – яркий представитель научной элиты послевоенного поколения // Економіка АПК. – 2007. – №10.*
8. *Саблук П.Т. Визначний вчений, талановитий вчитель, великий громадянин // Економіка АПК. – 2005. – №12.*
9. *Іван Іларіонович Лукінов. Вибрані праці. У двох книгах. – Кн. 1. – К.: ННЦ ІАЕ, 2007.*
10. *Звіт про роботу академіка НАНУ І.І. Лукінова в 2003 р. – Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр. 3593.*
11. *Звіт члена Президії НАНУ академіка І.І. Лукінова про роботу в 2000 р. – Архів Інституту архівознавства Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського. – Ф. 360. – Оп. 1. – Спр.3443.*

Ю. М. Вовкотруб,
В. М. Лазуренко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКЕ ПИТАННЯ В ХАРКІВСЬКОМУ ПРАКТИЧНОМУ ТЕХНОЛОГІЧНОМУ ІНСТИТУТІ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Еволюційний розвиток суспільства на теренах сучасної України у всі часи базувався на сільському господарстві. І сьогодні український аграрний сектор є провідною галуззю держави. Майбутнє сільськогосподарської галузі залежало і буде залежати від рівня наукового забезпечення. Які б завдання не ставилися перед аграрним сектором, вони вирішувалися в тісному поєднанні багатовікового практичного досвіду і новітніх наукових розробок.

Наперед слід зазначити, що процес становлення та розвиток сільськогосподарських знань в Харківському практичному технологічному інституті (далі – ХПТІ) наприкінці XIX – початку XIX ст. не знайшло глибокого спеціального наукового дослідження. Цій темі приділялась побіжна і фрагментарна увага лише в ряді монографічних досліджень, присвячених розвитку сільськогосподарської та технічної освіти в цілому. Серед них – "Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення)" [1] та "Становлення вищої технічної освіти в Україні" [2]. Ще в одній колективній фундаментальній монографії, яка вийшла вже в новітній Україні, Центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України, "Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах" сільськогосподарське освітнє питання представлено також фрагментарно (аналізується діяльність окремих постатей на ниві споріднених наук) [3].

Мета статті – простежити процес становлення та розвитку сільськогосподарських знань у провідному вищому технічному навчальному закладі України ХПТІ наприкінці XIX – початку XIX ст. Крім цього, ставиться за мету дослідити та сконцентрувати увагу на специфіці сільськогосподарської направленості і особливостях навчального процесу у вищезазначеному закладі. Об'єкт вивчення – ХПТІ наприкінці XIX – початку XIX ст., предмет – становлення і розвиток сільськогосподарських знань, наукові дослідження та винаходи для аграрного сектора.

Реформа 1861 р. викликала збільшення попиту на сільськогосподарські машини. Крім того, у 60-ті роки XIX ст. було встановлено безмитне ввезення в Росію із-за кордону заліза, чавуну та готових машин, що створило конкуренцію російському сільгоспмашинобудуванню, яке тому й отримало потужний поштовх до швидкого розвитку [4, 82]. Наприкінці XIX – початку XX ст. Україна стає головним регіоном сільськогосподарського машинобудування всієї Російської імперії [5]. Так, наприклад, в 1913 р. було випущено на російський ринок землеробських машин на суму 60508 тис. крб., з яких Україна дала 52,9 % всього виробництва. Є дані, що в цьому ж році на 177 заводах України вироблялось 61,3 % загального випуску сільськогосподарських

машин в Росії, в тому числі 85 % сівалок, 60 % жаток, 57 % плугів [6, 208]. Тому закономірно, що розвиток сільськогосподарської промисловості викликав потребу у кваліфікованих спеціалістах та нових технологіях.

В Україні технічні дослідження і підготовка інженерних кадрів у галузі сільськогосподарської промисловості довгий час (з другої половини XVIII – початку XIX ст.) проводились виключно в університетах Києва, Харкова та Одеси. Це було спричинено тим, що вищі навчальні заклади у цих містах мали на той час сільськогосподарські кафедри. Проте цього було замало. Швидкий розвиток сільськогосподарської промисловості в післяреформений період поставив завдання формування вищих технічних закладів. Виникла нагальна проблема у підготовці інженерів і наукових кадрів для сільськогосподарського машинобудування [7, 27].

Першим вищим технічним навчальним закладом такого спрямування став Харківський практичний технологічний інститут (в інших наукових джерелах він зустрічається під назвою Південноросійський технологічний інститут), заснований у 1885 р. з двома відділеннями – механічним і хімічним [8, 512; 9, 276]. ХПТІ мав готувати інженерів-технологів та фахівців, які б змогли працювати на сільськогосподарських машинобудівних заводах.

Засновником і першим ректором ХПТІ став професор Петербурзького інституту цивільних інженерів В. Л. Кирпичов (1845 – 1913) [10, 116 – 117]. Враховуючи подальше зростання престижу цього навчального закладу, ректор передбачив можливість створення в ньому нових відділень, зокрема, агрономічного. Виходячи з цього, Віктор Львович забезпечив будівництво при ХПТІ окремого сільськогосподарського корпусу, заснував сільськогосподарську станцію з дослідним полем, встановив метеорологічну обсерваторію [2, 50]. Більш того, у 1888 р. на посаду ад'юнкт-професора механічної технології В. Л. Кирпичов запросив випускника Петербурзького технологічного інституту К. О. Зворикіна (1861 – 1928) [11, 641], який у 1894 р. вже став ординарним професором. К. О. Зворикін відомий тим, що зробив великий внесок у розробку теорії різання металів та дерева [12, 493]. Йому належать також основоположні праці, винаходи і проекти в галузі борошномельного виробництва. Костянтин Олексійович продовжив теоретичне узагальнення технічного розвитку цієї галузі виробництва, яке було розпочате його вчителем професором П. О. Афанасьєвим [2, 105]. У 1894 р. вийшла з друку книга вченого "Борошномельне виробництво", в якій вперше було приведено баланс молоття, розроблена теорія плоского розсіву, подано аналіз конструкцій вальцювальних верстатів та кінематичних схем їх приводів. Вчений вперше розробив теорію процесу молоття зерна та обґрунтував шляхи подальшого вирішення нових завдань борошномельного виробництва [13]. Крім цього, К. О. Зворикін був прихильником впровадження технічних новинок у виробництво сільськогосподарських машин та механізмів: парових млинів, вальцювального верстата замість жорен, розсіву замість бурата.

К. О. Зворикін практично сприяв розвитку вітчизняного борошномельного виробництва та млинарського машинобудування в період їх технічного прогресу кінця XIX – початку XX ст. За його участі були створені проекти найбільших млинів Російської імперії, а також Московського та Нижньоновгородського млино-будівельних заводів Товариства Добрових і Набгольц [2, 106]. Вчений був консультантом і технічним експертом в різноманітних закладах та на промислових підприємствах, що стосувались сільськогосподарського напрямку.

Повертаючись до згаданого нами вище прогресивного, як на ті часи, ректора ХПТІ В. Л. Кирпичова, то йому так і не вдалося відкрити агрономічне відділення, тому що у 1898 р. його призначають першим ректором Київського політехнічного інституту [14, 222].

Продовжив справу В. Л. Кирпичова Дмитро Степанович Зернов (1860 – 1922) – ректор ХПТІ з 1889 р., читав тут до 1903 р. теорію механізмів і загальну теорію машин (загальні умови роботи машин, регулювання ходу машин, вчення про опори в машинах) [3, 306; 14, 189]. Д. С. Зернов, як і В. Л. Кирпичов, також намагався відкрити в ХПТІ агрономічне відділення, проте безуспішно [15, 2 – 3].

У 1906 р. професор ХПТІ М. Д. Пильчиков (1857 – 1908) знову підняв питання про відкриття в інституті окремого агрономічного відділення для підготовки інженерів-агрономів [16, 676]. У своєму проханні, начальнику Харківського навчального округу, Микола Дмитрович вказував на ряд безумовних переваг Харкова перед іншими містами Півдня Росії у відношенні створення в ньому навчального підрозділу для широкої постановки на високий рівень сільськогосподарської освіти. Науковець обґрунтував важливе значення Харківського сільськогосподарського району для культивації зернових, буряків, картоплі та маслинних рослин. Безумовно, в ті роки Харківський сільськогосподарський район був вигідний також для розвитку скотарства і вівчарства, зростаючого розповсюдження бурякоцукрового, винокурного, крохмального, пивоварного та інших виробництв. Професор М. Д. Пильчиков звертав увагу також на вигідне географічне положення Харкова, яке перетворило його у великий торговий центр для збуту продуктів сільського господарства та виробів сільськогосподарської промисловості. Він також вказував на різноманіття технічних сільськогосподарських промислів Харківського району та наявність широкої мережі залізничних доріг і трьох вищих навчальних закладів, на професорсько-викладацький склад і науково-допоміжні засоби, які могли бути використані для потреб агрономічної школи [17, 55]. Таким чином, переваги відкриття в ХПТІ агрономічного відділення були очевидними і практично обґрунтованими, але дані пропозиції інституту так і залишились не реалізованими.

Широке впровадження техніки в сільськогосподарське виробництво в кінці XIX ст. висунуло на перший план проблему правильної постановки навчання технології виготовлення сільськогосподарських машин. У зв'язку з цим у 1896 р. до десяти існуючих у ХПТІ кафедр добавилась ще одна – сільськогосподарського машинобудування [2, 48]. На кафедрі були спеціально обладнані майстерні, а також станція для випробування

сільськогосподарських машин. Тобто в ХПТІ було створено необхідну базу для підготовки інженерів сільськогосподарського машинобудування.

Розкриваючи питання сільськогосподарської освіти у вищезазначеному навчальному технічному закладі наприкінці XIX – початку XX ст. слід, безумовно, дещо зазначити і про спеціальні програми ряду відділень ХПТІ, які певним чином орієнтувались на сільськогосподарську освіту. Так, спеціальні програми механічного відділення включали програму сільськогосподарського машинобудування. До хімічного відділення відносилася спеціальна програма з виробництва сільськогосподарських і харчових продуктів. До речі, слід зауважити, що кожна спеціальна програма включала тему дипломного проекту, яка вибиралася студентом за погодженням професора [18].

Отже, можна зробити висновок, що становлення та розвиток сільськогосподарської освіти в ХПТІ наприкінці XIX – початку XX ст. відбувалися закономірними і еволюційними темпами, які відповідали вимогам часу. Хоча ХПТІ, як перший вищий технічний навчальний заклад на теренах України, і зустрівся з певними проблемами в постановці аграрного питання, проте інститут зробив помітний внесок у подальший розвиток сільськогосподарської машинобудівної освіти нашої держави.

1. *Мельничук Д. О., Зубець М. В., Беренштейн Л. Ю., Коломієць С. С., Гузеватий С. К. Становлення і розвиток аграрної освіти та науки в Україні (з найдавніших часів до сьогодення). – К., 2004.*
2. *Оноприенко В. И., Щербань Т. А. Становление высшего технического образования на Украине. – К., 1990.*
3. *Павленко Ю. В., Руда С. П., Хорошева С. А., Храмов Ю. О. Природознавство в Україні до початку XX ст. в історичному, культурному та освітньому контекстах. – К., 2001.*
4. *Войтюк Д. Г., Кравчук В. І., Живолуп Г. І. Зародження сільськогосподарського машинобудування в Україні // Дослідження з історії техніки: Зб. наук. пр. / За ред. Л. О. Гріффена. – К., 2003. – Вип. 2.*
5. *Вовкотруб Ю. М. Сільськогосподарські машини та їх застосування в аграрному секторі Наддніпрянської України (II половина XIX – початок XX ст.) // Український селянин: Зб. наук праць / за ред. А. Г. Морозова. – Черкаси, 2006. – Вип. 10.*
6. *Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917 – 1967 гг. / Под. общей редакцией А. А. Штернова. – К., 1967.*
7. *Вовкотруб Ю. М., Лазуренко В. М. Розвиток сільськогосподарської освіти на теренах України наприкінці XVII – XIX ст. // Український селянин: Праці Науково-дослідного інституту селянства / Інститут історії України НАН України. – Черкаси, 2003. – Випуск 7.*
8. *Історія Української РСР. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). – К., 1978. – Том 3.*
9. *Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К., 2002.*
10. *Чеканов А. А. Виктор Львович Кирпичев. – М., 1982.*
11. *Украинский Советский Энциклопедический Словарь. В 3-х т. – К., 1988. – Т. 1.*
12. *Киев. Энциклопедический справочник. – К., 1985.*
13. *Воронцов О. Крупнейший ученый-мукомол К. А. Зворыкин/ Мукомольно-элеваторная промышленность. – 1953. – № 2.*
14. *Боголюбов А. Н. Математики. Механики. Биографический справочник. – К., 1983.*
15. *Об агрономическом отделении Харьковского технологического института // Изв. Харьков. технол. ин-та. – 1907.*
16. *Украинский Советский Энциклопедический Словарь. В 3-х т. – К., 1988. – Т. 2.*
17. *Отчет о состоянии Харьковского технологического института за 1906 г. // Изв. Харьков. технол. ин-та. – 1908.*
18. *Центральний державний історичний архів України. – Ф. 741, оп. 4, спр. 231. // Харьковский технологический институт: к проекту учебного плана.*

М.О. Горін, Н.М. Новосад, К.Б. Новосад, Є.С. Черненко

ОЛЕКСАНДР МАРКОВИЧ ГРІНЧЕНКО ТА СУЧАСНА КАРТА ГРУНТІВ УКРАЇНИ

Ґрунтова карта є одним з основних документів, на підставі яких вирішується доля головного національного багатства будь-якої держави, у тому числі й України з її унікальними чорноземними та іншими родючими ґрунтами. На жаль, нинішнє реформування земельних відносин, незважаючи на шляхетність задумів та правову обґрунтованість, здійснюється без оновлення грунтово-екологічної інформативної бази даних.

Тому метою статті є аналіз сучасної карти грунтів України. Останнє великомасштабне обстеження території України проведено у 1957 1961 рр. За його результатами було створено великий інформаційний фонд щодо структури й агрономічних якостей ґрунтового покриву України у вигляді ґрунтових карт, картограм, описів ґрунтів, експлікацій їхніх площ, аналітичних та інших даних. Це створило належну основу для обліку сільськогосподарських земель за їх категоріями для найрізноманітніших цілей – кадастру, планування заходів щодо раціоналізації використання та підвищення продуктивності сільськогосподарських угідь, визначення раціональної спеціалізації сільського господарства, трансформації угідь, розподілу добрив, планування меліоративних заходів, для боротьби з ерозією, заболочуванням, засоленням тощо [1, 12]. Результатом проведених робіт стало складення карт ґрунтів для кожної адміністративної області, а потім – оглядові карти різних масштабів. Було проведено також агроґрунтове районування України за редакцією Г.С. Гриня та М.К. Крупського. Значення цих робіт важко переоцінити, адже вперше в історії України всі сільськогосподарські підприємства отримали ґрунтовні матеріали з обліку та агровиробничої характеристики ґрунтового покриву своїх землекористувань. До того ж їм була надана обґрунтована система заходів щодо раціонального використання цих земель [2, 691].

Земельні реформи сьогодення здійснюють, спираючись на матеріали великомасштабних обстежень ґрунтів, проведених у 1957 – 1961 рр., зокрема, великомасштабні карти районів, середньомасштабні обласні та оглядова карта "Ґрунти Української РСР" у різних масштабах. Фактично ця карта та матеріали, що її супроводжують, і складають сучасну інформативну характеристику ґрунтового покриву тієї чи іншої земельної ділянки, відокремленої з колишніх колгоспних та радгоспних земель.

Слід наголосити на тій обставині, що ця карта не втратила своєї об'єктивності, теоретичної значимості та суто прагматичної запитаності, а відтак є всі підстави вважати її цілком сучасним грунтово-екологічним першоджерелом. Історія її створення висвітлена у ряді публікацій [3 – 5]. Добре відомі й її творці: Міністерство сільського господарства УРСР, Український науково-дослідний інститут грунтознавства ім. О.Н. Соколовського, Республіканський інститут по землевпорядкуванню Укрземпроекту. Безпосередньо авторами були Г.О. Андрущенко, Н.Б. Вернандер, Г.С. Гринь, О.П. Канаш, В.Д. Кисіль, С.О. Скорина, В.П. Ребезо (за редакцією професора М.К. Крупського).

У цій публікації ставимо за мету нагадати про долю лише деяких, найбільш значущих авторів ґрунтової карти України. Багато з них навчалися у всесвітньо відомій Уманській аграрній академії, зокрема М.К. Крупський, Г.С. Гриня, О.М. Грінченко і П.А. Власюк. Перший є відповідальним редактором і автором посібників "Інструкція і методичні матеріали до обслідування ґрунтів колгоспів і радгоспів Української РСР" і "Методика крупномасштабного дослідження ґрунтів колгоспів і радгоспів Української СРСР" [6; 7], а під керівництвом П.А. Власюка вперше у світовій практиці було складено картограми вмісту мікроелементів у ґрунтах України, тобто здійснено агрогеохімічну інтерпретацію матеріалів великомасштабного обстеження ґрунтів.

Для всіх чотирьох Alma mater була легендарна Уманська школа, одним із яскравих представників якої є Олександр Маркович Грінченко, якого по праву називають фундатором теорії культурного ґрунтотворного процесу та який був найактивнішим пропагандистом окультурювання ґрунтів у землеробстві. Він народився 10 червня 1904 р. у с. Довгеньке Тальнівського району Черкаської обл. у сім'ї селянина. По закінченні школи, у 1921 р. витримав екзамен до Уманської сільськогосподарської профшколи. Після її закінчення у 1923 р. був відряджений до Уманського сільгосптехнікуму, невдовзі перейменованого у Садово-городній інститут. У 1925 – 1926 рр. працював лаборантом хімічної лабораторії інституту, керованої проф. Б.М. Шершавицьким. Отримавши у 1926 р. фах агронома-рільника, почав працювати на Уманській дослідній сільськогосподарській станції, де впродовж трьох років досліджував "Динаміку азоту і фосфору в парах трьохпільної сівозміни". Результати цих досліджень були видані у трудах станції у 1928 р. За цей час він пройшов шлях від асистента агрохімлабораторії (1926 – 1927 рр.) до її завідувача (з 1928 р.). З цієї посади Окружна спілка Робземлісу відрядила О.М. Грінченка у 1929 р. до аспірантури у НДІ ґрунтознавства (м. Харків) за спеціалізацією "фізико-хімія ґрунтів", яку він закінчив у 1931 р. В аспірантурі він розробляв дві актуальні теми: "Визначення потреби ґрунтів у вапні" та "Визначення гідролітичної кислотності ґрунтів". Результати цих досліджень були оприлюднені на засіданнях вченої ради УНДІ ґрунтознавства і згодом опубліковані.

Енергії О.М. Грінченка вистачало і для громадської роботи. В 1926 – 1927 рр. він дійсний член, а в 1927–1929 рр. – голова робочкому Уманської дослідної сільськогосподарської станції і одночасно – член бюро Окр. ІТР спілки Робземлісу (Умань). Після закінчення аспірантури, дирекція УНДІ ґрунтознавства запрошує його на посаду завідувача відділом фізико-хімії ґрунтів. У 1926 – 1927 рр. О.М. Грінченко зацікавився викладацькою роботою (викладав органічну та неорганічну хімію в Уманській сільськогосподарській профшколі). У 1930 – 1932 рр. працював асистентом в ХІМЕСГу (Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства) і асистентом у ХСГІ (Харківський сільськогосподарський інститут). У період з 1931 по 1933 рр. – він штатний доцент ХІМЕСГу, а з 1933 по 1937 рр. штатний доцент Харківської обласної вищої комуністичної сільськогосподарської школи (викладав ґрунтознавство та удобрення ґрунтів).

У 1932 р. О.М. Грінченко працював у складі бригади зі складання карти районів вапнування УРСР, яка була видана під редакцією академіка О.Н. Соколовського у 1932 р. ("Вапнування ґрунтів України"). У 1934 – 1935 рр. він є учасником бригади співробітників УНДІ ґрунтознавства, якою керує Г.Г. Махов і бере участь у дослідженні гранулометричного складу ґрунтів Донбасу для нової карти ґрунтів України. За цю роботу О.М. Грінченка було премійовано, що надихає його на розробку таких актуальних проблем з фізико-хімії ґрунтів, як "Енергія поглинання катіонів різними ґрунтами", "Про коагуляцію ґрунтових колоїдів і структуру ґрунтів", "Визначення солонцюватості ґрунтів".

У 1935 р. О.М. Грінченко стає штатним доцентом кафедри ґрунтознавства ХСГІ. З цього часу все його подальше життя було пов'язане з Харківським сільгоспінститутом. Проте не зупинялась і його співпраця з УНДІ ґрунтознавства. 5 січня 1937 р. ВАК у справах вищої школи при Раднаркомі СРСР протоколом №1/6 затвердив О.М. Грінченка в ученому званні доцента. Однак у 1938 р. у період "єжовщини", як пише про це сам О.М. Грінченко [8], він "был изолирован на 9 месяцев вместе с Г.С. Гринём и А.Н. Соколовским. Это был период застоя в почвоведении" [9].

У 1940 р. О.М. Грінченко захистив кандидатську дисертацію на тему: "Покращення солонців і солонцюватих ґрунтів Середнього Придніпров'я" з використанням його експериментально-дослідних матеріалів щодо окультурювання солонців Оболонського району Полтавської обл. Ці дослідження, розширюючись і поглиблюючись, перетворилися на один із головних елементів великої комплексної роботи, що проводилася лабораторією ґрунтознавства АН УРСР разом з кафедрою ґрунтознавства, іншими кафедрами ХСГІ та дослідницькими закладами УРСР і СРСР.

З початком Великої Вітчизняної війни Олександр Маркович вступив до народного ополчення і працював на будівництві Харківського комплексу оборонних споруд. Коли ХСГІ евакуювався до м. Катта-Курган Самаркандської обл. Узбецької РСР, О.М. Грінченко продовжував викладацьку роботу на кафедрі, поєднуючи її з науковою та громадською діяльністю.

Після реевакуації ХСГІ до Харкова у кінці 1944 р., обіймаючи посаду заступника директора інституту з адміністративно-господарської роботи, О.М.Грінченко завдяки своїй енергії, гнучкості, наполегливості, хазяйновитості і невтомному нагляду, значно допоміг у відбудові зруйнованого під час війни інституту.

Після призначення Олександра Марковича 1 вересня 1947 р. деканом новоствореного факультету агрохімії і ґрунтознавства, він з головою поринув у наукову роботу, доповнену відтепер педагогічною, громадською та адміністративною працею декана факультету (1947 – 1952). Під його керівництвом факультет агрохімії та ґрунтознавства швидко зміцнів і приймав активну участь, в особі його викладачів та студентів, у науково-пошукових ґрунтознавчих та інших роботах, пов'язаних зі спорудженням каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, а також з наданням допомоги колгоспам Подніпров'я, для яких виготовлялися агрогрунтові карти.

Його основною темою стала теорія і практика окультурювання ґрунтів. За період з 1947 по 1954 роки ним написано 10 наукових праць із вказаної проблематики. Спочатку це була зовсім нова, шляхетна ідея окультурювання лише солонцюватих і засолених ґрунтів, а у 1950 – 80 рр. зусиллями вченого-ґрунтознавця вона перетворилася на теорію окультурювання усіх типів ґрунтів. Паралельно з дослідницькою роботою, впроваджуючи свої наукові розробки в практику сільського господарства, О.М. Грінченко надавав постійну допомогу виробництву.

23 грудня 1955 р. О.М. Грінченко захистив докторську дисертацію на тему: "Окультурювання солонцевих ґрунтів Середнього Придніпров'я", У червні 1957 р. рішенням ВАКу (протокол №32/П) Олександру Марковичу було присуджено вчене звання професора по кафедрі "Ґрунтознавство". З 1 вересня цього ж року він був призначений завідувачем кафедри ґрунтознавства ХСГІ, а у липні 1959 р. його обирають член-кореспондентом Української Академії сільськогосподарських наук.

Цей період був дуже плідним у діяльності вченого. Результатом його багаторічних досліджень стало створення нового напряму в агрономічній науці, обґрунтування комплексної фітомеліоративної і агрохімічної методики окультурювання малородючих ґрунтів. Фактично О.М. Грінченко започаткував і творчо розвинув теорію культурного ґрунтотворного процесу, працював над проблемою підвищення ефективної родючості чорноземів Лісостепу УРСР, вивчав роль сільськогосподарських культур в підвищенні родючості ґрунтів, продовжував роботи з хімічної меліорації та окультурювання солонців.

Впродовж чотирьох десятиліть вчений вів успішну педагогічну роботу у ХСГІ як професор і завідувач кафедрою ґрунтознавства, підготував через аспірантуру 31 кандидата наук та 8 докторів наук (М.К. Шикула, С.Т. Вознюк, В.Д. Муха, Д.Г. Тихоненко, М.І. Полупан, Р.С. Трускавецький, В.І. Канівець та Т.О. Грінченко, ін.) і велику когорту спеціалістів у галузі ґрунтознавства та агрономії.

Кульмінацією діяльності О.М. Грінченка став 1959 р., коли наказом по Міністерству сільського господарства УРСР № 571-к від 27 травня 1959 р. був призначений директором ХСГІ ім. В.В. Докучаєва. У цей час він пише такі роботи, як "Крупномасштабные почвенные обследования в колхозах и совхозах Украинской ССР и их использование в системе ведения хозяйства", "Влияние длительной сельскохозяйственной культуры на динамику гумуса, азота и фосфора в почвах юга Украинской ССР", "Пути окультуривания солонцовых почв Лесостепи Украины", "К вопросу о природе плодородия почв на боровых перевеянных песках", "Гипс как удобрение и его эффективность на различных почвах Украины", "Вплив малих доз гіпсу на підвищення родючості солонцюватих ґрунтів України", "Підвищення ефективної родючості темно-сірого опідзоленого ґрунту внесенням малих доз гіпсу в рядки"; виступає на Міжнародних конференціях і конгресах з ґрунтознавства – у Празі (1959), США тощо. За 1959 – 1969 рр. ним опубліковано близько 50 робіт. Водночас О.М. Грінченко здійснював методичний, науковий зв'язок і обмін досвідом з навчальними та науково-дослідними установами України, Росії та багатьох держав світу.

Вчені-ґрунтознавці усього світу визнали беззаперечні заслуги О.М. Грінченка у розвитку нового напряму – окультурювання ґрунтів: засолених, солонцюватих, опідзолених, чорноземних, перевіяних піщаних та інших, передусім деградованих. Підтвердженням цього була та увага, з якою виступи вченого з України сприймалися науковцями на згаданих міжнародних конгресах, конференціях і нарадах ґрунтознавців у Чехословаччині, Угорщині, Югославії, Болгарії, НДР, США та Москві.

Великою заслугою вченого була організація робіт щодо суцільного великомасштабного обстеження ґрунтів колгоспів і радгоспів, яке вперше в колишньому Радянському Союзі було здійснено в УРСР, надавши виробництву безцінні масиви інформації про стан ґрунтів республіки та шляхи підвищення їх родючості. По-справжньому вони виявились запитаними лише у незалежній Україні, під час проведення земельної реформи, землеоцінювальних робіт в умовах ринкової економіки.

Напружена та активна діяльність О.М. Грінченка позначилася на стані його здоров'я. У червні 1969 р. Олександр Маркович подав заяву в МСГ СРСР з проханням про звільнення його від обов'язків ректора інституту за станом здоров'я і в жовтні того ж року це його прохання було задоволено. Однак ще 20 років він продовжував очолювати кафедру ґрунтознавства в ХСГІ, вів велику наукову роботу. З 1928 по 1984 рр. наукової діяльності вчений підготував і видав 152 наукові праці, в т. ч. 3 монографії, 1 навчальний посібник і 2 проблемні лекції з агроґрунтознавства, керував студентським науковим гуртком, 32 роки вів методологічний (філософський) семінар на факультеті агрохімії та ґрунтознавства, був головою заснованої ним на кафедрі ґрунтознавства ХСГІ спеціалізованої ради із захисту докторських дисертацій з ґрунтознавства, продовжував співробітництво з УНДІ ґрунтознавства і агрохімії ім. О.Н. Соколовського (був членом вченої ради інституту), а коли у квітні 1970 р. там склалася важка фінансова ситуація, вчений відмовився від заробітної плати, продовжуючи працювати науковим керівником-консультантом лабораторії родючості ґрунтів на громадських засадах. Протягом 1969 – 1987 рр. О.М. Грінченко продовжує надавати допомогу сільськогосподарському виробництву, керуючи виконанням господарсько-договірної тематики в колгоспах і радгоспах Харківської, Сумської, Донецької областей, на Українській дослідній станції шовківництва.

За заслуги у підготовці кадрів і впровадження наукових досягнень у виробництво Олександр Маркович Грінченко був нагороджений орденами Леніна і "Знак Почёта", медалями "За доблестный труд в Великой Отечественной войне" та "За трудовое

отличие". Неодноразово був учасником ВДНГ, за що був нагороджений 5 медалями. Можливо наступні покоління вчених-ґрунтознавців виділять "епоху Грінченка", адже в науці про ґрунти, їх окультурювання та підвищення родючості цей видатний вчений залишив досить вагомий доробок.

1. *Гринь Г.С. З історії територіальних грунтових досліджень в Україні // Агрохімія і грунтознавство. – К.: Урожай, 1970. – Вип. 15.*
2. *Архів Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва (Особиста справа О.Н. Соколовського). – Ф. Р – 1148. – Оп. 1. – Од. зб. № 130.*
3. *Тихоненко Д.Г., Горін М.О., Чесняк Г.Я. З когорти корифеїв – слово про Олександра Марковича Грінченка (з нагоди дня його народження) // Вісник ХНАУ. Сер. грунтознавство, агрохімія, землеробство, лісове господарство. -Харків, 1997. – №3.*
4. *Історія грунтово-картографічних робіт // Картографія грунтів / Ред. Д.Г. Тихоненко.- Х.: Вид-во ХНАУ, 2001.*
5. *Новикова А.В. "Могучая кучка" в украинском почвоведении и её роль в решении некоторых сельскохозяйственных проблем // Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва. – 2004. – № 1.*
6. *Інструкція і методичні матеріали до обслідування грунтів колгоспів і радгоспів Української РСР. – Харків, 1957.*
7. *Методика крупномасштабного дослідження грунтів колгоспів і радгоспів Української РСР. – Харків, 1958.*
8. *Гринченко А.М. Кафедра почвоведения Харьковского государственного аграрного университета им. В.В. Докучаева: исторический очерк (1894 – 1979 гг.). – Харьков, 1994.*
9. *Академік Соколовський Олексій Никанорович: життєвий шлях та наукова діяльність / В.А. Вергунов, Н.М. Новосад, В.А. Зозуля, К.Б. Новосад / за ред. С.А. Балюка. – Харків, 2006.*

В.В.Іваненко

ФОРМУВАННЯ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРАРНОЇ ІСТОРІЇ В ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У 2008 році виповниться 100 років від дня народження Дмитра Павловича Пойди (1908-1992) – визначного українського історика-аграрника другої половини XX ст., доктора історичних наук, професора, Заслуженого працівника вищої школи України, який майже три десятиліття (з перервами, викликаними війною й ліквідацією історичного факультету) очолював кафедру історії СРСР (тепер, як і на момент її створення – кафедра російської історії) Дніпропетровського національного університету. Для сучасників і наступних поколінь його ім'я стало символом високого професіоналізму, істинного подвижництва в науці на ниві підготовки кваліфікованих фахівців-істориків, своєрідним барометром чесності, порядності, людяності, життєвої мудрості.

Активно займаючись педагогічною й громадською діяльністю, Д.П.Пойда поступово здійснив свої наукові плани й задуми, основним вектором яких стала історія селянського руху в Україні у пореформену добу. Він став першовідкривачем у дослідженні низки питань цієї багатопланової проблеми. Тривалі й скрупульозні пошуки увінчалися блискучими захистами кандидатської (1949 р.) та докторської (1962 р.) дисертацій, які стали яскравими віхами у творчому доробку вченого, збагатили українську історіографію новими оригінальними ідеями щодо подальшої розробки аграрної проблематики в республіці. У цьому ж ряду і його фундаментальна монографія "Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866-1900 гг.)", котра дістала високу оцінку наукової громадськості, зокрема, в рецензіях, історіографічних оглядах, листах фахівців тощо.

Не заглиблюючись в аналіз наукових праць Д.П.Пойди (їх загальна кількість перевищує 150 найменувань), підкреслимо лише, що авторові були притаманні широкий погляд на події та явища історичної дійсності, глибоке проникнення в діалектику історичного процесу. Це давало йому можливість вивчати соціальні відносини в українському селі не ізольовано, а на фоні загальних соціально-економічних і політичних тенденцій тогочасного суспільства, у взаємозв'язку й взаємній обумовленості з іншими масовими народними й суспільними рухами, максимально об'єктивно висвітлюючи обрану тему. Наукові результати досягалися копіткою аналітичною роботою, насамперед з різноманітними документальними матеріалами. "Істина – в об'єктивному аналізі документів", – не втомлювався повторювати вчений, керуючись цим кредо все своє життя, вимагаючи того ж від колег та учнів.

Парадоксально, але факт: попри те, що Україна була переважно селянським краєм, до Д.П.Пойди та його учнів і однодумців в широкому контексті суто селянськими питаннями її минулого в такому хронологічному розрізі всерйоз майже ніхто не займався. Професор М.П.Ковальський, наприклад, зазначав, що в українській історіографії XIX – першої половини XX ст. склався такий феномен, коли аграрній проблематиці, зокрема селянським рухам на території України, не приділялося належної уваги, хоча протягом усієї історії України селянство було основною складовою населення і головним економічним потенціалом. Втім, це стосується й Росії. Далі вчений констатував, що по суті Д.П.Пойда був першовідкривачем у глобальному підході й дослідженні цієї магістральної проблеми української історичної науки, розробляючи її послідовно й цілеспрямовано протягом усього свого творчого життя [1, 11]. Тут авторський пріоритет Дмитра Павловича й започаткованої ним наукової школи незаперечний.

Отже, з його ім'ям пов'язаний якісно новий етап у розгортанні дослідницького пошуку на пріоритетних напрямах аграрної історії України та Росії.

Одними з перших ще у середині 1980-х років підтримали й взяли на озброєння стратегію наукового пошуку Д.П.Пойди його колишні аспіранти Т.Д.Липовська й Р.С.Попова, яким, звісно не без сприяння свого вчителя, вдалося розширити діапазон його дослідницьких розвідок, вийти на деякі непідняті пласти аграрної історії й підготувати серію змістовних, насичених здебільшого новим фактичним матеріалом публікацій з різних питань соціально-економічного становища і класової боротьби поміщицьких селян, воєнних поселенців й антикріпосницького руху у дореформеній Україні (40-50-і роки XIX ст.) в цілому. Серед них виділимо роботи узагальнюючого

характеру [2], що стали певною мірою етапними віхами у науковому житті авторів, відкривши ряд маловідомих сторінок в історичній минувшині українського селянства.

Тривалий час (з 1965 р. й до виходу на заслужений відпочинок в 1991 р.) на кафедрі разом із Д.П.Пойдою активно співпрацювала ще одна його талановита учениця і прекрасний педагог – доцент В. І. Михайлова, яка також стояла біля витоків дніпропетровської школи істориків-аграрників і справедливо посіла згодом в ній досить чільне місце. Сфера її наукових інтересів – накази та вимоги українського селянства депутатам І Державної думи, що функціонувала з квітня по липень 1906 р. Творчому стилю дослідниці властиві такі характерні риси, як висока компетентність, вірність обраній проблемі, прагнення проникнути й пізнати усі її особливості і "таємниці", скрупульозність в опрацюванні джерел, неупереджене, методологічно вивірене й методично грунтовне світосприйняття тощо.

З селянськими сюжетами тісно пов'язана дослідницька діяльність С.І.Світленка – одного з найздібніших у минулому аспірантів Д.П.Пойди, а сьогодні декана історичного факультету, який показує приклад справжнього подвижництва в науці. Займаючись історією народницького руху в Україні, професор С.І.Світленко водночас так чи інакше виходить на проблеми селянства, оскільки, як відомо, революціонери-народники намагалися провести в життя саме ідеї селянської демократії, а тому й орієнтувалися насамперед на селянство, прагнучи залучити його до активної боротьби з самодержавством, за соціальне оновлення тодішнього суспільства. В цьому наочно переконують матеріали, майстерно проаналізовані автором у численних роботах [3].

Оригінальний ракурс виходу на проблеми аграрної історії України кінця XIX – першої чверті XX ст. знайшов професор А.І.Голуб. Вивчаючи процеси становлення і розвитку національних політичних партій та суспільних рухів, переважно есерівського й соціал-демократичного спрямування, дослідник аналізує їх програмні вимоги щодо вирішення селянського питання, висвітлює пропагандистську та агітаційну діяльність їх лідерів серед сільського населення України, показує успіхи та прорахунки у цій роботі тощо [4].

Зазначимо, науковий пошук істориків-аграрників не обмежувався чіткими хронологічними межами. Поступово у дослідницький процес було включено й інші, не менш важливі періоди та напрямки аграрної історії, без яких навряд чи можливо відтворити повномасштабну і правдиву картину функціонування українського села на різних його етапах, ретроспективно простежити реальну динаміку змін у структурі й життєдіяльності сільського населення. Так учнями професора Д.П.Пойди поступово розпочалося вивчення актуальних проблем в аграрному секторі української економіки радянської епохи. М.Я.Білан, зокрема, досліджував діяльність сільських рад України напередодні суцільної колективізації, а О.Ф.Нікілєв – окремі аспекти радянської аграрної політики 1950-х років та особливості її здійснення в Україні. Останній і тепер продовжує дослідження із зазначеної тематики [5].

Ще один учень Дмитра Павловича – професор Г.Г.Кривчик, який очолює кафедру українознавства Придніпровської академії будівництва та архітектури, видав оригінальну монографію з історії соціального розвитку села в 60-90-ті роки XX століття, а згодом і захистив докторську дисертацію з цієї теми [6].

З отриманням Україною незалежності виникли інші можливості та імпульси для пошуків, побачили світ принципово нові наукові дослідження. Так, наприклад Н.Р.Романець, В.І.Саричеву вдалося виконати й успішно захистити кандидатські дисертації, в яких обгрунтовано принципово новий погляд на проблему взаємовідносин українського селянства з радянською владою в 1925-1933 роках, тобто в період непу та в процесі підготовки й проведення примусової колективізації [7]. Крізь цю ж призму практично невідомі сюжети аграрної історії України в хронологічних рамках початкового етапу непу розглядає Д.В.Архірейський [8].

Не останнє місце в історіографії поставленої проблематики посідає дисертація І.В.Шпекторенка [9], який на регіональному рівні розкрив сутність державної політики в галузі хлібозаготівель періоду 1914-1918 рр. На підставі аналізу змісту продовольчої політики, яка активно впроваджувалася напередодні встановлення радянської влади, можна дійти висновку, що більшовики були не першими у справі введення реквізиційних методів заготівлі продовольства, хоча їхня програма боротьби з голодом виявилася найрадикальнішою. Це, зокрема, підтверджують матеріали наукового дослідження В.П.Бурмаги [10].

Неможливо оминути оригінальне дослідження доцента кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Ю.А.Святця, присвячене вивченню українського селянського господарства в період непу [11]. Застосовуючи широкий спектр методологічних прийомів, автору вдалося виявити провідні чинники соціально-економічного розвитку селянського господарства в роки непу.

У жовтні 2008 р. планується проведення чергових, сьомих за ліком наукових читань з аграрної історії України та Росії, присвячених пам'яті професора Д.П.Пойди, ініціатором яких традиційно став колектив кафедри російської історії. Учасниками наукових читань, як правило, стають не лише місцеві, тобто дніпропетровські історики, а фахівці із Запоріжжя, Києва, Кривого Рога, Переяслава-Хмельницького, Черкас та ін. Серед їх учасників маститі науковці, аспіранти та навіть студенти-початківці. Авторами висвітлюється широке коло дискусійних проблем аграрної історії, яка, як правило, вивчається у контексті розвитку соціально-економічних та політичних особливостей суспільства.

В рамках єдиної публікації неможливо здійснити ретельний історіографічний аналіз здобутків дніпропетровської школи з вивчення аграрної історії України та Росії. Однак наукові публікації переконливо свідчать про те, що справа, започаткована відомим ученим-дніпропетровцем, продовжує жити, а читач має змогу знайомитися з новими цікавими епізодами минувшини українського села.

---

1. *Ковальський М.П. До питання про особливості стилю наукової творчості професора Дмитра Пойди // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали перших наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Д.: Промінь, 1995.*
2. *Липовская Т.Д. Антикрепостническое движение на Левобережной Украине в 40-50-е годы XIX в.: Учеб. пособие. – Д., 1982.; Липовская Т. Д. Социально-*

экономическое положение военных поселян на Украине (1817-1857 гг.): Учеб. пособие. – Д., 1982.; Попова Р.С. Социально-экономическое положение и классовая борьба помещичьих крестьян Юга Украины (1841-1860 гг.): Учеб. пособие, – Д., 1986.

3. *Світленко С.І. Суспільний рух на Катеринославщині у 50-80-х роках XIX століття: Монографія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2006; Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. Зб. наук. праць. – Д.: Герда, 2007.*
4. *Голуб А.І. "Передусім бути українцем..." (Міжнародна діяльність української соціал-демократичної робітничої партії у першій половині XX століття): Наукова монографія. – Д., 2003.*
5. *Нікілєв О.Ф. Виробнича інтелігенція українського села: творення соціальної верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст.): Монографія. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2004.*
6. *Кривчик Г.Г. Українське село під владою номенклатури (60-80-ті рр. XX ст.). – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001; Кривчик Г.Г. Соціальний розвиток українського села в 60-80-ті рр. XX ст.: Автореф. дис... докт. іст. наук. – Д., 2002.*
7. *Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / ДНУ. – Д., 1995; Саричев В.І. Селянство і радянська влада: проблема взаємовідносин у 1925-1929 роках (на матеріалах Півдня України): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Д., 2000.*
8. *Архірейський Д.В. Діяльність воєнних нарад України в 1920-1924 роках. (На матеріалах Південних губерній): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Д., 2000.*
9. *Шпекторенко І.В. Державна політика в галузі хлібозаготівель в Україні у роки першої світової війни 1914-1918 рр. (На матеріалах Катеринославської губернії): Автореф. дис... канд. іст. наук. – Д., 1998.*
10. *Бурмага В.П. Здійснення радянської продовольчої політики на Катеринославщині в 1919-1923 роках: військово-політичний аспект: Автореф. дис... канд.. іст. наук. – Д, 2005.*
11. *Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного аналізу): Моногр. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2007.*

Г.Т. Капустян

ГОЛОДОМОР 1932-1933 рр. В УКРАЇНІ У СПОГАДАХ ОЧЕВИДЦЯ ДМИТРА ГОЙЧЕНКА

У 1994 р. у бібліотеці церкви Фатімської Божої Матері у Сан-Франциско було знайдено рукопис "Голод 1933 года". Це були спогади Дмитра Даниловича Гойченка (1903-1993). Сподвижницькі пошуки ентузіастів мемуарних записів Д. Гойченка в американських церквах і монастирях протягом 1994 – 1999 рр. дали певну уяву про автора: він народився в Україні, перед війною дуже постраждав від НКВС, у кінці війни переїхав на Захід. Після закінчення війни він втратив свою родину. На еміграції Д. Гойченко жив у штаті Каліфорнія. У 1959 – 1963 рр. вів бухгалтерію у церкві Фатімської Божої Матері [1, 6-7].

Рукопис є унікальним свідченням подій Голодомору 1933 р. в Одесі, Києві та Київській області. Унікальність цих мемуарів у тому, що в історичній літературі практично не збереглось досить скрупульозного опису цих трагічних сторінок української історії безпосереднім свідком. Унікальні спогади відтворювалися по гарячих слідах пережитого.

Сам автор родом із українських селян, волею долі опинився в лавах відданих прихильників радянського політичного режиму і перед яким відкривалася можливість зробити успішну політичну кар'єру. Як представник партійно-радянської номенклатури, він володів вагомою і різноманітною суспільно-політичною інформацією. Очевидна аморальність радянського політичного режиму приводить автора до глибокого розчарування радянською суспільно-економічною і політичною системою. Динаміка ставлення його до більшьшовицького політичного режиму розгортається у позицію від активного прихильника до розуміння антинародної суті цього політичного режиму, який врешті-решт пішов війною проти усього народу. Мемуари Д. Гойченка – це справжня енциклопедія українського повсякдення періоду Голодомору 1932 – 1933 рр.

На жаль, післявоєнна українська діаспора залишила дуже мало мемуарів і свідчень про те, що бачили її представники на батьківщині, про свої долі і випробування у голодоморному 1933-му. Адже серед них були особистості з унікальними біографіями, люди високої культури, які могли відтворити достовірну суть суспільно-політичної ситуації в тодішньому СРСР, розкрити механізм політичного контролю тоталітарної держави, зміст суспільно-політичних настроїв всіх соціальних верств суспільства. Існують фрагменти емігрантських свідчень: Віктора Кравченка, спогади якого надруковані англійською мовою [2], дещо пізніше намагаються донести громадськості свої судження про народну трагедію дисиденти старшого покоління – генерал П.Г. Григоренко, Л.З. Копелєв [3, 343-344]. Причиною такого замовчування цієї теми був страх, якщо не за себе, то за членів своїх родин, які залишилися за "залізною завісою".

Мемуари Д.Д. Гойченка були опубліковані під назвою "Сквозь раскулачивание и голодомор" видавництвом "Русский путь" у 2006 р. в рамках Проекту "Всероссийская мемуарная библиотека", заснованого О.І. Солженіциним.

Спосіб викладу автором сповіді про Голодомор 1933 р. в Україні підкреслює свідоме розуміння ним міри впливу і наслідків від діянь системи радянського політичного контролю, яка була спрямована у першу чергу на фільтрацію суспільної думки. Розповідям Д. Гойченка притаманний системний характер. Пам'ять автора про жахливу трагедію відтворена рукописно в кінці 1940-х рр. Слово Д. Гойченка – це усвідомлене переконання здібної і талановитої людини у необхідності будівництва нового світу.

Соціальний досвід такої співпраці привів автора до прозріння і глибокого каяття від того, що в дійсності йому довелось служити тому політичному режиму, який будував державу на великій крові.

Навесні 1932 р. голод змусив переїхати Д. Гойченка із Одеси (там він працював після навчання в педінституті) до Києва, до свого товариша, який обіймав велику посаду. Так Дмитро Дашкович влаштувався на роботу в Червоний Хрест, отримав однокімнатне помешкання і талони на харчування в їдальні. У справах служби Д. Гойченку довелось проїхати Київську область, він мав можливість знайомитися з документами партійних і радянських органів, які підлягали лише службовому користуванню, йому доводилося брати участь у радянських заходах на селі, спрямованих на "викачку"

хліба і забезпечення там "класової лінії". Мемуари Гойченка не просто емоційний надрив людської душі – це доволі цілісна картина трагедії українського народу: її причини, хід, наслідки. Це сповідь освіченої людини, яка для встановлення істини залучає різні джерела інформації: документи, що виходили від різноманітних радянських, партійних, судових органів та спецслужб. Він оповідає про різні форми і методи, спрямовані на втілення політики ЦК ВКП(б) і радянської держави на місцях, картину людських страждань, пропущену через власні відчутя.

З причин голодомору Д. Гойченко вказує офіційні і об'єктивні: "Официально, – пояснював його високопоставлений товариш, – голод объясняется кознями классовых врагов и кулацким саботажем, вызывающим массовый отказ колхозников от работы, в результате чего много хлеба погибло неубранным. В действительности дело обстояло так: хлебозаготовительные планы были колоссальными. Если бы хлеб был собран до зерна, все равно его не хватило бы для выполнения планов. И не напрасно все мы, получив такой план, схватились за головы. Следовательно изъятию подлежал весь хлеб. Но ведь это делалось не первый год. Колхозники работали все время даром, ничего не получая. Жили они тем, что сеяли в своих усадьбах.

Теперь же было запрещено производить посевы в огородах, а посеянное заранее объявлялось конфискованным. Колхозники, таким образом, лишались всех ресурсов жизни" [4, 214].

Офіційна радянська статистика ще у 1925 р. стверджувала, що загальна цифра хлібофуражного балансу в СРСР становить 529 млн. пуд. Сталін же грубо підпорядкував ЦСУ СРСР політиці, змушуючи його (ЦСУ) підняти цю цифру до 900 млн. пуд. Згідно з цією цифрою і складали хлібозаготівельні плани [5, 18]. Саме з цього розпочалася сталінська "революція згори".

Аналіз ситуації приводить автора до висновку про те, що масштаби і людські втрати від голоду у 1933 р. на Україні і на території, де проживали етнічні українці, зокрема на Кубані, були наймасовішими.

Відомо, що у січні 1933 р. на пленумі ЦК ВКП(б), згідно вказівки Сталіна, з метою посилення чистки села, прийнято рішення про створення політвідділів МТС. Саме їх Р. Конквест розглядає як "інструменти соціально-політичного контролю" [6, 205]. Політвідділи МТС відрізнялись від звичайних партійних органів тим, що не залежали від сільських райкомів партії і сільрад. Д. Гойченко зазначає, що в політвідділи МТС і радгоспів направлялись особливо віддані комуністи, їх забезпечували дефіцитними промисловими і продуктовими товарами через розподільники ЦК. Найбільш здібних і жорстоких відправляли на Україну і Кубань [4, 206].

У 1930 р. в СРСР відбулося 13745 селянських виступів проти режиму, лише в Україні в 4098 виступах брало участь до 1 млн. селян. Сталін і його оточення розглядали Україну і козачі області країни, такі як Кубань (вона була населена в основному потомками запорожців), як місця особливого завзятого опору комуністичним методам управління і господарювання. "Сталін, який діяв на випередження, – стверджує С. Кульчицький, – ліквідував загрозу для своєї влади за допомогою терору голодом, спрямованого проти українського селянства та індивідуального терору у середовищі української інтелігенції, який розгорнувся майже одночасно" [7, 93].

У листопаді 1932 р. були прийняті постанови ЦК КП(б)У і Північно-Кавказького крайкому ВКП(б), які впроваджували натуральні штрафи. Тобто колгоспам, колгоспникам і одноосібникам, які заборгували хліб державі, встановлювали додаткові завдання із м'ясозаготівлі у розмірі 15-місячної норми та із заготівлі картоплі у розмірі річної дворічної норми [4, 96]. Цими постановами ігнорувались будь-які вимоги щодо дотримання прав людини. В хід пускалися ганебні методи, спрямовані на попрання елементарних гарантій і стандартів життя цивілізованого суспільства. Запроваджувались подвірні обходи, так звані "труси", під час яких проводились реквізиції не тільки хліба, але й харчів довготривалого зберігання, якими селяни запасались до наступного урожаю. Такі методи хлібозаготівель запроваджувалися лише в Україні і на Кубані.

Д. Гойченко переповідає розповідь уповноваженого із хлібозаготівель робітника-комуніста, якому втлумачили в голову, що продовольчі труднощі обумовлені "куркульським саботажем". Він захоплено розповідав про те, "як він разом з іншими уповноваженими рискали по селянських засіках і сараях, як вони перещупували і переривали огороди у пошуках хлібних ям у одноосібників, як вони ламали печі і розкидали стіни хат, як вони забирали навіть виявлений послід, який залишився від хлібозаготівель... Навіть недопечений хліб забирали із печей, а кашу, що варилась, викидали на вулицю" [4, 195].

Подвірні обходи супроводжувалися жорстокими репресіями проти селян: "У них выставляли оконные рамы, их выгоняли вместе с детьми в зимнюю стужу на улицу среди ночи голодных и раздетых. Их выдерживали по несколько суток в подвалах. Наконец у них отбирали все продукты – картофель, свеклу, одним словом, все, что находили дабы полной голодовкой заставить отдать хлеб. Но раз его не было, то не было" [4, 203].

А тим часом, "Лазарь Каганович ошалело метался по Украине, поднимая за собой подлинный вихрь все новых страданий народа и жестокости" [4, 203]. Автор різними жанровими прийомами описує народні страждання: "В мусорном ящике рылись несколько мальчиков и прелестная девушка лет 16-17. Личико ее было бледно-желтое, но еще сохранившее свои прекрасные черты, а в дивных небесных глазах ее, выражение которых не успел еще окончательно погасить голод, была отражена великая скорбь великого народа-мученика" [4, 207]. Описи Д. Гойченка голодного конаючого села моторошні: "… на окраинах Киева я увидел много голодных, лежавших на улицах и площадях, мертвых и еле живых … В селах … было тоже самое. Здесь веяло жуткой пустотой и разрухой. Ни оного забора нигде не было, все они пошли на топливо, так как колхозники соломы на топливо не получали и она колоссальными скирдами гнила на поле … Для корма скоту колхозник не получал даже гнилой соломы. Он жил и работал исключительно для государства … Бесчисленное количество изб стояло без дверей … и окон. Это все были выморочные хозяйства, где не осталось ни души живой. Местами такой страшной пустыней гнетущей

душу и навевающей ужас была целая улица, вся подряд, в сотню дворов.

В каждом селе неизменно трупы и трупы на улицах, во дворах, в канавах. Даже предсмертная агония проходила незаметно. Люди, как бы не умирали, а медленно угасали.

Уже было тепло и сельский воздух вместо благоухания наступившей весны был насыщен тяжелым трупным запахом, так как местами трупы не убирались по недели" [4, 216].

Автор погоджується з думкою старого єврея, колишнього непмана про кричуще попрання прав людини в СРСР: "Теперь, в такое страшное время может спастись только тот, кто имеет какие-то ценности, а без них вся жизнь человека зависит целиком от капризов власти. И волей-неволей человек вынужден как-то приспосабливаться к власти, потому что его жизнь и смерть в ее руках, он потерял всякую самостоятельность. И когда такое было? Нигде и никогда. Когда-то раб был несравненно счастливей нынешнего колхозника, а крепостной крестьянин был попросту помещик по сравнению с этими несчастными людьми. Создано такое положение, что ни один человек в стране не может самостоятельно существовать, ни ум, ни труд, ни что не может его спасти" [4, 251]. Роздумуючи про приватну власність як передумову свободи людини, автор стверджує: "Нужно было создать такие условия, чтобы человек похоронил свои мечты о частной собственности и отдался бы целиком той системе, в которую он против его воли был включен. Таким средством, – стверджує автор,- по мнению "отца" и его соратников, могущем притупить частнособственнические чувства и привычки, был голод. Будучи уже лишены частной собственности, люди целиком зависели от государства, которому не стоило большого труда поставить народ в условия абсолютного голода. Для этого из колхозов был взят весь хлеб в 1932 г., в сильно обрезанных усадьбах запрещен сев" [4, 287].

Свідки, яким дивом вдалося вижити в голодному пеклі 1933 р., стверджують як один: найтяжче доводилось дітям і людям похилого віку. Д. Гойченко змальовує надривні картини дитячих страждань. На початку травня 1933 року йому довелось в одному із сіл Київщини відвідати дитячий садок. Матері зобов'язані були ходити на шаровку посівів цукрового буряку, а в дитячому колгоспному садку вони змушені залишати ще живих голодних дітей. Більше того, матері мали забезпечити дітей харчуванням: "Тут их было десятка полтора. Все они представляли жалкие скелетики с большими болезненными глазками, с полуоткрытыми ротиками и с горевшими губками. У некоторых малюток личики были сморщены как у стариков. Все они напуганы и невероятно грязные … Дети безмолствуют. Все они постепенно тают. Но они цепляются за жизнь. Вот маленькая девочка грызет кусок дерева. А вот совсем крошечное дитя, может быть годовалое, ест кусок глины. Забившись в уголок, в слабенькой агонии умирает маленький мальчик. Последняя искра жизни его угасает. Еще минута – и он получит вечный покой.

А на передней стенки висит лозунг: "Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство!" О как беспримерна насмешка!" [4, 269-270], – кричить душа Гойченка.

Автор голодної української хроніки не тільки констатує картину трагедії, але намагається дати оцінку подіям, діям влади, вчинкам виконавців людовбивства. Трагедія планетарного масштабу залишила далекосяжні наслідки у суспільстві.

1. Відбувся відхід від християнської культури як типу цивілізації. Безбожні уповноважені разом з сільськими активістами відкрито глумилися над почуттями віруючих. Вони безкарно оскверняли храми, шукаючи там схованку для хліба. Гойченко передає розповідь хвалькуватого робітника, якого направили в одеське село для "викачки" хліба. Вони, всупереч волі священика, вдерлися в церкву, здійснили її погром, не знайшли хліба, але арештували священика і відправили його в ДПУ [4, 196]. Для Гойченка, людини глибоко віруючої, це було справжнім потрясінням.

2. Радянський режим сформував безсовісну аморальну владу, яка повела війну проти всього народу. Гойченко влучно передав динаміку, зміст стратегічного лозунгу більшовиків від 1917 р. В часи голодомору його принцип був таким: "…Опираясь на немногочисленных проходимцев и продажные души, имеющиеся среди народа, пользуясь террором и голодом, идти войной против всего народа…" [4, 274].

3. Застосовуючи терор голодом, більшовицька держава, доводячи людей до фізичного виснаження, змушувала їх продавати людське сумління, чинити відповідно із більшовицькими стандартами життя. Автор розкриває механізми формування доносів та існування інформаторів: "…люди умирают с голода. Готовы за кусок хлеба родного отца продать. Можете себе представить, как они стараются что-либо подслушать или подглядеть и как спешат ко мне в надежде получить в вознаграждение кусок хлеба…" [4, 226].

4. Доноси породжували страх у суспільстві. Страх бути оговореним, засудженим несудовими органами, страх в одну мить бути покараним без слідства і суду представником влади, ДПУ, сільськими активістами, а чи то і позбавленням життя, розлученим із родиною, позбавленим майна, виселеним за межі села і т. ін. Україна переживала суспільний стрес.

5. З початку 1930-х років в СРСР зріс рівень публічної брехні, неправди, який набував системного характеру. Керівники держави-комуни заявляли: "Жить стало лучше, жить стало веселее!", або "Спасибо тов. Сталину за наше счастливое детство!" і т. ін., а СРСР став перебувати в інформаційній блокаді: "О том, что происходило в городе и области, о забастовках и волнениях, о разных эксцессах, вызванных сокращением [поставок] хлеба, об ужасном голоде, уносящем многотысячные жертвы, ни слова, конечно, не было и не могло быть в газетах или в радиосообщениях. Об этом никто не мог и не смел заикнуться даже на партийных собраниях. Все это притворно оставалось незамеченным" [4, 204].

Останні рядки споминів Д. Гойченка про голодомор 1933 р. проникнуті мажорними тонами, захопленням здатністю на всепрощення народу-мученика і вірою у майбутнє: "…Страшными голодными муками и потрясениями от потери дорогих людей у крестьянства вовсе не была сожжена любовь к своему собственному хозяйству, не была вырвана надежда на возвращение к нему, и первое место в их заботах заняла борьба за существование в условиях колхозного строя…" [4, 287].

1. Зудилов Е., Вью М. Рукописи найденные в Сан-Франциско // Д.Д. Гойченко. Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца. – М.: Русский путь, 2006.
2. Kravchenko V.I. Chose Freedom. – New York, 1946.
3. Проценко П. Свидетель // Д.Д. Гойченко. Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца. – М.: Русский путь, 2006.
4. Гойченко Д.Д. Голод 1933 года // Сквозь раскулачивание и голодомор. Свидетельство очевидца. – М.: Русский путь, 2006.
5. Данилов В.П. Трагедия советской деревни. Редакторское вводное слово // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. – М.:РОССПЭН, 1999. – Т.1.
6. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голод. – К., 1993.
7. Кульчицький С. Ціна "великого перелому". – К.: Україна, 1991.

Є.П. Костик

ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ДІЯЛЬНОСТІ М.В. ЛЕВИТСЬКОГО

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що національна економіка знаходиться у фазі пошуку ефективної економічної моделі розвитку. На жаль, ми не можемо спрогнозувати кінцевий результат трансформаційних процесів української економіки, але вже зараз можна з впевненістю визначити вектор направленості – ринкова економіка. Перехід до ринкової економіки передбачає проведення ряду реформаційних заходів у різних напрямках господарського комплексу України. Особливу увагу держава повинна звернути на реформування аграрного сектору економіки, який може бути конкурентноздатним не лише на регіональному, а й на світовому ринках сільськогосподарської продукції. Однак нерідко реформатори в процесі реформування заводять себе у глухий кут і реформаційні процеси призупиняються або змінюють обраний напрямок розвитку. В умовах пошуку варто скористатися досвідом власної історії. Певний інтерес з цього приводу викликає доля реформатора Миколи Васильовича Левитського, який понад сто років тому намагався істотно змінити соціально-економічне становище на селі.

В історіографії з'явилися статті, монографічні дослідження, збірники документів і матеріалів, які у тій чи іншій мірі висвітлюють аграрний експеримент М. Левитського [1]. Враховуючи ту кількість проведеної дослідниками роботи по вивченню діяльності М.В. Левитського, слід зазначити, що дана проблема продовжує хвилювати істориків, адже досі залишаються не розкритими деякі її сторони. Виходячи з цього, автор ставить перед собою мету: дослідити думки громадськості кінця XIX – початку XX ст. з приводу аграрних перетворень Миколи Левитського.

Предмет дослідження – система соціально-економічних поглядів М. Левитського.

Микола Васильович Левитський, не зважаючи на те, що походив із сім'ї священика, із самого дитинства був наближений до села, знав його традиції, побут, розумів усі негаразди селян. Саме тоді у Левитського зароджується думка про необхідність реформування села шляхом суспільного кооперування. Вперше втілити на практиці ідею артільного господарювання Микола Васильович спробував у 1887 р., однак справа далеко не пішла. І лише через сім років ідею вдалося втілити в життя.

Першу артіль утворили 4 сім'ї. Вона складалася з 4-х дворів, 15 десятин землі і 1-ї пари коней. Плуг погодився надати в кредит відомий фабрикант Ельворті. На власні та позичені кошти Микола Васильович придбав для артільників чотирьох коней і воза. 18 березня 1894 р. створюється перша артіль у селі Федвар [2, 2]. Приклад цього села наслідували інші. Через рік у навколишніх селах було створено ще 14 сільськогосподарських товариств.

Починаючи артільну справу, М. Левитський поставив перед собою завдання: допомогти селянам після важких голодних років і дати можливість їм матеріально зміцнити свої позиції та утриматися біля землі; звернути увагу преси, суспільства, земства, уряду на необхідності організації дрібних сільськогосподарських товариств в інтересах підняття та покращення народного господарства, шляхом запровадження артільних об'єднань; звернути увагу законодавців на недосконалості X тому Збірника законів з приводу землеробських артілей; вказати на артілі, як на можливий варіант реорганізації общинного господарства, яке на той час повністю себе вичерпало; заснувати для селян доступний кредит [3, 52].

Артільний рух почав набирати неабиякого розмаху. Так, за перших три роки у с. Федвар кількість артілей зросла до 12, а в с. Аджамка за 1895-1896 рр. налічувалося 25 артільних об'єднань. Якщо взяти загальну кількість артілей за перших чотири роки, то в Олександрійському повіті їх налічувалось 103, а Єлисаветградський повіт нараховував 15 подібних господарських об'єднань [3, 37].

Незважаючи на успіхи в організації артільних об'єднань, цю ідею не всі сприйняли однозначно. За діяльністю Миколи Левитського пильно спостерігала і Єлисаветградська земська управа. 13-14 серпня 1895 р. до сіл Панчеве та Канеж був відряджений агрономічний спостерігач П.Я. Кузьменко з метою вивчення діяльності артільних об'єднань. Звітуючи про виконану роботу П. Кузьменко зазначив, що причиною об'єднання селян у артілі є бідність, яка стала наслідком засухи та неврожаю попередніх років, однак щодо масовості артільних господарств, то він зауважував, як перебільшення, адже більшість артілей функціонували лише формально [2, 47]. Слід зазначити, що деякі члени управи разом із головою Г.К. Славінським були проти починань М. Левитського і будь-якими шляхами намагалися перешкоджати йому. Прикладом цього є неточні звіти щодо діяльності артільних об'єднань, які подавалися до різних установ, зокрема, до Вільного економічного товариства у Петербурзі.

На підтримку М. Левитського виступила Херсонська губернська земська управа. Так, у вересні 1895 р. до артілей був відряджений член управи Н.А. Бошняк, який, звітуючи, зазначив, що відвідавши с. Аджамку він опитав 22 господарів про стан речей, на що отримав схвальну відповідь щодо артілей. В цілому Н.А. Бошняк був приємно вражений побаченим [4, 99]. А вже 20 листопада 1895 р. управа

винесла офіційну подяку М. Левитському за його роботу [5, 66].

Досить часто гострим стояло питання щодо артільних об'єднань М. Левитського на зборах Вільного економічного товариства. Під час засідання Товариства, яке відбулося 9 грудня 1895 р., виникла дискусія з приводу артілей Херсонської губернії. Так, А.М. Калмикова поставила під сумнів існування артілей, а В.Н. Чорнолуський взагалі не визнавав форму артільного господарства. На захист артілей виступив член Товариства А.В. Васильєв, який поставив під сумнів звіт Єлисаветградської земської управи, апелюючи на показники М. Левитського і власні розрахунки, звинувативши її у недостовірності даних, що нівелювали артільну справу. На бік А. Васильєва став голова Товариства А.А. Ольхін, який запевнив, що показники управи дійсно застарілі, тому необхідно провести власну перевірку [2, 16]. По закінченні члени Товариства прийняли рішення – відрядити представників до Єлисаветграда.

13 січня 1896 р. М. Левитський виступив з доповіддю про артілі Єлисаветградських і Олександрійських селян на зібранні Вільного економічного товариства. Це був справжній тріумф "артільного батька" – такого інтересу не викликало жодне інше зібрання Товариства. 18 січня артільне питання знову стало у центрі дискусій членів Товариства. Так, П. Струве категорично заявив: "…Цей рух не може дати жодних міцних результатів… ніякого артільного царства, або навіть артільного повіту, або взагалі жодних міцних артільних результатів від артільних починань Левитського – я не чекаю" [2, 25]. На ці слова Микола Васильович, який теж був присутнім на зборах, відповів: "Артілі являють собою не результат теоретичних захоплень, а дійсність, що викликає найбільшу увагу у різних осіб, які цікавляться становищем нашого народу… Я не говорив про артільне царство, я дивлюся на артілі, як на один із шляхів покращення господарського становища на селі…" [2, 28]. На підтримку М. Левитського виступив член Товариства Гроцький, який зазначив: "… коли виникають у нас такі організації, що дають спроможність хліборобам вибитися з-під наймитського ярма, то що може утримувати нас від допомоги таким спілкам…" [6, 76].

Аграрні реформування Миколи Васильовича були відомі по всій Російській імперії. У спогадах О. Семененко, який особисто знав Миколу Васильовича, згадував, що були навіть цигарки з портретом М. Левитського, які продавали по всій Російській імперії. Про те, що відбувалося у селах Єлисаветградського та Олександрівського повітів, писали майже всі поважні столичні часописи, до краю розпочалося справжнє паломництво відомих людей.

У другому номері журналу "Русская беседа" за 1896 р. була опублікована стаття І. Рагозіна "О крестьянских артелях", де зазначалося, що селяни спершу спільно читали артільний договір, а потім Євангеліє. І. Рагозін відвідав Єлисаветград і був свідком того, як із села Чапкіно до М. Левитського прийшли селяни з проханням створити у них шістнадцять артілей з п'яти сімей в кожній. Значну увагу І. Рагозін приділяє артільному договору, зазначивши, що Микола Васильович, складаючи договір, враховував усі побажання селян, зробивши його доступним та зрозумілим [7, 10]. У 1900 р. в "Літературно-науковому віснику" ми знаходимо ще одну публікацію І. Рагозіна під назвою "Хліборобські спілки М. Левитського", в якій подається історико-аналітичний аналіз артільної справи Миколи Васильовича. Автор статті зазначав, що за період функціонування артілей навколо них точилися різні дискусії з приводу їхної життєздатності та доцільності, однак більшість не оцінила задуми М. Левитського об'єктивно: "… спокійний дослід, що повинен бути при аналізі кожного феномена життя, частенько переходив у скрайній суб'єктивізм і бажання принизити і саме діло і принципи організатора…" [6, 65].

Артільною справою М. Левитського захопився популярний публіцист А. Фаресов. У журналі "Живописное обозрение" за 1898 р. опублікована його стаття під назвою "Артельный батько", в якій подано біографічні дані М. Левитського, окрема увага відводиться артілям, як одній із прогресивних форм господарювання [8, 683 – 685].

Один із головних ідеологів народницького руху, автор першого перекладу "Капітала" на російську мову Деніельсон, який у свій час листувався з К. Марксом, теж позитивно схвалював аграрні перетворення М. Левитського, зазначаючи, що: "Маркс від щирого серця оплисками вітав би заходи пана Левитського" [9, 14].

Із критикою в журналі "Нове слово" за 1897 р., виступив Сергій Булгаков, опублікувавши статтю під назвою "Земледельческие артели Херсонской губерни" [10, 20]. Використовуючи фактичний матеріал, аналізуючи статистичні та економічні показники, він доводить нежиттєздатність артільної справи М. Левитського [11, 4]. Не визнавав артільні господарства відомий на той час публіцист О. Потресов. У листопадовому номері "Нового слова" за 1897 р. він опублікував статтю "Артільна епопея", де пише: "Перед нами з шумом і тріском пародіює пан М. Левитський засновник безлічі існуючих на папері артілей" [11, 4].

Особливий інтерес викликає участь у дискусії Володимира Ульянова, який виступив під псевдонімом "К. Тулін". 30 серпня 1987 р. в газеті "Русские ведомости" з'являється стаття М. Левитського "Про деякі питання, що стосуються народного життя". Автор піднімає питання про створення селянських кас доступного і дешевого кредиту, про ремісничі, споживчі та кредитові артілі, про страхування життя всього сільського населення, а головне – про заснування Всеросійського товариства сприяння землеробським артілям. У відповідь В. Ленін пише статтю "З приводу однієї газетної замітки", в якій намагається будь-що висміяти опонента і його погляди [12, 406]. Взагалі логіка вождів буває досить дивною, до революції В. Ленін боровся проти ідей М. Левитського, після революції те, проти чого боровся, почав примусово, у спотвореному вигляді, втілювати в життя [13, 349]. Як свідчать архівні матеріали, перші сільськогосподарські об'єднання в Україні виникли у 1919 р. Це були, як тоді писали, перші паростки Ленінського плану кооперації. Об'єднання мали три форми: комуни, товариства спільного обробітку землі (ТСОЗ) та артілі, які між собою відрізнялися ступенем усуспільнення засобів виробництва та способом розподілу прибутку. Основною формою колгоспного будівництва була визнана артіль.

Ідею артільного господарювання підтримували діячі української культурної еліти. Так, О.О. Навроцький, автор відомого романсу "Есть на Волге утёс", пожертвував на артільну справу 10 тис. крб. [14, 36]. Інтерес і цікавість викликали артілі М. Левитського у відомої української поетеси Лесі Українки, яка у 1898 р., їдучи до моря, вирішила відвідати декілька артільних об'єднань. М. Левитський згадував: "… Вона завжди з великою щирістю і теплотою висловлювала свою прихильність до кооперативної справи" [15, 300].

Особливі стосунки були у Миколи Левитського з драматургом І.К. Карпенко-Карим, адже першу спробу організувати артіль у 1887 р. допомогла здійснити рідна сестра дружини драматурга, яка на пільгових умовах надала 400 десятин землі в оренду у с. Кардашеве [16, 1]. У 90-ті роки XIX ст. колискою українського театру стає хутір "Надія", що знаходився за двадцять п'ять верств від Єлисаветграда [9, 9], а власником його була сім'я Тобілевичів. На хуторі "Надія" Микола Левитський завжди був бажаним гостем. М. Левитський на той час займався артілями і часто приїздив до Івана Карповича за порадою. Тоді у драматурга зародилася думка написати твір про артілі. Згодом з'являється драма "Понад Дніпром". Саме в образі Мирона Серпокрила, який організовує артілі на селі, ми бачимо Миколу Васильовича, навіть деякі вислови М. Левитського часто звучать з вуст головного героя. Так, у приватній розмові Іван Карпович запитав М. Левитського про артілі, що розпалися, той відповів, що одна розпалася, а десять утворилося. Ці ж слова у п'єсі повторює і Мирон Серпокрил [9, 18].

Досвід М. Левитського вивчався і на західноукраїнських землях, які входили тоді до Австро-Угорської імперії. Артільний договір було видано окремою брошурою у Львові. Львівський часопис "Народ", "Життя і слово" та особисто його редактор Іван Франко. У спогаді на смерть свого єлисаветградського приятеля – Є. Борисова, Франко пише: "Зацікавлений справою Миколи Левитського, я запитав покійного Борисова про цю справу. Відповів нерядно, з якоюсь гіркотою в горлі: "Се чиста фікція діяльності Левитського. Ніяких таких спілок немає. Спілки засновуються на папері, щоб узяти позику з фонду, який вистарав Левитський, діставши гроші, люди діляться ними і сплачують свій пай кожен окремо…" [11, 4].

З об'єктивної сторони неоднозначною є ставлення селян до артілей. У спогадах М. Левитського ми знаходими тезу, де зазначається, що час зберігав у селян спогади про кріпацтво і тому вони з насторогою сприймали будь-яке об'єднання, селяни сподівалися, що буде виданий маніфест, згідно з яким землю безкоштовно роздадуть селянам [5, 57 – 58]. До того ж артілі були розташовані на колишніх аракчеєвських військових поселеннях, політика по відношенню до військовопоселенців була досить жорсткою і принесла багато страждань для народу, це відбилося на психіці населення – тому будь-яке об'єднання викликало незадоволення.

Однак більшість селян з повагою ставилися до артільних починань Миколи Васильовича. Свідченням цього є листи-подяки до редакцій періодичних видань. Так, в журналі "Народне благо" була опублікована стаття селянина Краснова, в якій автор захоплювався М. Левитським, змальовуючи його як людину розумну, енергійну, підкреслюючи його організаційні здібності. Краснов запевняв у життєздатності та важливості артільної справи Миколи Васильовича, яка принесла селянам добробут [17, 1].

Артільний рух М. Левитського знайшов своє відображення у народній творчості. Так, Литвиненко, мешканець села Казарин, склав пісню, в якій показав користь хліборобських спілок, їхній вплив на господарство, а наприкінці пісні автор виносить подяку Миколі Левитському за його прихильність до простого народу: "Над сим більше потрудився добрий пан Левитський, повірений та ходатий, всіх нас оправдатель…" [6, 74].

Досвід організації і діяльності артілей Центральної України виявив інтерес у Німеччині, Англії, Франції, Італії та Америці [3, 55]. Так, у 1896 р. М. Левитський отримав запрошення на Міжнародний кооперативний конгрес, який відбувся в Парижі. Тут ідея Миколи Васильовича викликала великий інтерес у багатьох членів конгресу. Тоді ж розроблений Миколою Васильовичем артільний договір був перекладений на французьку мову. У Відні про артілі М. Левитського читали лекції [18, 93], а у 1898 р. сербські кооператори запросили Миколу Васильовича на свій третій кооперативний конгрес, що відбувався у м. Ягодині [19, 48].

Артільні об'єднання остаточно розпались на початку XX ст., саме в цей період розпочалось гоніння проти усякого роду об'єднань, переслідувались ватажки, залякувались рядові учасники. Під постійним наглядом тримали їх ініціатора Миколу Левитського. Влада забороняла Миколі Васильовичу з'являтися на селі, він змушений був надати підписку з приводу того, що немає права без присутності поліції вести розмови про артілі [14, 35]. Державні чиновники обмежували відкриття нових об'єднань, під різними причинами закривали діючі. Це було спричинено тим, що артільні об'єднання за своєю природою мали спиратися на місцеве самоврядування і добровільну самодіяльність, а це, в свою чергу, є наочним запереченням державного колонізаторського централізму, на якому трималася Російська імперія.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, ми можемо з впевненістю сказати, що артільна справа М. Левитського мала неабиякий резонанс і незважаючи на те, що в повній мірі не була втілена в життя, то був перший досвід у можливому реформуванні сільського господарства, крім того, звернула увагу громадськості і цим показала проблеми, що існували на селі.

Багато ще залишається питань з даної проблематики нерозкритими, але завжди є надія, що в майбутньому світ побачать нові праці, які заповнять білі плями нашого історичного минулого і в повній мірі розкриють феномен громадської діяльності Миколи Васильовича Левитського.

---

1. Тельман І. Про них думав Ленін // Радуга. – 1970. – №4; Семененко О. Х.; – Нью-Йорк, 1976; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995; Фареній І.А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (друга половина XIX – початок XX ст.). – Черкаси; 2003; Босько В. Єлисаветградська епопея Артільного Батька //

Народне слово. – 1998. – 21 липня; Куценко Л. "Народу самостійні діти…"Українська доля дикого поля. – Кіровоград, 2005; Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії. – Кіровоград, 2004.
2. *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (Далі ІРНБУВ). – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 36.*
3. *О земледельческих артелях в Херсонской губернии // Сборник Херсонского Земства. – 1898. – №3.*
4. *О сельскохозяйственных товариществах // Сборник Херсонского Земства. – 1896. – №2.*
5. *Заявление присяжного поверенного Н.В. Левитского // Сборник Херсонского Земства. – 1897. – №1.*
6. *Рогозіна І. Хліборобські спілки М. Левитського // Літературно-науковий вісник. – 1900. – №5.*
7. *ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 199.*
8. *Фаресов А. Артельный батько // Живописное обозрение. – 1898. – №34.*
9. *Тельман І. Про них думав Ленін // Радуга. – 1970. – №4.*
10. *ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 1195.*
11. *Босько В. Єлисаветградська епопея Артільного Батька // Народне слово. – 1998. – 21 липня.*
12. *Ленін В.І. З приводу однієї газетної замітки // ПЗТ. – К., 1967. Т. 2.*
13. *Ленін В.І. Промова на І з'їзді землеробських комун та сільськогосподарських артілей 4 грудня 1919 р. // ПЗТ. – К., Т. 39.*
14. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929рр.). – К., 1995.*
15. *Спогади про Лесю Українку. – К., 1963.*
16. *ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 1185.*
17. *ІРНБУВ. – Ф. 327. – Оп. 1. – Спр. 188.*
18. *Куценко Л. "Народу самосійні діти…". Українська доля дикого поля. – Кіровоград, 2005.*
19. *Шевченко С.І. Українська доля Нової Сербії. – Кіровоград, 2004.*

Л.В. Лебедева

"НЕ ВОСХИЩАТЬСЯ НАРОДНОСТЬЮ, А ЗНАТЬ ЕЕ СЛЕДУЕТ". ИЗУЧЕНИЕ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КРЕСТЬЯН И "НАРОДНОСТЬ" Н.И. КОСТОМАРОВА

Современный этап развития исторического знания характеризуется общей переориентацией исследовательского мышления, переосмыслением исторических явлений и процессов, методов их изучения. Долгое время внимание ученых концентрировалось на экономических процессах, классовой борьбе в обществе и за пределами исследований оставались внутренние побудительные мотивы человеческой деятельности в конкретной исторической реальности. В последнее время возрос интерес исследователей к изучению социальных проблем развития общества, особенно отражению повседневной жизни людей.

История повседневности – достаточно новая отрасль исторического знания, в центре внимания которой находится комплексное исследование образа жизни и его изменений у представителей разных социальных слоев, их поведения и эмоциональных реакций на жизненные события. Исследование этой проблемы дает возможность рассматривать человека не только в качестве объекта воздействия, но и в роли субъекта, формирующего внутреннее содержание исторического процесса, позволяет судить об особенностях ментальной структуры общества на определённом хронологическом отрезке, выявлять на фоне общих черт исторического развития региональные, конфессиональные и национальные особенности.

Исследование повседневной жизни возможно только при использовании междисциплинарных связей: этнографии, социологии, психологии. Этнография, изучающая происхождение, расселение, быт и культуру народов, перекликается с предметом изучения истории повседневности – сферы человеческой обыденности, в том числе и в этническом контексте. Но, в отличие от этнографии, в центре внимания истории повседневности не просто быт, а жизненные проблемы, их осмысление теми, кто жил до нас, способы их разрешения; не только точное описание повторяемых устойчивых деталей бытовой жизни, а уяснение механизмов появления новаций в привычных структурах; выяснение реакций отдельных индивидов на происходящие изменения из вне, принятие или не принятие новаций. Например, не просто описание традиционных блюд, а изучение количества, качества питания, причин его изменения. Социология, изучая общество, вплотную соприкасается с повседневной жизнью посредством исследования состояния конкретных социальных групп населения. Анализ повседневности – это и изучение повседневного сознания и поведения, выяснение мотивации действий. Эта проблема является предметом изучения и социальной психологии, которая изучает закономерности поведения и деятельности людей, обусловленные фактом их принадлежности к определенной социальной группе. Сфера изучения охватывает нравственное сознание, включающее в себя практику поведения (нравственность), принципы и нормы поведения (мораль) и объяснение и обоснование принципов и норм поведения (этика); политическое, правовое, религиозное, эстетическое, философское, экономическое и научное сознание. Например, не просто констатация увеличения употребления алкоголя на селе в 1920-е гг., а раскрытие мотивации поведения крестьян.

В историографии сложилось два подхода в исследованиях повседневности – на макро- и микроуровнях. Подход основателей французской школы "Анналов", возникшей в конце 1920-х гг., М. Блока и Л. Февра, стоявших у истоков осмысления вопросов повседневной жизни на западе, предполагал сосредоточенность на большом хронологическом периоде. Ф. Броделем был введен термин "структура повседневности" [1]. Школа "Анналов" стоит у истоков возникновения и истории ментальностей. Историки употребляют это понятие для описания явлений обыденного сознания людей различных эпох [1]. Продолжатели "анналистов" в германской и итальянской историографии Х.-У. Велер, Ю. Кокка, Х. Медик, А. Людтке, К. Гинзбург, Д. Леви и др. – ориентировали ученых на изучение микроистории отдельных рядовых людей или их групп [2; 3; 4]. В современной российской методологии поддерживаются оба направления. Общим для двух подходов в изучении истории повседневности является то, что новое понимание прошлого родилось как "история снизу" или "изнутри", дав возможность изучения "маленького человека", его поведения и жизненных ориентиров; междисциплинарность; и

рассмотрение, хотя и на разных уровнях – макро- и микроисторическом, всех аспектов повседневной жизни. Проблемы повседневной жизни русского крестьянства продолжают оставаться предметом исследований зарубежных ученых и в настоящее время.

В отечественной историографии исследовательский интерес к повседневной жизни стал устойчиво проявляться уже в XIX в. Перед мыслящей Россией остро встала проблема культуры народа, его духовных богатств, положения в обществе. Различные аспекты описания "жизненного мира" содержались в работах Н.М. Карамзина, С.М. Соловьева, В.О. Ключевского, Н.И. Костомарова и др. [5; 6; 7; 8; 9; 10].

С начала XIX в. началось формирование источниковой базы повседневной жизни крестьян. У истоков её создания стояли В.И. Даль, Е.А. Авдеева, Е.А. Покровский, А.В. Терещенко, И.П. Сахаров, А.Ф. Можаровский, П.А. Бессонов, М. Забылин и др., собравшие уникальные сведения о материальной и духовной культуре данного социума [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. Важным моментом в раскрытии повседневности было привлечение исследователями – С.Н. Прокоповичем, А.С. Лосицким, И.В. Чернышовым и др., источников крестьянского происхождения (писем, приговоров, анкетных данных), которые несли информационное знание жизни деревни самими носителями данной культуры [19; 20; 21; 22; 23]. Во второй половине XIX в. появляется новое направление в изучении повседневности российского крестьянства. Русским географическим обществом и Этнографическим бюро князя В.Н. Тенишева были проведены этнографические экспедиции по сбору сведений об укладе жизни, обрядах, обычаях, верованиях и т.п.

В целом дореволюционная российская историография только наметила проблемы исследования повседневности крестьян и определила необходимость изучения этой стороны жизни. В этот период времени шло интенсивное накопление фактического материала и робкие попытки его научного осмысления.

В советской историографии в рамках марксистской методологии и формационного подхода проблемы повседневности не исследовались как самостоятельные. На первом месте стояли вопросы классовой борьбы, войн, экономического развития и т.д., вопросы "жизненного мира" разрабатывались как иллюстративные к глобальным событиям истории. Однако большинство авторов, исследовавших экстремальные события в истории, отмечали их особое влияние на материальную и духовную сферу общества, как своеобразный индикатор повседневной жизни. Тенденции к целостному анализу повседневной жизни в рамках культуры наблюдались в конкретно-исторических исследованиях медиевистов [24]. В целом они сходились на том, что повседневность охватывает всю жизненную среду человека, сферу непосредственного потребления, удовлетворения материальных и духовных потребностей, а также связанные с этим обычаи, формы поведения, представления, привычки сознания. В этот период времени рассмотрение материальной и духовной культуры народонаселения проводилось этнографами. Их изыскания помогают объемнее увидеть повседневность, которая проявляется в обустройстве жилищ, особенностях одежды, украшений, мировоззрении и т.д.

Развитие методологии повседневности в современном понимании началось во второй половине 1980-х гг. В условиях кардинальных структурных изменений в политической и социально-экономической жизни современного российского общества начала происходить коренная ломка и мировоззренческих взглядов на наше прошлое и настоящее, пересмотр историко-материалистической, марксистской методологии породило поиск новых научных ориентиров, методик. Повседневная жизнь стала предметом научного интереса философии, социологии, психологии, культурологии, этнографии, истории.

В настоящее время наблюдается процесс "социологизации" истории. В современной методологии постепенно утверждается направление, определяемое исследователями как "новая социальная история"[25, 85], трактующая исторический процесс как диалектическое взаимодействие системообразующих факторов, направленная на наполнение теоретических схем конкретно-историческим содержанием [26]. Его теоретиками принято считать А.Я. Гуревича, А.С. Ахиезера, Н.И. Лапина [27; 28; 29; 30].

Несмотря на существующие традиции изучения повседневной истории, формирование терминологической практики еще не завершено. Термин "повседневность" имеет различные толкования в философии, лингвистике и истории. Опираясь на идеи Л. Февра, М. Блока, Ф. Броделя, В.О. Ключевского, А.Я. Гуревича, А.С. Ахиезера, Н.И. Лапина, под термином "повседневность" автор понимает особую сферу социокультурной реальности, основанную на системной повторяемости смыслов человеческого бытия, имеющую пространственные и временные рамки; под "структурой повседневности" – всю жизненную среду человека, охватывающую материальные и духовные потребности: способ организации и оформления пространства человеческой жизни, быт, труд, отдых, мировоззрение, поведение, обычаи. Повседневность основывается на традициях – элементах социального и культурного наследия, передающихся от поколения к поколению и сохраняющихся в определенных обществах и социальных группах в течение длительного времени. В качестве традиций выступают определенные общественные установления, нормы поведения, ценности, идеи, взгляды, обычаи, обряды. Перемены в повседневной жизни – это видоизменение традиций, как результат внутренних потребностей социума или воздействий извне. Изучение повседневной жизни российской деревни позволяет заглянуть в глубины народной жизни, расширяет границы предмета исследования.

Среди исполинов российской исторической мысли XIX в. огромный вклад в изучение повседневной жизни русского и украинского народов внес Николай Иванович Костомаров. Остановимся подробнее на деятельности этого ученого, писателя, этнографа и фольклориста. В противовес господствующей в тот период времени идее

государственности, Н.И. Костомаров в своей принципиально новой концепции видения истории главную роль отводил народу. Он считал, что не деятельность отдельных личностей, а именно народ является главным двигателем исторического процесса и история – прежде всего, это история народа, а не государства. В своей автобиографии он отмечал, что именно эта доминанта "… есть объяснение всякого политического события, поверка и суд всякого учреждения и закона" [31, 28].

Своей главной задачей он считал как можно более подробно и реалистично реконструировать материальную и духовную жизнь народа. Необходимым условием ее реализации он считал использование различных видов источников – летописи, этнографические исследования, фольклор, т.е. "не только по мертвым летописям и запискам, но и в живом народе". Его волновал тот факт, что история ничего не рассказывает о быте, духовной жизни, чувствах – радостях и печалях земледельца-труженика. Изучение русского народа Н.И. Костомаров начинает с Малороссии, с изучения народных памятников.

"Народная идея" станет одной из главных в исторических исследованиях Н.И. Костомарова. Он выучил украинский и ряд славянских языков. Много интересовался самостоятельной историей Украины и отстаивал ее самостоятельную роль и значение в рамках истории России. Интересом к народной жизни проникнуты его диссертации: "О значении унии в Западной России", запрещенной к защите и уничтоженной, т.к. он рассматривал вопросы тяжелого положения крестьян и безнравственность духовенства; и "Об историческом значении русской народной поэзии". Духом федерализма всех славянских народов, отменой крепостного права была проникнута деятельность политического тайного "Общества св. Кирилла и Мефодия", одним из организаторов которого был и Н.И. Костомаров. В саратовской ссылке, получив запрет издавать свои труды и преподавать, он продолжает заниматься научными исследованиями, ездить в этнографические экспедиции, начатые еще на Украине, изучать документы по раскольничеству. В периодике появились анонимно изданные им местные народные песни. Петербургский период творчества Николая Ивановича был наиболее плодотворным. Он издает такие известные его произведения, как "Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей" и "Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII столетиях". Как член Археографической комиссии публикует 12 томов актов по истории Украины.

Критическое использование различных видов источников позволило Н.И. Костомарову в полной мере проявить свой талант историка – исследователя и художника-литератора в "Очерке домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII столетиях" [32, 399]. Он написан в жанре историко-бытового очерка. Этот труд ученого был ближе, чем работы других историков его поколения, к жизни народа. И в этом огромная ценность его творческого наследия. В очерке сконцентрировано внимание на материальной и духовной культуре крестьян и посадского населения в контексте повседневности. Рассмотрены населенные пункты, жилые и хозяйственные постройки, домашняя мебель и утварь, одежда, питание. Показаны особенности хозяйственного и семейно-бытового уклада. Охарактеризованы религиозные верования, обыденное (житейское) мировоззрение, увеселения, игры и забавы.

Недавно на одном из сайтов интернета были опубликованы выдержки из этого исторического труда Н.И. Костомарова и вызвали большой резонанс среди читателей. Некоторыми из них высказывалась мысль, что картина жизни русского человека в XVI – XVII вв. в некоторых аспектах выглядит достаточно мрачно [33]. Но задача исследователя стояла в реконструкции повседневной жизни посадского и сельского населения России в означенный период, не умалчивая те стороны жизни народа, которые были неприглядны.

Н.И. Костомаров внес огромный вклад в становление истории повседневности. Он первым поставил задачу комплексного изучения материальной и духовной жизни народа, используя для этого различные виды источников. Он первым начал собирать украинские летописи, провел ряд этнографических исследований. Из-под его пера вышло множество исторических и историко-этнографических работ. Можно с полной уверенностью сказать, что Н.И.Костомаров сделал все возможное, учитывая тот уровень исторической науки, в изучении повседневной жизни народа.

---

1. *Бродель Ф. Структуры повседневности: Возможное и невозможное // Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV – XVIII вв. – М., 1986. – В 3-х т. – Т. 1.*
2. *История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М., 1996.*
3. *Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии // Социальная история: Ежегодник, 1998/99.*
4. *Медик Х. Микроистория //Thesis. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – 1994. – Т. II. – Вып. 4.*
5. *Карамзин Н.М. История государства Российского. Репринтное воспроизведение издания 1842 – 1844 гг. в трех книгах с приложением. – М., 1988.*
6. *Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – М., 1987.*
7. *Ключевский В.О. История русского быта. – М., 1995.*
8. *Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. М., 1991.*
9. *Костомаров Н.И. Очерки домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI – XVII столетиях. – М., 1992.*
10. *Соловьев С.М. Сочинения: В 18 кн. – М., 1988.*
11. *Даль В.И. О поверьях, суевериях и предрассудках русского народа. – СПб, 1994.*
12. *Можаровский А.Ф. Из жизни крестьянских детей. Этнографические материалы, собранные в Казанской губернии. – Казань, 1882.*
13. *Покровский Е.А. Детские игры, преимущественно русские. – М., 1887.*
14. *Покровский Е.А. Физическое воспитание детей у разных народов, преимущественно России. – М.,1884.*
15. *Покровский Е.А. Детские подвижные игры. – М., 1892.*
16. *Русский народ, его обычаи, обряды, предания, суеверия и поэзия / Собр. М. Забылиным. Репринтное воспроизведение издания 1880 года. – М.,1990.*
17. *Сказания русского народа, собранные И.П. Сахаровым: Сборник / Вступ. статья, подгот. текста В. Аникина. – М., 1990.*
18. *Терещенко А.В. Быт русского народа. – СПб., 1848.*

19. Лосицкий А.Е. К вопросу об изучении степени и форм распадения общины. – М., 1916.
20. Луканов П. Чего требуют крестьяне. – СПб., 1906.
21. Сурин М. Война и деревня. – М., 1907.
22. Сурин М. Что говорят крестьяне о своих нуждах. – М., 1907.
23. Чернышев И.В. Крестьяне об общине накануне 9 ноября 1906 г. – СПб., 1911.
24. Ястребицкий А.Я. Повседневность и материальная культура средневековья в отечественной медиевистике // Одиссей. – М., 1991.
25. Сухова О.А. Познание истории через единство культуры и социальности. К вопросу о традициях и новациях в современном обществознании // Социальные науки: история, теория, методология. Сборник научных статей. – М., 2002. – Вып. IV.
26. Шувалов В.И. Социально-психологический аспект изучения истории в российской историографии последней трети XIX – первой половины XX вв. – М., 2001.
27. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта. – Новосибирск, 1996. Т. 1.
28. Гуревич А.Я. Историческая наука и научное мифотворчество (критические заметки) // Исторические записки. – М., 1995.
29. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984.
30. Лапин Н.И. Проблема социокультурной трансформации // Вопросы философии. – 2000. – №6.
31. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – Киев, 1989.
32. Костомаров Н.И. Домашняя жизнь и нравы великорусского народа. – М., 1993.
33. http://www.taday.ru/text/84665.html

В.В. Скиртач

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНОЇ СЕЛЕКЦІЇ ТА НАСІННИЦТВА ЦУКРОВИХ БУРЯКІВ (друга половина XIX століття)

Вагоме і виняткове значення для становлення і розвитку сільськогосподарської дослідної справи України має селекція і насінництво, як галузь аграрної науки. Особливу увагу багатьох сучасних вітчизняних дослідників привертає історичний розвиток селекції і насінництва цукрових буряків на українських землях в другій половині XIX – початку XX століття. Ця зацікавленість пояснюється відносною історичною молодістю цієї сільськогосподарської культури, яка менше ніж за два століття перетворилася у важливу технічну культуру. А звертаючи увагу, що агропромисловий комплекс нашої держави є визначальним сектором економічного розвитку, то це питання набуває ще більш вагомого значення. Цікавим періодом історії селекції та насінництва цукрових буряків України є 90-ті роки XIX – початок XX століття. У цей період відбуваються перші спроби подолання засилля закордонних селекційних фірм, які панували на вітчизняному ринку.

Фрагментарно висвітлено історію селекції та насінництва упрацях: П.Р. Сльозкіна, Ф.А. Гавронського, Л.Л. Семполовського, А.Є. Зайкевича, С.М. Богданова.

Простежуючи історичний вплив закордонної селекції на розвиток бурякоцукрової промисловості Російської імперії, ми в цій статті хотіли б простежити і перші кроки вітчизняних селекціонерів. Також торкнутися питання виробництва вітчизняного насіннєвого продукту і техніки вирощування бурякової культури.

Виникнення у 90-х роках XIX століття кризи бурякоцукрової промисловості з повною мірою показало вітчизняним цукрозаводчикам, що неможливо вести виробництво з колишніми результатами без турботи про якість цукрового буряку. Між тим, отримати найбільш високоякісний цукровий буряк не так складно, використовуючи відповідний посівний матеріал. Найпростіший спосіб отримання насіннєвого матеріалу – це придбання насіння відомих закордонних фірм (Раббетге і Гізеке (Німеччина), Вільморен (Франція)). Але в цьому питанні є безліч протиріч, які спонукали вітчизняних селекціонерів до акліматизації, створення вітчизняних сортів.

Забезпечення господарств буряковим насінням високої якості, причому недорогим, найкраще можна, як зазначав С.М. Богданов: "если само хозяйство займется возделыванием нужного ему количества семян. Для начала дела можно приобрести небольшое количество даже очень дорогих свекловичных семян, гарантирующих, однако, получение высокосортной свекловицы" [1, 212]. Але вирощуючи насіння цукрових буряків, потрібно не забувати і про якість. Ця причина була головною, тому що деякі господарства, вирощуючи вигідну сільськогосподарську культуру, стали виробляти її в такій кількості, що якість залишала бажати кращого. В результаті ціни на вітчизняний насіннєвий матеріал були занижені, і навіть якісне насіння не знаходило власника.

Такий розвиток вітчизняної культури бурякового насіння виявився протягом декількох років. Ще у 1879 році Н. Харкевич (головний хімік при Смілянському цукровому заводі графів Бобринських) вважав необхідним роз'яснити місцевим господарствам що: "естественные условия климата и почвы нашего свеклосахарного района вовсе не делают неизбежным вырождение высоких сортов сахарной свекловицы" [1, 214]. Тенденцію до вирощування цукрового буряку доводилося пояснювати невмінням наших господарств культивувати бурякове насіння раціонально.

За таких умов, які панували в вітчизняних господарствах, не могло бути й мови про довіру до цього насіннєвого матеріалу зі сторони цукрозаводчиків.

Але незважаючи на всі ці проблеми, вітчизняна селекція все-таки мала перспективи, і історичні події це підтвердили сповна.

У вітчизняній літературі були повідомлення про сприятливі результати, які були досягнуті в селекції цукрових буряків в 70-х роках XIX століття. У господарстві Євстратьєва в с. Оситняжки Чигиринського повіту були досягнуті хороші результати. Так під культурою бурякового насіння у Євстратьєва було зайнято 24 десятини. При дослідженні вирощеного цим господарством цукрового буряку були отримані наступні результати: відсоток цукру – 15,71 %, не цукру – 3,29 %, доброякісність – 82,68 %.

Також цікаві дані продемонстровані рядом цукрових заводів, які використовували цукровий буряк Євстратьєва. Так повідомляється, що насіння фірми

Вільморен (Франція) дає буряки невеликого розміру, а врожайність нижчу ніж насіння Євстратьєва.

Добрі результати, які досяг Євстратьєв, є свідченням того, що не тільки можливо, але й вигідно вирощувати доброякісний насіннєвий матеріал цукрових буряків. Ці результати спонукали й інші господарства більш енергійно, з наукової точки зору підходити до селекції й насінництва цукрових буряків.

Особливо енергійними були висловлювання Ф.А. Гавронського, автора керівництв по вирощуванню цукрового буряка і його насіння, про сприятливі кліматичні і ґрунтові умови нашого краю для селекції. Хоча Ф.А. Гавронський і вважав безсумнівним факт того, що: "условия местности в юго-западном крае на столько благоприятны для культуры свеклы, что один и тот же сорт её получается у нас на 203 % сахаристее, чем в других странах" [2, 56], але С.М. Богданов критикував ці думки: "я не нахожу у него никаких доказательств в пользу такого допущения" [2, 57].

Найбільш відомим за кордоном було насіннєве господарство Л.В. Валькова, яке розташовувалося в м. Калинівка Вінницького повіту Подільської губернії. У 1886 році під буряковими висадками знаходилося 40 десятин землі, середньорічне виробництво бурякового насіння становило 3200 пудів. Л.В. Вальков вирощував бурякове насіння трьох сортів, які мали назву № 1, 2 і 3. Початок першому поклало насіння фірми Вільморен (Франція), другому – магдебургський буряк клейнванцлебен. У каталогах продукції цього господарства містився цілий ряд аналізів, що були зроблені з власного буряка, який вирощувався в різних господарствах Російської імперії, Західної Європи і Америки.

У Подільській губернії крім Калинівки досить хорошу репутацію з виробництва насіння цукрових буряків мав Уладівський цукровий завод графа Потоцького, який розташовувався у Вінницькому повіті. Він мав 7727 десятин землі, під висадками буряків – 24 десятини землі і в середньому щорічно виробляв близько 2736 пудів бурякового насіння. За даними третьої насіннєвої виставки, що проходила у м. Києві у 1887 році, в Уладівці вирощувалося насіння двох сортів: вільморена білий і клейнванцлебен. Вміст цукру 17,53 – 17,72 % в соку і доброякісність 89,23 – 89,90 %.

У Брацлавському повіті Подільської губернії був відомий своїм буряковим насінням Шпіковський маєток М.П. Балашова. Тут під висадками було зайнято 70 десятин землі, а загальне виробництво бурякового насіння дорівнювало 12250 пудам в середньому щорічно.

У Київській губернії особливо відомим своїм насінням був Смілянський маєток графів Бобринських (Черкаський повіт) і м. Шпола (Звенигородський повіт). У першому господарстві під висадками щорічно було зайнято близько 169 десятин, щорічне виробництво насіння в середньому досягало 10309 пудів. У м. Шполі під буряками була зайнята площа, яка досягала 142 десятин, щорічно з яких отримували 10650 пудів насіння цукрових буряків.

Граф О. Бобринський особливу увагу приділяв питанню вирощування і селекції насінництва цукрових буряків, в якому досяг значних успіхів. Така пильна увага до селекції простежується у листі О. Бобринського до М.О. Бунге (голова Київського відділення Імперського Російського Технічного товариства) від 1880 року: "честь имею уведомить Вас, что я с полной готовностью предоставляю химику при Смелянском песочном заводе Н. Харкевичу, заниматься теми работами по селекции сахарной свеклы, на которые Вы изволили указать в Вашем письме. Инструкции Ваши этому делу, прошу прислать в Смелянский завод господину Н. Харкевичу" [5]. Ці слова яскраво характеризують прагнення до створення власної селекції, її розвитку.

В с. Верещаки Чигиринського повіту, Київської губернії власником маєтку Бєлєцьким розводилися буряки на насіння трьох сортів: Вільморена білий покращений, сімон-легранд і клейнванцлебен. Щорічно для висаджування виписувалися по досить високій ціні (до 28 крб. за пуд насіння Вільморен, до 17 крб. за пуд сімон-лерганд), оригінальне насіння названих сортів. Під буряковими висадками в маєтку була покрита площа у 30 десятин, середнє щорічне виробництво насіння буряків складало 1350 пудів.

Серед інших губерній, крім Київської і Подільської, насінництвом займалися у Білоколодецькій економії Харківської губернії Волчанського повіту. Там під висадками було 100 десятин, щорічне виробництво складало 7000 пудів насіння. Також Тернівський маєток князя Щербатова (також Харківська губернія, Лебединський уїзд), де розводилося порівняно з іншими господарствами, особливо закордонними, небагато цукрового буряку (20 десятин під висадками, 1200 пудів бурякового насіння щорічно), але досить високої якості.

Свідченням розвитку в Російській імперії селекції і насінництва цукрових буряків була велика кількість господарств, які з успіхом займалися вирощуванням якісного насіннєвого матеріалу. За даними, які були зібрані Київським відділенням технічного товариства, у 1885 році в Російській імперії було зайнято під буряковими висадками не менше 5804,3 десятини землі, а насіння цукрових буряків було отримано не менше 448290 пудів [3, 143]. При такому розвитку культури бурякового насіння стало реальним через деякий час створити господарства, які вели насінництво з промисловою метою, де застосовувалися найновіші наукові підходи. Але більшість бурякового насіння вирощувалася в Російській імперії цукровими заводами для задоволення власних потреб у посівному матеріалі, намагаючись позбавитися залежності купувати високовартісне іноземне насіння цукрових буряків.

Аналізуючи вищевикладений матеріал, можна зробити наступні висновки.

Розвиток вітчизняної насіннєвої справи в насінництві пройшов надзвичайно складний шлях, але в тих складних умовах були закладені підвалини для подальшої плідної праці на цій важливій для нашої держави ниві. Всі ці дії сприяли подоланню залежності вітчизняних господарств від іноземних насіннєвих фірм і створення дослідних господарств, які вже на науковому рівні починають займатися селекційною роботою. Ця робота дуже швидко принесла визнання у всьому світі і нав'язала конкуренцію відомим селекційно-насіннєвим фірмам Європи.

---

1. Богданов С.М. Русская техника свекловичной культуры // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1889. – №7.

2. Богданов С.М. Русские свекловичные семена //

Сельское хозяйство и лесоводство. – 1887. – №4.
3. *Ильевич С.В. Очерки истории свеклосахарного производства в Украине: люди, события, факты / Под. Ред. Н.В. Роика. – Нежин: ООО "Видавництво "Аспект – Поліграф", 2007.*
4. *Ремер. Свекловодство: Настольная книга по свекле. Пер. с нем. / Правление сахаротреста СССР. – М.: Изд-во НТУВСНХ СССР, 1929.*
5. *Центральний державний історичний архів в м. Києві. – Ф. 730. – Оп. 1. – Спр. 45.*

Т.Д.Чубіна

ІЗ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ СОФІЇ ВІТТ (ЛИСТИ ДО СТАНІСЛАВА ЩЕНСНОГО ПОТОЦЬКОГО ЗА 1795 РІК)

Потоцькі гербу Пилява – один з найвідоміших і найбільш могутніх магнатських родів Речі Посполитої. Представники цієї знаної родини зробили досить помітний внесок як в історію Польщі, так і України. Чималий комплекс архівних матеріалів про родину Потоцьких зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києва [1, 7]. Серед величезної маси документів своєї уваги заслуговує і багата епістолярна спадщина Софії Вітт (в другому заміжжі Потоцької).

Про роман польського магната Станіслава Щенсного Потоцького з Софією Вітт, дружиною кам'янецького коменданта Юзефа Вітта, у Варшаві і Петербурзі ходили справжні легенди.

У травні 1792 р. у Торговиці, прикордонному містечку маєтків Потоцького, було проголошено маніфест конфедерації магнатів, спрямований проти польської конституції, а сам С. Щ. Потоцький став маршалом Торговицької конфедерації. В квітні 1763 р. Софія народила Щенсному позашлюбного сина Константи. Наприкінці червня Потоцький викликав Софію до себе в Тульчин, і вони вже не розлучалися аж до перемоги Торговицької конфедерації 1793 р., яка закінчилась в Гродно, всупереч сподіванням конфедератів, не перемогою магнатів над королем, а другим розподілом Польщі.

Напередодні розподілу С. Щ. Потоцький вирішив назавжди покинути Польщу і Росію, де опинилися його володіння. 7 травня 1793 р. він склав угоду зі своєю дружиною, згідно з якою управління маєтками переходило до Жозефіни, а вона зобов'язувалась висилати йому щорічно 50 тис. дукатів (900 тис. польських злотих) за два рази, і виїхав із Петербурга морем до Гамбурга, де і поселився разом з Софією.

В Гамбурзі, влітку 1794 р., Софія народила сина Міколая і мешкала разом з Потоцьким в цьому місті до червня наступного року [2, 514].

В травні 1795 р. Станіслав Щенсний зважився повернутись на батьківщину й наприкінці червня сів у Любеку на корабель, що відпливав до Петербурга; пані Вітт із дітьми й більшість челяді вирушила до Польщі суходолом, щоб через Познань і Варшаву дістатися Львова й дати там хід шлюборозлучному процесові з генералом Юзефом Віттом [3, 238-239].

Увесь цей зворотний вояж і перші місяці перебування пані Вітт на польських землях після повернення з Гамбурга можна простежити якнайдокладніше, бо за щасливим збігом обставин збереглися її листи до Потоцького, які вона писала йому від моменту прощання в Гамбурзі й аж до нової зустрічі в Україні кількома місяцями пізніше. Нижче ми процитуємо великі фрагменти з них; на думку Лоєка, це цікаве джерело не лише до історії розлучення подружжя Вітт у 1795-1796 рр., а й свідоцтво способу мислення Софії та емоційної атмосфери, в якій розвивалися її стосунки зі Щенсним.

Усі цитовані листи Софії написані французькою. Ми наводимо їх у найточнішому по змозі перекладі, однак залишаємо в звучанні мовою оригіналу особисті звороти з емоційним забарвленням, дослівний переклад яких неможливий.

Софія до Щенсного, 5 липня 1795 р., з Берліна: "У вчорашньому своєму листі я нічого не написала тобі, mon ami, про Берлін. Я прибула сюди якраз у той момент, коли пошта вже відходила, й не хотіла втрачати нагоди вислати тобі з нею свої новини, тому посилаю тобі цей лист у такому вигляді, як написала його в дорозі. Не можу тобі передати, як я непокоїлася за тебе, знаючи, що ти в морі. Ти казав, що нема чого боятися; заприсягаюсь Богом, що це дуже страшне відчуття – знати, що життя людини, яку ти любиш над усе на світі, залежить від примхи мінливої стихії. О ні, mon bon ami, я більше ніколи не погоджусь на щось подібне, ти більше ніколи не вирушиш без мене в морську подорож! Зараз я вже трохи спокійніша, бо сподіваюся, що ти нарешті в Петербурзі, але для цілковитого заспокоєння мені потрібні вісті від тебе; а щоб їх отримати, доведеться почекати щонайменше два тижні, бо я зможу отримати твої листи тільки у Львові; знайти інший спосіб швидше доїхати туди з такою кількістю жінок і трьома дітьми мені дуже важко. Давидови виїдуть завтра вранці з малим Миколаєм, я чимдуж поквапльюся за ними, бо мушу швидко бути на місці, якщо справи мають піти, як треба, але поки що не все ще складається так добре, як мало б скластись. Іноді аж голова йде обертом; це справжня мука – керувати людьми, які не розуміють одне одного. Англійки не розуміють французок, Давидови не розуміють німок, німки – поляків, тож навколо мене справжнє вавилонське стовпотворіння й нескінченні сварки. Давидова сказала мені, що воліла б командувати полком гренадерів, аніж однією такою годувальницею; в усьому цьому розгардіяші тільки англійки не завдають мені клопоту, хоч саме їх я найбільше боялася. От як можна в цьому світі помилитися!

Сьогодні вранці я була з Котулею на фабриці порцеляни. Посилаю тобі філіжанку замість тієї, що розбилася, а також каламар, на заміну того, з Тульчина; правда, mon bon ami, що ти волітимеш каламар від мене?

Костусь замовив, мисочку для тебе, але ти отримаєш її лише за три місяці після цього пакета. А наразі він посилає тобі цю з квіткою й девізом: "пам'ятай про мене". Він сам її вибрав. Ніколюшка на знак вдячності за гарні очка посилає тобі кухлик для промивання очей і просить, щоб ти купав у ньому свої гарні очі й при цьому думав про його, теж досить гарні.

Не думаю, що цей мій лист дійде до тебе так само швидко, як той, який я вишлю поштою, тому нічого не пишу про все те, що лікар сказав мені стосовно Константина. А втім, я відвідаю його ще завтра й позавтра і тоді буду краще поінформована. О п'ятій чекаю на Радзивіллову, вона обіцяла прийти до мене, а Ожаровська прийде завтра. Побачуся тут тільки з цими двома особами, до того ж у себе, бо не маю ніякого бажання йти навіть до Радзивіллової, щоб

часом там із кимось не здибатися. Adieu, mon cher petit ami, як це сумно, дуже сумно бути так далеко від тебе. Якби ти був зі мною, ми пречудово бавили б час; можеш сам собі докорити за це, без тебе я помираю з нудьги. Обіймаю тебе від усього серця й прошу: не затягуй своє перебування в Петербурзі; заклинаю тебе: з'єднаймося знову якомога швидше. Adieu, mon bon ami" [4, Арк. 7-8].

В потсдамському дворі Софію зустріли дуже прихильно. Королева Луїза вельми люб'язно повелася з вродливою грекинею. "Коли ми проходжувалися садами королеви, вона задавала мені багато запитань, але всі вони були спровоковані серйозним зацікавленням моєю особою, а не простою цікавістю. Вона дуже картала мене, що я віддала перевагу перебуванню в Гамбурзі перед гостюванням у Берліні, тим паче, що пан д'Еґард сказав їй, що мене приймали там не вельми добре. Наговорила мені безліч приємних речей; між іншим, зволивши відрекомендувати мене своїм невісткам, попросила вибачення, що вона не сама, й при цьому додала, що не хотіла позбавити їх приємності познайомитися зі мною. При цій оказії наговорила мені так багато компліментів, що я аж зашарілася, бо стільки тепер уже не варта. Король у Потсдамі й нікого не приймає вже п'ятнадцять днів. Оце і всі тутешні новини. Adieu, mon adorable ami, о четвертій я покидаю це місто, лист вишлю поштою, аби мати певність, що ти його отримаєш. Завтра звідси до Петербурга від'їжджає кур'єр. Вклонися від мене всьому твоєму товариству..." [4, 9].

13 липня Софія була вже у Познані. її непокоїла вимушена затримка в дорозі, спричинена раптовою хворобою однієї з годувальниць; вістей від Давидових, які їхали окремо з маленьким Миколаєм, не було; її дратував повільний темп подорожі, бо досі вона проїжджала майже по 8 миль щодня, тобто близько 70 км. Тож, щоб якось збавити час, зайнялася читанням. "Ранок я провела за перекладом з англійської мови й читанням "Spectatora", який дуже мене розважає, – писала вона до Щенсного 15 липня. – Я купила його в Берліні англійською і французькою мовами. Якби була подумала про це раніше, то попросила б тебе, щоб ти почав читати його водночас зі мною. Ти добре знаєш, як я люблю читати разом із тобою і яку велику втіху знаходжу в читанні того самого" [4, 11].

17 липня зупинилася Софія в Неборові. Тут її сердечно зустріла господиня цього маєтку, Гелена Радзивіллова, дружина останнього вільненського воєводи Міхала Радзивілла, Софія раділа, що матиме нагоду оглянути славетні неборовські сади під назвою "Аркадія".

18 липня 1795 р., з Неборова: "Ми прибули сюди вчора досить пізньої вже години; немає нічого цікавішого, ніж побачити Радзивіллову в колі своєї родини. Сьогодні вранці я взяла купіль, бо відчувала в ній велику потребу; до обіду діти трохи музичили, всі вони дуже талановиті. Посилаю тобі полонез Кристини; затанцюй його, прошу тебе, на першому балу, який ти даси в Тульчині. Пишу тобі про бал, бо знаю, що ти обов'язково даватимеш їх; ти казав мені тисячу разів, що, повернувшись в Україну, захочеш прогнати журбу із цього краю. Котуля зі мною, княгиня і її дочки шаленіють за ним, такий він кумедний і чарівний; він дуже прихилився до цих дам, бо всі вони розмовляють по-англійському.

По обіді ми поїхали оглядати "Аркадію". Важко уявити собі щось гарніше й романтичніше. Ти знаєш "Аркадію", але ти бачив її десять років тому. Сам розумієш, наскільки можуть підрости за десять років молоді дерева, й легко можеш собі уявити, які величезні вкладення зробили господарі відтоді для прикрашення цієї місцини. Радзивіллова просто чарівна; проходжуючись із нею, я з десяток разів подумала про тебе, про твою закоханість у село й життя в домашній обстановці. Я певна, що така жінка, як Радзивіллова, зробила б тебе неймовірно щасливим. Якби вона була твоєю дружиною, то позбулася б усіх своїх примх; навіть якби іноді й дозволила собі якийсь вибрик щодо чоловіка, то все одно ніколи не злегковажила б своїми обов'язками. Найкращий цьому доказ факт, що всі, хто її оточує, ідеально щасливі. Неможливо краще виховувати своїх дітей, ані дужче їх любити, ніж це робить вона. Та я повертаюся до "Аркадії"; я нестямно закохана в це село; немає на світі жодного такого виду квітів, ані екзотичних рослин, яких ти тут не знайшов би; прогулюючись садами "Аркадії", я почувалася так, немовби в розпалі літа переживала весну. Усі плантації прекрасно оброблено, і кожне дерево, здається, промовляє: "Мені тут добре!" "Аркадія" дуже нагадує мені Крим; чи ти знаєш, що в тому краю, з твоїми можливостями, можна було б за два роки мати таку саму, або ще й гарнішу "Аркадію", бо там не треба було б нічого штучно додавати? Правда, mon bon ami, що в нас буде своє село в Криму?

Сподіваюсь затриматися тут ще й завтра. Adieu, година, коли мені звелено лягати спати, вже минула, але тільки тому, що я пишу тобі" [4, 12-13].

Варто добре запам'ятати враження пані Вітт від перебування в неборовській "Аркадії" влітку 1795 р.; саме тоді в неї народилася ідея "Софіївки".

19 липня 1795 р., з "Аркадії": "Сьогодні вранці я знову взяла купіль, а потім ми поїхали на прогулянку й пили каву в "Аркадії". Приїхала наводити на нас нудьгу дивна пара: старий і смішний 75-річний прусський генерал із 16-річною дружиною. Ось іще що приємне чекає на нас у Криму: там не буде ні старих, ні молодих прусських генералів, які наводили б на нас нудьгу! A propos, ми матимемо в Криму село, то ти звелиш виписати туди орган, такий самий, як у Радзивіллової в "Аркадії".

Увечері я попрощалася з усіма. Маю надію, що завтра ночуватиму вже у Варшаві й побачу свого маленького котика. Потім подамся швидко до Львова закінчувати свої справи, а ти, mon bon ami, також їдь якомога швидше до себе. Буду нейовірно щаслива, коли отримаю від тебе лист усього за чотири чи щонайбільше за п'ять днів, бо гадаю, що з Бродів до Тульчина не більш як 50 миль. Надобраніч, mon ange, мушу вже лягати спати, щоб завтра виїхати якомога раніше" [4, 13].

22 липня 1795 р., з Варшави: "Ти знаєш, що пан Боженський тут? Провідує мене двічі на день, і він дуже милий; було б краще, якби він саме так поводився і в Гамбурзі. Каже, що дуже тебе любить і що йому дуже боляче дивитись, як твоя дружина увесь час намагається тебе принизити. Каже, що вона написала проти тебе маніфест, звеліла надрукувати його й розповсюдити. Мушу тобі сказати, що я не розумію її дурості; це вже не на мій розум. Сьогодні я була на обіді у князя камергера, на завтра мене запрошено до маршалка Шуварофа (Суворова – Т.Ч.),

а післязавтра виїжджаю до Варшави. Хотілося б вірити, mon bon ami, що цей лист уже не застане тебе в Петербурзі, і водночас утовкмачую собі, що ти приїдеш до мене якомога хутчіш, тільки-но матимеш таку змогу. Щодо мене, то сподіваюся за чотири дні бути в Бродах; дітей залишу там, а сама подамся до Львова. Звідти я одержала звістку, що мої справи йдуть дуже добре. Я впевнена, що по трьох тижнях після приїзду до Львова буду вже вільна. Adieu, mon cher elpida" [4, 15-16].

Після кількаденного перебування у Варшаві пані Вітт вирушила в бік кордону з Галичиною, впевнена, що за кілька тижнів уже зустрінеться у Тульчині зі Щенсним. Та виявилося, що справа двох розлучень, необхідних для узаконеним шлюбного зв'язку відомої вже на всю Польщу й Росію пари, була не така проста й легка для вирішення, як їй досі здавалося.

Софія Вітт приїхала до Львова в перші дні серпня 1795 р. та зупинилася в одному із сіл на передмісті Львова й звідти стежила за перебігом свого шлюборозлучного процесу, що проходив у державному австрійському суді в столиці Галичини.

До Станіслава Щенсного 18 серпня 1795 р, зі Львова: "Ти вже знаєш, mon bon ami, що вісім днів тому, я поселилася разом з дітьми в селі під Львовом. Звідси я можу контролювати свою справу й водночас бути по змозі якнайдалі від товариства в цьому місті. Але я й тут бачуся з багатьма людьми; село це дуже гарне, і сюди до мене приїздять з візитами. Сьогодні серед інших мене відвідав пан Чацький, яким я передаю тобі цей лист: завтра вранці він виїжджає до Петербурга. Малі сподівання, що він тебе там іще застане, але по дорозі заверне до графа Рум'янцева й довідається від нього, де ти. Я просила його, щоб він обов'язково цим поцікавився; він пообіцяв, що вишле тобі лист кур'єром, якщо ти будеш уже в Тульчині чи в Умані. Твій лист від 18 [липня] дає мені підставу сподіватися, що ти вже покинув Петербург... Моя сестра виїхала сьогодні вранці до Ясс, назад вона повернеться за два тижні; це дуже потрібний для нас свідок, без якого не можна було б закінчити процес. Судитися в цій країні – то жахливі муки. Потрібне велике терпіння; я принаймні певна, що через чотири тижні буду вільна й навіки твоя. Правда ж, mon bon ami, що відтепер ми вже весь час будемо вкупі, дбатимемо про щастя наших маленьких котиків?.. Сьогодні в мене був Томашевський; якщо все те, що він розказував про твої справи, правда, то я щиро тобі співчуваю, mon bon ami, а ще більше тим, хто тебе кривдить. Я дуже поганої думки про тих, хто не здатен тебе оцінити. Боже мій, як можна кривдити тебе після стількох добрих справ, які ти зробив? Мені дуже боляче за тебе, я поділяю твою гіркоту й можу тільки побажати собі, щоб усе склалось так, як ти цього бажаєш. Я певна, що всі тоді будуть щасливі й задоволені, бо ти бажаєш добра для всіх, хто тебе оточує" [4, 17-18].

Зі Львова 5 вересня 1795 р.: "Учора я не писала тобі, mon bon ami, й ось чому: цілий день я пробула у Львові серед правників і страшенно стомилася; однак усі ці муки – то для мене радість, бо наближається кінець мого процесу. Незабаром він закінчиться, а це вже багато, бо досі нічого ще й не розпочиналося. Ти, як завжди, маєш слушність, а стосовно цієї справи мав її стократ, коли казав мені, що тут нічого ще не зроблено. І справді, нічого, анічогісінько, а знаєш чому? Та тому, що великій патріотці пані Дальській забаглося взяти собі гроші й подарунки, які я їй залишила, а також тих п'ятсот дукатів, що їх ти був такий добрий вислати із Гамбурга. Вона нікому нічого із цього не дала; а коли я насмілилася зажадати звіту про все, що їй залишила, вона на мене образилася! Та її кепський настрій не дуже мені зашкодить, а точніше моєму процесові, бо найбільшої кривди вона задала моєму гаманцю – ошукала мене майже на 1200 дукатів. Це безчесна особа, як, мабуть, і всі ті, хто її оточує.

Мою справу буде розглянуто протягом тижня; якби свідки були на місці, все вже закінчилося б. Кажуть, що в Яссах лютує пошесть; моя сестра поїхала туди сама шукати свідків, має привезти їхні свідчення. На щастя, для цього є ще десять днів, а свідків у нас троє. Князь воєвода Сангушко був у мене сьогодні після обіду, незабаром він від'їжджає зі Львова й пообіцяв, що передасть тобі цей лист через свою людину, тож я можу писати тобі, ні в чому не криючись.

Із моменту приїзду пані Лянцкоронської я пречудово тут розважаюсь, її товариство мені дуже імпонує. Сьогодні пополудні ми були в старости Жевуського, пили каву, а потім оглядали його дім, медалі, бібліотеку, колекції. Усе це дуже гарне. Коли я вже виходила від нього, мені дали твій лист. Низенько тобі кланяюсь, mon bon ami, за всі ті гарні слова, які ти мені адресуєш. Якщо я навіть і не така, якою ти мене бачиш, то я намагатимусь, скільки стане снаги, бути подібною до того гарного портрета, якого ти намалював, і буду безмежно щаслива, якщо завдяки своїм старанням та шаленому прагненню подобатись тобі причинюся до твого ощасливлення. А якщо одного дня моя ніжність дозволить тобі забути про всі ті страждання, яких тобі завдано, дозволить пізнати щастя від життя в рідному домі, то після цього ти вже не шукатимеш нікого на світі, окрім своєї Софії. Я – часточка твого світу, бо вірю, що ти мене кохаєш.

Наші хлоп'ята просто чарівні, mon bon ami. Я прочитала Котулі все, що ти написав йому по-англійському; він вислухав дуже уважно, а потім побіг до моєї спальні, знайшов твого портрета, зробив йому kiss and love щонайменше десять разів і запитав: Where is my dear lord? I wish very much to see him. Pray, maman, go with me to me lord. I am good child... " [4, 19-20].

Лоїк стверджує, що Софія вміла поступово нарощувати емоційну напругу своїх листів; чим довше тривала її розлука зі Щенсним, то грізнішою ставала небезпека, що він ослабить свою рішучість узаконити новий родинний союз, то палкіше й пристрасніше описувала вона в своїх листах тугу дітей за батьком, якого вони не бачили вже кілька місяців. Але варто зауважити, що хоча Щенсний не міг та й не хотів заперечувати своє батьківство обох синів пані Вітт, Константин і Миколай виховувалися так, щоб бачити в ньому не батька, а лише добродійного і заможного опікуна; очевидно, Щенсний і Софія не були певні, як складуться у майбутньому їхні взаємини, через те не хотіли призвичаювати обох хлопців називати пана Потоцького father або daddy; Щенсний мав бути для них наразі тільки our dear lord. Кумедне й водночас дивовижне це прищеплювання обом хлопцям англійської мови, при цілковитому, як можемо здогадуватись, нехтуванні мовою рідною чи хоча б французькою [3, 250].

10 вересня 1795 р., зі Львова: "Ранок я провела в товаристві твоєї небоги. Вона приїхала попрощатися зі мною. Казала, що читає в моїх очах палке бажання їхати разом з нею [до тебе]; але вона прочитала це не зовсім уважно, бо я не тільки поїхала б разом із нею, а

й побігла б пішки за її каретою, якби була вільна. Увечері я принесла їй свій великий лист і просиділа з нею в тітки до пізньої години. Через те, щоб лягти в ліжко приписаної мені пори, я більше нічого вчора тобі не писала".

Наступного дня, 11 вересня: "З учорашнього дня справи мої повернули на краще завдяки зусиллям пана Дейма та пана Волянського, бо я жорстоко прорахувалася в тих, кому довіряла раніше. Ти, мабуть, скажеш, що зі мною це не вперше. Дружина підкоморія пані Потоцька сказала мені, що тебе ще нема в Україні. Її чоловік щойно приїхав звідти, виїжджав п'ятого, і тоді тебе ще не було. Виходить, ти ще на якийсь час залишився у Петербурзі. Розказують, що кожного разу, приїжджаючи туди, ти проводиш там шість тижнів. Погода тут просто чудова; сподіваюся, що вона така ж і в Україні; твої селяни справедливо вірять, що ти привіз їм щастя. Ці добродушні люди зустрічатимуть тебе, як благодійного янгола".

12 вересня: "Я знов починаю страшенно нудьгувати тут, у Львові, щиро кажучи, тому, що перебуваю так далеко від тебе; мені нудно скрізь, де б я не була, якщо тільки поруч немає тебе. Це життя порізно, mon bon ami, допомогло мені усвідомити, як безтямно я тебе кохаю. Воно відродило у мені всі ті сентименти, які ти раніше будив. У Гамбурзі мені іноді здавалося, що кохаю тебе вже не так щиро, як у Яссах, Херсоні чи Гродні. Та відколи ми розсталися з тобою, я переконалася, що якраз навпаки – я кохаю тебе ще дужче, ніж будь-коли до того. Раніше я кохала тебе без тями, але могла складати собі якісь плани; нині я вже на це не здатна. Єдине моє бажання – подобатися тобі і кохати тебе аж до могили. Ти добре знаєш, mon bon ami, що раніше моя голова працювала без передиху; тепер вона вже спокійна, душа моя вгамувалася; і якби не клопіт, пов'язаний зі справою про розлучення, якби не моє величезне бажання стати нарешті свобідною і цю свою свободу присвятити тобі, то, гадаю, вже ні про що не думала б... Я довірила тобі, mon bon ami, усе своє щастя; якщо його не збудуєш ти, то більш ніхто на світі не здатний це зробити; тому хоч про що я думала б, усе не однаково нічого не дасть. Я хочу, аби ти став господарем моєї долі, а я увесь свій час віддам голубленню моїх малих янголят. Ніколюшка гарний, як моє кохання до тебе. Але я не люблю на нього дивитись, бо не хочу, щоб на світі був хтось гарніший за Котулю. І водночас не можу опертись своєму бажанню увесь час його пестити; він такий милий, я ніколи не думала, що цей великий ротик так погарнішає, що плескатий носик стане аж такий витончений, а блакитні очка такі чорні й прекрасні. Він неначе створений для того, щоб його намалювати. Цей малюк затьмарить бідолашного Котулю. В Умані ми його нікому не показуватимемо; треба зміцнити репутацію Котулі, перше ніж Миколай твердо вступить у життя. Adieu, mon bon ami, мабуть, матимеш мороку з моїми закарлючками..." [4, 23-24].

Нам незнайомі листи, які на той час написав Софії Станіслав Щенсний; але складається враження, що Потоцький, покидаючи Петербург, був переконаний, що Жозефіна дасть себе вмовити на розлучення. Приємні новини він відразу ж повідомив своїй коханці. Радість Софії була величезна.

Зі Львова (кінець вересня 1795 р.): "Челецький привіз мені твій лисі. Отже, це вже напевно, що вона охоче погодиться на наше щастя? Ти навіть не уявляєш собі, яка я щаслива! Ти кажеш, що любиш пана Вітта? Я також мала б любити ту, яка повертає тобі свободу. Ох, Боже мій, я не тільки любитиму її, і навіть, бувши в Україні, я побігла б до неї і впала б їй у ноги, щоб подякувати! Вона на все погоджується, не заздрить нашому з тобою щастю, робить усе добровільно – то що ж тепер могло б стати мені на перешкоді любити її, які претензії я могла б до неї мати? У мене вже немає на них таких підстав, як тоді, коли я думала, що вона стоїть на заваді нашому щастю. Mon bon ami, серце, так ощаснене, як моє в цю хвилину (а яке ж то буде щастя, коли мені ще вдасться тобі подобатись!) не може нікого ненавидіти. Я не зла, ти про це добре знаєш, але відколи я певна, що ми разом проживемо наше життя і ніхто не затьмарить нашої радості, я відчуваю в собі безмежну доброту; все навколо здається мені добрим, усе мені подобається, природа – й та, здається, сповнена незвичайної краси. Давидова каже, що я виглядаю набагато краще зараз, ніж будь-коли раніше, що я стала гарнішою, приємнішою, веселішою, цілком іншою, ніж була у Схірі, хоч у тій чарівній місцині я почувалася такою щасливою..." [4, 26].

10 жовтня 1795 р., зі Львова: "Вістовець пана Майєра привіз мені твій лист від 28 вересня. Серце моє радісно забилося, коли я побачила, що його написано в Тульчині, та тільки-но я дочитала цей милий лист до кінця, як відчула себе найщасливішою людиною на світі. О так, mon bon ami, я, безперечно, народилася під щасливою зіркою і сподіваюся, що моє щастя відтепер перепинить дорогу смуткові до тебе. Лише вчора увечері я отримала цей дорогий для мене лист, який провіщає моє щастя. Ніхто ще не був до такої міри переповнений почуттями ніжності, кохання і вдячності, як я; мені насилу вдалося приборкати свою радість. Заприсягаюсь, що минулої ночі я й на хвилину не заснула; але мені хотілося б, щоб причиною мого безсоння завжди були подібні найпрекрасніші почуття. Я мільйон разів цілувала Котулю, який увесь час спить зі мною. Відколи я впевнилася, що він вважатиме за щастя для себе називати тебе татом, він став мені ще дорожчий. Падаю тобі до ніг на знак вдячності за твоє доброзичливе ставлення до тієї, яка погоджується повернути тобі свободу, все, що ти зробиш для неї й для твоїх дітей, здобуде в моїх очах іще більше схвалення. Я не люблю пана коронного підкоморія Потоцького (Вінценти – Т.Ч.), а тебе, mon ange, просто обожнюю, бо ти ні в чому не нагадуєш таких типів, як він. Він кидає свою жінку, одружується з тією, яку кохає, але не дотримує своїх зобов'язань щодо першої. Уяви собі – ця нещасна жінка не має тепер із чого жити, і мені це дуже болить..." [4, 25].

Було б несправедливо до пані Вітт, якби в таких її заявах дошукувалися тільки лицемірства й намагання здаватись в очах Станіслава Щенсного жінкою із чуйним та вразливим серцем. Софія вміла боротися за свої права, за кривди й приниження не раз відплачувала жорстокою помстою, але вона вміла також продемонструвати свою великодушність щодо переможеної суперниці. Єжи Лоєк припускає, що її радість із приводу гаданої поступки Жозефіни була такою зворушливою, а вдячність до ласкавої долі такою безмежною тільки тому, що вона визнала за свій обов'язок віддячити своїй попередниці лояльною співпрацею заради забезпечення і власного майбутнього та життя її дітей. На жаль, пані Вітт найближчим часом

судилося повністю змінити ця приязну налаштованість щодо Жозефіни Потоцької [3, 253-254].

Софія з ще більшим завзяттям намагалася довести до щасливого завершення свій шлюборозлучний процес із генералом Віттом. Справу її вів львівський адвокат – Миколай Волянський, якого вона уповноважила на це 24 вересня 1795 р. Генерала Вітта у той час у Львові не було, і процесуальним противником Софії був уповноважений ним адвокат Матеуш Дунаєвський, а також захисник матримонії Францішек Венґленський, який виступав на процесі зі службового обов'язку. Аргументація адвоката Волинського мала на меті довести, що 1779 р. Софія вступила у шлюб з Юзефом Віттом не своєю волею, не усвідомлюючи суті свого вчинку й під фізичним примусом. Адвокат склав такого змісту заяву, яку його клієнтка безцеремонно виголосила в суді: "Я, Софія Вітт, заприсягаюся перед Усемогутнім Господом Богом, що я Юзефом Віттом із турецького хотинського раю не заради вступу з ним у шлюб, а тільки заради обіцяного мені з його боку відправлення до моєї матері привезена була і цим же Віттом у власному його домі потай утримувана. Так, перебуваючи під його владою, після погроз, учинених із його боку, що коли на шлюб із ним я не дам своєї згоди, то він видасть мене хотинському паші, я третьої ночі була приведена до костьолу і всупереч моєму бажанню і моїй волі в цьому костьолі повінчана. Тож допоможи мені, Боже!". У світлі всього того, що нам відомо про молодість Софії, вищенаведена заява була кривоприсягою і цинічним перекрученням фактів; і все ж для цісарського суду у Львові вона виявилася повноправним документом, тим більше, що його було підперто свідченнями кількох свідків – привезеної з Ясс гаданої сестри Софії (насправді ж її тітки Ґлавані), а також інших завербованих нею осіб, які посвідчили, мабуть, під впливом заохочення грошима, що в 1779 р. сердешна Дуду всією душею рвалася назад до Константинополя і тільки з огляду на насильство над нею з боку майора Вітта змушена була залишитись у Кам'янці. Це лженасильство підтвердила спеціально викликана із Кам'янця Єлизавета Черкесова, у якої Софія провела перші тижні свого перебування на польських землях і яка, звісно ж, чудово пам'ятала, що всі зусилля пані Вітт були тоді спрямовані в зовсім протилежному напрямку, але тепер заявила з цілковитою впевненістю, що пані генеральшу ґвалтом примусили залишитися в Речі Посполитій [3, 254-255].

На підставі цих доказів львівський суд 17 листопада 1795 року визнав шлюб між Софією і Юзефом Віттами недійсним; цей вирок було підтверджено в другій інстанції 19 та 26 січня 1796 р. [3, 255]. Та поки до цього дійшло, Софія, поза всяким сумнівом, домовилася з пленіпотентами генерала Вітта й схилила їх до відмови в захисті шлюбу; між іншим, 30 жовтня вона записала на ім'я свого сина Яна Вітта суму в 100 000 польських злотих, яку він зможе отримати повністю тільки після того, як йому виповниться 24 роки, і засвідчила цей документ у нотаріуса; а до того часу прибутки від цієї суми (5% на рік) мали покривати витрати на його освіту. Як згодом з'ясувалося, Юзеф Вітт цим її записом на ім'я сина аж ніяк не задовольнився і невдовзі зажадав значно більшого відшкодування, обумовлюючи цим своє визнання вироку львівського суду. Для Щенсного і Софії це визнання генерала Вітта було конче необхідне: ухвала державного австрійського суду була правочинна на території Галичини, але на території Російської імперії набувала законної сили тільки за відсутності опротестування з боку всіх зацікавлених осіб; щоб уникнути такої загрози, треба було, викласти кругленьку суму [3, 255].

З тривогою очікуючи на ухвалу цісарсько-шляхетського суду столичного міста Львова, Софія часто писала Потоцькому, який покинув Тульчин і оселився в Умані.

15 жовтня 1795 р., зі Львова: "Якби після всього того, що ти для мене зробив, щось іще могло мене в цьому світі розгнівати, то я мала б зробити тобі невеликий докір: чоловік із Тульчина, годинникар, сподіваюся, казав тобі, що іде до Львова, а ти відпустив його без листа до мене. Ти згоден зі мною, mon bon ami, що цим дуже мене скривдив? Ти добре знаєш, що на відстані від тебе єдина моя втіха – це твої листи.

Графиня Діана де Поліньяк тут уже третій чи четвертий день. Приїхала мене провідати; каже, що хоче якийсь час пожити в Україні. У неї велика родина, і я дивуюся, як вона дає собі раду через нестатки, я просто закохана в неї, така вона гарна. Я бачила її двічі, хочу ще сьогодні ввечері відвезти їй свій лист [до тебе]. Ця родина всіляко підтримувала мене, коли я була у Франції, і якщо я любила цих людей, коли вони купалися в розкошах, то люблю їх іще більше у теперішніх злигоднях. Вона розраховує на те, що зможе провести частину зими в маєтку Северина Потоцького, й хотіла б у майбутньому взяти тут в оренду якесь село. Вона мріє так улаштуватися, щоб ми могли часто бачитись. Признаюся тобі, що я теж цього прагну. Товариство цієї особи тобі дуже заімпонувало б – вона зовсім не така, як наші емігранти з Гамбурга. Якби ти був такий добрий і віддав їй в оренду якесь село; спробуй це зробити, щоб вона була близько від нас, бо мені хотілося б і далі підтримувати наше знайомство.

Пані Вієльгорська, пан Дейм і пан Ґаламберг зустрілися сьогодні завдяки щасливому випадку в мене на обіді. Котуля пречудово забавляється з ними. Давидова запевняла, що Миколай гарніший, думки поділилися, і тоді Вієльґорська сказала: "Треба запитати про це Констанція". Ми запитали, і він відповів: "Мій братчик гарніший". Тоді ми запитали, чи він ще й розумніший. "Я розумніший. Миколай для цього занадто дитинний". Цей його вислів просто чарівний. Я раділа від думки, як він буде тебе потішати; я певна, що ти щиро його полюбиш. Він добра дитина.

Цей лист ітиме довго, бо графиня подорожує поволі. Через те я нічого не пишу тобі про свої справи. З нетерпінням очікую на важливі для нас вісті і вмираю від бажання знову побачити тебе. Боже мій, як довго тягнуться для мене дні на відстані від тебе!" [4, 27-28].

Зі Львова (19 жовтня 1795 р.): "Подавцю цього листа вислав радник місцевого суду. Цей добродій завжди виступає проти розлучень, а оскільки він не заперечував проти мого, то, видно, вважає, що має якесь право на мою вдячність. Так ось: він прийшов до мене з проханням, щоб я відрекомендувала тобі його справу до родини Завадзьких. Утім, я не знаю, чого він від тебе хоче, але якщо тебе це не розсердить, то дуже тебе прошу – зглянься над ним. Пан Волянський звернувся в цій справі до пана Мощенського і вважає, що його претензії цілком слушні.

З того моменту, як я отримую твої листи з Тульчина, з того моменту, як мої справи пішли на

краще, я неймовірно щаслива. Дай Боже, щоб вона (Жозефіна) й далі не змінювала своїх намірів, щоб і далі не шкодила нашому з тобою щастю.

Я вже менше дратуюся з приводу своїх справ, почуваюся добре, в чудовому гуморі, навіть трохи погладшала; тепер ти вже не скажеш, що я худа. Будую собі якнайкращі плани, лягаю спати задоволена, сплю добре, а мої пробудження просто казкові. О так, mon ami, я тепер розкошую своїм щастям й осмілюсь навіть сказати, що заслуговую на нього, бо знаю, чого воно мені коштувало. Наші хлоп'ята стають для мене щораз дорожчими; вони чудові, ти полюбиш їх усією душею, бо один із них дуже гарний, а обидва дуже милі. Котуля зачарує тебе своєю добротою. Adieu mon ange, мій любий ельпіда, щастя моє! З величезним нетерпінням чекатиму від тебе вістей! Позавчора я передала тобі лист графинею Поліньяк. Завтра або післязавтра передам наступний – через людину, яка їде в Україну. Хотілося б уже самій відвезти тобі свої листи; я задоволена й щаслива, але терплю жахливі муки від того, що так далеко від мого любого ельпіда, а мені так хочеться опинитися біля нього..." [4, 29-30].

30 жовтня 1795 р., зі Львова: "Учора я передала тобі лист через якогось пана Загурського; Підгурський запевняє мене, що цей лист незабаром до тебе дійде. Людина, яка тобі його вручить, із Тульчина; можливо, його перечитають, перш ніж віддати тобі, але мені до того байдуже: усі вже знають, що я кохаю тебе, просто обожнюю, отож ніхто не довідається з нього нічого нового – всім і так давно вже все відомо.

Після того листа, якого мені привіз Челецький, я не отримала від тебе жодної вісточки, через те з великим нетерпінням чекаю на твій новий лист. Я певна, що ти мені пишеш, просто твої листи десь, мабуть, заблукали, бо я нічого від тебе не отримую. Перед тим, як запечатати лист, я відрізала Котулин кучерик і запитала, що він порадить мені з ним зробити. Він, не задумуючись, відповів, що хоче, аби я вислала його мілордові. Я поцілувала його тисячу разів за тебе й за себе. Ну хіба це не мила дитина й хіба він тебе забув? У цього малого хлоп'яти все твоє, ти не повіриш, який він у нас добрий. Ніколюшка тільки гарний і гарнішає з кожним днем, але йому це треба пробачити. Котуля завжди матиме перед ним перевагу… Хоч усі тут зі мною дуже добрі й приїжджають аж сюди, щоб мене розважити, я страшенно нудьгую без тебе. Навіть признаюся тобі, що волію залишатися на самоті; тоді принаймні можу досхочу думати про тебе. Adieu, мій любий ельпіда, діти доземно тобі вклоняються, а їхня мама просить, тебе зробити таку ласку й невдовзі забрати нас до себе. Скоро вже чотири місяці, як ми з гобою розсталися; нехай би ця розлука була вже остання. Правда ж, mon bon ami, що ти теж цього бажаєш? Правда, що це є і буде вже остання наша розлука?" [ЦДІАУК. – Ф.49. – Оп.2. – Спр. 1756. – Арк. 31-32].

Все ж розлука тривала й далі: Софія почала непокоїтись, що Щенсний може охолонути в своїх почуттях до неї. Тому в останні дні листопада вона відправила до Умані обох хлопців піл наглядом одного з довірених слуг Потоцького, якогось Чижевича, а сама з нетерпінням стала чекати на закінчення процесу й звістки про остаточну домовленість Щенсного з Жозефіною. аби й собі поспішити в Україну.

Зі Львова (2 грудня 1795 р.): "Сьогодні вже шостий день, як поїхали діти; поки цей мій лист дійде до тебе, вони матимуть щастя опинитись в обіймах свого любого таточка. Я страшенно нудьгую без цих моїх милих котиків, але сьогодні тим більше хвалю себе, що відіслала їх до тебе. Я справді цьому дуже рада; погодься зі мною, що це моя щаслива зірка напоумила мене відправити дітей до тебе. Донечка годувальниці померла сьогодні вранці на вітряну віспу. Визнай, що я вчинила дуже мудро, відіславши звідси цю нещасну жінку. Якби вона була тут, то ніщо в світі не змогло б зупинити її од відвідин своєї дитини, і бідолашний Миколай став би жертвою цієї нерозважності. І якби я навіть не дозволила їй відвідати дитину, саме вже усвідомлення того, що вона хвора, вбило б цю жінку, а її молоко, яке так смакує Миколаєві, стало б для нього отрутою. Дякувати Богові, що вона поїхала й не бачила смерти своєї дитини. Це маленьке, нещасне дівчатко помирало 36 годин у жахливих конвульсіях. Заради Бога, не розказуй про це нікому, смерть нещасної дитини треба приховати аж до мого приїзду і потім теж; ось що я вирішила сказати годувальниці: мовляв, морози завадили мені взяти її дівчинку з собою, але ми обов'язково пошлемо по неї навесні. Якщо нам удасться її обдурити, це буде добре для нашого синочка. Я не можу тобі передати, яка я рада, що мені раптом спало на думку відіслати дітей до тебе". Якби пані Вітт могла передбачити, що хтось чужий читатиме колись її листи й на їхній підставі оцінюватиме її душевний склад, вона, можливо, не написала б цих жорстоких слів, які так негативно свідчать про її ставлення до слуг і підданих, хоча сама до дев'ятнадцяти років життя була в соціальному становищі рівна з цією нещасною жінкою; тож наскільки легше вона могла ввійти у її психіку, уявити собі її душевний стан і зрозуміти майбутній розпач. Софію ж не мучили ніякі докори сумління.

"Справи мої йдуть цілком добре. Офіційний оборонець шлюбу подав апеляцію, але я і його оце позбулася. Граф Дейм був учора в мене й пообіцяв закінчити мій процес 14 грудня, тож я маю надію покинути цей триклятий Львів двадцятого числа цього місяця. Лічу вже не тільки дні, а й години. Adieu, mon ami, mon espoir, mon tout (Бувай, мій друже, моя надія, моя все).

Ти щасливий, що діти вже з тобою; якщо ти любиш їх так, як я, то поцілуй за мене мільйон разів Котулю і скажи йому, що це від мене. Чекаю на приїзд Чижевича, щоб довідатись, чи ти щасливо і в здоров'ї добрався з ними до Умані. Я трохи нездужала, коли Чижевич був тут, але вже цілком оклигала. Adieu, любий ельпіда, вибач мені за цей сумбур..." [4, 34-35].

Зі Львова (11 грудня 1795 р.): "Відколи я звільнилася від переслідувань офіційного оборонця шлюбу, я цілком спокійна. Крім туги, що я далеко від дітей і тебе, мене ніщо не тисне, принаймні на якийсь час маю спокій. 15 чи радше 21 [грудня] буде оголошено вирок і я зможу виїхати щонайпізніше 25-го. А тим часом лічу дні, які відділяють мене від цього моменту. Веду спокійне життя, час від часу відвідую літніх дам, іноді ходжу до театру. Спати лягаю, як правило, о десятій. Отакий, mon adorable, майже детальний мій розпорядок дня. Контракти приваблюють сюди багато людей, маю надію, що мені більше не доведеться їх бачити. Сподіваюся на приїзд княгині маршалкової, вона має всі права на мене й дуже мене любить. Уяви собі, у Відні вона часто приймала у себе пана Башинського, якось він насмілився при ній негарно говорити про мене, так назавтра вона наказала слугам

більше його не пускати. Ця доброта з її боку дуже мене схвилювала, хоча на Б. я більше не гніваюся, бо у Варшаві ми з ним помирилися. І все ж я дуже схвильована, що княгиня маршалкова ставиться до мене з такою повагою і приязню. Пан Б., між іншим, писав мені листи, в яких запевняв у своїй дружбі, і я вірю, що він здатний на такі почуття, тим паче, то казав і мені, і тобі, який був несправедливий щодо мене. Adieu, мій любий ельпіда, mon bon ami, обніми якнайніжніше наших ангеликів і подумай у ту хвилину, що це я" [4, 36-37].

Одначе Софія не виїхала зі Львова ні 20 грудня, ні в день Різдва Христового; розвідний процес у другій інстанції затягнувся, і вирок оголосили тільки 19 січня. Різдвяні свята вона провела в столиці Галичини, далеко від дітей і Щенсного. Сумним, мабуть, було для неї це Різдво, тим більше, що подарунок, який вона одержала в той день, був не з приємних. Щенсний написав, що Жозефіна не дає своєї згоди на розлучення, і єдине, на що вона погодилася, то це виїхати з Тульчина до Петербурга.

То був удар, який потряс усю психіку Софії. Над нею нависла страхітлива загроза – утрата дотеперішнього суспільного становища, ба навіть сім'ї. Якщо Потоцький не хотів чи не міг з нею одружитися, то після розлучення з Віттом вона втрачала ґрунт під ногами. А їй доходив уже тридцять шостий рік, і про закладання нового фундаменту свого подальшого життя їй страшно було навіть думати. Тим-то, отримавши цю сумну звістку, Софія почала розпачливо хапатися за останню надію – почуття, яке живив до неї Щенсний, зваживши залишити її біля себе в будь-якій якості [3, 261]. Останній із її листів, написаних зі Львова, – чудовий додатковий матеріал до зрозуміння стану її свідомості в цей переломний момент.

Зі Львова (28 грудня 1795 р.): "Почну з відповіді на твій лист від 17 листопада, посланий із Чорної Кам'янки. Це чудовий лист; усі вирази, що є в ньому, змальовують твою душу і твою ніжність. То правда, що це мертвий папір, але він несе на собі такий сильний відбиток твоїх почуттів, що розчулив би навіть найчерствішу душу. Подумай сам, яке враження справив він на твою Софію, котра тебе обожнює, котра живе й дихає тільки заради тебе. Не можу розстатися з цим чарівним листом; відколи отримала його, ношу біля серця, перечитую по десять разів на день; лину думками до Дашева, я з тобою, я в твоїх обіймах, пещу тебе, впиваюся щастям своєї свободи, радістю віддавати її тобі без жодних претензій, за винятком хіба що, мабуть, однієї – завжди бути з тобою і щоб ти мене кохав. Мені дуже потрібне твоє кохання; я знаю, що ніхто не вміє кохати так, як ти, бо ти кохаєш по-справжньому й не вдавано. Ти повчаєш мене, mon ange, щоб я була щаслива; я і є щаслива, і навіть дуже. Вір мені, mon adorable ami, що з моменту твого приїзду до Тульчина, з тієї хвилини, коли ти мене запевнив, що ніхто не хоче відбирати в мене твоє серце, відколи мені залишено це велике щастя – жити біля тебе і з тобою, на землі немає людини, щасливішої за мене; а це твоя робота, мій любий ельпіда. Ти знаєш, що я віруюча, але відколи я стала щасливою, задоволеною, завдяки тобі, я стала святенницею, бо мені здасться, що інакше не могла б якнайсердечніше висловити свою вдячність Найвищій Сутності за всі ті дарунки, що ними вона мене ущедряла. Сто разів на день я подивляю свою щасливу зірку, сто разів на день замислююсь над тим, яке добро сподіяла в житті, що мене так береже й так винагороджує Небо. Подумай, чи мусиш ти мені казати: "Будь щаслива!" Я і є щаслива, mon ange, і ніщо відтепер не зможе зробити мене нещасною поруч тебе, навіть цькування із Тульчина. Господиня палацу марно намагатиметься збаламутити наше щастя; вона не може мені заборонити, щоб я тебе кохала. обожнювала, щоб присвятила тобі своє життя й свою свободу. Якщо вона така злоблива, якщо не хоче тебе вщасливити й намагається завадити, щоб це зробила інша, то тим гірше для неї. Що ж до мене, то ніщо, ніщо в усьому світі не зможе змінити мого ставлення до тебе, якщо вона сподівається, що зможе мене відвернути від тебе цими перешкодами, то вона дуже мало знає про мої почуття до тебе. Я ладна жити з тобою в будь-якій ролі – твоєї коханки, дружини, твоєї метреси, твоєї рабині – все одно, навіть як річ, що належить, тобі й що нею ти можеш розпоряджатися за власним бажанням, як істота, котра обожнює тебе і своє щастя може віднайти тільки в щасті свого ідола. Якщо в Тульчині й далі забажають чинити перешкоди, щоб я стала твоєю дружиною, я буду у відчаї через наших дітей, через маленьку донечку яку так прагну мати: але якщо йдеться про тебе, то хіба я могла б відтепер менше любити тебе як кохання, ніж як чоловіка? Хіба ти не зробив усе, що було в твоїй спромозі, аби ним залишитися? Хіба тобі не пощастило з твоєї вини? Вір мені, mon adorable, що скільки перепон виставлять мені з того боку, скільки разів зросте моє кохання" [4, 38-39].

Дивні рефлексії, на думку Лоєка, викликають Софіїні листи до Щенсного за 1795 рік, а особливо останній, повний таких пристрасних поривів, які важко знайти в усій польській еротичній епістолографії доби Просвітництва. Якщо навіть лише на їхній основі судити про цінні якості душі й характеру адресата, то можна дійти висновків, архіпохвальних для Щенсного. Але хіба можна повірити в те, що цей огрядний, непропорційної будови магнат міг насправді будити такі почуття у 36-річній жінці, досвідченій, усе ще вродливій, відомій мало не на всю Європу, обожнюваній сотнями найвідоміших осіб багатьох держав? Усе промовляє за те, що Софія була нещирою; вона чинила просто за схемою, яку засвоїла ще в Константинополі і яка майже ніколи її не підводила – у цьому вона переконалася вже не раз. Що ж насправді діялося в її душі? Чи вона байдуже й цинічно добирала вирази, здатні запасти глибоко в серце людині, від якої залежало все її майбутнє, чи, може, кидала їх на папір з відчаєм і люттю через приниження, яке внаслідок несприятливого збігу обставин знову змушена була терпіти.

Софія переможно подолала важкий для себе злам 1795-1796 рр. Щоправда, їй довелося відкласти на майбутнє реалізацію своїх мрій про законний шлюб зі Щенсним Потоцьким. Але амплуа його дружини de facto вона не втратила, навіть навпаки, зміцнила його, невдовзі потому переймаючи від переможеної Жозефіни всі права володарки Тульчина [5, 230-231].

1. Попова А., Шовковий Д. Тульчинська лінія Потоцьких // Історія України. – 1997. – №18.
2. Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця, 2007.
3. Лоєк Є. Історія прекрасної бітинки. – К., 2005.
4. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф.49. – Оп.2. – Спр. 1756.
5. Lojek Jerzy. Dzieje pieknej Bitynki. – Warszawa, 1982.

Етнокультурне буття, духовність і світогляд українського селянства

Т.Г. Бобко

ЄВАНГЕЛЬСЬКІ ПРИНЦИПИ У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ПРАВОСЛАВНИХ ТА ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ГРОМАД 20-х рр. XX ст.: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

Сучасні дослідження з історії церковно-державних відносин, релігійних інституцій відзначаються значними здобутками. Питання суспільного становища духівництва, ставлення різних верств населення до церкви та релігії в 1920-х рр.розглядаються у працях С. Жилюка, А. Зінченка, О. Ігнатуші, В. Любащенко, П. Кравченка та Р. Сітарчука, В. Пащенка, В. Силантьєва [1]. Однак наукові дослідження з цієї проблематики аналізують виконання мирянами церковних обрядів, участь віруючих в житті громад. Не достатньо висвітленим залишається питання, як проявляється релігійна традиція у повсякденному житті українського селянства. Метою статті є порівняння впливу євангельських принципів на повсякденне життя православних і протестантів. Об'єктом дослідження є українське селянство, предметом – представники різних конфесій: православні п'ятидесятники, баптисти, адвентисти сьомого дня.

Розглянемо як керувалися в 1920-х рр. віруючі євангельськими принципами щодо вживання спиртних напоїв. В "Посланні до римлян" нагадується: "Поступаймо доброчесно, не в гульні та п'янстві" [2, 200]; "Добре ані пити вина, ані робити такого, від чого брат твій гіршиться, або спокушується, або слабне" [2, 201]. Проте в "Першому посланні Тимофію" дозволяється вживати вино з лікувальною метою: "…вживай трохи вина задля [твого] шлунка і твоїх частих недуг" [2, 255].

Як сьогодні, так і в 1920-х рр. селяни-протестанти після сприйняття ними євангельського вчення свідомо перестали вживати спиртні напої, палити. Я.П. Грищенко-Меленевський повідомляє, що на середину 1920-х рр. на Житомирщині нараховувалося більше 3 тис. членів громад баптистів, багато з яких позбулися шкідливих звичок [3, 30]. У праці В. Упасевича, що побачила світ у 1925 р., зазначається, що "сектантство характеризується поміркованістю, бережливістю, економією" [4, 10]. Відсутність вад, зокрема пияцтва, визнавалося представниками органів влади як один з факторів поширення протестантизму [5, 60].

Натомість спиртні напої вживалися православними віруючими. В опублікованому рукописі мешканця села Томаківка Катеринославської губернії "Щоденник Ярошенка Івана Івановича" читаємо, що І.І. Ярошенко постійно відзначав православні свята і, навіть, намагався говіти [6, 82]. Однак іноді зустрічаються записи про надмірне вживання спиртних напоїв. "20 липня було свято пророка Ілі. 6 серпня їздили з Марком Фроловичем у Тарасівку, добре випили. 1 вересня був мій день Ангела, були товариші, гарно випили" [6, 304]. Досить промовистим є запис про святкування Великодня 6 квітня 1925 р.: "Пасха, ходив до церкви, після обіду на кладовище, провів перший день добре, весело; на другий день приїхав Михайло Жога і Анастасій Будник, гарно випили, а ввечері були у Якова Гапоненка, там добавили ще краще" [6, 305]. Те ж саме відбулося на Різдво: ходили до церкви, святили воду і "трохи випили" [6, 306].

Зі звітної документації Бердичівської міської ради дізнаємося, що у 1931 р. майже всі мешканці сіл Журбинці, Чехи, Мала Татаринівка, Бистрик, святкуючи Великдень, "п'янствували, збиралися біля церкви хороводом, організовували п'яні гулянки". Мешканці села Чехи за три дні випили горілки на 3515 крб. [7, 66].

Православні в своєму ставленні до спиртних напоїв залишалися вірними віковій традиції. Така позиція зумовлена не тільки ігноруванням, необізнаністю, а передусім неоднозначним тлумаченням православними Святого Писання. До цього висновку приводить і той факт, що спиртні напої вживали не лише звичайні миряни, а й духівництво [8, 12; 9, 440].

Порівняно з православними, протестанти не вживали спиртного. Зокрема, в селах проводили так звані "штундовські" весілля – весілля без "священика та горілки". На столах замість спиртного стояли фруктові компоти. Присутні співали не світські пісні, а псалми та бажали молодятам завжди жити у трьох – з Богом.

Як згадують мешканці села Гольма на Одещині, таке весілля було незвичайним для односельців: "Не грала духова музика, не били бубни… не було п'яних на вулиці, не було бійок. Все було тихо, мирно, чисто і просто, по-християнські" [10, 53].

Треба відзначити, що, незважаючи на дискредитацію віруючих, навіть на межі 1920-30-х рр., ще траплялися випадки вінчання за православним релігійним обрядом [11, 245] та проведення протестантських християнських весіль. Вже згадуване весілля у Гольмі п'ятидесятники влаштували в 1930 р.

Серед баптистів та п'ятидесятників спостерігалося значно менше розлучень ніж серед православних. За виконанням настанов з Євангелія – "Тож, що Бог спарував, людина нехай не розлучує!" [2, 22] – строго наглядала громада. В цьому відношенні досить показовим є те, що навіть типовий статут протестантської громади, на відмінну від статуту православної парафії, містив розділ щодо шлюбу. Наприклад, в статуті Стрибежської громади, що діяла на Житомирщині фіксувалося, що "шлюб – це союз між чоловіком і жінкою для взаємодопомоги і підтримки, для продовження роду людського і для спільного проходження життєвого шляху в любові і вірності, доки смерть не розлучить їх" [12, 2].

Православні віруючі менш догматично сприймали приписи в Біблії розлучення.

Священик міг здійснити розлучення або запобігти йому. Практика проведення священнослужителями розлучень тривала до 1922 р. [11, 43], доки не набрали серйозних обертів антицерковні заходи влади, направлені на витіснення церкви з усіх сфер життя людини.

У подальші роки православне духівництво виступало в ролі мовчазливого спостерігача розлучень. Зі смутком пише православний священик Д. Галевич в листі від 20 грудня 1927 р. до своєї доньки за кордон з приводу моральної деградації суспільства та збільшення кількості розлучень: "Час ревнощів відійшов в забуття, зокрема, у нас – в УСРР. Зараз не ревнують, а прямо розлучаються. Розлучаються із-за борщу, через маленьку дрібницю, а то і так собі – заради розваги. Наприклад, Домці чоловік, прийшовши з Червоної Армії, привіз із собою якусь в капелюсі мавпочку, і не вагаючись, живе з нею як ні в чому не бувало, а Домцю попросту говорячи витурив і на другий день з нею розлучився в місцевій сільраді. Благо і розлучення коштує дуже дешево, всього 3 рублі з копійками. Про причину розлучення навіть не питають… Ось так!" [8, 39].

За релігійним обрядом як православні, так і протестанти протягом другого десятиліття XX ст. влаштовували похорони. Похорон у православних віруючих проходив за участю священика і тим самим відрізнявся від похорон "по радянському" [6, 304].

У протестантів під час похорону читалося Писання, співав хор, говорилася проповідь [13, 51].

В офіційній літературі 1920-х рр. зазначалося, що серед протестантів взаємодопомога більш розвинута ніж серед православних [14, 29; 15, 59]. Ці дані можуть бути тенденційними і використовувалися для антицерковної пропаганди, тому вимагають грунтовнішого дослідження. Вважаємо, що успішність його проведення залежатиме від залучення як історіографічних здобутків, так і введення до наукового обігу джерел усної історії.

Православні і протестанти оточували себе атрибутами віросповідання. Православні ставили ікони, протестанти, які вшановували Євангеліє, розклеювали на стінах тексти з Біблії [4, 10]. Наприклад у протестантів часто вживалися цитати з Євангелія [4, 10].

У віруючих обох конфесій відлік часу пов'язувався з церковними святами, про що свідчать джерела [6, 302-306; 9, 554]. У розповідях очевидців не прив'язувалися до нововведених, так званих революційних, свят. Цікаво, що сільський вчитель в своїх споминах, згадуючи дату смерті своєї матері, зафіксував, що похорон відбувся на "Кузьми і Дем'яна" [9, 143].

Євангельське віровчення впливало й на формування сімейних ритуалів. Як православні, так і протестанти перед вживанням їжі молилися [6, 327; 10, 200].

Господарська діяльність також мала свої відмінності. Зокрема, адвентисти сьомого дня, які вважали суботу священним днем, виконували господарські роботи в усі дні тижня, в тому числі і в неділю, а в суботу відпочивали, проводили служіння [3, 28].

При розв'язанні господарських питань, сімейних, особистих проблем протестанти керувалися євангельським вченням [4, 10; 10, 45-63, 202-227]. Віруючі у молитвах зверталися за порадою до Бога. Хомяк Роман Дем'янович, репресований пресвітер баптистської громади з Полтавщини, етапом в 1930 р. прибув в Іркутськ. Його важкохворого направили у лікарню в'язниці. На пропозицію лікаря зробити операцію пресвітер відповів: "Я пораджусь зі своїм батьком". Це, звичайно, викликало дивування у лікаря, який перепитав: "А чи Ваш батько тут?" На своє питання лікар почув таку відповідь: "Так, він завжди зі мною" [16, 153]. Пресвітер, напевно заарештований за свої релігійні переконання, залишався вірний своєму вченню і не боявся його проявляти.

Євангельське віровчення, навіть на засланні чи в умовах гонінь, залишалося основою життя для справжніх віруючих, багато з яких в 1930-ті рр. були насильно переселені. Дехто потрапив туди, де не було раніше громад одновірців. Протестанти для того, щоб виявити "духовних братів", придивлялися саме до способу життя оточуючих. Наодинці, при нагоді, промовляли найбільш відомі фрази з Святого Письма або тихенько наспівували мелодію поширених релігійних пісень. І дізнавшись один про одного влаштовували молитовні служіння по домівках [17, 139-141].

Таким чином, протестанти у побуті досить догматично дотримуватися Євангелія. У віруючих протестантських конфесій євангельські настанови більш міцно були вплетені у повсякдення, охопивши усі сфери життя.

На подальше вивчення претендують такі питання, як вплив протестантської етики на економічний рівень життя віруючих, ступінь впливу євангельського віровчення на міжособистісні відносини, дозвілля.

1. *Жилюк С.І. Обновленська церква в Україні (1922-1928). – Рівне: РДГУ, 2002.; Зінченко А.Л. Благовістя національного духу. Українська Церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.: Освіта, 1993.; Ігнатуша О.М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. XX ст.). – Запоріжжя: Поліграф, 2004.; Любащенко В. Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій. – Львів: Видавнича спілка "Просвіта", 1995.; Кравченко П.А., Сітарчук Р.А. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20-30 рр. XX століття). – Полтава: АСМІ, 2005.; Пащенко В. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20-30-х рр. XX ст. – К.: Інститут історії України, 1994. ; Силантьев В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е гг. – Харьков: Харьковский госполитехнический университет, 1998.*
2. *Біблія. Переклад проф. Івана Огієнка. – К.: Українське біблійне товариство, 2002.*
3. *Грищенко-Меленевский Я.П. История возникновения евангельских христиан-баптистов в Житомирской области УССР. 1876-1981 гг. – Б.в.*
4. *Уласевич В. Сучасне сектантство. – Х.: Держвидавництво, 1925.*
5. *Грушова Т.В. Радянська держава та секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х – 1991 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2000.*
6. *Джерела з історії Південної України. Т. 5. // Мемуари та щоденники / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев. – Запоріжжя: РА "Тандем У", 2005. – Кн. 1. – Ч. 1.*
7. *Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщина) у 20-30-х роках XX ст.*

Архівні документи та матеріали / Упорядник С.І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003.
8. *Галевич Дмитро. Незаарештовані листи: Листи священика з України до Німеччини. 1922-1938 / Петро Яницький (упоряд.), Ігор Доманський (упоряд.). – К.: Видав. дім "Козаки", 2001.*
9. *Джерела з історії Південної України. Т. 9. // Мемуари та щоденники. Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев. – Запоріжжя: РА "Тандем У", 2006. – Ч. 2.*
10. *Котяков Н. Гольма. – Ровно: Овід, 2004.*
11. *Киридон А.М. Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930 років. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005.*
12. *Державний архів Житомирської області. – Ф.Р. 1657. – Оп. 1. – Спр. 98.*
13. *Баптист Украины. – 1926. – № 6.*
14. *Бонч-Бруевич В. Из мира сектантов. Сборник статей. – М.; Л.: Госиздат, 1922.*
15. *Тихомиров Б. Баптизм и его политическая роль. – М.; Л.: Госиздат, 1929.*
16. *Альманах по истории русского баптизма: Сб. / Сост. М.С. Каретникова. – Спб.: Христианское общество "Библия для всех", 2004.*
17. *Савинский С.Н. История евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии. – Спб.: Христианское общество "Библия для всех", 2001.*

М.В. Брегеда

СТАВЛЕННЯ СЕЛЯНСТВА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДО КУРСУ НА СОЦІАЛЬНУ ПЕРЕОРІЄНТАЦІЮ ЕКОНОМІКИ ДЕРЖАВИ (1953 р.)*

Відразу ж після смерті Й. Сталіна стали набирати сили нові процеси, які ще недавно не вписувалися в догми, що сповідувалися десятиліттями. Істотна риса періоду "відлиги" полягала в поступовій переорієнтації економіки на соціальні потреби, на інтереси людей, якими, протягом тривалого часу нехтували нібито заради найвищих інтересів держави. "Колективне керівництво" мало здійснити ряд кроків, спрямованих на те, щоб вирішити найбільш гострі соціально-економічні проблеми, які країна успадкувала від недавнього сталінського минулого.

Необхідність десталінізаційних заходів в економічному житті прямо випливала зі спрямованості нового внутрішньополітичного курсу, сформульованого Г. Маленковим. У промові на похоронах Й. Сталіна він зазначив: "У галузі внутрішньої політики наше головне завдання полягає в тому, щоб неухильно добиватися подальшого покращення матеріального добробуту робітників, колгоспників, інтелігенції, всіх радянських людей. Законом для нашої партії й уряду є обов'язок невтомно турбуватися про благо народу, про максимальне задоволення його матеріальних і культурних потреб" [1, 1].

На думку Т. Царевської, серед причин реформаційного курсу нового керівництва можна виділити: передчуття господарської катастрофи, яку потрібно було призупинити будь-якими способами; важку внутрішньополітичну обстановку в країні, перетвореній у єдиний величезний ГУЛАГ, де кожен міг бути засуджений за хвилинне запізнення на роботу або просто за "не ту" національність чи соціальну приналежність; необхідність забезпечити спадкоємність влади, обеззброїти можливих суперників, попередити міжусобиці в своєму партійно-елітарному середовищі [2, 83].

Додамо також потребу наступників вождя заручитися підтримкою народу, який все менше продовжував вірити в будівництво "світлого комуністичного майбутнього". Життєві реалії були несумісними з пропагандистськими гаслами, що постійно вимагали піднесення трудового ентузіазму, самовідданості й обмеження власних інтересів заради державних. З допомогою надзвичайних і неймовірних людських зусиль, упродовж короткого відрізку часу після війни вдалося відбудувати народне господарство, підняти з руїни економіку країни. Природними були очікування та сподівання населення на підвищення свого життєвого рівня, поліпшення матеріального й соціального становища.

Аналіз матеріалів сесії Верховної Ради СРСР, яка відбулася 5-8 серпня 1953 року, переконливо свідчить, що перетворення в економіці країни, в тому числі у сільському господарстві, почалися не з рішень вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС, як це традиційно підкреслювалося в радянській історіографії. Установки пленуму були визначені рішеннями сесії. Зміст доповіді М. Хрущова на вересневому пленумі був, по суті, деталізацією основних положень промови Г. Маленкова, виголошеної за місяць до цього на сесії.

Проблема взаємовідносин влади й суспільства в період хрущовської "відлиги" достатньо детально висвітлена в українській історіографії [3], однак за межами уваги істориків продовжує залишатися не менш важливе питання сприйняття влади і її політики суспільною свідомістю. Виходячи з вищенаведеного, розглянемо ставлення українського селянства до проголошеного курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави. Важливо простежити суспільно-політичні настрої у зв'язку з відмовою нового партійно-державного керівництва від сталінських методів організації й планування розвитку народного господарства країни.

Новий напрямок в економіці був проголошений на початку серпня 1953 року в промові Г. Маленкова на V сесії Верховної Ради СРСР. Так, уперше було порушено питання про необхідність вирівнювання темпів розвитку промисловості груп "А" та "Б". У промові зазначалося, що за період 1940-1953 років виробництво засобів виробництва збільшилося в 3 із лишком рази, а виробництво предметів споживання – лише на 72%. Передбачалося різко змінити інвестиційну політику в бік значного збільшення вкладень засобів у галузі нематеріального виробництва – легку і харчову промисловість, сільське господарство; залучити до виробництва товарів для народу підприємства важкої промисловості. Другим ключовим пунктом нової економічної програми було вирішення завдання "у найближчі два-три роки добитися створення в нашій країні достатку продовольства для населення і сировини для легкої промисловості" на базі зростання сільгоспвиробництва [4, 1-4].

Отже, вибудовувався ясний, чіткий, логічний ланцюжок послідовних економічних дій, зрозумілий будь-якому трудящому. Поворот в економіці країни, спрямований на підвищення добробуту всього

* *Робота була виконана за сприяння Наукового Товариства ім. Шевченка в Америці (фонд ім. Івана Леська)*

народу, був можливий тільки при здійсненні кардинальних заходів по піднесенню сільського господарства, полегшенню становища селянства. Рішення серпневої сесії Верховної Ради, конкретизовані вересневим (1953 р.) пленумом ЦК КПРС, передбачали збільшення розмірів присадибних ділянок колгоспників, зниження вдвічі сільгоспподатку з їх особистих господарств та скасування всіх попередніх боргів. Спеціалісти сільського господарства, вчителі, медики, інваліди й пенсіонери повністю звільнялися від обов'язкових поставок продукції тваринництва. Зате колгоспники, які не виконали мінімуму трудоднів, продовжували оподатковуватися за попередніми, підвищеними нормами. Реформа торкнулася також колективних господарств: було зменшено норми обов'язкових поставок сільгосппродукції, підвищені заготівельні й закупівельні ціни на неї. Розширювалися можливості для розвитку колгоспного ринку, докорінно змінювалась кадрова політика на селі. Втілення в життя запланованих заходів відігравало вагому, як економічну, так і політичну роль. За словами Дж. Боффа, "аграрна реформа, схвалена V сесією Верховної Ради СРСР, порівнювалася з уведенням НЕПу в дрібному масштабі: більш виправдано було б визначити її як повернення до компромісу, який уже існував у відносинах з колгоспниками в середині 30-х років, що потім крок за кроком був зруйнований сталінською політикою" [5, 407].

Програмна промова Г. Маленкова викликала значний суспільний резонанс. Проголошені реформаторські заходи надали йому широкої популярності, особливо в селянському середовищі. Відповідаючи на сподівання і надії простої людини, вони сприймалися з винятковим натхненням, знаходили позитивний відгук у народі, викликали велике патріотичне піднесення. Саме Г. Маленков, а не М. Хрущов був у перший час найбільш популярною фігурою серед населення. Газету з доповіддю Г. Маленкова "у селі зачитували до дірок, і простий бідняк-селянин говорив "ось цей – за нас!"", – можна було прочитати в одному з листів, надісланих у ЦК КПРС [6, 149].

Оскільки більшість рішень, прийнятих керівними органами, була спрямована на виведення з кризи сільського господарства, природно, що селяни найактивніше реагували на зміни в економічному курсі країни. Характерними настроями були соціальний оптимізм, віра в те, що труднощі тимчасові, а їх подолання гарантує щасливе майбутнє. Російський історик О. Пижиков пояснює ці настрої комплексом перспективних очікувань, який дозволяв владі спрямовувати й контролювати масову свідомість [7, 103]. Проголошена державно-управлінська стратегія заперечувала сталінські методи господарювання і відкривала шлях до реалізації новаторських методів, заснованих на максимальному задоволенні інтересів трудящих. У даному випадку інтерес правлячої верхівки співпадав із широким громадським інтересом. Тому здійснення реформ, крім практичного, обіцяло великий пропагандистський ефект, тобто працювало на авторитет нової влади.

У своїх виступах селяни дякували Комуністичній партії і радянському уряду за проявлену турботу про подальше зростання їх матеріального добробуту, виражали впевненість в успішному виконанні завдань, викладених у промові Г. Маленкова. Зокрема, голова колгоспу імені Свердлова Сталінської області Сащенко заявив: "Підвищення закупівельних цін на овочі й тваринницькі продукти стане значним стимулом для розширення посівних площ і розвитку овочівництва. Створення постійних кадрів механізаторів при МТС підніме відповідальність МТС за виконання договірних зобов'язань і зменшить витрати колгоспів на утримання цих кадрів, що зараз складає до 10% загальної кількості трудоднів" [8, 4]. Часто висловлювалися невдоволення станом справ у власних колгоспах і пропозиції щодо поліпшення ситуації. "В нашому колгоспі надої молока низькі, свиноферма не виконує плану по відгодівлі. Це тому, що немає у нас справжньої турботи про створення кормової бази, хоча й говоримо ми про це багато. Я вношу пропозицію, щоб зараз усіх вільних від польових робіт колгоспників переключити на заготівлю кормів на зиму", – говорила ланкова колгоспу імені Леніна Кіровоградської області Григоренко [8, 10].

Позитивний ефект був отриманий від заходів керівництва, спрямованих на сприяння розвитку особистих господарств, зокрема, зниження сільгоспподатку та списання недоплат. Тим самим, визнавалася помилковість відношення Й. Сталіна до цих господарств, які були головним джерелом підтримання власного існування селянства і постачальниками сільгосппродуктів для значної частини населення країни. Наприклад, колгоспниця колгоспу імені Калініна Запорізької області Юнк заявила: "Тепер ми можемо використовувати наші присадибні ділянки так, як вигідніше нам. А ось стосовно садів, так це просто я й не знаю, як і виразити свою вдячність нашому уряду. Адже, кажучи відверто, ми їх не тільки що не розводили, а прагнули від них позбавитися. Зараз, будь ласка, сади яке хочеш дерево й плати тільки за землю. Я знаю, що зараз ми розведемо великі гарні сади, а коли в нас буде багато фруктів, то ми й на базарі будемо продавати дешевше" [8, 17]. Ланкова колгоспу імені Жданова Полтавської області М. Михайлова зазначила: "Я дуже дякую нашому уряду за закон про сільгоспподаток. Наше життя поліпшиться, я не мала корови, але тепер куплю. Буду працювати ще краще, щоб перевиконати завдання, які даються для нашої ланки бригадиром колгоспу" [9, 7]. "Зниження сільгоспподатку, допомога колгоспникам у придбанні корів, підвищення ставки податку на ледарів – усе це проводиться для того, щоб у нашій країні було більше продуктів, щоб поліпшилося життя колгоспників, робітників, усього народу", – сказала колгоспниця колгоспу імені Петровського Кіровоградської області Кучеренко [8, 3].

Показовим є те, що навколо людей, які не визнавали норм соціалістичного способу життя і праці, створювалась атмосфера одностайного суспільного засудження й жорсткої критики. Цьому сприяло впровадження у сільгоспвиробництво принципу матеріальної зацікавленості, що відкривало перспективу для його інтенсифікації, а також свідчило про відмову від сталінських методів організації праці. Так, ланкова колгоспу імені Леніна Київської області М. Медведєва висловлювала задоволення, що "господарства колгоспників, окремі члени сімей яких без поважних причин не виробили протягом року мінімуму трудоднів, сплачують сільгоспподаток з підвищенням на 50%". На її думку, "цей захід уряду

зміцнить трудову дисципліну в колгоспах і покращить організацію праці. Це правильний і міцний удар по ледарям і дармоїдам, які стараються підживатися за рахунок чесних трудівників-колгоспників". Водночас, вона дякувала партії й уряду за звільнення від обов'язкових поставок продукції тваринництва інвалідів та пенсіонерів [10, 14].

На масову свідомість впливала й пропагандистська кампанія по створенню агресивного капіталістичного оточення. Визначені ЦК КПРС і Верховною Радою СРСР завдання, спрямовані на корекцію сталінського економічного курсу, поліпшення матеріального становища простих людей мали продемонструвати перевагу соціалізму над капіталізмом. Зазвичай, громадська думка працювала на підтримку авторитету влади. "У жодній капіталістичній країні немає такої турботи про добробут народу, як у Радянському Союзі. Всі ми знаємо, що в США, Англії, Франції та інших капіталістичних країнах податки і ціни на товари першої необхідності з року в рік зростають, а в нас навпаки – прийнятий новий закон, який передбачає значне зниження сільгоспподатку", – заявив бригадир колгоспу імені Жовтневої революції Одеської області Вацько [10, 19].

Населення Західної України набагато критичніше сприймало радянську владу і її політику, ніж населення інших регіонів держави. Позначалися на цьому нетривале перебування території в складі СРСР і заходи, які проводилися після її приєднання, зокрема, насильницька колективізація, русифікація, боротьба з українськими націоналістами, примусове виселення громадян, недовіра до місцевих жителів, призначення керівних кадрів зі східних областей тощо.

Проведені реформи переважно знаходили підтримку західноукраїнського селянства. Наприклад, учителька із села Коршовець Волинської області Г. Оберетенко у розмові зі своїми товаришами по службі сказала: "Наш уряд у цьому році прийняв значні заходи до покращення життя людини: проведено зниження цін, амністія, зменшення податків, зменшення позики. Зараз відношення місцевих жителів до здійснюваних заходів стало зовсім іншим. Уже не називають "Совєтами" й "Окупантами", тих, хто прибув зі східних областей СРСР, взяти, наприклад, мене, як агітатора. Я маю закріплені за собою доми. Раніше, коли я заходила до колгоспників почитати газету, часто слухала антирадянські репліки, а тепер самі колгоспники запрошують і просять почитати газету, розповісти про новини" [8, 23-24]. У своїх виступах селяни Західної України говорили про те, що Г. Маленков правильно вчинив, викривши наявні недоліки в окремих галузях народного господарства країни; що уряд своєчасно звернув серйозну увагу на колгоспи [8, 23].

Як бачимо, зміна сталінської моделі розвитку народного господарства країни схвалювалася українським селянством. Соціальна спрямованість реформаторських заходів викликала сподівання народу на покращення свого матеріального становища, вирішення побутових проблем, забезпечення достатку продовольства. Спостерігалося зменшення критичних суспільно-політичних настроїв, що проявлялися зазвичай у формі прихованого невдоволення. Так, певне розчарування було в сім'ях, члени яких працювали у вугільній, гірничодобувній та лісовій промисловості: в проекті закону передбачалося їх звільнення від сплати сільгоспподатку, а в затвердженому варіанті цієї норми вже не було. Очікували на зниження норм оподаткування бездітні сім'ї [10; 68, 77]. Висловлювалися побажання вдосконалити положення про стягнення сільгоспподатку з колгоспників, що не виробили мінімуму трудоднів. Зокрема, пропонувалося оподатковувати дружин спеціалістів сільського господарства, які не виконують потрібного мінімуму або взагалі не працюють; звільняти від сплати підвищеного податку осіб, що з поважних причин не відпрацювали обов'язкової кількості трудоднів [11, 35]. Порушувалися питання про застосування обмежувальних заходів у містах до осіб, які працездатні, але не працюють [12; 132, 135].

Таким чином, нове партійно-державне керівництво чудово розуміло, що без підвищення життєвого рівня народу й без подолання серйозних диспропорцій і прорахунків у "сталінській економіці" неможливий подальший розвиток країни. Перед ним постали такі завдання, як: вирівнювання розвитку промисловості груп "А" та "Б", усунення дефіциту продовольства, піднесення рівня колгоспного виробництва, стимулювання розвитку особистих господарств селян тощо. Шляхом вирішення цих завдань мав стати новий курс на соціальну переорієнтацію економіки, який Г. Маленков проголосив у програмній промові в серпні 1953 року на сесії Верховної Ради СРСР. Він заявив про необхідність зміни пріоритетів у внутрішній політиці, що склалися в період правління Й. Сталіна, про поворот економіки обличчям до людини. Цей крок надав Г. Маленкову шаленої популярності, особливо в селянському середовищі. Люди ще раз повірили владі, що може бути покращення в їх безпросвітному житті. У цілому, реформаційні заходи сприймалися з винятковим натхненням, знаходили позитивний відгук у народі, викликали велике патріотичне піднесення.

Сподіваємося, що поставлена нами проблема знайде відображення у подальших наукових дослідженнях. На наш погляд, доцільно було б простежити еволюцію взаємовідносин влади й українського селянства в період "відлиги". Крім того, інтерес викликає питання суспільно-політичних настроїв населення радянської України в цей період, яке можна дослідити в регіональному та соціальному аспектах.

1. *Правда. – 1953. – 10 марта.*
2. *Царевская Т. Новая политика старыми методами // Знание-сила. – 1997. – № 6.*
3. *Баран В.К. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Лубко І.М. Спроби аграрних перетворень М. Хрущова та їх вплив на українське село (1953-1964 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – Черкаси, 2002; Романюк І.М. Українське село в 50-ті – пер. пол. 60-х рр. XX ст. – Вінниця, 2005; Тимцуник В.І. Реформування системи влади та державного управління в УРСР (1953-1964 рр.). – К., 2003 та інші.*
4. *Колгоспне село. – 1953. – 9 серпня.*
5. *Боффа Дж. История Советского Союза: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1994.*
6. *Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 6.*
7. *Пыжиков А. Социально-психологические аспекты общественной жизни в годы "оттепели" // Свободная мысль. – 2003. – № 6.*

8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2776.
9. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 1302.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3063.
11. Державний архів Чернігівської області. – Ф. П-470. – Оп. 8. – Спр. 1394.
12. ДАПО. – Ф. 15. – Оп. 2. – Спр. 1289.

О.А. Бундак

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ВОЛИНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТТЯ

У сучасній науці є проблеми, які користуються підвищеною увагою дослідників, викликають особливий інтерес громадськості. До них належать питання, що стосуються різних сторін церковно-релігійного життя Волині кінця XVIII – першої половини XIX століття, тобто періоду, від включення Волині до складу Російської імперії і до реформи 1861 року.

Релігійне життя Волинського регіону протягом століть набуло специфічних особливостей, до яких ми можемо віднести: 1) експансію католицизму та уніатства, що була зумовлена тривалим перебуванням Волині у складі Польської держави; 2) різнобічне пригнічення та утиски православ'я; 3) перехід регіону під юрисдикцію царської Росії, що в подальшому призвело до жорсткого контролю держави над церквою. І як результат цих перетворень – церква стала ідеологічною опорою самодержавства, спеціальним державним відомством, а священики – його чиновниками; 4) економічні утиски католицької церкви з метою викорінення "польського елементу" з "руського краю"; 5) секуляризаційна реформа на Правобережжі.

Питання релігійного життя Волині в період, що досліджується, були предметом вивчення ряду науковців. Зокрема домінування православ'я, утисків з боку католицького кліру та єзуїтів [1], долі уніатської церкви [2], церковного землеволодіння [3]. Так, розвиток церковного землеволодіння на Правобережжі (зокрема аналіз масштабів і характеру господарської діяльності церкви), секуляризаційну реформу 40-х рр. XIX століття та її соціально-економічні наслідки ґрунтовно дослідив О.Крижанівський [4; 5].

В період, що досліджується, церква на Волині, як і на всій Правобережній Україні, користувалась досить незалежним суспільно-правовим статусом. Вона здійснювала інтенсивне будівництво монастирів та костьолів, яке супроводжувалось зростанням церковного землеволодіння, що формувалось за рахунок пожалувань, дарувань магнатів та шляхти, розвитку земельної іпотеки, загарбання селянської землі тощо. Окремі монастирі та основна маса парафіяльних церков мали землі без селян. Духовні феодали були здебільшого дрібними і середніми землевласниками, а єпископи і великі монастирі – належали до категорії земельних латифундистів. Від поміщицького церковне феодальне землеволодіння відрізнялось тим, що було службовим і мало корпоративний характер. Місцеве церковно-монастирське землеволодіння структурно складалося з латифундійних володінь католицького та уніатського єпископату, монастирських земель та земельних наділів парафіяльного духовенства.

Не випадково в 1795 р. уряд здійснив перше значне скорочення земельної власності – секвеструвавчимало маєтків католицького єпископату [6, 72]. Секвестровані маєтки було пожалувано дворянству та включено в систему державної оренди. Такий захід уряду був зумовлений двома політичними розрахунками російського уряду: бажанням провести "умовне", незначне обмеження кількості землі, що знаходилась в руках духовенства; прагненням створити в особі католицького духовенства союзника, а не ворога.

Важливим нововведенням на приєднаних територіях (Київщина, Волинь і Поділля) була свобода повороту від церковної унії до православ'я. Російська влада навіть спонукала до такого повороту. Православним архієреям і монастирям уряд звелів нарізати додатково землі, внаслідок чого архієрейські наділи зросли вдвічі, а монастирські – залежно від розряду монастиря, у 3-5 разів.[8, 314]

Духовенство до секуляризаційної реформи мало вдосталь польової землі, сіножатей і лісових ділянок. Наприклад, в м. Житомирі у віданні Бернардинського ордена знаходився сінокіс на 30 косарів. Фарській юридиці Бердичівської приходської римо-католицької церкви належало землі – піхотної і сінокісної – 110 волок 4 морги і 110 саженей, лісу – 80 волок, 2 морги і 117 саженей. Юридиці Чуднівській Житомирського Капітулярія належало 34 волоки землі, з яких отримували прибуток 90 рублів сріблом. [9, 18]. Більшість православних церков мали землі більше ніж по 33 десятини. Зокрема, згідно з статистичним описом, помістя Вереси Житомирського повіту, що знаходилося у віданні Вересівського православного приходського духовенства, нараховувало 48, 51 дес., з них: – присадибної – 3,37 дес.; ріллі – 29,63 дес.; сінокісної – 13,22 дес.; під застоями води – 2,29 десятини [10, 21].

І клімат, і ґрунти на Волині сприяли розвитку городництва. Продукція городів становила 1/3 харчів, що вживалися всіма категоріями населення. Тому практично у всіх релігійних осередках, які мали в своєму розпорядженні землю, розвивалось городництво. Зрозуміло, що культури, які висаджувались, теж були майже однакові. Проте, враховуючи кількість і якість ґрунту, площа насаджень була різною. Так, у віданні Дубнівської юридики в м. Дубно та передмісті м. Збараж знаходилося 20 городів, де висаджувались різноманітні культури: квасоля, буряк, часник, цибуля, петрушка тощо. Разом із тим у середині 40-х рр. XIX ст. городництво мало почасти торговий характер. Ровенській юридиці римо-католицької церкви належав город, який разом з фруктовим садом приносив прибуток 25 рублів сріблом. [19, 18].

Вагому роль в підтримці матеріального становища церкви відігравали сади, що в подальшому призвело до зростання ролі торгово-промислового садівництва. Наприклад, Ровенській юридиці римо-католицької церкви фруктовий сад, де культивувались груші, яблука, сливи, приносив прибуток щорічний 25 рублів сріблом. Хабенській римо-католицькій церкві належали фруктові сади у селах Великі Меньки, Малі Меньки, Рудня Миньковська. На початку XIX ст. починає практикуватись здавання фруктових садів в

оренду. Так, в 1832 році Володимирецький капуцинський монастир здавав в оренду фруктовий сад з городом, що знаходився в Ковельському повіті [21, 18].

На початку 40-х рр. XIX ст. у кріпосного селянства Правобережжя з'явився новий обов'язок – примусові роботи на церкву, які до секуляризації виконували лише церковні селяни. Запровадження трудової і будівельної повинностей парафіян на церкву викликало нову хвилю антицерковних настроїв серед селян, посилило його боротьбу проти одержавлення церкви в рамках загальної антикріпосницької боротьби в регіоні. "Положення ..." 1842 року зобов'язувало парафіян задарма обробляти десятинний наділ священика, а за договірну плату й решту церковної землі, причому останній міг при бажанні домовитися про заміну цієї трудової повинності на її грошовий еквівалент. Селяни також мусили забезпечувати священнослужителів добротним житлом та традиційними в сільській місцевості господарськими будівлями, а на випадок пожежі – заново відбудувати його садибу, надавати новому священику одноразову матеріальну допомогу мукою та посівним матеріалом [12, 100]. Проте селяни іноді відмовлялися виконувати будівельну повинність на користь церкви. Так, селянська громада сіл Макотерти й Шостакова Ровенського повіту, пославшись на свою бідність, відмовилась оплачувати будівництво і ремонт церкви [13, 1-2].

Православне духовенство уряду у 40-50-х рр. XIX ст. перетворив у дрібних поміщиків. Селянські повинності церкві юридично закріпила Інвентарна реформа, зобов'язали селян офіційно працювати на церковній землі не за рахунок панщини. У § 17 Інвентарних правил у редакції 1847 року зазначалось: "Поміщицькі селяни повинні… обробляти землю священикам… за рахунок власних днів" [15]. Отже, окрім сплати обов'язкової церковної десятини, селяни були зобов'язані відробляти і панщину. Проте і це не вгамовувало всезростаючі апетити духовенства. " Не задовольняючись тим, що селяни відбувають панщину на їх користь, священики, "проповідники добра і справедливості" – часто вимагали від своїх мирян винагороди – чи то грошової, чи то натуральної, за відправлення церковних обрядів" [16, 184].

Церква, беручи приклад з поміщиків, посилювала визиск з селян. Церковнослужителі, попри обов'язкові роботи, збільшували панщинні дні та запроваджували систему уроків. Так, Олевські кармеліти присвоювали частину коштів селян при сплаті ними державних податків, взимку понад панщину примушували їх возити смолу до Острога, заготовляти берест на смолу тощо. Повітовий стряпчий повідомляв начальство, що стараннями монахів олевські селяни "так зубожіли, що більшість з них не мають хліба і харчуються всілякою бурдою…" [5, 90]. Недарма окремі церковні історики визнавали те, що правобережне маєтне духовенство виробило в собі "звички поміщиків, з усіма характерними рисами поміщицького нраву: жорстокістю, самоуправством і розпустою". Католицька церква ретельно слідкувала за своїми селянами, інколи буваючи ще жорстокішою, ніж місцеві поміщики в покаранні за проступки. У волинському селі Олександрія ксьондз Войтовський жорстоко побив і закрив у неопаленому приміщенні 70-річного підданого Савву Кислюка лише за те, що він без дозволу продав четверик власного жита, щоб роздобути гроші на сіль і крупу [5, 91].

Царський уряд намагався слідкувати і управляти діями церкви та священнослужителів. Та коли повсемісно за православним духовенством почали спостерігатися випадки зловживання своїм службовим становищем, як-то вимагання надмірної плати за треби та пияцтво, Синод розповсюдив у 1827 р. царський наказ, який вимагав негайного звільнення священнослужителів, котрі заплямували свою гідність [22, 1-2].

Зрозуміло, що держава стояла на сторожі інтересів своїх власних інтересів та інтересів церкви, яка слугувала ідеологічним підґрунтям для утримання в покорі населення. Тому будь-які зазіхання на церковне майно, в будь-якому вигляді, як правило, суворо каралося, і навіть якщо справа доходила до суду, всі рішення приймалися на користь церкви та її служителів. Наприклад, Причет Ратнівського костьолу на Волині судився у 30-40-х рр. з селянами с. Заруддя, які порушили межу поля і потравили своєю худобою церковну луку. Ковельський повітовий суд і волинська палата цивільного суду визнали селян винними в незаконному присвоєнні ратнівських церковних земель, а в 1846 р. Сенат затвердив ці судові рішення [12, 106].

Непоодинокими були випадки непорозуміння між представниками духовенства та місцевими поміщиками. І, як правило, всі справи вирішувалися на користь поміщиків. Наприклад, поміщик Чернецький спричиняв грубощі священику Михалевичу місцевого села Дорожизь, який сповіщав прихожанам початок свят, тим самим запрошуючи останніх слухати святкові богослужіння. Проте поміщик не волів відпускати селян на свята відпочивати. В зв'язку з цим священик подав на поміщика скаргу до суду. Проте справу було припинено і Чернецький не поніс ніякого покарання [23, 28].

Будучи великим землевласником, церква брала активну участь і в нових товарно-грошових відносинах, що зароджувалися і розвивалися на території України в першій половині XIX століття загалом, і Волині зокрема. Активно ці процеси знайшли своє вираження в участі церкви в промисловому розвитку регіону. Зокрема, зросла роль цегляного виробництва, особливо поблизу великих міст. Будувалися промислові об'єкти різного використання і призначення: цегельні, пивні, винокурні заводи, млини, суконні фабрики, корчми тощо. На початку XIX ст. побудував на Волині цегельню Володимирський уніатський монастир [4, 86]. Тучинській юридиці в м. Тучин належала суконна фабрика, що приносила прибуток 600 руб. В Овруцькому повіті с. Івашківці греко-католицькій церкві належав винокурний завод та водяний млин, римо-католицькій церкві належав винокурний завод, залізна фабрика та чотири водяних млини. У Дубнівському повіті в с. Яловичі знаходилися корчма, два млини та цегельний завод. В Луцькому повіті у віданні Луцького римо-католицького монастиря знаходилося 2 млини, винокурня, що приносили прибуток 1900 рублів. В Ковельському повіті в селищах Колодязне і Будище знаходився цегельний завод [9, 17-22].

Не була церква нейтральною і в польському повстанні 1830-1831 рр. За офіційними даними, участь у ньому взяли близько півсотні правобережних монастирів. Тому репресії царського уряду не обминули і католицьке духовенство. Тому було закрито 20 католицьких монастирів, у тому числі – василіанський і домініканський в Овручі, а їхніх монахів переселено в інші обителі. У 1832 році вийшов царський указ про закриття в Західних губерніях ще 191 з 305 існуючих там католицьких монастирів. Згідно з ним – на Волині були закриті наступні монастирі: Торговицький, Козинський, Каменекотерський, Чарторийський, Невірківський, Кульчинський, Старокостянтинівський домініканські, Шумбарський, Берестецький, Теофільпольський тринітарські, Варковицький, Янівецький, Густинський бернардинські, Городиський, Дорогостайський, Табунський, Коселінський, Олевський, Ушомирський, Топоржиський, Анкопольський кармелітів "древніх правил", Володимирський, Устилузький, Острозький капуцинські, Нововишневецький кармелітів "босих", Шумський, Кременецький, Дружкопольський, Корецький, Іваницький францисканські, Затуржецький, Радзехівський, Коднянський августинські та Берездівський маріанів [5, 94].

Рухоме майно уряд роздав тим костелам і монастирям, які не були причетні до польського повстання. Будівлі ліквідованих монастирів власті обернули в діючі православні церкви. Наприклад, на землі ліквідованого римо-католицького Дружкопольського монастиря Володимир-Волинського повіту загальною площею 89,5 десятин утворено православний монастир. [25, 19]. Всього на Волині було закрито 35 греко-католицьких монастирів, майно яких спочатку перейшло до військового відомства, а пізніше було передане у відання Міністерства державного майна.

Відбувався поступово і процес поступової конфіскації маєтностей, які так чи інакше були причетні до польського повстання 1830-1831 рр., і з яких царський уряд міг би отримувати прибуток. У конфіскованих на 1832 рік монастирських маєтках на Волині проживало 1759 кріпаків, щорічний прибуток – 7328 крб. сріблом [20, 18]. Траплялось, що деякі землі, які були конфісковані і знаходилися вже у віданні держави, передавались в оренду. В документі не вказується кому саме, ймовірно, росіянам. Власне, така ситуація склалася в августинському монастирі в Кодні (Житомир), францисканських монастирях у Івниці (Житомир), Дуплинках (Старокостянтинів), Цирані (Кременець), у кармелітів Радослава (Овруч), Дорогостаях (Дубно), в Тринітарському в м. Шумбарі (Кременець) та домініканському в Невіркові (Рівне), де разом нараховувалось 291 кріпак, – щорічний прибуток – 2160 срібних рублів [24, 302].

Протягом 1831-1833 рр. царський уряд силою приєднував до православної церкви уніатів і католиків. Реакція селян на цей акт була неоднозначною. На Волині, де унія зреалізувалася якнайглибше і найміцніше, селяни відмовлялися переходити у православ'я, вороже зустрічаючи православних священиків (с. Раймісто Луцького повіту) [8, 96].

Проте репресії проти повстанців тривали недовго. У 1833 р. було звелено генерал-губернатору Правобережжя не обертати у православ'я всі католицькі костели, аби не ускладнювати ситуацію і релігійний побут дворян-католиків. Проте молодому дворянству не хотілося жалувати щедрі дарування церкві, тому що вони вже знайшли підтримку в образі царської влади, і ліберально ставилися до тих заходів, що проводив уряд Російської імперії на Правобережжі по відношенню до греко-католицької церкви. Власне це і дало можливість на підставі рішень Негласного комітету 25 грудня 1841 року видати два іменні царські укази про передачу в скарбницю населених маєтків єпископату і монастирів та переведенні їхніх селян у безпосереднє відання держави [5, 230].

Це, в свою чергу, стимулювало перехід греко-католицького духовенства у православ'я та збільшувало залежність церкви від держави, чого і добивався царський уряд. Загалом спостерігалася картина збільшення і кількості православних церков, монастирів, і збільшення кількості землі, що знаходилася в їхньому віданні. На 1840 рік на Волині налічувалося 1230 церков і 257 костелів [24, 313]. На 1846 рік у Волинській губернії спостерігалась наступна картина релігійного життя. Духовенства з причетами: православних священиків і церковних служителів з сім'ями – 5497 душ, римо-католицьких – 161 душ; чернечих: православних – 126, римо-католицьких – 211 душ [7, 25]. На 1853 рік ситуація з кількістю релігійних закладів на Волині частково змінилася. Зокрема їх нараховувалося всього 2217. З них церков: православних камінних – 172, дерев'яних – 1579, римо-католицьких камінних – 77, дерев'яних – 36, монастирів православних – 10, римо-католицьких – 11, римо-католицьких каплиць – 260, каплиць і молитовних будинків православних – 71, лютеранська кірха – 1 [17, 56 зв.].

Отже, ми бачимо кількісне зростання православних релігійних закладів, як-то й передбачалося тими заходами, які проводив царський уряд на приєднаних від Польщі землях. І вже в 1854 році вимальовалася така загальна ситуація по забезпеченню православного духовенства землями: Овруцький повіт – на п'ять приходів припадало 35 ділянок загальною площею землі 164 десятини 3683 саженів; у Новоград-Волинському повіті – на три приходи, що мали 24 ділянки землі, припадало 156 десятин 460 саженів; у Кременецькому повіті належало 156 десятин 1837 саженів землі, що знаходилася у приходах сіл Москамовка, Плисок, Янковцарь [11, 155-157, 214].

Таким чином, в результаті дослідження можна зробити загальні висновки щодо релігійного життя Волині першої половини XIX століття. Православна церква, що існувала у вкрай занедбаному стані, внаслідок перебування легіону у складі Польської держави, з переходом під юрисдикцію царської Росії починає набирати силу. Царизм, зацікавлений у подальшому поширенні і популяризації православ'я, взяв на озброєння ідеологічну доктрину, висунуту міністром освіти графом О.Уваровим: "Самодержавство, православ'я, народність", що означало виключне панування однієї православної церкви, яка була поставлена в повну залежність від світської влади й мусила служити підтриманню існуючого режиму.

Особливу роль у зміні релігійної ситуації на Волині відіграло польське повстання 1830-1831 рр., на що вказують всі дослідники історії церкви. Після його

поразки прослідковувалась остаточна секуляризація церковного землеволодіння.

За царським указом у повсталих священнослужителів були конфісковані маєтки, частина католицьких монастирів і костелів була перетворена у православні релігійні заклади. Що, власне, призвело до певної анархії серед духовенства відносно селян: збільшення кількості днів панщини, введення уроків, збільшення плати за треби.

Незадоволення селянства своїм становищем було обумовленням сильним визиском духовенства. Незадовольняючись церковною десятиною, останні намагалися всіляко утискати селянство, як-то відбирати кращі землі чи взагалі забирати наділи; змушували працювати у понаднормовий час; збільшували кількість грошових поборів, які набирають ваги в умовах формування в економіці Правобережжя нових товарно-грошових відносин.

Щодо дрібного промислового виробництва, то слід наголосити, що церква мала в своєму розпорядженні заводи, фабрики, винокурні та млини, з яких отримувала чималий прибуток. Цим самим духовенство брало активну участь у промисловому житті регіону і відігравало важливу роль в економічному становищі губернії.

Таким чином, у релігійному житті Волині першої половини XIX століття можна виділити наступні етапи:

1. Процвітання греко-католицької церкви на землях Волині. Ера лібералізму. (1659-1810рр.).

2. Добровільно-примусова зміна статусу православної та греко-уніатської церков (1810-1830рр.).

3. Період гоніння уніатів, пов'язаний з польським повстанням 1830-1831рр. Примусове навернення уніатів в лоно православної церкви (1831-1833рр.).

4. Ліберальний період розвитку релігійної ситуації. Деяка стабілізація (1833- 1839рр.).

5. Об'єднання православної та греко-католицької церков. Ліквідація останньої. Повсемісне утвердження православ'я (1839-1861рр.).

1. *Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. – Каменец-Подольский, 1872.; Толстой Д.А. Римский католицизм в России: исторические исследования: В 2-х т. – СПб., 1876; Карашевич П.И. Очерк истории православной церкви на Волыни. – СПб., 1855.; Папков А.А. Упадок православнoо прихода (XVIII-XIX вв.): Ист. справка. – М., 1899.; Теодорович Н.Н. Волынь в описаниях городов, местечек и сел в церковно-историческом, этнографическом, археологическом и других отношениях. – Т. IV. – Почаев, 1899.*
2. *Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917рр.) – Житомир: 1996.; Бубенщиков В.В., Кралюк П.М. Греко-католицька церква в етнічній історії українського та білоруського народів. – Монографія. – Львів, 2004.*
3. *Милютин В.А. О недвижимых имуществах духовенства в России. – М., 1861; Зинченко А.Л. Секуляризация церковного землевладения на Правобережной Украине (конец XVIII – 40-е годы XIX века.). – М., 1983.; Зінченко А.Л. Католицькі й уніатські єпископські маєтки на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. // Український історичний журнал – 1984. – №1.; Зінченко А.Л. З історії селянського руху на Правобережній Україні у XVIII – першій половині XIX ст. // Український історичний журнал. – 1991. – №1.; Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII ст. – першій половині XIX ст. – К., 1994.*
4. *Крижанівський О.П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII- перша половина XIX ст.). – К., 1991.*
5. *Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Книга 3. Кінець XVIII – середина XIX ст. – К., 1994.*
6. *Опыт исследований об имуществах и доходах монастырей. – СПб., 1876.*
7. *Центральний державний історичний архів в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 457, 1846р. – Спр. 359.*
8. *Русское православие: вехи истории. – М., 1989.*
9. *ЦДІАК в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 789а. – Спр. 81.*
10. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО) – Ф. 58. – спр. 178.*
11. *Складено автором за матеріалами ДАЖО. – Ф.363. – Оп. 1. – Спр.2277.*
12. *Щербина В.П. Аграрная политика царизма на Правобережной Украине (30 – начало 60-х гг. XIX века); Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – К., 1992.*
13. *ЦДІАК. – Ф. 127. – Оп. 805. – Спр. 211.*
14. *Селянський рух на Україні. 1826-1849рр.: Зб. Док. і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – 504 с.*
15. *ЦНБ АН у м. Києві ім. В.Вернадського. Відділ рукописів. – Ф. 6. – Спр. 1010.*
16. *Курносов Ю.А. Положение крестьянства Правобережной Украины и его классовая борьба в 40-50-х гг. XIX века.: Дис. ... канд. ист. наук. – К., 1960.*
17. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп.1. – Спр. 10412.*
18. *ДАЖО. – Ф.1. – Оп. 13. – Спр. 830.*
19. *ЦДІАК. – Ф. 12. – Оп. 413. – Спр. 30.*
20. *ДАЖО. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.23.*
21. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 150.- Спр. 1118.*
22. *ДАЖО. – Ф.1. – Оп.4. – Спр. 252.*
23. *Державний архів Вінницької області – Ф. 263. – Оп. 1. Спр. 1624.*
24. *Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 -1863). – К., 1996.*
25. *ДАЖО. – Ф.58. – Оп.1. – Спр.20.*

С.О. Голдіна

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧИСЕЛЬНІСТЬ СТАРООБРЯДЦІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Одним із проблематичних питань в історії старообрядництва є його статистичні характеристики. Про чисельність цієї етноконфесійної групи у XIX – на поч. XX ст. існує багато даних, які неможливо перевірити.

Метою нашої розвідки є аналіз відомостей про чисельність старовірів Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. Для реалізації поставленої мети автор ставить перед собою такі завдання: 1) охарактеризувати джерела статистичної інформації, вказати на особливості збирання кількісних даних стосовно зазначеної етноконфесійної групи; 2) порівняти показники різних установ, відповідальних за підрахунок старовірів; 3) на основі наявних даних спробувати з'ясувати їх приблизну чисельність. Об'єктом дослідження є проблема визначення чисельності старообрядців у другій половині XIX – на початку XX ст., а предметом – з'ясування їхньої кількості у Полтавській, Чернігівській та Харківській губерніях.

Джерельну основу дослідження складають офіційні документи, а саме відомості начальників губерній, чиновників Міністерства внутрішніх справ, губернських статистичних комітетів, духовного відомства та місіонерів. Ще на початку XX ст. дослідник старообрядництва О.С. Пругавін зазначав, що "…наша статистика розколу й сектантства, говорячи без перебільшень, завжди була у найжалюгіднішому стані… Дані поліції… свідчили про одне, а дані духовного відомства – про інше, дані статистичного комітету – про третє" [1, 8-9]. За свідченнями М.В. Варадинова, у 20-40 роках XIX ст. не існувало жодних гарантій достовірності даних щодо чисельності старообрядництва: "…ці дані, загалом і зокрема по губерніях, не мають сприйматися за математичні числа, не варто сприймати як відомості про більшість чи меншість населення розкольників" [2, 187].

При написанні статті використовувались дані першого загальноросійського перепису населення 1897 року. Ступінь їхньої достовірності оцінюється як порівняно високий. Вперше були отримані точні дані по кількості населення Російської імперії. Втім, і матеріали перепису не позбавлені помилок. Нечітке формулювання кількох питань, навмисне і ненавмисне викривлення відомостей респондентами, помилки під час підрахунку та зведення матеріалів призвели до неточності деяких даних, зокрема, про віросповідання. До збору статистичної інформації залучалися співробітники адміністративно-поліцейського апарату та духовного відомства, які часто не мали належної підготовки. В результаті цього дані, наявні у статистичній документації, часто є неточнними, неповними. Відомості Полтавщини (1862-1864 рр.,) були подані членом-секретарем Полтавського губернського статистичного комітету П. Бодянським. За його даними, в губернії нараховувався 2781 єдиновірець та 473 старообрядці [3, 14-25]. Джерела фіксують існування трьох єдиновірських церков: Покровської й Різдво-Богородицької у Кременчуці та Хрестоздвиженської у Крюкові. Обидві церкви Кременчука були дерев'яними, 1867 р. поруч з Різдво-Богородицькою звели теплий кам'яний храм Георгія Переможця, а 1889 року до Покровської церкви прибудували теплий кам'яний Різдво-Богородицький храм [4, 43-44]. За даними першого загальноросійського перепису населення, 1897 р. на Полтавщині мешкало 2407 старовірів [5, 98-99]. У 1899 році духовне відомство нараховувало тут 1548 чол. [6, 220]. Стосовно цієї губернії необхідно відзначити досить невелику різницю чисел офіційної статистики протягом XIX ст. Так, у 1818-1820 рр. у ній проживало 3972 старообрядці [7, 7-77зв.], 1846 р. – 3783 [2, 448], а 1865 р. – 3254 [3, 14-25].

Відомості по Харківської губернії знаходяться у Державному архіві Харківської області, а саме щорічних "Ведомостях о положении раскольников в Харьковской губернии" за 50-60-ті роки XIX ст. Однак інформація, яка міститься в них, вкрай суперечлива. Наприклад, відомість, складена у 1853 р., свідчить, що на Харківщині проживало 2688 старообрядців. З них 780 єдиновірців, 404 попівці, 1504 безпопівці [8, 34]. У цій же архівній справі містяться й зовсім інші дані, також датовані 1853 роком, за якими єдиновірців нараховувалося 1100 чол., тобто набагато більше, ніж показано в першій відомості [8, 45]. Найближчим до істини, на нашу думку, був третій варіант, поданий того ж таки року, за яким загальна кількість послідовників старої віри – 2652 особи: 1239 попівців та 1413 безпопівців [9, 56]. На 1857 рік у губернії згідно "Ведомости о родившихся и умерших раскольниках из сословия государственных крестьян Харьковской губернии", мешкало 2312 старообрядців: 932 попівці та 1380 безпопівців [10, 37-40]. За "Ведомостью о положении раскольников Харьковской губернии за 1857 год" їх показано 2738 осіб: 1338 єдиновірців, 1399 безпопівців і 1 біглопопівець [11, 13-38]. У цьому випадку дані другої відомості видаються нам достовірнішими, оскільки до першої не були включені старовіри, що належали до купецького та міщанського станів. Офіційні джерела фіксують існування всього чотирьох каплиць без престолів: на хуторі Гусинському Вовчанського повіту, у слободах Покровській Куп'янського, Боровій Змієвського, Большечернігівці та Богданівці Старобільського повітів. Забезпеченість культовими спорудами явно недостатня, але з огляду на те, що більшість старовірів цієї губернії належали до безпопівської течії, можна припустити, що вони таємно збиралися для богослужінь в оселі когось зі своїх одновірців [10, 39-40; 11, 38-43]. Існувала також Троїцька єдиновірська церква у місті Харкові.

Відомості першого перепису населення (1897 р.), а також Св. Синоду (1899 р.) зафіксували значно більшу кількість старовірів: відповідно 7034 та 6300 чол., що можна пояснити значним заниженням показників їхньої наявності в губернії у попередні десятиліття [12, 100-101]. І вже зовсім не узгоджуються наведені числа зі свідченням єпископа Філарета про майже повне знищення старообрядництва Харківщини ще за півстоліття до перепису [13].

По Чернігівській губернії маємо дані різних джерел за 60-90-ті роки XIX та початок XX ст., які також різняться між собою на десятки тисяч осіб. Отже, у 60-х роках згідно з "Историческим очерком единоверия", там нараховувалося 4600 старообрядців та 5912 єдиновірців, існувало понад 20 єдиновірських храмів та 4 монастирі [14, 70-204]. У звіті Чернігівського губернатора за 1879 р. наводилася цифра 56976 послідовників старої віри. При цьому зазначалося, що у зв'язку з ізольованістю та суворим дотриманням своїх звичаїв чисельність старовірів у порівнянні з попередніми роками мало змінювалася, спостерігалася незначна кількість навернень до православ'я та єдиновірства [15, 25зв.]. Перепис населення 1897 р. зафіксував проживання тут 43615 старообрядців [16, 110-111]. Згідно з відомостями Св. Синоду за 1899 та 1902 рр., на Чернігівщині їх було відповідно 80000 і 72433 особи [6, 219; 17, 161]. Зважаючи на зазвичай невисоку результативність місіонерської роботи [18], важко повірити у те, що за три роки в одній губернії до православ'я приєдналося близько 7,5 тисячі осіб. Отже, маємо ще один приклад неточності у статистичних даних, навіть по одному відомству. Цікавим видається факт, що з усіх наведених даних саме за загальноросійським переписом послідовників старої віри показано найменше. Число, назване у цьому джерелі, майже в половину менше від зазначеної в документах духовного відомства двома роками пізніше! Така величезна відмінність наводить на думку про підсилення у зв'язку з переписом населення в середовищі старовірів есхатологічних настроїв та їх масове ухилення від нього як від чергової антихристової пастки [19, 629-630].

Ще одним джерелом статистики про чисельність старообрядців є місіонерські розвідки. Ставлення до послідовників старої віри з боку православних місіонерів було традиційно ворожим. Упередженість щодо старообрядництва свідчить на користь того, що відомості місіонерів були наближені до реальності, які повинні знати про справжню чисельність своїх опонентів. Згідно з відомостями історико-статистичного огляду старообрядництва Чернігівської єпархії, складеного колишнім діловодом ради Братства Св. Михайла Чернігівського Д. Скворцовим на основі даних благочинних єпархії за 1900 рік, їх мешкало близько 62385 осіб. З них 29593 попівців, 21850 біглопопівців, 10942 безпопівців [20, 352-365]. Майже у кожному старообрядницькому посаді чи слободі існувало по кілька молитовних будинків послідовників усіх наявних тут течій. Джерело також фіксує функціонування на Чернігівщині чотирьох скитів.

Таким чином, статистичні дані щодо старовірів не завжди точні. Жоден з укладачів звітів не міг відповідати за їхню достовірність. Навіть офіційна статистика, що виходила зі Святого Синоду, канцелярії начальників губерній, поліцейського управління, страждала неточністю, тому достовірні дані по статистиці розколу фактично відсутні. Існування цієї конфесійної групи було болючим для держави явищем і визнавалося тимчасовим. Старообрядництво, будучи гнаним та переслідуваним, мало невпинно скорочуватись. Ось чому відомості, які подавалися з місць на вимогу різних вищих інстанцій, перекручувалися таким чином, щоб показати скорочення числа старовірів у певній місцевості і створити сприятливішу картину розвитку боротьби з розколом. При цьому не слід забувати, що й самі старообрядці через репресивну політику влади та в силу особливостей свого віровчення дуже часто приховували свою конфесійну належність. З усього вищесказаного можна зробити висновок, що наявні дані стосовно чисельності виучуваної нами етноконфесійної групи приблизно встановити їхню чисельність.

1. *Пругавин А.С. Старообрядчество во второй половине XIX в. Очерки из новейшей истории раскола. – М.,1904.*
2. *Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел. Кн.8 дополнительная. История распоряжений по расколу. – СПб.,1863.*
3. *Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865.*
4. *Иваненко Д.А. Адрес-календарь. Справочная книжка Полтавской губернии на 1900 год. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1900.*
5. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД под. ред. Н.А. Тройницкого. Т.XXXIII. Полтавская губернія. – СПб., 1904.-351с.*
6. *Число сектантов в России // Полтавские епархиальные ведомости.-1899. – №6.*
7. *Державний архів Полтавської області. – Ф.83. – Оп.3.- Спр.32.*
8. *Державний архів Харківської області (далі ДАХО).- Ф.3.- Оп.175. – Спр.260.*
9. *ДАХО. – Ф.3. – Оп.174. – Спр.227.*
10. *ДАХО.- Ф.3.- Оп.193.- Спр.148.*
11. *ДАХО.- Ф.3.- Оп.189.- Спр.166.*
12. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД под. ред. Н.А. Тройницкого. Т.XLVI. Харьковская губернія. – Харьков: Центральный статистический комитет МВД, 1903.*
13. *Див. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии.- Отделение 1-5. – Харьков, 1852.*
14. *Исторический очерк единоверия.-СПб: В печатне В. Головина, 1867.*
15. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442.- Оп.533.- Спр.242.*
16. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Издание Центрального статистического комитета МВД под. ред. Н.А. Тройницкого. Т.XLVIII. Черниговская губернія. – Б.м., 1905.*
17. *Сектантство и раскол по последнему Всеподданнейшему отчету обер-прокурора Св. Синода //Миссионерское обозрение. – 1903. – №2.*
18. *Детальніше про місіонерську роботу РПЦ див.: О расколе, сектантстве и миссии по данным статистики //Миссионерское обозрение.-1902. – №4.; Отчет о состоянии и деятельности Братства святого Михаила, князя Черниговского, за восемнадцатый год существования (1 января 1906 г. – 1 января 1907 г.) //Черниговские епархиальные известия.-1907.-№13.; Отчет о состоянии и деятельности Братства святого Михаила, князя Черниговского, за двенадцатый год существования (20 сентября 1899 г. – 20 сентября 1900 г.) // Черниговские епархиальные известия.-1901.-№8.; Собеседование со старообрядцами в посаде Добрянке //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1896. – №6.*
19. *Раскольники и перепись //Полтавские епархиальные ведомости.-1897. – №16.*
20. *Скворцов Д. Историко-статистическое обозрение современного старообрядческого раскола в Черниговской епархии (Составлено на основе сведений, собранных в 1900 году) //Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. – 1901. – №10.*

Г.М. Голиш

ВІД ПІСОЧЕНА ДО "МАЯКА": НАЧЕРК СОЦІОІСТОРИЧНОГО ПОРТРЕТА С. ПІЩАНОГО ЗОЛОТОНІСЬКОГО РАЙОНУ НА ЧЕРКАЩИНІ

Сучасний етап вітчизняної історіографії позначений збільшенням частки досліджень з регіональної історії. У цьому зв'язку неабиякий гносеологічний потенціал має вивчення історії сільських населених пунктів. Особливої актуальності набуває дослідження минувшини сіл, які зайняли вагоме місце в українській історії. До таких, безперечно, належить село Піщане, яке має літописне минуле і відоме своїми славними трудовими традиціями всеукраїнського значення.

У історико-краєзнавчій літературі вже започатковано вивчення означеної проблеми. Зокрема, минулому Піщаного присвячено стислий нарис у фундаментальній праці з історії міст і сіл Черкащини [1, 281-289], проте попри фактографічну цінність поданого там матеріалу його інтерпретація страждає утилітарністю та ідеологічною заангажованістю. До окремих питань історії та сьогодення цього села звертався й відомий український краєзнавець М.Ф. Пономаренко [2, 3]. Проте донині відсутнє комплексне історико-краєзнавче дослідження с. Піщане на диверсифікованій джерельній базі з врахуванням сучасних історіософських підходів та акцентацією на

соціальних сегментах проблеми. З огляду на зазначене, метою дослідження є на основі стародруків, архівних та наративних джерел подати соціоісторичний портрет с. Піщаного Золотоніського району (Черкащина). Об'єктом дослідження визначено події історії Черкаського краю, а предметом – соціоісторичні явища минулого та сучасного с. Піщаного.

Село Піщане розташоване на рівнині у північно-західній частині Черкаської області обабіч автодороги державного значення Дніпропетровськ – Київ. Лежить воно при злитті річки Коврайця з допливом Дніпра Супоєм – колись повноводною, а нині змілілою водною артерією.

Нині в цьому селі площею 1468 га обліковано 1650 господарств, а його населення становить 3616 мешканців, що закріплює Піщане за цим показником у групі районних лідерів. Майже 40 % населення – молоді люди віком до 35 років, це відкриває втішні перспективи соціально-економічного розвитку села. Поряд з цим, природний приріст населення має стійкі мінусові показники. Для прикладу, в 2007 р. народилося 35 мешканців, померло ж 78 (-43) [4].

Піщане належить до одного з найстарших населених пунктів Черкащини, його історія сягає своїм корінням у сиву давнину. На території села виявлено археологічні знахідки новокам'яного, міднокам'яного та бронзового віків, скитської доби та черняхівської культури. У 1961 р. біля урочища Липове було знайдено в уламках човна 15 високохудожніх бронзових (з позолотою) ваз. Цей унікальний комплект грецького посуду кінця VI – поч. V ст. до н.е. засвідчив тісні економічні зв'язки наших предків з античним світом [5, 3].

Перша писемна згадка про населений пункт відноситься ще до третьої чверті XII ст., хоча є припущення про ще більш давню точку відліку його історії (IX ст.). Знаменитий Іпатіївський літопис повідомляє про таку подію, датовану 1169 р.: "Приде множъство Половец: разделившеся на двое, один придяша къ Переяславлю и сташа у Песочна"... [6, 357].

Вигідне географічне місцезнаходження Пісочена на перетині Супою і шляху від Переяслава до Желді визначило помітне стратегічне значення цього поселення вже від часу його виникнення. У києворуську добу Пісочен став справжнього богатирського заставою в боротьбі з кочівниками як опорний пункт допоміжної, Надсупійської лінії оборони. Це місто-фортецю спіткала доля багатьох інших: у 1239 р. монголо-татарське військо на чолі з Менгу-ханом стерло його з лиця землі. Відтоді сліди Пісочена загубилися на декілька століть.

Відродилося це поселення наприкінці XVI ст., щоправда, уже не в ранзі міста і під дещо іншою, однокореневою назвою: у тогочасних документах зустрічаємо "село Пісчане" [1, 282]. Щодо походження назви села, то логічною видається думка про віднесення Піщаного до ойконімів, які пов'язані з особливостями географічного середовища. Назва села вказує на те, що в структурі тамтешніх грунтів є чимало піску [7, 116]. Зрозуміло, це не можна трактувати буквально, бо в Піщаному таки переважають родючі чорноземи. До речі, у творенні топоніму "Піщане" спостерігаємо перехід прикметника "піщаний" в іменник.

На карті Г.Л. де Боплана осада позначена вже як укріплене місто під своєю архаїчною назвою "Пісочин" [8]. Після Куруківської угоди 1625 р. було утворено Піщанську сотню. З початком Національно-визвольної війни середини XVII ст. Піщане стало сотенним центром Черкаського (пізніше – Переяславського) полку. Піщанська сотня, у складі якої було 125 козаків (сотник – К. Федорович) відзначилася у битвах під Збаражем, Берестечком, Батогом та при облозі Львова [9, 91-93].

У 1666 р. піщанці приєдналися до масового повстання козаків Переяславського полку. Саме біля Піщаного в липні відбувся запеклий шестигодинний бій між повсталими і гетьманськими військами [10, 153].

Багато лиха жителі містечка зазнавали від турецько-татарських набігів. Найбільш руйнівні з них відбулися у 1672, 1678, 1692 рр. Так, історичні джерела доносять до нас інформацію про те, що взимку 1672 р. в Піщаному татари "людей много в полон поймали и животину отняли". [11, 6].З припиненням ворожих нападів містечко поступово втратило своє оборонне значення, а його фортифікаційна система занепала.

З описів Київського намісництва дізнаємося, що у 80-х рр. XVIII ст. у містечку налічувалося 535 дворів із населенням 1430 мешканців. Соціальний склад людності поселення відображав його козацький статус. Зокрема, 3 господарства були дворянськими, 4 – різночинськими, 7 належали церковникам, 229 – виборним козакам, 209 – козакам-підпомічникам і лише 97 репрезентували залежні верстви (посполиті та козацькі підсусідки). До речі, на один двір виборного козака тоді припадало пересічно 7,7 вола, 5,2 коня і 33 дес. землі, тоді як на одне господарство козака-підпомічника – лише 2,7 вола, 0,7 коня й 11 дес. грунтів. Левова частка родючих піщанських чорноземів належала колезьким асесорам М. Гриневичу і С. Гайворонському, полковому хорунжому І. Жилі та прапорщику І. Кандибі. [12, 110; 13, 264].

З ліквідацією полкового устрою, від 1781 р. Піщане увійшло до Гельмязівської волості Золотоніського повіту спочатку Малоросійської, а потім Полтавської губерній. Після селянської реформи 1861 р. містечко стало волосним центром* , тут наприкінці XIX ст. проживало 4,5 тис. мешканців [14, 369]. На 1910 р. у Піщаному налічувалося 996 дворів (зокрема, 788 козацьких, 141 селянський), а населення становило 5183 особи [15, 51]. Щороку людність містечка тоді зростала щонайменше на 50 осіб.

У пореформений час значно пожвавилося економічне життя. На початку XX ст. піщанці володіли сумарно близько 4970 дес. землі, причому, 8 господарств мали у своїй власності понад 50 дес. З другого боку, в містечку налічувалося 189 повністю безземельних господарств. Детальнішу інформацію про земельно-власницькі відносини в Піщаному подано в таблиці 1.

Табл. 1 [15, 118].

Дані про розподіл орного земельного фонду в м-ку Піщане на 1910 р.

Площа орної землі	*Менше 1 дес.*	*1 – 2 дес.*	*2 – 3 дес.*	*3 – 6 дес.*	*6 – 9 дес.*	*9 – 15 дес.*	*15 – 25 дес.*	*25 – 50 і більше дес.*
Кількість господарств	*88*	*99*	*101*	*232*	*124*	*86*	*56*	*21*

* *До Піщанської волості належали села Гладківщина, Дмитрівка, Матвіївка, Нова Гребля, Шабельники, Коврайські хутори та х. Моцоківка.*

Як випливає з наведеної таблиці, 288 господарств потерпало від малоземелля, 442 належали до середняцьких, а 77 були в різному ступені заможними.

Грунти оброблялися 323 плугами, 437 сохами і 880 боронами, в упряжі було 90 волів (їх мало 40 господарств) та 873 коней (694 господарства). У 1910 р. під жито було відведено 1172 дес., озиму – 64, яру пшеницю – 602, ячмінь – 234, овес – 509, гречку – 958, льон і коноплі – 105, городину – 211, баштан – 123, соняшник – 159.

Жителі містечка утримували тоді 1300 голів великої рогатої худоби (в т. ч. 600 корів), 800 – свиней, 1050 – овець, 6524 – курей, 578 – качок і 724 -гусей. 58 піщанців пасічникувало: усього в селі на той час налічувалося понад 1540 вуликів. Зібране збіжжя піщанці переробляли на 98 вітряках, 2 парових та 2 водяних млинах, 11 олійницях. Працювало чимало ремісників: 34 теслі, 23 кравці, 13 шевців, 23 ткачі, 5 ковалів. У містечку було 9 крамниць і кілька шинків, тут відбувалося три щорічні ярмарки і, як засвідчують документи, на них були "стечения очень многолюдные"[14, 369; 15, 121, 124, 128].

Релігійний культ піщанці відправляли у двох православних храмах – Троїцькій та Воскресенській церквах. Це були досить ошатні будівлі з чудовими банями та дзвіницями, а число прихожан у них майже збігалося з загальною кількістю населення [16, 12].

Помітні кроки були здійснені в галузі народної освіти. У 1865 р. було відкрито церковно-парафіяльну школу, 1872 – земську початкову а в 1878 р. – двокласне міністерське училище. Утім, освіта була доступною далеко не всім: на 1908 рік у земській початковій школі навчалося лише 47 хлопчиків, а в міністерському училищі – 177 хлопчиків і 13 дівчаток. Загальна ж картина в царині освіти була невтішною: перепис 1910 р. фіксує усього 28 % піщанців, які володіли грамотою, а неписьменність серед жінок становила 85 % [15, 120; 17, 17; 18, 165]. Попри вказане, декілька піщанців стали високоосвіченими людьми. Зокрема, в їхньому числі – М.Л. Тамара, відомий юрист і державний діяч, знавець східних мов; він працював російським послом у Персії і написав грунтовну працю "Економічне становище Персії" [19, 42-43].

Сотні жителів села стали учасниками російсько-японської та Першої світової війни, були відзначені нагородами. Так, кавалериста Т.М. Костюченка (1897 р.н.) за мужність у "війні проти німецьких супостатів, за царя і Вітчизну" нагородили Георгіївським хрестом 4-го ст. У боях на російсько-німецькому фронті відзначилися та були нагороджені Георгіївськими медалями Д. Мохонько, Я. Романенко та Ф. Шандра.

16 січня 1918 р. у Піщаному встановилася радянська влада, головою волревкому став селянин-бідняк Ю.Й. Буцик. Розпочаті тоді аграрні перетворення мали незавершений характер, бо в березні край був окупований австро-німецькими військами. Боротьбу з окупантами, гетьманцями, а пізніше з Директорією та денікінцями розгорнув місцевий партизанський загін на чолі з Ю. Буциком. Переділ землі було завершено вже на поч. 1920-х рр. [20].

З початком НЕПівського періоду Піщане, яке вже отримало статус села* , стало центром сільської ради, що входила до складу однойменного Піщанського району (з квітня 1923 р, Золотоніська округа) центр якого, одначе, знаходився в с. Прохорівка. За переписом 1926 р. у селі налічувалося 1437 господарств, а населення досягло пікових величин за всю його історію – 6378 жителів (3156 чоловіків і 3222 жінок) [21, 46].

Перші осередки колективного господарювання в Піщаному – ТСОЗи з'явилися у 1928 р. А в 1929 – 1930 рр. на хвилі суцільної колективізації в селі виникло відразу три колгоспи – "Нове життя" (голова правління М.М. Кононенко), ім. Шевченка (С.Т. Чмир) та ім. Ілліча (М.І. Соломаха) [11, 9].

Результатом масових "розкуркулювань" та виконання нереальних планів хлібозаготівель стала трагедія голодомору 1932 – 1933 рр., жертвами якої став кожний 5-й піщанець: тоді голодною смертю померло близько 1650 осіб. Сотні дітей, які стали сиротами, вдалося врятувати лише через створення колгоспних патронатів, де було налагоджено хоч якесь харчування [20].

Оговтавшися від голодного мору, вцілілі піщанці посилили свої трудові зусилля на колгоспній ниві. На 1937 р. у розпорядженні трьох колективних господарств було 7467 га землі, на 12 товарофермах утримувалося 819 коней, 537 голів ВРХ, тисячі свиней, овець, птахів, а мед збирали з 884 колгоспних вуликів. Функціонували 3 цегельні, водяний та 2 парових млини [22]. За успіхи в розвитку свинарства та конярства колгосп "Нове життя" став учасником Всесоюзної сільгоспвиставки. В 1930-х рр. у селі працювала амбулаторія, пологовий будинок, середня та початкова школа (понад 1000 учнів, 32 учителі), будинок культури. Сільська капела бандуристів завоювала в 1936 р. 2-е місце на обласній олімпіаді.

Відомим у краї був і місцевий осередок ТСОАВІАХІМу. У Піщаному працювали оборонні гуртки, діяла планерна станція, проводилися масові змагання з військово-прикладних видів спорту [23].

Однак ці успіхи затьмарювалися масовими репресіями другої половини 1930-х рр., їх жертвами стали 13 піщанців. Серед незаконно репресованих – учителі В. Скородід і С. Полуда, лікар М. Мартиненко, бухгалтер О. Дахно, колгоспники Д. Брус, М. Макаренко, Я. Романенко, І. Соломаха та ін. [20].

1127 піщанців стали учасниками війни з нацистською Німеччиною, кожний другий загинув у страшному воєнному вирі, в тому числі 55 було розстріляно окупантами. 439 жителів села удостоєно бойових нагород [24, 3]. Зокрема, орденом Леніна було відзначено підполковника Г.П. Прокопенка, 8 піщанців нагороджено орденом Червоного Прапора (в тому числі віце-адмірала Г.К. Чорнобая – 5-ма, льотчика М.Д. Колесника – 3-ма, танкіста І.В. Харину та авіатора І.Я. Іченського – 2-ма), 18 – орденом Слави (в т.ч. піхотинця М.М. Шандру – 2-го і 3-го ступенів), 19 – орденом Вітчизняної війни, 47 – медаллю "За відвагу", одного – медаллю Ушакова [25,129, 152].

У 1950 р. усі три піщанські колгоспи об'єдналися в єдине господарство – ім. Шевченка, до складу якого наприкінці 1950-х рр. було включено й колгосп ім. Мічуріна (Коврайські хутори). Господарство очолював талановитий організатор М.С. Бонь, а після його передчасної смерті у 1956 р. – І.П. Наумейко. З 1965 р. майже 12 років у Піщані головував І.В. Колєчкін,

---

* *За новим адміністративним поділом містечка як територіальна одиниця були ліквідовані*

а в 1975 р. його змінив І.О. Михайловський (трагічно загинув у автокатастрофі 1979 р.) Слід підкреслити, що усі ці роки піщанський колгосп, який з 1962 р. дістав назву "Маяк," демонстрував високі виробничі показники і мав статус "мільйонера"[26].

У 1950 – 60-х рр. у Піщаному велося значне соціально-культурне будівництво. Було повністю реконструйовано центр села, у 1956 р. відбулося урочисте відкриття одного з перших на Черкащині типових сільських будинків культури. 1962 р. було введено в дію нове приміщення сільської десятирічки. У селі функціонувала одна з перших і найпотужніших у районі дизельна електростанція, струм від якої одержували й інші села. Про успіхи колгоспного Піщаного розповідалося на багатьох сторінках республіканської та обласної преси, трудівникам цього села присвячувався й повнометражний документальний кінофільм "У далекому селі" (1959, Укркінохроніка) [27].

Знаковий етап історії місцевого господарства та села пов'язаний з керівною діяльністю багатогранної особистості й справжнього лідера М.С. Васильченка, який очолює "Маяк" з 1979 р. Уже наступного року після його приходу господарство було реорганізовано на радгосп, а в роки української незалежності набуло статусу агрофірми. СТОВ-агрофірма "Маяк" незмінно знаходиться в числі правофлангових серед сільгосппідприємств Черкащини та й усієї України. Нині це гіганський аграрний комбінат, що розгорнув господарську діяльність на 7656 га землі, має у своєму розпорядженні понад 100 одиниць потужної сільськогосподарської техніки (у тому числі сучасні імпортні комбайни "Домінатор", "Хольмер", "Ягуар", "Ропа", багатосильні трактори, автомобілі). Віднедавна введено в дію доїльний зал американського виробництва "Боу-Матік." У господарстві утримується понад 3280 голів ВРХ (в т.ч. 1000 корів), 7928 свиней (600 свиноматок). Щорічно виробляється близько 22 тис. т зерна, 35 тис. т цукрових буряків, 639 т соняшнику, удої молока на кожну корову перевершили 6-тисячний рубіж, а середньодобові привіси ВРХ на відгодівлі становлять 1015 г.

У агрофірмі є й власне переробне підприємство – мінім'ясокомбінат, де виробляється понад 20 видів м'ясної продукції. Вона реалізується в мережі фірмових торгових точок господарства. У 2006 р. чистий прибуток господарства становив понад 12 млн. грн., а рентабельність сягнула 46 %.

За унікальні виробничі досягнення у 1991 р. агрофірма "Маяк" була занесена до "Золотої книги українського підприємництва", а в 2001 р. нагороджена дипломом лауреата загальнонаціонального конкурсу "Вища проба." [26].

У різні роки кращих трудівників "Маяка" відзначили високими державними нагородами. За високі надої молока (понад 6,5 тис. кг на кожну корову) звання Героя Соціалістичної Праці у 1973 р.була удостоєна доярка М.Д. Слюсар [28].

Орденами Леніна була відзначена трудова звитяга доярки М.І. Дахно та бригадира Т.І. Капрана. 11 працівників господарства поціновані за свої трудові досягнення орденом Трудового Червоного Прапора, 15 – "Знак Пошани" (ланкова В.К. Рощин – двічі), 8 – орденом Трудової Слави 3-го ст. (доярка А.М. Заярна – 2-го і 3-го ступенів). Почесне звання "Заслужений працівник сільського господарства" присвоєно директору господарства М.С. Васильченку, зоотехнікам Р.П. Лівій та М.Д. Крикун, дояркам М.П. Коваленко і Є.Т. Олексієнко [26].

Указом Президента України від 12 листопада 2003 р. №1294 директору агрофірми "Маяк", почесному академіку Академії аграрних наук М.С. Васильченку за унікальні заслуги в організації сільськогосподарського виробництва було присвоєно звання Героя України [29]. До речі, серед очільників аграрного виробництва України він одним із перших поцінований цією найвищою відзнакою.

Наприкінці 1970-х – поч. 80-х рр. у Піщаному було зведено свиновідгодівельний комплекс "Золотоніський", розрахований на 63 тис. голів свиней, та найпотужний у краї комбікормовий завод*. Проте ці підриємства не витримали ударів ринкової стихії. Комбікормовий гігант по суті припинив своє існування і лише з 2005 р. тут розпочалися відновлювальні роботи. Ледь животів і свинокомплекс, який завдяки іноземним (арабським) інвесторам відновив нещодавно свою роботу і утримує нині понад 9 тис. голів [30].

У місцевій загальноосвітній школі І – ІІІ ступенів упродовж 27 років викладає математику відомий учитель О.О. Василенко, відзначений за свою працю почесним званням "Заслужений учитель України". Його перу належить досить цінне методичне видання "Серенада математиці" (у двох томах) та низка публікацій у педагогічній періодиці [31].

При сільському будинку культури працює три колективи, які носять почесне звання народних – аматорський хоровий колектив, самодіяльна агітаційно-художня бригада та хореографічний ансамбль "Любава". У селі функціонує історико-краєзнавчий музей, який має статус народного [4].

14 молодих піщанців узяло участь в афганській війні, В.М. Харина 1 вересня 1987 р. загинув у бою з моджахедами. Посмертно його було нагороджено орденом Червоної Зірки. Підполковник танкових військ І.Г. Сердюк узяв участь у бойових діях під час 4-ої арабо-ізраїльської війни і був відзначений єгипетськими нагородами: Золотим та Срібним орденами бойової Слави [20].

Декілька уродженців Піщаного здобули вчений ступінь. М.М. Воропай – доктор технічних наук, відомий український учений у галузі електрозварювання, один із соратників академіка Б.Є. Патона. Його заслуги відзначені Державною премією УРСР у галузі науки і техніки (1972 р.). Кафедрою українського мовознавства Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького завідує доктор філологічних наук, професор, авторка багатьох оригінальних праць з лінгвістики Г.І. Мартинова. В.З. Тарасюк здобув вчений ступінь кандидата медичних наук.

З іменем піщанця, заслуженого економіста РРФСР М.М. Кантемира (1925 – 1988 рр.) пов'язані становлення і розвиток Новоросійського пароплавства (Російська Федерація). Родом з Піщаного і відомий

---

* *Вказані виробничі об'єкти є самостійними і жодного стосунку до СТОВ агрофірма "Маяк" не мають.*

церковний діяч, архієпископ УАПЦ Ю. Міхновський. Серед шанувальників живопису визнанням користуються графічні полотна уродженця села, члена Національної спілки художників України В.П. Бакала [32].

Таким чином, соціоісторичний розвиток с.Піщане нерозривно пов'язаний із загальноісторичними трансформаціями України. Поряд з цим, у його історії та сьогоденні простежується чимало цікавих фактів і явищ, які є досить специфічними і заслуговують на увагу та врахування в конструюванні моделей соціального розвитку сучасного українського села. У подальшому вбачається доцільним подача соціоісторичних портретів інших сільських поселень із застосуванням застосованого в цій статті алгоритму дослідження.

1. *Піщане // Історія міст і сіл УРСР: В 26 т. Черкаська область. – К. 1972.*
2. *Пономаренко М.Ф. Золотоніщина. – Черкаси, 1991.*
3. *Пономаренко М.Ф. Золотоніщина в осадах. – Золотоноша, 2001.*
4. *Поточний архів Піщанської сільської ради.*
5. *Ганіна О.Д. Античні бронзи з Піщаного. – К., 1970.*
6. *Полное собрание русских летописей:В 2 т. – М., 1962. – Т. 1.*
7. *Янко М.Т. Топонімічний словник-довідник УРСР. – К., 1973.*
8. *Боплан Г.Л. Карта України // Фонди Золотоніського державного краєзнавчого музею.*
9. *Реєстр Війська Запорозького 1649 року: Транслітерація тексту. – К., 1995.*
10. *Історія Української РСР: У 9 т. – К., 1983. – Т. 3..*
11. *Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 167.*
12. *Аранденко Н. Записки о Полтавской губернии. – Полтава, 1849. – Т. 2. Золотоношский уезд.*
13. *Описи Київського намісництва 80-х рр. XVIII ст. – К., 1989.*
14. *Россия. Полное географическое описание нашого отечества / Под ред. В.П. Семёнова. – СПб, 1903.*
15. *Третья подворно-хозяйственная земская перепись въ Полтавской губернии 1910 года. Золотоношский уезд. – Полтава, 1913.*
16. *Клировая книга Полтавской епархии за 1902 г. – Полтава, 1902.*
17. *Центральний державний історичний архів у м. Київ. – Ф. 707. – Оп. 41. – Спр. 95.*
18. *Приложение к отчёту Золотоношской уездной земской управы за 1908 годъ. – Золотоноша, 1909.*
19. *Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь учёных и писателей Полтавской губернии съ пол. XVIII в. – Полтава, 1912.*
20. *Фонди народного музею історії с. Піщане.*
21. *Список поселень Черкаської округи. – Черкаси, 1926.*
22. *Червоний Жовтень. – 1937. – 18 листопада.*
23. *Там само. – 1941. – 12 березня.*
24. *ДАЧО. – Ф. Р-624. – Оп. 1. – Спр. 1.*
25. *Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни: Документи. Спогади. Статті. – Черкаси, 2000.*
26. *Архів СТОВ АФ "Маяк".*
27. *Центральний державний кінофотофоноархів. – № 1987.*
28. *Прапор Леніна. – 1973. – 8 листопада.*
29. *Вісник Золотоніщини. – 2003. – 16 листопада.*
30. *Дані управління економіки Золотоніської РДА.*
31. *Василенко О.О. Серенада математиці: в 2 т. – К., 1996; Х., 2003.*
32. *Результати польових досліджень // Особ. архів автора.*

О.М. Гончаренко

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ОСВІТА В РАЙХСКОМІСАРІАТІ "УКРАЇНА": ДО ПИТАННЯ ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ ТА СПРОБИ ПІДГОТОВКИ КВАЛІФІКОВАНИХ ФАХІВЦІВ (1941-1944 рр.)

Нацистська окупація України передбачала пограбування та експлуатацію аграрного сектору економіки, продовольчий та сировинний потенціал якого спрямовувався на відповідне забезпечення потреб вермахту та Третього Райху. Затягування військових дій лише посилювало тенденції економічної експлуатації ресурсів українського села, а потреби окупантів все зростали. Звісно, що без наявного кадрового потенціалу, "рекрутованого" до того ж з місцевого населення, окупаційна адміністрація не могла виконати поставлені перед нею завдання. Для повноцінної економічної експлуатації потрібні були не лише ті, хто "умів" відбирати усе необхідне, а й кадри, які б займалися проблемами управління сільськогосподарським виробництвом, захистом рослин, доглядом за тваринами, експлуатацією, ремонтом і обслуговуванням техніки та різноманітного устаткування. Зрозуміло, що без певної кількості підготовлених спеціалістів виконати ці завдання було неможливо. Кадрів, які залишилися у "спадок" від радянської влади, не вистачало, а тому їх потрібно було підготувати. Певні кроки у цьому напрямі здійснювалися представниками "нового режиму", хоч методи експропріації продовольчих і сировинних ресурсів у безпосередній окупаційній дійсності переважали.

Відповідно до зазначеного, об'єктом публікації є функціонування закладів вищої, середньої спеціальної та фахової освіти в окупованій Україні, предметом – проблеми підготовки кадрів для потреб сільськогосподарського виробництва. Мета статті – проведення аналізу роботи закладів освіти сільськогосподарського профілю, що діяли на теренах Райхскомісаріату "Україна".

Проблеми діяльності закладів освіти, що готували фахівців для потреб сільського господарства Райхскомісаріату "Україна", недостатньо вивчені. Окремі характеристики діючим в Україні навчальним закладам, які готували спеціалістів з середньою та вищою спеціальною освітою, наводить О.Потильчак. На його думку, гітлерівська політика у сфері підготовки спеціалістів зазначеного профілю не відзначалася послідовністю, спричинюючись гострою нестачею професійних кадрів [1, 782-790]. Функціонуванню закладів професійної освіти у військовій зоні окупації України присвятив публікацію В.Нестеренко [2, 102-110]. Окремі факти відкриття закладів освіти сільськогосподарського профілю на Сумщині наводить Г.Іванущенко [3, 101-103]. Цими невеликими за обсягом публікаціями і обмежуються напрацювання сучасної історіографії проблеми.

Розвиток освіти в окупованій нацистами Україні залежав від багатьох чинників. Найголовніший з них стосується того незаперечного факту, що керівництво Третього Райху, перебуваючи в полоні расистських ілюзій, системно і методично та загалом бездумно,

нищило осередки освітнього життя, що лишилися в країні і ледве жевріли, часто всупереч позиції партійних бонз. Якщо у період осені 1941 р. – зими 1942 р. спостерігалося певне відродження вищої, загальної середньої та фахової освіти, то на початку 1942 р. від цих явищ лишилися лише окремі фрагменти. Але невблаганний розвиток військових подій викликав потребу у кваліфікованих спеціалістах для різних галузей господарства. Тому гітлерівці були змушені відновлювати роботу окремих закладів освіти, прагнучи закрити дефіцит кваліфікованих працівників практично в усіх галузях господарства. Вимушеність і недовговічність цих освітніх заходів окупаційної адміністрації засвідчує той факт, що в 1942 р. виявилась повністю ліквідованою система загальної середньої освіти, котра виступає базисом та підґрунтям, на основі якого може існувати освіта вищого рівня. Проте і "нововведення" 1942 р. проіснували недовго. Вже наступного року їх згорнули, використавши як привід відсутність повноцінного практичного досвіду у випускників відкритих професійних закладів освіти. Плани на 1944 р. виявились вже нікому не потрібними, оскільки військова катастрофа Третього Райху стала невідворотною.

Окупувавши Україну, гітлерівські загарбники отримали у своє розпорядження деформовану радянською евакуацією та військовими діями систему освіти, практичне використання потенціалу якої могло прискорити перемогу над радянським режимом. Перші заклади освіти почали працювати вже восени 1941 р. Ініціатива їх відкриття належала українській інтелігенції та місцевій окупаційній адміністрації, представникам якої доводилось відновлювати зруйновану інфраструктуру, забезпечувати вермахт продуктами харчування.

Відновлення роботи вищих закладів освіти здійснювалося шляхом концентрації матеріально-технічних ресурсів, навчального обладнання і кадрів навколо одного навчального закладу. Так, у Харкові Зоотехнічний інститут, Ветеринарний інститут, Інститут сільськогосподарської механізації, Інститут агромеліорації та Інститут землевпорядкування, частина Інституту автошляхів увійшли до Інституту сільського господарства [4, 134]. Фактично на базі шести навчальних закладів був створений ВУЗ, який готував фахівців для сільського господарства.

У інших, не таких великих як Харків містах, заклади освіти відновлювали свою роботу на місці колишніх радянських ВУЗів. Так, в Умані увесь період окупації діяв сільськогосподарський інститут у складі плодоовочевого та агрономічного факультету. В осінні місяці 1941 та 1942 рр. дирекція вузу організувала вступні кампанії. Особи, які бажали стати студентами ВУЗу, вступних іспитів не складали. Від вступників вимагали атестат про закінчення середньої школи, довідку про рік народження, довідку лікувальної установи про стан здоров'я та характеристику місцевої влади [5]. Останній документ засвідчував лояльність молодих людей та їх батьків до окупантів. Навчальних місць у інституті не вистачало, а тому лише 20 % претендентів пройшли "конкурс документів".

Передбачалось, що повний курс навчання буде тривати три роки. У першу чергу до ВУЗу зараховували колишніх студентів старших курсів, яких зобов'язували закінчити випускний курс. Так, до складу студентів зараховували осіб, які закінчили кілька курсів Житомирського та Білоруського сільськогосподарських інститутів [6, 355]. До ВУЗу зараховували і колишніх учнів сільськогосподарських технікумів, зокрема, Тальнівського агротехнікуму. Так, Щирський Іван, студент II курсу технікуму, вибувши із нього у зв'язку із закриттям закладу 2.01.1943. р., вже наступного дня був зарахований на I курс Уманської вищої агрономічної школи [7, 70].

На випускних курсах двох факультетів інституту навчалося усього лиш по 3-5 осіб. Керівники ВУЗу і не збиралися збільшувати цей контингент, про що свідчать резолюції на заявах багатьох студентів: "Відмовити. Всі місця зайняті" [6, 66]. Абітурієнти, які пройшли відбір "за конкурсом документів", отримали запрошення з пропозицією прибути до Умані і розпочати навчання. Цілком очевидно, що навчальний процес у ВУЗі усе ж розпочався, оскільки відповідно до наказу від 19.12.1942 р. одну зі студенток виключили за порушення дисципліни, а її документи відправили до Бюро Праці [6, 91].

Приймальна комісія відмовляла частині вступників, якщо здобута ними освіта не відповідала профілю ВУЗу. Абітурієнтам, які закінчили кілька курсів педагогічних або медичних вузів, відмовляли у прийомі. Серед тих, хто не потрапив до числа зарахованих, були і колишні студенти закритого взимку 1941 р. Уманського учительського інституту [7, 411]. Але, "суб'єктивний фактор" спрацьовував і тут. Відмовляючи одним студентам, приймальна комісія надавала позитивну відповідь іншим, зокрема, колишнім студентам того ж педінституту. Сьогодні можна лише здогадуватись про причини незаконних рішень приймальної комісії.

Заяви та анкетні дані вступників дозволяють скласти певні уявлення про контингент абітурієнтів. Так, заяви на I курс плодоовочевого факультету подали 100 осіб, 98 % яких становили українці. З них – 28 осіб мешкали в Умані, інші представляли сільську місцевість Уманщини, Черкащини та Вінниччини [6, 56]. Але серед 50 вступників на агрономічний факультет лише один абітурієнт мешкав в Умані, усі інші представляли сільське населення навколишніх районів [6, 153]. Майже повна відсутність на цьому типовому "сільському" факультеті молодих уманчан, заперечує думку, що основною причиною вступу на навчання стало намагання уникнути відправки на роботу до Третього Райху. У цьому випадку на агрономічний факультет вступали б і представники міської молоді Умані. Проте основним контингентом стала сільська молодь, яка будь-що прагнула отримати спеціальність.

Бажання молодих людей навчатися переконливо засвідчує лист батька одного зі студентів, направлений 5.04.1942 р. секретарю інституту п. Кочелабо: "Будучи в березні цього року в м. Умані я заходив до В/ в канцелярію інституту де взнав, що в інституті розпочнеться навчання в найближчі місяці цього року, і що всі студенти про день навчання будуть персонально повідомлені. Можливо інститут працює, лише ми з Матвійком залишилися осторонь цього? Отже, по одержанні цього прошу дати відповідь на неясності по вказаному вгорі адресу". На звороті листа залишилася резолюція: "Повідомте, що навчання в Уманському сільськогосподарському інституті розпочнеться з 1 листопада. Подавайте заяву про

бажання продовжувати навчання. До заяви необхідно додати: залікову книжку, характеристику від місцевої влади та автобіографію" [6, 273].

Проте не всі студенти змогли продовжити навчання. Так, до дирекції Уманського сільськогосподарського інституту звернувся Юзефович Ігор, колишній студент Білоцерківського сільськогосподарського інституту, який через початок війни не встиг скласти заліки з ботаніки та латинської мови. У заяві про зарахування він просив надати дозвіл на складання академічної заборгованості у І кварталі 1942/1943 н.р. Однак цей молодий чоловік так і не приступив до навчання. На початку 1943 р. він вже просить відрахувати його зі складу студентів, оскільки не має можливості навчатися [6, 22, 25]. Неможливість продовжувати навчання через матеріально-побутові причини засвідчується і в інших документах. "Скільки буде коштувати навчання та місячне утримання в їдальні та гуртожитку хоча б приблизно коштами?" – запитували дирекцію інституту вступники [6, 21].

Частина молоді, не маючи можливості навчатися у ВУЗі, намагалася вступити до закладів освіти цього ж профілю, хоч і нижчого рівня, які знаходилися поблизу місця проживання їх батьків. Так, до керівництва інституту звернулися студентки, які просили повернути документи або переслати їх до Смілянської агрономічної школи. Була названа і причина – "Далеко та особливості проїзду по залізниці у військовий час" [6, 26, 29]. Ці заяви привезла мати однієї із студенток. Ще один студент 15.03.1943 р. просив повернути документи, оскільки переїздив до м. Чорний Острів Кам'янець-Подільської області до батьків і планував продовжити навчання у місцевій агрономічній школі [6, 14].

Більшість відкритих у період окупації сільськогосподарських ВУЗів здійснювала підготовку осіб, які не встигли закінчити навчання через початок війни. Наприклад, до Київського сільськогосподарського інституту вступали колишні студенти Глухівського та Білоцерківського інститутів. В інституті діяли факультети: агрономічний, механізації сільського господарства та електрифікації [8]. Таким чином, окупанти "економили" і прагнули максимально використати кадровий потенціал молоді, частково підготовленої у радянських навчальних закладах.

Статус колишніх сільськогосподарських інститутів упродовж 1942-1943 рр. був змінений. Так, Уманський сільськогосподарський інститут перетворився на вищу агрономічну школу. Аналогічною виявилось майбутнє і Житомирського сільськогосподарського інституту [9]. До Уманської сільськогосподарської школи приймали колишніх студентів, які закінчили 6 і більше семестрів. Аналогічні заклади освіти діяли у Києві, Боярці та Полтаві. Передбачалося, що після завершення "кінцевого курсу" весною 1943 р. учні цих шкіл складатимуть випускні іспити [10].

Проте повністю відмовитись від відкриття вузів сільськогосподарського профілю окупанти не змогли. Восени 1942 р. у Києві відкрили єдиний на Райхскомісаріат ветеринарний інститут. Передбачався прийом студентів на усі курси без іспитів. Навчання мало тривати 9 семестрів. На І курс прийняли 170 заяв. На 4 курсі та на 9 семестрі перебувало 60 студентів. Адміністрація планувала відкрити гуртожиток та їдальню. Опікувався відкриттям інституту керівник ветеринарного відділу Міністерства Сходу, міністерський радник д-р Вімман та представник Райхскомісаріату д-р Шварц [11].

В Райхскомісаріаті відновлювали роботу і середні спеціальні навчальні заклади. Так, в 1942 р. було відкрито сільськогосподарський технікум в Бобринцях [12] (Дніпропетровська область). Сільськогосподарська школа у Веселих Теренах, що на Криворіжчині, готувала фахівців зі спеціальностей "садівництво" та "городництво". У цьому ж регіоні працювала Ямчинська школа хліборобства і садівництва, у якій знаходилось 12 будинків, 23 навчальних класи, допоміжні майстерні та господарство на 402 га землі. Повний цикл навчання складав 4 роки [12]. Весною 1942 р. гітлерівці, зустрівшись з гострою нестачею професійних кадрів, змушені були розробляти програми відкриття навчальних закладів професійного спрямування. Так, у Житомирському генеральному комісаріаті передбачалося в 1942 році відкрити 8 середніх сільськогосподарських закладів освіти та 1 агрономічну школу [13, 178].

Звісно, що окупанти не могли обійтися без спеціалістів у галузі тваринництва, тому у жовтні 1941 р. було оголошено про набір учнів до Тальянського зоотехнічного технікуму. На І курс приймалися особи з освітою за 7 класів, на ІІ – учнів 8-9 класів середніх шкіл [14]. Ветеринарний технікум працював у Черкасах [15].

В Україні здійснювалась підготовка землевпорядників. Так, у Дніпропетровській землемірній школі, у якій навчалось 302 учні, з січня 1943 р. планувалося організувати курси з перекваліфікації землемірів області [16]. У липні 1942 р. у Полтаві почала працювати землевпорядча школа, у якій викладали 6 професорів та 8 доцентів. При школі діяло чотири кабінети: геодезичний, меліоративний, фізичний і хімічний [17]. Землевпорядчий технікум було відкрито у Дніпропетровську. На першому курсі технікуму навчалося 76 осіб, на другому – 47 [18]. В 1942 р. до технікуму вступили ще 60 осіб [19]. У багатьох періодичних виданнях були опубліковані матеріали про цей заклад освіти, викладачі та студенти якого під час проведення літньої практики в 1943 р. провели роботи з розмірювання землі. Передбачалося, що випускники технікуму отримають спеціальність інженера-геодезиста та інженера-землевпорядника [20]. Очевидно, що така широка "реклама" діяльності технікуму повинна була переконувати сільське населення України у неминучості обіцяної окупантами земельної реформи.

Разом з тим, у сферу підготовки фахівців вносив корективи фактор відсутності середньої освіти, тому до сільськогосподарських шкіл приймали колишніх студентів. Таким чином, поповнювався дефіцит повноцінних вступників, оскільки випускники народних шкіл, які отримували лише початкову освіту, не могли продовжити навчання у цих навчальних закладах. Лише "для здібних робітників, що пройшли практику, передбачався трьохрічний курс з кінцевим іспитом". Колишні студенти, які закінчили 6 і більше семестрів, навчалися 1 рік. Учні колишніх сільськогосподарських шкіл навчалися два роки. Саме на таких умовах здійснювався набір учнів до сільськогосподарських шкіл у Києві, Умані та Полтаві

[10]. Особи, які бажали вступити до цих закладів освіти, повинні були звертатися до німецьких органів управління – Генерального комісаріату у Києві, Київського генерального комісаріату та гебітскомісаріату в Умані.

Восени 1942 р. була відкрита сільськогосподарська школа в Боярці, що на Київщині. Передбачалось, що теоретичні заняття проводитимуться протягом двох зимових семестрів, а влітку учні працюватимуть у сільськогосподарських підприємствах. Закінчивши теоретичний курс, учні ще на один рік направлялись до очолюваного німецьким керівником підприємства. Після цього їх допускали до складання іспитів. Особи, які бажали вступити до цієї школи, повинні були до 25 жовтня 1942 р. подати заяву до Головного Відділу III E (Прохарчування та сільського господарства) при Генеральному Комісарі у Києві [10]. Проте вже у грудні 1943 р. відповідно до наказу райхскомісара України розпочалось закриття цих закладів. Окупанти знайшли і офіційну причину – недостатній практичний досвід у сільському господарстві, який необхідно було отримати у "практичних господарствах". Натомість відкривалися чотиримісячні курси, випускники яких могли вступати до фахових шкіл. Їх відкриття планувалось на осінь 1944 р. [21, 178].

Будь-яка виробнича система передбачає наявність фахівців найнижчої ланки, тих, хто безпосередньо виробляє продукцію. Тому гітлерівська адміністрація здійснювала певні кроки з відновлення роботи закладів освіти, які готували спеціалістів сільськогосподарського профілю – садівників, бджолярів, тощо. У м. Боярці діяли курси пасічників та годівників шовкопрядів [10]. Аналогічні школи та курси працювали у багатьох містах України.

Окупаційні адміністрації певну увагу приділяли і підготовці управлінських кадрів. Взимку 1943 р. було зібрано бригадирів та техніків земельних господарств кількох районів Миколаївщини, які добре працювали під час збирання врожаю. "Під час зимових місяців вишколено фахово цих хліборобів згідно з досвідом сільськогосподарських провідників. Вони мають працювати пізніше на відповідальних посадах як керівники громадських господарств або як допоміжні сили при сільськогосподарських провідниках у державних маєтках", – повідомлялось у місцевій періодиці [22].

Отже, гітлерівською окупаційною адміністрацією проводився комплекс непродуманих та непідготовлених заходів з реформування та пристосування до нових умов системи сільськогосподарської освіти. Основною причиною, відповідно до якої окупанти займалися питанням освіти, стала необхідність проведення більш ефективної економічної експлуатації населення країни. Але досить швидко окупанти відмовились від практики відновлення роботи ВУЗів сільськогосподарського профілю. На їх місці постали різноманітні вищі сільськогосподарські школи у Києві, Полтаві, Житомирі та Умані. В Україні працював лише один вуз сільськогосподарського профілю – ветеринарний інститут у Києві.

Під час окупації в Україні працювали сільськогосподарські технікуми, які готували агрономів, ветеринарних фельдшерів та спеціалістів іншого профілю. Були також відкриті заклади освіти, які здійснювали підготовку інженерів-геодезистів та інженерів-землевпорядників.

Контингент вступників здебільшого представляв випускників ще радянських шкіл та колишніх студентів, які не змогли закінчити навчання через початок війни. Знищивши шкільну освіту, окупанти навіть теоретично не могли забезпечити повноцінну роботу ВУЗів та середніх спеціальних навчальних закладів.

Аналіз діяльності закладів освіти сільськогосподарського профілю вказує на вимушеність, "хвилеподібність" та "хаотичність" дій окупантів, які і в умовах військової катастрофи не відмовлялись від расистських поглядів.

---

1. *Потильчак О. Нацистська політика у сфері підготовки спеціалістів із середньою та вищою спеціальною освітою в Україні (1942-1944 рр.) // Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України; Упоряд. Н.Маковська. – К., 2006. – Т. 1.*
2. *Нестеренко В. Професійна освіта у військовій зоні України у 1941-1943 рр. // Сумська старовина. – 2002. – № 10.*
3. *Іванущенко Г. З історії освітнього життя на Сумщині періоду німецької окупації 1941-1943 рр. // Сумський історико-архівний журнал. – 2005. – № 1.*
4. *Кучмаренко В. Наукові установи Української Академії Наук на окупованих територіях України в 1941-1944 роках // Історія української науки на межі тисячоліть: Зб. наук. праць / Відп. редактор О.Я.Пилипчук. – К., 2007. – Вип. 30.*
5. *Оголошення // Уманський голос. – 1941. – 16 жовтня.*
6. *ДАКО. – Ф.Р-2047. – Оп. 1. – Спр. 3.*
7. *ДАКО. – Ф.Р-2047. – Оп. 1. – Спр. 2.*
8. *Київський сільськогосподарський інститут // Нова Україна. – 1942. – 30 квітня.*
9. *Некролог про смерть доцента, кандидата зоотехнічних наук В.С.Кушніренка // Голос Волині. – 1942. – 3 грудня.*
10. *Сільськогосподарські школи України // Голос Волині. – 1942. – 3 листопада.*
11. *Ветеринарний інститут у Києві // Голос Волині. – 1942. – 23 вересня.*
12. *Бобринецький сільськогосподарський технікум // Дніпропетровська газета. – 1942. – 12 листопада.*
13. *Агрономічна школа на Криворіжчині // Голос Волині. – 1942. – 5 листопада.*
14. *Оголошення про набір учнів до Тальянського зоотехнічного технікуму // Уманський голос. – 1941. – 26 жовтня.*
15. *Бібліотеки в Черкасах // Дніпропетровська газета. – 1942. – 21 листопада.*
16. *У землемірній школі // Дніпропетровська газета. – 1942. – 26 грудня.*
17. *Землевпорядча школа в Полтаві // Дніпропетровська газета. – 1942. – 3 листопада.*
18. *Землевпорядний технікум // Дніпропетровська газета. – 1941. – 23 листопада.*
19. *Студенти на практиці // Дніпропетровська газета. – 1942. – 22 серпня.*
20. *Студенти землевпорядчого технікуму розміряють землю селянам // Урядові Дунаєвецькі вісті. – 1943. – 15 липня.*
21. *Гінда В., Василенко Л. Школа в політиці ОУН та німецько-фашистського окупаційного режиму на Вінниччині // Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. статей / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 2.*
22. *Спеціальний вишкіл випробуваних хліборобських сил // // Українська думка. – 1943. – 8 березня.*

Т.О. Дорош

"ВИХОВАННЯ" РАДЯНСЬКОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР В УМОВАХ СТАНОВЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-КОМАНДНОЇ СИСТЕМИ (20 і рр. XX ст.)

У 20 х рр. XX ст. молода радянська держава поставила собі за мету "виховати" не просто нове покоління фахівців сільського господарства, що саме по собі в усі періоди розвитку України мало стратегічне значення. Радянська влада прагнула створити ідеологічно лояльну, соціально "чисту", безвідмовно слухняну "радянську" інтелігенцію. Актуальність вивчення специфіки такого "виховання" не викликає сумніву, а з огляду налагодження конструктивних взаємин між різними соціальними верствами сучасного українського суспільства – має науково-практичне значення.

У попередніх історичних дослідженнях вчені зверталися до окремих аспектів формування "нової" (радянської) аграрної інтелігенції, аналізуючи певні характерні особливості цього процесу. Зокрема, М.М. Кузьменко зосередився на аналізі діяльності науково-педагогічної інтелігенції [1; 2], Г.В. Касьянов акцентував свою увагу на висвітленні репресивної політики радянської держави по відношенню до представників земельної інтелігенції [3], Г.І. Філатова та Б.І. Хорошун розглядали специфіку партійного керівництва підготовкою спеціалістів сільського господарства [4; 5] і т. ін. Проте загальний аналіз історіографії з цього питання дає можливість стверджувати, що процес виховання "радянської" сільськогосподарської інтелігенції 20 х років XX ст. цілеспрямовано не вивчався, що стало предметом нашого дослідження.

Метою статті виступає аналіз цілей, методів та засобів процесу "виховання" "нової" сільськогосподарської інтелігенції УСРР у 20 х рр. XX ст.

В історіографії зазначеного періоду міцно утвердилися два визначення, що стали домінуючими: "соціалістична" та "нова радянська" інтелігенція [1, 28]. Однак авторка даної статті вважає за доцільне використовувати у своїй роботі терміни "нова" та "радянська" сільськогосподарська інтелігенція як синоніми з метою більш чіткого контрастування із визначенням "стара", тобто дорадянська, інтелігенція та уникання можливого питання про існування "старої радянської" інтелігенції.

Зауважимо, що аграрна інтелігенція включає в себе широке коло спеціалістів і службовців – людей, професією яких є кваліфікована розумова і творча праця в галузі сільського господарства, що вимагає спеціальної підготовки. Фахівці такого рівня – це агрономи, зоотехніки, ветпрацівники, інженери, техніки, землеміри, землевпорядники тощо.

Отже, у 20 х рр. XX ст. Комуністична партія України проголосила курс на прискорену і масову підготовку нових спеціалістів сільського господарства, діяльність яких не суперечила б ідеологічному курсу та загальнодержавним цілям. Варто зауважити, що даний процес мав загальносоюзні масштаби. В той же час об'єктивних передумов для цього не було: "дорадянські" аграрії, так звана "стара" сільськогосподарська інтелігенція, мали усі необхідні агрономічні знання, володіли землеробською культурою і технікою та, врешті-решт, ефективно працювали. Однак держава "робітників і селян", що активно розбудовувалася в цей період, не могла дозволити існування ідеологічно й класово ворожих інтелектуально освічених фахівців, які могли становити загрозу новому режиму.

Проте розбудовувати соціалістичну країну без допомоги "старої" еліти виявилося неможливо. Отож, після встановлення радянської влади в Україні було вирішено розпочати підготовку "нової", радянської інтелігенції, вірної ідеалам Комуністичної партії, що і спричинило початок тотальної "радянізації" сільськогосподарської наукової еліти.

Поняття "радянізація" виникло на початку 20 х рр., а його творцем була політична номенклатура, яка визнала суть та складові цього процесу за основний тактико-стратегічний курс радянської держави в галузі освіти, науки та культури. "Радянізація" торкалася базових основ життєдіяльності всієї системи суспільства, її змісту та функцій відповідно до більшовицької концепції соціалізму [1, 168 169]. Цілком зрозуміло, що в процесі "радянізації" держава певним чином впливала на "нову" аграрну інтелігенцію, тобто остання поставала об'єктом соціальної модернізації, а не суб'єктом суспільно-політичного та соціально-економічного життя.

Курс на формування "радянської" сільськогосподарської інтелігенції відповідав основним завданням розбудови соціально однорідного суспільства в умовах функціонування усіх без винятку державних органів влади при монопартійній системі. Освітня і кадрова політика радянської держави у реалізації поставленого завдання виглядала цілком закономірною і логічною: вона забезпечувала соціально-професійні, інтелектуально-духовні, політико-ідеологічні та економічно-технологічні основи свого функціонування. Найважливішим соціальним завданням тоталітарного режиму в УСРР на початку 20 х рр. XX ст. стало залучення аграрної інтелігенції до радянського будівництва на рівні повсякденності та формування серед неї політично активного й ідеологічно лояльного до державного курсу ядра.

Реалізовувати поставлене завдання більшовики розпочали відразу після утвердження своєї влади в Україні.

У першу чергу радянську владу не задовольняв соціальний склад студентів ВНЗ республіки на початку 20 х рр., оскільки пролетарсько-селянські вихідці складали лише близько третини усіх, хто навчався у вищій школі. Наприклад, у Харківському інституті сільського господарства й лісництва дрібна буржуазія міста й села, залишки дворянства і купецтва становили понад 64 %, селяни і робітники – 30 %, інші – 6 % [5, 136]. Соціальний критерій мав стати і в результаті став одним з найважливіших. Розв'язання питання про джерела формування "нової" аграрної інтелігенції було однозначним – інтелігенція не повинна бути соціально та ідеологічно ворожою. Виходячи з цього, першим і головним джерелом її формування радянська влада зробила пролетарське середовище. Вищі навчальні сільськогосподарські заклади відтепер були основним осередком формування нової

інтелігенції, оскільки під час вступу до них перевага надавалась вихідцям з робітничо-селянського середовища. Щоб захистити їх від конкуренції сильніших абітурієнтів – вихідців з інтелігенції, службовців тощо, усі вищі навчальні заклади кожного року складали певну розкладку місць і суворо стежили за соціальним складом абітурієнтів і студентів. Такий відбір був невипадковим і диктувався основним завданням вищих навчальних закладів, яке полягало у вихованні "нової робітничо-селянської інтелігенції" [6, 371].

Так, уже у 1922 р. періодичні видання Донбасу, дублюючи зміст партійних й урядових вказівок та інструкцій, повідомили, що "всі вищі школи повинні комплектуватися не по-старому – дітьми заможних, а бідняками з робітничо-селянського середовища" і, "за положенням, 40 % з усіх, хто навчається, повинні бути з пролетарського елемента" [7, 2]. Наприклад, у 1924 р. Луганський сільськогосподарський технікум отримав інструкцію, підписану головним інспектором сільськогосподарської освіти та заступником голови головної професійної освіти, у якій приймальній комісії технікуму пропонувалося просто відібрати з учнів, відряджених школами, "найбільш придатних у соціальному відношенні" [8, 33]. Такі чи подібні вказівки отримували впродовж 20 х років усі навчальні заклади України. Загалом, фільтрація потенційних представників майбутньої інтелектуальної верстви аграрного сектору економіки держави проводилась уже серед абітурієнтів вищих та профтехнічних навчальних закладів.

Однак реальність вносила свої корективи, і досить скоро з'ясувалося, що абітурієнти – вихідці з селян і робітників – не мають необхідного для вступу у навчальні заклади рівня знань і навичок. З метою створення реальної можливості для вступу вихідців з пролетаріату до вищих навчальних закладів, що "давало можливість відібрати у буржуазії й буржуазної інтелігенції привілеї на вищу освіту" [9, 95], а також для полегшення подальшого навчання цих студентів було організовано систему робітничих факультетів (далі – робітфаків) при вищих навчальних закладах. Саме вони стали головним знаряддям пролетаризації вищої школи. В Україні планомірне будівництво робітфаків розпочалося у 1921 р., а саме – 7 березня, коли РНК УСРР прийняла декрет "Про організацію робітничих факультетів" і зобов'язала Нарком освіти відкрити дворічні робітфаки, у тому числі сільськогосподарські у Харкові, Києві та Одесі [6, 95]. З 1922 р. почав діяти робітфак при Кам'янець-Подільському сільськогосподарському інституті, над яким Виконком Комінтерну в лютому 1923 р. встановив політичне шефство [5, 136], а також в інших містах України. Тому у наступні роки випускники робітфаків вже складали значний відсоток серед тих, хто вступав до вищих навчальних закладів. Як зазначала з цього приводу радянська дослідниця Н.Катунцева, "робітфаківська робітничо-селянська молодь внесла до мас студентства пролетарську ідеологію..., змінила соціальний склад ВНЗ, зробивши їх дійсно радянськими..." [10, 141]. Отже, за допомогою робітфаків, створених на початку 20 х років, почалася активна пролетаризація вищої школи.

Формування "нової" інтелігенції відбувалося головним чином за рахунок робітників і селян. До цього процесу залучалися також партійні активісти, так звані "висуванці" з КП(б)У, КСМУ, профспілок, а також співробітники ДПУ, які, у свою чергу, також обов'язково були вихідцями із робітничих і селянських сімей. Впродовж першої половини 20 х років загалом більше 3,5 тис. партійців України отримали спеціальну вищу освіту різних напрямів у вищих навчальних закладах республіки [6, 370; 11, 2]. Отже, партійність і робітничо-селянське походження були тими характеристиками, які часто супроводжували одна одну й складали головний критерій приналежності до "радянської" інтелігенції. Крім того, радянська влада не лише активно сприяла поповненню рядів студентів сільськогосподарських ВНЗ вихідцями з робітників і селян, а й цілеспрямовано витісняла з них представників кулацьких елементів. Так, у циркулярі ЦК КСМУ усім губкомам № 377 від 1921 р. зазначалося: "…у зв'язку з переважним поповненням сільськогосподарських шкіл дітьми кулаків та інших заможних селянських елементів необхідно звернути серйозну увагу на поліпшення складу тих, хто навчається у цих школах, шляхом поповнення їх членами Спілки.

У наявних сільськогосподарських школах і технікумах посилити політпросвітницьку роботу, створюючи з числа найбільш близьких до нас елементів, однак з особливою обережністю, осередки КСМУ.

Робота по залученню уваги до сільськогосподарської освіти повинна стати постійною для селянських осередків, для чого Губком КСМУ спільно з відділами сільськогосподарської освіти Губпрофосвіти, за допомогою робітників Земвідділу та Всеробітземлісу, повинні розробити цілу низку бесід та детальних конспектів до них, як керівництво для осередків" [12, 17].

Також на місця надходили директиви Народного комісаріату освіти, виконання яких ретельно контролювалося місцевою владою. Усіх кандидатів до вступу в заклади сільськогосподарської освіти піддавали всебічній класовій перевірці, яку проводили місцеві партійні й комсомольські організації. Ті абітурієнти, які задовольняли висуненим вимогам, спочатку затверджувались повітовими або губернськими комісіями, а потім зараховувались до списку студентів [13, 163]. Крім того, для вступу до закладів сільськогосподарської профосвіти до заяви треба було додати відряджувальне посвідчення від партійної, комсомольської чи комнезамівської організації або від райвиконкому (для селян узагалі), а також посвідчення про соціальний стан батьків (останнє – для вступників до профшколи) [14, 114]. Але на цьому перевірки соціального складу студентства не закінчувались. У 1924 р. губернські інспектори профосвіти отримали циркуляр "Про академічні перевірки учнів технікумів і педкурсів", відповідно до якого губернські інспектури мали щорічно створювати комісії для проведення перевірок академічної успішності й соціального складу студентів [8, 46].

Для політичного керівництва того часу ідеологічно рафінована інтелігенція повинна була стати основою у ході зміцнення режиму, однак курс на масову й прискорену підготовку фахівців сільського господарства призвів до пріоритету кількості над якістю. Тим не менш, низький професійний та загальний культурний рівень більшості

представників "нової" радянської інтелігенції цілком задовольняв владу з низки конкретних причин. По перше, такий освітньо-культурний рівень сільськогосподарської інтелігенції дозволяв їй виконувати всі першочергові функції і покладені на неї завдання радянської влади. Адже функції та завдання представників аграрної інтелігенції полягали лише в одному: чітко і безвідмовно виконувати настанови партійних організацій. В умовах становлення адміністративно-командної системи "партійні чиновники, зазвичай некомпетентні у сільському господарстві, давали представникам земельної інтелігенції вказівки, що, коли, як і де сіяти, удобрювати, сапувати, збирати тощо" [15, 48]. По друге, існування високоосвічених і висококваліфікованих спеціалістів аграрного та гуманітарного профілю в державі, на чолі якої стояли люди у більшості своїй із середньою чи початковою освітою, створювало б ситуацію, невигідну та навіть небезпечну для самих представників влади. І, по третє, керувати людьми з обмеженим рівнем знань набагато легше, ніж людьми, здатними критично мислити й співставляти інформацію з різних наукових галузей, які в будь-який час можуть створити альтернативу існуючій владі.

Таким чином, джерелами формування "радянської" аграрної інтелігенції стали робітничо-селянське та партійне середовище, а також частина лояльної до влади "старої" інтелігенції. Основними засобами виховання "нової" інтелігенції стали розширення та реорганізація мережі професійної сільськогосподарської освіти, комуністичне виховання студентства, "перевиховання" "старої" аграрної інтелігенції, "висуванство". Процес "виховання" "нової" інтелігенції спрямовувався та пильно контролювався партійними і комсомольськими організаціями, профспілками, органами місцевої влади. Однак цей процес не міг проходити автономно, не відчуваючи на собі вплив інших факторів, адже все у житті знаходилося і знаходиться у взаємозв'язку та взаємозалежності. Так, більшовицькі ідеологи, моделюючи бажаний образ "нової" інтелігенції, не врахували повністю вплив таких факторів, як економічні проблеми та перетворення у соціально-політичній сфері, що призвели до негативних змін у психологічному стані сільськогосподарської інтелігенції, трансформації її світоглядної позиції і, відповідно, до неоднозначного, внутрішньо негативного, при зовнішній здавалося б лояльності, ставлення до радянської влади та її політики. В результаті штучно створений тип "нової" аграрної інтелігенції не відповідав тому образу, який був запланований. Цілком зрозуміло, що це не могло задовольнити радянську владу, але вона, хоча й не довіряла місцевій сільськогосподарській інтелігенції, змушена була миритися з невідповідністю запланованих нею та отриманих на практиці результатів з формування "нової", цілком радянської, пролетарської інтелігенції. Адже лише цю верству можна було використовувати для розв'язання низки найважливіших завдань.

Подальші наукові розвідки з даної проблеми можуть бути проведені шляхом аналізу та зіставлення методів впливу радянської держави на дві групи сільськогосподарської інтелігенції – "стару" та "нову", а також з'ясування особливостей адаптації "дорадянської" аграрної інтелігенції до нового ладу.

---

1. *Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція в УССР 20 30 х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: Норд-Прес, 2004.*
2. *Кузьменко М. Репресивна політика сталінського режиму стосовно науково-педагогічної інтелігенції Радянської України у 20 30 роки XX ст. // Схід. – 2002. – № 2 (45).*
3. *Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920 х – 30 х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, 1992. – 176 с.; Касьянов Г. "Диктатура пролетаріату" і наукова інтелігенція: Україна, 1920 і роки // Вісник Академії наук України. – 1992. – № 6.*
4. *Филатова Г.И. Партийное руководство подготовкой специалистов сельского хозяйства (1928 1932) // Вопросы истории КПСС. – 1970. – № 7. – С. 71 81; Хорошун Б.И. Руководство Коммунистической партии подготовкой и воспитанием специалистов сельского хозяйства (опыт партийной организации Украины 1921 1925 гг.). – К., 1976.*
5. *Хорошун Б.І. Діяльність комуністичної партії України по перебудові і розвитку сільськогосподарських навчальних закладів у 1921 1925 рр. // Наукові праці з історії КПРС (Міжвідомчий науковий збірник). – К.: Вища школа, 1976. – Вип. 81.*
6. *Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського Уряду. 1917 1959 рр. Зб. док. Т. 1 (1917 – червень 1941 рр.). – К.: Держполітвидав УРСР, 1959.*
7. *Лягущенко А. Школьное строительство // Красный пахарь. – 1922. – № 24.*
8. *Державний архів Луганської області. – Ф. Р 1915. Луганський сільськогосподарський технікум імені Тімірязєва Народного Комісаріату освіти, Луганськ, Луганського повіту Донецької губернії. – Оп. 1. – Спр. 15. Циркуляр Народного комиссариата просвещения об образовании ячеек содействия "обществу Осавиахим". Выписка из постановления Совнаркома УССР об утверждении штатов технического и административного персонала. Объяснительная записка об организации сельскохозяйственных техникумов и др. – 24.03. 29.12.1924.*
9. *Советская интеллигенция (История формирования и роста. 1917 1965 гг.). – М.: Мысль, 1968.*
10. *Катунцева Н.М. Опыт СССР по подготовке интеллигенции из рабочих и крестьян. – М.: Мысль, 1977.*
11. *Ольховой Б. По поводу вербовки в ВУЗ'ы // Луганская правда. – 1925. – № 180.*
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. Центральний Комітет компартії України. – Оп. 20. – Спр. 605. Циркуляры, инструкции и телеграммы ЦК КП(б)У КСМУ об усилении работы комсомольских организаций на селе, восстановлении сельского хозяйства, сборе продовольствия в помощь голодающим, переходе к новой экономической политике и другим вопросам. – 1.09. 27.12.1921.*
13. *Изменения социальной структуры советского общества: (1921 – середина 30 х годов). – М.: Мысль, 1979.*
14. *Селянський календар-порадник на 1926 рік. – К.: Держвидав України, 1925.*
15. *Дорош Т.О. Комуністична партія та дорадянська сільськогосподарська інтелігенція України: історія взаємовідносин (20 і – початок 30 х рр. XX ст.) // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 16. – Луганськ, 2007.*

О.В.Дроздова

СВЯТО-МАКАРІЇВСЬКИЙ КАФЕДРАЛЬНИЙ СОБОР: ОКРЕМІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ, РОЗВИТКУ ТА ВПЛИВУ НА ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ ПРИХОЖАН

Знання про церковну діяльність є важливим чинником підвищення рівня духовної культури особистості. У часи демократичних перетворень важливими видаються знання з проблематики релігії та церкви, зокрема конституційно-правових принципів віросповідання, вміння правовими засобами вирішувати проблеми в діяльності релігійних організацій – орієнтуватись у державно-церковних відносинах, що визначає актуальність дослідження.

Брак об'єктивної інформації та незнання правової проблематики церковної діяльності спричинює нерозуміння державно-церковних відносин, механізму практичного вирішення проблем, пов'язаних правовим регулюванням свободи віросповідання, подолання міжцерковних і міжконфесійних конфліктів, нормалізації релігійного життя в Україні.

Опрацювання значного масиву історичної літератури засвідчило, що в українській історіографії бракує досліджень з цієї проблематики. Переважна більшість праць з історії розвитку Полтавщини мають узагальнюючий характер і становлять окремі розвідки в наукових виданнях [1, 2, 3]. Окремий сегмент історіографії займають дослідження І.Огієнка, М.Грушевського, А.Колодного, Е. Бистрицької, І. Зуляка, В.Машукова [4, 5, 6, 7, 8], праці яких є першими спробами відобразити минуле української церкви.

В останні роки XX століття відбулися наукові конференції, присвячені дослідженню історії церкви та міжконфесійних відносин [9, 10, 11].

Метою статті є спроба узагальнити позитивний досвід щодо діяльності Свято-Макаріївського кафедрального собору в поширенні моральності та віри серед місцевого населення досліджуваного регіону, а також виявити причинно-наслідкові зв'язки між розвитком держави та становленням Свято-Макаріївського кафедрального собору. Об'єктом дослідження є історія української церкви, предметом – діяльність Свято-Макаріївського кафедрального собору.

Результати публікації слугуватимуть для подальшого дослідження історії розвитку Свято-Макаріївського собору й церковній історії Полтавщини.

Православні храми – сіль землі. Подібно до того, як сіль зберігає продукти від псування, так і церква береже людство від морального розпаду.

Історичні джерела та архівні матеріали свідчать, що Свято-Макаріївська церква в Полтаві була збудована в 1901-1903 роках у передмісті Кобищанах на кошти, що заповідав купець Л.В.Колесников. Освячена єпископом Полтавським і Переяславським Іларіоном в 1904 році на честь преподобного мученика Макарія Канівського – архімандрита Овруцького, Переяславського чудотворця, а приділ з правого боку – в ім'я пророка Іллі. Достовірно невідомо, чому храм було названо саме на честь преподобного Макарія.

Полтавці берегли пам'ять святого Макарія, що був архіпастирем Полтавсько-Переяславської єпархії й прийняв мученицьку смерть від монголо-татар.

Свято-Макаріївський кафедральний собор є мурованою, одноверховою спорудою, апсида храму гранчаста. Центр увінчано маківкою на світловому восьмерику, який із західного боку сполучається з наметовою дзвіницею. Після знищення в 1962 році Преображенської церкви у Полтаві, Макаріївський храм став соборним й одночасно кафедрою преосвященних архієреїв Полтавської єпархії [12, 506].

В інтер'єрі Свято-Макаріївського храму збереглися розписи початку XX століття, а також ікона Горбанівської Богоматері (1786р.) [12, 506].

Народні перекази свідчать, що в другій половині XVIII століття під Полтавою, в селі Горбанівці, стояла пасіка козака Горбаня. Коли він косив сіно, то знайшов у траві ікону Богоматері. Лезо коси вдарило і поламалося, втрапивши в обличчя святого образу, після чого з правого ока Богородиці потекла сльоза (до речі й нині, придивившись, можна помітити виразний слід сльози над правою щокою Богоматері). Горбань був вражений. З почуттям глибокого благоговіння він виголосив молитву до Небесної Цариці і, осінивши себе хресним знаменням, підняв святу ікону й відніс її до своєї хати. Швидко рознеслась вість про знайдення ікони; і полинув потік православних до неї на молитву й поклоніння. Перед нею почали відбуватися духовні й фізичні зцілення.

При Різдво-Богородичній церкві села Горбанівки є особлива книга, в яку записувалися чудесні знамення та зцілення від чудотворної Горбанівської ікони. Записи свідчать, що за допомогою Богородиці отримали чудесні зцілення від хвороб такі особи:

1. "У 1826 році помічниця Катеринославської губернії Катерина Романівна Подольська занедужала на незрозумілу хворобу: кожен день на початку одинадцятої години страждала неймовірно, відчуваючи охолодження у шлунку, з тріщанням костей та судомами. Лікарська допомога не полегшувала її страждань впродовж чотирьох років. Помолившись же палко перед Горбанівською чудотворною іконою, вона відчула себе здоровою, і хвороба її більше не поверталася" [13, 54];
2. "У 1848 році дружина поміщика Щербака, мешканця м.Старих Санжар Полтавського повіту, Ганна Тимофіївна під час обіду подавилась і потім не могла проковтнути жодної краплі води. По вірі ж і уповзанню на всесильну допомогу Цариці Небесної, після молебня перед Горбанівською чудотворною іконою з водосвяттям, вона без перешкод напилася святої води і стала здоровою" [13, 54].

У зв'язку з цим у XVIII столітті на місці знайдення образу віруючі побудували храм, де розмістили Горбанівську ікону. Цікаво, що на місці явлення ікони забило джерело, вода якого має цілющі властивості (воно існує дотепер).

У середині XIX століття полтавці влаштували хресний хід Горбанівської святині. 13 липня 1850 року в супроводі духівництва, мирян її урочисто несли містом до Успенського собору. Полтавці від малого до старого зі сльозами, квітами, подарунками зустрічали ікону, наче саму Богородицю. Цей звичай існував до 30-х років XX століття. У 1937 році

Горбанівська церква була зруйнована, але Горбанівську ікону вдалося врятувати. За словами церковних співів, ікона Божої Матері, звана "Горбанівською", є "заступницею і похвалою землі нашої Полтавської" [14, 46].

Написана ікона на залізному листі, який має в довжину 6, в ширину – 5 вершків. З повідомлень ми можемо говорити про те, що вона знайдена на початку 30-их років XVIII століття. Достовірність цього базується на свідченнях священика села Горбанівки о.Василя Павловського, які він отримав від свого батька священика Іоанна і свого діда священика Євтихія Павловських. Всі вони спадкоємно священствували при Горбанівській церкві: отець Євтихій – 51 рік, отець Іоан – 13 літ і отець Василь – 47 літ.

У Свято-Макаріївському храмі чудотворна ікона Божої Матері знаходиться з правого південного боку іконостасу в кіоті у срібній рамі; на іконі срібна позолочена риза, прикрашена 57-ма діамантами, що були пожертвувані полковником Онисимовим у 1864 році. У 1896 році виготовлена інша срібна риза на кошти жертводавиці В. Н. Летуновської.

На благоустрій Свято-Макаріївського храму здійснювали пожертви й інші меценати. Так, у 1850 році за допомогою пожертв полковника Онисимова і баронеси Губберт був зроблений дерев'яний купол, споруджена мурована триярусна дзвіниця та встановлено новий іконостас. У 1887 році храм було наново відремонтовано на кошти колишнього мешканця села Горбанівки статського радника Н.Н.Летуновського.

В 30-их роках XX століття, коли на полтавських храмах висіли "безбожницькі замки", Макаріївська церква діяла. Змінювалися священнослужителі, безвинні "вороги народу" зникали безслідно. На жаль, нам не вдалося дізнатися їхні імена, бо служити їм доводилося досить недовго, документи реєстрації не дійшли до наших часів.

Великодньої п'ятниці 1937 року ієромонах Єфрем служив при виносі Плащаниці і готувався зустріти разом з прихожанами світле Христове Воскресіння. Цьому перешкодив арешт священика. Уперше за її вікову історію мовчали дзвони. 14 жовтня 1939 року на свято Покрови Божої Матері, після тривалої перерви, відбулося перше святкове богослужіння, і полинула молитва, що триває донині. Хвиля храмових руйнацій 60-их років XX століття "хрущовських часів" не зачепила Свято-Макаріївського храму.

На сьогодні Свято-Макаріївський кафедральний собор став потужним осередком духовного і просвітницького життя. За 100 років свого існування служителі храму дбали про своїх прихожан, вселяли у душі людей віру в Бога.

У подальшому планується дослідження історії храму, зокрема просвітницької і меценатської діяльності.

1. *Жук В.Н. Полтавський Хрестовоздвиженський монастир. – Полтава, 1993.*
2. *Жук В.Н., Сердюк Г.Д. Перлина Козельщини. Сторінки з історії Козельщинського Різдва Богородиці жіночого монастиря. – Полтава, 2004.*
3. *Петренко І. Вознесенська церква у Полтаві: відроджена святиня // Історія релігій в Україні: Праці XVII Міжн. наук. конф. (Львів, 16 – 18 травня 2007 року).- Кн. І . – Львів: Логос, 2007.*
4. *Огієнко І. Свята Почаївська Лавра / Упоряд. М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2004.*
5. *Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К.: Освіта, 1992.*
6. *Історія релігії в Україні: У 10 – ти т. / Ред. кол. А.Колодний та ін. – К.: Укр.. центр духовної культури, 1996 – 1999.*
7. *Бистрицька Е.В., Зуляк І.О. Історія релігії: Збірник документів і матеріалів. – Т.: Астон, 2003.*
8. *Машуков В. Материалы к изучению церковной старины Украины. – Х., 1905.*
9. *Формування основ християнської моралі в процесі духовного відродження України: Матеріали науково-практичної конференції. – Кн. 1 – 2 (НАН України, Острозьке відділення Ін-ту укр. Археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, Острозький Вищий Колегіум нац. Ун-ту "Києво-Могилянська Академія"). – Острог, 1995. Кн. 1. – 1995., Кн. 2. Статті, доповіді, виступи. – 1995.*
10. *Християнство і національна ідея: Наук. зб.: До 2000-річчя Різдва Христового / Укр. асоц. релігієзнавців, Тернопіл. держ. мед. акад. – Тернопіль: Укрмедкнига, 1999.*
11. *Влада і церква в Україні (перша половина XIX століття): Зб. Наук. праць/ Укр. асоц. релігієзнавців, ПДПУ ім. В.Г.Короленка. – Полтава, 2000.*
12. *Полтавщина: Енциклопедичний довідник / Під ред. А.В.Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П.Бажана, 1992.*
13. *Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии: Очерки по архивным данным / Отд. отт. из журн. "Киевская старина". – К.: Тип. Н.Гирича, 1906.*
14. *Павловский И.Ф. К истории Полтавской епархии. – Полтава, 1916.*

Р. М. Кантемирова

ГОНЧАРСТВО НА ПОЛТАВЩИНІ: МИНУЛЕ ТА СЬОГОДЕННЯ

"Білі" плями в історії суспільства привертають увагу не лише істориків-професіоналів, але й пересічних громадян, тому завдання історичних досліджень полягають у вивченні завуальованих, прикритих гучними гаслами історичних періодів. Особливу цікавість викликають 20-30-ті роки. Адже це був переломний етап в історії нашої країни: створення нової держави, злам старих стереотипів та усталеного способу буття.

У статті наведена спроба розглянути стан гончарства як одного з провідних кустарних промислів регіону у вищезгаданий період, простежити ті зміни, що воно їх зазнало, враховуючи політичну та економічну ситуацію в країні. Об'єктом дослідження є селянство Полтавщини, предметом – традиційне гончарство.

На сучасному етапі кустарні промисли є об'єктом низки наукових дисциплін, як-от: етнографія, археологія, мистецтвознавство, природничі науки. Серед істориків дослідженням кустарних промислів займалися О. Прусевич, В. Свідзинський, Ю. Самарін, Л. Трофімов, Я. Володарський, Е. Істоміна.

Під "кустарними промислами" розуміється "дрібне сімейне виробництво, яким займалося містечкове та сільське землеробське населення" [1, 41]. З іншого боку вони – "одна з найвеличніших книг мудрості нашого народу з часів неоліту, писаний усіма поколіннями літопис його історичного буття" [2, 17]. Кустарні промисли займали чільне місце в житті

людини, адже, крім їжі та даху над головою, людина мала задовольняти інші свої потреби, як – мати одяг, посуд, реманент. Чинником, що спричинив стрімкий розвиток промислів, був, в першу чергу, прогрес. Саме він підштовхнув людину вдосконалювати технічні прийоми та художні засоби виразності.

Аналізуючи сучасну історіографію, можемо виділити наступні об'єктивні причини, що сприяли розвитку та поширенню промислів серед сільського населення країни. По-перше, "спад сільськогосподарського виробництва внаслідок зменшення літнього сезону, родючості ґрунту та кількості тепла призвело до необхідності для селян поповнення прибутку з розвитку промислів. Встановлено зворотній зв'язок між розвитком сільського господарства і промислів" [3, 109]. По-друге, розвиток ринку сприяв появі та підвищенню попиту на продукцію кустарних виробництв.

При вивченні цього питання не можна ігнорувати той факт, що важливу роль у розвитку промислів відігравало малоземелля селян. Не маючи змоги займатися землеробством в обсязі, достатньому для забезпечення власних потреб, селяни змушені були шукати інших шляхів для отримання прибутків. "Малоземелля було однією з причин того, що жителі …змушені були займатися різноманітними ремеслами" [4, 53]. У свою чергу "за наявності земельного наділу…можливість отримати прибуток …призводила до зменшення заняттям землеробством" [3, 109].

Останні археологічні дослідження підтверджують, що гончарство на території сучасної Полтавщини існувало ще у XIX ст. до н.е., про що свідчать розкопки напівзруйнованого кургану на околиці м. Гребінка. На похованні було знайдено "археологічно цілий округлобокий горщик, …орнаментований різноспрямованими насічками, що утворювали певні геометричні композиції на його поверхні, можливо календарну символіку" [5, 6].

Розвиткові гончарства сприяла також наявність високоякісних пластичних та вогнетривких глин, що давало змогу безперебійно отримувати необхідну кількість сировини для виробництва. За визначенням М. Арандаренка, на території Кременчуцького повіту є "відмінної якості глина, придатна для виготовлення фаянсового посуду" [6, 78]. Але безумовним лідером у виробництві гончарних товарів, столицею українського гончарства стало селище Опішне з навколишніми хуторами, що "диктували правила гри на ринку збуту та були носіями регіональних етнічних особливостей" [4, 13].

Народні промисли переживали різні періоди свого розвитку: були як часи піднесення, так і часи майже цілковитого занепаду. Свого найвищого рівня українське гончарство досягло у XVII – XVIII століттях. У 1786 році в Опішному працювало близько двохсот ремісників-кустарів, що виготовляли різноманітний ужитковий та декоративний посуд. Поширеним було також виготовлення кахлів та цегли. Гончарі використовували різні технічні прийоми та художні засоби виразності. Широко поширеними були розпис, фляндрівка (специфічний орнамент, що отримується при нанесенні фарб на сирий керамічний виріб), полива (особлива склувата речовина для покриття керамічних виробів), ангоб (тонкий прошарок глини, що наноситься на поверхню керамічного виробу перед випалюванням) та емалі.

Дбала про збереження та розвиток ремесел і місцева влада в особі Полтавського губернського земства (1865-1917). Саме завдяки йому та його діячам у 1878 році було відкрито перше ремісниче училище в селі Дегтярі Прилуцького повіту. У 1888 році у Миргороді за почином Миргородського земства було відкрито училище ім. М. В. Гоголя. У 1894 році "земство відкрило в Опішному гончарну школу-майстерню". Наприкінці XIX століття Полтавська губернія займала одне з провідних місць у Росії за кількістю ремісників. "На 1900 р., за даними Статистичного бюро Полтавського губернського земства, кустарів та ремісників у губернії налічувалося 78 501 особа" [7, 16].

Щодо стану кустарних промислів загалом і гончарства безпосередньо в досліджуваний період, в першу чергу треба звернути увагу на економічну та політичну ситуацію, що була в країні. Двадцяті роки XX століття були чи не останніми роками вільного розвитку кустарного гончарства. Завданням аграрної політики першого десятиріччя радянської влади був перехід до товариського господарства, оскільки одноосібне господарство радянська влада вважала пережитком минулого. Саме з цією метою селянин-кустар, що звик працювати один або залучав для цього свою родину, мусив згортати свою власну справу та йти до колгоспів задля обробітку землі та до артілі, щоб займатися промислом. "Коли державна партія змушена була відмовитися від спроб контролювати процес виробництва у сільському господарств через втягнення мільйонів "одноосібників" в радгоспи і комуни, – як стверджує С. Кульчицький, – у неї не стало інших засобів поповнення централізованого продовольчого фонду, крім примусового відчуження (оподаткування або реквізицією) селянської продукції. Селянин, який відстояв своє право бути господарем, реагував на силовий тиск держави найбільш природним чином – скороченням власного виробництва" [8, 134].

На зміну йому прийшла кооперація, яка давала гончареві притулок, забезпечувала засобами виробництва, організовувала збут. З тими ж непокірними, що залишалися одноосібниками, боролися як могли: руйнували горна, обкладали непомірними податками, примушували брати патент. "Більшовиків завжди переслідував привид спекуляції, під якою розумілися неконтрольовані державою акти купівлі – продажу, тобто приватна торгівля за цінами, продиктованими ринком" [8, 204]. Однак майстри продовжували гончарювати крадькома, ввечері, вночі, ігноруючи таким чином колгоспне життя. За це їх господарства розтягувалися, розкрадалися місцевими активістами. Ті часи згадує житель села Глинського, що біля Опішного, Макар Титович Ткаченко: "Гончарював батько, поки ми були одноосібниками. Перед колективізацією батько збудував будинок хороший під черепицею, на три кімнати. Була красива огорожа навколо двору, ворота… Це до колективізації було… От у батька було чотири десятини землі, корова, кінь, кобила, вісім овець, свиноматка, кабана держали…Жили непогано…До колективізації батько наробив повну комору посуду….прийшли забрали той посуд з комори, так, ні за що забрали, і продавали той посуд у магазині… У нашій колишній хаті після

цього квартири учителів були, пекарня, школа…Нас спочатку зробили середняками, потім міцними середняками" [4, 57]. Заможний селянин-власник став, за влучним висловом С. Кульчицького, "одним з головних об'єктів державного терору" [8, 219]. Стан тодішнього гончарства колоритно відображає популярна в той час примовка:

"О ти, гончар, моя мати,
Гончареві треба дати
За покришку, за макітру,
За глечика, за горнятко
Та й начальству ще на взятку" [9, 26].

Роботи народних митців Федора Чирвенка, Василя Поросного, Івана Гладиревського, Остапа Ночовника-Носика, Гаврила та Явдохи Пошивайлів, Івана Білика, Василя Омеляненка, Миколи Китриша прикрашають колекції багатьох музеїв світу.

Здобуття незалежності, піднесення національної самосвідомості, повернення незаслужено забутих імен – ці процеси, що відбуваються у суспільстві, призводять до підвищення інтересу до культурної та духовної спадщини свого народу, його історичної пам'яті.

Незважаючи на заходи, що вживаються задля збереження та популяризації народних промислів, як-от: щорічне проведення Сорочинського ярмарку, що має статус Національного, їх стан залишає бажати кращого. За повідомленням Полтавського обласного часопису "Край", в селищі Опішному, столиці українського гончарства, закривають останній цех з виробництва кераміки. Два заводи, що раніше поставляли свою продукцію у 18 країн світу, наразі не працюють. "Тепер тут два гончарі, а колись було двадцять…Через брак замовлень ледве живемо", – говорить директор приватного підприємства "Гончарний круг" Михайло Задорожний [10, 6].

Його болісні думки продовжує голова селищної ради Олександр Кужим: "Ні державної, ні місцевої підтримки ми не дочекалися…Справжнє гончарство почало занепадати. Місцевий ринок заполонила дешева кітчеві кераміка" [10, 6]. Але ситуація не така вже й катастрофічна. Народне ужиткове мистецтво, рукомесло, творча самобутність народних майстрів не зламалися від нехтування офіційної влади і складних економічних умов сьогодення. Підтвердженням тому є проведення першого Міжнародного фестивалю, в якому брали участь молоді гончарі із двадцяти п'яти міст України, а також із Румунії, Молдови, Білорусі та Росії.

1. *Задорожнюк А. Кустарні промисли в містах та містечках Поділля у II половині XIX – на початку XX ст. // Київська старовина.- 2005. – № 4.*
2. *Малих М. В. Гончарський край // Край Обласна щомісячна інформаційно-краєзнавча газета. – 2004. – № 6.*
3. *Володарский Я., Истомина Е. Сельские кустарные промыслы Европейской России на рубеже XIX – XX ст. – М., 2004.*
4. *Міщанин В. Північна група малих осередків гончарства Опішненського гончарного району (друга половина XIX-XX століття) – Опішне, 2005.*
5. *Шерстюк В. Чотирьохтисячолітні знахідки з Гребінки // Край Обласна щомісячна інформаційно-краєзнавча газета. – 2007. – № 38.*
6. *Маслак В. Маслак О. "Записки" Миколи Арандаренка як джерело з вивчення господарського життя Кременчуцького повіту у XIX ст. // Гуржіївські історичні читання (збірник наукових праць) – Черкаси, 2007.*
7. *Супрун Т. Роль Полтавського губернського земства в розвитку етнокультури краю // Край. – 2006. – № 23.*
8. *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928) -К., 1996.*
9. *Ганжа П. О. Таємниці українського рукомесла. – К.,1996.*
10. *Край.- 2007. – № 40.*

О.А.Коляструк

СІЛЬСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І СЕЛЯНСТВО НА ПЕРЕТИНІ РАДЯНСЬКИХ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ЕКСПЕРИМЕНТІВ 1920-х рр. У ВИМІРАХ ЩОДЕННИХ ПРАКТИК

Складні і бурхливі модернізаційно-трансформаційні процеси у державно-політичному, соціально-економічному і національно-культурному житті першої третини XX ст. не тільки радикально змінили господарський уклад на селі, а й порушили систему традиційних цінностей і стосунків у сільському середовищі, істотно вплинули на менталітет селян. В сучасній українській історіографії ця проблема знайшла відображення у працях з історії селянства [1; 2].

Втім спеціального дослідження про перипетії взаємин селянства з інтелігенцією в умовах радянської державної політики першого десятиліття поки що не написано. У пропонованій статті здійснюється спроба позначити вузлові моменти зламу усталеної системи стосунків селян та інтелігенції крізь призму повсякденного життя. Об'єктом дослідження є українська інтелігенція, предметом – її стосунки з селянством. На нашу думку, штиб життя селянства, його ціннісні складники, домінуючі настрої і запити, надії і сподівання сільської спільноти значною мірою визначались впливом на неї сільської інтелігенції, передовсім, в особі духівництва та вчителів. Традиційний консерватизм селянства, зосередження на господарських проблемах і родинних потребах разом з тим не засвідчували його байдужості до політичних змін і не означали його відсторонення від суспільно-політичного життя. Через брак інформації і неписьменність селянство зазвичай апелювало до освічених верств. Сільська інтелігенція на початок XX ст. доволі чітко визначилась зі своїми рольовими функціями у селянському середовищі і на час революційних змін виявилась органічно вмонтованою в інфраструктуру українського села. Саме тоді вона остаточно визначилась як окрема соціальна верства, виступила активною свідомою силою суспільства [3, 158].

Головну роль в організації житейського укладу і духовно-культурного ладу сільської громади відігравало сільське духівництво (незалежно від конфесійної приналежності). Згідно зі своїм призначенням, служителі культу сприяли законослухняності і релігійному послуху селян, впливали на цілісність громади та її згуртованість, на формування і підтримку в ній настроїв поваги один до одного, підтримували традиції взаємодопомоги, взаємовиручки, громадської терпимості і житейської поступливості. Священик, якому за професійними

обов'язками випадало бути причетним до всіх визначальних подій – від народження до смерті – у житті кожної родини, був посвячений у всі плани і секрети селян. Через таїнство сповіді він знав про них найпотаємніше, скоєне чи намарене, зумисне чи випадкове, гадане чи несподіване. При гарному осмисленні цих відомостей священик у своїх проповідях тонко і цілеспрямовано впливав на психологію своїх парафіян, скеровував їх дії у потрібне русло, навіював їм настрої, укріплював у переконаннях, розвіював страхи і сумніви, заохочував у них почуття відповідальності і самостійності. Для більшості селян (особливо селянок) судження священика почасти визначали етичний вибір, нерідко думка духівника була вирішальною на терезах власного селянського сумління.

Така центральна роль церковнослужителя на селі не могла не бути об'єктивованою з боку влади. За останніх років царського режиму православне духівництво (що складало понад 90% від загального числа священиків в Україні [4, 31]) було одним з його наріжних стовпів (уваровська тріада: самодержавство, православ'я, народність – продовжувала діяти, хоча кризовість її чинності вже була очевидною).

Встановлення влади рад і утвердження ідеології та державного курсу більшовиків нагально вимагало підважити фундаментальний вплив церкви, оскільки співіснування двох "носіїв істини", що претендують на статус вищого арбітра у питаннях моралі, було неприпустимим. Для цього більшовики запровадили відповідні теорії і практики [5]. Проголосивши відокремлення церкви від держави, більшовики натомість поставили її під цілковитий контроль і залежність від неї шляхом її розорення, плюндрування святинь, наруги над мощами, закриття монастирів, нацьковування один на одного віруючих різних сповідань і конфесійних приналежностей тощо. Одним з діяльних імперських засобів послаблення церкви був розкол її єдності, влада використала стан загальної кризи в православ'ї на свій інтерес. З цією ж метою більшовиками була легітимізована Українська автокефальна православна церква [6], яку підтримувало міцне селянство і стара українська інтелігенція, тобто ті верстви, які сповідували національні традиції життя [7, 52], що стало підставою їх скорого нищення і репресій.

Серед арсеналу засобів послаблення церкви був вжитий метод морального і фізичного приниження церковнослужителів. Їх розорювали, забираючи храмові приходи, конфісковуючи землі і майно, звинувачували у шкідництві і пособництві ворогам народу (монархістам, білогвардійцям, петлюрівцям), в антидержавних і протигуманних діях під час кампанії вилучення церковних цінностей для допомоги потерпілим від голоду. Більшовицькі агітатори і преса не гребували різними засобами (вдаючись до грубих фальсифікацій і обману), щоб посіяти сумнів серед селянства щодо авторитету церковників, щоб зруйнувати атмосферу довіри до їх слів і дій. "Наукове" розвінчування церковних чудес (оновлення, миро- і кровоточення ікон, зцілення мощами), глузування з довірливості й наївності простих віруючих підточували повагу і довіру з боку селян до духівництва. Результативно у цьому напрямку діяв прийом оприлюднення побутових слабостей і висміювання особистих вад священиків. Така тактика в перші роки радянської влади була обосічним мечем і проти селян, і проти інтелігенції: деморалізоване селянство опинялось без духовного поводиря, а церковна інтелігенція переставала бути потрібною у повсякденному житті сільської громади. Безпорадність священиків протистояти атеїстичним заходам і діям влади розчаровувала селян, що в їх свідомості нерідко оберталась на недовір'я до церковників і повну зневіру у всемогутності і справедливості Бога.

Учительство на селі справедливо займало позиції культурної верхівки сільської спільноти. Учитель, як і священик, визначав духовно-культурні пріоритети громади. Його діяльність не обмежувалась дидактичними вправами з дітьми, його спеціальна освіта і загальна освіченість розумілась як спільний скарб громади і була джерелом знань для односельців. Через неписьменність більшості дорослих селян саме на учителя покладався обов'язок тлумачити економічні і політичні новини, нововведення, читати і коментувати пресу, спростовувати чи підтверджувати чутки, пояснювати події та явища в суспільстві і природі, оцінювати критичні ситуації й підказувати способи їх розв'язання, прогнозувати ймовірні зміни чи обставини тощо. По мірі посилення модернізації на селі роль учителя зростає, почасти витісняючи з провідних позицій священика. Без думки учителя особливо не можна було обійтися у змінюваних обставинах державного і суспільного життя. Селяни йшли до вчителя за роз'ясненням змін, що відбувались, і практичною порадою, як діяти за нових умов життєдіяльності. Учитель разом з агрономом, землевпорядником, земським уповноваженим був задіяний у налагодженні господарювання на землі, поширював нові знання про аграрні відносини, роз'яснював основи ринкових стосунків та їх кон'юнктурні коливання. Будинок чи помешкання вчителя – це водночас культурно-громадська установа: бібліотека, клуб, пошта, консультаційний пункт, майстерня.

За умов пробудження національної свідомості і становлення нації учитель на селі був камертоном національного життя. Він підносив не тільки загальну письменність, а й був національним просвітником, поширював знання про вітчизняну історію та культуру, сприяв формуванню національної пам'яті та міфології як складників національної ідентифікації. Величезний вплив на селянство мали Просвіти (рух розпочався у 1905-1906 рр.), кількість яких у 1921-1922 рр. (в умовах голоду й розрухи) зросла з 4 тис. до 4,5 тис. [8, 74]. На Всеукраїнській нараді завідувачів відділами освіти губкомів у лютому 1922 р. Просвіти були охарактеризовані як "небезпечний ворог пролетаріату на селі" [9, 75] і розпочалась політика їх "завоювання". На початок 1923 р. на селі залишилось 573 Просвіти [8, 75], натомість їх національно-патріотична діяльність була підмінена політикою "коренізації". Свідомий український учитель мав виконувати агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства на користь більшовицької ідеології, натомість за підтримку національної ідеї його піддавали переслідуванням. Селянство, спостерігаючи таку зумисну метаморфозу, так само зневірювалось у переконаннях освітян, відмовляло вчительству у власній довірі.

Традиційно на селі вчитель був уособленням моральності, правдивості, порядності. Його приватне життя, ще більшою мірою, ніж усіх селян, підпадало тотальному контролю громади. Статус учителя на селі

у перші роки радянської влади був помітно понижений погіршенням його матеріально-побутового забезпечення [10, 101]. Якщо до першої світової війни сільський учитель мав платню, що була вище середньої по країні і забезпечувала йому цілком нормальне життя, то на початку 20-х рр. він не мав жодної державної підтримки, коли ж виплати були налагоджені, коштів бракувало для гідного існування. Вчителі вимушені були займатися нефаховою справою, шукати засобів до існування за межами села, обмінювати приватні речі на продукти харчування, а то й жебракувати у селян. Більшість мусили значну частину свого робочого часу витрачати на городню працю, а не віддавати професійним обов'язкам, в тому числі й з підвищення своєї кваліфікації. Траплялись випадки, коли вчитель вдавався до спеціального знижування оцінок учнів, щоб заохотити батьків до забезпечення його власної матеріальної підтримки. Такі факти свідчили не тільки про певну деморалізацію учительства, а й про розпад традиційних взаємин поваги. Злидарські умови життя, хатня занедбаність, особиста неакуратність провокували громадянську байдужість учителя, викидали його на маргінальні терени з кола сільської спільноти. Позбавлене учительського просвітництва селянство прирікалося на примітивізацію громадського життя, його профанізована свідомість ставала здатною до сприйняття догматики більшовизму, а в більшості випадків просто блокувалася щодо адекватного сприйняття реалій великої політики і власного повсякдення. Гальмування процесів критичного мислення селянства і активної опірності (за умов нагляду і репресій) убезпечувало владі прищеплення необхідних норм життя, селянська звичка мовчки переносити випробування, перечікувати важкі часи спрацювала на збайдужіння селянства та сприйняття психології приреченості і настроїв фаталізму.

1. *Присяжнюк Ю.П. Українське селянство XIX-XX ст.: еволюція, ментальність, традиціоналізм. – Черкаси: Відлуння-плюс, 2002.*
2. *Дровозюк С.І. Національно-культурне та духовне життя українського селянства у 20-30-х рр. XX століття: історіографічний нарис. – Вінниця: О.Власюк, 2005.*
3. *Касьянов Г.В.Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть: соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1993.*
4. *Пащенко В.О. Держава і православ'я в Україні 20-30-ті рр. XX ст. – К., 1993.*
5. *Киридон А.М. Час випробувань: держава, церква і суспільство в Радянській Україні 1917-1930-х рр. – Тернопіль, 2005.*
6. *Ігнатуша О. Українська автокефальна православна церква (1917-1930): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01/ ХДУ ім. В.Каразіна.- Харків, 1993.*
7. *Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х кн. – Кн.II. – К.: Інститут історії України АН України, 1994.*
8. *Касьянов Г.В.Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: КІУС, 1992.*
9. *Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф.1. – Оп.6. – Спр. 32.*
10. *Масненко В.В., Шаров І.Ф. Вчительство та становлення радянської школи на Україні в першій половині 20-х років // Український історичний журнал. – 1990. – №12.*

Т.О.Лахач

ДЕРЖАВНА РЕГЛАМЕНТАЦІЯ СЕЛЯНСЬКИХ СІМЕЙ У РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1930-Х РОКІВ В УМОВАХ "ЛІКВІДАЦІЇ КУРКУЛЯ ЯК КЛАСУ"

Сім'я посідає вагоме місце в розвитку будь-якого суспільства й українського зокрема. Це пояснюється тим, що в умовах потреби у спілкуванні, увазі, підтримці вона стає опорою для особистості. Саме такий факт обумовив принцип дії державної регламентації селянських родин, де суспільно-політичні потрясіння відбувалися у формі боротьби за становлення "нової" людини.

Ми вдаємося до висвітлення процесу переслідування і нищення куркулів з їх родинами, а не іншого прошарку суспільства тому, що саме цей прошарок залишився на початку 30-х років єдиним, який перебував у стадії цілісності. На думку автора, надзвичайні заходи стосовно селянських родин були покликані докорінно змінити їхню соціальну психологію і перетворити в клас, чия виробнича діяльність піддавалася б прямому регулюванню з боку радянської держави.

Соціоісторичний аналіз державної регламентації селянських сімей в умовах "ліквідації куркульства як класу" в хронологічному діапазоні першої половини 1930-х років ще не був предметом спеціальних історичних дисциплін. Значний масив наукових пошуків українських дослідників представлений у формі викладу документальних свідчень очевидців. Але у більшості, висвітлюючи в політичній, економічній і соціальній площині різні історичні факти розвитку української історії 1920-1930-х років, автори розглядають проблему державної регламентації селянських сімей у радянській Україні як додаткову чи порівняльну інформацію, яка здебільшого є дотичною до нашої теми.

Однак наша розвідка була б неможливою без наявності праць, які так чи інакше торкаються проблеми. Розгляду трагічних сторінок у долях заможних селян і їх родин присвятили свої праці С.Кульчицький, Г.Касьянов, В.Даниленко І.Білас, С.Білокінь, Д.Табачник, І.Усенко, Ю.Шаповал, Г.Костюк та інші [1]. Дослідники торкаються питання державної регламентації селянських сімей в умовах "ліквідації куркуля як класу"

і звертаються до опису соціальних подій, психологічного стану суспільства, сім'ї.

Крім того, в останні роки історіографія проблеми розширюється за рахунок досліджень суспільно-політичної історії. Студії О.Реєнта, Г.Капустян, С.Кульчицького та інших [2], які описують життя українського села в 20-30-х роках XX століття.

Розкриваючи дане питання, ми ставимо за мету висвітлити зміст, характер й механізм запровадження більшовицької моделі державної регламентації селянських сімей у радянській Україні першої половини 1930-х років в умовах "ліквідації куркуля як класу".

Перш за все зазначимо, що умови родинного життя, правила суспільного існування, особистий світогляд кожного із членів селянської сім'ї на вказаний період був зумовлений регламентаційним режимом

держави. Тому не дивно, що в основі наступу на куркуля лежали різні методи боротьби, серед яких масове переселення куркульських сімей у межах і за межі України з конфіскацією особистого майна стало одним із головних чинників регламентаційного впливу. Правовою основою таких дій стала спільна постанова ЦВК СРСР та РНК СРСР від 1 лютого 1931 року "Про надання крайовим виконкомам і урядам автономних республік права виселення куркулів із меж районів суцільної колективізації сільського господарства". Подібна форма державної регламентації селянських сімей полягала в тому, що віднесених до категорії куркульських родин поділяли на три основні групи: 1) куркулі, які активно протидіяли організації колгоспів, тікали з постійного місця проживання і переходили на нелегальне становище; 2) заможні куркулі (місцеві авторитети) – опора антирадянського активу на селі; 3) куркулі, заможні середняки, бідняки і навіть батраки, які отримали ярлик підкуркульника [3, 13].

Відповідно до визначеного розряду виносили й покарання. Як правило, голів куркульських сімей, зарахованих до першої групи, заарештовували, їхню долю вирішували "спецтрійки" у складі представників органів ОДПУ, місцевих партійних органів та прокуратури. Розкуркулені селянські родини з другої групи, а також членів куркульських родин першої групи виселяли у віддалені райони країни. Осіб та членів їхніх сімей, віднесених до третьої групи, частіше переселяли в межах області чи краю. Окрім цього, у 1931 році вийшла постанова Ради Народних комісарів УСРР "Про порядок і норми наділення землею куркульських господарств", яка давала чіткі вказівки. Вона складалася із 13 пунктів, що регламентували куркульську родину за максимальною шкалою. Серед них: куркульські висилки не повинні були перешкоджати інтересам землевпровадження МТС, радгоспів та колгоспів; куркульським господарствам відводились землі з таким розрахунком, щоб на кожній відокремленій ділянці утворився виселок від 10 до 20 куркульських родин; розмір землекористування куркульських господарств визначався за найменшою споживчою нормою. Лише один пункт (№ 7) допускав повернення родині майна і реманенту у разі "неправдивого розкуркулення" [4, 3-4].

Однак цей єдиний пункт "життя" не передбачав, яка компенсація може замінити рідний будинок, що став чиєюсь власністю, або як повернути до життя членів родини, котрі не пережили голоду, холоду, душевних мук, фізичного страждання тощо. Зауважимо, що випадки самогубства в цей період стали типовим явищем для радянського суспільства. Особи, яких оголошували "куркулями", часто не бачили надалі сенсу життя, бо проходили пекельні випробування: підлягали принизливому обговоренню на загальних партійних зборах, згодом наштовхувалися на непорозуміння близьких і знайомих, які боялися підтримувати з ними стосунки, переживали страх за власну родину, а крім того розуміли: конфіскація майна, виселення, голод і тощо – неминучі.

Із доповідних записок відділам ЦК КП(б)У, обкомам КП(б)У, ДПУ УСРР, Наркомату юстиції Первомайського району Одеської області стають відомими окремі факти самогубства членів куркульської сім'ї:

- "У х.Тотопиха Подолинської сільради, в колгоспі "1-е Травня" куркуль Кисіль Ялисей Олексійович, якого артіль виключила з колгоспу як куркуля, прийшов додому і застрелив меншого сина, а потім сам зник невідомо куди" [4, 4]

- "Із колгоспу імені Петровського було виключено фельдшера, як куркуля (ім'я не вказується), в результаті чого він покінчив життя самогубством" [4, 2-3].

Дані факти свідчать про те, що радянська влада, перетворюючи розкуркулювання у широкий, багатомасштабний процес, нищила українські сім'ї, обмежувала їхню діяльність і змінювала звичний режим життя родин на випробування. Як наслідок державна регламентація селянських сімей у радянській Україні першої половини 1930-х років мала згубний характер для осіб, яким бракувало духу й розуму осмислити політичну лихоманку, що поступово переростала в анархію та беззаконня. На думку автора, процес розкуркулення, супроводжуваний втручанням у родинне життя, нав'язуванням нових законів, вилученням майна тощо, був викликаний не лише бажанням знищити заможний, соціально-твердий прошарок населення, а й потребою в максимальному використанні робочої сили – українців та їхніх родин – для зміцнення радянської держави. Інструкція "Про порядок використання робочої та тягової сили розкуркулених за третьою категорією селян на роботах" дає можливість це зрозуміти: "Громадян, що розкуркулено... можна притягати до обов'язкової праці як їх самих, так і працездатних членів їх родин, а також належну їм з реманентом робочу худобу… Зазначена цією інструкцією обов'язкова праця для розкуркулених встановлюється з 1931 року й розповсюджується на всіх осіб, віднесених до цієї категорії та їх родин незалежно від статі – чоловіки з 18 до 50 років, жінки з 18 до 40 років..." [4, 14].

Звертаємо увагу на те, що заробітну плату розкуркуленим та їхнім родинам держава встановлювала на загальних підставах: медична допомога надавалася в загальномедичній мережі Наркомздоров'я, житло пропонувалося в наспіх збудованих приміщеннях тощо. Натомість розкуркулені виконували тяжкі роботи, як от: а) лісорозробки, лісопосадки й корчування лісу; б) осушка боліт та різні меліоративні роботи; в) торфорозробки; г) спорудження ставків, колодязів, дамб; ґ) будівництво шляхів; д) закріплення берегів річок, ярів, пісків тощо; е) будівельні та грабарські роботи тощо [4, 14].

Таким чином, створення куркульських поселень хоча й не передбачало гідних умов для проживання, але й не було хаотичним чи випадковим. Воно носило цілеспрямований характер. Ці заходи були зумовлені виключно політичними мотивами, а не потребою часу чи обставин. Однак у процесі розвитку подібних регламентаційних дій держава закладала тенденцію докорінних змін соціальної психології розкуркулених родин. Вона перетворила їх у прошарок, де виробнича діяльність та соціальна поведінка піддавалася прямому регламентаційному регулюванню з боку держави.

На рубежі 1931-1932 років переслідування українських сімей з метою "знищення куркульства як класу" стає масштабнішим і до уваги беруться такі родинні зв'язки як дружина куркуля, син куркуля, діти куркуля і т.д. Їхня приналежність до антикласового

суспільства визначалася державою автоматично, де похідною було обмовляння хоча б одного члена сім'ї у куркульській діяльності. У подальшому це слугувало підґрунтям для застосування різного роду покарань. Так, в одному із 5 пунктів звіту Полтавського міського комітету партії "Характерні факти і дії класового ворога" знаходимо: 1) "Артіль Супрунівської сільради... ганебно провалила хлібозаготівлю 1932 року... не дивно... колгоспом заправляла така зграя: городник артілі – Шебітько – куркуль; активіст колгоспу – Сосновський – син куркуля... їх було викрито і засуджено, а основного організатора заслано у далекі концтабори" [5, 23]. 2) "Артіль Буланівської сільради... провалювала усі завдання... Голова артілі – Кишинець – член фракції "лівих", батько куркуль... Постановили: засудити Кишеня до розстрілу, інших – на різні терміни ув'язнення" [5, 24].

У цьому ж звіті серед низки розроблених заходів по розкуркуленню українських родин чітко простежується державна регламентація селянських сімей. Згідно з інструкцією "Про порядок розкуркулення і виселення кулаків", у зазначеному районі за 1931 рік передбачалися: Районний Виконавчий комітет завчасно назначав пункти переселення; тимчасово не підлягали виселенню хворі малолітні діти та їхні матері; жінки з великим терміном вагітності; тяжко хворі дорослі; діти куркулів, що добровільно відмовилися від батьків. Цей пункт наведемо дослівно: "В случае если сын кулака или дочь, подлежащие выселению вместе со всей семьей состояли в пионерском отряде или были связаны с комсомольским активом, заявляют, что хотят порвать с отцом, и сельсовету известно, что это подлинное их желание, такой сын или дочь кулака до 16-летнего возраста могут быть оставлены...но нужна тщательная проверка, индивидуальный подход и особое внимание в каждом отдельном случае" [6, 47]. Подальше ознайомлення з вищезазначеною інструкцією дозволяє розкрити принципи розкуркулення: сама операція виселення куркульських сімей здійснювалася з 4 до 7 години ранку; до кожного двору одночасно прибувала комісія для оцінки майна та техніка для перевезення куркульських сімей; пакування і вантаження речей відбувалися швидко (не більше 1 години) та одночасно у всіх дворищах; заборонялося прощання з родичами, друзями, знайомими; після від'їзду машин у селі залишався керівник або його заступник з переселення куркульських сімей і проводив роз'яснювальну роботу [6, 49-50].

Отже, процес розкуркулення через призму політичних та соціальних перетворень став не тільки періодом ліквідації певного прошарку суспільства, а й фактичним нищенням української сім'ї. Держава цілком регламентувала поведінку розкуркулених родин і змінювала основу моральної поведінки її членів. Та найголовніше те, що влада в радянському суспільстві мала абсолютну прерогативу. Тому в аспекті державної регламентації селянських сімей у радянській Україні першої половини 1930-х років утверджується такий принцип влади, що передбачає відсутність будь-якої відповідальності держави за свої вчинки перед народом, у тому числі і членами розкуркулених родин.

Процес розкуркулення виступив яскравим доказом того, що українські сім'ї стали заручниками політичної системи через призму впровадження тотальних змін усього суспільства. У свою чергу переселення розкуркулених родин забезпечило виконання поставлених соціалістичних завдань ударними темпами. Адже кількісний критерій для будівництва мав вагоме значення, а залежність від влади і страх членів селянських сімей за своїх родичів змушували їх бездоганно виконувати регламентаційні вимоги держави.

1. *Кульчицький С.В., Даниленко В.М. та ін. Сталінізм на Україні (20-30-ті рр.) – К., 1991; Кульчицький С.В. Між двома світовими війнами (1921-1939). – К., 1996; Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті рр.). – К., 1991; Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х р.: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні, 1917-1953. – К., 1994; Білокінь С. Смерть Митрополита Липківського // Людина і світ. – 1992. – № 4; його ж: Останні тижні Михайла Бойчука // Розбудова держави. – 1992. – № 7; Табачник Д.В., Ростальний В.М. Комсомол України: трагічні сторінки історії. – К., 1990; Усенко І.Б. Позасудова репресія. Як це починалося // Комуніст України. – 1990. – № 2; Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. – К., 1990; Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження дослідника. – К., 1995.*
2. *Реєнт О.Г. Україна між світовими війнами (1914-1939). Події. Люди. Документи. Нариси історії: Навчальний посібник. – К., 2004; Капустян Г.Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003; Кульчицький С.В. 1. Демографічні наслідки голодомору 1933 років в Україні. 2. Всесоюзний перепис 1937 року в Україні. Документи та матеріали / НАНУ Український інститут історії України. -К., 2003.*
3. *Реабілітовані історією (АН України. Ін-т історії України та ін.; Редкол.: П.Т.Тронько (відп. ред) та ін. – Київ-Полтава, 1992.*
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 4277.*
5. *Державний архів Полтавської області (далі ДАПО). – Ф. 12. – Оп. 1. – Спр. 33.*
6. *ДАПО. – Ф.12. – Оп. 1. – Спр. 3.*

О.С. Любанська

РЕЛІГІЙНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ СЕЛЯН ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (КІНЕЦЬ XVIII – XIX СТ.)

Північне Приазов'я є доволі специфічним регіоном як в етнокультурному, так, відповідно, і в релігійному відношенні. Причиною такої яскравої строкатості слугувала колонізаційна політика уряду Російської імперії. В межах даної публікації особлива увага буде звернута на релігійну приналежність селянства Північного Приазов'я, так як тема є надзвичайно цікавою і наразі, саме під таким кутом, ще не достатньо досліджена. Безпосередньо селянство відігравало провідну роль в освоєнні краю, тому що для Північного Приазов'я, як для складової частини Південної України, характерними були величезні масиви малозаселених плодючих ґрунтів. Фактично всі селяни-переселенці належали до різних конфесій, що суттєво вплинуло на релігійну ситуацію у регіоні.

Метою даної розвідки є встановлення релігійної приналежності основного масиву селянства

Північного Приазов'я. В межах комплексного дослідження з проблем міжконфесійних взаємин в регіоні це питання є наразі актуальним і потребує окремого висвітлення.

Серед найбільш значущих досліджень, дотичних до цієї проблематики, можна виділити праці І.І. Лимана стосовно православної Церкви на Півдні України, роботи з історії російської Церкви М.М. Нікольського; здобутки таких науковців, як Н.І. Бацак, К.С. Лях, С.І. Пачева, А.В. Ґедьо, які займалися проблемами окремих етнічних груп колоністів.

Найактивнішу роль в господарському освоєнні земель Приазов'я у кінці XVIII – XIX ст. відігравало селянство. Можна виділити дві провідні тенденції в механізмі заселення краю: по-перше, це вільна народна колонізація, яка мала переважно стихійний характер; по-друге – переселення, яке суворо регулювалося та стимулювалося владою і мало організований характер. Отримання статусу іноземних поселенців згідно із законами 1751, 1762 та 1763 рр., означало надання багатьох пільг і привілеїв (забезпечення величезними земельними ділянками, звільнення на тривалий строк від податків та рекрутчини тощо).

Більшість мешканців регіону сповідувала християнську віру. Православне населення складалось переважно з колишніх мешканців Вольностей Війська Запорозького, сусідніх території Південної України, переселенців із центральних та північних українських губерній Російської імперії, а також Правобережжя, частини поселян з Великоросійських губерній та Османської імперії. [1, 88]. Крім українців та росіян, до православного крила християнства належали греки, болгари, вірмени, серби, молдавани, цигани та інші. Слід зауважити, що не всі, а просто більшість з представників згаданих етносів сповідувала православ'я.

Представники православ'я не були однорідною масою. Існували відмінності і в обрядовості, і в релігійному світосприйнятті (наприклад, між українцями та греками). Що ж до вірмен, то вони офіційно йменувалися вірменами Григоріанськими, або Григоріанами, тобто належали до грецької (східної) церкви, але зі змінами в обрядовості, запровадженій святителем великої Вірменії св. Григорієм.

Детальніше зупинимося на релігійній приналежності грецьких переселенців до краю. При освоєнні земельних масивів Північного Приазов'я саме переселення греків було найвідчутнішим. У 1778 р. їх переселили до Азовської губернії під проводом митрополита Готського та Кафського Ігнатія [2, 116]. Ми не будемо зосереджувати увагу на механізмах переселення, розглянемо лише певні особливості релігійної культури грецької спільноти.

Традиційна греко-візантійська християнська обрядовість зазнала впливів мусульманської культури і значно змінилася, набувши оригінальних рис, що відрізняли церковні відправи й обряди кримських греків (родильно-хрестильного, весільного, поховально-поминального тощо циклів) від обрядовості, звичайно властивої східно-християнській культурній традиції.

Законами від 14 березня та 21 травня 1779 р. була проголошена духовна автономія маріупольських греків. Першим митрополитом Феодосійським та Маріупольським став з правом довічного управління останній кримський митрополит Готсько-Кафський Ігнатій. Після його смерті грецькі поселення перейшли у ведення архієпископа Словенського та Херсонського. Та в 1787 р. греки запросили призначити їм окремого архієрея з греків. У відповідь на це прохання при кафедрі Катеринославської (згодом – Новоросійської) єпархії було відкрито вікаріатство під назвою Феодосійської та Маріупольської єпархії [3, 138]. Феодосійська і Маріупольська вікарна єпархія проіснувала недовго і була скасована за Указом Св. Синоду від 16 жовтня 1799 р. "з огляду на малу кількість у цій єпархії церков" [4, 11].

Отже, конфесійна автономія приазовських греків проіснувала лише 20 років, після чого в Маріуполі та повіті було введене церковне управління на загальних підставах. З другої половини XIX ст. в грецькі благочиння міста і повіту стали призначатися священики з росіян та українців. Нарешті, з 1873 р. богослужіння в усіх храмах міста та грецьких сіл стало правитися виключно церковно-слов'янською мовою [5, 78].

Окрему групу переселенців становили російські старообрядці, які емігрували внаслідок протесту проти церковної реформи патріарха Нікона, а також проти кріпосницького гніту. До основних відмінностей між офіційною пореформеною православною церквою та старообрядництвом можна віднести: використання "харатейних" книг замість новостворених та відредагованих; двоперстя замість нововведеного триперстя; почитання хреста, складеного з трьох частин, а не з двох; вживання імені Ісус замість Іісус; значні відмінності у формулюванні символу віри та у богослужебних чинах. [6, 188] Старовіри стверджували, що саме вони зберігають істинне православ'я, а візантійський варіант, який взяв за зразок Нікон, суттєво змінився та зазнав значних впливів з боку католицького та турецького світів.

Міркування самозбереження визначали релігійну поведінку старообрядців стосовно православного оточення: вони не робили спроб розширити коло своїх прихильників за рахунок українських неофітів з різних причин, у тому числі через побоювання втратити терпиме до себе ставлення.

У контексті розгляду питання про релігійну приналежність старовірських громад не можна не згадати про феномен єдиновір'я. Це був певною мірою компроміс між офіційним православ'ям та старообрядництвом, який виник та поширився на теренах Південної України і в тому числі й у Північному Приазов'ї. Результатом цього компромісу стало приєднання в 1780 році на підставі єдиновір'я пр. Нікіфором (Феотокі) розкольників сл. Знаменка до православної церкви. Він дозволив старовірам користуватися стародруками та співати за їхнім обрядом [7, 152].

27 жовтня 1800 року Павло І затвердив складені Платоном, митрополитом Московським "Пункти або правила єдиновір'я" [8]. Ця дата офіційно і вважається днем народження єдиновір'я на теренах Російської імперії. Однак єдиновір'я виконувало функції виключно проміжного етапу при наверненні старовірів на офіційний варіант православ'я і саме тому суттєво не закріпилося в регіоні.

Північне Приазов'я стало притулком і для сектантів, які за змістом певною мірою "зливалися" зі старообрядництвом. Однак на відміну від останнього,

сектантство не входило в рамки православ'я, в той час як старовіри вважались представниками одного з його різновидів [9, 307]. Зокрема мова йде про духоборів, молокан, скопців тощо.

Духоборство – сільський рух, однак він складався переважно не з кріпаків, позбавлених релігійної самотворчості, а з вільних селян, діяльніших і заможніших. Ця секта "духовних християн", як вони самі себе називали, засуджувала вчення, таїнства та обряди офіційної православної Церкви; відкидали ікони, мощі і навіть хрести. Шлюби освячували виключно вдома. Вони вважали, що всі політичні та церковні заклади – тимчасове явище і вони зникнуть, коли любов остаточно запанує в світі; коли всі люди стануть подібними до них – духоборів. На відміну від хлистів стверджували, що одкровення надає дух, однак не через екстатичні радєнія, а лише через розумне дослідження та розмірковування. Христос у їхньому трактуванні – божественний розум, який втілився в Ісуса, потім в перших римських пап, а пізніше – в вождів духоборів (зокрема, в Силуяна Колеснікова). Після смерті вождів цей дух буде автоматично перевтілюватися в їхніх синів. Таким чином, статус Христа у духоборів був спадковим [10,256].

На початку XIX ст. духобори організували компактні поселення Молочні води на правому березі р. Молочної та Молочного лиману. Такі компактні поселення були характерними виключно для Північного Приазов'я. Молокани також відносили себе до "духовних християн". Однак вони не зжилися з духоборами і поступово розпалися на ряд дрібних сект (суботники, воскресники, прісники тощо).

Окрему нішу посідала секта скопців, до лав якої приставали й селяни. Однак ця секта широкої популярності в регіоні не набула через специфічні вимоги та жорстокі гоніння з боку влади [11, 34].

Німецькомовне населення Північного Приазов'я в конфесійному плані було репрезентоване трьома групами віруючих – католиками, лютеранами та менонітами. Католики в межах даної розвідки нас не цікавлять через те, що мешкали вони переважно у містах.

Німці-лютерани більшістю проживали у колоніях Маріупольського колоністського округу (10 колоній, що утворили велику громаду з центром у колонії Ґрунау) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Життям лютеранських громад керували пастори. Богослужіння відбувалося у кірхах, що були побудовані у готичному стилі.

Окрему частину прочан Лютерансько-євангельської церкви складали т. зв. сепаратисти (крайні пієтисти), відмінними рисами організації релігійного життя яких були, з одного боку, традиції самостійного обрання власних пасторів, з іншого – проведення на додаток до звичайних богослужінь, окремих зборів для читання Біблії. У Північному Приазов'ї сепаратисти мешкали у Бердянському повіті в колонії Нейґофнунґ.

Лютерани та сепаратисти Північного Приазов'я підпадали під юрисдикцію Генеральної консисторії Лютерансько-євангелічної церкви і підпорядковувалися Петербурзькому консисторіальному округу.

Особливим релігійним, культурним і конфесійним феноменом в історії Північного Приазов'я були меноніти. Вони мешкали практично у найбільш населених волостях – Ґальбштадській та Ґнаденфельдській. [12, 98].

Церковний устрій менонітів базується на громадських підвалинах. Вони не визнають ніякої церковної влади, окрім управління з боку ними ж обраних церковних старійшин та їхніх помічників. У зв'язку із тим, що у менонітів сформувалися два підходи до розуміння сутності церковної дисципліни, вони ще на своїй історичній батьківщині – Голландії почали організовувати окремі громади прихильників суворої ізоляції від "многогрішного світу" (фламандці) та тих, хто припускав можливість церковного спілкування з християнами близьких конфесій (фризи). Тому і на Молочній меноніти оселилися окремими громадами. Центром фламандських менонітів стала колонія Ґальбштадт, фризьких – колонія Руднервейде. Компромісної позиції між цими двома підходами дотримувалися представники т. зв. старофламандського розуміння проблеми, які утворили Ґнаденфельдську громаду з центром у колонії з тією ж назвою.

Окрім менонітів у Північному Приазов'ї мешкали і близькі до них за віросповіданням гуттери [12, 117]. Вони походили від тих самих поміркованих анабаптистів XVI ст., що й меноніти, утім, на відміну від останніх, їхнє учення ґрунтувалося на принципах релігійного комунізму. Їхні поселення з'явилися у Бердянському повіті у 30-х рр. XIX ст.

Поступово з менонітів виокремлюється нова релігійна община – так звані "братські меноніти" або новоменоніти. Їхні проповідники почали листування з німецьким баптистським Союзом м. Ґамбурґ і перейняли певні баптистські догми [13, 19]. Північне Приазов'я стало одним з осередків формування та подальшого розповсюдження баптизму на теренах Російської імперії.

Отже, можемо підсумувати, що регіон в релігійному відношенні був дійсно доволі строкатим. Кожна етноконфесійна група колоністів мала змогу зберігати самоідентифікацію, адже однією з головних умов переселення до регіону представників інших релігій було збереження їхньої релігійної приналежності.

Офіційна православна церква в даній ситуації була змушена погоджуватися з політикою світською. У зв'язку з етнічно-релігійною строкатістю краю до завдань церкви належало запобігання поширенню негативного впливу на своїх парафіян з боку іновірців і переходу православних до інших конфесій; сприяння наверненню іновірців на православ'я. Разом із тим, впроваджувати подібні заходи слід було обережно, оскільки будь-які необачні чи радикальні дії могли відлякати тих, хто мав намір переселитися до регіону або навіть спричинити повернення на батьківщину тих, хто вже прибув сюди.

Наприкінці відзначимо, що приналежність селянства Північного Приазов'я до окремих релігійних напрямів є лише окремим аспектом у розгляді логіки міжконфесійних відносин у регіоні. Наразі питання міжконфесійних взаємин в їх історичній ретроспективі є доволі актуальним, що дає нам підстави займатися створенням ґрунтовного дослідження з даної тематики.

---

1. Міжконфесійні взаємини на півдні України XVIII – XIX століття / Бойко А.В., Ігнатуша О.М., Лиман І.І.,

Мільчев В.І. та інші. – Запоріжжя, 1999.
2. *Бацак Н.І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 1999.*
3. *Гедьо А. До питання про церковний устрій маріупольських греків (80 рр. XVIII – XIX ст.) // Грецьке православ'я в Україні. Збірник наукових статей та матеріалів. – К., 2001..*
4. *Краткие сведения о Екатеринославской епархии вообще и епископах ее. – Екатеринослав, 1875.*
5. *Історія релігії в Україні: У 10-ти т. – Т.3 Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К., 1999. – 334 с.*
6. *Никольский Н.М. История русской Церкви/ Предисл. А.А. Круглова. – Минск, 1990.*
7. *Греков В. Начало единоверия в русской церкви, положенное Преосв. Никифором Феотоки в слободе Знаменке, бывшаго Екатеринославскаго наместничества // Екатеринославския епархиальныя ведомости. Отдел неофициальный. – 1895. – № 6.*
8. *Платон. Правила учреждения единоверия 1800 г. // http: //www.krotov.org//- Систем. требования: Pentium-266, 32 Mb RAM, Windows 98/Me/Xp/Vista, Internet.*
9. *Русское православие: вехи истории / Научн. редактор А.И. Клибанов – М., 1989. – 719 с.*
10. *Лиман І.І. Російська православна Церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. – Запоріжжя, 2004.*
11. *Народи Північного Приазов'я/ М-во освіти України, Запорізький обласний інститут удосконалення учителів, Мелітопольський державний педагогічний інститут; Б.М.Кочерга, Л.В.Афанасьєва, В.М.Александров та ін. – Запоріжжя, 1997. .*
12. *Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких та менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): Дис...канд.іст.наук: 07.00.02 / Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2005.*
13. *Коваленко Л. Облако свидетелей христовых для народов России в XIX – XX вв. – Сакраменто, 1996.*

В.І. Маслак

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКИХ ПАРАФІЯЛЬНИХ УЧИЛИЩ НА СТОРІНКАХ "КИЇВСЬКОЇ СТАРОВИНИ"

В сучасних умовах реформування галузі освіти, інтегрування України до Болонської системи виникає нагальна потреба в комплексних дослідженнях педагогічних та освітянських досягнень минулого з метою збереження безцінної спадщини. Система освіти є однією із найважливіших складових духовного життя народу, лакмусовим папером, що відображає рівень розвитку суспільства та держави, калькою історичних особливостей того чи іншого періоду, урядових програм, еволюції громадської етики та моралі. Досконале вивчення життя та творчої діяльності педагогів минулого, історії освітніх закладів, починаючи від шкіл княжої доби і до сучасних університетських центрів, навчальних методик, покликане вберегти від непродуманих кроків та помилок.

Парафіяльні* училища, що існували поряд з повітовими та губернськими, гімназіями та університетами [1, 921], створювались Міністерством народної освіти Росії для сільського населення, що чисельно домінувало в аграрній країні.

Історію цих навчальних закладів дотично описали О. Лазаревський [2], О. Левицький [3], Д. Багалій [4] та ін. Найбільш грунтовні розвідки належать І. Павловському [5; 6], який досить ретельно опрацював архіви Полтавського губернського правління [7] та підготував їх опис [8]. Більше ніж вікова віддаленість від студій І. Павловського вимагає переоцінки його наукових розвідок, що містять надзвичайно цікавий матеріал з історії освіти, архівної справи, краєзнавства.

Автор статті ставить за мету розкрити діяльність парафіяльних училищ на Полтавщині в XIX ст. Об'єкт вивчення – освітянська політика царату, предметом є полтавські парафіяльні училища.

Парафіяльні школи виникли ще у XVIII столітті під впливом діяльності братських та Київської академії [6, 5], а також не можна заперечувати певну спадковість від єзуїтських колегіумів [10, 158]. "Во всех городах, мастечках и селах, где были приходы, были и школы" [2, 89], на 7 полків припадало 866 навчальних закладів [6, 5]. Політика царського уряду негативно позначилась на розвитку шкільництва в Україні: так в 1768 р. 1 школа припадала на 746 осіб, а вже в 1875 р. – на 6 750 [1, 921].

На початку XIX століття, за статистичними даними, існувало 87 шкіл, де навчалося 738 учнів: "149 дворян, 151 козаков, духовных – 6, церковно-служителей – 17, помещичьих крестьян – 21, мещан – 102, купцов – 18, казенных крестьян – 34, остальные были дети чиновников, солдат, военных и др." [6, 17]. Ситуацію Міністерство народної освіти Росії намагалося вирішити шляхом впровадження "предварительных правил" від 24 січня 1803 р. за підтримки губернаторів, дворян, поміщиків та священиків [6, 1]. Маючи в полтавській єпархії 777 церкви, 884 приходи з населенням 337.713 осіб, планувалося заснувати 598 шкіл. Для найму приміщень для них виділити 9.766 "рублей", а для опалення – 11.606 [6, 22].

Була затверджена навчальна програма, за якою учні мали вивчати: "чтение, письмо и первые действия по арифметике", окрім цього вимагалося "наставлять учениковъ въ главныхъ началахъ закона Божія, въ благоправій, въ обязанностяхъ къ государю, начальству и ближнему, и вообще простымъ, яснымъ и состоянію учащихся соответственнымъ образомъ стараються дать имъ правильное понятіе о вещахъ" [6, 2].

Вивчивши буквар ("граматику"), школярі починали освоєння

"часослова"* та "псалтыря"** [6, 10]. Передбачалося навчання і для представників національних меншин, що обирали "православную веру, греко-росийского исповедания": карели, черемиси, мордва, татари, чуваші, вотяки та інші, на "их природном языке" (рідною мовою), поки вони не засвоють російську [6, 35].

Ефективність засвоєння матеріалу забезпечувалася різними методами. Наприклад, застосовувалася візуалізація абетки, коли придумувалися різні пози для зображення букв: "дьячекъ подбоченится, выпрямится – сталъ

---

* *Парафія – певна місцевість, всі жителі якої вважаються прихожанами однієї церкви [9, 1906].*

* *часослов - церковно-службова книга, в якій знаходились псалми, молитви, церковні пісні [9, 2723].*

** *псалтирь - збірка псалмів - одна із книг "Старого Завіту" [9, 1939].*

Фертъ; подниметъ руки вверхъ, – выходить Иси, опустить ихъ – это Ща; протянетъ одну руку вверхъ, другую внизъ на откосъ – вотъ и Хъръ; опустить руки, разставить ноги – вотъ и Люди" [6, 10]. Так обтяжливе навчання ставало цікавою грою. Також застосовувалися примусові методи – тілесні покарання [6, 11].Окрім побоїв під час навчання існували і так звані "субботники" – "расплата по субботам за лень и шалости в течении недели" [6, 11]. Інколи, з профілактичною метою, сікли і здібного учня, який ще був зобов'язаний подякувати за "науку" [6, 12].

Школи знаходились при церквах і називалися іменем того свята чи святого, якому присвячувались місцеві храми: "покровская, успенская, святоникольская и т.д." [6, 6]. "В домах священно-церковно-служителей школ не учреждать, а для сего отводить особые дома от светского правительства" [6, 20] – так вирішує церковна влада питання з приміщеннями для парафіяльних училищ.

Встановлювалася відповідна плата за навчання: "За выучку букваря плата была отъ 50 к. до 1 р., а въ Кременчугъ брали 2 р. За обученіе часослову отъ 1 до 2 р., а въ Кременчугъ отъ 3 до 4 р. Изученіе псалтири ценилось еще дороже: въ большинстве школъ брали 2 р., въ Переяславе цена доходила до 4 р., а въ Кременчугъ до 5 р. Цена определялась безъ обозначенія времени, а за выучку, только въ константиноградськомъ уезде плата была годовая, отъ 4 до 5 р." [6, 12]. Осібне місце Кременчука визначається заможністю міщан найбільшого промислового центру Полтавської губернії [11, 130-157]. Інколи вчителі отримували індивідуальну оплату ("десять или пятьнадцать рублей и одежда") за вивчення з дітьми граматики, риторики та поезії [6, 10].

Найболючішою проблемою під час організації приходських училищ було питання наявності педагогічних працівників. Для організації учбового процесу було заплановано залучити "единственно пригодний для того классъ – духовенство" [6, 2]. Штат церкви складався із священика, дяка та пономаря*. Цікаво те, що дяк обирався громадою за "добрый глас, умение вести службу благочинно и благолепно" [6, 6]. Якщо він викладав у школі, його називали "пан бакалавр", а при завідуванні навчальним закладом отримував звання "пан – директоръ" [6, 6]. Показові оцінки цих вчителів: О. Левицький про них пише, що це була "нищая, убогая братия, способная на воровство" [3, 286]. В народі в насмішку їх досить часто називали "пиворезами" за схильність до алкогольних напоїв. І навіть таких кадрів катастрофічно не вистачало "всехъ священнослужителей было въ то время въ полтавской епархии 769. Селений, где было по два прихода и более, 232, а селений съ однимъ приходомъ 450. По расчету преосвященного, если соединять и по два селения для устройства одного училища, то необходимо устроить въ губернии 457 школъ" [6, 18].

Тому було запропоновано використовувати семінаристів: 6 із філософського класу, 10 із риторики, призначивши їм оплату за роботу – "студенту богословия 35 рублей, философии – 30, риторики – 25" [6, 19].

Навчання в сільських школах мало сезонний характер "ибо во время полевих работъ священно- и церковно-служители, упражняясь въ земледелии, имеють следующия занятия: убирають хлебъ, молотять, производять починку строений, мочать пеньку, сушать и обработываютъ, возять въ городъ продаватъ и т.п.; исправляють должности благочинных депутатовъ" [6, 20].

Уряд полегшував податковий тягар для вчителів-священиків [6, 36], робота в приходських училищах забезпечувала кар'єрне зростання для нижчого духовенства, так дяк міг "выдряпаться на попа" [6, 11].

Ревізія 1782 р. "прикрепившая всех и каждого к определенному месту жительства и роду занятий," завдала нищівного удару по категорії "мандрованых дьяковъ" [6, 7], що стало однією із головних причин занепаду парафіяльних училищ.

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що парафіяльні училища відіграли позитивну роль як "скромные рассадники грамотности и кое-какого образования… были созданы самим ходом культурной жизни страны… под влиянием просветительского движения" [6, 5]. Будь-який проект потребує чіткого планування, економічного обгрунтування та кадрового забезпечення, що не було зроблено стосовно цих начальних закладів.

Робота над статтею ще раз переконала у висновку, що поступальний розвиток будь-якого суспільства неможливий без забезпечення спадковості поколінь, використання здобутків попередників. Завданням науковців є збереження історичної пам'яті, а дійовими заходами на цьому шляху є перевидання найбільш інформаційно-насичених стародруків та інформатизація архівної системи.

1. *Енциклопедія українознавства. – К., 1995. – Т.3*
2. *Лазаревскій А. Школы въ XVIII веке // Основа. – 1862. – май.*
3. *Левицкій О. Очерки народной жизни въ Малороссіи // Кіевская Старина. – 1901. – № 10, 11, 12.*
4. *Багалій Д. Харьковский календарь // Кіевская Старина. – 1885. – март.*
5. *Павловскій И. Ф. Полтава въ начале XIX въка. // Кіевская Старина. – 1902. – № 7 – 8; № 9.*
6. *Павловскій И. Ф. Приходскіе школы въ старой Малороссіи и причины ихъ уничтожения // Кіевская Старина. – 1904. – № 1.*
7. *Нині це Ф. 80 Полтавське губернське правління. – ПДОА, що налічує 1222 справи за період 1802-1918 рр.*
8. *Павловскій И.Ф. Описание архивов Полтавской губернии: Полтавская ученая архівная комиссия, 1915. – XVI.*
9. *Павленков Ф. Энциклопедический словарь. – 2-е исправленное издание.- С-Петербургъ,1905.*
10. *Шевченко Тетяна. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI – середини XVII ст. – Львів: Свічадо, 2005.*
11. *Николайчик Ф.Д. Городъ Кременчугъ. Историческій очерк. -Петербургъ, 1891.*

* *дяк, пономар – нижчі церковні служителі [9,630].*

В.Г.Меша

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА І СЕЛЯНСТВО В УКРАЇНІ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ

Відновлення української державності тісно пов'язане із відродженням духовності народу. Важливу роль при цьому покладається на духовенство – провідника православної традиції. Забуття духовних засад у радянські часи багато в чому було зумовлено не лише політикою більшовиків у культурній царині, але й складним і неоднозначним співжиттям духовенства й селянства – найбільшої верстви дореволюційної України. Визначити причини революційних процесів в Україні початку XX ст., подальшого ставлення держави і народу до церкви й духовенства має допомогти ґрунтовне вивчення теми взаємовідносин православної церкви і селянства в Україні останньої чверті XIX століття. Таким чином, тема пропонованої статті є досить актуальною на сьогодні.

Проблемі історії церкви загалом й взаємовідносин духовенства та селянства зокрема присвячувалося багато праць дослідників кінця XIX – початку XX ст. Такий інтерес був зумовлений, насамперед, важливою роллю, яка належала православ'ю у внутрішній політиці Російської імперії. Широко ця проблематика висвітлювалася також у тогочасній періодичній пресі, зокрема у виданнях "Киевские епархиальные ведомости", "Церковно-общественный вестник" та інших.

У радянській історіографії історія церкви не отримала належного і, головне, об'єктивного висвітлення. Серед сучасних вітчизняних історичних праць із даної проблематики варто відзначити, насамперед, ґрунтовну працю О.П. Крижанівського, присвячену ролі церкви у соціально-економічному розвитку Правобережної України.

Отже, у вітчизняній та зарубіжній історіографії тема, що досліджується, є недостатньо висвітленою. Автор статті ставить за мету розкрити питання економічних відносин духовенства й селянства, дослідити роль, яку відігравала церква у період наростання суспільно-політичної кризи кінця XIX – початку XX ст.

У низці гострих соціальних проблем особливу увагу духовенства привертало становище селянства. Ця найчисельніша суспільна верства втілювала в собі образ народу і була разом з духовенством головним носієм православної традиції. До того ж, селянство зберігало ті основи суспільної моралі та трудової етики, які в другій половині XIX ст. залишались базовими в системі православних цінностей. У зв'язку зі специфікою соціальної інфраструктури основна маса духовенства працювала в середовищі селянства і значною мірою залежала саме від нього – від його матеріальної та соціально-психологічної підтримки. Збереження традицій селянської правди з її зверненістю до принципів справедливості, чесної праці, совісті дозволяли духовенству бачити смисл свого суспільного служіння.

Значний вплив на суспільну ситуацію в Україні мали взаємовідносини між селянством та парафіяльним духовенством в економічній площині. Визначальну роль у цій сфері відігравав фактор поземельних відносин та зобов'язань селянства щодо церкви та духовенства. На Правобережній Україні, на відміну від Лівобережжя* , тривалий час існували різного роду повинності селян щодо духовенства. Це було зумовлено особливою увагою влади до матеріального становища пастирів, що перебувають у стані постійної конкуренції з католицькими ксьондзами в західних губерніях імперії.

Упродовж XIX ст. економічна взаємозалежність селян і духовенства зазнавала якісних змін. Період від 1842 р. до 1868 р. характеризувався тим, що, згідно з "Положенням про забезпечення православного сільського духовенства..." (20 липня 1842 р.), селяни Правобережжя мусили безкоштовно обробляти десятинний наділ священика, а за додаткову плату – й решту церковної землі. Крім цього, вони виконували "будівельну" повинність, тобто зводили для священнослужителів житло та господарські будівлі [1; Т.17, №15872; Т.18, №17133]. Обтяжливість для селян трудової земельної повинності була тим очевиднішою, що обробляти церковні наділи доводилося у вільні дні, а не в залік панщини. "Положення" 1842 р. значно загострило відносини між селянством та духовенством, що знаходило прояв у поширеній практиці відмови від виконання повинності, випадках підпалів священицьких садиб тощо [2, 107-108].

Період від 1868 р. до кінця століття характеризувався зміною характеру цих відносин у зв'язку зі скасуванням (1868 р.) чинності "Положення" 1842 року. Селян було звільнено від трудової повинності на церковних землях. В 1870-1890-і рр.** випадки фізичних розправ над священиками (у т.ч. побиття, підпали маєтків священиків, які мали місце у 1850-ті рр.), набувають одиничного характеру.

Однак складне матеріальне становище селянства створювало умови для подальшого зростання соціальної напруги на селі. Із загостренням проблеми земельного голоду в Україні, наявність при парафіяльних церквах 30-десятинного наділу нерідко сприймалась як ознака особливих привілеїв духовенства.

Малоземельними виявились традиційні землеробські губернії України. Так, Полтавщина на початок 1880-х рр. стояла на першому місці серед малоземельних губерній імперії. В результаті викупних операцій на одну душу тут припадало в середньому 1,9 десятини землі, тоді як в імперії загалом цей показник складав 3,5 десятини [3, 20]. Наприкінці століття кількість безземельних селянських господарств на Полтавщині складала 3%, господарства з наділом менше однієї десятини на родину – 15%, від однієї до трьох десятин – 34%, від трьох до шести – 25%, від шести до дев'яти – 11% та більше дев'яти десятин мали 12% господарств. Ця статистика засвідчує, що більше половини селян Полтавської губернії мали наділи до трьох десятин, при тому, що

---

* *3 квітня 1801 р. вийшов царський указ про скасування обов'язку селян у великоруських губерніях та на Лівобережжі обробляти церковні наділи і водночас про збільшення удвічі плати за виконання треб [2, 100].*

** *На початку 1850-х рр. в селі Дружня Київського повіту селяни тричі палили садибу свого батюшки і він, зрештою, мусив залишити село. У волинському містечку Межиріччя, як повідомляли чиновники ровенського земського суду в 1857 р., група селян, довідавшись, що священик має намір скаржитись на них поміщику і примусити вийти на церковний лан, завдала йому жорстоких побоїв [2, 108].*

достатнім для самозабезпечення і сплати податків вважалася ділянка площею в п'ять десятин [4, 21].

Реагуючи на зростаючу популярність суспільно небезпечних ідей переділу землі, духовенство висловлювало стурбованість радикалізацією селянських настроїв, їхньою готовністю до порушення чинного земельного законодавства. Усвідомлення нової соціальної небезпеки спонукало духовенство в Україні до обговорення можливих шляхів виходу селянства з нужденного становища. Не обмежуючись пропагандою законопослухання, пастирі виступили з гаслами селянської кооперації, у тому числі об'єднання матеріальних ресурсів задля успішної конкуренції з "куркулем". Симпатії духовенства залишалися на боці саме трудового селянства, незважаючи на те, що дедалі частіше воно піддавалося впливу революційної народницької пропаганди [5, 15-16].

На початковому етапі активізації антиурядових рухів, коли революційні народники розвивали практику ходіння в народ, духовенство реагувало на поширення крамоли та бунтарських настроїв у традиційний спосіб – через проповідництво та здійснення миротворницької місії. Так, навесні 1875 р. під час селянських заворушень у Чигиринському повіті Київської губернії благочинний Липовської волості, м. Крилова Іоанн Кемеровський вгамовував натовп селян, який зібрався у волосному місті, виявляючи непокору, зокрема, відмовляючись сплачувати податки й вимагаючи справедливого наділу землею. Загрозливість становища посилювалась у зв'язку з наростанням бунтарських настроїв у сусідніх селах. Завдяки моральному авторитету о. Іоанну вдалося переконати селян у необхідності дотримуватись закону та виконувати волю владних установ. Значною мірою завдяки зусиллям духовенства під проводом благочинного Іоанна Липовська волость не взяла участі у відкритих виступах проти влади, натомість у сусідніх Шабельницькій та Чаплянській волостях для заспокоєння селян було використано надіслані з Києва війська. Зважаючи на внесок пастиря у справу умиротворення селян, київський губернатор подав клопотання до генерал-губернатора краю щодо нагородження о. Іоанна Немеровського орденом св. Володимира IV ступеня [6, 1-3].

Із загостренням політичної та соціальної ситуації з початку 1880-х рр. духовенство намагалося використовувати не тільки пропагандистські засоби впливу, але й супроводжувати їх діями організаційного характеру. Наприклад, священно-церковнослужителі Оріхівського благочинія Таврійської єпархії влітку 1881 р. об'єдналися в товариство прихильників релігійно-морального та зовнішнього благоустрою народу. У своїй діяльності пастирі прагнули поєднувати заходи релігійного й господарсько-просвітницького характеру, тобто організовуючи "економічний всеобуч", вони прагнули утримати нагляд за умонастроями парафіян і попередити смуту.

Згідно з проектом статуту нового товариства, всі його члени-братчики "обмінювались" інформацією про стан парафій, проблеми селян-односельців. В разі потреби члени товариства могли скликати збори для обговорення заходів протидії революційній пропаганді. Очевидно, що ідея ознайомлення священнослужителів із "внутрішнім та зовнішнім побутом народу" означала спробу встановлення в благочинії тотального нагляду за парафіянами [7, 1-2].

За умов активізації революційної пропаганди наприкінці 1870 – початку 1880-х рр. священнослужителі часом добровільно йшли на співробітництво з поліцією в справі виявлення політичної крамоли. Зокрема, священик с. Блістова Кролевецького повіту Чернігівської губернії в березні 1880 р. надав поліцейському урядникові інформацію про знайомих йому підозрілих осіб і запропонував свою допомогу у виявленні пропагандистів-соціалістів, сподіваючись використати свої знайомства в студентському середовищі Петербурзької медико-хірургічної академії [8, 1-1 зв.].

Загальне ускладнення політичної та соціальної ситуації мало в Україні й іншу специфіку. Внаслідок компактного проживання єврейського населення в губерніях, особливо Правобережжя, соціально-економічна ситуація набувала тут особливої гостроти. За інформацією парафіяльного духовенства, не стільки релігійні й національні відмінності, як саме соціальний антагонізм лежав в основі характерної для останніх десятиріч XIX ст. ворожості у ставленні частини селян та інших трудових верств населення до євреїв. Поширена практика визиску селян на орендованих євреями землях, встановлення високих шинкарських цін формували, за переконанням православного духовенства, неблагодатний грунт потенційних соціальних конфліктів. При цьому вони штучно набували релігійного та національного забарвлення [9, 13-14].

На етапі активізації антиєврейського руху в Україні (початок 1880-х рр.), коли чорносотенні організації ще не були створені, повстанські акції відбувалися здебільшого стихійно. За інформацією "Київських єпархіальних відомостей", так звані єврейські погроми мали свою специфіку. Наприклад, селяни чи міські жителі зазвичай не грабували, а саме знищували майно євреїв (відзначалися випадки навіть нищення пачок кредитних білетів, якщо такі знаходилися). Грабували ж ті, що йшли за руйнівниками – представники соціальних низів, "пролетаризовані" мешканці сіл та містечок. Селяни, учасники таких погромів, не застосовували щодо євреїв і фізичної сили, якщо не зустрічали опору. Не користуючись єврейським майном, вони не вбачали нічого протизаконного в своїх діях, як зазначали "Київські єпархіальні відомості". Знищуючи "єврейську силу", тобто їхнє майно, селяни сприймали це як своєрідний акт правосуддя і встановлення справедливості [10, 12-15].

Наголошуючи на певному соціальному дисбалансі у відносинах "руського населення" та євреїв, духовенство виступало проти насилля і самочинного суду у вирішенні гострих проблем, сподіваючись, скоріше, на сприяння офіційної влади у справі захисту соціальних та економічних інтересів православного населення. Реагуючи на загострення єврейської проблеми, влада вдавалася й до адміністративних заходів. Згідно з затвердженим 14 серпня 1881 р. Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою, губернатори усіх трьох правобережних губерній України отримали право адміністративної висилки євреїв, які займалися здирництвом та експлуатацією селян. Так, за 1884 р. у трьох губерніях Південно-

Західного краю було порушено 11 справ адміністративного впровадження щодо неблагонадійної діяльності жителів єврейської національності [11, 30, 31; 12, 6-7; 13, 4-7].

Влада й духовенство намагалися зупинити деструктивні явища у відносинах між православним та єврейським населенням в Україні, наголошуючи на незаконності та шкідливості самочинних виступів та розправ. Київський генерал-губернатор, генерал-ад'ютант Олександр Дрентельн у травні 1881 р. звернувся до парафіяльного духовенства зі спеціальним зверненням і закликом проведення активної роз'яснювальної роботи й утримання народу від організації безпорядків та насильств над євреями [14; с.7-8]. Загалом, завдяки активній позиції парафіяльного духовенства різних регіонів України, в 1881 р. вдалося збити наростаючу хвилю єврейських погромів.

Духовенство відзначилося не лише проповіддю ідеї мирного співіснування різних соціальних, релігійних та національних груп, але й безпосередньою участю в умиротворенні бунтівних мас. Зокрема, в південній Україні, де погроми розпочались у м. Олександрівську, а потім прокотилися Катеринославщиною та північчю Таврійської губернії, духовенство активно виступило на захист суспільного спокою та майнових прав єврейського населення. Таврійський губернатор дякував єпархіальному преосвященному Гурію за труди священиків, які допомагали в приборканні бунтівних селян. Єврейські товариства містечка Василівки та с. Рубанівки Мелітопольського повіту звернулися до архієпископа Гурія зі словами подяки місцевим священикам Хорошилову, Станіславському та Березову, які втримали натовп від насилля та нищення їхнього майна. В цій же справі відзначилися благочинний Володимир Баженов, священики Лосієвський, Курдяєв, Гукович Оріховського повіту Таврійської губернії, священики Димитрій Татарчевський, Василій Гончаров, Порфирій Постриганьов Олександрівського та Маріупольського повітів, а також священнослужителі Ніжинського та Остерського повітів Чернігівської губернії [15, 5; 16, 6; 17, 2-3].

Поряд з прикладами персональної активності представників духовенства на соціально-політичному ґрунті (з початку 1880-х рр.) спостерігалась загальна громадянська активізація духовенства. На це вплинуло щонайменше два фактори – зміцнення революційного руху та сформоване за роки ліберальних реформ переконання, принаймні у частини духовного стану, щодо необхідності розширення суспільної місії духовенства.

Своєрідну роль емоційного каталізатора відіграла трагічна загибель імператора від рук російських революціонерів. Психологічний вплив цієї події на сучасників важко переоцінити. Більшість населення не лише в російських губерніях, але й в Україні сприйняло це як реальну загрозу суспільному ладу і мирному розвитку держави. Намагаючись заспокоїти паству, духовенство закликало єднатися не так навколо престолу, як навколо матері Церкви [18, 3-4], що засвідчувало певну розгубленість і відчуття відносності земної влади. Заупокійні літургії та панахиди в церквах України розпочали служити ще 2 березня. В Києво-Софіївському соборі та Братському монастирі відбулися архієрейські служіння. За інформацією Київських єпархіальних відомостей, народ повсюдно заповнював храми та ревно молився за "благодійника народу" та "страждальця за народ". В Братському монастирі промова преосвященного Михаїла перед панахидою злилася з плачем проповідника та мирян [19, 3].

Вірнопідданські настрої демонстрували українські селяни, які брали участь у загальних заходах з ушанування пам'яті загиблого імператора. До дня тезоіменитства Олександра II, в серпні 1881 р., працівники Соловйовської економії баронеси А.Корф (Радомишльський повіт Київської губернії) за власним почином зібрали кошти на панахиду та спеціальні роздачі бідним на поминання. Промови освіченого селянина-самоучки І.Савченкова, проголошені на зібранні прихожан після обідні та панахиди, знайшли живий відгук в односельців. За сприяння духовенства, ці промови були опубліковані спочатку в єпархіальних відомостях, а пізніше – окремим виданням у вигляді невеликої брошури. Зібрані кошти за продаж брошур І.Савченков вирішив передати на пам'ятник Олександру II в Московському Кремлі [20, 4].

Отже, саме селянська верства, будучи основним носієм православної віри й наймасовішим учасником усіх соціальних процесів, стала й основним об'єктом опікування з боку православного кліру. Ця взаємодія селянства і духовенства виявилась надзвичайно суперечливою як за її формою, так і за наслідками. Пастирі виявились причетними як до охоронницької й миротворчої діяльності в середовищі землеробів, так і до його прямої підтримку в соціальних конфліктах.

1. *Полное собрание законов Российской империи (Собрание 2-е): В 55 т. – СПб., 1830-1884. – Т.17. – №15.872; Т.18. – Отд.1. – №17.133.*
2. *Крижанівський О.П. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – I пол. XIX ст. – К., 1991.*
3. *Переселение крестьян из Полтавской губернии // Земский обзор. – 1883. – №2. – С.20.*
4. *Якименко Н.А. Переселение крестьян Украины на окраины России в период капитализма (1861-1917 гг.). Автореферат... доктора истор. наук. – К., 1989.*
5. *Грацианский І. Пастырский голос к прихожанам против толков о переделе земли. – С.15-16.*
6. *ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.442. – Оп.834. – Спр.210.*
7. *Два общества // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №141.*
8. *ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 1191. – Оп. 5. – Спр.2.*
9. *Отзыв "Руси" об антиеврейском движении // Киевские епархиальные известия. – 1881. – С.13-14.*
10. *Отзыв "Руси" об антиеврейском движении // Киевские епархиальные известия. – 1881. – С.12-15.*
11. *ЦДІАУ, м. Київ. – Ф.442. – Оп.831. – Спр.323.*
12. *Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (Височайше утвержденное 14 августа 1881 г.) // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №109.*
13. *Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия (Височайше утвержденное 14 августа 1881 г.) // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №110.*
14. *Призыв г. главного Начальника края, обращенный к приходскому, особенно сельскому духовенству // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №18.*
15. *Деятельность духовенства во время еврейского погрома // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №91*
16. *Еврейские безпорядки в Нежине // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №92.*

17. Из Черниговской губернии // Церковно-общественный вестник. – 1881. – №75.
18. Речь перед панихидою в девятый день кончины в Бозе почившего Государя Императора (произнесена 9 марта в церкви при Коллегии Павла Галагана протоиереем И. Экземплярским) // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – №11.
19. Панихиды по Бозе почившем Государе Императоре // Киевские епархиальные ведомости. – 1881. – № 9.
20. Поминки царя освободителя крестьянами в с. Соловьевке Радомысльского уезда Киевской губернии, в день 30 августа 1881 г. – К., 1881.

І.М.Романюк, Л.М.Романець

КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ УКРАЇНИ ВЧИТЕЛЯМИ В КІНЦІ 1950-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ

Потреба в педагогічних кадрах в школах республіки була постійною. Для села це було особливо актуально, незважаючи на те, що робота по забезпеченню села вчителями не припинялась ніколи. Важливо позбутися помилок, притаманних досліджуваному періоду, а з іншого боку, – слід зберегти все позитивне, надбане багатьма поколіннями учительських кадрів.

Актуальність досліджуваної теми посилюється тим, що в історичній науці ще існують упереджені оцінки багатьох аспектів загальноосвітньої школи повоєнного періоду. Це стосується і забезпечення сільської школи вчителями в умовах командно-адміністративної системи.

Метою статті є висвітлення напрямків забезпечення загальноосвітньої сільської школи вчителями, показати їх залежність від тогочасного суспільно-політичного життя. Об'єктом дослідження є сільська школа, предметом – її кадрове забезпечення.

Стан освіти, кадрова політика впродовж минулих років привертала увагу багатьох фахівців. Останні роки відзначалися появою ряду праць, що за проблемно-змістовним навантаженням є близькими до досліджуваної нами теми. Вагомим внеском у висвітлення аспектів історії освіти є дослідження В.Барана і В.Даниленка [1], С.Сворака [2], Ю.Войцехівського [3] та інших. Заслуговують на увагу праці І.Романюка [4], Л.Романець [5] , дисертаційне дослідження Н.Красножон [6].

Основою статті стали матеріали насамперед Центральних архівів України, збірники статистичних матеріалів, які допомагають висвітлити політику держави у сфері забезпечення вчительськими кадрами сільських шкіл у кінці 50-х – початку 60-х рр. минулого століття.

Завдання, шляхи і принципи реорганізації системи освіти визначав закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в СРСР", прийнятий 24 грудня 1958 р. Верховною Радою СРСР, який встановлював нову структуру загальноосвітньої школи і вносив зміни у зміст навчально-виховного процесу. В Україні відповідний закон було прийнято у квітні 1953 р. Новий закон уводив обов'язкову загальну восьмирічну (замість семирічної) освіту. Десятирічні школи перетворювались на одинадцятирічні середні загальноосвітні школи.

Перехід до загальної восьмирічної освіти й розширення масштабів середньої освіти вимагало значного збільшення учителів та вихователів. Але система кадрової підготовки для школи не була перебудована на масовий випуск спеціалістів педагогічними навчальними закладами та університетами. У результаті на початку 60-х рр. збільшився дефіцит учителів. Жодних додаткових державних заходів для вирішення нагальних проблем з підготовки педагогічних кадрів не було прийнято, а та система підготовки, що існувала, не відповідала вимогам часу, зокрема, зростаючими плановими завданнями по збільшенню випуску студентів педвузів.

Не вистачало педагогічних закладів, бракувало гуртожитків для учнів і студентів. Педвузи й училища республіки не забезпечували в повному обсязі потребу спеціалістів на селі, що стало причиною великої нестачі кваліфікованих педагогів. Загалом протягом усього післявоєнного періоду і у 50-ті – 60-ті рр. школа відчувала гострий дефіцит кадрів. Ще в 1949-1950 н. р. обласні відділи освіти звертались до Міністерства освіти з проханням направити до шкіл 17320 вчителів, а вузи випустили лише 8912 спеціалістів, що складало 51% від потреби. Слід зазначити, що в цьому навчальному році не було випуску педагогічних училищ, які переходили на чотирирічне навчання [7,4].

Уже в кінці 50-х – на початку 60-х рр. система освіти опинилась перед фактом: уведення обов'язкової восьмирічної, а потім середньої освіти здійснювалось при гострому дефіциті спеціалістів, а бувало і при їх повній відсутності. У 1962 р. в УРСР працювало лише 33 педінститути, де на стаціонарі навчалось 31,7 тис. студентів, а на заочних і вечірніх відділеннях відповідно 56,8 тис. і 2,3 тис. [8,13].

Школа швидко почала поповнюватись за рахунок тимчасових, а іноді й випадкових у педагогіці людей, що поглиблювало її проблеми. Швидко падав соціальний статус вчителя. Сільські школи України відчували гострий дефіцит учительських кадрів, однак у педагогічних навчальних закладах дуже мало було вихідців із села. Це було однією із причин нестабільності кадрів сільських вчителів. Зменшення кількості сільської молоді в навчальних закладах педагогічного профілю було пов'язано з низьким престижем професії вчителя, слабкою орієнтацією на педагогічні спеціальності й невисоким рівнем загальноосвітньої підготовки багатьох сільських абітурієнтів, розширенню прийому сільської молоді в педагогічні навчальні заклади перешкоджав також незадовільний стан гуртожитків.

Стабільність педагогічних кадрів залежала ще від наявності упорядкованого житла, однак план житлового будівництва щорічно не виконувався. У Сумській області із 101 запланованих до здачі будинків для сільських педагогів було побудовано лише 21. За 3 роки (1953 – 1956 рр.) область мала здати 306 будинків для вчителів, а було введено в дію лише 70-75 приміщень. Керівники навіть точно не могли відзвітувати, скільки житла збудовано. Також під житло вчителів прилаштували близько 20 будинків стандартного типу [9,6].

Відсутність житла, неповна завантаженість навчальними годинами (а це позначалось і на заробітній платі), обмеженість кола спілкування, що впливало на створення сім'ї, бо більшість приїжджих на село спеціалістів були молодими вчительками,

незадовільні культурно-побутові умови вели до великої плинності кадрів.

Недостатня увага приділялась організації відпочинку вчителів. Улітку багато з них залучались до роботи в учнівських виробничих бригадах, таборах, а також і в колгоспах. Часто на шкільних учителів покладались обов'язки, не пов'язані із педагогічною діяльністю: проводити подвірний облік дітей, заготовляти паливо, сіно і корми для радгоспів і колгоспів тощо. Тому багато сільських шкіл так і не були повністю укомплектовані вчителями. Невирішені проблеми сільської школи, необлаштованість сільського життя сприяли переходу кваліфікованих педагогів до інших галузей народного господарства, де могли бути використані їх професійні навички.

Щорічно вузи й училища випускали тисячі вчителів, однак непрестижність професії, низький соціальний статус не сприяли зміцненню шкільних колективів кваліфікованими і стабільними кадрами, відтак дефіцит учителів зберігся. А звідси низький рівень освіченості сільського населення республіки. Так, на 1000 чоловік населення в середині 50-х рр. вищу освіту мало лише 6 чоловіків і 4 жінок, середню і неповну середню – відповідно 241 чоловік і 184 жінки [10, 11], що складало один з найнижчих показників у Європі.

Протягом 50-х – першій половині 60-х рр. чисельність педагогічних кадрів незначно зросла. Загальна кількість учителів на селі (без сумісників) в Україні збільшилась з 196.5 тис. у 1950-1951 навч. році [11,608] до 243.6 тис. у 1965-1966 навч. році [12,663].

Також значні недоліки були і в керівництві школами. На виконання постанови ЦК Компартії України від 15 квітня 1953 р. "Про недоліки в роботі Міністерства освіти УРСР по керівництву школами Української РСР" було замінено 5017 керівних працівників шкіл і органів народної освіти, у тому числі завідуючих початковими школами – 1099 чол., завучів семирічок – 826, директорів 1428, завучів середніх шкіл – 657, директорів СШ – 582 чоловік [13,8].

Школа – складна інструкція, чинник духовного становлення, де кожний крок уперед є великою працею вчителів та учнів. Бережливо зберігаючи все цінне із педагогічного досвіду, педагоги наполегливо шукають і утверджують новаторський досвід у навчанні і вихованні. По цьому шляху вів свій пошук директор Павлишської школи Кіровоградської області В.О. Сухомлинський. Цінні педагогічні експерименти, вдалі знахідки, що забезпечували б розвиток різносторонніх інтересів школярів, підвищення їх зацікавленості до навчання і праці, ігнорувались протягом десятиріч. Хоча передова учительська думка працювала в напрямку удосконалення шкільного процесу навчання і виховання, досвід педагогів-новаторів не знайшов тоді широкого розповсюдження.

Освіта – частина життя суспільства, з нею пов'язані перспективи його розвитку і вдосконалення. Відповідальність за навчання і виховання підростаючого покоління розподілялась у суспільстві між батьками, рідними, школою і державою.

Особлива роль належала сім'ї, однак чимало батьків через відсутність вільного часу та низький культурний рівень головним вихователем своїх дітей вважали школу. Особливо розповсюдженою така думка була на селі. Складалась ситуація, при якій батьки перекладали виховання дитини на школу. Питання про становище сільського вчителя виходило далеко за межі чисто педагогічних проблем, поступово переростаючи на загальнонаціональну проблему. Сьогодні ми констатуємо, що на початку 60-х рр., коли декларувалось завдання переходу до загальної середньої освіти, система підготовки педагогічного корпусу не мала підґрунтя для реалізації.

До цього часу школа підійшла із значним дефіцитом педагогічних кадрів. У наступний період подолати цей дефіцит не вдалось. Слабка матеріальна база вищих закладів освіти, недостатня кількість місць у студентських гуртожитках не дозволяли нарощувати випуск спеціалістів у необхідному об'ємі. Розвиток школи гальмувався відсутністю професійно підготовлених кадрів протягом всього досліджуваного періоду.

Школа опинилась у стані глибокої кризи, вихід із якої – широкомасштабне завдання всього суспільства.

1. *Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.) // Україна крізь віки. – К., 199. – Т.13.*
2. *Сворак С.Д. Народна освіта у західноукраїнському регіоні: історія та етнополітика (1944-1964 рр.). – К., 1998.*
3. *Войцехівський Ю.В. Вчителі сільських шкіл: 1960 – перша половина 1980-х рр. (історична ретроспектива) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: збірник наукових праць. – Вінниця, 2007.*
4. *Романюк І.М. Проблеми сільської школи в кінці 50-х – середині 60-х років XX століття // Український селянин. Збірник наукових праць. – Черкаси, 2005. – Вип.9.*
5. *Романець Л.М. Проблема поповнення вчительськими кадрами шкіл України в повоєнні роки // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: збірник наукових праць. – Вінниця, 2006.*
6. *Красножон Н. Загальноосвітня школа України в контексті суспільно-політичного життя (1943-1953 рр.) // Автореф. дис….канд. істор. наук: 07.00.01 – Київський національний університет ім. Т.Шевченка. – К., 2002.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). – Ф.116. – Оп. 15. – Спр. 572.*
8. *ЦДАВО України. Ф.116. – Оп.15. – Спр.3946.*
9. *ЦДАВО України. -Ф.166. – Оп. 15. – Спр.1810.*
10. *Народне господарство Української РСР в 1961 р. Статистичний щорічник. -К., 1962.*
11. *Народне господарство Української РСР в 1959 р. Статистичний щорічник. -К., 1960.*
12. *Сільське господарство УРСР. Статистичний збірник. – К., 1970.*
13. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 1803.*

Г.С.Сергієнко

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД "ВІДЛИГИ"

Величезний обсяг раніше невідомої інформації, що став доступним для наукового опрацювання протягом останніх 17 років, дає змогу визначити події, які стали поштовхом для відродження національної ідеї в Україні у другій половині XX століття. Зокрема, виглядає гострою потребою сьогодення здійснювати на науковому рівні дослідження впливу реформ М.С.Хрущова на пробудження національної свідомості в першу чергу у представників творчої інтелігенції. Розробка та аналіз цієї інформації є однією з найважливіших проблем сучасності. Лише погляд крізь призму незалежності України на проблему здатен поповнити новими відомостями історичну науку.

Тема активно розглядалася багатьма вченими, але слід зазначити політичну заангажованість радянського суспільства, через яку багатьом видатним історикам не вдавалося розкрити дійсні причини виникнення тих чи інших подій і, тим паче, висвітлити деякі факти історії. Але після 1991 р. багато сторінок вітчизняної історичної науки поповнилися новими, більш виразними даними. Особливої уваги заслуговують праці В.Барана, В.Даниленка, С.Грабовського, О.Бажана.

Для детального вивчення у досліджуваний період національного питання в Україні необхідно зробити аналіз змін, які мали місце в соціальній та культурній сферах життєдіяльності.

Відомим історичним фактом є XX з'їзд КПРС, який відбувся 14-25 лютого 1956 р. Поряд з іншими питаннями на закритому засіданні з'їзду було заслухано доповідь М.С.Хрущова "Про культ особи і його наслідки".

Це було початком нового осмислення всіх діючих систем та інститутів у державі. Зміни відбувалися у всіх сферах життя, але без сумніву можна відзначити, що найважливішими були реформи в соціально-культурній сфері. Адже кожна дія є логічним продовженням певної ідеї. У цей час з'явилась можливість мислити, а отже, й діяти. Тобто після з'їзду почався глибокий і болісний переворот у суспільній свідомості, перегляд усталених цінностей, критичний аналіз минулого. Не даремно цей час, за влучним висловом І.Еренбурга, одержав назву хрущовської "відлиги".

Національне питання в плані звільнення нації і надання їй рівних прав було вирішене ще у 1917 р., тому тепер можна було говорити про її розвиток і розквіт у складі СРСР. Сумнів у цих постулатах розцінювався як прояв "буржуазного націоналізму". Наголошення на посилення дружби з Україною, яку нові партійні гасла визначали як "другу серед рівних", відбулося у 1954 р. під час святкування 300-річчя Переяславської угоди, коли рішенням XXII з'їзду партії Україні було передано Крим. Для пасивних у національних питаннях громадян перспектива зближення націй виглядала цілком природно, незважаючи на поширений вираз "національна республіка", який засвідчував існування в Радянському Союзі метрополії і напівколоній-напівпротекторатів, тобто союзних республік навколо Радянської Федерації [1, 17]. Проте за офіційною політикою Україна перебувала на становищі найважливішої провінції великої імперії, тому події "відлиги" мали тут певну специфіку, яка помітно впливала і на формування національно свідомої інтелігенції, яка знаходилась в опозиції, перш за все в опозиції щодо політики партії в національному питанні і в питаннях розвитку культури, стоячи при цьому на радянських позиціях, дотримуючись рамок соціалістичної законності, приймаючи в основі положення марксизму-ленінізму з метою вдосконалення радянського суспільства для блага всіх націй СРСР.

Таке суспільне явище не влаштовує керівництво партії, через що розпочинається кампанія боротьби з "ворогами народу", які звинувачуються в "буржуазному націоналізмі".

Національна ідея – концентрація національної свідомості, тобто усвідомлення тих норм і цінностей культури, на ґрунті яких нація самоідентифікується як певна загальність і водночас унікальність, а відтак цивілізаційно самоінтегрується як певна цілісність.

Можемо назвати такі форми націоналізму:

- реакційний Д.Донцова – найбільше гнітять того, хто найменше вимагає;
- багато націй М.Бердяєва, ідея яку розвинув у своїй книзі-маніфесті "Націоналізм чи русифікація?" І.Дзюба;
- національна ідея, побудована з войовничого руху М.Руденко "націоналізм – готовність боротися за свободу, культуру, мову своєї нації. Націоналізм пригноблених націй завжди буде оборонним…" [2, 8].

Головне питання постає наступним чином: чи виникала необхідність боронити українську націю?

Щоб розглянути проблеми розвитку національної культури, необхідно визначити становище самої нації. Нація – це етнічна категорія більш високого рангу ніж народ, об'єднання людей на основі єдиної мови, традицій, національних прагнень.

З часів існування СРСР українська національна єдність зазнала певних змін, що стало наслідком масового переселення українців до Сибіру, на Північ, у Середню Азію; масове заселення УРСР іншими націями, особливо це торкнулося важливого промислового регіону – Донбасу. Як наслідок, спостерігається втрата національних традицій, історичного минулого. Прикладом може служити вивчення історії: переписуються підручники, спотворюються історичні факти і події.

Суттєві зміни в період "відлиги" торкнулися культурної сфери, що і стало поштовхом для пробудження національної ідеї. Критика "культу особи" призвела до пожвавлення культурного і громадського життя в республіці, хоча Україна перебувала в особливому становищі і десталінізація проводилась тут повільніше й обережніше. З'явились нові періодичні видання, наприклад, громадсько-політичний журнал "Прапор" (1956 р.), відновився вихід часопису іноземної літератури "Всесвіт" (1958 р.), видавалися "Український історичний журнал", "Економіка Радянської України", "Народна творчість і етнографія", почалося видання Української Радянської енциклопедії. Було створено нові творчі спілки: Спілка журналістів України (1957 р.) та Спілка працівників кінематографії України (1958 р.).

Наприкінці 1950-х рр. почалась реабілітація творів та діячів культури, письменників та композиторів [3, 42-43].

Важливим у дослідженні культурно-соціального становища республіки є мовне питання, адже саме мова є однією з визначальних ознак нації. Наприкінці 50-х рр. XX ст. українським "радянським" письменникам було дозволено "любити й шанувати рідну мову". Саме так була сформульована тема статті головного редактора "Літературної газети" А.Хижняка – "Любімо, шануймо рідну мову!", тоді ж з'явилися "Нотатки про мову" С.Ковганюка, який висловися проти зайвих русизмів в українській мові.

Сміливіше заговорили про це на з'їзді письменників України в Києві в березні 1959 р. Тодішній голова Спілки письменників М.Бажан у своїй доповіді на цьому з'їзді відзначив, що перед українськими письменниками стоїть важлива вимога – це вимога чистоти мови, пошани й любові до її законів, лексичних фондів. Далі зазначив, що братерство мов російської і української, яке декларується партійним керівництвом, це знецінення мовної своєрідності, практика безграмотного "суржику". На тому ж з'їзді пролунав виступ на оборону своєрідності української мови М.Рильського "Рідна мова".

Хвилю обурення викликала програма партії 1961 р., яка ставила найближчим завданням формування "радянського народу" та "інтернаціональної культури" і заходи, пов'язані з втіленням їх у життя – широко розгорнений у країні процес русифікації, який шкодив розвиткові української культури, а так само і українському народові. Цей факт красномовно свідчить про непослідовність політики М.С.Хрущова під час перебування на чолі партії [4, 372].

Слід навести основні канали русифікації республіки: ведення офіційної державної, партійної, комсомольської та профспілкової документації; навчання в більшості навчальних закладів та виховання в більшості міських садочків; служба в армії; робота культурно-освітніх осередків; видавництво друкованої продукції.

Необхідно зазначити, що боротьба за рідну мову була тим рубежем, на якому протистояли як представники ортодоксальної науки, що, виконуючи соціальне замовлення, усіляко обґрунтовували русифікаторський курс московського керівництва, так і справжні патріоти, які прекрасно усвідомлювали, що мова – це не просто в поетичному розумінні "душа народу", а й одна з найважливіших та найхарактерніших ознак нації.

Однак культура мала служити компартійним планам та ідеям, перекресливши творчу основу, творчий пошук, талант митця. При цьому відношенні усе ж багато уваги приділяється питанням культури. За висловом М.С.Хрущова: "Літературі і мистецтву належить винятково важлива роль в ідеологічній роботі нашої партії, у справі комуністичного виховання трудящих. Письменники, художники, скульптори, працівники кіно і театрального мистецтва – уся наша інтелігенція своєю турботою беруть активну участь у будівничій діяльності радянського суспільства, вірно служать своєму народові. Комуністична партія вважає діячів літератури і мистецтва своїми вірними друзями, помічниками, надійною опорою в ідеологічній боротьбі. Партія дбає про розквіт, високу ідейність і художню майстерність у літературі, живописі, музиці. Нашому народові потрібні твори, які відображають пафос праці, зрозумілий народові. Метод соціалістичного реалізму забезпечує необмежені можливості для створення таких творів. Партія веде непримириму боротьбу проти проникнення в літературу і мистецтво впливів чужої ідеології, проти ворожих нападок на соціалістичну культуру …" [5, 9].

Перший відкритий документ партії з питання, яке мало принципове значення і хвилювало все суспільство, був прийнятий тільки через чотири місяці після з'їзду – 30 червня 1956 р. Це постанова ЦК "Про подолання культу особи та його наслідків", яка фактично закрила можливості для обговорення проблеми "культу особи" і офіційна версія відтоді стала обов'язковою. Висловлювання власних суджень з приводу даної проблеми було неприйнятним [6, 88-90].

Наприкінці 1956 р. серед партійних функціонерів поширилися панічні настрої, ходили чутки про те, що вже таємно складаються списки для майбутньої розправи над комуністами. Тоді М.С.Хрущов без коливань вирішує призупинити десталінізацію. Цей різкий поворот викликав не менший шок, ніж викриття Й.Сталіна на XX з'їзді. У грудні 1956 р. ЦК КПРС поширив закритого листа під красномовною назвою "Про посилення політичної роботи партійних організацій у масах і припинення вилазок антирадянських ворожих елементів". По всій країні пройшли партійні збори, на яких обговорювалися установки, що були дані в листі. Представники інтелігенції, які виступали з нестандартною точкою зору, нерідко потрапляли в ряди "очорнителів".

Але починаючи із середини 50-х рр. XX ст. ні закритий лист, ні жоден інший документ вже не могли зупинити процеси, які насправді відбувалися в думках свідомих громадян. Питання національної самоідентифікації стало першочерговим для представників як творчої інтелігенції, так і для широких мас. Настрої, які були викликані промовою "про культ особи", не згаснуть до моменту отримання Україною незалежності, незважаючи на масові переслідування творчих діячів України.

Таким чином, реформи, які мали місце в Україні після XX з'їзду КПРС, призвели не лише до піднесення соціального і культурного життя в країні, а й пробудили національну свідомість в еліти і, як наслідок, у громадян республіки. Це викликало неупереджену зацікавленість до національного питання, яке, на нашу думку, не вирішене і нині у незалежній Україні. Адже через насадження культурних і в першу чергу мовних традицій "старшого брата" протягом 70 років, частина українців за національністю спілкується, читає і, головне, мислить російською мовою, цікавиться творами російських митців, використовує притаманні росіянам обряди.

---

1. *Грабовський С. Державне утвердження України у другій половині XX століття. – К., 2002.*
2. *Дудка Р.А. Суспільно-культурна діяльність інтелігенції України у другій половині 50-х – на початку 60-х років XX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка – К., 1996.*
3. *Курносов Ю. Соціально-політичний розвиток УРСР у*

50-х – перша половина 60-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – №5.
4. *Король В., Плющ М. Соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток (друга половина 50-х – початок 60-х рр.) // Історія України. Курс лекцій. – К., 1992.*
5. *Хрущов М. За тісний зв'язок літератури і мистецтва з життям народу // Вітчизна. – 1957. – №10.*
6. *Бажан О. Інтелектуальний опір в Україні (кінець 50-х – 80-ті роки) // Суспільне життя. Сучасність. – 2006. – №2.*
7. *Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9-ти т. Т.8: 40-ві – 80-ті роки XX ст. – К., 2001.*

І.В. Стародубцева

СІЛЬСЬКА МОЛОДЬ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ ДОНБАСУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

Сучасні зміни в українському суспільстві зумовили зростання інтересу до ролі людини в історії. Це підштовхнуло дослідників до переосмислення проблем студентства, селянства, інтелігенції у другій половині XIX – на початку XX століття. Цьому сприяло запровадження у науковий обіг нових джерел і застосування сучасних методологічних підходів.

Крім того, кожен регіон України має неповторний етнічний автопортрет, самобутні культурні, релігійні, освітні і професійні традиції. У Донбасі, який відомий своїми етнокультурними особливостями, своєрідними культурно-освітянськими традиціями, проявилася специфічність формування і фахового розподілу інтелігенції через її соціальне походження. Саме сільська молодь Донбасу була активним учасником соціально-економічних, політичних і культурних процесів у державі та стала домінуючою у формуванні інтелігенції регіону. Окрім вище зазначеного необхідно додати: актуальність теми зумовлюється також тим, що вона не знайшла належного висвітлення у наукових працях.

Автор ставить за мету всебічно дослідити сільську молодь Донбасу, як визначальну категорію у процесі формування інтелігенції регіону. При цьому визначені наступні завдання: вивчити освітній рівень сільської молоді, її професійно-навчальну спрямованість, матеріальний стан тощо.

Об'єктом дослідження визначено сільську молодь регіону в другій половині XIX – на початку XX століття. Предметом дослідження обрано регіональну особливість процесу формування інтелігенції з сільської молоді.

Проблема інтелігенції в історико-філософській думці межі XIX – XX століть розроблялася достатньо активно [1]. Центральною для полеміки була тема соціальної межі інтелігенції. Зокрема, соціолог з пізніх народників Р.І. Іванов-Разумник писав: "Інтелігенція – це антиміщанський, позаверствовий, позакласовий гурт... До групи інтелігенції може належати також недостатньо грамотний селянин ... і ніякий диплом про університетську освіту не дає право людини відносити себе до інтелігенції" [2, 107].

Паралельно почали з'являтися праці, які позначилися інтересом до освіти дітей селян. Так, П.М. Мілюков вважав церкву і школу складовими освіти селянина і головними чинниками у формуванні інтелігенції регіону [3].

Отже, для дореволюційної літератури характерна наявність значної кількості праць, присвячених дослідженню інтелігенції. Базою для її формування автори вважали молодь столиці і губернських міст. Праць по дослідженню сільської молоді регіону, як джерела поповнення інтелігенції у цей період створено не було.

В СРСР, після довготривалої відмови вивчати історію дореволюційної інтелігенції, перші праці з теми з'явилися наприкінці 50-х років XX століття [4]. Але у радянській історіографії розглядався лише склад інтелігенції, який вивчали у професійному, класовому і політичному аспектах [5].

Головними недоліками усіх радянських досліджень дореволюційної інтелігенції були заідеологізоване ставлення до теми і широке застосування поняття "напівінтелігенція" [6]. До неї, завдяки ленінській концепції, науковці відносили вчителів початкових шкіл, техніків, фельдшерів, канцеляристів, церковних причетників, тобто тих, хто не мав вищої освіти і не був матеріально забезпеченим. Але саме вони складали більшість серед усієї інтелігенції дореволюційного Донбасу. Треба зазначити, що з точки зору сучасної методології вживання поняття "напівінтелігенція" не є прийнятним.

Починаючи із 90-х років XX століття тема інтелігенції зазнала переосмислення та позбавлення ідеологічних нашарувань [7]. Поодинокі аспекти проблеми знайшли своє висвітлення в сучасній краєзнавчій літературі [8; 9]. Однак комплексно тема формування інтелігенції з сільської молоді регіону ще не є вивченою.

У Донбасі в зазначений період зростала важка промисловість, розширювалася мережа залізниць, ускладнювалася інфраструктура виробництва. Інтелектуальна праця стала одним із головних елементів капіталізму. Ці зміни призвели до збільшення попиту на кадри інтелігенції, яких в краї бракувало.

У середині XIX століття гостра нестача фахівців покривалася за рахунок іноземців, осіб, які здобули середню освіту за межами регіону і вищу за кордоном. А це могли собі дозволити лише привілейовані верстви населення.

За умов ліберальних реформ у державі, демократизації суспільства і підвищеного попиту на висококваліфікованих спеціалістів у Донбасі почався новий етап – формування інтелігенції регіону з місцевого населення, 70% якого складало селянство. Процес було пов'язано з розвитком у краї середньої і професійної освіти. Ця система стала головним джерелом відтворення кадрів інтелігенції, її кількісного і якісного зростання.

Середня школа як система почала формуватися у Донбасі з 70-х років XIX століття. Перші у регіоні відкриваються "урядові" гімназії. Чоловічі створюються у містах: Старобільську(1871), Маріуполі (1876), Бахмуті (1879). Жіночі постають у Маріуполі (1876), Старобільську і Слов'янську (1883) [11].

З початку XX століття у регіоні влаштовують перші приватні заклади. Жіночі гімназії засновують у 1905 році Р.Н. Воскресенська (Луганськ) і В.Є. Остославська (Маріуполь) та реальне училище у

1906 році – В.І. Гіацинтов (Маріуполь) [11, 64]. З 1909 року в краї вже діяли два комерційних училища: у Слов'янську О. Ю. Рудзської і у Юзівці – товариства "Освіта" [12, 182].

На початку 1916 року в Донбасі вже функціонували 35 середніх навчальних закладів. Серед них: 5 чоловічих гімназій і 2 прогімназії, 15 жіночих гімназій і 2 прогімназії, 6 комерційних, 4 реальних і 1 єпархіальне училище [11;12;13].

У 1913 році у Старобельську і у 1915 році в Маріуполі запрацювали перші в регіоні вчительські семінарії [11, 121; 14, 131]. Ці заклади не мали прав середніх шкіл, але їхніх випускників за кваліфікацією прирівнювали до таких. До того ж, з 31 серпня 1915 року тим, хто закінчив вищі початкові училища, були надані права випускників прогімназій [14, 170]. Таких закладів у 1916 році у Донбасі існувало 16, з них 10 (63%) знаходилися на селі [11].

Всі ці установи готували вчителів початкових шкіл, "підготовчих" класів і вихователь ок гімназій та готували до вступу у вищі школи.

Суто професійну освіту надавали у регіоні Лисичанська штейгерська (1872), Маріупольська жіноча професійна (1908), Луганська торгівельна (1901) і Макіївська школа гірських десятників В.О. Вагнера (1909). Існували ще училища: два духовних православних (у Маріуполі і Бахмуті), Горлівське гірниче С.С. Полякова (1878) та Донецьке технічно-залізничне (1881) [12; 15].

До того ж, у краї працювали технічно-ремісничі заклади. Це ремісничі училища: Новопсковське Олександрівське (1884), Старобільське Д.О. Деменкової (1892), Біловодське приватне (1913) і Бахмутське (1896) [11]. Крім того, діяли Маріупольське механіко-технічне училище з ремісничою школою (1901), Слов'янське технічне гірничозаводське з ремісничою та керамічною школами (1909) та Луганська школа ремісничих учнів (1910) [11].

Особливістю навчання в жіночих гімназіях було одночасне оволодіння загальною і професійною освітою. Більшість сільських дівчат Донбасу окрім обов'язкових сімох класів йшли навчатися до створених при гімназіях додаткових необов'язкових восьмих класів, де вони удосконалювали фах "домашньої вчительки" або "вихователь ки". Цього права щорічно діставали до 65% випускниць сьомих класів гімназій регіону [16, 177]. Наприклад, у 1916 році два восьмих додаткових педагогічних класи Маріупольської Маріїнської жіночої гімназії закінчила 41 учениця [21, 11]. З них 15 дівчат (36,6%) продовжили навчання у вузах, по одній учениці даних немає і 25 (61%) відразу зайняли вчительські посади. Слід відзначити, що 50% із них були вихідцями з сільських родин. Проте існуюча кількість навчальних закладів Донбасу була недостатньою. Тому на початку XX століття з метою залучення до регіону молодих фахівців зі стажем роботи, але без достатньої освіти, створюються вечірні професійні курси. Вони організуються при жіночих гімназіях для підготовки вчительок початкових шкіл і вихователь ок. Зокрема, у 1917 році в містечку Юзівка діяли "приватні курси для дорослих за програмою жіночих гімназій" С.К. Гаргер (1916) і "професійне відділення" Г.М. Шелепіна (1917) [16, 92; 17, 20].

Подібні курси за гірничим фахом функціонували при Лисичанській штейгерській і Макіївській школі гірських десятників В.А. Вагнера [15, 312]. Саме до курсів йшли вчитися селяни, які у підлітковому віці не мали можливості здобути середню освіту за відсутності необхідних коштів.

57% середніх і 30% професійних закладів Донбасу були приватні та такими, що відкривалися і утримувалися за рахунок товариств. Плата за навчання у них була досить високою. Зокрема, у приватній жіночій гімназії Е.Р. Бражникової (Макіївська волость) у 1913 році в залежності від класу вона становила від 60 до 150, у Горлівському гірничому училищі С.С. Полякова – 150-180 карбованців на рік [15, 311; 18, 114]. У зв'язку з цим молодь з селян в приватних школах складала лише 2%.

В урядових школах Донбасу плата за навчання була найнижчою. Зокрема, у Маріупольській Олександрівській чоловічій гімназії у 1905 році в залежності від класу вона коливалася в межах 40-50, у Маріупольській Маріїнській жіночої гімназії – 37-62 карбованців на рік [19, 13]. У Слов'янському технічному гірничозаводському училищі учні сплачували 40, а у кожній технічній школі лише 20 карбованців на рік [20, 74]. Тому сільська молодь обирала для навчання урядові заклади. Зокрема, у Маріупольській Олександрівській чоловічій гімназії у 1915 році навчалися 651 учень, у Маріупольській Маріїнській жіночої гімназії – 705 [11, 67]. Причому діти з родин селян складали 24% і 33% відповідно [21, 8].

У процесі заохочення кадрів з сільського населення активну участь з 70-х років XIX століття узяли на себе земства Донбасу. Спершу вони залучали вже підготовлених спеціалістів, студентів вищих і середніх шкіл, фахівців без практики. Але основним напрямком заохочення фахівців стало надання сільській молоді "стипендій на навчання". Зокрема, Маріупольське повітове земство у 1875 році тільки на підготовку молоді за межами краю за фахом "початковий вчитель" виділило 25 стипендій [10]. З них 80% були надані дітям з селян, половина з яких належали до грецької громади.

Старобільське повітове земство для швидкого залучення селянських дітей до гімназій взагалі позбавляло їх плати за навчання [18, 233]. Щоб сільська молодь Донбасу мала здобути середню і професійну освіту, інтелігенція регіону засновувала допоміжні товариства. Саме їхні члени надавали можливість незаможній, але талановитій молоді з селян здобути освіту. Для цього товариства оплачували повністю або частково навчання та виділяли стипендії для дітей незаможних батьків. За погану поведінку, недбайливість у навчанні і при поліпшенні матеріального становища батьків учнів позбавляли наданих товариствами пільг. Зокрема, у Маріупольській Олександрівській чоловічій гімназії у 1905 році 159 учнів (32,4% від усіх гімназистів) були зовсім або частково позбавлені плати за навчання [19, 13]. При цьому сільські гімназисти складали 50%. У жіночих гімназіях кількість учениць, які були позбавлені платні за навчання, складали 10-15% [23, 12].

Для створення загальної картини навчання сільської молоді регіону треба надати розподіл її у середніх і професійних школах в динаміці, навести дані професійних уподобань, релігійного походження тощо.

При відкритті у Донбасі чоловічих гімназій діти з родин селян складали лише 5 – 7%, у жіночих – до

10%. У 1893 році показник кількість сільської молоді у чоловічих закладах Донбасу складав 11%, у жіночих – 13% [22, 55; 23, 44]. У 1916 році цей показник збільшився до 28% і 37% відповідно [21, 11]. Зріст чисельності гімназистів з родин селян відбувався поступово. Це обумовлювалося збільшенням попиту на освіту селян, покращенням її матеріального становища. Крім того, диплом про середню освіту давав можливість сільській молоді підвищити свій соціальний статус.

Переважна більшість дітей селян обирала навчання у професійних і технічно-ремісничих закладах. Найбільшою популярністю у Донбасі користувалися державні заклади гірничого фаху. Зокрема, у Лисичанській штейгерській школі частка дітей з селян 65-75%, Донецькому технічно-залізничному училищі – 50% [12; 15]. Серед учнів комерційних училищ діти з селян складали лише 23% [12]. Такий розподіл пояснюється тим, що саме професійні школи надавали можливість швидко отримати технічну спеціальність (через 3 роки навчання) і додатково оволодіти ремісничими навичками, що значно покращувало майбутнє працевлаштування дітей з селян.

Більшість сільської молоді Донбасу сповідували православ'я. Лише 1% сільських учнів в усіх закладах за походженням були з іудеїв і католиків.

Таким чином, починаючи з 70-х років XIX століття у Донбасі відбувався процес формування інтелігенції регіону, який був обумовлений соціально-політичними реформами (селянською, земською, освітньою та іншими). За цей час поступово змінювався склад інтелігенції. Створення мережі середніх і професійних закладів у регіоні сприяло активному формуванню інтелігенції з сільської молоді. Особливо інтенсивно формувалась з селян жіноча педагогічна і чоловіча технічна інтелігенція з середньою освітою.

На межі XIX – XX століть до людей розумової праці залучається велика кількість учорашніх селян і селянських дітей, які отримали свободу, а тепер ще і освіту. А пов'язані кровними зв'язками і справами з народом, ці новоявлені інженери, техніки, земські лікарі, вчителі об'єднуються загальним комплексом ідейних настанов, моральними цінностями, альтруїстичною працею тощо. Таким чином, у Донбасі ще відбувалося формування нового специфічного провінційної менталітету інтелігенції з селян.

Але за умов відсутності вищих навчальних закладів, недостатньої кількості урядових середніх, професійних училищ у регіоні, переважної більшості дорогих для здобуття освіти приватних шкіл, швидке формування інтелігенції з сільської молоді було обмежене. Незважаючи на це і завдяки особливим умовам Донбасу, інтелігенція з селян, отримавши лише середню освіту, почала відігравати величезну роль у економічному і культурному житті.

1. *Пругавин А.С. Запросы народа и обязанности интеллигенции в области просвещения и воспитания. – СПб., 1895.*
2. *Иванов-Разумник В.И. История русской общественной мысли. – Пг., 1918.*
3. *Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – СПб., 1899. – Ч.2: Церковь и школа (вера, творчество, образование).*
4. *Ерман Л.К. Интеллигенция в первой русской революции. – М., 1966.*
5. *Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М., 1971.*
6. *Чему учил Ленин. Классы и революция // Народный учитель. – 1925. – №3.*
7. *Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк. – К., 1991.*
8. *Татаринов С.И. Училища Бахмута // Музей в XXI столетие. – Донецк, 1998.*
9. *Мармазова О.И. Учительские кадры Донбасса в конце XIX – начале XX вв. // Новые страницы в истории Донбасса: Статьи. – Донецк, 1995. – Кн.4.*
10. *Сборник докладов и постановлений Мариупольского уездного земства по вопросам народного образования. – Мариуполь, 1877.*
11. *Список учебных заведений ведомства МНП (кроме начальных) по городам и селам. Составлен к 1 января 1915 года. – Пг., 1915.*
12. *Адрес-календарь учебного отдела Министерства Торговли и Промышленности и подведомственных ему учреждений на 1915 год. – СПб., 1915.*
13. *Екатеринославские епархиальные ведомости. – Екатеринослав, 1916. – №1.*
14. *Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. 35. – Оп. 2. – Спр. 7.*
15. *Сборник статистических сведений о состоянии среднего и низшего профессионального образования в России. – СПб., 1910.*
16. *ДАДО. – Ф. 36. – Оп. 1. – Спр. 37.*
17. *ДАДО. – Ф. 35. – Оп. 2. – Спр. 13.*
18. *Список служащих по Харьковскому учебному округу на 1913 – 1914 учебный год. – Харьков, 1913.*
19. *Отчёт о состоянии Мариупольской Александровской мужской гимназии за 1904 год. – Мариуполь, 1905.*
20. *Російський Державний Історичний архів. – Ф. 565. – Оп. 8. – Спр. 30436.*
21. *Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1915 гражданский год. – Мариуполь, 1916.*
22. *Отчёт о состоянии Мариупольской Александровской мужской гимназии за 1893 гражданский год. – Мариуполь, 1894.*
23. *Отчёт о состоянии Мариупольской Мариинской женской гимназии за 1893 гражданский год. – Мариуполь, 1894.*

А.І. Темченко

МІФОЛОГІЧНА СИНОНІМІЯ: "ЩИРЕ СЕРЦЕ" / "ЧЕРВОНА КРОВ" (НА МАТЕРІАЛІ ЛІКУВАЛЬНИХ ЗАМОВЛЯНЬ)

Останніми роками пожвавлюється зацікавленість міфологією, зокрема маловивченими і недослідженими раніш проблемами. Перші спроби дослідження семантики людського тіла стосуються 1990-х рр. і знаменуються працями А.Сузнель, В.Сироткіна, О.Прігаріна, Г.Бондаренко, Т.Шевчук [1].

Мета статті – дослідити міфологічну синонімію "щире серце" / "червона кров". Об'єктом дослідження є лікувальні замовляння, предметом – міфологічні уявлення про людське тіло.

У міфології тіло людини сприймається як модель космосу, який складається з трьох основних частин.

Верх	Небо / сонце / місяць	Голова / очі / маківка
Середина	Земля	Серце
Низ	Підземний світ	Тілесний низ

Середині міфологічного Всесвіту відповідає серце. Найпоширенішим семантичним кліше, яке вживається у замовляннях стосовно серця, можемо вважати щире серце [2, № 73]. Вживання саме такого словосполучення пояснюється його етимологією: укр. щирий – "справжній / дійсний" ("не підроблений") – болг. щыры, чеськ. ciry – "чистий", в.-нім. shier – "чистий", англ. hir – "милість Божа" [3, 507-508]. Нім. schier (schier Geld – "щире золото") близьке до дієслова sheinen – "сяяти" і семантично протиставляється stechen – "колоти". У цьому випадку проглядається прихована опозиція світло / темрява, останній компонент якої є описом процесу сколювання / збивання верхнього твердого нашарування, що є перешкодою для світла [4, 15].

Застосування такого фразеологізму виглядає цілком логічним, коли зважати на "існування" уявного двійника серця – пасерця / "пудсерця" [5], образи якого зустрічаються у лікувальних текстах: 1) "Я вас (переляки) виговораю Ганнє з рук яйцем, з груді, пудсерца, з пудпєчєне, з пудживота, зу всєх сустаў"; 2) "Ў чистом полі, на сінім мори стаяў дуб, на том дубє пташка бєз глаз, без криль, без вочєй, без всякіх рєчєй. Як с вєлікого дуба пташці нє злєцєць, так свєщоному, крєщоному (ім'я) дзєцінцу нє знаць. Дзєцінєц, ляг, нє міняйся, с-пад бєла касці, с-пад жоўтих мазгоў, с-пад сініх жил, с-пад румянага ліца, на касцях, нє хадзіць, касцєй нє ламаць, с-пад сєрца нє падліваць, наверх нє ўкідаць" [2, № 143,173]. З іншого боку, найважливішим частинам тіла могли надавати несправжні імена з додаванням префікса па / під (пор. із семантикою під як підпорядкованості, другорядності). В такому випадку вони позначали чужі / неіснуючі кості, серце, живіт, печінку, що мало ввести хворобу в оману. В першому випадку щире серце дублює значення тілесної душі і може ототожнюватися зі справжнім серцем, в іншому – протиставляється його уявному / несправжньому двійнику. Підтвердженням цьому може слугувати звичай називання не рідних по крові дітей пасинками, тому у лікувальних текстах вони асоціюються з "чужим" світом: "Крикливички-ночнички <...> ідіте на сухиї болота, на сухиї чарота, там вам столи позастилани, склянки поналивани, там вам гуляти, пасинків (чужих) не пускати, а нашому Іванку (своєму) спати і прибувати" [2, № 71]. "Пасинки / падчерки" є носіями пекельного / нечистого вогню, що сушить серце і збавляє кров: "Куди ви йдете, іродові дочки?" "На світ охрещений". "А чого ви йдете?" "Тіло в'ялити, серце сушити, червону кров збавляти й жовтую кость ламати" [6, № 50]. Подібні тексти можуть бути описами симптомів захворювання – жару і пропасниці або слугувати алегорією до обряду кремації померлого від епідемії.

Отже, серце є не лише центром тіла. Воно має бути щирим, тобто виступати провідником для небесного світла, персоніфікувати чистоту і здоров'я. Пор. зі співвідношеннями щирий / правдивий / правий, що допомагає зрозуміти зіставлення серця з християнським храмом: "Господзі, памажи мнє, Господзі, ад яда адгавариць чистим сєрцам <...> святой церкві" [2, № 659]. В противному випадку семантика серця набуває діаметральних ознак і воно виступає вмістилищем гніву: укр. сердити, серджу, ц.-сл. сръдити, болг. сърдя, сербохорв. срдити се, словен. srditi – "сердити", лит. sirdai – "сварка" [7, 605]. Відповідні опозиції є ситуативними і найкраще фіксуються у малих фольклорних жанрах: "Полети ж ти, огненний бугало (падаюча зірка), до козака у двір <...> учепись ти йому в серце, затопи ти його, запали ти його: щоб він трясся і трепетався душею і тілом за мною" [6, № 9]; "Не той сильний, що камінь верне, – тільки сильний, що серце в собі вдержить", "Не давай серцю потолі, бо сам підеш до неволі" [8, 179]. Подвійна семантика серця проявляється також у текстових протиставленнях гарячого / "ретивого серця" (живого / закоханого) і холодного (не живого). Пор. з текстовими ототожненнями холодного серця з тілесним низом – п'ятами і нижньою частини живота: "Холоне серце / душа в п'яти заховалась / з переляку очкур луснув" [8, 217]. Звідси наявність цілого комплексу охоронних текстів, які начебто перекривають шлях до серця: 1) "Тут тєбє (ляк) нє стояті, под серце нє подлягаті"; 2) "Я всє виговораю <...> з рук яйцєм, з груді, з пудсєрца, з пудпєчєне, з пуд живота, зу всєх сустаў; 3) "Зляк <...> коло сєрца не влягай"; 4) "Умовляю, до серця жала не допускаю" [2, № 141, 143, 146, 680].

Кров у лікувальних текстах набуває подвійних характеристик, оскільки може бути червоною або чорною / недоброю / поганою. В залежності від цього судили про людську душу, яка асоціювалась з тілесним станом. Наприклад, урочними можуть бути не лише старі і фізично неповноцінні люди, але й ті, у кого "недобра кроў" [2, № 212] або хто "тримає серце".

Образ червоної крові споріднюється з поняттями, що позначають народження / зростання: д.-р. черево – "живіт" / черевитыи – "товстий" [9,.1499-1500]. Розуміється як субстанція, що насичує усе тіло, оскільки присутня у голові, серці, животі, навіть кістках: "Кров з буйної голови, з рум'яного лиця, з ретивого серця, з живота, з костей, з мозгів, з чорних кіс, з карих очей" [10, 36]. Витікання крові ототожнюється з позбавленням життєвої сили, тому у закляттях від недоброго ока словесно змодельована кровотеча є запобіжною магічною дією – знекровлений ворог не здатен заподіяти суттєвої шкоди: 1) "І хто цєму (ім'я) урєчє, то цей кроў потєче"; 2) "Хто хришченому (ім'я) уроче, тому кроў потєче" [2, № 243, 245]. Невипадково вона приносилась в якості жертви, оскільки сприймалась як есенція життя: "Господа Бога ўмаляю, к сабє прізиваю. Господзі, памажи мнє, Господзі, ад яда адгавар'иць чистим сєрцам (пор. з образом щирого серця), сваю кровью, св'атой церкві" [2, № 659]. У зв'язку з цим про скупих на милостиню людей говорили: "У нього з-за нігтя кров не піде" [8,.594]. Пор. з лексичними формами, що асоціюються з кривавими жертвоприношеннями: рос. вятськ. черв – "серп"; лит. kirvis / лтш. cirvis – "сокира", наближується до і.-є *(s)ker-: грецьк. *κείρω* – "стрижу", д.-в.-н. sciran – "стригти", лит. skirti – "від'єднувати / роз'єднувати" [3, 334]. Відголосом обрядового вживання крові в якості жертви може слугувати позначення її чистоти за допомогою смакового коду, який вважається одним з найдавніших способів маркування оточуючого середовища: "То уроки – хтось таке, недобра кроў у його, або зуби, то ето так урочить. Вони і не хочуть урочити, але уже він таке, поганий: така кроў, чи таки вочи, – біда його зна що" [2, № 212].

Одним із найдавніших міфологічних епітетів крові є називання її ярою, тобто гарячою / яскравою : "Куди

ви (лихоманки) ідзєце? Ідомо на мір, мір спакусіць, бєло цєло сушиць, яру кроў піць" [2, № 551]. Звідси порівняння яскраво-червоної крові з буйно квітучими рослинами: "Ішоў Ян с тріма кіями, с трімя свєчами. Покуль Ян вєрнуўса рана зраслас, нє падакідайса на пад рожу, на пад цвєток, на пад ятрась" [2, № 717]. Контекстуальним синонімом ярої крові можемо вважати гарячу / буйну кров: 1) "Пєтро і Павєл <...> виговоралі, із жоўтія кості, із горачей крові, із буйной голови, із румяного ліца, із шчирого сєрца" [2, № 245]; 2) "Пресвятая Богородиця, просим собі в поміч. Замовляю кров буйную, трав'яную, водяную". Пор.: "Крикси <...> узміте, занесіте на сухі лози, на бистри води на буйні огонь" [6, № 24, 76]. Опозиційною парою до ярої / живої крові виступає люта / зайва (?) кров: 1) "На синьому морі лютий змій реве. "Чого ти, лютий змію, ревеш?" "Бо нема мені чим дітей годувати". "Іди, лютий змію, у N двір, і візьми од раба Божого N молитвенного і хрещеного люту кров і будеш мати, чим дітей годувати" [11, 144]. Останній текст має семантичні відмінності від інших замовлянь, оскільки певним чином провокує витікання лютої крові, тому міг виголошуватися при лікувальному кровопусканні.

Здатність крові насичувати тіло зіставляється з властивостями води зволожувати землю: 1) Ти, косо, не бійся нічого і не пускай Божої роси і святої крові"; 2) "Матір Божа навколішки стояла і Бога прохала, і чоловікові на поміч давала, ішла мосточком із золотим ціпочком, і ціпочок обмивала, людям водицю давала" [10, 34, 54] 3) Святий Ян, стречник Божий, приступай доброю порою, ранєю росою до білої кості, до червоної крові. Вреча (порух) одверни, а спір (з-порою / з удачею) приспори, а назад савятую росу заверни" [2, 29]. Звідси аналогії зі вселенською рікою, образ якої поряд з "синім лісом, високими горами" є одним з головних світотворчих елементів у сакральній географії індоєвропейців [12, 527-533]: 1) "На морі на лукомор'ї стоїть красна дівиця, веселечком воду розганяє і кров тобі замовляє" [10, 35]; 2) "Край червоного моря, камінь лежить" [8, № 22]; порівнюється з текстами: 3) "Добрий вечір, річко Уляно <...> ти ізмиваєш луги-береги, каміння-креміння, піски-тріски, столи-престоли, обмий мою Богданочку корову (масть) всі сточніки, щоб у неї прибувло молоко з роси, з води, з вітру" [с. Капустине Шполянський р-н. Черкаського р-ну]; 4) "Мєсацю маю, чи ти буў на Дунаю?" [2, № 508]. Подібні зіставлення зустрічаються у текстах від кровотечі, де застосовується метод зворотної аналогії: "Ішла граза, бігла й вада, граза сунялася, у (ім'я) і кроў сунялася" [2, № 295]. Рудиментом вищеназваних архаїчних вірувань є текстові відповідності людської крові зі священними водами Йордану, течія якого, за віруваннями українців, зупиняться на Водохреща: 1) "Ішов Христос до Ордані-ріки, і Ангел ішов. Христос став і Ангел став, і Ордань-ріка стала, кров правої (або лівої) руки перестала" [10, 38]; 2) "На Сияньский гори стоіть три криўьяни, водяна, мєдяна, криўяна, водяну пролиў, медяну пропиў, криўяну примовлю. Стій, кроў, ў ріках, як вода в Ярданях"; 3) "Встань, кроў, ў рані, як вода ў Ярдані" [2, № 286, 290].

Натомість висушування виявляється у двох аспектах – позитивному і негативному. У першому випадку є необхідною дією, оскільки припиняє кровотечу, тому асоціюється зі священним вогнем. В архаїчні часи за допомогою вогню припікали і дезінфікували поранення, отримані на війні чи полюванні. Звідси присутність у текстах від кровотечі найвищих сакральних покровителів, які тамують біль і сприяють загоєнню поранень: 1) "Їхав Сус Христос кам'яним мостом на осляті. Січе-рубає, і кров протікає. Огонь горить, і кров кипить: огонь заливає, і кров заливає нароженому, молитвяному, хрещеному рабу (ім'я)"; 2) "Ходить Сус по небу, трісочки збирає, огонь розкладає, огонь не горить, кров не біжить" [10, 35].

Очисний / священний вогонь, який рятує, протиставляється пекельному полум'ю, що сушить / в'ялить: 1) "Тут вам (уроки) пити й гуляти, й розкошувати, а тут не бувати, червоної крові не пити, жил не сушити"; 1) "Тут вам (уроки) не стоять, жовтої кості не ломить, червоної крові не сушить, білого лиця не білить, русої коси не сушить, щирого серця не в'ялить"; 2) Тут вам (уроки) не бувати і жовтої кості не ламати, і червоної крові не ссати, і білого тіла не сушити" [10, 51, 52, 55-56]. В якості обрядової протидії пекельним урокам застосовується свята / жива вода, яка має зволожити знекровлене тіло хворого, тому асоціюється з кров'ю. "Намоленою / хрещенською / явленою" водою поїли недужого, витирали його лице, руки, груди і ноги, після чого виливали у глухий кут для того, щоб її силою не могли скористатися відьми: "Помагаєш ти, вода явленая, очищаєш ти, вода явленая, і луга, і берега, і середину! Очищай ти, вода явленая, народженого від прозору продуманого, погаданого, встрічного, водяного, вітряного, жіноцького, парубоцького, дівоцького" [10, 56].

Відсутність тілесної вологи / крові зіставляється з "мертвим" матеріалом – каменем, піском, тому ці образи є провідними у текстах, пов'язаних із семантикою потойбічного: 1) "Панє Янє, гдзє ти сподзівався, гдзє ти покусався. Ідзі на сінє море бєлий камінь. З бєлого камєню кров нє канє, так к рабу Божьєму цєлу твой яд [нє] прістане" [2, № 695]; 2) "Чорний камінь не движись, християнська кров остановись" [10, 38];

3) Прибудь, прибудь, мій таточку, тепера ко мні,
Ой дай мені порадоньку бідній сироті.
Ой рад би я, дитя моє, прибути к тобі,
Насипано сирої землі на груди мені,
Засипано піском очі – не гляну к тобі
Засипали уста крові – не мовлю к тобі [13, 115].

Під сухий / непридатний для життя камінь відсилаються нечисті істоти: "Под камінь поўзітє (гадина, вуж, слимина), і камінь гризіте, і на вік вічний там пропадіте" [2, № 699]. Відповідне значення мають міфічні сюжети сіяння на камені "рожі / рєпкі" (словесне моделювання неможливості росту / життя) асоціюється з припиненням кровотечі: "Ішли три самкі, цєраз три реки, посадзілі репку, репка нє прінялась, кроў занялась" [2, № 301]; "Їхав чоловік по каменю орати каменними сохами, каменними волами і наорав каменю, і наорав роженьки. Як роженьки не зойти, так і з мого сустава крові не пойти" [10, 35].

Тексти, спрямовані на висушування, виголошуються лише при необхідності і можуть порівнюватися з дією отрути, що має використовуватися дозовано. Наприклад, замовляння "від уроків" могли повторюватися до 27 разів і насичені символами, що позначають принцип зростання, а біля хтонічних уроків, "врагів / відьмів" і т.і. вживаються

запобіжні частки не / ні: 1) "Годі тиї лєкі ходити, білої кості ломати, червоної кроўі пєреливати, серце задавати"; 2) "<...> ліца нє палі, серца нє та міць, краві нє разліваць, нага за нагою, поганиє думи за сабою" [2, № 157, 228]. У текстах від кровотечі кількість повторів, як правило, не перевищує 1-3 рази. Звідси присутність образів старців / калік або описів, заходу сонця як вікової / добової стадії завершення періоду активності: 1) "Ішли старці трьома потоками. Старці стали, кров перестала. Ішов Святий Господь На Осіянську гору. На Осіянській горі Суса Христа мучили. Господи, одверни од наглої крові смерті" [10, 34]; 2) "Ішлі калєкі через три речкі, нєслі воду через калоду" [ПЗ 2003, №292]; 3) "Де сонце ходить, там кров знімається, де сонце заходить, там кров запікається" [6, № 22], а також наявність ритуальних прокльонів: "Да буде проклята кров, котра потече" [10 37].

Ще однією особливістю текстів від кровотечі є максимальне словесне обмеження руху як основної ознаки життя, тому поряд з каменем / старцями / сонцем вживаються більш "радикальні" образи потойбічних безкровних / гіпертрофованих істот, описи яких є несумісними з поняттям руху: 1) "Коло синього моря безребра овечка стояла" [10, 36]; 2) рос. "Летит ворон без крыл, без ног, садится ворон к рабу (ім'я) на главу и на плечо. Ворон сидит, посиживает, рану потачивает. Ты, ворон, рану не клюй, ты, руда, из раны не беги. Идет старец, всем ставец, несет печать. Ты, старец, остановись, ты, ворон, не каркай, ты, руда, не капни. Крови не хаживать, телу не баливать. Пух земля, одна семья" [14, 58]. Особливої уваги заслуговує закріпка замовляння і зіставляється з обрядовими "побажаннями" покійнику: "Хай земля (ім'я) буде пухом".

"Червоній" / живій крові людини протиставляється "погана" / отруйна кров хтонічних істот: 1) "(Гадюка) чаротоўє, болотоўє, можоўє <...> збірайтє свою кроў, сисайтє і йопуху нє пускайте"; 2) "(Змєї) <...> сивайтєся і погану кров сосайтє і єє постягайте" [2, № 687, 688]. Ритуальне проливання такої крові на противагу людській не вважалося гріхом: "Шавєла-шавєла <...> будєм табє біть, пабіваць, асінавим колом прабіваць <...> кроў тваю пагану праліваць" [2, № 685]. Іншим аспектом міфологічного протистояння є опозиція кров / не кров, відсутність якої приписується потойбічним міфологічним персонажам.

Отже, сталі словосполучення щире серце / червона кров є міфологічними синонімами і сприймаються у контексті лікувального обряду. В іншій ситуації вони продукують виникнення бінарних опозицій: щирий / сердитий, сухий / вологий, гарячий / холодний, ярий / лютий.

Лікувальний текст є багатомірним у семантичному плані й може розумітися залежно від мети виголошення. Наприклад, пасерце / під серце може позначати: 1) тілесного двійника, на який проектується увага хвороби; 2) тілесну душу; 3) вживатися у текстах, які "перекривають" хворобі шлях до серця. В подібному аспекті трактується семантика висушування, скам'яніння, паління, зволоження. Тому під час пошуку етимології лікувального обряду важливо оперувати конкретним текстом, оскільки абстрактні узагальнення можуть грішити однобічністю і неточністю трактування.

Ознаками міфологічної синонімії щирого серця і червоної крові є спільні міфічні імена – червоний, ретивий, ярий, щирий, святий. Застосування форм щирий / червоний у замовляннях зумовлене обрядом і пояснюється необхідністю своєрідного накладання цих якостей на тілесну душу, яка перебуває у серці / крові, від псування урочним словом / поглядом або потойбічними істотами: "Умовляю уроки до хрешчениі, до червониї крові, заговариваю уроки раба Божому" [2, № 219].

Натомість поширеними є тексти, які мають обмежити вихід крові-душі з тіла людини. У таких замовляннях застосовуються образи, які в іншій обрядовій ситуації вважаються шкідливими і, навіть, небезпечними. Відбувається своєрідна гра зі смертю, де одне неточне слово може викликати зворотний ефект.

1. *Сироткін В. Голова людини в юридично-обрядовій символіці // Тіло в текстах культур. – К., 2003; Аннік де Сузнель Символіка людського тіла. – К., 1998.; Прігарін О. Борода та її знакові функції в уявленнях старообрядців Подунав'я // Тіло в текстах культур. – К., 2003; Бондаренко Г. Дід лисий, баба голомоза. Символіка та семантика волосся в традиційних уявленнях українців // Тіло в текстах культур. – К., 2003.*
2. *Полесские заговоры (в записях 1970-1990-х гг.) / Сост. подготовка текстов и коммент. Т.А. Агапкиной, Е.Е. Левкиевской, А.Л. Топоркова. – М., 2003.*
3. *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М., 1986-1987. – Т.4.*
4. *Юдкін-Ріпун І. Етимологічні методи та матеріали в культурологічних дослідженнях // Студії мистецтвознавчі – К., 2003. – Число 1.*
5. *Темченко. А.І. Уявлення українців про тілесну душу (на матеріалах замовлянь "від уроків") // Берегиня. – 2004.- № 1.*
6. *Українські замовляння / Упор. М.Н.Москаленко, авт. передм. М.О.Новікова. – К., 1993.*
7. *Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. В 4-х томах. Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачёва / Под ред. и с предисл. Б.А. Ларина. – М., 1986-1987. – Т.3.*
8. *Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О.В.Марковича та інших. Уклав М. Номис / Упор. прим. та вст. ст. М.М. Пазяка. – К., 1993.*
9. *Срезневский И.И. Материалы для Словаря древнерусского языка по письменным памятникам. В 3-х томах. – СПб., 1893-1903. – Т.3.*
10. *Рецепти народної медицини, замовляння від хвороби (записані Я.П.Новицьким, П.С.Єфименком, В.П.Милорадовичем) // Українські чари / Упор. О.М. Таланчук. – К., 1992. – С. 32-95.*
11. *Чубинський П.П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 кн. – К., 1995. – Т.1.*
12. *Иванов В.В. Топоров В.Н. Индоевропейская мифология // Мифы народов мира: В 2 т. – 2-е изд. – М., 1991. – Т.1.*
13. *Костомаров Н. Славянская мифология. Исторические монографии и исследования. – М., 1995.*
14. *Сказания русского народа, собранные И.П. Сахаровым. Народное чернокнижие, игры, загадки, присловья и притчи, народный дневник, праздники и обычаи. – М., 1990.*

Я.А. Федоренко

РОЗВИТОК І ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ В ПЕРІОД ХРУЩОВСЬКОЇ "ВІДЛИГИ"

На сучасному етапі історії велика увага приділяється розвиткові освіти, як одному із головних елементів інтелектуального потенціалу держави. Особливо актуальною дана тема виглядає сьогодні, коли Міністерство освіти міцно взялося за реформування останньої. Хоча у цій галузі все ще продовжує існувати цілий комплекс болючих питань, які потребують невідкладного розгляду. Тому особливого значення набуває осмислення набутого досвіду України у реформуванні освітнього простору попередніх віх історії нашої держави.

Особливий інтерес з цього погляду викликає період "відлиги", час, коли відбулися значні позитивні зрушення у галузі освіти, час, коли пройшла кардинальна перебудова середньої школи. У зв'язку з вищезазначеним, дана стаття набуває наукового, суспільно-політичного значення, що і обумовлює її актуальність.

Мета статті – на основі всебічного аналізу джерел та здобутків історіографії дослідити розвиток освіти у сільській місцевості в період "відлиги".

Існує багато наукової літератури, за допомогою якої можна вивчити дану тему. Ґрунтовні дані про реформування середньої школи у період хрущовської відлиги містяться у праці Е.С. Березняка "Пути развития всеобщего образования на Украине"[1]. Цікавий матеріал, який характеризує нововведення у сфері освіти, репрезентований у дослідженні А.Д.Бондара "Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917-1967 рр."[5]. Інформація про труднощі і недоліки у розвитку сільської освіти у період 1953-1964 рр. вміщені у статті І.М. Романюка [9].

Доповнюють картину реформування освіти і впровадження нововведень у сільській місцевості нормативно-правові акти, які вміщені у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та Центрального державного архіву громадських об'єднань України, зокрема, "Закон про зміцнення школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР" [4], "Докладная записка об исполнении приказа Совета Министров от 26 октября 1956 года "Об укреплении связи школы с жизнью" [6], "Звіт Голові президії Верховної Ради УРСР Коротченку Д.С. "Про здійснення зв'язку шкіл із життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР" [10].

Матеріали про введення однозмінного навчання та створення шкіл із продовженим днем, які суттєво вплинули на розвиток сільської освіти у період хрущовської "відлиги", містяться у таких архівних документах як "Інформація про виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 5.05.1958 "Про хід виконання рішень XIX з'їзду КП України про ліквідацію двозмінного навчання в загальноосвітніх школах УРСР" [11] та Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 15 лютого 1960р. №182 "Про організацію шкіл з продовженим днем" [13]. Використовуючи велику кількість різнопланових джерел, можна скласти цілісну картину змін, які відбулись в освітньому просторі у селах УРСР в період "відлиги".

Культурно-просвітницькі процеси періоду "відлиги" безумовно знайшли своє відображення у сфері освіти. Саме в той час пройшов складний і багатосторонній процес перебудови середньої школи, коли було вироблено нові принципи реорганізації системи освіти, що вимагали від держави збільшення матеріальних витрат на будівництво нових шкіл, забезпечення їх необхідним новим обладнанням, а також кваліфікованими педагогічними кадрами.

Основною ланкою освітніх процесів в селах УРСР на початку періоду "відлиги" виступала середня школа, котра протягом наступних років пережила низку реформ. До 1958 р. всі загальноосвітні школи за своєю структурою розподілялися наступним чином. Діти молодшого шкільного віку (7-10 років) відвідували початкову школу, в якій вони навчалися чотири роки. Наступна ланка – загальна обов'язкова семирічна школа для дітей віком від 7 до 13-14 років, а потім йшла середня (десятирічна) школа для дітей молодшого віку від 7 до 17-18 років [1, 19]. За 1953-1957 рр. найбільш істотною зміною в навчальному плані середньої школи стало запровадження ручної праці в початкових класах, а також практичних занять учнів V – VII класів у майстернях і на шкільних навчально-дослідних ділянках [2, 2].

В кінці 1950-х М.С. Хрущов провів нові перетворення і в галузі системи освіти. 24 грудня 1958 року сесія Верховної Ради СРСР прийняла "Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР", який визначав основні завдання, що постали на новому етапі перед радянською школою [3, 153].

Найважливішим завданням за даним документом була "підготовка учнів до життя, суспільно корисної праці, подальше підвищення рівня загальної і політехнічної освіти, підготовка освічених людей, які б добре знали основи наук, виховання молоді у дусі глибокої поваги до принципів соціалістичного суспільства, в дусі ідей комунізму"[4, 8-9]. Іншими словами – Закон був призначений зробити молодих людей слухняними творцями радянської системи.

З того часу замість обов'язкової семирічної середньої освіти вводилось загальне восьмирічне навчання. Вже в 1960-му р. 95,5% учнів, які закінчили сьомі класи, навчались у восьмих.

Відповідно, у квітні 1959 р. сесія Верховної Ради Української РСР прийняла "Закон про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в Українській РСР" [3, 154], аналогічну копії закону, прийнятого Верховною Радою 24 грудня 1958 р.

У 1959 р. Рада Міністрів УРСР затвердила інструкції про облік дітей шкільного віку (від 7 до 15-16 років), поклавши відповідальність за охоплення їх навчальним процесом на виконкоми місцевих Рад, що дало змогу проводити його більш організовано [5,116].

Таким чином, з кінця 1950-х років освіту в УРСР здобували у два етапи. Перший етап полягав у отриманні обов'язкової середньої освіти, а другий розділявся на три види здобуття повної середньої освіти: а) навчання в середній школі робітничої і сільської молоді; б) навчання в середній загальноосвітній трудовій політехнічній школі з

виробничим навчанням; в) навчання частини молоді в середніх спеціальних навчальних закладах.

Перехід до нової системи навчання здійснювався поступово, спочатку в молодшій школі, а потім у старших класах. Змін також зазнали навчальні плани (у I – IV класах було введено елементи вивчення історії та природознавства, а у V – VIII збільшилась кількість годин на предмети математично-природничі за рахунок зменшення гуманітарних), предмети та підручники, які були пристосовані до нових навчальних програм.

Поступово зміни торкнулись і сільської освіти. У 1960 році багато областей України перейшли на однозмінну форму навчання у сільських школах, хоча постанова ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР "Про хід виконання рішень XIX з'їзду КП України про ліквідацію двозмінного навчання в загальноосвітніх школах УРСР" була видана ще 5.05.1958 р. Перший крок зробила Тернопільська область, котра у 1959 р. перевела всі сільські школи на навчання в одну зміну [6,181].

Проте, незважаючи на проведення реформування середньої школи, важливою проблемою у період "відлиги" продовжував залишатися стан сільських шкіл. Керівництво СРСР постійно економило на фінансуванні сільських закладів освіти, що зрештою деструктивно впливало на її загальний рівень. Внаслідок незначних капіталовкладень відбулося зниження темпів шкільного будівництва.

Впродовж 1950-х – першої половини 1960-х рр. все ще залишалось багато аварійних і непристосованих до занять приміщень. Наприклад, у селі Золотий Потік Тернопільської області середня школа складалася із двох приміщень, жодне із яких не відповідало санітарно-гігієнічним нормам. Одне із приміщень було створено на базі колишнього панського будинку. Електричним світлом удень школа не постачалась, жодна з 11 класних кімнат не мала стандартної форми. Кімнати великого розміру були переділені перегородками, через що до них потрапляло дуже мало природного світла. В окремих класах не можна було розташувати два ряди стандартних парт, тому учні користувались вузькими партами австрійського зразка, які не були пристосованими для письма. Друга частина школи розміщувалась у будівлі старого млина. Стеля тут була надзвичайно низькою, а вікна розташовувалась на рівні із підлогою [7, 19]. Навчання в таких класних кімнатах негативно впливало на здоров'я дітей. Схожий вигляд мало багато сільських шкільних закладів освіти майже у всіх областях України.

Повноцінному навчанню дуже заважала катастрофічна нестача приміщень для навчальних кабінетів і майстерень. На початку періоду "відлиги" у сільських школах їх майже не було. У подібному стані залишалась навчально-матеріальна база сільських шкіл. Останні не мали в своєму розпорядженні потрібного їм обладнання для ефективної роботи.

Тільки із середини 1950-х років, в основному за допомогою спонсорування колгоспів, шкільні майстерні почали набувати належного їм вигляду. Зокрема, колгосп "Перемога" Бурштинського району Станіславської області виділив 42тис. крб., на які було придбано необхідний інвентар для сільських шкільних майстерень, а 9 із 18 колгоспів Войнилівського району для обладнання майстерень виділили 45350 крб., колгоспи Галицького району для зміцнення навчально-матеріальної бази надали допомогу на суму 32тис.крб. [8,168].

Влада продовжувала економити і на будівництві сільських закладів освіти. Лише в першій половині 50-х років бюджет держави не додав на розвиток даного сектору близько 80 млн. крб. а це близько 200 незбудованих шкіл у сільській місцевості, на більше ніж 65 тис. учнівських місць [9, 113].

У такій ситуації основним джерелом поліпшення матеріальної бази шкіл, дошкільних закладів залишалось будівництво шкіл на кошти колгоспів, оскільки за рахунок державних асигнувань щорічно в першій половині 60-х рр. в українських селах будувалось лише близько 25 – 35 навчальних закладів. В кінці квітня 1958 року Радою Міністрів УРСР була прийнята постанова "Про будівництво шкіл в Українській РСР за рахунок коштів колгоспників і надання колгоспам допомоги в шкільному будівництві". У відповідності до неї колгоспам на спорудження шкіл надавались цільові кредити, а також створювались спеціальні фонди для придбання будівельних матеріалів і шкільного обладнання [10, 114].

Вже на початок 1958/59 навчального року колгоспи і місцеві організації самостійно будували близько 1500 шкіл на 328 тис. учнівських місць, добудовували 5,5 тис. класних кімнат. Найбільш інтенсивно спорудження шкіл за рахунок коштів колгоспів проходило у Вінницькій, Волинській, Дніпропетровській, Запорізькій, Кіровоградській, Рівненській та Хмельницькій областях. За два роки у Черкаській області колгоспи збудували 46 шкіл і 725 окремих класних кімнат. Активну участь в цій роботі взяли колгоспи ім. Котовського у селі Веселий Кут, ім. Ілліча у селі Зеленьків, Більшовик у селі Романівка [11, 23,25].

Однак в цілому, незважаючи на постанову Ради Міністрів УРСР, колгоспи республіки повністю не могли забезпечити ці будови матеріалами, обладнанням, і тому спорудження шкіл у більшості випадків тривало більше 3 – 5 років.

Серйозним недоліком будівництва шкіл за кошти колгоспів був такий чинник, як спорудження закладів освіти за типовими, а не за індивідуальними проектами, що негативно позначалось на якості новобудов. Основний зразок типового проекту для сільської школи на 400 учнів із цегляними стінами мав такі параметри: загальна кубатура будівлі – 7507,77 кубічних метрів, учбова площа – 826 квадратних метрів [12, 141]. Його потрібно було неухильно дотримуватись. Щоправда Держбуд СРСР рекомендував декілька типових проектів, розроблених в Російській РСР, але в більшості випадків вони не відповідали вимогам будівництва в УРСР. В українських селах було доцільно будувати школи за проектами на 130 – 160 учнівських місць. Проте замість них Головсільбуд рекомендував проекти на 92, 80, 40 місць, розроблені для маленьких північних районів СРСР. Крім того, у переліку типових проектів не існувало проектів будівництва в сільській місцевості початкових шкіл та одноповерхових будівель 8-річних шкіл.

Створення в кожному великому колгоспі чи радгоспі середньої загальноосвітньої школи

розглядалось однією з передумов введення загального всеобучу. Проте плани використання капіталовкладень і введення в дію шкільних об'єктів систематично не виконувались. Виділені державою 1964 р. кошти у розмірі 78,1 млн. крб. для будівництва 150 шкіл і 308 дошкільних установ так і не були використані за призначенням [9, 115]. У той же час навчальні приміщення сільських закладів освіти, як правило, не відповідали встановленим санітарним нормам. У невеликих класах навчалось зазвичай 35-42 учні.

В період "відлиги" було також поставлене питання про створення гуртожитків для учнів з віддалених малонаселених пунктів. Вони були дуже важливою ланкою середніх навчальних закладів в сільській місцевості. Адже у невеликих селах зазвичай працювали тільки початкові школи.

В середині лютого 1960 року ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР видали спільну постанову "Про організацію шкіл з продовженим днем" [13, 1]. В ній висувалась вимога розвитку мережі шкіл-інтернатів у сільській місцевості, а також залучення колгоспів до активної допомоги в їх організації та утримання за рахунок власних коштів додаткового обслуговуючого персоналу.

В УРСР за ініціативою колгоспів Іваничівського району Волинської області почалося будівництво шкіл-інтернатів. Найперші заклади такого типу були побудовані колгоспами в селах Голубінка Луганської області і Трактове Кримської області. У середині 60-х років кількість шкіл-інтернатів збільшилась у 10 разів, навчалося в них 212 тис. учнів [14,95]. Особливо активно вони почали будуватись в Західній Україні. Щоправда серйозним недоліком в роботі шкіл-інтернатів був значний відсів учнів. Більшість дітей вибувала із таких закладів у зв'язку з високою платнею за навчання, яку переважна частина селян була не в змозі заплатити [15,115].

Загалом, у період "відлиги" пройшов складний процес перебудови середньої школи. Із 1958 року замість семирічного навчання вводилось обов'язкове восьмирічне, а середню освіту можна було здобути у три етапи: отримавши повну середню освіту, продовжуючи навчання у школі сільської чи робітничої молоді або у трудовій політехнічній школі із виробничим навчанням. Реформа освіти внесла помітні зміни у розвиток сільської середньої школи. Було хоча і частково вирішено такі важливі проблеми як перехід на однозмінне навчання, організація шкіл-інтернатів,

Болючими проблемами сільської школи продовжувала залишатись мала кількість учбових приміщень, слабка матеріальна база, відсутність навчальних кабінетів, майстерень та учбового обладнання.

1. *Березняк Е.С. Пути развития всеобщего образования на Украине.- К.: Радянська школа, 1964.*
2. *Доповідна записка секретареві ЦК КП України тов. Кириченку О.І. "Про підготовку учнів шкіл УРСР до практичної діяльності в процесі політехнічного навчання". – ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.369 (5.01.1956-30.07.1956).*
3. *Бондар А.Д. Розвиток суспільного виховання в Українській РСР 1917-1967рр. – К.: Видавництво Київського університету, 1968.*
4. *Закон про зміцнення школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959.*
5. *Бондар А.Д. Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР 1917-1967рр. – К.: Радянська школа, 1967.*
6. *Докладная записка об исполнении приказа Совета Министров от 26 октября 1956 года "Об укреплении связи школы с жизнью". ЦДАВО.-Ф.2. – Оп.9. – Спр. 6442 (23.01.1959 – 8.12.1959).*
7. *Інформація про навчально-матеріальну базу Золото-Потіцької середньої школи Тернопільської області. – ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31.-Спр.1666(9.01.1961 – 29.05.1961).*
8. *Інформація про допомогу колгоспів школам Станіславської області. – ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр. 695 (10.02.1957 – 3.12.1957).*
9. *Романюк І.М. Шкільне будівництво на селі в 1950-х – першій половині 60-х років //Український селянин. – №5.*
10. *Звіт Голові президії Верховної Ради УРСР Коротченку Д.С. "Про здійснення зв'язку шкіл із життям і про дальший розвиток системи народної освіти в УРСР".- ЦДАВО. – Ф.2. – Оп.9. – Спр. 3717(5.11.1956 – 27.12.1957).*
11. *Інформація про виконання постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 5.05.1958 "Про хід виконання рішень XIX з'їзду КП України про ліквідацію двозмінного навчання в загальноосвітніх школах УРСР".- ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр.989 (11.11.1957 – 22.12.1958).*
12. *Наказ № 181 від 9 травня 1956 року Ради Міністрів УРСР Про затвердження типового проекту школи на 400 учнів для будівництва в сільській місцевості. – ЦДАВО. – Ф. 4906. – Оп.1. – Спр. 281 (2.04.1956 – 22.07.1956).*
13. *Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 15 лютого 1960 року №182 "Про організацію шкіл з продовженим днем".- ЦДАВО. – Ф.166. – Оп.15. – Спр. 2671 (11.01.1960 – 22.12.1960).*
14. *Кульчицький С. Спроби реформ //Український історичний журнал – 1998. – №4.*
15. *Доповідна записка про стан і заходи дальшого поліпшення навчально-виховної роботи в школах-інтернатах Української РСР. – ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.31. – Спр. 1666 (9.01.1961 – 29.05.1961).*

С.О. Шамара

СІЛЬСЬКЕ ДУХОВЕНСТВО НАДДНІПРЯНЩИНИ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ІНТЕЛІГЕНТНОЇ РОЛІ

Серед дослідників немає єдиної думки щодо того, чи вважати духовенство інтелігенцією. Частина із них у своєму аналізі інтелігенції оминають духовних осіб [1, 35], мотивуючи це тим, що діяльність останніх, навпаки, суперечила суспільно-політичній та соціокультурній ролі інтелігенції. Інша група дослідників – послідовників соціологічної теорії В. Липинського – апріорі виділяє духовенство, як таке що становить собою окрему соціальну верству, яка не належить до інтелігенції, а є самостійною групою елітної частини суспільства (тобто духовною владою). Втім, навіть вони визнавали, що священицький стан може бути зарахований до інтелігенції. Зокрема І. Лисяк-Рудницький у праці "Виродження та відродження інтелігенції" у свій час зазначив: "Не забуваймо ще про одне інтелігентське звання: духовенство" [2, 361]. Третя і, мабуть, найменш чисельна частина дослідників притримується поглядів, згідно з якими духовенство цілком справедливо можна розглядати як одну із груп інтелігенції [3]. Основним

аргументом їхнього підходу є те, що, незважаючи на кон'юнктурне зрощення з бюрократичним апаратом, на антагонізми з різними групами інтелігенції, – священики все ж транслювали у селянське середовище певні духовні цінності. Окрім того, з останніх досліджень українських учених [4-7] можна зробити висновок, що сільський клір не був власне надто консервативним. Він підтримував ідеї кооперації, освіти, інші прогресивні й суспільно-корисні починання інтелігенції, а часом виступав навіть як єдиний ініціатор цих починань.

Трактування духовенства як інтелігентної/неінтелігентної верстви не обмежується трьома вищезазначеними підходами. Існує безліч інших, перехресно-полярних, точок зору. Однак у своєму дослідженні ми обмежимося лише більш детальним розглядом уже охарактеризованих теоретико-методологічних позицій. Це є мета статті, для досягнення якої ставиться завдання з'ясувати особливості трактування соціального визначення (самовизначення) сільського духовенства в межах соціальної ролі інтелігенції.

Принагідно зазначимо, що відмовити духовенству у праві називатися інтелігенцією можна з огляду на те, що діяльність священика (особливо – в дореволюційну епоху) була спрямована на підтримку правлячого режиму, упокорення селянства й великою мірою суперечила поставі "справжнього інтелігента". Наприклад, через сповідь у священиків розкривалися "політичні злочини" того часу, передачу оплачуваних початкових шкіл у відомство церкви нерідко духовні особи розглядали виключно як додаткову статтю своїх доходів тощо. З огляду на це, духовенство вповні справедливо може бути звинуваченим в аморальності своєї позиції, тоді як інтелігента, як правило, шанували за його високі моральні якості. Зрештою, важко не помітити, що духовенство є історично значно давнішою суспільною категорією, тоді як інтелігенція – соціальний продукт модерної доби.

Однак необхідно пам'ятати, що інтелігенція формувалася за рахунок розкладу інших станів суспільства, і в тому числі – духовенства. У зв'язку з цим ще радянські дослідники слушно підмітили, що у 1850 р. із священиків був знятий обов'язок учити своїх дітей у духовних навчальних закладах й надано право виховувати їх відповідно до "здібностей і талантів", а у 1869 р. дітей священнослужителів уже офіційно відраховували з духовного стану: їм надавалося право вільного вибору професії. В. Лєйкіна-Свірская справедливо зазначала, що середовище сільського духівництва найближче стояло до селянства і за походженням, і в побуті, а причетність їхніх батьків – вихідців із селянських мас – до духовного стану ставало ніби щаблем, що полегшував їхнім синам проникнення в ряди інтелігентських професій [8, 103-104]. Потенціал формування саме сільської інтелігенції із священицької верстви, був вочевидь високим, адже згідно з переписом 1897 р. у Російській імперії майже 81 % священнослужителів представляли сільську місцевість [8, 103]. Не можна обійти увагою також високий відсоток дітей духовенства (36 % юнаків та 44 % дівчат; середній показник всієї імперії) у формуванні вчительських кадрів тогочасного села [8, 163].

То чи можна взагалі відкидати духовенство, як соціальну групу, що причетна до інтелігентної діяльності? На нашу думку, ні. На користь цього свідчить хоча б те, що імперський уряд, будучи зацікавлений у контролі за російською православною церквою, помітивши її широку демократизацію, вдався до реакційних заходів. Це відобразилося, наприклад, у перешкодах доступу дітей духовенства до вищої освіти. Так, у 1867 р. з метою підвищити авторитет церкви духовні семінарії були прирівняні у правах до духовних гімназій, а вже у 1879 р. семінаристів було заборонено приймати до вищих духовних закладів, як це було раніше, оскільки офіційно вважалося, що за період 1860-1870-х рр. цей контингент абітурієнтів "став надто демократичним за своїм походженням" [8, 101-102, 105].

Визнання духовенства однією із частин інтелігенції може відбутися при врахуванні таких чинників:

1) священики володіли певним освітнім цензом і рівнем грамотності, що дозволяло їм, принаймні теоретично, розширювати свою діяльність за рахунок інтелектуальної праці (робота в школах, земстві, кооперативах тощо);

2) частина духовенства стояла в опозиції до правлячого режиму й, окрім власних інтересів, відстоювала також права менш захищених верств суспільства (сумніватися в існуванні таких переконань у священиків буде не зовсім справедливо);

3) деякі представники духовенства не були такими вже консервативними, про що говориться, як правило, в історіографії (чимало із них бажало і вміло пристосуватися до ринкових трансформацій, прислухалося до прогресивних віянь у суспільно-політичному житті, науці, й навіть брало участь у революційних процесах). У період другої половини XIX – початку XX ст. нова хвиля релігійної реформації поширилась і на Російську імперію. Це виявилося не тільки у втраті авторитету офіційного православ'я, але й у деякій його еволюції щодо подолання власного візантизму й ірраціональності [9, 122]. Це добре засвідчує також аналіз концепції М. Вебера про постійний зв'язок релігії з інтелектуалізмом [9, 122];

4) зрештою, варто також враховувати найпершу виховну функцію священика – трансляцію у суспільство гуманістичних ідей миру і злагоди (попри те, що це іноді заважало реалізації багатьох революційних починань, у цілому треба визнати, що духовенство в свій час уберегло соціум від багатьох кривавих потрясінь).

На підтвердження того, що священики є носіями і творцями гуманістичних цінностей, можна скористатися думкою сучасної російської дослідниці Т. Нікітіної, яка, спираючись на соціологічний підхід, усередині гуманітарної інтелігенції розрізняє декілька підгруп, серед яких є й духовенство [3, 37-38].

Про те, що сільське духовенство Наддніпрянської України причетне до формування образу "інтелігенції", свідчать також активна участь деякої його частини у деструкції Російської імперії, націотворчих, державотворчих й українізаційних процесах напередодні і під час Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр., та й у більш пізні періоди. Зрештою, навіть радянська влада, яка боролася з церквою насамперед як із "забобонною установою", змушена була визнати, що, окрім власне поширення релігійного впливу, батюшки сприяють "буржуазним націоналістам", налаштовують українське селянство проти більшовиків тощо [10, 72]. Саме тому для 1920-1930-х

рр. характерною була ситуація, коли священиків шельмували за богослужіння українською мовою, а віруючих українців – за сприяння контрреволюційній "попівщині" [11, 147]. Сучасна дослідниця З. Нечипоренко слушно стверджує, що власне "церква на початковому етапі існування радянської влади в Україні була легальним, однак некерованим більшовицьким ідеологічним апаратом, каналом українізації населення" [11, 106].

Отже, у дослідженнях сільської інтелігенції Наддніпрянської України необхідно зважати на те, що частина духовенства, з огляду на особливості його культурно-освітньої та суспільно-політичної діяльності, може трактуватися як інтелігентська верства. На наш погляд, відмова розглядати священиків як представників інтелігенції значно редукує наукову вагу досліджень інтелігенції (сільської інтелігенції) в Україні.

Водночас частково можна погодитися з В. Ластовським, який вважає, що нині клерикалізація почала поглинати світську історичну науку. Проявляється це "у надмірному захопленні героїзацією духовенства і його вчинків, у однозначному визначенні негативної сторони, що йому протистоїть у конкретній історичній ситуації, в ідеалізованому сприйнятті висновків та інформації з історії церкви дослідників XIX – поч. XX ст." [12, 6]. Останні зауваження мають особливий сенс, коли автори досліджень, присвячених церкві, у своїй аргументації зосереджуються на некритичному цитуванні офіційних видань російської православної церкви зазначеного періоду. Однак виважений, неклерикальний підхід, який, на наш погляд, уже прописався в українській історичній науці, дає можливість багатьом дослідникам вийти на нові епістемологічні горизонти дослідження духовної інтелігенції України.

Перспективним уважаємо глибше вивчення інтелігентної ролі сільського духовенства найбільш поширених конфесій, враховуючи все національно-територіальне та темпоральне розмаїття українського історичного процесу.

1. *Лейкина-Свирская В. Русская интеллигенция в 1900-1917 годах. – М.: 1981. – 285 с.*
2. *Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака, – К., 1994. – Т. 2..*
3. *Никитина Т. О понятии "гуманитарная интеллигенция": социологический подход // Социологические исследования. – 1993. – № 2.*
4. *Шип Н. Церковно-православний рух в Україні (поч. XX ст.). – К., 1995.*
5. *Степаненко Г. Освітня діяльність православного духовенства в Україні (XIX – початок XX ст.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002.*
6. *Фареній І. Православне духовенство в кооперативному русі початку XX ст. // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
7. *Драч О. Православна церква і організація шкільної справи в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) // Православ'я – наука – суспільство: Проблеми взаємодії: Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції / За ред. В.В. Масненка. – Черкаси, 2004.*
8. *Лейкина-Свирская В. Интеллигенция в России во второй половине XIX века. – М.: 1971.*
9. *Шамара С. Сільська інтелігенція Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: соціально-психологічні та етнокультурні характеристики: Дис... канд. іст. наук: 09.00.12. – К., 2007.*
10. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2717. – Оп. 3. – Спр. 5.*
11. *Нечипоренко З. Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Черкаси, 2006.*
12. *Ластовський В. "Клерикалізація" як методологічна проблема сучасної історичної науки // Православ'я – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Четвертої Міжнародної наукової конференції (18-19 травня 2006 р.) / Нац. Києво-Печер. іст.-культ. заповідник, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького; ред. рада: Кролевець С.П. (голова) та ін. – К., 2007.*

Л. В. Якиминська

ЕКОЛОГІЧНА СВІДОМІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ СЕРЕДОВИЩІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОЛЬКЛОРНОЇ ТРАДИЦІЇ

Утвердження у світоглядних орієнтаціях українського народу архетипу "матінки-землі" і, відповідно, сприйняття всього живого, в тому числі й себе, як її дітей породило розвиток глибокого емоційного зв'язку людини з природою, з оточуючим середовищем [1], що, в свою чергу, не могло не знайти свого вираження у світоглядних настановах українського селянства.

Метою статті є дослідження особливостей одухотворення оточуючого світу в соціокультурному середовищі українських селян.

Світоглядні особливості українців були предметом дослідження таких науковців, як Алтухова В. [2], Гавриліва Н. [3], Гнатенка П. [4], Гримич М. [5, 6], Грушевського М. [7], Годзь Н. [8], Кисельова М. [9], Колесник О. [10], Кравченко А. [11], Коломінського О. [12], Кульчицького О.[13], Липинського В. [14], Лука М. [15], Мірчука І. [16], Нечуя-Левицького І. [17], Попова В. [18], Різниченка О. [19], Рибчина І. [20], Скребця В. [21], Старовойта І. [22, 23], Яніва В.[24] та ін.

Слід відмітити той факт, що окреслене явище (так звана натуралізація свідомості) є характерною особливістю для багатьох традиційних культур, особливо ж – культур, де основу складає землеробство. У зв'язку з цим необхідно дослідити особливості цієї риси в українському соціокультурному середовищі.

Дійсно, одухотворення оточуючого середовища, коли тварини, рослини, каміння наділяються людськими рисами: добрими або ж злими, вмінням мислити, розмовляти – є досить розповсюдженим для традиційних культур явищем. "Це зостаток анімістичного світогляду, – стверджує Ф.Колесса, – коли людина на давніших ступенях духовного розвитку, живучи в безпосередній стичності з природою, вважає себе її частиною, дивилася на своє оточення – звірів, птахів, дерева, рослини, ріки, скали – як на єства з людською душею, що приймають живу участь у

людській долі, що спочувають людині в щастю й нещастю, допомагають або шкодять" [25, 45].

Особливістю ж власне української фольклорної традиції є надзвичайна доброзичливість у зображенні таких образів. Аналіз українських фольклорних текстів дозволяє говорити про наявність особливого відношення до тварин. Так, наприклад, лисиця може "побігти в село вогню добувати" [26, 8], бджіл рятують, тому що вони "працьовиті" [27, 212].

В українських казках фактично відсутній яскраво виражений негативний герой в образі реального представника тваринного чи рослинного світу. Виняток становить образ багатоголового змія ("Котигорошко" [27, 71-80], "Кирило Кожумяка" [26, 81-84], "Ненькова сопілка й батіжок" [26, 144-153] та ін.), образ суто казковий, адже в реальному житті такої і навіть подібної тварини українці зустріти не могли.

Представників же традиційної для українського природного середовища флори та фауни народна фантазія наділяла переважно позитивними рисами. Навіть такі герої, що намагаються своїми діями зашкодити людині (перехитрувати, обікрасти), як вовчик-братик та лисичка-сестричка, майже завжди бувають покарані за свої вчинки і викликають скоріше симпатію й співчуття, аніж суровий осуд. ("Лисичка – сестричка та вовк – панібрат" [28, 30-34], "Солом'яний бичок" [28, 42-45], "Лисичка, тиковка, скрипка та капкан" [26, 54] та ін.)

Частіше ж у якості негативного героя в українських казках виступає сама людина, яка вважає себе мудрішою, хитрішою і вищою за природу, тоді як природа: ліс, річка, дерева, тварини усіма силами допомагають перемозі добра, та й навіть більше: вона, природа, і є уособленням добра. ("Дарунки з трьох зернин" [27, 203-208], "Три брати" [27, 118-122], "Дідова дочка і бабина дочка" [26, 241-250] та ін.)

Наші пращури ставилися до оточуючого середовища з повагою, вважали тварин, рослин рівними собі, а часто – навіть мудрішими, кращими за себе. Згадаймо, як часто в українських народних казках саме тварини виручають героя з біди ("Івасик-Телесик" [26, 63-68], "Іван – мужичий син" [27, 84-98] та ін.), а часто й самі замість нього виконують найскладніші завдання, з якими не впорався сам герой ("Залізний Вовк" [28, 164-170], "Про бідного парубка і царівну" [26, 127-136] та ін.).

Саме природа вважалася українцями уособленням мудрості, вищої справедливості і добра. Тільки поєднавшись з оточуючим світом, ставши єдиним цілим із ним, тільки усвідомивши його вищість, людина має можливість досягти внутрішньої гармонії та знайти шлях до самовдосконалення.

Так, в українських казках головний герой залишає село, родину, громаду для того, щоб поєднатися з природою, внаслідок чого набуває надприродних властивостей. Він припадає до землі, стає богатирем і повертається сильним і мудрим [8, 64].

В українській фольклорній традиції феномен одухотворення природи представлений за допомогою паралелізму, коли події в житті людини чи її переживання ототожнюються з явищами, що відбуваються в природі.

Наприклад людина може перетворитися рослиною, твариною, скелею чи навпаки; в українських казках лисичку називають сестричкою, вовка – братиком; у піснях, думах дівчину називають вербою, калиною, козака – дубом, явором.

Явища навколишнього середовища сприймаються й усвідомлюються українцями за допомогою певних "посередників", якими нерідко є сонце, земля, дощ, рослини, вода, річка, ставок, тварини тощо. Український фольклор має багато усталених рослинних і тваринних образів, які символізують певні людські якості: барвінок – символ молодості, явір – символ краси й кохання та ін. Природа, як зазначає В.Скребець, впливає на формування української ментальності через такі символи своєрідно й дієво [21].

Напевно, чи не найбільш багатим матеріалом для дослідження даного феномену українського психосвідомісного типу мислення є пісенна творчість. Її варто досліджувати передусім як поетичні твори. Ф. Колесса доходить висновку, що в народних піснях часто вдаються до певного паралелізму, коли образи природи порівнюються з проявами життя людини [25].

Між обома паралельними картинками з'являється зв'язок асоціації, близької до аналогії, що дуже часто скидається на порівняння: у природі діється щось подібне, як у душі або взагалі житті людини, причому значущість обох подій – виводиться як рівнозначна: "Зашуміла ліщинонька – заплакала дівчинонька" [29, 28], "Ой, за гаєм, гаєм, трава зеленіє – за хорошим чоловіком жона молодіє" [30, 41], "Стоїть явір над водою, / на воду схилився; / Сидить козак у неволі, / тяжко зажурився. / Не хилися, явороньку, / ти ще зелененький, / Не журися, козаченьку, / ти ж ще молоденький! / "Не рад би я хилитися – / вода корінь миє,/ Не рад би я журитися – / само серце мліє." [30, 69].

Ще однією особливістю української фольклорної традиції є те, що категорія "краса" дуже тісно пов'язана з природою та поширюється на неї [6; 38]. Наприклад, українці молоду гарну дівчину називали "калина червона", доброзичливу людину – "ясне сонечко"; широковідоме побажання "будь здоровий, як вода, і високий, як верба"; молодий парубок асоціювався з міцним дубком, а самотня жінка – з вербою.

Екологічна свідомість наших предків в українському народному епосі набуває характеру натуралізації, тобто схильності до зіставляння, порівняння, ідентифікації соціального та духовного життя з явищами природи. Завдяки натуралізації особистість і її якості належать до певного класу природних явищ або природних об'єктів.

Сутність натуралізації звичайної свідомості українців вказує на її зв'язок з екологічною дійсністю, сягаючи своїм корінням в емоційно-пізнавальні знакові сторони ставлення людини до своїх природних витоків. На думку А.Г. Кравченко, "Потяг до краси насичує усе життя українця. Крім царини музичної і поетичної творчості, видно це і в одягу, і в житлі, і в любові до природи... Багата поетична натура українця висловилася в незмірній кількості дум, побутових і ритуальних пісень, казок тощо" [11; 37].

Завдяки квітучій природі чуттєва українська душа проявляється в ліричній пісні. Поетичний пісенний ліризм в українському народі живе споконвіку, знов і знов народжується, розквітає або ж сумує, плаче, страждає. Дослідники рис національного характеру відзначають в українцях надійність і спокійну зосередженість, спостережливість. Однак сила

емоційного мрійництва може знижувати в українському характері роль раціонально-вольового компонента, що створює передумови для нерішучості, труднощів з вибором, невизначеності. У геопсихічному контексті чуттєвого сприйняття м'якості лісостепу й широких полів вбачається споглядальність українців.

Отже, упродовж усієї своєї історії український народ прагнув жити в злагоді з природою. В Україні здавна розуміли, що людина – невід'ємна частка природи, тому між природними умовами та народною психікою встановився тісний зв'язок. В українському менталітеті віками складався архетип ставлення до природи як до батьківського, рідного, найціннішого, що випливає з виняткової важливості всього природного в житті взагалі. Це спонукало як до діалогу з природою, так і до звертання до її мудрості у практичних справах, пізнанні, творчості.

---

1. *Якиминська Л.В. Архетипи мислення українського селянства. // Інтелігенція і влада. Вип. 10. – Одеса, 2007.*
2. *Алтухов В. Віддзеркалення в українській мові ментальних особливостей українського народу. // Ціннісно-смисловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2007.*
3. *Гаврилів Н. Ментальність українців у контексті сучасного українського державотворення. // Ціннісно-смисловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму. Матеріали III міжнародної наукової конференції. – Івано-Франківськ, 2007.*
4. *Гнатенко П.И. Национальный характер: мифы и реальность. – К., 1984.*
5. *Гримич М. Два виміри національного характеру // Наука і суспільство. – №8. – 1991.*
6. *Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000.*
7. *Грушевський М. Біля джерел національно-культурного відродження України. // Народна творчість та етнографія. – К., 1991. – №4.*
8. *Годзь Н. Б. Культурні стереотипи в українській народній казці. /Дис. к. н. – 2003.*
9. *Кисельов М. Феномен землеробства в українському світі. // Генеза. 1995. – №1.*
10. *Колесник О. С. Міфопоетичне відтворення архетипу. / Дис. к. н.- 2002.*
11. *Кравченко А. Г. Менталітет як об'єкт соціально-філософського дослідження. /Дис. к. н. – 2000.*
12. *Коломінський О., Льовочкіна Л. Етногенез українського народу. // Україна на зламі тисячоліть – К. – 2000.*
13. *Кульчицький О. Світовідчуття українця. // Українська душа. К., 1992.*
14. *Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму. – Нью-Йорк, 1954.*
15. *Лук М. Етичні ідеї в філософії України другої половини XIX – початку XX ст. – К., 1993.*
16. *Мірчук І. Світогляд українського народу (спроба характеристики) // Генеза, 1994, №2.*
17. *Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології. К., 2003.*
18. *Попов В. Ю. Український господарський менталітет: сутність і трансформація. /Дис. к. н. – 2000.*
19. *Різниченко О. Спадщина тисячоліть. – Харків, 2002.*
20. *Рибчин І. Геопсихічні реакції та вдача українця. – Мюнхен, 1966.*
21. *Скребец В. Экологическая психология: учеб. пособие. – К., 1998.*
22. *Старовойт І.С. Західноєвропейська і українська ментальність: компаративний аналіз. – К.,1995.*
23. *Старовойт І.С. Збіг і своєрідності західноєвропейської та української ментальності. – К. – Тернопіль, 1997.*
24. *Скуратівський В. Дідух. Свята українського народу. – К. – 1995.*
25. *Колесса Ф. Фольклористичні праці. – К. – 1970.*
26. *Таємниці віків. Українські легенди, народні думи, перекази, пісні, казки... / Упорядкув. О. Мукамела. – К.,1969.*
27. *Українські народні казки / Упорядкування Дунаєвської. – К., 1988.*
28. *Українські народні казки / Упорядкув. В. Г. Бойко – К., 1976.*
29. *Із джерел української пісні. – К., 1969.*
30. *Народні пісні в записах С.Руданського. – К., 1972.*

Специфіка аграрних відносин середньовіччя та раннього нового часу

К. В. Івангородський

СЕЛЯНСЬКА ВЕРСТВА ПІВДЕННОЇ КИЇВЩИНИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ ВІДНОСИН XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.

Суспільство, якою б не була його форма – це продукт взаємовідносин людей. Впродовж такої взаємодії люди певним чином організовують свої взаємини і підтримуються історично зумовлені норми поведінки. При цьому суспільство – це також саморегулятивна складна система, в якій всі суспільні явища та процеси нерозривно пов'язані та взаємодіють один із одним. Водночас не існує суспільства без структури, а ієрархічний порядок ніколи не буває простим, кожне суспільство – це розмаїття, множина, і цей поділ виступає його сутністю. Складна життєдіяльність суспільства виступає й як діалектична єдність системи основних сфер та системи основних видів людської діяльності, з яких друга є підсистемою першої. Особистість же сприймає духовний вплив суспільства через призму того соціального середовища, в якому вона перебуває. Тому соціальні відносини є тим фундаментом, на якому відбуваються етносоціальні процеси, що ведуть у свою чергу суспільство до самоідентифікації в контексті етнічної визначеності та структурують його з огляду на пріоритети конкретної спільноти людей.

В історії можна спостерігати й періоди, коли соціальна активність набуває відчутних обертів, що веде до суттєвих (радикальних) змін соціальних відносин, структур, а відповідно й форм. Стосовно етапу, котрий досліджується нами, можна сказати, що він був одним із таких періодів, коли відбулися суттєві соціальні трансформації не лише в суспільстві тогочасних українських земель, а й всієї Європи. Так, XVI ст., на думку Ф. Броделя, було "по всій Європі періодом пришвидшеного соціального просування, майже біологічного зрушення за своєю стихійністю" [1, 405]. В Україні прискорення пульсу суспільного життя особливо виразно, як стверджує Н. Яковенко, виявилося не на споконвіку обжитих, густозаселених теренах Галичини, Західного Поділля чи Волині, а в південних і в південно-східних обширах понад Диким Полем, "які й були власне Україною в стислому тогочасному розумінні" [2, 144]. Центральне місце в цьому регіоні безсумнівно посідала Полуднева Київщина. Автор ставить за мету з'ясувати місце селянської верстви Південної Київщини в системі соціальних відносин XVI – першої половини XVII ст.

В цей час через Польщу в український соціум входить станова система організації суспільства, причому станова належність людини на цьому етапі була на одній сходинці з категоріями віросповідного та "національного" самовизначення. Не викликає сумнівів і те, що в загальному вимірі українське суспільство було в XVI – першій половині XVII ст. феодальним. Попри суперечливість і багатовимірність цієї категорії, основним, на наш погляд, імперативом цього явища була структура соціальних відносин панування – підлеглості. При цьому в такому суспільстві ніхто повністю не вільний, оскільки за ієрархією хтось від когось обов'язково залежить. Відомий фахівець з цієї проблематики – М. Блок стверджує: "Це було суспільство радше нерівне, ніж ієрархізоване: суспільство радше володарів, ніж аристократів; суспільство кріпаків, а не рабів. Посеред загального безладу для авантюриста існувало надто багато можливостей, людська пам'ять була надто короткою, а регулярність соціального розшарування надто погано забезпеченою, щоб дозволити утворення стабільних суспільних каст" [3, 449]. Отже, феодальне суспільство – це суспільство чітко розподілених і зафіксованих звичаєм чи законом соціальних ролей [4, 168].

Безвідрадний склад населення Південної Київщини в цей час, згідно з влучним твердженням П. Куліша, "заключав у своїй сутності те саме відносно майбутнього, що заключає в собі жолудь відносно велетенського дуба" [5, 2]. У свою чергу В. Антонович пояснював це тим, що станові та суспільні відносини знаходилися в XVI і XVII ст. ще в перехідному стані [6, 42]. Яскравим фактом невпинного зростання динаміки соціального життя українців є те, що менше, ніж за 60 років, було видано три "литовські статути", що було винятковим явищем у феодальному суспільстві, адже, як правило, в ньому раз видані закони століттями залишалися незмінними. На думку польського історика середньовічного права Ю. Бардаха, це пояснюється тільки швидкими темпами змін соціальної структури і відповідно емансипацією литовсько-руської шляхти від зверхності українських князів [7, 71].

В цьому контексті виділяється і певна відособленість соціального розвитку окремих українських земель, зокрема й Південної Київщини в XVI – середині XVII ст. Це було пов'язано передусім з віддаленістю від політичного центру і Великого князівства Литовського – Вільно, а згодом і Речі Посполитої – Кракова. Важливим фактором також слід визнати досить тривалий статус Київщини як удільного (автономного) князівства, котре знаходилося під орудою авторитетної династії Олельковичів. Ще однією обставиною, яка зумовлювала специфіку місцевого соціального життя, було порубіжне розташування цієї території, що створило своєрідний воєнізований суспільний організм, а "специфіка географічного положення Київської землі диктувала традиційні способи самозахисту" [8, 63]. З іншого боку, порубіжна специфіка фактично нівелювала домінанту соціального статусу шляхти, оскільки "найменший утиск відчувався на кресах сильно" [9, 43].

У південно-східних регіонах України волості мали передусім військове значення. Подібну волосну організацію на чолі з отаманами відтворювали і козаки на порубіжних степових просторах. І хоча тут також панували феодальні відносини, багато маєтків належало особам, які не мали шляхетського становища, але "селища под собой держат" й від них "доход себе имеют" [10, 25 – 26]. Значні земельні володіння в Південній Київщині захопили й міщани. Так у 1552 р. бачимо, що в Каневі "земля по полям возле города мещанам на пашню была вольной... однако недавно князь Владимир Путивльский... начал на тех землях брать десятину с пашень мещанских..." [11, 91].

Крім козацтва і міщанства в цій степовій воєнізованій зоні жило, звичайно, й селянство. Щоправда різкої межі між селянством, міщанством, козацтвом і дрібною шляхтою (боярством) в Південній Київщині не простежується і на початку XVII ст. Тут селянство вважало себе особисто вільним, а більша його частина мала зброю і вміло нею володіла ("ручницы мають и стреляти добре уміють"). За таких умов, в яких перебували у цьому регіоні шляхетські землеволодіння, феодал не міг робити основний акцент у соціальних взаєминах на відробіткову ренту: тут було більше можливостей стягувати з безпосереднього виробника продуктову або грошову ренту в прямій чи посередній формі, аніж примусити його працювати [12, 196]. Тому ми не можемо говорити про яскраво виражені феодальні відносини стосовно південних староств Київського воєводства впродовж XVI – першої половини XVII ст. Місцеве селянство й надалі визнавалося офіційними властями Речі Посполитої однозначно як "непослушне".

На відміну від Галичини, Волині і Західного Поділля в Полудневій Київщині не визріли внутрішні регіональні умови для покріпачення та "ополячення" селянства, адже соціальна специфіка краю явно не сприяла таким процесам. На думку О. Яблоновського, така специфіка пов'язана була з відсутністю тут магнатського землеволодіння, а натомість з домінуванням королівщин, які стали до того ж основою хутірського господарства козаків [13, 648]. Однак замість того, щоб роздати місцеві "пустині" вільним служилим людям, що мало колись місце на Підляшші, як стверджує той же дослідник, відразу "цілими країнами", з розпорошеними по ній хуторами, в яких мешкало вільне і "непослушне" населення, було роздано між князями та магнатами. "Це було великою політичною та економічною помилкою, можливо неминуче фатальною в суспільних взаєминах" [14, 138]. Адже, як констатує інший польський історик, ці землі були "останнім притулком для селян" [15, 51].

Поступово з початку XVII ст. і на цих землях магнати змушують селян працювати на себе. Досить часто для цього застосовували завершення терміну слобод, на яких селяни були вільними не лише особисто, але й від податків. Внаслідок цього в краї досить часто на землевласника дивилися до того не з ненавистю, а навпаки з повагою і часто пана називали "добродієм". Запроваджувати на своїх володіннях слободи шляхтич змушений був з огляду хоча б на те, що у його сусіда, як правило, також були аналогічні "осади", на які могли перейти його поселенці, а повернути їх законним шляхом можна було лише засобом війни із сусідом. Тому, як стверджує П. Куліш, "чим далі вглиб українських пустель від центрів старого шляхетства, тим більше змінюється характер панських і селянських відносин, тим менше залежала вбогість побуту від підданості селянина волі поміщика, тим простіше і незалежніше тримав себе підданий у присутності свого пана" [9, 42]. Можливо, тому сучасник подій, польський гуманіст Б. Папроцький писав, що "не розрізнити, хто [тут] пан, а хто слуга; немає у них ні на грош гордості (мається на увазі шляхетська пихатість поляків. – К. І.); слава цього народу поширена скрізь, і залишиться за ними на вічні часи, хоч би Польща й загинула" [16, 108].

Своєрідна соціальна аморфність структури населення південних староств Київщини в XVI – першій половині XVII ст., на думку П. Клепатського, була "гармонією у взаєминах різних груп населення", причому "в Черкаському повіті ця гармонія виявляється в найбільш яскравому світлі" [17, 384 – 385]. Адже, незважаючи на те, що черкаське боярство мало чимало відомих родів (Глинські, Домонти, Капусти та ін.), їм доводилося "самостійною працею експлуатувати свої володіння". Разом із тим, нечіткість соціальних страт у Південній Київщині стосувалася не лише прошарків еліти, а й інших верств. Зокрема, з цього приводу В. Владимирський-Буданов відзначає: "Взагалі на цій далекій окраїні межі класів суспільства змішувалися: козаки входили і в стан міщан, але проте самі міщани, будучи багатими землевласниками, несли боярську службу: "прежде, при князе Константине Острожском, бояре обязаны были являться на службу со всеми своими людьми, а мещане, которые держать пасеки должны были стновиться о дву-конь в сборе; а теперь все это смешалось: не только у мещан, но и у иного боярина на службу государскую коня нет и поистине даром живут при замке"". При цьому й сама "розмаїтість класів була малою" [18, 58, 102].

Внаслідок цього в регіоні найпоширенішим було спільне землекористування. Так, у Каневі "земля по полях міщанам на пашню була вільною" [19, 39]. Не зачепила общинного землекористування й волочна поміра 1557 р., тому-то "волок нет... в земли Киевской... и у волостях Поднепрских" [20, 452]. Поступово на місцеві землі наступає магнатство Великого князівства Литовського, а згодом і Речі Посполитої. Значного розмаху роздача землеволодінь спостерігається вже за часів великих князів Олександра і Сигізмунда І Старого. З іншого боку, місцева адміністрація (старости і воєводи) досить багато землі віддавала у володіння церкві та боярам, що формувало основи приватної власності на землю й у цьому регіоні. А на бояр "полуднева Київщина була особливо багата" [21, 140].

Динаміка соціальних відносин у регіоні "перебувала в хаотичному бродінні" [22, 76]. Однак важко не погодитися з Н. Яковенко, що "станові перегородки між малим шляхтичем, боярином, козаком і міщанином на прикордонних територіях, загрожених небезпекою, важили небагато". Оскільки "на перше місце висувався чинник професійної солідарності "збройного люду" [8, 249]. Характерними слід визнати коливання у визначеннях соціального статусу черкаського міщанина середини XVI ст. Зубрика, якого тогочасні акти називають і "земянином" (боярином), і "міщанином", і навіть "козаком". Отже, "перетікання" боярства, міщанства

і козацтва в цей час "допускалося зовсім вільно" [23, 84]. Своєрідна структура "черкаського суспільства", на думку П. Клепатського, "ніде в інших повітах Київської землі не зарекомендувала себе такою солідарністю, як в Черкаському, а ця солідарність, з іншого боку, свідчить про відсутність різкої диференціації в масі населення" [17, 388].

Щоправда, в тогочасних джерелах видно окремо "мещан", відділених від "поспольства" [24, 219]. Справедливим буде відзначити, що, зрештою, в регіоні взагалі на цьому етапі спостерігаються "завше мещане [і] немаш инших подданых в том [Корсунском] старостве, яко на пограничном местцу", тому й збіглі селяни ставали тут відразу міщанами [25, 316, 348 – 349, 354]. Частиною міщанства залишалося і козацтво, котре також поступово "оміщанюється". З іншого боку, в джерелах чітко простежується також відмежування козаків від селян: "...козаков немало и хлопов простых..." [26, 137зв.]. Хоча на середину XVI ст. козакування було лише промислом, яким займалися всі прошарки населення прикордоння. Тому в цей час "на Київщині важко знайти шляхетську родину, котра у той чи інший спосіб не мала зв'язків з козацтвом" [8, 268]. Більше того непрямим чином місцева шляхта навіть сприяла масовому покозаченню населення. Це видно зокрема із записки, поданої на вальний сейм у 1618 р. невідомою особою: "Українні панове старости, особливо магнати... не думають про те, щоб навести порядок, який сприяв би державному благу... Говорять так: кому хочеш вільно, давши підстарості червоний злотий, вийти на козацтво, а як козак-розбишака повернувся з розбою, тоді з підстаростою і розділить те награбоване..." [27, 177].

Стосовно вище зазначеного процесу можна звернути увагу на той факт, який свого часу зацікавив М. Костомарова. Так, дослідник відзначав: "Польська шляхта, сама того не знаючи, сприяла збільшенню та посиленню козацького стану. Займаючи в Україні, особливо на лівому боці Дніпра, розлогі, але малозаселені землі, вони запрошували до себе переселенців, обіцяючи їм користі; це називалося "закликати на слободи". Українці бігли до них з Волині та Червоної Русі (Галичини. – К. І.). Ці новосели часто приходили на слободу і відразу ж тікали до козаків" [28, 48]. Крім цього, з джерел випливає ще така причина покозачення шляхти, як засіб пограбування сусіда-шляхтича: "...на змове з козаками" [29, 19].

Шляхетська організація, як відомо, завжди діалектично пов'язана з селянством. І якщо не так легко було позбавити селянина його прав, то ще важче було позбавити шляхтича його привілеїв. Тому, як влучно підкреслює Ф. Бродель, шляхта, "заглиблена в життя селян, змішана з ним, водночас і захищала й пригнічувала його" [1, 213]. В Південній Київщині селянство не було таким безправним, як на решті території України. Так, в середині XVII ст. Г. Боплан пише, що "на королівщинах, які даються лише у пожиттєве користування, шляхта не має над селянами беззастережного права" [30, 102]. А ось як в цей же час інтерпретує соціальні відносини на українському порубіжжі сама шляхта (ймовірно, ці слова належать А. Кисілю): "...Недобрим є такий лад.., [де] через єгипетське рабство селянин спочатку зубожіє, потім, пішовши на слободи, розгультяїться, а потім потроху, коли немає за що пити, зібравши натовп, нападають, вбивають шляхту, грабують будинки; шкода суперечити дідичним панам, котрі підвищують [для селян] податки, але якщо підданих розганяти, то тим самим пани роблять їх своїми данайцями.., а через непосильні податки піддані мусять... пустошити маєтності Речі Посполитої, який же у цьому сенс? ...Добре мати селянина для послуг, але треба його так, як вівцю стригти, а не знімати шкуру[!]..." [31, 133 – 134].

Досить красномовна, проте не менш логічна толерантність. Тому слід відзначити, що в Речі Посполитій взагалі досить мало було селян-кріпаків у прямому розумінні цього поняття. В XVI – першій половині XVII ст. лише близько чверті селян України перебували на становищі закріпачених, причому серед них зустрічається частина таких, що були дрібними власниками й які самі використовували працю наймитів [32, 76]. При цьому не назвеш драконівськими й повинності залежних селян. Так, підсусідки, городники, загородники та інші групи залежних селян, маючи в розпорядженні кілька моргів землі, відбували панщину 14 днів на рік (рідше день на тиждень) і віддавали феодалу натуральну ренту: 1 – 2 відра меду, "куниці", інколи кілька пудів зерна або від 2 до 30 грошей з диму [33, 204 – 205].

Щоправда, із дедалі більшим проникненням у Полудневу Київщину фільваркового господарства впродовж першої половини XVII ст. податки для селянства невпинно зростають і тут. "1635. Сейм бул на котором побори великії настали...", – пише автор Львівського літопису [34, 114]; "...в нашей Ляхской земли всегда нестерпимая налога...", – кажуть ченці Густинського монастиря в 1642 р. [35, 58]. Зростають і суперечки (і досить часто збройні) за землю між усіма соціальними верствами регіону: козаками, шляхтою, міщанами, духовенством, від чого передусім страждало місцеве селянство. Книги Люблінського трибуналу, в якому розглядалися всі подібні справи цього періоду, рясніють значними епізодами з усіма подробицями щодо суперечок за землю і в Південній Київщині також [36]. Звідси і відчутне посилення напруги в регіоні впродовж першої половини XVII ст. Слід погодитися з тезою О. Мальченка, що "життя в українських воєводствах кінця XVI – першої половини XVII ст. було безперервною війною" [37, 94]. Не менш справедливо відзначає й М. Любавський, на думку якого в кінці XVI – першій половині XVII ст. "боротьба за землю в Україні стала, можна сказати, всезагальною і набула досить жорстокого характеру" [38, 349].

На тлі цього не слід забувати і про те, що у межах феодального суспільства людина жила в стані постійної та болісної непевності й тривоги. І це була тривога колективна, оскільки вся спільнота (а на південнокиївському порубіжжі поготів) була озброєна, а тому загроза існувала постійно, щодня й загроза (не лише втрати майна, а передусім – життя) висіла над кожним індивідом. У цьому суспільстві, як влучно відзначає М. Блок, "насильство проникало в самі глибини соціальної структури та ментальності. Воно, – продовжує історик, – лежало в основі економіки; за часів, коли обміни були рідкісними... чи можна було знайти надійніший засіб збагатитися, аніж воєнна здобич або гноблення людей?" [3, 420]. Щодо південних старостів Київщини першої половини XVII ст., то місцеве населення, за влучним твердженням І. Каманіна, "незадоволене порушенням старих "прав

вольных, христіанских, добрых, справедливых" та введенням неприємних і чужих йому "новин", почало рухатися ще далі на південь або виступало на боротьбу із польськими панами" [39, 4].

Тим більше всі місцеві селяни вміло володіли зброєю, внаслідок воєнної специфіки регіону, а також мали значну підтримку з боку козаків, які, будучи дрібними землевласниками, також не бажали засилля магнатів і шляхти. Тому шляхта змушена була визнати зростання незадоволення селян, як це видно зі скарги С. Древецького і Я. Хмелецького від 1642 р., які говорять щодо "злой, уродзоней ненависти хлопской напротивко народови шляхецкому, а звласча панов своих" [40, 357]. І хоч селяни "уходил, кто куды знал, но нигде ничего не улучал доброго" [41, 109]. Оскільки ж "не похотели быть под панскою справою – учинилися самоволны по прежнему, и по городом урядников и Ляхов и Жидов побивали и грабили, и кастелы пожгли..." [35, 3].

Отже, динаміка соціальних відносин у південних староствах Київського воєводства в XVI – першій половині XVII ст. мала досить специфічне спрямування, не властиве решті тогочасних українських земель. Позначена порубжіним (а отже, вельми екстремальним) способом життя місцевого соціуму, вона зумовила, по-перше, розмитість соціальних перегородок між основними верствами населення; по-друге, відсутність у регіоні стабільного приватного шляхетського землеволодіння, що робило тутешню селянську верству особисто вільною. З розвитком і посиленням козацтва значно знизилася небезпечність цієї території, що у свою чергу позначилося досить скоро на масштабному і стрімкому проникненні й у Південну Київщину великого фільваркового господарства польських магнатів і шляхти, в якому сповідувався принцип потужного визиску селян, яке мало бути все покріпачене.

Вступивши, таким чином, у соціальний конфлікт із місцевим селянством, яке звикло вільно господарювати на власній землі, а також із землевласницькими інтересами досить міцної в економічному відношенні верстви козацької, новоприбула шляхта спричинила відчутне зростання соціальної напруги. Вона стала й однією з основних причин тих етносоціальних потрясінь, які могутнім вибухом струснули в першій половині XVII ст. не лише південнокиївське порубіжжя, а й усю Річ Посполиту.

---

1. *Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: У 3 т. / Пер. з фр. – Т. 2: Ігри обміну. – К., 1997.*
2. *Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 1997.*
3. *Блок М. Феодальне суспільство / Пер. з фр. – К., 2001.*
4. *Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1972.*
5. *Кулиш П.А. История воссоединения Руси: В 3 т. – Т. 1. – СПб., 1874.*
6. *Антонович В.Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края в XVI и XVII столетиях // Чтения в историческом обществе Нестора летописца (Далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – К., 1888.*
7. *Бардах Ю. Литовские статуты – памятники права периода Возрождения // Культурные связи народов Восточной Европы в XVI в.: Проблемы взаимоотношений Польши, России, Украины, Белоруссии и Литвы в эпоху Возрождения / Под ред. Б. Рыбакова. – М., 1976.*
8. *Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993.*
9. *Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши (1340 – 1654). – Т. 1. – М., 1888.*
10. *Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов (Далі – Архив ЮЗР). – К., 1883. – Ч. 6. – Т. 1.*
11. *Архив ЮЗР. – Ч. 7. – Т. 1. – К., 1886.*
12. *Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К., 1963.*
13. *Jablonowski A. Wstep. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow – Braclaw) // Zrodla dziejowe. – T. XXII. – Warszawa, 1897.*
14. *Jablonowski A. Zasiedlenie Ukrainy // Ateneum. – Warszawa, 1888. – T. 1.*
15. *Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький. – Перемишль; Львів, 1996.*
16. *Кулиш П.А. Материалы для истории воссоединения Руси. – Т. 1. – М., 1877.*
17. *Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Т. 1. – Одесса, 1912.*
18. *Владимирский-Буданов М.Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). – К., 1891.*
19. *Баранович А.И. Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны). – М., 1959.*
20. *Архив ЮЗР – Ч. 8. – Т. 4. – К., 1907.*
21. *Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях. XIV-XVII в. – К., 1998.*
22. *Єфименко О.Я. Історія України та її народу. – К., 1992.*
23. *Каманин И.М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – Кн. 8. – Отд. 2. – К., 1894.*
24. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 2. – СПб., 1848.*
25. *Архив ЮЗР. – Ч. 8. – Т. 5.*
26. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАУ). – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 1.*
27. *Жерела до історії України-Руси. – Т. 8. – Львів, 1908.*
28. *Костомаров Н. Южная Русь и казачество до восстания Богдана Хмельницкого // Отечественные записки. – 1870. – № 1.*
29. *ЦДІАУ. – Ф. 11. – Оп. 1. – Спр. 6.*
30. *Боплан Гійом Л. Де. Опис України / Меріме П. Богдан Хмельницький / Пер. з фр. – Львів, 1990.*
31. *Відповідь на Сентенцію про заспокоєння Війська Запорозького 1649 р. // УІЖ. – 1999. – № 6.*
32. *Брайчевський М.Ю. Конспект історії України. – К., 1993.*
33. *Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності (Становище селян і антифеодальні рухи на Україні в XV – першій половині XVI ст.). – К., 1963.*
34. *Львівський літопис // Бевзо О.А. Львівський літопис і Острозький літописець. – К., 1971.*
35. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 3. – СПб., 1865.*
36. *З цього приводу див. регести трибунальських записів, опубл.: Zrodla dziejowe. – T.XXI: Wzciagi z summaryusza aktow trybunalskich / Wyd. A. Jablonowski. – Warszawa, 1894.*
37. *Мальченко О. Шляхетські наїзди у світлі маєткових актів кінця XVI – першої половини XVII ст. (військовий*

аспект) // Київська Старовина. – 1997. – № 3/4.
38. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века. – М., 1996.
39. Каманин И.М. Очерк гетманства Петра Сагайдачного // ЧИОНЛ. – Кн. 16. – Вып. 1. – Отд. II. – К., 1901.
40. Воссоединение Украины с Россией: Док. и мат.: В 3 т. – Т. 1. – М., 1953.
41. Срезневский Н. Запорожская старина. – Ч. 2. – Кн. 2. – Х., 1834.

В.А. Кочерга

АГРАРНА ПОЛІТИКА ІВАНА МАЗЕПИ

Актуальність дослідження проблеми зумовлена не тільки тим, що в науковій літературі їй не приділялося достатньої уваги, але й прикро що її фальсифікували за радянських часів. На жаль, сучасна українська історіографія до кінця не подолала стереотипи класової ідеології, коли йдеться про соціально-економічну політику гетьмана Мазепи. Скажімо, дослідники В.Семененко і Л.Радченко в статті "Ліквідація української державності наприкінці XVII – у XVIIIст." пишуть, що Мазепа у внутрішній політиці зміцнював кріпосницькі домагання старшини [1,138-140]. Історик П. Михальчук в посібнику "Історія України" підкреслює хибну думку, що Мазепа "надавав право українській шляхті закріпачувати своїх селян"[2, 89]. Подібних прикладів, на жаль, досить багато. Відтак є нагальна потреба не тільки спростувати хибні погляди на Мазепу та його аграрну політику, але й аргументовано показати, як він дбав про долю віками скривдженого селянства України. Це і є метою пропонованої статті.

У своїй внутрішній політиці гетьман І. Мазепа в центрі уваги поставив завдання переглянути соціально-економічні відносини у Гетьманщині, які склалися за часів його попередників. Труднощі, що постали перед ним, були зумовлені Коломацькими статтями, які він змушений був підписати, приймаючи булаву гетьмана. Зокрема, ст.7, в якій закріплювалися права і привілеї козацької старшини щодо збирання податків з посполитих та виконання ними натуральних повинностей [3, 134]. Звичайно, ми не забуваємо, що гетьман Мазепа був сином феодальної епохи, а відтак чимало зробив для зміцнення старшинського панування. Насамперед це позначилося на старшинському землеволодінні. Старшина запопадливо освоювала ще вільні, так звані "вільні військові" і вже невільні, що належали козакам, землі. Процес мобілізації землеволодіння знайшов своє завершення в концентрації маєтків у руках окремих старшин. Зросла загальна площа старшинського землеволодіння, яке перетворилося із звичайного раніше володіння "до ласки войскової " на "зупольне" володіння, тобто повну власність [3, 113]. Уряд сприяв землевласницьким прагненням старшини. У листі до царів 11 лютого 1691 р. Мазепа писав, що колишні гетьмани, особливо Іван Самойлович, грубо відбирали маєтності посполитих і віддавали старшині.

Логічним наслідком цього було цілковите злиття старшинського землеволодіння з шляхетським, яке так чи інакше збереглося від польських часів. Існування нехай порівняно нечисленних, але досить значних володінь на звичайному шляхетському праві поруч з незрівнянно більшою масою нових володінь, які хоч фактично і були в повному розпорядженні козацької старшини, але ще не стали її повною власністю, свідчило про те, що станове оформлення старшинської верстви до гетьманства І. Мазепи ще не було завершене. Однак саме за часів Мазепи обидві групи землеволодіння не тільки фактично, але й юридично зливаються в одне – старшинське володіння.

З цього погляду дуже цікавий універсал 13 вересня 1690 р. Чернігівського полковника Я. Лизогуба. У ньому полковник, відкидаючи претензії шляхетських фамілій на відновлення шляхетського права власності на всі земельні володіння, які належали шляхті перед Хмельниччиною, встановлює рівність прав на земельні володіння як для шляхти, так і для козацької старшини. Логічним висновком було зрівняння в правах шляхетського й старшинського землеволодіння, які відтоді зливаються в одну групу нового старшинського володіння на старому шляхетському праві.

Джерела нагромадження старшинського землеволодіння в кінці XVII – на початку XVIII ст. були різні. До них можна зарахувати наступні: спадщина, надана гетьманською (або полковницькою) владою, часто стверджена царською владою; "займанщина" (хутори й "слободи"); "купля" – сплати за борги або за провини; легації (особливо характерні для пастирського землеволодіння). Ці джерела відомі ще з попередньої епохи, але за часів гетьмана І. Мазепи кількісне зростання кожного з них створює яскраву картину мобілізації землеволодіння [4, 111].

Насамперед надзвичайно збільшується надання маєтків старшині й духовенству (здебільшого монастирям) гетьманською владою або полковниками. На жаль, неможливо дати повну статистичну картину, оскільки багато земельних універсалів не збереглося. Однак уже значна кількість відомих нам земельних універсалів Мазепи (близько тисячі) безперечно свідчить про зростання старшинського землеволодіння. Цікаві дані маємо щодо цього по окремих полках. За матеріалами "Генерального слідства про маєтності" 1729 р., у Чернігівському полку було роздано за Мазепи 48 маєтків, тоді як Самойлович роздав 27. Подібне зустрічається і в інших полках [4, 112].

Вже в перші дні й місяці свого гетьманування Мазепа видав низку універсалів, які або стверджували старі володіння (це була звичайна форма при обранні нового гетьмана), або створювали з фонду так званих "вільних військових" маєтностей як тих, що були раніше в безпосередньому розпорядженні гетьманського уряду, так і конфіскованих у родичів та прибічників Самойловича. Щедре роздавання земельних універсалів за перші роки гетьманування Мазепи (1687 – 1689) пояснюється головне тим, що новому гетьманові потрібно було віддячити своїм однодумцям або взагалі забезпечити собі якнайширше коло прихильників серед старшини. Відтак було підписано 38 відповідних універсалів.

Друга хвиля надання земель Мазепою припала на період 1699 1701 рр. Вона була пов'язана, очевидно, з подальшим зростанням старшинської верстви, яка мала тепер змогу наполегливіше висувати перед гетьманським урядом свої соціально-економічні й політичні вимоги, особливо в умовах ліквідації

турецької війни і підготовки до нової війни зі Швецією. За цей період гетьман підписав всього 5 універсалів.

Нарешті, третя хвиля надання маєтків владою посилилася в останні роки гетьманування Мазепи (1706-1708), мабуть, у зв'язку з тим складним політичним та економічним станом, в якому перебувала тоді Гетьманщина, зовнішньою політикою Мазепи. Ним було підписано 12 універсалів. Загалом маєтково-земельних універсалів було підписано 70 [5, 25-70].

За час гетьманування Мазепи було надано старшині, монастирям і частково великому купецтву сотні сіл із кількома десятками тисяч дворів посполитих. Лише в Лубенському полку Мазепа надав 79 сіл, де в 1729 р. було 4 252 селянських двори, крім того, стверджено було володіння селами, де в 1729 р. лічилося 830 дворів [4, 112].

Особливо щедро надавав Мазепа земельні володіння своїм найближчим прибічникам із вищої старшини (полковникові прилуцькому Дмитрові Горленку та іншим представникам старшинської верхівки).

Дуже поширюється за часів гетьманування Мазепи "скупля" земель старшиною і монастирями. В руках старшини були, з одного боку, кошти для цієї скуплі, а з іншого – політична й адміністративна влада, яка давала старшині змогу, часто під виглядом купівлі, всякими правдами і неправдами привласнювати собі землі посполитих і козаків. Звичайна формула купчих актів-продаж "вольне", а не "примушене" – яскраво свідчить про справжній характер цієї "скуплі". Дійсно, полковник, сотник або "знатний військових товариш", користуючись своїм багатством і владою, мав повну можливість захоплювати володіння дрібних власників, прикриваючи це ніби "скуплею". Зростання старшинської скуплі мало значення ще й тому, що внаслідок цього в руках старшини зосереджувалися великі земельні володіння, які належали їй на праві повної власності, отже, були незалежні від гетьманської або полковницької "ласки військової".

Подібне значення мали так звані "слободи" і взагалі старшинська "займанщина". Селянство, уникаючи "підданства", змушене було йти на слободи, де воно протягом кількох (зазвичай 3-5 років) користувалося значними пільгами у відбуванні "підданських" повинностей. У цих слободах осідали також вихідці з Правобережної України, з Білорусії, навіть з Московщини. Коли минали пільгові роки, населення "слобід" потрапляло в повну юридичну залежність від власника слободи.

Однак утворення слобід відбувалося в умовах боротьби серед самої старшини за підданські робочі руки. Середня старшина не тільки заздрила старшинській верхівці, що, власне, й мала можливість заводити слободи. Вона добре розуміла, що утворення нових слобід відбувається коштом значного зменшення її власних підданих.

Отже, політика українського уряду щодо слобід була подвійна. З одного боку, влада не могла заважати подальшому поширенню старшинського землеволодіння та зміцненню економічних позицій старшини. Однак, даючи дозвіл на осадження слобід (такий дозвіл був обов'язковий, хоча на практиці це правило часто порушувалося старшиною), гетьманський уряд добре розумів, що утворення нових слобід нерідко шкодило старим старшинським володінням. У зв'язку з цим у гетьманських універсалах на осадження слобід маємо звичайне застереження, що слобода може бути заселена лише зайшлими людьми.

На ґрунті цих економічних досягнень старшини в кін. XVII – поч. XVIIIст. відбувається концентрація великого землеволодіння в руках старшинської верстви (М. Миклашевський, миргородський полковник Д. Апостол, В. Кочубей, Д. Горленко, І. Скоропадський та ін.). На Гетьманщині з'являється чимало нових великих землевласників, людей здебільшого без військових заслуг.

Вивчаючи історію великого землеволодіння на Лівобережній Україні в кін. XVII – поч. XVIII ст., помічаємо ще одне дуже цікаве явище – пересування землеволодіння торговельно-промислового підприємництва старшинської верхівки з південних полків Гетьманщини на північ (Стародубівський, Ніжинський полки). Гамалії, Кочубеї, Сулими, Ломиковські, Орлики будують тут млини, буди, гути, рудні, провадять торговельні та фінансові операції. Була ще одна причина такого тяжіння – у південних полках було ще надто неспокійно: часті татарські напади, воєнні тягарі кін. XVII ст., часті розрухи, повстання.

Процес концентрації старшинських маєтків ("добр") йшов у супроводі адміністрації урядів, зосередження політичної влади в руках вищої старшини.

Особливий інтерес мають такі акти українського уряду, як універсали гетьмана полковнику київському К. Мокієвському і ніжинському С. Забілі в листопаді 1691 р. Обидва вони однакового змісту, отже можна думати, що цей універсал поширювався на всю Гетьманщину. 1691 р. був дуже неспокійний у взагалі бурхливому кінці XVII ст. Навала сарани в 1690 р. і пов'язані з нею дорожнеча і голод на Гетьманщині викликали ряд заворушень і серед поспільства, і серед козацтва. Уряд суворо приборкував такі заворушення. Мазепа карав всіх причетних до самосудів і грабежів [9, 246].

Трудовою і визначальною верствою Гетьманщини за своєю кількістю було селянство. Воно переживало процес дальшого збільшення "підданських" повинностей і загального зубожіння. Концентрація землеволодіння і політичної влади в руках козацької старшини мала своїм головним джерелом і, разом із тим, своїм визначальним наслідком зростання визиску селянської маси. Протягом другої пол. XVII ст. на Лівобережжі загальновживаним був термін "піддані", який цілком чітко визначав суть і форму відносин між селянством і державою.

Підданський стан селянства, власне основної її маси -посполитих, визначений був ще до гетьманства Мазепи, переважно за часів гетьмана І. Самойловича. Підданські повинності – натуральна данина, різні шарварки, чинш, зародки панщини – усе це було ще до Мазепи. Але саме в часи Мазепи зростають усі ці повинності і змінюється співвідношення окремих їх видів. Зокрема, збільшується чинш, а також панщина. Однак тим часом як натуральна і грошова данина переважали в маєтностях "вільних військових" і особливо рангових (в тому числі і гетьманських), посилення панщини було характерним для маєтностей "зупольного" володіння (монастирських).

На жаль, збереглися лише уривчасті дані про збільшення селянських повинностей у цей час. Так, у гетьманському с. Пушкарях (Шептаківської сотні) за Самойловича збиралося на "гетьманську кухню" по 25 золотих, а за Мазепи – 50.

Крім повинностей своїй полковій, сотенній старшині відбували і державні (утримували сердюків і виряджали їх у похід). Селянство завжди могло бути притягнуте до різних шарварків (гачення гребель) тощо [4, 123].

Дуже цікаві відомості про зріст повинностей селянства й міщанства у Прилуцькому полку в кін. XVII – поч. XVIII ст. у невеликому сотенному містечку Варві, з переважно сільськогосподарським заняттям його населення, під час полковництва Лазаря Горленка (до 1687 р.). З посполитих збиралися гроші двічі й тричі на рік. Розмір цих грошових чиншів не був сталим, а залежав від звичаю і полковницької потреби. Крім того, за їхній кошт утримувався хорунжий, писар, кат. Натуральні повинності йшли на потреби полковницького двору й міської ратуші. До цих повинностей слід додати річну "стацію", що стягувалася з населення, та чинш на гетьмана (на гетьманську музику і його кухню).

Дедалі більше зростання підданських повинностей у кін. XVII ст. викликало велике невдоволення селянської маси, яке часто переходило у відкриті виступи проти державного визиску [6,148]. Уряд Мазепи в інтересах держави й громадського ладу мусив втручатися у цю справу й обмежувати непомірність державців і визиск посполитих, про що може свідчити лист Мазепи до переяславського полковника Михайла Мокієвського, в якому він наказував не знущатися над посполитими і не збільшувати панщину [7, 284]. Факт надмірного обтяження "тяглих людей" старшиною гетьманський уряд констатував і пізніше (1691р.). Політику стримування державних апетитів Мазепа вів і далі.

У 1692 році московський уряд, сполоханий повстанням Петрика й заворушеннями на півдні Гетьманщини, запропонував гетьманові вжити рішучих заходів, щоб заспокоїти козацьку і селянську маси. Це питання обговорювалося на старшинській раді у вересні 1692 р. Було ухвалено відібрати маєтності від тих державців, які не гідні були ними володіти. Ще раніше, влітку 1692 р., під час походу на Полтаву Мазепа позбавив декого маєтностей у Полтавському полку, однак цього було замало для заспокоєння народного невдоволення. Гетьман, зважаючи також на вимогу Запорожжя, надіслав у вересні 1692 р. до всіх полків універсал з наказом не збільшувати повинностей панщини і насилля над людьми не чинити. Неслухняним державцям гетьман загрожував карою і позбавленням маєтків.

Наприкінці XVII ст. на Лівобережній Україні звичайний розмір панщини підвищився до двох днів на тиждень [8, 111]. Але чимало державців перевищували цю норму. У 1701 році посполиті с. Смоляжа (Ніжинського полку) скаржилися гетьманові на свого державця сотника веркіївського Самійла Афанасійовича і просили в нього оборони. Генеральний суд визнав скаргу справедливою. 28 листопада 1701 р. гетьманом був підписаний універсал, який хоч і залишив село за сотником, але висловив йому догану й наказав не повторювати помилки. Фактично розмір панщини залежав від сваволі державців. Універсал фіксував звичайний тоді на Гетьманщині мінімальний розмір панщини. Але значення цього універсалу було ширше: він, мабуть, вперше законодавчим порядком регулював певну норму панщини, що визнавалася українським урядом і пізніше у XVIII ст.

Боронячи посполитих від державницьких зловживань, гетьман дбав про те, щоб посполиті не виходили з підданства і виконання своїх обов'язків щодо державців. Це, зокрема, виявилося у справі монастирських підданих с. Уланова (Глухівської сотні), яке належало Чернігівській кафедрі. Звичайно, посполиті, які сиділи на своїх предківських ґрунтах, або на зайнятих ними землях, вважали себе їх власниками. Раніше це майже не викликало заперечень з боку влади, але в кін. XVII ст. питання стає спірним. Старшина й монастирі часто заперечують право селян вільно розпоряджатися своїми землями. Гетьман універсалом 1708 р. відмовляє селянам у цьому праві [4,125 126].

Отже, як бачимо, в історії цивілізації взагалі, доби Мазепи зокрема, з селянством пов'язаний сумний парадокс: люди, які працюють на землі і годують інших мали б посідати пріоритетне становище в суспільстві, в дійсності були майже безправні й пригноблені.

Економічне зубожіння широких мас людності Гетьманщини в кін. XVII – поч. XVIII ст. внаслідок безперервних воєн і воєнних руйнацій, а ще більше – зростаючого державного визиску, викликало щораз більший соціальний спротив, що виявлявся в різноманітних формах, починаючи від індивідуального опору до масових розрух і заколотів.

Дуже поширюються в кінці XVII ст. такі форми опору нижчих верств людності, як вписування посполитих у козаки, перехід їх у підсусідки, відхід на слободи тощо.

Під час Кримського походу 1687 р. чимало посполитих пішло до козацького війська. Однак після походу нові козаки були повернуті до підданства. На Виликодньому з'їзді 1688 р. старшинська рада ухвалює не приписувати посполитих до козацького війська. У зв'язку з цією ухвалою гетьман 15 вересня 1688 р. наказує сотникові новомлинському і отаманові нехаївському, щоб не приймали нових козаків і повертали у підданство тих посполитих, хто самовільно покозачився. У цьому питанні уряд був послідовний навіть тоді, коли перехід відбувався з дозволу самої старшини. Проте це не припинило вписування "тяглих" до козацтва, іноді їм сприяли і самі козаки.

Монастирі ж заповзято боролися проти "втрати" своїх підданих за допомогою "окружних посланій", в яких страхали непокірних відлученням від церкви.

Якщо перехід посполитих у козаки викликав такий спротив з боку державців і уряду, то ставлення їх до "підсусідків" і слобожан було трохи інше.

Перехід у підсусідки дуже зріс в кін. XVII – на поч. XVIII ст. З одного боку, зубожіння селянства, з іншого – утиск старшинської влади примушували багатьох посполитих кидати своє господарство й переходити у "сусіди" до інших, заможніших господарів – старшини, духовенства (монастирів і світського), козаків і навіть заможних посполитих. Були випадки, коли й заможні селяни продавали свої двори, ґрунти й поля козакам, ставали їх "підсусідками". Наслідком було зменшення чисельності "тяглих", скорочення повинностей, а головне, неспроможність забезпечити охотницьке військо. Це порушувало різноманітні

інтереси, насамперед державного скарбу (який втрачав своїх платників податків), а ще більше - середньої і дрібної старшини, "піддані" якої воліли переходити у "підсусідки" до багатих державців (старшини й монастирів). Отже, уряд мусив боронити старшинську верству проти окремих великих державців.

Перехід у "підсусідки" набув настільки широких розмірів, що у 1701 р. гетьман наказав усіх посполитих, які записалися у підсусідки до козаків, а фактично жили на своєму господарстві, повернути знов у поспільство.

Багато посполитих і самих козаків переходять жити на "слободи". Хоч дозволялося осаджувати слободи людьми зайшлими, але вони заселялися здебільшого місцевою людністю, яка воліла хоч не надовго вибитися з підданства. Осадження слобод було доступне лише великим землевласникам – старшині й монастирям. Однак це нерідко зачіпало інтереси інших державців, які губили своїх "підданих" і державного скарбу, який втрачав своїх платників податків.

У кінці XVII – на поч. XVIII ст. дуже поширюється масове переселення селянства, козацтва і міської бідноти до Слобожанщини, суміжних повітів Московщини. У своїх донесеннях цареві гетьман Мазепа не раз скаржився на те, що лівобережне населення, здебільшого з південних полків Гетьманщини (де найбільше було переселенців з Правобережжя), тікало на правий берег Дніпра, до Палія, якому належить головна заслуга відновлення козацтва на спустошеному Руїною Правобережжі [5, 166]. Разом із полковником Іскрою, Абазином, наказним гетьманом Самусем, він організував колонізацію Правобережної України козаками, які використовувалися Польщею для захисту території від татар. Він мріяв про об'єднання України і не раз звертався до Москви взяти їх під свою опіку, але цар не бажав руйнувати стосунки з Польщею. Критична ситуація настала, коли Польща пішла на примирення з Туреччиною, а Сейм проголосив про скасування козацтва. Семен Палій підняв повстання. Повстанцями була захоплена Біла Церква, переговори з гетьманом, а через нього з царем, не дали позитивного результату. Палію було наказано припинити повстання. Влітку 1704 р. Мазепа отримує від царя наказ йти вглиб Польщі. Наставав слушний час для об'єднання України, але щоб легітимувати своє положення, Мазепа жертвує Палієм, з яким мав добрі стосунки і спільну політичну мету. Деякі дослідники пояснюють усунення Палія Мазепою взаємопов'язаним протилежною соціальною політикою: Мазепа був за аристократичний розвиток, Палій – за демократичний [13, 205]. Інші схильні вважати, що гетьман вбачав в ньому можливого суперника на булаву. Як би там не було, а гетьманський уряд ще за часів Самойловича вживав усіх заходів, щоб припинити переселенський рух, тримав на головних перевозах Дніпра військові сторожі. У деякі роки мало не вся діяльність Переяславського, Прилуцького, Миргородського полковників була скерована на те, щоб затримувати цих переселенців. Велика роль у приборканні цього руху належала охотницьким полкам. Уряд не лише перешкоджав цим втечам, але й намагався повернути втікачів назад. Гетьман скаржився цареві на те, що він не в змозі зупинити цей рух, просив добитися згоди польського уряду, щоб український мав право посилати своє військо на Правобережні слободи, а втікачів примусово вертати назад. Цар Петро в 1699 р., посилаючись на трактат "вічного миру", прохав короля Августа II не дозволяти нікому заселяти Правобережну Наддніпрянщину. Однак вжиті заходи наслідків не дали. В 1702 р. гетьман карає на смерть не лише втікачів, а й тих, хто їх перевозив. Проте й це не припинило масове переселення. Справа в тому, що в поширенні слобід на правому березі Дніпра зацікавлені були як київські монастирі, що здавна мали там свої земельні володіння, так певною мірою і сусідня лівобережна старшина, яка мала свої слободи і на Правобережжі.

Та особливих турбот завдавали гетьманському урядові і місцевій адміністрації часті розрухи, в яких виступали посполиті, міська біднота й козаки проти державців – світських і церковних (монастирів) і заможного купецтва. Вони здебільшого мали локальний характер: переважно на півдні Гетьманщини, хоч немало було і в північних полках; виникали мало не щороку, іноді набирали грізної сили, створюючи небезпечну ситуацію. Зокрема, такий характер мали розрухи влітку (липень) 1687 р., пов'язані, на думку дослідників епохи, з усуненням гетьмана Самойловича, в полках південної Гетьманщини. Проте немає сумніву, що вони вибухнули незалежно від подій на Коломаку, хоч ці події не могли не сприяти поширенню заворушень. Селяни чинили самосуд над полковими і сотенними старшинами, ченцями, купцями, розкрадали майно, руйнували маєтки, пасіки, гуральні, рибні ставки, забирали худобу, хліб. У багатьох місцях козацька старшина й міські урядники повтікали і влада на деякий час перейшла до рук заколотників.

Новий уряд гетьмана Мазепи енергійно взявся за приборкання заколоту: вертаючи з Коломака, гетьман мав, окрім козацького війська і компанійців, ще відряджені князем Голіциним смоленські полки (піхота і кіннота). Одночасно діяла нова полкова влада, яка припиняла заколоти по полках, відновлювала місцеву адміністрацію, карала заколотників, стягала великі контрибуції з місцевих громад. Хоч розрухи 1687 р. були приборкані, в 1688 р. починається ряд нових. Більших розмірів набрали козацько-селянські заворушення влітку 1689 р., після другого (невдалого) походу на Крим. Ще гостріші були настрої народних мас, які несли на собі головний тягар цих походів. Гетьман на той час був у Москві. Керівництво Гетьманщиною було в руках наказного гетьмана-генерального судді М. Вуяхевича, генерального осавула І. Ломиковського, компанійського полковника І. Новицького. Наприкінці літа 1689 р. вони сповіщали гетьмана про заворушення в Україні і просили його скоріше повертатися. Гетьман, стурбований цими подіями сповіщав своїх помічників, що в Москві його зустріли прихильно, з великими царськими "милостями" (в Україні пішли чутки, що в зв'язку зі справою Голіцина Мазепа попав в "опалу"). Він наказує якнайшвидше приборкати заворушення.

Повернувшись на батьківщину, Мазепа писав цареві, що в Україні спокій. Проте окремі заворушення були і в 1690-1691 рр. На початку 1692 р. ліквідація заворушень тривала. Однак вже влітку на півдні Лівобережжя виникли розрухи, пов'язані з повстанням Петрика (Петра Іваненка) – військового канцеляриста, який навесні 1692 р. подався на Січ, став військовим писарем і кликав Запорожжя виступити проти гетьмана і Москви. Для здобуття підтримки пішов на союз з кримським ханом, але це були ненадійні союзники та й

Січ не вся була на його боці. Гетьман обіцяв 1000 крб. за голову Петрика, охочий на гроші знайшовся [7, 166].

Однак український уряд був стурбований соціальною програмою Петрика та його антистаршинськими закликами, що мали значний вплив на широкі маси людності, зокрема південної Гетьманщини. Старшинська рада в жовтні 1692 р. обговорювала питання про це й подала надто оптимістичну картину тогочасних соціальних відносин на Лівобережній Україні, призначену для московського уряду, де люди живуть без утисків, податків, насильства, мають багато майна і прославляють Бога за великого царя. Дійсність була, звичайно, зовсім інша.

Отже, дбаючи про зростання економічного потенціалу країни, гетьман Мазепа захистив широкі верстви селянства від свавілля панів, узаконив дводенну панщину та розміри різних повинностей. Однак зубожіння селян та зростання їхнього безземелля не було подолано, що зумовило масові селянські виступи, які приборкувалися силою або ж обіцянками гетьмана захистити посполитих. Свої обіцянки гетьман ретельно виконував.

1. *Семененко В., Радченко Л. Ліквідація української державності наприкінці XVII – XVIIIст. // Політична історія України. – К.,2001.*
2. *Михальчук П. Історія України. – Тернопіль, 2003.*
3. *Шамрай М. Українська козацька держава. – Черкаси, 2005.*
4. *Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк;К.;Львів; Париж;Торонто, 2001.*
5. *Універсали Івана Мазепи. – К.;Львів, 2002.*
6. *Субтельний О. Україна: історія. – К.,1991.*
7. *Мельник Л. Гетьман Іван Мазепа – державний діяч // Історичний календар – 1999. – К., 1998.*
8. *Смолій В. Іван Мазепа // Віче. – 1994. – № 2.*
9. *Становлення української державності в XVII ст. – К., 1998.*
10. *Шевчук В.,Тараненко М. Історія української державності. – К., 1999.*
11. *Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст. // Київська старовина. -1995. – № 1.*
12. *Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.*
13. *Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. – К., 1990.*

Ю. М. Михайлюк

ЧЕРКАСЬКИЙ І КАНІВСЬКИЙ ЗАМКИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Властивою рисою політики держав XIV – XVI ст. (зокрема, Східної та Південно-Східної Європи) були владні амбіції, часто дуже агресивні, політичного, економічного та територіального характеру. Суттєве значення серед інших чинників реалізації такої політики відігравали середньовічні замки. Не є винятком у цій справі й Велике князівство Литовське, насамперед з його південним порубіжжям, де особливо вирізнялися замки в Черкасах і Каневі. Тому важливо з'ясувати специфіку їхнього облаштування та місце і значення в державному житті.

Проблематика, пов'язана з фортифікаціями Великого князівства Литовського, знаходила своє відображення у працях окремих дослідників [1; 2, 128 – 138; 3, 58 – 68; 4]. Характерно, що їм об'єктивно притаманне скептичне ставлення до південних замків як оборонних споруд, здатних ефективно чинити опір зовнішній агресії. Більше того, слідом за М. Грушевським О. Мальченко піддав сумніву їх призначення для оборони від татарських набігів як головне [4, 91]. Це питання та ряд суміжних дискусійних моментів потребують додаткового вивчення. Натомість, слід наголосити на відсутності спеціальних праць, акцентованих власне на Черкаський і Канівський замки, що вимагає заповнення цієї прогалини.

Важливим напрямком політики Великого князівства Литовського була колонізація українських земель. Вона мала два основних вектори спрямування: залучення величезних степових просторів до сфери впливу великокнязівської влади та освоєння недостатньо заселеної лісостепової зони, головним чином в межах Київщини та Переяславщини.

Витоки енергійного й ефективного здійснення колонізаційного процесу сягають часів князювання Вітовта. Завдяки дипломатичному хисту, а також в результаті вдалих військових акцій литовському князеві вдалося опанувати басейн нижньої течії річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра, розширивши свої кордони до Чорного моря. Саме тоді територія Великого князівства Литовського на півдні була окреслена цілим рядом фортець. Уздовж Дніпра розташувалися Кременчук, Гербердіїв, Мишурин Ріг, Тавань, Бужин, Бургун, Тягинка; на узбережжі Чорного моря біля гаваней знаходилися Очаківський і Качибейський замки; на берегах Дністра були збудовані такі кріпості, як Каравул, Упек, Тягинь [5, 177; 6, 314 – 316]. Система замків функціонувала й на лівобережній переяславській окраїні держави [7, 22 – 23; 8, 90].

Продовжуючи справу Вітовта, значні зусилля для розбудови і зміцнення своїх володінь докладали й київські князі Олелько Володимирович (1440 – 1455) та його син Семен Олелькович (1455 – 1471). За словами О. Андріяшева, "усеньку свою працю, кошти й увагу вони звертали на те, щоб улаштувати й поліпшити становище свого величезного, але трохи не на три чверті безлюдного князівства" [7, 23]. Це було доволі складно, оскільки стояло питання упорядковувати, окрім власне Київщини, ще й величезні південні й південно-східні степові маси, що потрапили до юрисдикції київських князів [9, 362]. Чималу увагу вони приділяли справі заселення малолюдних територій, надаючи відповідні грамоти представникам військово службової верстви [10, 74 – 80].

Проте в більшості випадків зміст діяльності вищих владних кіл зводився до теоретичного рівня: стратегічного планування, координації дій виконавців та загального контролюючого нагляду. Натомість практичне втілення заходів колонізаційної політики значною мірою покладалося на задіяну до цього процесу регіональну адміністрацію. У цьому контексті надзвичайно велика роль надавалася м. Черкаси як адміністративному осередку. За слушним висновком А. Яковлєва, "роль форпоста колонізації місто Черкаси грає в протязі всього часу існування київського уділу, а також і в перші роки після скасування його, коли ще політичні умови життя в Україні сприяли колонізаційному рухові на південь, у степи" [11, 2].

Основний тягар обов'язків із забезпечення виконання заходів, що передбачала колонізація, покладався на місцевих намісників, що очолювали замкові уряди. Вони мали забезпечувати охорону від татарських набігів території, котра освоювалася, здійснювати правове регулювання відносин в середовищі колоністів, виконувати адміністративні функції. Це було доволі складно, оскільки влада черкаських урядовців поширювалася на велику округу, до якої входили значні степові масиви.

Проте в останній чверті XV ст. колонізаційний рух на південь був зупинений і фактично зведений нанівець зустрічною агресивною політикою Кримського ханства. Цьому також посприяла політика державних кіл, котрі стали менше приділяти уваги утриманню фортифікаційних споруд як через зміщення пріоритетів у зовнішній політиці в північні райони, так і через брак коштів та сил. З огляду на це, південні кордони Литовської держави відкотилися до рубежів лісостепової смуги. Черкаський і Канівський замки, будучи порубіжними укріпленнями, мали важливе оборонно-стратегічне значення. Адже в Литовській державі вони разом із Кам'янцем, Вінницею, Брацлавом, Звенигородом і Переяславом становили третю, найвіддаленішу лінію оборони від татар [12, 75; 13, 473 – 474].

На той час Черкаський і Канівський замки нарівні з іншими мали два найважливіші призначення: слугували для захисту від ворожої агресії та були осередками перебування місцевої державної адміністрації.

Замки зазвичай будувалися із врахуванням та використанням сприятливих для оборони природних умов. Так, Черкаський замок розташовувався на горі на відстані трьох перестрілів з лука до Дніпра. З боку річки він був захищений крутим схилом гори. Водночас з протилежного боку, від міста й від поля існував вільний доступ до замку "яко по столу" [14, 78]. Канівська фортеця також розташовувалась на високій дніпровській горі, але, на відміну від черкаської, не мала вільного приступу із жодного боку. Щоправда, поряд розміщувалася інша гора, котра, будучи вищою від замкової, у випадку опанування ворогом містила загрозу прямого обстрілу [14, 92].

Замки являли собою укріплення із "дерева соснового отесиваного", обмазані із зовнішньої сторони товстим шаром глини для захисту від вогню. Основу оборонних споруд складали вежі та городні з примостками та піддашшям. Їх кількість у замках була різною. Зокрема, Черкаська фортеця містила чотири вежі та двадцять дев'ять городень, канівська – відповідно 6 і 23 [14, 77, 92]. На вежах та примостках стояли гармати й зосереджувалися інші засоби оборони – каміння, колоди, смола, бочки з водою для гасіння пожежі.

У середині фортеці розташовувалися житлові будівлі, будинок старости, церква, а також допоміжні приміщення для зберігання провізії, боєприпасів і т.п. Замок оточувався ровом, через який біля єдиних воріт лежав міст. У Каневі діяв ланцюговий міст [14, 92].

За площею подібні укріплення були невеликі. Черкаський замок був завдовжки 30 сажень, а завширшки – 17 сажень. Дещо більшою виявляється Канівська фортеця, котра уздовж мала 45,5 сажень, а впоперек простягалась на 18 сажень.

Арсенал зброї на вежах і мурах був досить різноманітний. Найбільш грізним видом озброєння були гармати або "дела", як тоді вони називались. Зазвичай вони були мідними, закріплювалися на лафетах [15, 28]. У Черкаському замку на момент ревізії налічувалось одна гармата довжиною 11 п'ядей, дві – по 8 п'ядей та одна стара й зіпсована в 5 п'ядей [14, 79]. У Каневі була лише одна гармата подібного типу на 6,5 п'ядей та дві меншого калібру: "дельца два спижанныежъ, оба одное формы, вдолжъ по осми пядей" [14, 93].

Іншим видом артилерії були "серпантини" – залізні гармати дрібнішого калібру, споряджені колесами або прикріплені безпосередньо до дерев'яних колодок [1, 29]. У Черкаському і Канівському замках їх було відповідно 4 і 3 одиниці завдовжки 5-11 п'ядей [14, 79, 93]. Перелік вогнепальної зброї доповнювали різного роду рушниці – "гаковницы" і "гаръкабузы" (аркебузи). Їх сумарна кількість у Черкасах становила 60 [14, 79], а в Каневі 23 одиниці [14, 93]. Незважаючи на те, що окремі види зброї були зіпсовані, в цілому збройний арсенал місцевих замків знаходився в доброму стані порівняно із чималою кількістю інших великокнязівських замків [1, 29].

Окрім вогнепальної зброї, в обох замках містилася значна кількість боєприпасів та допоміжних матеріалів для їх виготовлення: кулі, порох, селітра, сірка, свинець та залізо для куль. Гармати, сірка та свинець, як правило, постачалися до замків урядом централізовано [15, 29 – 30]. Водночас, деякі види зброї, порох, ядра та кулі виготовлялися на місці. Цим, а також ремонтом зброї, займалися замкові пушкарі. У Черкасах таких було двоє. Зокрема, один із них, на ім'я Ворона, "коваль и стрелецъ з делъ добрый, порохи робить, дела оправдуетъ и знову ручницы ковати умеетъ…" [14, 80]. У Канівському замку ремонтом озброєння та виготовленням боєприпасів займався один пушкар [14, 94].

Аналіз стану Черкаського й Канівського замків засвідчує перевагу бойового потенціалу першого над другим. Це є зрозумілим, оскільки Черкаси були резиденцією місцевих старост, а тутешній замок розташовувався безпосередньо на порубіжжі зі степом і першим сприймав удари кримчаків у район лісостепового Подніпров'я. Відповідно, він мав бути належно підготовлений для протистояння ворожим приступам.

Однак замки регіону не були неприступними фортецями і неодноразово зазнавали руйнувань через татарські набіги. У таких випадках відбудову замків уряд у міру можливості брав на себе. Зважаючи на малочисельність місцевого населення, влада направляла до Черкас та Канева теслярів із білоруських земель під керівництвом їх старости чи призначеного справці [1, 18 – 19]. В числі таких фактів маємо датоване 1496 р. розпорядження великого князя литовського "о наряде людей изъ Приднепровскихъ волостей для возведения Черкасского замка" [16, 501]. Про подібне довідуємося із опису Черкаського замку 1552 р.: "замок Черкаский отъ трехъ годов людьми добродеревцы т.е. Волощаны поднепрскими верховыми, справою деръжавъцы Могилевского, некогды Фёдора Баки, рубленъ…" [14, 77]. Це ж стосується й Канівського замку [14, 91]. Для зведення замків також надсилався ліс як матеріал для

будівництва [14, 93; 16, 18]. Принагідно слід відзначити, що, незважаючи на такі заходи, замки не завжди являли собою міцну й налагоджену до оборони твердиню. Так, за повідомленням ревізорів середини XVI ст., Канівський замок мав досить запущений вигляд: "ветохъ, погнило и поопадало будованья в нёмъ много, трудна на нёмъ не только оборона, але и сторожа, бо нельза вже ходити по бланъкахъ: што не поопадало, ино и то ледви отъ витру колышетъся" [14, 91 – 92]. Черкаський замок теж перебував у не набагато кращому стані. Щоправда, в Черкасах на той час був збудований новий замок. Однак, місцеві мешканці не бажали туди переходити, оскільки він був віддалений від Дніпра, "откуль бы имъ часу обложенья могъ быти ратунокъ" [14, 91; 17, 52].

Окрім допомоги в спорудженні замків, литовська влада проводила й деякі інші заходи задля підтримки та посилення обороноздатності порубіжних земель. Зокрема, 1526 р. Сигізмунд I відрядив до Черкас загін якогось Михайла Козака [18, 71; 19, 122]. У 1551 р. було задоволено прохання черкаського й канівського старости Я. Хрщоновича про необхідність посилити гарнізони Черкаського й Канівського замків загонами "людей служебних". За наказом короля Сигізмунда-Августа до замків було відправлено військо: сто кінних драбів на чолі з ротмістром Петром Чапличем та сто піших під керівництвом ротмістра Петра Розбицького [17, 52]. Тоді ж король дав розпорядження товаришеві київської роти Ангелу "набрать пятьдесят драбов из тех, которые уже выслужили свои сроки на украинных замках" і відбути до Канівського замку для продовження служби [20, 571].

Урядові кола частково забезпечували місцеві кріпості боєприпасами. У Черкасах на момент ревізії подніпровських замків у середині XVI ст. було отримано, зокрема, чотири бочки "пороху гаковничного", а також "свинъцу пять штук, што сего году съ скарбу господарского... привезено" [14, 80]. До Канева, окрім пороху, відправлено "селитры бочка великая" [14, 94].

Для забезпечення гарнізонів продовольством до замків надсилались "живности всякие". У випадку додаткової потреби в харчових припасах старости повинні були повідомляти уряд [17, 115]. Однак задля цього влада вимагала чіткого звіту місцевої адміністрації про розходи, а потім приймала остаточне рішення. Так, коли Я. Хрщонович подав прохання до короля для постачання до Черкас п'ятдесяти бочок жита з Київського замку, останній зажадав від черкаського старости, щоб той з попередніх видатків "первей съ того личбу намъ вчинилъ, где ся то разышло, о чомъ мы хочемъ достаточную ведомость мети". Лише після цього Сигізмунд-Август збирався вирішити питання про додаткове постачання замку [17, 54 – 55].

Такі дії влади були цілком виправдані, адже місцева адміністрація часто використовувала подібне постачання не за призначенням. За повідомленням ревізорів, в Черкасах "в житнику тамъ в замку господарском нетъ бочекъ". Як виявилось, із 27 бочок жита староста Я. Хрщонович частину привласнив, а решту "роздалъ позычкою". Доречно відзначити, що старости використовували для власних цілей призначені для засобів замкової оборони свинець, селітру, сірку [14, 80]. Це шкодило справі підтримання замків у належній готовності до опору ворогам, що змушувало верховну владу держави встановлювати певний контроль над витратами старост.

Крім цього, урядом для забезпечення різних потреб порубіжних замків інколи передбачалося виділення фінансових коштів. Вони призначалися для побудови замкових споруд. Зокрема, у виписці про видатки зі скарбу 1532 р. зазначається про видачу "на роботу замку Черкаского на двадцять городень 30 коп грошей, а на студню 20 коп грошей" [17, 454].

Частина коштів надавалася на замкову сторожу. Черкаським міщанам за службу виділялися також гроші. Були й персональні пожалування. Їх отримував староста, про що вже говорилося раніше, та його помічники. Так, служебнику О. Дашковича Яну Держковичу призначалося "тридцать коп грошей с скарбу за шкоду его, которую он у в Орде прынял" [17, 454]. Виділялися також грошові видатки на утримання в Черкасах і Каневі іноземних послів. Згадане щойно джерело повідомляє: "… а на подниманье послов у Черкасах по двадцати коп на год – до воли господарское" [17, 454].

Подібні виплати не були систематичними, оскільки часто давалася взнаки матеріальна й фінансова скрута держави. Джерела містять відомості про неодноразові повідомлення королем литовській панам-раді, як-то у 1524 р., що не має змоги заплатити служебникам порубіжних замків: "а мы у скарбе пенязей не маемъ, чимъ быхмо мели за ихъ службу имъ платити, а коморы и мыта и иныи доходы наши вси у долзехъ зашли" [15, 517; 21, 523 – 524].

У більшості випадків замкова адміністрація змушена була розраховувати лише на місцеві прибутки, на чому наголошували урядові кола. Свідченням цьому є відповідь короля на прохання Я. Хрщоновича про виділення коштів на утримання польової сторожі. Глава держави заявив, що той має покладатися лише на прибутки, котрі з "корчомъ тамошних приходять и зъ иншихъ платовъ и пожитковъ на тебе, старосту тамошнего" [17, 54].

В умовах постійної загрози турецько-татарських набігів утримування замків, у першу чергу Черкаського, в належній бойовій готовності було справою державної ваги. Не випадково великий князь литовський, призначаючи до Черкас нового старосту, постійно наголошував на важливості цієї справи. Показовою у цьому контексті є грамота Сигізмунда I князю Андрію Глібовичу Пронському "на держаніе замка Черкасъ", датована 10 червня 1540 р. Там, зокрема, зазначається: "Маетъ он на томъ замку будучы, намъ господару и Речи Посполитой земской верне а справедливе служыти и всего доброго нашого и земского съ пилностью смотрети и стеречы и тотъ замокъ нашъ въ доброй опатрности мети, и во всемъ ся такъ справовати и рядити и къ подданымъ нашимъ заховатися такъ, яко и первше старосты нашы тамъ ся рядили и справовали" [22, арк. 64; 23, 142].

З огляду на те, що одним з першочергових завдань черкаських і канівських намісників і старост було опікування обороною краю від зовнішньої небезпеки, їх роль насамперед зводилась до виконання ними функцій комендантів прикордонних замків. Вони мали піклуватися про утримання цих твердинь у належній військовій готовності. Особливо дбати про фізичну готовність замкових споруд витримати військовий приступ і, відповідно, здійснювати поточний ремонт

пошкоджених укріплень або ж, при потребі, ініціювати, організовувати і скеровувати побудову нових фортифікацій. Також місцеві урядовці повинні були забезпечити достатню кількість військового особового складу, озброєння і боєприпасів, необхідні засоби життєзабезпечення захисників фортець тощо.

Староста відав сторожою на замку. Як свідчить джерело, і в Черкасах, і в Каневі "сторожи въ замъку бываютъ два". Вночі вони здійснювали охорону, перебуваючи на замкових вежах, а вдень виконували різні роботи для замкових потреб. Утримувалися коштом місцевого населення. З появою найманих загонів у замку до сторожової служби підключилися і драби. Виконання ними такого виду служби здійснювалось "за тотъ датокъ, который з скарбу государского берутъ" [14, 81, 95].

Поряд з цим староста забезпечував функціонування сторожі поза замком – так званої "польної сторожі". Її складали групи по кілька кінних спостерігачів, котрі розташовувались в пунктах ймовірної появи татарських нападників [1, 24]. Така сторожа не була постійною, а "водлугъ часовъ потребныхъ", тобто, у випадку ведення сільськогосподарських робіт, або ж "кгды ся выстерегаютъ людей неприятельских" при наявності інформації про їх можливу появу [14, 81]. Кількість сторожових осередків не була постійною. Так, одне джерело повідомляє стосовно Черкаського замку про наявність таких у чотирьох місцях [17, 54]. Водночас, подібні пункти могли функціонувати в різній кількості й у різних місцях "где бы потреба указывала". Як правило, місцевий замок оточувався сторожею з різних боків і на різній відстані від замку. За описом 1552 р., вона розташовувалася "на Тясмени у Чигирина въ осьми миляхъ отъ замку, на Голомъ Тясмени пять миль отъ замку, на Рдне пять миль, у Сугарева кургана шесть миль, у Великого кургана три мили, на Мостыщахъ три мили, на Мошнах три мили" [14, 81]. Традиційно обов'язок пильнувати околиці повіту покладалися на бояр, міщан і старостинських служебників [17, 54]. Окрім цього, староста з боярами, навіть при відсутності відомостей про наміри степовиків, повинен був влітку кілька разів здійснювати виїзди на околиці повіту з охоронними цілями [14, 82].

У випадку ворожого нападу для оборони замку в розпорядженні місцевої адміністрації перебували замкові слуги та старостинські служебники. Їх кількість при замках була невеликою. Так, за люстрацією 1552 р. у Черкасах налічувалось 23 слуг [14, 89], у Каневі – 46 [14, 104 – 105]. Крім цього, староста мав "почотъ служебниковъ" в кількості 61 особа [14, 90].

До складу замкових гарнізонів входили також наймані загони. Їх чисельність не була сталою. Як відомо, в 1551 р. до Черкас було направлено за розпорядженням короля 200 драбів [17, 52]. Наступного року в місцевому замку нараховувалося сто драбів вже нового набору, а також шістдесят "давнейшихъ", котрі, як свідчить джерело, служили безпосередньо під керівництвом старости. Ця військова сила включала в себе "копийниковъ" – "з корды а з алябартами або з ощепы" та "стрельцовъ з ручъницы, з мечи" [14, 90].

До боротьби з татарськими набігами власті залучали й місцеве населення, насамперед тоді, коли необхідно було обороняти замок. Це закріплювалося у законодавчих актах. Зокрема, в Статуті 1529 р. зазначалося, що "кожен князь і пан, і дворянин", а також "щоб усі міщани і наші піддані під час нападу ворога поряд з іншими нашими земськими людьми несли військову службу або з нашого дозволу споряджали людей на війну" [24, 217].

Народне ополчення місцевих повітів очолювали старости. Військову повинність мали виконувати головним чином черкаські й канівські бояри зі своїми підданими, міщани, а також люди "церковные и гости вси". Вони були зобов'язані брати участь в оборонних заходах "против людей неприятельских в погоню за ними конно и збройно бывати з старостою и без него из слугами его" [14, 80 – 82, 95].

Надзвичайно важливу підпору військового потенціалу старост становило козацтво. Тісні контакти із ним підтримували О. Дашкович, А. Пронський, В. Тишкевич, Я. Пенько, О. Горностай, Ф. Сангушко. Вони постачали козакам коней, зброю, провіант [25, 27]. Козацтво здійснювало службу в конвойних командах, що виконували функції охорони воєводських чи старостинських осіб під час поїздок або ж відсічі нападам степовиків на замок [26, 63]. На початку XVI ст. у Черкасах, як свідчать джерела, існували загони таких козаків на чолі зі своїми ватажками. Серед таких у 1503 р. відомі князь Дмитро та якийсь Щур ("князя Дмитрия козаки", "козаки Щуровой роты") [27, 1; 28, 113]. Козацькі загони часто набиралися самими старостами й залучалися до ведення військової служби.

Таким чином, Черкаський і Канівський замки виконували роль форпостів колонізації Південної Київщини та суміжних із нею степових просторів, були осередками місцевої державної адміністрації та слугували опорою захисту (хоча й не завжди надійною) для місцевого населення. Держава по мірі можливого дбала про порубіжні замки, їх обороноздатність та захисників. Але вирішення значної маси питань по забезпеченню захисту порубіжжя покладалася на місцеві ресурси, на зусилля адміністрації на чолі зі старостами та мешканців краю.

---

1. *Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – Б. м. и г.*
2. *Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. – Одесса: Типография "Техник", 1912. – 599с.*
3. *Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, изданный Археографической комиссией для разбора древних актов: В 35-ти т. (далі – Архив ЮЗР). – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1 – 118.*
4. *Мальченко О. Є. Фортифікаційне будівництво на південно-східному українському порубіжжі (XV – середина XVII ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – К., 1996. – 328 с.*
5. *Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М.: Издательство Московского университета, 1996. – 688 с.*
6. *Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11-ти т., 12-ти кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 535 с.*
7. *Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської*

землі до початку XVI в. // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1 – 29.
8. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации. // Киевская старина. – 1896. – Т. 53. – № 4. – С. 85 – 101.
9. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею (далі – Акты ЗР): В 5 т. – СПб.: В типографии 2-го отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848. – Т. 2. – 405 с.
10. Стороженко А. В. Очерки Переяславской старины. – К., 1900. – 238 с.
11. Яковлєв А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. // Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник. – К., 1907. – Вересень. – Окр. відб. – 15 с.
12. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 210 с.
13. Kolankowski L. Obrona Rusi za Jagiellonow na przelomie XV – XVI w. – Warszawa, 1916. – 518 s.
14. Архив ЮЗР. Акты о заселении Юго-Западной России.- К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 647 с.
15. Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским: В 2-х т. – М., 1897. – Т. 2. – 539 с.
16. Акты из Метрики Литовской с 1374 – 1529 г. – СПб., 1895. – 417 с.
17. Архив ЮЗР. Акты об украинской администрации.- К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – 560 с.
18. Черкас Б. Українське козацтво наприкінці XV – першої половини XVI ст. // Український історичний збірник. – К., 2005. – Вип. 8. – С. 64 – 74.
19. Черкас Б. В. Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К, 1994. – 169 с.
20. Любавский М. К. Литовско-русский сейм. – М., 1900. – 850 с.
21. Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – М., 1897. – Т. 1. – 569 с.
22. ЦДІАУК. – Ф. КМФ – 36: Литовська Метрика. – Оп. 1. – Спр. 24: 1540 – 1544. Тые справи почалися писати по смерти пана Ольбрахта Мартиновича Кгаштолта черезъ войского Берестейского Мартина Гура. – 235 арк.
23. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археографической комиссией для разбора древних актов (далі – Акты ЮЗР): В 15 т. – СПб., 1865. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому. – 176 с.
24. Статут Великого князівства Литовського 1529 року // Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. / За редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 1. – 462 с.
25. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – 297 с.
26. Щербак В. О. Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К.: Видавничий дім "КМ Academia", 2000. – 300 с.
27. Архив ЮЗР. Акты о козаках (1500 – 1648). – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – 433 с.
28. Акты Литовской Метрики, изданные О. Н. Леонтовичем: В 2 т. – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып. 2. – 278 с.

Ю.В. Овсінський

ПОДІЛЬСЬКИЙ ФІЛЬВАРОК У 20-80-х рр. XVIII ст.: ОСНОВНІ ТИПИ ТА СТРУКТУРА (НА ПРИКЛАДІ МАЄТКІВ ЖЕВУСЬКИХ)

На землях Правобережної України, що у XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої, зокрема у Подільському воєводстві, з 1714 р. відбувався процес повернення польської шляхти. Цьому, а також стабілізації ситуації в регіоні, в цілому сприяла низка договорів між Росією та Туреччиною (на підставі умов Прутського трактату 1711 р.) від 5 квітня 1712 р. та 13 квітня 1713 р., за якими царський уряд зобов'язувався вивести свої війська і не втручатися у справи Правобережної України, що залишалася за Річчю Посполитою [1, 8]. Шляхта швидко відновлювала старі порядки (відроджувалися латифундії, відбудовувалися й закладалися нові фільварки). До середини XVIII ст. магнатський фільварок став на Правобережній Україні базовою господарською одиницею.

Польська магнатерія, що займалася у XVIII ст. господарською діяльністю, створювала власні архіви, опікуючись й намагаючись зберегти та впорядкувати відкладені у них матеріали. З-поміж інших, свій архів (сьогодні він зберігається в Центральному Державному історичному архіві України у м. Львові) громадили Жевуські, чиї маєтки знаходилися у Руському, Подільському й Волинському воєводствах. У ньому йдеться насамперед про соціально-економічні відносини між панським двором і підданими селянами в маєтках Міхала Юзефа Жевуського (Rzewuski) (1704 – 1770) [2, 134-136] у Подільському воєводстві (5 містечок і 28 сіл з 10 фільварками, адміністративно поділених на 4 ключі – Михалпільський, Новокостянтинівський, Лучинецький та Міньковецький, а також – с. Росоше) [3, 198-210].

Рукописні матеріали, які про це розповідають, й лягли в основу цієї статті. Передусім інвентарні описи маєтків із списками підданих ("піших та тяглових") селян та зазначенням виконуваних останніми повинностей і сплати податків (1730-1776, 1784-1799) [4] та люстрації королівщин (1764, 1789), а також касові книги та журнали (1741-1787) [5], книги розпоряджень (1739-1777) [6], звіти адміністрації про фінансово-господарську діяльність (1723-1776, 1784-1799) [7].

У попередніх публікаціях автора з вказаної проблематики міститься повний аналіз історіографії питання як вітчизняної [8, 175-176], так і польської [9, 29-40].

Задля отримання якомога більшого зиску зі своїх маєтків М.Жевуський, маючи в розпорядженні дешеві засоби виробництва, а також чудові ґрунтові умови, створював нові й реорганізовував вже існуючі господарства фільварково-панщинного типу. У його маєтках в Подільському воєводстві упродовж XVIII ст. налічуємо 10 фільварків: 5 з них функціонували у Новокостянтинівському (в передмісті Нового Костянтинова Янівці, містечку Дяківці, селах Вербка, Зиновинці й Думенки), 2 – в Лучинецькому (місті Лучинці й селі Сугаки), по одному – в Михалпільському (містечку Михалпіль) та Міньковецькому (містечку Міньківці) ключах й у селі Росоше. На один фільварок в середньому припадало

3,3 населеного пункта (у тому числі 2,8 села) [10, 1], що відповідає середньому показникові по Подільському воєводству – 2,8 села (за підрахунками польського історика В. Серчика, здійсненими ним на підставі аналізу 8 ключів цього воєводства; у 119 селах, що до них входили, було 43 фільварки) [11, 49].

Подільський фільварок у XVIII ст. був огородженим частоколом комплексом дерев'яних господарських будівель й прилеглих до нього угідь. Будівництво і ремонт фільваркових приміщень здійснювалися шляхом скеровування для цих потреб додатково "витягнутих" з села примусових відробітків ("шарварків", "дармохів" тощо). Як матеріал для фільваркового будівництва використовували дуб, явір, клен і липу. Будували в основному "взруб", причому витрачали найбільше дубину – з неї виготовляли колоди, бруси, вікна й одвірки. Явір і клен йшли в основному на дошки, а липа – на двері. Порізані дубові "кльоци" роздавали "на люди" для висушення. Відразу після закінчення сівби витримане дерево стягали на місце майбутнього будівництва і наказували "обробляти дуби й різати дошки" [12, 11-20]. З 1741 р. у маєтках М.Жевуського існувала вимога, згідно з якою всі наявні фільварки мали бути "належним чином опарканені" (обнесені частоколом) [13, 20]. З огляду на внутрішнє планування, вони поділялися на моно- та полісекційні.

За функціональним призначенням існували вузько- та широкопрофільні фільварки. Про те, що початково на Поділлі вони були здебільшого вузькопрофільними й закладалися задля вирощування зернових, переконуємося, простежуючи перші кроки М. Жевуського щодо їх створення. При закладенні кожного нового фільварку комісарові подільсько-волинських маєтків наказувалося першочергово подбати, "щоби на фільварку був один плуг, двоє двірських борін […], а також і зерна кожного виду на весну (на засів. – Ю.О.)". При цьому реманент й насіння брали з вже існуючих сусідніх фільварків [12, 67-68].

Одним з найдавніших, з моменту заснування орієнтованих на широкопрофільне господарство, був Михалпільський (Микитинецький) фільварок. 1715 р. у річному контракті А.Жевуського, укладеному з євреєм Фабішем Лейбовичем "на оренду микитинецьких корчем і броварні", фігурує "пан адміністратор (фільварку (?) – Ю.С.) Микитинців". 1723 р., вже у контракті М.Жевуського на виорендування михалпільських корчем, окрім "адміністратора", згадуються "тяглові й піші піддані", а у 1733 р. – фільваркова челядь [14, 1-3, 7, 10]. В.Серчик помилково стверджував, що Михалпільський фільварок був створений М.Жевуським у 1756 р. [11, 43].

Згідно з інвентарним описом 1742 р., Михалпільський фільварок був п'ятисекційним. Весь комплекс його будівель був обнесений ззовні й відгороджений між секціями частоколом. Фільварок знаходився неподалік панського палацу, був відділений від нього природним ровом, "до котрого з міста йдучи, міст на дубових стовпах". Центром господарського життя була двокімнатна ізба-світлиця (з білою кахльованою піччю і пічкою з комином). При ізбі знаходилася комора, пекарня і пивниця, а поряд з останньою курники, обставлені парканом. Відгороджена дводільна обора (для худоби та овець), при якій знаходилася стаєнка з "возівнею", свідчить про суттєву роль, що її вже у 40-х роках XVIII ст. поруч із зерновим господарством відігравало тваринництво (як відгодівля рогатої худоби, так і розведення коней). Для останнього при фільварку існували: стайня для коней, у якій "жолоби і ясла по одну сторону", та стадниця з шопками – одна для пускання огирів, інша – для лошат. До будівель, пов'язаних із зерновим господарством, належало гумно з двома воротами. При гумні знаходилася прошита снопами стодола з млинком для очищення збіжжя. Неподалік стояв дерев'яний шпихлір на двох замках, "відділений природнім яром, до котрого місток" [15, 9].

Станом на 1750 р. володіння Михалпільського фільварку налічували: 7 двірських ланів (з яких 2 "великих"), 4 сіножаті (на 350 косарів), 2 фільваркові городи, 5 скарбових пасік, 3 стави (з яких один "ставок") й 2 млини (в Михалполі на 2, у Королівці на 1 камінь). У 1752 р. позаду гумна заклали ще й великий сад [15, 46, 62].

Принагідно зауважимо, що перелік "двірських ланів" із визначеннями типу "великий", "малий" чи "короткий", які зустрічаємо у окремих документах [16, 6], не дає підстав для точних обрахунків, оскільки такі дані є неповними і охоплюють лише частину маєтку. Наприклад, у описі ґрунтів Думенківського фільварку (1760 р.) поняття "великий лан" тотожне 150-ти дням оранки (близько 105 моргів), "лан" відповідно – 40-50-ти (28-35 моргів), "ланок" – 14-36-ти (10-25 моргів), "нивка" – 3-4 (2-3 морги) [17, 53]. Однак ці дані непридатні для узагальнення. В. Якубський вказує, що "навіть у сусідніх селах в один і той же рік (у одному й тому ж маєтку) розмір лану часто був різним" [18, 69].

У 60-х рр. XVIII ст. спостерігався процес "наступу" Михалпільського фільварку шляхом його розширення. Його господарський комплекс зріс до 8 двірських ланів, 6 сіножатей, 3 фільваркових городів, 3 садів, 9 скарбових пасік, 3 ставів, 2 млинів (в Михалполі на 3, в Королівці на 1 камінь) [19, 1]. У першій половині 1770-х рр. у Михалполі відбулося певне перепрофілювання господарства, оскільки ґрунти Михалпільського фільварку зменшилися до 6 двірських ланів і 5 сіножатей. Натомість зросла кількість скарбових пасік – до 12 та садів – до шести [20, 6].

У 1727-1779 рр. подібний до Михалпільського багатопрофільний фільварок функціонував й у Росоші [21, 4], однак даних про його зовнішній вигляд й план забудови не збереглося.

У Новому Костянтинові (в його передмісті Янівці) джерела засвідчують наявність господарства з ознаками фільварку вже у 1720 р. Цього року у переліку повинностей підданих зафіксоване обов'язкове відбування дня панщини в тиждень, а також існування панського гумна і шпихліра. У 1730 р. вперше згадується Новокостянтинівський фільварок, при якому за рахунок шарварків будуються кухня й ламус (сховище-зруб). Його господарство налічувало 16 двірських ланів, 13 сіножатей (на 2400 косарів), 2 фільваркові городи ("великий" і "менший") [22, 11-13, 15]. Свого часу дослідниця В. Маркіна помилково вважала, що фільварок у Новому Костянтинові було закладено не раніше 40-х рр. XVIII ст., що в 40-х роках він був у цьому ключі єдиним, а решта фільварків почали тут створюватися в середині XVIII ст. [23, 52, 57, 104, 216].

У 30-х рр. XVIII ст. відбувався процес становлення господарства Новокостянтинівського фільварку як широкопрофільного. Із переходом маєтку у власність М.Жевуського в 1736-1737 рр. сюди інтенсивно почали докуповувати тяглове й молочне поголів'я, поповнювали реманент (новий плуг, залізні частини для дерев'яних плугів і борін, колодка до шпихліра, 2 серпи). Одночасно формувався адміністративний апарат фільварку, набиралася для двірських послуг челядь [24, 22-28, 38-40].

Станом на 1743 р. трисекційний комплекс огороджених частоколом дерев'яних будівель Новокостянтинівського фільварку складали: господарський будинок (ізба-челядня) з хлівком і новою стайнею, гумно зі шпихліром; вівчарня. Характерною й нетиповою відмінністю цього фільварку було те, що будинок губернатора Новокостянтинівського ключа (й одночасно адміністратора фільварку) знаходився за його межами. Це була "одноповерхова будівля над Бугом, обсаджена дубами, з господарськими приміщеннями, кухнею і загородкою для свиней неподалік фільварку". Там же знаходився фільварковий город для яровини, обнесений парканом [25, 17-19].

До 1768 р. господарство цього фільварку розширювалося й технічно вдосконалювалося, головним чином у галузі тваринництва. При фільварку була закладена січкарня й збудована нова стодола з дерев'яною підлогою при гумні. До перелічених вище господарських будівель додалися відгороджена обора з трьома відсіками для худоби, телят і ягнят й 2 відгороджені винниці з волівнею (для відгодівлі "на бразі") [17, 87].

Про стан Новокостянтинівського фільварку у 1770 – 80-х рр. відомостей не збереглося. Однак відомо, що на початку 90-х рр. XVIII ст., на тлі загальної кризи фільваркового господарства на Поділлі, пов'язаної із суспільно-політичними змінами, фільварковий комплекс в Новому Костянтинові зазнав деяких змін. Дерев'яна житлова резиденція адміністратора, вкрита соломою, повернулася на територію фільварку. Поруч з нею знаходилися: шпихлір, гумно, стара стодола, довга шопа, пристосована під склад, стаєнка, квадратна обора для худоби, 2 хліви й стара стайня для коней адміністратора. Про відокремленість приміщень вже не згадується. Тоді ж фільваркові угіддя Новокостянтинівського фільварку налічували 1235 моргів, з яких власне фільварок з конюшнею й городами займав 17 (1,4%), а орні ґрунти – 524 морги (42,4%). Решту – 694 морги (56,2%) складали придатні під оранку зарості, а також стави, багна, яри, дороги, луки, сади. В селянському користуванні перебувало 2466 моргів орних ґрунтів, 1568 – лук, а разом з іншими землями – 5117 моргів [26, 9-10]. Таким чином, під фільварковими угіддями тут знаходилося лише 19,4% поверхні маєтку, причому орні ґрунти становили 8,5% цієї поверхні.

В.Серчик підрахував, що у другій половині XVIII ст. на Поділлі в середньому на один фільварок припадало 255 моргів землі (без врахування лук, лісів і пасовиськ) [11, 56]. В.Маркіна вважала фільварки в 300 моргів орних ґрунтів "малими", а найбільший, з віднайдених нею, мав 1110 моргів орних ґрунтів [23, 89]. Найбільший з фільварків, які вдалося "відшукати" В.Серчикові (він називає його "винятком"), мав 960 моргів орних ґрунтів [11, 56]. Якщо взяти до уваги, що "придатні під оранку зарості" не фігурують між тими категоріями, яких цей дослідник свідомо не враховував, то Новокостянтинівський фільварок сміливо можемо віднести до розряду "великих".

Типовим прикладом "середньостатистичного" (за методом В.Серчика) фільварку, початково орієнтованого суто на зернове господарство, слугує фільварок з потужним шпихліром у селі Вербка Новокостянтинівського ключа, що існував принаймні з 1737 р. Звідти позичали збіжжя селяни цілого ключа. У 1737-1738 рр. для потреб Вербського фільварку було докуплено трьох волів, а місцеві ковалі "наклали заліза" (підремонтували) на фільваркові плуги. У 1765 р. документи підтверджують існування у Вербці фільварку, який і надалі був невеликим. На таку думку наводять розміри річної платні місцевого фільваркового адміністратора – 100 злотих. Наприкінці 1770-х рр. тут (як і повсюди в маєтках) почали більше уваги приділяти тваринництву. Про кількість фільваркового поголів'я у цей період даних немає, однак відомо, що до штату вербської фільваркової челяді у 1779-1780 рр. входили 3 парубки "від волів", 2 погоничі худоби, пастух, 2 свинарі, телятник, фільваркова господиня [27, 2-3].

Очевидно, не кожен фільварок був придатним для розвитку тваринництва, оскільки до 1789 р. у Вербці ця галузь була ліквідована. Про це свідчить тогорічний інвентарний опис місцевого фільварку, а саме мінімально необхідна для ведення зернового господарства кількість приміщень – дерев'яна фільваркова будівля під соломою ("резиденція адміністратора") й шпихлір, обшитий снопками. Про фільваркову обору та інші секції, огороджені частоколом, не згадується [25, 39, 44-45]. Важко погодитися із твердженням В.Маркіної про те, що стан одного із описаних нею фільварків (1767 р.), який "складався з житла адміністратора, двох комор і приміщення для худоби", свідчив про "відсутність тут поміщицького господарства" [23, 53]. Доречніше було б говорити про його вузькопрофільний характер.

Станом на 1789 р. угіддя Вербського фільварку налічували 603 морги, з яких безпосередньо фільварковий комплекс з городами займав 7 (1,2%), орні землі – 249 (41,3%), луки – 270 (44,8%), вигони й пасовища – 62 (10,4%), придатні під поля зарості – 13 моргів (2,3%) [28, 3-4]. Принаймні до 1795 р. його профіль не змінювали [29, 3].

У 1745 р. інвентарний опис Новокостянтинівського ключа зафіксував новостворений широкопрофільний п'ятисекційний фільварок у містечку Дяківці. Тоді будинок для адміністратора цього фільварку був "недокінчений, без печі, але з вікнами". Поруч знаходилися склад (alkierz) та ізба-пекарня. Інші 4 секції цього комплексу складали: 1) гумно; 2) волівня; 3) шпихлір (на 6 засіків); 4) стайня та обора. Це був тип фільварку із внутрішнім водозабезпеченням – посеред його подвір'я знаходилася криниця-журавель. За частих пошестей в маєтках це давало певні переваги – була можливість ізоляції фільваркового поголів'я від контакту з громадською худобою в місцях її напування. Неподалік Дяковецького фільварку розташувалися корчма, винниця та млинок [17, 89]. Через часте виорендування цього маєтку Дяковецький фільварок у 1750 – 60-х рр. фактично зник зі сторінок господарської документації.

Відомо, що у 1779 – 1783 рр. він зберігав свій статус широкопрофільного [27, 2-4; 30, 49].

На кінець 50-х – першу половину 60-х років припадає створення М.Жевуським ще двох фільварків на Поділлі. У 1760 р., у зв'язку із передачею ним сіл Думенки (92 двори) й Гулі (20 дворів) Новокостянтинівського ключа "в трирічну посесію" брацлавському ловчому Пйотрові Войні, вперше згадується широкопрофільний (зерново-тваринницького спрямування) п'ятисекційний фільварок в Думенках. Тоді ґрунти цього фільварку налічували: 5 ланів (один з яких – "великий"), 8 ланків, 2 нивки, 4 сіножаті (на 180 косарів), 4 двірські городи, 1 пасіку [17, 53]. У 1765 р. річний солярій адміністратора Думенківського фільварку становив 120, а провентового писаря – 100 злотих. Надалі широкопрофільним знаходимо цей фільварок наприкінці 70-х років [27, 3].

Однак його не оминула господарська криза 1780-х рр. У інвентарному описі 1789 р. він вже фігурує як "старий, з прибудовами, без жодної огорожі". З-поміж господарських будівель згадуються шпихлір, гумно зі стодолою та обора для худоби. Значні площі фільваркових угідь, зайняті в Думенках під орні ґрунти – 348 моргів (67,3%), свідчать про переважання тут зернового господарства. Більшість його продукції переробляла "незаїзна корчма й винниця на 3 котли, де орендар жене горілку", що знаходилася поруч із фільварком. Цікаво, що за 30 років у Думенках і Гулях кількість селянських господарств майже не змінилася – вона становила відповідно 85 й 18 дворів (з них 36,5 % становили "тяглові") [31, 1-5; 32, 77].

Кожен з подільських фільварків М. Жевуського налічував певну кількість інвентаря, основу якого складав орний реманент – плуги та борони. За його станом наказувалося, "докладаючи старань", стежити фільварковому адміністраторові [33, 128]. У фільварковому господарстві дотримувалися золотого правила господарювання – "уникати грошових видатків", тому кожен предмет, за який треба було платити, набував у шляхтича особливої вартості. З огляду на це, при проведенні інвентарних описів завжди першочергово враховували залізні знаряддя й деталі до них – через їхню велику цінність, тоді як дерев'яні знаряддя часто навіть не брали до уваги. Залізними в орному фільварковому реманенті були лише окремі частини – у плуга чересло, нральник, леміш (не завжди), стик, у борін – зуби [34, 30].

В цілому ж кількість орних знарядь на фільварках була мінімальною. Це пояснюється використанням при обробітку панської землі здебільшого сільськогосподарських знарядь (також і волів), які належали селянським господарствам [35, 21].

Отже, упродовж XVIII ст. в Подільському воєводстві Речі Посполитої побутували (згідно з їх функціональним призначенням) вузько- та широкопрофільні фільварки. При цьому більш поширеними були вузькопрофільні (зернового спрямування). З огляду на внутрішнє планування, фільварки поділялися на моно- та полісекційні. Їхня кількість у маєтках Жевуських поступово зростала. При цьому більшість з них, попри деякі перебудови, зберігала свій первісний профіль.

1. *Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993.*
2. *Про нього: Palkij H. Rzewuski Michal Jozef h. Krzywda // Polski Slownik Biograficzny / Red. S.Kieniewicza.- Wroclaw; Warszawa; Krakow, 1992. – T.XXXIV / 1. – Zesz. 140.*
3. *Про структуру подільських маєтків М.Жевуського, як і склад у них маєткової адміністрації та її функції: Овсінський Ю. Фільваркова адміністрація подільсько-волинських маєтків Міхала Жевуського в 40-70-х роках XVIII ст. // Вісник Львівського ун-ту. Серія історична. – Львів, 2002. – Вип. 37. – Част. 1.*
4. *ЦДІА України у Львові (Далі – ЦДІАУЛ). – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 796-805, 820-821, 823-829, 831-832, 839, 864-865, 931, 934-940, 1029-1030, 1318, 1323, 1340, 1349-1350, 1747.*
5. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2.- Спр. 1281, 1532, 1615, 1619-1621.*
6. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1067-1068, 1072-1073.*
7. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2.- Спр. 1231, 1246, 1277, 1312-1315, 1319-1322, 1324, 1328, 1332-1333, 1336-1338, 1347-1348, 1351-1352, 1440-1442, 1447, 1449-1451, 1453-1454, 2219.*
8. *Зокрема остання: Овсінський Ю. Застосування нетрадиційної тяглової сили у фільварках Подільського та півдня Волинського воєводств Речі Посполитої у 40-70-х роках XVIII ст. // Гуржіївські історичні читання. Збірник наукових праць, присвячених члену-кореспонденту АН УРСР І.О.Гуржію / За ред. В.А. Смолія, А.І.Кузьмінського. – Черкаси, 2007.*
9. *Овсінський Ю. Фільваркове господарство Речі Посполитої XVIII ст. в оцінці польської історіографії // Проблеми слов'янознавства. Вип. 55. / Відп. ред. В.П.Чорній. – Львів, 2005.*
10. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 865.*
11. *Serczyk W.A. Gospodarstwo magnackie w wojewodztwie Podolskim w drugiej polowie XVIII wieku. – Wroclaw, Warszawa, Krakow, 1965.*
12. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1073.*
13. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1068.*
14. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1808.*
15. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 825.*
16. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 798.*
17. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 831.*
18. *Якубский В.А. Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. – Ленинград, 1975.*
19. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 827.*
20. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1029.*
21. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 934.*
22. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 955.*
23. *Маркина В.А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй пол. XVIII века (Социально-экономическое развитие). – К., 1961.*
24. *ЦДІАУЛ.. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1823.*
25. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 832.*
26. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 839.*
27. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1346.*
28. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 835.*
29. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1348.*
30. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1765.*
31. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 834.*
32. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1827.*
33. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 1067.*
34. *Kula W. Teoria ekonomiczna ustroju feudalnego. – Warszawa, 1983.*
35. *ЦДІАУЛ. – Ф. 181. – Оп. 2. – Спр. 802.*

І.М. Петренко

ШЛЮБНИЙ ВІК УКРАЇНСЬКОГО СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ У ЗАКОНОДАВСТВІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ XVIII ст.

Зміни, що відбуваються в сучасній Україні в сфері політики, економіки, права, культури, впливають на демографічну ситуацію в країні, зокрема на шлюбно-сімейні відносини. Тому проблеми сім'ї визначаються як один з пріоритетних напрямків державної політики. Сім'я визнається однією з ключових суспільних цінностей. Зміст поняття "шлюбу" змінювався з історичним розвитком людства, залежав і залежить від багатьох факторів – соціально-економічного устрою держави, релігійних віросповідань, соціально-моральних поглядів на мету створення сім'ї та її значення для держави і суспільства. У різні часи його трактували, як: шлюб-договір, шлюб-таїнство, шлюб-інститут особливого роду, шлюб-статус, шлюб-партнерство, шлюб-союз.

Християнське вчення розглядає шлюбний союз як таїнство. Однак на практиці Церква зіткнулася зі звичаєвим правом, яке відзначається особливим консерватизмом. Тому до XVIII ст. в історичних джерелах Російської імперії згадується, що селяни ігнорували церковне вінчання і практикували вільне припинення шлюбу за взаємною згодою подружжя без участі духовної влади. Такій обставині сприяли і самі норми православного церковного права, що нерідко суперечили одні одним, відсутність чітких і своєчасних роз'яснень щодо застосування церковних правил. З часом посилюється вплив світського регулювання шлюбно-сімейного права, що поглибило суперечності між церковним ученням, діючим законодавством і звичаєвим правом.

Християнська Церква регулювала шлюб церковними правилами й духовним судом. У церковних канонах зазначається, що "брак есть мужеви и жене сочетание и бытие во всей жизни божественный же и человеческия правды общение" [1, 114]. Але оскільки шлюб створював не тільки духовні, але й соціальні, суспільні відносини, то він регламентувався і цивільними законами.

Регулюванню шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії у XVIII ст., зокрема, з'ясування шлюбного віку подружжя, присвятили свої дослідження М.Ф. Владимирский-Буданов, К.О. Неволін, О.І. Загоровський, І.Г Оршанський та ін. [2].Канонічне сімейне право стало предметом досліджень І.С. Бердникова, О.С. Павлова, М.І. Горчакова, М.К. Суворова, В.І. Добровольського та ін. [3]. У своїх роботах вони розглядали вплив візантійського права на церковне й світське сімейне право Росії, визначали ступінь запозичення правових норм, співвідношення світського і церковного права. Певний вплив на правове регулювання сімейних відносин мали дослідження звичаєвого права народу. В сучасній історіографії виділяються праці російських дослідників із соціальної історії та правознавства, які присвячені аналізу шлюбно-сімейних відносин, а саме ролі звичаєвого права, функцій держави, Православної Церкви в регулюванні шлюбно-сімейних відносин [4]. Однак комплексного дослідження з проблеми встановлення і реалізації на практиці шлюбного віку в законодавстві Російської імперії у XVIII ст. поки що немає.

У зв'язку з цим окремі аспекти з досліджуваного питання залишаються не достатньо вивченими. Зокрема, встановлення звичаєвим правом, церковними канонами, державними актами Російської імперії XVIII ст. віку чоловіка і жінки, який давав їм право укладати шлюб, що складає мету статті.

Історик С.Григоровський у "Сборнике церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным" за 1896 рік відзначав: "Запрещается вступать въ бракъ лицамъ мужеского пола ранее восемнадцати, а женского – шестнадцати летъ отъ рожденія" [5, 1-2]. Офіцерам дозволялося вступати у шлюб не раніше 23 років. Ті, хто уклав шлюб раніше, могли бути звільнені зі служби. Також заборонялося укладати шлюб особам, старшим 80 років. У примітках було вказано, що максимальний вік для укладання шлюбу за церковними правилами 60 років, "а посему, когда вступаютъ въ бракъ позже 60 летъ, то, хотя это не противно гражанскому закону, для венчанія требуется разрешеніе Архіерея" [5, 2].

Шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії вимагало враховувати фізичні якості осіб, котрі вступали в шлюб, а саме досягнення встановленого законом віку. Закон указував батькам не баритися зв'язувати повнолітніх дітей шлюбними зв'язками.

Руська церква керувалася греко-римськими нормами, що були викладені в Кормчій книзі, й вимагала для осіб, які укладали шлюб, досягнення повноліття [6]. Так, митрополит Фотій у 1410 році в посланні новгородському архієпископу вимагав, щоб дівчата вступали в заміжжя не раніше 12 років [7, 462]. Однак ця умова вступу в шлюб не узгоджувалася зі звичаями: у Росії дітей одружували в 10 і 11 років [8, 94].

У 1551 році це ж правило схвалив Стоглавий собор, заборонивши юнакам одружуватися молодше 15 років, а дівчатам – 12: "А венчали бы отрока, пятинадесяти лет, а отроковицу двунадесяти лет по священным правилам" 9, Гл.18 . Ця постанова була наслідком впливів місцевих звичаїв і елементів візантійського законодавства. Але й після неї вінчання відбувалися з порушенням установлених правил. Парафіяльні священики часом вінчали малолітніх, щоб догодити парафії й одержати грошову винагороду.

На початку XVIII століття Петро I встановив новий шлюбний вік: для юнака – 20 років, дівчини – 17 [10]. Узаконюючи таку норму, Петро I, очевидно, хотів, щоб юнаки не обтяжували себе сімейними зв'язками, а здобували знання для процвітання Російської імперії. Це правило ламало багатовікові традиції в шлюбно-сімейних відносинах, що будувалися на звичаї. Указ Петра втручався у компетенцію церкви і, по суті, скасовував візантійську норму права. Однак шлюби з малолітніми, як і раніше, продовжували існувати. Так, у 1726 році селянка просила розірвати її шлюб, указавши в скарзі, що "в 1725 г, вышла замуж, а муж ея женился в малых летах, а именно летъ десяти не с большимъ; и с нею сожития не имеетъ; а бъет ее и увечитъ". Дикастерія в скарзі відмовила, пояснивши, "жить ей в законном супружестве со оным мужем ея не разлучно; для того, что хотя оной муж ея и малолетен, но самопроизвольное ее было тогда к бракосочетанию хотение, а не из принуждения какого, и от нея в том спору никакого не было. Того ради,

аще хотя какие случатца ей и тягости, надлежит ей претерпеть по закону христианскому" [11, 226].

Таким чином, Церква не звертала уваги на укладання шлюбів малолітніми й не розривала подібні шлюби. Разом з тим, Церква своїми указами, як і раніше, називала вік вступу в шлюб згідно з Кормчою і Стоглавом. Указом Святійшого Синоду (1774 р.) визначено вінчати шлюби не раніше 15 років для чоловіків і не менше 13 років для жінок [12]. За порушення цього указу шлюб розривався, а священик позбавлявся сану. Причини встановлення більшого віку зазначаються в указі від 31 липня 1779 року. Синод визнавав, що вінчання малолітніх здійснювалося під тиском поміщиків [13]. Очевидно, укладання шлюбів між малолітніми дітьми селян було результатом своєрідної економічної політики господарювання поміщиків. Відзначимо, що у подальшому межа шлюбного віку підвищилася. В середині XIX ст. дозволялося вінчати дівчат із 16 років, а юнаків – з 18.

У Російській імперії була поширена практика раннього вступу до шлюбу, що обумовлювалося перш за все економічними факторами. Селянське господарство потребувало робочих рук. Держава також була зацікавлена в укріпленні сім'ї, як основної виробничої одиниці суспільства, та у зростанні чисельності населення, необхідного для поповнення армії, що забезпечувало могутність Російської імперії. Тому держава і Церква заохочували ранні шлюби і багатодітність, регулюючи демографічний потенціал населення. Нормою вважався вступ до шлюбу для дівчат з 13-14 років, для хлопців – з 15.

Однак на практиці ця норма часто порушувалася. Наприклад, селянка Парасковія Філіпова, яка в 1773 р. втекла від поміщика Хрущова (вірогідно, із Слобідської України) і перебувала на утриманні Києво-Печерської лаври, повідомила, що її силою видали заміж у 14 років [14, 9]. У 1764 році в мешканця села Мироцьке Єрощенка, якому було 75 років, була 30-літня дружина і сини: Петро – 27 років, Ілля – 25, Микита – 20, Микола – 9, Василь – 5, невістки – 20 і 13 років та 3-річний онук [15, 14]. Вдова вахмістра Костянтина Томіна повідомляла в 1777 році, що була видана за нього заміж у 13 років. У 25 років вона мала 3-х дітей: синів Василя – 12 років, Івана – 9, дочку Єфросинію – 5 [16, 90]. Того року 12-літня дочка посполитого з м. Ромни Лубенського полку вийшла заміж за вахмістра Жовтого гусарського полку, а в 13 років вона народила дівчинку [17, 92]. Для порівняння, у Франції наприкінці XVIII ст. існував високий шлюбний вік: для жінок: середній вік вступу до першого шлюбу був 26-27 років, для чоловіків – 28-29 [18, 111]. У Німеччині в 50-70-х роках XVIII ст. середній вік вступу до шлюбу жінок був 25 років, для чоловіків – 27 [19, 28].

У 1721 році Петро I встановив шлюбний вік для гардемаринів 25 років [20]. Цей указ був підтверджений в 1765 році [21], але згодом скасований. В 1830 році було визнано необхідним підвищити вік вступу в шлюб. Указ від 19 липня забороняв священикам вінчати шлюби "жениха не менее 18 лет, а невесты не ранее 16 для предотвращения... тех вредных, известных по опыту последствий, какие происходят от сочетания браком несовершеннолетних" [22]. Правила цього указу лягли в основу ст. 2 першого "Свода Законов гражданских" (СЗГ). Однак у 1841 році при розробці "Устава духовных консисторий" законодавець поставив під сумнів законність ст. 46 СЗГ згідно з якою, шлюб між особами, що не досягли повноліття, визнавався недійсним. Вирішивши відновити силу указів 1774-го і 1779 року, згідно з якими допускався вступ у шлюб у 15 років для чоловіка й 13 років для жінки, ст. 217 "Устава..." включила невизначене за змістом правило "законными браками не признаются брачные сопряжения лиц, не достигших возраста, определенного для вступления в брак" [23]. Причому було не зрозуміло, який закон необхідно застосовувати – цивільний чи церковний. З цього приводу обер-прокурор Святішого Синоду К.П.Побєдоносцев писав: "по этому предмету обнаруживается раздвоение между церковным и гражданским правом" [24, 34].

Закони визначали не тільки нижню, але й верхню вікову межу укладання шлюбу. Церковні правила забороняли вдовам новий шлюб після 60 років. Греко-римські закони такого правила не встановлювали. Ще раніше церковними постановами було заборонено людям похилого віку одружуватися [25]. У XVIII столітті був установлений новий максимальний вік для тих, хто укладав шлюб. Підставою став випадок. У 1744 році Григорій Єргольский одружився з вдовою прапорщика Десятова 82-літньою Парасковією Єфімовою. Московський архієпископ Йосип представив цей факт на розсуд Синоду, який вирішив розлучити чоловіка й жінку, мотивуючи тим, що шлюб установлений для продовження роду "чего от имеющего за 80 лет надеяться отчаянно" [26]. Крім того, правила забороняли одружуватися при великій різниці у віці [27].

Пам'ять про ранні шлюби ще була живою і наприкінці XIX – на початку XX ст. У багатьох районах Російської імперії вони існували у прихованій формі. Батьки здійснювали заручини своїх дітей у 12-15 років, у 14-16 оголошували їх нареченими, а в 16-17 років вінчали. І.С. Кон зазначав: "В южнорусских и западнорусских районах иногда устраивали действительную свадьбу 12-14-летних подростков со всеми обрядами, кроме брачной ночи, но до наступления совершеннолетия молодые жили порознь в домах своих родителей" [28, 44].

Соціальне регулювання шлюбно-сімейного життя мало враховувати природні закономірності продовження роду. Одною з основних умов права на шлюб був встановлений законом шлюбний вік наречених. Дане питання у XVIII ст. перебувало в компетенції світського і церковного права. В.О. Ключевський, визнаючи християнську сім'ю як церковно-цивільний союз, відзначав: "она завязывается гражданским договором и закрепляется церковным таинством" [29, 332]. Вікові обмеження про встановлення шлюбного віку чоловіка і жінки, які б давали право на укладання шлюбу, змінювалися. Влада заохочувала практику раннього укладання шлюбів, дбаючи про відтворення населення і про створення сім'ї, як виробничої одиниці суспільства. Священики благословляли ранні шлюби, що, ймовірно, приносило їм прибутки, незважаючи на офіційні укази. Тож межі шлюбного віку в Російській імперії у XVIII ст. не були сталими, вони змінювалися в залежності від впливу звичаєвого права, церковних настанов і указів світської влади.

Перспективами подальших досліджень із даної проблеми може бути з'ясування умов і порядку

укладання шлюбів, правове регулювання сімейних відносин, суперечність між правом і традицією тощо.

1. Григоревский М. Учение святителя Иоанна Златоуста. – Свято-Троицкая Лавра, 2000.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1886; Неволин К.А. История Российских гражданских законов. – СПб., 1857. – Т. I; Загоровский А.И. Курс семейного права. – Одесса, 1902; Оршанский И.Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. – СПб., 1879.
3. Павлов А.С. 50-я глава Кормчей книги, как исторический и практический источник русского брачного права. – М., 1887; Горчаков М.М. О тайне супружества. Происхождение, историко-юридическое значение и каноническое достоинство 50-й глав печатной Кормчей книги. Исследование по истории русского церковного права. – СПб., 1880; Григоровский С. О разводе: Историко-юридические очерки. – СПб., 1911. Добровольский В.И. Брак и развод: Очерк по русскому брачному праву. – СПб.,1903.
4. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI – XVIII вв. – М., 1991; Власова И.В. Брак и семья у русских (XII – начало XX века) // Русские. – М., 1999; Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). Т.2. – СПб., 1999; Пушкарева Н.Л. Русская семья X-XVII вв. в "новой" и "традиционной" демографической истории // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3; Пушкарьова Н.Л. Женщина в русской семье (X-XX века) // Русские / Отв. ред. В.А.Александров и др. – М, 1999; Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монография. – СПб, 2004.; Нижник Н.С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в Российской империи. – СПб., 2006.
5. Григоровский С. Сборник церковных и гражданских законов о браке и разводе и судопроизводство по делам брачным. – СПб., 1896.
6. Кормчая (Номоканон). – Гл. 49, Закон градский. – Грань 4.
7. Митрополита Фотия послание к Новгороду 1410 г. // Акты, собранные в библиотеках и архивах Российской империи Археографической экспедициею Императорской Академии наук. – СПб., 1836. – Т.1.
8. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. – К., 1886.
9. Стоглав 1551 г. // Российское законодательство X-XX вв. – М., 1985. – Т.2.
10. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб., 1830. – Т. V. – № 2789.
11. Розанов Н. История Московского епархиального управления со времени учреждения Св. Синода (1721-1821) // Чтения в Московском обществе любителей духовного просвещения. – 1869. – Кн. 7.
12. ПСЗ. – Т. XIX. – № 14229.
13. ПСЗ. – Т. XX. – № 14899.
14. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.59. – Оп.1. – Спр.7137.
15. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.4400.
16. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.8476.
17. ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.8476.
18. Любарт М.К. Семья во французском обществе: XVIII – начало XX века. – М., 2005.
19. Хаджнал Джон. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г.Вишневского и И.С.Кона. – М., 1979.
20. ПСЗ. – Т. VI. – № 3937.
21. ПСЗ. – Т. XVII. – № 12459.
22. Свод законов гражданских. – СПб., 1857.
23. Устав духовных консисторий // ПСЗ. – Т. XVI. – № 14409.
24. Победоносцев К.М. Курс гражданского права. – СПб., 1871. – Ч. II.
25. ПСЗ. – Т III. – № 1612.
26. ПСЗ. – Т.XII. – № 9087.
27. ПСЗ. – Т. XIX. – № 14229; Т. XXI. – № 15295.
28. Кон И.С. Сексуальная культура в России: клубничка на березке. – М., 1997.
29. Ключевский В.О. Православие в России. – М., 2000.

О.Є. Сакало

ТИПОЛОГІЯ ДОМОГОСПОДАРСТВ СЕЛЯН ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.: НА ПРИКЛАДІ СЕЛА НЕХРИСТІВКИ КУРІНСЬКОЇ СОТНІ ЛУБЕНСЬКОГО ПОЛКУ

На сучасному етапі розвитку соціальної історії та історичної демографії все частіше до поля зору дослідників потрапляють проблеми, пов'язані із вивченням типологічних особливостей різних форм сімейної організації. Зауважимо, що основу будь-якої сім'ї становить її структура. Саме цей елемент є підґрунтям для визначення типології домогосподарств в різних регіонах світу. Крім того, саме у XVIII ст., на думку багатьох дослідників, сім'я була основою соціальної та господарської діяльності. Слід додати, що в історичній науці побутує усталена точка зору, що до кінця XVIII ст. на теренах усієї Європи поняття "сім'я" і "домогосподарство" ("двір") були синонімами [1, 118]. Серед факторів, що визначають структуру сім'ї, виокремлюють: економічні, суспільно-політичні, релігійні, територіально-географічні [2, 157].

Отже, об'єктом нашого дослідження виступають селянські домогосподарства села Нехристівки Курінської сотні Лубенського полку. Метою є вивчення типології сімейних домогосподарств за допомогою найбільш поширеної в сучасній історичній демографії класифікації П. Ласлетта. Також варто визначити показники найбільшої, найменшої та середньої населеності зазначених родин, проаналізувати їх структурно-поколінний склад, порівняти отримані дані із результатами інших досліджень аналогічного спрямування.

Активні розробки в галузі вивчення структури сім'ї беруть свій початок із 60-70-х рр. XX ст. і пов'язані з іменами англійських істориків Дж. Хайнала та П. Ласлетта. Зокрема, Дж. Хайнал у своїй праці "Моделі шлюбів в Європі та їх розвиток" (1965) запропонував так званий порівняльний підхід до вивчення структури сім'ї. Проаналізувавши великий масив статистичних даних кін. XVIII – поч. XX ст., науковець запропонував умовний поділ усієї території Європи за лінією Санкт-Петербург – Трієст на дві великі зони, у відповідності до пануючих моделей шлюбної поведінки. Головна відмінність між "західною" та "східною" моделями полягає у порівняно пізньому шлюбному віці населення Західної Європи, на відміну від східноєвропейського регіону [3, 14-15]. Підтримуючи погляди Дж. Хайнала, П. Ласлетт розробив класифікацію домогосподарств, в основу якої був покладений аналіз структури сім'ї. Усі різновиди сімейних домогосподарств, згідно з цією класифікацією, можна розподілити на три основні типи:

1. Просте, або нуклеарне, сімейне домогосподарство, що складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них. Головною ознакою даного типу домогосподарств є те, що воно засноване на шлюбних зв'язках. Домогосподарство, яке складається з вдівця (вдови) з дітьми також вважається нуклеарним.

2. Якщо в простому сімейному домогосподарстві проживає ще хтось з родичів, то воно називається "розширеним". Таких родичів може бути декілька, якщо вони не утворюють шлюбних пар. В залежності від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній, по низхідній або по боковій лініях. Шлюбна пара з дітьми і чоловіковим батьком-вдівцем вважається родиною, розширеною по висхідній лінії. Якщо ж главою домогосподарства все ще залишається цей батько, то це ж саме домогосподарство класифікується як розширене по низхідній лінії.

3. Якщо домова спільнота складається з кількох нуклеарних сімей, то таке домогосподарство називається мультифокальним. Сім'я, до якої належить глава домогосподарства, вважається первинною. Відповідно можна виділити підтипи, які розрізняються за розміщенням вторинної сім'ї на висхідній, низхідній чи боковій лініях від первинної. Два брати зі своїми сім'ями утворюють, наприклад, мультифокальне домогосподарство з вторинною сім'єю на бічній лінії.

Розширені або мультифокальні домогосподарства також називають складними [4, 270-271].

На теренах колишнього СРСР першість у сфері дослідження структури сім'ї належить російським та білоруським науковцям. Так, слід згадати праці Ю. Гончарова [5], В. Носевича [6, 7], В. Каніщева [8]. Крім того, окремі аспекти цієї проблематики розробляли Б. Миронов [9] й В. Лещенко [10]. Українська ж історіографія звернулася до цієї теми лише в останні роки. Серед праць вітчизняних істориків назвемо роботи М. Крикуна [11], І. Ворончук [12], Ю. Волошина [13, 14]. Отже, очевидною є потреба в активізації досліджень у цьому напрямі.

Джерельну базу роботи склали сповідні розписи села Нехристівки за 1765, 1772 та 1779 рр. За своїм змістом та призначенням кожен сповідний розпис є обліковим документом церковного походження, що фіксував відвідування сповіді прихожанами тієї чи іншої парафії. Подібний облік був запроваджений на території Російської імперії в першій чверті XVIII ст., мав сталу та уніфіковану форму й із незначними змінами проіснував до 1917 р. [15]. Загалом, розпис містить детальну інформацію про поіменний та подвірний склад населення, надає можливість прослідкувати сімейно-родинні зв'язки в межах одного домогосподарства.

Усе населення Нехристівки традиційно було репрезентовано представниками трьох станів: духовенства (священики, дяки, паламарі), військових (козаки) і посполитих (селяни). В нашій роботі ми зосередимо увагу на дослідженні саме домогосподарств селян. Станом на 1765 р. населення Нехристівки становило 391 особу (197 чоловіків і 194 жінки) [16, 10]. З них 248 осіб (121 чоловік і 127 жінок) проживали у селянських домогосподарствах, яких нараховувалося 30. Таким чином, середня населеність цих домових спільнот становила 8,3 особи. Найбільше мешканців – 20 осіб нараховувала родина 37-річного Тимофія Андрєєва [16, 7-8]. Найменше – 3 особи проживало у родині 50-річного Михайла Курочки [16, 9]. Поколінний склад цих домогосподарств був наступним: двопоколінні – 23 (76,7%), трипоколінні – 7 (23,3%) сімей. Типологічно родини розподілилися таким чином: 7 (23,3%) нуклеарних (простих), 3 (10,0%) розширених і 20 (66,7%) мультифокальних (складні – 76,7%).

Сповідний розпис за 1772 р. зафіксував у Нехристівці 33 селянських домогосподарства. У них проживала 271 особа (130 чоловіків і 141 жінка). Додамо, що загальна чисельність населення села зросла до 393 осіб [17, 20]. Отже, показник середньої населеності селянських родин дорівнював 8,2 особи. Найбільш населеним було домогосподарство 30-річного Тараса Васильєва – 23 особи [17, 18-19], найменш – родина 43-річної вдови Олени Андріївни – 4 особи [17, 19]. У 21 (63,6%) домогосподарстві проживали представники двох поколінь, у 12 (36,4%) – трьох. Аналіз структури цих сімей дозволив класифікувати їх наступним чином: 6 (18,2%) нуклеарних, 3 (9,1%) розширені та 24 (72,7%) мультифокальних (складні – 81,8%).

За наступні сім років (станом на 1779 р.) чисельність населення Нехристівки суттєво зросла – до 473 осіб (239 чоловіків і 234 жінки) [18, 21]. З них 355 осіб (182 чоловіки і 173 жінки) мешкали у домогосподарствах селян, яких нараховувалося 31. Отже, середня населеність цих дворів складала 11,5 особи. Найбільш населеною була родина 50-річного Тимофія Вьюна, вона налічувала 22 члена [18, 18]. Мінімальна кількість мешканців – 2 особи, згідно даних джерела, проживала у домогосподарстві 43-річного Якова Гори [18, 19]. У селі нараховувалося 1 однопоколінне домогосподарство (3,2%), 18 двопоколінних (58,1%) і 12 трипоколінних (38,7%). Відповідно до класифікації П. Ласлетта 9 сімей нами були визначені як нуклеарні (29,0%), 1 – як розширена (3,2%) та 21 – як мультифокальна (67,8%) (складні – 71,0%).

Порівняємо отримані нами результати із аналогічними даними інших дослідників. Так, у одній зі своїх робіт Ю. Волошин наводить показник середньої населеності домогосподарств українських сіл Стародубського полку – 8,9 особи [14, 220]. М. Міттерауер та А. Каган подають аналогічні дані стосовно сільських районів Ярославського повіту – 5,2 особи, Рязанської губернії – від 8,0 до 9,7 осіб, окремих регіонів Прибалтики – від 12,1 до 18,8 особи [19, 46-47]. М. Крикун визначив середню населеність для українських сіл Овруцького повіту у 6,6 особи [11, 27]. П. Ласлетт, проаналізувавши статистичні дані по 100 англійських селах за період з 1574 по 1821 рр., називає цифру 4,75 особи [20, 152]. Нагадаємо, що наші розрахунки середньої населеності домогосподарств коливаються у межах 8,2 – 11,5 особи. Таким чином, вони приблизно дорівнюють даним по Стародубському полку та Рязанській губернії, суттєво переважають показники середньої населеності сільських регіонів Англії та Правобережного українського Полісся й поступаються Прибалтиці.

Отже, в результаті проведеного аналізу ми дійшли наступних висновків. Середня населеність домогосподарств Нехристівки не була сталою й коливалася у межах від 8,2 до 11,5 осіб. В цілому, вона дорівнювала аналогічному показникові, визначеному

для українських сіл Стародубського полку. Найбільш поширеними у селі були двопоколінні родини. Водночас, їхня частка поступово зменшувалася – з 76,7% у 1765 р. до 58,1% у 1779 р. Розподіл домогосподарств, згідно класифікації П. Ласлетта, засвідчив помітну перевагу складних домових спільнот над простими. Частка перших упродовж досліджуваного періоду коливалася у межах від 71,0% (1779 р.) до 81,8% (1772 р.). Таким чином, ми дістали підтвердження тези про переважання на території Східної Європи, загалом і Російської імперії та Гетьманщини, зокрема, складних форм сімейної організації.

1. *Волошин Ю. Населення домогосподарств "государевых малороссийских описных раскольничьих слобод" (за матеріалами "Генерального опису Лівобережної України 1767-1769 рр." // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2003. – Вип. 2.*
2. *Носкова А.В. О влиянии различных факторов на сохранение до XX в. расширенной структуры семьи в России // Вестник Московского ун-та. Сер. 18: Социология и политология. – 2005. – № 4.*
3. *Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневского и И.С. Кона. – М.: Статистика, 1979.*
4. *О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта) // Семья, дом и узы родства в истории / Под ред. Т. Зоколла. – Спб., 2004.*
5. *Гончаров Ю.М. Городская семья Сибири второй половины XIX – начала XX в. – http://new.hist.asu.ru/biblio/gon1/*
6. *Носевич В. Ещё раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. – http://dmo.econ.msu.ru/pc2001_history/advert/Vienna2000/nosevich.html.*
7. *Носевич В.Л. Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Компьютер и историческая демография: Сб. науч. тр. – Барнаул, 2000.*
8. *Канищев В.В., Кончаков Р.Б., Мизис Ю.А., Морозова Э.А. Структурный анализ семьи. Тамбовская губерния, XIX – начало XX в. – http://www.kraeved.ru/tambovdem/thesises/*
9. *Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2 т. – СПб., 2003. – Т. 1.*
10. *Лещенко В.Ю. Русская семья (XI – XIX вв.). – Спб., 2004.*
11. *Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 р. / / Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч. 6 .*
12. *Ворончук І. Типологія і структура української селянської родини у XVI – XVII століттях (на матеріалі Волині) // ЗНТШ. – Т. CCXLIII. – Львів, 2002.*
13. *Волошин Ю.В. Структура сім'ї в поселеннях росіян-старообрядців Малоросії XVIII століття (на прикладі слободи Деменки Топальської сотні Стародубського полку) // Історична пам'ять. – 2005. – № 1-2.*
14. *Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у XVIII столітті (історико-демографічний аспект). – Полтава, 2005.*
15. *Миронов Б.Н. Исповедный и метрический учёт в имперской России. – www.bmironov.spb.ru/*
16. *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 70.*
17. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 309.*
18. *ДАПО. – Ф. 801. – Оп. 1. – Спр. 635.*
19. *Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории...*
20. *Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века...*

І.О. Сердюк

ВИХІДЦІ З СЕЛА СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ ПЕРЕЯСЛАВА 60-х рр. XVIII ст. (ЗА ДАНИМИ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОПИСУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1765 – 1769 рр.)

Історичний аспект демографічних процесів в Україні дотепер залишається малодослідженим. Це стосується, зокрема, Лівобережної України другої половини XVIII ст. Втім, уже сучасники відзначали певні особливості розвитку народонаселення у зазначеному регіоні. "Велми мало члвекъ тамо умираеть: где са в яково стране на свет народжаеть" – йдеться у одному з віршів Климентія Зіновіїва [1, 38 – 39]. Поета, який був свідком міграційних процесів, що відбувалися на території Правобережної України та Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Інтенсивні міграції, спрямовані тоді на заселення Слобожанщини, Новоросії та інших регіонів, поєднувалися з переміщенням населення у межах одного полку. Такі процеси мали значний вплив на формування етнічного складу населення, розвиток окремих регіонів і населених пунктів, а тому не залишилися поза увагою вітчизняної історичної науки.

Основні напрямки та розміри міграцій на території Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст. дослідив Олександр Гуржій [2]. Міграції, спрямовані на заселення Новоросії, вивчав Володимир Кабузан [3], йому ж належить ряд інших праць, присвячених руху українського населення до Росії [4], та монографія "Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в.", де є дані і про населення українських земель [5]. Міграційні процеси на Правобережній Україні у XVII – на початку XVIII ст. досліджені А. Муляром [6].

У переміщенні населення, на думку Олександра Гуржія, велику роль відігравали міста і містечка, через які проходили шляхи міграцій і які виступали акумуляторами сільського населення [2, 101]. Дослідники ранньомодерного міста вказують на селянство, як важливе джерело формування міського населення [7, 92], однак роль сільських міграцій у розвитку міст Гетьманщини до кінця не з'ясована, не вивчена структура міграційних потоків, їхні демографічні характеристики, доля мігрантів у місті.

Метою статті є аналіз структури міграцій із села до міста, їх напрями, економічне становище переселенців на прикладі Переяслава. За основне джерело ми взяли Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр. (в історичній літературі його прийнято називати Румянцевським). Це перепис населення і господарств Лівобережної України, що проводився за наказом Катерини II. Опис робився з фіскальною метою і закріплював існуючу станову приналежність взятих на облік осіб. Масштаби й зміст перепису роблять його унікальним джерелом інформації для вивчення історії населених пунктів Лівобережжя другої половини XVIII ст. 969 книг опису зосереджують відомості про 3,5 тис. поселень та їхніх

жителів [8, 5]. На думку вчених, він був найповнішим серед тих, що раніше проводилися в Гетьманщині [9].

Матеріали опису зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (Ф. 57). В них зосереджені дані перепису 18 міст. Опис Переяслава знаходиться у книгах 223, 278, 279, 280, 282, 288. Найбільше інформації містять книги 278, 279, 280. Останні дві складаються з чернеток відомостей, поданих ревізорами, складених місцевою канцелярією, документів на підтвердження прав володіння [10 – 11]. Книга 278 є чистовиком, де у вигляді зведеної таблиці представлені дані перепису 1799 жителів міста, вказано їх ім'я, вік, стать, заняття, власність, розміри прибутків і місце народження [12].

Для позначення останнього застосована позначка "родимий", "рожденна", далі вказувався полк, сотня і село, в якому народилася особа. Такі відомості дозволяють нам виокремити мігрантів із корінного міського населення. Всього в описі нами виділено 524 мешканці міста, що народилися за його межами. Реально їхня чисельність була вища, адже окремі сім'ї могли прийти до міста з дітьми, а місце їх народження не вказувалося. 15 осіб не знали де народилися: "родима где оставшись малолетною б(ез) отца не знаети" [12, 8].

За даними джерела структура міграції до міста виглядає наступним чином: з сіл походило 325 осіб, з містечок – 110, з міст – 61, щодо 28 осіб знаходимо лише вказівку на територію, з якої вони прибули (наприклад: "турецкой земли"), а населений пункт не вказаний. Співвідношення між мігрантами перших трьох категорій ілюструє важливість сіл, як джерела поповнення Переяслава людськими ресурсами, оскільки вихідцями з сіл були 65,5% мігрантів. Особи, що прийшли з містечок, становили 22,2% мігрантів, і зрештою, – з інших міст – 12,3%. На нашу думку, потрібно враховувати те, що у XVIII ст. більшість містечок майже нічим не відрізнялися від навколишніх сіл. Наприклад, у 1760-ті рр. такими були Білики, Нові Санжари, Кобеляки на Полтавщині. Коли їх отримав граф Г. Воронцов, то в усіх трьох містечках нараховувалося лише 300 дворів і бездвірних хат посполитих [7, 146].

Зараз докладніше розглянемо напрями "сільських" міграційних потоків. Найменша частка мігрантів (17 осіб, або 10,3%) були вихідцями з сіл "Польської області" – Правобережної України, яка перебувала у складі Речі Посполитої. З інших полків до Переяслава прийшли 57 осіб (17,5%), причому найбільше їх було уродженцями Чернігівського (16 осіб), Ніжинського (10 осіб) та Київського (9 осіб) полків. Привертає увагу питома вага вихідців з Чернігівського полку, який був територіально більш віддаленим від Переяслава, порівняно з Київським і Ніжинськими полками. Лише по одому мігранту вийшло з Чугуївського та Ізюмського полків.

За нашими підрахунками, більшість вихідців із сіл, що проживали у Переяславі (251 особа – 77,2%), були уродженцями Переяславського полку. Найбільше мігрантів прибуло з полкових сотень, особливо з другої, з якої до Переяслава мігрувало 58 осіб. З сіл Яготинської сотні до Переяслава мігрувало 50 осіб, з сіл Трахтемирівської – 24 особи. Уродженцями сіл Гельм'язівської сотні записано 14 жителів Переяслава, Воронківської – 13, Березанської – 10, Кропивянської – 6, Іркліївської – 6 осіб. Найменше мігрантів (по одному) було з сіл Бубнівської, Басанської, Золотоніської сотень.

У 1760-х рр. Переяслав був не лише адміністративним і економічним центром, а й одним з небагатьох міст, які мали Магдебурзьке право і власні діючі магістрати. У такому місті селяни, що пішли від своїх колишніх власників, мали шанси приписатися до магістрату. Так, у наказі до "Комісісії по складанню проекту нового уложення" (1767 р.) міщани Погара просили дозволити вільний перехід прийшлих посполитих у володіння погарського магістрату. Вказувалося, що багато "владельческих" людей залишали свої садиби, йшли до міста, приписувалися до магістрату, а попередні власники розшукували їх [13, 60 – 85].

Джерело фіксує також випадки, коли вихідці з села приписувалися до міщанського стану: "мещанинъ владения магистрата переясловского Левко Никитинъ сынъ шаповалъ. Родимецъ польку Переясловского сотнъ Терехтемировской села Подсенное Звания посполитого владения … а жительствует под владеніемъ оного магистрата 2 года" [12, 7]. Левко жив разом з трьома дітьми і дружиною, про яку записано: "рожденна там же а званія таковажъ" [12, 7].

Структура міграцій демонструє нам різну статеву мобільність селян: серед мігрантів було 204 чоловіки і 121 жінка. Ймовірно, що переселенці з села істотно впливали на ситуацію на шлюбному ринку Переяслава, однак вивчення цього питання потребує самостійного дослідження. В описі міста ми знайшли 45 шлюбних пар, що складалися з чоловіка – мігранта з села і жінки – мешканки Переяслава. Шлюбних пар, у яких чоловік був жителем міста, а жінка походила з села, нараховуємо 24. Співвідношення таких шлюбів (45/24) в цілому відповідає статевій структурі міграції.

Іноді такий шлюб був матеріально вигідний одному з подружжя. Наприклад, одружившись з переяславською дівчиною, чоловік, разом із дружиною, міг отримати двір і хату у місті [12, 264 – 265]. Хоча більш численні випадки, коли обидва подружжя були найманими робітниками, не мали достатніх прибутків і жили у чужих дворах [12, 245].

Така доля чекала на більшість переселенців з села. В описі знаходимо відомості про їхні способи заробітку. Однак це стосується переважно чоловіків, оскільки заняття жінки вказувалося лише тоді, коли вона була вдовою чи жила сама. Ми проаналізували заняття 222-х вихідців з села. Більшість із них (148 осіб, або 66,7%) були наймитами і жили у дворах роботодавців. В описі вони позначені терміном "работник ево", або "служитель". Вони наймалися переважно "погодно" і працювали на свого господаря по кілька років. Уродженець села Капустинці Яготинської сотні Іван Никонов наймався до шевця Якима Швеця за 3,5 крб. на рік. Співставивши вік Івана (20 років) і вказівку "а жевуть в него шевца ...Иванъ 6 …года", бачимо, що Іван прийшов до Якима у віці 14 років [12, 16 – 17]. Ще шість мігрантів жили з "заработков", ймовірно, що вони не мали постійної роботи і одного працедавця, а виконували тимчасові чи сезонні роботи.

Наступна за чисельністю категорія осіб заробляла на життя ремеслом. Таких у описі нараховується 35 осіб (15,8%), які займалися чотирнадцятьма видами ремесел. Серед них: кушнірів – 11, шевців – 8, ткачів –

3, кравців – 2, шапочників – 2, ковалів – 2, різників – 2, римарів – 2, тесля – 1, веретенник – 1, пильщик – 1, шаповал – 1, скляр – 1, золотар – 1. Їхні прибутки, зафіксовані в описі, не набагато вищі ніж у наймитів. Кушнір заробляв п'ять карбованців на рік [12, 236]; скляр, тесля, коваль – по чотири [12, 15, 77, 199]. Однак, враховуючи фіскальний характер джерела, можемо припустити ймовірність заниження розміру доходів. Частина ремісників потрапляла до міста у ранньому віці, щоб вчитися якомусь ремеслу, як це було з Кіндратом Свириденком: "Родимец полку Переясловского сотни второй полковой села Пологи званиа козачого который с малихъ летъ находился поразним местамъ во изобученій ремесла кушнерского..." [12, 175]. Ще один виходець з села жив при броварні і варив мед та пиво, при цьому у джерелі він не названий як бровар. За кожен зварений казан він отримував від господаря по шість копійок [12, 91 – 92].

Найбільші прибутки отримували ті, хто займався торгівлею – 19 мігрантів (8,6%). Більшість з них (10 осіб) займалися шинкуванням вина. Названі люди його не курили, а купляли і перепродували. П'ять осіб торгували рибою, сіллю, олією, ще чотири – дрібним крамом. До цієї категорії мігрантів застосовується формула "в капитале достаточен на...". Наприклад, це стосувалося вдови Катерини, яка продавала олію на п'ять карбованців в рік [12, 276 – 277].

Частина мігрантів (6 чоловік, або 2,7%) знайшла притулок при церкві, серед них були: диякон, два пономарі, "школьник", двоє "служителей архиерейских" – синів сільських священиків. Ці служителі – Артем Стріха і Матвій Дацевич – жили "в услужении и училищъ латинского язіка на всемъ содержании его (архієрея – С.І.) Стреха 12 годъ за 12 рублевъ Дацевичъ 6 годъ въ годъ за 8 рублевъ" [12, 28 – 29].

Чотири чоловіки мали власні ниви і жили з вирощування та продажу "хлеба" [12, 127 – 128], і двоє з "зажинок серпомъ" [12, 261 – 263]. Ці шість осіб (2,7%), за даними опису, єдині з сільських мігрантів, що після приходу до Переяслава жили з сільського господарства.

Ще шість осіб були жебраками і жили з "мирського подаянія" [12, 90 – 91]. Один чоловік був писарем і один тримав пасіку. Це був колишній козак (під час проведення опису – міщанин) Дем'ян Капустян з села Капустинці другої полкової сотні. У джерелі відмічено, що він мав 50 вуликів бджіл, однак говориться: "медъ и воскъ употребляетъ для своего расходу" [12, 127 – 128].

Підсумовуючи, зазначимо, що вихідці з полкових сіл були важливим джерелом поповнення демографічного потенціалу Переяслава. Більшість із них були уродженцями сіл Переяславського полку, у першу чергу полкових сотень. Значну частину з них у місті чекала доля найманого робітника, хоча разом із заробітком вони отримували житло і одяг. Частина колишніх селян займалися ремеслом, причому окремими його видами, які потребували високої кваліфікації. Такі особи могли мігрувати до міста неповнолітніми, щоб опанувати якесь ремесло. Ті, хто його не опанував і не йшов у найми, поповнювали лави жебрацтва, інші залишалися при церкві, навчалися грамоті і ставали пономарями, дяками. Однак таких було небагато. Незначна частка переселенців із села і в місті продовжувала займатися вирощуванням хліба чи сільськогосподарськими роботами.

Статева структура міграції свідчить про різну статеву мобільність селян: серед мігрантів чоловіків було майже удвічі більше. Таке співвідношення повинно було впливати на ситуацію на шлюбному ринку як міста, так і села. Мігранти могли брати шлюб з міськими жителями і переходити у міщанський стан. На нашу думку, ці питання потребують окремого спеціального самостійного дослідження. Перспективним виглядає застосування історико-демографічних методик для вивчення вікової структури міграційних потоків, дослідження інтенсивності міграцій у різні роки, що дозволить повніше зрозуміти їхню природу.

1. *Зіновіїв Климентій. Вірші. Приповісті посполиті. – К., 1971.*
2. *Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.*
3. *Кабузан В. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719 – 1858 гг.). – М., 1976.*
4. *Кабузан В. Чисельність українського населення на території Росії за ревізіями 1732 і 1763 років // Український історичний журнал. – 1960. – № 6.*
5. *Кабузан В. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). – М., 1971.*
6. *Муляр А. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII століть // Український історичний журнал. – 2002. – № 2.*
7. *Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.*
8. *Генеральний опис Лівобережної України 1765 – 1769 рр.: Покажчик населених пунктів. – К., 1959.*
9. *Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – http://litopys.narod.ru/*
10. *Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 57. – Оп.1. – Кн. 279.*
11. *ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп.1. – Кн. 280.*
12. *ЦДІАУК. – Ф. 57. – Оп.1. – Кн. 278.*
13. *Авсеенко В. Малороссія въ 1767 году. Эпизодъ изъ исторіи XVIII столетія. По неизданнымъ источникамъ. – К., 1864.*

Українське селянство в умовах ринково-капіталістичних трансформацій та суспільно-політичних потрясінь XIX - початку XX ст.

Л.С. Аджієва

РОЗВИТОК АГРАРНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА НА ПІВДЕННОМУ БЕРЕЗІ КРИМУ У 1861-1914 рр.

Актуальність теми визначається значенням Південного берега Криму в економіці України, в соціально-економічному розвитку регіону у 1861-1914 рр. Дана тема є малодослідженою в історіографії. Радянські історики Г. Губенко, Ф. Кунцевич, В. Потєхін, С. Секиринський досліджували окремі питання цієї проблеми. В українській історіографії ця тема, за виключенням кількох досліджень, присвячених значенню Криму в політиці Російської імперії, становленню і розвитку природознавчих досліджень на півострові (Б. Короленко, Н. Терентьєвої, Д. Прохорова, К. Черненко), майже не розглядалася. Отже, є необхідність проведення комплексного дослідження розвитку аграрного підприємництва на Південному березі Криму в зазначений період.

Мета – з'ясувати особливості аграрного підприємництва на Південному березі Криму у 1816-1914 рр.

Завдання – визначити регіональну специфіку та спеціалізацію аграрного кримського підприємництва.

Предмет – система аграрного підприємництва Кримського півострова у другій пол. XIX – на поч. XX ст.

Сільське господарство Кримського півострова завдяки розмаїтості рельєфу, ґрунтових, кліматичних і інших природничо-історичних умов відрізнялося значною кількістю галузей і займало головне місце в економіці регіону. У степовій частині, головним чином, займалися рільництвом, тваринництвом, у передгірному – рільництвом, садівництвом, городництвом, тютюнництвом, у незначній мірі виноградарством, на Південному березі прекрасний розвиток одержали виноградарство і тютюнництво, слабкіший – садівництво і розведення злакових [1, 1]. У Таврійській губернії займалися також шовківництвом, бджільництвом, розведенням лікарських трав, інших спеціальних культур тощо. Але ці види занять населення займали незначне місце в сільському господарстві і не мали особливого впливу на економічне становище краю [2, 153].

Південний берег Криму здавна мав репутацією головного в Російській імперії центру виноградарства, виноробства, садівництва і тютюнництва. Під цими галузями були зайняті великі плантації. Кращі сорти десертних і червоних лікувальних вин, вищі сорти тютюну країна одержувала саме з Таврійської губернії. У кінці 50-х років XIX ст. рівень садівництва і виноградарства став значно падати внаслідок кризи всієї кріпосницької системи. Поміщики півдня до цього часу усе більше виявлялися утягненими в товарно-грошові відносини. Для виробництва продукції на ринок була потрібно велика кількість робочих рук. Виноградники і сади, що не приносили прибуток, закидалися. Майже весь виноград Південного берега використовувався для виробництва вина [3, 33]. Щороку воно досягало близько 250 тис. відер, на вино були удвічі нижчі, ніж на Південному березі. Виноград Феодосійського і Сімферопольського повітів споживали як плоди, причому близько 200 тис. пудів вивозилося з півострова, значну ж частину перевозили на Південний берег [4, 65].

Післяреформений період супроводжувався техніко-економічним переворотом, проникненням капіталістичних відносин у сільське господарство. На півдні країни капіталістичний спосіб виробництва затверджувався швидше, ніж в інших регіонах країни [5, 17]. Скасування кріпосного права у 1861 р. викликало величезний наплив безземельних селян на південь і, особливо, у Таврійську губернію, де вони шукали роботу за будь-яку плату. Таке пересування робітників привело до створення особливих форм наймання, властивих розвиненому капіталізму. На півдні імперії утворилося багато робочих ринків. Тут активно збільшувалися площі під садами і виноградниками, як найбільш вигідними, що давали високий грошовий прибуток. У 1870 р. у Криму під виноградниками було зайнято 4674 десятин. Щорічно вони давали понад мільйон відер вина [6, 44].

У 1861-1914 рр. активізувалася діяльність державних і громадських установ, маючи на меті розвиток садівництва, тютюнництва, виноградарства і виноробства, товарообороту, формування ринку у імперії [7, 1]. Дослідні і науково-освітні установи і структури, що займалися розв'язанням наукових, практичних, просвітницьких завдань [8, 2]: Нікітський ботанічний сад, Магарацьке училище виноробства, Севастопольська біологічна станція, громадське природничо-наукове товариство Кримсько-Кавказький гірський клуб, природничо-історичний музей Таврійського земства, Кримське товариство природодослідників і аматорів природи, Сімферопольський відділ Російського товариства садівництва, Товариство виноробів і садівників Ялтинського повіту – усі вони сприяли розповсюдженню агрономічних знань з технології вирощування виноградних лоз і інших культур, культивування вітчизняних і іноземних сортів, удосконалення виноробної справи і садової техніки, заохочення виробників у розвитку садівництва і виноробства, організація збуту продукції тощо.

Державні турботи відносно поліпшення добробуту регіону виражалися в діяльності земства. Заходи Таврійського земства зводилися до спроб пожвавлення основних галузей сільського господарства, рішення проблем водопостачання

краю, організації сільськогосподарського кредиту. З його ініціативи була побудована перша залізниця Лозова-Севастополь, що у листопаді 1873 р. почала функціонувати, і яка значно підвищила швидкість розвитку внутрішнього і зовнішнього ринків [9, 12]. Губернське земство надавало допомогу в організації постійних курсів садівництва, виноградарства, шовківництва і бджільництва [10, 29]. Урядова діяльність щодо поліпшення виноградарства була направлена на боротьбу з різними шкідниками. У 1880 р. в Криму виявили філоксеру. Боротьба з нею знаходилася під контролем спеціальних комітетів: Одеського – в Одесі, Кримського – в Ялті, які підпорядковувались Міністерству землеробства і державного майна [4, 71-72].

Кримська війна спричинила великі втрати в галузі виноградарства і виноробства. Різко знизилися обсяги виробництва вина і валовий збір винограду. Тільки з 60-х років XIX ст. в Криму починається відновлення виноградних плантацій. У 1870 р. площа під виноградниками вже складала 4800 дес., у 1892 р. – 6.210 дес., у 1914 р. – 8.223 дес. За цей час помітно змінюється питома вага окремих повітів у виробництві винограду і вина. У Ялтинському повіті площа під виноградниками збільшується майже вдвічі, тоді як різко скорочується їх кількість у Сімферопольському районі, з'являються вони у незначній кількості і в степових районах. Паралельно удосконалювалася техніка догляду за виноградниками і технологія виробництва вина.

На основі кримського виноградарства почало розвиватися промислове виноробство. Опорними пунктами виноградарства і виноробства всього Південного узбережжя Криму були Массандра і Магарач [11, 49]. Почали з'являтися крупні виноробні підприємства і торгові фірми: Губоніна (у Гурзуфі), Токмакова-Молоткова (в Алушті), Таюрського (у Кастелі) [12, 249], промислові підприємства надільного відомства. Велике значення у поліпшенні виноградарства і виноробства в Криму мала плідна діяльність видатного винаря Л. Голіцина. На його виноградних плантаціях з експериментальними цілями культивувалося до 600 сортів винограду, було започатковано виробництво кримського шампанського – "Новий Світ" [13, 27-28].

Кращі виноградники Криму належали крупним поміщикам і купцям. У їх розпорядженні також були значні кошти, новітня техніка, досвідчені агрономи і винарі [4, 65]. На Південному березі півострова на початку XX ст. понад 60 % усіх виноградників належали великим власникам. Особливо відомими були: в Ореанді, Лівадії, Місхорі, Кореїзі, Масандрі, Ай-Данилі – вони перебували в основному у володіннях царської знаті і надільного відомства [6, 45]. Дрібні виноградарі, зазвичай, на промисловій основі виноробством не займалися, а збували молоде, ще не готове вино скупникам. Винний напівфабрикат на Південному березі Криму скуповували здебільшого багаті винарі та надільне відомство.

У пореформений період у Криму простежувався подальший розвиток плодового садівництва. Завершення прокладання у 1874 р. залізниці дало могутній поштовх розвитку торгівлі кримськими фруктами [12, 248]. Якщо у 1875 р. з регіону було вивезено тільки 14,5 тис. пудів свіжих фруктів, то в подальші роки вивіз фруктів не знижувався до 100 тис. пудів, а часом досягав 500 тис. Близько 3/4 садовласників Криму були селяни. Наприкінці XIX ст. вони мали не більше 1/3 площі всіх садів. Крупні сади належали українським і татарським поміщикам. До кінця 70-х рр. XIX ст. садівники зазвичай продавали вирощений урожай відкупникам з числа місцевих купців. У 80-х рр. закупівлю кримських фруктів перебирають до своїх рук російські оптові торговці [13, 28-29]. Будівництво консервних фабрик наприкінці 70 – початку 80-х рр. значно підвищило потребу в продуктах плодівництва і додало промисловий характер городництву [2, 153].

Отже, з середини 80-х рр. XIX ст. плодове садівництво отримало новий поштовх для розвитку. На початку XX ст. площа під садами Криму виросла майже у 2,5 раза. Значення кримського садівництва у цей період полягало в якості продукції, яка ставила її поза конкуренцією з іншими садівничими районами країни. Таким чином, садівництво і виноградарство стали провідними галузями народного господарства [14, 106]. У "Обзоре развития плодоводства в России, по районам" за 1899 р. зазначалося: "Крымский район занимает первенствующее место в отношении промышленного плодоводства России по качеству плодов: отсюда идут на самые крупные внутренние рынки, – в Петербург, Москву, Одессу, Киев, Харьков и др., лучшие сорта яблок и груш" [15, 23]. Лише кілька крупних фірм займалися сушкою плодів: Константінова, Ейнема, Абрикосова, Коркунова, Шишмана. Вони масово заготовляли консерви, переробляючи в цілому до 100 тис. пудів плодів і овочів [16, 48].

Історія розвитку в Криму тютюнництва бере початок у XVIII ст. У 1818 р. в Нікітському ботанічному саду були проведені перші досліди розведення американського тютюну [17, 12]. У 1842–1843 рр. Департамент землеробства передав саду кілька сортів американського і турецького тютюну.

За період з 1856-1890 рр. площа під тютюном зросла у тринадцять разів, а валовий його збір більш ніж у двадцять чотири рази. Швидкому розвитку в Криму тютюнництва сприяло значне зростання тютюнової промисловості в Російській імперії загалом. Спочатку значна частина кримського тютюну вирощувалася в Сімферопольському і Феодосійському повітах [13, 30]. Тут розводили американський, турецький і місцевий сорти. Зі зростанням товарності тютюну і тютюнових виробів посівні площі під культуру у 1861-1890 рр. зросли від 0,5 тис. десятин до 3,7 тис. десятин [12, 248]. Наприкінці XIX ст. перше місце за обсягами виробництва в тютюнництві Криму переходить до Ялтинського повіту. В 1912 р. тут знаходилося 4/5 всіх тютюнових плантацій Криму [7, с. 30]. У Нікітському саду велися широкі досліди з підвищення врожайності та якості тютюну. Ці досліди пояснюються збільшенням попиту з боку вітчизняної промисловості на тютюн найвищої якості ("американ" і "дюбек") [18, 59]. Саме їх можна було успішно вирощувати, як показав багаторічний досвід, лише в Ялтинському повіті. Найкращий і найдорожчий сорт тютюну "дюбек" набув поширення в центральній частині Південного берега Криму [17, 12]. У другій половині XIX ст. тютюнництво стає однією з найприбутковіших галузей сільського господарства. На початку XX ст. тютюнництво практично було згорнуто в передгірських районах і поширювалося на Південному березі Криму [13, 30-32].

Не дивлячись на незначну питому вагу у галузі сільського господарства Російської імперії, на початку XX ст. Таврійська губернія залишалась одним з головних центрів культурного виноградарства і виноробства. Кримські вина, особливо десертні, вважалися кращими і удостоювались найвищих нагород на міжнародних виставках. Крим у 1861-1914 р., являючи собою переважно аграрний район, став одним з найбільш розвинених капіталістичних регіонів України і півдня царської Росії. Тут переплелися процеси модернізації в галузі економіки і докапіталістичні, традиційні форми господарювання.

Отже, багато питань потребують досконалішого дослідження. Узагальнені дані статті планується використати в контексті дослідження політичних та соціально-економічних передумов зростання ролі наукових центрів Криму у 1861-1914 рр.

1. *Кущенко Г.А. Сельское хозяйство. – Симферополь, 1926.*
2. *Надинский П.Н. Очерки по истории Крыма. Часть 1. – Симферополь, 1951.*
3. *Ракицкий Н.П. Экспортные возможности края. – М., 1926.*
4. *Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – СПб., 1899. – С. 61-74.*
5. *Савчук В.С. Природничо-наукові товариства Півдня Російської імперії: друга половина XIX – початок XX ст. – Д., 1994.*
6. *Шамко Е. Из истории виноградарства и садоводства // Виноградарство и садоводство Крыма. – 1963. – №1 (63).*
7. *Потехин В.Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812-1861 гг.): Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. – М., 1978.*
8. *Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі ДААРК). – Ф. 125. – Оп. 2. – Спр. 4.*
9. *Маскина А.С. Таврическое земство в 1866-1890 гг. (Социальный состав, бюджет и практическая деятельность): Автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Московский гос. ун-т им. М.В.Ломоносова. – М., 1982.*
10. *ДААРК. – Ф. 39. – Оп. 1. – Спр. 175.*
11. *Маслов Е.П. Крым. Экономико-географическая характеристика. -М., 1954.*
12. *История Крыма с древнейших времен до наших дней (в очерках). – Симферополь, 2006.*
13. *Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII – начале XX в. (1783-1917 гг.): Автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.02 / Львовский гос. ун-т им. Ивана Франко. – Львов, 1974.*
14. *ДААРК. – Ф. 125. – Оп. 2. – Спр. 11.*
15. *Обзор развития плодоводства в России, по районам // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – СПб., 1899.*
16. *Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. – СПб., 1899.*
17. *Молчанов Е.Ф., Рубцов Н.И. Никитский ботанический сад к 175-летию основания. – К., 1986.*
18. *Ден Н.В. Крым. – М.; Л., 1930.*

А.І. Берестовий

ПОДАТКОВЕ ЗАКОНОДАВСТВО ТА ПОДАТКОВІ ПЛАТЕЖІ І НАТУРАЛЬНІ ПОВИННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

Податкові перетворення, що відбулися в Російській імперії у другій половині XIX ст. в результаті скасування кріпосного права та проведення реформ 60-70-х рр. позначилися на системі відбування натуральних повинностей та сплати податків селянами.

Аналіз історіографії засвідчує, що оподаткування українського селянства в Російській імперії у другій половині XIX ст. знайшло своє часткове відображення у працях А.Пєшехонова [1], А.Погребінського [2], В. Чернухи [3], Н.Ананьїч [4], В.Жвалюка [5] та інших. Разом із тим, на нашу думку, означена проблема потребує ґрунтовнішого вивчення. Автор статті ставить за мету висвітлити нерівномірність розподілу податкового тягаря, основних видів натуральних повинностей та законодавчих прорахунків цієї системи. Об'єкт дослідження – натуральні повинності та податкові платежі українського селянства у другій половині XIX ст.; предмет – законодавчі прорахунки в системі визначення видів натуральних повинностей, причини обтяжливості їхнього відбування селянами.

У другій половині XIX століття українські селяни у складі Російської імперії відбували 3 види повинностей: а) казенні; б) земські; в) мирські. Слід зауважити, що відбування казенних та земських повинностей було як грошовим, так і натуральним, тоді як мирських – лише натуральним [6, 16].

Грошові повинності складалися з: а) казенних, до яких належали подушний податок (скасований для селян з 1 січня 1887 р. – Авт.) та державний поземельний податок; б) земські – земський збір на місцеві губернські потреби, збір на утримання і забезпечення православного духовенства та збір з колишніх державних селян на утримання училищ.

Натуральними казенними повинностями були військова та військово-кінська. Структура земських натуральних повинностей була наступною: 1) утримання та ремонт поштових, торгівельних та воєнних доріг; 2) підтримання в робочому стані підвод для проїзду чиновників; 3) арештантсько-етапна повинність, тобто: а) супровід арештантів; б) забезпечення арештантів приміщеннями; в) опалення та освітлення цих приміщень; г) утримання підвод для перевезення хворих арештантів; 4) військова квартирна повинність; 5) забезпечення продовольчими товарами; 6) відведення місць для військових таборів тощо [6, 18].

Мирські селянські повинності поділялися на обов'язкові та не обов'язкові. До обов'язкових належали: 1) утримання сільського управління та поліції; 2) видатки на прищеплення від віспи, заходи з ліквідації епідемій та падіння худоби;

3) облаштування та ремонт сільських магазинів; 4) ремонт сільських доріг, утримання сільської варти; 5) догляд за людьми похилого віку та сиротами; 6) заходи щодо ліквідації пожеж, повеней тощо. Необов'язкові: 1) облаштування та утримання церков; 2) відкриття та утримання училищ; 3) внески на покращення якості медичного обслуговування тощо [6, 18зв].

Аналіз натуральних та грошових селянських повинностей свідчить про недосконалість податкового законодавства Російської імперії у другій половині XIX століття. Маючи в собі значну кількість суперечливих моментів, прорахунків, невідповідності реальним потребам тогочасного села, повинності, та й загалом вся податкова політика, потребувала реформування. Зокрема, про наявність таких прорахунків свідчить аналіз повітових звітів, що надсилалися до Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства [6]. Слід зауважити, що зазначені матеріали введені до наукового обігу вперше.

Так прорахунками у мирських повинностях ми вважаємо:

1) серед загальної кількості мирських грошових повинностей існували "транспортні видатки сільських посадових осіб у службових справах" [6, 19]. Однак службові обов'язки сільських старост та писарів (окрім збірників податків, витрати на яких передбачені іншою статтею), виконувалися ними переважно в межах населених пунктів, в яких вони проживали, отже, цих витрат, на нашу думку, можна було б уникнути;

2) сумнівною видається необхідність статті видатків "на бланки книги та газети" [6, 19зв], сума якої в різні часи коливалася від 5316 крб. до 8290 крб. по Київській губернії, оскільки "витрати на канцелярські матеріали" передбачалися окремою статтею [6, 11зв];

3) аналізуючи відомості про видатки по Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторству, слід зазначити, що складалися вони досить ретельно, включали в себе практично всі багатогранні аспекти тогочасної системи оподаткування та відбування тих чи інших повинностей. Однак в опрацьованих відомостях, звітах, розписах, звітах губернаторів ми жодного разу не зустріли економічного обґрунтування того чи іншого податку, не висловлювали губернатори й пропозицій щодо скасування або ж їхнього зменшення, або зміни терміну відбування повинностей. Так, наприклад, серед мирських повинностей мала місце графа "непередбачені витрати", видатки на які в період з 1883-1885 рр. коливалися від 28430 крб. до 43024 крб. [6, 12]. Зважаючи на досить детальний розподіл повинностей серед усіх сфер діяльності сільської общини, залишається незрозумілою мета використання такої значної суми.

Дискусійним залишається питання пропорційності та доцільності розподілу значної кількості натуральних повинностей. Так, у більшості випадків їхній розподіл не обговорювався на сільських сходах, а відтак не було чітко визначено кількість робочих днів і послідовність їхнього відбування селянами, внаслідок чого деякі наведені у звітах цифри є необґрунтованими, або ж взагалі недостовірними.

Так, наприклад, на наш погляд, не було потреби у відбуванні селянами понад 13000 кінних робочих днів для організації варти у своєму селищі, оскільки можна було б розділити селище на дільниці для відбування цієї повинності пішими вартовими. Незрозумілою також є стаття "виконання повітових, сільських та суспільних потреб", яка містить від 4334 до 6262 кінних днів, оскільки у самому формулюванні зазначеної статті не визначено предмет цієї повинності. Не логічною, на наш погляд, є стаття "перечищування та пересушування запасного хліба", на яку припадало від 48 до 1361 кінних днів, тоді як очевидно, що для відбування цієї повинності застосування коней не потрібне [6, 11].

Провідний економіст XIX ст. М.Бржеський писав про те, що нерівномірно розподілені натуральні повинності мають кріпацький характер і фактично є пережитком дореформеної епохи [7, 22].

У другій половині XIX ст. змін зазнали не лише податкове законодавство, а і податкова система. Так, якщо у 1867 р. надходження від податків, що не мали станового характеру, тобто припадали на всі верстви суспільства становили 22,2 млн. крб., або – всіх прямих податків, то вже у 1877 р. – 43,4 млн. крб., або 1/3, у 1887 р. – 78,7 млн. крб., а у 1897 р. – 97,7 млн. крб. З наведених вище даних зрозуміло, що в результаті здійсненої Х.Бунге податкової реформи, з податкової системи було виключено 90,6 млн. крб., що припадали виключно на селян, і збільшено на 54,3 млн. крб. обкладання всіх прошарків суспільства у відносній відповідності до їхньої платоспроможності. Однак ці перетворення лише змінили структуру прямих податків і зовсім не свідчать про полегшення податкового тягаря для селян. Слід зазначити, що оброчний податок з державних селян не було ліквідовано, а фактично трансформовано у збільшеному вигляді у викупні платежі, які офіційно не відносили до податків. Окрім цього і поміщицькі селяни також були залучені до викупної операції, видатки на яку значно перевищили подушні збори [8, 225].

Однією з причин обтяжливості натуральних повинностей та прямих податків для селян Російської імперії у другій половині XIX ст. були податкові пільги, що надавалися благодійним організаціям, навчальним та науковим закладам, деяким державним установам, а також майну, яке використовувалося для благодійних цілей. Фактично ці податки перекладалися державою на інші стани суспільства [9, 221].

Наступним фактором складного становища селян були зловживання, прорахунки та несправедливе обрахування селян в процесі збору податкових платежів. Основна причина цього полягала у недостатньому забезпеченні кваліфікованими кадрами, збірники податків досить часто були не- або малограмотними, значна частина з них не вміла рахувати та писати, тому

змушені були звертатися до повітових писарів, яких постійно не вистачало. Крім цього, наявні випадки, коли збірники податків, користуючись неграмотністю селян, навмисно збільшували суму, включаючи до неї свої платежі, таким чином селяни були беззахисними перед свавіллям чиновників, а звернення до суду для вирішення зазначених вище проблем були поодинокими і рідко результативними [10].

Таким чином, аналіз повітових звітів Канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернаторства свідчить, що тогочасна система відбування натуральних повинностей потребувала ретельного доопрацювання, а податкова система вимагала подальшого удосконалення.

1. *Пешехонов А.В. Экономическое положение крестьян в пореформенное время. – М., 1911.*
2. *Погребинский А.П. Очерки истории финансов дореволюционной России. – М., 1954.*
3. *Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60-70 гг. XIX в.). – Л.: Наука, 1972.*
4. *Ананьич Н.И. К истории податных реформ 1880-х годов (Введение дополнительных сборов к промысловому налогу: 3-процентного и раскладного). // История СССР. – 1979. – № 1-2.*
5. *Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – К., 2001.*
6. *Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 276.*
7. *Бржеский Н. Натуральные повинности крестьян и мирские сборы. – Спб., 1906.*
8. *Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацило М.К. История налогов в России (IX – начало XX века). – М., 2006.*
9. *Захаров В.Н., Петров Ю.А., Шацило М.К. История налогов в России (IX – начало XX века). – М., 2006.*
10. *Скибинский М.А. Крестьянское мирское хозяйство, мирские капиталы, денежные сборы и взыскания, продовольственные запасы. – Спб., 1895.*

О.А. Буравський

СИСТЕМА ОРЕНДНИХ ВІДНОСИН У ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Дослідження змін в аграрній сфері в другій половині XIX – на початку XX ст. привертає велику увагу істориків. У цьому контексті науковий інтерес має проблема особливостей земельної оренди в землеволодінні Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні. В українській історіографії вона не знайшла належного наукового висвітлення, за винятком окремих фактів, наведених у дисертації Е.О. Зваричука [1]. Метою представленої роботи є аналіз орендних відносин в землеволодінні Римо-Католицької церкви на Поділлі у другій половині XIX ст., зокрема, між римо-католицькими священиками та державними установами. Джерельною основою статті стали нові архівні документи про порушення представниками католицького кліру законодавства російського самодержавства щодо обмеження оренди землі.

На сьогодні залишається недослідженою система орендних відносин у землеволодінні Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні, особливо після впровадження столипінської аграрної реформи, їх механізм та реалізація в тодішньому суспільстві.

Розглядаючи господарське становище Римо-Католицької церкви на Правобережній Україні другої половини XIX ст., необхідно зазначити, що католицькі священики вдавалися до таких способів одержання доходів, як здача костьольної землі в оренду.

Так, у Подільській губернії, у м. Кодим, ксьондз Шимбарський, незважаючи на урядову заборону, здав в оренду 30 дес. орної землі. Його дії стали відомі губернській владі. Місцевий землевпорядник попередив священика про їх незаконність. Тоді Шимбарський передав право на користування землею місцевим поміщикам Хоментовським, які згодом підписали угоду про обробіток землі з євреєм Штульцманом, котрий роздав її місцевим селянам. Губернські чиновники, з'ясувавши обставини справи, усунули ксьондза з посади на півроку й перевели до одного з капуцинських монастирів Волинської губернії.

Замеховецький костьол здав в оренду 2 дес. 1730 сажнів орної землі селянам, а Ямпільський костьол – поміщику Бібловському, Гранівський костьол, надаючи оренду на 60 дес. орної землі, щорічно отримував 120 руб.

На правах оренди одержували земельні ділянки римо-католицькі священики від державних установ. 3 січня 1862 р. було підписано угоду між Кам'янецьким кармелітським монастирем та подільською палатою державного майна, за якою перший отримував 103 дес. орної землі [1, 88, 79, 82].

Орендні відносини особливо стали динамічними після впровадження столипінської аграрної реформи.

На Волині римо-католицькі священики здавали свої земельні ділянки на досить вигідних для них умовах. Наприклад, у рапорті Володимир-Волинського декана від 15 жовтня 1912 р. зазначалось, що проект контракту для Коритницького костьолу є вигідним, оскільки земля, яка здавалася на три роки селянину А. Петровському, не приносила ніякої користі, бо не оброблялася й заросла чагарниками. У документі передбачалось, що за розкорчування й утримання ділянки в належному вигляді А.Петровський звільнявся від сплати за землю. Якщо орендар не виконував цих умов або частково виконував, то відповідав своїм майном і позбавлявся права на користування землею [2, 2-4, 7].

Здавали земельні ділянки також під будівництво. Зокрема, настоятель Володимир-Волинського приходського костьолу ксьондз А. Тарпогурський уклав договір із дворянином Л. Шуровським, за умовами якого на орендованій землі буде споруджено двоповерховий будинок із торговельною лавкою; орендар мав сплачувати костьолу по 25 руб. протягом дванадцяти років. Після закінчення терміну оренди будинок без

компенсації витрат орендареві на будівництво переходив у власність костьолу [3, 5 зв., 6].

Важливо підкреслити, що Луцько-Житомирська Римо-Католицька Духовна консисторія ревно оберігала церковне землеволодіння й затверджувала проекти контрактів, що були особливо вигідні для римо-католицьких священиків, та вносила зауваження до них. Так, у протоколі засідання Луцько-Житомирської Римо-Католицької Духовної консисторії було зроблено поправку до проекту документа про оренду ділянки землі, який був укладений між настоятелем Турійського приходського костьолу та міщанином І. Мессером. Зокрема, зазначено: у п. 4 договору після слів "очистити від очерету землю" потрібно поставити вимогу до орендаря "протягом десятиденного терміну" [4, 2-4].

Особливістю римо-католицького землеволодіння були хутори, які здавалися селянам також на правах оренди. Так, Луцько-Житомирська Римо-Католицька Духовна консисторія 23 липня 1913 р. затвердила проект контракту про здачу в оренду хутора, який належав Уланівському костьолу в Литинському повіті Подільської губернії, селянам Малочернявської волості Бердичівського повіту Київської губернії Антону та Феліксу Залевським на дванадцятирічний термін з оплатою 14 400 руб. Крім орендної плати, зазначеної в контракті, орендарі повинні щорічно безкоштовно давати настоятелю Уланівського костьолу ксьондзу Шептицькому 120 пудів вівса, 100 пудів озимої та ярої пшениці (по 50 пудів кожної), вісім возів озимої й чотири ярої соломи, п'ятсот пудів бурякового жому й двадцять возів бурякової гички. Умови договору також передбачали господарське ставлення орендарів до землі. Вони зобов'язані були щороку підживлювати кожну десятину гноєм не менш ніж 120 великих возів. Гній на полі повинен бути добре переораний. Після закінчення терміну контракту орендарі передавали настоятелю костьолу виорані 2 поля пшениці, 2 поля конюшини, 2 поля під ячмінь та овес і одне поле глибокої оранки під картоплю [5, 2; 3, 4, 6 зв.].

Потрібно зауважити таке: якщо траплялися випадки негосподарського ставлення до землі, настоятель костьолу порушував судову справу. Так, настоятель Хабенського костьолу Радомишльського повіту Київської губернії подав позов до Житомирського окружного суду про вилучення костьольної землі з користування в міщанина Моргульця, який після закінчення терміну договору не захотів очистити орендовану ділянку. Настоятель просив Луцько-Житомирську Римо-Католицьку Духовну консисторію видати йому посвідчення на право заключати орендні договори на костьольну землю терміном не більше року [6, 1-5].

Укладали контракти з римо-католицькими монастирями й представники польської магнатерії. Настоятель Ізяславського Бернардинського монастиря ксьондз В. Громадський на вигідних умовах здав в оренду на дванадцять років графу Й. Потоцькому водяний млин, за який граф щороку сплачував 800 руб. Крім того, орендар зобов'язувався щорічно за свій рахунок здійснювати ремонт млина, верстатів, греблі та доріг, а також здати їх після закінчення терміну в належному вигляді [7, 1-4].

Особливі умови вирізняли орендний договір, що був укладений між настоятелем Мястківського римо-католицького костьолу Ольгопільського повіту Подільської губернії та селянином цього ж повіту Платоном Трачем. У контракті зазначалось, що орендар зобов'язувався підживлювати землю гноєм або мінеральними добривами, але не мав права передати землю в оренду іншій особі без відома й згоди настоятеля костьолу, сіяти на ній цукровий буряк для заводів. У договорі були визначені права орендаря: він мав переваги перед іншими на укладання нового контракту на цю ділянку землі [8, 4-5].

Римо-католицькі костьоли укладали вигідні контракти як з фізичними, так і юридичними особами. Настоятель Смілянського костьолу здав в оренду поштово-телеграфному відомству на дванадцятирічний термін із оплатою 1600 руб. щорічно дерев'яний будинок на 13 кімнат із флігелем під розміщення поштово-телеграфної контори в м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії [9, 1, 3].

Варто зазначити, що на початку XX ст. у зв'язку із зростанням на ринку попиту землі, орендна плата значно збільшувалася, це викликало невдоволення орендарів. Так, мешканці м. Лисянки Звенигородського повіту Київської губернії надіслали скаргу до Луцько-Житомирської Римо-Католицької Духовної консисторії на настоятеля Лисянського римо-католицького приходу, який збільшив їм плату за орендовану землю вдвічі. Розглянувши її, консисторія прийняла рішення не на користь заявників, зазначивши, що попередня ціна на землю не відповідала тогочасним цінам у м. Лисянці, а тому вартість землі в місті під торговельні лавки зросла. Отже, збільшення настоятелем орендної плати не обтяжливе для орендарів і не повинно бути приводом для висловлювання невдоволення та нарікань із їх боку. Унаслідок цього К. Манський, Ш. Халєв, Я. Гудзь і М. Зільбергер, які відмовились укладати новий контракт, були виселені настоятелем із костьольної землі, яку вони орендували впродовж двадцяти років [10, 1, 6, 7].

У висновку зазначимо, що римо-католицькі костьоли здавали свої земельні ділянки в оренду на досить вигідних для них умовах. Луцько-Житомирська Римо-Католицька Духовна консисторія затверджувала проекти контрактів, вносивши поправки, які відповідали інтересам римо-католицьких священиків. А державні установи надавали в оренду земельні ділянки Римо-Католицькій церкві не на вигідних пропозиціях. Згідно з контрактом, від орендарів вимагалося господарського ставлення до землі, а хто його не дотримувався, був позбавлений права на користування землею.

Об'єктом орендних відносин були костьольні земельні ділянки, хутори, млини, будинки тощо. Контракти з настоятелями костьолів найчастіше

укладали селяни, міщани, дворяни, представники польської магнатерії, а також юридичні особи.

1. *Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку XX ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти. – Дис. ... канд. істор. наук – 07. 00. 01. – Кам'янець-Подільський, 2005.*
2. *Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 50.*
3. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 28.*
4. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 52.*
5. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 66.*
6. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 64.*
7. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 77.*
8. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 78.*
9. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 55.*
10. *ДАЖО. – Ф. 178. – Оп. 2 (т. 1). – Спр. 20.*

І.В. Довжук,
К.С. Гусс

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО РОБІТНИЦТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Сучасний період розвитку України характеризується глибокими зрушеннями в економіці, політиці, соціальній сфері, що потребує переосмислення багатьох проблем сьогодення, зокрема, переходу до ринкової економіки, створення і вдосконалення різних форм власності, докорінної зміни виробничих відносин. Для вирішення нагальних проблем сільського господарства особливо значимим є врахування уроків минулого. Виникає необхідність наукового пошуку та нового осмислення аграрної історії України як складової суспільно-цивілізаційного розвитку.

Вивчення сільського господарства визначається його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Тому метою і завданням статті є висвітлення тих етапів розвитку аграрного сектора, які характеризувалися значними трансформаціями, призвели до суттєвих змін не лише у сільському господарстві, а й у соціально-економічній сфері в цілому. У цей період на українських землях слідом за європейськими державами було проведено аграрні реформи, які стосувалися ведення сільського господарства, його організації, соціально-економічних процесів на селі. Не менш важливим фактором, що надавав аграрним відносинам політичної специфіки, було посилення процесу урбанізації, яка в Україні мала свої характерні особливості.

Предметом є джерела формування індустріального робітництва Півдня України.

Окремих сторін цієї проблематики у своїх працях торкались К. Воблий [1] та Т. Лазанська [2]. Темпи розвитку капіталістичної системи ведення господарства, процес перерозподілу земель в Україні, поширення серед сільського населення так званого заробітчанства в другій половині XIX – початку XX ст. досліджено М. Яворським [3]. У дослідженні І. Гуржія [4] проаналізовано сільськогосподарське виробництво в Україні в 60-90-х роках XIX ст. Питання розвитку сільського господарства та кризову ситуацію наприкінці XIX ст. в Росії розглянуто у праці Н. Єгіазарової [5]. Велика увага розвитку сільського господарства України приділяється в "Истории Украинской ССР" [6].

Наприкінці XIX ст. українське народне господарство увійшло в систему світового капіталістичного господарства. Створення розгалуженої мережі залізниць, поява розвиненої важкої індустрії, тісний зв'язок із зовнішнім ринком через вивіз хліба, хоч і повільна, але неухильна інтенсифікація і машинізація сільського господарства означали цілковитий курс на модернізацію економічного устрою, на зразок західноєвропейського. Свій зв'язок зі світовою економікою Україна здійснювала через жваву торгівлю хлібом, завоювання світових цукрових ринків. Такий стан, як зазначав видатний дослідник-економіст К. Воблий, "прискорював і заохочував вщеплювання капіталізму в українське народне господарство". На заваді подальшому економічному зростанню України, власне і цілої імперії, більш повноцінному інтегруванню їх у світову економіку стояли пережитки в аграрному секторі економіки, державній надбудові та загальному колоніальному характері політики імперського уряду. Намагання підкорити процес розвитку капіталізму завданням збереження політичного лідерства і привілеїв поміщиків, непродуктивні витрати на утримання віджилої правлячої верхівки, поміщицького землеволодіння, опіка і пряма допомога неспроможним підприємствам, переважання політико-ідеологічних міркувань над економічною доцільністю стримували загальне індустріальне зростання України [2, 65].

Після аграрної реформи 1861 р. патріархальне господарство поступово руйнується. На селі з'являються соціальні групи: сільська буржуазія і сільські робітники із землею або без неї. Між ними існував прошарок середніх селян. В Україні цей прошарок у порівнянні з Росією був численним і так само економічно нестійким. Розшарування селянства привело до появи категорії людей, які зовсім не мали джерел для існування і поповнювали армію промислових робітників.

У результаті реформи селянське землеволодіння значно зменшилося: на Лівобережжі – на 42,6 %, на Правобережжі – на 50,5 %, у Південній Україні – на 58,9 %.

Грабіжницький характер реформи, розширення товарно-грошових відносин на селі приводило до обезземелення значної кількості селян. Зменшувалася частка душового наділу. Протягом 1880-1900 рр. розмір надільної землі на ревізьку душу скоротився з 2,5 до 1,7 десятини. На ринку землі встановлювалися високі ціни, недоступні для більшості селян. До того ж ціни постійно зростали [7, 243].

Прогресуюче обезземелення, знищення індивідуальних господарств зумовили появу надлишків робочої сили в аграрному секторі та розвиток підприємництва.

Реформа 1861 р. привела до щонайгострішої аграрної кризи, масових голодувань селянства, до їхнього зубожіння і пролетаризації. Почалася поголовна втеча селян із сіл в міста та інші промислові центри. Наприкінці XIX ст. менше половини всіх селянських дворів не мали необхідних засобів для господарювання і жили в основному завдяки продажу

своєї робочої сили. Саме ці розорені і вкінець зубожілі російські й українські селяни масами приходили на заводи й шахти промислового Півдня, поповнюючи ряди робітництва [8, 43].

Швидкий розвиток капіталізму в промисловості й сільському господарстві Півдня України, порівняно невелика заселеність краю та брак робочої сили сприяли тому, що, починаючи з 60-х років XIX ст. туди у пошуках роботи прямувало багато сільськогосподарських робітників з густонаселених губерній Центральної Росії і України. Значна кількість робітників наймалася на промислові підприємства Донбасу й поступово там осідала.

Посилений розвиток в Україні у 70-90-і роки XIX ст. гірничої і гірничозаводської промисловості, міст, залізниць привертав усе більшу кількість робітників. Унаслідок цього з величезної маси чисто землеробського селянського відходу поступово виділився і неземлеробський промисловий відхід [9, 84].

Становлення пролетаріату відбувалося нерівномірно: найбільш помітно – у провідних галузях виробництва, менш інтенсивно – у другорядних. За даними офіційної фабрично-заводської статистики 1891 р., 22,5 тис. робітників працювали на металообробних і машинобудівних підприємствах. Ускладнення галузевої структури пролетаріату проявилося також у постійному зростанні частки тих, хто працювали на підприємствах фабрично-заводського типу.

У кінці XIX ст. формуються нові загони пролетаріату – гірничий і транспортний. Разом з робітниками металургійних підприємств шахтарі налічували в 1890 р. 68,9 тис. осіб. Серед них найбільшу кількість становили гірники копалень, залізорудних та марганцевих рудників.

Концентрація виробництва супроводжувалася концентрацією робочої сили. Високим ступенем концентрації пролетаріату відзначалися підприємства фабрично-заводського типу в металургії, рейкопрокатному й чавуноплавильному виробництвах – 766 робітників у середньому на одне підприємство [10, 142]. Отже, у процесі технічного перевороту простежується тенденція до зростання питомої ваги великих підприємств зі значною кількістю робітників. Ще однією важливою тенденцією став відрив основної маси пролетарів від землі й підсобного господарства.

Від 44 до 55 % становила частка постійних робітників на металургійних заводах Півдня. Зайняті протягом року пролетарі переважали у металообробній та текстильній промисловості Лівобережжя.

Підприємці були зацікавлені у формуванні нового типу робітника – відірваного від землі, без додаткових заробітків, кваліфікованого, "спадкового". Складність технологічних процесів і техніки, що використовувалися у виробництві, вимагала спеціальної підготовки, оволодіння певним обсягом знань та навичок, а значить, кадрової стабільності. Витрачаючи кошти на підготовку кваліфікованих робітників, власники підприємств прагнули якомога довше експлуатувати таку робочу силу.

Становище індустріальних робітників України було важким. Позбавлені власності, вони змушені були продавати свою силу і навички на умовах, вигідних капіталістам. Дещо легше жилося тим робітникам, які не втратили зв'язків із селом або мали присадибні ділянки, підсобне господарство. Але з часом таких ставало дедалі менше [10, 142].

З подальшим розвитком промисловості, посиленням капіталістичної експлуатації росло використання низькооплачуваної жіночої праці. Жінки виконували переважно допоміжні роботи. На шахтах вони працювали в основному на поверхні, вибірці порожньої породи й сортуванні вугілля, відкатці й вантаженні вагонів та ін. Одиничними були випадки використання жіночої праці безпосередньо під землею, у забої. Невисокий у цілому по вугільно-металургійній промисловості відсоток низькооплачуваної жіночої праці не виключав його широкого використання на окремих, головним чином, великих підприємствах.

Діти робітників і селян, яких тільки крайня потреба приводила на шахти Донбасу з відома, а іноді й під безпосереднім тиском адміністрації навмисно завищували свій вік, обходячи тим самим діючі з 80-90-х років фабричні закони, що забороняли використання дитячої праці на підземних і нічних роботах. Підлітки працювали в шахтах коногонами, лампоносами, тягальщиками, на вибірці пустої породи. Особливо поширеною, специфічно дитячою професією була робота "дверничних хлопчиків", що регулювали притік повітря в шахтах. Робота ця, на перший погляд, така проста і легка, була постійним джерелом дитячих хвороб, що нерідко мали смертельний результат. Причина – постійні протяги [8, 44].

Безпосереднім результатом масового втягнення в промисловість жінок і дітей було значне здешевлення праці чоловіків, витіснення їх з промисловості і зростання безробіття серед чоловічого робітничого класу. Жіноча і дитяча праця була вигідною підприємцям. Виконуючи часто ту ж саму роботу, що й чоловіки, жінки й діти одержували вдвоє і втроє меншу заробітну платню і вважалися більш "спокійним елементом". Це погіршувало економічне становище робітничої сім'ї. Щоб проіснувати, робітник мусив не тільки сам працювати більше, ніж раніше, а й продавати підприємцям робочу силу своєї дружини та дітей [11, 430].

Відсутність законодавчої бази, якою б регулювалися взаємини між працею і капіталом, соціальні питання відкривали широкі можливості для граничної експлуатації найманих робітників. Фабриканти і заводчики мали необмежене право експлуатувати й карати своїх робітників. Особливо сваволя хазяїв проявлялася на вотчинних мануфактурах. На цих підприємствах панував позаекономічний примус, тривалість робочого дня сягала 13-14 і навіть 15 годин.

Форми і види заробітної платні у дореформений період були різноманітними: річна, сезонна, місячна, поденна, погодинна й відрядна. Платили робітникові за це грошима і продуктами. Жили і працювали вони у досить тяжких умовах, за повної відсутності техніки безпеки [12, 58].

Тривалий робочий день, постійна інтенсифікація виробничого процесу, відсутність елементарних засобів безпеки були основними причинами травматизму й смертності в промисловості. Особливо ризикованою вважалася праця гірників, які гинули від незадовільного обладнання шахт, вибухів газів, затоплення забоїв водою тощо. Дуже гостро стояло

питання про охорону здоров'я робітників. Закон 1866 р. про медичну допомогу багатьма підприємцями практично ігнорувався. Наприклад, на шахтах Донбасу до 90-х років майже не було лікарень та постійних лікарів. Лише у 1893 р. з'явилася постанова, яка в обов'язковому порядку вимагала організовувати медичну допомогу на гірничих підприємствах [10, 146].

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що пореформена доба стала періодом бурхливого, хоча й стрибкоподібного розвитку капіталізму в Російській імперії. У цих умовах Україна перетворилася на один з найпривабливіших регіонів для інвестицій капіталів, оскільки тут можна було порівняно легко отримувати великі прибутки.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася величезними змінами в економіці та виробничих відносинах. Ліквідація кріпосного права у Російській імперії дала поштовх капіталізації виробництва, розвитку підприємництва й формуванню нової суспільної верстви – пролетаріату. Зростаючі масштаби індустріального виробництва потребували дедалі більшої кількості робочих рук, які давало село. В Україні цей процес відбувався також завдяки міграції з інших куточків імперії. Швидкими темпами зростала питома вага вугледобувної, машинобудівної (особливо сільськогосподарського машино-будування), металургійної галузей. Однією з вагомих рис економічного розвитку України пореформеної доби стало формування важкої індустрії і видобувної промисловості.

Розвиток товарного виробництва, спеціалізація окремих районів на випуску певної продукції, упровадження нових технологій і техніки прискорювали формування пролетаріату. Унаслідок взаємодії ряду соціально-економічних факторів населення в промисловому секторі економіки набувало сукупності ознак, що перетворювало його на специфічну суспільну верству.

1. *Воблий К.Г. З історії російсько-української цукрово-бурякової промисловості на Україні. – Т. 2.*
2. *Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999.*
3. *Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Полтава, 1925. – Вип. 2.; Вип. 3.*
4. *Гуржій І. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х років XIX ст. – К., 1968.*
5. *Егиазарова Н. Аграрный кризис конца XIX века в России. – М., 1959.*
6. *История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 5.*
7. *Економічна історія України / М.О. Уперенко, Е.А. Кузнєцов та ін. – Х., 2005.*
8. *Гусс К.С. До проблеми формування промислового пролетаріату Донбасу у пореформений період // Історичні записки: Збірник наукових праць. Вип. 13. – Луганськ, 2007.*
9. *Развитие металлургии в Украинской ССР. – К., 1980.*
10. *Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003.*
11. *Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. – Т. 2. – К., 1962.*
12. *Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні. – К., 1969.*

І.С. Дружкова

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ СЕЛЯНСЬКОГО ПОЗЕМЕЛЬНОГО БАНКУ ПОЧАТКУ XX ст.: ЗАВДАННЯ В УМОВАХ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ТА ЇХ ВТІЛЕННЯ

Мабуть жодна з кредитно-банківських установ, що існували в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст., не викликала такого жвавого обговорення у суспільстві, не зазнавала такої гострої критики з боку сучасників, а з часом і науковців. Однак парадокс полягає у тому, що закладу присвячені численні публіцистичні роботи, наукові статті, монографії і при цьому в діяльності Селянського поземельного банку ще досі залишається дуже багато білих плям.

На Півдні України в кінці XIX – на початку XX ст. серед банківських установ, що мали важливий вплив на розвиток сільського господарства регіону, провідне місце посідав Селянський поземельний банк.

Тому майже одразу після появи відділень банку в цьому регіоні з'являються розвідки, де оцінювалася його діяльність. Так, вже в 1884 р. в "Одеському віснику" була надрукована стаття представника земства С. Кузнецова, де наголошувалося на тому, що заклад практично не працює. Особливо нищівної критики зазнала діяльність Катеринославського відділення банку за намагання зробити надання позики справою швидше адміністративною, ніж комерційною.

Серед сучасників прихильники надання селянам допомоги для придбання землі помічали лише повільний розвиток операцій цієї установи, а їх опоненти, навпаки, твердили, що здійснювані банком заходи шкідливі для сільського господарства в цілому. Майже кожен автор мав власні погляди щодо цілей, завдань та організації роботи банку [1].

За радянських часів з'явилося набагато менше робіт, спеціально присвячених діяльності Селянського поземельного банку, порівняно з попереднім періодом. У 1920-30 рр. з'являється низка праць з аграрної історії Півдня України, що переважно друкувалися в "Записках" Одеського наукового товариства при Українській Академії Наук (голова М.Слабченко). У цих статтях спектр оцінок діяльності банку коливався від негативних до вкрай негативних [2]. В 1959 р. побачила світ монографія В. Вдовіна, що була присвячена діяльності Селянського поземельного банку до реформи закладу у 1895 р. Діяльність банку оцінювалася в цілому негативно. Робота має неабияку цінність завдяки використанню широкого пласту архівних матеріалів та мемуаристики, але, на жаль, це не завадило автору прийти до суперечливих висновків [3].

У пострадянській історіографії в Україні та країнах СНД почали з'являтися перші спроби неупередженого погляду на діяльність Селянського поземельного банку в кінці XIX – початку XX ст., в тому числі й у зазначеному регіоні [4].

Однак дослідників в основному цікавила зовнішня діяльність банку, спрямована на виконання його мети – забезпечення селян землею. Фактично поза межами досліджень залишалася організація установи, її внутрішня структура. Замало уваги приділялося аналізу кадрового складу банку та його відділень.

Метою пропонованої статті є висвітлення часткової історії Селянського поземельного банку. Завдання полягає у дослідженні впливу індивідуального чинника на прикладі Одеського відділення банку. Будь-яка складна за організацією установа залежить від того наскільки чесними, порядними, професійними будуть її працівники, кредитно-банківських закладів це торкається в першу чергу.

Об'єкт дослідження – історія Одеського відділення Селянського поземельного банку.

Предмет дослідження – система адміністративно-правового регулювання діяльності зазначеного банку.

Як відомо, Селянський поземельний банк був заснований 10 квітня 1883 р. Одними з перших в Російській імперії з'явилися відділення Селянського поземельного банку у Катеринославській (10 травня 1883 р.) та Херсонській губернії. Останнє було відкрите 28 травня 1883 р. й знаходилося в Одесі. На 1891 р. в Херсонській губернії було надано 4 позики 161 домовласнику на суму 65 тис. крб., що становило 66 % від вартості землі. По всьому Новоросійському краю було надано 8 позик для 292 домовласників на суму 124 тис. крб., що становило 67 % від вартості землі [5].

З моменту заснування діяльність банку обмежувалася наданням позик заможним селянам під заставу куплених земель. У 1895 р. після запровадження нового статуту спектр його функцій значно розширився. Замість двох існуючих термінів надання позик, а саме: 24,5 років та 34,5 років, встановлювалося 5 термінів. Управління справами Селянського поземельного банку було покладено на керуючого Дворянським банком. Головне нововведення полягало в тому, що місцеві відділення отримали права купувати землі приватних власників за власні кошти. Але розмір цього фонду Селянського банку у 1882-1905 рр. був незначним.

Наприкінці 1905 р. Селянський банк перетворився на один із головних важелів втілення "Столипінської реформи". За законом від 3 листопада 1905 р., цей заклад отримав право надання широкого спектру іпотечних послуг, ведення посередницької діяльності, використання замість грошей власних цінних паперів. Крім того, йому були передані значні площі казенних та удільних земель. Все робилося для того, щоб головними користувачами цієї сфери послуг, згідно з існуючим законодавством, стали малоземельні та безземельні селяни.

За призначенням іпотечні операції Селянського банку поділялися на чотири категорії: 1) під заставу придбаної у банку землі; 2) під заставу ділянки, що перейшла до селян при посередництві банку; 3) під заставу власної землі; 4) під заставу громадського наділу. Термін повернення був обмежений 12, 18, 28, 41, 55,5 роками. При цьому, якщо селяни-одноосібники мали змогу отримати позики у розмірі 95 % від вартості заставленої землі, то товариства – 80 %, а сільські громади – 60 %. Отримання необхідної суми першими двома категоріями клієнтів відбувалося з дозволу місцевого відділення, а останньої – лише за рішенням Ради Селянського банку або особисто міністра фінансів.

Відділення Селянського поземельного банку часто існували під одним дахом та управлінням з відділеннями Дворянського банку. В Одесі відділення Державного дворянського й Селянського поземельного банків знаходилися за однією адресою (Барятинський провулок, буд. № 2) і перебували під єдиним керівництвом [6]. У 1914 р. відділення Селянського поземельного банку переїхало до нового будинку, що був побудований за проектом архітектора Ю.М. Дмитренка (вул. Маразліївська, буд. № 34-а).

Напередодні "Столипінської реформи", внаслідок високого рівня розвитку аграрного капіталізму, Селянський банк був не єдиним закладом, що обслуговував земельний ринок на Півдні України. Крім нього, на території регіону діяли відділення Державного, Дворянського, Земського Херсонської губернії, Бессарабсько-Таврійського, Азово-Донського та інших банків, а також велика кількість дрібних іпотечних товариств.

Згідно "Адрес-календаря Одеського градоначальства на 1905 рік" керівником відділень Селянського поземельного й Дворянського земельного банків був статський радник О.Р. Орловський, бухгалтером – титулярний радник В.М. Смирнов, що мешкав у цей період по вул. Ніжинській, буд. 5 [7, 356].

Однак у 1906 р., як грім серед ясного неба, до Санкт-Петербурга прийшла телеграма з Одеси – в одеському відділенні Селянського поземельного банку, згідно з даними керуючого О.Р. Орловського, були виявлені підроблені казначейські талони по внесках платежів до банку. Одразу ж з'явилося припущення про можливість причетності до розтрати бухгалтера В.М. Смирнова, який не зміг пояснити появу підробок [8, 1].

Для вдалого проведення реформи було важливим будь-яке відділення, а тим більше таке велике як Одеське. Тому на приголомшливу новину відреагували дуже швидко та рішуче. Вже 12 серпня 1906 р. була відправлена телеграма-відповідь, в якій повідомлялося про склад комісії, яка мала розслідувати цю справу. До комісії увійшли: колезький радник старший контролер Державного дворянського земельного банку С.Ф. Чайчинський, молодший контролер титулярний радник І.І. Федоров, а також помічник бухгалтер першого розряду Й.Г. Мимейко [8, 3]. Робота комісії затягнулася. Так за відомостями "Адрес-календаря Одеського градоначальства на 1907 р." Й.Г. Мимейко все ще перебував в Одесі, мешкаючи по вул. Ремісничa, буд. 4. Він виконував обов'язки бухгалтера в Одеському відділенні Селянського поземельного банку [9, 106]. Незабаром виявилося, що цій комісії для розслідування знадобиться й бухгалтер. Оскільки у розтраті та підробці доказів, як виявилось, брав участь бухгалтер Одеського відділення В.М. Смирнов. Підозра також впала на артільника відділення І.П. Верзіліна [8, 15].

Додатково рада Селянського поземельного банку відправила 14 вересня 1906 р. у відрядження до Одеського відділення ще одного перевіряючого. Ним став член ради від Державного контролю дійсний статський радник А.В. Унтилов. Через короткий термін до ради Селянського поземельного банку була надіслана записка А.В. Унтилова, де він розкривав основні причини, які, на його думку, зробили можливою розтрату: "Ненормальное положение в Одесской конторе распространяется на Херсонскую та Бессарабскую губернию. Управляющий, видя, что не может положиться ни на кого, что совершенно не допустимо для такого крупного отдела и при прогрессирующем возрастании операций, а стало быть, и работы.

Управляющий столь ревниво оберегает свои прерогативы, и все мнения встречает как превышения их компетенции и встречает резким отказом". Фактично довідка далі ілюструє ситуацію, коли керуючий як Людовік XIV давав собі визначення як "відділення – це я".

Все це, на думку А.В. Унтилова, сприяло В.М. Смирнову, тим більше, що керуючий симпатизував бухгалтерові, оскільки той відповідав ідеалу працьовитої людини, яка весь час "в трудах". Крім того, дуже важливо, що не існувало чіткої регламентації прав й обов'язків кожного. Далі в документі зазначалося, що в 1903 р. розтрата в Ярославському відділенні Селянського банку відбулася через зміну в письмовому регламенті керуючим, а в даному випадку була відсутня будь-яка регламентація.

Після детального розслідування комісія встановила, що бухгалтер-шахрай викрадав кошти надіслані до банку поштою, не записуючи їх у книзі, немов би вони й не надходили до банку. За невчасні виплати була встановлена пеня, а далі маєток боржника виставлявся на продаж з торгів. Це було б катастрофою для бухгалтера, оскільки все б відкрилося після скарги селян-позичальників, земельні наділи яких потрапили у списки на продаж. Тому він уникав цього, і вносив перед публікацією про торги термінові платежі, викрадаючи для цього знову гроші з відділення по фальшивих талонах або переробляючи справжні талони. Ці платежі записувалися в прихід від неспроможних позичальників і маєток не потрапляв в публікацію про продаж. Фальшивих талонів було знайдено на суму понад 26 тис. крб., поштових переказів на 100 крб. у 1901 р., а на кінець липня 1906 р. залишилося на 3837 крб. Про зухвалість бухгалтера свідчило те, що йому вдалося "нагріти руки" навіть на справі продажу через банк селянам землі, що належала одеському градоначальнику генерал-майору Григор'єву [8, 40].

Такій зухвалості допомагало саме проведення реформи, оскільки в умовах переходу до індивідуального господарювання адміністрація банку враховувала всі більш-менш поважні причини невиконання селянами зобов'язань і протягом кількох років переносила ліквідацію угоди й винесення ділянки боржника на торги. Загалом на Півдні України до банку було повернено у 4 рази менше ділянок неспроможних покупців ніж в середньому по Російській імперії. Така ситуація характерна для всіх відділень регіону.

Результати нової ревізії Одеського відділення біли вражаючими. Перший раз були викрадені 20 крб. у 1901 р., згодом вдосконаливши техніку (було встановлено, що використовувалося ще декілька способів викрадення грошей) за 3 роки після чергової ревізії з відділення зникло 60 тис. крб. Загальна сума розтрати становила фантастичну суму – за 5,5 років 89 тис. крб.

Згідно з листуванням перевіряючих та ради Селянського поземельного банку проти бухгалтера було порушено справу згідно 354 й 362 статей з "Уложения про наказания…", проти І.П. Верзіліна за статтею 354, проти керуючого – статті 339, 351, 407, членів відділення – статті 339, 407.

На жаль, дослідницею не було знайдено відповідної кримінальної справи в Державному архіві Одеської області, тому подальшу долю героїв цієї розвідки можна лише припустити саме по статтях "Уложения о наказаниях…". Оскільки нам відома сума розтрати, зроблена бухгалтером В.М.Смирновим, та згідно з якими статтями його обвинувачували, можна зі значним ступенем ймовірності припусти, що його було заслано до Сибіру [10] .

Справа набула таких серйозних розмірів, то не дивно, що наступного року керівний склад зазнав суттєвих змін. В першу чергу керівником Одеського відділення Селянського поземельного і Дворянського земельного банків стає статський радник О.П. Сухотин. Для зменшення ймовірності повторення розтрат, штат збільшується. Так до нового бухгалтера О.І. Волхова були призначені ще 4 помічники бухгалтера, а кількість помічників діловода сягнула 6 осіб [11,143] .

Основне питання, яке цікавило керівництво Селянського поземельного та Дворянського земельного банків – куди ж поділися гроші? Саме вирішення цього питання було основним завданням старшого контролера Державного дворянського земельного банку С.Ф. Чайчинського, який провів ретельне розслідування. Однак жодних суттєвих успіхів в цій справі йому досягти не вдалося.

У своїх пояснювальних записках бухгалтер твердив, що зазначеними грошима, буцімто, покривалися аванси чиновникам, що служили в банку. Крім того, гроші пішли на ремонт відділення та окремі господарські витрати. С.Ф. Чайчинський дізнався, що В.М. Смирнов був членом партії правого напрямку, однак доказів, що гроші витрачалися на партію, не було знайдено.

Цікаво, що на думку С.Ф. Чайчинського, багатохто зі службовців відділення добре знали, звідки з'являлися гроші у В.М.Смирнова, проте вдавали з себе необізнаних. Вони брали в нього гроші "в рахунок" авансу і не віддавали, подібні "займи" становили до 3 тисяч. Крім того, хтось мав покривати злочини, на думку контролера. Постать І.П. Верзіліна у ролі співучасника відкидалась ревізором, через нерозвиненість та необізнаність артільника. Однак це не завадило С.Ф. Чайчинському запропонувати гроші на відшкодування збитків за діяльність І.П. Верзіліна та інших артільників узяти з артілі барона Штігліца, до якої вони належали.

Можна зробити висновок, що будь-яка сувора система адміністративно-правового регулювання діяльності банків пасує перед суб'єктивним фактором. Жорстка регламентація не приносить бажаних результатів, коли існують умови для невиконання правил. В такій ситуації виникають спроби обійти навіть досить щільно розроблене законодавство і часто-густо це вдається. Крім того, ревізори правильно вказували у своїх звітах на одну з основних причин, через які виникла сама можливість розтати – помилки або зловживання в сфері керівництва Одеським відділенням Селянського поземельного банку. Відкритим залишається питання чи був бухгалтер В.М. Смирнов попередником "великого комбінатора ", чи скоріше одним з угруповання шахраїв-спільників, і став радше жертовною твариною, яку віддали на заклання.

---

1. Кузнецов С.К. Крестьянский поземельный банк и его деятельность // Одесский вестник. – 1884. – № 80.; Пономарев Н.В. Крестьянский поземельный банк и значение его для народного хозяйства. – С.Пб., 1894.;

Семенов П.Н., Салтыков А.А. Крестьянский банк и будущность русского крестьянства. – С.Пб., 1907.; Гурьев А.Н. К реформе Крестьянского банка. – С.Пб., 1894.; Скалон В.Ю. Крестьянский поземельный банк и малоземелье // Новое слово. – 1906. – № 44-45.; Зак А.Н. Крестьянский поземельный банк 1883-1910. – М., 1911.

2. *Слабченко Т. До історії аграрних криз на Україні XIX ст. // Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – Одеса, 1927.; Невзорова О. Аграрне питання на Вкраїні після 1902 р. // Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – Одеса, 1927.; Погребинський О. Аграрна справа на Україні в світлі II Державної Думи // Записки Одеського наукового при У.А.Н. товариства. Секція соціально-економічна. Ч. 2. – Одеса, 1927.*
3. *Вдовін В.А. Крестьянский Поземельный банк 1883-1895. – М., 1959.*
4. *Проскурякова Н.А. Крестьянский поземельный банк // Отечественная история. – 1998. – № 3; Приймак О. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.). – Запоріжжя, 2002.*
5. *Новороссийский календарь на 1893. – Одесса, 1892. – Ч. 1 – 2.*
6. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1899. Отд. 5. – Одесса, 1898.*
7. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1905 г. – Одесса, 1905.*
8. *Російський державний історичний архів – Ф. 592. – Оп. 44. – Спр. 515.*
9. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1907 г. – Одесса, 1907.*
10. *Уложение о наказаниях уголовных и исправительных 1885 г. – С.Пб., 1899.*
11. *Адресс-календарь Одесского градоначальства на 1908 г. – Одесса, 1908.*

В.А. Дубінський

УСДРП ПРО ШЛЯХИ РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ У МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1907-1917 рр.)

Актуальність вивчення теоретичних основ поглядів представників УСДРП періоду початку XX ст. визначається їх важливим місцем у соціально-економічній історії України.

Після перевороту 3 червня 1907 року політична реакція та столипінська аграрна реформа визначили зміст і форми діяльності українських політичних партій, серед яких однією з найпотужніших залишалася УСДРП. У цей час в її складі сформувалася невелика група теоретиків, які розпочали інтенсивно переосмислювати досвід першої російської революції. На порядку денному залишалася проблема поєднання соціального та національного аспектів в українському національному русі. Соціальна складова, при цьому, розумілася ними як система заходів з розв'язання соціально-економічних проблем, серед яких важливе місце посідало аграрне питання. Так, в одному з друкованих органів партії читаємо: "Висвітлити сей процес світлом марксової ідеології, заналізувати його соціально-економічні підвалини, його хід, розвойові тенденції і ціль є першим завданням української соціалістичної думки" [1, 5].

Автор статті ставить за мету визначити на матеріалах УСДРП сутність аграрного питання.

Завдання: з'ясувати ставлення УСДРП до приватної власності, різних категорій власників і селян, кооперативної діяльності та сільськогосподарської освіти селян.

Об'єкт дослідження – діяльність УСДРП.

Предмет дослідження – погляди членів УСДРП на вирішення селянського питання.

Діяльність УСДРП у розв'язанні аграрного питання на початку XX ст. знайшла часткове відображення в історіографії. Найбільше зробили в цьому відношенні В. Головченко, Г. Касьянов і А. Павко. Однак публікацій, які б комплексно висвітлювали погляди українських есдеків щодо вирішення саме аграрних проблем у підросійській Україні, немає. Тому у даній статті робиться спроба на основі аналізу брошур, прокламацій і публікацій міжреволюційного періоду дослідити доробок УСДРП у розв'язанні аграрного питання в Наддніпрянщині.

Важливим здобутком української соціал-демократії цього часу вважаємо відхід частини представників партії (В. Садовський, Л. Юркевич) від класового підходу поділу нації на пролетаріат, селянство і буржуазію та використання понять "вищі, середні та нижчі класи". Зокрема, роблячи наголос на ролі середнього класу як важливої сили національного руху, Л.Юркевич зазначав: "Кооперація заможних селян становить таку економічну силу, що з нею рух українських націоналізаторів може твердо глянути в очі своїй будучині" [2, 5]. На необхідність працювати серед заможного селянства наголошував В. Садовський. Він визнавав можливість диференційованого підходу до різних верств сільського населення в культурно-просвітній роботі. Український соціал-демократ зазначав: "Звичайно для того, щоб національно-просвітницька робота серед цієї групи (заможних селян – В.Д.) могла дати певні наслідки, необхідно, щоб її господарський стан був гарний" [3, 5]. Ця ідея свідчила про те, що, з одного боку, сільський пролетаріат та незаможні селяни вже не були тією єдиною групою населення, на яку спиралися українські соціал-демократи, а з іншого – вони прагнули завоювати прихильність заможного селянства, яке було одним із джерел формування національної інтелігенції (отже, і партійного активу). Це визначалося аграрними змінами, що відбувалися в країні, та прагненням української соціал-демократії мати підтримку з боку цієї групи селян. Вищезазначена тенденція входила в суперечність з партійною програмою, яка незмінно відстоювала класові підходи.

Одночасно есдеки не відкидали необхідності проведення роботи серед інших верств суспільства. У часописі "Наш Голос" читаємо: "А перед національними партіями стелиться довгий і невідрадний шлях другорядної ролі та праці серед найтемніших елементів сільського і maximum дрібнопромислового міського робітництва" [4, 228]. Враховуючи те, що селянство є основою української нації, вони вважали: "…бо наше селянство, через антиукраїнську політику уряду, стоїть на найлучому культурному щаблі серед інших більших партій Росії" [5, 261]. Разом із тим, зважаючи на практично повну відсутність національної аграрної буржуазії, саме український пролетаріат мав "з'єднати національний момент з напрямком громадянського розвитку" і "виплекати міцну і пишну національну культуру" [5, 261]. У газеті "Слово" відзначались проблеми, з якими

стикались есдеки: "На селі, серед сільських класів, нам не вдавалось знайти елементів потрібних для утворення національної культури, елементів, цілком придатних для проведення просвітницької роботи" [5, 6].

Один із лідерів партії М. Порш, погоджуючись із В. Садовським щодо необхідності проведення культурно-просвітницької роботи, головну увагу звертав на "інтелігентний пролетаріат", тобто вчителів, фельдшерів, дрібних службовців, що не втратили зв'язок з тими селянськими і робітничими верствами, з яких вони вийшли. Лідером у боротьбі за національне визволення, на його думку, мав стати численний український пролетаріат. Однак така постановка питання не відповідала тогочасній соціальній ситуації в Україні (близько 85 % населення становило селянство). Відтак, ідея визвольної місії пролетаріату з гаслом його лідерства була явно недосяжною. Загалом же в українських соціал-демократів національна ідея була виразно підпорядкована класовій. На їх думку, якщо вона не зможе стати формою "вияву та оборони" життєвих інтересів трудящих, то і так залишиться "нікому не потрібною панською забавкою".

У новій суспільно-політичній ситуації соціал-демократи прагнули використовувати вже апробовану тактику боротьби. Л. Юркевич закликав: "Нам слід вернутися на старий – уторований ще РУП – шлях сільської роботи і хоч тепер ми не осягнемо тих успіхів, що осягала РУП, селянство увійшло тепер в свою міжселянську боротьбу. Страйк і примітивна, спеціально для нього утворена організація – се перший і необхідний стан на селі до наших політичних спілок" [6, 182].

У численних зверненнях та політичних статтях есдеків провідне місце займала оцінка Столипінської аграрної реформи. Зокрема, вони засуджували "канцелярський шлях" розв'язання аграрних відносин [7, 3]. Слабким місцем урядових реформ, на їхню думку, була незначна підтримка цих перетворень з боку селян. Члени партії вважали, що домогтися такої прихильності можливо тільки шляхом передачі землі селянам. "Замість передачі селянам культурної землі правительство мусить осушити панські болота, обводнити степи, одвести під пахоту вільні землі на далекій Півночі і роздати цю землю безземельним і малоземельним, – читаємо в часописі "Слово" [8, 9]. Есдеки знову ж таки висловлювалися за ліквідацію великої земельної власності, що, на їх думку, має бути пріоритетною складовою аграрної політики уряду. Вони писали: "Коли добре проведена земельна політика уряду могла, насамкінець, вирвати економічну силу з рук великих земельних власників і, таким чином, цілком знищити їхнє політичне панування, то навіть невпорядкована, неодмінно повинна була робити теж саме, хоч і не в великому масштабі" [9, 2].

Українські соціал-демократи відзначали той факт, що Столипінська аграрна реформа не враховує специфіки земельного питання в різних регіонах Російської імперії, зокрема і в Україні. М. Порш звертав увагу на особливості земельних відносин в Наддніпрянщині та інших частинах європейської Росії. Це стосувалося, насамперед, питання володіння землею. Він зазначав: "…Там подільна вся земля належить всій громаді селянській… У нас такого громадського володіння землею, можна сказати, ніде на Україні немає" [10, 8-9]. Тому, на його думку, "кожен народ повинен мати право сам порядкувати своїми господарськими справами" і, особливо, у врегулюванні земельних відносин.

Найкраще специфіку аграрних відносин у краї знали місцеві органи самоврядування (муніципалітети), які повинні були безпосередньо проводити перетворення. Відстоюючи ідею муніципалізації землі, М. Порш наголошував на ролі місцевих органів влади, яким пропонувалося надати значні повноваження [11, 1].

Значну роль в земельній реформі відводилося Селянському банку. Однак есдеки відкидали можливість купівлі землі за його допомогою, як то пропонував уряд. Члени УСДРП вважали, що "... роль його була – допомагати прогорівшим поміщикам, вигідно продавати свої обтяжені боргами землі, а багатим селянам прибирати її" [12, 3]. На думку українських соціал-демократів, незаможні селяни не користувалися послугами банку тому, "... що чекали землі у Думи, що Дума без викупу дасть землю"[13, 1-3]. Такі настрої селян відповідали програмним засадам УСДРП, яка вважала, що землю селяни мали отримати безкоштовно у користування і головну роль в цьому можуть відіграти органи місцевого самоврядування [12, 3].

Критикували есдеки діяльність урядових землевпорядних комісій. Вони зазначали, що одним із важливих завдань у питанні врегулювання земельних відносин була зміна складу та змісту діяльності цих комісій. Останні, на їх думку, здійснювали свою діяльність, насамперед, на користь поміщиків, а "продаж землі здійснювали в інтересах лише заможних козаків і селян" [14, 8-9]. Інтереси незаможного селянства у справі отримання землі порушувалися.

Члени УСДРП негативно ставилися до створення хутірських і відрубних господарств. На їх думку, запровадження таких господарств не розв'язувало проблеми аграрного перенаселення. У друкованому органі партії зазначалося, що "хутори лише збільшують нерівність між селянами" [15, 3-5]. Разом з тим, есдеки вважали, що проблему селянського малоземелля та безземелля можна вирішити шляхом проведення чіткої переселенської політики. При цьому вони вказували на її негативну роль. Тому одним із дійових кроків аграрних перетворень есдеки вважали створення при крайових органах влади переселенських організацій, "що поставили собі за мету внести планомірність в стихійний процес переселенського руху з України" та надання агрономічної допомоги селянам, які переселялися [11, 1].

Важливе місце в аграрних перетвореннях, які пропонували українські есдеки, мали відіграти заходи по інтенсифікації сільськогосподарського виробництва. Вони, на думку М. Порша, повинні були призвести до більшого попиту "...на робочі руки, в хліборобстві і в промисловості, де виробляються сільськогосподарські машини й інше потрібне для раціонального господарювання, означає не що інше, як кращу заробітну плату і добрий міцний внутрішній ринок для продуктів індустрії" [16, 2]. При цьому він зауважував, що місцеві органи влади при наданні селянам техніки, агрономічної допомоги мають

віддавати перевагу малоземельним і безземельним селянам [16, 2].

Значне місце в інтенсифікації аграрного сектору господарства мала відігравати сільськогосподарська освіта. "Найважливіше, що потрібне для піднесення нашого господарства рільного – це поширення в народі господарських знань" [17, 7], – писав один з керівників партії А. Жук. Пропонувалося "заводити опитні поля, ферми, на яких би наш селянин міг навчитися як господарювати" [18, 7]. Слід зазначити, що дана пропозиція членів УСДРП окреслила нові підходи щодо врегулювання аграрних відносин.

Ще одним кроком аграрних перетворень, які активно обговорювалися представниками української соціал-демократії, було створення кооперативних організацій. Орієнтація УСДРП на таку форму організації селян була зумовлена політичною реакцією в державі, яка унеможливлювала нелегальну роботу серед селян та утворення партійних осередків на селі. В.Садовський вважав, що становлення кооперативного руху в цей час відповідало тогочасному розвиткові українського національного руху, особливо "потребам нації", що відроджується" [19, 35]. На його думку, слід вивести кооперативні установи з-під впливу імперських економічних структур і створити такі умови, щоб кооперативи фінансували українські культурно-освітні заклади, котрі б, у свою чергу, забезпечували їх висококваліфікованими та національно-свідомими кадрами [20, 109]. Один із активних діячів партії Л. Юркевич висловлював власну думку на цю проблему: "Отож кооперацію цінуєм ми тільки як школу для робітництва і як засіб часткового поліпшення його становища за теперішніх порядків" [21, 23]. При цьому він пропонував створювати окремі кооперативи селян і сільських робітників [22, 8-9]. Роль останніх полягала в перетягуванні кооперативів "... до класової боротьби", тому й недарма він називав їх "центрами нашої соціалістичної культури" [21, 27-28].

Важливим аспектом практичної роботи представників української соціал-демократії стала їх діяльність під час виборів і роботи III Державної Думи. Участь УСДРП у виборчій кампанії та її представництво у Думі створили б, на думку членів партії, "революційний настрій в масах" і "затруднили, а то навіть і зробили неможливим переведення чергового завдання самодержавія – цілковитого знищення всіх здобутків Російської революції" [23, 100]. Тим самим вони прагнули збереження завоювань революції 1905-1907 рр.: Державної Думи, можливості заснування культурно-просвітніх і кооперативних організацій, свободи слова і друку. Так, в одній із листівок партії визначалася її позиція щодо вирішення аграрного питання у майбутній III Державній Думі. "Щоб всі землі великих поміщиків, землі царські, князівські, церковні і монастирські було одобрано без всякого викупу і передано у власність народу автономним сеймом, вибраним всіма громадянами, бо кожен народ сам краще знає, як тую землю ужити на потреби трудящого люду в свойому краю" [23, 41], – писали вони. Проте УСДРП не вдалося провести до Думи жодного депутата, що позначилося, насамперед, умовами діяльності революційно-демократичних, і взагалі опозиційних сил.

У партійній пресі есдеки критикували погляди тієї частини селян, що стояли на позиції правих політичних сил. Так, у часописі "Слово" була поміщена програма "беспартійної селянської групи", яка пропонувала передати усі землі "... селянам, крім монастирських і приватних, без викупу" [24, 1-2]. Крім того, представники цієї групи виступали за можливість викупу землі поміщиків, проте лише тієї частини, що орендується селянами. Важливу роль в цьому мав відігравати, на їх думку, Селянський банк. Зрозуміло, що оцінка есдеками цих положень була негативною. Вони відкидали викуп як форму передачі землі селянам та піддавали критиці збереження поміщицької власності на землю й діяльність Селянського поземельного банку.

У міжреволюційний період члени УСДРП далі розвивали зв'язки з європейськими соціалістичними партіями. Свідченням цього була участь українських соціал-демократів у роботі Штутгартського і Копенгагенського міжнародних соціалістичних конгресів. На них було представлено звіти, в яких висвітлювалася організаційна структура УСДРП, її практична робота, питання партійного життя. У доповідях конгресів висвітлювалась також частина програми партії, котра визначала її аграрну складову [25, 11]. Разом із тим, партійне керівництво дедалі більше звертається до західноєвропейського досвіду соціалістичної роботи. Важливу роль в його узагальненні й пропаганді відігравав часопис "Наш голос". У ньому характеризувався досвід боротьби за вирішення аграрного питання європейськими соціалістичними партіями. Автор статті наголошував: "Ним займаються майже всі соціалістичні партії, при цьому чехи пропонують його вирішення в радах, німці – шляхом створення соціалістичної комісії, а швейцарці будуть прагнути зберегти аграрну монополію" [26, 29].

Отже, поєднуючи розв'язання аграрного та національного питань з інтересами певних соціальних груп, представники УСДРП зробили помітний внесок у концептуальний розвиток проблеми. Однак розробка ними аграрного питання подавалася виключно в соціально-класовому аспекті. Існувала також певна невизначеність у ставленні до різних соціальних груп населення, що згубним чином відобразилися на реалізації потенційних можливостей партії. Залишаючись на позиціях муніципалізації землі, члени УСДРП неоднозначно оцінювали Столипінську аграрну реформу. У цей час есдеки вперше висловлюють ідеї підтримки кооперативів і сільськогосподарської освіти селян. У національному питанні збереглася вимога автономії України.

---

1. *Від редакції // Наш голос. – 1910. – листопад. – Ч. 1.*
2. *Юркевич Л. Кооперація на Вкраїні // Слово. – 22. 08. 1909. – № 8.*
3. *Садовський В. "Звичайно для того..." // Слово. – 8.02.1909. – № 6.*
4. *Рибалка Л. За для чого організуємось ми національно? // Наш голос. – 1911. – березень. – Ч. 5.*
5. *Рибалка Л. Національні проблеми соціал-демократичного руху в Росії // Наш голос. – 1911. – березень. – Ч. 5.*
6. *Рибалка Л. Що робити? // Наш голос. – 1911. – січень. – Ч. 3.*
7. *Столипін про аграрну програму уряду // Слово. – 18. 01. 1909. – № 3.*
8. *Селецький Я. Домагання дворян // Слово. – 1.03.1909. – № 9.*

9. Земельна політика правительства перед судом "землевладельцев юго-западного края" // Слово. – 22. 02. 1909. – № 8.
10. Порш М. Автономія України // Слово. – 16. 03. 1908. – №11.
11. Мик. П. Добрий почин // Рада. – 6. (19.) 01.1911. – № 4.
12. Ільченко А. Українські земства і переселення // Слово. – 17.08.1967. – № 15.
13. А.В. Для кого крестьянський банк скуповує землі у панів-поміщиків? // Слово. – 11.05.1908. – № 19.
14. М.Г. Землеустроїтєльні комісії і Крестьянський банк // Слово. – 4. 08. 1907. – № 12-13.
15. Юрченко С. Бесіди про земельну справу // Слово. – 15.06.1908. – № 23.
16. Порш М. На новому шляху // Рада. – 2.12.(15. 12.) 1910. – № 276.
17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (далі – ЦДА ВОВУ). – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 15.
18. Порш М. Автономія України // Слово. – 23.03. 1908. – № 12.
19. Садовский В. Федерализм и централизм в кооперативном движении на Украине // Украинская жизнь. – 1913. – № 4.
20. Садовский В. Наша кооперация // Украинская жизнь. – 1913. – № 2.
21. Рибалка Л. Сучасний кооперативний рух й наша партія // На теми дня. Зб. ст. – Л., 1910.
22. Юркевич Л. Кооперація на Вкраїні // Слово. – 8.03.1909. – № 10.
23. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії. – Х., 1996.
24. ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 1. – Спр.5.
25. Доклад УСДРП Росії Міжнародному Соціалістичному Конгресові в Штутгарті. – Л., 1907.
26. ЦДАВОВУ. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 53.

В.А. Іващенко

СТАНОВЛЕННЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ТА ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРІАТУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (БЕРЕЗЕНЬ – ЖОВТЕНЬ 1917 р.)

Однією із підвалин стабільного економічного розвитку держави є виважена, продумана податкова політика. Кожна держава, як правило, намагається забезпечити сталі фінансові надходження до державного бюджету, і основним джерелом надходження коштів, безсумнівно, є податки. Поряд із підприємствами та іншими комерційними, фінансовими установами платником податків до державної скарбниці у кожній країні виступає населення, зокрема селянство. В сучасній Україні податкова система потребує реформування, тому вивчення історичного досвіду, на прикладі діяльності Центральної Ради та Генерального Секретаріату, є важливим у цьому процесі. Потрібно відзначити, що оподаткування в історичному контексті завжди викликало інтерес українських та зарубіжних науковців, політиків, публіцистів. Однак їхні студії здебільшого висвітлюють загальний розвиток податкової системи держави, податкову політику в цілому по Україні та її законодавче забезпечення [1; 3 – 10; 16]. Окремого спеціального дослідження, яке б розкривало податкову політику Центральної Ради, Генерального Секретаріату в українському селі, поки що немає. Цими обставинами і обумовлюється актуальність обраної для статті теми.

Автор статті ставить за мету висвітлити податкову політику Центральної Ради та Генерального Секретаріату в українському селі з березня 1917 р. по жовтень 1918 р. Об'єктом вивчення є внутрішньоекономічна політика Центральної Ради, предметом – заходи в оподаткуванні селянства.

Лютнева революція 1917р. виявилася переломним моментом у долі багатьох народів Російської імперії, у тому числі й українців. Вона активізувала не тільки загальнодемократичний, але і національно-визвольний рух на території колишньої імперії Романових. Вперше за багато років в українського народу з'явилася можливість утворити власну державу. 3 березня 1917 р. у Києві утворилася Українська Центральна Рада, яка з перших днів діяльності стала набувати статусу законодавчого органу. Однак, будучи залежною від Тимчасового уряду, власної податкової політики вона проводити не могла, тому всі податки збиралися за старою системою [1, 134].

Разом із тим, такий стан справ не відповідав новим історичним реаліям, з одного боку, а з іншого – прагненням лідерів українського національно-визвольного руху у формуванні власної державності. Тому вже в квітні 1917 р. Центральною Радою була створена фінансова комісія, яка сформулювала перші пропозиції щодо налагодження національної податкової системи. 23 квітня 1917р. на черговому засіданні Української Центральної Ради їх було затверджено. Відповідно з цим, запроваджувалося національне оподаткування українського народу для покриття витрат, яких вимагали національні потреби, зокрема вводився прогресивно-прибутковий податок. Особи, у тому числі і селяни – платники загальнодержавного прибуткового податку, доходи яких перевищували 800 руб. на рік, мали сплачувати додатково 25% від його суми. Ті, хто отримував менше, мали вносити 50 коп. на рік. Цей податок мав бути сплачений до 1 серпня 1917 року [2, 72-73].

На цьому ініціативи Центральної Ради у плані становлення національної податкової політики і системи не вичерпалися. Першим універсалом вона закликала всіх "організованих громадян міст і сіл, всі установи накласти на людність особливий податок і переслати його в казну до першого липня" [3, 294]. 11 липня на засіданні Центральної Ради було схвалено застосувати в Україні систему добровільного оподаткування. Зокрема, населення підконтрольних Центральній Раді українських земель мало сплачувати на користь національної державної скарбниці податок із землі у розмірі 10 коп. з десятини, а також – частину від загальноросійського прибуткового податку [4, 87].

Через нестабільну політичну та економічну ситуацію податкові надходження до бюджету були мізерними. Ситуація була скрутною, оскільки, з одного боку, частина селян зайняла очікувальну позицію, з іншого – почастішали погроми маєтків та господарств заможних селян, котрі сплачували найбільше податків до бюджету [5, 15].

Попри всі вищезазначені заходи у сфері податків, Генеральний Секретаріат реальної влади не мав, а у своїй діяльності керувався постійними вказівками Тимчасового уряду та Центральної Ради.

Влітку 1917 року Тимчасовий уряд спробував здійснити ряд реформ у податковій сфері. Вони були конче необхідні в умовах величезного дефіциту бюджету, який був спустошений через витрати на постійні бойові дії на фронтах і нестабільною політичною ситуацією. Для більшого наповнення скарбниці було підвищено ставки державного прибуткового податку і введено новий одночасний податок на фізичні та юридичні особи, чий річний дохід перевищував 10 тис. руб.

12 червня 1917 р. Тимчасовий уряд провів реформу прямого оподаткування, підвищивши неоподаткований мінімум з 850 руб. до 1000 руб. на рік, а мінімальну податкову ставку до 12 руб. з тисячі, тобто з 0,7% до 1,2%. Для порівняння: ставка податку на прибуток у 10 тис. руб. зросла з 3% до 7%. [6, 323]. Інший закон, також від 12 червня 1917 р., вводив одноразовий податок для фізичних і юридичних осіб. Таким чином, продовжувалася практика запроваджених ще царатом одноразових податків.

У цьому випадку, це був додатковий, тобто повторний прибутковий податок для тих, чий дохід перевищував 10 тис. руб. на рік. Його ставка дорівнювала ставці прибуткового податку. Таким чином, доходи були оподатковані двічі. Для тих, чиї доходи перевищували 400 тис. руб. на рік, ставка податку складала 60% – і це без урахування інших державних і місцевих податків і зборів. При доході в 100 тис. руб. і більше ставка прибуткового податку складала 40% і вище. При цьому належить пам'ятати, що цей податок не був єдиним. Селяни вносили, крім вищезгаданих, також державний поземельний податок і земський земельний збір [6, 324-325]. Поземельний податок був впроваджений ще 10 грудня 1874 р і суттєвих змін не зазнав [7, 33].

У Тимчасового уряду і Центральної Ради склались досить неоднозначні відносини. Попри запевнення Центральної Ради щодо прагнення України бути у складі федеративної Росії, Тимчасовий уряд, побоюючись самостійницьких тенденцій у частини українського політикуму, передавати частину податкового механізму Генеральному Секретаріату не поспішав. Делегація від Центральної Ради відверто заявила, "нехай певна частина грошей, які збираються у Центральну Казну з нашого народу, буде віддана нам, представникам цього народу, на національно-культурні потреби його" [8]. В принципі ці вимоги були справедливими. За даними статистики, за останні 15 років (1902 – 1915) 8 губерній виплатили податку на 7507 млн. руб., а з цієї суми в Україні залишилося 54,4 % [9, 7].

Окрім вищезазначених податків, на селян накладалася також і розверстка продовольства, яке так було необхідне армії. Вона здійснювалась у рамках хлібної монополії держави, встановленої ще до революції. Її ставки були змінені Тимчасовим урядом і продубльовані Центральною Радою та Генеральним Секретаріатом [10, 57]. Ставки розверстки для селян були завищені, оскільки точної статистики про врожайність у селянських господарствах не було. За отримане продовольство держава розраховувалася з селянами, однак за зниженими цінами. У випадку відмови селянина поставляти зерно розверстка здійснювалася за ціною на 15% нижчою від твердих цін [11]. Ціни на хліб, які встановлювала держава, були досить низькими, тому багато селян, намагаючись уникнути "хлібної повинності", хотіли приховати, а тоді збути хліб спекулянтам за набагато вищими цінами, уникаючи сплати податків [12].

Намагаючись запобігти такій ситуації, Тимчасовий уряд видав постанову про передачу хліба державі. Сутність цієї постанови полягає у здачі надлишкового хліба у розпорядження влади [13]. Варто відзначити, що крім розверстки продовольства на селян накладались реквізиції сільськогосподарського інвентаря. Продовольчі комітети реквізували інвентар, що не використовувався, ним розпоряджався продовольчий комітет для різного роду потреб [14]. Власне держава, проводячи розверстку селян, намагалася забезпечити потреби армії та міста, які через довготривалі бойові дії були у стані продовольчої кризи [15]. Після збору урожаю 1917 р. ситуація на селі ще більше загострилася, у разі відмови селян здавати хліб його забирали силами фронтових заготівельних команд. У серпні 1917 року розверстка здійснювались грубо військовим шляхом. Такі дії підривали довіру незаможних селян до Центральної Ради [10, 57-59].

Механізм контролю за збором всіх інших платежів на селі був незмінним. Збором податків за часів діяльності Тимчасового уряду та Центральної Ради займалися "податні інспектори", компетенція яких визначалась ще законом від 28 червня 1899 р. Згідно з ним, податківець був головним по нагляду за сплатою селянами податків. У своїй діяльності він міг навіть не координувати дії з земським начальником. Однак закон від 12 березня 1903 року, хоч і сприяв об'єднанню податкової справи на селі в руках "податних інспекторів", але водночас ускладнив їх роботу, оскільки "податний інспектор" мав безпосередньо вивчити умови життя кожного платника податку [7, 70].

Підсумовуючи вищезазначене, можна дійти висновків, що на початковому етапі діяльності Українська Центральна Рада реального пливу на податкову політику не мала. Як зазначав Д. Дорошенко: "Треба було багато часу поки державний апарат наладився, і тоді лиш можна надсилати державні накази, і бути впевненим у їх виконанні" [16, 330]. Всі податки збиралися Тимчасовим урядом відповідно до законів, що діяли на території Російської імперії. Платежі йшли до загальноросійської державної скарбниці. В умовах прагнення до автономії Центральна Рада могла розраховувати тільки на щедрість Тимчасового уряду. Поряд з цим, Центральна рада та Генеральний Секретаріат здійснили ряд кроків щодо створення власної державної скарбниці та зробили спробу самі збирати податки на потреби автономії, але українське селянство не надто активно відгукнулося на цей заклик.

1. *Ярошенко П.О., Мельник П.В., та ін. Історія оподаткування: Навчальний посібник. – Ірпінь.: Національна академія ДПС України, 2004.*
2. *Українська Центральна Рада. Документи і матеріали.: В 2-х тт. – Т. 1. – 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К.: Наукова думка, 1996.*
3. *Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1997.*
4. *Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. – К.: Україна,1992.*
5. *Чеботарьов Ю. Селянський рух в Україні в 1917 р. – К.: Держполітвидав УРСР, 1940.*

6. Волобуев П.В. Экономическая политика Временного правительства. – М.: Изд-во АН СССР,1962.
7. Жвалюк В.Р. Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.: Організаційно-правові засади діяльності: Монографія /За наук. ред. проф. О.Н. Ярмиша. – К.: Атіка, 2001.
8. Вісти з Української Центральної Ради. – 1917. – №9. – травень.
9. Скоровстанский В. Революция на Украине. – Саратов.: Б/в, 1919.
10. Борисов В.И., Чернобаев А.А. Хлеб, война, революция: Продовольственная политика на Юге Росии в период Первой мировой войны и революции (1914 -1918). – Луганськ, 1997.
11. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 8 січня.
12. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 29 січня.
13. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 27 березня.
14. Южнорусская сельскохозяйственная газета. – 1917. – 9 липня.
15. Вісник Одеського земства. – 1917. – 11 вересня.
16. Дорошенко Д.І. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920 рр.). – К.: Темпора, 2007.

А.О. Іщенко

ВПЛИВ ЗАЛІЗНИЧНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ НА РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Специфіка економічного розвитку Півдня України в другій половині XIX ст. привертає до себе увагу дослідників різних напрямків. Взаємозв'язок аграрного та промислового сектору, які в свою чергу були прив'язані до ринково-торговельних відносин, сприяв розвитку торгівлі, яка користувалася різними видами транспорту. Традиційні види транспорту – гужовий та річковий досліджені в достатній мірі. Поява нового виду транспорту – залізничного і його вплив на аграрний сектор вивчені значно гірше.

Проблемами впровадження ринково-капіталістичних відносин свого часу займався І.О. Гуржій [1] та М.Є. Слабченко [2]. А. Суліговський досліджував вплив залізничних тарифів на землеробське виробництво [3]. У цьому ж напрямку працював Н.П. Яснопольський, щоправда на відміну від А. Суліговського, він займався впливом рейкових шляхів на зміни в хліборобній торгівлі [4].

Мета й основні завдання статті визначені з урахуванням актуальності та ступеня наукової розробки теми. Метою дослідження є з'ясування впливу залізниць на розвиток сільського господарства на Півдні України. Завданнями статті є спроба з'ясувати вплив залізниць, зокрема залізничних перевезень на трансформацію українського селянства. При цьому автор грунтується на сучасних теоретичних і методологічних дослідженнях про роль техніки в історії суспільства.

Об'єкт дослідження – залізничний транспорт, як особливий вид перевезень.

Предмет – особливості організації залізничних перевезень у визначених географічних та хронологічних межах.

З появою поряд із гужовим та річковим нового виду транспорту, а саме залізничного, сталися значні зміни в економіці держави, зокрема в її аграрній сфері.

Сільське господарство Півдня України у другій половині XIX ст. вступило в систему якісних перетворень. Спостерігається поступовий занепад тваринництва (особливо в Одеському та Херсонському повітах) та зменшення його удільної ваги в економіці як наслідок розширення запашок орної землі і збільшення площі під посіви зернових та ділянок плодово-ягідних культур.

Зміни в аграрному секторі співпали і більшою мірою були спричинені появою нового, більш ефективного та зручнішого, залізничного транспорту. Поряд із залізничним продовжували функціонувати і відігравати не менш важливу роль гужовий та річковий види транспорту. Та з розширенням посівних площ (наприклад на Херсонщині за 1871 р. територія запашок збільшилась на 25 %, а через 10 років в 1881 р. – на 37 %) збільшуються масштаби вирощування зернової продукції, яка виступає як необхідний товар для внутрішнього ринку та перетворюється в предмет експорту. Старі види транспорту були неспроможними забезпечити вчасні постачання товарів на внутрішній та зовнішній ринки.

Крім зернових культур Південь України славився вирощуванням плодово-ягідних. Сприятливі природнокліматичні умови сприяли збільшенню садових культур і їх орієнтації на ринок.

Серед губерній, що славились вирощуванням плодово-ягідних і які перетинала Південно-Західна залізниця, можна назвати Бессарабську і Подільську. У цих двох губерніях садівництво і виноградарство знаходились на досить високому рівні [5, 1]. Сади набирали промислового значення і фрукти збували не лише в сусідні губернії, але і далеко за межі регіону, користуючись при цьому залізницею. Такі губернії, як Київська, Волинська, Херсонська та інші, які також перетинала Південно-Західна залізниця, вирощували плодово-ягідні лише для власного споживання. Так само як і зернові, фрукти та вино виступали предметами експорту. Основним торговим пунктом, куди звозились фрукти для подальшого експортування, виступав Одеський порт, до якого вели дороги усіх транспортних систем.

Починаючи з 80-х рр., перевезення Південно-Західною залізницею свіжих фруктів та ягід досягнуло значних масштабів і коливалося від 400 до 500 пудів на рік. Вже на кінець XIX ст. ця цифра досягла одного мільйона. Таке суттєве збільшення перевезеної продукції в першу чергу пов'язане не з підвищенням ефективності розвитку чи покращенням технічного догляду за рослинами, а саме з особливими заходами, які здійснювалися з боку залізниць для підтримки та розширення перевезень сільськогосподарської продукції [6, 156].

Під час перевезення товарів залізничним транспортом особливу роль відіграють тарифи та умови, в яких продукція доставляється.

Урегулювання тарифного питання було досить складною справою, яка залежала від урядової політики і була направлена на протекціоністську політику, що передбачала підняття цін на товари експорту, а, оскільки основним предметом експорту виступало зерно, яке у великих кількостях доставлялось у найближчі порти, то, відповідно, ціни на перевезення зазначеної продукції піднімалися, що було невигідно товаровиробникам, які в обхід рішенням уряду поверталися до старих традиційних видів транспорту.

Через такі дії з боку уряду залізниці для того, щоб не втратити національного товаровиробника, пробували вийти з-під опіки міністерства шляхів і діяти самостійно. З цією метою "Общество Юго-Западных железных дорог" у 1884 р. створило в Одесі комерційне агентство, яке давало позики та аванси поміщикам під хліб і ввійшло у порозуміння з Біржовим комітетом [7, 5]. Південно-Західна залізниця спромоглася побудувати склади, а також скласти особливий договір з німецькими залізницями для боротьби з російським протекціонізмом, зменшивши тариф на довізний чужоземний крам і вивізний цукор. Спроби урегулювати цінову політику на експорт та імпорт пожвавили торговельні зв'язки далеко за межами країни.

Таким чином тарифи на перевезення сільськогосподарської продукції залежали від низки зовнішніх та внутрішніх чинників. Але, виходячи з цього, зрозуміло, що не дивлячись на дії уряду, направлені на підвищення тарифів, самі залізниці направляли свої зусилля на покращення умов перевезення та доставки товарів.

Варіативність сільськогосподарської продукції вимагала різних умов перевезення. Саме можливість забезпечити максимально вигідні умови перевезення поступово перетворювали залізниці у передовий вид транспорту. Максимальна швидкість та мобільність дозволяла значно більше перевозити, ще й з меншими затратами. Перевага залізниці очевидна у певних видах перевезень, дуже вибагливих умов потребує перевезення свіжих фруктів. Для задоволення потреб товаровиробника залізниці запропонували ряд заходів, які були направлені на покращення умов пересування і мали здійснюватися наступним чином. По-перше, робились всі можливі дії для значно кращого збереження фруктів в дорозі. По-друге, розробляли плани прискореної доставки. Та, по-третє, намагалися полегшити умови відправки фруктів.

Забезпечити саме такі умови перевезення могла лише залізниця, яка для досягнення кращих результатів провела технічну реорганізацію – поповнила свій парк спеціальними фруктовими вагонами. Спочатку було розроблено і здано в експлуатацію лише десять у вигляді пробного варіанту. Та на практиці вони виправдали покладені на них сподівання і попит з боку виробників та постачальників фруктів постійно зростав. Вже у 1894 р. Управління шляхів Південно-Західної залізниці збільшило кількість випуску спеціальних фруктових вагонів, які нараховували уже 152. В часи пік, коли масштаби перевезення фруктів досягали особливо значних розмірів, додавали товарні вагони, що спеціально тимчасово переобладнувалися.

Переваги спеціальних вагонів полягали в наступному:

1. Підсилена вентиляція перешкоджала нагріванню фруктів, а відповідно стримувала їх псування.

Вентиляційна система дозволяла навіть в умовах спекотного літа перевозити фрукти на далекі відстані.

2. Можливість опалення такого типу вагона дозволяло захистити товар у зимовий час перевезень від перемерзання.

Технічне оснащення спеціальних фруктових вагонів передбачало значно товстіші стіни у вагонах, наявність декількох дверей та вікон, вентиляторів (відкривати й закривати їх можна було лише ззовні), влаштування полиць під ящики та корзини [8, 5].

Все це значно підвищувало ефективність роботи залізниць у порівнянні з іншими видами транспорту. Перевага залізниць над гужовим та річковим транспортом у таких випадках була очевидна.

Очевидною вона була і для землевласників, комерсантів та залізничних агентів, які наприкінці 1891 р. звернулися до управління Південно-Західних залізничних шляхів з пропозицією створення під'їзних шляхів, що значно полегшувало б підвезення товарів до вузлових станцій. Раніше виробники користувалися одночасно двома видами транспорту: на станцію перевозили товари гужовим транспортом, а звідти вже залізницею. Висока вартість такого виду перевезень спонукала сільського виробника до пошуку більш дешевого перевезення. Ідея створення під'їзних залізничних колій значно спрощувала доставку товарів на внутрішній ринок. Ініціатива ж виходила не лише від виробників сільськогосподарської продукції, але й від власників підприємств фабрично-заводського типу.

На кінець XIX ст. на Півдні України зосереджується 50 % цукрово-рафінатних заводів від загальної кількості всіх заводів у Російській держави. Більша їх частина знаходилась у трьох губерніях – Київській, Подільській та Волинській. Поява заводів вплинула і на розвиток сільського господарства і на стан залізничних шляхів Південно-Західної залізниці. Всі 50 % розміщених цукрово-рафінатних заводів знаходилися в межах функціонування саме Південно-Західної залізниці [9, 1].

Діяльність заводів для розвитку сільського господарства мала і зворотний бік. Їх продуктивність коливалася і залежала від ряду факторів, одним із яких був рівень врожаю буряка. Тобто, з одного боку, сільське господарство впливало на розвиток заводів, з іншого, потреба в цукровому буряку призвела до розширення площ землі, засаджених буряками, та збільшення кількості бажаючих займатися його вирощуванням. Землевласники та орендарі, виступаючи основними поставниками, користувались гужовим транспортом, що скорочувало вантажоперевезення залізниці.

Поява залізниць на Півдні України сприяла розширенню землеробства з орієнтацією на зовнішній та внутрішній ринки, формуванню ринково-капіталістичних відносин, не зважаючи на короткотривалість у використанні і відсутність давньої традиції та певні недоліки в роботі. Основна організація роботи залізниць була спрямована на покращення технічного забезпечення, створення тим самим чудових умов для транспортування сільськогосподарської продукції. Відсутність підтримки з боку уряду і навіть кроки, які були здійснені нібито з метою захисту національної економіки, негативно позначились на розвитку залізничного транспорту в другій половині XIX ст. і робили складнішим налагодження зв'язків між залізницею та землеробством. З метою подолання кризи організація роботи залізниць була спрямована на покращення умов перевезень, що підвищувало конкурентну спроможність залізниць в порівнянні з іншими видами транспорту.

---

1. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962.

2. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. В 2 т. Т II. – Одеса, 1927.

3. *Сулиговский А. Земледельческое производство и железнодорожные тарифы. – СПб, 1896.*
4. *Яснопольский Н.П. Изменения направления хлебной торговли Юго-Западных Малороссийских губерний под влиянием рельсовых путей из этих мест к Северо-Западным рынкам. – М, 1873.*
5. *Перевозка виноградных вин по железным дорогам в 1890. – СПб, 1893.*
6. *Юго-Западная казенная железная дорога. Историко-экономический очерк в связи с результатами эксплуатиции железных дорог. Изд. 3-е, испр. и доп. – К., 1909.*
7. *Граф С.Ю. Витте. Его личность и деятельность. – Одесса, 1905.*
8. *Хижняков И. О мерахъ принятыхъ Управлением Юго-Западных железных дорог къ развитию и упорядочению перевозок свежих фруктов. – К., 1894.*
9. *Фабричная и заводская промышленность в районе Западных железных дорог. Вып. 1. – К., 1894.*

В.А. Лабузов, Н.В. Андреева

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ УКРАИНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В ОРЕНБУРГСКУЮ ГУБЕРНИЮ (СЕРЕДИНА XIX – НАЧАЛО XX ВЕКОВ)

Расширение России в эпоху становления империи привело к созданию одного из самых больших государств в истории человечества, территория которого охватила площади от Балтийского моря до Тихого океана. Это наложило существенный отпечаток на особенности развития российского исторического процесса. Территориальная экспансия и миграция являлись неотъемлемой частью российской истории на протяжении столетий.

Можно констатировать, что именно миграция и переселение населения из различных регионов сыграли важнейшую роль в истории российского государства, что объясняется большим воздействием этих процессов на социально-экономическое, культурное и демографическое развитие страны.

Одной из окраин Российской империи являлся Оренбургский край, который начал активно заселяться с 30-х годов XVIII века. Понимая, что Оренбургская земля является воротами из Азии в Европу, царское правительство стало уделять больше внимания вопросам развития края и, прежде всего, заселению необъятных территорий за счет переселения народов из других регионов. Весомую роль в земледельческом освоении края играло пришлое крестьянское население: русские, татары, чуваши, мордва, украинцы и другие народы, они приносили с собой веками сложившуюся культуру земледелия, агротехнические навыки и приемы. Своим упорным трудом они поднимали целину, расширяли пахотные земли, способствовали переходу башкир и казахов от полукочевого хозяйства к земледелию и, в конечном итоге, превращению края в район крупного производства хлеба.

Особая роль в заселении края отводилась переселенцам с территории Украины. Не случайно, что данная проблема получила достаточно широкое освещение в региональной литературе. В 1989 году вышла в свет работа К.Е. Сувчинского "Переселенцы в Оренбургской губернии" [1]. Затем, на протяжении более чем пятидесяти лет, публикаций по проблеме устройства переселенцев из отдельных регионов Российской империи не было. В 1954 году значительная часть материалов о переселении украинцев на территорию Оренбургской губернии была опубликована местным краеведом С.А.Поповым [2]. Новый виток интереса к проблемам переселенческого населения возник в конце XX века и был обусловлен распадом СССР [3, 7].

Цель представленной статьи состоит в анализе и обобщении материалов о географии и размерах землепоселений украинцев в Оренбургской губернии.

Задание статьи – определить место оренбургского направления украинской миграции в социально-экономической политике российского правительства.

Предмет исследования – украинские села, образованные в Оренбургской губернии в середине XIX – в начале XX вв.

Миграцию украинского населения можно условно разделить на четыре этапа:

1 этап – 1730-1740 гг.;

2 этап – 1820-1840 гг.;

3 этап – после отмены крепостного права – 1861-1910 гг.;

4 этап – 1954-1960 гг. и до нашего времени [4, 25].

Основная масса украинцев прибыла и поселилась на территории Оренбургской области в самом конце XIX и начале XX веков (до войны 1914 г.) и лишь незначительная часть украинцев прибыла в первой половине XIX века.

По данным наших оренбургских исследователей, в 60-х гг. XIX века на территории современной Оренбургской области насчитывалось около девятисот населенных пунктов, среди которых значилось 12 украинских селений с 1986 дворами и населением примерно 14 314 чел. [3, 69].

Таблица № 1

Районы компактного заселения украинского населения

Уезд	Район современный	Название	Дворов	Население
Оренбургский	Белозерский	с. Буланово	369	2 312
Орский	Буртинский	отр. Островной	156	938
Оренбургский	Гавриловский	отр. Кочубеевский	77	534
Оренбургский	Илекский	ст. Кардаиловская	300	2 069
Оренбургский	Краснохолмский	ст. Краснохолмская отр. Фелипповский	460 43	2 574 343
Бугурусланский	Матвеевский	д. Покровка	58	563
Оренбургский	Саракташский	отр.Ново-Черкасский	116	1 387
Бузулукский	Свердловский	д. Николаевка с. Богдановка	51 118	329 1 133
Оренбургский	Чкаловский	отр. Дедуровский	128	978
Оренбургский	Шарлыкский	с. Слоновка	110	1 154
		итого	1986	14 314

В то же время данные, приведенные в таблице о национальном составе, следует считать условными, поскольку основывались на показаниях приходских священников, которые не делили свой приход по национальному признаку. В некоторых селениях

наряду с украинским населением проживало и русское, как например, в Краснохолмской станице.

Кроме этих селений украинцы жили в д. Любимовка Свердловского района, отр. Колпаковском и Кумакском Ново-Орского района, здесь они также жили совместно с русским населением, но точных данных по количеству человек нет, поэтому они не занесены в таблицу.

Если рассматривать список украинских селений на территории области в 60-х годах XIX века, то видно, что почти все они находились в пределах бывшего Оренбургского уезда (9 964 чел.) в радиусе около 100 км вокруг г. Оренбурга и только 4 из них (Любимовка, Покровка, Николаевка и Богдановка) находились на западе области. Нет украинских селений и на востоке области по правобережью р. Урал (исключая небольшое число украинцев в отрядах Кумакском и Колпаковском), а также в современных районах – Акбулакском, части Буртинского, Домбаровском и Адамовском, расположенных по левобережью р. Урал, это связано с тем, что в тот период еще не начался процесс колонизации казахских степей переселенцами из внутренних губерний Европейской части России.

Процесс переселения украинцев в пределы области в пореформенное время являлся частью широкого крестьянского переселенческого движения, которое носило характер стихийного, слабо регулируемого властями миграционного процесса. Они сотнями и тысячами устремлялись на восток, в Заволжье, Оренбургские степи. Главной причиной, вынуждавшей крестьян покидать родные места, распродавать имущество и отправляться в далекий путь в поисках свободной земли и лучшей доли, было малоземелье, а также возрастающие недоимки.

Насколько интенсивно шел приток крестьян-украинцев в Оренбургскую губернию, можно судить из сравнения итогов первой Всероссийской переписи 1897 г. с данными о числе украинцев в области в 60-х годах XIX века.

Так, по данным первой Всероссийской переписи 1897 г., только в пределах Оренбургского и Орского уездов (без городов) насчитывалось уже 38 905 чел. украинцев (в Оренбургском уезде – 29 942 чел., в Орском – 8 963 чел.) [5].

Следовательно, по сравнению с 60-ми годами XIX века, то есть примерно за 30 лет, число украинцев в Оренбургском и Орском уездах увеличилось почти в 3 раза. За этот 30-летний период на территории этих уездов возник целый ряд украинских и украинско-русских селений, как например, с. Георгиевка Александровского района, сс. Ильинка и Верхне-Военный Бурлюк Белозерского района, с. Петропавловка Екатериновского района, сс. Бака и Шубино Ново-Покровского района, с. Анатольевка Октябрьского района, пос. Камышевка и Дорожки Покровского района, пос. Старосейка Саракташского района, сс. Покровка и Малая Слобода Шарлыкского района и др.

За период времени между 60-ми годами XIX века и первой Всероссийской переписью 1897 г. украинское население заселяет и юго-западную часть области – в пределах современных населенных пунктов – Мустаевского, Тепловского и Ташлинского, входивших в момент переписи в Уральский уезд Уральской области. По переписи 1897 г. в Уральском уезде показано 1 593 чел. украинцев [6].

Переселение украинцев, как и других переселенцев, направляющихся в заволжские степи, шло исключительно за счет средств самих переселенцев. Дальнейший рост численности украинского населения в пределах области связан с переселенческой политикой после революции 1905 г. и началом реформ П.А. Столыпина, когда царизм путем переселения малоземельных крестьян из центральных и южных губерний России в Сибирь, на Кавказ и оренбургские степи пытался разрешить аграрный вопрос.

С целью ослабления борьбы крестьянства за землю правительство изменяет свою политику в отношении крестьянских переселений, старается организовать переселение "беспокойных крестьян" в Сибирь, казахстанские и заволжские степи. Закон от 6 июня 1904 г., дополненный правилами от 10 марта 1906 г., давал полную свободу переселению крестьян при помощи Крестьянского банка с распространением права собственности переселенцев на занятую землю. Это увеличило приток украинцев в Оренбуржье и конкретно в Орский уезд. На территории современных районов Восточного Оренбуржья – Адамовского, Домбаровского, Ясненского возникло 78 украинских поселений с населением в 43, 4 тыс. чел. [7, 478].

С начала XX века растет переселение в Сибирь и Заволжье и с Украины. За время с 1893 по 1913 гг. из пяти украинских губерний – Черниговской, Полтавской, Киевской, Подольской и Волынской – переселилось в Сибирь свыше 1 140 000 чел. обоего пола [7, 480]. Большое число украинцев поселилось также и в Заволжье, и в казахстанских степях. О значительности переселенческого движения украинцев с конца XIX века и по начало войны 1914 г. на территорию современной области можно судить по тому, что за это время возникли все украинские села и поселки в современных Адамовском, Домбаровском, Акбулакском и Буртинском районах (в его левобережной части), входивших в пределы бывшей Тургайской области. За это же время возникли многие украинские села в Екатериновском, Гавриловском, Ново-Покровском, Халиловском районах, поселки и хутора в Державинском, Ивановском, Красно-Партизанском и других районах западной половины области, много украинцев поселилось в казачьих станицах и поселках Уральского казачьего войска на территории современных Тепловского, Ташлинского и Мустаевского районов в качестве "инородних", арендуя казачьи земли. Из 365 500 чел. в Оренбургском казачьем войске 10 865 были украинцами [4, 73].

Насколько быстро шел приток украинского населения в пределы области, можно видеть из сравнительных данных переписи 1897 г. с данными переписи 1920 г. (полагая, что в 1914 – 18 гг. и годы гражданской войны притока переселенцев не было).

Так, если по переписи 1897 г., в Оренбургском и Орском уездах насчитывалось 38 905 чел., то в 1920 г. на этой территории было 74 219 чел., то есть число украинцев увеличилось почти в 2 раза за каких-то 20 лет [7].

Особенно интенсивно шел приток украинского населения в пределы бывшей Тургайской области, на территорию современных Адамовского,

Домбаровского, Буртинского и Акбулакского районов. Если в 1897 г. здесь не было ни одного украинского населенного пункта, то в течение 1897–1914 гг. в этих районах возникли почти все современные украинские населенные пункты. По переписи 1920 г. на территории Адамовского района имеется уже 22 украинских населенных пункта с числом жителей в 11 951 чел. [8, 71-73], Домбаровского района – 16 (9 815 чел.) [8, 109-110] и Акбулакского района – 40 (21 691 чел.) [8, 4-7].

За этот же промежуток времени значительно увеличилась численность украинского населения в юго-западной части области на территории современных Мустаевского, Ташлинского и Тепловского районов. В 1920 г. в Уральском уезде (в его пределы в это время большая часть Мустаевского района не входила) зарегистрировано 5 467 чел., следовательно, в сравнении с 1897 г. (1 593 чел.) численность украинского населения выросла почти в 3, 5 раза [9, 68].

В этот же период значительно увеличилось украинское население в Бугурусланском и Бузулукском уездах. В 1920 г. в Бугурусланском уезде оказалось 24 697 украинцев, а в Бузулукском – 17 509. В сравнении с данными переписи 1897 г. (Бугурусланский уезд – 10 462, а Бузулукский – 9 515 чел.), численность украинского населения (если не менялись границы уезда) увеличилась в первом – более чем в 2, 3 раза, а во втором – в 1, 8 раза [10, 74-75].

Таким образом, украинское население области в основном сложилось в период с 60-х гг. XIX века по 1914-17 гг., дальше уже шел преимущественно процесс естественного прироста населения.

В данном случае естественен вопрос о том, из каких мест Украины шло переселение в Заволжье и на территорию Оренбургской области?

Как свидетельствуют архивные документы, переселение шло из следующих губерний: Киевской, Волынской, Подольской, Черниговской, Полтавской, Харьковской, Таврической, Одесской, Екатеринославской и т.д.

Названия отдельных поселений украинцев также указывают на район выхода переселенцев. Переселенцы, обосновавшись на новом месте, часто называли свой поселок именем губернии, уезда, в которых они жили до переселения. Так произошли названия сел и поселков, как Екатеринославка, Полтавка, Днепровка, Харьковка и т.д., поэтому названия отдельных украинских населенных пунктов области ясно указывают на места, откуда вышли переселенцы-украинцы. Приведем некоторые из них: с. Брацлавка Адамовского района, с. Брянчаниново Красно-Партизанского района, поселок Новая Волынь Бугурусланского района, с. Екатеринославка Домбаровского района и т.д. [11].

Согласно архивным данным, за 150 лет украинцами основано более 280 населенных пунктов, что сыграло важную роль в хозяйственном освоении нашего края и, прежде всего, внедрении высокой культуры земледелия [4, 23].

В ходе заселения Оренбургского края развивалось земледелие. Развитию хлебопашества благоприятствовало обилие плодородных земель; потребность в товарном хлебе возросла в связи с развитием горнозаводской промышленности, расположением большого количества регулярных войск, ростом областных городов, увеличивающимся вывозом хлеба в Казахстан.

Стремясь к росту численности населения в отдаленной Оренбургской окраине, царские власти помимо переселений практиковали высылку разного рода "неблагонадежных", осужденных преступников, проштрафившихся чиновников, военных и других. Сюда попадали люди за "худое поведение", составление "непозволительных прошений", жалоб, за "возмущение" помещичьих крестьян, по многим другим поводам и обвинениям. Оренбургский архив сохранил много дел о высылке украинских крестьян и казаков под надзор полиции в Оренбургскую губернию за подстрекательство к аграрным беспорядкам, порочное поведение, кражи и разбои.

Царские власти рассматривали ссылку не только как меру пресечения крамолы и вольнодумства, но и как средство пополнения дешевой рабочей силой и солдатами гарнизонов этого еще мало заселенного края. Ссыльные направлялись на строительство городов и крепостей, на заводы и промыслы, а также зачислялись в состав местных казачьих войск. Так, возникший в 50-е годы XVIII века Илецкий соляной промысел использовал почти исключительно труд ссыльных [12].

Только за десять лет, с 1817 по 1826 годы, в Оренбургскую губернию было выслано более 600 человек разных национальностей. Из них большинство попадало в солдаты рядовыми линейных батальонов Оренбургского корпуса [12, 83]. В Фонде канцелярии Оренбургского государственного архива губернатора содержится масса дел, характеризующих личности и оценивающие проступки высланных в начале XX века, как правило, это преступления, связанные с аграрными беспорядками, "порочным" поведением, кражами, разбоями и т.д. [13].

Украинцы сыграли важную роль в хозяйственном освоении края. Преимущественно земледельческое украинское население принесло с собой исторически сложившуюся культуру земледелия. С поселением украинцев связано широкое применение волов при распашке. Переселенцы-украинцы стали развивать в Оренбургских степях свиноводство, огородничество, бахчеводство, а также кустарные промыслы – гончарное, кузнечное дело и др. Несмотря на сложности и тяготы переселения, украинские крестьяне, гонимые нуждой и малоземельем, на рубеже XIX – XX веков продолжали активно осваивать регион Южного Урала. Кроме того, безболезненное вливание украинского населения было связано с тем, что украинские переселенцы не принесли с собой на Оренбургскую землю какие-либо новые верования и религиозные традиции. В своем большинстве они были православными. И, вливаясь в число православных верующих Оренбургской епархии, они имели поддержку не только со стороны губернских властей, но и со стороны епархиальных.

---

1. *Сувчинский К.Е. Переселенцы в Оренбургской губернии. – Оренбург, 1889.*
2. *Попов С.А. Из истории поселения украинцев в Чкаловской области // Великая дружба Украины с Россией. – Чкалов, 1954.*
3. *Многонациональный мир Оренбуржья / под. Ред. В.П. Торукало. – Оренбург, 1994.*

4. Этническая история и духовная культура украинцев Оренбуржья: состояние и перспективы развития: Материалы межрегион. науч.-практ.конф. – Оренбург, 2004.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897: Материалы. – СПб., 1904. – Т. XXVIII: Оренбургская губерния. (Таблица XIII: Распределение населения по родному языку).
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи…Т. LXXXVI: Уральская область. – Таблица XIII.
7. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. – М., 1950. – Т. 2.
8. Список населенных пунктов Киргизской Советской Социалистической Республики. – Оренбург, 1923.
9. Статистико-экономический обзор Киргизской Советской Социалистической Республики… Приложения.
10. Сборник статистических сведений по Самарской губернии. – Самара, 1924. – Вып. I.
11. ГАОО. – Ф. 10. – Оп. 6. – Д. 33.
12. История родного края / под. ред. Л.И. Футорянского. – Челябинск, 1988.
13. ГАОО. – Ф. 10. – Оп. 4. – Д. 107, 108, 118, 254.

А.І. Лохматова

СІЛЬСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ПІСЛЯРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

Урбанізована історія людства нараховує якихось кілька сотень років. Інші міста, хоча і можуть пишатися своєю тисячолітньою історією і тією роллю, що вони зіграли в житті тих чи інших народів у ті чи інші періоди, усе-таки були невеликими острівцями в безбережному морі селянських селищ. Земля, і не тільки як сфера прикладання рук, але і як планета як така, належала селянам. Селянський світ, що так стрімко руйнується в останню сотню літ, протягом багатьох століть і тисячоріч виробляв свої закони буття. Міста багатьох країн, за рідкісним винятком, дуже схожі одне на одне, селянські ж світи різних народів напрочуд строкаті. Зникнуть селяни – зникне коріння того національного духу, що споконвічно притаманний кожному народу.

До даної проблеми з розумінням ставляться вчені. У багатьох європейських країнах створені енциклопедії сільських поселень. Так, з 1990 р. у видавництві Кембріджського університету видається журнал "Сільська історія: економіка, суспільство, культура", на сторінках якого історики публікують матеріали, що стосуються проблем минулого сільської місцевості не тільки Англії, але й інших країн. Інтенсивне дослідження сільських поселень ведеться в останні роки в Росії, де у квітні 1989 р. створене Всеросійське наукове й культурно-просвітницьке товариство "Енциклопедія російських сіл", яке має відділення в сорока регіонах країни. Ним видаються збірники про сільські поселення, у яких відбита робота членів Товариства. З періодичністю в один-два роки проводяться регіональні і загальноросійські конференції. Такі конференції вже пройшли в Калузі, Бєлгороді, Твері, Курську, Воронежеві, Нижньому Новгороді, Тулі [1, 209]. Сьогодні в країнах Західної Європи й у США при університетах і коледжах працюють десятки наукових центрів, що займаються проблемами локальної історії, у тому числі сільської історії, справедливо вважаючи, що локальна історія істотно доповнює історію національну, що без досвіду локальних співтовариств не відбувся б досвід національної історії. Вищевикладене і визначає актуальність пропонованого дослідження.

Не можна сказати, що останнє десятиліття відзначене великою увагою до проблем аграрної історії в післяреформеній Україні взагалі і проблем селянських селищ зокрема [2]. Тим часом необхідність розробки цієї тематики не викликає сумнівів. Зі специфікою селянського суспільства пов'язана не тільки специфіка аграрної еволюції України другої половини XIX в., але, значною мірою, і українська історія XX століття в багатьох її аспектах. Не буде перебільшенням наступне твердження: минуле – у вигляді історично сформованої практики повсякденних господарських, адміністративних, культово-релігійних, культурних і побутових зв'язків – продовжує і сьогодні залишатися істотним фактором формування не тільки ментальності українського селянства, але і ментальності української нації в цілому.

Метою представленого дослідження є аналіз сільського господарства Південної України в другій половині XX ст.

Завдання – систематизація комплексу показників, які характеризують сільські поселення Півдня України.

Предметом – сільські поселення Півдня України в пореформенний період.

Географія даної статті охоплює дві південні губернії: Таврійську й Катеринославську. Вони розташовувалися по сусідству, мали багато схожих рис, хоча при цьому в них були й істотні розходження. Так, якщо Катеринославська губернія наприкінці XIX століття володіла значним промисловим потенціалом, то Таврійська губернія, як про неї висловився укладач "Нарису поземельних відносин у Таврійській губернії", "не по перевазі тільки – землеробська, але землеробська – винятково" [3, VII].

В обох губерніях переважну більшість населення складали селяни. У Таврійській губернії таких було 78,2 %, в Катеринославській – 88,2 %. В абсолютному вираженні це мало наступний вид [4, 31]:

Губернії	Загальна кількість жителів	Сільське населення	% сільського населення
Катеринославська	3.061.300	2.699.000	88,2
Таврійська	1.876.200	1.468.200	78,2
Херсонська (для порівняння)	3.447.100	2.488.900	72,2

У післяреформений період – факт загальновідомий – збільшення сільського населення в названих губерніях відбувалося стрімко, значно випереджаючи інші регіони Російської імперії. Так, у Катеринославській губернії за 50 років воно збільшилося у 2,7 раза, у Таврійській – у 3,5 раза. В абсолютному вираженні кількість населення досягалася [4, 31]:

Губернії	Чисельність сільського населення в тис. душ		
	1861–1870 рр.	1871–1890 рр.	1910 р.
Катеринославська	993	1504	2699
Таврійська	417	667	1468
Херсонська (для порівняння)	1030	1490	2489

Наочною ілюстрацією збільшення чисельності населення є дані по Олександрівському повіту Катеринославської губернії за 1868 і 1911 роки. Наприклад, населення у Вознесенській волості збільшилося у 5,8 раза (з 3.032 чол. у 1868 р. до 17.464 чол. у 1911 р.), у Цареконстантинівській – у 3,4 раза. Це селища колишніх державних селян. Приріст населення в селищах колишніх кріпаків, як правило, у цілому був значно нижче, ніж у селищах колишніх державних селян, але однаково досить істотний. Так, у Натальївській волості кількість жителів збільшилася у 2,3 раза, у Петровсько-Свистунівській – у 2,2 раза, Павлівській – у 2,7 раза. Хоча були і виключення з цього правила. Приміром, в Андріївській волості (5 селищ колишніх кріпаків поміщика Іваненка) населення збільшилося у 3,2 раза, а в Михайлівській (колишні кріпаки поміщиків Лукашевичів) – у 4 раза (при цьому в Миролюбівці населення зросло у 4,8 раза, а у Василівці – у 5,2 раза). З усіх селищ Олександрівського повіту найменший приріст населення був у селищах єврейського наказу. Так, у Новозлотопільському населення зросло лише в 1,1 раза, у Приютинському – в 1,2 раза [5, 21-24].

Проживало сільське населення Катеринославської й Таврійської губерній у 11.647 населених пунктах, що за чисельністю населення в них можуть бути згруповані в такий спосіб [4, 34]:

У середньому ж у одному сільському поселенні у Катеринославській губернії проживало 268 чол., у Таврійській – 249 чол. Але ці усереднені дані дуже нівелюють картину. Відомості по Олександрівському повіту Катеринославської губернії за 1868 р. не підтверджують цю інформацію. З 291 селища, що були в повіті у 1868 р., 122 селища (41,9%) мали 500 і більше жителів. У 141 селищі (48,5 %) нараховувалося від 50 до 500 жителів. І лише 28 селищ повіту (9,6%) мали менше 50 жителів [5, 21-24]. Наведені дані також потребують деталізації. Так, з 122-х селищ, що мали понад 500 жителів, 54 селища (44,3 %) нараховували від 500 до 1000 чол., 38 (31,1 %) – від 1000 до 2000 чол., 16 (13,1 %) – від 2000 до 3000 чол., 9 (7,4 %) – від 3000 до 4000 чол. і в 2-х селищах (1,6 %) проживало понад 4000 чол. [5, 21-24].

Істотними були розходження в селищах, населених різними категоріями селян. У цілому селян можна розділити на три нерівновеликі групи. Перша, найбільш численна група (127.228 чоловік, чи 60,5 % від загальної кількості селян, що проживали у повіті) – державні селяни. Друге місце по чисельності займали колоністи – 58.623 чол. (27,9 %), на третьому – колишні кріпаки – 24.460 чол. (11,6 %).

Губернії	Сільські поселення						
	загальна кількість	понад 500 жителів		понад 50 жителів		5 та менше жителів	
		кількість	% до загальної кількості	кількість	% до загальної кількості	кількість	% до загальної кількості
Катеринославська	6.997	726	10,4	4.226	60,4	939	13,4
Таврійська	4.650	428	9,2	2.791	60,0	628	13,5
Херсонська (для порівняння)	8.082	770	9,5	4.575	56,5	1.080	13,4

Як свідчать дані з таблиці, і в абсолютному, і у відносному вираженні переважали селища з чисельністю населення від 50 до 500 чоловік (60 %).

В абсолютному й відносному вираженні розподіл селян різних категорій у селищах в Олександрівському повіті у 1868 р. мав наступний вигляд:

Категорії селян	Кількість		Поселення з кількістю жителів понад 500 чоловік					Поселення з кількістю жителів менше 500 чоловік				
			поселень		жителів			поселень		жителів		
	селищ	селян	кіль-сть	%%	жителів в них	%%	в серед. в 1-му селищі	кіль-сть	%%	жителів в них	%%	в серед. в 1-му селищі
колиш. держ.	91	127.228	71	78,0	121.047	95,0	1.704	20	22,0	6181	5,0	309
колиш. кріп.	125	24.460	12	9,6	9.311	38,0	776	113	90,4	15.149	62,0	134
колоністи	75	58.623	39	52,0	45.646	77,9	1170	36	48,0	12.977	22,1	360
усього поселень	291		122					169				
усього селян		210.311			176.004					34.307		

На другому місці (трохи більше 13 %) були селища, у яких проживало до 50 жителів. Селищ, у яких нараховувалося понад 500 жителів, було 10,4 % в Катеринославській і 9,2 % у Таврійській губерніях.

Селища колишніх кріпаків відрізнялися особливою нечисленністю. Так, усі 28 селищ повіту, що нараховували менше 50 чол., були заселені колишніми кріпаками. З 141 селища, що мали від 50 до 500 жителів,

85 селищ (60,3 %) також належали колишнім кріпакам. У колишніх державних селян не тільки селищ, де було б 50 і менш жителів, але і селищ, що нараховували б до 100 жителів, не було. Лише одне селище мало 111 жителів, ще одне – 161 жителя, 7 селищ мали від 200 до 300 жителів, 11 селищ мали від 300 до 500 жителів. У колоністів найменш заселене селище нараховувало 160 чоловік, 6 селищ мали від 200 до 300 чол., у 29 селищах проживало від 300 до 500 чол.

Порівняльна характеристика кількості жителів у селищах різних категорій селян Олександрівського повіту (за даними 1868 р.) дозволяє підтвердити зроблені висновки:

Кількість поселень	Поселення з кількістю жителів в них										
	до 50	50-100	100-150	150-200	200-300	300-400	400-500	500-1000	1000-2000	2000-3000	понад 3000
91 колишніх державних	-	-	1	1	9	3	7	25	25	9	11
125 колишніх кріпосних	28	35	13	11	15	6	5	10	2	-	-
75 колоністів	-	-	-	1	6	10	19	22	10	7	-
Всього 291	28	35	14	13	30	19	31	57	37	16	11

Таким чином, у колишніх державних селян найбільш розповсюдженими були селища з кількістю жителів від 500 до 2000 (55 % селищ), у колоністів – від 400 до 1000 (55 % селищ) і в колишніх поміщицьких селян – до 100 чол. (50 % селищ).

В адміністративному відношенні Катеринославська губернія поділялася на 8 повітів, які у свою чергу поділялися на волості. Дані за 1899 р. свідчать, що у Катеринославській губернії нараховувалося 218 волостей, 4 єврейських накази і 1811 сільських общин, які й були найбільш дрібною одиницею в адміністративно-поліцейському відношенні [6, 8]. Територіально одна волость в середньому займала 124,5 кв. версти, або 8 сільських суспільств. Окремо ж по повітах середня територіальна площа і склад волості наведені в таблиці [6, 9]:

Повіти	Кількість волостей	Одна волость припадає на число	
		кв. верст	сільських громад
Слав'яносербський	28	65,5	8
Бахмутський	20	178,6	14
Павлоградський	25	125,0	10
Новомосковський	38	69,7	5
Верхньодніпровський	27	88,0	11
Катеринославський	28	106,0	7
Олександрівський	28	160,0	7
Маріупольський	28	237,0	6

За кількістю дворів селища Катеринославської губернії розподілялися у 1897 р. у такий спосіб [7, 9]:

	Число поселень з кількістю дворів							Кількість		
	до 19	20-49	50-99	100-199	200-499	500-999	1000 і більше	посе-лень	дворів	громад
Слав'яносерб-ський	22	68	52	32	12	8	-	194	19.839	180
Бахмутський	48	85	60	41	10	17	2	263	31.203	272
Павлоградсь-кий	76	72	62	34	11	8	8	271	32.243	243
Новомосков-ський	30	57	34	26	16	18	7	188	37.924	193
Верхньодніп-ровський	67	135	47	25	8	9	6	297	28.115	278
Катеринослав-ський	28	45	25	30	25	12	3	168	27.937	191
Олександрів-ський	54	44	16	24	17	13	9	177	30.678	172
Маріупольсь-кий	10	9	12	20	43	16	1	111	28.459	155
По губернії	335	515	308	232	142	101	36	1669	236.398	1.684

Як бачимо, найбільш розповсюдженими були селища, кількість дворів у яких була в межах 20-50. Таких селищ у губернії нараховувалося 515, що складало близько третини (30,8 %) із усіх наявних. На другому місці були селища з ще меншою кількістю дворів – до 20. Таких селищ було 335 (20,0 %), на третьому – селища, у яких нараховувалося від 50 до 99 дворів, – 308 селищ (18,4 %). Тобто, у губернії переважали селища (більш 70 %), у яких нараховувалося до 100 дворів. Щільність сільського населення складала у Катеринославській губернії 48 чол. на 1 кв. версту, у Таврійській – 28; тоді як у Полтавській губернії – 74 чол. [4, 32].

На 1905 р. усе селянське населення Катеринославської губернії було об'єднано у 1683 громади [8, 41; 2, 5]. Більше всього громад було у колишніх поміщицьких селян – 1304, найменше – у колишніх колоністів – 80, у колишніх державних селян – 299. А от за кількістю дворів, а також за кількістю землі, що їм належала, перше місце займали колишні державні селяни, потім йшли колишні власницькі і, нарешті, колоністи [8, 41]:

Категорії селян	Общини		Подвір'я		Площа	
	загальна кількість	у %%	загальна кількість	у %%	загальна кількість(кв. версти)	у %%
Колишні кріпаки	1304	77,5	111.050	41,0	68.2974	27,0
Колишні державні	299	17,8	142.952	52,8	1.386.313	54,8
Колоністи	80	4,7	16.822	6,2	461.789	18,2
Усього	1.683	100,0	27.0824	100,0	2.531.076	100,0

Найбільш земельно забезпеченими у Катеринославській губернії були колоністи, потім були колишні державні і, нарешті, – колишні власницькі селяни. На 1 двір у середньому для всіх селян припадало по 9,3 десятини. Але, при цьому, тільки розмір земельного наділу колишніх державних селян, що складав 9,7 десятини, був близький до цього усередненого показника. Тоді як у колоністів він складав 27,5 десятини, а у колишніх кріпаків – 6,2 десятини.

Як бачимо, вищезгадані групи селян різко відрізнялися одна від одної за своїм соціальним й економічним становищем в залежності від історичного минулого і національних рис, властивих тій чи іншій групі. Такі ж різкі відмінності і в зовнішньому вигляді, і в добробуті мали і самі селянські поселення.

1. Мельничук Г.А. Конференция по изучению сел и деревень России. //Отечественная история. – 2000. – №5.
2. Присяжнюка Ю.П. "Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.)" //Український історичний журнал. – 1999. – №3.; Поліщук Ю.Г. "Нариси по історії села Колодистого, Тальнівського району, Черкаської області" як джерело дослідження історії українського селянства XIX – першої половини XX ст. (антропологічний підхід)" // Український селянин. – Черкаси, 2003. – Вип. 7.
3. Очерк поземельных отношений в Таврической губернии / Сост. М.В. Неручев. – Симферополь, 1907.
4. Общая характеристика района в естественно-историческом и статистико-экономическом отношениях. Извлечения из материалов для Харьковского сельскохозяйственного совещания / под ред. В.В. Морачевского. – СПб., 1911.
5. Інститут рукописів національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Збірка Новицького. – № 24054-24062: Папери ратуші м.Олександрівська.
6. Волостные итоги. Приложение к спискам сельских обществ и общин Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1899.
7. Статистико-экономический обзор Екатеринославской губернии за 1897 год. – Екатеринослав, 1898.
8. Статистика землевладения. 1905 г. Вып. XIV. Екатеринославская губерния. – СПб., 1906.

В.П. Лук'яненко

УСВІДОМЛЕННЯ АГРАРНОЇ КРИЗИ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Аграрна проблема в українських землях початку XX ст. нині набула нового звучання через нагальність перетворень у сучасному селі України. Нововведення, що мали місце на початку XX ст., і ті, що запроваджуються нині, мають у своїй основі дуже багато спільного. Так, наприклад, як на початку XX ст., так і наприкінці відбувається становлення українського селянина ? власника з однакових соціально-економічних передумов та обставин. Неупереджене вивчення досвіду перетворень, тих, які відбулися і не відбулися, має пізнавально-наукове та практичне значення. Без детального, конструктивно-критичного підходу до усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку XX ст., важко уникнути ускладнень на шляху ефективного реформування виробництва в сучасних умовах.

Зазначена проблема має досить широку історіографію. Вивчення розпочалося в дореволюційний час. Науковці, серед яких – В.Постников, П. Ляшенко, П. Маслов, С. Прокопович та інші – показали становище селянства в українських губерніях на початку XX ст., проаналізували заходи російського уряду щодо подолання аграрної кризи, охарактеризували селянські рухи [1?4]. В. Ленін приділяв значну увагу процесу утворення внутрішнього ринку, розшаруванню селянства і економічним суперечностям цього процесу [5]. Серед радянських істориків зазначеної проблеми слід згадати Ф. Лося, М. Лещенка, І. Реву [6?8]. Сучасні дослідники також звернулися до селянської тематики XX ст., дослідження проведені В.Ф. Солдатенко, Т.А. Бевз, О.Д. Бойко [9?10]. Отже, історіографічний огляд дає підстави для висновку про необхідність на основі критичної оцінки досягнень попередників, вивчення історичних джерел з'ясувати ступінь усвідомлення селянством аграрної проблеми у передреволюційну добу. Це і є метою даної статті.

Джерелами даного дослідження послужили документи громадських об'єднань, матеріали судочинства, земств.

Тривожні звістки про селянські аграрні хвилювання в Російській імперії з'явилися в столичних газетах у лютому 1905 р. Заворушення розвивалися з надзвичайною енергією. У лютому вони відбувалися в Одеській, Курській, Чернігівській, Київській, Бессарабській губерніях. Із центрально-чорноземного району вони поширилися на захід і схід. Селянські виступи набули значного розширення, що вже знайшло відображення в науковій літературі [11]. До 20 грудня 1905 р. в округах московської, петербурзької, харківської, саратовської, одеських, київських, казанських і новочеркаської судових палат значилося 798 справ щодо виступів у селі, вже до другої половини січня 1906 р. їх збільшилося до 1,5 тис. У міністерстві внутрішніх справ в особливій нараді під головуванням І. Я. Голубєва під час обговорення питання про відшкодування збитків приватним особам, які постраждали від погромів, сума збитків по двадцятьох губерніях Росії була обчислена в 31, 3 млн. руб. [11, 354].

У звіті про засідання делегатського з'їзду Всеросійського Селянського Союзу 6-10 листопада 1905 р. повідомлялося, що в Харківській губернії розгромлені маєтки в Будках, Тернах, у Лебединському повіті маєтки Югової, Булатович, Стевен; у Катеринославській губернії в поміщицьких маєтках і німецьких колоніях почалися пожежі й напади [12, 7].

Стихійний, неорганізований рух мав ще одну форму – захоплення землі. Воно не супроводжувалося "розбиранням" економій, ні тим паче руйнуванням і спаленням їх, воно знаходило вияв у захопленні землі, вигонів, косовиць. Це була більш правомірна форма руху й в очах самих селян і тому "захоплення" відбувалося спокійно, зі свідомістю права, іноді супроводжувалося встановленням відомих умов "захоплення".

У Сумському й іншому повітах Харківській губернії рух мав мирний характер: населення зверталося до землевласників із проханням надати їм землі для посіву й пасовища; між селянами й землевласниками укладалися мирні угоди. Селяни села Вядерунъ, Нагошиці, Болчевицъ Калишської губернії вигнали худобу на казенні луки й порубали казенний ліс. Як видно з наведених прикладів, цей рух з'являвся в тих же місцевостях, у яких спостерігалися й факти "погромного" руху [12, 9].

Організована мирна боротьба виражалася в страйках і бойкоті. Висувалися вимоги економічного характеру. Лише в поодиноких випадках відбувалися зіткнення страйкарів із заможними селянами – напівпоміщиками, що відстоювали своїх робітників.

У багатьох волостях Одеського повіту застрайкували сільські робітники [13, 31]. Серед місцевих селян у страйках були як наймані робітники з економій, так і орендарі. У першому випадку вони вимагали підвищення заробітної плати, а в другому – зниження оренди. Але, здається, була й інша мета –

витіснити поміщиків. У таких випадках селяни нерідко вступали в конфлікт із робітниками, як видно, наприклад, з наступного повідомлення. У різних місцях Подільської губернії, головним чином у північно-західній частині Ушицкого повіту, у південній частині Проскурівського й північної частини Каменецького повіту, відбулися селянські заворушення. Вони розгорталися приблизно за одним сценарієм: селяни йшли юрбою в поміщицьку садибу, вимагали від робітників припинення роботи, а у випадку відмови силою змушували їх кинути роботу. Якщо вони заставали робітників на полі, то випрягали робочу худобу й тим примушували робітників припинити польові роботи. У деяких селах селяни влаштовували сходи, на яких приймали резолюції загального характеру. У декількох місцях, де робітники не бажали підкоритися вимогам бунтівників припинити роботу, доходило до насильства. Поширеною була думка, що заворушення виникли внаслідок поширення серед селян зазначених вище повітів так званої "золотої грамоти". Селяни ввірували в те, що вона передбачала переділ землі, але її приховували влада й поміщики [13, 33].

Поруч із цим стихійним і революційним рухом під керівництвом представників ліберальної й радикальної інтелігенції організувався поміркований мирний рух на захист політичних і економічних реформ, що знаходило вияв у зборах, резолюціях, петиціях, вироках. Безпосереднім його результатом стала організація Селянського Союзу. На установчому з'їзді Всеросійського Селянського Союзу, що відбувся в Москві 31 липня – 1 серпня 1905 р., представник Чернігівської губернії так описав цей рух: "Ще до 18 лютого в нас був рух, але несміливий. Указ 18 лютого дотепер ніде не був прочитаний, але про нього знали з газет. Стали про нього тлумачити, звертатися за роз'ясненнями до інтелігентних селян, стали говорити, що потрібно становити вироки". Ці думки майже в повній мірі повторилися на другому делегатському з'їзді Союзу через три місяці. Загальний зміст більшості думок зводився до того, що селяни прагнули мирного вирішення аграрного й політичного питання. Із заяв багатьох депутатів також видно, що чим краще були організовані селяни, чим свідоміше вони ставилися до руху, тим ширше й планомірніше розвивався рух, тим менше було насильств, стихійних спалахів і руйнувань [12, 7].

Делегат із Сумського повіту Харківської губернії повідомляв, що селяни діяли двома шляхами: 1) проханнями й резолюціями; 2) страйками сільськогосподарських робітників. Політичні й соціальні реформи, аж до передачі громадам фабрик і заводів, можуть відбутися, на думку селян, через союз селян і робітників. "На нашу думку, – зазначав депутат, – мирний шлях є мирне повстання проти поміщиків і влади" [14, 109].

Інший настрій спостерігався в тих місцевостях, куди не досягла організація, де населення зовсім подавлене нестатком і адміністративним тиском. Делегат Канівського повіту Київської губернії говорив: "Страйки з політичною метою в нас вдавалися, але свідомості в селян мало. Вони не припускають, що можна чого-небудь домогтися шляхом політичних змін. "Вирізати панів" – це їхній девіз. Втім, спрямувати це стихійне прагнення на правильний шлях можна. Союз тільки в зародку, але, безсумнівно, швидко пошириться" [12, 13].

У заявах селянських сходів скарги на важке становище села стосувалися практично всіх сторін громадського життя: суду, народної освіти, місцевого самоврядування, адміністрації, поліції, податків, господарства – все перебувало у вкрай незадовільному стані. Селяни Одеського повіту у петиції до Ради міністрів написали: "Великий в нас нестаток, Государ, дуже великий. Як і далі терпіти його! Тепер у нас виснаження сил наших приходить до кінця. Ми обтяжені непосильними прямими й непрямими податками. Розмноження й тіснота на наших п'ятдесятилітніх наділах неймовірні" [13, 37].

Як свідчать джерела, скарги селян зосереджувалися навколо "першого" і "головного" нестатку – земельного. Він перебував у центрі сільського руйнування, безправ'я, непосильних податків тощо. На ньому трималося гноблення, убогість села. Потреба в землі була настільки жагучою, що тільки у вгамуванні її селяни бачили вихід з тяжкого становища. У петиціях, зрозуміло, перераховуються далеко не всі форми земельних утисків. Малоземелля в різних місцевостях мало неоднакові наслідки. У південних і південно-західних губерніях на ґрунті селянського малоземелля розвивалася кабальна залежність селян від поміщиків, висока орендна плата й низька заробітна плата на сільськогосподарських роботах. У промислових губерніях малоземелля стимулювало відхід на заробітки, у місто й на фабрики. Всі ці особливості земельних відносин знаходили висвітлення й у скаргах населення на земельні потреби. "А потреби селян великі й важкі, – читаємо в петиції сумських селян, – як важке й все селянське життя. Земля, надана Олександром II, залишилася та ж, а народу розмножилося без ліку. Ті, що одержали наділ, мають п'ять-шість синів уже, а в них є також діти, дорослі, і всі вони без землі. Часто доводиться на душу менше півдесятини, а в багатьох родинах і зовсім немає землі, і повинні селяни ходити на роботу. Кожна копійка дістається їм тяжкою працею, і, щоб заробити її, вони повинні тягти із себе всі жили й вислухувати лайку й різні знущання. Адже всю землю обробляємо ми, говорять селяни, а користуються нею інші, нам залишається холод, голод [11, 357].

Під час обговорення аграрного питання в Харківських губернських земських зборах розглядалася доповідь управи, в якій наведені наступні цифри про розміри селянського наділу по повітах Харківської губернії: по Сумському повіті – 0,5 дес. на душу, Валкському – 0,5 дес., Лебединському – 0,8 дес., Охтирському – 0,8 дес., Харківському – 0,9 дес., Богодухівському, Куп'янському, Ізюмському, Змієвському,

Старобельському – по 1 дес. На думку управи, місцевих земель недостатньо для задоволення селянського земельного нестатку, тому що всіх земель навряд чи вистачило б тільки для наявного населення [14, 110].

Селяни селища Катеринославське Криворізької волості Донецького округу області Війська Донського, вказують, що "причинами бідності, гноблення є малоземелля й та висока оренда, що стягують землевласники за один дозвіл обробити їхню землю" [13, 38]. "Нестаток в усіх був великий, говориться у вироку селян с. Бєляєва, Одеського повіту. Внаслідок

приросту населення й роздроблення наших наділів нам стало не під силу жити. Податки, що збільшуються з кожним роком, як прямі, так і непрямі, погані заробітки, останні два роки неврожаї – все це розорило наше господарство".

Селяни багатьох українських губерній на початку XX ст. у петиції вказували наступні причини занепаду добробуту села: надмірне обкладання рентою як грошовою, так і натуральною у порівнянні з іншими станами, особливо беручи до уваги нерухоме багатство останніх. "Окрім мирського збору на свої селянські потреби, ми ще містимо так звану "стійку" коней для проїжджаючих чиновників, а інші стани від цього вільні. Ми повинні обирати й платити соцьким. На кожні десять дворів щорічно вимагають десяцьких, які обслуговують інші стани. Ми повинні ремонтувати великі дороги, а по них їздять всі, і ніхто нічого не платить. Крім того, коли у нас ввели спрощене земство, до нас прилічили й всіх інших обивателів, що проживають у районі тієї або іншої волості (крім дворян). Внаслідок цього у нас збільшилися й витрати по утриманню канцелярій, старост, суддів, старшини, на висвітлення, опалення, на підтримку чистоти. І все це лежить на нас одних. Так що й виходить, що ми платимо, наприклад, з двору у 25 десятин рублів 40, а окремі власники 25-ти десятин – рублів 5. Викинувши 17 крб. з 40 викупного платежу за землю, все-таки вийде значна різниця: 23 крб. і 5 крб., так до того варто помітити, що на селянському наділі в 25 дес., проживає 40 із зайвим душ, а у приватних власників на такій кількості живе від 4 до 10 душ. І головне – черезсмужжя, що перешкоджає бажанню запровадити в себе кращі й новітні прийоми й порядки сільського господарства" [15, 73].

Отже, на початку XX ст. в українських губерніях загострилося розуміння селянством масштабів аграрної проблеми. У вироках і петиціях селяни називали себе споконвічними хліборобами, а землеробство – своїм основним заняттям, яке через безвихідь доводилося кидати. Говорячи про причини занепаду своїх господарств, селяни називали високі податки й орендні ціни, відсутність соціальної захищеності, але всі вони, зрештою, зводилися до малоземелля, черезсмужжя й утисків з боку поміщиків. У проаналізованих матеріалах переважне значення мав голос селянства, яке рішуче піднялося на боротьбу за свої права на землю. Селяни українських губерній вказували шляхи вирішення аграрного питання, серед яких переважали мирні – бойкоти, страйки, петиції, голодування тощо.

Аналіз усвідомлення аграрної кризи українським селянством на початку XX ст., не зважаючи на досить значну віддаленість тих подій, може бути корисним при формуванні нинішньої аграрної політики, виходячи з історичного досвіду минулого.

1. *Постников В. Южно-русское крестьянское хозяйство. – М., 1891.*
2. *Маслов П.П. Аграрный вопрос в России. – СПб., 1908.*
3. *Прокопович С.Н. Аграрный кризис и мероприятия правительства. – СПб., 1912.*
4. *Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции в Росии. – Т. 1. – СПб., 1908.*
5. *Ленин В.И. Аграрный вопрос в России в конце XIX ст. // Полное собрание сочинений. – Т. 17.*
6. *Лось Ф.Є. Україна в роки столипінської реакції. – К., 1944.*
7. *Лещенко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.*
8. *Рева І.М. Селянський рух на лівобережній Україні в 1905-1907 рр. – К., 1958.*
9. *Історія українського селянства: Нариси: В 2-х т. Т. 1 / О.В. Андрущук, В.К. Баран, А.В. Блануца та ін. К., 2006.*
10. *Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт; Ін-т історії України НАН України. К., 2003.*
11. *Брейер Л.К., Брун М., Воробьев Н.И. и др. Аграрный вопрос. Сб. ст. – Т. 2. – М., 1907.*
12. *Протоколы учредительного Съезда Всероссийского крестьянского Союза. – СПб., 1905.*
13. *Материалы к крестьянскому вопросу. Отчет о заседаниях делегатского съезда Всероссийского Крестьянского Союза 6?10 ноября 1905 г. – М., 1905.*
14. *Обзор экономических мероприятий харьковских земств. – Харьков, 1906.*
15. *Янсон. Ю. Опыт статистических исследований о крестьянских наделах и платах. – СПб., 1905.*

Т.В. Малиновська

ПОСАДОВІ ОСОБИ В ПОСЕЛЕННЯХ ІНОЗЕМНИХ КОЛОНІСТІВ, ДЕРЖАВНИХ ТА УДІЛЬНИХ СЕЛЯН РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1787-1803 рр.)

В останні роки збільшилась кількість досліджень, присвячених традиціям сільського самоврядування в Україні [1, 72]. Також посилюється увага до історії поселень іноземців на теренах Російської імперії [2, 12]. При цьому питання організації управління в колоніях іноземців і селах державних, удільних (з 1797 р., належали царській родині) та кріпосних селян розглядаються дослідниками, як правило, окремо, в контексті різних проблематик – історії колоній та історії селянського самоврядування. Такий підхід приховує ту обставину, що царський уряд, вирішуючи ці питання, керувався загальними для селянства, включно з іноземними поселенцями, засадами. Йшлося про проведення єдиної політики, хоча єдина для різних категорій "сільських обивателів" адміністративна система була створена лише під час реформ 60-70 рр. XIX ст. Наша розвідка має на меті визначити загальні вимоги державної влади Російської імперії щодо структури селянського самоврядування на початковому етапі законодавчого регулювання його діяльності.

До останньої чверті XVIII ст. законодавство Російської імперії не приділяло уваги організації управління у державних та удільних селах, "селяни як і раніше управлялись своїми старостами, що діяли на основі звичаєвого права" [3, 368]. Дозволяючи селянам впорядковувати внутрішні відносини за власними правилами ("по их обыкновениям"), центральна влада накладала на селянське самоврядування додаткові обов'язки, пов'язані зі збором податків, забезпеченням правопорядку, проведенням рекрутських наборів [4, 1-24].

Перші спроби законодавчо визначити структуру та регламентувати діяльність сільської адміністрації припали на період правління Катерини II. Було розроблено проект Жалуваної грамоти селянам, відповідно до якого в селах створювались посади сільського старшини, старости і виборного [5, 451, 459].

Проект не став законом, але окремі його положення увійшли до наступних діючих нормативних актів.

У 1787 р. було видано "Установлення сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва селищах, директору домоводства підпорядкованих". За цим законом сільську адміністрацію у державних селах Катеринославського намісництва складали старшини, старости, виборні ("выборные или словесные разборщики") та збирачі [6, преамбула]. У селищах, в яких було понад тисячу дворів, обирався сільський старшина, на кожні 500 дворів – сільський староста, два виборних та один збирач; у селищах з кількістю дворів від 500 до 1000 – старшина, староста, три виборних та збирач; 200-500 дворів – старшина, староста, два виборних та збирач; 50-200 дворів – старшина, староста, виборний і збирач, 15-50 дворів – лише староста. Хутори та селища, що нараховували менше 15 дворів, наказувалось "приєднати під управління інших селищ, сіл, поселень або осель, у яких належало бути сільському старшині або старості, маючи у себе по одному десятському для отримання та виконання розпоряджень" [6, отд.1, п.1-6]. Старшини і старости обирались громадою ("всем сельским обществом") на три роки, виборні і збирачі – на рік [6, отд.2, п.1,2]. Обраний на посаду старшини мав належати до членів громади ("своих собратий"), але законодавець не заперечував, щоб цю посаду обіймав представник "чиновных людей", якщо він сам погоджувався, а громада його обирала, також якщо він мав добру репутацію та міг надати документ, що підтверджував його станову приналежність ("о состоянии своём аттестат или одобрение") [6, отд.2, изъяснение].

Крім зазначених посадових осіб, "Установлення" 1787 р. передбачало обрання низки інших. Слід було "з метою утримання мешканців від втеч визначити при кожних десяти дворах десятських, а над десятьма десятками – сотського", вони ж мали допомагати старостам і старшинам припиняти протиправні дії, затримувати злочинців і підозрілих осіб, боротись з поширенням хвороб, слідкувати за дотриманням санітарних норм [6, отд.3, п.11,14,16; отд.4, п.5; отд.7, п.11]. Сотські змінювалися щомісяця, десятські – щотижня. Крім того, від кожних 20 дворів слід було "розставляти на вулицях" сторожів, а на шляху до селища – караули; призначались охоронці ("караульные из поселян надежных людей") для супроводу арештантів ("для препровождения колодников") [6, отд.3, п.9, 16]. Нарешті, громада утримувала писаря, що мав оформлювати усі письмові справи селища [6, отд.6, п.2; отд.7, п.7].

Правила, аналогічні нормам "Установлення" 1787 р., було впроваджено також і в інших регіонах імперії. Відповідний нормативний акт підготувала канцелярія генерал-губернатора Пермського та Тобольського намісництв Є.П. Кашкіна (80-ті рр. XVIII ст.) [7, 23]. Подібні ж норми указом від 2 березня 1790 р. Катерина II дозволила Кашкіну, який у той час очолював Вологодське і Ярославське намісництва, поширити також і на ці регіони [5, 450].

Проте "Установлення" 1787 р. мало очевидні недоліки. Зокрема, щодо структури сільської адміністрації – впадала в око її громіздкість, компетенція окремих посадовців не була чітко розмежована, кожне селище розглядалось як окрема адміністративна одиниця, але водночас існувала норма, що передбачала адміністративне підпорядкування малих селищ великим [4, 35,36].

Павло I продовжив реформу управління селами. 5 квітня 1797 р. було затверджено "Установлення про імператорську фамілію", восьмий розділ якого визначав порядок управління удільного села. Створювалась дворівнева система управління: села, розташовані поблизу одне від іншого ("в одной округе лежащие") обирали, крім сільських, старост також загальний окружний орган – приказ. До складу приказу входили – керівник (приказний виборний), а також три посадовці – казенний староста (відповідав за збір податків), приказний староста (помічник і радник виборного) та писар. Персонал наказу обирався на три роки. Приказному виборному підпорядковувались сільські виборні (або старости), що обирались на рік. Крім сільського виборного, мешканці села обирали церковного ктитора, також на рік, нарешті, кожні десять дворів представляли десятські, що змінювались щомісяця [8, 177-179]. Таким чином, удільне село отримувало нечисельну адміністрацію з визначеним підпорядкуванням та зрозумілою сферою компетенції – сільські виборні у селі, приказний виборний в межах округу, власне, виконували усі функції, покладені державою на посадових осіб сільського самоврядування.

Кілька місяців потому цар санкціонував застосування цих принципів управління до селищ державних селян з певними змінами. Відповідно до закону про утворення волостей і організацію управління в селах державних селян (7 серпня 1797 р.), губернаторам разом із казенними палатами доручалось?? об'єднати державні села у волості, на кожну з яких (як і в приказах удільних селян) мало припадати до трьох тисяч ревізьких душ [9, 1]. У державних селах, як і в селах удільних селян, владу одноосібно представляв сільський виборний (або староста), що обирався на рік. Волостю керувало волосне правління. На відміну від приказу в удільних селян волосне правління обиралось не на три роки, а на два і склад волосного правління був меншим за склад наказу – волосний голова і писар. Третім членом правління був не окремий приказний виборний, як в удільних селян, а староста села, яке було волосним центром. Посада казенного виборного також не передбачалась, а за збір податків відповідали голова і старости. Запроваджувалась також посада десятського [9, 2-5]. Отже, склад органів самоврядування у державних селян ставав ще меншим, ніж в удільних, система виборного самоуправління значно спрощувалася.

Засади управління, закріплені в законах про самоврядування в удільному та державному селі, були застосовані і до колоній іноземців, але з певними корективами. Іноземним колоністам право самоврядування серед інших пільг гарантував маніфест Катерини II від 22 липня 1763 р. [10, 6]. Перших колоністів було розселено на території Поволжя у 60-ті рр. XVIII ст. Згідно з розпорядженнями державних органів, що опікувались колоніями цього регіону, мешканці окремих селищ обирали форштегерів (або шульців) та їхніх заступників бейзицерів [2, 47; 11, 258-275]. Впорядкувавши управління у державних та удільних селах, державна влада законодавчо визначила структуру і повноваження органів самоврядування у колоніях, розпочавши з поселень Поволжя.

"Інструкція про внутрішній розпорядок і управління у Саратовських колоніях" 17 вересня 1800 р. наказувала утворити прикази у складі приказного виборного (або голови), двох бейзицерів (або засідателів) та писаря, які обирались на два роки. Голові підпорядковувалась адміністрація окремих селищ – форштегери (або шульци) та два бейзицери, що обирались мешканцями селища на рік [12, 4-5]. Існувала також посада десятського.

Перші колонії на Півдні України було утворено наприкінці 80-х рр. XVIII ст. Влітку 1800 р. система самоуправління удільних селян була поширена на ці колонії. Затверджена царем, інструкція Конторі опікунства Новоросійських іноземних поселенців (26 липня 1800 р.) вимагала "запровадити і спостерігати, що властиво і прийнятно у кожній колонії з порядку сільського внутрішнього управління для тих селищ, які входять до складу удільних маєтків, що визначені для імператорської фамілії" [13, (11)12].

У травні 1801 р., вже після загибелі Павла I, його наступник затвердив спеціальну інструкцію для органів самоврядування колоній Новоросії. Як і в колоніях Поволжя, в новоросійських поселеннях іноземців система самоврядування була дворівневою: округ – селище. Співпадав також перелік посад: голова або приказной виборний, два бейзицери та писар складали окружний приказ, шульц та два бейзицери – адміністрацію окремого поселення. Створювалась також посада десятського. Відмінність полягала у більш складному порядку обрання сільських посадовців – голови і писарі мали обиратись на три роки, приказні бейзицери – на два роки, причому вони займали свою посаду не разом, а один після іншого. Один бейзицер працював рік, "той, що мав заступити його місце", залишався "вже незмінно на посаді два роки". Шульці та сільські бейзицери обирались на два роки, "але з тим, що при проведенні першого вибору бейзицери будуть обрані лише на рік, а при другому за тим вибору наступні бейзицери будуть вже обиратись на два роки". Отже, забезпечувалась певна наступність влади ("таковое постановление о приказных и сельских бейзицерах для того нужно, дабы не могло встретиться, что все должности занимаются вдруг новыми людьми") [14, 10]. У поселеннях, віддалених від інших, старости мали права окружних голів.

7 липня 1803 р. Олександр I затвердив доповнення до Інструкції 1801 р. Згідно з цим законом, посада писаря створювалась не лише в окружному, але і в сільському приказі. Писарів в приказі слід було "утримувати у такому з платежа" [15, параграф 15], писарі на практиці працювали по найму [16, 122; 17, 12]. Законом від 16 липня 1803 р. вводились окружні і сільські прикази у колоніях, розташованих поблизу Санкт-Петербурга. Ці прикази утворювались "на однакових засадах з такими ж, що в колоніях Південного краю Росії існують" [18, 82]. В удільних, державних і колоністських поселеннях виборні посадовці отримували однакову плату – від громади [8, 86; 9, 11; 12, 17; 14, 13].

Таким чином, адміністративна система у селах удільних і державних селян, а також у колоніях іноземців, створена в часи правління Павла I та перші роки правління Олександра I, попри окремі відмінності, в цілому була однаковою: дворівневою (з підпорядкуванням сільської адміністрації окружній або волосній), з дуже обмеженою кількістю посадовців (проте без зосередження влади лише в одних руках), які обирались громадою на короткий строк. Ця система мала бути простою, ефективною, безкоштовною для казни і необтяжливою для населення, яке її утримувало, відкритою для урядового контролю і водночас (з метою запобігання утискам і зловживанням з боку коронної адміністрації залежною від громади, яка обирала сільських посадовців. Ці вимоги відповідали пріоритетам адміністративної реформи Павла I [19, 482-483, 526-528; 20, 30] і були визначені як антитеза недолікам системи управління, запровадженої у державних селян за Катерини II.

1. *Лебедська Н. Сільський сход у системі органів селянського самоврядування Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. // Юридический вестник. – 2007. – № 1.*
2. *Герман А.А., Иларионова Т.С., Плеве И.Р. История немцев России: Учебное пособие. – М.: МСНК-пресс, 2005.*
3. *Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). – СПб., 1899.*
4. *Зайцев К.И. Очерки истории самоуправления государственных крестьян. – СПб., 1912.*
5. *Вешняков В. Проект императрицы Екатерины II об устройстве свободных сельских обывателей // Сборник императорского Российского исторического общества. – СПб., 1877. – Т. 20.*
6. *Установление сельского порядка в казённых Екатеринославского наместничества в селениях, директору домоводства подведомственных // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – СПб., 1830. – Т. 22.*
7. *Апкаримова Е.Ю., Голикова С.В., Миненко Н.А., Побережников И.В. Сельское и городское самоуправление на Урале в XVIII – начале XX века. – М.: Наука, 2003.*
8. *Учреждение об императорской фамилии, 5 апреля 1797 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 24.*
9. *Высочайше утверждённый доклад Экспедиции государственного хозяйства "О разделении казённых имений на волости и о порядке внутреннего их управления", 7 августа 1797 г. // ПСЗРИ. – СПб., 1830. – Т. 24.*
10. *Манифест "О дозволении всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованных им правах", 22 июля 1763 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006.*
11. *Плеве И.Р. Немецкие колонии на Волге во второй половине XVIII века. – М.: Готика, 1998.*
12. *Инструкция внутреннего распорядка и управления в Саратовских колониях, 17 сентября 1800 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006.*
13. *Инструкция Конторе опекунства Новороссийских иностранных поселенцев, 26 июля 1800 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006.*
14. *Инструкция для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 16 мая 1801 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006.*
15. *Дополнения к Инструкции для внутреннего распорядка и управления Новороссийских иностранных колоний, 7 июля 1803 г. // Немцы в истории России: Документы высших органов власти и военного*

командования. 1652 – 1917. – М.: МФД: Материк, 2006.
16. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1.
17. Падалка Л. Землевладение немцев – бывших колонистов в Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – 1891. – № 5.
18. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в империи // Свод законов Российской империи. – СПб., 1857. – Т. 12 . – Ч. 2.
19. Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. – М.: РОССПЭН, 2007.
20. Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до Великих реформ: обычай, повинность, право // Отечественная история. – 2001. – № 3. –

А.О. Михайлик

РОЗВИТОК СКОТАРСТВА НА ТЕРИТОРІЇ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В РИНКОВИХ УМОВАХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Розвиток скотарства, як і економічних відносин взагалі, на території Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. мав цілий ряд особливостей. Поглиблене вивчення цього важливого напрямку господарювання дозволить краще зрозуміти загальні засади економічних трансформацій, які мали місце у регіоні в надзвичайно важливий період для переважної більшості українського населення, в період перебудови аграрної сфери України відповідно до ринкових умов.

До найбільш впливових факторів, які визначили нетиповість розвитку економіки Правобережжя після реформи 1861 р., віднесемо поєднання дії ринкових відносин, що швидко розповсюджувалися в регіоні "вшир" і "вглиб" з політикою уряду Російської імперії, спрямованою на боротьбу з економічною могутністю польського населення. Через тривале перебування Правобережної України у складі Речі Посполитої тамтешня система соціально-економічних відносин істотно відрізнялася від такої, що склалася на Лівобережній та Південній Україні. Тут міцніше вкоренилося кріпацтво, економічне розшарування в лавах селянства було менш виразне. Основну масу населення краю складали поміщицькі селяни (на Лівобережжі – державні, яким господарювалося значно вільніше).

Враховуючи важливість та багатовекторність названої теми, до неї зверталось не одне покоління дослідників. Однак у працях більшості вчених проблема розвитку тваринництва і, зокрема, скотарства на території Правобережжя висвітлювалася лише в контексті загальних економічних змін другої половини XIX – на початку XX ст. Великою мірою це пояснюється другорядним значенням названої аграрної галузі в економіці краю порівняно, наприклад, з вирощуванням зернових культур, буряківництвом, промисловим садівництвом тощо. Завдяки високій товарності землеробства в регіоні на його прикладі більш виразно проявлявся вплив ринкових відносин, саме воно обумовило економічну спеціалізацію Київської, Подільської і Волинської губерній протягом пореформеного періоду.

Вивчення скотарства на території Правобережної України започаткували Ф.Бельциновський, А. Братчиков, А.А. Копорський, В.О. Геринович, А.І. Ярошевич, С.І. Городецький, А.Н. Челінцев [1]. У наступний період його дослідження було продовжено в працях І.О. Гуржія, Б.А. Кругляка, М.Н. Лещенка, В.В. Нечитайла, П.П. Теличука, В.П. Теплицького [2]. Однак названі автори лише побіжно торкнулися питання вивчення стану тваринництва на Правобережжі в період утвердження і розвитку ринкових умов і узагальнюючої праці з названої проблеми не створили.

Мета – проаналізувати особливості розвитку скотарства на Правобережжі України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Завдання – з'ясувати фактори, які визначали специфіку соціально-економічного розвитку зазначеного регіону.

Предмет – система соціально-економічних відносин у визначених географічних та хронологічних межах.

Тваринництво (в тому числі й скотарство) як галузь сільськогосподарського виробництва на території Правобережної України помітно відставало від землеробства. За перешкоду до його розвитку була, насамперед, відсутність пасовищ. Велика щільність населення, особливо на території Подільської і Київської губерній, спричинили так зване аграрне перенаселення регіону. Ринкова вартість землі в краї, чи не найвища в Російській імперії, в умовах інтенсифікації сільськогосподарського виробництва перетворювала тваринництво на додаткову до рільництва сферу господарювання. Можна погодитися з думкою тогочасного дослідника А. Лисенка, який в одному з періодичних видань Правобережжя писав: "Населення лісо-степової смуги ухилилося на бік рільництва й під впливом цукрової промисловості звернулося до культури цукрових буряків та збіжжя. В селянських господарствах держать майже виключно робочу й гнійну худобу" [3, 11]. Інтенсивні методи господарювання вимагали широкого використання добрив, у тому числі й органічних. З таких обставин здатність худоби бути своєрідним джерелом таких добрив була не менш важливою, ніж її м'ясо-молочні якості.

Цікаве спостереження належить іншому російському економісту початку XX ст. А.А. Зубріліну. У невеликій за обсягом розвідці автор порівнює особливості господарювання пересічного селянина на території Російської імперії з типовим селянським господарством королівства Данії. Зрозуміло, порівняння на користь останнього (на жаль, за більш ніж сто років ситуація не змінилася). "Датчанин отримує від худоби значний прибуток, вважає свою корову годувальницею, мамкою, а російський селянин вбачає в рогатій худобі "необхідне зло", розглядає її як "фабрику добрива", що дорогою ціною постачає такий необхідний в господарстві гній", – пише вчений [4, 4]. Не відомо, чи мав на увазі автор також і селянина українського (т. зв. "малороса"), чи обмежив свій аналіз лише територією Росії, однак його твердження щодо такого ставлення до худоби на території України, принаймні – Правобережної, видається дещо сміливим. Питома вага грошових

прибутків від тваринництва в селянському бюджеті була досить значною і залежала, насамперед, від забезпеченості селянського господарства землею. За даними, зібраними експедицією під керівництвом професора Устьянцева на території Подільської губ., на початку XX ст. доля таких прибутків становила в малоземельних господарствах (близько 2,4 дес. землі) 79,9%, у середняцьких (близько 5,9 дес. землі) 50,4%, і в багатоземельних (8,5 дес. і більше) – 44,8% [5, 265]. Така ситуація, за винятком незначних відмінностей, була типовою для всієї Правобережної України. Якщо малоземельні господарства одержували грошові прибутки переважно (близько 80%) від продажу продукції тваринництва, то у господарствах багатоземельних перше місце (понад 50%) займали продукти рільництва. Очевидно, більша роль тваринництва в бюджеті малоземельних селян обумовлювала й більшу інтенсивність, а разом з тим і вищий ступінь його розвитку, особливо продуктивних галузей – молочної (а почасти – м'ясної), свинарства та птахівництва. Для таких господарств була типовою висока товарність продукції скотарства; що ж до рільництва, то здебільшого малоземельні господарі не тільки не постачали на ринок його продукти, але й мусили ще й прикуповувати як на харчування своєї родини, так і для своєї худоби.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в економічних відносинах на території України відбувалися зміни, котрі не могли не торкнутися всіх без винятку галузей народного господарства. Утвердження й швидкий розвиток капіталізму та пов'язані з ним ринкові перетворення спричиняли перебудову старих господарських відносин, інтенсифікацію вже існуючих та створення нових форм та методів виробництва та розподілу продукції. На думку російського вченого початку XX ст. М. Макарова, основними факторами впливу ринкових умов другої половини XIX ст. на розвиток тваринництва були: 1) розширення залізничної мережі; 2) збільшення щільності населення; 3) формування яскраво вираженого товарного напряму зернового землеробства (що призвело, в свою чергу, до створення ринкового попиту на продукцію тваринництва) [6, 278]. Однак на перше місце автор все ж таки ставив розвиток залізничного транспорту, який був у змозі на значній території нівелювати ціни на продукти названої галузі. Відсутність якісних шляхів сполучення часто призводила до надмірної залежності ціни на м'ясо, молоко, яйце тощо від відстані до найближчого великого міста. Так, наявність значного торговельного центру Київської губ. – міста Умань, яке слугувало молочним ринком, стимулювало розведення й утримання корів селянами сусідніх сіл і містечок. В Умані весною кухоль молока коштував 3 коп., восени – 5 коп., зимою – 6. Таким чином, прибуток від однієї корови становив близько 5 – 6 руб. у місяць, або 50 – 72 руб. на рік [7, 24]. На залежність прибутковості молочного скотарства від відстані до великих міст вказувала ще на початку XX ст. М.М. Маріуца-Гриньова – власниця одного з найбільш успішних аграрних господарств Київської губ. В її маєтку "Зозулинці" на території Бердичівського повіту утримувалося велике стадо фрейбургської худоби. Марія Миколаївна заснувала у 1888 р. на території маєтку жіночу школу землеробства й домоведення, для якої сама написала декілька посібників. "Молоко являє собою не лише щоденний продукт для сільського столу, але й слугує джерелом доходів у місцевості, незручної для ведення зернового господарства; особливо, молоко може забезпечити значні прибутки, якщо маєток знаходиться поблизу великого міста", – пише вона в одному з них [8, 2]. Особливої товарності надавала розвитку молочарства близькість великих міст та містечок (Вінниці, Проскурова, Кам'янця-Подільського) і на території Поділля. В сусідніх з ними селах прибуток від утримання корови становив від 70 до 120 руб. на рік [9, 89].

На території Київської губ. п'яту частину вартості всіх сільськогосподарських вантажів, що перевозились на початку XX ст. залізницею, складала продукція тваринництва. Загальна кількість худоби становила у 1892 р. 2.190.749 голів, з них 517.465 голів великої рогатої худоби і 316 тис. коней [10, 723]. На початку XX ст. найбільший відсоток серед всієї худоби, що утримувалась в регіоні, припадав на овець – 37,3 % від загалу, на велику рогату худобу – 27,4 %, 18,8 % – на свиней і 15,2 % – на коней [11, 26]. Особливої ваги набуло тваринництво у південних повітах губернії. Помітно простежується залежність грошових надходжень від скотарства у бюджеті окремих господарств від розміру земельного володіння. Так, у господарствах до 4 дес. землі прибутки від реалізації на ринок худоби становили 12 % всіх надходжень від тваринництва, 24 % отримували від продажу приплоду і 2 %- від реалізації молока. У господарствах, що володіли понад 8 десятинами землі, такі показники становили 17 %, 11 % і 1 % відповідно [12, 6]. На території Київської губ. кількість молодняку старше одного року становила 29,8 % всієї рогатої худоби (на території Поділля, наприклад, 32,2 %), що свідчить про ухилення скотарства в краї у бік молочного напрямку. Враховуючи те, що наприкінці XIX – на початку XX ст. Україна імпортувала молочну продукцію (за винятком Волині), можна зробити висновок, що на території в даному випадку Київської губ. ця аграрна галузь, в цілому, не носила промислового характеру, слугувала для забезпечення власних потреб населення, однак у деяких регіонах розвивалася досить інтенсивно. Це підтверджує і аналіз визначних господарств краю, характеристика яких подається в об'ємному тогочасному виданні "Вся Росія. Адрес-календар Російської імперії". Серед усіх 15 показових, передових господарств регіону скотарство згадується лише в п'яти [10, 501-503]. Однак у цих п'яти господарствах скотарство розвивалося інтенсивним шляхом і виявляло всі ознаки наукового підходу та вдалої організації справи.

Прикладом зменшення ролі скотарства в регіоні внаслідок дії ринкового механізму слугує стан вівчарства. Цей напрям тваринництва демонструє тенденцію до зменшення поголів'я протягом пореформеного часу на всій території України, у тому числі й на Правобережжі. Якщо у 1883 р. у Київській губ. нараховувалося 877.548 овець, у Подільській – 815.616 і 707.059 – на території Волинської губ., то на 1913 р. кількість тварин становила 676.603, 576.537 і 726.175 голів відповідно. Слід погодитися з А.А. Копорським, який основну причину такого скорочення вбачав у "..докорінних змінах господарських умов села" [12, 14]. До таких змін належить, насамперед, скорочення кількості

нерозораної землі, зменшення світових цін на вовну (через значне збільшення надходжень її на міжнародний ринок з Австралії та конкуренцію з бавовною), обмежений попит на баранину всередині Російської імперії.

На території Волинської губ., де тваринництво було розвинуто найкраще серед губерній Правобережжя, його продукція складала третину перевезених залізницею сільськогосподарських вантажів краю [13, 7]. У 1883 р. загальна кількість коней, великої рогатої худоби, кіз, овець та свиней, що утримувалися на території губернії, становила 2.514.299 голів. Показово, що в регіоні чітко простежується тенденція до збільшення кількості тварин. У 1893 р. загальна кількість худоби складала вже 3 065 тис. голів, у тому числі більше 733 тис. коней, до 845 тис. овець, близько 602 тис. свиней і 867 тис. великої рогатої худоби [10, 312]. У 1912 р. на території Волині нараховувалось уже 3.310.756 голів худоби. З цієї кількості 725.917 припадало на коней і 1.109.895 – на рогату худобу [14, 37]. Таким чином, Волинська губ. була єдиною серед Правобережних губерній, де кількість худоби на початку XX ст. не зменшилась порівняно з другою половиною XIX ст., а навпаки – зросла.

В регіоні скотарство було найкраще розвинуте на території волинського Полісся. Там воно перетворилося на окрему, добре розвинуту галузь господарства, яка не лише повністю задовольняла потреби місцевого населення, але й експортувала продукцію за межі губернії. Цьому сприяв природний ландшафт волинського Полісся: низький, рівний, з рідкими згір'ями, вкритий лісами, похрещений річками, озерами, болотами й порівняно малозаселений. Завдяки наявності значної кількості корів на початку XX ст. з території Волинської губ. щорічно залізницею вивозилося близько 100 тис. пудів масла, в той час як Правобережжя цей продукт імпортувало. Більшість масла була вироблена саме на території Полісся. За період з 1905 по 1911 рр. звідси було експортовано продукції тваринництва на 5,3 млн. руб., у той час як грошовий вираз реалізації за межі губернії плодів рільництва ледве становив 1,5 млн. руб. [13, 8].

Одним із важливих напрямків реалізації продукції волинського скотарства були сусідні Прибалтика і Польща. Так, у 1909 р., у звіті про діяльність залізничного транспорту на території західних губерній Російської імперії, Варшава визначалась як один з головних напрямків експорту худоби з території Волині. Зокрема, повідомлялося про прибуття в місто 63 голів свиней, які потрапили сюди з Білогородської волості Заславського повіту, а завантажені до вагонів на станції Славута [15, 17]. Волинські купці І. Діамен, С. Ярмуліх та Х. Фрейгер завантажили та відправили зі станції Білокоровичі (Волинська губ.) 40 вагонів худоби для відправлення на станцію Ковель [15, 53]. Інший місцевий торговець – М. Гольберт зі станції Деражня відправив у Ковель 500 голів худоби [15, 38]. З 36.999 свиней, експортованих з території Волині у 1913 р., 33.179 тварин (близько 89 %) потрапило саме до Польщі [12, 45].

У досліджуваний період на зовнішній ринок надходила продукція подільського тваринництва, для якої західний напрямок також був домінуючим. У 1913 р. з 59 635 голів свиней, що було залізницею відправлено за межі губернії, 46 460 тис. голів потрапило у польські землі [16, 51]. Велика рогата худоба вивозилась як в українські губернії (у 1913 р. – 8.028 голів, або 69 % вивозу), так і в Литву та Польщу (3.624 – 31 %) [17, 54]. Велика рогата худоба в пореформений період була одним з основних предметів подільського вивозу в Північну Буковину. За даними І.А. Гриценка, на початку 70-х рр. XIX ст. подільські чиновники на запит губернських органів влади доповідали, що велика рогата худоба південних повітів Поділля продавалася на ярмарку в Балті для відгону в "Австрію", тобто в Північну Буковину [18, 137]. Слід враховувати, що крім худоби, яка потрапляла сюди через митні установи, досить значна її кількість переганялася в Буковину контрабандним шляхом. Майже всі тварини, пригнані з таких торгових центрів Поділля, як Кам'янець-Подільський, Вінниця, Брацлав, Нова Ушиця, продавалися на ярмарках буковинського містечка Садгори як для місцевого використання, так й для відправки в Галичину, Сілезію, Чехію і Нижню Австрію.

Про збільшення обсягів реалізації місцевої худоби свідчить та увага, що приділялася подільським губернським керівництвом стосовно обладнання залізничних станцій, розташованих у межах губернії, необхідними для навантажування і розвантажування гуртової худоби засобами. Так, у 1909 р. при станції Калинівка Вінницького повіту було влаштовано окремий загін для тварин, пристосований для ветеринарного огляду. У 1910 р. такі загони були споруджені на станціях Гнівань, Жмеринка, Ярошенка, Рахни і Юрківка [19, 1].

Окрім подібних споруд, на станціях Ярошенка, Деражня, Вапнярка, Рибниця та Тростянець планувалось влаштувати окремі приміщення для ветеринарних лікарів. Така необхідність обумовлювалась тим, що названі станції, на думку губернського керівництва, відзначались значним вантажообігом, велику роль у якому відігравала худоба [19, 2].

Зміни, пов'язані з утвердженням і швидким розвитком капіталізму в пореформеній Україні, торкнулися й конярства. Особливістю Правобережжя було те, що обсяги товарних оборотів робочої худоби, в тому числі й коней, були більші, ніж того вимагалося потребами відновлення його природного зменшення. Існувала практика продажу коней восени, після закінчення сільськогосподарських робіт, і купівлі навесні, до якої, як правило, звертались найбідніші селяни. Через це товарообіг робочої худоби значно зростав. Край, завдяки інтенсивному розвитку ринкових відносин на його території, був районом активного споживання робочої худоби, тому весною тут коні навіть дещо дешевшали. Потреби Правобережної України в тягловій худобі великою мірою задовольняв Свято-Троїцький ярмарок у місті Балта (Подільська губ.), який спеціалізувався саме на торгівлі кіньми і великою рогатою худобою.

У 1886 р. на території Поділля на 100 жителів припадало в середньому 27, 6 голови ВРХ, 19,5 коней, 35,3 овець (сумарно тонкорунних і простих), 21,9 голови свиней і 0,7 кіз [20, 352.] У 1909 р. на 100 осіб припадало в середньому 17,8 голови ВРХ, 15,3 коней, 19 овець, 12,5 свиней і 0,4 кіз [21, 41]. Як бачимо, порівняно з іншими тваринами, лише відносна кількість коней на 100 мешканців Поділля зменшилась

не значно. Зрозуміло, слід враховувати великий демографічний приріст населення краю, котрий був характерний для регіону в досліджуваний період.

Певною мірою на розвиток тваринництва позитивно впливала велика кількість цукроварень та ґуралень регіону. Як правило, при них існували невеликі господарства, де відгодовувалась рогата худоба. Приклад Подільської губ. засвідчує, що в районах розвинутої сільськогосподарської промисловості (Літинський, Вінницький, Брацлавський і Гайсинський повіти) селяни розводили здебільшого свиней та овець. Якщо перші здатні використовувати в харчуванні залишки бурякоцукрового та гурального виробництва, то другі практично їх не споживають, отже безпосереднього зв'язку між станом розвитку аграрної промисловості й станом тваринництва не простежується. Можливо наявність подібних підприємств позитивно позначалася на якості скотарства (тварини скоріше набирали вагу, були вищі надої тощо). Серед 13 визначних господарств Поділля, вміщених у згадуване вище видання "Вся Россия. Адрес-Календарь Российской империи", інтенсивне тваринництво практикували лише господарства А.А. Мааса, А.Е. Скібневського і П. Старорипінського [10, 518-520].

Дещо по-іншому розвивалося в регіоні свинарство. На відміну від вівчарства, котре скорочується пропорційно кількості вільної землі і, особливо, пасовищ, свинарство зростає в міру збільшення площ під інтенсивними культурами і практично не залежить від наявності запасу землі. Про це свідчить збільшення загальної кількості тварин, що утримувалися в Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Якщо у 1883 р. на території Київської губ. нараховувалося 356 тис. свиней, 505 тис. – у Подільській і 474 тис. – у Волинській, то у 1913 р. їх кількість зросла до 626 тис., 502 тис. і 708 тис. відповідно [12, 16]. Під впливом ринкових умов для розвитку цього напрямку скотарства були притаманні такі ж особливості, що й для вирощування великої рогатої худоби: на території Правобережжя в малоземельних господарствах товарність свинарства була більшою, ніж у господарствах багатоземельних. У заможних, забезпечених землею господарствах, за умов надлишку хліба й нестачі м'ясних продуктів, свиня (як і вівця) утримувалася для власних потреб; у дрібних, малоземельних господарствах власний споживчий стимул її утримання поступався ринковому.

Особливістю розвитку свинарства була більш важлива роль зовнішнього ринку для реалізації його продукції, ніж внутрішнього. Головними ринками української свинини слугувала Польща і Прибалтика, другорядними – Білорусія та губернії Європейської Росії. З 234.515 голів свиней, експортованих з території Правобережної України у 1913 р., 119.246 потрапило до Польщі й 107.272 – до Прибалтики [12, 45]. Головними осередками з продажу свиней на території краю були Балта, Умань, Могилев-Подільський, Луцьк. Волинська губ. за кількістю експортованих щороку свиней перед Першою світовою війною займала друге місце серед усіх губерній колишньої Європейської Росії, вивозячи близько 49 тис. голів. На першому місці була Полтавська губ. (80 тис.), третє місце посідала Бессарабія (35 тис.) і четверте – Поділля (32 тис. голів) [9, 93]. Якщо ж врахувати високу щільність населення Подільської губ. (і Правобережжя взагалі) і взяти до уваги той факт, що мешканці регіону реалізують на зовні лишки власного споживання, то свинарство слід рахувати як один з найрозвинутіших напрямків тваринництва в регіоні. Слід цілком погодитися з А.Н. Челинцевим, якому на території Правобережжя майбутнє свинарства видавалося "…в рожевих тонах через запровадження в сівозміну коренеплодів і розвиток транспорту" [22, 27].

Таким чином, в умовах дії ринкових відносин розвиток скотарства відбивав особливості природних та економічних умов господарювання певного регіону і коли той чи інший край відзначався екстенсивними формами господарювання, то й скотарство було примітивне, а худоба непродуктивна. На території Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. скотарство певною мірою компенсувало селянське малоземелля через використання значної частини продукції рільництва на відгодівлю худоби, тобто перетворення її в такий спосіб на ціннішу продукцію скотарства. Однак за перешкоду розвитку селянського тваринництва в цьому напрямку був обмежений попит на його продукцію, що, в свою чергу, було наслідком загальної економічної кон'юнктури сільського господарства всієї лісостепової та поліської України в складі Російської імперії. Через це скотарство було не в змозі відчутно вплинути на матеріальне становище переважної більшості населення краю, та й України взагалі, значно поліпшити рівень життя основних виробників, а саме в цьому полягає головне завдання та головна перевага ринкової економіки.

1. *Бельциновский Ф. Сельскохозяйственная производительность Подолии в сравнении с Францией. – К., 1902; Братчиков А. По вопросам местного скотоводства и огородничества // Волынские губернские ведомости. – 1883. – № 28-31, 68; Копорский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. – К., 1919; Геринович В.О. Нариси економічної географії України. – Кам'янець на Поділлі, 1921.; Ярошевич А.И. Юго-Западный край как производительная среда. – К., 1912; Ярошевич А.И. Юго-Западный край в экономическом отношении. – К., 1913; Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929; Челинцев А.Н. Производительность свинины в Европейской России. – М., 1916.*
2. *Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60-90-х рр. XIX ст. – К., 1968; Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. – К., 1962; Кругляк Б.А. Внутренняя торговля в России в конце XIX – начале XX века. (На материалах Украины). – Самара, 1992; Лещенко М.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г. – К., 1959; Нечитайло В.В. Селянське господарство фермерського типу в Україні: історія і сучасність. – Кам'янець-Подільський, 2004; Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973; Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні (60-90-і рр. XIX ст.). – К., 1959.*
3. *Лысенко А. Опыт предварительного исследования себестоимости выращивания одной штуки крупного рабочего скота и свиней и производство одного пуда их живого веса // Подольский Хозяин. – 1915. – №7.*
4. *Зубрилин А.А. У коровы молоко на языке. – М., 1919.*
5. *Материалы по обследованию животноводства в Подольской губернии / под рук. Проф. Устьянцева. – К., 1916.*

6. Макаров Н. Крестьянское хозяйство и его эволюция. – М., 1920. – Т.1.
7. Ярошевич А.И. Очерки економической жизни Юго-Западного края. – К., 1911. – Вып. IV.
8. Мариуца-Гринева М.Н.Молочное хозяйство. – К., 1901.
9. Городецький С.І. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця, 1929.
10. Вся Россия. Адрес-Календарь Российской империи. – СПб., 1897. – Т.2.
11. Центральний державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 442. – Оп. 633. – Спр. 496.
12. Копорский А.А. Мясные ресурсы Украины, Дона и Северного Кавказа. – К., 1919.
13. Ярошевич А.И. Юго-Западный край как производительная среда. – К., 1912.
14. Памятная книжка Волынской губернии на 1912 г. – Житомир, 1913.
15. Державний архів Вінницької області. – Ф. 67. – Оп. 5. – Спр. 4.
16. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. – К., 1954.
17. Кулишер И.М. Очерк истории русской торговли. – Пг., 1923.
18. Гриценко І.А. Торгівельні зв'язи Поділля з Північною Буковиною в XIX – на початку XX ст. // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988.
19. Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 7469.
20. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии. – Каменец-Подольск, 1900.
21. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX віку // Праці демографічного інституту. Демографічний збірник. – К., 1926. – Т.IV.
22. Челинцев А.Н. Производительность свинины в Европейской России. – М., 1916.

О.В. Михайлюк

"ДРУГА ПАСХА": СПРИЙНЯТТЯ СЕЛЯНАМИ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917 р.

Лютнева революція 1917 р., яка в радянській історіографії розглядалася окремо від Жовтневої і знаходилася "в тіні" останньої, останнім часом викликає значну увагу дослідників. Стихійно, без дискусій і суперечок, в новітній літературі утвердилось уявлення про перманентну революцію 1917 р. (звичайно, не в розумінні Л. Троцького, а в сенсі нерозривності процесу), без минулого розділення і протиставлення Лютого і Жовтня [1, 119]. Дедалі більшу увагу привертає психоментальний зріз революції [2; 3; 4]. Втім, сприйняття Лютневої революції селянством, її вплив на світогляд та поведінку селян потребує більш глибокого дослідження на рівні антропологічного, соціокультурного та культурно-семіотичного підходів.

Мета статті – з'ясування ставлення селян до лютневих подій 1917 року, позиції представників різних регіонів,

Село, вважає В.В. Кабанов, зустріло Лютий 1917 р., "можна сказати, ніяк" [5, 80]. За численними свідченнями, селяни сприйняли події кінця лютого – початку березня як "другу Пасху" [6; 7] (революційні події відбулися недовзі після Пасхи, яка в цьому році була дуже ранньою). Всюди панувала атмосфера свята. Проводилися сходи, різного роду збори, мітинги, крестні ходи, в яких активну участь приймало духовенство. У деяких місцях влаштовувалися мітинги-ходи з іконами, червоними прапорами і царськими портретами.

У багатьох губерніях, до кінця березня і навіть до початку квітня, не було відомо нічого певного про переворот. Стара влада залишалася на місцях, священики все ще молилися за царя, поводилися так, ніби нічого не сталося [8, 200], в інших – змінювали стару владу, починаючи зі старост і кінчаючи земськими начальниками. При цьому, як відзначали сучасники, організація влади на місцях відбувалася "сутужно", оскільки довго не було ніяких "провідних вказівок" [9]. Близько місяця в селі панувала повна плутанина. Населення на перших порах не могло ясно усвідомити значення перевороту, губилося в різних гадках і припущеннях.

У перші місяці революції селяни цілком лояльно ставилися до Тимчасового уряду і його заходів, навіть до продовження війни. На початку революції, в "урочисті" дні "розкріпачення безправного селянина у вільного громадянина" волосні виконавчі комітети складали на загальних зборах телеграми, в котрих висловлювалась довіра Тимчасовому уряду. Деякі сходи висловлювали побажання довести війну до переможного кінця. Справляючи урочисті молебні на честь перемоги над царатом та панахиди "по борцям за свободу", селяни тут же проводили збір коштів для продовження війни й відправляли їх в розпорядження Тимчасового уряду [10; 11; 12]. Та скоро настрої селян стали змінюватися.

Газети, листівки, листи солдатів та розповіді проїжджаючих були повні шокуючих новин і ідей. Селяни повторювали їх, переказували, ламали над ними голову, прикрашали і перетворювали на міфи в кожному селі, на кожній селянській сходці. Значна роль у "пробудженні" села в цей час належить інтелігенції. Першими "роз'яснителями" подій Лютневої революції, частіше всього, виступали місцеві священики, вчителі, лікарі, а також приїжджі агітатори. "Наші мужики остаточно з толку збилися", – пригадував сучасник [13, 132]. Як повідомляли очевидці: "...Селянин цих місяців озлоблений, дезорієнтований, нетерплячий, він метається між нестатком і розпачем, він хоче усього і не знає, як удержати те, що має. У цій неясній обстановці змінюється віковий побут" [2, 119].

Влада втрачає ореол сакральності, а разом із ним і свій авторитет. Це стало, в першу чергу, результатом кризи монархічної свідомості селян в умовах дискредитації в їхніх очах правлячого монарха. На думку О.С. Ахієзера, цар перетворився на "антитотем", з яким пов'язувалися всі нещастя – не без впливу революційної пропаганди [14, 341-345]. Та при цьому тенденція відкидання фігури монарха, династії (але далеко не завжди автократії) у ході революції, по суті, стала втіленням монархічних же уявлень про належну поведінку государя [2, 103]. Як тільки царська воля перестала сприйматися як сила природи, а недоторканність царату вже не здавалася беззастережною істиною, соціальний лад сільської Росії почав розвалюватися [15, 55]. Крах царської влади був в очах народу не просто крахом особливої форми державності, яку можна замінити на іншу, а крахом державності взагалі. Найбільш характерним для цього періоду є майже повсюдне пробудження гострої ненависті до поліцейських властей. Одностайність у цьому відношенні була повна, і під її тиском поліція з

села дуже швидко зникла. Сільське населення залишилося "без начальства" [9].

Селянство прагнуло звільнитися від будь-якої влади вище місцевого рівня, але зникнення звичної вертикалі державного насильства приводило часом до жахливих наслідків. Психоментальний зріз революції виявляє й інше: селяни пережили ситуацію найсильнішої ціннісної дезорієнтованості від безвладдя, що настало, як їм здалося, після Лютого [16, 52]. Царя не стало – ніякої влади більше немає – значить все дозволено. Падіння традиційної влади, привнесена з міста штучна політизація села призводили до самоізоляції села, неповаги до всякої зовнішньої влади, пробудження темних інстинктів, наростання анархічних настроїв.

Важливим моментом змін у селянському світогляді стало ослаблення релігійного почуття. Ставлення селян до релігії й церкви в ході революції змінювалося. Перша світова війна, як і всяке стихійне лихо, спричинила посилення релігійних почуттів селянства. Якщо на початку війни, поряд із патріотичним спостерігалось і релігійне піднесення населення, то, згодом, релігійне піднесення слабшало; для багатьох війна стала тим негативним досвідом, який остаточно відлучив їх від релігійної віри й моральності [17, 49]. Вже в роки війни кількість селян, що не відвідували церкву, у багатьох місцях збільшилася [18, 109].

Церква та її ієрархи в основному позитивно сприйняли лютневі події 1917 р., повалення самодержавства, приймали активну участь у торжествах з цього приводу [6]. Революція викликала певні надії та сподівання, що звільнення церкви від бюрократичної опіки самодержавства звільнить її від необхідності бути "відомством з православного віросповідання", дозволить подолати відчуження між церквою та народом, байдужість мирян до церковних справ і т.п. [19; 20; 21]. Але реальність виявилась зовсім іншою. Вже з весни 1917 р. для сільських священників стали складатися важкі умови. "На місцях, в парафіях часто відбувається нині розправа, що супроводжується іноді насильством пасомих над своїми пастирями" [22]. "Звідусіль починає лунати плач і стогін сільського духовенства. Для нього почалися темні, похмурі дні. Воно вступило в період гонінь і мук не лише моральних, але й фізичних" [23]. Масового характеру набуло вигнання священиків з парафій, встановлення на сходах мінімальних такс за треби, чи взагалі добровільних плат. "Видно, – констатував "Сельский вестник", – між священиками та мирянами не було миру й раніше" [24]. У ставленні до церкви та священників позначилися соціальні та політичні проблеми. "І "попові", перш за все, доводиться нести відповідальність; на ньому зганяється злоба селян за все перенесене ними від всіх властей, до нього пред'являються звинувачення і вимоги, які не мають нічого спільного ні з його особою, ні з його служінням", – писав "Всероссийский церковно-общественный вестник" [23]. Вбачається, що важливим фактором такого ставлення стало падіння самодержавства і втрата церквою державної підтримки. "Цар" і "Бог" сприймалися селянами як єдиносущі поняття, падіння самодержавства означало порушення усталеного "божественного" порядку. Тим більше, відмова церкви та її служителів від законного монарха підривала й віру в законність самої церкви.

Та все ж, головні причини такого ставлення до релігії та церкви мали більш глибинний характер. "Революції, – писав С. Аскольдов, – готуються і настають звичайно на ґрунті ослаблення релігійної свідомості" [25, 23]. "Всероссийский церковно-общественный вестник" писав: "Легкість зречення від релігії пояснюється народним ставленням до самої релігії донині. Народ не знав, що таке релігія, не знав, для чого вона потрібна, він лише, до певного часу, покладався на чуже слово, вірив священикові, вірив традиції і виконував церковні обов'язки за інерцією, не чинячи їм опір. У нього не було внутрішнього особистого ставлення до віри, не було почуття її цінності, її значення. Російська церква зі своїм нахилом до обрядовір'я завжди приділяла надто велику увагу зовнішньому життю. Вона виховала в народі погляд на церкву, перш за все, як на помічницю в земному житті". Революція тільки відкрила плоди цього у ряді антицерковних ексцесів різного роду. "Геть церкву!" – цей клич чується не тільки від партійних агітаторів; він подекуди підхоплюється і масами" [26].

Християнські етичні норми й цінності у свідомості мас були у великому ступені девальвовані, розчищений ґрунт для панування іманентних ментальності традиційного хлібороба, язичеських уявлень, архаїчних розумових стереотипів, що вигадливо сполучалися з раціоналістичними й прагматичними установками. Витіснення релігії зі свідомості й побуту селянства потребувало заповнення духовного вакууму і створювало передумови заміни її ідеологією, яка у сприйнятті мас мала виражений квазірелігійний характер.

Революція була підготовлена і супроводжувалася не тільки занепадом християнської моралі, а і певним відродженням дохристиянської архаїки, що завжди зберігалася в "низовій" народній культурі. Таким проявом можна вважати експансію антиповедінки. В певні періоди часу антиповедінка стає найбільш актуальною формою поведінки, сприймається як норма. В світі "навпаки" і поводити себе слід "навпаки". Таким часом, коли світ "перевертається", стає "світом навпаки" і є час революції, коли старі норми не діють, цінності знецінюються, сакральність плюндрується, кумири розвінчуються. Але антиповедінка не здобуває самостійного ціннісного статусу: антиповедінка залишається зворотною, переверненою поведінкою, тобто сприймається як порушення прийнятих норм [27, 131-133].

Вже у травні 1917 р. "Всероссийский церковно-общественный вестник" писав: "У кого не затьмарився розум, всі розуміють, що країна нестримно тягнеться до загибелі. Вже небагато залишилося віруючих у благополучний вихід. Багато хто підготувався до всього найгіршого. Від анархії одна дорога – до нового поневолення. Якщо не можна побудувати порядок на засадах свободи, то його доведеться будувати на засадах примусу. Третього між цими шляхами немає" [28].

Певною мірою можна погодитися з твердженням В.П. Булдакова: общинна революція протікала в руслі загальної психопатології смути. Її можна розглядати і як одну з форм соціального запаморочення [2, 118]. У несприятливих історичних умовах порушуються характеристики, які забезпечують цілісність особистості в даних умовах існування, формуються масові особистісні розлади, "революційні неврози"

[29, 177-185]. До характеристики революції може бути застосована концепція карнавалу М.М. Бахтіна. Карнавал і революція провокують пробудження архаїки, колективного несвідомого. Всі ці явища відображали "ланцюгову реакцію розпаду" раніше цілісної традиційної селянської свідомості. Розмита й ослаблена під впливом модернізації, в умовах кризи, породженої війною, вона ставала особливо вразливою. Зі зламом традиції в селянстві пробудилася сковувана традицією архаїка. Історичні катаклізми подібні геологічним катастрофам – вони оголюють первісні шари психіки і культури. Революцію можна назвати провокатором (і одночасно детонатором) соціальних конфліктів, низьких (як і, можливо, високих) почуттів та поривань.

1. ротасов Л. Незабываемый 1917-й: историографические заметки // Україна-Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. – К.-Чернігів, 2007.
2. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997.
3. Революция и человек: быт, нравы, поведение, мораль [Материалы конф., 14-15 нояб. 1995 г. / Редкол.: П.В.Волобуев (отв. ред.) и др.]. – М.: Изд. центр ИРИ, 1997.
4. Революция и человек. Социально-психологический аспект: [Материалы конф., 28-30 нояб. 1994 г. – М., 1996.
5. Кабанов В.В. Крестьянская община и кооперация России XX века. – М., 1997.
6. Бабкин М.А. Реакция Русской Православной церкви на свержение монархии в России (Участие духовенства в революционных торжествах) // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2006. – № 1.
7. Коничев М. Первые дни свободы в деревне // Сельский вестник. Народная газета Временного правительства (Далі – Сельский весник). – 1917. – 7 мая.
8. Харитонов В.Л. Лютнева революція 1917 р. на Україні. – Х., 1966.
9. Р-скій М. Письма из Украйны //Сельский вестник. – 1917. – 26 мая.
10. Когон Э. Из истории аграрного движения на Екатеринославщине // Борьба за Советы на Екатеринославщине. – Д., 1927.
11. Осипова Т.В. Классовая борьба в деревне в период подготовки и проведения Великой Октябрьской Социалистической революции. – М., 1974.
12. Я. Пр. Жертвуют //Сельский вестник. – 1917. – 28 апр.
13. 1917 год в деревне. (Воспоминания крестьян). – М., 1967.
14. Ахиезер А.С. Россия: критика исторического опыта (Социокультурная динамика России). В 2 т. Т. 1.: От прошлого к будущему. – 2-е изд., перераб. и доп. – Новосибирск, 1998.
15. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. 1917-1920 гг.: пер. с англ. – М., 1997.
16. Булдаков В.П. Имперство и российская революционность. (Критические заметки) // Отечественная история. – 1997. – № 1.
17. Степаненко Г.В. Православне парафіяльне духовенство на українських землях Російської імперії в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.) // УІЖ. – 2004. – № 5.
18. Поршнева О.С. Крестьяне, рабочие и солдаты России накануне и в годы первой мировой войны. – М., 2004.
19. Аггеев К. Пред великой задачей // Всероссийский церковно-общественный вестник (Далі – ВЦОВ). – Пг., 1917. – 7 апр.
20. Лашнюков Ю. Бог и народ // ВЦОВ. – Пг., 1917. – 28 июня.
21. Наши задачи // ВЦОВ. – Пг., 1917. – 7 апр.
22. Гапецкий Н. Думы пастыря // ВЦОВ. – Пг., 1917. – 16 июня.
23. Чельцов М. Защитите сельское духовенство! // ВЦОВ. – Пг., 1917. – 15 апр.
24. Соборянин. Духовенство и мирянин // ВЦОВ. – 1917. – 7 мая.
25. Аскольдов С.А. Религиозный смысл русской революции // Из глубины: Сб. ст. о русской революции. – М., 1990.
26. Соколов В. С чего начинаются религиозные дела? // ВЦОВ. – Пг., 1917. – 20 июня.
27. Успенский Б.А. Избранные труды. Том 2. – М., 1994.
28. На пути к анархии // ВЦОВ. – Пг., 1917. – 26 мая.
29. Боброва Е.Ю. Основы исторической психологии. – СПб., 1997.

Є.Г. Оренштейн

НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕНЦІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ТА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ РИНКОВОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАПРИКІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Німецьке населення Півдня та Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX століття відіграло значну роль в економічному і культурному розвитку зазначених регіонів України і, таким чином, є невід'ємною складовою загальноукраїнської історії.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що роль німецького населення в економічному розвитку Півдня та Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX століття ще не досліджувалась в комплексному поєднанні етнічних, релігійних, географічних, правових факторів.

Об'єктом дослідження є німецьке населення Лівобережжя та південних губерній України наприкінці XIX – початку XX ст.

Предмет дослідження – комплекс занять та результати економічно-господарчої діяльності німецького населення Півдня та Лівобережжя України наприкінці XIX – початку XX століття.

Мета пропонованого дослідження полягає у комплексному аналізі німецьких поселень як явища економічного життя Півдня та Лівобережжя України у зазначений хронологічний період.

Завдання: визначити етапи та закономірності розвитку, а також – наскільки німецькі поселенці виправдали сподівання уряду щодо інтенсифікації землеробської культури на вищезазначених територіях.

Проблема ролі німецького населення в економіко-господарчій системі Півдня України та Лівобережжя наприкінці XIX – початку XX ст. в історіографії залишається малодослідженою. Проте дослідники докладно розглядали окремі аспекти життя німецького етносу на українських землях в інших хронологічних періодах. У праці Д. Багалія [1] проаналізовано урядове законодавство, на якому було базоване переселення німців на сучасні українські землі. Життя німецьких колоній та їхній вплив на економічний розвиток Російської імперії описував А.А. Клаус [2]. Більш комплексно підійшов до вивчення німецьких колоній Я. Штах [3], який наголошував на прогресивній ролі колоністів у розвитку землеробства, звернув увагу на їхню толерантність до місцевого населення. Питання чисельності німецького населення та динаміки заселення Півдня України розглядалось у працях

В. Кабузана [4]. Велике значення мали дослідження умов життя, особливостей колонізації, господарчої діяльності регіональних німецьких спільнот провідними дослідниками: А. Айсфельд [5], Е.Г. Плескою-Зебольд [6], Н.В. Венгер [7], В.М. Васильчуком [8]. Історію окремих конфесій – менонітів та лютеран України вивчали С.В. Бобильова [9], О.А. Лиценбергер [10], О. Князева [11], на історію німецьких поселень південної України звернули увагу також і закордонні дослідники: К. Штумпп [12], Ф. Єпп [13], Д. Тевс [14], Д. Юрри [15], И. Флейшхауер [16], правові акти Російської імперії, які забезпечували розвиток і загальний правовий статус іноземних поселенців, були зібрані В. Дизендорфом у збірці "Німці в Росії" [17], з сучасних російських комплексних праць необхідно відмітити посібник групи авторів А.А. Германа, Т.С. Іларіонової, І.Р. Плеве [18], де окремо розглядається історія німецьких колоній в Україні та аналізується специфіка німецьких поселень Півдня та Лівобережжя України кінця XIX – початку XX ст.

Початок масової еміграції до Російської імперії німецьких переселенців було покладено указами Катерини II.

На той час Україна була вже позбавлена самостійності Петром I, а Нова Січ у 1775 р. зруйнована Катериною II, і на колишніх вільних запорізьких територіях починають з'являтись поселення іноземців (шведів, німців, швейцарців, менонітів та ін.).

Перші німецькі поселенці з'явились на території Чернігівщини у 1767 р. відповідно до указу 12.655 від 22 травня 1766 р., вони створили 5 землеробських та одну ремісничу колонії [17, 75]. У 1787 році під Єлисаветградом було засновано німецьку колонію Альт-Данциг. Головною ціллю цих заходів було заселення вільних східних та південних регіонів Російської імперії. Для цього були видані спеціальні маніфести від 4 грудня 1762 р. та від 22 липня 1763 р. Останнім рішенням була створена Канцелярія опіки іноземних колоністів, яку очолив Г.Г. Орлов. Обов'язки Канцелярії опіки були зафіксовані у наступних напрямах: вибір та кіпувля земель для поселення колоністів, забезпечення проїзду колоністів до місця поселення, наділення землею, видача позик на облаштування, вирішення спірних справ, слідкування за дотриманням порядку в колоніях, своєчасною сплатою боргів та податків. Контора повинна була заохочувати іноземних колоністів до розведення штучних лугів, насадження тутових дерев, виноградної лози, кунжутного сім'я та інших корисних справ, збільшення вівчарних кращих порід і до створення полотняних, суконних, шкіряних та інших заводів.

Колоністи користувались в Російській імперії свободою віросповідання, мали внутрішнє самоврядування, звільнялись від податків на деякий час, від рекрутських наборів, мали кредити, отримували великі земельні наділи.

З прийняттям "Правил по прийманню та переселенню колоністів" від лютого 1804 р. статус колоніста мали право отримати лише сімейні переселенці, що були зразком в селянській справі та ремісництві, які повинні були привезти готівкою або в товарі не менше 300 гульденів. Кількість переселенців обмежувалась до 200 родин щорічно. Іноземних колоністів рекомендувалось направляти до Новоросійського краю та селити поблизу від портових міст. Вони отримували звільнення від податків на 10 років, на господарче облаштування їм надавалось до 300 крб. на рік, також вони отримували земельні ділянки розміром 60 – 65 десятин на родину. За цей час з'явилась більшість колоній у Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях.

У 90-і роки XVIII ст. в Новоросію прибули перші колоністи. На кінець XVIII ст. там вже мешкало 5,5 тис. переселенців [4, 26].

У першій половині XIX ст. активно заселялася Катеринославська губернія. Крім місцевого козацького і селянського населення тут було багато прийшлих людей. Значна кількість переселенців утворювалася з числа втікачів – кріпаків і робітних людей Правобережної і Лівобережної України, котрих цей край приваблював можливістю найму на роботу. Велику кількість селян-кріпаків перевели сюди поміщики, які отримали у власність колишні запорозькі землі. Низкою царських указів було дозволено переселення на Південь державним селянам з наданням їм по 15 десятин землі на ревізьку душу. У 1802 р. видано указ про поселення до нашого краю греків і болгар з Балкан, а у наступному році – німецьких колоністів. Так наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. на Катеринославщині з'явилося багато сіл і хуторів, заселених іноземцями. За данними перепису населення 1897 р., в Катеринославській губернії мешкало 83 121 німців, за данними К. Штумппа, на 1914 р. там вже знаходилось 256 німецьких колоній [19, 26] . Характером заселення і освоєння, наявністю державних земель, окраїнним розташуванням краю визначався і строкатий склад його мешканців.

На Хортиці виникли поселення менонітів. Це були члени протестантської секти анабаптистського напряму, що прибули з Пруссії в кінці XVIII – на початку XIX ст. на запрошення російського уряду, меноніти були відомі в Європі як зразкові землероби. Вони дали згоду на переселення за гарантії звільнення їх від проходження військової служби. Потрібно підкреслити, що для менонітів праця на землі була головним заняттям, яке вітає Бог, тому що – це продовження справи Самого Творця.

Кожен господар прагнув до максимально раціонального використання земельних ресурсів. Для досягнення позитивних господарчих результатів меноніти розробляли і використовували інноваційні технології обробки грунтів, також вели постійну селекційну роботу. Меноніти України були об'єднані у землеробську спілку, завданням якої було об'єднання зусиль у розробці нових технологій землекористування. Завдяки І. Корнісу (меноніт, член-кореспондент Комітету державного майна, голова менонітської землеробської спілки з 1830 р.), було покладено початок південному степовому лісорозведенню, тютюноводству, штучному зрошенню, шовківництву. Вже з середини XIX ст. вони почали переходити на чотирьох, а згодом і на п'ятипільну сівозміну, розробили спеціальну обробку земель, відведених під пару, що забезпечувало збереження вологи у степових чорноземах. Також достатніх успіхів колоністи досягли у тваринництві: від розведення овець-мериносів до виведення нових високопродуктивних порід червоної молочної худоби, племінних коней.

Ще під час заселення колоній серед переселенців було багато різних за фахом ремісників. З часом, по мірі підвищення потреб у різній сільськогосподарській техніці, на території колоній почали функціонувати підприємства з виробництва плугів, букерів, лобогрійок, косарок, соломорізок, молотилок та інших досить іноваційних для свого часу машиин. На початку XX ст. кожен другий господар мав сільськогосподарські машини. Ще через деякий час кожне повне господарство мало повний комплект техніки.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. до Гальбштадтської (Молочанської) групи колоній входило 32 поселення, 27 колоній входили до Гнаденфельдської волості (Богданівської), до Хортицької волості Катеринославського повіту входило 16 менонітських колоній.

На території Хортицьких та Молочанських колоній знаходилась деяка кількість великих землеволодінь. У Катеринославській губернії зареєстровано 51 маєток менонітів площею від 500 до 2 тис. десятин. У Таврійській губернії зустрічались маєтки до 10 тис. десятин. Вартість великого господарства доходила до 200 тис. крб. Вартість повного господарство (65 десятин) у Молочанських колоніях оцінювалось у 37 тис. крб., а у Хортицьких – 25 – 30 тис. крб. [7, 38].

При всій строкатості населення Півдня України, історичні документи вказують на силу і співвідношення міграційних потоків. За даними X ревізії (1858 р.) лише у Катеринославській губернії нараховувалося 990.676 чол., з них: українців – 782.769 (79,01 %), росіян – 86.763 (8,76 %), греків – 41.037 (4,14 %), вірмен – 19.064 (1,92 %), німців – 22.355 (2,26 %), євреїв – 18.444 (1,86 %), молдаван – 11.193 (1,13 %), білорусів – 3.338 (0,34 %), поляків – 3.892 (0,39 %), інших – 1.821 (0,19 %) [20, 112].

Основним заняттям жителів краю було хліборобство, яке давало їм можливість жити в достатку. Як доповідав у 1847 р. катеринославський губернатор, "характерними рисами головного (тобто, українського – автор Є.О.) населення є чистота і охайність домашнього життя, цнотливість сімейної моралі, працелюбність".

Успішному розвитку землеробства перешкоджали низький рівень агрокультури та стихійні лиха – сарана, посуха, град. Так, у 1843 і 1844 рр. випадав град розміром із куряче яйце, вибивав посіви хліба напередодні жнив. А у наступному році, крім граду, що пошкодив посіви і дерева, у Катеринославському, Верхньодніпровському і Новомосковському повітах значної шкоди завдала повінь.

У Катеринославській губернії вирощували тютюн, виноград, шовковицю (для розведення гусениці шовкопрядів), розводили фруктові сади. Один з таких садів був у Катеринославі, він служив центром озеленення і розведення садів у губернії. У 1817 р. у Катеринославі було відкрито училище садівництва і Помологічний (садівничий) Комітет, у відомство котрого було передано Монастирський острів (1820 р.). При училищі, що виникло на базі Верхнього саду, існував розплідник фруктових і лісових дерев, кущів, трав. 30 років головним садівником був А.А. Гуммель, котрий зробив сад кращим на Півдні України. За розпорядженням управителя німецькими колоніями Контеніуса всі колоністи повинні були придбати у розпліднику Гуммеля по 5 дерев прищеплених хороших сортів для висадки в своїх маєтках.

Відповідно до перепису 1897 р., 98 % німців Російської імперії займались сільськогосподарською діяльністю [21]. Німецьке населення Півдня та Лівобережжя України мало особливі соціально-економічні характеристики: заможність і потенційну спроможність до ремісничої та підприємницької діяльності.

Заселення південних та східних українських земель німецькими колоністами є своєрідною проекцією загальної переселенської політики уряду Російської імперії з XVIII – початку XX ст. – від її початку до закінчення з характерними імперськими тенденціями.

Стратегічним завданням організації системи поселень іноземців на території України був своєрідний економічний експеримент зі створення зразкових господарств із перспективною агротехнікою з метою прискореного розвитку окраїнних малозаселених територій.

Кожна губернія мала власну історію розвитку виробництв, залежних від місцевої сировинної бази, навичками поселян, конфесійною структурою, державним протекціонізмом.

1. *Багалий Д.Й. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К., 1889.*
2. *Клаус А.А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869.*
3. *Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916.*
4. *Кабузан В.М. Немецкое население в России XVIII – начала XX века // Вопросы истории. – 1989. – № 12.*
5. *Айсфельд А. Російські німці. – Мюнхен, 1992.*
6. *Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1830-1920. – Одесса, 1999.*
7. *Осташева-Венгер Н.В. На переломе эпох… Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. – М., 2000.*
8. *Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII). – К., 2004.*
9. *Бобылёва С.И. Истоки меннонитства: к предистории появления меннонитов на юге Украины // Вопросы германской истории. – 2003.*
10. *Лиценбергер О.А. Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917-1938). – М.,1999.*
11. *Князева О. Евангелическо-лютеранские церкви и приходы на Украине. – СПб., 2002.*
12. *Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Rusland in den Jahren 1763 bis 1862. – Stuttgart, 1991.*
13. *Epp F. Mennonites in Canada, 1786-1920: the history of a separate people. – Toronto, 1974.*
14. *Toews J. The Mennonite brotherhood in Russia (1789-1910). – Fresno, California, 1978.*
15. *Urry J. None but saints: the transformation of Mennonite life in Russia, 1789-1889. – Winnipeg, 1989.*
16. *Fleischhauer I. Die Deutchen im Zarenreih.- Stuttgart, 1991.*
17. *Немцы в истории России (Россия. XX век. Документы) / сост. В.Ф. Дизендорф. – М., 2006.*
18. *Герман А.А., Илларионова Т.С., Плеве И.Р. История немцев России: Учебное пособие. – М., 2005.*
19. *Heimatbuch der Deutschen aus Russland, edited by Dr. Stumpp K. – Stuttgart, 1954.*
20. *Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века. – М., 1976.*
21. *Первая Всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. / Под ред. Н.А. Тройницкого. Т. II. Общий свод по Империи результатов разработки*

данных Первой Всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. Таблица XIII. Распределение населения по родному языку. – СПб, 1905.

Х. М. Піпан

ЗАРОДЖЕННЯ СЕЛЕКЦІЇ КУЛЬТУРИ ПШЕНИЦІ ОЗИМОЇ (ДО СЕРЕДИНИ XIX ст.)

Розглядаючи питання про зародження селекції пшениці озимої, зокрема в Україні, варто згадати проблему становлення селекції як науки, а саме ті досягнення, які були зроблені селекціонерами ще Старого Світу. На підставі цих даних у нас з'являється більш глибоке уявлення про переродження пшениці дикої у культурну рослину. Метою статті є аналіз становлення селекції пшениці озимої з давніх часів до середини XIX ст. Відповідно об'єктом є селекція, а предметом – пшениця озима.

Над питанням становлення селекції пшениці частково працювали О. Черниш (досліджувала діяльність відомого селекціонера В.М. Ремесла) [1], Р. Вожегова (вивчала становлення та розвиток селекції сільськогосподарських культур в Україні) [2], В. Ожерельєва (досліджує діяльність Харківського селекцентру). Їхні роботи спрямовані на опис окремих дослідних установ, наукову роботу, яка проводилась і на опис розвитку селекції в цілому. Нашою метою є дослідження становлення селекції пшениці озимої в Україні.

Селекція як наука у своєму становленні пройшла довгий шлях розвитку. Її зародження пов'язане із початком землеробства. Наші предки вживали в їжу оточуючі рослини, відбираючи ті, які найбільш задовольняли їхні смаки і потреби. З переходом до осілого способу життя розпочалось окультурювання рослин. Людина намагалась вирощувати придатні для харчування рослини біля своєї оселі. Із збільшенням людського роду збільшувались потреби в їжі. Кожен починав відбирати насіння із більшою продуктивністю рослин для одержання вищого урожаю. Про відбір рослин, які прославились добрим урожаєм, ще в I ст. н.е. говорить Колумелла: "…вследствие врожденной склонности ухудшаться самые тщательно проверенные растения вырождаются" [3], або "Там где урожай невелик, надо собрать самые лучшие колосья и семена из них ссыпать отдельно; если же случится жатва обильная, то обмолоченное зерно следует провеять и зерна, которые по причине своей величины и тяжести окажутся внизу, неизменно сохранять на семена" [4, 159]. Сучасник Колумелли Пліній також в трактаті "Естественная история" пропонував: "На семена следует сохранять зерно, которое на току оказывается в самом низу: оно самое лучшее, потому что самое тяжелое и нет более целесообразного способа его отличить" [3]. В творах Варрона, Теофраста за дві тисячі років до нашого часу можна знайти вказівки як потрібно вести селекцію [5]. Варон пише: "Колосья, самые крупные и самые хорошие, следует положить на току отдельно, чтобы иметь самые лучшие семена…" [4, 63]. Отже, ще в ті далекі часи несвідомо були закладені перші спроби селекції. Вчені-історики вважають, що одними з перших для відбору використовувалися хлібні злаки, адже вони ще задовго до початку історії людства вже були головною їжею всюди, де розвивалась цивілізація [6].

Про проведення селекції з хлібними злаками в давнину є багато свідчень. Як приклад, можна навести деякі вірші Вергілія, в яких видно, що вже римляни цінували чистоту і однорідність сортів пшениці. Для того, щоб зберегти певний сорт, щорічно проводився відбір кращих колосів. Вергілій говорить: "Я видал, как самые крупные семена, даже тщательно осмотренные, вырождаются, если прилежная рука ежегодно не отбирает крупнейших" [7, 348]. Виходячи з цього, сорти культурних рослин ще в далекому минулому створювались невідомими селекціонерами.

Також є свідчення, що ще в доісторичну епоху в різних областях Старого Світу людина вирощувала різні види і групи сортів пшениць. Кожна землеробська цивілізація протягом тисячоліть створила свої видозміни цієї культури. Для Західної Європи, наприклад Англії, встановлена наявність культури пшениці ще за 2000 р. до н.е. [8]. Важливим є також факт із досліджень Геєра, який вказує на те, що жителі Швейцарії ще в неоліті вирощували п'ять сортів пшениці [7, 348].

Найдавніші пам'ятки Єгипту вказують на те, що пшениця вирощувалась первісними народами в древні часи. Вчені знайшли зерна пшениці в пірамідах, побудованих за три з лишнім тисячі років до Різдва Христового (далі до Р. Х.). Найбільш древнє насіння пшениці знайдено в піраміді, побудованій в 3359 році до Р. Х. Ці зерна, за дослідженнями вчених, дуже схожі на ті, які знайшли в свайних побудовах на дні Швейцарських озер. Зерна, знайдені в свайних побудовах і в єгипетських пірамідах, набагато дрібніші від сучасних, проте більші від зерен диких культур цієї рослини [9]. За багато тисяч років людина змінила первісний вид пшениці, відповідно до своїх потреб і створила нові її сорти.

Відмічається не менш древнє вирощування пшениці і в Китаї. Серед основних посівних п'ятьох рослин (за обрядом, встановленим китайським імператором Шень-Нунгь за 2700 р. до Р. Х.), друге місце займала пшениця [9].

Накопичені знання про удосконалення виду рослини передавалися із покоління в покоління. Почав ускладнюватися і сам добір. Це дало поштовх до зародження народної селекції, яка з часом отримала розвиток у багатьох країнах.

Дослідники історії аграрної науки вважають, що першим, хто застосував до хлібних злаків принцип покращення сорту, був Ле Кутер на острові Джерсей. Він на одному і тому ж полі помітив 23 різних сорти пшениці. Відібравши насіння кожного, він висіяв їх на окремі грядки для того, щоб визначити найбільш урожайні сорти [6].

Крім Ле Кутера великої уваги заслуговує робота Галлета, що працював в південній частині Англії біля м. Байрона. Свою дослідницьку роботу він проводив за принципом, що кожне поле має кращий колос, а в кожному колосі можна віднайти краще зерно. Галлет міркував, що підживлення ґрунту і відповідний догляд за рослинами покращують породу. З часом ці зміни перейдуть наступним поколінням [6].

З цього можна зробити висновок про широке розповсюдження пшениці вже в ті часи, а це свідчить, що її вирощування і покращення розпочалось

набагато раніше. Використовуючи метод диференціальної систематики, археологічні дані і ботаніко-географічні дослідження, вчені підтверджують древність селекційного процесу [8]. Проте процес покращення рослин в той період йшов дуже повільно, тому відомі на той час багаточисельні різновидності пшениці за своїми морфологічними ознаками мало змінилися від своїх попередників. Місцеві сорти, що до нас дійшли, отримані не стільки штучним, скільки природним відбором. Вони відображають різновидність ґрунтово-кліматичних умов, в яких вирощувались. Причинами цього є низький рівень землеробства і низька ефективність масового добору, що був протягом багатьох століть майже єдиним способом покращення рослин. Однак не дивлячись на це, селекціонери того часу подарували людству чудові сорти-популяції, добре пристосовані до місцевих умов вирощування [10].

В Україні ж історія селекції пшениці, зокрема пшениці озимої, тісно пов'язана з загальною історією нашої країни та Росії. Це пояснюється тим, що Україна довгий час входила до складу Росії.

В Криму і на Північному Кавказі вирощували пшеницю озиму ще в першому тисячолітті до н. е. [10]. Древність культури пшениці в Україні підтверджують знахідки археології. Так Вікентій Хвойко при розкопках біля сіл Трипілля, Верем'я, Халеп'я, Стайок та Щербанівки на Київщині звернув увагу на обвуглене зерно: "Весь пол был покрыт толстым слоем золы, между которым местами лежали кучами поджаренные зерна пшеницы" [11, 195]. Досліджуючи знайдений матеріал, В. Хвойко дійшов висновку, що землеробство на Середньому Подніпров'ї почалося з часів неоліту [11].

Про те, що наші предки ще в X ст. знали як озимі, так і ярі культури, говорить арабський мандрівник Ібрагім ібн Якуб. Побувавши на слов'янських землях, він помітив, що тут сіють два рази на рік – літом і весною, і урожай також збирають двічі [12]. У літературі є згадки про те, що в Київській Русі поділ культури пшениці на озимі та ярі відбувся в XI – XII ст. [10].

Що ж до розвитку творчої селекції в Україні, то першою селекційною установою вважається "Перша аптека для Малоросії", відкрита на початку XVII ст. в Лубнах [13]. З метою проведення селекції в той період застосовували різні методи. В XVIII ст. А. Болотов запропонував подвійне обмолочування. Цей прийом базувався на відборі перших випавших, найбільш зрілих зерен, які використовувались для насіння. Проте цей метод не набув широкого застосування через втрату культури стійкості до осипання [14].

Ще один метод відбору – метод "січка". Він полягав у відсіканні верхньої частини снопу. Туди попадало насіння з високостеблових рослин. Цей метод і попередній проводився механічно, без глибокого аналізу властивостей рослин. Поступово людина почала відбирати насіння за певними ознаками: за величиною колоса та зерна, його формою та кольором. Це вимагало ретельного огляду кожної рослини. Ось як, наприклад, в першій половині XIX ст. управитель маєтку Ярославської губернії У. Карпович організував процес відбору: "Во время молотьбы высоких (хороших) сортов пшеницы я назначал всякий раз несколько женщин, чтобы выдергивали из снопов самые крупные колосья в таком количестве, сколько потребуется для посева. Отобранные таким образом колосья обмолачивались только для семян" [14, 88].

За допомогою народної селекції добору селяни за багатовіковий період створили ряд цінних сортів. Серед найвідоміших на той час озимих пшениць були місцеві сорти Кримка, Сандомірка, Високолитовка та ін. Сорт Сандомірка демонструвався в 1851 р. на виставці в Петербурзі, потім у Києві. Високолитовка – сорт пшениці невідомого походження. Робота над його покращенням розпочалась у 1876 р. в господарстві Високолитовськ. Кримку ми успадкували як безцінний дарунок від своїх предків-землеробів [15].

І. Калініченко у своїй статті про класифікацію, синонімію і час посіву пшениці, що вирощувалась в Європі, описав 46 різновидів звичайної пшениці. Найбільш відомий сорт звичайної пшениці, який висівався на нашій території на початку XIX ст., – Гирка. Її форми були як озимі, так і ярі, як безості, так і остисті. Ця пшениця займала великі площі посіву в Харківській, Київській, Полтавській, Херсонській губерніях. Крім Гирки, у цей період також згадуються Озима червоноколоска, Озима пшениця, Пшениця озима звичайна, Кубанка, Білоколоска, Льодянка, Колузь, Сирибугда, Каракільчіх, Таганрогзька, Англійська чорновуска, Благодать, Єгипетська, пшениця Св. Єлени та ін. [16]. В деяких містах в XIX ст. зустрічались такі сорти, як Банатка, Тейська, Шампанська [15].

Місцеві сорти були цінним вихідним матеріалом не тільки в Україні, а й за кордоном. Так, англійський сорт пшениці Юман відібрано із західноукраїнської озимої пшениці, завезеної туди в 1842 р. Індивідуальним добором із місцевої західноукраїнської пшениці, завезеної в Канаду в 1842 р., був створений сорт Ред Файф. В Австралії із цієї ж пшениці відібрані сорти Федерація, Аврора, Буніип, Мереді [10]. Одеська пшениця під назвою Синя дала початок французькому сорту Ное, що був виведений селекціонером Планте ще в 1826 р. [14].

Отже, виведенням сортів пшениці люди займалися з глибокої давнини. Поступово невідомі селекціонери створили значну кількість сортів, які в подальшому стали базою вихідного матеріалу для створення нових високопродуктивних сортів. Українські науковці не стояли осторонь цього процесу і відіграли значну роль у розвитку селекції сільськогосподарських культур, зокрема пшениці озимої. В період до середини XIX ст. у нашій країні була закладена основа селекційного добору, яка привела до створення всесвітньовідомих селекційно-дослідних центрів.

---

1. *Черниш О.О. В.М. Ремесло – вчений та організатор сільськогосподарської дослідної справи в Україні: Дис. ...канд. іст. наук. – К., 2007.*
2. *Вожегова Р.А. Становлення та розвиток селекції сільськогосподарських культур в Україні: історико-науковий аналіз: Монографія. – К., 2007.*
3. *Катон, Варрон, Колумелла, Плиний. О сельском хозяйстве. – М.: Госиздат с.-х. лит., 1957.*
4. *Варрон М.Т. Сельское хозяйство: Пер. с лат. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1963.*
5. *Вавилов Н.И. Селекция как наука. – М.; Л.: Гос. изд., 1934.*
6. *Комаров В.Л. Происхождение культурных растений. –*

М.; Л.: Сельхозгиз, 1938.
7. *Дарвин Ч. Сочинения: В 4 т. – М.; Л.: Изд. АН СССР, 1951. – Т. 4.*
8. *Вавилов Н.И. Теоретические основы селекции. – М.: Наука, 1987.*
9. *Никонов Л. О происхождении культурных растений. – СПб., 1910.*
10. *Дидусь В.И. Селекция пшеницы на Украине // Селекция и семеноводство: Республ. межвед. темат. сб. – 1967. – Вып. 8.*
11. *Пашкевич Г. Палеоботанічні дослідження трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Просвіта, 2003.*
12. *Шайкин В.Г. У истоков хлеба. – М.: Колос, 1982.*
13. *Генетика і селекція в Україні на межі тисячоліть: В 4 т. – К.: Логос, 2001. – Т.2.*
14. *Бердышев А.П. От дикорастущих растений до культурной флоры. – М.: Наука, 1984.*
15. *Якубцинер М.М. Пшеницы Польши и западных областей УССР и БССР // Селекция и семеноводство: Ежемесячн. научно-произв. журн. – 1947. – № 4.*
16. *Бажанов А.М. О возделывании пшеницы с описанием пород, разводимых в России. – М.: Университетская тип., 1856.*

А.Ю. Скрипник

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ГУБЕРНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ РИНКОВИХ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ПОДІЛЛІ НАПРИКІНЦІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.

На початок XX ст. Російська імперія залишалась єдиною великою державою, де зберігалась абсолютна монархія; вища влада в країні знаходилась в руках імператора, він, як і раніше, визначав усю державну політику. Рубіж XIX і XX ст. характеризується завершенням промислового перевороту і переходом до індустріалізації; промисловість стала переважати над сільським господарством. Ці широкомасштабні, кардинальні зміни відбувалися у надзвичайно складних умовах, адже Російська імперія, як і більшість країн світу, у 1900-1903 рр. пережила економічну кризу. Особливістю економічного стану України, як частини імперії, був нерівномірний розвиток її регіонів. Якщо південь та схід досить швидко стали на капіталістичні рейки і бурхливо розвивали промислове виробництво, то південно-західний регіон орієнтувався головним чином на аграрний сектор.

Аграрна історія України тривалий період часу була поза сферою наукових досліджень вітчизняної історіографії радянського періоду. Як правило, увага зверталась на класову боротьбу, що суттєво обмежувало коло наукового вивчення. На нашу думку, попри кардинальні зрушення у сучасній вітчизняній історіографії, задекларовану тему все ж таки з'ясовують побіжно.

Метою пропонованої статті є аналіз основних засад та етапів формування системи контролю за земельними ресурсами органів державної адміністрації Подільської губернії.

Предмет – соціально-економічна діяльність органів губернської адміністрації на Поділлі наприкінці XIX – на початку XX ст.

Перетворення землі на товар кардинально змінило життя не тільки дворянства, а й селянства. У пореформений період інтенсивно розгорнувся процес його майнової диференціації. Характерною рисою було не рівномірне розшарування, а катастрофічна поляризація. Частка заможних господарств (понад 15 десятин) досягла 5,1%, а відсоток безземельних та малоземельних селян в Україні сягав 80,5 % [1, 250].

Кінець XIX – початок XX ст. – це не тільки період суттєвих соціально-економічних змін, а й пора радикальних суспільно-політичних зрушень, значною мірою зумовлених революційними подіями 1905-1907 рр. Зволікання з остаточним вирішенням аграрного питання, посилення експлуатації робітничого класу, зацікавленість буржуазії в її залученні до вирішення важливих державних проблем, національний гніт, відсутність демократичних свобод готували ґрунт для стихійного вибуху народних мас. Ще на початку XX ст. створилася своєрідна криза законності в країні, коли влада почала застосовувати грубі, відкриті форми розправи з робітничим і селянським рухом, демонстраціями і страйками.

Ще у 60-х рр. XIX ст. Петербург цікавився думками й міркуваннями генерал-губернаторів північно-західних і південно-західних губерній щодо створення земств. Тоді всі висловилися категорично проти виключно з політичних мотивів: неблагонадійність місцевої шляхти. На початку XX ст. царський уряд з тих самих причин не наважився запровадити земське самоврядування на Правобережжі і створив своєрідну карикатуру, оскільки всі основні питання господарського і культурного життя було віддано не в руки земств, а до губернських адміністрацій. "У бюрократичних колах ці управління земським господарством стали називати "маргариновими земствами" [2, 68].

На початку XX ст. в губернії, згідно із законом 12 липня 1889 р. (перетворення судово-адміністративних установ на селі), діяв спеціальний губернський комітет, до складу якого входили члени від губернського в селянських справах присутствія і голови та члени від повітових з'їздів мирових посередників. Обов'язки голів комітетів у повітах покладались на предводителів дворянства, а самі комітети складалися з дворян, які мали вищу або середню освіту. Приступивши до виконання своїх функцій, тимчасові губернські комітети розробили пропозиції про поділ населених пунктів на земські дільниці та райони міських судів. Загалом в Україні було створено 693 земських і 189 міських судових дільниць, зокрема в Подільській губернії: земських – 103, міських – 30 [3, 83]. Однією з важливих функцій цієї установи став постійний моніторинг стану землекористування. Із земських дільниць періодично надходили звіти, в яких докладно відображалася ситуація щодо розподілу землі серед місцевого населення за принципом приналежності до його соціального стану. Це давало можливість місцевій адміністрації не тільки мати докладну картину, а й контролювати і впливати на ситуацію відповідно до стратегічних завдань аграрної політики російського самодержавства.

9 липня 1904 р. до канцелярії Подільського губернатора надійшов циркуляр генерал-губернатора І. Клейгельса. У ньому йшлося про впровадження з 1 липня 1904 р. "В межах Південно-Західного краю..." нової установи в системі губернської влади – "Управління земським господарством" [4, 3].

Сфера діяльності нової установи визначалась статтею 2 "Положения о Земском управлении" від 2 квітня 1903 р. "Основним завданням діяльності управління є турбота про благоустрій і добробут тримільйонного населення Подільської губернії на загальній площі у 3.525.000 десятин. Це, можливо, коли будуть вжиті всі заходи щодо загального культурного розвитку населення у зв'язку з розвитком його промислової діяльності, за наявності найрізноманітніших побутових, історичних та економічних умов губернії" [4, 11].

І. Клейгельс наголошував на складності й відповідальності завдань, що постали перед новим закладом, тому на керівні посади рекомендував осіб, які б "ясно і чітко склали план майбутньої роботи". Далі, посилаючись на досвід роботи земств у центральних губерніях, зазначив, що вони починали свою діяльність ще 40 років тому. Намагання пояснити причини їх відсутності до тих пір на Правобережній Україні зводилося до об'єктивних причин. "В губерніях Південно-Західного краю хоча і не було до цього часу органу у справах земського господарства, тим не менше з боку уряду вживалися всі заходи щодо розвитку відділів з метою задоволення потреб місцевого населення" [4, 13].

Новому управлінню передавались справи по земському господарству з розпорядчої частини канцелярії губернатора, приказу громадської опіки, губернського правління та губернського у селянських справах присутствія. За словами генерал-губернатора, у них зростала та зміцнювалась місцева ініціатива в роботі по створенню закладів, які б мали суспільне та загальнодержавне значення, тому новому управлінню земським господарством у Подільській губернії не доведеться починати з самих азів, що випало на долю земств у центральних губерніях [5, 195].

Земському управлінню дісталась чимала майнова спадщина: 300 училищ Міністерства народної освіти, 1800 церковно-парафіяльних шкіл, 50 лікарень, значна кількість брукованих шляхів з хорошими мостами та страховий капітал у розмірі 3,5 млн. руб. Звернувши увагу на поганий рівень розвитку промисловості, І. Клейгельс наголосив, що "…землеробство в губернії є найголовнішою та найміцнішою основою народного багатства" [6, 15].

У самому змісті циркуляру немає відчуття негайної необхідності в новій установі, більше розповідається про її позитивні моменти та переваги. Головними завданнями її впровадження були: 1) передати з губернських присутствій справи по земському господарству, таким чином помітно їх розвантаживши від другорядної роботи; 2) нова установа стала своєрідним прототипом, підготовчим варіантом для впровадження земських структур за великоросійським зразком, щоб не викликати чергового обурення і протестів з боку польської шляхти. Помітно, що влада не квапилася з введенням земств на Правобережжі, її все ще лякала небезпека польського впливу. Тому сам процес становлення ніхто не підганяв, а він, за тодішньої "розсудливості та обережності начальства", розтягнувся на довгих сім років.

З 1906 р. Подільська губернія стала полем для втілення нових планів російського самодержавства із впровадження аграрних перетворень за проектами П. Столипіна. Передбачалися заходи, спрямовані на зміцнення соціальної опори царизму на селі та вирішення проблеми аграрного перенаселення. Враховуючи причини виступів 1905 р., а це, на думку чиновників, "незадовільне розташування селянських наділів переважно на непридатних для обробітку землях та відсутність сучасної техніки і знань агрономічних технологій", були причиною "постійної примари голоду над селянськими садибами" [7, 153]. В такій ситуації достовірна і оперативна інформація про землекористування в губернії набувала надзвичайно важливого значення.

Здійснення планів прем'єра було покладене на місцеві управлінські структури. За указом Сенату від 4 березня 1906 р., загальне керівництво всіма комплексними заходами взяла на себе новоутворена Подільська губернська землевпорядна комісія. До її складу входили: губернатор (голова), губернський предводитель дворянства, віце-губернатор, керуючий казенною палатою, керуючий київським удільним округом, голова губернської управи у справах земського господарства, заступник начальника управління землеробства і державного майна Київської і Подільської губерній, член Кам'янецького окружного суду, чиновник з особливих доручень головного управління землеробства, чиновник губернського у селянських справах присутствія, губернський землемір, представник духовного відомства. Комісія мала окремий підрозділ – землемірну частину в складі: губернського землеміра та його помічника, чотирьох старших землемірів, 14 молодших землемірів та 16 їх помічників. Загальний штат Подільської землевпорядної комісії разом з повітовими підрозділами нараховував 250 осіб [8, 1-5 зв.].

Виконавчі функції у повітах покладалися на повітові землевпорядні комісії. До їх складу входили: повітовий предводитель дворянства (голова), голова з'їзду мирових суддів, два податкових інспектори, два мирових посередники, представник духовенства. Крім представників влади, участь у роботі комісій брали три делегати від землевласників і п'ять від селян. Фінансові питання вирішувалися через губернські установи Міністерства фінансів [9, 44-45]. Практичні заходи розпочалися із запізненням, оскільки не були виконані всі умови формування комісій. Згідно з законом, до їх складу мали входити представники земств, а ці органи місцевого самоврядування з'явилися на Поділлі тільки у березні 1911 р. Тим не менше комісії розпочали свою роботу.

Вона тривала за двома основними напрямками: перехід бажаючих селян на відруби і переселення у східні регіони імперії. Щодо відрубів, то місцева адміністрація ці питання вирішувала самостійно, оформлюючи необхідні документи та звітуючи до вищих інстанцій. Земельна власність поділялася на декілька категорій: 1. кількість орної землі та пасовиськ, що належали сільським громадам; 2. земля яка перебувала у власності селян, що вийшли з громади (відруби); 3. поміщицькі землі (окремими підпунктами визначалось, скільки у власності польської шляхти і російських поміщиків відповідно); 4. державні землі у володінні чи в оренді колишніх державних селян. Паралельно у цьому ж напрямку працював Подільський губернський статистичний комітет, який майже кожного року за редакцією В. Гульдмана

видавав статистичні збірки, де містилася інформація про стан землекористування на Поділлі [10].

Переселення ж перетворилося на тривалий процес, змушуючи всі гілки влади працювати з повним навантаженням, одночасно спрямовуючи та координуючи дії установ різного відомчого (міністерського) підпорядкування. Вже в лютому 1908 р. Гайсинська землевпорядна комісія доповідала про повну готовність селян до переселення. "Усі зазначені в списках продали все своє майно і чекають відправки до Томської губернії". Комісія попереджала губернську владу, що "у разі зміни чи затримання строків відправки переселенцям буде завдано значної матеріальної шкоди і вони відмовляться від переїзду" [11, 16]. Така активність селян тільки спонукала до прискорення процесу, незважаючи на низку об'єктивних причин, що його сповільнювали. Вдосконалена і детальна "Инструкция по организации переселения на казенные земли Азиатской Росии" від 31 жовтня 1909 р. регламентувала порядок підбору кандидатів, відомості про майновий стан, плани переселення, порядок посадки на залізничних станціях тощо. Селянам видавалися "прохідні і тарифні посвідчення" рожевого і зеленого кольору відповідно на право виїзду та провезення майна. Наймасовіші перевезення здійснювалися з 10 березня по 20 червня 1909 р. у чотири етапи [11, 5-5 зв.].

Вважається, що найбільші успіхи реформа мала на Правобережній Україні (фактично на території Київського генерал-губернаторства). Як результат, протягом 1907-1913 рр. вийшли з общини близько 48 % селян, які ще перебували в ній, а на нові землі переселилися сотні тисяч мешканців Поділля. Тисячі селян кинулися у Сибір з мрією про Ельдорадо. У звітній документації губернського правління за 1910 р. відображено цей масовий виїзд "в Азіайська Росію". За даними губернського статистичного комітету, "лише 16% селян живуть у достатку, маючи по 5 десятин на двір, більшості належить менше, ніж 3, які не забезпечують прожитку. Це головна причина переселення" [12, 9-10].

Впродовж цих років виконання та контроль за ходом столипінської аграрної реформи було одним із пріоритетних напрямків діяльності адміністративних установ Подільської губернії. У процесі її здійснення виникали питання, що виходили за межі компетенції окремих органів влади і потребували участі майже всього апарату губернського управління. Одним з ключових питань у звітах Подільського губернатора за 1907-1912 рр. була інформація про хід аграрної реформи, як одного з важливих напрямків внутрішньої політики імперії у краї [12, 52-56].

Епоха розвитку капіталістичних відносин тривала в Україні, як в усій Російській імперії, з 60-х до кінця 80-х років XIX ст. Вона була насичена визначними історичними подіями та важливими суспільними зрушеннями. Проведена на початку цього періоду селянська реформа 1861 р. стала певною гранню на зламі двох соціально-економічних формацій – феодально-кріпосницької та капіталістичної, створила необхідні умови для розвитку основ капіталізму. З розвитком ринкових відносин земля набула статусу товару. Це підштовхнуло державні управлінські структури до формування і періодичного вдосконалення моніторингової системи землекористування з метою контролю, і водночас, як одного з важливих чинників внутрішньої політики самодержавства на Поділлі.

---

1. *Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999.*
2. *Сорокина В.В. Политика русского самодержавия в отношении западных земств // Правоведение. – 1979. – № 1.*
3. *Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. – К., 1998.*
4. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7243.*
5. *Поділля: історико-етнографічне видання / Артюр Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. та ін. – К., 1994.*
6. *ДАХмО. – Ф. 228. – Оп. 1. – Спр. 7243.*
7. *Кузьміна Н.А., Олійник Ю.В. Соціально-економічна та політична ситуація в Подільській губернії під час революції 1905-1907 рр. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип. 32. – К., 2005.*
8. *Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 45.*
9. *ДАХмО. – Ф. 288. – Оп. 2. – Спр. 149.*
10. *Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии (Алфавитный перечень населенных пунктов с указаниями некоторых справочных сведений). – Каменец-Подольск. 1893.; Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольно-справочная книжка для гг. землевладельцев и арендаторов. – Каменец-Подольск: Изд. 2-е, испр. и доп., 1903.*
11. *ДАВО. – Ф. 388. – Оп. 1. – Спр. 8.*
12. *Центральний державний історичний архів України м. Київ. – Ф. 442. – Оп. 641. – Спр. 704.*

Українська селянська кооперація

Ю.І. Магась-Демидас

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Актуальність вивчення селянських кооперативних об'єднань у XIX – на початку XX ст. визначена його важливим місцем у соціально-економічній системі України. Автор ставить за мету визначити на матеріалах Правобережної України сутність сільськогосподарської кооперації зазначеного періоду. Слід також відзначити, що ця проблема знайшла певне відображення у працях таких дослідників, як А. Кулижний [1], В. Марочко [2], А. Пантелеймоненко [3]. Однак і надалі залишається чимало недосліджених аспектів пропонованої проблематики.

Реформа 1861 р. стимулювала розвиток товарно-грошових відносин в аграрній сфері. В умовах зростання малоземелля, поглиблення майнового розшарування селянства хлібороби потребували підвищення продуктивності своїх наділів. Поміщикам також необхідно було інтенсифікувати господарство, щоб не збанкрутувати в умовах конкуренції. Одним із засобів покращення становища сільського господарства стали сільськогосподарські кооперативи: універсальні та спеціалізовані товариства, артілі, громади.

На Правобережжі перші сільськогосподарські кооперативи з'явилися в 70-х рр. XIX ст. У Київській губернії найпершою виникла Київська сільськогосподарська громада (Київське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості). Її статут було затверджено 1874 року, до складу входили польські, російські та українські поміщики [4, 52 зв. – 53]. На час відкриття установа мала 8 відділень [5, 7]. У 1900 р. їх кількість було збільшено до 13 [5, 5]. Товариство відкрило склади сільськогосподарського реманенту та насіння, хімікоагрономічну лабораторію, посередницьке бюро, видавало журнал "Земледелие". Воно проводило сільськогосподарські курси, досліджувало умови розвитку різних галузей сільського господарства [6, 3; 7, 5; 8, 3].

Ще одна громада, Умансько-Липовецька, почала діяти у Київській губернії 2 грудня 1901 р. [9, 10] До 1904 р. її робота проходила у 12 тимчасових комісіях (статистичній, виставковій, винокурній, страховій тощо) і трьох відділеннях: страховому, селянському й лісівництва [10, 29 – 30]. У вересні 1904 р. установу було реорганізовано й поділено на 10 постійно діючих відділень [10,27]. Діяльність громади в 1912 р. поширювалася на Уманський, Липовецький, Таращанський, Звенигородський повіти Київської губернії, Гайсинський та Балтський повіти Подільської губернії [11, 3].

Найпершим і найміцнішим кооперативним об'єднанням у Подільській губернії була Подільська сільськогосподарська громада (Подільське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості), що відкрилася у вересні 1898 р. в м. Вінниці [12, 64].

Вагомий внесок у розвиток господарства Поділля зробили садівничий, птахівницький, лісницький та інші відділи Товариства [13, 16]. У 1902 р. було створено сільськогосподарську школу. Для неї придбали 17 десятин землі біля с. Гуменного Вінницького повіту [14, 81]. У 1911 р. у ній навчалося 45 учнів [15, 111].

У квітні 1899 р. з'явилося Проскурівсько-Летичівське сільськогосподарське товариство з центром у Проскурові. Рішення про його створення було прийнято на з'їзді сільських господарів у Вінниці [16, 1; 17, 37; 18, 5]. На час відкриття воно нараховувало 65 членів [16, 11].

У листопаді 1898 р. почало діяти Кам'янець-Подільське сільськогосподарське товариство. Його засновниками виступили 72 землевласники [19, 10].

Позитивна роль згаданих товариств стала очевидною 1900 року, коли на Поділлі склалися несприятливі погодні умови, що спричинило неврожай. На думку подільського губернатора, Вінницьке, Кам'янець-Подільське та Проскурівсько-Летичівське товариства невеликою мірою (бо їхні кошти тоді були незначні), та все ж допомогли поліпшити становище в скрутний час: наприклад, вони поширювали вдосконалені землеробські знаряддя, сприяли збутові селянських виробів за кордон без посередників [20, 2 – 4; 16, 27].

Першими сільськогосподарськими кооперативами на Волині були Рівненський, Луцький та Старокостянтинівський.

Статут Луцької громади було затверджено 1899 р. У 1901 р. об'єднання відкрило 8 відділень [21, 1 зв., 13, 44, 83, 91 – 92, 101, 103].

Рівненська сільськогосподарська громада з'явилася в травні 1901 р. Спочатку установа діяла в межах однойменного повіту [22, 7], але у жовтні 1907 р. поширила свою діяльність на Острозький, Дубенський, Новоград-Волинський, Луцький та Овруцький повіти [17, 5].

Старокостянтинівська громада існувала з серпня 1903 р. До 1911 р. об'єднання поширило вплив на Новоград-Волинський, Ізяславський, Кременецький та Острозький повіти [23, 3, 8б, 8д, 15, 36], 1908 року нараховувало 62 члени [24, 125зв. – 126].

За складом вищезгадані установи були поміщицькими. Участь селян у них була швидше винятком, ніж правилом. Селянство не вступало до таких установ із ряду причин. По-перше, розміри вступних та щорічних платежів були для них зависокими. По-друге, землероби тоді взагалі були далекими від ідей кооперації. Якщо інші форми кооперації, скажімо, споживчі товариства, були трохи зрозумілішими для них, ближчими до повсякденного побуту, то в якісь там дослідні ділянки чи лабораторії не бажав укладати гроші навіть заможний селянин.

Революція 1905 – 1907 рр. стимулювала розвиток сільськогосподарської кооперації. Вона стала більш масовою, почали з'являтися селянські кооперативи,

зокрема спеціалізовані. Кількість таких установ стрімко зростала. Так, лише протягом 1906 р. в Київській губернії з'явилося 10 нових товариств: 2 універсальні, 2 садівничі, 2 птахівницьких, 1 бджолярське, 1 з шовківництва, 1 рибальське, спеціалізація ще одного не відома. На Волині відкрилося 3 універсальні товариства, а також 2 спеціалізовані (одне з них – садівниче). На Поділлі, за цими ж даними, 1906 р. відкрилося 1 універсальне й 1 – птахівницьке [17, 5 – 6].

У грудні 1907 р. відкрилося Могилів-Подільське сільськогосподарське товариство. Його діяльність розповсюджувалася на весь Могилівський повіт. За статутом, переваги надавалися заможним членам: це, по-перше, високий пай; по-друге, правила голосування на загальних зборах. Так, людина, що мала від одного до чотирьох паїв, володіла одним голосом, від п'яти до дев'яти паїв – двома голосами, від десяти до дев'ятнадцяти – трьома, більше 20 паїв – чотирма голосами [25, 10, 18 зв., 19 зв.]. А ось у Володимир-Волинській громаді, яка з'явилася того ж року, були сприятливі умови для вступу селянства: як вступний, так і щорічний внески становили 5 руб., проте для селян вони становили по 1 руб. [26, 181].

У 1907 р. були також створені Луцьке та Житомирське сільськогосподарські товариства. В останньому вступна плата становила 3 руб., щорічний внесок – 10 руб. [27, 75; 28, 670].

Особливістю Подільської губернії була поява гуртків – специфічної форми універсальної кооперації. Найпершим у листопаді 1906 р. з'явився Кузьминецький гурток, що в Гайсинському повіті, у серпні 1907 р. – Летичівський повітовий, у жовтні того ж року – Сутиський Вінницького повіту [28, 214 – 215].

За умовами статуту, метою гуртка було всебічне піднесення сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. Йому надавалося право відкривати бібліотеки, проводити бесіди, виписувати й видавати газети та брошури, влаштовувати дослідні ділянки, займатися посередництвом, створювати пожежні команди, надавати юридичну допомогу тощо. До лав гуртка приймалися тільки особи християнського віросповідання [28, 184].

За статутом Кузьминецького гуртка, почесний член при вступі вносив не менше 50 руб. одноразово чи не менше 1 руб. щорічно, допомагав гурткові без будь-яких прав на частку його майна. Дійсний член платив 1 руб. вступного внеску та щорічний внесок у розмірі не менше 50 коп. Дійсні члени зобов'язувались у недільні та святкові дні після богослужіння збиратися в приміщенні гуртка, щоб узяти участь у заходах кооперативу. Почесні члени самі обирали для себе обов'язки [28, 184-184 зв.].

Найбільшого розмаху досягла діяльність Кузьминецького гуртка. На початку йому довелося заслуговувати довіру консервативного селянства. Членам кооперативу приходилося збиратися таємно; по селу ходили чутки, що той, хто запишеться до гуртка, не буде мати землі, обіцяної Державною Думою. Гурток був ініційований місцевим поміщиком Бонецьким, і жителі Кузьминець уважали, що він "заманює [до гуртка], щоб землі не дати". Під тиском односельців обраним на перших загальних зборах членам правління та ревізійної комісії довелося відмовитися від посад [29].

Проте згодом кооперативові вдалося розгорнути досить ефективну діяльність. Якщо засновниками гуртка було 15 осіб, то через рік він нараховував уже 69 членів [29]. У 1908 р., вперше в Російській імперії, тут було відкрито кооперативну хлібопекарню [30]. У подальшій діяльності гурток уживав заходів у боротьбі з пожежами, виписував і продавав селянам насіння [31], організовував виставки [32, 12 – 13], при кооперативі діяла земська показова пасіка, працював інструктор із садівництва [33, 58].

Після Першої російської революції старі поміщицькі товариства звернули увагу на розвиток селянського господарства. Зокрема, у коло діяльності Уманськo-Липовецької громади входили підвищення врожайності селянських ділянок, ліквідація черезсмужжя, толоки, надання землеробам довгострокових кредитів, розвиток скотарства, травосіяння, садівництва, городництва, заохочення кустарних промислів. Передбачалося відкриття для селянства безкоштовних злучних пунктів, відпуск саджанців тощо [9, 65 – 66, 70 – 72].

Невід'ємним аспектом діяльності цієї установи було дослідження історії розвитку та становища сільського господарства краю. В одній із відозв до членів об'єднання говорилося про важливість аграрного питання та вагоме культурно-економічне значення приватновласницьких господарств. Зазначалося, що аграрне питання в розмірах безмежної Росії не можна вирішувати за одним шаблоном, оскільки на Правобережжі склалися особливі, порівняно з іншими регіонами, умови наділення селян землею. З огляду на це у грудні 1905 р. громада почала збирати відомості у трьох напрямках: 1) становище приватних господарств; 2) історія наділення хліборобів землею; 3) значення цукрової промисловості для місцевого населення [34, 40 – 41].

Сільськогосподарські кооперативи поділялися на дрібнорайонні (місцеві) й центральні. Дрібнорайонні, як правило, були селянськими, центральні – в основному поміщицькими. Переважали універсальні товариства, спеціалізовані розвивалися в галузях садівництва, городництва, бджільництва, хмелярства, молочарства тощо.

Досить складно визначити точну кількість товариств, оскільки офіційних статистичних досліджень не проводилося [2, 40]. За підрахунками сучасного дослідника А. Пантелеймоненка, на 1 січня 1911 р. у Київській губернії діяло 24 товариства, із яких було 15 універсальних та 9 спеціальних. Губернських кооперативів діяло 9, повітове – 1, малого району – 14. У Подільській губернії було 13 кооперативів (10 універсальних та 3 спеціальних), із них 1 губернський, 1 повітовий і 14 малого району. На Волині – 12 (по 6 загальних та спеціальних), відповідно 3 губернські, 6 повітових і 3 дрібнорайонні [3, 59].

Найбільш активно селянські дрібні універсальні товариства утворювалися на Київщині та Поділлі [35, 9; 36, 201, 619; 37, 91, 351, 512; 38, 114, 485]. Натомість у Волинській губернії до кінця 1913 р. сильних селянських товариств практично не було [39, 16]. Продовжували виникати кооперативи великих землевласників. Так, у квітні 1908 р. з'явилося Володимир-Волинське товариство [40, 8], членами якого були 54 дворянина та 1 селянин [41, 82 – 83 зв.]. Районом його дії визначалася вся губернія [42]. У

листопаді 1908 р. затверджено статут Житомирського сільськогосподарського товариства [43, 5].

Серед селянства діяло багато спеціалізованих товариств. Зокрема, садівничі кооперативи були особливо поширені на Київщині та Поділлі. Вони виникали під впливом роботи земських садівників. Так відкрилися товариства в с. Западинці Летичівського повіту [44, 1 – 1 зв., 27], Старо-Петрівське у Київському повіті [45, 22; 46, 311] тощо [47, 1, 11 – 12, 26 – 28; 48, 2, 30, 32 – 32 зв.]. З часом діяльність останнього поширилася на весь Київський повіт [49, 14; 46, 311]. Воно було відомим завдяки збуту суниць до Петербурга. Протягом одного з сезонів кооператив відправив близько 600 пудів ягід, що принесло селянам близько 1800 руб. заробітку [50, 11; 51, 12].

Особливістю Волині було поширення хмелярських кооперативів. У губернії діяли Волинське, Дубенське [28, 133] та Луцьке [27, 630] товариства.

Волинське товариство, із центром у Здолбунові, поширювало свою діяльність на Житомирський, Новоград-Волинський та Овруцький повіти. Його статут було розроблено на основі закордонних із урахуванням типового статуту для місцевих сільськогосподарських товариств [52, 104]. Кооператив друкував "Листок хмелевода", щорічно проводив виставки, мав завод для пресування хмелю, склад для продукції, продавав хмелярські знаряддя. Він був членом Житомирського ощадно-позичкового товариства [27, 629].

Діяли на Правобережжі й пасічницькі товариства. Найпершим бджільницьким товариством Волинської губернії було Кременецьке з центром у м. Вишнівці (грудень 1910 р.). Засновниками були 200 осіб, серед яких – 150 селян. Діяльність установи поширювалася на Кременецький повіт. Серед багатьох завдань товариства були організація бесід та читань, проведення з'їзду бджолярів, курсів (для них дехто з членів погодився надати свої пасіки) [53, 24; 54, 133; 55, 13; 56, 27 зв.]. Крім цього, на Волині діяли Рівненське [26, 231] товариство та дві бджолярські артілі: Полонська й Житомирська [53, 24].

Особливо сприятливий грунт для поширення бджільницьких товариств був у Чигиринському повіті на Київщині: 1913 р. тут нараховувалося більше 500 пасік на 27700 вуликів, яких лише в самому Чигирині було понад 1000. Цього ж року в місті утворився кооператив із 30 осіб [57, 15-16].

Про прогресивне значення таких установ свідчили факти, що мали місце в с. Сунки Черкаського повіту. Тут правильно влаштовані пасіки були тільки у лісника та поміщиці. У більшості селян переважали вулики-дуплянки. Вони вели господарство, "як батьки пасішникували": "як пошле Бог меду, то й бджоли наносять, а як ні – то й наука нічого не пособить". Але в 1910-1911 рр., які були несприятливими для бджільництва, пасічники помітили, що ті, хто використовував наукові методи, мали достатньо меду незалежно від природних умов. Це спонукало бджолярів до відкриття у 1913 р. кооперативу [58, 15 – 16].

У 1911 р. відкрилося Київське губернське пасічницьке товариство, на чолі якого стали земські спеціалісти з бджільництва [59, 629]. Протягом 1913 р. воно працювало над відкриттям пробної станції, що мала обслуговувати Київську, Подільську та Волинську губернії [60, 346].

На Поділлі діяло Проскурівсько-Летичівське товариство бджільництва, яке для збуту меду налагодило стосунки з Московським союзом споживчих товариств і Проскурівським споживчим товариством [61, 152].

Велику роль у піднесенні сільського господарства відігравали молокопереробні артілі й товариства. Першою молочарнею в Україні було Узинське товариство (Васильківський повіт), створене у квітні 1911 р. На час відкриття до кооперативу записалося 80 господарів [62, 311; 63,10]. На жаль, спроба була невдалою, і в кінці 1912 р. товариство закрилося [63,10].

Наступною у травні 1911 р. з'явилася молочарська артіль у с. Ненадиха Таращанського повіту [64, 8]. До неї ввійшло 60 селян, які мали 110 корів. Кооператив продавав свою продукцію до Києва [65, 342 – 343].

Загалом у 1913 р. на Київщині функціонувало 25 молочарських кооперативів [63, 10]. Діяли вони при сільськогосподарських товариствах або за власним статутом (чи на основі договору). До таких належала, наприклад, молочарня в с. Шепеличах Радомишльського повіту [66, 21 – 22; 2, 43]. На Волині в середині жовтня 1913 р. діяло 15 молочарських артілей [67; 2, 43]. Їх поява відбувалася досить стрімко (лише 1912 р. відкрилося 10) [53, 109].

Молочарські кооперативи підвищували продуктивність селянських господарств. Так, якщо в домашніх умовах селянин отримував із одного пуда молока 1 фунт масла, то в артілі за допомогою сепараторів – 1,5 фунта. Якщо ціна на домашнє селянське масло становила 30-35 коп. за фунт, то на артільне – 42-50 коп. [68, 8]. Артільна продукція була якіснішою, викликала більшу довіру покупця на ринку.

Крім вищезазначених видів спеціалізованих сільськогосподарських кооперативів були й інші. Наприклад, у травні 1912 р. в Києві відкрилося товариство козівництва [69, 358], того ж року в с. Моринцях Звенигородського повіту – птахівницька спілка [70, 413].

Таким чином, сільськогосподарська кооперація сприяла підвищенню продуктивності господарства: вона поширювала сільськогосподарські знання, сприяла збуту продукції, заохочувала впровадження технічних нововведень. Товариства, артілі та громади допомагали населенню переходити на нові методи господарювання, займалися просвітницькою роботою. Вони сприяли покращенню матеріального становища аграріїв та стимулювали економічний розвиток Правобережжя.

---

1. *Кулыжный А.Е. Деревенская кооперация. – Пг., 1918.*
2. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1928 рр.) – К., 1995.*
3. *Пантелеймоненко А. О. Сільськогосподарські товариства України. Зародження, основні напрямки діяльності і значення (друга половина XIX – початок XX ст.): Дис. ...канд. економ. наук: 08.01.04 / Полтавськ. с.-г. ін-т. – Полтава, 1994.*
4. *Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп. 637. – Спр. 545.*
5. *Устав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К., 1893.*
6. *Состав Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности к 1-му января 1904 года. – Б.м., б.р.*
7. *Список членов Киевского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности в 1896 г. – К., 1896.*
8. *Состав Киевского общества сельского хозяйства и*

сельскохозяйственной промышленности к 1-му мая 1912 года. – К., 1912.
9. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.631. – Спр.196.
10. Журнал заседания совета 19 сентября 1904 года в четыре часа по полудни, в помещении общества // Сообщения Уманско-Липовецкого сельско-хозяйственного общества. – 1904. – 1 ноября. – №4.
11. Отчет о деятельности Уманско-Липовецкого сельско-хозяйственного общества за 1912 год. – Умань, 1913.
12. Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2000.
13. Список членов Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Б.м.,1911.
14. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 626. – Спр.20.
15. Отчет о деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельско-хозяйственной промышленности. За 1911 год. – Винница, 1912.
16. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.228. – Оп. 1. – Спр. 10203.
17. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 637. – Спр. 325.
18. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 628. – Спр. 557.
19. КПМДА. – Ф.228. – Оп. 1. – Спр. 10192.
20. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 631. – Спр. 477.
21. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 629. – Спр. 459.
22. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 630. – Спр. 421.
23. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 633. – Спр. 197.
24. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 622. – Спр. 5.
25. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 637. – Спр. 284.
26. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч.2.
27. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / Под ред. В.В. Морачевского. – Пг., 1916.
28. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч.1.
29. Кузьминецький сільськогосподарський кружок // Світова Зірниця – 1908. – №6. – 10 лютого.
30. Економічне життя України // Рада. – 1908. – №177. – 2 августа.
31. Економічне життя України // Рада. – 1909. – №143. – 25 іюня.
32. Хліборобська виставка в Кузьминцях // Світова Зірниця. – 1908. – 2 березня. – №8/9.
33. Экономическая жизнь Подолии. – 1913. – №13.
34. Просьба к г.г. членам общества // Сообщения Уманско-Липовецкого сельско-хозяйственного общества. – 1905. – 15 декабря. – №№ 5 – 7.
35. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 638. – Спр. 383.
36. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч. 6.
37. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч. 7.
38. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 636. – Спр. 647. – Ч. 8.
39. Кооперативна хроника // Муравейник-Комашня. – 1914. – №1.
40. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 637. – Спр. 402.
41. ЦДІАК України. – Ф.1335. – Оп. 1. – Спр. 2150.
42. Рада. – 1908. – №.94. – 14 апреля.
43. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп. 635. – Спр. 233.
44. КПМДА. – Ф.629. – Оп. 1. – Спр.31.
45. Крашенников К. Открытие крестьянского общества садоводства // Газета. – 1909. – 23 октября. – №41.
46. Макаренко Н. Наше садівницьке товариство (с.Старі-Петрівці, Київського повіту) // Рілля. – 1912. – 15 апріля – Ч. 11 – 12.
47. КПМДА. – Ф.629. – Оп. 1. – Спр. 30.
48. КПМДА. – Ф.629. – Оп. 1. – Спр. 29.
49. Каландырец А. Старо-Петровское Общество Садоводства // Газета. – 1909. – 31 мая – № 20.
50. Журливий М. Дописи // Муравейник-Комашня. – 1913. – № 6.
51. Корреспонденции // Киевская земская газета. – 1912. – № 25.
52. ДАЖО. – Ф.183. – Оп. 1. – Спр. 84.
53. Доклады Волынскому Губернскому земскому собранию. Второй очередной сессии. – Житомир, 1913.
54. Сільська кооперація. Діяльність сільських товариств // Засів. – 1911. – 29 апріля. – №9.
55. Кременецкое Общество Пчеловодства // Почаевский листок. – 1911. – №3.
56. ДАЖО – Ф. 352. – Оп. 1. – Спр. 25.
57. П.С. Корреспонденции // Киевская земская газета. – 1911. – 26 апреля. – №.15.
58. Трутень. Корреспонденции // Киевская земская газета. – 5 июля. – № 25.
59. Про діяльність земств і товариств // Рілля. – 1911. – 15 октября – Ч. 24.
60. Про діяльність земств і товариств // Рілля. – 1913. – 15 апреля – Ч. 12.
61. Меркулов А. Кооперативное движение в России // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 1.
62. Про діяльність земств та товариств // Рілля. – 1911. – Ч. 6.
63. Михайлюк К. Про молочарську справу на Київщині // Муравейник-Комашня. – 1913. – №31.
64. Михайлюк К.И. Молочная кооперация в Киевской губернии // Киевская земская газета. – 1913. – 19 июля. – № 27.
65. Селянська кооперація. Молочарське товариство // Засів. – 1911. – 29 июля. – №22.
66. Шепеличский молочарь. Шепеличское молочное товарищество // Киевская земская газета. – 1913 – № 39. – 11 октября.
67. Наша кооперація. – 1914. – № 7
68. Михайлюк К.И. Краткий очерк Киевской Губернской Земской Управы по организации и развитию молочного хозяйства в губернии в 1912 г. – К., 1913.
69. Хроніка // Рілля. – 1912. – 15 мая. – Ч.14.
70. Про діяльність земств і товариств // Рілля. – 1912. – 15 мая – Ч.14.

Ю.Г. Раку

УКРАЇНСЬКА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА КООПЕРАЦІЯ В М'ЯСО-МОЛОЧНОМУ ЕКСПОРТІ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

На даному етапі свого розвитку українська економіка, в тому числі й сільське господарство, потребує подальших активних зусиль у напрямку більш ефективного реформування. Для того, щоб наслідки цього реформування мали позитивний ефект, вели до примноження національного багатства та реального примноження добробуту народу, буде корисним скористатися наявним історичним досвідом, набутим у період подібних перетворень часів нової економічної політики. Для України в силу цілого ряду специфічних особливостей, які багато в чому визначають умови функціонування її аграрно-промислового комплексу, більш цінним є досвід не інших країн, а саме свій, вітчизняний, який враховує особливості, характерні лише для неї. Багато корисного для розвитку сільського господарства в сучасних умовах можна використати, аналізуючи характер та напрямок змін в українському сільському господарстві періоду нової економічної політики 1921 – 1928 років, коли було здійснено серйозну спробу реалізувати в аграрному секторі народного господарства

основоположні елементи ринкової економіки в органічному поєднанні з регулюючими функціями держави.

Ряд проблем організації експорту продуктів сільського господарства в даний період частково висвітлили такі дослідники, як С. Кульчицький [1], А. Морозов [2]. Загалом переважають дослідження, присвячені загальним проблемам діяльності сільськогосподарської кооперації досліджуваного періоду, в яких проаналізовано функціонування кредитної сільськогосподарської кооперації. Враховуючи актуальність питання та брак спеціальних історичних досліджень із цієї проблеми, автор ставить за мету з'ясувати роль і значення кооперативного руху в організації м'ясо-молочного експорту з України.

Між тим цей експорт, зазначимо, економічно дуже вигідний для селянства, був важливим джерелом формування валютного фонду держави, що об'єктивно визначає актуальність даної публікації. У даній статті приділяється увага роботі сільськогосподарської кооперації по налагодженню експорту продукції скотарства, яка в той час займала значне місце серед інших експортних товарів.

Слід зазначити, що в доколгоспний радянський період експорт будь-якої сільськогосподарської продукції був прямо пов'язаний з діяльністю сільськогосподарської кооперації. З березня 1922 року цю роботу очолив Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитної та кустарно-промислової кооперації "Сільський господар" [3]. Восени 1924 року розпочало свою роботу і його спеціалізоване відгалуження – Всеукраїнське кооперативне скотарсько-молочарське товариство "Добробут" [4].

Роль сільськогосподарської кооперації в налагодженні нормальних ринкових відносин в аграрному секторі економіки важко переоцінити. Вже в 1922/23 господарському році при загальному обсязі ринкового обігу сільськогосподарської продукції 631 млн. крб., обіг, організований системою сільськогосподарської кооперації, досягає майже 23% всього ринкового обігу продукції сільського господарства [5].

Вже на початку 20-х років сільськогосподарська кооперація України почала здійснювати широку систему заходів, спрямованих на збільшення обсягів експорту незернової частини сільськогосподарської продукції. Однією з причин цього було те, що експорт зерна в значній мірі визначається умовами погоди, а це придає нестійкості вивозу хліба. Передвоєнний (до 1914 року) експорт продукції сільського господарства розподілявся між хлібною і нехлібною його частиною як 79,3% – 20,7%. Але завдяки цілеспрямованій системі заходів, які енергійно і наполегливо проводила сільськогосподарська кооперація в 1924 – 1926 роках, вже в 1927 році це співвідношення розподілялось як 54,4% – 35,6%. Продукти скотарства і птахівництва становили 46% в загальному обсязі експорту нехлібних товарів [6]. В ході цієї роботи сільськогосподарській кооперації постійно доводилось долати дуже багато перешкод, що гальмували розвиток експорту дорогокоштуючої компактної продукції тваринництва та організації її реалізації за кордоном. На заваді стояли не лише економічні, але й політичні перешкоди, які долати було особливо складно. Тому незважаючи на те, що виробництво м'ясомолочної продукції відбувалося досить швидко, експорт продукції тваринництва в 1926 році все ще відставав від рівня 1913 року [7].

Однак, незважаючи на всі труднощі, частка експорту продукції скотарства і птахівництва, яка у 1909 – 1911 роках дорівнювала 7,7% від усього експорту країни, у 1924/25 р. складала вже 26% від загальної вартості експорту. Щоправда збільшення обсягів промислового експорту зменшувало питому вагу експорту сільськогосподарського в загальному обсязі вивозу. Однак в абсолютних цифрах експорт за кордон м'ясопродуктів постійно зростав. У 1924/25 р. було експортовано бекону і живої худоби на суму 1,7 млн. крб., у 1925/26 р. – на 3,06 млн. крб., а в 1926/27 р. – вже на 4,4 млн. крб. Те ж саме стосується й вивозу масла. В довоєнний час Україна, незважаючи на величезні молочарські ресурси, щороку сама довозила для задоволення потреб внутрішнього споживчого ринку до 500 тис. пудів коров'ячого масла, а вже в 1926/27 р., завдяки інтенсифікації молочного тваринництва, створення системою м'ясо-молочної кооперації "Добробут" широко розгалуженої мережі масло- і сирзаводів, налагодження системи зберігання готової продукції почала сама експортувати в значних обсягах масло [8].

Слід спеціально зазначити, що м'ясний експорт України зростав насамперед за рахунок збільшення дорогокоштуючої продукції м'ясопереробки. Так експорт бекону мав таку динаміку. В 1924/25 р. було вивезено продукції на 317 тис. крб. (19% від всього м'ясного експорту); 1925/26 р. – на 1206,9 тис. крб. (39,5%); 1926/27 р. – на 2154,2 тис. крб. (62,6%). Натомість експорт живої худоби, економічно значно менш вигідний, знизився. В 1924/25 р. – на 1350 тис. крб. (81% від всього м'ясного експорту); 1925/26 р. – його обсяг склав 1850,9 тис. крб. (60,5%); 1926/27 р. – на 1645,8 тис. крб. (37,4%) [9].

Добре демонструють роботу "Добробуту" в цьому напрямку такі цифри. В 1924/25 р. на його підприємствах було вироблено 480 тонн бекону, але вже в наступному 1925/26 р. цей показник склав 1733 тонни. Тобто за один лиш рік виробництво бекону зросло майже в 3,6 раза [10]. Динаміка експорту "Добробуту" в карбованцях виглядає наступним чином: у 1924/25 р. – 317 тис. крб., в 1925/26 р. – 1.207 тис. крб., в 1926/27 р. – 2.754 тис. крб., у 1927/28 р. – 4.485 тис. крб. Інакше кажучи, вартість його м'ясного експорту всього лише за три роки збільшилась більш ніж в 13 раз [11]. Не менш динамічно виглядає і нарощення обсягів експорту коров'ячого масла. Так, експорт масла з України в 1925/26 р. становив 6,0 тис. пудів, у 1926/27 р. – вже 33,6 тис., а у 1927/28 р. цей показник досяг вже 95,3 тис. пудів [12].

Експортна діяльність "Добробуту" будувалась із врахуванням досить тонких, специфічних особливостей. Аналізуючи характер сировинної бази, фахівці "Добробуту" звернули увагу на те, що свинарство на Україні дає особливо високий вихід м'яса. Наприклад, у 1925 р. при заготівлі 3,7 млн. свиней вихід м'яса (сала) становив 9,4 млн. пудів. Вихід м'яса великої рогатої худоби (ВРХ) при наявності 8,1 млн. голів товарної худоби дав того ж року м'яса 9,43 млн. пудів. У 1926 р. за такого ж співвідношення стад, свині дали – 14,2 млн. пудів, а ВРХ – 14,4 млн. пудів. Перспектива щодо експорту продуктів свинарства в роки непу була цілком сприятливою та сталою [13].

Виходячи із очевидної економічної доцільності експортувати вже перероблену, легшу для транспортування і кращу при зберіганні продукцію. "Добробут" постійно дбав про розширення виробничих потужностей нових, сучасних підприємств. В Україні постійно будувалися беконні й ковбасні фабрики. В 1927 році пропускна спроможність зорієнтованих на експорт українських беконних фабрик складала: Полтавська – 150.000 голів, Кременчуцька – 120.000 голів, Київська – 50.000 голів, Вінницька – 90.000 голів, Мелітопольська – 50.000 голів, Чернігівська – 60.000 голів, Коростенська – 60.000 голів, Роменська – 60.000 голів на рік [14].

Так, виробничі потужності лише однієї з багатьох українських беконних фабрик – Полтавської дозволяла переробляти 750 свиней, що забезпечувало вихід 2.250 пудів бекону щодня. Більша частина її продукції йшла у Великобританію. Англійці купували український бекон дуже охоче, цінили його вище ніж польський чи латвійський. В цілому лише Англія купувала за рік українського бекону на суму близько 3 млн. крб. золотом. На цій же фабриці (з сальних свиней) вироблялась значна кількість ковбаси. До Москви й Ленінграда в рік вивозилось до 100 тис. пудів ковбасних виробів [15]. Суто на експорт лише Полтавська беконна фабрика за рік своєї роботи вивозила до 170 тис. пудів бекону на загальну суму понад 2 млн. крб. [16].

Система м'ясо-молочної кооперації "Добробут" постійно дбала також про будівництво нових, сучасних молокозаводів, що давало можливість постійно збільшувати виробництво високоякісного, конкурентноздатного на світових ринках масла та сиру [17]. Поряд з маслом та сиром експортувалися також такі товари, як бринза, казеїн [18]. Українське масло, яке ніколи не фігурувало на Заході, швидко зайняло одне з провідних місць, обігнавши в ціні добре відоме на Заході сибірське [19].

Заснований наприкінці лютого 1927 р. Волинський "Молочарсоюз", великорайонна спілка спеціальних сільськогосподарських товариств молочного напрямку, розпочав свою господарську діяльність 8 березня цього ж року. В районі діяльності союзу, що поширювалася на дві округи, Волинську і Бердичівську, в 1925/26 р. працювало 38 кооперативних маслозаводів, які попередньо переробляли молоко на 336 сепараторних філіях. Завдяки організаційно-економічним заходам союзу на 1.08.1927 року в цих двох округах працювало вже 78 спеціальних кооперативних товариств скотарсько-молочного напрямку. Серед них налічувалось 62 суто молочних, 8 універсальних, 4 скотарсько-молочних, 2 сільськогосподарські комуни та 2 сільськогосподарські артілі [20].

Добившись добрих результатів у справі підвищення продуктивності скотарства, маючи якісну сировинну базу, широку мережу добре обладнаних молокопереробних підприємств з висококваліфікованим персоналом Волинський "Молочарсоюз" 24.08.1927 р. надіслав до Лондона перший вагон свого масла. Прискіпливо-ретельна Лондонська експертиза масло "Молочарсоюзу" оцінила так: 70% – першого сорту; 30% – вищого другого сорту [21]. Це були дуже високі результати. Вони говорять про те, що українська продукція, донедавна ще зовсім невідома, відразу почала користуватися попитом за кордоном через свою високу якість. До того ж слід зазначити, що дбаючи про високу якість продукції, фахівці української молочної кооперації повністю відмовились від технології, яка передбачала нейтралізацію вершків якими б то не було лугами. Цей виключно важливий технологічний аспект на жаль зовсім не відмічавсь Лондонською експертизою в її оцінювальних листках. Причиною цього було побоювання того, що українське масло завдяки своїй виключно високій якості надто потіснить традиційних виробників з країн Британської імперії, зокрема Нової Зеландії.

Загальна органолептична оцінка масла в Лондоні проводилась по 100-бальній системі. Масла, які оцінено в 84 – 87 балів, відносилися до масла другого сорту, причому масла, що мали 87 балів, помічалися в експортному листку як "масла кращого другого сорту". Масла, що одержали більше 87 балів, відносилися до першого сорту, а менше 84 балів – до третього.

За даною методикою поставлене "Добробутом" солоне та солодке масло в Лондоні отримало наступні оцінки. Солоне масло: смак і запах – 50 балів, плюс консистенція – 25 балів, плюс колір – 5 балів, плюс якість соління – 10 балів, якість пакування – 10 балів. Отже, всього – максимальні 100 балів. Таку ж максимально високу оцінку отримало солодке масло з України: смак і запах – 55 балів, консистенція – 30 балів, колір – 5 балів, пакування – 10 балів. Всього – 100 балів [22].

Наведені дані свідчать про те, що незважаючи на всі господарсько-економічні й суспільно-політичні труднощі, які доводилось долати українській сільськогосподарській кооперації на шляху її розбудови, кооперативний експорт продукції скотарства розвивався дуже швидко. Експорт продукції тваринництва став важливим джерелом фінансування розвитку промисловості. Слід особливо зазначити те, що основна увага приділялась насамперед дорогокоштуючій, в порівнянні з довоєнним експортом живих свиней та великої рогатої худоби, продукції глибокої переробки: ковбасним виробам, маслу, сиру тощо. Всі ці продукти завдяки своїй високій якості користувалися значним попитом за кордоном і з успіхом конкурували з аналогічною продукцією інших європейських країн. Цьому сприяла продумана стратегія українського сільськогосподарського експорту, чисельні технічні нововведення, будівництво найсучасніших підприємств для переробки м'яса та молока, потужних холодильників. Обсяг переробленої експортної продукції постійно збільшувався за рахунок зменшення вивозу живих свиней та великої рогатої худоби, що при сталій кількості сировини, завдяки її глибокій переробці, вело до збільшення зовнішньоторговельних прибутків країни. Особливо слід наголосити на тому, що експортна діяльність сільськогосподарської кооперації ніяким чином не шкодила економічним інтересам селянства. Навпаки, будучи організованою виключно на ринкових засадах, вона гарантувала всім її учасникам за рахунок реалізації продукції по високих закордонних цінах значно більші грошові надходження.

---

1. Кульчицький С.В. УРСР в добу "воєнного комунізму" (1917-1920). Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. Історичні зошити. – К., 1994.

2. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу. – Черкаси, 1993.

3. Всеукраїнський союз сільськогосподарсько-кредитової та кустарно-промислової й промислово-кредитової кооперації "Сільський господар". – Х., 1924.
4. Кооперація на Україні в 1925 – 1926 рр. // Статистика України. – № 148. – Х., 1929.
5. Шліхтер А. Партія і селянство // Більшовик України. – 1927. – № 12 – 13.
6. Комуніст. – 1927. – 23 серпня.
7. Кондратьев Н.Д. Экспорт сельскохозяйственных товаров СССР (итоги и условия развития). // Пути сельского хозяйства. – 1927. – № 10.
8. Голденберг І. Зовнішня торгівля України // Більшовик України. – 1928. – № 17.
9. Більшовик України. – 1928. – № 17.
10. Українське скотарство. – 1926 р. – № 10.
11. Йоффе А. Беконна справа на Україні та заходи в справі підготування беконної сировини // Українське скотарство. – 1929. – № 5.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 325. – Оп. 1. – Спр. 272.
13. Ілляшенко М. Спільні моменти в роботі зоотехнічного та ветперсоналу в охороні свинарства // Українське скотарство. – 1929. – № 3.
14. Йоффе А. Беконна справа на Україні й заходи в справі підготування сировинної бази для беконних фабрик // Українське скотарство. – 1929. – № 6.
15. Радянське село. – 1927. – 28 липня.
16. Хроніка // Полтавський селянин. – 1927. – № 6.
17. Рєдін М. Паростки соціалізму на селі // Більшовик України. – 1928. – № 2.
18. Гуревич Г. Експорт нехлібної с/г продукції України // Український агроном. – 1927. – № 5 – 6.
19. Перспективы экспортной работы потребительской кооперации // Кооперативне будівництво. – 1928. – № 7.
20. Сідельник В. Волинське масло за кордоном // Радянський селянин. – 1927. – № 17 – 18.
21. Кооперoване село. – 1927. – № 20.
22. Азов. Експорт укр. масла // Українське скотарство. – 1928. – № 3.

І.А.Фареній

ПОЧАТОК КРЕДИТНО-КООПЕРАТИВНОЇ РОБОТИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

Однією з маловідомих сторінок історії вітчизняної кооперації є процес зародження її кредитної галузі, який припадає на другу половину XIX ст. Вказана тема знаходила відображення в ряді наукових праць [1 – 7], однак висвітлення в літературі започаткування кредитно-кооперативної роботи має фрагментарний характер. Воно здійснюється в контексті розвитку кооперативного руху в цілому або відображується в регіональних аспектах або ж як компонент кооперативного життя значно ширших хронологічних періодів. У результаті загальна картина становища кредитної кооперації цієї доби практично невідома. Нез'ясовані ні її кількісні параметри, ні обсяги операцій, ні ефективність роботи. Така ситуація зумовлює необхідність дослідження вказаної проблеми. Предметом представленої розвідки є кредитна кооперація Наддніпрянської України в хронологічних межах 1860-х – 1890-х років, на які припадає її зародження. Мета – розкрити процес виникнення кредитно-кооперативної роботи у пореформений період. При цьому ставляться завдання дослідити динаміку кількості кредитних кооперативів, їхній соціальний склад, напрямки та ефективність діяльності.

Першим кредитним кооперативом у Наддніпрянській Україні вважається Гадяцьке ощадно-позичкове товариство на Полтавщині, статут якого був затверджений у квітні 1869 року. Ініціаторами його створення були міщани Бойко, Макаюда, Шевченко, а також міський голова Гадяча Хохловський. Які саме обставини зумовили їхню прихильність до кооперативної форми організації кредитних послуг, не відомо. Є підстави стверджувати, то цей вибір не був вповні усвідомлений. Певною мірою, Гадяцьке товариство лише за формально-юридичними ознаками було кооперативом, оскільки членство в ньому передбачалося переважно для осіб міщанського стану. Замкнуто-корпоративний характер організації зберігався впродовж багатьох десятиліть діяльності і є свідченням відсутності в її учасників належного розуміння і прихильності до ідей кооперації [4].

Слідом за Гадяцьким товариством в українських губерніях стали виникати чергові осередки кредитно-кооперативної роботи. Впродовж 1870-х – першої половини 1880-х років їх кількість виказувала, хоч і не інтенсивну, але досить стабільну тенденцію до зростання. Найповніші відомості з цього питання несуть матеріали Комітету щодо сільських ощадно-позичкових та промислових товариств при Імператорському Московському товаристві сільського господарства, який цілеспрямовано займався накопиченням інформації про кредитні кооперативи. За його даними, на початку 1874 року на території українських губерній Російської імперії діяло 53 ощадно-позичкових товариства [Підраховано за: 8, 136 – 295], 1875-го – не менше 77 [Підраховано за: 9, LX, LXVI, LXX, LXXII, LXXIV], а вже на січень 1876-го – більше 90 [Підраховано за: 10, 59 – 83]. До 1878 року їх кількість зросла до 135 [Підраховано за: 11, 89 – 109], на 1885 – 1886 рр. – перевищувала 170 [Підраховано за: 12, 3 – 32; 13, 3 – 32].

З середини 1880-х років поширення кредитно-кооперативної діяльності призупинилося. На початку 1888 року кількість діючих ощадно-позичкових товариств не перевищувала 160 [Підраховано за: 14, 3 – 33], а вже у 1889-му їх працювало лише 129. У 1890 році кількість кредитних кооперативів зменшилась до 122 [Підраховано за: 15, V-VI, 71] і в останнє десятиліття XIX віку очевидно не зазнавала суттєвих змін [16, 16 – 18; 17, 17 – 19].

Така, досить невтішна, динаміка чисельності ощадно-позичкових товариств значною мірою була пов'язана із низьким рівнем їх життєздатності. З часу появи першого кредитного кооперативу в Наддніпрянщині і до кінця 1880-х років припинили своє існування або ж не змогли розпочати діяльність понад 100 відповідних товариств [Підраховано за: 14, 3 – 33].

Однією з причин повільного розвитку кредитно-кооперативної роботи та занепад її осередків зумовлювалися вкрай обмеженими грошовими ресурсами членів товариств, внаслідок чого їм для нормального функціонування просто не вистачало обігових коштів. Підтвердженням цього також може бути та обставина, що переважна більшість життєздатних кредитних кооперативів у час свого заснування отримали на пільгових умовах позики для формування основних капіталів. На кінець 1886 року із 169 діючих в українських губерніях ощадно-позичкових товариств щонайменше 106 мали кредити

від приватних осіб, земств та інших установ на 5 – 10, а інколи і більше років під 3 – 5%, зрідка 7% [Підраховано за: 14, 59 – 73, 83 – 84]. Одержані кошти, очевидно, і стали надійною опорою тривалої їх діяльності.

За складом учасників ощадно-позичкові товариства пореформеної доби були в основному селянськими. Про це може свідчити той факт, що існували вони, як правило, у сільській місцевості. Наприклад, у Чернігівській губернії з 1873 по 1896 рік розпочали діяльність 39 ощадно-позичкових товариств, із них 30 у селах [Підраховано за: 18, 94 – 99]. Хлібороби могли складати значну частину складу й міських та містечкових кооперативів. Так, в ощадно-позичковому товаристві в містечку Домбровиці Ровенського повіту Волинської губернії на початку 1885 року більшість пайовиків були селянами – 201 із 284-х [Підраховано за: 19, 134 – 137 зв.]. Вінницьке ощадно-позичкове товариство лише на 6% складалося із представників привілейованих верств, а решту учасників становили робітники-чорнороби, ремісники і прості хлібороби з навколишніх сіл. Останніх кооператив в основному і обслуговував [20, 7-д-7-д зв.].

Констатуючи в цілому селянський склад кредитної кооперації, складно судити про те, які саме прошарки землеробів залучалися до її лав. Матеріали досліджень перших істориків кооперації П.Н. Пожарського, П.Ф. Височанського, статистика С.П. Балабухи та одного з перших аналітиків кооперативного кредиту пореформеної доби Н.О. Осіпова свідчать, що формування соціального складу ощадно-позичкових товариств відбувалося за рахунок усіх прошарків селянської верстви, але найстійкішим у ньому був середняцький елемент. Кредитні кооперативи були оптимально пристосованими до захисту матеріальних інтересів саме середньозаможного прошарку селянства, який, з одного боку, потребував дрібних позик, а з іншого – був спроможним знайти необхідні для пайового внеску грошові ресурси. Заможні селяни та бідняки силою об'єктивних обставин поступово залишали лави ощадно-позичкових товариств [21, 18; 1, 181 – 191; 22, 130 -136; 23, 8 – 20; 24].

Ощадно-позичкові товариства надавали своїм членам послуги на досить вигідних умовах. Зокрема, на початку 1870-х років ставки за позики в них зазвичай становили 12% [8, 136 – 295], що в декілька разів менше, ніж у сільських лихварів. За приблизними оцінками, до кінця 1880-х років кредитні кооперативи Російської імперії заощадили своїм пайовикам щонайменше 75 млн. руб. Якщо врахувати частку ощадно-позичкових товариств, які працювали на території українських губерній, то на останні припадає 11,5 млн. [Підраховано за: 15, II, V – VI, IX].

У зонах роботи кредитних кооперативів приватний кредит поступово втрачав свої позиції. Наприклад, у селі Ново-Василівці та Великому Токмаку Бердянського повіту Таврійської губернії до створення ощадно-позичкових товариств лихварі брали за позики до 48% річних, а після їх відкриття ставки зменшилися до 24-30% [23, 25]. Немиринське товариство Бердичівського повіту на Київщині вже за перші два роки роботи змусило місцевих приватних кредиторів взагалі припинити свою діяльність [25, 4 – 4 зв.].

Позики кредитних кооперативів, очевидно, мали виробниче призначення. Докладних узагальнюючих даних з цього питання немає. Однак на використання позик на господарські потреби вказують дані про діяльність окремих кооперативів. Наприклад, у згаданому Велико-Токмакському товаристві приблизно 50% усіх взятих у кредит грошей витрачалося селянами на оренду землі, 20% – купівлю худоби, по 10% – на сільськогосподарський реманент та посівне насіння [23, 21 – 22]. Вінницьке ощадно-позичкове товариство, за даними властей, давало позики своїм селянам-пайовикам на придбання землі та домашніх тварин, кормів для останніх та посівного матеріалу, а також будівництво приміщень сільськогосподарського призначення та деякі інші потреби. Зокрема, впродовж 1892-1894 років близько 900 хліборобів за допомогою кооперативу купили понад 4 тис. дес. земельних площ [20, 7-д].

Чимало кредитних кооперативів, створених у пореформену добу, виявилися надійними фінансово-господарськими організаціями, які впродовж багатьох років ефективно захищали матеріальні інтереси своїх членів. Серед них Немиринське ощадно-позичкове товариство на Київщині. Воно розпочало свою діяльність у 1873 році і на початку свого існування об'єднувало лише 12 осіб [26, 13]. Але до 1890-х років кількість членів досягла тисячу, а щорічні чисті прибутки перевищували тисячу рублів [27, 13 – 39]. На початку XX ст. Немиринське товариство вважалося одним із кращих у Російській імперії [28, 272].

Високу життєздатність також виявило Галицьке ощадно-позичкове товариство на Чернігівщині. Засноване у 1874 році, воно проіснувало аж до ліквідації кредитної кооперації в радянські часи [29, 98 – 100].

Подібно склалася й доля Верхньо-Рогачівського ощадно-позичкового товариства в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. Воно виникло у січні 1877 року і вже через десять років діяльності збудувало за власні кошти в обсязі 4 тис. руб. приміщення для контори та ряд господарських споруд. Впродовж своєї більш ніж півстолітньої історії воно жодного року не завершало з дефіцитом, а завжди з прибутками [30, 59 – 62].

Аналізуючи характер кредитно-кооперативної роботи у пореформений період, слід зазначити, що тривалість існування ощадно-позичкових товариств далеко не завжди свідчила про їх належний стан. Серед останніх були й такі, що лише за зовнішніми ознаками походили на кооперативи і насправді виступали організаційною формою здійснення фінансових оборудок. Наприклад, група мешканців села Драбова Полтавської губернії у 1880 році відкрила ощадно-позичкове товариство тільки для того щоб отримати від земства на 10 років позику в розмірі 1000 руб. Розподіл земських грошей між засновниками був першою і єдиною операцією Драбівського товариства за всю його історію, яка, між іншим, тривала не одне десятиліття [31, 178].

Інший варіант використання кооперації для фінансових афер демонструвало Михайлівське ощадно-позичкове товариство Мелітопольського повіту Таврійської губернії. Воно було засновано у 1876 році і працювало впродовж багатьох десятиліть. Але змістом роботи товариства було збагачення його керівників. Діяльність організації постійно

супроводжували розтрати і, як наслідок, судові процеси. Однак, групі шахраїв вдавалося весь час втримувати контроль над товариством користуючись безініціативністю пайовиків, або ж шляхом підкупу останніх. За свідченнями очевидців, домагаючись бажаних для себе рішень загальних зборів, керівники напували їх учасників до такої міри, що ті десятками засинали на подвір'ї будинку правління і прилеглій вулиці [32, 109 – 117].

Отже, у пореформені часи кредитно-кооперативна робота мала певне поширення і її осередки часто відзначалися високою результативністю фінансово-кредитної діяльності. Однак вона поєднувала у своєму становищі суперечливі кількісні та якісні тенденції. Кредитні кооперативи не мали сталих темпів поширення і далеко не завжди у своїй діяльності дотримувались кооперативних принципів.

1. *Височанський П.Ф. Матеріяли до вивчення соціяльного складу членів дореволюційної кредитової кооперації на Україні // Записки Київського кооперативного інституту ім. В. Чубаря. – 1927. – Т. II.*
2. *Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964.*
3. *Власенко В.М. Кредитна кооперація Лівобережної України другої половини XIX – початку XX ст.: Автореф. дис. ... канд.. іст. наук. – Харків, 1998.*
4. *Мандрыка Н. Первый кредитный кооператив на Украине // Муравеник. – 1916. – № 46 – 47, № 48 – 49.*
5. *Мандрика М. Коротенька історія кредитової кооперації на Вкраїні та на її околицях. – Катеринослав, 1917.*
6. *Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К.,1995.*
7. *Половець В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861 – 1929 рр.). – Чернігів, 1996.*
8. *Второй отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, состоящего при Императорском Московском обществе сельского хозяйства. – СПб., 1874.*
9. *Третий отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, состоящего при Императорском Московском обществе сельского хозяйства. – СПб., 1875.*
10. *Четвертый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1877.*
11. *Пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1878.*
12. *Десятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1885.*
13. *Одинадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1886.*
14. *Тринадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1888.*
15. *Шестнадцатый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных товариществах. – СПб., 1891.*
16. *Двадцать четвертый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1899.*
17. *Двадцать пятый отчет Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах. – СПб., 1900.*
18. *Муравская В.А. Краткий отчет о деятельности ссудо-сберегательных товариществ в Черниговской губернии. 1873 – 1898 // Земский сборник Черниговской губернии. – 1901. – № 8.*
19. *Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 442. – Оп. 614. – Спр. 243.*
20. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 622. – Спр. 443.*
21. *Пожарський П. Соціяльний склад української кооперації // Праці науково-дослідчої катедри кооперації при Київському кооперативному інституті ім. В.Я. Чубаря. – 1928. – Кн. II.*
22. *Осипов Н.О. Обзор деятельности ссудо-сберегательных товариществ и проект организации сельского кредита. – СПб., 1893.*
23. *Осипов Н.О. Опыт статистического исследования о деятельности ссудо-сберегательных товариществ: Товарищество Больше-Токмакское и Ново-Васильевское Бердянского уезда Таврической губернии. – СПб., 1887.*
24. *Балабуха С.П. Сельский кредит в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – Вып. 1.*
25. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 54. – Спр.108.*
26. *С.Немиринці, Бердичівського пов. (на Київщині) // Маяк. – 1913. – № 31.*
27. *ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 616. – Спр. 114.*
28. *Тотомианц В.Ф. Кооперация в русской деревне. – М., 1912.*
29. *Закревський Ф. По кращих товариствах Ніжинщини: Галицьке с-х-кред. т-во // Кооперoване село. – 1927. – № 13.*
30. *Романов І. П'ятдесят років роботи Верхнє-Рогачівського с-г. кредитового товариства (1877 – 1927) // Кооперoване село. – 1927. – № 16.*
31. *Из жизни сплотов // Сплотчина. – 1910. – № 10.*
32. *Из жизни товариществ // Хроника учреждений мелкого кредита. – 1909. – № 5.*

О.М.Федьков

КООПЕРАЦІЯ НА ПОДІЛЛІ В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

В сучасній українській історіографії важливе місце належить дослідженням з історії кооперації, яка засвідчила яскраві зразки самоорганізації та економічної ефективності у XIX – XX ст. Відзначимо у зв'язку з цим праці О. Реєнта, О. Крижанівської, О. Сердюка [1], І. Фаренія [2], І. Власюка [3], В. Воловика [4], О.Двойнінової [5], присвячені проблемі.. Разом із тим, економічне життя, зокрема становище кооперативів в період Першої світової війни, досліджене недостатньо. Саме тому ми ставимо за мету дослідити становище подільської кооперації в 1914-1917 роки. Об'єкт вивчення – кооперація Поділля у роки Першої світової війни, предмет – її економічне становище.

Перша світова війна не лише започаткувала новий період світової історії, але й вплинула на політичні, соціально-економічні процеси та духовне життя українських земель по обидва боки лінії фронту. Подільська кооперація також повною мірою відчула вплив війни. Насамперед не змогли розпочати роботу кооперативи, статути яких було затверджено напередодні та на початку війни. Це сталося тому, що значну частину їх учасників (як керівників, так і рядових членів) призвали в діючу армію. Кооператори забирали членські внески та відкладали відкриття своїх товариств до закінчення бойових дій. Так сталося, наприклад, зі споживачами кооперативами сіл Чорної Греблі Гайсинського повіту, Сокола Кам'янецького повіту тощо [6]. Але були й товариства, що зуміли

організувати свою діяльність. Восени 1914 – на початку 1915 рр. відкрилися споживчі кооперативи у Фацівці Летичівського, Майдані-Олександрівському, Польній Тарнавці Ушицького, м.Чечельники Ольгопольського повітів та інших населених пунктах [7].

Під час війни купівельна спроможність населення зменшилася, скоротився торгівельний обіг товариств. З липня 1914 р. спостерігаються негативні тенденції в роботі закупівельних товариств. Споживчі кооперативи не мали коштів, щоб вчасно сплатити їм борги по зобов'язанням та замовити товари. Частина банків припинила виплати. Скориставшись моментом, спекулянти підняли ціни на товари першої необхідності. Окремі фірми вдвічі зменшили кредит товариствам. Закупівельні об'єднання не мали готівки, тому зверталися за кредитом до губернської каси малого кредиту. Тульчинське та Немирівське товариства взагалі припинили всі торговельні операції. У жовтні 1914 р. вони відновили роботу, перейшовши до придбання товарів з Одеси, оскільки місцеві оптовики підняли ціни [8, 6-9].

Пригальмувалась й освітня діяльність закупівельних товариств. Інструктори Тульчинського та Немирівського об'єднань були мобілізовані до війська. Товариства, що мали своїх інструкторів, зі скорочення операцій, а відповідно й прибутків, не мали коштів, щоб самим їх утримувати. Вони зверталися за субсидіями, але з початком війни їх видача припинилася, а надавалися лише кредити. Об'єднання були засипані проханнями прислати інструкторів, але не могли їх задовольнити. Можливості земства теж були обмежені: серед службовців земської каси малого кредиту у ряди діючої армії були призвані інструктори П.Прача, А. Герасименко, торгівельний агент І. Кальницький та інші [9, 48].

Великою проблемою для селянських господарств стало припинення внаслідок війни експорту сільськогосподарської продукції, головним чином зернових. І хоча певна її частина йшла на потреби армії, значні запаси все ж залишалися. До того ж, інтендантство не приймало збіжжя більшості селянських господарств, оскільки їхня якість не відповідала встановленим вимогам (через несприятливі умови 1914 р.). Тому селянам доводилося збувати їх місцевим спекулянтам за низькими цінами. Для того, щоб кооперативи могли активно включитися в цю роботу вони ставили на порядок денний вирішення таких завдань: 1) залучитися фінансовою підтримкою земства та урядових установ; 2) розпочати підготовку хлібозаставних операцій. Після закупки зернових воєнним відомством залишалися великі запаси, які необхідно було тимчасово затримати від продажу, щоб не допустити раптового падіння цін, запобігти банкрутству селянських господарств та врегулювати ринок хліба [10, 3-7].

Крім зерна кооперативи забезпечували армію іншою продукцією. Зокрема, восени 1914 р. в Тульчині було створено шевську артіль (більше 1000 членів), що уклала угоду з воєнним відомством на пошиття та збут чобіт [11, 54], Вінницьке закупівельне товариство займалося сушкою сухарів для армії [12, 38], а з Хмільницьким 2-м позичково пощадним ремісничим товариством планувалося укласти угоду про постачання армії кожухів.

Кредитна кооперація теж відчула на собі вплив війни. В перші її дні населення, злякавшись вторгнення ворога, почало забирати свої вклади з кооперативів. Однак із вересня 1914 р. стало поступово повертати їх [13, 47-48]. З метою підтримання стабільності господарського життя, управління у справах малого кредиту звернулося до контор і установ держбанку з проханням: 1) не відмовляти товариствам у наданні чи збільшенні короткострокових кредитів; 2) звернути особливу увагу на хлібозаставні операції у цих товариствах та на спеціальні кредити для них; 3) дати можливість малим кредитним установам приймати до своїх лав осіб, що не мали свого господарства, ремесла чи промислу, але доглядали за господарствами осіб, призваних на війну [14, 55-56].

Одним із аспектів діяльності кооперативів у цей час стала благодійність. Вони створювали фонди для надання допомоги жертвам війни, виділяли їх сім'ям грошову допомогу, асигнували кошти організаціям Червоного Хреста і для обладнання земських госпіталів для поранених, а одне з товариств Балтського повіту, крім цього, постановило передавати на допомогу хворим та пораненим воїнам весь прибуток від постачання військовому відомству хліба [15, 54-55; 16, 38].

Влада, з огляду на те, яку істотну допомогу надавали кооперативи, намагалася ці тенденції пом'якшити. Зокрема, влітку 1916 року головний комітет у справах про надання відстрочок по призову в армію постановив надавати відстрочки членам установ дрібного кредиту (головам, членам правління, бухгалтерам і рахівникам), що працювали на забезпечення потреб армії [17, 760]. Це, з одного боку, заохочувало співробітництво кооперації з військовим відомством, а з іншого – сприяло її ефективній роботі (адже успішність існування товариств залежала від грамотного керівництва).

Таким чином, розглядаючи становище кооперації на початку війни, слід підкреслити, що кооперативні установи відчутно впливали на регулювання товарного ринку (оскільки споживчі товариства мали запас товарів), стримання росту цін та боротьбу зі спекуляцією. Кооперативні організації поповнили свою діяльність новими функціями. У свою чергу війна спричинила в їхній роботі окремі негативні тенденції.

---

1. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах / Голова ред. ради: В.М. Литвин. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1.*
2. *Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Наддніпрянській Україні (др. пол. XIX – XX ст.). – Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.*
3. *Власюк І. М. Вплив столипінської аграрної реформи на соціально-економічний розвиток Правобережної України (1906-1914 рр.): Автореф. дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Ін-тут історії України НАН України. – К., 2000.*
4. *Воловик В.П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – на початку XX століття // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. II. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С.Григорчука ./ Вінниця, 2000.*
5. *Двойнінова О.В. Кооперація в сільському господарстві*

Правобережної України (1906-лютий 1917 рр.): Дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 – Луцьк, 2004.

6. *Державний архів Хмельницької області (Далі – ДАХО). – Ф. 629. Подольское губернске по делам об обществах присуствие. г. Каменец-Подольского, Подольской губернии. – Оп. 1. – Спр. 71. – Об открытии потребительского общества в с. Соколе Каменецкого уезда. Спр. 72. – Об открытии потребительного общества в с. Смотриче Каменецкого уезда. Спр. 82. – Об открытии потребительского общества в с. Лисковцах Ушицкого уезда. Спр. 108. – Об открытии Потребительского общества в с. Петрашевке Проскуровского уезда. Спр. 129. – Об открытии потребительского общества в с. Буше Проскуровского уезда.*
7. *ДАХО. – Ф. 629. – Оп.1. – Спр. 75. – Об открытии потребительского общества в с. Фациевке Летичевского уезда. Спр. 85. – Об открытии потребительского общества в с. Майдане-Александровском Ушицкого уезда. Спр. 87. – Об открытии потребительского общества в с. Польной Тарнавке Ушицкого уезда. Спр. 91. – Об открытии потребительского общества в с. Зеленянском Ольгопольского уезда. Спр. 94. – Об открытии потребительского общества в с. Меньковке Ольгопольского уезда. Спр. 99. – Об открытии потребительского общества в м. Чечельники Ольгопольского уезда. Спр. 122. – Об открытии потребительского общества в с. Крикливце Ольгопольского уезда. Спр. 123. – Об открытии потребительского общества в с. Солгутове Ольгопольского уезда. Спр. 124. – Об открытии потребительского общества в с. Сокалинцах Брацлавского уезда. Спр. 128. – Об открытии потребительского общества в с. Подачевке Ушицкого уезда. Спр. 132. – Об открытии потребительского общества в с. Демовке Ольгопольского уезда.*
8. *Дверницкий А. Общество оптовых закупок Подольской губернии и война // Экономическая жизнь Подолии (Далі – ЭЖП). – 1914. – №18.*
9. *ЭЖП. – 1914. – №16.*
10. *Война и неотложные нужды нашего мелкого сельского хозяйства //ЭЖП. – 1914. – №19.*
11. *ЭЖП. – 1914. – №18.*
12. *ЭЖП. – 1914. – №19.*
13. *Там само. – №16.*
14. *Там само. – №17.*
15. *Война и Подольские кооперативы // ЭЖП. – 1914. – №17.*
16. *Война и Подольские кооперативы // ЭЖП. – №18.*
17. *Кооперативная жизнь. – 1916. – №15-16.*

Аграрний розвиток України, Росії та країн Європи у XX ст.

Т.П. Антонішина

ЄВРЕЙСЬКЕ ЗЕМЛЕРОБСТВО НА ПОДІЛЛІ У 20-х рр. XX ст.

Землеробство українського єврейства – особливий розділ у всій аграрній історії України. У 20-х роках XX ст. радянська влада провела ряд безпрецедентних заходів, спрямованих на соціальну реконструкцію єврейської маси, зменшення в її складі торгівельно-спекулятивного елемента та становлення єврейського виробничого класу, єврейського селянина, що зберігав би національну самосвідомість на засадах "цивілізації ідиш", пристосованої до радянського способу життя. Інструментами слугували численні єврейські колгоспи, національні ради, єврейські землеробські колонії.

Історіографія про єврейське сільськогосподарське життя в радянській Україні складає дуже важливу частину джерел з історії єврейства. Сучасні дослідження характеризуються глибоким та всебічним розглядом широкого спектру проблем пов'язаних із аграризацією юдеїв. Свій внесок у вивчення цієї теми роблять як єврейські так і українські дослідники. Найбільш вагомих результатів досягли О. Найман, Я.С. Хонігсман, І.Г. Самарцев, В.І. Гусєв, Ф.Я. Горовський [1]. В їх працях на основі широкого конкретно-історичного матеріалу аналізуються розвиток та занепад єврейського землеробства в Україні. З'ясовуючи суть, еволюцію, конкретні прояви і наслідки залучення національних меншин до землеробства, неможливо не згадати обширні і актуальні праці О. Козерода та В. Орлянського [2]. Актуальність вказаної теми доводять численні наукові праці, які сьогодні систематично виходять друком і проливають світло на білі плями спільної історії українців та євреїв. Перші підсумки процесу розвитку історіографії єврейської історії періоду непу в Україні були зроблені у праці О. Рафальського, що побачила світ 2000 року [3].

Мета статті – проаналізувати історію єврейського землеробства на Поділлі у 20-х рр. XX століття, виявити характерні тенденції його формування та особливості державної політики стосовно нацменшин та євреїв зокрема. Об'єктом дослідження є єврейське сільське населення Поділля. Предметом – форми та методи організації і функціонування єврейських сільськогосподарських підприємств на Поділлі в 20-х роках XX ст.

На територіях, що знаходились під контролем радянської влади, внаслідок політики воєнного комунізму населення зазнавало систематичного розорення. Продрозкладка поставила сільських жителів на межу голодної смерті, а заборона підприємницької діяльності та будь-якої купівлі-продажу цілком зруйнувала основи економічного життя мешканців містечок. Намагаючись зменшити економічну та соціальну напругу та врятувати більшовицький режим від краху, влада на початку 1920-х років здійснила перехід до непу. Одним із основних положень цієї політики стало залучення єврейського населення до землеробства.

Саме на цей період припадає економічний та соціальний занепад містечка. Єврейське населення, а саме воно складало левову частку мешканців подільських містечок, зазнавало експропріацій з боку радянської влади. Вони були або відкритими, наприклад вилучення органами ДПУ коштовностей у населення. Або ж прихованими – у формі значно завищених податків, невмотивованих штрафів, створенні перешкод у розвитку приватного підприємництва. Процес витіснення єврейського крамаря і посередника через кооперацію і державну торгівлю посилився. Збільшилось безробіття серед кустарів та ремісників. Переконливо доводить цей факт доповідна записка замісника голови ДПУ УСРР Карлсона адресована секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу датована 1925 р.: "Двомільйонне єврейське населення що знаходиться в містечках, неухильно, всім ходом історії повинно стати жертвою нашої необхідної економічної політики. Наша боротьба в містечках і невеликих містах з дрібною буржуазією за володіння ринком, за безпосередній зв'язок з селянством з метою задоволення його продуктами нашої великої та дрібної промисловості – в загальному цілому є боротьбою із єврейськими масами, що майже цілковито втілюють цю буржуазію" [4, 49].

Проблема занепаду містечок дуже швидко із суто економічної перетворилася на політичну. Положення торгівців, кустарів, служителів культу значно ускладнювало позбавлення їх всіх виборчих і соціальних прав: цих людей не брали на роботу, не реєстрували на біржі праці, позбавляли всю родину прав на державну медичну допомогу, на отримання житла, прийом дітей до навчальних закладів. Відсоток "позбавленців" досягав подекуди 60 з усього єврейського населення.

Загнане владою у глухий кут єврейське населення вступає до заборонених сіоністських організацій. Протистояння між сіоністами та більшовиками в першій половині 1920 рр. привело до масового виїзду євреїв із СРСР. Шість округів за цей час втратили від 50 до 75 відсотків єврейського населення. На початку 1920-х рр. з українських територій виїхали за кордон близько 200 тис. євреїв, кількість біженців не стала більшою оскільки радянський уряд вжив термінових заходів для штучного звуження емігрантського потоку [5, 372].

Сіоністи наголошували, що національна проблема зведена радянською владою до фізичного та морального знищення єврейських підприємців як ворожого класу. Правильність таких припущень доводить згадувана вже доповідна записка замісника голови ДПУ УСРР Карлсона: " ...ми вважаємо, що питання пов'язані із єврейською дрібною буржуазією легко було б вирішити, якби в наявності було десять мільйонів євреїв. З яких частина саме в півтора чи два мільйона являла собою дрібну буржуазію. В такому

випадку боротьба з останньою витікала б з елементарних основ нашої політики і не викликала б жодних сумнівів, не змушувала б задумуватись про способи і методи. Проте вся серйозність становища полягає в тому, що з огляду на історичні об'єктивні причини, ця дрібна буржуазія втілює ?, якщо не більше єврейської маси що населяє Україну. Таким чином класове питання, виключно економічна боротьба перетворюється в боротьбу із національною одиницею. Оскільки це так, перед нами стоїть питання нейтралізації опозиційного руху з найменшими втратами для всієї єврейської маси в цілому" [4, 61].

Намагаючись знизити соціальну напругу, подолати катастрофічне безробіття єврейської нацменшини і прихилити її на свою сторону, влада в середині 20-х років стала провадити політику залучення єврейської бідноти до землеробської праці. В січні 1928 року президія ЦВК СРСР опублікувала постанову, за якою надавались виборчі права переселенцям – євреям з декласованої бідняцької частини "позбавленців", що перейдуть до землеробської праці на землях переселенського фонду [6, 162]. З кінця 1920-х рр. в Україну почали повертатись представники нацменшин, що покинули її під час громадянської війни. Влада впускала їх назад тільки за умови вступу у колгосп.

Заохоченням євреїв до роботи у сільському господарстві займались Центральна комісія у справах національних меншин, Головбюро євсекцій Відділу агітації і пропаганди при ЦК КП(б)У, Всеукраїнська Комісія із землеоблаштування трудящих євреїв при ВУЦВК (КОМЗЄТ) і громадська організація ТЗЄТ. У положенні про КОМЗЄТ зазначалось, що він створений "Внаслідок вкрай важкого становища єврейського населення містечок і дрібних міст, що неорганізовано переходить до землеробства" [7, 3].

Важко переоцінити роль закордонних доброчинних організацій у відновленні та розвитку єврейського землеробства на Україні. З 1922 року в Радянській Україні почали створюватись єврейські сільськогосподарські колективи. Саме іноземні благодійники фінансували їх створення. Цю роботу проводила американська корпорація "Агро-Джойнт" сумісно із "Озетом" – спілкою землеустрою єврейських трудівників. Допомога єврейським землеробським колективам Поділля з боку "Агро-Джойнту" в 1924 – 1925 рр. склала 48 тис. дол.[8, 308]. Субсидувались також і єврейські переселенські колективи, що переміщувались на південь України.

В 19 округах України було організовано 129 єврейських колективів і 3238 одноосібних господарств. Із земельних фондів України було виділено 320 тисяч десятин землі, на які переселилось більше 80 тис. євреїв [9, 40]. Багато єврейських колгоспів створювались при містечках.

Залучення юдеїв до землеробства розглядалось радянською владою і як ефективний спосіб подолання безробіття серед мешканців містечок, і як важливий політичний крок. Красномовно про це свідчать підсумки зроблені комісією з обстеження політекономічного стану єврейських містечок: "Комісія вважає за необхідне визнати важливе політичне значення існування на Поділлі міцної сітки єврейських колгоспів і прийняти міри з надання їх існуванню більшої стійкості" [10, 3]. Однак, як слідує з документів, заснування нових колгоспів в густонаселеному Поділлі себе не виправдовувало. Як типовий приклад розглянемо Кам'янецький округ, в якому на 1 грудня 1924р. проживало 551773 чол., з них українців – 473612, євреїв – 42696 чол. В окрузі нараховувалося 14 єврейських сільськогосподарських колективів із загальною кількістю 853 чол. що обробляли 760,51 дес. землі [10, 35]. На тлі соціального та економічного занепаду містечок це була лише незначна частина тих, хто хотів знайти альтернативу. Перехід до землеробства обіцяв повернення громадянських прав і матеріальну підтримку держави. Однак активний супротив українських селян, які споконвіку обробляли ці землі, нестача земельних ресурсів, змушували владу шукати інші шляхи виходу із ситуації що склалась. Цілком свідомо руйнуючи традиційний устрій життя подолян, партія організувала масове переселення містечкового єврейства для подальшої аграризації на Південь України – "ібервандерунг".

На Поділлі єврейські сільськогосподарські колективи займались переважно тютюнництвом, садівництвом, виноградарством тощо. Також в даному регіоні відсоток селян був вищим ніж в загальному по Україні. Згідно даних перепису проведеного навесні 1926 року в Проскурівському окрузі нараховувалось 1941 чол. євреїв-хліборобів або 16,4% від загальної кількості юдеїв вказаного округу. Кам'янецький округ налічував 2053 чол. землеробів – 16,9% із всього єврейського населення. В Тульчинському – 1792 чол. та 12,1% відповідно. Вінницький округ нараховував найменшу кількість євреїв зайнятих в сільському господарстві – 1154 чол. або 6,3%. Натомість Могилевський округ відзначався найбільшою питомою вагою селян єврейської нації: 3768 чол., що становили 31, 6% [11, 30 – 31]. Цей округ нараховував 22 єврейських, 5 змішаних (євреї та українці) колгоспів, також в місті Могилеві існувало одне сільськогосподарське кооперативне об'єднання виноградарів та два змішаних об'єднання виноградарів в Ярузі та Ямполі і сільськогосподарське товариство в м. Бар [10, 15].

Заслуговує на увагу коротка характеристика змішаного колективного господарства створеного в квітні 1924р. у містечку Жабинець Кам'янецького округу. Колгосп об'єднував 22 родини, з яких 16 були єврейськими, 6 – українськими. Разом – 82 чол. 190 десятин землі селяни арендували. Завдяки прискіпливому ставленню влади до соціального складу населення сьогодні напевно відомо, що серед сімей колгоспників налічувалось 8 вихідців з дрібних торгівців, 6 колишніх кустарів, робітників – 2 та 6 селян, очевидно мова йде про українські родини. Єврейська частина новонавернених хліборобів залишалась містечковими жителями. Справжньою проблемою для господарів стало те, що ледве не щороку їх переводили на нові землі які знаходились на великій відстані від містечка. Матеріальний стан колективу влада визначила як важкий, хоча інвентарем господарство було забезпечене. Аграрії утримували 25 корів, 8 коней, культиватор, молотилку, соломорізку, дві сіялки, 5 плугів, 7 борін. Поряд з цим міжнаціональні відносини в колективі залишали бажати кращого. З огляду на непрофесійність єврейських працівників, їх мешкання на відстані від господарства виникали постійні конфлікти. Українці висловлювали бажання вилучити у юдеїв землю та

перетворити колгосп на виключно український. Значно ускладнила ситуацію чистка колективу, в результаті якої було виключено 12 членів: 3 єврея та 9 українців [10, 53]. Це опис стандартного єврейського сільськогосподарського колективу на Поділлі зразка 1920-х років. Найкращим прогнозом для об'єднання такого типу є припущення що воно проіснувало до середини 30-х років, а потім було реорганізоване у виключно українське, а представники національної меншини емігрували на південь України абож до Біробіджану.

На наш погляд показовою є статистика фінансових надходжень різних груп працюючого населення. Максимальний заробіток подільського кустаря у 1920-х роках становив 5-7 карбованців на тиждень, а середній – 3-4 крб. [10, 26] Один трудодень єврейського колгоспника складав півтора карбованці і півтора кілограми овочів, що приблизно в три рази перевищувало звичайний заробіток в українському колгоспі. Тому українці (багато з них вільно говорили мовою ідиш) намагались влаштуватись на роботу в єврейські колгоспи і складали близько десяти відсотків їх членів [12, 162].

Наприкінці 20-х рр. в Україні було 94 єврейські сільські та 56 селищних рад, чисельність євреїв-селян перевищила 100 тисяч. До 1931 р. 95% єврейських господарств стали колгоспами. Цей відсоток був найвищим серед селян національних меншин України.

Однак скоро стало очевидним, що народ не звичний до сільського господарства, не може за декілька років змінити спосіб життя. У Вінницькій області в 1934 р. серед примістечкових колгоспників торгівлею займались 47,4%, а землеробством – 3,9% чоловік.

Отже, розглянувши окремі приклади здійснення аграризації подільського єврейського населення, можна зробити висновок, що влада здійснила цей крок вимушено з метою подолання економічної кризи та тотального безробіття у містечках, а також для зміцнення власних позиції серед однієї із найбільших національних меншин України. В свою чергу євреї були позбавлені свободи вибору. Перехід до землеробства був єдиною змогою для багатьох уникнути голодного існування та тавра нетрудового елементу. Перетворення були здійснені без належної підготовки, без врахування реальної ситуації із кількістю незайнятої земельної площі на Поділлі, в досить складній економічній ситуації. Наслідком проведеної роботи були неорганізовані, непрофесійні та нетривкі колгоспні об'єднання містечкових євреїв. Продуктивна робота та великі прибутки для цих господарств були радше виключенням із правил аніж нормою. Єврейські колгоспи проіснували на Україні до початку Другої світової війни.

1. *Горовський Ф.Я., Хонігсман Я.С, Найман А.Я. Євреї України (Короткий нарис історії), в 2-х ч. – К., 1995; Самарцев І.Г. Євреї в Україні на поч. XX ст. // УІЖ. – 1994. – №4; Гусєв В.І. Їм ніколи не було легко // Трибуна. – 1994. – №7-8; Шашкевич Я. Єврейсько-українські взаємини середини XVI – поч. XX ст.: періоди рівноваги // Слово і час. – 1992. – №9.*
2. *Козерод О. Евреи Украины в период непа. – К., 2002; Орлянський В. Євреї України в 20-30-ті роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000.*
3. *Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті: Історіографічний нарис. – К., 2000.*
4. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2019.*
5. *Найман О.Я. Історія євреїв України. – К., 2003.*
6. *Краткая еврейская энциклопедия / Ред. И. Орен, Н. Прат. – Т. 8. -Иерусалим, 1996.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВОВУ). – Ф. 8. – Оп. 2. – Спр. 578.*
8. *Винокурова Ф. "Джойнт" – страницы истории. Оказание помощи еврейскому населению Подолии в ликвидации последствий гражданской войны и голода – документы, факты, цифры // "Штетл": история и культура. Материалы науч.-практ. конференции. – К., 1998.*
9. *Горовський Ф.Я., Хонігсман Я.С, Найман А.Я. Євреї України (Короткий нарис історії), в 2-х ч. – Ч. II. – К., 1995.*
10. *Державний архів Вінницької області. – Ф. П-1. – Оп. 1-А. – Спр. 136.*
11. *Современное состояние еврейских местечек и перспективы их экономического оздоровления. – Каменец-Подольский, 1929.*
12. *Исторический путеводитель "100 еврейских местечек Украины". – Выпуск 1: Подолия. – К., 1998.*

Я.В. Балабай

ЗОВНІШНЯ СЕЛЯНСЬКА ОРЕНДА ЗЕМЛІ В УКРАЇНІ У ПЕРІОД НЕПУ

Оренда землі – це форма землекористування, за якою власник землі передає свою земельну ділянку іншій особі на визначений термін для ведення господарства за орендну плату. Основним протиріччям, яке стримувало розвиток сільського господарства у період непу, була невідповідність між кількістю землі, отриманою селянами внаслідок революції та наявною кількістю худоби та реманенту. Оренда землі, таким чином, виступала засобом, за допомогою якого у господарстві встановлювалася відповідність між площею земельної ділянки та наявними засобами виробництва (робоча сила, живий та мертвий реманент). В офіційних документах радянської влади неодноразово зазначалося, що основним елементом процесу розшарування в селі у період непу була не стільки земля, скільки торгівля, худоба та реманент, що перетворювались в знаряддя накопичення та експлуатації [1, 72]. Нестача засобів виробництва – худоби та реманенту була основною причиною здачі землі в оренду маломіцними господарствами. Одним з перших і основних своїх завдань на селі у період непу радянська влада вважала допомогу селянству поповнити свій живий та мертвий реманент [2, 531]. Отже, земельна оренда – це важлива складова селянського землекористування, необхідна для розвитку продуктивних сил села.

Актуальність даної теми обумовлена місцем та значенням зовнішньої селянської оренди землі в Україні у зазначений період. Дозвіл земельної оренди мав місце саме у період непу – період, коли в економіці були задіяні ринкові механізми. Дослідження зовнішньої селянської оренди землі в Україні у період непу дозволить з'ясувати питання про місце і розміри зовнішньої селянської оренди землі, її вплив на соціально-економічний розвиток селянських господарств України у вказаний період. Вивчення зовнішньої селянської оренди землі в Україні у період

непу в цілому має практичне значення для сьогодення. Адже відродження сільського господарства вимагає об'єднаних зусиль не лише аграрників-практиків, вчених-економістів та політиків, а й професійних істориків. Використання досвіду минулого допомагає уникати зайвих помилок, а врахування історичних уроків гарантує здійснення державного курсу без виснаження ресурсів.

Історіографія питання представлена дослідженнями радянських та сучасних українських вчених. Всередині радянського періоду історіографії питання вирізняються роботи дослідників 1920-х рр. XX ст.: М.Б. Гуревича [3], А. Азизяна і Д. Великевича [4], С.М. Соснового [5], П. Плешкова [6]. Питання селянської оренди землі в роботах вищеназваних дослідників розглянуті з економічної точки зору, адже більшість з них була професійними економістами. В історіографії даного періоду немає робіт історико-економічного напрямку. Серед радянських дослідників питання слід назвати Б.К. Мигаля [7]. Це дослідження професійного історика, в якому розглянуто багато аспектів селянського землекористування та селянського господарства в цілому, в тому числі зовнішньої селянської оренди землі в УСРР у період непу. Сучасні дослідники питання: В.В. Калініченко [8], О.І. Ганжа [9], С.В. Корновенко [10], Ю.В. Котляр [11], С.В. Кульчицький [12], В.М. Лазуренко [13] зробили вагомий внесок в розробку і аналіз основних аспектів історії селянського господарства, селянського землекористування, розшарування всередині селянства, політики радянської влади щодо українського селянства тощо. Зокрема, В.В. Калініченко у спеціальній статті, присвяченій оренді землі [14] приділив увагу питанню зовнішньої селянської оренди землі. Наразі тема потребує спеціального наукового дослідження з сучасної точки зору.

Дослідження на тему "Зовнішня селянська оренда землі в Україні у період непу" ґрунтується на достатній джерельній базі. Джерельну базу можна умовно поділити на такі групи джерел: законодавчі (декрети, закони, кодекси, рішення, акти, постанови та директиви центральних і місцевих органів влади); масові статистичні джерела (матеріали динамічних гніздових переписів та весняних обслідувань селянських господарств УСРР); праці тогочасних державних діячів.

Метою даної роботи є вивчення та аналіз зовнішньої селянської оренди землі в Україні у період непу, а саме: передачі землі селянам з державного земельного фонду, дослідження ресурсів фонду державних земель, вивчення умов та видів орендних платежів, дослідження розмірів орендованих площ державного земельного майна. Об'єктом дослідження є зовнішня селянська оренда землі в Україні в період НЕПу. Предметом – шляхи та засоби встановлення зовнішньої земельної оренди на селі в зазначений період.

Земельний орендний фонд у 1920-ті роки складався з двох частин: внутрішньої і зовнішньої селянської оренди землі. Внутрішня селянська оренда землі – це оренда трудових наділів у селянському середовищі. Зовнішня селянська оренда землі – це оренда фонду державного земельного майна: радгоспів, цукроварень, земель колонізаційного фонду та ін. Роль земель державного земельного майна в орендних відносинах у радянському селі була значно нижчою від тієї ролі, яку вони відігравали в орендних відносинах дореволюційного села.

Зовнішня селянська оренда землі або оренда фонду державного земельного майна за думкою радянської влади вносила корективи до трудового землекористування. Вважалося, що ділянки на оренду із фонду державного земельного майна формувалися з двох основних джерел: із запасного державного земельного фонду та з земель тих господарів, що по тим чи іншим причинам припиняли сільськогосподарську діяльність [15, 20]. Здача землі в оренду була заборонена тим господарствам, що припиняли сільськогосподарську діяльність і переходили до інших видів діяльності або переселялися [18, 6]. Подібна схема передачі державою землі у користування від колишнього господаря до нового на орендних умовах вважалася діючим і вигідним корективом земельної проблеми.

По мірі охоплення земельних угідь державного земельного майна користувачами, що не відносилися до категорії індивідуальних орендарів, здавання та оренда державного земельного майна індивідуальними орендарями з року в рік постійно скорочувались [4, 47]. Це скорочення площі державного земельного майна у користуванні селян мало місце внаслідок передачі значних площ у трудове користування населенню. Через земельний голод, особливо у густонаселених районах Лісостепу, Поділля та Полісся, радянська влада вдалася до скорочення до мінімальних розмірів земельних площ, закріплених за цукроварнями, спиртовими заводами, радгоспами та іншими установами. Так, за дослідженням Б.К. Мигаля, цукрові заводи передали селянам у 1922 р. – 50 тис. дес. ріллі, у 1923 р. – 100 тис. дес., у 1926 р. (з фондів Поділля та Київщини) – 25, 2 тис. дес. землі [16, 29]. З державних фондів радгоспів селянам протягом 1923 – 1926 рр. було передано майже 115 тис. дес. землі [16, 30]. До 1924 р. на Півдні України (де здебільшого розміщувалися землі колонізаційного фонду) було освоєно 604, 7 тис. дес., до кінця 1925 р. – 881 тис. дес., а протягом 1926 р. – ще 338 тис. дес. землі [16, 30]. Крім того, селянам було передано 75,7 тис. дес. землі земельних товариств і комітетів взаємодопомоги землі волосних посівних фондів [16, 30]. Таким чином, внаслідок здійснених передач державний земельний фонд на кінець 1925 р. зменшився до 1900 га. [16, 30].

Ресурси державного земельного майна поділялися на 2 частини: землі державного значення – закріплені за Цукротрестом, Радгоспоб'єднанням, Укрдержспиртом, Держлугфондом, науково-дослідними установами Наркомзему і Наркомосвіти; землі місцевого значення – закріплені за державними установами, підприємствами.

У кінці 1922 р. Народний комісаріат земельних справ УРСР видав розпорядження, яке дозволяло короткотермінову оренду земель з державних фондів. Кількість орендованої землі не мала перевищувати подвійну норму на кожного їдця родини орендаря [16, 33]. Плата за користування землями державних земельних фондів визначалася місцевими земельними відділами рад, при цьому враховувалась якість землі, місцеві умови та господарське становище орендаря. Умови здачі та оренди державного земельного майна були більш одноманітними, ніж умови оренди земель трудових наділів. При оренді

державного земельного майна основною формою оплати була грошова. Матеріали ЦКК – РКІ констатують, що за гроші здавалося до 95% всіх земельних угідь державного земельного майна. Оренда землі за інші форми оплати зустрічалась дуже рідко, головним чином це оренда земель радгоспів, яка практикувалася як за гроші, так і за відробітки та іздолі [4, 48]. В середньому, орендна плата за користування землями державних земельних фондів не перевищувала 5 крб. [7, 37].

У період непу селяни орендували певну кількість землі у радгоспів. За дослідженням Б.К. Мигаля, у 1924 р. радгоспи України здавали в оренду селянам 13% закріплених за ними земельних площ, у 1925 р. – 11,3%, у 1926 р. – трохи більше 5% [7, 36].

Крім того, селяни орендували і значну частину колонізаційного фонду. Землі цього фонду здебільшого освоювалися переселенцями з північних районів України. За дослідженням В.В. Калініченка, площа орендованої селянами землі колонізаційного фонду складала 855,2 тис. дес. [14, 32].

Селянська оренда земель Цукротресту, Укрдержспирту, Укррадгосптресту, Держлугфонду разом у 1924 р. становила 159,1 тис. дес. [14, 33]. Оренда земель місцевого значення складала 583,5 тис. дес. у 1924 р. [14, 33].

У 1924 р. селянство орендувало у держави 1597,8 тис. дес. [14, 33]. Поступово площа селянської орендованої землі фондів державного земельного майна скорочувалась. Всього в Україні на кінець непу (1929 р.) держава здавала в оренду селянам 441,5 тис. дес. землі, більша частина яких припадала на південні губернії – 341,2 тис. десятин [5, 26].

У матеріалах обслідувань ЦКК – РКІ міститься інформація, що в деяких районах орендарями земель державного земельного майна були здебільшого міцні середняцькі та кулацькі господарства. Землі державного земельного майна часто здавалися в оренду з торгів. Вони потрапляли до рук того, хто давав більшу орендну плату і орендував більшими площами [4, 51]. Наприклад, у Тульчинській окрузі зафіксований такий випадок: "Приходить чутка до наших незаможників, що лісництво здає в оренду землю на пільгових умовах. Але коли вони (незаможники) приходять до лісництва, їм кажуть – вступайте в торги, як ви виграєте, то, звичайно, що земля лишиться за вами" [17, 34].

Деякі бідняцькі господарства орендували землі державного земельного майна через те, що вони здавалися по значно нижчих цінах, тому спостерігалися випадки суборенди вже орендованих ділянок іншими особами. Суборенда була категорично заборонена законом [19, 156]. Вона вважалася капіталістичною формою використання землі, за якою орендар не працює, а отримує нетрудові доходи з орендованої землі. Земля в таких випадках ставала засобом капіталістичного накопичення.

Для кооперативних об'єднань (артілей, комун, товариств), а також для найбіднішого населення здача в оренду земель державного земельного майна здійснювалась без торгів, господарським способом, за угодою. Здача земель державного земельного майна для індивідуальних користувачів здійснювалась на короткострокове орендне користування, а колективним об'єднанням (комунам, артілям, товариствам) у довгострокове та безстрокове користування. Поруч із законодавчим оформленням основних засад орендної політики радянської влади йшов процес підтримки і розвитку колективних форм господарювання, кінцевою метою якого була колективізація сільського господарства. Орендна політика все більше виглядала як тимчасовий та змушений захід радянської влади.

При оренді земель державного земельного майна маломіцними господарствами деякі волвиконкоми в окремих випадках надавали пільги у вигляді пониження або звільнення від орендної плати у перші роки користування.

Таким чином, зовнішня селянська оренда землі в Україні у період НЕПу охоплювала наступні земельні ресурси: землі державного значення – закріплені за Цукротрестом, Радгоспоб'єднанням, Укрдержспиртом, Держлугфондом, науково-дослідними установами Наркомзему і Наркомосвіти, колонізаційний фонд; землі місцевого значення – закріплені за державними установами, підприємствами. Фонд зовнішньої селянської оренди землі в Україні у період НЕПу був значно меншим у порівнянні із дореволюційним періодом. Це було пов'язано із значними обсягами площ державного земельного майна, що були передані селянам у ході націоналізації землі. Орендували землі державного земельного майна здебільшого середні та заможні господарства, оскільки поширеною умовою здачі була здача з торгів. В цілому оренда землі створювала відповідність між земельною площею та наявними засобами виробництва, вводила у господарський обіг максимальну кількість придатної землі. З іншого боку, оренда сприяла розвиткові соціальної та майнової диференціації в українському селі, який йшов всупереч магістральному напрямку політики радянської влади побудови безкласового суспільства. В решті-решт оренда землі в країні, що ставала на так званий соціалістичний шлях розвитку була приреченою.

---

1. *Земельный кодекс УССР. Текст и практический постатейный комментарий. 3-е переработанное и дополненное издание. – Харьков, 1929.*
2. *Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам 1917 – 1957 годы. Т. І. – М., 1957.*
3. *Гуревич М.Б. Состояние сельского хозяйства Украины в 1922 – 1923 гг. – Харьков, 1924.*
4. *Азизян А. и Великевич Д. Арендные отношения в советской деревне. – М., 1928.*
5. *Сосновий С.М. Оренда землі на Україні. – Х., 1926.*
6. *Плешков П. Наемный труд в крестьянском хозяйстве СССР. – М., 1928.*
7. *Мигаль Б.К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921 – 1925 рр.). – Харків, 1974.*
8. *Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків, 1997.*
9. *Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.) – К., 2000.*
10. *Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004.*
11. *Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921 – 1929 рр.) – Одеса, 2004.*
12. *Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя 1919 – 1928. – К., 1996.*
13. *Лазуренко В.М. Куркуль чи господар? Селянська*

економіка як соціальна категорія. – Черкаси, 2005.
14. Калініченко В.В. Оренда землі в українському селі в роки непу // Проблеми історії України : Факти, твердження, пошуки. – К., 2007. – Вип. 16. На пошану доктора історичних наук, професора С.В. Кульчицького з нагоди 70-річчя від народження та 50-річчя наукової праці. – Ч. 2.
15. Качинский В. Очередные задачи сельского хозяйства // Народное хозяйство Украины. Сборник II. – Х., 1921.
16. Великий Жовтень і розв'язання аграрного питання на Україні // Вісник Харківського Університету. – 1977. – № 150.
17. 5-й з'їзд незаможних селян України. Бюлетень № 2. Харків. 5 січня 1927 р. // 5-й Всеукраїнський з'їзд незаможних селян. Стенографічний звіт і постанови. – Х., 1927.
18. Земельный Кодекс УССР – Харьков, 1922.
19. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898 – 1970. Пер. з 8-го рос. вид. За заг. ред. П.М. Федосєєва і К.У. Черненка. – К., 1979. – Т.2.: 1917 – 1924.

Л.Г. Голиш

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА КОЛГОСПІВ УКРАЇНИ У 1943 – 1950 рр.

Одним з найтяжчих соціальних наслідків німецько-радянської війни було зростання у справді астрономічних вимірах чисельності дітей, позбавлених батьківського піклування. Надійним і часом єдиним прихистком для цієї категорії постраждалих дітей стала розгалужена мережа спеціальних установ: дитбудинків та будинків дитини. Вони створювалися згідно з низкою партійно-урядових постанов*, підпорядковувалися наркоматам освіти та охорони здоров'я і, як правило, ними фінансувалися. Однак з огляду на небачені досі масштаби соціального лиха, яким було масове сирітство і безпритульність, існуюча мережа закладів для постраждалих дітей не відповідала потребам у них, а їхнє грошово-матеріальне забезпечення за екстремальної воєнної пори залишало бажати кращого. У таких умовах виникла потреба в створенні альтернативних дитустанов, які відкривалися підприємствами та колгоспами.

Питання створення та функціонування дитячих будинків означеного типу відзначається великою актуальністю не лише з огляду на неперехідне значення воєнної проблематики, але й зрослий суспільний інтерес у сучасній Україні до нелегкої долі наймолодших представників воєнного покоління – дітей війни. Незважаючи на це, дана проблема позначена в сучасній історіографії хіба що пунктирно. На дотичному рівні окремих питань діяльності нетрадиційних дитустанов торкаються у своїх дослідженнях В.В. Ленська [1]. та Л.В. Пилипенко [2], а П.М. Чернега [3] розкриває місце профспілок у організації роботи цих закладів. Враховуючи указане вище, авторка визначила метою пропонованої розвідки на основі переважно архівних джерел з'ясувати загальні питання діяльності дитячих установ для постраждалих дітей, які відкривалися при підприємствах та колгоспах. Територіально формат дослідження обмежується 10-ма областями Наддніпрянської та Східної України.

Об'єктом дослідження визначено дитячі будинки промислових підприємств та колгоспів України у 1943-1950 рр. Предметом є особливості становлення та функціонування дитячих установ означеного типу. Уже відразу після визволення промислових районів України деякі підприємства почали створювати установи для дітей-сиріт, батьки яких працювали в даному виробничому колективі до війни, звідти пішли на фронт і загинули, а також для дітей багатодітних батьків, що потребували матеріальної допомоги [4, 176]. Ініціаторами цієї благородної справи стали підприємства Донбасу. Так, у Сталінській області на 1945 р. функціонувало 6 дитбудинків такого типу та 5 окремих груп при дитячих садках, якими було охоплено 607 дітей-сиріт. У документах відзначається особливо хороша робота дитбудинків, які працювали при об'єднаннях "ЗуєвГРЕС", "Зуєвантрацит" та Горлівському машбуді [5]. Подібні дитустанови було також створено при заводі ім. Петровського у м. Дніпропетровськ, машинобудівному заводі ім. С.М. Кірова в м. Горлівка та на інших підприємствах Донецько-Придніпровського району [1, 83, 98].

На багатьох підприємствах відкривалися невеликі дитустанови, що забезпечувалися профспілковими коштами. Так, з ініціативи працівників тресту "Макіїввугілля" такі дитбудинки розпочали роботу в багатьох робітничих селищах Донбасу. У 1945 р. на 18 металургійних заводах їхні контингенти становили 1320 вихованців [3, 158]. ВЦРПС організувала також три дитячих будинки для дітей загиблих шахтарів при шахтах Донбасу [1, 89].

Схваливши ці ініціативи, РНК СРСР 20 вересня 1945 р. прийняла відповідну постанову "Про дитячі будинки при промислових підприємствах", яка визначала завдання з розгортання та особливості функціонування цих спеціальних дитячих установ [2, 86]. З огляду на беззаперечну ефективність функціонування відомчих дитбудинків, уряд у низці своїх постанов розпорядився збільшити контингенти дітей, які повинні в них утримуватися. Так, у постанові Ради Міністрів Української РСР № 1577 "Про контингенти дітей в дитячих будинках при промислових підприємствах Міністерств і відомств УРСР" від 6 вересня 1946 р. було встановлено контингенти таких дитустанов сумарно в 2000 вихованців [6, 32]. При цьому, 100 дітей-сиріт мали утримуватися в дитбудинках при Міністерстві лісової промисловості, 370 – легкої, 140 – харчової, 80 – текстильної, 180 – м'ясомолочної, 160 – місцевої паливної промисловості, 965 – тваринництва [7, 123]. Про необхідність збільшення контингентів йшлося також у постановах Ради міністрів УРСР № 335 "Про заходи з ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності" від 10 березня 1948 та № 857 "Про покращення роботи з влаштування дітей і підлітків, які залишились без батьків" та інші [8, 11]. Оскільки зазвичай більша частина дитбудинків підпорядковувалася Наркомату освіти*, тому не дивно, що у згаданій постанові "Про дитячі

---

* *Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У "Про організацію допомоги дітям-сиротам, батьки яких загинули в боях чи замучені й розстріляні фашистськими загарбниками" від 27 березня 1943 р.; постанова РНК УРСР № 307 "Про поліпшення роботи дитячих будинків" уряд України і ЦК КП(б)У від 28 вересня 1943 р.; постанова "Про заходи по боротьбі з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Українській РСР", прийнята в липні 1944 р. та ін.*

* *З 25 березня 1946 р. - Міністерство освіти*

будинки при промислових підприємствах" РНК зобов'язала наркомати УРСР погоджувати організацію відомчих дитустанов з означеним відомством [4, 176].

Окрім самостійних дитячих будинків ввідкривалися групи при дитсадках за умови, якщо чисельність дітей у ній не перевищувала 30 осіб. Для таких груп виділялося по 2-3 кімнати при дошкільних установах [8, 18].

Дитбудинки та групи при дитячих садках було утворено при підприємствах наступних міністерств та відомств: вугільної, хімічної [9, 12], чорної металургії, приладобудування [9, 11], кольорової металургії, верстатобудування, важкого машинобудування, електростанцій, кораблебудування, морського флоту, харчпромбуду [9, 88-90], лісової, паперової, легкої [9, 46], текстильної [8, 287], харчової промисловості [8, 64], будматеріалів [8, 24], озброєнь, радгоспів [9, 12], шляхів сполучень [6, 81], місцевої паливної промисловості [8, 11]. Розвиток мережі відомчих дитустанов ми можемо простежити на основі матеріалу таблиці 1 [Складено за: 10, 4-6; 11, 23; 12, 39-41].

Таблиця 1

Відомості про мережу та контингенти відомчих дитбудинків у 1946 – 1950 рр.

Область	1946		1949		1950	
	кількість	*дітей в них*	*кількість*	*дітей в них*	*кількість*	*дітей в них*
Ворошиловградська	7	527	15	1346	15	1354
Дніпропетровська	4	268	15	1040	18	956
Запорізька	3	127	12	817	12	770
Київська	–	–	4	353	4	305
м. Київ	3	233	4	303	3	202
Кіровоградська	–	–	2	62	2	61
Полтавська	1	76	5	364	5	339
Сталінська	23	1748	41	3717	39	3221
Сумська	2	82	5	456	5	464
Харківська	1	91	16	846	14	752
Чернігівська	–	–	–	–	–	–
Всього	**44**	**3152**	**119**	**9304**	**117**	**8424**

З наведеної таблиці випливає, що кількість дитбудинків за три повоєнні роки зросла втричі. А за останній рік періоду, що вивчається, ріст мережі цих специфічних установ припиняється. Це пояснюється тим, що воєнна пора призвела до незмірного зростання чисельності дітей-сиріт і напівсиріт, тому контингенти дитбудинків, у тому числі й відомчих, стабільно зростали. Наприкінці ж відбудовного періоду у зв'язку з досягненням вихованцями цих установ повноліття, їхнім трудовлаштуванням, а, головно, вичерпанням джерел поповнення, мережа та контингенти дитбудинків почали різко скорочуватися. З часом потреба в дитбудинках при підприємствах узагалі відпала.

Згідно з постановою РНК УРСР від 11 квітня 1945 р. № 559 "Про затвердження положення про колгоспний будинок" та за прикладом колгоспів Тамбовської і Рязанської областей РРФСР, створювалися також дитбудинки коштом колгоспів та сільських громад. Такі заклади стали прихистком для дітей-сиріт і напівсиріт віком 4-14 років, батьки яких були членами даного колгоспу і загинули на фронтах чи в період окупації. Для прикладу, в колгоспах Лозівського району Харківської області виховувалося 300 дітей-сиріт [1, 83-98].

Важливим аспектом даної проблеми є джерела фінансування відомчих та колгоспних дитбудинків. Так, у постановах РНК УРСР "Про дитячі будинки при промислових підприємствах" за № 2394 від 20 вересня 1945 р. та за № 1876 від 28 листопада 1945 р. встановлювалося, що ці дитбудинки фінансуються наркоматами УРСР, яким підпорядковано дані підприємства [4, 176]. Так, наприклад, у 1947 р. Міністерством радгоспів на утримання 23 відомчих дитустанов з контингентами 1060 дітей було асигновано 3064 тис. крб. [8, 280].

Джерела фінансування колгоспних дитбудинків суттєво відрізнялася від промислових. Перші колгоспні дитбудинки фінансувалися самими колгоспами, але, як відомо, рівень їх розвитку значно різнився між собою, що не могло забезпечити рівні умови утримання дітей у цих установах. Тому Раднаркомом УРСР 25 вересня 1945 р. було прийнято постанову за № 2455 "Про перехід на державний бюджет колгоспних дитячих будинків". У ній зазначалося, що керівництво і фінансове забезпечення колгоспних дитустанов з 1 грудня 1945 р. покладається на Наркомат освіти УРСР. Витрати на утримання колгоспних і міжколгоспних дитбудинків, переданих цьому Наркомату, рекомендувалося проводити за рахунок передбачених республіканським бюджетом асигнувань на освіту.

Колгоспам, у віданні яких перебували дитячі будинки, рекомендувалося підписати орендні умови з органами народної освіти на подальше використання ними колгоспних приміщень. Також колгоспам радили надавати шефську допомогу цим установам у постачанні їх продуктами харчування, у проведенні ремонту, забезпеченні паливом, організації та функціонуванні допоміжних господарств [4, 175].

Приміщення, в яких розташовувалися відомчі дитбудинки, мали різні побутові умови, але порівняно з дитустановами Міністерства освіти вони були дещо кращими, адже чисельність дітей у них була не такою великою, а рівень матеріального забезпечення вищим. Наприклад, 6 дитбудинків м. Горлівки, які підпорядковувалися Міністерству вугільної промисловості, знаходилися в типових, якісно відремонтованих приміщеннях, що були електрифіковані, радіофіковані та забезпечені водопостачанням [13, 41]. А в єдиному дитбудинку Міністерства харчової промисловості, що працював при Харківській кондитерській фабриці, виховувалося 55 дітей. Ця установа розташувалася в дачній

місцевості і мала прекрасні умови: до послуг вихованців було 6 спальних приміщень, простора кухня, медпункт, підсобні приміщення [8, 9]. Дитбудинок Міністерства смакової промисловості в м. Ірпіні мав контингент 60 дітей, розташовувався у двох дачних садибах і також мав прекрасну матеріально-технічну базу [8, 64].

Але, з іншого боку, й серед такого типу дитбудинків були установи з незадовільними умовами утримання вихованців. Так, наприклад, дитбудинок Полтавського цукротресту, розташовувався в сирому приміщенні, 63 дитини утримувалися в кімнатах, які були заражені грибком. Установа фінансувалася погано, тому запроектовані будівлі не було здано в експлуатацію, а ремонти діючих приміщень не проводилися [14, 29].

Рівень забезпечення м'яким інвентарем та одягом вихованців відомчих дитбудинків в кращий бік відрізнявся від постачання необхідним установ Міністерства освіти, що було пов'язано з різними джерелами та способами фінансування. Також велике значення мав фінансово-економічний стан підприємства, при якому працювала дитустанова. Для прикладу, в дитбудинку Харківської суконної фабрики, яка мала пристойні виробничі показники, всі вихованці закладу були забезпечені двома змінами одягу, комплектами постільної білизни [8, 292]. Як випливає зі звіту Міністерства легкої промисловості, усі вихованці дитустанов цієї системи мали добротний одяг та взуття [15, 18]. Дитбудинки Міністерства вугільної промисловості відзначалися гарним оздобленням та належним рівнем забезпечення, мали в своєму розпорядженні зручні, відповідні віку вихованців меблі [13, 41].

Проте все ж таки і у відомчих дитустановах подекуди спостерігалася велика скупченість дітей і нестача твердого інвентарю. Так, у дитбудинку Полтавського цукротресту через нестачу ліжок щонайменше 20 дітей спало по двоє в одній постелі, а тумбочок з причин обмеженості корисної площі взагалі не було де поставити [14, 29].

Як свідчать документи, харчування вихованців цих установ у основному було задовільним, достатнім, але одноманітним. Для прикладу, в дитбудинках цукротресту діти забезпечувалися 4-разовим харчуванням, з дотриманням відповідного калоражу. З іншого боку, через нестачу борошна, м'яса, сиру та інших продуктів тижневе меню не відзначалося багатоманітністю [14, 29-31].

Значну роль у поліпшенні якості харчування дітей та їхньому трудовому вихованні відігравали підсобні господарства, які були утворені при ряді дитбудинків. Наприклад, такі господарства функціонували при 3 дитустановах Міністерства легкої промисловості [8, 55]. Шосткінський дитбудинок Міністерства паливної промисловості (Сумщина) мав 20 га сільгоспугідь для ведення підсобного господарства [8, 11]. У дитбудинку 75-го заводу м. Харкова окрім встановлених норм продовольчого забезпечення, додатково за рахунок допоміжного господарства на кожну дитину виділялося 2 кг борошна, 9 кг картоплі, 300 г жирів [6, 39]. Для дитбудинку радгоспу "Переможець" Запорізького тресту було виділено земельний наділ площею 14 га, пасіка, птиця, кролі, свині. Радгосп ім. Кірова Сталінського тресту для своєї дитустанови виділив 3 га землі, в основному для навчальних цілей [16, 307]. Дитбудинок Полтавського цукротресту в с. Згурівка мав у своєму підсобному господарстві 6 корів та 4 свині, що дало можливість повністю забезпечити потреби вихованців у м'ясо-молочних продуктах [14, 29].

Персонал відомчих дитбудинків, який забезпечував виховання і догляд за дітьми, відповідав штатному розписові відповідних установ Міністерства освіти. У самостійних будинках з 60-ма дітьми працювало 5 вихователів-педагогів, інструктор з праці, медсестра. Виділялося також 0,5 ставки лікаря. Щодо груп сиріт при дитсадках, то для них передбачалося 2,5 ставки вихователів-педагогів, 2 нічних нянь та медсестри, частина ж персоналу була спільною [17, 310]. Дитбудинки були забезпечені кадрами, але не скрізь вони працювали добросовісно [6, 40].

При всіх дитустановах діти шкільного віку відвідували школу. У дитбудинку 75-го Харківського заводу з 92 вихованців 62 були шкільного віку. Заняття учнів 1 класу через брак приміщень проходили в самому дитячому будинку. Але умови навчання були незадовільними: столи і стільці не відповідали зросту дітей, школярі сиділи боком до дошки. Діти наступних класів уже відвідували типову школу, яка знаходилася недалеко від дитбудинку. Катастрофічно не вистачало навчальної літератури: на 10 учнів 2-го класу був лише один підручник з української мови. У 3-му класі навчався 1 учень, який не мав підручника з жодного предмету, тому не дивно, що був невстигаючим [6, 39, 40]. Зошитів також було обмаль.

Для школярів – вихованців дитбудинку Харківської кондитерської фабрики "Жовтень" було створено умови для нормального навчання. У спеціально облаштованій кімнаті під керівництвом вихователів діти готували домашні завдання, і завдяки цьому всі 53 вихованці були встигаючими [8, 53].

У відомчих дитбудинках функціонували бібліотеки, в яких зберігалася художня література. Якщо у 1946 р. кількість таких установ становила 18 [Підраховано за: 10, 12, 14, 22, 27, 28, 30, 43, 50, 54, 65, 67, 70], то 1950 р. їх уже було 107 [18, 34зв, 37зв, 47зв, 66зв, 69зв, 71зв, 84зв, 90зв, 96зв, 100зв, 112зв].

Культурно-виховна робота в дитячих будинках при промислових підприємствах узгоджувалася з місцевими відділами народної освіти. Розгортали свою роботу гуртки, проводилися різноманітні вечори художньої самодіяльності. У Київському дитбудинку Міністерства лісової та паперової промисловості був фільмоскоп, 20 екземплярів плівок з казками і фільмами, що значно урізноманітнювало проведення навчально-виховної роботи в цій установі [8, 29, 73]. При дитбудинках Кіровоградського тресту радгоспів було організовано 36 гуртків: хорові, драматичні, фізкультурні, художні, літературні та ін. [16, 307].

Важлива роль у вихованні дітей відводилася трудовому навчанню, для цього організовувалися різноманітні майстерні: столярні, швейні, взуттєві та ін. [6, 86]. Так, у дитбудинку Харківської кондитерської фабрики в столярній майстерні навчалося 25 хлопців, які займалися ремонтом меблів. Дівчатка цієї установи займалися рукоділлям [8, 8].

Таким чином, у відбудовний період поряд з традиційними дитбудинками для дітей-сиріт, що знаходилися в підпорядкуванні Міністерства освіти, розгорнулася досить широка мережа відомчих дитустанов, які підпорядковувалися різним галузевим міністерствам і фінансувалися промисловими

підприємствами та радгоспами. Ці специфічні заклади часом відзначалися дещо кращими умовами утримання вихованців, як у звичайних дитбудинках. З іншого боку, екстремальні умови повоєнної доби спричинили типові для тогочасних установ труднощі функціонування відомчих установ. До справді унікальних закладів для безпритульних дітей слід віднести колгоспні дитбудинки, які в силу певних об'єктивних причин працювали порівняно недовго. В міру вичерпання джерел поповнення контингентів дитбудинків, потреба у функціонуванні альтернативних установ для безпритульних дітей з часом відпала.

1. *Ленська В.В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни // Український історичний журнал. – 1987. – № 9.*
2. *Пилипенко Л.В. Зігріті всенародною любов'ю // Радянська школа. – 1988. – № 6.*
3. *Чернега П.М. Профсоюзы Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945). – К., 1987.*
4. *Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. – К., 1963. – Т. 2.*
5. *Радянська освіта. – 1946. – 18 липня. – № 33.*
6. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 340.*
7. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 128.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7280.*
9. *ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 429.*
10. *ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 118.*
11. *ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 354.*
12. *ЦДАВО України. – Ф. Р-582. – Оп. 10. – Спр. 428.*
13. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 338.*
14. *ЦДАВО України. – Ф. 342. – Оп. 14. – Спр. 3921.*
15. *ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7281.*
16. *ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 7279.*
17. *Народное образование. Основные постановления, приказы и инструкции. – М., 1948.*
18. *ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 816.*

Н.В. Горло

ВИРІШЕННЯ ПИТАННЯ ПРО МАСШТАБИ І НАПРЯМИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ІЗ ЗОНИ ЗАТОПЛЕННЯ ВОДОСХОВИЩ ДНІПРОВСЬКОГО ГІДРОКАСКАДУ (50 – 70-ТІ РР. XX ст.)

В українському суспільстві є чимало проблем, які обговорюються як у повсякденному житті, так і на науковому рівні. До таких питань належить функціонування об'єктів Дніпровського гідрокаскаду. Дискусії про енергетичну ефективність гідровузлів, екологічні і соціальні наслідки гідробудівництва свідчать про стійкий інтерес до проблеми з боку громадськості. І якщо оцінки пересічних громадян часто є непослідовними і ілюструють "істеричний" підхід до проблеми, то від науковців очікують обґрунтованих висновків і тверджень.

Важливого значення історики надають вивченню передумов гідробудівництва і його реалізації. Спеціальні дослідження з даної проблеми відсутні, але деякі питання, пов'язані з соціально-економічними заходами у період гідробудівництва, розглядаються у працях з історії українського села [1; 2]. Переселення зламало долі багатьох людей, зараз теж існує потреба в відселенні із зон підтоплення та берегообвалення, тому актуальним залишається вивчення питань, пов'язаних з організацією переселення. Метою дослідження є з'ясування масштабів і напрямів переселення із зони затоплення і визначення факторів, які впливали на вибір напрямів переселення. Предметом є теоретичні та практичні заходи по організації переселення населення із зони затоплення водосховищ Дніпровського гідро каскаду (50 – 70-ті рр. XX ст.). Об'єктом дослідження виступає процес переселення із зони затоплення та державна політика, що його обґрунтовувала.

У зв'язку з густою мережею населених пунктів на Наддніпрянщині у зону затоплення потрапляло багато сіл і міст. Потребувалося вибрати місця поселення зі зручними умовами для проживання, і врахувати при цьому бажання переселенців. Масштаби переселення прямо залежали від розмірів затоплень. У силах проектантів було запланувати невеликі площі затоплення, що зменшило б масштаби переселень, але вони йшли на це неохоче, тому кількість переселенців виявилася досить значною на кожному водосховищі.

При проектуванні Каховської ГЕС спеціалісти Українського державного інституту гідропроектування ім. В.Я. Жука (Укргідеп) в залежності від технічних параметрів гідровузла розглядали кілька варіантів будівництва, які відрізнялися розмірами затоплень і кількістю переселенців. У проектному завданні 1951 р. зазначалося, що збитки від затоплення цінних угідь незначно збільшуються зі зростанням відмітки підпірного горизонту, але зростає число дворів, що переселяються, і затрати на переселення [3, 65]. Фактично перенесли більше 7 тис. дворів сільського типу і 2 тис. дворів міського типу [4, 172], відселили близько 34 тис. осіб [5, 129]. Кількість переселенців у середньому до загального числа жителів прибережних сіл склала 14,4%.

Повністю затоплених великих сіл було небагато, для їх жителів будували нові поселення на березі водосховища. Населення хуторів у плавнях Дніпра переселялося у сусідні села. В умовах достатньої землезабезпеченості розміщення в інших районах області визнали економічно невигідним.

Зважаючи на великі розміри затоплень, значно гостріше проблема переселення постала на Кременчуцькому водосховищі. Згідно проекту 1953 р., затоплювалося 263,1 тис. га. У зоні затоплення налічувалося 36,7 тис. дворів (131,3 тис. осіб), а в зоні підтоплення – 7 тис. господарств (25,1 тис. осіб) [6, 76, 77]. Якщо загалом у колгоспах, що потрапляли під вплив водосховища, налічувалося 92,9 тис. дворів, то переселення потребували 42,5 тис. господарств з працездатним населенням більш як 50 тис. осіб (45% господарств) [7, 7]. У зоні затоплення знаходилося 190 населених пунктів, у тому числі 4 міста; повністю затоплювалися 86 сіл і 1 місто.

Проблема полягала у тому, що райони затоплення були густозаселеними. Якщо в середньому у 16 східних, південних і центральних областях України на кожного працездатного припадало 4,1 га орних земель чи інших угідь, то у Полтавській області – 3,5 га, у тому числі в Оболонському районі – 3,18 га,

Градизькому – 2,21 га. У Кіровоградській області землезабезпеченість складала 5,1 га, а у Новогеоргіївському районі ще менше – 2,63 га. Найнижчі показники мали Золотоніський район – 1,91 га, Чигиринський – 1,52 га, Черкаський – 1,44 га [6, 28]. Слушною є думка С.М. Тимченка про те, що аграрне перенаселення регіону було одним з основних аргументів на користь будівництва Кременчуцького гідровузла [2, 142]. Крім достатньої землезабезпеченості, потребувалося вирішити питання щодо розміщення худоби придніпровських колгоспів – 182 тис. голів. Її не можна було залишити в прибережних селах, тому що затоплювалися майже всі сіножаті.

Проектне завдання зафіксувало розміщення у межах своїх колгоспів 22,3 тис. дворів (25427 осіб), доприселення в інші колгоспи цих районів 4,9 тис. дворів (5766 осіб) і переселення за межі своїх районів 14,2 тис. дворів (19149 осіб) [7, 7].

Однак напрями переселення викликали великі дискусії. Прихильниками переселення в межах своїх областей були представники місцевої влади. Питання напрямів переселення розглядалося 25 січня 1954 р. на нараді при відділі водогосподарських заходів Управління Справами Ради Міністрів УРСР. У виступах домінувала думка про необхідність переселення на Південь України, де землезабезпеченість на одного працездатного становила 15-20 га і де відчувалася потреба в робочих руках на освоєнні великих зрошуваних масивів, таких як Верхньо-Інгулецький в Херсонській і Миколаївській областях. У зв'язку з переселенням площі зрошення в цих областях пропонували збільшити з 4% до 20%. Переселення визнали важливою справою, яку треба вирішувати "з великим народногосподарським піднесенням, враховуючи політичний бік цього питання" [8, 25]. Ще один вагомий аргумент полягав у тому, що господарство переселенця легше перемістити, ніж осіле. Згоди самих переселенців ніхто не питав.

Проблемним було питання про масштаби переселення в південні області. Начальник планово-економічного управління Міністерства сільського господарства УРСР В. Кривошеєв вважав, що треба переселяти не більше 25% населення [8, 19]. Представник Управління Справами Ради Міністрів УРСР Пилипенко пропонував переселити 75% населення. Він зазначав: "Якщо витрачати державні гроші на переселення, то треба переселяти не туди, де робоча сила в надлишку, а туди, де її недостатньо" [8, 22]. Історик С.С. Падалка стверджує, що переселення на південь було головною метою спорудження водосховища [1, 116]. Проте аналіз документів показує, що у проектах мотив переселення на південь не був домінуючим, але очевидно, що відселення із зони затоплення співпало з потребою освоєння зрошуваних масивів. Представники Держплану УРСР не заперечували розміщення господарств у південних областях, але за умови дотримання принципу добровільності. Частину населення передбачали використати на будівництві Кременчуцької ГЕС і оселити недалеко від об'єктів будівництва [6, 33 – 34].

ЦК КПРС схвалив план розселення, за яким у межах районів зони затоплення оселялося 28030 дворів, поза ними – 14476 дворів, з них 3 тис. – за межами областей [7, 152]. Рішення про планове переселення в інші райони приймали облвиконкоми. За умов достатньої землезабезпеченості дозволялося поселення на землях своїх колгоспів. Це полегшувало життя переселенців, які були знайомі з умовами господарювання. Фактично більше 70% дворів розмістили у межах тих же районів, інші – в сусідніх районах, невелика кількість переселилася на південь. У Новогеоргіївському районі Кіровоградської області у 1956 р. за межі району виїхало 303 господарства, з них 80-85% розмістили у цій області [9, 197].

Відстань відселення була невеликою. В Іркліївському районі Черкаської області 22 села (11 колгоспів) відселялися за 10-35 км [9, 244]. Село Боровиця у 1959 р. перенесли за 2 км на схили Дніпра [10, 675]. У Полтавській області переселення відбувалося в радіусі 80 км [11, 10].

Повністю затоплювалося тільки м. Новогеоргіївськ Кіровоградської області. Управління в справах архітектури при Раді Міністрів УРСР запропонувало переселити жителів до селища будівників Кременчуцької ГЕС і використати його на будівництві електростанції, а колгоспне населення міста розмістити у найближчому колгоспі [8, 101].

Переселення в інші області закріплювалося в урядових документах. Основними місцями доприселення були райони зрошуваного землеробства – Снігурівський і Жовтневий райони Миколаївської області та Білозерський і Херсонський райони Херсонської області. Рада Міністрів УРСР, згідно постанови Ради Міністрів СРСР № 1373 від 5 листопада 1955 р., зобов'язала Полтавський і Черкаський облвиконкоми переселити в Миколаївську область 3 тис. і в Херсонську 2 тис. господарств. Протягом 1956 – 1959 рр. з Черкаської в Миколаївську область переселялося 3 тис. господарств, в Херсонську – 500, а з Полтавської в Херсонську – 1,5 тис. господарств [12, 40]. Отже, запланована кількість переселенців у південні області складала близько 10% від загальної кількості переселених господарств.

Дещо менша кількість людей переселялася на Дніпродзержинському водосховищі. Згідно доповідної записки Укргідепу (1952 р.), площа затоплення передбачалася у розмірі 61 тис. га. Тут знаходилося 15,8 тис. дворів з населенням 53 тис. чол. [13, 3,4]. Оскільки межі затоплення постійно уточнювалися, у проектах кількісні показники переселення неодноразово змінювалися. У ході будівництва визначили, що переселити треба 11,7 тис. господарств (93 населені пункти). З 8 тис. колгоспних господарств (37,8 тис. осіб) 6,8 тис. дворів (85,3%) планували розмістити на землях власних колгоспів, а інші 1200 доприселити в сусідні колгоспи [14, 156]. Переселення в основному проводилося в межах своїх колгоспів.

Міста на Дніпродзержинському водосховищі затоплювалися частково, тому розселення відбувалося в їхніх межах. Всіх жителів селища Романково, частини м. Дніпродзержинська, розмістили у самому місті.

Неоднозначна ситуація з визначенням масштабів переселення склалася на Київському водосховищі. Слід нагадати, що й поява Київської ГЕС довгий час

залишалася під питанням. Але дискусії щодо доцільності будівництва не пройшли даремно, для реалізації обрали варіант, за яким загальна площа затоплених земель складала 142,1 тис. га [15, 119 – 121]. За проектним завданням відселялося 10,1 тис. господарств Київської і Чернігівської областей, яких планували розмістити в основному в межах цих областей. У Вищедубечанському районі Київської області із загальної кількості 7669 дворів переселялося 3124 двори (10,2 тис. чол.), яких вирішили перемістити у Броварський і Димерський райони Київської області. Населення інших районів розмістили відповідно до районних схем розселення, складених Укрдіпросільбудом Міністерства сільського господарства УРСР [16, 3].

Відстань перевезень склала близько 75-220 км [17, 176]. У Чернігівській області затоплювалося більше 2,5 тис. дворів, які були розміщені у межах своїх районів, деяка частина населення оселялася за 250-300 км [18, 36].

Переселення за межі області проектувалося тільки на початку підготовки до затоплення. Наприклад, за рішенням Київського облвиконкому № 538 від 1 липня 1962 р. "Про затвердження схеми розселення населення із зони водоймища Київської гідроелектростанції" в Крим переселялися села Домонтове (205 дворів) і Городище (111 господарств) [19, 114].

Значні розміри затоплень планувалися на Канівському водосховищі. Під час проектування ГЕС, у 1960 р., запланували до затоплення 87,4 тис. га земель [20, 27]. За новим проектом 1971 р. площа затоплення склала 65 тис. га [21, 170,171]. Відповідно змінювалися показники щодо кількості відселених господарств. Фактично переселили 2476 дворів [22, 17]. Згідно схем розселення населення оселялося переважно у межах своїх областей. У зоні водосховища 36 населених пунктів затоплювалися повністю, 9 – на 50-85% і 11 – від 10 до 50% [15, 127].

На всіх гідровузлах переважало поселення у межах районів, що входили у зону затоплення. Ряд сіл, розташованих поза зоною затоплення, значно збільшився за рахунок переселенців. Підраховано, що населення кожного незатопленого придніпровського села зросло зі 100-1500 до 1500-6000 чоловік [23, 18]. Водночас кількість прибережних сіл значно скоротилася на всіх водосховищах: Каховське водосховище – на 49,1%, Дніпродзержинське – на 54,0%, Кременчуцьке – на 58,7%, Канівське – на 63,8%, Київське – на 64,0% [23, 21]:

Протягом періоду гідробудівництва особливого підходу потребувало вирішення питання про відселення господарств, які в умовах затоплення залишалися ізольованими від основної садиби. З врахуванням цих господарств кількість переселенців значно зростає. Наприклад, у с. Мишурин Ріг (Дніпродзержинське водосховище) після переселення залишалося ще 47 дворів, які виявилися відірваними від шкіл, лікарні, колгоспних бригад [24, 140]. Укргідеп у проектах не торкався цієї проблеми, тому відселення господарств покладалося на місцеве керівництво. Бачимо прагнення Укргідепу займатися виключно влаштуванням ложа водосховища, не вирішуючи комплекс соціально-економічних питань.

Керівництво неодноразово стикалося з потребою врахування ролі людського фактору у випадках, коли переселенці прагнули оселитися на островах, утворених після затоплення. У селах Кишеньки і Олександрівка Полтавської області (Дніпродзержинське водосховище) переселялося 513 дворів, з них 387 колгоспних. Колгоспники наполягали на поселенні на своїй землі, тобто на острові, який утворювався після затоплення. Для розміщення дворів залишалося 50 га (по 0,08-0,10 га на двір) [25, 18]. Оскільки в умовах відірваності від району загострювалася транспортна проблема, такий план переселення заборонили.

Отже, масштаби переселення прямо залежали від розмірів затоплень. Переважаючим напрямом поселення було розміщення населення у межах тих же районів і областей, землі яких затоплювалися, проте на Кременчуцькому водосховищі внаслідок малої землезабезпеченості мало місце планове переселення на південь, в райони зрошуваного землеробства. Завжди складно вирішувалося питання про відселення господарств, які не затоплювалися, але їх потребувалося переселити з організаційних причин. Неувага до потреб переселенців, директивне визначення напрямів переселення свідчить про нехтування людським фактором.

Соціально-економічні заходи, пов'язані з переселенням населення, будуть більш повно розкриті за умови детального вивчення механізму переселення і з'ясування його специфіки на кожному гідровузлі.

---

1. *Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60 – 80-і рр. XX ст.). – К., 2002.*
2. *Тимченко С.М. Українське село: проблеми етносоціальних змін. 1959 – 1989: Монографія. – Запоріжжя, 1995.*
3. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 909.*
4. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 6286.*
5. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 217.*
6. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 8909.*
7. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10865.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 10863.*
9. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 1888.*
10. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26-ти томах. Черкаська область. – К., 1972.*
11. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 2984.*
12. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 2332.*
13. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 30. – Спр. 3097.*
14. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3168.*
15. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 226.*
16. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 31. – Спр. 1859.*
17. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 2982.*
18. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 1877.*
19. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 10. – Спр. 635.*
20. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 7411.*
21. *ЦДАГО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6153.*
22. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 6944.*
23. *Моравский В. Формирование планировочной структуры сёл в зоне днепровских водохранилищ // Строительство и архитектура. – 1974. – № 5.*
24. *Державний архів Дніпропетровської області – Ф. Р-3383. – Оп. 10. – Спр. 78.*
25. *ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 4469.*

П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець

АГРАРНА ПОЛІТИКА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПОДІЛЛЯ НА ПОЧАТКУ 20-Х РОКІВ XX СТ.

Проголошення незалежності України започаткувало новий період її історії, пов'язаний із проведенням реформ у економічній сфері. У нових умовах активізувався інтерес істориків та громадян держави до вітчизняної історії, а особливо до питань, пов'язаних з історією українського села, аграрного потенціалу держави.

Здавна природно-географічні та кліматичні особливості Поділля визначили аграрний характер краю. І тому саме проблеми аграрної сфери потребують більш детального дослідження не тільки економістів, а й істориків. Дослідження аграрного розвитку Поділля є складовою частиною вивчення загальної проблеми економічного розвитку країни.

Питання аграрних відносин в Україні в початковий період нової економічної політики розглядалися у працях О.І. Ганжі, В.В. Калініченка, С.В. Корновенка, В.М. Лазуренка, В.І. Марочка, А.Г. Морозова, П.П. Панченка, О.А. Пиріг [1] та ін., але в регіональному розрізі зазначена тема не досліджувалася. Метою запропонованої розвідки є дослідження політики місцевих органів радянської влади щодо проведення землевлаштування та відбудови сільського господарства Подільської губернії на початку 20-х років XX ст. Об'єкт – дослідження аграрного розвитку Поділля на початку 20-х рр. XX ст. Предмет – аграрна політика місцевих органів радянської влади на Поділлі.

Сільське господарство Поділля, як і України в цілому, на початку 20-х років було в тяжкому становищі, що зумовлювалося тривалими воєнними діями, порушенням усіх економічних зв'язків, а головним чином, державною політикою щодо селянства – продрозкладкою разом з іншими заходами політики "воєнного комунізму". Лише перехід до НЕПу сприяв піднесенню цієї галузі економіки України. Однак, і в цей період в політиці держави на селі часто політичні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю. Таке ставлення до проблем сільського господарства проявилося і в діяльності місцевих рад Поділля.

Питання відбудови галузей сільсько-господарського виробництва, проведення землевлаштування розглядалися на з'їздах Рад Подільської губернії, засіданнях виконавчих комітетів та їх президій. Виконання їх рішень покладалося на земельні відділи, волосні та сільські ради.

Прагнення більшовиків опанувати складну ситуацію на селі виявилося в ретельному контролі за діяльністю місцевих органів влади в цьому напрямку. Матеріали губпарткому свідчать про те, що губернський земвідділ періодично звітував перед ним. Крім того, при губернському і повітових парткомах існували відділи по роботі на селі, при волосних парткомах – парторганізатори, на село посилалися партійні інструктори та агітатори [2, 15].

Під час 1920 р. місцевими органами влади губернії було здійснено конфіскацію землі та опис конфіскованих маєтків. Волосні ревкоми (потім виконкоми), їх земельні відділи або загальні збори селян створювали комісії, які складали акт про конфіскацію маєтку та перепис його майна і передавали всі матеріали в повітовий земельний відділ, де складалися зведені дані для губернського земвідділу.

Головними недоліками попереднього розподілу землі були збереження черезсмужжя, далекоземелля, проведення "чорних перерозподілів", незадовільне документальне оформлення [3, 117]. Оскільки Подільська губернія відносилась до розряду малоземельних, то за мету ставилася конфіскація "надлишків" землі у заможних селян. Закон про закріплення землекористування, схвалений V Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1921 р., передбачав закріплення за селянськими господарствами в 9-річне користування землі в тих волостях і селах, де були конфісковані надлишки землі у заможних господарств. Проте, якщо на Україні планувалось завершити закріплення земель до 15 вересня 1921 року, то на Поділлі на цей час закріплення відбулося менш, ніж на третині площі [4, 34]. У доповіді на II з'їзді Рад Поділля в грудні 1921 року зазначалось: "Ми не змогли приступити до закріплення землі відповідно до закону від 2 березня 1921 року, тому нам довелось просити про продовження терміну на один рік і остаточно провести закріплення землі до 15 вересня 1922 року" [5, 24].

Затримка із проведенням землевпорядкування на Поділлі була пов'язана з відсутністю губземвідділу, який мав координувати проведення таких робіт. Через військові дії та активізацію селянського повстанського руху в регіоні він був створений і зміг приступити до своєї роботи лише в кінці 1921 року. Серйозною перешкодою при землевпорядкуванні було те, що в губернії не було проведено ні генерального, ні спеціального межування, і навіть обліку земель [6, 8].

Вимоги зрівняльного поділу земель явно суперечили програмним цілям більшовиків. Тому діяльність новостворених земельних відділів була спрямована, в першу чергу, на роботу по націоналізації земель для потреб державних установ і підприємств. З цим рішенням пов'язувалось прагнення владних структур націоналізувати найкращі земельні ділянки. Всього на Поділлі потрібно було забезпечити землею 66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій та інші державні установи, які потребували земельних площ. Відведення націоналізованих земель на Поділлі планувалось завершити до кінця 1922 року і лише після цього розпочати внутрішньо-селищне землевпровадження [7, 43].

"Земельний кодекс" (листопад 1922 р.) заперечив подальший розподіл земель поміж волостями та селищами. Основна увага земельних органів у 1923 р. зосередилась на внутріселищному землевлаштуванні, яке проводилось тепер за рахунок селян. Продовжувалась конфіскація земельних надлишків у "куркулів".

На початок 1924 року Поділля залишалося єдиним регіоном, де суцільну перевірку землекористування не вдалося закінчити. Рішенням ВУЦВК у винятковому порядку йому було продовжено до 15 квітня 1924 р. [7, 61].

У цілому, результатом "соціалістичного землевпорядкування" на Поділлі стало зменшення селянських наділів. Цілеспрямована державна політика ліквідації поміщицького землеволодіння, яку

втілювали в життя місцеві органи влади, зумовила появу маси дрібних селянських господарств з низькою продуктивністю. Це було однією з причин поглиблення кризи сільського господарства України, в т. ч. Поділля, на початку 20-х років і затримки темпів його відновлення в наступні роки.

Державна політика щодо відбудови сільського господарства України в першій половині 20-х років була зорієнтована на піднесення дрібного селянського господарства. При цьому, на початку 20-х років селянські господарства були поставлені в повну залежність від держави, оскільки внаслідок скасування товарно-грошових відносин забезпечувалися посівним матеріалом, реманентом, худобою через місцеві органи влади, зокрема земельні відділи.

Підтвердженням цього є діяльність місцевих Рад Поділля щодо організації посівних кампаній. Як свідчать матеріали, основною їх турботою було забезпечення селян посівним зерном. При виконавчих комітетах і земвідділах існували комісії, які відповідали за проведення посівних кампаній. Але 1921 р. всього було засіяно 618 тис. десятин, з них пшениці – 179 111 десятин, жита – 439 037 десятин, незасіяними залишились – 20 тис. десятин землі [8, 10].

Залежність селян від державного постачання посівним зерном давала можливість органам влади диктувати свої умови його розподілу. Так, за розпорядженнями губземвідділу (1921 р.) першими одержували зерно радгоспи і колгоспи, потім родини червоноармійців, бідняки і незаможники, в останню чергу – заможники [3, 135].

Справою забезпечення селян реманентом на початку 20-х років також відали місцеві земельні відділи. Вони брали на облік весь реманент, майстерні і кузні в конфіскованих маєтках, "зайвий" реманент у заможних господарів. Розподілявся він в першу чергу радгоспам і колгоспам, а з того, що залишалося, створювалися прокатні пункти. Право першочергового і безкоштовного користування їх реманентом мали члени КНС. 1921 р. на Поділлі діяли 142 прокатні пункти і господарські майстерні при них [9, 14 – 16].

Важливою ланкою роботи земельних відділів було відновлення тваринництва. Місцеві Ради забезпечували селян фуражем, купували худобу в інших губерніях, продавали її на пільгових умовах селянам, надавали їм цільові кредити [10, 6].

Робота, спрямована на покращання порід селянської худоби, через нестачу коштів і фахівців почала проводитися з 1921 р. Земельними відділами була зареєстрована уся породиста худоба, організовувалися злучні пункти (в 1921 р. їх було в губернії 22) і племінні розплідники [3, 126]. Умовою відновлення поголів'я худоби в губернії була також організація ветеринарної справи, яка відбувалася з великими труднощами: не було медикаментів, коштів на їх придбання, засобів пересування для лікарів. На 1921 рік в Подільській губернії нараховувалось всього 65 ветеринарних лікарів [8, 23].

У цілому, ця робота також була спрямована на допомогу в першу чергу незаможникам і підтримку колгоспів і радгоспів. Серед них розподілялася худоба, яка конфісковувалась в "нетрудових" і "куркульських" господарствах. Худоба членів КНС спочатку безкоштовно, потім на пільгових умовах, обслуговувалась на злучних пунктах.

Отже, допомога надавалась господарствам, які не були основою відбудови сільського господарства, але вважалися більшовиками опорою їх аграрної політики. Наслідком цього був низький рівень забезпеченості селян губернії реманентом, худобою. Крім того, незважаючи на загальне збільшення кількості худоби, в 1924 – 1925 рр. 60% господарств взагалі не мали робочої худоби, обробка селянами землі власною худобою становила 19,4%, найманою – 55,3% [11, 18]. Все це затримувало відбудову сільського господарства губернії.

Увага місцевих рад була спрямована також на розвиток садівництва, городництва, бджільництва, вирощування тютюну, проведення меліоративних, агрономічних робіт, боротьбу зі шкідниками [3, 127].

Державна політика, спрямована на підтримку дрібного одноосібного господарства, поєднувалася із всебічним сприянням розвиткові соціалістичних форм господарювання на селі – колгоспів, радгоспів, а також кооперативному будівництву, яке вважалося передумовою колективізації.

Організацією колгоспів займалися спеціальні підвідділи земельних відділів виконкомів (реєстрували, контролювали їх діяльність та інше). До колгоспів вступали переважно селяни-бідняки і члени КНС з метою поліпшити своє матеріальне становище. Зі свого боку, держава, яка сподівалась створити на їх основі показові господарства, надавала їм різноманітні пільги та агрономічну допомогу. Проте, всі ці заходи не давали помітного результату. В матеріалах губернського земвідділу постійно вказувалось на незадовільний стан колгоспної справи, відсутність прогресивних форм господарювання та правильного керівництва, економічну слабкість і, як висновок, неможливість існування колгоспів без серйозної допомоги та недовірливе ставлення до них селян.

З 1921 р. місцеві органи влади Поділля, а саме сільські Ради і волосні (районні) виконкоми реєстрували договори оренди та найму, наглядали за їх виконанням. Внаслідок загальної слабкості роботи, відсутності досвіду в цій справі, необхідних документів і недосконалості законодавства, вони робили багато помилок, чим викликали незадоволення селян [8, 170].

Таким чином, діяльність місцевих органів влади Подільської губернії щодо відбудови і розвитку сільського господарства відбувалася по таких напрямках: конфіскація "нетрудових земель" і земельних надлишків у заможних селян, їх облік і попередній розподіл; проведення землевлаштування; організація посівних кампаній; налагодження тваринництва, садівництва, бджільництва та інших галузей сільськогосподарського виробництва; ремонт і постачання села реманентом і сільськогосподарськими машинами; організація радгоспів і колгоспів; сприяння роботі кооперативних установ; агрономічна робота; регулювання питань оренди та найму. Вона мала суперечливий характер, оскільки в політиці більшовицького керівництва України на селі часто політичні мотиви переважали над інтересами селянства та господарською доцільністю. Нормальній роботі місцевих Рад у цьому напрямку, крім того, перешкоджали загальна економічна розруха, відсутність кваліфікованих фахівців і коштів, недостатній досвід.

1. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.). – К., 2000; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. – Х., 1997; Корновенко С.В., Лазаренко В.М. Село. Хліб. Гроші. Податкова радянської влади в українському селі у період НЕПу. – Черкаси, 2004; Марочко В.І. Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.). – К., 1995; Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу. – Черкаси, 1993; Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України. – К., 2000; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. – К., 2001.
2. Комітети незаможних селян України 1920 – 1933 рр. Зб. док. і мат. – К., 1968.
3. Отчет Губисполкома Подолии за 1920 – 1921 гг. – Винница, 1922.
4. Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 109.
5. Стенографический отчет II губсъезда Советов Подолии. 3 – 5 декабря 1921 г. – Винница, 1922.
6. ДАВО. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 293.
7.Отчет Губэкономсовещания с апреля 1922 г. по 1 октября 1922 г. – Винница, 1923.
8. Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. За август – декабрь 1921 г.
9. Закон "Про комітети незаможних селян". 27 травня 1922 р. – Вінниця, 1922.
10. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8.
11. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7.

О.С. Гур'єва

ОСОБЛИВОСТІ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ СЕЛЯНАМИ-ОДНООСІБНИКАМИ В УСРР (1931 – 1933 РР.)

Хлібозаготівлі в українському селі відбувалися за принципом "розверстки", тобто встановлення загального плану та його виконання соціально-економічними секторами – колгоспами, радгоспами, одноосібними господарствами, кооперативними і державними млинами (стягнення так званого "мірчука"). До кожного з них застосовувалися конкретні форми і методи заготівель хліба, які вирізнялися рівнем їхньої класово-політичної агресивності, а не лише обсягами вилученого зерна. Існували відмінності здійснення політики хлібозаготівель в колгоспно-радгоспному і селянському секторах, тому важливо з'ясувати специфіку її впровадження стосовного "неколективізованого селянства".

Проблема хлібозаготівельних кампаній, які здійснювалися протягом 1931 – 1933 рр., також заслуговує науково-історичного дослідження, співставлення, виявлення динаміки. Історики досліджують хлібозаготівлі в контексті з'ясування причин голодомору, відтак розглядають переважно їх деструктивний вплив на основні галузі сільського господарства та продовольче становище. Дослідники звертали увагу на "воєнно-комуністичний характер хлібозаготівельної політики" кінця 20-х рр. [1, 17], на виникнення зернової проблеми [2, 265], кризи хлібозаготівель та застосування карально-репресивних методів [2, 278]. В історіографії причин та наслідків голодомору історія хлібозаготівель залишається найбільш висвітленою, якщо порівнювати з проблемами здійснення колективізації та політики розкуркулювання. Державний хлібозаготівельний план ототожнюється з карально-репресивною акцією, застосування якої призвело до геноциду селян [2, 440, 447]. В дисертаційних дослідженнях, присвячених аграрним перетворенням 1928 – 1933 рр., неодмінно виокремлюється тема "надзвичайних заходів" та "воєнно-комуністичних" методів хлібозаготівель [3, 4]. Характерною ознакою сучасної історіографії політики хлібозаготівель є висвітлення основних складових цієї системи визиску селян в контексті причин голодомору і теорії тоталітаризму, тобто політичного терору, хоча проблема має власний соціально-економічний аспект. Інноваційним, на мою думку, є дослідження системи повинностей селян, розпочате російськими істориками [5], які стали предметом дисертаційних робіт і в українській історіографії [6].

Враховуючи досягнення сучасної історичної науки, яка активно розробляє соціально-економічну проблематику (колективізацію, політику розкуркулювання, хлібозаготівель), а також спираючись на збірники документів та матеріалів, опублікованих в Україні [7, 8], архіви і періодичну пресу, проаналізовано особливості хлібозаготівель в селянському секторі. Метою даного дослідження є з'ясування специфіки хлібозаготівель селянами-одноосібниками, виявлення їх питомої ваги в заготівлі зернової продукції в Україні (кінець 20-х – поч. 30-х рр.). Об'єктом є господарства селян-одноосібників в УСРР на початку 30-х рр. XX ст. Предметом дослідження – особливості проведення хлібозаготівельних кампаній селянами-одноосібниками в УСРР.

Колективізація сільського господарства змінила соціально-економічну структуру зерновиробництва в Україні. Якщо у 1929 р. селянський сектор збирав 16,5 млн. т зернових культур, то у 1933 р. 2,7 млн. т [2, 449]. Основним виробником хліба стали колгоспи, які у 1933 р. "намолотили" 16,9 млн. т, а напередодні масової колективізації лише 0,6 млн. т [2, 449]. Відбулася зміна зерновиробників, але залишалися сталими обсяги валового збору основних культур, їхня пересічна врожайність. Нестабільністю вирізнялися лише темпи та обсяги хлібозаготівель, а вірніше примусового вилучення хліба. Питома вага вилучення зерна до його валового збору в одноосібному секторі у 1931 та 1933 роках становила 32-33%, але третина від 5 млн. т у 1931 р. і 2,7 млн. т у 1933 р., враховуючи високий рівень внутрішнього споживання зернових, деструктивно вплинули на селянські господарства. Вражає відсоток вилучення хліба у 1932 р. – 72,7% його валового збору, що є доказом соціальної катастрофи, яка зруйнувала економіку селянського двору.

Три хлібозаготівельні кампанії тривали з липня 1931 до лютого 1934 р., за винятком весняної сівби у березні і на початку червня 1932 р. та квітня – травня 1933 р., тобто чотирьох – шести місяців. Протягом другої половини 1931 р., незважаючи на репресивні методи, Україна не виконала річного плану заготівель зернових, хоча мали їх завершити у січні 1932 р., тому політбюро ЦК КП(б)У оголосило "лютий місяць ударним місяцем закінчення хлібозаготівель" [9, 113]. Наприкінці січня одноосібні господарства Володарського району Київщини виконали 51% річного завдання [9, 114]. На Херсонщині

"контрактанти", тобто селяни-одноосібники виконали 68% річного плану станом на 1 березня 1932 р., а на Вінниччині його не завершила абсолютна більшість районів [8, 80]. Судячи з доповіді Укрколгоспцентру про виконання плану хлібозаготівель з врожаю 1931 р., "одноосібник-контрактант повинен був здавати з гектара 8 ц, здав 7,2, колгоспи з гектара повинні були здати 5-6 ц, фактичного здавали 5,2 ц" [7, 392]. Річний план з врожаю 1931 р. Україна не виконала, тому що 510 млн. пудів хлібозаготівель виявилося для неї нереальним завданням [8, 197].

Перша хлібозаготівельна хвиля, яка тривала з липня 1931 р. до ранньої весни 1932 р., виявила безперспективність карально-репресивної системи масового вилучення зерна в одноосібному секторі. Саме тоді почали застосовувати так звані "червоні токи", тобто позбавлення селянського господарства зернового клину, його зарахування до плану хлібозаготівель, "загорожувальні загони" – обмеження перевезень невеликої кількості хліба-насіння, масово "доводити тверде завдання по м'ясозаготівлі" до двору, впроваджувати грошові та подекуди натуральні штрафи, продаж майна та житла за невиконання "твердих завдань" селянами-одноосібниками. До хлібозаготівель зараховували насіння, особливо під час весняної сівби, а також набула поширення практика примусового вилучення зерна в одноосібників для формування насіннєвого фонду колгоспів. Ці факти були викладені не лише в листах селян і доповідних записках органів ДПУ УСРР. Про них писали голова ВУЦВКу Г.І. Петровський [8, 197 – 198] та голова РНК УСРР В.Я. Чубар [8, 200 – 202] 10 червня 1932 р., звертаючись до В. Молотова і Й. Сталіна. Зазначу, що саме Г. Петровський запропонував наприкінці лютого 1932 р. звернутися до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням про припинення хлібозаготівель в Україні та проголошення вільної торгівлі [8, 70]. Політбюро ЦК КП(б)У проігнорувало звернення Г. Петровського, відтак на початку червня 1932 р. голод охопив села понад 100 районів УСРР [8, 200].

Друга хвиля хлібозаготівель, яка розпочалася в липні 1932 р. і тривала до квітня 1933 р. включно, вирізнялася застосуванням форм тотального терору проти селян і масових репресій проти селян, а з іншого боку відсутністю зерна для виконання державних завдань. 21 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) встановило загальний обсяг хлібозаготівель для України – 5,8 млн т, у тому числі для одноосібних господарств – 0,9 млн т, а 23 липня затвердило липневий місячний план надходження хліба в СРСР – 60 млн пудів, з них 19,5 млн пудів в Україні [8, 260]. Наприкінці серпня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) вирішило зменшити план для України на 40 млн пудів, але шляхом надання пільг для буряківничих районів, зменшуючи для колгоспів обсягів хлібозаготівель, щоб стимулювати "копку" та вивезення цукрових буряків. Серпневий план хлібозаготівель Вінницька область виконала на 3,4%, Київська – на 2%, Харківська – на 4,5%, а "заготівлі в одноосібному секторі відсутні" [8, 293]. На початку вересня 1932 р. селяни Вінницької області виконали 9,5% місячного плану, а за п'ятиденку вересня від "куркульсько-заможних господарств" надійшло 625 т (8, 313, 314]. 23 жовтня 1932 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич інформував обкоми та райкоми партії про те, що, крім Вінницької, "жодна область не дала якого-небудь помітного посилення хлібозаготівель в одноосібному секторі, разом по Україні одноосібники здали на 20 жовтня лише 13 млн 700 тисяч пудів хліба проти плану в 53 мільйони пудів" [8, 350]. Незважаючи на жорсткі репресії, особливо застосування закону від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності [7, 499], селянські господарства спромоглися виконати лише чверть річного завдання хлібозаготівель.

11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав постанову "Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі" та відповідну інструкцію. За невиконання плану селян виводили із складу сільрад, тобто вони ставали абсолютно безправними і декласованими елементами суспільства. Одноосібні господарства розподілили на чотири категорії: 1) "злісно ухиляються від виконання планів хлібоздавання та саботують хлібозаготівлі", 2) "злісно не виконують плану хлібозаготівель" і "продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку", 3) "не тільки злісно ухиляються від виконання планів хлібозаготівель, але й проводять пряму підривну роботу проти хлібозаготівель", 4) ті, у яких "виявлено закопаний в ямах хліб" [7, 545, 546]. До них застосовували наступні репресивні заходи: термінове стягнення хліба за контрактами з одночасним притягненням до судової відповідальності; штраф розмірами ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб); позбавлення їх земельних наділів і садибної землі; виселення поза межі району та області; суворі судові репресії. Судові справи розглядалися протягом 5-8 днів безпосередньо по селах на виїзних сесіях нарсудів. Сільради стягували грошові штрафи, сільгоспподаток, самообкладання, вимагали повернення кредиту. 20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР запровадив систему натуральних штрафів в межах 15-місячної норми м'ясоздавання [7, 549], а 21 листопада одноразовий податок на одноосібні господарства, збільшуючи його у 2 рази для тих, що "злісно не виконують державних заготівель" [7, 549, 550]. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про заходи з посилення хлібозаготівель", яка доповнювала інструкції РНК УСРР від 11 листопада 1932р. Згідно партійної постанови натуральні штрафи як додаткове завдання м'ясозаготівель в межах 15-ти місячної норми не звільняло селянина від хлібозаготівельного завдання. Виконання селянином плану хлібозаготівель до двору означало скасування натурального штрафу, але з дозволу райвиконкому. Практикували, особливо на Поліссі, застосування натурального штрафу в межах річного обсягу здавання картоплі [8, 393, 394]. До репресивних заходів належали так звані "чорні дошки", тобто позбавлення продовольчих та промислових товарів цілих сіл, яке відбувалося згідно постанов партійно-радянських органів. На початку грудня 1932 р. натуральні штрафи було застосовано проти 5631 одноосібного господарства, а в рішеннях районних судів з'явилися соціальні групи селян – "твердоздавців", "контрактантів", "куркулів", "заможних середняків" [8, 445, 447].

Адміністративні та карально-репресивні заходи, застосовані проти одноосібників-"твердоздавців", тобто тих господарств, яких "обклали" шляхом експертного обстеження економічних можливостей, а також селян-"контрактантів", з якими уклали угоду на виконання державного плану, не досягли належної

ефективності. Селяни столичної Харківської області виконали лише 45,3% річного плану хлібозаготівель, а колгоспи – 90,8% [8, 584], отже колгоспи виявилися зручною організаційною формою масового вилучення зернових, ніж одноосібники, що зайвий раз вказує на мету і завдання здійснення суцільної колективізації. Лютий – березень 1933 р., як і весняна сівба 1932 р., виявили відсутність насіннєвих резервів, позаяк якісне зерно було забрано до хлібозаготівель. Так, станом на 20 лютого 1933 р. Харківська область мала 35,6% обсягу насіння необхідного для сівби [7, 610]. 5 лютого 1933 р. була опублікована доповідь С.В. Косіора про підсумки хлібозаготівель, яку він виголосив на пленумі ЦК ВКП(б) 24 січня. Початковий план хлібозаготівель з врожаю 1932 р. – 356 млн. пудів, зменшуваний тричі, що становили 138 млн. пудів, виконали в обсязі 255 млн., а з врожаю 1931 р. заготовили 440 млн. пудів [8, 642, 643].

Завдання третьої хвилі хлібозаготівель визначив союзний уряд постановою від 21 січня 1933 р. Зокрема, Україна мала дати 256 млн пудів основних зернових культур, з них одноосібники 24 млн. пудів]8, 607]. Валовий збір зернових у 1933 р. становив 22,2 млн. т, що майже на 10 млн. т більше від попереднього року [2, 449]. Темпи виконання хлібозаготівель в одноосібному секторі були повільними, але неухильно зростали: 11 серпня вони виконали 7% [10], а 17 серпня 18% річного завдання [11]. Найвищою активністю вирізнялися селяни Київської, Дніпропетровської, Одеської областей та АМСРР – 43,5% [11]. Протягом місяця динаміка хлібозаготівель суттєво змінилася, тому що одноосібники на середину вересня виконали 70% річного плану хлібозаготівель [12], тобто досягли рекордних показників, порівняно з 1931 та особливо 1932 р. До них продовжували застосовувати репресії (м'ясоподаток, натурштраф, позбавлення корів і житла тощо). Так, Бабанська сільрада Київської області використала "тверде завдання" до селян, а Клинцівська сільрада Зінов'євського району Одеської області "оштрафування одноосібних господарств" за невиконання "контрактаційних зобов'язань та самозобов'язань по хлібозаготівлі" [7, 638, 639]. Діяли "чорні дошки" та інші форми і методи репресій проти селян, але вони не вирішували проблеми заготівель, яка залежала від реального валового збору та обсягів вилучення. 6 жовтня 1933 р. селянський сектор виконав 83% річного плану хлібозаготівель [13]. "Твердоздавці" виконали на середину грудня 1933 р. 40% річного завдання [14].

Восени 1932 р. було колективізовано 74,4% селянських господарств, 86,9% орної землі та 80,3% посівної площі, а 24191 колгосп став основним виробником зернової продукції – 76,7%, а одноосібники – 12% [7, 636]. Фактично одноосібні господарства зосереджувалися в північних та центральних районах України, які не були зерновими. Питома вага одноосібного сектора в сільськогосподарському виробництві зменшувалася, а державні планові завдання зростали. Селянські господарства не мали фінансової підтримки з боку держави, але були джерелом для наповнення її бюджету. Хлібозаготівлі виявилися організаційною формою державної повинності для селян-одноосібників, виконання якої відбувалося за класовим принципом, відтак з'явилися категорії "твердоздавців", "контрактантів", "індивідуалів", "одноосібників". Вони розраховували винятково на власне господарство, не маючи підтримки від колгоспів та радгоспів, а почасти ставали "насіннєвими донорами" усуспільненого сектору. Малодослідженими залишаються форми та методи хлібозаготівель в селянських господарствах районів та областей, тобто регіональний та особливо національний аспект.

1. *Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 – 1929 роках (історико-економічний аспект): Автореферат дис… канд. іст. наук. – К., 1992.*
2. *Голод в 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.*
3. *Селянство і Радянська влада у 1928 – 1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореферат дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.*
4. *Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореферат дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000.*
5. *Безнин М.А., Димони Т.М. Повинности российских колхозников в 1930 – 1960-е годы // Отечественная история. – 2002. – № 2.*
6. *Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928 – 1933 рр.): Автореферат дис… канд. іст. наук. – Черкаси, 2006.*
7. *Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів / 2-е вид., стереотипне. – К., 1993.*
8. *Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007.*
9. *Голодомор 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.*
10. *Виконання річного плану хлібозаготовки на 11 серпня // Вісті ВУЦВКу. – 1933. – 14 серпня.*
11. *Перебіг хлібопоставки // Вісті ВУЦВКу. – 1933. – 17 серпня.*
12. *Перебіг хлібоздачі на Україні // Вісті ВУЦВКу. – 1933. – 12 вересня.*
13. *Перебіг хлібоздачі на 6 жовтня (за даними Уповкомзагот РНК) // Вісті ВУЦВКу. – 1933. – 11 жовтня.*
14. *Перебіг хлібоздачі по Україні (Станом на 15 грудня 1933 р.) // Вісті ВУЦВКу. – 1933. – 18 грудня.*

О.В. Десятніков

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ "ВСЕРОБІТЗЕМЛІС" ПО ЗАХИСТУ ПРАВ НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ У ПЕРІОД НЕПУ

Реформування аграрного сектору економіки України вимагає належної уваги до забезпечення прав трудівників села. Важлива роль у цьому має належати професійним спілкам. Проте, на сьогодні вони охоплюють досить незначну кількість сільськогосподарські робітників. Це зумовлюється і специфікою праці у сільському господарстві, і недостатнім розвитком галузевих організацій. Остання риса не в останню чергу зумовлена тим, що сучасні профспілки є у багатьох відношеннях наступниками профспілок радянської доби, успадкувавши, окрім їхнього досвіду, й багато недоліків. Щоб їх подолати, необхідно визначити основи діяльності радянських профспілок. Доба НЕПу, що характеризувалася запровадженням ринкових засад господарювання,

супроводжувалася також лібералізацією діяльності громадських об'єднань, зокрема професійних спілок. У цей період налагоджувалася їхня робота у нових економічних умовах, що поєднує його із сучасністю. Отже, звернення до досвіду цього історичного періоду має не лише суто науковий інтерес, але й практичне значення. Метою цієї статті є вивчення умов створення спілки Всеробітземліс та її діяльності по захисту найманих сільськогосподарських робітників у 20-ті роки XX ст. Об'єкт дослідження – сільське господарство України у зазначений період, предметом виступає професійна спілка Всеробітземліс.

Попри досить широке коло праць, присвячених темі найманої праці у сільському господарстві України у добу НЕПу [1], діяльності професійної спілки "Всеробітземліс" досить мало. Цінну інформацію з проблеми несуть різнопланові публікації друкованого органу спілки – "Сільсько-господарський пролетар". Проте, на наш погляд, видання мало насамперед інформаційний характер, і, у певній мірі, пропагандистський. Тим не менш, усі наступні дослідники профспілкового руху на селі у 20-ті роки XX ст. спиралися на його публікації. Справді об'єктивне вивчення проблем, пов'язаних із роботою "Всеробітземлісу" із сільськогосподарськими наймитами, розпочалося із 1990-х років. Насамперед слід відзначити ґрунтовну монографію С.Р. Ляха, у якій автор на нових методологічних принципах торкається практично усіх аспектів теми найманої праці на селі доби НЕПу [2]. Над розробкою теми працювали також В.А. Кондрашов [3], В.І. Марочко [4], О.М. Мовчан [5].

Профспілковий рух в Україні після остаточного утвердження радянської влади опинився під контролем з боку ЦК РКП(б). У травні 1920 р. за ініціативи працівників центрального апарату "Всеросійської спілки робітників землі і лісу" ("Всеробітземліс") утворено південний, тобто український, ЦК спілки із губернськими відділами. У повітах республіки профспілкові комітети створено у 1921 р., низові ж секретаріати створити повсюдно до кінця 1920-х років так і не вдалося [5, 157].

У боротьбі за диктатуру пролетаріату радянській владі потрібні були на селі вірні союзники і помічники. Такими могли бути наймити, об'єднані у профспілку та комнезами. До видання "Тимчасових правил про умови застосування підсобної найманої праці в селянських господарствах трудового типу" (квітень 1925 р.) робота по регулюванню найманої праці на селі велась майже виключно через профспілку "Всеробітземліс" [6, 1]. У партійних колах щодо неї не без підстав існувало переконання, що ця профспілка швидше паперова, ніж реальна. Підставою для такого переконання слугувало те, що її діяльність розвивалась надзвичайно слабо. У свою чергу, слабкість "Всеробітземлісу" у ЦК пояснювали головним чином відсутністю в ньому активних комуністів та недостатньо уважним ставленням до нього партійних органів [7, 38]. Таке розуміння проблем профспілки ще більше ці проблеми поглиблювало й відділяло від неї селян. "В очах рядової спілкової маси надто міцно вкоренився погляд, що голову не обирають, а призначають вищі відповідальні органи", – констатувалося на сторінках "Сільсько-господарського пролетаря" [8, 7]. Отже, відсутність у низових секретаріатах наймитів, вихідців з села, призводила до того, що ці осередки не користувалися авторитетом серед їхніх членів [5, 159].

Важливу роль у захисті трудових прав наймитів покладалися Веробітземлісом на обов'язковість укладання трудової угоди між ними та наймачами. Це мало б уможливити дотримання останніми передбачених законодавством тривалості робочого дня, умов праці, харчування, надання відпусток тощо. За участю "Всеробітземлісу", НКП, РСІ та радянських органів було розгорнуто кампанію, направлену на обов'язкове укладання трудових угод із обов'язковим дотриманням законодавчих норм. Проте юридичні перепони виклик?ли невдоволення не лише серед заможних селян, позбавлених можливості відкрито розширяти своє господарство, та серед середняків, але й серед сільської бідноти, позбавленої можливості знайти застосування для своєї праці [9, 14]. Тому ігнорування вимоги укладання трудової угоди стало буденним явищем. Так, у 1927 р. їх уклали лише 58,5% наймитів, у 1928 р. – 70,7% [10, 258], а із загальної кількості сільрад реєстрували трудові угоди у 1927 р. 75,6% і 84,3% у 1928 р. [11, 27].

Ситуація, що склалася, стала предметом обговорення на II Пленумі Всеукраїнського центрального правління "Всеробітземлісу". У дебатах по виступу голови президії вказувалося на те, що в умовах переважання найму робітників так званими трудовими господарствами нове законодавство ставило перед ними непосильні умови укладення трудової угоди. Результатом цього стало те, що "…на селі дядько дивиться на спілку як на ворога, а батрак ховається від спілки, бо боїться, що його дядько не візьме на роботу, коли він зі спілкою зв'яжеться" [12, 22]. Справді, траплялися випадки, коли опіка спілкою своїх членів наштовхувалася на протидію наймачів. Наприклад, у Мелітопольській окрузі скотопромисловці відмовлялися брати на роботу членів спілки на умовах встановленої нею зарплати, а сама оплата праці скотогонів знизилася [13, 9]. Тому проти укладання трудових угод на встановлених законодавством умовах виступали й самі профспілкові діячі. Так, у дебатах на пленумі висловлювалися навіть категоричні оцінки цієї кампанії: "Зробіть облік, скільки дасть доходу селянину його господарство, й ви побачите, що воно не зможе оплатити наймита по договору. Селянство дивиться на спілку так, що спілка утворює для селянина умову, що не можна виконати" [12, 22].

Нерозуміння селянством функцій профспілки з одного боку, та з другого – формальне її ставлення до своїх обов'язків, викликали невдоволення профспілкою на селі. Зрозумілими бачаться скарги селян: "Ми громадою хочемо найняти такого-то, а союз говорить, повинні такого-то члена союзу, та обов'язковий день відпочинку, восьмигодинний робочий день, ставка союзу та плата за угоду"; "У мене 5 душ дітей, годувати нічим. Хотів одного віддати в наймити. Треба укласти угоду в союзі. Поїхав – не застав. Другий раз – прочекав цілий день. У результаті угода коштує дорожче, ніж сам хлопчина. Хазяїн не хоче тримати. Дома годувати нічим" [14, 16 – 17]. Також невдоволення селян викликала протекціоністська фінансова політика з боку держави по відношенню до спілки, видача різноманітних субсидій, що викликало ситуацію безвідповідальності профробітників у розтраті засобів [15, 35]. Разом із тим, слід зазначити, що нерозуміння селянством роботи профспілки зумовлювалося й низьким освітнім рівнем наймитства – 55% його чисельності

були неписьменними, не кажучи вже про незнання елементарного розуміння суті законодавства, роботи державних органів тощо [10, 258].

Головним недоліком щодо захисту наймитів на селі було те, що сільські ради, незважаючи на поширення їхніх прав, не проводили майже ніякої роботи в цій галузі і обмежувалися лише реєстрацією трудових угод, що робилося механічно, внаслідок чого сільськогосподарським інспекторам праці доводилося розривати зареєстровані угоди як кабальні [16, 259]. Порушення наймачами трудового законодавства часто не зустрічало достатнього опору з боку низових профорганів та органів влади на селі [17, 118]. У низових органах "Всеробітземлісу" Сумської округи спостерігалося навіть замовчування нового закону про найом і велася попередня договірна практика, в той час як окрвідділу не чинив необхідної протидії [18, 38].

Наслідком помилок у роботі "Всеробітземлісу" серед сільськогосподарських наймитів стало те, що чисельність організації зростала вкрай повільно. Так, на 1920 р. чисельність членів профспілки складала 50 тис. чол., а у 1929 р. досягла 190 тис. чол., що складало приблизно 20% від загальної кількості зареєстрований наймитів [2, 101, 104].

Між тим, попри негативні моменти у роботі, "Всеробітземлісу" вдалося провести ряд заходів, направлених дотримання наймачами норм трудового законодавства. Так, за підтримки спілки наймачі змушені були збільшити з 1925 р. по 1929 р. заробітну плату пересічно на 25 крб. [19, 75; 20, 19]. Як вказувалося вище, поступово збільшувалася кількість осіб, що підписували трудові угоди. Значно активізувалася допомога безробітним сільським пролетарям шляхом регулювання ринку праці у місцях їхнього накопичення У 1927 р. видано закон про умови праці пастухів, а після видання закону про критерії визначення куркульських господарств (1929 р.) спілка розгорнула активну кампанію, направлену на боротьбу із "куркульською експлуатацією", яка полягала у контролі над умовами праці робітників у господарствах "куркульського типу". Після прийняття закону про обов'язкове страхування наймитів (1928 р.), профспілка домоглася того, що близько 60% сільськогосподарських робітників, що працювали за наймом у одноособових селянських господарствах, уклали страхові угоди [5, 173 – 176].

Разом із тим, активізація діяльності "Всеробітземлісу", що мала безперечні позитивні результати у справі покращення умов праці наймитів, зумовлювалася насамперед новими настановами партії. Саме із другої половини 1920-х років радянська влада вже чітко стала на шлях поступової боротьби із капіталістичними елементами на селі, тобто із заможним селянством, і утвердження натомість соціалістичного способу господарювання. Виконавцем політики боротьби із "куркулями", які не могли вести ефективне господарство без застосування найманої праці, стала спілка "Всеробітземліс". Так, формою натиску на заможне селянство стала організація спілкою страйків наймитів, що працювали у "куркульських" господарствах [21, 67].

Слід зазначити, що, попри активізацію діяльності "Всеробітземлісу", негативних моментів у її роботі не поменшало. Також слід підкреслити, що до кінця 1920-х рр. профспілці так і не вдалося повністю втілити у життя прагнення держави захистити права найманих сільськогосподарських робітників, а посилення партійного контролю й керівництва не сприяли популярності організації серед селянства.

1. *Батрачество и пастушество в СССР. – М., 1929; Отход на заработки сельского населения Украины в 1925-26 году. – Х., 1928; Плешков П. Наёмный труд в крестьянском хозяйстве. – М.-Л., 1928; Наёмный труд в сельском хозяйстве: Статистико-экономический сборник. – М., 1926; Овсянников В. Нормирование заработной платы работников земли и леса // Наёмный труд в сельском хозяйстве. – М., 1926.*
2. *Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. – К., 1990.*
3. *Кондратов В.А. Створення та діяльність профспілки сільськогосподарських робітників України (1920-1933 рр.). – 90 років виникнення масового профспілкового руху в Україні. – К., 1996.*
4. *Марочко В.І. Селянська кооперація і профспілки: Проблема захисту соціальних прав товаровиробників // Профспілки України. – 1996. – №3-4.*
5. *Мовчан О.М. Професійні спілки сільськогосподарських робітників України у перше десятиліття радянської влади // Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1929 рр.). – К., 2000.*
6. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 3559.*
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1080.*
8. *Касило. Про профспілкову роботу на селі // Сільсько-господарський пролетар. – 1925. – №3-4.*
9. *ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 5729.*
10. *ЦДАВОВУ. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3394.*
11. *ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 455 (1925 р.).*
12. *ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 21 (1927 р.).*
13. *Левіков К. Як у нас живуть наймити-скотогони // Сільсько-господарський пролетар. – 1926. – №7-8.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2118.*
15. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2117.*
16. *ЦДАВОВУ. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 3394.*
17. *ЦДАВОВУ. – Ф. 2841. – Оп. 1. – Спр. 99 (1929 р.).*
18. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2218.*
19. *ЦДАВОВУ. – Ф. 2623. – Оп. 1. – Спр. 4274.*
20. *ЦДАВОВУ. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 8400.*
21. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2751.*

Н.М. Жулканич

ЕВОЛЮЦІЯ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ РИНКОВИХ УМОВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Ще задовго до початку руйнування командно-адміністративної системи її економічна складова не забезпечувала нормальний розвиток народного господарства. Це проявлялось в системному розбалансуванні товарно-грошових відносин, регіональних диспропорціях та наростанням неефективного розподілу. Навіть звичайні, повсякденні товари ставали несподівано дефіцитом або й взагалі недоступними на певний період. Ще більш разючих диспропорцій зазнавала промисловість, банківська система, сільське господарство. Спочатку ці системні збої керівна верхівка СРСР подавала як упущення окремих високоповажних партійно-господарських керівників, згодом – як недостатню роботу окремих міністерств чи відомств, ще пізніше – недосконалістю системи планування та міжгалузевого розподілу. Однак кризові

явища наростали, а їх глибинні причини змушували до пошуку більш радикальних рішень, здатних виправити ситуацію. У повній мірі неспроможність адміністративної системи управляти народним господарством проявилась у сільському господарстві.

Вищезазначеним питанням присвячені наукові студії В. Андрійчука, М. Зубця, О. Каденюка М. Лендєла, П. Саблука, В. Юрчишина [1]. Дослідженя порушених проблем займалися переважно економісти – аграрники. Аналіз і оцінка певної кількості економічних та політико-економічних розвідок з проблематики трансформації аграрної економіки дозволяє стверджувати, що більшість прогнозів та очікуваних сценаріїв розвитку ситуації на пострадянському просторі виявились невиправданими. З іншого боку, аграрні реформи в країнах Центрально-Східної Європи є достатньо обґрунтованими, і можна стверджувати про певні досягнення очікуваного ними результату.

Мета цієї публікації – охарактеризувати процес еволюції аграрних відносин в Україні в період переходу на ринкові засади господарювання. Об'єктом дослідження є аграрні відносини в період становлення ринкових умов господарювання. Предмет – еволюція аграрних відносин в зазначний період.

Перші спроби економічного реформування було зроблено в умовах досить жорсткого панування адміністративно-командної системи в країні. Так, відомими є економічні зміни періоду "хрущовської відлиги" та "косигінської децентралізації" в СРСР, пошуки власного шляху розвитку економіки в Югославії, Угорщині, Польщі. Не всі вони завершились так, як передбачали їх творці і ідеологи, однак саме такі спроби, значною мірою, розхитали монопольну парадигму "переваги суспільної власності та планової економіки", створили передумови для поступового визнання необхідності утвердження ринкових механізмів ще в рамках минулої господарської системи. Адже спроби запровадження у сільському господарстві внутрішньогосподарського госпрозрахунку, колективного підряду, оренди, кооперативних відносин, що відбувались майже у всіх соціалістичних країнах Європи в 70 – 90-х роках, свідчили про певну адаптацію ринкових ідей щодо адміністративно-господарської системи. Зрештою, спроба формування вітчизняного агропромислового комплексу та Продовольча програма СРСР були реальними, проте невдалими, спробами економічної модернізації сільського господарства. В країні виникали все нові проблеми, суперечності та кризові явища, які свідчили про глибокі суспільні дисбаланси. Навіть звичайні побутові чи первинні життєві проблеми набували такого загострення, що їх замовчування або ігнорування були неможливими. З іншого боку, інформаційний прорив у другій половині XX століття вже унеможливлював закритість суспільства. Об'єктивно і невпинно наростали передумови майбутніх економічних змін.

Однак економічні зміни, як цього хотіли партійні керівники, не були самодостатньою метою майбутніх зрушень. Наростали передумови більш масштабних перетворень, які отримали в подальшому визначення "системної трансформації". Якщо розглядати основну складову системної трансформації – економічну реформу, то в середовищі дослідників до сьогодні триває дискусія щодо її дефініції.

Політичні та економічні перетворення в колишніх соціалістичних країнах, є значно глибшими за суттю та змістом ніж формальні реформи. Адже мова йде про перетворення, які докорінно змінюють підвалини політичного та економічного устрою. З іншого боку, правове обґрунтування реформ інколи суттєво запізнюється в часі від початкових заходів. Тому видається коректним використання терміну "радикальна реформа", "радикальна економічна реформа". Хоча, можливо, чеське визначення власних перетворень як "оксамитової революції" наводить на думку, що в майбутньому процеси, які відбулись у країнах Центрально-Східної Європи, будуть названі революційними. Адже, по суті, ми спостерігаємо унікальну економічну революцію. Трансформаційні зміни у постсоціалістичних країнах підтримує чимало зарубіжних економістів, зокрема відомий японський економіст Ц. Моріта, який називає трансформацію "ринковою революцією" [2, 16].

До початку економічних перетворень особлива увага приділялася очікуваним цілям реформ та обґрунтуванню механізмів змін. Однак мало дослідженими залишались питання стратегічної мети перетворень, їх місця в суспільному розвитку, взаємозв'язку із навколишнім світом. Нині можна сміливо стверджувати, з чим погоджується більшість науковців та практиків, що до початку політичних та економічних перетворень у постсоціалістичних країнах їх глибина та масштабність представниками владних та управлінських структур практично не усвідомлювались. Здавалось, що не діюча система само знищиться, а нові відносини розвинуться за законами демократії та вільного ринку. В той же час абсолютно помилково вважалось, що економічно розвинуті країни є своєрідним "еталоном" економічних відносин, а збудована у них аграрна виробнича система є цілісною, дієвою та вартою запозичення.

Однак, незаперечним є те, що будь-які економічні реформи, успішні або неуспішні, залишають помітний слід в історії, економічній науці, суспільній свідомості та економічній практиці. А епоха, в яку розпочалась економічна реформа, структурні перетворення на селі, відзначається значним динамізмом та глибокими глобальними процесами.

Особливо гостро постає питання реформування економічних відносин. Адже ці відносини, в сучасному ринковому світі, регламентується певними об'єктивними законами. Нехтування цими законами спричиняє до прямих економічних втрат, господарських та зовнішньоекономічних дисбалансів, відставання в соціально-економічному розвитку. Жодна національна економіка світу не може бути достатньою мірою самоізольованою. Навіть США, визнаний лідер світового економічного господарства, змушені були відмовитись від концепції "ізоляціонізму" напередодні першої світової війни. Економічні закони, господарський обіг, взаємозв'язок по лінії "виробник-споживач" змушує світову господарську систему співпрацювати. А співпраця вимагає певного взаємного пристосування принципів та засад економічних відносин і життя.

Таким чином ми можемо вважати доведеною об'єктивну необхідність постійного реформування і вдосконалення суспільних відносин, економічних зокрема. Можна погодитись з групою польських

дослідників, які вважають, що реформа – це ґрунтовна зміна існуючої ситуації в певній ділянці суспільного життя, суспільно-економічних відносин або організації, що має на меті покращення або вдосконалення цієї ситуації, що здійснюється на плановій основі та легальним способом" [3, 222]. Однак визначити, які форми та напрямки прийматиме реформування надзвичайно важко.

За логікою трансформаційних тенденцій, які на зламі тисячоліть охопили країни Центральної та Східної Європи, командно-адміністративна система як в економіці так і у сфері інших суспільних відносин показала свою повну неспроможність та недієздатність. Найважливішу роль в усвідомленні цього відіграв доволі добре досліджений в радянській історіографії людський фактор. В силу ідеологічних обмежень дослідники не могли об'єктивно і правдиво висвітлювати разючу і все зростаючу невідповідність між реаліями життя та потребами громадян. Почасти тут винна й сама радянська система, що обмежувала потік правдивої інформації про життя в інших країнах, та формувала з допомогою пропаганди тотальну заідеологізованість суспільства. Оскільки, населення країни сприймало оточуюче середовище через призму встановлених високих ідеалів, його очікування, як від соціалізму так і від капіталізму, виявились явно завищеними [4, 56]. Біполярне сприйняття (наше – добре, західне – погане), нав'язуване комуністичною пропагандою, виявилось неприйнятним для більшості громадян, зокрема, для формування особи в прикордонних регіонах. А відсутність реальної інформації, підсилене пропагандистськими зусиллями західних держав, сприйняте через призму очікування соціально захищеного життя, формували ще більш викривлену, віддалену від реалій картину. Прагнення змін посилювались мотивацією мати "щастя і достаток зараз, вже і в повному обсягу".

Очевидно, що економічні та інші суспільні перетворення в кожній з країн Центрально-Східної Європи мають свої особливості та перебіг. Це обумовлено багатьма чинниками внутрішнього і зовнішнього характеру. Тому національні особливості, як свідчать наукові дослідження, а разом з тим й регіональні особливості здійснення реформ є закономірністю трансформаційного процесу. Але якщо абстрагуватись від національних та історичних особливостей, то перехід господарської системи на нові засади функціонування включає у себе щонайменше такі елементи, як: лібералізація цін, зовнішньої торгівлі і внутрішнього економічного життя, приватизація та зменшення державного втручання в економіку.

Україна здійснила спробу віднайти відмінний від інших, свій, "третій шлях", що передбачав повільне реформування, яке б дозволило поєднати "переваги і здобутки" соціалізму з реальними постулатами і принципами ринкової економіки. Можливо, частково це нагадувало косигінські спроби модернізації економіки, та невдалі, але такі пам'ятні, особливо в Карпатському регіоні, спроби вдосконалення економіки на основі елементів ринкових відносин в Чехословаччині (1968 р.) та Угорщині (1956 р., 1984 – 88 рр.).

Проте, в рамках практично-прикладної наукової дискусії, вчений Фрідріх фон Гаєк на основі глибокого аналізу рушійних сил соціального та економічного розвитку, дослідження макроекономічних параметрів господарських систем капіталізму і соціалізму довів – "немає жодного третього шляху" [5, 215]. Спроби пошуку власного, "третього шляху", з огляду на можливі негативні наслідки радикальної реформи, є глибоко помилковими.

Серед усіх проблем системної трансформації одним з найбільш складних і багатокомпонентних є аграрна реформа. Аграрні реформи, в історичному аспекті, завжди були складним і соціально значущим питанням у Європі. Це чудово усвідомлюють мешканці Карпатського регіону, чимало з яких, за історичними джерелами та з власного досвіду мають певне уявлення про аграрні перетворення як довоєнного так і повоєнного періодів. Жителям цього регіону, лише впродовж незначного періоду XIX ст., довелось пережити спроби впровадження різних проектів та варіантів аграрної реформи і модернізації аграрних відносин, що їх не зазнав жоден інший регіон України. Як правило, усі ці реформи і перетворення були пов'язані з аграрною політикою певної держави, в складі якої перебувала та чи інша місцевість Карпатського регіону.

Справді, аграрне питання є одним із найболючіших в державних системах країн Центрально-Східної Європи. Вирішенню аграрних проблем країни Європи приділяють значну увагу з кінця XIX ст., а різноманітні реформи на селі здійснювались ще на початку століття [6, 9]. Досить пригадати найбільш відомі в європейському вимірі реформи: російську "столипінську", реформу в Румунії у 1864 р., Угорщині – 1911 р., Чехословаччині – 1918 р., Польщі – 1918 – 1939 рр. У Карпатському регіоні цей перелік є набагато більшим. Отже, кожна реформа має на меті сформувати певну систему аграрних відносин, яку можна назвати моделлю сільського господарства.

Більшість теоретиків схиляються до думки, що найважливішими завданнями аграрної реформи в постсоціалістичних країнах повинні бути:

- структурна перебудова сільського господарства, приватизація землі і реорганізація галузі;
- створення ринкової інфраструктури, приватизація і реструктуризація партнерів по АПК, лібералізація ринку;
- формування нової державної аграрної політики [7, 161].

Поділ цих завдань на певні групи є досить умовним, оскільки зміни повинні відбуватись практично одночасно. Зволікання зі здійсненням будь-якого кроку реформування не може бути компенсованим успішною реалізацією інших заходів. З іншого боку, ситуація з аграрними перетвореннями є дуже залежною від загальної макроекономічної ситуації в країні, навіть – в регіоні, вона значно детермінується результатами економічної реформи взагалі. Як ми вже відзначали, без економічної стабілізації в країні успішна реалізація аграрної реформи є досить проблематичною.

Як відомо, аграрна політика є складовою економічної політики і має безпосередній вплив на розвиток сільського господарства. Окремі науковці-дослідники до цього визначення додають слова "… та сільських територій". Справді, останніми роками в Європі відбувається значна модернізація економічної

політики стосовно аграрної сфери, що спричинило до ідентифікації двох важливих напрямів господарської політики: спільної сільськогосподарської політики (САР) та Єдиної політики розвитку сільських територій (CRDP).

Відомий чеський економіст М. Сватош зазначає, що "…аграрна політика є частиною господарської та суспільної політики, ядро якої є зосереджено на сільському господарстві, поєднаними з ним галузями народного господарства та частиною жителів села" [8, 59].

Вітчизняні дослідження підтверджують, що аграрна політика має на меті досягнення багатьох наближених (тактичних) та віддалених (стратегічних) цілей, які в сукупності й визначають суть цієї політики.

Так, група європейських країн, проголосили такі базові цілі Спільної аграрної політики (САП):

- Підвищення продуктивності сільського господарства на основі технічного прогресу, раціоналізації виробництва, найповнішого використання виробничих чинників, особливо – робочої сили;
- Забезпечення гідного життєвого рівня сільського населення на основі зростання особистих доходів;
- Стабілізація аграрного ринку;
- Налагодження ефективного забезпечення населення продовольством;
- Забезпечення прийнятних цін для споживачів [9, 81].

Основні напрямки аграрної політики, що забезпечують досягнення певних аграрно-політичних цілей можна згрупувати у певні розділи: створення параметрів і умов, правил та нормативного регулювання; забезпечення державою виконання певних господарських та економічних функцій; вплив на умови та результати господарської діяльності. В узагальненому вигляді аграрну політику можна розглядати як систему заходів та дій держави щодо створення підприємницького середовища у сфері агробізнесу. А оскільки названа сфера є лише великим, щоправда – дуже специфічним, фрагментом загального підприємницького середовища, аграрна політика є дещо відособленою, специфічною, але все ж таки фрагментом загальної економічної політики, особливо в царині концептуальних та базових підходів [10, 114].

В історичному вимірі аграрні відносини в Україні зазнали значних еволюційних трансформацій. На еволюцію аграрних відносин безпосередній вплив має здійснювана аграрна політика. Будучи важливим складовим елементом соціально-економічної політики держави в цілому, вона передбачає наукове обґрунтування стратегії і тактики розвитку аграрних відносин, економічне обґрунтування шляхів розвитку села. В процесі економічних перетворень в державі впродовж десятиліть радянської командно-адміністративної форми господарювання, на селі штучно утвердилися дві форми власності – державна і колективна.

В свою чергу основний характер економічних відносин і суперечностей в аграрному секторі відображає саме розподіл землі., як головного засобу виробництва в сільському господарстві між класами, соціальними групами, громадянами, а також, яким шляхом земля розподілена: на правах приватної власності, оренди, тимчасового або довічного користування.

Ретроспективний аналіз перетворень в аграрному секторі регіону вичленовує певні етапи: насильницька колективізація і утвердження колгоспно-радгоспної системи у післявоєнні роки, яка виявилася вкрай не ефективною, оскільки безпосередній виробник був відчужений від землі, практично не приймав участі в управлінні колективним господарством та розподілі виробленого продукту; непродумана політика перетворення колгоспів у радгоспи (60 – 70 рр. минулого сторіччя), яка шляхом одержавлення господарств аграрного сектора ще глибше деформувала економічні відносини між державою та окремими господарствами, між господарствами і селянами; спроби зміни адміністративної форми управління сільським господарством (створення районних агропромислових об'єднань на початку 80-х рр.), яка впродовж трьох років себе дискредитувала.

Крім того, недолуга політика бюрократично планово-адміністративного регулювання суспільного виробництва і економічного відтворення; слабке забезпечення фінансової підтримки аграрного виробництва з боку держави, відсутність паритету цін на сільськогосподарську продукцію і промислові товари, недостатнє матеріально-технічне забезпечення агропромислового сектора, суперечність між потребами розвитку продуктивних сил у сільському господарстві та існуючими там формами власності призвели у 80 – 90-х рр. минулого сторіччя до аграрної кризи в сільському господарстві Союзу РСР, в тому числі і в Україні.

Аграрна криза перетворилася на серйозну загальнонаціональну проблему, вона стала системною і стосувалася значної частини населення. Адже в зазначений період в агропромисловому комплексі України було зосереджено понад 50% функціонуючих в народному господарстві основних виробничих фондів, вироблялося майже 50% ВВП, формувалося 70% зведеного бюджету і було зайнято майже 40% працюючого населення [11, 19].

Необхідність реформування аграрного сектора і аграрних відносин в цілому, в радянській Україні була продиктована рядом об'єктивних факторів. На межі 80 – 90-х рр. минулого сторіччя в державі почалися процеси реформування аграрної сфери, в тому числі сільського господарства. Було прийнято ряд законодавчих актів, які стосувалися аграрного виробництва. 18 грудня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Постанову "Про земельну реформу", якою всі землі республіки оголошувалися об'єктом земельної реформи [12, 291 – 292]. У перший рік незалежності України, 30 січня 1992 р. Верховна Рада України прийняла Закон "Про форми власності на землю". Згідно цього Закону в країні вперше поряд з державною власністю на землю запроваджувалися колективна і приватна форми власності на землю При цьому всі форми власності на землю визнавалися рівноправними [12, 110].

На початку 1992 р. (14 лютого) Верховною Радою України був прийнятий Закон України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" [13]. В Законі було задекларовано правові основи для формування на базі колгоспів підприємств колективного типу (КСП) і визнання їх суб'єктами

права власності як юридичної особи. Закон надавав підприємствам право колективної власності на землю, а також право надання земельних ділянок у постійне або тимчасове користування, у тому числі на умовах оренди. Члени підприємств набували право на отримання частки майна при виході з підприємства.

Важливим у формуванні політико-правової бази реформування аграрних відносин мав Закон "Про селянське (фермерське) господарство", прийнятий Верховною Радою України на початку 1992 р. [14], який гарантував право громадян на створення фермерських господарств, їх самостійність і рівність з іншими формами господарювання. У 1993 р. український парламент прийняв доповнений, викладений у новій редакції Закон України "Про внесення змін і доповнень до Закону України "Про селянське (фермерське) господарство" [14, 161 – 172].

В аналізований період, в процесі еволюції аграрних відносин, значна увага була приділена реформуванню земельних відносин. З метою прискорення передачі земель у колективну власність, розв'язання питання власності на землю Президент України видав Указ від 10 листопада 1994 р. "Про невідкладні заходи щодо прискорення земельної реформи у сфері сільськогосподарського виробництва", а 8 серпня 1995 р. Указ Президента "Про порядок паювання земель, переданих у земельну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям". В Указах було викладено механізм здійснення земельної реформи.

До речі, Указом Президента України "Про порядок паювання земель, переданих у колективну власність сільськогосподарським підприємствам і організаціям" передбачено, що створюваний під час передачі земель у колективну власність резервний фонд використовується для передачі у приватну власність, або надання у користування земельних ділянок переважно громадянам, зайнятим у соціальній сфері на селі. Однак, практика здійснення земельної реформи свідчить про недостатню роботу місцевих регіональних органів влади щодо створення відповідного резервного фонду земель і як наслідок працівники соціальної сфери у багатьох селах залишилися без земельних ділянок.

Отже, в Україні прийнято ряд законодавчих актів, спрямованих на прискорення аграрної, в тому числі земельної, реформи. Однак, слід визнати, що за роки незалежності України ще не вдалося до кінця втілити у життя положення названих законодавчих актів. Потребує невідкладної уваги завершення реалізації стратегічної мети аграрної реформи – формування реального власника і дбайливого господаря землі, прискорення соціально-економічної розбудови села, вирішення продовольчої проблеми, виведення аграрного сектора економіки країни на світовий ринок. Разом з тим, важко нині в період занепаду сільського господарства, незавершеності реформ в агропромисловому комплексі об'єктивно оцінити результативність аграрної, і зокрема земельної, реформи. Соціальний результат земельної реформи є незаперечним. Лише за період 2000 – 2005 рр. кількість землекористувачів, громадян України, зросла на 1445 тис. осіб. Станом на кінець 2005 р. у їх розпорядженні знаходилося 14,9 млн. га сільськогосподарських угідь, або 35,8% всіх сільгоспугідь України [15, 152]. Господарствами населення виробляється 59,6% валової продукції сільського господарства [15, 142]. Ще більш контрастними є показники селянського господарювання в областях Українських Карпат. Селянські господарства згаданих областей, які володіють 1881,3 тис. га (12,6% всіх сільгоспугідь України), виробили в 2005 р. валової продукції на суму 6158,1 млн. грн, або 15,7% від всієї сільгосппродукції виробленими господарствами населення країни [16, 203].

Україні, в зазначений період, необхідна була нова аграрна політика, яка б сприяла вирішенню основних завдань, а саме – повного припинення руйнування, поступового відновлення і розбудови соціальної інфраструктури; припинення деградації і поступове зміцнення демографічно-відтворювального потенціалу сіл та інших сільських поселень; прискорення і доведення до логічного завершення аграрних реформувань, передусім в частині земельних і майнових відносин власності; створення передумов для формування на селі реальних власників і господарів, у тому числі середнього рівня при одночасному забезпеченні соціального захисту дрібних і найбідніших власників; створення реальних можливостей для поетапного становлення і утвердження на селі та у всій системі АПК приватного сектора; відкриття простору для прояву потенційних можливостей різних форм господарювання, кооперативних відносин і ринкової інфраструктури [17, 13]. І нині вищевикладені завдання залишаються актуальними. Окрім решти, важливим є також вирішення проблем підвищення надійності продовольчої безпеки країни; підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора економіки України, просування вироблюваної у ньому продукції на світові ринки; підвищення рівня наукового забезпечення розвитку аграрного сектора економіки.

---

1. *Андрійчук В.Г,. Зубець М.В., Юрчишин В.В. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти. – К., 2005; Каденюк О. Аграрна історія України. – Камянець-Подільський, 2005; Лендєл М.А. Аграрне виробництво в Карпатському регіоні: сучасний стан, тенденції, перспективи розвитку: Монографія. – Ужгород, 2006; Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / За ред. П.Т.Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К., 2000; Юрчишин В.В., Шевченко Л.М. До стратегії соціального та економічного розвитку сільського господарства // Агроінком. – 2005. – № 9-10.*
2. *Цунео М. Политэкономия переходного периода: слабость рыночной экономики и наследие старого режима // Трансформация. – 1999. – № 3.*
3. *Slownik obywatelski rolnika. – Warszawa, 1997.*
4. *Романов С.П. Разрушение модели социализма: личность и общество. – М., 2005.*
5. *Klaus V. Ne mam rad katastroficke scenare. – Ostrava, 1991.*
6. *Halamska Maria. Dekolektywizacja rolnictwa w Europie Srodkowej i jej spoleczne konsekwencje. – Warszawa, 1998.*
7. *Agricultural Policies in Transition Economies. – Paris, 1997.*
8. *Svatos, M. a kol. Ekonomika agrarniho sektoru. – Praha, 1995.*
9. *Губені Ю., Сватош М. Основні засади і тенденції розвитку спільної аграрної політики країн ЄС // Економіка України. – 1996.*
10. *Hubeni Y. Influence of the agrarian reform on the formation*

of agribusiness entrepreneurial environment (in Ukrainian end Czech examples). In to: Agrarian prospects – VIII. Collection of papers of international scientific conference CAU, P-I. – Prague, 1999.
11. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т.1 / Редкол: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К., 2000.
12. Посібник по реформуванню сільськогосподарських та переробних підприємств / За ред. П.Т. Саблука, В.Я. Месель-Веселяка. – К., 2000.
13. Закон України "Про колективне сільськогосподарське підприємство" // Відомості Верховної Ради України. 1992. – № 20.
14. Закон України "Про селянське (фермерське) господарство" // Відомості Верховної Ради України. 1992. – № 14.
15. Статистичний щорічник України за 2005 рік. – К., 2006.
16. Сільське господарство України за 2005 р. Статистичний збірник. – К., 2006.
17. Юрчишин В.В., Шевченко Л.М. До стратегії соціального та економічного розвитку сільського господарства // Агроінком. – 2005. – № 9-10.

М. В. Захарченко

ЕЛЕКТРИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА В 20-х роках XX СТ.

Спостерігаючи за сучасним українським селом, складно уявити його без електрики. Проте, як засвідчує історичний досвід, шлях до електрифікації українського села був доволі тернистим та уповільненим. 20-ті роки XX століття позначилися поступовим проникненням у сільський побут досягнень, які мали своє відображення в електрифікації. Актуальність обраної для висвітлення теми зумовлена тим, що електрифікація в сільському побуті практично не вивчена, хоча окремі її аспекти відображено у роботах А.Н. Марзеєва [1], А.П. Єрмака [2], І.В. Рибака [3-4], Ю.А. Стесельбойма [5].

Автор статті ставить за мету дослідити електрифікацію українського села в 20-х рр. Об'єкт вивчення – соціально-побутова сфера українського села, зокрема електрифікація, предмет – енергетичне будівництво.

Електрифікація в сільській місцевості України хоча і розпочалася ще в дореволюційний період, але в той час про масове впровадження електричної енергії в побут сільського населення ніхто не турбувався. Енергопостачанням була охоплена лише незначна кількість будинків тих селян, які жили поруч або працювали на електрифікованих підприємствах – млинах, цукрових заводах.

На 8-му Всеросійському з'їзді Рад (1920 р.), в якому брали участь і представники України, було затверджено план ГОЕЛРО, в якому значне місце відводилося електрифікації УСРР. Пропонувалося побудувати 9 електростанцій, в тому числі Дніпровську ГЕС, а також ряд інших теплових (Штерівську та ін.).

Вечірнє освітлення селянського житла має велике економічне, культурне і навіть гігієнічне значення. Якщо влітку, коли дні довші й селянин після тяжкої праці відразу лягає спати, штучне освітлення житла не відіграє великої ролі, то взимку – це інша справа. Роботи мало, вечоріє рано, як тільки стемніє, всі збираються в хаті. Зимові вечори тягнуться довго і тому питання про продуктивне і корисне використання цих вечорів досить важливе. В такі вечори величезна, багатомільйонна селянська сила могла б бути використана для різноманітних домашніх, господарських чи кустарних робіт. Тільки зимою селянин має можливість зайнятися своїм інтелектуальним розвитком, прочитати або послухати книжку, газету або журнал. Однак і домашня робота і культурний відпочинок вимагають освітлення. Проте електричним освітленням в селі користувалися лише 0,6% середняків і 0,2 % бідняків. В Україні ж відсоток хат, які освітлювались електрикою, становив у цілому 0,4% [1, 97]. Потрібно було докласти значних зусиль для того, щоб електрифікувати українське село.

Першим етапом в електрифікації побуту в сільській місцевості варто вважати період 1919-1924 рр., тобто до створення в УСРР спеціальної організації сільської електрифікації – акціонерного товариства "Електрика". Для цього періоду було характерне підвищення попиту на електроенергію з боку широких мас сільського населення, інтенсивне будівництво потужних електростанцій. В електрифікації сіл активну участь у цей час брали громадські та кооперативні організації.

Для електрифікації села використовували вільні потужності комунальних та районних електростанцій шляхом спорудження трансформаторних підстанцій. Однак у селах, в яких були побудовані такі підстанції чи електростанції, потужності для електрифікації побуту використовувались ще недостатньо. Серед причин можна виділити наступні: по-перше, не кожний селянин міг заплатити 50-75 крб. з двору, щоб мати електрику; по-друге, ще була досить слабко поставлена агітаційно-пропагандистська робота з поширення електрифікації. Тому для пропаганди електрифікації сіл органи радянської влади залучають працівників сільбудів та хат-читалень. Справа в тому, що дехто з селян про електрифікацію читав, багато чув, а достеменно майже ніхто нічого не знав.

В липні 1925 року Всеукраїнська конференція з питань електропостачання сіл і міст в резолюції про сільське господарство постановила: для усунення недоліків у справі електрифікації села і її пришвидшення при окрвиконкомах мають бути організовані "комітети допомоги електрифікації" [6, 35].

При сільбудах організовувалися бюро пропаганди з 3-5 чоловік, які повинні були підготувати реальне проведення електрифікації. Бюро періодично видавало стінгазети, визначало сількорів, які повинні були писати замітки про електрифікацію, оформляло і доповнювало куточки електрифікації. Розділи куточка були пов'язані лише з електрифікацією: електричні станції, світло на селі, мотор на селі, електромолотьба, електрооранка, електрика у ремісника – ось що можна було прочитати про електрифікацію. Бюро досить часто проводило навіть для 2-3 чоловік в сільбуді чи хаті-читальні доповіді й бесіди про електрифікацію. У них головна увага спрямовувалася на переваги електрики. Наприклад, наводилися такі аргументи: скажімо, село за місяць витрачає стільки-то пудів гасу, а це коштує стільки-то, а електрика замість гасу вийде на стільки-то дешевше, або під час молотьби ціпом в снопах залишається 12% зерна, а електрикою лише 3% [6, 36].

Та переконати селянина, для якого навіть 3-4 крб. для купівлі 1,5-2 пудів гасу на рік були великими грішми, було досить складно.

Бюро організовувало також екскурсії на електричні станції, цукроварні, гуральні, лісопилки, млини і навіть в села, де було здійснено електрифікацію.

Розвиток електричного освітлення сіл значною мірою стримувався недостатньою кількість розподільчих мереж. Загальна чисельність господарств у селах, де були побудовані електростанції, складала 343,8 тис., з яких користувалися електроенергією лише 56 тис., тобто тільки 16%. За даними обстеження, яке було проведене в 1928 р. по 248 електростанціях (а всього було 287), встановлено, що загальна довжина мережі низької напруги від цих електростанцій складала 1665 км і до них було приєднано 27 тис. селянських дворів. Це складало в середньому 16 будинків на один кілометр, в той час як норми споживання електроенергії на один двір дозволяли підключити до електромережі до 40-45 дворів на один кілометр [5, 14].

Та навіть при такому нераціональному використанні потужностей електростанцій та електричних мереж варто відзначити їх явну недостатність. Навіть у населених пунктах, які користувалися електроенергією, виходячи з розрахунку підключення 40 дворів на кілометр лінії, потрібно було мати в 5 разів більшу довжину низьковольтних мереж та при середній потребі в 45 вт/на двір, електростанції виробляли в 1,7 раза електроенергії більше, ніж потрібно було всіх житлових приміщень тільки електричним освітленням.

Були й позитивні моменти в електрифікації села. В багатьох селах для освітлення використовували парові млини, олійниці й навіть трактори, які взимку використовувалися як генератори. Акціонерне товариство "Електрика" надавало кредити на 1-4 роки в залежності від обсягу робіт. Це ж саме товариство постачало силові машини, електромашини, дріт і власними технічними силами проводило всі роботи [8, 45].

Електрифікація все ж таки повільно поширювалася по селах. В одному із сіл Черкаської округи у вітряку було встановлено динамо-машину. В Потонському районі на Кременчущині електрифікацію здійснював комітет взаємодопомоги на кошти, отримані від використовування млинів [7, 5].

У селі Савинці, що на Харківщині, була силова машина і жителі замовили у товаристві "Електрика" в кредит динамо-машину, мідь. В селах Клебань Тульчинської округи і Москарів Київської округи для електрифікації використали водяну турбіну. В Кременчуцькій окрузі жителі села Федорівка поставили на своєму млині динамо-машину потужністю 6 кіловатт, а в селах Погреби й Рубльовка збиралися побудувати водяного млина і електрифікувати села [8, 45].

На Маріупольщині було електрифіковано 6 сіл, що викликало велику зацікавленість жителів сусідніх сіл, і в Люксембургському районі колоністи утворили "Товариство друзів електрифікації", в яке невдовзі вступило понад 900 пайщиків [7, 5].

А ось що писав один із дописувачів в газету "Радянське село": "В селі Червона Слобода на Черкащині почалася електрифікація. Адміністрація з млина придбала динамо-машину і вже проведено електрику по всіх громадських установах. Тепер пора й за селянські хати подумати" [9, 5].

В цілому ж по всіх селах України протяжність розподільних мереж ненабагато перевищувала 1% від необхідної, а встановлена потужність всіх сільських електростанцій змогла б покрити тільки 4-5% освітлювальної мережі.

Та все ж таки, незважаючи на певні успіхи в електрифікації села, рівні побутового споживання електроенергії селянами були дуже низькими: 1926/27 рр. – 5,81 млн. кВт/ год., 1927/28 рр. – 6,25 млн. кВт/ год., 1928/29 рр. – 11 млн. кВт/ год., або в середньому біля 0,5 кВт/год. на людину в рік [5, 15]. Звичайно це був дуже низький показник.

Ми торкнулися лише теми освітлення житла, проте електрика була потрібна не лише для цього. Однак електрифікація сфер господарської діяльності селянина відбувалася ще повільнішими темпами. Ні про які електродвигуни в господарстві мова навіть не йшла – їх просто не було. І селянину доводилося покладатися лише на свої руки.

1. *Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. – Х., 1927.*
2. *Ермак А.П. Преобразование культурно-бытового укладу жизни украинского села (1926-1937 рр.) // Становление и развитие социалистического образа жизни в советской деревне. – Воронеж, 1982.*
3. *Рибак І.В. Соціально-побутова інфраструктура українського села 1921-1992 рр. – Кам'янець-Подільський, Абетка, 2002.*
4. *Рибак І.В. Житло доколгоспного села: кількісні та якісні зміни // Український селянин: Зб. наук. праць. – 2005. – Вип. 9.*
5. *Стесельбойм Ю.А. Развитие электрификации быта сельского населения Украинской ССР// Электрификация быта сельского населения (Тезисы докладов Всесоюзной научно-технической конференции). – К., 1968.*
6. *Урін А. Електропропаганда // Селянський будинок. – 1926. – №7-8.*
7. *Електрифікація села // Вісти ВУЦВК. – 1925. – 24 січня.*
8. *Урін А. Кінофікація і електрифікація // Селянський будинок. – 1926. – №2.*
9. *Мусієнко. Дописи з села // Радянське село. – 1925. – 4 січня.*

А.П. Іржавська

ПОЛІТИКА НАЦИСТСЬКОГО ФІЗИЧНОГО ТЕРОРУ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ УКРАЇНИ В 1941 – 1944 РОКАХ

Вступивши в XXI століття, людство мріє про достойне існування в майбутньому і переосмислює ті події, які довелося пережити в минулому. В уроках історії ми шукаємо відповіді на найважливіші, найболючіші питання сьогодення. Пам'ять про події Другої світової війни живе в серцях людей і генетично передається від покоління до покоління. Дослідження даного періоду є актуальним, оскільки саме під час панування нацистського окупаційного режиму та боротьби проти фашизму стала особливо зрозумілою значимість загальнонаціональних, загальнодемократичних та загальнолюдських цінностей, отже, саме тих принципів суспільного життя, які стають пріоритетними на сучасному етапі історичного розвитку людства.

Слід зазначити, що в наш час агресивна сутність фізичного терору не змінилась. Сьогодні, як і під час Другої світової та Великої Вітчизняної війн, терор з притаманними йому внутрішніми закономірностями є джерелом небезпеки. Повернення до подій минулого, критичний аналіз та розвінчання змісту, форм і методів підготовки та практичного застосування нацистського фізичного терору дають можливість глибше зрозуміти причини обезлюднення величезних територій та масового винищення слов'янських народів, а також застерегти людство від повторення подібної катастрофи. На даному етапі розвитку нашого суспільства немає проблеми більш гострішої та актуальнішої, аніж попередження та відвернення війни, оскільки сучасні засоби військового насилля не пощадять ні тих, проти кого вони будуть застосовані, ні тих, хто їх буде застосовувати.

Дана проблема дослідження посідає вагоме місце в історичній літературі і знайшла висвітлення в працях радянських, сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників. На особливу увагу заслуговує науковий доробок відомого українського історика М.В. Коваля, наукові публікації та фундаментальні праці якого присвячені дослідженню трагічних сторінок історії України періоду Другої світової війни. Не менш цінними є наукові праці українських вчених-істориків О.Є. Лисенка, В.В. Стецкевича, В.Ю. Короля, Т.В. Вронської, О.Г. Перехреста, М.Г. Дубик, Г.М. Голиша, які внесли вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки в цілому і, зокрема, у дослідження маловідомих сторінок історії України періоду німецько-фашистської окупації в роки Великої Вітчизняної війни.

Об'єктом дослідження є населення окупованих нацистами територій України під час Другої світової та Великої Вітчизняної війн. Предметом – фізичний терор, спрямований проти українського населення. Метою дослідження є визначення суті політики фізичного терору та характеристика його практичного застосування щодо населення окупованих територій України. До завдань наукової розвідки відносяться висвітлення форм і методів підготовки та практичного застосування фізичного терору, спрямованого на знищення та залякування українського населення.

Особливим об'єктом нацистського фізичного терору в роки війни та окупації стали слов'янські народи, про що свідчать окремі положення генерального плану "Ост", який готувався ще напередодні війни, а також подальші реалії війни. Так, в середині XX століття фашистська навала поставила питання про етнічне та фізичне існування слов'янських народів, особливо представників їх східної гілки, до якої належать і українці.

Німецько-фашистська окупація України тривала протягом трьох років і за цей період принесла її населенню незліченні людські втрати, величезні бідування і страждання, негативно позначилася на розвитку національних культур та морально-психологічному стані. Найдієвішим методом винищення населення України нацисти вважали фізичний терор. Слово "терор" прийшло із латинської мови (terror – страх, жах) – політика залякування, насильства, розправа з політичними противниками [1, 822]. Американські вчені В. Маллісон та С. Маллісон дають загальне поняття: "Терор – це систематичне використання крайнього насилля і погрози насиллям для досягнення публічних або політичних цілей" [2, 21].

Практика нацистського фізичного терору базувалась на відповідній ідеології. В нацистській Німеччині вперше було теоретично обґрунтовано право на державний і недержавний терор як різновиди фізичного терору. Слід зазначити, що державний терор в свою чергу поділяється на судовий і позасудовий. Судовий терор виявляється головним чином у кримінальному переслідуванні політичних противників і масштабах застосування до них смертної кари, що й відбувалося з опонентами нацистського режиму у Німеччині напередодні та під час Другої світової війни.

В роки окупації захоплених українських земель нацистський фізичний терор не мав потреби в підтримці судовим терором, оскільки йому цілком достатньо було тандему з військовим терором. Поняття "терор" уособлює собою акції масового фізичного, психологічного та ідеологічного насильства, що здійснюється суспільно-політичними структурами, які володіють необмеженою владою над соціальним контингентом, котрий знаходиться в полі їх діяльності. Для нацистського терору проти українського населення характерною рисою виступає саме масовість насильства, тобто попадання під його діяння безмежно великої кількості осіб з реальною можливістю поширення цього діяння на ще невизначено велику кількість осіб. Оскільки терор здійснювався суб'єктами з необмеженою владою, тобто німецько-фашистськими окупантами, то ніхто і ніщо не в змозі було зупинити терор над контрольованим ними соціальним контингентом (українським населенням), крім самих суб'єктів терору (нацистів). З огляду на це нацистський фізичний терор був безликий і неперебірливий, він підминав не тільки політичних противників режиму, але й такою ж мірою величезну масу мирного населення, прагнучи в такий спосіб досягти покори з боку всієї маси соціального контингенту.

Нацистська політика фізичного терору на території України мала свої особливості. По-перше, мова йшла про ліквідацію державності та фізичне знищення десятків мільйонів мирного населення. По-друге, злочини щодо українського населення набували міжнародно-правового характеру на відміну від терору по відношенню до громадян Німеччини. По-третє, фізичний терор проти населення України здійснювався не тільки нацистськими каральними органами (СС, гестапо, СД, поліцією і т.п.), а й військами німецької армії. По-четверте, вражає жорстока різноманітність форм і методів, як от: вбивство шляхом непосильної праці, голоду, ліквідації невиліковно хворих людей, як дорослих, так і дітей, обмеження народжуваності, знищення мирного населення та військовополонених в концентраційних таборах, розповсюдження епідемій, спалення цілих сіл разом із їхніми мешканцями та інші. Одним із найпоширеніших методів фізичного терору, який потребує окремого, глибшого вивчення, була система взяття заручників та їх знищення у відповідь на дії партизанських загонів (цей метод з найбільшим розмахом практикувався на території Білорусі та України).

Для того, щоб німецькі колоністи змогли захопити слов'янські простори і оселитися на них згідно програми "життєвого простору", потрібно було перш за все звільнити ці території від корінного населення, яке було досить багаточисельним. Для цього було недостатньо окупувати територію і встановити на ній "новий порядок", і тому застосовувалися спеціальні форми і методи тотального фізичного терору щодо населення окупованих територій, за допомогою яких можна було знищити не десять і не двадцять осіб, а мільйони і до того ж за досить короткий термін.

В результаті німецько-фашистського нападу на Україну і наступної її окупації український народ опинився під загрозою прямого фізичного знищення. Масові розстріли, криваві розправи над мирними жителями, спалення сіл, руйнування міст були основними методами політики і практики фізичного терору щодо українців. "Новий порядок", який вводили гітлерівці на окупованій Україні, був ретельно продуманий заздалегідь системою заходів. З моменту окупації українських територій було видано низку розпоряджень та вказівок про те, як потрібно поводитись завойовникам із завойованим населенням. Так, в одному із наказів Коростишівського гебіткомісара від 10 квітня 1943 р. наголошується: "З метою підвищення пильності попереджую всіх своїх співробітників, що вони повинні вести себе таким чином, щоб населення почувало тверду руку німців, хто з нас цієї твердості створити не може, той не підходить для окупації Сходу. Хто вірить, що з населенням можна поводитись по-хорошому, того вважаю негідним і незнаючим психології українців... Діяти треба так, щоб ми ніколи не були винні в переслідуванні народу. Треба володіти цим мистецтвом" [3, 2].

Окупаційний режим на захоплених радянських територіях здійснювався гестапо, військами СС, Службою безпеки (СД) та військами вермахту. Діяла також допоміжна адміністрація з числа місцевих жителів (бургомістри, старости, поліція). Необхідність керування окупованими територіями України вимагала великого і розгалуженого адміністративного апарату, створити який без участі місцевого населення було важко. І в нацистів знаходилися помічники – колабораціоністи. Колабораціонізм – це співробітництво громадян окупованої держави з окупаційною адміністрацією. Більшість з них складали ті, хто став жертвою репресивної системи, бажав помститися радянській владі. Вони йшли в окупаційні органи, поліцію, каральні підрозділи. Саме зрадники допомогли заарештувати й знищити підпілля в Києві, Одесі, Ворошиловграді (Луганську) та інших окупованих містах Радянського Союзу, допомагали знайти комуністів, радянських активістів, євреїв, прирікаючи їх на знищення. Іноді колабораціоністи безпосередньо брали участь в "акціях знищення".

У численних наказах, оголошеннях та розпорядженнях коменданти окупованих українських міст і сіл наголошували на застосуванні найсуворіших покарань за найменшу непокору з боку місцевого населення. Із розпорядження від 29 квітня 1943 р. Ярунського гебіткомісара старостам сіл про покарання населення за непокірність під час роботи давалася вказівка: "Розіслати по всіх селах та попередити всіх людей, що за неслухання старости, голови громадського господарства та бригадирів, за невихід на роботу та погане ставлення до роботи, кожний поліцай має право при першому випадку винного вибить на місці нагайкою. В разі той же не підкориться другий раз, то потрібно повідомити мені прізвище і я дозволю його повісити" [4, 12]. Про експлуатацію українців та жорстокі покарання в разі непослуху свідчить також директивна вказівка райхскомісаріату України від 1943 р. про встановлення пильного нагляду за місцевою робочою силою: "Рекомендується непокірних або лінивих після двох попереджень піддати тілесному покаранню силами української міліції, або нашими силами, але без свідків. Після цього таких робочих відправляти за допомогою служби безпеки в трудові табори... Міри по відношенню до українців не повинні носити характеру лояльності" [5, 14]. Німецькою окупаційною владою було видано низку наказів, "які встановлювали правила вільного пересування по місту чи селу з 6 до 20 годин і дозвіл користуватися освітленням – до 22 годин... За невиконання цих правил – розстріл або штраф – 1000 крб." [6, 7].

З моменту вторгнення німецьких військ на Україну почалося впровадження у практику політики фізичного терору по відношенню до мирного населення. Покарання чи смертна кара передбачалася за будь-яку провину, непослух чи акти саботажу: за пошкодження населенням плакатів, листівок чи вітрин магазинів; за носіння елементів форми російсько-радянської армії; за розповсюдження чуток про відступ німецької армії; за пошкодження телефонного кабеля; за ухиляння від трудової повинності; за несвоєчасну здачу молока. Про злочини нацистів на окупованій території України свідчать численні акти та інформації по встановленню та розкриттю злочинів німецько-фашистських загарбників. Так, в с. Ново-Миколаївка Петровського р-ну Кіровоградської області "німецько-фашистські окупанти спалили і частково зруйнували 20 будинків із 68, які існували до окупації; знищили весь сільськогосподарський інвентар; виганяли мешканців із хат в льохи – виселення проводилося у винятково звірячій формі. Так, наприклад, у колгоспниці Пузанової Марфи Тихонівни чотирьох дітей викинули на вулицю, як цуценят. Жінки села Ново-Миколаївки змушені були переховуватись від солдат та офіцерів, які намагалися вчинити над ними насильство" [7, 41].

З перших днів окупації того чи іншого населеного пункту України нацисти грабували місцеве населення, забираючи все цінне та продукти, а також обкладаючи населення непосильними податками. Так, наприклад, в газеті "Радянська Україна" від 10 січня 1943 р. повідомлялось: "За несплату податків людей розстрілювали, їхні житла спалювали. Так фашисти поступили в селі Орловка Ямпольського району Сумської області. 19 березня 1942 р. в село прибув загін гітлерівців і вчинив тут криваву розправу. Все майно населення, навіть посуд, було пограбовано. 116 осіб було розстріляно..." [8, 2]. Німецько-фашистські загарбники грабували у мирного населення хліб, масло, борошно, картоплю, курей, гусей, домашню худобу; забирали теплий одяг, білизну, подушки, перини, взуття; руйнували хати та колгоспні будівлі, конюшні, ферми, зривали поли,

використовуючи дерево на облаштування окопів та бліндажів [9, 14].

Проводячи політику фізичного терору, нацисти знищували невиліковно хворих та розумово відсталих людей, які перебували у лікарнях. Хворих вивозили до лісових масивів, які знаходилися неподалік, і там розстрілювали або ж відправляли в спеціально пристосованих для цієї мети автомашинах, де їх отруювали газом. Досліджуючи документи та довідки нацистського режиму на тимчасово окупованих територіях України, ми переконуємося у страхітливій політиці винищення вищезгаданого контингенту населення: "2.07.1942 р. німецька влада наказала отруїти всіх хворих, які знаходилися на лікуванні в міській психіатричній лікарні м. Полтава" [10, 3].

З метою залякування українського населення та придушення у нього будь-якої думки про опір, окупанти розгорнули масовий терор, спрямований проти членів компартії та активних політичних діячів. Значну допомогу гестапо надавали місцеві новопризначені старости та поліцаї, які передали нацистам списки комуністів і матеріали, які стосувалися їх діяльності. Протягом перших тижнів окупації українських територій відбувалися масові арешти комуністів, активістів, представників місцевих органів. Багатьох із них гітлерівці закатували на допитах, інших – відправили у концтабори, розташовані на території України, Східної Європи та Німеччини. "Велася систематична боротьба з комуністами, комсомольцями і радянськими активістами – їх виявляли шляхом різного роду провокаційних прийомів: заповнення спеціальних анкет під час обміну радянських паспортів, під час реєстрації призивного контингенту і т.п. В грудні 1941 р. в м. Полтаві за наказом німецького польового командира було проведено реєстрацію чоловічого населення від 16 до 55 років, нібито для обліку призивного контингенту, після заповнення анкет виявили комуністів і розстріляли" [11, 4-5].

Були випадки, коли агенти гестапо заради забави стріляли на вулицях у випадкових перехожих. Арешти і ув"язнення без суду і слідства стали загальним явищем. Про злочинне та нелюдське поводження з мирним населенням окупованої України свідчить німецький військовополонений єфрейтор Є. Гефнер: "Коли ми 22 червня 1941 р. вийшли в похід з Суміцева (Польща) на Київ, я на шляху пережив і побачив жахливі речі... В центрах міст були відкриті будинки терпимості, де солдати та офіцери творили позорні справи. На вулицях міст і населених пунктів я бачив трупи багатьох людей з громадянського населення, зокрема і селян, вбитих нашими військовими частинами" [12, 29]. В офіційних звітах радянської розвідки також містилися дані про те, що на окупованих територіях існували будинки терпимості, в яких 14 – 16-річні дівчата продавали себе солдатам за шматок хліба, щоб хоча б якось прохарчуватися в умовах насадження штучного голоду нацистським режимом. Так, наприклад, у м. Харкові з вересня 1942 р. німецькою окупаційною владою офіційно було відкрито 7 будинків терпимості [13, 65].

В результаті введеної системи заручників на окупованих українських територіях, відбувалися арешти мирних громадян, більшість з яких були страчені за акти саботажу, до яких вони не мали ніякого відношення. Так, у попередженні німецького головнокомандуючого збройними силами на Україні від 14 жовтня 1941 р. про те, що винні в псуванні засобів зв'язку будуть покарані смертю зазначається: "Хто навмисно або й через неуважність руйнує засоби зв'язку в країні, наприклад: дріт, кабель або іншу апаратуру… буде обвинувачений в саботажі і каратиметься смертю... В разі злочинця не буде знайдено, відповідатиме населення місцевості, в районі якої попсовано засоби зв'язку" [14, 3]. Це були не просто попередження і погрози, на практиці розстріли ні в чому не винних заручників були звичним для есесівців явищем. Так, 9 січня 1942 р. в м. Бердичеві Житомирської області у відповідь на перерізаний телефонний військовий кабель було взято і розстріляно 10 заручників [15, 4].

Система взяття і знищення заручників вводилася окупантами в усі галузі суспільного життя. Так, керівникам підприємств було оголошено, що вони будуть страчені у тому випадку, якщо їхні робітники будуть страйкувати. Вчителі також повинні були нести повну відповідальність за "лояльну поведінку" своїх учнів. Вбивство заручників було одним із тих засобів, які застосовувались військовими органами та імперським урядом в небачених масштабах для масового знищення українського населення.

Тисячі мирних громадян були страчені за партизанські диверсії, до яких вони не мали ніякого відношення. Так, в с. Козари Носівського району Чернігівської області за дії партизан 11 березня 1943 р., близько 6 годин ранку, коли мешканці ще спали, нацисти оточили село і влаштували звірячу розправу над жінками, дітьми та старими. Вривалися до будинку, розстрілювали з автомата всю сім'ю, підпалювали хату і переходили до іншої хати. В льохи кидали гранати, внаслідок чого ще довго було чути нелюдські крики по всьому селу [16, 262]. Про випадки знищення мирних громадян, яких підозрювали у зв'язках з партизанами, ми дізнаємося зі звітів з'єднань партизанських загонів. Так, у с. Хлівки Домбровського району Рівненської області німці відрубали руки 66-річному чоловікові за те, що він не зізнався, де його сини-партизани. Звинувачуючи у зв'язках з партизанами, німці спалили хату, жінку і двох дітей мешканця цього ж села. За допомогу партизанам в липні 1943 р. німці вщент спалили с. Хлівці і с. Біле Висоцького району Рівненської області. [17, 5]. Такі каральні акції проводилися в усіх областях України, де активно діяли партизанські з'єднання, проводячи диверсії в тилу ворога.

Для залякування населення фашистська окупаційна влада використовувала також метод масових репресій у відповідь на вбивство німецького солдата або офіцера на вулицях окупованих міст. Обставини вбивств, як правило, не з'ясовувалися, проте гітлерівці негайно застосували по відношенню до мирних громадян жорстокі заходи: заарештовували і відсилали до концентраційних таборів і в'язниць кілька сотень ні в чому не винних людей, де вони зазнавали жорстоких катувань.

Специфічною формою фізичного терору по відношенню до українського населення стало насадження штучного голоду, який підривав життєві сили народу. Голод наступав в результаті вивезення до Німеччини майже всієї сільськогосподарської

продукції та домашніх тварин, а також внаслідок обезземелення селян та величезної дорожнечі продуктів у магазинах. Цей метод фізичного терору був дуже вигідним для нацистської кліки. Адже нібито і складу злочину немає, і в той же час гинули тисячі людей. За даними радянської розвідки про стан в окупованій противником Харківській області повідомлялось: "Величезні масштаби смертності в Харкові від голоду. Особливо багато вмирає жінок і дітей, які позбавлені можливості піти в села за продуктами... В місті поширилися крадіжки, якими, як правило, займаються підлітки: крадуть продукти, причому часто обкрадають німецьких солдат, які виносять на базар для спекуляції товари і продукти. Підлітків, яких німці ловлять на гарячому, роздягають догола і вішають на місці (Благовісний базар) [18, 65]. Внаслідок організованого нацистами штучного голоду з метою зменшення чисельності українського населення, під час окупації були зафіксовані випадки людоїдства: "Влітку 1942 р. в м. Харкові на Конній площі на базарі німці повісили чоловіка, який продавав печінку та легені, вирізані у померлих від голоду людей" [19, 65].

Таким чином, вищезазначені форми і методи нацистського фізичного терору проти українського населення дають підстави стверджувати, що усі вони були спрямовані на досягнення найголовнішої мети нацистів – знищення максимальної кількості населення окупованих територій України з метою обезлюднення величезних слов'янських територій. Залякування, звірства, організований голод, поширення епідемій, вбивство невиліковно хворих, система заручників, непосильна праця – все це становило цілу систему заходів щодо знищення та перетворення на рабів німецької імперії українців як представників "нижчих рас".

1. *Словник іншомовних слів / Відповід. редактор О.С. Мельничук. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1985. – 966 с.*
2. *Ляхов Е.Г. Политика терроризма – политика насилия и агрессии. – М.: Международные отношения, 1987. – 184 с.*
3. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.*
4. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.*
5. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.*
6. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 688.*
7. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 599.*
8. *ЦДАВОВУ.- Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 244.*
9. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 599.*
10. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 688.*
11. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 688.*
12. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.*
13. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124.*
14. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.*
15. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 262.*
16. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 323.*
17. *ЦДАВОВУ. – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 244.*
18. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124.*
19. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 124.*

О.С. Каденюк

СОЦІАЛЬНО ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ КРЕДИТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ

У сучасних умовах соціально-економічного розвитку України важливого значення набуває фінансування аграрного сектора. Розглядаються різноманітні пропозиції, щодо шляхів надходження необхідних коштів і використання їх в сільськогосподарському виробництві. При цьому особливим джерелом, яке сприятиме виходу сільського господарства з кризи вважається кредитування з державного бюджету.

Актуальність дослідження зазначеної проблеми зумовлена не тільки науково-пізнавальними міркуваннями, а й можливістю використання історичного досвіду кредитування набутого в 20-х рр. XX ст. в сучасних умовах.

Попри всю значущість цієї проблеми, вона досі залишається мало вивченою, чим ще раз підтверджується її актуальність.

З огляду на цю обставину ставимо собі за мету простежити основні соціально-економічні аспекти кредитування сільського господарства України у 20-х рр. XX ст.

Об'єкт дослідження – соціально-економічний розвиток сільського господарства України у 20-х рр. XX ст. Предмет дослідження – кредитування аграрного сектору в першій половині XX ст.

Запровадження кредитів в аграрному секторі було зумовлено наступними факторами. По-перше, в роки першої світової війни, та національно-демократичних революцій сільське господарство прийшло до занепаду. Різко скоротились посівні площі, поголів'я худоби, погіршилась технологія обробки ґрунту, знизилась врожайність, зменшилась товарність сільськогосподарського виробництва, а саме господарства більшість яких перетворилась в натурально-споживчі. Тому власними зусиллями вони не могли самотужки вийти з кризового стану. Так, посівні площі в 1922 р. у порівнянні з 1913 р. скоротились на 67%, кількість коней стала меншою на 79%, ВРХ на 100% [1, 6 – 7]. По-друге, сільськогосподарські підприємства та селянські господарства не мали первинного капіталу, матеріального та технічного забезпечення. Тільки з 1922 року почалось відновлення сільського господарства, яке в 1927 р. по ряду показників досягло довоєнного рівня, зокрема сільськогосподарське виробництво зосереджено було на весну 1927 р. в руках індивідуальних господарств, кількість їх становила 5110,6 тис., з населенням в 24875,5 тис. чол. [2, 139].

До 1924 року сільськогосподарський кредит надавався в основному біднішим верствами населення. 22 серпня 1922 р. РНК УРСР прийняла декрет про пільгове кредитування незаможників [3, 64]. Згідно цього декрету були розроблені принципи державного кредитування різних категорій селянських господарств. Зокрема, зазначалось, що першочерговому кредитуванню підлягають ті галузі сільського господарства, розвиток яких сприятиме

становленю ринкової структури не тільки в регіоні, а й у всій країні, тобто служитиме основою для суцільного піднесення сільського господарства та підвищення товарності його продукції. Також наголошувалось, що особливим завдання сільськогосподарського кредиту є підтримання і розвиток малопотужних та селянських господарств. Для цих господарств встановлювались принципи пільгового кредитування, які визначались господарською необхідністю та політичною ситуацією в державі, що враховувалась при зниженні відсоткових ставок по позиках, продовження строків погашення боргу.

У формуванні кредитної політики пріоритети надавались сільськогосподарським кооперативам, головним чином тим, котрі могли сприяти заохочуванню селянських господарств на шляху відтворення виробництва, або могли створити в них нові організаційні засади та нові форми праці [4, 25 – 26]. З цією метою були створені губернські кредитні товариства, губсільбанки, Український сільськогосподарський банк.

Первісний капітал дев'яти губсільбанків складав 6 млн. 950 тис. крб. Укрсільбанк – 1 млн. крб. На 1 серпня 1924 р. загальна сума оборотного капіталу Укрсільбанка та губсільбанків досягла 29618104 крб., що в три рази перевершено кошти, які подавались державними і місцевими бюджетами на сільське господарство [5, 42]. Отже, ми бачимо той альтернативний підхід у створені та самоорганізації кредитної системи, що мобілізується за рахунок самого селянства.

З проведенням реорганізації адміністративно-територіального устрою виникла необхідність змін в структурі та формах діяльності банківської системи, це було викликано появою округів. Для того щоб створити сільгоспбанки в кожному районі необхідно було від 12 до 15 млн. крб., відповідно таких фінансових можливостей не було. Тому з врахуванням становища Укрсільбанк надав пропозицію – створити кредитні союзи, які б обслуговували 20-25 кредитних спілок певного округу [6, 42].

Організація та ефективність кредитів у значній мірі залежить від фінансової стабільності та цінності грошей. Із врахуванням цього під час розвитку акредитування у 20-х рр. (у тому числі й сільськогосподарського) можна визначити два етапи.

Перший етап, охоплює 1921 – 1924 рр., він визначається суперінфляцією, знеціненням та високою емісією грошових знаків. Це був час, коли господарства і державна казна були зовсім близькі до свого повного краху. У таких умовах, починаючи з другого півріччя 1923 р., правління Держбанку прийняло рішення про скорочення кредиту на продовольчу сферу, це було зроблено з метою, щоб виробники не затримували свою продукцію, а заповнювали нею ринок, і по-друге були змушені знімати грошову масу із своїх рахунків.

У цей період фінансова спроможність була дуже низькою. Влітку – восени 1923 р. під час реалізації врожаю відбулося падіння цін на хліб. Це було викликано тим, що частина хліба здавалась як продовольчий податок, а частина продавалась селянами за низькими цінами. Знижувало купівельну спроможність селянства і постійне падіння курсу карбованця, який вони отримували за свою продукцію.

Другий етап починається з 1925 р. Він характеризується стабільністю грошової одиниці. З'являються "тверді гроші" – це "червонець". Поступаючи в обіг, він повинен використовуватися і в роздрібній торгівлі. Але тут домінували знецінені карбованці. Тому, залучаючи червонці в повсякденний обіг, їх необхідно було б розмінювати на карбованці. У той час як кредитні операції проводилися тільки червонцями. Після кінцевої реалізації продукції необхідно було на отримані карбованці купляти червонці на біржі або в держбанку, для того щоб повернути кредит. Якщо за період від отримання кредиту до його повернення курс червонця в рублях зростав набагато швидше ніж ціни на ті товари, для виробництва і реалізації яких він брався, відповідно виникали серйозні труднощі з його поверненням.

Існувала залежність організації кредитування з податковою політикою, ціноутворенням ринковими товарно-грошовими відносинами.

У 1923 – 1924 господарському році губсільбанк кредитував всі кооперативні і значну кількість індивідуальних селянських господарств. Але банки не могли точно визначити кредитоспроможність своїх клієнтів, особливо в середовищі індивідуальних селянських господарств. Тому наприкінці 1924 р. відбулися зміни в підходах щодо надання кредитів всім категоріям господарств. Губсільбанк із усієї кількості селянських господарств визначив 4500 економічно спроможних та господарсько придатних господарств. При цьому перевага надавалась сільськогосподарській кредитній кооперації. Основна мета якої була фінансова підтримка середняцьких господарств.

Сільськогосподарська кредитна кооперація головну увагу звертала на збут та постачання, мало втручаючись у сільськогосподарське виробництво.

Завдання сільськогосподарських кредитних кооперативів полягало в тому, щоб мобілізувати можливі надлишки грошей, які були у селянства, і направити їх на розвиток пріоритетних напрямів господарювання на здійснення механізації, на вдосконалення сівозмін, проведення меліорації, розвиток тваринництва. З цією метою фінанси, які надходили в сільськогосподарські кредитні кооперативи, направлялися на придбання техніки і посівного матеріалу.

Влітку 1924 р. в Україні було 100 сільськогосподарських кредитних спілок. Їх кредитний фонд складав 16 млн. крб. З них 10 млн. крб. було спрямовано безпосередньо в аграрний сектор: 1 млн. 163 тис. крб. – на придбання робочої і 154 тис. крб. – племінної худоби; 220 тис. – на землеустрій, 624 тис. – на машинопостачання; 721 тис. – на придбання кондиційного посівного матеріалу зернових і 482 тис. – технічних культур; 100 тис. – на будівництво; 75 тис. – на меліорацію; 650 тис. – на інші потреби [7, 106].

У квітні 1925 р. губсільбанк надав кредити 1679 сільськогосподарським кредитним спілкам, а у вересні 1925 р. – ще на 14,1% більше. Відповідно збільшилась кількість членів цих товариств з 449582 до 551151 чол. – це більше на 22,6% [8, 27].

У 1925 році сільськогосподарські товариства отримали кредитів на суму 3 млн. 300 тис. крб. В

середньому на господарство, яке входило в кредитне товариство позика встановлювала 1490 крб. [9,271].

На вказаний період кредитна кооперація охоплювала тільки 5% селянських господарств, її оборотний капітал нараховував 158 млн. крб. [10, 4].

У 1927 р. кількість кредитних товариств досягла 1900. Більш ніж на два рази збільшилась кількість їх членів. Сума кредитів, які надавалися досягла 136 млн. крб. (104 млн. крб. з союзного і республіканських бюджетів, 34 млн. крб. з місцевих ресурсів) [11, 6].

Кредитні товариства були різні, відповідно до своїх фінансових можливостей. Із урахуванням цього вони поділялися на певні категорії. Майже в усіх регіонах України домінували товариства, які можна було віднести до слабких або нижче середніх.

У Поліссі вони становили в 1927 р. – 63,9%, на Правобережжі – 71,4%, Лівобережжі – 61,8%, в Степу – 58%. Більш потужніші кредитні товариства в Поліссі становили – 29,9% , Правобережжі – 28,6%, Лівобережжі – 9,3%, в Степу – 16,6% кредитних товариств [12, 119]. Це пояснюється кількістю аграрного населення у регіоні та станом землевпорядних робіт і безумовно економічною спеціалізацією районів.

У 1923 р. утворилась організація "Село-Техніка", яка випустила на 1 млн. крб. іменних паїв по ціні 10 крб. за пай. Кожен, хто придбав цей пай отримував десяти кредитний кредит. У цьому ж році "Село-Техніка" розповсюдило 2 тис. паїв, які купили всі ті, хто вів одноосібні господарства. Колективні господарства паї не купляли [13, 3 – 4]

У здійсненні кредитування хліборобів важливу роль відігравали селянські товариства взаємодопомоги. Вони були створені для підтримки господарств і громадян, які неспроможні були вести господарство, тому необхідно було ці господарства залучити в сільськогосподарські виробництва і надати їм відповідні гарантії матеріального забезпечення.

У 1924 – 1925 господарському році кредити почали надаватися цілеспрямовано. За дев'ять місяців цього року кредити, які були отримані від губсільбанків, використовувались сільськогосподарськими кредитними товариствами для придбання худоби – 44,1%, міндобрива та посівного матеріалу – 28,9%, на будівництво – 16,8%, на техніку – 6,9%, на інші потреби – 16,8% [14, 64].

Кредити на придбання техніки надавалися на певних умовах носили "класовий характер". Так, із сільськогосподарських архівів, комун, земельних товариств і переселенських спільнот брався завдаток на суму 20% від ціни, наприклад, Трактора (ціна "Фурдзона" становила 1700 крб. "Запорожця" – 1450 крб.) Сільськогосподарські та машинні товариства вносили 30%, індивідуальні селянські господарства 50% вартості [15, 6]. Решта вартості сплачувалась протягом трьох років.

Частина кредитів використовувалась у вигляді позички на придбання та годівлю робочої худоби. У 1924 р. на це хліборобами України було використано понад 40 млн. крб. [16, 186].

Спеціальні кредити надавались на розширення площі орної землі за рахунок лісних масивів, що привело до збільшення посівних площ на 650 тис. гектарів Доцільність таких заходів викликає певні сумніви. З економічної точки зору це була необґрунтована дія, тому, що вона з самого початку орієнтована на екстенсивні форми використання земельних угідь.

Своєрідним видом кредитування було створення фонду боротьби з посухою. У 1925 – 1926 рр. він нараховував 14 млн. 600 тис. крб. [17, 16]. Цей фонд в значній мірі використовувався для кредитування розселення хліборобів з аграрно-переселених районів в інші регіони. З 1922 по 1927 рр. на це було втілено майже 10 млн. крб., які отримали 120 тис. переселенців [18, 163].

На 1927 р. використання кредитів трудящими України було досить ефективним. 40% всього сільськогосподарського машинно-тракторного парку, а це 7708 тракторів, якими користувались усі категорії селянських господарств було придбано внаслідок отримання кредитів [19, 7].

Поряд з тим в організації кредитування проявились і негативні моменти. З року в рік збільшилась сума переповненням селянством отриманих кредитів. На 1928 рік заборгованість становила 119,4 млн. крб.

З цієї суми на індивідуальні селянські господарства приходилось 49,3 млн. крб. (41,3%), на колективні – 28,7 млн. крб. (24,1%), на сільськогосподарську кооперацію, державні і рівні громадські сільськогосподарські заклади – 41,4 млн. крб. (34,6%). Серед індивідуальних селянських господарств заборгованість мали бідняки – 28,1 млн. крб. (57%), інші категорії селян – 20,1 млн. крб. (40,8%) [20, 8].

У сільськогосподарському виробництві на весну 1927 р. домінували індивідуальні господарства, чисельність котрих становила 5110,6 тис. з населенням 24875,5 тис. чол. Цікаво те, що в колективних формах господарювання приймали участь 2% сільського населення, які працювали на 4% земельного фонду України [21, 8].

Отже, при дослідженні діяльності кредитних товариств необхідно враховувати досвід і організацію сільськогосподарського кредитування у 20- х роках, що дасть можливість визначити місце і роль альтернативних підходів у фінансуванні сільськогосподарського виробництва, а саме те, що крім державних фондів, не останню роль відіграють фонди створені на кооперативних засадах сільськогосподарських товаровиробників.

---

1. *Центральний державний архів органів державної влади і управління України (далі ЦДАВО України. – Ф. 337 – Оп. 1. Т. 3. – Спр. 5725.*
2. *ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп. 4. – Спр. 1025.*
3. *ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 4. – Спр. 25а.*
4. *Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории (далі РЦХИДНИ). – Ф. 1066. – Оп. 2. – Спр. 190.*
5. *Бюлетень Наркомзема УРСР. – 1924. – №51 – 54.*
6. *Клименко М.Є. Доповідь на 1 Всеукраїнській конференції агрономів, землевпорядників та лісоводів // Землеустрійник України. – 1928. – Ч. 33.*
7. *Бюлетень Наркомзема УРСР – 1924. – № 47 – 48.*
8. *ЦДАВО України. – Ф. 337. – Оп. 1. – Спр. 4344.*
9. *Календар-довідник на 1926 рік. – Харків, 1926.*
10. *Бюлетень Наркомзему УРСР. – 1925. – № 3 – 4.*
11. *ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 3. – Спр. 2645.*
12. *ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 10. – Спр. 43.*
13. *Труды 1-го Всеукраинского съезда работников по коллективизации сельского хозяйства 28-29 февраля 1923 г. – Харьков, 1923.*

14. ЦДАВО України. – Ф.27. – Оп. 4. – Спр. 25.
15. РЦХИДНИ. – Ф. 374. – Оп. 9. – Спр. 75.
16. РЦХИДНИ. – Ф. 374. – Оп. 9. – Спр. 343.
17. Материалы о составлении сельского хозяйства и работы на селе. – Харьков, 1929.
18. РЦХИДНИ. – Ф. 374. – Оп. 9. – Спр. 343.
19. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2645.
20. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 3. – Спр. 2645.
21. ЦДАВО України – Ф. 337. – Оп. 1. Т. 3. – Спр. 5725.

Л.Д. Калиняк

ВІДНОСИНИ СТРОННІЦТВА ЛЮДОВОГО З УКРАЇНСЬКИМИ ПОЛІТИЧНИМИ ПАРТІЯМИ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У КОНТЕКСТІ ЗАХИСТУ ЕКОНОМІЧНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ СЕЛЯНСТВА (1931 – 1939 РР.)

Початок 1930-х рр. позначився погіршенням політичної та економічної ситуації в Польщі. Наступ санації на демократичні свободи громадян та світова економічна криза негативно вплинули на становище польського та українського селянства Західної України. Перед представниками створеного у березні 1931 р. Стронніцтва людового (далі – СЛ) та орієнтованими на селянство українськими національними партіями виник широкий комплекс проблем. При їх розв'язанні, між польським селянським рухом та українським політичним табором існували як спільні точки дотику, так і значні розходження.

Діяльність польської селянської партії – СЛ у Західній Україні досліджувалася представниками як вітчизняної, так і польської історіографії. Короткий аналіз її організаційної структури у регіоні подано у роботах Я. Борковського [1] та Ф. Серафіма [2]. У монографії І. Васюти знаходимо характеристику ставлення представників СЛ до реалізації земельної реформи у Західній Україні [3]. Роль партії у суспільно-політичному житті краю з погляду відношення її лідерів до розв'язання національного питання розкрита у праці В. Бургера [4]. Разом з тим, поза увагою дослідників залишився широкий спектр проблем пов'язаних з відносинами представників місцевих осередків СЛ у Західній Україні з провідними політичними організаціями українського національного табору.

Метою пропонованої статті є аналіз спільних та антагоністичних особливостей діяльності СЛ та представників українських політичних партій у питанні захисту інтересів західноукраїнського селянства у 1930-х рр. Об'єктом дослідження є суспільно-політичний розвиток західноукраїнських земель у 1931 – 1939 рр. Предметом – відносини стронніцтва людового з українськими політичними партіями західної України.

Запровадження режимом санації авторитарних методів тиску на демократичні інституції Другої Речі Посполитої, а також світова економічна криза 1929 р., що завдала значних втрат сільськогосподарському виробництву країни, стали основними причинами об'єднання опозиційних селянських партій – Польського стронніцтва людового "Пяст" (далі – ПСЛ "Пяст"), Польського стронніцтва людового "Визволєнє" (далі – ПСЛ "Визволєнє") та Стронніцтва хлопського (далі – СХ) в єдину селянську партію СЛ. Створення нової польської селянської партії зустріло стриману реакцію в середовищі українського національного руху. Така ситуація обумовлювалася послабленням впливів польських селянських партій, що увійшли до СЛ, у суспільно-політичному житті Західної України наприкінці 1920-х – початку 1930-х рр. Так, у 1931 р. представники Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО), називаючи СЛ "строкатим зборищем різних елементів", взагалі відкидали можливість подальшого існування цієї парії. Лідери провідної української партії вважали нереальним тривале існування організації створеної на базі наближеного до польської ендеції ПСЛ "Пяст", радикального ПСЛ "Визволєнє" та ще радикальнішого "майже комуністичного" СХ [5, 9].

Подібна недооцінка потенціалу СЛ полягала у тому, що діяльність селянської організації протягом перших років її існування не являла серйозної загрози українському національному руху в Західній Україні. Вперше діяльність СЛ стала предметом обговорення представниками українського національного табору у 1933 р. Активна пропаганда СЛ, пов'язана зі страйковим рухом 1932 – 1933 рр., спричинила зростання впливів польської селянської організації та поступове розширення її регіональної мережі в Західній Україні. У червні 1933 р. друкований орган УНДО – тижневик "Свобода", коментуючи підсумки організованих СЛ страйків, вказував на необхідність посилення політичної діяльності серед селянства. Стурбованість представників українського політикуму перед зростаючими впливами СЛ була небезпідставною. У першу чергу вона пов'язувалася із вдалим використанням лідерами польської селянської партії економічних гасел, які на тлі існуючої кризи знаходили сприятливий грунт і однакове розуміння як польського, так і українського селянства.

В умовах економічної кризи орієнтовані на українське селянство політичні партії піднімали співзвучні з СЛ вимоги. Для прикладу, економічні резолюції прийняті на зборах Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП), були ідентичними до подібних документів, прийнятих польською селянською партією. Вони в однаковій мірі вимагали ліквідації монопольних промислових об'єднань – картелів, полегшення податкового тиску, збалансування цінової політики щодо сільськогосподарських та промислових товарів, проведення земельної реформи без відшкодування і т.д. [6, 2] Однак на відміну від українських політичних організацій, СЛ застосовувало радикальніші методи захисту економічних інтересів селянства – страйки. Значного резонансу в Західній Україні набув, підтриманий СЛ, селянський страйк у с. Острів Тулігловський Рудківського повіту, що відбувся у червні 1936 р. Зазначена акція носила виразно економічний характер. Причиною вибуху страйку стали вимоги підвищення заробітної плати працівникам місцевого поміщицького фільварку. Активну участь у подіях, що закінчилися придушенням страйку та застосуванням проти його учасників зброї, прийняли українці. Страйк в Острові Тулігловському посилив популярність СЛ серед українців. Зокрема, збільшення участі українського населення у заходах організованих польською селянською партією зафіксовано у звітах львівського воєводського правління [7, 142].

Зростаюча популярність СЛ серед українського селянства спонукала українські політичні партії вдатися до аналізу подібного явища. Так, представники УНДО відзначали вдале використання людовцями існуючих прогалин у роботі українських організацій з селянством. Незацікавленість українських діячів першочерговими проблемами селян, зокрема, такими питаннями як оплата праці, на їхню думку, були основною причиною орієнтації останніх на СЛ. Відзначаючи реальність гасел і методів політичної діяльності СЛ, в УНДО робили висновок про необхідність створення власних важелів контролю за умовами праці сільськогосподарських робітників перед економічним взиском польських поміщиків [8, 1 – 2].

Спільне бачення представники СЛ та українських легальних партій займали відносно низки політичних питань. Будучи послідовними прихильниками демократичного устрою Польщі, вони гостро критикували авторитарні методи правління режиму санації. Особливої актуальності дане питання набуло в середині 1930-х рр. Прийняті у 1935 р., з ініціативи проурядового Безпартійного блоку співпраці з урядом (далі – ББСУ), конституція Польщі та виборчий закон суттєво обмежували демократичні свободи селянства, яке фактично позбавлялося можливості впливу на політичні процеси в державі. Зазначені фактори сприяли зростанню опозиційних настроїв серед українського та польського селянства Західної України щодо режиму санації.

Першою спробою спільного політичного виступу українського та польського селянства став тритижневий страйк, проведений повітовою організацією СЛ у вересні 1935 р. у Калуському повіті на знак протесту проти прийняття запропонованих ББСУ конституції та виборчого закону. Його перебіг та солідарна позиція селян отримали високу оцінку вищого керівництва СЛ [9, 227].

Діяльність СЛ з залучення українців до спільних політичних виступів, що надалі проводилися під гаслами зміни існуючих конституції та виборчого закону, активізувалася на початку 1937 р. і була пов'язана з приготуванням до ініційованого партією загальнопольського політичного селянського страйку. Розуміючи важливість підтримки українським населенням зазначеної акції делегати січневого 1937 р. Конгресу партії ухвалили спеціальну резолюцію, в якій привітали факти вступу українських селян Східної Малопольщі (офіційна назва Східної Галичини – Л.К.) до організації, а також висловили переконання, що співпраця польських і українських селян, керована з одної сторони спільними селянськими інтересами, а з другої визнанням того, що спільність національних та культурних потреб обох сторін є найкращою дорогою до розв'язання і полагодження співжиття обох народів у Польській державі [10, 3].

Українське селянство повітів Західної України, у яких було проголошено страйк, назагал приєдналося до цієї акції людовців. Виняток у цьому плані становив, хіба що Яворівський повіт, де під час страйку, у с. Гнойниці, українські селяни вийшли з місцевого осередку СЛ. Натомість у Калуському, Рогатинському, Підгаєцькому, Бучацькому, Чортківському та Копичинецькому повітах акцію СЛ підтримала значна частина українців. Зокрема, під час пацифікації страйку у Підгаєцькому повіті, співвідношення арештованих українців становило 50% [11, 193].

Неоднозначною щодо організованого СЛ страйку була реакція українських політичних партій Західної України. Єдиною організацією, що підтримала акцію людовців була Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ). Так, солідарну підтримку польським селянам висловив ковельський окружний комітет партії. Видана ним відозва закликала українське населення надавати всіляку допомогу страйкуючим селянам. У Східній Галичині з польською селянською організацією солідаризувалися місцеві осередки КПЗУ у Стрию та Бурштині. Загалом, переважаюча більшість українського селян, які прийняли участь у страйкових акціях 1937 р. також знаходилася в орбіті впливів КПЗУ [12, 11].

Категорично проти участі у страйку українського селянства виступали представники Організації українських націоналістів (ОУН). Натомість вони проявляли зацікавлення у виступах польських селян проти режиму санації як, вигідного їм, дестабілізуючого суспільного чинника [13, 22].

Легальні організації українського політичного спектру зайняли негативну позицію щодо політичної акції СЛ. Визнаючи, загалом, справедливість проголошених страйкуючими селянами гасел, вони виступили проти залучення українських селян до страйкової боротьби. Причиною такої ситуації було те, що в основі відносин українських політичних партій та СЛ, незважаючи на спільність економічних та політичних вимог стояли глибокі розбіжності в баченні вирішення питань, що торкалися національних інтересів українських та польських селян. Діячів українського національного руху незадовільняли підходи польської селянської організації до ряду ключових моментів даної проблеми, зокрема, урегулювання земельного питання між українським та польським населенням краю.

Представники СЛ надалі проголошували тези про необхідність посилення польського етнічного чинника на кресах, вважаючи безпідставними претензії українців на територію Західної України [14, 5зв.]. Найбільше обурення представників українського національного руху викликали заяви людовців щодо колонізації східних територій Польщі. Нову хвилю закликів до колонізації Західної України СЛ розпочало на початку 1935 р. 3 лютого 1935 р. друкований орган СЛ – тижневик "Piast", опублікував статтю Павела Бобека, у якій зазначалося, що гостра аграрна проблема на етнографічних польських землях вимагає руху поляків на схід. Далі автор вказував на необхідність забезпечення культурних потреб осадників. Очевидно, що таке твердження передбачало збільшення на території Західної України польських шкіл, культурних організацій та посилення впливу католицького костелу, з чим категорично не могли погоджуватися українці. Підводячи резюме П.Бобек акцентував увагу на тому, що велика власність у Західній Україні не може бути основою виключно української колонізації, оскільки дана проблема є для польського селянина і цілого народу "питанням бути, чи не бути" [15, 2]. Цікавим є те, що подібна заява людовців була зроблена на тлі переосмислення значною частиною польського політикуму доцільності колонізації. Зокрема, на можливі негативні наслідки її проведення вказували такі відомі політики, як Владислав Грабський та

Станіслав Лось [16, 150]. Незважаючи на це, в середовищі прихильників польського селянського руху Західної України, ідея посилення осадницької акції продовжувала користуватися популярністю. Про це, зокрема, свідчать резолюції прийняті з цього приводу зборами регіональних осередків СЛ [17, 4].

Заяви людовців знаходили підтримку з боку відповідальних урядових чинників. Так, 1 жовтня 1936 р. уряд оголосив перелік маєтків у Східній Галичині, що підлягали примусовій парцеляції. Прийняття такого рішення зустріло рішучий спротив представників українських політичних партій. 15 жовтня 1936 р., скликанням масового протестаційного мітингу у Львові, УНДО розпочало широкомасштабну антиколонізаційну акцію. З 15 жовтня до 1 січня 1937 р., за підрахунками партійної преси УНДО, у Західній Україні відбулося близько 200 протестаційних заходів. Крім того дане питання актуалізувалося депутатами парламентського клубу УНДО. Виступаючи 2 грудня 1936 р. на пленарному засіданні сейму, лідер партії Василь Мудрий вимагав негайно вирішити і врегулювати ряд питань, зокрема, нормалізувати парцеляцію в Західній Україні припинивши дальший приплив колоністів [18, 46 – 47]. У ході антиколонізаційної кампанії діячі УНДО піддавали гострій критиці діяльність СЛ, яка, на їхню думку, сприяла ескалації напруженості навколо даного питання [19, 42]. З УНДО солідаризувалися представники УСРП. Так, у резолюції Головної управи партії зазначалося, що "український народ протестує проти всяких планів нової колонізації та всі можливі наслідки такої нової політики скидає на тих, що таку політику хочуть проводити" [20, 2].

Сповідувані СЛ гасла на полонізацію та колонізацію Західної України стали одним з ключових мотивів, що спонукали українські політичні партії не підтримати селянський страйк 1937 р. та виступити із зверненням до українського населення утриматися від участі у ньому. Вони ж, незважаючи на спільність економічних та у багатьох питаннях політичних інтересів українського та польського селянства краю, були головною причиною конфронтації польського селянського руху з представниками українського національного табору.

1. *Borkowski J. Chlopi Polscy w dobie kapitalizmu. – Warszawa, 1981.*
2. *Serafin F. Masopolsko-Sloska organizaja Stronnictwa Ludowego w latach 1931-1933. – Katowice, 1992.*
3. *Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918-1939). – Львів, 1978.*
4. *Burger W. Ruch ludowy wobec mnijszo – ci narodowych II Rzeczypospolitej // Roczniki dziej – w ruchu ludowego. – Warszawa, – 1982. – № 22.*
5. *Обєднані польські селянські партії // Свобода. – 1933. – 25 червня.*
6. *За справедливість для укр. працюючого селянства // Громадський Голос. – 1936. – 28 листопада.*
7. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – AAN), Urzod wojewadzki we Lwowie. – Sygn. 974/23.*
8. *Акція людовців серед українського селянства // Діло. – 1936. – 9 липня.*
9. *Moskal J. Strajk w powiecie Kaluskim // W dwudziestolecie wielkiego strajku chsopskiego / Pod. red. J. Kowala. – Warszawa, 1957.*
10. *Rezolucje uchwalone jednomyslne na nadzwyczajnym Kongresie Stron. Ludowego w Warszawie w dniu 17-go I. 1937 r. // Piast. – 1937. – 24 stycznia.*
11. *Przeciw sanacji: wybor dokumentow ze strajkow chlopskich z lat 1936 – 1937 / Wybrani do druku przygotowa – A. Miaczynski. – Krakow, 1956.*
12. *Державний архів Тернопільської області. – Ф. 231. – Оп. 1. – Спр. 3059.*
13. *Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 68. – Оп. 2. – Спр. 440.*
14. *Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 205. – Оп. 1. – Спр. 502.*
15. *Bobek P. Porozumienie czy walka z Ukraincami // Piast. – 1935. – 3 lutego.*
16. *Los S. Problem gospodarczy ziemi Czerwenskiej // Bochenski A., Los S., Boczkowski W. Problem polsko-ukrainski w ziemi Czerwienskiej. – Warszawa, 1938.*
17. *AAN, Urzad wojewodzki w Tarnopolu. – Sygn. 982/20.*
18. *Sprawozdanie stenograficzne z 30 posiedzenia w dniu 2 grudnia 1936 r.*
19. *Порай З. Голод землі // За рідну землю: Справа кольонізації. – Львів, 1936.*
20. *Резолюції Головної Управи // Громадський Голос. – 1936. – 7 листопада.*

О.В.Кудактін

ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ ДЕРЖАВНИХ ОРГАНІВ ЕТНОПОЛІТИЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УСРР

Внаслідок розпаду СРСР та здобуття Україною незалежності у вітчизняній науці з'явилася можливість критичного переосмислення тенденційно висвітлених та замовчуваних у радянській історіографії проблем минулого. До них належить, зокрема, і багатогранна історія життєдіяльності національних меншин УСРР. З'ясування досвіду регулювання міжетнічних відносин має важливе значення за умов розвитку незалежної поліетнічної держави, якою сьогодні є Україна. Стратегічна мета українського суспільства, котра полягає у повноцінній інтеграції до європейського співтовариства, потребує критичного переосмислення досвіду тоталітарної доби, насамперед у сфері етнополітики, з наступним виробленням ефективної стратегії держави у зазначеній царині. Зокрема, це стосується необхідності з'ясування парадигми взаємодії етнічних груп та їх громадських об'єднань із інститутами державної влади.

У 20-30-х роках XX століття в УСРР було сформовано низку партійних та державних структур спеціалізованих на реалізації етнополітики режиму. Метою їх діяльності було вирішення тих проблем, з якими зіткнулися більшовики в іноетнічному середовищі України. Процес створення партійно-державних органів, спеціалізованих на роботі серед етнічних меншин, відбувався за умов дії ряду загальнополітичних, соціально-економічних та етнонаціональних чинників. Саме їх аналіз автор визначив метою цієї статті. Об'єкт вивчення – державні органи етнополітичного регулювання в УСРР, предмет – обставини їхнього створення.

Передусім відзначимо, що визначальну роль у формуванні парадигми діяльності спеціалізованих партійно-державних структур відіграла більшовицька концепція національної політики, основи якої були вироблені ще до жовтневого перевороту. В умовах політичної боротьби у дореволюційній Російській імперії більшовики змушені були значну увагу приділяти актуальному для поліетнічної держави

національному питанню. У контексті активізації національно-визвольних рухів у поліетнічних країнах Центральної та Східної Європи, до яких належала й Росія, його вдале використання обіцяло отримання додаткової підтримки програми революційних перетворень, пропагованих радикальною частиною РСДРП.

У статті "Критичні замітки із національного питання", написаній ще наприкінці 1913 року, В.Ленін гостро розкритикував ліберальні та соціал-демократичні підходи до вирішення питання міжнаціональних відносин як ворожі завданням соціалістичної революції. Виступаючи з позицій формаційного підходу до історичного процесу та підпорядкованості суспільно-політичних процесів соціально-економічним В.Ленін наполягав на тому, що асиміляція є важливим засобом переходу від капіталізму до соціалізму, оскільки у процесі останньої триває "величезний історичний прогрес" – ліквідується національна специфіка та відособленість окремих складових багатонаціональних імперій, як передумова до створення єдиної світової держави пролетаріату. Водночас було висунуто гасло "інтернаціональної культури всесвітнього робітничого руху" [1, 117-129]. На його думку, соціалістична революція мала сама собою зняти всі суперечності, переплавити у своєму горнилі всі нації та перетворити слабкі сторони Російської імперії на її переваги [2, 412].

Проте у питаннях тактики лідер більшовиків вимагав обачливого ставлення до місцевих національних особливостей, насамперед у контексті пропагування серед окремих етнічних груп Російської імперії комуністичних ідей, аби не відштовхнути чисельне інонаціональне населення. Як і у низці інших галузей, у сфері міжетнічних взаємин В.Ленін пропонував принцип подвійних стандартів: у стратегії – "добровільну" асиміляцію, "злиття націй", як передумову побудови безкласового суспільства у світовому масштабі, а у тактиці – використання національно-визвольної боротьби у контексті розгортання та поглиблення революційного процесу [1, 11-129]. Подібна подвійність більшовицьких підходів знаходила своє відображення у подальшій реалізації етнополітики режиму на підвладних йому територіях.

Оскільки за умов Російської імперії із здебільшого зрусифікованими адміністративними та промисловими центрами джерелом національно-визвольної боротьби переважно було селянство, то й загострення національного питання відбувалося синхронно до актуалізації питання селянського, врешті-решт віднайшовши своє відображення у констатації тодішнього наркома національних справ Й.Сталіна про те, що "національне питання є по суті питання селянське". Відтак, зі змінами політики компартійного режиму щодо села, неодмінно мала узгоджуватися зміна етнополітичного курсу. Перехід до нової економічної політики передбачав зміни політики й у сфері міжетнічних взаємин. Компартійні функціонери не приховували утилітарного ставлення до будь-якої із варіацій своєї тактики у національній сфері, розглядаючи їх лише у контексті нейтралізації опору селянства та дрібновласницьких верств неросійських міст, їх переорієнтації на розбудову нового соціалістичного суспільства. У зв'язку з цим нарком у національних справах Й.Сталін твердив, що у разі, коли національні рухи у пригноблених країнах стикаються із інтересами розвитку пролетарського руху, ні про яку їх підтримку комуністами не може бути й мови. Його позиція полягала в тому, що "питання права націй на самовизначення не є ізольованим питанням: воно є частиною загального завдання пролетарської революції, підпорядковане цілому і має розглядатись з точки зору цілого" [3, 321].

Із визначенням курсу на побудову соціалізму в окремій країні, як прототипу майбутньої світової радянської республіки, значення етнополітичної парадигми більшовицького режиму набуло нового виміру. СРСР мав стати зразком вирішення національного питання у першій у світі комуністичній державі. У цьому контексті перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг в опублікованій напередодні XII з'їзду РКП(б) 1923 р. статті "Національні моменти" поставив вимогу підтвердити "лінію партії на всесвітній союз радянських соціалістичних республік" [4, 105].

Лише втративши надію на блискавичну перемогу світової пролетарської революції, більшовики обрали шлях будівництва соціалізму на контрольованій ними території, включаючи й Україну. Опір різносоціальних верств населення, масові селянські виступи поставили крапку у політиці "воєнного комунізму" та обумовили зміни внутрішньої політики влади, її корекцію в напрямку лібералізації економічного життя. Змінились і орієнтири етнополітики. Запровадження непу стало реакцією більшовиків на масовий рух опору насамперед у національних республіках, зростання невдоволення селянства і робітництва.

Хоча стратегічна мета у вирішенні національного питання залишалася незмінною та була зорієнтована на "неминуче злиття націй", однак у тактиці завоювання симпатій інонаціональних груп на бік радянської влади на перше місце висувалась ідея вивільнення всіх пригноблених народів. Керівництво більшовиків визначало головним завданням політики коренізації – нейтралізацію чинників, що "підсилюють схильність до націоналізму" іноетнічного населення радянської імперії. Подібні тенденції, на думку вищого партійного керівництва, обумовлювалися домінуванням численних кадрів старих партпрацівників російського походження у місцевих організаціях РКП(б), що демонстрували зневагу до етнічних традицій, мови та ментальності місцевого населення, гальмували укорінення комунізму в середовищі національних меншин, гальмуючи процес залучення до партії місцевого населення [5, 717-718].

Коренізація мала відбуватися у контексті подальшого розвитку ленінської концепції: "рівноправність (декларативна – авт.) національностей..., з одного боку, та надання переваги великим державним об'єднанням, заснованим на "добровільному союзі рівноправних" національностей з іншого" [6, 220-222].

Водночас, політичне керівництво РКП(б) і в подальшому не приховувало, що утвердження режиму в межах колишньої Російської імперії, а пізніше утворення СРСР, розглядалися лише як перший крок до майбутньої всесвітньої радянської республіки, що мала виникнути у результаті переможної світової революції. Виконання подібного завдання значною мірою залежало від наявності стійкої поліетнічної держави, побудованої на ефемерних засадах "рівноправності і добровільності". Оскільки значна

частина меншин не поспішала йти за комуністичним проводом і насторожено ставилася до нової влади, їх необхідно було залучити до роботи у форматі радянської політичної та економічної системи у напрямку подальшої тотальної радянізації. У такий спосіб режим досягав подвійної мети – зміцнював своє панування і готував плацдарм для розширення власного впливу в Європі [7, 72-73].

Україну більшовики традиційно розглядали як поле для соціальних і національних перетворень, оскільки саме вона, на їх думку, мала скласти взірець для сусідніх європейських народів. Як уже зазначалося, на етапі, що передував переходу до політики коренізації, в УСРР склалися небезпечні диспропорції внаслідок реалізації соціально-економічних проектів влади без урахування, а часто навіть усупереч соціальним та культурним особливостям етнічних меншин. Інформація про розселення етнічних спільнот підрадянської України репрезентована кількома неповними переписами першої половини 1920-х років та Всесоюзним переписом, проведеним у грудні 1926 року.

Відповідно з його даними, географія розселення національних меншин в Україні була досить широкою. Росіяни та більшість євреїв мешкали в 41 окрузі УСРР, поляки – у 40, білоруси – у 38, німці – у 32, молдавани – у 17, чехи – у 12, вірмени – у 12, татари – у 11, греки та латиші -у 9, болгари – 8, литовці – у 7. Водночас лише в Одеській окрузі та Молдавській АСРР українське населення не становило абсолютної більшості мешканців. Сільське населення України становило 23,6, а міське – 5,3 млн. осіб (відповідно 81,5% та 18,5%). Серед міських жителів етнічні меншини становили 54%, зокрема євреї – 25,7% та росіяни – 23,3%. Серед інонаціонального населення найбільш урбанізованими були євреї (77,4% єврейського населення республіки) та росіяни (50,2%) і білоруси (49,1%). Більш ніж у 100 міських поселеннях росіяни становили абсолютну чи відносну більшість мешканців, а єврейське населення – у 42. У містах мешкала також значна частина нечисельних етнічних груп – 90,1% вірмен, 80,8% корейців, 76,3% латишів, 75,2% татар, 73,1% литовців. Водночас більшість албанців (98,9%), болгар (96,1%), молдаван (95,6%), німців (91,3%), греків (89,7%), шведів (86,2%), циган (81,3%), поляків (79,3%) та чехів (76,5%) мешкали у сільській місцевості [8, 16].

Серед етнічних меншин міста особливе місце на початку 1920-х років посідали проблеми єврейської громади в Україні. До речі, як ми побачимо нижче, саме її представники виявили найбільше активності у формуванні спеціалізованих на регулюванні національних відносин структур, причому як УНР, так і Радянської України. При цьому єврейська спільнота була найактивнішою у складі партії більшовиків відносно до своєї загальної чисельності [9, 114]. Присутність інших національних меншин у вищих органах влади та у партійному активі КП(б)У була незначною [10, 45]. Відтак процес утвердження в Україні радянської форми державності, з її повним підпорядкуванням РКП(б), супроводжувався тотальним російським мовно-культурним засиллям. Офіційно це мало вигляд проголошення рівноправності російської і української мов і культур в Україні, при тому, що українська не мала статусу державної. Більше того, подеколи вона взагалі ставилася в один ряд з мовами національних меншин України. Наприклад, у постанові Народного комісаріату освіти УСРР (березень 1919 р.) вимагалося в школах з російською мовою викладання вводити вивчення "однієї з місцевих мов" – української, польської, єврейської, німецької, чеської тощо [11, 98].

Гострота "єврейського питання", що традиційно існувало в Україні, різко актуалізувалася в умовах громадянської війни та суспільних трансформацій 1917-1921 рр. Соціальні витоки "єврейської проблеми" в Україні були зумовлені специфічною традиційною культурою зайнятості українського єврейства. На початку XX століття більше половини представників цієї етнічної групи складали працівники невиробничої сфери (переважно дрібні торгівці – 40%, службовці – 10%). Натомість лише 4% євреїв займалися сільським господарством [12, 56]. Все це викликало негативне ставлення оточуючого українського населення, котре вбачало в "неробах" євреях причину свого скрутного соціально-економічного становища.

В умовах бойових дій 1917-1921 років "єврейське питання" вилилось у своєрідну "єврейську трагедію": у цей час було вчинено понад 1200 погромів, організовуваних усіма без винятку учасниками громадянської війни [13, 68; 14, 48-50]. Ще більш руйнівною для єврейської спільноти в Україні виявилася економічна політика радянської влади часів "воєнного комунізму". Згідно з міським переписом 1923 р., євреї складали 29,4% населення українських міст, а в більшості містечок абсолютну більшість населення. Саме містечка та їхня ремісничо-торговельна людність зазнала найбільш відчутних втрат від згортання товарно-грошових відносин. За більшовицькими постулатами, особи, зайняті у відповідній сфері, автоматично зараховувалися до "нетрудових елементів", відтак, за словами сучасника тих подій завідуючого євсекцією А.Г.Брагіна, євреї опинилися на межі виживання: "Приватна торгівля містечок і повітових міст убита. Посередництво також. Ремесло відмирає. Ряд дрібних специфічних професій, що обслуговують крамарів, посередників, ремісників, самі собою мають ліквідуватися. Кількість євреїв-службовців зменшується…" [14, 54-55].

Політика "воєнного комунізму", що встановила безпосередній товарообмін між містом і селом, вибила ґрунт з-під ніг переважної частини містечкового єврейства, що швидко люмпенізувалася, не маючи можливості застосовувати свої знання й трудові навички у жодній із галузей промисловості. Все це зумовлювало розповсюдження в середовищі меншини, особливо молоді, радикальних антибільшовицьких настроїв.

Серед селянських етнічних меншин Півдня України, що мали низку спільних особливостей, зумовлених пільговими умовами переселення їхніх предків – іноземних колоністів (німці, болгари, греки, шведи, албанці тощо), чисельно відрізнялася німецька громада. Досвід її взаємин із радянською державою значною мірою показовий і щодо решти колишніх колоністів. Традиційно багаті німецькі колонії з високорозвинутим господарством, специфічним життєвим укладом, високим рівнем культури існували, значною мірою, у "власному просторі", майже не зазнаючи асиміляції. Між ними і навколишніми українсько-російськими селами існував певний національний антагонізм, що базувався на основі

економічних взаємин між німцями-землевласниками та незаможними прошарками навколишніх сіл, які постачали робочу силу в німецькі господарства та орендували у колоністів землю [14, 104].

Випробування випадають на долю німців із початком Першої світової війни. Царський уряд, наляканий наближенням фронту до місць поселення німецьких колоністів в Україні, почав вилучати у них землю і переселяти їх у східні райони Російської імперії, зокрема до Сибіру. Депортовані німці-колоністи в основному почали повертатися в Україну в 1918 році і до кінця 1920 року більша їхня частина повернулася до примусово полишених осель. За даними перепису 1926 року, в Україні (з 29 млн. населення республіки) німців було 392,6 тис., що становило 1,36% від загальної чисельності населення України. 359,2 тис. німців (більше ніж 90% німецького населення України) мешкало у сільській місцевості. За підрахунками українських дослідників, в Одеській губернії (за даними 1923-24 рр.) було 229 німецьких хуторів, колоній та сіл; у Волинській – 144, Донецькій – 113, Київській – 23, Чернігівській – 7 і таке інше. В цілому по Україні (за даними на початок 1920-х рр.) було близько 700 населених пунктів, де переважало німецьке населення [15, 8, 10].

Протягом березня 1917 – квітня 1918 р. німецьке населення України зробило чимало кроків у напрямку громадської самоорганізації. У травні 1917 р. в Одесі відбувся Всеросійський з'їзд російських німців, у роботі якого взяли участь близько двох тисяч делегатів. Він проголосив створення Всеросійського союзу російських німців. У серпні 1917 р. в Одесі була проведена друга конференція Союзу російських німців Півдня Росії. Обидва зібрання, крім проблеми консолідації німецького населення, були присвячені виробленню політичних підходів у ставленні німців до державного устрою Росії та державницьких перетворень в Україні [16, 69-70].

Співробітництво німецьких колоністів із окупаційними військами у 1918 році зумовило подальше загострення міжетнічних відносин. Після евакуації німецьких військ колонії стали об'єктом нападів загонів українських селян. Політика "воєнного комунізму", пов'язані з нею продрозкладки, конфіскації, арешти сформували у німців почуття ворожості до радянської влади, а повсюдні зловживання її представників, самочинні реквізиції й відверті грабунки ще більше загострювали ситуацію. Комбіди в німецьких колоніях не було з кого створювати через малочисельність німців-бідняків; ради там, де їх і вдавалося організувати, ледь трималися; комуну німецькі колоністи не сприймали. Між ними і радянськими військами постійно тривали дрібні конфлікти і збройні сутички, що вилились у повстання, яке тривало впродовж липня-серпня 1919 р. Воно відбувалося під гаслом захисту національних інтересів. Завдяки завчасно проведеній організації та зв'язку між колоніями повстання швидко охопило усі німецькі поселення Одещини. У ньому взяло участь близько 20 тис. повстанців. Зростаюче напруження у стосунках німецьких колоній з радянською владою призвело до нового повстання в червні 1920 р., яке знову охопило колонії Одеської губернії, насамперед Тираспільського повіту. Повстанці взаємодіяли з армією П.Врангеля, в складі якої були їх загони самооборони. Лише чергове придушення повстанських виступів та поразка армії П.Врангеля спонукали німецьких колоністів до встановлення вимушено лояльних стосунків з радянською владою. Як свідчить політзведення 12 армії за 1921 рік, саме страх покарання за минулорічний виступ змушував жителів колонії Страсбург вітати радянську владу і не виявляти "холодного ставлення до Червоної Армії" [11, 104-106].

Серед сільських етнічних меншин Центральної України чисельно виділялася польська. За описом районів 1924 р., в Україні проживало 239429 поляків. За даними перепису 1926 року, поляків налічувалося 460402 осіб, що становило 1,6% населення республіки. Як уже зазначалося, більшість поляків жила у сільській місцевості – 377688 осіб (80,3%), і 98747 (19,7%) – в містах. Вони й надалі в основному заселяли західні прикордонні регіони республіки. У Волинській окрузі їх проживало 86,6 тис. осіб (18,2% від усього польського населення України); Шепетівській – 60,2 тис. (12,6%); Проскурівській – 58,5 тис. (12,3%); Бердичівській – 48,4 тис. (10,2%); Коростенській – 40,6 тис. (8,5%); Кам'янецькій – 30,2 тис. (6,3%); Київській – 26,1 тис. (5,5%); Тульчинській – 11,1 тис. (2,3%). Незначна кількість поляків мешкала у східних та південних округах [17, 9-10].

Керівні органи радянської влади мали певну упередженість щодо поляків: наприклад, у звіті Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК (за 1924-1925 рр.) давалася така характеристика польському населенню: "В економічному відношенні поляки мало чим відрізняються від навколишнього українського населення. В політичному відношенні до недавнього часу відзначаються таким чином: 1) Зовсім не похитнувся за часів революції вплив католицького духовенства, що використовувало свій вплив проти радянської влади, масове охоплення всіх верств польського населення релігійними організаціями. 2)Заляканість та недовіра до радянської влади як наслідок національного та релігійного гніту в період царизму, що посилюється умовами війни з білополяками, а також неправильним підходом до населення з боку місцевої влади. 3) Національна солідарність бідноти із заможними колами (які орієнтуються на білу Польщу), що проявляється у відмові від розкуркулення та невходженні до КНС. 4) Відсутність партійних та комсомольських осередків, а також радянського активу у польських селах" [11, 108-109].

На тактику більшовиків щодо польського населення впливала низка чинників, серед яких визначальною була ситуація в самій Польщі. Провал планів "експорту революції" сформував вороже ставлення до польської меншини і викликав масові арешти поляків, запідозрених в участі у повстанському русі, поході військ Пілсудського на Київ, співробітництві з "білополяками". Тавро "білополяк" стало приводом для недовіри, переслідувань, арештів, ув'язнень і розстрілів. З 1920 р. розгорнулася кампанія проти католицької церкви, що виявилася в каральних акціях щодо духовенства, закритті й руйнуваннях молитовних установ, конфіскації їх цінностей.

Упередженість режиму до проблем польської меншини призвела до катастрофічного зменшення чисельності польських шкіл. Поляки відзначилися політичною замкнутістю, переважала звичка

приховувати свою етнічну належність. Прохолодність ставлення меншини до більшовицького уряду обумовлювалася його власною політикою, насамперед антирелігійною, яку польське населення за всіх часів підкреслено релігійне, сприймало як антипольську.

За умов, коли партія більшовиків щораз більше перебирала на себе керівництво всіма сферами суспільного життя в республіці, ті чи інші проблеми етнічних меншин знаходили своє відображення в діяльності відповідних партійних структур. Протягом 1919 р. поширювалася тенденція створення національних партійних осередків. У складі міських і губернських організацій КП(б)У інтенсивно створювалися секції для роботи серед національних меншин. В 1919 р. в Україні налічувалося близько 30 таких секцій, головним чином – єврейські, латиські, литовські, польські. Проте, зазвичай, окремі секції не були пов'язані між собою. У своїй діяльності, орієнтованій насамперед на агітаційно-пропагандистську роботу, вони стикалися з численними проблемами етнічних груп – культурного, соціального, політичного змісту. Це спонукало найбільш активні національні секції, насамперед єврейські та латиські, порушити питання про створення в УСРР Народного комісаріату національних справ. Проте ЦК КП(б)У відхилив цю ідею, висловившись натомість за створення національних секцій у складі окремих наркоматів. Відповідна позиція знайшла своє відображення і у ВУЦВК та була висловлена в його офіційному органі "Известия": діяльність комісаріату національних справ лише дублювала б роботу інших комісаріатів – освіти, соціального забезпечення, внутрішніх справ тощо, й їх паралельне функціонування створювало б зайві складнощі в управлінні та неправомірні витрати державних коштів. Саме з цієї ж причини ВУЦВК виступав за ліквідацію вже існуючих національних комісаріатів, насамперед єврейських справ. Новий Статут РКП(б), прийнятий VIII Всеросійською конференцією РКП(б), передбачав виокремлення національних відділів для особливих форм партійної роботи. Окрім організаційної роботи, що полягала головним чином у прийомі до партії, мобілізації в діючу армію, залученні до радянського будівництва представників етнічних меншин, а також агітаційно-пропагандистської діяльності, видання газет, листівок, інших періодичних і неперіодичних видань мовами некорінних національних груп, національні секції, завдяки можливості самостійно обирати форми роботи в національному середовищі, опікувалися певною мірою і культурним життям некорінного населення [11, 92-93].

Навесні 1920 р. розпочалася ініційована ЦК РКП(б) реорганізація національних секцій КП(б)У. На квітневому 1920 р. пленумі ЦК КП(б)У було прийнято рішення про розпуск бюро національних секцій при губкомах і ЦК КП(б)У і організацію національних відділів агітації і пропаганди. Нова інструкція, порівняно з попередніми документами ЦК КП(б)У, не тільки суттєво змінювала (у бік звуження) структуру національних відділів в партійних органах, а й значно обмежувала їх функції. Водночас до кінця 1920 року відбулася зміна в ставленні ЦК КП(б)У до ідеї створення національного комісаріату. Зумовлена вона була насамперед урядом Російської Федерації, до Наркомнацу якої через відсутність в Україні власного комісаріату національних справ надходили численні звернення від представників національних меншин Радянської України. Наркомнац РСФРР поставив до відома ВУЦВК, що неможливо охопити роботу серед національних меншин на території УСРР та висловився за необхідність створення відділу у справах національностей при ВУЦВК або РНК УСРР. За цих обставин до вирішення проблеми долучився ЦК КП(б)У. На нараді завідуючих національними відділами при ЦК КП(б)У 12 листопада 1920 р. було визнано необхідним створення Наркомнацу в Україні. У грудні питання двічі було порушене на засіданнях Політбюро ЦК КП(б)У, яке висловилося за створення Наркомнацу в Україні, однак поклало його безпосереднє виконання уже на ВУЦВК нового скликання [11, 94-95].

Під час підготовки соціалістичного перевороту у дрібнобуржуазній поліетнічній імперії більшовики прагнули використати гострі національні суперечності у боротьбі за свій вплив на широкі верстви населення. Як і у низці інших напрямків, у сфері національної політики знайшли своє відображення різкі відмінності між стратегією на уніфікацію та інтернаціоналізацію суспільного життя, з одного боку, і тактикою утилізації потенціалу національно-визвольного руху, нейтралізації його нелояльних форм у контексті боротьби за владу, а потім за її утримання та зміцнення.

Опанувавши територію УСРР шляхом збройної інтервенції та поставши перед необхідністю використання її території як ідеологічного плацдарму поширення власного впливу в Європі, більшовики потребували інституційного оформлення власної національної політики. Її провідною рисою стає демонстрація успішного вирішення міжетнічного питання у державі соціалізму на противагу загостренню національних протиріч у державах Європи і насамперед тих, котрі виникли після Першої світової війни (Польщі, Румунії, Чехословаччини, Югославії).

Існування в структурі РКП(б) і КП(б)У угорської та румунської секцій, представників яких серед постійного населення радянської держави майже не було, яскраво підтверджує прерогативу "зовнішнього" аспекту існування національних підрозділів партії. Проте у контексті провалу політики комуністичного штурму в селянському та дрібноміщанському середовищі етнічних меншин щораз актуальнішою ставала проблема необхідного подолання відчуження останніх від соціалістичного експерименту, їх залучення до політичних, соціальних, економічних та культурних трансформацій ініційованих компартійним керівництвом. Нові вимоги знайшли свій вияв на початку політики коренізації, спрямованої на нейтралізацію альтернативного національного відродження іноетнічних груп, їх згуртування довкола ідеологічно ворожих або нелояльних до більшовицького режиму організацій.

1. Ленін В.І. Критичні замітки із національного питання. // ПЗТ. – Т.24.

2. Його ж, Імперіалізм та самовизначення націй // ПЗТ. – Т.27.

3. Сталін Й.В. Марксизм і національне питання. // Твори. – Т.2.

4. Квиринг Э. Избранные речи и статьи. – К., 1988.

5. Резолюции двенадцатого съезда РКП(б). Москва 17-25 апреля, 1923г. //КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Ч.I. 1898-1924. – М.: Госполитиздат, 1954.
6. Резолюції сьомої конференції КП(б)У. Харків, 4-10 квітня 1923р.
7. Рябошапко Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917-2000) – Л.,2001.
8. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні. – К.,1995.
9. Социальный и национальный состав ВКП/б/.-М.;Л., 1928.
10. Бондарчук П.М. Національно-культурна політика більшовиків в Україні на початку 1920 років. – К., 1998.
11. Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект.
12. Самарцев І. Євреї в Україні (XIX – поч. XX століття: історико-економічний аналіз) //Віче. – 1993. – №11.
13. Гусев В. О еврейских погромах, помощи пострадавшим и эмиграции евреев из Украины (1917-1922 гг.) //Вестник еврейского университета в Москве. – 1994. – №3.
14. Орлянський В.С. Євреї України в 20-30-і роки XX сторіччя: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя: ЗІТУ, 2000.
15. Євтух В.Б., Чирко Б.В., Німці в Україні (1920-і – 1990-і роки). К., 1994.
16. Васильчук В. Німці в Україні. Історія та сучасність (друга половина XVIII – початок XXI століття) – К.,1995.
17. Єременко Т.І. Польська національна меншина України в 20-30-і рр. XXст. Історичні зошити. – К., 1994.

О.В. Лісовська

КОМПЛЕКСНА МЕХАНІЗАЦІЯ ТА АВТОМАТИЗАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА – ОДНА З ОСНОВНИХ УМОВ ЗМІЦНЕННЯ МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОЇ БАЗИ СЕЛА (1960-ТІ РОКИ)

Однією з вирішальних умов виконання завдань по розвитку сільського господарства, затверджених центром в 1960-х роках, було розширення механізації та електрифікації виробництва, подальше оснащення колгоспів та радгоспів передовою технікою.

З 1958 р. в аграрному секторі Української РСР почався спад. У зв'язку із цим, більше уваги почали приділяти реформуванню та зміцненню матеріально-технічної бази села. Були затверджені плани виробництва для сільського господарства: більше 1 мільйона тракторів, близько 400 тисяч зернових комбайнів, збільшення кількості сільськогосподарських машин та запчастин. Завдяки такому підвищенню технічної забезпеченості значно зменшилася б строки проведення аграрних робіт та розширилося б впровадження комплексної механізації в залежності від різних зон країни.

Комплексна механізація об'єднує, синтезує в єдину технологію досягнення агротехніки, агрономії і т. ін. Завдяки їй, всі основні виробничі процеси, а також другорядні, мали здійснюватись при допомозі системи машин, а ручна праця мала зводитись до управління машинами та до їх обслуговування, що дозволило модернізувати та зміцнити матеріально-технічну базу сільського господарства. Крім того, керівництвом країни, було зазначено, що в 60-ті роки XX століття потрібно всі технічні пошуки спрямовувати на розробку досконалішої технології ведення аграрного виробництва на основі застосування найновішої техніки з урахуванням матеріальних і трудових затрат; проектів економічних машин і механізмів, освоєння яких дасть змогу завершити комплексну механізацію сільського господарства, насамперед тваринництва, овочівництва і садівництва; найбільш раціональних засобів і методів зберігання сільськогосподарської продукції та її подальшої обробки; машин і механізмів, завдяки яким створиться можливість завершити механізацію вантажно- розвантажувальних робіт.

Проблема зміцнення та модернізація матеріально-технічної бази УРСР завжди викликала інтерес у дослідників. Чимало важливих аспектів зазначеної теми висвітлено в працях І.С. Деревця [3], І.П. Воловченка [1], М.І. Синюкова [4], В.С. Волика [5], та інших вчених, присвячених історії матеріально-технічної бази сільського господарства, зокрема використанню техніки в колгоспах і радгоспах, комплексній механізації аграрного виробництва, технічному прогресу на селі. Також, загальні питання проблеми, що досліджується знайшли свої відображення у працях М.С. Співака [6], П.П. Панченка [7], В.І. Кривошеєва [8]. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, що тією чи іншою мірою торкаються розвитку комплексної механізації та автоматизації сільського господарства в 60-ті роки XX століття, майже у всіх них, дані подавалися вибірково, увага акцентувалася лише на досягненнях та позитивних показниках; замовчувалися недоліки й наявні проблеми сільського господарства та його матеріально-технічної бази, переоцінювалась їх ефективність. На сучасному етапі з'явились об'єктивніші праці, але в них здебільшого питання розвитку механізації села розглядались лише в загальному плані розвитку аграрного виробництва, так як і в праці П.П. Панченка, В.А. Шмарчука [9] та В.А. Смолія [10].

Тому означена тема дослідження є актуальною і важливою. Метою зазначеної розвідки є з'ясування впливу комплексної механізації та автоматизації сільського господарства на зміцнення матеріально-технічної бази села в означений період. Предметом дослідження є процес комплексної механізації та автоматизації аграрного виробництва, а об'єктом механізація та автоматизація села в 60-ті роки XX століття.

Враховуючи потреби сільського господарства у знаряддях праці, КПРС поставила завдання прискореного розвитку галузей промисловості, які виробляють засоби виробництва для колгоспів і радгоспів, що завдяки дальшому технічному переозброєнню сільського господарства здійснити заходи щодо його механізації, хімізації та меліорації земель. Збільшення виробництва технічних засобів сприяло тому, що в 1959 – 1970 рр. тракторний парк радгоспів республіки збільшився до 65 тис., або майже у 3 рази, зернових комбайнів – до 15,6 тис., вантажних автомашин – до 43,7 тис. У кілька разів збільшився парк сівалок, плугів та інших сільськогосподарських машин [7, 163].

У 60-ті роки XX століття були повністю механізовані всі види роботи в полі, посів зернових і технічних культур. Механізація садіння картоплі зросла до 81,1%, збирання цукрового буряка до 75,2%.

Комбайнами збиралось 88,9% качанів кукурудзи [11, 116].

У 1958 році машинно-тракторні станції були реорганізовані у ремонтно-технічні станції, а техніку, яка їм належала, повинні були викупити колгоспи. При цьому визначався план централізованого направлення техніки у господарства. незважаючи на фінансове становище, кожна сільгоспартіль була зобов'язана в середньому купувати по 2-3 трактора, 1-2 комбайна, 1-2 автомашини. З 1959 року по 1965 рік, у колгоспах України кількість тракторів зросла на 40% зернових комбайнів на 23%, тракторних сівалок на 14% [12, 42]. В цей же час колгоспи придбали машини для механізації трудомістких процесів на тваринницьких фермах. На це кожне господарство, незалежно від рівня рентабельності та економічного становища, витратило сотні тисяч карбованців. Підвищення рівня механізації у тваринництві дало змогу значно скоротити затрати праці і підвищити продуктивність праці тваринників на 70%. Але в цілому рівень механізації ферм залишався низьким [13, 131].

З 1963 року були встановлені єдині ціни на ремонт сільськогосподарської техніки. Однак і в 1964 році ремонтна база колгоспів і радгоспів все ще була слабкою. Тільки в середині 60-х років було прийняте рішення побудувати в країні близько 200 ремонтних майстерень. Одночасно розширювалась мережа майстерень, які могли на протязі року проводити ремонт більш ніж 30 тис. машин [8, 117]. Об'єднання "Укрсільхозтехніка" в основному виконувало поставлені перед ним завдання. Однак, не всі його відділення могли своєчасно забезпечити колгоспи і радгоспи необхідними машинами. Їх нестача пояснювалась тим, що заводи сільськогосподарського машинобудівництва випускали більше машин, ніж планувалось, до того ж, нових систем та модифікацій. Об'єднання "Укрсільгосптехніка", виконуючи планові завдання, зосереджувало увагу на торгівлі технікою і капітальному ремонті особливих машин, недостатньо займаючись поточним ремонтом і технічним обслуговуванням тракторів і комбайнів. Самі ж колгоспи не могли ремонтувати техніку, так як лише більш ніж тисяча з них в 1963 році мала гарно обладнані майстерні, а 6705 колгоспів були забезпечені лише 6-7% необхідної кількості ремонтів.

Не дивлячись на те, що початок 60-тих років XX століття був досить вдалим для зміцнення матеріально-технічної бази, але вже на пленумі ЦК КПРС в 1965 році, виступ Л.І. Брєжнєва показав, що технічна озброєність колгоспів та радгоспів все ще недостатня. У селах не вистачало тракторів, автомобілів, комбайнів та інших складних сільськогосподарських машин, а також культиваторів, борін і сівалок [14, 41]. З появою кожної нової машини виникала проблема запасних частин для неї. Досить гостро стояло питання про продуктивне використання наявної техніки і дбайливе її зберігання. Керівництво вимагало підвищити відповідальність за правильну експлуатацію техніки, підвищити матеріальну зацікавленість інженерно-технічних працівників та механізаторів сільського господарства, поліпшити постачання колгоспам і радгоспам запасних частин та матеріалів.

Для виконання різних спеціалізованих робіт були створені механізовані загони, машинопрокатні, машинно-тваринницькі і мукоеліоративні станції. У таких загонах і станціях було зосереджено потужну техніку, купувати яку окремим господарствам економічно невигідно [14, 43].

Внаслідок зростання технічної озброєності підвищився рівень механізації робіт. Основні польові роботи в радгоспах – оранка, сівба зернових і цукрових буряків, збирання зернових і силосних культур – було повністю механізовано. Значних успіхів досягнуто в механізації таких трудомістких робіт, як внесення добрив, очищення зерна, садіння картоплі, сівба та збирання цукрових буряків, стогування сіна та соломи тощо. На основі широкого застосування нової техніки в 1964 р. виник потоковий спосіб збирання зернових [7, 163]. Цей спосіб збирання порівняно з роздільним підвищує продуктивність праці робітників у чотири рази і значно скорочує втрати зерна. Але життя вимагало безперервного розвитку і вдосконалення організаційних форм використання техніки. Основною формою впровадження комплексної механізації в рільництві були бригади і механізовані ланки, які здійснювали комплекс робіт з вирощування і збирання сільськогосподарських культур. механізовані бригади і ланки вперше застосували в радгоспах Кримської області в 1967 р. Радгосп "Кіровський" був центром пропаганди досвіду роботи механізованих бригад [7, 164].

Діяльність механізованих бригад по суті будувалася на принципах орендних відносин та госпрозрахунку. Земельні площі, які вони обробляли, трактори, комбайни, сівалки, різне устаткування, певні виробничі приміщення правління колгоспу закріплювало за механізованими бригадами на певний період з визначенням контрольних цифр виробництва певних сільськогосподарських культур. Водночас встановлювалась орієнтовна кількість продукції та сума грошей, які будуть надані бригаді за виконану роботу. Однак таких бригад діяло мало, діяльність багатьох із них залишалася неефективною [12, 43]. Недостатній рівень механізації відчувався у тваринництві. У 1965 р., наприклад, була механізована подача води на колгоспні фірми лише для половини худоби. У 1964 р. експлуатувалося лише 40% доїльних апаратів. На багатьох фермах важко, було застосовувати механізацію, оскільки навіть типові корівники та свинарники здавалися у експлуатацію з порушенням встановлених габаритів, і машини неможливо було використати. Впровадження комплексної механізації забруднювалось і внаслідок того, що промисловість продовжувала направляти у сільське господарство більше 17 марок і моделей доїльних апаратів, в яких не були уніфіковані навіть найважливіші деталі [11, 48]. Крім того, серед працівників ферм було мало технічно грамотних людей. протягом 60-х років XX століття колгоспам і державним господарствам поставлено тис. шт.: тракторів – 225,5, комбайнів зернозбиральних – 64, автомобілів вантажних – 131,4, причепів тракторних – 162, екскаваторів – 9,9, бульдозерів – 8,2, що значно підвищило технічну оснащеність сільськогосподарського виробництва. Значно покращився якісний склад тракторів і сільськогосподарських машин [15, 7]. Але все-таки у багатьох економічно відсталих радгоспах не вистачало техніки і це позбавляло їх змоги проводити польові роботи в оптимальні агротехнічні строки [16, 10].

Протягом першої половини 60-х років була розроблена технічна документація і здійснювалося

будівництво широкогабаритних птахоферм, на яких було механізовано приготування і роздача кормів, а також збирання яєць. Значно збільшилась потужність інкубаторного парку, майже в 2,5 рази. На підприємствах УРСР було організовано виробництво 5600 великих інкубаторів покращених марок, в основному Універсал-45 і Універсал-15 [6, 23].

Успішне впровадження нової техніки для комплексної механізації сільськогосподарського виробництва вимагає визначення економічного ефективності машин, механізмів і знарядь. У зв'язку з відсутністю економічної оцінки нової техніки спостерігалися випадки впровадження у виробництво малоефективних машин і механізмів. Український науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства на підставі виданої Держпланвидавом СРСР в 1960 р. типової методики визначення економічної ефективності капітальних вкладень і нової техніки в народному господарстві УРСР розробив методику економічної оцінки ефективності нової техніки в сільському господарстві [17, 3]. Це значно прискорило й удосконалило процес комплексної механізації в Українській РСР.

У багатьох колгоспах і радгоспах застосовували, вже на початку 1960-х років, комплексну механізацію у вирощуванні кукурудзи за прикладом відомого механізатора, двічі Героя Соціалістичної Праці О.В. Гіталова. В 1960 р. за методом Гіталова працювало 12 тисяч ланок комплексної механізації на вирощуванні кукурудзи, а вже через рік на Україні організовано близько 40 тисяч таких ланок [18, 32].

За семилітку (1959 – 1965-ті роки) керівництво планувало виробити для сільського господарства: більш ніж 1 млн. тракторів, близько 400 тисяч зернових комбайнів і велику кількість інших машин і обладнання [19, 51]. Але, на жаль, ці плани були не досить реалістичними і тому, втілені в життя були лише частково.

Енергетичні потужності сільського господарства УРСР за 1960-ті роки зросли на 34,7 млн. у1970 р. Це стало можливим завдяки тому, що колгоспи і радгоспи одержали понад 227 тисяч фізичних тракторів, близько 104 тисяч вантажних автомобілів та багато іншої техніки. Споживання електроенергії збільшилось на 3,5 млн. кіловат-годин і досягло у 1970 р. 8 млн. кіловат-годин [5, 11].

В 60-ті роки XX століття стало помітнішою тенденція до виробництва потужніших тракторів, що стало важливим напрямом нарощування енергетичних ресурсів сільськогосподарського виробництва. так, в Українській РСР в 1940-ві роки, в аграрному секторі середній фізичний трактор мав потужність 17,8 кінської сили, у 1955 р. – 23,2, а в 1970 р. – вже 30,4 кінської сили [20, 13].

Рівень механізації процесів праці у колгоспах і радгоспах підвищилась, за 1960-ті роки, в середньому на 13-15%, у рослинництві та на 14-16% у тваринництві.

"Комплексна автоматизація є завершальним етапом комплексної механізації та електрифікації", – так було зазначено на Пленумі ЦК КПРС у 1965 р. До 1970 р. планувалось, щоб коефіцієнт автоматизації (відношення кількості автоматизованих операцій до загальної їх кількості) повинен був складати не менше 0,98%. Але це не вдалося. Багато машин виявилось непридатними для автоматизації. Були лише автоматизовані деякі процеси на птахофермах, такі як: кормо роздача, водороздача, освітлення, збирання яєць, відкривання і закривання гнізд та лазів, вентиляція [21, 79].

Отже, за 1960-ті роки колгоспам і радгоспам УРСР було поставлено багато нової техніки, в тому числі вдосконалені, різного призначення, збиральні комбайни, зерноочисні й сушильні потокові лінії, меліоративні машини, машини для хімічного захисту рослин, для механізації виробничих процесів у тваринництві та багато іншої техніки. Комплекс машин та механізмів, які випустила промисловість, дав змогу механізувати багато видів роботи. Протягом 60-х років XX ст. повністю завершена комплексна механізація виробництва зерна, цукрових буряків, льону й картоплі. Звичайно, керівництво на цьому не зупинилось.

У липні у липні ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову "про заходи по поліпшенню використання техніки в сільському господарстві". В постанові були накреслені заходи щодо подальшої організації ремонту і збереження сільськогосподарської техніки, всебічного її використання, підготовки і перепідготовки технічних кадрів, збільшення державних капіталовкладень у розвиток ремонтної бази та системи технічного постачання і обслуговування та системи технічного постачання і обслуговування машин.

Впровадження комплексної механізації, підвищення рівня інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, збільшення питомої ваги механізованих робіт протягом 1960-х років значно зміцнило та модернізувало матеріально-технічну базу села.

1. *Воловченко І.П. про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва на основі широкого застосування добрив, розвитку зрошення, комплексної механізації та впроваджень науки і передового досвіду для найшвидшого збільшення виробництва сільськогосподарської продукції. Доповідь на Пленумі ЦК КПРС 10 лютого 1964 року. – К., 1964.*
2. *Деревець І.С. Високоефективне використання техніки в колгоспах. – К., 1968.*
3. *Павловський М.О. Комплексна механізація – важливий засіб інтенсифікації землеробства // Економіка й організація сільського господарства. – 1968. – № 15.*
4. *Синюков М.И. Эффективность использования техники в сельском хозяйстве. – М., 1970.*
5. *Волик В. Соціально-економічні наслідки науково-технічного прогресу на селі. – К., 1973.*
6. *Співак М.С. Вклад тружеников Украины в подъем сельского хозяйства. – М., 1960.*
7. *Панченко П.П., Євтушенко А.П. Радгоспи: шлях становлення і розвитку (1917 – 1980): На матеріалах УРСР. – К., 1982.*
8. *Кривошеев В.И., Чепурнов И.А. Развитие сельского хозяйства Украинской ССР. – К., 1974.*
9. *Панченко П.П., Шмарчук А.А. Аграрна історія України. Підручник. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 2000.*
10. *Історія українського селянства: Нариси: В 2-х т., т.1 / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К., 2006.*
11. *История Украинской ССР. В 10-ти томах. – К., 1981. – Т. 10. УССР в условиях развитого социализма (60-е, начало 80-х годов). – К., 1985.*
12. *Українське село в 20 – 90 роках XX століття: Короткий історико-економічний нарис (під. ред. Л.Ю. Беренштейна). – К., 1998.*

13. Макаренко В.В., Чепурнов І.А. Науково-технічний прогрес і ефективність сільськогосподарського виробництва (На матеріалах УРСР). – К., 1973.
14. Брежнєв Л.І. Промова на пленумі ЦК КПРС 29 вересня 1965 року. – К., 1965.
15. Харченко М.Ф. Розвиток сільського господарства Української РСР у восьмій п'ятирічці. – К., 1971.
16. Погорєлов М.С., Пахомов Ю.М. Економічна реформа в радгоспах. – К., 1970.
17. Методика визначення економічної ефективності нової техніки в сільському господарстві. – К., 1961.
18. Співак М.С. Основні завдання розвитку сільського господарства Української РСР в семирічці. – К., 1959.
19. Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 – 1965 роки. – К., 1959.
20. Васильченко П.П. Науково-технічний прогрес і структурні зрушення в сільськогосподарському виробництві. – К., 1975.
21. Технічний прогрес і підвищення продуктивності праці в сільському господарстві. (Матеріали наук. конф. Ред. колегія: Радченко А.Я. (відп. ред.) та інші). – К., 1971.

К.В. Лобач

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУТНІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА РУБЕЖІ 20 – 30-Х РР. XX ст.

Складна палітра взаємин влади та селянства наприкінці 20-х початку 30-х років визначалася політикою демонтажу непу та відродження воєнно-комуністичних методів управління економікою. Переосмислення наслідків трансформацій українського села вітчизняними та зарубіжними дослідниками мало належне історіографічне відображення. Проте, незважаючи на більш ніж солідний доробок вчених з даної проблематики, інтерес дослідників до різних її аспектів не згасає. Важливим в контексті формування повної наукової картини взаємин держави та селянства є дослідження методів реалізації більшовицької аграрної політики, їх зумовленість як потребами "поточного моменту", так і стратегічними завданнями. Дана наукова розвідка має на меті аналіз витоків, так званих, "перегинів" початкового етапу колективізації, дослідження їх родової спорідненості з методами "надзвичайщини" на етапі зламу НЕПу. Об'єктом дослідження є аграрна політика більшовиків на рубежі 20 – 30-х рр. XX ст. Предметом – форми та методи проведення хлібозаготівель в період згортання НЕПу.

Надзвичайні методи були використані більшовиками для розв'язання кризи хлібозаготівель 1927/28 року, яка наочно виявила проблеми, що визрівали в площині нееквівалентного обміну між промисловістю та сільським господарством. Різниця цін на їх продукцію, так звані "ножиці цін", як зазначає професор С. Кульчицький, відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку [1, 348]. Й. Сталін назвав це "додатковим податком на селянство в інтересах піднесення індустріалізації" [2, 320].

Переплачуючи на промислових товарах і тим самим фінансуючи промисловість, селянство, однак, не могло розраховувати на їх достатню кількість та належний асортимент. Обмежений обсяг товарів не стимулював продажу селянами надлишків хліба. Ідея планового завозу товарів у райони хлібозаготівель була дискредитована несвоєчасним їх завезенням, недостатнім обсягом та незадовільним асортиментом.

Небезпека зовнішньої загрози, яка нагніталася керівництвом країни для виправдання політичних репресій та для згуртування суспільства, мала зворотній ефект. Остерігаючись війни, власники товарного хліба не поспішали з його реалізацією. Окрім того, на темпах та обсягах хлібозаготівель в Україні, за визначенням А. Мікояна керівника союзного наркомторгу, позначився "контур майбутнього неврожаю". Комплекс цих чинників, при неналежній до того ж технічній підготовці хлібозаготівельних організацій, негативно вплинув на перебіг хлібозаготівельної кампанії 1927/28 року.

Своє небажання продавати хліб за заниженими цінами селяни продемонстрували ще в 1926/27 році. Тоді керівництво країни, не наважуючись на застосування силових методів, скорегувало плани капіталовкладень в промисловість. Ситуація в 1927/28 році була іншою. Здобувши на XV з'їзді партії перемогу над опозицією, Сталін взявся до втілення власної моделі комунізації села. Хлібозаготівельна криза була використана ним для втілення планів, що мали на меті позбавити селян можливості розпоряджатися вирощеним врожаєм, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах [1, 351].

Рішення, прийняті на найвищому рівні в грудні 1927 року, хоча й пропонували застосовувати "будь які заходи, здатні посилити заготівлі", проте, як вважає В. Данілов, не виходили за межі непу [2, 111]. Першим документом, де була викладена програма принципово нового ставлення до селянства, зламу непу і широкого застосування репресій на селі дослідник вважає таємну директиву ЦК ВКП(б) від 5 січня 1928 року [3,32].

В адресованому партійним організаціям документі констатувалося, що "важелі влади і партії не приведені в рух" тому ЦК зобов'язував упродовж тижня добитися рішучого перелому в ході хлібозаготівель. Невиконання вимоги розцінювалося як грубе порушення партійної дисципліни. "Особливі репресивні заходи необхідні стосовно куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни", – вимагав ЦК, встановлюючи персональну відповідальність місцевих партійних, радянських та кооперативних працівників [2, 136 – 137]. В директиві від 14 січня 1928 р. центр був ще більш категоричним, вимагаючи арештів "спекулянтів, куркульчиків й інших дезорганізаторів ринку і політики цін". Судові органи, низовий партійний, радянський та кооперативний апарат були звинувачені в поблажливому ставленні до спекулянтів та куркулів. Хлібозаготівлі порівнювалися з фортецею, яку треба взяти за будь-яку ціну з організацією роботи по-більшовицьки, з більшовицьким натиском [2, 147].

Взірець "більшовицького натиску" Сталін продемонстрував особисто під час поїздки до Сибіру. Відтоді термін "уральсько-сибірські методи хлібозаготівлі" став синонімом "надзвичайщини". Критика центру вимагала нестандартних дій органів влади на місцях. Приклади деяких з них знайшли відображення в оперативних повідомленнях ДПУ. В Мелітопольському окрузі начальник районної міліції, погрожуючи зброєю та арештами, примушував селян підписуватися на позичку. В Зіновіївському окрузі народний суддя по приїзду в с. Нікольське заарештував 23 селян, з них 21 бідняка і заявив: "Будемо пити вашу

кров, кататися на автомобілях…". В окремих районах Волинського округу широко практикувалися арешти селян, котрі виступали проти самооподаткування. Загалом на 1 лютого 1928 р. органами ДПУ зафіксовано 31 факт застосування репресій по 12 округах, 18 випадків по 11 округах вчинення дій, "що дискредитують представників влади".

Водночас в оперативних зведеннях відзначалися факти ухиляння представників місцевої влади від виконання партійних директив, зокрема, в проведенні репресій – 31 випадок по 12 округах, відмова опису майна неплатників – 26 випадків по 11 округах, халатність і саботаж розпоряджень керівних органів – 24 факти в 13 округах [2, 195 – 196]. В Україні за перші три місяці наступальної кампанії на "хлібному фронті", за матеріалами ДПУ, працівникам різних рівнів за халатність оголошено 311 доган, знято з роботи 134 низових працівників, віддано під суд 54 голів сільрад, 17 членів РВК, 56 голів кооперації. Притягнуто до відповідальності 201 працівника заготівельних організацій за зв'язок з приватником [2, 234 – 235].

Масштабна репресивна операція проти низового апарату лише започаткувала селекцію партійного активу. Після листопадового 1928 року пленуму ЦК ВКП(б) формування загону слухняних виконавців здійснювалося шляхом проведення партійних чисток.

Застосування надзвичайних заходів мало економічний ефект: у січні – лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба [1, 353]. Дослідниця Г.Капустян назвала хлібозаготівельну кризу 1927/1928 року і шляхи її подолання тією основою, на якій радянська влада шліфувала політику "надзвичайщини" стосовно села [4, 51].

Свідченням масштабності застосування надзвичайних заходів у ході хлібозаготівель є, надісланий місцевим осередкам ОДПУ, циркуляр секретно-оперативного управління, який вимагав звернути особливу увагу на всі випадки порушення закону та пропонував притягувати до відповідальності осіб винних у незаконних діях, аж до арешту "в особливо серйозних випадках" [3, 42 – 43]. Поява подібного документу викликана передусім зростанням невдоволення селян в умовах наближенням посівної кампанії, зрив якої влада допустити не могла. Це відкрито визнав В. Молотов у промові на нараді з питань хлібозаготівель 24 квітня 1928 року: "…ми тут підняли боротьбу проти перегинів заготівельної кампанії. Однак ця боротьба, … не повинна припинити наш натиск в частині хлібозаготівель" [2, 237]. Незважаючи на формальне проголошення відміни надзвичайних заходів на липневому пленумі ЦК ВКП(б), резолюція пленуму реалізована не була і залишилися, за висловом М. Бухаріна, не більше, ніж "літературним твором".

Друга хвиля "надзвичайщини", яка бере початок в листопаді 1928 року, перевершила попередню вже перші місяці 1929 року. Маховик командно-репресивних методів набирав обертів, а поразка "правих" в партійно-державному апараті зробила ці процеси незворотними [3, 59]. Примусова хлібозаготівля, форсування темпів колективізації та кампанії розкуркулення викликали масове незадоволення й опір селян. Незважаючи на фрагментарні дані, дослідники вказують на 1700 масових виступів, за час з 20 лютого по 2 квітня 1930 року [5, 243]. Саме розмах селянського опору в різних формах змусив вище державно-партійне керівництво вдатися до своєрідної мімікрії. Теза про лівацькі "перекручування" ленінської лінії партії, яка з'явилася в статті Сталіна "Запаморочення від успіхів", була саме таким кроком.

Сталін наголошував на неприпустимості адміністрування і застосування сили в комунізації селянства. Вдаючись до аналізу причин виникнення таких "помилок", генсек наголошував: "Вони могли виникнути лише в атмосфері наших "легких" і "неочікуваних" успіхів на фронті колгоспного будівництва" (тут і далі переклад автора) [6, 198]. "Вони могли виникнути лише в результаті того, що в деяких товаришів запаморочилася голова від успіхів, і вони втратили на хвилину ясність розуму і тверезість погляду" [6, 199]. Постанова ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі", прийнята через дванадцять днів після публікації статті, називає місцевих керівників, котрі допустили злочинні порушення закону, жертвою провокації з боку контрреволюційних елементів. Заявивши, що, здійснювана під прапором "лівих" фраз практика, не має нічого спільного з політикою партії", вище керівництво повністю від неї відмежовувалося і всю відповідальність перекладало на низових працівників.

Поява цих документів свідчила про тимчасовий відступ необхідний для угамування все наростаючої хвилі народного протесту. Стаття Сталіна тиражувалася центральними та місцевими газетами, друкувалася окремими брошурами. Лише в Тульчинському окрузі було розповсюджено 10 тис. брошур промови Сталіна та 5 тис екземплярів постанови ЦК ВКП(б) [7, 9].

На сигнал з Москви оперативно відреагували на місцях. Доповідні записки до ЦК КП(б)У уповноважених по хлібозаготівлях в округах зарясніли переліком виявлених порушень. Уповноважений Ніренберг з Одещини повідомляв про прийняття парторганізаціями зустрічних планів по виселенню куркулів [8, 13]. За повідомленнями окружних прокурорів, в Іркліївському, Чорнобаївському, Гальмязівському районах при розкуркуленні забирали горщики, миски, коромисла, ночви. Траплялися випадки коли роззували жінок, виривали у них з вух сережки. В селі Малевичах, Проскурівського району двохмісячну дитину разом з батьками викинули на мороз, не давши навіть її зодягнути [9, 97 – 98]. В Іванівському районі на Мелітопольщині траплялися випадки зґвалтування жінок під час розкуркулення [9, 99]. Завідуючий райфінвідділом Котляров у селі Ново-Спасівці Маріупольського округу на запитання: "Як бути з куркулями, котрі не винні державі грошей?", брутально відповів: "Зробіть так, щоб були винні. Нам потрібні гроші. Зривайте ризи з ікон, не бійтеся залізти бабі за пазуху, якщо вона там сховає гроші" [10, 51]. Численні приклади нехтування законом наводилися у дописах сількорів у газету "Радянське село", які осіли в бюлетенях для ЦК КП(б)У, не потрапивши на сторінки часопису. Показовим є лист-каяття вчительки (без імені) "Скільки мені довелося, будучи в бригаді по збору посівматеріалу й усуспільненню, бачити сліз, чути прокльонів та благань села. Брудна, мокра хата, купа блідих, брудних, обірваних людей. Приходиш, перевіряєш хліб і забираєш до фунта лишній хліб, картоплю. Заявляєш, що корова, свині, кури, город усуспільнені і ставиш питання руба: "давай гроші на

тракторне зобов'язання, 15% готівкою паю, 30% – вступного та ще й заощадження…" [11, 27].

Факт масових порушень закону в ході колективізації та антирелігійній роботі відмічав С. Косіор у листі до всіх окружкомів та райкомів КП(б)У від 19 березня 1930 року. Секретар ЦК КП(б)У констатував: "…за знущання, злочинні перегини, винуватих не притягували до відповідальності" [12, 37 – 50]. Однак через десять днів по тому в телеграмі на адресу окружкомів С. Косіор націлював: "Останнім часом спостерігаються факти масового притягнення працівників за перегини. Такі, притягнення марні, шкідливі, дарма дезорганізовують актив. Треба вибрати декілька випадків особливо яскравих, гучно провести через суд. Тих, що дискредитували себе, перекинути на іншу роботу, також в інші округи, … решті роз'яснити добре лінію партії" [12, 190]. Отже надійшла команда припинити кампанію боротьби з "перекручуваннями". ЦК був стурбований "панікою та розгубленістю низових працівників", які, зрозумівши буквально тезу Сталіна про заборону адміністрування, дозволяли вихід селян з колгоспів, відновлення діяльності храмів. "Треба не йти попереду мас в справі самоліквідації колгоспів, а боротися всіма доступними політичними, суспільними методами за збереження колгоспів", – вимагав секретар ЦК КП(б)У.

Практика крайнощів, надмірності, порушення правильної лінії як трактує перегини тлумачний словник, не просто не припинилася, вона широко застосовувалася в здійсненні наступних хлібозаготівельних кампаній та здійсненні колективізації. На нараді секретарів районних партійних комітетів 19 вересня 1930 р. С. Косіор, по суті, закликає повернутися до апробованих та дієвих методів: "Є певні засоби впливу, що їх ми застосовували торік …". Щоправда на цей раз ішлося не лише про одноосібні господарства, але й колективні господарства: "…щоб колгоспи швидше виконали план хлібозаготівель треба вжити чимало заходів, аж до репресій" [13, 10, 12].

Про "масштабність" боротьби з так званими "перегинами" можна судити з даних про притягнення до відповідальності партійних та радянських працівників. Як свідчать документи, на кінець березня 1930 року за викривлення партійної лінії в колгоспному русі було притягнуто до відповідальності 4 тис. осіб, з них близько 2 тис. партійців та комсомольців. Близько 430 членів партії та комсомолу було знято з роботи, на 389 – накладено партійні стягнення, 159 – заарештовано та 173 – притягнуто до суду [14, 70]. Щоб переконатися у демонстративній показовості й відсутності системного характеру цієї акції, можна порівняти зазначені цифри з підсумками чистки партії 1929 – 1930 років, коли лише за пияцтво з рядів партії було виключено близько 4 тис. осіб [15, 15 – 16].

Все вищезазначене дозволяє зробити певні узагальнення. Практика "надзичайщини", застосована більшовиками у взаєминах з селом на етапі зламу непу знайшла своє логічне продовження в період колективізації. Більше того, окремі надзвичайні для 1928 року заходи були легалізовані партійними рішеннями та законодавством. Що ж до заяв про "викривлення", "перекручування" партійної лінії то вони були не чим іншим як лицемірством партійних вождів, які мали угамувати наростаючий селянський гнів в умовах розгортання соціальної війни на селі. З огляду на масовість незаконних і антигуманних дій місцевого керівництва вибіркове покарання порушників закону на показових процесах мало на меті шляхом залякування сформувати армію апаратних маріонеток, слухняних виконавців партійних директив. Питання наскільки це вдалося кремлівським вождям, може бути предметом наступного розгляду шляхом виявлення й аналізу нових архівних документів.

---

1. *Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). – К., 1996.*
2. *Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5 – ти тт. / Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999.*
3. *Данилов В.П. Введение. (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939. Документы и материалы. В 5 – ти тт. / Т.1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М., 1999.*
4. *Капустян Г.Т. Дві "правди", або українське село в двадцяті роки двадцятого століття. – Кременчук, 2003.*
5. *Ганжа О. Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки – № С. 235 – 250*
6. *Сталин И.В. Головокружение от успехов // Соч., 1953. – Т. 12.*
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3065*
8. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3059.*
9. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3060.*
10. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3160.*
11. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3107*
12. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3142.*
13. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3147.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153.*
15. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3071*

О. М. Махиня
А. М. Черняк

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ПІДТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1959 – 1961 рр.)

Вирішення багатьох проблем, пов'язаних із розвитком демократичних засад функціонування українського суспільства та його модерної державності, поліпшення захищеності прав і свобод громадян, наповнення їх реальним змістом, в тому числі й підвищення життєвого рівня населення, все це значною мірою залежить від розвитку самодіяльної ініціативи широких верств у всіх сферах життя місцевих громад. Право територіальних спільнот вирішувати в межах Конституції та діючого законодавства, насамперед закону про місцеве самоуправління, широкий спектр питань, що стосується повсякденного життя, гарантовано на рівні Основного закону та закріплено в Європейській хартії про місцеве самоуправління. Слід, однак, зазначити, що як Хартія, так і Закон визначають лише загальні, наріжні принципи, які надають гарантії громадам міст, сіл, районів вирішувати пекучі проблеми їх буття. Сутність

та спрямованість цих проблем, їх масштаби і термінові рамки часто дуже суттєво різняться. Більше того, надані самоврядні принципи необхідно ще реалізувати на практиці саме в тих чи інших конкретних життєвих умовах.

На сьогодні вже достаньо зрозуміло, що демократичні інститути і принципи самореалізації особистості та самоуправління громади можуть бути втіленні в життя лише в тому разі, коли має місце справді народна, громадська ініціатива. У цьому контексті звернення нехай і до плідного, однак реалізованого зовсім в інших історичних умовах закордонного досвіду є, на нашу думку, не зовсім коректним. Адже формування тих чи інших суспільних механізмів у різних країнах світу відбувалося в зовсім інших економічних та політичних умовах, врешті-решт в іншому ментальному полі.

Ніяким чином не заперечуючи необхідність уважного ставлення до закордонного досвіду пробудження, організації та спрямування громадської активності, конструювання ефективних механізмів її реалізації, зазначимо все ж, що для здійснення цих завдань в умовах сучасної України не менш корисним буде виважене дослідження власного вітчизняного досвіду, спроб реалізації нехай і в інших суспільно-політичних умовах, але все ж таки достатньо тотожних проблем, зокрема в сфері зміцнення правопорядку, забезпечення спокою і особистої безпеки громадян. Адже сучасний процес формування нових суспільних ідей, в тому числі розширення участі народу у вирішенні злободенних громадських проблем, багато в чому може спиратися на доволі цікаві починання, започатковані в добу відлиги і які пов'язують в колективній пам'яті народу минуле, сьогодення і майбутнє.

Зрозуміло, що ідеї та організаційні форми вирішення проблеми, набуті в рамках ідеократичної радянської держави, не відповідають потребам сучасної незалежної української держави. Проте багато в чому нові суспільні запити в основі своїй і сьогодні перегукуються із спогадами про ті суспільні надбання, які не вступають у протиріччя із практикою самореалізації українського соціуму у сфері забезпечення спокою і правопорядку в містах і селах. Це, зокрема, обумовлено і тим, що із кінця 1950-х – протягом 60-70-х років участь громадськості у підтриманні правопорядку, особливо у боротьбі з дрібними, але масовими, а тому достатньо пекучими антигромадськими діями, стала помітним явищем суспільного життя.

Вивчення та докладний аналіз як позитивних, так і негативних аспектів цього масштабного явища є цілком актуальним, зважаючи на його масовість, тривалість в часі та наслідки. Означена проблематика має певне наукове висвітлення. Слід, однак, зазначити, що існуючі публікації, які стосуються цієї проблеми, причому достатньо чисельні, носять досить специфічний характер. Більшість їх вийшла у світ протягом нетривалого часу – на межі 1950-х – 60-х років. Навіть не беручи до уваги ідеологічну заангажованість, оскільки їх поява була не лише ініційована високими владними інстанціями, але навіть отримала специфічне радянське "освячення" в новій партійній програмі, потрібно зазначити, що зміст робіт фактично був зорієнтований на всебічну популяризацію та забезпечення суто практичних проблем, що стосувалися повсякденної роботи народних дружин та товариських судів. Типовим прикладом таких робіт стали публікації В. Зайчука [1], В. Ільчука [2], С. Макогона, А. Ткача, В. Цвєткова [3], В. Потєхіна [4], В.Русина [5] та цілого ряду інших авторів.

У новітні часи, коли склалися належні умови для об'єктивного висвітлення як позитивних, так і негативних явищ, пов'язаних із діяльністю цих структур, предметом особливо поглибленої уваги дослідників може і повинно стати вивчення досвіду діяльності громадських формувань із забезпечення правопорядку в сільській місцевості. Адже на відміну від міст, села мають значно нижче забезпечення з боку працівників правоохоронних органів. Сьогодні один дільничний уповноважений часто обслуговує до 5-7 сіл. На додаток до територіальної відмежованості, поганих шляхів, традиційної відсутності належного транспорту, а особливо пального, нині до традиційних видів правопорушень (самогоноваріння та тісно пов'язаного з ним побутового пияцтва) у сільську місцевість перекочовували нові види злочинної діяльності, зокрема ті, що пов'язані із вирощуванням наркотичної сировини та виробництвом наркотичних речовин.

Процес десталінізації суспільства, започаткований в лютому 1956 року XX з'їздом партії, досить швидко набрав широкого розмаху. Поряд із вже традиційними для радянського суспільства завданнями громадських організацій займатися виробничими питаннями, все гучніше почали поставати питання щодо підвищення їх активності у справі поліпшення матеріально-побутового становища трудящих, задоволення їх зростаючих духовних потреб. Розширялася участь громадських організацій в управлінні закладами культури, охорони здоров'я і соціального забезпечення. Планувалося протягом найближчих років передати до їх відання керівництво видовищними закладами, клубами, бібліотеками та іншими культурно-освітніми установами, які перебували у віданні держави.

Такий широкий розвиток, нехай навіть в перспективі, прав громадських організацій був незвичним для вкрай зашореного радянського суспільства. Проте, в цілому, тут нічого принципово несподіваного, такого до чого б маси певною мірою не були підготовлені повсякденною пропагандисткою риторикою, не було.

Зовсім інакше сприймався інший імпульс "відлиги", що стосувався прилучення громадських організацій до сфери, яка все ще розглядалася як "sekula sekulurum" тоталітарної держави – до діяльності міліції та судової системи. В найбільш авторитетному для тогочасного радянського суспільства документі – новій партійній програмі (1961 року) прямо ставилося питання про розширення участі громадських організацій у зміцненні правопорядку, насамперед через формування народних дружин та товариських судів [6, 95].

Справа була настільки незвичною, що певний час ця новація як би "відлежувалася" в умах низового партійного керівництва, яке в силу радянської традиції, незважаючи ні на які нові віяння, було покликане очолити таку нечувану новацію: організувати залучення громадськості до справ "органів". Однак бурхливий натиск ініціатора цих починань

а М. Хрущова довго ігнорувати було не можна. Це, врешті-решт, було просто небезпечно для кар'єри, оскільки в розпал боротьби за владу у "верхах" лише беззастережне виконання будь-яких розпоряджень нового партійного лідера давало певну гарантію утриматися у владній обіймі.

Аналізуючи проблему формування і налагодження діяльності добровільних народних дружин і товариських судів потрібно зазначити, що в сільській місцевості традиція громадських судів мала дуже глибоке коріння, починаючи ще з литовської доби [7, 67].

В часи Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. в силу нагальної потреби мати механізм регулювання цілого ряду поточних господарсько-економічних та родинно-побутових проблем, які постійно виникали в процесі повсякденного життя, практично в кожному селі діяли місцеві громадські суди. Вони розглядали справи про різні малозначимі правопорушення громадського спокою, сімейні конфлікти та вирішували незначні цивільні справи. В більшості сіл УСРР вони фактично продовжували існувати і в перші роки непу [8].

Проте досить швидко, фактично паралельно із реальним утвердженням в сільській місцевості радянської влади, діяльність цих судів була спочатку суттєво звужена, а невдовзі й зовсім припинена. Швидко міцніюча тоталітарна система ніяк не могла допустити, щоб у чужому для неї селянському середовищі діяли громадські організації, до прерогатив яких належали б силові чи праворегулюючі функції. Здавалося, що самодіяльні громадські організації в цій сфері радянської дійсності зникли остаточно.

Однак після XX з'їзду партії, при всій неоднозначності його сучасних оцінок, радянська країна справді вступила в нову добу. На порядок денний було поставлено не лише питання демократизації існуючих на той час громадських організацій, але й створення нових. Невдовзі серед останніх значне місце на всіх рівнях партійно-державного керівництва, безумовно за все ще непорушною традицією "демократичного централізму", тобто диктатурою центру, підкреслено активна підтримка почала надаватися добровільним народним дружинам та товариським судам. Більше того, вперше товариські суди почали організовуватися в колгоспах, а на сільських вулицях, в клубах, біля чайних почали патрулювання добровільні народні дружини.

Слід зазначити, що при будь-якому критичному ставленні до природи цих структур та їх функцій, на нашу думку, не можна заперечити того, що підкреслено велика увага до них не була короткотерміновою пропагандистською акцією. Неупереджений аналіз численних партійних і державних документів тієї пори дає підстави вважати, що ініціатори цієї справи – М. Хрущов та його найближчі однодумці принаймні на час висунення своїх ініціатив достатньо щиро вірили в їх перспективність. Для цього існували достатньо вагомі об'єктивні обставини. Декілька десятиліть існування у лиховісному полі кривавих політичних шаленств як в ролі суб'єкта, так і об'єкта безперервних злочинних дій тоталітарного режиму влади не могли не виробити майже на підсвідомому, на рівні здорових людських інстинктів, прагнення покінчити з жахливою всевладністю репресивної системи.

Будучи, однак, плоттю від плоті тоталітарної системи, тогочасне керівництво не уявляло собі суспільство без всебічної системи тотального контролю над поведінкою широких народних мас. Саме в цьому і полягає складність для дослідника дати адекватну оцінку цих новацій Хрущова у сфері функціонування силового контролю над життям суспільства. Тобто, мова йшла, з одного боку, про цілком реальне і достатньо суттєве пом'якшення внутрішньої репресивної політики, а з іншого – про розширення і поглиблення впливу силового поля, проникнення його в усі ланки суспільного організму. Адже йшлося не тільки про боротьбу з виявами хуліганських вчинків на вулицях і в громадських місцях, але й знову ж таки про безупинні репресії проти "розкрадачів соціалістичної власності", виробників самогону тощо.

Зовні, з високих трибун, це виглядало начебто обґрунтовано. Але, що в реальному все ще злиденному житті кінця 1950-х – початку 60-х років означала формула "розкрадач соціалістичної власності"? Хтось ніс від колгоспної скирти в'язку соломи, щоб підстелити корові – годувальниці сім'ї. Виписати солому йому в правлінні відмовили, а не підстелити неможна, оскільки від переохолодження тварини надій зменшиться, а то й взагалі молоко зникне. Сім'я залишиться як без молока, так і без тих мізерних, але вкрай потрібних на задоволення також мізерних, однак життєво важливих витрат на кирзові чи резинові чоботи, фуфайку, гас тощо. Подібне становище було і у випадку боротьби із самогоноварінням. Слід нарешті відкинути фарисейське за своєю суттю заперечення самогону в сільському побуті як продукту з абсолютно негативною оцінкою. Важкі умови життя та праці колгоспників нерідко робили його вживання в певних розмірах просто необхідним. Можна було красиво говорити про те, який це негідний вчинок займатися самогоноварінням, коли в кишені лектора чи промовця лежала товстенька пачка грошей, на які номенклатурний доповідач міг в залі ресторану в стилі улюбленого "сталінського ампіру" замовити, причому й без особливої на те потреби, а так, за звичкою, за покликом душі не лише "московську", але й коньяк чи "советское шампанское". І зовсім інше, коли в буквальному розумінні слова "осатанівши" після тривалого робочого дня на оранці в трясці, просякнутій отруйними випарами солярки кабіні, тракторист, ледь пересуваючи ноги, повертався додому, де його чекала холодна хата (холодна не тому, що не топлена, а тому, що нічим було топити) і друга зміна у власному господарстві. Тут славнозвісний гранчак просто виконував ще раз, зазначимо це без фарисейства, необхідну суто фізіологічну функцію. Швидко відновлював сили, необхідні для того, щоб ще щось зробити вдома по господарству, елементарно зігрітися та, врешті-решт, просто пригладити на якийсь час сумну прозу повсякденної селянської дійсності.

Держава ж, вболіваючи за обсяги надходжень до бюджету від реалізації в цьому випадку вже не таврованого швидкими на перо журналістами "зеленого змія", а цілком благочинної офіційної "московської" чи то навіть радянсько-аристократичної "столичної", спрямовувала проти домашнього

виготовлення спиртного не лише жорсткий, але відносно нечисельний офіційний апарат сільської адміністрації, а й досить чисельний загін активістів нових громадських формувань, значна частина яких, намагаючись скористатися наданою "довірою", бодай на перших порах виконувала визначені їм функції більше ніж ретельно.

У цілому сутність задуму керівництва щодо місця і ролі нових громадських формувань можна окреслити як практику заміни "єжових рукавиць" на "ведмежі обійми". Накреслена у вузькому колі хрущовського політбюро організаційна лінія невпинно набирала розгону, поширюючись і вшир, і вглиб. На XXI з'їзді ця проблема згадувалася вже у багатьох виступах. У кінцевому разі вона знайшла своє відображення навіть в заключній резолюції. В ній було чітко зазначено: "У справі додержання правил соціалістичного співжиття дедалі важливішу роль покликані відігравати народна міліція, товариські суди і подібні до них самодіяльні органи, які повинні поряд із державними установами виконувати функції охорони громадського порядку і прав громадян, запобігати провинам, що завдають шкоди суспільству" [9, 181].

Як свідчить наведена вище цитата, бачення сутності проблеми на той час ще належно не викристалізовувалося. Про це добре свідчить вже те, що поки що в резолюції навіть не вживається сам термін "добровільні народні дружини", а йдеться хоч про "народну", але все ж міліцію. Добре проглядається також намір створення в перспективі ще ряду "подібних до них самодіяльних організацій".

У подальшому, однак, ініціатори цих починань, зважаючи на надто одіозну в очах більшості радянських громадян репутацію міліції як невід'ємної складової сумнозвісних "органів" та повсюдного залучення її, особливо в сільській місцевості, до різних репресивних акцій економічного характеру, визнали за більш доцільне задекларувати вже в самій назві новоствореної структури насамперед її народний, тобто недержавний характер. Надаючи в такий спосіб новоствореній структурі достатньо суттєві адміністративні функції, з формальної точки зору, держава відмежовувалася від неї. Тобто, репресивна складова діяльності добровільних народних дружин як би органічно випливала із ідеї народовладдя, мала виглядати породженням волі громадськості, практичним втіленням її бажань, потягу до спокою і безпеки.

Дбаючи про належне юридичне забезпечення діяльності новостворюваних структур, 2 березня 1959 р. ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР прийняли спеціальну спільну постанову "Про участь трудящих в охороні громадського порядку в країні" [10, 25]. Нею було схвалено проект тимчасового "Положення про добровільні народні дружини". Слід підкреслити, що "Положення" надавало добровільним народним дружинам (далі – ДНД) ряд досить вагомих повноважень. Так, серед інших прав та обов'язків, у проекті вказувалося на безпосереднє право дружин передавати матеріали про правопорушення не лише до товариських суддів, але й направляти їх до міських та районних відділів міліції на предмет подальшого порушення кримінальних справ. В Україні "Положення про добровільні народні дружин" по охороні громадського порядку було затверджено спеціальною Постановою ЦК Компартії України та Ради Міністрів УРСР 8 червня 1961 року [11, 80].

Намагаючись забезпечити максимальну прихильність широких верств суспільства ідеї підвищення ролі громадськості в боротьбі з правопорушеннями на вулицях, в громадських місцях та в побуті, в жовтні 1959 року в пресі та на радіо було розгорнуто активну пропагандистську кампанію з т.зв. "всенародного обговорення проектів законів, які планувалося прийняти в цьому напрямку". Серед них був і проект положення про товариські суди.

Слід зазначити, що це обговорення, незважаючи на те, що воно початково було задумане владними інстанціям як суто пропагандистське дійство, в силу реальної зацікавленості у цій справі широких верств суспільства, швидко переросло офіційно відведені йому рамки. Під час жвавої дискусії в пресі, в наукових колах, у трудових колективах її учасники запропонували внести немало суттєвих змін і доповнень. З позицій сьогодення слід відзначити насамперед те, що було визнано доцільним замість єдиного загальносоюзного "Положення" приймати його в кожній національній республіці окремо. Це давало реальну можливість організувати роботу народних дружин і товариських судів із врахуванням особливостей не лише законодавства, але і звичаєвих традицій та громадської думки кожної національної республіки, які часто мали суттєві відмінності.

Дещо згодом, 15 серпня 1961 року, Указом Президії Верховної Ради УРСР було затверджено і "Положення про товариські суди Української РСР" [12].

Отже, на другу половину 1961 року в Українській РСР було повністю сформовано нову, за задумом її ініціаторів фактично альтернативну традиційній радянській системі підтримання громадського правопорядку, справді масову громадську структуру. В наступне десятиріччя вона зайняла вагоме місце як в житті українського суспільства в цілому, так і в громадському житті зокрема. Слід зазначити, що на відміну від міст, певною мірою навіть перенасичених різними громадськими організаціями та ініціативами, саме в сільській місцевості робота добровільних народних дружин та товариських судів була особливо помітною і мала значний резонанс.

1. *Зайчук В. Демократичні принципи діяльності радянського суду. – К.: Політвидав України. – 1965.*
2. *Ільчук О. Роль громадськості в здійсненні радянського правосуддя. – К.: Держполітвидав УРСР. – 1960.*
3. *Макогон С., Ткач А., Цвєтков В. Розвиток радянської державності на Україні. – К.: Політвидав України. – 1966.*
4. *Потехин В. Народне дружины. – Одесса: Кн. изд-во. – 1959.*
5. *Русин В. Ради організовують, виховують, вчать.- Ужгород: "Карпати". – 1964.*
6. *Програма комуністичної партії Радянського Союзу. – К.: Держполітвидав УРСР. – 1962.*
7. *Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. – Львів: "Світ", 1996.*
8. *Пугач М. Як ми забезпечуємо громадський спокій села. – Умань, 1925.*
9. *Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС. – К.: Держполітвидав УРСР, 1959.*
10. *Збірник постанов УРСР. – 1959. – № 4.*
11. *Збірник постанов УРСР. – 1961. – № 6.*
12. *Відомості Верховної Ради УРСР. – 1961. – № 35.*

С.А. Міняйло

ОСОБЛИВОСТІ СТЯГНЕННЯ НАТУРПОДАТКУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РР.

Аграрна історія України – невід'ємна складова всієї української минувшини. Її вивчення за сучасних умов є важливим та актуальним з огляду хоча б на ту роль, яку відіграло селянство в українській історії. Серед різних аспектів, що потребують аналізу, не останнє місце належить податковій політиці радянської влади в українському радгоспно-колгоспному селі у 1930-х роках. Так, перспективним напрямом, на наш погляд, є дослідження проблеми натурподатку, зокрема тих його особливостей, які стосуються українського селянства. Науковий інтерес до окресленої теми зумовлений також відсутністю робіт, у яких би з'ясовувалися ці питання. З огляду на це автор статті ставить за мету дослідити одну із форм стягнення податків (а саме натуральну) в радянському українському селі у другій половині 1930-х рр. Об'єкт дослідження – податкова політика більшовиків в українському радгоспно-колгоспному селі у другій половині 1930-х рр., предмет – стягнення натурподатку з українського селянства.

Запропонована тема вже має певну історичну інтерпретацію. Питанню податкової політки радянської влади в українському селі у другій половині 1930-х рр. присвячено праці М. Хоріна [6], Г. Мар'яхіна [13], Н. Тепцова [1]. Важливе значення для дослідження зазначеної проблеми мають збірники опублікованих документів [10, 11], спогади очевидців [12] та архівні матеріали.

Утвердження радгоспно-колгоспної системи в українському селі перетворило селян із вільних господарів у повністю залежних від держави виробників сільськогосподарської продукції. Подальша зміна економічних відносин на селі протягом другої половини 1930-х рр. вимагала від уряду перегляду і всієї фінансової політики держави, адже село й надалі залишалось основним джерелом поповнення бюджету СРСР. Податкова політика, що зазнала суттєвих змін у першій фазі становлення радгоспно-колгоспної системи, визначала нові пріоритети податкової системи. Усі податки на селі було поділено на грошові й натуральні.

Під час голодомору в Україні (1932 – 1933 рр.) радянський уряд вдався до застосування методів "воєнного комунізму". Податкова система як складова фінансової відіграла важливу роль у перехідний період становлення радгоспно-колгоспного ладу. Податкова система першої половини 1930-х рр. відновила дію чинного в 1920-ті рр. продподатку. Наприкінці 1932 р. на селянські господарства було покладено зобов'язання зі здавання м'яса за держцінами, а на початку 1933 р. ЦК ВКП(б) та РНК СРСР скасували "чинну договірну (контракційну) систему заготівель зернових культур і встановили для колгоспів та одноосібних господарств тверді зобов'язання із здачі зерна державі за встановленими цінами, що мало статус податку" [1, 49]. Протягом року обов'язкові натурподатки були поширені на молоко, м'ясо, шерсть, картоплю та інші види сільськогосподарської продукції. Відповідно до нововведень, що були внесені в реєстр податкових стягнень, на селянство накладалися податки з усіх сфер їхньої діяльності: як господарської, так і виробничої. Основною метою відновленого в 1933 р. продподатку стало створення чіткої системи взаємозв'язку між державою та селом. У такий спосіб відбулося унормування надходження зерна до загальних фондів Радянського Союзу. З одного боку, юридичне оформлення системи натуроподаткування рівномірно розподілило податок для всіх категорій селянства. З іншого – держава проробила чітку систему адміністративної відповідальності за зрив податкових надходжень. До селян застосовувалася ст. 74 Адміністративного кодексу УСРР, відповідно до якої штраф накладався в п'ятикратному розмірі недовиконаної частини повного зобов'язання. До селян, які повністю не виконали зобов'язань із хлібоздачі, – ст. 61 Кримінального кодексу УСРР [2, 10].

Крім того, постановою ЦВК СРСР "Про стягнення за невиконання в термін одноосібними господарствами обов'язкових натурпоставок та грошових платежів і конфіскацію майна в судовому порядку" було передбачено таке: "унаслідок зміни ст. 25 Кримінального законодавства СРСР та союзних республік та ст. 19 Положення про стягнення податків та податкових платежів від 17 травня 1932 р., якщо селянин-одноосібник не виконував у зазначений термін зобов'язання з натурподатку та грошових платежів – санкції поширюються на все майно одноосібного господарства, за винятком будинку та палива, а також одягу, взуття, білизни та інших предметів побуту, необхідних платникові й особам, які перебувають на його утриманні" [3, 115].

На підставі вище зазначених документів можна зробити висновок, що радянській владі, аби зламати опір одноосібників знадобилися спеціальні постанови про посилення боротьби з елементами, які "ухиляються" від хлібоздач як по лінії адміністративній, так і судовій. Протягом другої половини 1930-х рр. в архівних фондах органів юстиції натрапляємо на низку справ, у яких відверто відображено "тверду лінію в боротьбі з нездачею хліба". У більшості випадків були застосовані "репресії у вигляді позбавлення волі строком понад 3 роки" [4, 156]. Наприклад, "у с. Вільшанка (Крижопільського району) засуджений до позбавлення волі строком на 6 років із конфіскацією майна на суму 300 крб. Охта Василь; твердоздатчик, землі має 5 га, податку платить 113 крб. ... Повинен здати 21 ц, здав 1 ц, беззаперечно вилучено 7 ц, аналогічні ситуації відбувалися по всій території України. У с. Балашівка (Бершадського району) засуджено до позбавлення волі на 6 років із конфіскацією всього майна Бонбуша, двадцятихатника й середняка, податку сплачував 64 крб., а землі має 5 га, повинен здати 11 ц, здав усього 1 ц". Нижче в протоколі маємо такі відомості: після суду в зазначеному селі Балашівка з одноосібного сектору відразу надійшло 195 ц хліба. Аналогічно в с. Семаки Жмеринського району: після засудження куркуля Зайця до позбавлення волі строком на 8 років із конфіскацією всього майна виконання завдання з 27% відразу зросло до 60% [4, 156 – 158]. Мали місце й судові справи, коли засуджували селян, які мали пільги або вже виконали свої зобов'язання, наприклад: "середняка Романенка позбавили волі на 2 роки без урахування обставин, що на день розгляду справи

звинувачений повністю виконав свої зобов'язання та йому вже є 60 років" [4, 159].

Таким чином, співпраця Наркомфіну з органами юстиції у 1930-ті рр. відіграла важливу роль, оскільки судовий порядок контролю за виконанням фінпланів став своєрідним "стимулом" для селян, які не хотіли піддаватися репресіям. Протягом 1934 р. сільсектором Вінницької області було розглянуто в порядку нагляду 1807 справ, пов'язаних із хлібоздачею [5, 1].

Із 1934 р. розпочинається черговий етап остаточного викорінення одноосібників із радянського села шляхом застосування адміністративних репресій. За даними трьох областей: Вінницької, Дніпропетровської, Харківської, – застосування адміністративних репресій щодо селян-одноосібників за невиконання натурподатку відбувалося таким чином (див. табл. 1):

Таблиця 1 [4, 160].

Види адміністративних репресій (кількість господарств)

Область	Накладено штрафів	Вилучено землі	Відібрано коней, корів	Відібрано хат	Унесено постанови про виселення	Утверджено виселення
Вінницька	1402	97	–	–	140	34
Дніпропетровська	1316	–	–	–	–	–
Харківська	2473	–	1278	89	4	–
Усього	5181	97	1278	89	144	34

Натурподаток, що став обов'язковим у другій половині 1930-х рр., селяни сплачували у вигляді продуктів тваринного й рослинного походження. Якщо господарство з тих чи інших причин було не в змозі сплатити натуральний податок, то існувала можливість замінити натуреквівалент на грошовий за встановленими державою ринковими цінами.

Велике значення в системі натурподатків мав м'ясоподаток, що стягувався з усіх видів худоби. Перетворення цього виду стягнення на обов'язковий вид податку неодмінно було пов'язане з регулюванням розвитку підсобних господарств колгоспників та одноосібників. Розмір податку визначався в еквіваленті – кілограми живої ваги на господарство – і становив: для одноосібних господарств – 45 кг м'яса, а для колгоспників – 30 кг [6, 22]. У 1935 р. Наркомфін оголосив, що "держзакон про м'ясоздачу є твердим і непорушним", а місцеві газети закликали селян "неухильно здійснювати закон про м'ясопоставки" [7, 3].

Для регулювання м'ясозаготівель в усьому Радянському Союзі влада закликала селян до обов'язкового вирощування свійської птиці та застосування нових методів групової м'ясозаготівлі. У пункті 7 розділу 2 резолюції пленуму ЦК ВКП(б) (1934 р.) було зазначено: "Вважати одним із важливих способів забезпечення виконання плану м'ясозаготівель колгоспними дворами та одноосібними господарствами організацію групового здавання" [8, 32]. Отже, селянам пропонували спільно вигодовувати худобу для подальшого її використання як натурподатку.

Станом на перше півріччя 1935 р. селянство Розважевського району Київської області виконало план у таких розмірах: I кварталу – колгоспники виконали на 70%, II кварталу – на 46,7%; одноосібники відповідно – на 27%, та 14,9%. У другому кварталі не брало участі в м'ясозаготівлях 51% селян [8, 33]. Важливим фактом у визначенні репресивного характеру натурподатку можна вважати тезу: "Якщо одноосібник або колгоспник живності не має, він її купує і здає в зазначений термін" [8, 32]. Отже, село не звільнялося від сплати податку навіть за відсутності предмета оподаткування.

Важливим елементом для порівняння надходжень від сільського сектору м'ясоподатку є відомості ЦК ВКП(б) і РНК УСРР про затвердження плану м'ясозаготівель і відомість "про вручення" та хід м'ясопоставок за даними Укрзаготхудоби на 1935 р. Усього, згідно з постановою РНК УСРР від 3 травня 1935 р., повинно надійти в державу із колгоспів 38,970 т, від колгоспників – 66,100 т м'яса, від одноосібників – 25,570 т [8, 49]. Відповідно до відомості Укрзаготхудоби, поданої до Наркомфіну, станом на 18 вересня 1935 р. в Україні було заготовлено колгоспами 38,986 т, колгоспниками – 74,969 т (що перевищувало встановлену РНК КСРР норму на 13%), одноосібниками – 27812,7 т (тобто на 8% більше) [8, 49]. З огляду на це можна констатувати, що протягом другої половини 30-х рр. зберігається тенденція до невідповідності норм податку, установленого урядом та центральними комітетами на місцях. Примусово-насильницький характер заготівель, що проводилися в українському радгоспно-колгоспному селі, підвищений відсоток надходжень від господарств колгоспників та одноосібників стали свідченням подальшої політики "викачування" коштів із села як у грошовій, так і в натуральній формі.

Протягом наступного 1936 р. радянське керівництво, констатуючи факти незадовільного прийняття та здавання м'ясоподатку, поставило вимогу: "негайно посилити пильність керівництва за виконанням м'ясоподатку з початку року та забезпечити надходження в першому кварталі не менше ніж 35% річного плану..." [9, 19]. Для українського села в 1936 р. було встановлено такі норми здачі м'яса в тоннах живої ваги: для колгоспів – 46,560, для колгоспників – 69,190 та одноосібників – 12460 [9, 32]. Станом на 1 грудня 1936 р. з областей надійшов план виконання м'ясоподатку (див. табл. 2).

Таблиця 2 [9, 60 – 67].

Хід виконання м'ясоподатку за областями УСРР

Область	Відсоток виконання
Київська	90,5%
Вінницька	85,3%
Харківська	90,7%
Донецька	98,9%
Дніпропетровська	99,8%
Чернігівська	90,7%
Одеська	91,8%

Наступною зміною у сплаті м'ясоподатку стала постанова РНК від 1937 р. про обов'язкове постачання м'яса державі. Відповідно до постанови, змінювалися норми стягнення та власне система оподаткування

цим різновидом. Зокрема, селяни платили не лише за нормами для кожного господарства, але й за належністю республіки до певної категорії. Так, Україна належала до другої категорії республік та областей, куди входили найбільш економічно розвинуті регіони Радянського Союзу. У системі натурподатку існувала пільгова процедура заохочень. Постанова від 1937 р. про податок надавала право селянським господарствам, які вчасно виконали свої зобов'язання із м'ясозаготівлі в 1936 р., здійснювати заготівлю на наступний, 1937 р., достроково [7]. Водночас відповідно до змін, унесених 27 лютого 1937 р. до закону "Про порядок проведення обов'язкових поставок м'яса державі в 1937 р.", колгоспники, які виростили у своїх господарствах корову або теля й продали колгоспним товарним фермам за держціною, звільнялися від м'ясоподатку на 2 роки [7, 1]. 23 лютого було скасовано раніше прийнятий закон Комітету заготівель сільськогосподарської продукції "Про порядок проведення обов'язкових поставок м'яса державі в 1937 р." Натомість дозволялося вилучати за несплату м'ясоподатку єдину в господарстві корову чи телицю" [10, 156].

Остаточне оформлення натурального податку м'ясом завершилося в 1939 – 1940 рр. Юридично селянам було дозволено виконувати зобов'язання з постачання м'яса будь-якими видами худоби чи птиці, за винятком зобов'язань колгоспів зі здавання свинини [11, 224]. Зміни у визначенні норм податку призвели до того, що майже 80% від загальної маси худоби в господарстві було здано на м'ясо. Зокрема, якщо вага курки становила 2 кг, то державі селянин мав віддати 1кг 400 гр. Це ж стосувалося й іншої домашньої птиці [11, 224].

Ще однією формою позбавлення селян права вільно розпоряджатися продуктами підсобного господарства став закон про обов'язкову заготівлю шкіряної сировини [11, 225]. Так, у Полтавській області селяни скаржилися на те, що "навіть порося не мав права ніхто зарізати без відома: маєш зареєструвати, здати шкіру. От як утаїш, у сінях чи в сараї заріжеш..." [12, 138]. Законом від 20 квітня 1940 р. "Про заходи з поліпшення заготівель шкіряної сировини" на сільське населення накладалися такі зобов'язання: для колгоспів обсяги зданої шкіри обчислювалися із площі 100 га ріллі, а для селян (одноосібні господарства та колгоспники) – із кожного двору. Розмір такого податку вираховувався з однієї одиниці худоби і був єдино визначеним для всіх типів господарств: шкіра свині – 4 кг, шкіра з кіз – 35 дм2, шкіра великої рогатої худоби, яку здавали лише колгоспи, зокрема із середнього поголів'я – 10-17 кг, а з великої – понад 17 кг [11, 224].

У стягненні натуральних податків існувала пільгова система. Її застосування було спрямоване на заохочення селян до вступу в колгосп. Пленум ЦК ВКП(б), який проходив 29 червня – 1 липня 1934 р., установив пільги колгоспам із поставок м'яса, молока й шерсті державі із знижкою 25% на м'ясо, 15% на молоко та 20% на шерсть від загальної вартості нарахування натурального податкового зобов'язання. Звільнялися від здавання натурподатків непрацездатні особи, які досягли пенсійного віку (чоловіки – 60 років, жінки – 55), інваліди війни і праці, інваліди I і II груп, господарства червоноармійців.

З іншого боку, пільгова частка, яку не сплачували ці господарства, компенсувалася за рахунок інших, насамперед середняцьких та заможних, що посилювало податковий тягар на ці селянські господарства. Отже, держава насправді не захищала інтересів селян, не проводила політику протекціонізму, навпаки, вона реалізовувала на практиці класовий підхід. Зрозуміло, що від цього не вигравали безпосередні виробники сільгосппродукції. Незаможники не покращували свого матеріального становища, оскільки навіть пільги при сплаті податків не рятували їх від злиднів. Середньозаможні та заможні одноосібники, податкові платежі яких були завеликі, теж не мали стимулів до подальшого економічного розвитку. Зрештою, у виграші залишалася держава, яка безкоштовно отримувала величезні обсяги сільгосппродукції. Така ситуація, на наш погляд, засвідчує споживацьке ставлення радянського керівництва до селянства України. При цьому захист інтересів колгоспників на ділі теж залишався фікцією, оскільки останні були перетворені фактично на кріпаків. Особливо важко було прожити за трудодні багатодітним селянським родинам.

Наявність у другій половині 1930-х рр. двох форм оподаткування селянства (грошової та натуральної) свідчила про те, що в радянському селі фактично збереглася система оподаткування періоду становлення радянської влади на території колишньої Російської імперії, незважаючи на всі спроби її "удосконалення". Множинність та непосильність податкових зобов'язань призвели до зубожіння селянства. "Завдяки" податковій політиці на селі було створено умови для "закріпачення" селян-одноосібників, тобто їхнього вступу в колгоспи. Формування й утвердження радгоспно-колгоспної системи як одного із шляхів побудови "світлого майбутнього" відбувалося за рахунок системи оподаткування, що діяла в 1930-ті рр. Перехід селян від самостійницьких до колективних форм власності фактично не змінив розмір податкового тягаря, що накладався на платників, не покращив їхнього добробуту. Із зростанням прибутків у 2 рази розмір податків збільшувався в 3 рази. Протягом зазначеного періоду непоодинокими були факти, коли селянин, маючи підсобне господарство та відпрацювавши певну кількість трудоднів, не міг сплатити податки, оскільки прибуток від підсобного господарства оподатковувався як у грошовій, так і в натуральній формі. Таким чином, влада уміло обмежила роль селянина-виробника, постачальника та споживача сільськогосподарської продукції.

1. *Тепцов Н.В. Аграрная политика на крутых поворотах 20-х – 30-х годов – М., 1990.*
2. *Центральний державний архів вищих органів вдали і управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 30. – Оп. 2. – Спр. 8615.*
3. *Центральний даржавний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6524.*
4. *ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 16. – Спр. 1360.*
5. *ЦДАВОВУ України. – Ф. 2. – Оп. 16. – Спр. 1367.*
6. *Хорин М. Налоговый и финансовый справочник колхоза. – М., 1933.*
7. *Про обов'язкову поставку м'яса державі в 1937 р. // Колективне село. – 1936. – 4 серпня. – № 140.*
8. *ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6756.*

9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6975.
10. Собрание Законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – М., 1937.
11. Збірник важливих постанов по сільському господарству за 1930-1941 рр. – К.-Х., 1941.
12. Український голокост 1932-1933: Свідчення тих, хто вижив: У 3 тт. / За ред. О.Ю. Мисика. – К., 2003. – Т. 2.
13. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР. – М., 1952.

Т. Д. Надькин

ГОЛОД В СРЕДНЕВОЛЖСКОЙ ДЕРЕВНЕ В ГОДЫ ДОВОЕННОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ (ПО МАТЕРИАЛАМ РЕСПУБЛИКИ МОРДОВИЯ)

Аграрную политику в годы первых пятилеток в целом можно охарактеризовать как комплекс мер по ускоренному формированию и поддержанию в нужном режиме функционирования огосударствленного сельскохозяйственного производства в виде колхозно-совхозной системы, обеспечивающей перекачку материальных, финансовых и людских ресурсов для развития тяжелой индустрии в Союзе ССР. Данная модель, основанная на господстве партийно-советского государства и фактически полном подчинении ему сельского социума, реализовывавшаяся вплоть до начала 1950-х гг., привела к обострению продовольственной ситуации и неоднократному голоду в сельской местности уже на протяжении 1930-х гг.

Проблема голода 1932 – 1933 гг. имеет на сегодняшний день обширную историографию, при этом, пожалуй, большинство российских историков считают его следствием политики насильственной коллективизации, проводившейся руководством СССР в годы первой пятилетки для решения задач ускоренной индустриализации [1; 2; 3; 4; 5]. Однако если проанализировать мнения о положении в деревне в последующие годы, основных итогах сталинской модернизации аграрной сферы к концу 1930-х гг., мы увидим насколько они различны. В одних публикациях аргументируется общий кризис созданной колхозной системы, который только усугубился в Великую Отечественную войну, а в других утверждается, что трудности начала 1930-х гг. были преходящи, для дальнейшего же времени характерны стабилизация и даже рост сельскохозяйственного производства в стране, а колхозный строй выдержал суровые испытания и доказал свою жизненную силу в военные годы [6; 7]. Цель исследования состоит в анализе проблемы продовольственной безопасности сельского населения во второй половине 1930-х гг. в рамках "победившей" колхозной системы. Объектом выступает средневолжская деревня в годы советской довоенной модернизации. Предметом – особенности реализации аграрной политики государства в начале 30-х гг. XX в. в среднем Поволжье.

Наше исследование основано на материалах Мордовии* , представляющей и в середине прошлого века регион Среднего Поволжья с абсолютным преобладанием сельского населения (по переписи 1926 г. сельское население составляло 96,2%, а по переписи 1939 г. – 92,5, по переписи 1959 г. – 80,0% [8, 81; 9, 65 – 67]).

Коллективизация сельского хозяйства Мордовии, как и некоторых других автономий Среднего Поволжья, растянулась вплоть до середины 1930-х гг. (в январе 1931 г. в колхозах состояло 10,3% хозяйств, в январе 1932 г. – 71,5, в январе 1933 г. – 57,8, в октябре 1934 г. – 63,8, в октябре 1935 г. – 73,4% [10, 153]), но "социалистический" сектор стал фактически основным производителем продукции полеводства уже в конце первой пятилетки, когда ему стало принадлежать более 80% посевной площади. В то же время с 1931 г. по мере роста числа колхозов в Мордовии резко увеличиваются государственные заготовки зерновых культур, что было обусловлено не ростом их валовых сборов, а повышением контрольных заданий руководством Средневолжского края, основанных на планах центральных органов власти. В 1931 – 1932 гг. хлебозаготовки выросли по сравнению с 1929 – 1930 гг. более чем в 2 раза (с 9,5% от валового сбора в 1929 г. до 24,2% в 1932 г. [10, 57]). Распределение же хлеба на заработанные колхозниками трудодни проходило только после выполнения хлебозаготовок, натуроплаты МТС, а также засыпки семенного, страхового, фуражного и др. фондов. При этом нередко сам этот процесс затягивался. Так, распределение доходов из урожая 1932 г. было осуществлено только к середине февраля 1933 г., что, конечно, сказалось на обеспечении колхозников хлебом.

В результате хлебозаготовок 1931 – 1932 гг. крестьянство Мордовии как колхозное, так и единоличное осталось практически без хлеба. Уже с началом коллективизации в сельской местности стали проявляться первые симптомы надвигающегося социального бедствия (употребление в пищу овса и различных суррогатов, рост инфекционных заболеваний и др.). Свою лепту в обострение ситуации внесла и засуха 1932 г., снизив урожайность полевых культур и, прежде всего, овса и картофеля [10, 57]. Однако валовой сбор ржи в указанном году был ненамного ниже благоприятных лет (например, 1929 или 1931 г.) и если бы не хлебозаготовки, проводившиеся часто методами "военного коммунизма", распространение голода можно было бы избежать. Более того, погодные условия 1930 г. в Мордовии имели более негативные последствия, низким оказался урожай основной зерновой культуры в этот период – ржи, однако голода не было, так как у крестьян, очевидно, еще оставались свои собственные запасы продовольствия от предыдущих лет.

Спецдонесения и спецсводки облотдела ОГПУ дают возможность представить реальную картину обрушившегося с конца 1932 г. и до начала уборочной кампании 1933 г. практически на все районы Мордовии голода. Приведем отдельные примеры из подобных документов, являвшихся вплоть до 1990-х гг. "секретными". В Зубово-Полянском районе Мордовии колхозники из-за отсутствия хлеба питались суррогатом в виде смеси из чечевичной муки, мха и просяной мякины. Отмечались случаи, когда отекшие от голода колхозники были вынуждены выкапывать из скотомогильников падших лошадей на еду. В селах района свирепствовал сыпной тиф. "Смертность по

* 1928 - 1930 гг. - Мордовский округ (МО), 1930 - 1934 гг. - Мордовская автономная область (МАО), 1934 - 1990 гг. - Мордовская АССР (МАССР), 1990 - 1994 гг. - Мордовская ССР (МССР), С 1994 г. - Республика Мордовия (РМ).

с. Анаево за последнее время резко увеличивается, ежедневно умирает 10 и более человек, преимущественно дети – сообщалось в спецсводке облотдела ОГПУ в облисполком 21 мая 1933 г. – С 1 апреля по 10 мая умерло не менее 130 чел. ... Из-за отсутствия хлеба население уезжает в Сибирь, куда из Анаева выбыло более 30 хозяйств" [11, 122, 161]. Подобная ситуация с продовольствием было в селах Темниковского, Краснослободского, Атяшевского и др. районов.

Из-за отсутствия продовольствия работники ОГПУ также отмечали массовые отказы колхозников от выхода летом 1933 г. на работу в поле. Спецдонесения констатировали: "Весь хлеб отвезли государству, а сами теперь голодаем"; "Мы голодные, едим суррогат, да и того нет, работать нет сил" (колхозы "Искра" с. Голышевка, "Од-Эряф" с. Гальчевка и др. Зубово-Полянского райна); "Большая часть колхозников не имеет хлеба, поэтому имеются случаи невыхода на работу" (колхоз им. Буденного, Саранский район) [11, 162, 224].

Хронический недостаток продуктов питания и голод, всплеск инфекционных болезней (например, заболеваемость сыпным тифом выросла в 1933 г. по сравнению с 1930 г. в 15 раз), оказали самое непосредственное влияние на снижение в 3,4 раза естественного прироста сельского населения Мордовии в по итогам 1933 г. по сравнению с 1930 г. (в 1930 г. – 27 043 чел., в 1933 г. – 7 868 чел. [10, 157]).

Тем не менее, голод на территории Мордовии все же не был таким сильным, как в основных зерновых российских регионах, где коллективизация в основном была завершена уже летом-осенью 1931 г. Об этом свидетельствует не только наличие хоть и минимального, но прироста населения, но и данные о прибытии в область жителей из других более голодных местностей.

Такие последствия коллективизации, как голод привели к деформации в общественном сознании крестьянства и, прежде всего в его отношении к работе на земле. Так, судя по имеющимся документам, рядовые колхозники не испытывали большого желания работать за не обеспеченные ни хлебом, ни деньгами трудодни. Таких отлынивающих от общественных работ колхозников в довоенные годы в Мордовии насчитывалось не менее 30% от общего их числа, что, конечно, сказывалось на качественном проведении, как посевных, так и уборочных кампаний. Например, в 1936 г. в Старошайговском и Чамзинском районах при урожайности зерновых в 3,3 ц/га потери составляли до 1 ц с гектара [12, 117]. В то же время члены колхозов большую часть сил и времени стали отдавать личным приусадебным хозяйствам (ЛПХ), которые позволила иметь советская власть по новому Уставу сельхозартели 1935 г.

Исследование функционирования колхозной системы в последующие годы не дает нам возможности говорить о каком-либо кардинальном улучшении положения. Например, в 1934 – 1935 гг. до 30% колхозов республики выдали на 1 трудодень в среднем по 2 кг хлеба (на 1 едока пришлось до 1 ц хлеба) [10, 70]. Руководство МАССР неоднократно обращалось в центр с просьбой об оказании продовольственной, семенной и фуражной ссуд, которые хоть и выдавались, но в минимальных размерах и с условием возврата с 10% надбавкой.

Во второй половине 1930-х гг. более или менее благополучными можно считать лишь 1937 и предвоенный 1940 г. В 1936, 1938 и 1939 гг. снова фиксировалось падение урожайности зерновых культур, при этом последние два года вместе с годами войны особенно выделялись руководством Мордовии как приведшие "к серьезному ослаблению большинства колхозов" [13, 90].

Неблагоприятные погодные условия 1936 г. вызвали снижение урожайности зерновых культур до 4,7 ц/га [14, 24], а ориентация на выполнение любой ценой планов государственных поставок зерна снова привела к голоду, начавшемуся зимой 1936/37 г. и продолжавшемуся до лета 1937 г.

О серьезном кризисе с обеспечением продовольствием уже осенью 1936 г. можно судить из письма демобилизовавшегося в сентябре из Красной Армии И. Чудаева, приехавшего в колхоз "Наша победа" с. Луньга (Ардатовский район). Увидев "некрасивую картину жизни колхозников", Чудаев написал письмо в редакцию газеты "Правда", в котором говорилось: "Тогда, когда мы хотим добиться зажиточной жизни, но здесь у нас получается в данное время совсем другое: колхозники, проработав круглый год, не получили ни одного килограмма хлеба или овощей, а также корма для скота. Здесь имеющийся скот уничтожается, коровы продаются за малую цену, настроение колхозников паническое и не видно пока никакой помощи со стороны вышестоящих органов. Причины этого незавидного дела такие, что плохой урожай и это все сдали в счет поставок и в МТС, а сами остались без зерна…" [15, 51].

С 1936 г. связан и новый рост смертности на фоне падения рождаемости по сравнению с предыдущим годом, прирост сельского населения снизился на треть. Опять увеличилось количество больных сыпным тифом и дизентерией.

Голод первой половины 1937 г. имел не меньшие масштабы, чем голод 1932 – 1933 гг. Сообщения о хроническом недоедании, опухании от голода направлялись в массовом количестве руководству республики из Ковылкинского, Краснослободского, Кочкуровского, Ельниковского, Теньгушевского и других районов. Анализ спецсообщений показывает, что в тяжелейшем положении оказались и добросовестно трудившиеся члены колхозов и оставшиеся единоличники, которым помощь приходила в самую последнюю очередь.

В Красную Армию в 1937 г. из голодных сел Мордовии потоком шли родным и близким письма, перехватывавшиеся органами цензуры. Из письма жителя с. Старые Селищи (Большеигнатовский район) своему родственнику: "У нас в селе зараза и старые и малые умирают каждый день, скарлатина – пухнет горло и еще новая болезнь, весь человек пухнет. У Марфы умерла Сима, у Васи умер Виня, Крюков Гриша умер, просто подряд в каждом селе умирают. Лошади падают, люди их употребляют в пищу" [16, 400].

Стремясь избежать голода, колхозники и единоличники пытались покинуть деревню. Такое желание, например, фиксировалось во многих письмах в армию. Например, выдержка из письма из с. Атюрьева (районный центр): "Тут жизнь доходит до трубы, нет ни хлеба, ни картошки, и негде купить.

Из нашего села разъехались почти все, дома продали даром, около 200 семей уехали кто куда"; из с. Кочелаева (Ковылкинский район): "… в Коломасове осталось 130 дворов, а то продают и ломают, уезжают кто куда. Еще уедут много семей, и многие умирают с голода" [17, 180]. И таких писем было довольно много.

Сельские жители прекрасно осознавали, кто является главным виновником голода. Так, единоличник с. Кажлодка (Торбеевский район) Ф. Кормишкин в разговоре с односельчанами говорил: "Сталин народ заморил голодом, народ терпит до определенного времени, потом возьмут, да накинутся на хлебные склады. Только одним плохо, нет у нас в крестьянстве организованности. Если была бы организованность, как у рабочих, мы бы голодными не сидели" [18, 7].

Интересна оценка происходящего сельской интеллигенцией Мордовии. Например, в письме, обнаруженном при задержании у учителя из д. Мазилуг Торбеевского района И. Ведякина говорилось: "Товарищ Сталин, я учительствую двадцать лет, и не видел за время моей работы столько голоду, как в настоящее время. Вот уже две недели сижу без хлеба, и нельзя достать ни за какие деньги. Это не человеческая жизнь, а собачья, так жить в дальнейшем невозможно. Многие учителя голодают и бросают работу, уезжают в Москву за куском хлеба. Колхозники то же самое голодают… Вы пишите, что колхозы растут и крепнут, а качественно одно горе. Скотина в колхозах дохнет, ничего нет. Землю убирают плохо, земля истощала, хлеб родится плохо. Колхозники колхозную жизнь проклинают: "Круглый год работали, получили 300 г на трудодень". Товарищ Сталин, в единоличном хозяйстве лучше было, как Вы не хвалите. У каждого было свое хозяйство, скотина была. Бывало работают, радуются, а сейчас в колхозах одно ругательство, беспорядок, и каждый себе тащит… Товарищ Сталин, а Вы пишите, что в капиталистических странах голод, это не верно, а голод в СССР. Это будет правильно и верно. Весь хлеб отправили в Испанию, а в МАССР колхозники и служащие помирают" [17, 190 – 191].

Руководство страны, очевидно учитывая трагические последствия голода 1932 – 1933 гг., пошло на некоторые послабления в отношении аграрного сектора. Были снижены нормы зернопоставок с колхозов и единоличников, списаны или отсрочивались на будущие годы недоимки с колхозов по натуроплате за работы МТС, задолженности колхозов по возврату семенной, продовольственной и фуражной ссудам [19, 20]. Такая практика продолжала применяться и дальше, так как чаще всего колхозы были не в состоянии выполнять явно завышенные планы государственных поставок. Оказанная государством "помощь" и хороший валовой урожай зерновых, в том числе и в Мордовии в 1937 г. (более 800 тыс. т.), очевидно, способствовали преодолению дальнейшего развития голода.

Однако начало третьей пятилетки стало новым испытанием для колхозной деревни. Неурожайные 1938 (4,9 ц/га) и 1939 (3 ц/га) гг. еще в большей степени отразились на колхозной экономике. В результате более 2/5 колхозов (до 600 хозяйств [10, 76]) кроме авансов на трудодень никаких натуральных доходов колхозникам не выдали. Тем не менее, такого широкого распространения голод в сельской местности, не получил. Колхозников спасло личное подсобное хозяйство, окрепшее в предыдущие годы, а также запасы сделанные во второй половине 1937 г. Облегчило положение и новая отсрочка платежей, предоставленная государством колхозам. Однако своеобразный "дамоклов меч" оставался продолжать висеть и как только в 1940 г. был собран более высокий урожай зерновых культур, колхозная деревня расплатилась сполна по всем ссудам, "недоимкам" и "задолженностям". Так, государственные закупки в указанном году составили более 40% от валового сбора. Можно сравнить доходность на один трудодень в 1940 г. (к показателям которого апеллируют при оценке степени восстановления послевоенной экономики), с 1934 г., которой характеризовался как не вполне благополучный. Оказывается, что удельный вес колхозов Мордовии, выдавших на трудодень от 3 и более кг составлял в 1934 г. 40,2%, а в 1940 г. всего 13,6% [10, 77]. Эти данные свидетельствуют только о том, что и в 1940 г. колхозный сектор не мог обеспечить колхозников хлебом.

Таким образом, имеющиеся в нашем распоряжении факты, а также почерпнутые из трудов историков Среднего Поволжья показывают, что в рамках созданного колхозного строя так и не был решен один из главных вопросов, волнующих крестьян, а именно преодоление опасности голода из-за неблагоприятных погодных условий, которые по несколько раз в десятилетие терзали деревню. Более того, к естественным причинам голода в 1930-е гг. прибавилась еще одна – созданная система фактически принудительного изъятия хлеба из колхозов государством (госпоставки), в результате функционирования которой продовольственная ситуация в многонациональной поволжской деревне в довоенное время по сравнению с годами нэпа резко обострилась. Например, в деревне Мордовии голодными стали конец 1932 – первая половина 1933 гг., вторая половина 1936 – начало 1937 гг., существенный недостаток продовольствия испытывало крестьянство и в начале предвоенной пятилетки.

Одним из негативных последствий проводимой в 1930-е гг. аграрной политики стало то, что коллективизация и "раскулачивание", массовые депортации "кулаков", бегство крестьян из деревни из-за тяжелых жизненных условий, переселение их по вербовке, репрессии второй половины 1930-х гг. вызвали существенное снижение численности сельских жителей Мордовии. Слаборазвитая промышленность городов автономии не могла принять и малой доли тех, кто покидал свои села, поэтому крестьяне уезжали в другие регионы Среднего Поволжья и даже далеко за его пределы. При этом снижение численности сельского населения оказалось неожиданностью для работников органов статистики, которые рассчитывали его увеличение во второй половине 1930-х гг. до более 1,4 млн чел. (по переписи 1926 г. – 1,2 млн чел.). В действительности же по переписи 1939 г. численность сельского населения составило чуть более 1,1 млн. чел. [20, 355]. Лишь малая часть селян (около 40 тыс. чел.) пополнила города республики, остальные же покинули ее. Резкое снижение началось с 1936 г. и было связано с начавшимся голодом. О массовости "исхода" из деревни свидетельствует то, что во второй половине

1936 г. было выдано 80 тыс. паспортов желавшим уехать сельским жителям, а в первом квартале 1937 г. – еще более 39 тыс. шт. [21, 17]. Это сказалось и на сокращении количества трудоспособного колхозников: в 1937 г. в среднем на один колхоз приходилось 123 чел., а в 1940 г. – 108 чел. [22, 10].

В заключении мы можем сделать вывод, что итоги экономического (низкая урожайность основных полевых культур, состояние животноводческой отрасли, потерявшей в годы коллективизации до 50% доколхозного поголовья, невысокая трудовая дисциплина в колхозах и др.) и социального развития (периодически возникающий голод, усиление миграционных процессов и др.) предвоенной колхозной деревни Среднего Поволжья свидетельствуют о том, что в настоящее время следует с осторожностью утверждать о ее поступательном и динамичном развитии, о чем так трубила еще в сталинское время официальная историческая наука.

Сталинская модернизация деревни стала серьезным испытанием для крестьянского социума республик Среднего Поволжья. Удар, нанесенный по национальному (мордовскому, чувашском, марийскому) крестьянству, по целому ряду причин оказался более чувствительным. Под давлением внешних обстоятельств усилилась миграция из сельской местности в города и рабочие поселки РСФСР, где мордва, чуваши, марийцы и представители других "нацменьшинств" забывали свой родной язык и народные обычаи. Началось продолжающееся до сих пор вымирание села.

1. *Данилов В.П., Зеленин И.Е. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии. // Отечественная история. – 2004. – № 5.*
2. *Ивницкий Н.А. Коллективизация и раскулачивание (начало 30-х годов): Учеб. пособие для вузов и школ. – М., 1996.*
3. *Ивницкий Н.А. Репрессивная политика Советской власти в деревне (1928 – 1933 гг.). – М., 2000.*
4. *Ивницкий Н.А. Судьба раскулаченных в СССР. – М., 2004.*
5. *Кондрашин В., Пеннер Д. Голод: 1932 – 1933 годы в советской деревне (на материалах Поволжья, Дона и Кубани). – Самара; Пенза, 2002.*
6. *Новейшая история Отечества: XX век: Учеб. для студентов высш. учеб. заведений: В 2 т. – М., 1998. – Т. 2.*
7. *Милосердов В.В., Милосердов К.В. Аграрная политика России – XX век. – М., 2002.*
8. *Мордовия в период Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг.: В 2 т. / Под общ. ред. В.А. Юрченкова; НИИ гуманитар. наук при Правительстве РМ. – Саранск, 2005. – Т. 1.*
9. *Разживин В.Ф. Динамика сельского населения Мордовской АССР (1936 – 1979 гг.). // Сельское хозяйство и крестьянство Среднего Поволжья в условиях развитого социализма. – Чебоксары, 1982.*
10. *Надькин Т.Д. Сталинская аграрная революция и крестьянство (на материалах Мордовии). – Саранск, 2006.*
11. *ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 11. – Д. 87.*
12. *ЦГА РМ. – Ф. Р-228. – Оп. 3. – Д. 16.*
13. *ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 3. – Д. 138.*
14. *ЦГА РМ. – Ф. Р-662. – Оп. 30. – Д. 171.*
15. *ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 1. – Д. 183.*
16. *ЦГА РМ. – Ф. Р-238. – Оп. 3. – Д. 22.*
17. *Солдаткин А.П. Голод в судьбе советского крестьянства Мордовии // Крестьянин в миру и на войне: Матер. III Меркушкин. науч. чтений. – Саранск, 2005.*
18. *ЦГА РМ. – Ф. Р.-238. – Оп. 3. – Д. 3.*
19. *Данилов В.П. Введение. Советская деревня в годы "Большого террора" // Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927 – 1939: Док. и материалы: В 5 т. Т. 5. 1937 – 1939. Кн. 1. 1937. – М., 2004.*
20. *Абрамов В.К. Мордовский народ (1897 – 1939). – Саранск, 1996.*
21. *ЦГА РМ. – Ф. Р-228. – Оп. 1. – Д. 198.*
22. *История советского крестьянства Мордовии. Ч. 2. – Саранск, 1989.*

В.А. Нестеренко

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1920 – 1930-ТІ РОКИ

Актуальність проблеми колективізації єврейського населення Правобережної України в 1920 – 1930 рр. визначається важливим місцем єврейського населення у соціально-економічній системі.

У міжвоєнний період на теренах Правобережної України (Волині, Київщини, Поділля) проживало чимало етнічних спільнот: українців, росіян, поляків, євреїв, німців, чехів та ін. У соціальній структурі українського, польського, німецького населення переважали селяни, серед російського та єврейського народів – мешканці міст та містечок. Останні у дореволюційний період, за окремими винятками, не займались хліборобською працею. Однак, докорінна ломка дореволюційної соціальної структури, що відбувалась в радянські часи, змінила соціальний статус багатьох євреїв Правобережжя. В цих умовах ЦК КП(б)У, РНК УСРР зробили спробу створити єврейські сільські колективні господарства. Саме створення та діяльність єврейських колгоспів і є предметом даної роботи.

Зазначена тема вже має певне відображення в українській історіографії. Так, піонером дослідження колективізації єврейського населення у окреслений період можемо вважати Б.В. Чирка [1], який у своїй монографії подав докладну статистичну інформацію про кількість єврейських колгоспів у Радянській Україні. Однак його робота має дещо описовий характер. О.В. Козерод, досліджуючи становище євреїв у Радянській Україні, побіжно розглянув проблему колективізації єврейського населення [2]. У статті Я.С. Хонігсмана [3] проаналізовано процеси колективізації та занепад єврейського землеробства в Радянській Україні. Стислий аналіз основної літератури з проблематики, що досліджується, міститься в історіографічній праці О.Рафальського [4]. Однак, варто відзначити, що два останні автори звернули головну увагу на південні та східні регіони УСРР.

Становище єврейського населення Правобережної України також не залишилося поза увагою дослідників. Так, у працях Т.П. Антонішеної, Л.Л. Місінкевича, П. Слободянюка проаналізовано низку аспектів історії єврейських громад на Поділлі [5] та досліджено процес єврейського землевпорядкування.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових та краєзнавчих праць із зазначеної тематики, окремі її аспекти потребують подальших студіювань. Зокрема,

це стосується проблеми ефективності праці єврейських колгоспів, ставлення місцевих селян до їх діяльності тощо.

Об'єктом дослідження є становище єврейського населення Правобережної України в 1920 – 30-ті рр. предмет – колективізація єврейського населення Правобережної України в зазначений період.

Отже, автор ставить за мету розкрити наступні питання: 1) висвітлити передумови та причини створення на Правобережній Україні єврейських сільських колективних господарств; 2) прослідкувати ставлення місцевого українського селянства до єврейського земле облаштування; 3) проаналізувати процес форсованої колективізації єврейських сільських господарств наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр.

Перші єврейські сільські колективні господарства влада почала створювати у 1923 – 1924 рр. Це рішення було обумовлено кількома соціально-економічними та політичними чинниками. Розгортання НЕПу, вузький торгівельний ринок, жорстка конкуренція призвели до того, що багато єврейських торговців та ремісників розорились і поповнили лави так званого "асоціального" елементу. Матеріальне становище їх було надзвичайно важким. Євреї перенаселених містечок Волині та Поділля стали соціальною базою для єврейських нелегальних партій (соціалістів-сіоністів, Гехолуц та інших), які критикували різні заходи радянської влади. Проводячи політику переселення євреїв, центральні та місцеві органи намагались зменшити соціальну напругу у містах та містечках Правобережної України, підняти матеріальне становище їх мешканців тощо.

Спочатку єврейські сільські колективні господарства були не великі і об`єднували порівняно небагато людей. Так, у 1924 р. в Шепетівському окрузі Волинської губернії почали діяти 6 єврейських сільськогосподарських колективів, що мали від 63 до 220 десятин землі, які охопили 457 осіб. Більшість євреїв-колгоспників мешкали у містечках (Грицеві, Острополі та інших) [6, 141].

У 1924 р. хліборобські єврейські колективні господарства були утворені в Дунаєвецькому, Чемеровецькому, Солобковецькому районах Кам'янецького округу Подільської губернії. Вони також не були чисельними і об'єднували тільки 10-14 єврейських сімейств. Наприкінці цього року на Кам`янеччині вже діяло 13 єврейських сільськогосподарських колективів та 5 інтернаціональних, куди входили як українці, так і євреї [7, 102].

У цілому, станом на 1 квітня 1925 р. в Подільській губернії налічувалось 75 єврейських сільськогосподарських колективів. Але в умовах значного малоземелля, коли на одного мешканця краю приходилось лише 0,77 десятин землі, а на одного єврейського їдця – 0,65 десятини, говорити про розширення кількості єврейських колгоспів було неможливо. До того ж часто місцеві керівники чинили різні перепони створенню таких колгоспів. Так, у Кам'янецькому окрузі двом єврейським колгоспам надали погану для меліорації землю тощо [8, 480].

Створення єврейських колгоспів на теренах Правобережної України, де зажди було велике малоземелля, викликало велике незадоволення серед місцевого українського селянства, яке також претендувало на колишні поміщицькі землі. Наприклад, в селі Двиговка Вінницького округу селяни погрожували євреям, котрі об'єднались в колективне сільське господарство, що якщо вони не продадуть їм землю, то вони влаштують єврейським поселенцям погром [9, 28]. У містечку Оринин Подільської губернії єврейському колективному господарству, до якого увійшли мешканці містечка, які постраждали від погромів та імперіалістичної війни, було виділено 25 десятин землі із місцевого земельного фонду. Але ця земля була передана місцевому КВД. Завідувач районної спілки відверто висловився, що "поки він тут, євреї землі у містечку не отримають" [10, 19]. В 1926 р. у Вінницькому окрузі були випадки розгрому селянами єврейських колгоспів. У жовтні при невідомих обставинах згоріло майно єврейського колективу в Дунаєвецькому районі [11, 28]. Подібних випадків спостерігалось чимало.

Такі тенденції змусили центральні та місцеві органи влади відмовитись від створення нових єврейських колгоспів на теренах Правобережної України. Товариство "Озет", місцеві комзети почали організовувати переселення євреїв, бажаючих працювати у сільському господарстві, до південних і східних регіонів УСРР, а пізніше – на Далекий Схід. Там їм надавались земельні ділянки, реманент, худоба. І хоч процес переселення також був складним і неоднозначним, супроводжувався різними конфліктними ситуаціями, завдяки цим заходам вдалось певним чином зменшити соціальну напругу у містечках та дещо покращити матеріальний стан їхніх мешканців.

Протягом наступних кількох років кількість єврейських колективних господарств на Правобережній Україні майже не збільшувалась. Їх матеріальне їхнє становище продовжувало залишатись складним. Так, у Проскурівському окрузі у 1927 р. шість єврейських колгоспів охоплювали тільки біля 200 осіб, і хоч вдалось дещо "оздоровити" колгоспи ім. Буценка і Рафеса в Михальпільському районі, їхнє становище все ще продовжувало залишатись незадовільним [12, 1]. Ефективній праці єврейських колгоспів, крім матеріальних труднощів, відсутності реманенту та худоби, заважало також і те, що колишні торгівці чи кустарі, на відміну від українців, поляків чи німців, не мали ніякого досвіду сільськогосподарської праці.

Восени 1929 р. керівна верхівка СРСР взяла курс на форсовану колективізацію сільського господарства, яка по-різному була зустрінута етнічними спільнотами Правобережжя. Українські, польські, німецькі, чеські селяни чинили опір насильницькій колективізації, подекуди піднімались на боротьбу. Наприклад, у лютому-березні 1930 р. селянськими повстаннями були охоплені всі райони Шепетівщини, що змусило центральну українську владу увільнити з роботи керівників цього округу [13].

Напередодні форсованої колективізації було проведено обстеження стану колективізації і єврейського населення УСРР. Щоправда, відомості надійшли тільки з 11 округів республіки: Уманського, Кам`янецького, Шепетівського, Проскурівського, Бердичівського, Коростенського та деяких інших. Ці неповні дані говорили про те, що в цих округах восени 1929 р. діяло 94 єврейських колгоспів, однак вони охоплювали тільки 5,28% єврейських господарств [14,

86]. Але відсоток колективізації серед євреїв перебільшував заплановані показники, хоча значно коливався в залежності від регіону. Найбільшим він був в східних і південних районах УСРР, найменшим – у Вінницькому (1,3%), Коростенському (2,1%), Тульчинському (2,7%) округах [14, 111].

За соціальним станом близько 70% членів єврейських колгоспів були незаможниками, 17% – середняками, 13% складали так звані "декласовані" елементи [14, 111]. У перспективному плані перед працівниками євбюро УСРР ставилось завдання: взяти курс на створення спеціалізованих містечкових колгоспів, які б займались скотарством, птахівництвом, розведенням технічних культур. Особлива увага зверталась на створення нових єврейських колгоспів на території Правобережної України.

Факти свідчать, що єврейське населення не так рішуче реагувало на пришвидшені темпи колективізації, як українське чи польське. Кількість єврейських сільських господарств швидко зростала і в офіційних тогочасних документах не відзначено випадків опору з боку євреїв до форсованих методів здійснення колективізації.

У 1930 р. співробітники окружних єврейських бюро взяли курс на укрупнення єврейських колгоспів, переведення ТОЗів на статут артілі і "втягнення" до них нових членів з містечкової бідноти. Земельні господарства євреїв, які все ж таки не хотіли вступати до колгоспів, передбачалось ліквідувати. Враховуючи ту обставину, що євреї недостатньо ефективно працювали на землі, єврейським колгоспам передбачалось надати скотарсько-птахівничий напрямок [15, 101 – 102]. Процес реорганізації єврейських колгоспів супроводжувався чисткою "непманівських" елементів, як це відбулось у колективних господарствах "Раціоналіст" (містечко Деражня), "Труд" (містечко Ярмолинці) Проскурівського округу [12, 50].

У 1931 р. спеціальною державною комісією було обстежено стан колективізації прикордонних районів Радянської України і констатовано, що розвиток колективізації по окремих національних меншостях є нерівномірним. Єврейських одноосібних сільськогосподарських господарств практично не залишилось. Майже всі євреї, котрі працювали в аграрному секторі, стали членами колективних господарств, причому багато з них увійшли до українських колгоспів. Як загальне явище, помічалось, що єврейські районні організації з більшою увагою відносяться до "своїх" колгоспів і всіляко їм допомагали. Щоправда, в Жванці, Новій Ушиці існувала думка про безперспективність містечкових єврейських колгоспів і про необхідність їх ліквідації у прикордонній місцевості [16, 27 – 36].

Голодомор 1932 – 1933 рр. торкнувся і членів єврейських колгоспів. Він остаточно зруйнував єврейське одноосібне сільське господарство. Тепер всі євреї, які працювали в аграрному секторі, стали членами колгоспів, кількість яких збільшилась. Це питання вимагає додаткового вивчення.

У 1934 р. до Й. Сталіна та Л. Кагановича надійшла доповідна записка від керівництва УСРР "Про політичний і господарчий стан прикордонної смуги УСРР", в якій мова йшла і про колгоспний рух серед євреїв. У цьому документі відмічалось, що проблема по залученню єврейської містечкової бідноти до виробничої праці в колгоспах до кінця вирішена ще не була. Частина єврейських колгоспів працювала задовільно, але сільські колективні господарства на кордоні з Румунією та Польщею (у містечках Яруга, Жванець, Волочиськ на Поділлі) продовжували перебувати у жалюгідному стані [17, 3].

Про стан єврейських колгоспів у Вінницькій області розповідається у статті керівника агітпропу Вінницького облвиконкому Ф. Самутіна, що була опублікована у центральній пресі. Автор відмітив, що в цей час в області діяло 92 єврейських колгоспів, серед яких виділялись колективні господарства в Оринині, Дунаївцях, які "є ведучими колгоспами в районах, що краще виконують державні зобов'язання і мають кращі показники господарювання" [18].

У другій половині 1930-х років владою було проведено чистки колгоспів національних меншин. На Волині та Поділлі особливо потерпіли польські та німецькі колективні господарства, чисельність яких щомісяця скорочувалась. Керівники та члени єврейських колгоспів, хоч не зазнали таких широкомасштабних репресій, але також потерпіли від тоталітаризму.

У 1938 – 1939 рр. всі національні колгоспи в Радянській Україні було реорганізовано. З офіційних документів того часу зникає словосполучення "єврейський чи польський" національний колгосп, хоча сільські колективні господарства, де більшість становили євреї, функціонували до нападу Німеччини на Радянський Союз.

Таким чином, колективний рух серед єврейської спільноти Правобережної України пройшов кілька етапів. Перші єврейські національні колгоспи з`явились в 1923 – 1924 рр. Вони були малочисельними і не охоплювали великої кількості людей. Оскільки вільної землі в регіоні не вистачало і до політики переселення євреїв на землю негативно ставились місцеві селяни, збільшення кількості єврейських колгоспів центральними та місцевими органами влади не передбачалось. У процесі форсованої колективізації 1929 – 1930-х рр. більшість єврейських сільських господарств було колективізовано. Вони мали переважно скотарський та птахівничий напрямок. Колективізація євреїв Правобережної України поступалась аналогічним процесам в інших регіонах УСРР. У 1938 р. єврейські національні колгоспи, які виконали свою роль у залученні людей "до соціалістичного будівництва", були реорганізовані або ліквідовані. У цілому цей процес вимагає додаткового детального дослідження як з боку істориків так і краєзнавців.

---

1. *Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки XX ст.) // НАН України: Інститут національних відносин і політології. – К., 1995.*
2. *Козерод О.В. Переломные годы. Еврейские общины Украины в первое послевоенное десятилетие (1919-1929 гг.). – Х., 1998.; Козерод О.В. Євреї України в період нової економічної політики. – К., 2003.*
3. *Хонігсман Я.С. Колективізація, голодомор, занепад єврейського землеробства в Україні // Український історичний журнал. – 1994. – №2 – 3. – С.66 – 74.*
4. *Рафальський О. Національні меншини України у XX столітті. Історіографічний нарис. – К., 2000.*
5. *Антонішина Т.П. Архівні джерела про україно-єврейські взаємини на Поділлі у 20-х рр. XX ст. // Наукові записки Вінницького педагогічного державного*

педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія "Історія". – 2007. – Вип. XII.; Місінкевич Л. Л. Єврейська і польська національні меншини Поділля (20 – 30-ті рр. XX століття). – К., 2001; Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України. – Хмельницький, 2005.
6. *Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО).. – Ф.766. – Оп. 1. – Спр. 278.*
7. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 88.*
8. *Поділля в період відбудови народного господарства (1921 – 1925 рр.). – Вінниця, 1957.*
9. *Державний архів Вінницької області. – Ф. 29. – Оп. 1. – Спр. 282.*
10. *ДАХО. – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 116.*
11. *ДАХО. – Ф. 458. – Оп. 1. – Спр. 61.*
12. *ДАХО. – Ф. 301. – Оп. 1. – Спр. 122.*
13. *Урок Шепетовки // Вісті ВУЦВК. – 1930. – 7 квітня.*
14. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 456.*
15. *ДАХО. – Ф.304. – Оп. 2. – Спр. 26.*
16. *Центральний державний архів громадських об`єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 4171.*
17. *ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп. 20. – Спр. 6582.*
18. *Самутін Ф. Квітне культура нацменшостей // Вісті ВУЦВК. – 1935. – 2 січня.*

Л.В.Нізова

ПІДПОРЯДКУВАННЯ ДРІБНОГО ВЛАСНИКА ДЕРЖАВНОМУ УПРАВЛІННЮ (НА ПРИКЛАДІ ІНТЕГРАЦІЇ КУСТАРІВ І РЕМІСНИКІВ У СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНУ СИСТЕМУ УСРР)

Приборкання стихійного нагромадження первісного капіталу в дрібного власника у перехідний до індустріальних відносин період є необхідним завданням державного управління. Наприкінці XIX ст. в цього власника широко виявилася деструктивна підприємницька форма – будь-якою ціною нагромадити капітал. Під час "цієї" золотої лихоманки він, разом із представниками великого капіталу знищує навколишню природу й моральність у суспільстві. Державно-монополістичне управління в перехідний період повинне стати перепоною стихійному розвитку тіньового підприємництва, де дрібний капітал має бути виявлений та підпорядкований.

Через специфіку свого виробника дрібний капітал уміло маскується у тіньовій формі, насамперед на початку розвитку капіталістичних відносин, оскільки нагромадження останнього пов'язане з хижацькими виявами його самого під час експлуатації виробників. Він особливо небезпечний тим, що експлуатує сировинні ресурси країни, дрібних товаровиробників, котрих він уміло закабаляє, як рабів, що створюють для нього капітал.

У дрібних власників внаслідок реалізації специфіки неконтрольованих максимальних вимог до товаровиробників здійснюється і бажання постійно збільшувати норму експлуатації. Ці можливості, разом із відсутністю контролю провокують його спокусу: розбагатіти й наздогнати великий капітал. Такий максималізм продиктований товарно-грошовими можливостями, що відкрилися, безконтрольністю з боку державної влади та постійно гнітючою заздрістю до великого капіталу. Дрібний власник дуже поспішає скористатися наданими умовами, оскільки об'єктивно залежить від короткого зоряного часу у перехідний період первісного нагромадження, коли великий капітал ще сам перебуває на стадії свого розвитку і не контролює всі сфери виробництва, тимчасово заповнені першим. Перехідний період дає простір дрібному капіталу зосередитися на експлуатації своєї вотчини у виробництві. Й чим більше зволікається в цей період розвиток великого капіталу та створюється будь-яке безладдя у країні, тим вигідніше дрібному власнику розширити строки використання свого виробництва для максимального нагромадження капіталу. Тому політика представників дрібних власників (буржуазних партій) у перехідний період всіляко провокує до знищення реформаторів, участі у війні, революціях, щоб затягти процеси розвитку, які сприяють продовженню перехідного періоду. Саме під час війни і революцій великі підприємства зупиняють свою роботу, тим самим надаючи її дрібним.

Дрібний власник (як посередник, скупник*) у кустарно-ремісничій справі вміло черпає нагромадження свого капіталу з джерела найжорстокішої експлуатації дрібних виробників та прихованих форм виробництва (створених осередків мануфактур по домівках працівників без спільного приміщення). Він вдається до таких хитромудрих мануфактурних сплетінь виробництва "вдома", оскільки постійно змушений приховувати від усіх свій вид діяльності, що є запорукою збільшення його капіталу. Цей спосіб тіньового нагромадження, по-перше, дрібний власник тримає у таємниці від великого капіталу, що розвивається й може захопити його вотчину, а по-друге – від державного управління, яке забере істотну частину доходів через оподаткування підприємницької діяльності. Примножуючи за рахунок несплати податків та тіньового становища свій дохід, він перебуває під впливом постійного страху за свій капітал. Так, нестабільні способи наживи могли обірватися для дрібного власника в будь-який час, а тому вони сприяли постійному посиленню умов експлуатації своєї вотчини, яка тимчасово перебувала у його розпорядженні тільки в перехідному до індустріальних відносин періоді.

Дослідження показали, що на території Російської імперії й СРСР із кінця XIX до середини XX ст. існувала незалежна від державного управління вотчина дрібного власника та проблема підпорядкування його останньому. Тому для її вирішення постало завдання (як у Російській імперії, так і в СРСР) створення державно-монополістичної форми управління у перехідний до індустріальних відносин період. За умови її вирішення, а також встановлення обліку дрібного виробництва й контролю за ним державна влада зможе здійснити його підпорядкування.

Розвиток тіньового капіталу та часткові збори податків є визначальною ознакою не підпорядкування дрібного виробника державному управлінню. Поворот капіталістичних відносин у XXI ст. на

---

* *Ми підкреслюємо роль найбільш яскраво вираженого до нагромадження тіньового капіталу дрібного власника, оскільки кустар та ремісник, які мали свій інструмент і приміщення й самостійно працювали у виробництві, також є дрібним власником та якоюсь мірою підприємцями в своїй роботі. Однак посередник і скупник самі не виробляють продукт або товар. Вони експлуатують інших виробників у тіньовій формі. Це є найважливіше для підпорядкування його державному управлінню.*

територію колишнього СРСР повернув і проблему підпорядкування дрібного власника державному управлінню. Сучасні важелі останнього не справляються із стихією нагромадження капіталу, де воно корумповане, розвалюючись на кланові складові, які переслідують в управлінні державою власні цілі.

Незважаючи на спробу заперечення у радянському періоді позитивних результатів розвитку країни, необхідно розглядати пройдений досвід підпорядкування дрібного власника державному управлінню, щоб зрозуміти, з якою серйозною проблемою нині зіткнулося сучасне суспільство. В Україні й сьогодні дрібний власник має велику питому вагу у господарських відносинах, а тому невивчена проблема має важливе значення.

Дрібний виробник як організатор нагромадження капіталу самостійно висунувся в суспільстві з розвитком товарно-грошових відносин. Із часом він через перевагу дрібного виробництва в Україні став головним рушієм масового нагромадження капіталу й у кустарній промисловості. Дрібний власник, як скупник та посередник, котрий невловимо діє для державної служби, використовуючи розвиток товарно-грошових відносин і залежних дрібних виробників (у кустарно-ремісничій промисловості й сільському господарстві) в перехідний період до індустріальних відносин, успішно створював у таких умовах свій капітал та постійно будь-яким способом його збільшував. Відсутність у влади необхідної форми державно-монополістичного управління в період розвиток капіталізму надало ще більшого динамізму дрібному власнику у нагромадженні капіталу і сприяло створенню його вотчини в дрібному виробництві. На жаль, не було досягнуто останньої спроби П.А. Столипіна перед революцією реформувати суспільство в умовах капіталістичного розвитку, щоб оволодіти процесами стихійного нагромадження капіталу (у тому числі в дрібних виробників у перехідний період). Державний контроль за їх посередницькою діяльністю був повністю відсутній. У таких умовах стихія нагромадження первісного капіталу "будь-якою ціною" захлеснула суспільство й роздавила реформатора. Також це відбувається нині, на наших очах, коли вирубаються ліси, спустошуються водойми, знищується за допомогою хімії екологія, деградують моральні устої та цінності в суспільстві для наживи.

Більше, ніж 90 років тому більшовики знайшли інструмент у системі підпорядкування дрібного власника державному управлінню і з його допомогою перетворили суспільство до соціальних форм рівноправ'я. Складну систему підпорядкування теоретично було розроблено В.Леніним, яка лягла в основу декрета й тез, написаних ним 25-28 грудня 1917 р. та 7-10 січня 1918 р. За ними визначалося подальше життя країни через мережу виробничо-споживчих комун. Декрет передбачав нові економічні форми перетворення у системі господарювання радянської держави, які визначалися під загальним гаслом: "покрити всю країні мережею споживчо-виробничих комун, в які поголовне ввійде все її населення".

Щоб не йти у лобову атаку на більшу частину останнього в боротьбі з її дрібною приватногосподарською формою власності, В.Ленін прагнув непоміченим способом перетворення економічних процесів у виробництві (шляхом відчуження індивідуальної власності в процесі суспільної колективної праці) здійснити необхідну для індустріалізації народного господарства політичну реформу. Він розраховував на хвилі скрутного продовольчого становища ввести колективну форму виживання у скрутних умовах, щоб з її допомогою залучити всіх у комуни для спільного користування розділеними владою продуктами харчування і споживчими товарами. Тоді в умовах їх розподілу дрібні виробники підпорядковувалися б радянській владі й необхідна роль трудівника та споживача здійснювалася б у задуманій ним "мережі виробничо-споживчих комун" [1, 191] (без індивідуальних доходів). Те ж саме В.Ленін запропонував зробити у кооперативах [2, 418], коли представників останніх категорично не влаштовувала форма споживання і виробництва через комуни саме цілковите усуспільнення індивідуального господарства). Вони відмовилися від неї, щоб зберегти підприємницьку частину в дрібному господарстві. Під тиском старих кооператорів В.Ленін був змушений відійти від швидкої комунізації суспільства в 1918-1919 рр. Замість "мережі виробничо-споживчих комун" він у 1920 р. запропонував "поголовне" об'єднання всього населення в єдиний кооперативний центр – Центроспілку, покликану пристосувати й видозмінити приватногосподарський характер кооперативів не до комун відразу, а тільки до організаційно-виробничих завдань радянської влади. Щоб створити систему підпорядкування дрібних підприємців, В.Ленін відтягує радянсько-соціалістичну побудову суспільства. Він іде на зміну свого плану – в 1918-1919 рр. комунізації країни. На вимогу дрібних власників та на добровільних взаємовідносинах з кооперативними підприємцями В.Ленін проголосив уже у 1920 р. додатковий період до революційних перетворень – державного управління приватногосподарськими відносинами (майже за рік до непу, на IX з'їзді РКП(б)) [3].

Це був дуже важливий період для побудови добровільних відносин між владою та її народом – переважною приватногосподарською частиною населення. Однак, на думку багатьох більшовиків, такий підхід вважався зайвим для соціального розвитку, запропонованого радянською владою. Й такий додатковий період лише відтягував як час, так і сили для взаємовідносин, котрі пропагувала остання без взаємності. Більшовики не змогли, крім гасел, матеріально підкріпити свої заклики до представників дрібного приватного господарства ні тракторами, ні інвестиціями. (На початку революції радянську владу було підтримано, оскільки вона підкріпила свої гасла обіцянкою землі, а у 1920 р. в неї не було аналогічної можливості).

Соціально-економічна природа дрібного власника та всі його зусилля були спрямовані лише на власне нагромадження капіталу, а не на загальні завдання державної чи піднесення країни з руїн і відсталості, її індустріалізація.

Більшовики, налаштовані на швидку перемогу над усією приватною власністю (особливо після перемоги у громадянській війні) жадали якнайшвидшого встановлення соціальної рівності, але, підкоряючись ленінській резолюції про кооперацію, проголошеній на IX з'їзді РКП(б), згодилися на взаємовідносини з представниками приватного господарства. Проте на

практиці вони не впровадили додатковий етап пристосування до останніх. Скориставшись згодою* кооператорів на взаємодію з радами, більшовики зразу ж перейшли до методів одержавлення приватногосподарських кооперативів після проведеного І об'єднавчого з'їзду всієї кооперації й створення Центроспілки в Москві 7 червня 1920 р.

Пропозиція В.Леніна встановити додатковий період для переходу до державного управління приватногосподарськими відносинами для оволодіння стихією нагромадження дрібного капіталу та добровільного "поголовного" кооперування населення була тоді дуже необхідною. У ній мала здійснитися необхідна взаємодія вимог радянської влади про термінову індустріалізацію країни та індивідуальних устремлінь дрібних підприємців – власного нагромадження в приватногосподарських кооперативах (через форму контрактації державних установ з усіма видами останніх). У них більшовики повинні були крок за кроком здійснювати необхідну взаємодію. Таким чином, у ленінському додатковому періоді дрібний виробник-власник (середняк у сільському господарстві) зміг би поступово, притираючись і пристосовуючись, переходити від приватногосподарських відносин у кооперативах до радянських форм. У них система виробництва здійснювалася б уже без індивідуальних доходів та додаткового прибутку, розчиняючи підприємницьку складову в робітничому колективі трудящих. Внаслідок поступових перетворень у приватногосподарських кооперативах через форму контрактації з радянськими установами (Наркомпрод, ВРНГ) дрібний власник підкорився б державному управлінню без силових форм впливу в результаті великого спектру переваг, особистої заінтересованості у пільгах, кредитах, сировині за фіксованими розцінками і тарифами на перевезення товарів (В.Ленін зазначав, що треба обов'язково дати дрібному виробнику-власнику від радянської влади хоча б маленьку пільгу, але обов'язково, щоб останній відчував свою перевагу [4, 245-246]).

Використовуючи державно-монополістичну форму управління та на "добровільних началах", В.Ленін спочатку намагався "поголовно кооперувати" все населення країни у 1920 р. [5, 17] в єдину кооперацію Центроспілки** й таким чином організувати систему обліку дрібного власника і контролю над ними.

Додатковий період давав економічний ефект для народного господарства та позитивний результат взаємовідносин між владою й народом, але затягував (що граничило з дальшою катастрофою втрати незалежності) плани більшовиків по перетворенню населення "на епоху" (як згодом В.Ленін зазначив про вимушений захід у праці "Про кооперацію") [4, 3-4].

Більшовики застрягли в спробі підпорядкування населення державним колективним формам, без котрих неможливо було терміново модернізувати країну. Підпорядкування останнього у "добровільних" формах вимагало "епохи" перетворення, а модернізація економіки потребувала терміновості її здійснення в одно-два десятиріччя [4, 19-20]. Така дилема, яка розривала процеси на різні сторони, не сприяла подальшому позитивному розвитку країни, а об'єднати із завданнями радянської влади пріоритети приватногосподарського сектора (як обидві необхідні складові єдиного перехідного періоду до індустріалізації країни) було неможливо через відсутність необхідного обліку і контролю, особливо в 1923 р.

В.Ленін, знаючи природу дрібних підприємств, запропонував період непу для здійснення їх обліку, надання пільг, які згодом більшовики застосували у 1924 -1926 рр. Цим самим вони досягли (щоправда неповного) обліку дрібних виробників-власників та контролю над ними. Проте поєднати завдання радянської влади щодо індустріалізації країни й приватногосподарські особисті інтереси більшовикам не вдалося. До двох складових необхідна була ще ціла епоха культурних взаємовідносин.

На початку непу ще не працювали повною мірою податкові інспекції. Тому в спробі продовження державних пільг полягала велика загроза подальшого тіньового розвитку дрібного капіталу, який потенційно зміг би у майбутньому знищити радянську владу. Такий поворот подій для останньої зривав не тільки термінову модернізацію держави. Він сприяв відновленню або самодержавства, або буржуазного уряду (аналогічного уряду Керенського), які довели свою неспроможність у створенні необхідного управління країною перед стихією капіталістичного розвитку.

Додатковий період – короткий термін розвитку взаємовідносин із дрібним власником – не давав позитивного результату, але затягував плани більшовиків щодо необхідного перетворення населення. В.Ленін шукав вихід несилового одержавлення дрібних товаровиробників і дійову форму для оволодіння стихією первісного нагромадження у короткий термін "в одне-два десятиріччя" для розв'язання необхідних завдань по модернізації країни [4, 78-80]. На наш погляд, постійне використання В.Леніним добровільних форм кооперації всього населення країни для спроби його державного підпорядкування з 1918 р. призвело вождя до тупикової ситуації.

Декрет РНК від 11 квітня 1918 р. – перший досвід взаємовідносин із старими кооператорами – підтвердив прагнення В.Леніна до добровільних форм співробітництва з ними. Він став початком угоди радянської влади з "...буржуазними кооперативами та робітничими кооперативами, які залишалися на буржуазній точці зору" [6, 76]. З початком зміцнення радянської влади споживча кооперація навіть висловила готовність працювати під безпосереднім керівництвом і контролем її органів. А це означало, що більшовикам через угодовський орган останньої у цілому навіть вдалося очолити всю приватногосподарську кооперацію та таким чином завдяки поголовному кооперуванню швидше об'єднати в неї й все населення країни. В.Ленін припускав, що поєднання приватногосподарського розвитку і державного управління у період "воєнного комунізму" – це дуже швидкий шлях до здійснення мети підпорядкування населення радянській владі, але визнав його неспроможність у мирний період після громадянської війни. До такої думки він прийшов після видання декрету у березні 1919 р. [7, 191] про

** "Згоди" більшовики добилися, використовуючи всі способи умовлянь на Всеросійській нараді й вмілу форму голосування більшості на об'єднавчому з'їзді.*

*** На відміну від поголовного кооперування у 1930-х рр.*

об'єднання всього населення в єдину споживчу комуну. Останній не виконувався, він зависнув у повітрі, об'єднання населення не відбувалося. Виявилося, що радянська влада була сама по собі, а населення жило своїм приватногосподарським життям само по собі. Й не було у влади способу його підпорядкувати. Тоді В.Ленін, швидко зорієнтувавшись, "умовив" влітку 1920 р. старих кооператорів на Всеросійській нараді [8, 1-2] об'єднатися в єдиний споживчий кооператив (зберігши присутність в об'єднанні приватногосподарської складової). Така пропозиція вже один раз стояла на порядку денному у 1918 р., коли кооператори пішли на умови радянської влади. Однак суворі форми останньої для їх взаємовідносин не підійшли.

В умовах контролю радянської влади у приватногосподарських кооперативах зірвався план створення мережі виробничо-споживчих комун на найраннішому етапі, який непомітно щез в умовах громадянської війни. І тому, пам'ятаючи умови радянської влади у минулих взаємовідносинах, старі кооператори не йшли на умовляння керівників більшовиків, останні використали більшість на Всеросійській нараді представників кооператвідділів, членів Наркомпроду для позитивного голосування разом із старими кооператорами і, таким чином, підвели їх до угоди про об'єднання в єдину кооперативну систему під керівництвом Центроспілки.

Споживча кооперація на найважливішому етапі спроби загального кооперування населення у 1920 р. допомогла радянській владі й відіграла роль об'єднувача всіх її видів, а отже, і населення. Через неї (так здалося й В.Леніну на початку шляху перетворення населення весною та на початку літа 1920 р.) вигравався час підпорядкування дрібного власника радянською владою завдяки поголовному кооперуванню всього народу в Центроспілку. Одержана мовчазна згода старих кооператорів давала змогу уникнути поступового перетворення населення країни "на епоху".

Однак напір більшовиків швидко підпорядкувати населення з допомогою споживкооперації не здійснився. Він розбився об протистояння дрібного власника, який побачив у діях більшовиків швидке знищення не тільки приватногосподарської складової в кооперації, а й спробу підпорядкування відповідних кооперативів Наркомпроду і ВРНГ. Зрозумівши мету "поголовного" кооперування всього населення країни як власне знищення, він організував протистояння дрібних товаровиробників. Особливо цей рух набув розмаху в Україні, де дрібне виробництво було особливо широко розповсюджене. На цій території дрібний капітал зміцнювався ним у відсутності великого капіталу. Дрібний власник розширив це більше свої можливості, очистивши поле діяльності для більшого нагромадження капіталу в умовах розрухи. Й у такий, найбільш сприятливий момент для останнього, радянська влада зазіхнула "поголовним кооперуванням" на приватно-господарську основу та на дрібного власника (на його життєдіяльність у нових умовах використання наділеної землі й інших пільг). Саме тому так акордно на початку 1921 р. у відповідь пролунала нова громадянська війна дрібних власників, яка могла призвести до знищення радянської влади активною частиною населення в 38-42% території країни [9, 341-342; 10, 14]. В.Ленін, оцінивши масштаб протистояння, терміново відступив до нової економічної політики. Майже десять років більшовики готувалися до нового наступу на дрібного виробника у країні після провалу в 1920 р.

Тільки у 1930-х рр. вони здійснили свій задум і підпорядкували дрібного власника. Більшовики провели одержавлення населення через кооперування та колективізацію, перетворивши його до радянської соціальної рівності, знищивши приватну власність.

Підпорядкування дрібного власника державному управлінню протягом XX ст. було настільки складним для виконання та заплутаним для виконанням завданням, що довго не вивчалося в історіографії й навіть під таким кутом зору не ставилося. Найбільш тісно до неї підійшли в роки радянської влади самі більшовики, коли вивчали у практиці дій питання перетворення суспільства. Завдяки цьому нині є можливість підійти до існуючої і тепер проблеми.

Світова історіографія не приділила уваги дрібному капіталу, оскільки в інших капіталістичних суспільствах він не мав такого вирішального впливу у протистоянні владі, в боротьбі проти свого знищення у перехідний період до індустріальних відносин. У капіталістичних суспільствах був присутній великий капітал, який самостійно в існуючих економічних умовах контролював дрібний та еволюційним шляхом здійснив його масове знищення (зайнявши місце останнього, залишивши йому назавжди специфічні форми діяльності, у тому числі сервіс). Дрібний власник на території Російської імперії і й у СРСР, а також на пострадянському просторі одержав виняткове значення. Коли було знищено більшовиками великий капітал, дрібний зростав до кінця 1920-х рр. (на основній території Радянського Союзу, у тому числі в Україні), набираючи силу, прагнучи його замінити.

Більшовики у період підготовки наступу на представників приватної власності виявили для себе специфіку різновиду останніх, але в документах по кустарно-ремісничій промисловості, наприклад, писати про нього закамуфльовано* й навіть видавали дезорінтуючі спеціальні розпорядження, які сприяли розвитку приватногосподарської діяльності (в умовах існування її у всього населення країни).

У 1920 р. на політбюро навіть було дано вказівку "ніде не виступати про кооперацію як умираючу форму господарювання" [11, 13-14]. Але, незважаючи на всі застереження більшовиків щодо просочування інформації, дрібний власник прорахував план дій радянської влади стосовно "поголовного кооперування", і тоді остання одержала його організований опір. Несподівану внутрішню кризу, про яку на початку непу говорив В.Ленін, було вперше осмислено, а через неї виявлено, яка сила стоїть перед більшовиками.

В.Ленін назвав організовані в 1920 р. спроби протистояння підпорядкування дрібних підприємців, як найбільшу кризу влади у середині країни [8, 8]. Радянська влада, зіткнувшись із запеклим внутрішнім протистоянням "поголовному кооперуванню" в тому році, стала ще уважніше розглядати всі складові опору. Д.Мануїльський у доповіді 17 травня 1920 р. про українську кооперацію попереджав, пояснюючи членам партії, що це та галузь, де ще не відбувся навіть

** Підтвердженням цього була дискусія на IX з'їзді РКП(б).*

свій Жовтень [8, 9-11]. Більшовики для дальшого наступу мали глибше розібратися в складній структурі дрібного виробництва, щоб оцінити перспективи нової боротьби з ним, яка була ще попереду.

У дореволюційний період на відміну від радянського роль дрібного власника в усіх його проявах у соціально-економічній та політичній системах суспільства було майже не вивчено. Дрібний власник (як посередник, скупник) не виявлявся в поєднанні з дрібними виробниками, особливо на початковому етапі розвитку нових, капіталістичних відносин. На цьому етапі він вислизав і розсіювався, не попадаючи у поле зору державних інспекційних служб. Тому на початковому етапі розвитку капіталістичних відносин у Російській імперії дрібного власника як організатора дрібного виробництва в ролі скупника й посередника у ньому навіть не було визначено. Система оподаткування в державі не фіксувала його як самостійного підприємця, який підпорядкував собі працю дрібних виробників на власну користь. Він відкрито не виявляв свої посередницькі у товаровиробництві функції в початковий період нагромадження великого капіталу та прагнув не конкурувати у промисловості з останнім. Дрібний підприємець-скупник активно використав хаотичні форми капіталістичних відносин з метою максимального нагромадження власного капіталу в найзручніших для цього перехідних умовах, коли державне управління не помічало його унікальної вотчини, де дрібні виробники створювали йому капітал. А воно через оподаткування не підпорядкувало обширну підприємницьку діяльність дрібного власника "контролю й обліку" [12]. Рання стадія розвитку капіталістичних відносин у період самодержавного управління була пройнята феодальними устоями, які заважали державному керівництву в побудові нової системи оподаткування у відповідальний період нагромадження капіталу, створення системи необхідного контролю і стримування зростаючих апетитів дрібних підприємців. У зв'язку з відсутністю змін у державному управління суспільством та в законодавчій системі не розпізнавалися й нові форми підприємницької діяльності у дрібному виробництві. Нові відносини, особливо в останньому, довго навіть не перебували у колі державних інтересів.

У той час, як дедалі зростаюче середовище дрібних виробників збільшувалося для підприємницьких інтересів скупників та посередників і давно ними з користю для особистих цілей використовувалося, для державного управління воно було ще приховане. Такому стану речей сприяв той факт, що багато хто з дрібних виробників, як у кустарно-ремісничій галузі, продовжували займатися традиційним сільським господарством, приробляючи відповідною продукцією, й не поспішали зареєструвати свій другий вид діяльності, котрий давав їм уже основний прибуток. Наприклад, в Україні, де малоземелля було широко розповсюджене у чорноземних районах, кустарно-ремісниче виробництво розвивалося особливо швидкими темпами.

Таким чином, державне управління повністю не контролювало розвиток нових відносин та не виявляло супутню підприємницьку діяльність. Посередницькі функції скупника не підходили під статтю виробника в декларації доходів про трудову діяльність у недавно створеному виробництві (з 1888 р.) [13, 13], і тому дрібний підприємець-посередник як самостійний виробник не фігурував. Особливо такому стану справ сприяла сама форма кустарно-ремісничого виробництва, яка важко виявляється на ранній стадії мануфактурного періоду розвитку. В ній селяни працювали вдома, без виділення у спеціальну майстерню. Така особливість довго впливала на сприйняття кустарно-ремісничого виробництва державним управлінням. Воно не враховувало кустрано-ремісничу працю селян як самостійний виробничий вид у мануфактурний період та відрізняло його від домашнього міжсезонного "хобі" останніх.

На відміну від незаінтересованих і неповоротких державних керівників, скупник вигідно взаємодіяв із виробниками у країні й при цьому окремо не фігурував в офіційних контрольних зведеннях по кустарно-ремісничій промисловості зокрема в Україні, використовуючи непідконтрольні функції виробника: "працю кустаря вдома". Прихована форма дрібного підприємництва у кустарно-ремісничому виробництві в мануфактурний період була характерною рисою хаотичного та безконтрольного розвитку капіталістичних відносин, особливо в Україні, кустарна промисловість навіть уособлювала собою у мануфактурному періоді саму перехідну форму до розвинутих капіталістичних відносин. Саме в ній культивувалися безконтрольна експлуатація населення і жадоба розбагатіти на ній. Скупник у цьому разі виконував посередницькі організаційні функції між виробниками та ринком, між заготівельниками сировини й останніми, одержуючи свій прибуток з готової продукції або ремісника, оплату якого навмисно всіма засобами занижував, використовуючи свої знання в збутових і закупочних операціях як основу взаємовідносин. Вони передбачали для нього форму нагромадження капіталу в умовах суворої експлуатації дрібних виробників за відсутності мануфактури, фабрики, заводу. Йому не потрібно було оплачувати рахунки за їх утримання, платити податок державі за використання найманої праці, одержання готової продукції, проводити маркетинг, ризикувати затоварюванням. Чистий прибуток без істотних відрахувань був для нього особливо привабливий.

Скупник будував відносини з виробником нібито на основі взаємної зручності, щоб для останнього була можливість максимально у своїй роботі уникнути додаткових турбот. З одного боку, кустарю, як правило, малограмотному або навіть неграмотному тяжко було вести справи поза майстернею: по придбанню кредиту, сировини та інших допоміжних матеріалів, по збуту готової продукції. А з іншого боку, скориставшись послугами скупника, кустарі й ремісники попадали від нього в залежність. Він користувався їх становищем й оплачував заготовці, збуті, кредитуванні, але при цьому використовував усі операції в особистих цілях для кінцевого підпорядкування і максимального закабаления дрібних виробників. Скупник за відсутності особистого виробництва, без оплати податків одержував максимальний прибуток із вироблюваного товару кустаря, ремісника, а у сільському господарстві – із селянина. Таке підпорядкування дрібних виробників створювало за посередницькі послуги солідний капітал (визначення

"скупник чи посередник у кустарно-ремісничому виробництві" залежало від того, якою операцією він займався; скупав готову продукцію для дальшого збуту або повністю забезпечував посередницькі функції у дрібному виробництві).

Підприємницькі відносини скупника або посередника в останньому, які довго не перебували у колі державних інтересів, під впливом тяжкого становища в країні та необхідності термінового виготовлення продукції у дрібного виробника були виявлені й розглянуті. Інтендантські служби добре інвестували термінове державне замовлення та активно впливали на його виконання.

Дрібний виробник раптом відчув іншу форму взаємовідносин у суспільстві, коли на собі пізнав усю необхідну йому допомогу з боку держави. В період Першої світової війни кустар і ремісник оцінив різницю: жорстку хватку "допомоги" скупника-посередника, коли він намагався не відпустити дрібного виробника навіть на виконання державних воєнних замовлень із кредитом, сировиною і засобами виробництва*. Моральний бік допомоги за відсутності в Армії необхідного обмундирування під час війни ніколи не цікавив скупників перед обличчям особистої вигоди, кустарі вимушені були самостійно викупати себе з їх кабали державними кредитами на воєнні замовлення. Одержуючи останні, вони йшли у добровільне підпорядкування державному управлінню, всіма засобами відхрещуючись від взаємовідносин із колишнім своїм експлуататорами, кустарі із задоволенням міняли кабальне своє існування на працю в державних майстернях, кооперативах [14, 86]. Форма державного управління на монопольній основі володіння сировиною була найбільш сприятливою для виробничих відносин у перехідний період, коли посередники додатково намагалися експлуатувати дрібних виробників, не випускаючи їх за рахунок кабали із своєї вотчини. Цей невеликий фрагмент взаємовідносин влади і кустарів та ремісників у період Першої світової війни, знайдений в архівах, показав перевагу державного управління перед хаотичними капіталістичними формами розвитку.

Тільки у радянський період дрібний власник, скупник-посередник, який ухилявся до Жовтневої революції для державного управління і підпорядкування й використовував свою підприємницьку діяльність та найманих робітників у кустарно-ремісничому виробництві в кабальній залежності (як і у сільському господарстві куркуль), був не лише виявлений для обліку та контролю, позначений у класифікації, а й обкладений як підприємець, котрий експлуатує працю великої кількості дрібних виробників (на рівні промислу, кооперативу, мануфактури), а в 1930-х рр. навіть подвійним оподаткуванням. У міру свого опору одержавленню з боку радянської влади він згодом був визначений для знищення як зайвий елемент у взаємовідносинах держави як замовника та кустаря і ремісника як виробника, радянська влада без альтернативи визначила підприємців, розглядуваних у кустарно-ремісничій промисловості скупників, посередників, кооператорів тільки до перетворення в наймане становище. Індустріальне будівництво у країні вимагало великої маси найманих робітників. Кінець існування кустарної промисловості в державі свідчив про закінчення перехідного періоду до нових відносин.

Таким чином, більше 90 років тому В.Ленін теоретично продумав план як "в одне-два десятиріччя" [4, 245] за допомогою добровільних форм, замість епохального еволюційного розвитку здійснити індустріалізацію країни. У його програмі було обов'язковим підпорядкування суспільства державному управлінню, щоб здійснити грандіозні завдання: на своїх плечах винести прорив до індустріалізації з метою встигнути створити необхідний потенціал у країні перед новим світовим переділом сировинних ресурсів.

Теоретична програма В.Леніна підпорядкування суспільства не підкріпилася практикою: "поголовного" об'єднання всього населення на добровільних основах в єдину комуну у 1919 р.; "поголовного" об'єднання всього населення на добровільних основах у 1920 р. в єдину кооперацію Центроспілки; у 1922 – 1923 рр. у період нової економічної політики приватногосподарських відносин із суспільством (із зрізаними доходами через диктатуру податкової системи). У 1924 – 1926 рр. навіть в умовах пільгової державної політики для приватногосподарського розвитку не відбулося підпорядкування всього населення радянській владі, оскільки вона не могла заінтересувати товаровиробників тракторами або іншими засобами виробництва. У 1927/28 р. стався перехід до одержавлення населення силовими методами, підпорядкування його для поставлених завдань індустріалізації на практиці здійснилося лише в умовах силової форми впливу на суспільство в 1930-х рр. за Й.Сталіна.

** Для в'язання вовняних рукавичок для армії були закуплені додатково за державний рахунок спеціальні машини за кордоном та надані у розпорядження кустарів.*

1. *25-28 грудня 1917 р. В.Ленін написав "Проект декрету про споживчі комуни", де визначив, що споживчі товариства націоналізуються, зобов'язуючись включити в свій склад все населення даної місцевості поголовно // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1917. – Бюллетень 13.*
2. *В декреті РНК від 11 квітня 1918 р. "Про споживчі кооперативні організації" зазначено, що вони обслуговують у кожному районі їх діяльності все населення // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства. – 1917. – Бюллетень 32.*
3. *Це відображено в двох резолюціях по кооперації, ухвалених IX з'їздом РКП(б).*
4. *Ленін В.І. Про кооперацію. – ПЗТ. – Т.43.*
5. *IX съезд РКП(б). – Девятый съезд Российской коммунистической партии (стенографический отчет 29.03. – 04.04.1920). – Госиздат, 1920.*
6. *Декреты Советской власти. – Т.2. – Госиздат. – 1959.*
7. *Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства. – Бюллетень № 17.*
8. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.340. – Спр. 5651. – Оп.1.*
9. *Ленін В.І. Лист П.І.Попову // ПЗТ. – Т.40.*
10. *Російський державний архів економіки. – Ф. 1619. – Оп.6. – Спр.222.*
11. *Російський державний архів соціально-політичної історії. – Ф. 17. – Оп. 5. – Спр. 239.*
12. *Як говорив В.Ленін, намагаючись підпорядкувати*

"дрібнобуржуазну стихію".
13. Тарновский К.Н. Мелкая промышленность России в конце XIX – начале XX вв. – М., 1995.
14. Низова Л. Интеграция мелкого собственника в социально-экономические отношения. – К., 2006.

О. Г.Перехрест

НАСЛІДКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ДЛЯ МЕДИЧНОЇ СФЕРИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

У довгому ланцюгу трагічних наслідків німецько-радянської війни була шкода, завдана системі охорони здоров'я та здоров'ю населення, зокрема сільського. Це питання одержало певне висвітлення в радянській та вітчизняній історіографії [1]. Водночас чимало його аспектів залишається ще мало дослідженими і не вповні висвітленими об'єктивно. Автор публікації ставить за мету висвітлити реальний стан медичної сфери українського села в період окупації, збитки і шкоди, заподіяні окупантами сільським медичним закладам та здоров'ю сільського населення республіки. Об'єкт вивчення – німецька окупація українського села, предмет – наслідки для медичної сфери на селі.

Заклади охорони здоров'я були важливою складовою соціальної інфраструктури передвоєнного села. У 1940 р. у сільській місцевості безкоштовні медичні послуги населенню надавали 1179 стаціонарні лікарняні заклади із 32 658 лікарняними ліжками, 3470 амбулаторно-поліклінічних заклади, 6268 фельдшерсько-акушерські пункти, 8440 закладів фельдшерсько-амбулаторної допомоги, 44 протитуберкульозні диспансери, 84 венерологічні пункти, 3 дитячі поліклініки і амбулаторії, 573 жіночі і дитячі консультації, 1256 аптек [2, 65]. В останні передвоєнні роки в республіці багато було зроблено щодо поліпшення медичної допомоги сільським породіллям. У 1940 р. у селах республіки вже було 3017 колгоспних пологових будинки на 9960 ліжок. Крім того, 7201 ліжко для породіль було розгорнуто в інших сільських лікувальних закладах [3, 92]. Санітарний стан сільських населених пунктів, спільно з лікувальними закладами, контролювали також понад 300 районних спеціальних санітарних та протиепідемічних закладів [4, 201]. Наявність такої розгалуженої мережі медико-санітарних закладів свідчила про суттєві позитивні зміни в організації охорони здоров'я сільського населення.

Водночас, цієї мережі закладів було недостатньо, щоб забезпечити своєчасну і кваліфіковану медичну допомогу сільським жителям, адже на одну сільську лікарську дільницю в середньому припадало 4,4 сільради і 8,2 тис. населення. Сільські медичні заклади були недостатньо укомплектовані висококваліфікованими кадрами, зокрема профільними спеціалістами. Чисельність лікарів у сільських лікувальних закладах складала всього 4 тис., середніх медичних працівників – 32,9 тис., тоді як у міських лікувальних закладах працювало 26,2 тис. лікарів та 61,9 тис. середніх медичних працівників [5, 53]. У 605 сільських дільничних лікарнях не було жодного лікаря [2, 66]. Кількісні та якісні показники забезпеченості медичною допомогою сільських жителів були значно нижчими їх аналогів у місті. Так, у 1940 р. показник забезпеченості стаціонарною лікарською допомогою сільського населення становив 2,1 ліжко-місця на 1000 сільського населення (з урахуванням ліжок, які використовувалися сільським населенням у міських стаціонарах), у той час як у місті цей показник був 7 ліжко-місць на 1000 міського населення [6, 25]. На одне ліжко-місце в сільських лікарнях витрачалося 3310 крб., а у міських – 4480 крб., у т.ч. на медикаменти відповідно 805 крб. і 1450 крб., на харчування – 152 крб. і 226 крб. Слабкою була матеріальна база сільських лікарень: у них не вистачало автоклавів, рентгенівських апаратів, мікроскопів та іншого лабораторного обладнання, фізико-терапевтичної та дезинфекційної апаратури, хірургічних інструментів, ліків та ін. Транспортом, переважно гужовим, у 1940 р. було забезпечено лише 987 сільські дільничні лікарні республіки [2, 6]. У багатьох випадках для одержання спеціальної медичної допомоги селяни вимушені були звертатись у районні та міські медичні заклади. Незважаючи на значне збільшення кількості пологових ліжок у сільських медичних закладах, ними охоплювалися лише 49,5 % сільських породіль (у місті цей показник складав 87,5 %) [3, 92], інші продовжували народжувати вдома без належної допомоги спеціалістів. До того ж більшість сільських пологових будинків розташовувалася в простих сільських хатах, не мали необхідного обладнання та належних санітарно-побутових умов.

За роки війни та окупації довоєнні позитивні досягнення в справі медичного обслуговування сільського населення були зведені нанівець. До цього призвели масштабні руйнування медико-санітарних закладів у місцевостях, де відбулися жорстокі бойові дії воюючих сторін, мобілізація медичних працівників до діючої армії та евакуація у тилові регіони країни. Та особливо великої шкоди медичній сфері в сільській місцевості завдав нацистський окупаційний режим. Вважаючи, що одним із джерел зменшення чисельності населення в Україні має стати штучне підвищення смертності, у наслідок погіршення стану здоров'я цивільного населення, окупанти свідомо позбавляли мільйони українців елементарної медичної допомоги шляхом цілеспрямованого руйнування мережі медичних закладів та ліквідації радянської системи охорони здоров'я. Одночасно українському населенню заборонялося користуватися німецьким медичним обслуговуванням. Так, у спеціальній директиві, котра в липні 1942 р. була надіслана начальником канцелярії нацистської партії Борманом міністру східних окупованих територій. А. Розенбергу, зазначалося: "Ні в якому разі не варто вводити німецьке медичне обслуговування для місцевого населення східних областей. Наприклад, за будь-яких умов не повинні робитися щеплення та інші оздоровчі заходи для населення України, воно для нас – ніщо" [7, 144]. У меморандумі міністерства у справах окупованих східних областей від 25 серпня 1942 р. зазначалося: "Слов'яни повинні працювати на нас. Вони можуть померти, оскільки вони нам не потрібні. Вони не повинні мати можливості користуватися німецьким громадським медичним обслуговуванням" [8, 524].

Найбільш значним чинником, який спричинив недоступність медичної допомоги для переважної чисельності сільського населення, були масштабні руйнування та ліквідація окупантами медичних закладів. Загалом на території України загарбниками було розорено та пограбовано понад 18 тис. лікувальних і санітарних закладів [9, 284], у т. ч. вщент знищено біля 8 тис., зокрема, понад 500 лікарень, 200 пологових будинків, 28 фізіотерапевтичних лікарень, 1000 поліклінік і амбулаторій, понад 150 протитуберкульозних диспансерів, біля 600 консультацій та багато інших медичних закладів [10, 156; 11, 66]. Лише матеріальні втрати на об'єктах республіканського підпорядкування Наркомату охорони здоров'я УРСР обчислювалися в 849 млн. крб., у т. ч. на об'єктах лікувально-санітарних установ – 110 млн. крб. Загальні збитки, яких зазнала вся система охорони здоров'я республіки, складали 2764 млн. крб. (без закладів і підприємств союзного підпорядкування). За розмірами збитків Українська РСР знаходилася на першому місці: майже половина (47 %) всіх втрат системи охорони здоров'я СРСР (5880 млн. крб..) припадала неї [12, 11–12]. Сума ж втрат з урахуванням закладів підпорядкованих НКОЗ СРСР, сягала 3 млрд. крб. [13, 57] Найбільша частка збитків (53,6 %) припадала на будівлі та споруди, решта (46,4 %) – на втрати по інших видах майна. На будівлях і спорудах більше половини збитків (57,3 %) припадало на повністю зруйновані об'єкти. Відновлювальна вартість повністю знищеного майна визначалася в 76,5 % до загальної суми збитків, а розмір втрат, необхідних для відновлення часткового пошкодженого майна, у 23,5 % [12, 12].

Показники руйнування лікувально-профілактичної мережі в сільській місцевості в усіх областях республіки були приблизно однакові й становили 70 – 80%, а в окремих районах – 100% [14, 13]. Так, у Кіровоградській області нацисти вщент знищили 29 лікарень, 69 амбулаторій, зруйнували 173 лікувальні заклади. Загалом сільській мережі області було завдано матеріальних збитків на суму 47 млн. крб. На території Полтавської області повністю було знищено 689 та зруйновано 192 медико-санітарні заклади. Лише в одному Шишацькому районі з наявних до війни 3 лікарень, районної амбулаторії, 3 лікарських дільниць, венеричного та туберкульозного пунктів уціліла лише пральня районної лікарні. Загальні збитки, заподіяні системі охорони здоров'я області, за неповними підрахунками, становили майже 202,8 млн. крб. [15, 109].

У сільській місцевості Дніпропетровської області за період окупації було зруйновано 27 лікарень (76% від довоєнної кількості), а кількість лікарняних ліжок скоротилася на 852, або на 45,5%. При чому припинили існування головним чином дільничні лікарні та інші невеликі стаціонари по 7 – 10 ліжок. Кількість амбулаторно-поліклінічних закладів скоротилася на 32 одиниці (або на 27%), фельдшерських і фельдшерсько-акушерських пунктів– на 145 одиниць (або на 52%), а спеціалізовані пункти були зовсім закриті [16, 61–62; 17, 205].

Більша частина районних і сільських лікарень, амбулаторій, жіночих і дитячих консультацій та інших лікувально-профілактичних закладів була пограбована, зруйнована і припинила своє існування й у Вінницькій області. Із наявних у червні 1941 р. 81 лікарні з 2886 ліжками в кінці квітня 1944 р. функціонувала лише 31 з 586 ліжками; із 210 амбулаторій – 128; із 547 фельдшерських й акушерських пунктів – 236, із 330 колгоспних пологових будинків – жодний [18, 268–269].

Цілеспрямована руйнація окупантами радянської системи охорони здоров'я призвела до ліквідації таких важливих її ланок, як дільниче лікарське обслуговування, профілактика та патронажна робота серед населення, профілактика дитячої захворюваності та ін. Надзвичайно негативні наслідки мало скасування безплатної медичної допомоги. Під час окупації території УРСР усі відносини населення з медичним персоналом регулювалися як відносини приватні, на засадах плати за надані послуги. Так, первинний прийом пацієнта в амбулаторії коштував 5 крб., повторний прийом – 3 крб., перебування протягом доби в лікарні – 10 крб., відвідування хворого вдома лікарем або фельдшером – 15 крб., інші види обслуговування (рентген, лабораторний аналіз та ін.)– 5 крб. [7, 105]. Це було не під силу більшості населення в селах й суттєво впливало на доступність медичних послуг.

Через руйнування лікувальних закладів та відсутність фахівців для більшості хворих була недоступною спеціалізована медична допомога. При загальній малій чисельності лікарських кадрів (наприклад, з кожних 100 лікарів, які працювали до війни на селі, продовжували виконувати свої обов'язки в роки окупації лише 29), особливо гостро не вистачало хірургів, педіатрів, отоларингологів, офтальмологів, акушерів-гінекологів, фтизіатрів, кардіологів, венерологів та інших спеціалістів [19, 40]. Натомість у сільській місцевості з'явилися позабуті знахарі й бабки, котрих активно підтримував окупаційний апарат управління. Між діючими в період окупації лікувальними закладами був відсутній будь-який взаємозв'язок.

У цей час сільське населення було позбавлене й належного медикаментозного забезпечення. Окупантами було зруйновано аптечне господарство республіки. Із наявних в Україні до війни 2499 аптек, 520 магазинів санітарії та гігієни, 5360 аптечних пунктів було зруйновано і знищено 1834 аптеки (75 % довоєнної кількості) й усі магазини та аптечні пункти, а збитки, завдані аптечній системі республіки, складали 280 млн. крб. [12, 20; 20, 10].

Особливо постраждала аптечна мережа у сільській місцевості, адже саме там розташовувалися майже всі аптечні пункти та значна частина аптек, ліквідованих окупантами. Проте й ті аптечні заклади, що функціонували, не могли здійснювати повноцінне обслуговування медикаментами населення, оскільки не мали навіть найнеобхідніших медикаментів та обладнання. Документальні дані свідчать про скрутне становище, в якому перебувало населення, не маючи змоги придбати необхідні медичні препарати. У приватних аптеках, відкритих спритними "ділками", ціни на медикаменти були дуже високі (на 500–1000 % вище цін, які існували до окупації). Так, один грам іхтіолу коштував 1 крб. замість 3 коп.; один грам анестезину – 5 крб. замість 50 коп., протаргол – 4 крб. замість 15 коп. і т. д. [21, 65]. У багатьох випадках медикаменти й перев'язувальні матеріали лікувальні

заклади й хворі змушені були купувати на ринку за нечувано високою спекулятивною ціною. У ситуації, що склалася з забезпеченням медикаментами, більшість сільського населення використовувала для лікування лікарські рослини та засоби народної медицини.

За умов, коли більшість сільського населення погано харчувалася через надмірне викачування окупантами у них продовольства, гострого дефіциту предметів першої необхідності, суттєвого погіршення житлово-побутових умов, фізичного виснаження через ненормовану щоденну працю, часто в непогоду, при низькій температурі без належного одягу і взуття, поширення інфекційних і простудних хвороб, відсутність медичної допомоги призводила до високого рівня захворюваності та смертності.

Серед дорослого сільського населення надзвичайно поширилися туберкульоз, серцево-судинні, шкірно-венеричні, інфекційні хвороби, захворювання органів травлення. Значні негативні наслідки мала ліквідація всієї протитуберкульозної організації й допомоги хворим цією недугою. Хворі вимушені були приховувати свою хворобу, забирали в лікувальних закладах свої історії хвороби, щоб не попасти до числа "неповноцінних" людей, яких гітлерівці розстрілювали, подібно до того, як вони це робили з психічнохворими. Оскільки туберкульозні хворі зовсім не лікувалися, а умови життя постійно погіршувалися, інфіковуваність та захворюваність населення туберкульозом збільшувалася. Смертність від туберкульозу в період окупації була надзвичайно високою. Наприклад, навіть у Дніпропетровській інфекційній лікарні вона становила 40-42% від загальної чисельності госпіталізованих туберкульозних хворих [16, 60]. Для більшості таких хворих, насамперед селян, стаціонарне лікування було недоступним.

Окупанти знищили в сільській місцевості всю систему охорони материнства й дитинства. У зв'язку з ліквідацією колгоспних пологових будинків та акушерської служби рідкістю була госпіталізація сільських породіль. Вони народжували дітей вдома, а допомогу їм, у кращому випадку, надавали бабки-повитухи. Все це негативно позначалося на здоров'ї жінок, високою була смертність серед породіль та новонароджених дітей. Дитячі ясла на селі функціонували періодично лише там, де жінкам вдавалося підтримувати їх власними силами.

Особливо негативні наслідки мало різке збільшення інфекційних захворювань серед сільського населення, виникнення та швидке розповсюдження епідемій різних хвороб. На кінець 1930-х рр. такі хвороби, як висипний тиф, туляремія майже не зустрічалися на території УРСР, а черевний тиф, малярія, дизентерія, хоча й не були повністю ліквідовані, зустрічалися в одиничних випадках і не призводили до спалахів епідемій. Та в умовах незадовільного санітарного стану, припинення роботи, за окремими винятками, санітарно-епідеміологічних закладів і різкого звуження функцій діючих на окупованих територіях названі вище хвороби поширювалися з неймовірною швидкістю й набули катастрофічних масштабів.

Зокрема, майже в усіх районах північної та північно-східної України в селах лютувала епідемія тифу. Часто окупанти спеціально поширювали серед населення інфекційні хвороби. Командир партизанського з'єднання О. М. Сабуров свідчив: "Ми перехопили одну таємну німецьку інструкцію. У ній були страхітливі за своєю жорстокістю вказівки. Щоб викликати серед партизанів епідемію тифу, гітлерівці вирішили прищеплювати тиф мешканцям усіх лісових сіл" [22, 13]. Гітлерівці свідомо розміщували тифозних хворих у населених пунктах, збільшуючи тим самим кількість вогнищ епідемії, у результаті чого цілі райони майже повністю були заражені висипним тифом [23, 553].

З початком визволення території України від загарбників перед військовими частинами Червоної Армії постала жахлива картина масштабів розповсюдження інфекційних хвороб. Серед населення лютували захворювання на висипний та поворотний тиф, кишкові й венеричні хвороби, дитячі інфекції. У ряді населених пунктів при звільненні більшість населення, часто цілими сім'ями, лежали вдома хворими на тиф без будь-якої медичної допомоги [24, 56]. Особливо тяжке становище склалося в районах Полісся та в північних областях республіки, де окупанти, незважаючи й на так величезні масштаби захворювань інфекційними хворобами, перед відступом навмисно поширили серед місцевого населення висипний тиф. Метою цієї злочинної акції було подальше зараження ним наступаючих частин Червоної Армії. Біля переднього краю своєї оборони гітлерівці створювали спеціальні концтабори, в яких разом із військовополоненими та виснаженим населенням розміщували в антисанітарних умовах тисячі хворих на висипний тиф, спеціально вивезених із різних районів окупованої території. Лише на кордоні України з Білорусією знаходилося три таких табори, в яких перебувало понад 33 тис. дітей, жінок, людей похилого віку [25, 156]. З огляду на ситуацію Голова РІЖ УРСР М. Хрущов у січні 1944 р. телеграмою попереджав усіх командуючих Українськими фронтами про небезпеку поширення епідемій, зазначивши при цьому, що "при швидкому відступі німецькі окупанти залишили на нашій території концентраційні табори цивільного населення та табори військовополонених. Зазвичай, усі ці табори сильно заражені різними інфекціями, особливо тифом. Негайний розпуск після звільнення та розселення серед цивільного населення бранців цих таборів, створює велику загрозу широкого розповсюдження інфекційних хвороб, особливо висипного тифу" [26, 54].

Відсутність медичного обслуговування в умовах погіршення житлово-побутових умов та харчування особливо шкідливо позначилася на дітях та підлітках. Серед цієї категорії сільського населення панували такі хвороби, як гіпотрофія, дистрофія, рахіт, нефрит, цинга, туберкульоз, кір, скарлатина, дизентерія, дифтерит, коклюш. Обов'язкове щеплення дітей проти хвороб було припинене. І лише в окремих районах воно проводилося за плату – 3 крб. за щеплення проти віспи, 5 крб. – проти дифтерії й черевного тифу. Дані про те, скільки дітей у селах померло від цих хвороб, не одержавши своєчасної медичної допомоги, відсутні. Але відомо, що лише в 1942 р. в Україні летальність від кору досягла 12,7%, від

скарлатини – 7,9%, дифтерії – 13,6%, коклюшу – 9,8% [23, 553]. Є всі підстави вважати, що серед померлих від цих хвороб у період окупації кількість сільських дітей була значною.

Поширеною заразною хворобою в окупованих районах була короста, на яку хворіло 23-63% населення. Через несвоєчасне лікування перебіг корости призводив до масових ускладнень піодермією [27, 100].

Таким чином нацистські окупанти завдали величезної шкоди медичній сфері українського села та здоров'ю його населення, ліквідація яких розтягнулася на тривали час і вимагала значних матеріальних коштів та людських зусиль.

---

1. *Каган С. С. Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 год (в кратком изложении) // Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год / Под общей ред. С. С. Кагана. – К., 1947.; Шкляр Б. М. Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации. Труды Второй конференции (17–19 декабря 1946 г.) / Под ред. Н. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. – М, 1948. – Т. 1.; Його ж. До історії розвитку охорони здоров'я в Дніпропетровській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Під ред. К. Ф. Дупленко. – К., 1959.; Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дуплеико. – К., 1954.; Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / Гол. ред. П. Л. Шупик, ред. В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко. –К,. 1958.; Хорош І. Д Шляхи та основні підсумки розвитку охорони здоров'я в Полтавській губернії – Полтавській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Під ред. канд. мед. наук К. Ф. Дупленко. – К., 1959.; Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. В 3-х т. / Под ред. А. Е. Романенко. – Т. 1. Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – К., 1987.; Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2000; Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.).: Дис.... канд. іст. наук. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007.; Перехрест І. В. Медико-санітарні наслідки Великої Вітчизняної війни для населення України та їх ліквідація у період відбудови (1943–1950 рр.). Дис... канд. іст. наук. – Донецьк: Донецький національний університет, 2007.*
2. *Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2000*
3. *// Радянська медицина. – 1940. – № 10–11.*
4. *Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Под ред. Б. Д. Петрова, В. Д. Братуся, К. Ф. Дуплеико. – К., 1954.*
5. *Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР/ Гол. ред. П. Л. Шупик, ред. В. Д. Братусь, К. Ф. Дупленко. –К,. 1958.*
6. *Хорош И. Д. Основные этапы и перспективы развития сельского здравоохранения в Украинской ССР. Автореф. дис.... докт. мед. наук. – К., 1965.*
7. *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Збірник документів і матеріалів / Упор. А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Кострита та ін. – К., 1963.*
8. *Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сборник документов в 7-й т. /Под общ. ред. Р. А. Руденко. – Т. 3. Военные преступления и преступления против человечности. – М., 1958.*
9. *Григорович Д. Ф., Замлинский В. А., Нем'ятый В. Н. Коммунистическая партия Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1980.*
10. *Каган С. С.Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 год (в кратком изложении) // Здравоохранение УССР в 1944 году. Сводно-аналитический обзор составленный на основании отчетов органов здравоохранения УССР за 1944 год / Под общей ред. С. С. Кагана. – К., 1947.*
11. *Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР. В 3-х т. / Под ред. А. Е. Романенко. – Т. 1. Здравоохранение в Украинской ССР. Пути и итоги развития. – К., 1987.*
12. *Натрадзе А. Г., Качалов С. Ф. Материальный ущерб, причиненный здравоохранению Союза ССР немецко-фашистскими захватчиками в Великую Отечественную войну // Советское здравоохранение. – 1946. – № 3.*
13. *Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящихся в УРСР 1917–1947. – К., 1947.*
14. *Маковська Н. В. Деятельность КПСС по восстановлению системы здравоохранения освобожденных районов УССР в годы Великой Отечественной войны (1943-1945 гг). – Автореф. дисс... канд. ист. наук. – К, 1985.*
15. *Терещенко Т. В. Соціально-побутова сфера села Центральних областей України в період відбудови (1943–1950 рр.).: Дис.... канд. іст. наук. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2007.*
16. *Шкляр Б. М. Мероприятия по ликвидации санитарных последствий войны и оккупации в Днепропетровской области…*
17. *Шкляр Б. М. До історії розвитку охорони здоров'я в Дніпропетровській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні / Під ред. К. Ф. Дупленко. – К., 1959.*
18. *Лекарєв Л. Г Розвиток охорони здоров'я в Подільській губернії – Вінницькій області // Матеріали до історії охорони здоров'я на Україні / Під ред. К. Ф. Дупленко. – К., 1959.*
19. *Каган С. С. Основные итоги восстановления здравоохранения в УССР за 1944 г. // Советское здравоохранение. – 1947. – № 10–11.*
20. *Губський І. М, Ткачук В. А. Відбудова і розвиток аптечного господарства УРСР в післявоєнні роки // Фармацевтичний журнал. – 1975. – № 2.*
21. *Губський І. М. Аптечна справа в УРСР. – К., 1964.*
22. *Сабуров А. Н. У друзей одни дороги. – М., 1965.*
23. *Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К., 2000.*
24. *Ларін А. Ф., Маковська Н. В. Боротьба за поліпшення санітарного стану визволених районів УРСР (1943–1945 рр.) // Український історичний журнал. – 1980. – № 2.*
25. *Історія застерігає: трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території в роки Великої Вітчизняної війни / Упоряд. В. М. Нем'ятий та ін. Редколегія: В. І. Юрчук та ін. – К., 1986.*
26. *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 342. – Оп. 1. – Спр. 420.*
27. *Маєвська Н. К. Медична служба в партизанських загонах. – К., 1985.*

Н.Р. Романець

ДОПОМОГА ГОЛОДУЮЧИМ У ПЕРІОД ГОЛОДОМОРУ 1932 – 1933 РР.: МІФИ І РЕАЛЬНІСТЬ

Проблема надання допомоги голодуючим у 1932 – 1933 рр. є важливою складовою історії голодомору. Без її висвітлення неможлива об'єктивна реконструкція тих трагічних подій. До того ж ряд провідних західних і російських дослідників відмовляється визнати голодомор геноцидом, посилаючись на те, що голодуюче українське село протягом 1933 р. отримало від держави значну продовольчу допомогу. Так, Р. Девіс, С. Віткрофт у монографічній праці "Роки голоду: радянське сільське господарство, 1931 – 1933" перелічують 35 партійно-урядових постанов, за якими надавалася продовольча допомога голодуючим регіонам Радянського Союзу, вказуючи, що між 7 лютого і 20 липня 1933 р. УСРР одержала 176,2 тис. тонн хліба. Звідси історики роблять висновок: "Хіба можна звинувачувати радянський уряд в геноциді, коли він переважну більшість продовольчої допомоги адресував селянам УСРР і Кубані" [1, 6]. Тому автор статті ставить за мету, дослідивши зазначену проблему за матеріалами Дніпропетровської області, встановити механізми і особливості надання допомоги голодуючим у період голодомору 1932 – 1933 рр.

Незважаючи на те, що тема голодомору має широку джерельну та історіографічну базу, проблема допомоги голодуючим у 1932 – 33 рр. всебічного висвітлення в українській історіографії не набуло. Чим ще раз підтверджується її актуальність.

Як свідчать документи, Дніпропетровщина належить до регіонів, які найбільш постраждали від штучного голоду 1932 – 1933 рр. За даними ЦК КП(б)У від 15 березня 1933 р. на неї припадало 60% усіх відомостей про кількість голодуючих і понад 70% зареєстрованих смертей [2, 442]. Із 45 районів Дніпропетровщини навесні 1933 р. в критичному стані перебувало 29, причому в Високопільському, Нововасилівському, Межівському, Якимівському, Павлоградському, Мелітопольському смертність від виснаження стала масовою ще напочатку лютого, тобто майже відразу після офіційного закінчення хлібозаготівельної кампанії [3, 11]. Так, у селах Високопільського району, за офіційними даними, наведеними у доповідній записці Дніпропетровського обкому, у другій половині лютого 1933 р. голодувало від 92 до 96% селянських сімей [3, 5].

Починаючи з березня 1933 р. смертність від голоду стала масовою в усіх районах області. Зокрема, селяни із с. Перещепино Новомосковського району у листі до першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича повідомляли, що у їх селі помирає 40 чоловік за добу [3, 50]. Про складність ситуації свідчить той факт, що в окремих селах (Вербки, Кочеріжки, Булахівка Павлоградського району) трупи лежали від 1 до 5 днів непохованими [4, 233].

Внаслідок відсутності хліба селяни були змушені використовувати в їжу різноманітні сурогати, часто небезпечні для життя, а також м'ясо мишей, щурів, котів, собак, горобців, дохлих коней тощо. Як згадують свідки трагедії, голодні селяни "їли порожні кукурудзяні качани, (навесні) спориш, щавель, козельки, шовковицю, акацію, рогіз, печериці, глід. По бегегах ріс очерет, то люди вибирали молодий і теж їли". "З гречаної полови пекли "маторжаники" – такі оладки. Ці "маторжаники" не можна було пережувати, через силу люди їх ковтали. Боліли животи. Люди мучились". "Коли яка коняка падала [з голоду], на неї з сокирами накидались такі ж голодні люди" [5, 32 – 33]. В результаті селяни гинули не тільки від голоду, але і від його наслідків: інфекційних захворювань, заражень, отруєння. Так, у Великолепетиському районі лише за два дні лютого було зафіксовано 9 випадків таких смертельних отруєнь, у Павлоградському – 7 [3, 3].

Поряд з цим в багатьох районах області мали місце трупоїдство та людоїдство (П'ятихатський, Олександрійський, Межівський, Бердянський, Великотокмацький райони) [6, 623]. В окремих районах були зафіксовані навіть випадки людоїдства серед дітей [7, 1].

Критична ситуація, в якій опинилась більшість сільського населення Дніпропетровщини взимку 1932 – 1933 р., вимагала від партійного керівництва негайних дій: а саме надання допомоги голодуючим. Між тим обласне партійне керівництво продовжувало перебувати у полоні міфу про "підземне пшеничне місто", "про прихований мужиком хліб". У листі до Сталіна 4 лютого 1932 р. перший секретар Дніпропетровського обкому М. Хатаєвич, повідомляючи про випадки голодування і смертей від голоду в області, цинічно заявляв: "Я менш за все від цих фактів впадаю у розпач. За наявності великої кількості розкраденого хліба у одних, по області зараз вже є і буде велика його нестача у інших, які менше накрали, або у яких не змогли відібрати накрадене" [8, 6 – 7].

Саме цим можна пояснити появу 10 лютого 1933 р. постанови бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У, яка зобов'язувала райкоми і райвиконкоми "знайти в колгоспах і в районі необхідну кількість хліба, щоб нагодувати тих колгоспників", які "дійсно залишились без хліба". Вирішувати цю проблему обласне партійне керівництво рекомендувало наступним шляхом: самі голодуючі повинні були виявляти прихований селянами хліб, за що їм мали відраховувати 10-15% вилученого зерна. При цьому місцевих керівників попереджали, щоб вони не покладали надмірних сподівань на отримання продовольчої допомоги і не підтримували серед колгоспників споживацькі настрої. До того ж всі заяви про випадки голодування мали перевіряти органи ДПУ [9, 14].

Оскільки чергові обшуки голодучих селян області не змогли дати хліба, а масова смертність сільського населення ставила на межу зриву весняну посівну кампанію центральне керівництво було змушене нарешті відреагувати. На 20 лютого 1933 р. області було виділено 200 тис. пудів продовольчої допомоги і 1 млн. пуд. продпозики, але призначалися вони лише робітникам радгоспів, МТС, МТМ, партійному і колгоспному активу на період посівної кампанії [2, 386]. За словами М. Хатаєвича, розмір цієї допомоги становив в середньому 2 пуди на колгоспний двір. Інша справа, що передавати цей хліб селянам обласне керівництво не поспішало, намагаючись використати частину продовольства під час прополювальних робіт. Внаслідок цього, за інформацією Дніпропетровського

обкому КП(б)У на 12 березня 1933 р., з 200 тис. пудів проддопомоги витратили лише 45%, з 1 млн. пудів продпозики – 700 тис. (300 тис. пудів залишили в області як резерв) [2, 427 – 428]. Обласне партійне керівництво звітувало, що ресурси воно використовує дуже економно, інакше, виходячи з реально виявлених потреб у продовольстві, від цієї допомоги "дуже швидко нічого б не залишилося" [2, 428]. Тоді ж М. Хатаєвич звернувся з проханням надати додатково як продовольчу і фуражну позику 300-400 тис. пудів магара (кормова культура), які знаходилися на території області на пунктах Заготзерна і у державному сортфонді. Показово, що магаром збиралися годувати як людей (організувати громадське харчування), так і худобу – коней.

Республіканське керівництво прохання М. Хатаєвича задовольнило. 15 березня 1933 р. С. Косіор у доповідній записці до ЦК КП(б)У повідомляв: Дніпропетровська і Одеська області отримали найбільшу допомогу (перша 1 млн. 400 тис. пудів хліба разом з магаром), і тому "найкраще забезпечені ресурсами" [2, 443]. Зауважимо, що у цій "забезпеченій ресурсами області" продовжували гинути від голоду люди, не припинялися випадки людоїдства і трупоїдства.

Ймовірно, цей факт не змогло залишити поза увагою і центральне керівництво, в результаті чого на 21 квітня 1933 р. розмір продовольчої позики Дніпропетровщині вже становив 16 380 т (колгоспам було виділено 17 585 т); фуражної позики – 15 725 т (колгоспам виділено – 16 160, 8 тонн) [8, 25]. Перевищення було забезпечено за рахунок хліба, який заготували у період з 1 по 5 лютого і після 5 лютого 1933 р., і який було передано у розпорядження області. Останній факт є красномовним: область голодувала, отримувала продовольчу допомогу і, незважаючи на це, продовжувала хлібозаготівлі.

Вражає і іншій факт: держава голодуючим Дніпропетровщини не допомогала, а лише надавала продпозики! Так, із протоколу засідань трійки Васильківського району від 25 лютого 1933 р. можна довідатися, що 10 голодуючим сім'ям Копанівської сільради допомога надавалась через споживче товариство під розписку за гроші за встановленими цінами [10, 1 – 2].

Це також підтверджує і виступ М. Хатаєвича на IV пленумі Дніпропетровського обкому КП(б)У 25 травня 1933 р., під час якого він заявив, що область повинна повернути державі у 1933 р. "понад 10 млн. пудів насіннєвої, продовольчої і фуражної позики, яку держава дала колгоспам нашої області" [11]. При цьому перший секретар обкому наголосив, що "позику разом з виконанням плану хлібоздачі 1933/34 р. треба повернути цілком. Ніяких балачок, ніякого заїкання про те, щоб для повернення позики дістати відстрочку бути не може. Хлібоздача й повернення позики повинні проходити одночасно" [11].

Частина голодуючих області крім проддопомоги отримала і меддопомогу. У Дніпропетровську був створений спецстаціонар на 50 ліжок. На великих вузлових станціях утворили "стаціонари-приймальники на 5-8 ліжок кожен для ізоляції хворих бездомних і безпритульних", яких вилучали на станціях. До районів, що перебували в найбільш тяжкому становищі, були направлені лікарі – 52 та медсестри – 84 [2, 498].

Та в цілому розміри допомоги не відповідали масштабам голоду, що охопив практично усі 45 районів області. Так, голодуючі сім'ї Копаніської сільради Васильківського району отримали лише по 5 кг борошна, 10 кг картоплі і 10 кг овочів на їдця [10, 1 – 2]. Сама ж допомога носила одноразовий характер і не залежала від вироблених колгоспником трудоднів.

У квітні 1933 р. колгоспники, які працювали в полі, отримували на трудодень в середньому 400 г муки. Так, за директивою Мелітопольського райвиконкому і райкому КП(б)У при розподілі продпозики встановлювались наступні норми: трактористи отримували найбільше – від 400 до 800 г печеного хліба на добу і 200-300 г за трудодень. Інші ж колгоспники залежно від місця роботи мали отримувати лише від 150 до 500 г муки на трудодень. Будь-які додаткові види продовольчої допомоги суворо заборонялись [2, 504]. Слід враховувати, що отриману муку колгоспники, як правило, залишали дома, для сім'ї, а самі намагалися вижити за рахунок громадського харчування. Це ж призводило до зростання смертності серед працюючих чоловіків.

До того ж, як свідчать численні документи, нерідко виділена допомога не доходила за призначенням. Зловживання полягали в тому, що рядові колгоспники одержували на свої трудодні в кілька разів менше, ніж адміністративний апарат. У комуні ім. Сталіна (с. Межеріч) Павлоградського району, приміром, завгосп та його донька отримали за квітень 101 кілограм зерна, а колгоспники, що працювали у полі, – по 8 кілограмів [2, 521].

Про особливий цинізм влади свідчить і той факт, що коли влітку 1933 р. визрів новий врожай, і голодні селяни почали зрізати колоски на ланах, з'явився наказ народного комісара юстиції та генерального прокурора УСРР (липень 1933 р.), за яким осіб, винних у подібних діях мали притягати до кримінальної відповідальності шляхом позбавлення волі до 5 років з конфіскацією всього або частини майна. У разі ж крадіжки майна колгоспників та одноосібників (із змісту наказу зрозуміло, що крадіжки відбувалися тоді, коли селяни працювали в полі, і ймовірніше – це було продовольство) злодіїв мали карати позбавленням волі до 8 років. Слідство по цим справам і розгляд їх у суді мали тривати не більше 3-5 днів [12].

Окремо слід зупинитися на надані допомоги голодуючим дітям. Голодомор 1932 – 1933 рр. призвів до виникнення дитячої безпритульності і бродяжництва. Тисячі дітей, що залишились без батьків, рушили до міст у пошуках хліба. Нерідко самі батьки підкидали дітей до дитячих установ, вбачаючи у цьому єдину можливість для їх порятунку. У цілому, за повідомленням Дніпропетровського облздраввідділу в березні 1933 р. до дитячих будинків області щодня поступало чимало дітей, наприклад, у Мелітополі – 10-18, Запоріжжі – 10-12, Кривому Розі – 5-10 [3, 35]. Внаслідок цього навесні 1933 р. дитячі будинки Дніпропетровщини були переповнені: при нормі у 250 дітей в них розміщували по 550. Всього ж на 1 квітня 1933 р., за повідомленням М. Хатаєвича, у дитячих будинках Наркомату освіти замість штатного контингенту у 3 677 перебувало 5 313 дітей, а у дітбудинках Наркомату охорони здоров'я замість 250 дітей – 960 [13, 71]. За офіційними даними, смертність серед підкинутих дітей досягала 50% [13, 48].

Концентрація великої кількості дітей в містах та на залізничних станціях створювала загрозу поширення епідемій, призводила до зростання кількості крадіжок, появи дитячої проституції. Тому 6 травня 1933 р. було прийнято постанову ЦК КП(б)У від "Про боротьбу з дитячою безпритульністю", де пропонувалися заходи для припинення подібної "міграції". Серед них: організація при РНК УСРР Всеукраїнської, а при облвиконкомах – місцевих комісій для боротьби з безпритульністю та "бродяжницьким елементом", надання сиротам допомоги на місцях шляхом відкриття сільських патронатів, харчувальних пунктів; притягнення до відповідальності батьків, які "зловмисно" залишають дітей у містах, на залізничних станціях і т.ін. Постанова передбачала і фінансове забезпечення вищезгаданих заходів. Тільки на травень-липень 1933 р. для утримання дітей у будинках Наркоматів освіти та охорони здоров'я у централізованому порядку було всього виділено 4 млн. 150 тис. карбованців (із них для Дніпропетровської області – 750 тис. карбованців) [2, 506]. Додамо, що у попередній період (на 26 квітня 1933 р.) "для дитячих закладів з обласних ресурсів відпустили 212 т борошна, 40 т крупи, 39 т рижу, 5 т цукру" [2, 499].

1 червня 1933 р. було прийнято нову постанову ЦК КП(б)У, яка передбачала виділення додаткової продовольчої допомоги дітям-сиротам у червні місяці у розмірі – 90 тис. дитячих пайків, з яких 15 тис. приходилося на Дніпропетровську область [2, 524]. Звичайний аналіз офіційної статистики (у квітні М. Хатаєвич повідомляв про збільшення чисельності дітей-сиріт у дитбудинках області на 2 тис., на початку червня – мова вже йде про 15 тис. чоловік) дозволяє зробити висновок про катастрофічні демографічні наслідки голодомору.

Зауважимо, що розміри державної допомоги дітям явно не відповідали реальним потребам області. Ще 7 квітня 1933 р. М. Хатаєвич у своїй доповідній записці до Наркомздраву УСРР прохав надати дотацію для розширення мережі дитячих будинків у розмірі 1 млн. 200 тис. карбованців, а також виділити фонди одягу, білизни, взуття на 2 500 дітей і продукти на 1500 дітей [13, 71 – 72].

У цілому аналіз механізму надання продовольчої допомоги голодуючим дозволяє зробити висновок, що держава почала виділяти продовольство українським селянам не для того, щоб врятувати їх від голоду, а з метою забезпечення проведення весняної посівної кампанії. Тому проддопомога надавалася лише тим, хто працював у колгоспах, в результаті чого непрацездатні члени сімей колгоспників і одноосібники були кинуті напризволяще. До того ж розміри допомоги були мізерними, не відповідали масштабам голоду. Сама ж допомога носила характер продпозики. Колгоспи мали повернути отримане зерно вже під час хлібозаготівель 1933/34 р.

1. *Кульчицький С. В. Голодомор 1932 – 1933 рр.: механізми сталінського терору // Український історичний журнал. – 2007. – №4.*
2. *Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. -К., 1990.*
3. *Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 609.*
4. *ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 703.*
5. *Український голокост: Свідчення тих, хто вижив / Упоряд. О.Ю. Мицик. – К., 2003.*
6. *ДАДО. – Ф. 1520. – Оп. 3. – Спр. 9.*
7. *ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 873.*
8. *ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 588.*
9. *ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 1865.*
10. *ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 745.*
11. *Зоря. – 1933. – 2 червня.*
12. *Зоря. – 1933. – 22 липня.*
13. *ДАДО. – Ф. 19. – Оп. 1. – Спр. 587.*

О.В.Сухушина

АГРАРНІ РУХИ В СЛОВ'ЯНСЬКИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СТВОРЕННЯ ЗЕЛЕНОГО ІНТЕРНАЦІОНАЛУ (1921-1924 РР.)

Проблема політичного і соціально-економічного розвитку регіону Центральної і Південно-Східної Європи, що став на початку 20-х років XX століття радянсько-західноєвропейським прикордонням, викликає неабиякий науковий інтерес, в тому числі і в аспекті її аграрної складової, зокрема діяльності селянських (аграрних) партій та створеного ними Міжнародного аграрного бюро (МАБ), чи так званого Зеленого Інтернаціоналу.

В радянській історичній літературі загальні проблеми селянських рухів і аграризму в країнах Центральної і Південно-Східної Європи розглядалися в публікаціях А.Носкової [1] та І.Михутіної [2]. Еволюція ідеології чехословацької аграрної партії і польського людовського (селянського) руху в міжвоєнний період проаналізована в монографії Г.Матвеєва [3]. У дослідженнях А.Киршевської [4; 5] і О. Крапівіна [6] характеризуються погляди лідера болгарських аграріїв А.Стамболійського і діяльність його уряду. Про МАБ – Зелений Інтернаціонал автори вказаних праць або взагалі не згадують, або обмежуються кількома рядками. Втім це зауваження також стосується і тих видань, що опубліковані в останній період [7; 8; 9; 10]. Йому присвячена всього єдина монографія М.Горановича [11]. Попри значний фактичний матеріал, поданий автором в роботі, ідейні принципи і програмні положення провідних селянських партій, що входили в Зелений Інтернаціонал, розглядаються з позицій їх оцінок більшовицькими вождями і керівництвом Комуністичного Інтернаціоналу як наскрізь реакційних, угодницьких з буржуазією і поміщиками, а тому шкідливих для селянства. Сьогодні такий спрощений підхід не може бути прийнятним, коли відомо, чим закінчилися комуністичні експерименти в країнах регіону.

Головною метою статті є спроба привернути увагу до даної дослідницької проблеми, дати оглядову характеристику головних програмних положень провідних селянських партій слов'янських країн і з'ясувати основні причини утворення Зеленого Інтернаціоналу.

Завершення Першої світової війни суттєво змінило політичну карту Центральної і Південно-Східної Європи. Одним із її результатів було створення ряду нових держав – Латвії, Литви, Естонії, Польщі, Чехословаччини, Королівства сербів, хорватів і словенців (КСХС); більше ніж удвічі за рахунок сусідніх держав збільшилася територія Румунії, стали

окремими державами – Австрія і Угорщина, котрі як і союзна їм у світовій війні Болгарія, зазнали територіальних втрат. Створювалася суперечлива і небезпечна ситуація. З одного боку, деякі народи чи не вперше у своїй історії здобули можливість суверенного державного розвитку. Але з іншого – виникли гострі протиріччя і територіальні претензії вже між ними. Це, а також формування внутрішніх політичних, соціальних, етнонаціональних конфліктів, ідейно-політична боротьба, що розгорталась між більшовицькою Росією і капіталістичним Заходом, перетворювали нові держави в арену жорсткого протистояння.

Одна із спільних рис названих країн полягала в тому, що майже всі вони були селянськими. Так, на початок 20-х років частка сільського населення Польщі складала 76% [12, 24], Болгарії – 80,1% [13, 398], КСХС 78,9% [13, 251], Угорщини – 59,7% [13, 208], Румунії в 1930 р. – 72,3% [13, 349]. Винятком була Чехословаччина, де ця частина була найнижчою – 39,57% у 1921 р. [13, 117].

Процеси капіталістичної реконструкції сільського господарства з їх негативними соціальними наслідками штовхали селянство на об'єднання в організації і рухи для захисту своїх прав та інтересів. Не дивно, що в суспільно-політичному житті вказаних країн наймасовішими стали ті партії, які виступали від імені і на захист інтересів селянства. Так, найбільш сильною політичною партією Чехословаччини стала Республіканська партія села (з 1922 р. Республіканська партія сільського і дрібноселянського люду), або просто Аграрна партія. Її авторитетними лідерами стали Антон Швегла і Мілан Годжа [8, 109-110]. Серед партій аграрного руху в Польщі виділялися дві основні – Польське строніцтво людове (ПСЛ) "П'яст", що дотримувалося поміркованої позиції, і більш радикальне ПСЛ "Визволєнє". Третьою селянською партією стало Строніцтво хлопське. Відомим керівником селянського руху в Польщі був Вінценти Вітос [3, 5].

В Болгарії великий вплив мав Болгарський землеробський народний союз (БЗНС) з його вождем Александром Стамболійським [7, 14].

Сербська Радикальна партія під проводом Ніколи Пашича попри те, що на початок 20-х років значно розширила свою соціальну базу (підприємці, комерсанти, чиновники, військові), мала підтримку і основної маси селянства [9, 191].

Хорватська селянська партія, очолювана Стефаном Радичем, користувалася великою довірою переважної частини хорватських селян.

В основу політичних програм селянських партій були покладені ідеї аграризму. Їхнє зародження значною мірою відображало з одного боку недостатній розвиток промисловості, а з іншого – низький рівень капіталізації аграрного виробництва. Аграризм поширювався в селянських рухах ще до Першої світової війни. Одним із провідних його теоретиків вважають А.Стамболійського [1; 4; 5; 6; 10]. Стрижневою в аграризмі була ідея унікальності селянина, як фігури, що поєднує в собі якості і власника, і трудівника. Тому, на думку його прихильників, саме численна селянська маса мусить стати основою суспільства і тим самим усунути згубний вплив на суспільно-політичне і економічне життя держави антагоністичної класової боротьби промислової буржуазії й пролетаріату.

Зрозуміло, що в залежності від особливостей конкретних країн, аграрники відрізнялися ступенем ліберальності, чи радикальності своїх поглядів і програм.

Ряд з них пропонували принцип трудового начала у володінні власністю поширити не тільки на земельні відносини, а і перетворити в основу всієї державної соціально-економічної політики. Передбачалися також боротьба з монополізацією і концентрацією виробництва, відмова від прискореної індустріалізації, контроль над крупними банками, обмеження іноземного капіталу, забезпечення збалансованого розвитку різних укладів і галузей. Деякі елементи такого підходу практикувалися урядом А.Стамболійського в Болгарії [5, 83].

Чехословацька аграрна партія, діяльність якої ще з моменту створення була зорієнтована, насамперед, на вирішення соціальних проблем села, мала до 1919 р. достатньо розроблену ідеологію. У 1919 р. була прийнята її нова програма. Як однозначно негативне визначено в програмі ставлення аграріїв до великої земельної власності феодального походження. Вона оголошувалася не тільки історично несправедливою, а і аморальною – такою, що не має права на існування. В програмі нічого не говорилося про аграрну буржуазію, але сукупність практичних заходів, які аграрна партія передбачала вжити, в цілому відповідала саме її інтересам. Про це свідчить розуміння цілей аграрної реформи. Чехословацькі аграрії не вважали доцільним наділення землею всього населення, зайнятого в сільському господарстві, зокрема сільськогосподарських робітників. Вони були прихильниками створення такої системи, яка б забезпечила в аграрному секторі поєднання інтересів роботодавців і робітників, без якого є неможливим успішне сільськогосподарське виробництво, забезпечення з цією метою соціального захисту сільськогосподарських робітників, організації їх підсобних господарств і ін. [3, 18-19].

Ставлення до великої промислової буржуазії в цілому було негативним.

Відношення чехословацьких аграріїв до власності визначалося їх розумінням праці як єдиної міцної і моральної основи суспільства. Допустимою і суспільно виправданою вони вважали тільки приватну власність, однак лише придбану чесним шляхом, а не в результаті насилля чи зловживання владою [3, 19-20].

У 20-і роки один із лідерів аграріїв М.Годжа активно пропагував можливість "третього" шляху суспільного розвитку, названого ним "аграрною демократією". Він відрізнявся як від монополістичного капіталізму, так і від соціал-демократичної і комуністичної концепцій організації суспільства. Сутність його полягала не тільки у визнанні за державою права втручатися у відносини власності і регулювати підприємницьку діяльність, а і в значному розширенні її соціальних функцій, перетворенні держави із органу панування одних класів над іншими в інститут узгодження інтересів різних соціальних верств [3, 224-225].

Польські аграрні партії – ПСЛ "П'яст" і ПСЛ "Визволєнє" ставили схожі теоретичні питання, але відповідали на них не однаково. В програмі ПСЛ

"П'яст" 1919 р. оголошувалася підтримка приватної власності на землю і інші засоби виробництва, але допускалась і можливість вилучення великої земельної власності. Примусово відібрана у поміщиків земля мала розподілятися між малоземельними і безземельними селянами. Передбачалося, що в результаті аграрної реформи основою сільського господарства стануть господарства розміром 14 і більше гектарів землі. Разом з тим програма чітко не визначала, чи будуть повністю ліквідовані великі земельні господарства і чи торкнеться аграрна реформа середнього поміщицького землеволодіння. ПСЛ "П'яст" допускав в залежності від національних і державних інтересів створення державної власності [1, 19; 3, 28].

ПСЛ "Визволєнє" висловлювалось за різноманітність форм власності. Приватна власність мала панувати у сільському господарстві, причому у вигляді дрібних і середніх селянських господарств. Великі земельні володіння передбачалося вилучити у попередніх власників і розпарцелювати за незначний викуп між безземельними і малоземельними селянами. Це свідчить про те, що партія намагалась підтримувати інтереси дрібного і середнього селянства. В програмі ПСЛ "Визволєнє", прийнятій у березні 1921 р., були поставлені важливі теоретичні питання з проблем соціально-економічного розвитку. Партія висловилася проти монополії тільки приватної власності і заявила про необхідність суміщати її з державною і кооперативною власністю. Останній навіть надавалась очевидна перевага [3, 30-31].

На молодіжний людовський рух в Польщі сильний вплив справили погляди чехословацьких аграріїв, особливо М.Годжі. В концепціях молодих людовців з проблем соціально-економічних перетворень передбачалась повна ліквідація поміщицького землеволодіння, передача землі селянам і поступовий, добровільний перехід до кооперативних форм виробництва [3, 226].

Різке загострення політичної ситуації в Болгарії, спричинене поразкою її у світовій війні і економічною кризою, змусили нового царя Бориса III у жовтні 1918 р. залучити до коаліційного уряду представників БЗНС – масової селянської партії. Але коаліція на склалась. А в травні 1920 р. було сформовано самостійний уряд БЗНС на чолі з А.Стамболійським. Політичне переважання БЗНС в Болгарії відображало велику популярність ідей аграризму. Стамболійський і його сподвижники висунули програму, котра імпонувала значній частині населення країни [7, 138-139].

Здебільшого ідеї Стамболійського були радикальними. Він особисто надавав перевагу республіці, а не монархії, і передбачав зникнення партій та заміну їх єдиною коаліцією Аграрного союзу, який об'єднав би усіх селян країни і організації пролетарів. При цьому Болгарія мала залишитися агарною країною [9, 215].

Упродовж свого перебування на посаді прем'єра А.Стамболійський провів деякі заходи, спрямовані на покращення становища селянства.

Оскільки земля в Болгарії у порівняні з іншими балканськими країнами, була розподілена найбільш рівномірно, тут не відбулося експропріації чи переділів. Але уряд передав селянам у приватне користування додаткові пайки землі – державної, монастирської та колишніх громадських уділів. Ліміт земельного володіння обмежувався 30 гектарами. Заохочувалося об'єднання дрібних ділянок. Уряд надавав кредитну допомогу дрібним і середнім господарствам та всіляко підтримував кооперативний рух. Цілий ряд заходів був спрямований на забезпечення добробуту сільських громад [9, 215].

БЗНС не виступав за ліквідацію капіталістичної системи, він був прихильником приватної власності, але висловлювався проти тієї приватної власності, яка загрожувала дрібній селянській власності [6, 88-90].

А.Стамболійський стверджував, що капіталізм буде переможений кооперацією і це станеться шляхом мирної еволюції, а подолання розшарування селянства відбудеться на основі поєднання "станових інтересів" трудівників і аграрної буржуазії [14, 87].

Порівняння основних програмних положень аграрних партій провідних слов'янських країн Центральної і Південно-Східної Європи дає підстави для висновку про наявність в підходах до головних проблем селянства багатьох спільних рис, що, зрозуміло, зближувало їх.

З іншого боку, Жовтнева соціалістична революція 1917 р. в Росії і прихід до влади більшовиків, виникнення комуністичних партій в ряді країн та створення у 1919 р. за ініціативою В.І.Леніна Комуністичного Інтернаціоналу справили великий вплив на суспільну боротьбу в різних країнах. Компартії стали носіями рішучої революційної тенденції в політичній боротьбі і планах перебудови суспільства.

Загальна лінія Комінтерну відносно селянства була визначена в липні 1920 р. на його II Конгресі в тезах і резолюції з аграрного питання, написаних В.І.Леніним, де прямо заявлялось, що трудящим масам села немає порятунку інакше як в союзі з комуністичним пролетаріатом, під керівництвом комуністичної партії [15, 132]. Тези звинувачували інші політичні сили в угодовстві з буржуазією і поміщиками та свідомому обдурюванні трудового селянства. В них підкреслювалося, що тільки пролетарська революція, повалення буржуазно-поміщицького ладу і встановлення диктатури пролетаріату спроможні вирішити нагальні проблеми селянства. В цьому контексті була висунута ідея створення єдиного робітничо-селянського фронту [15, 134].

Документ орієнтував комуністичні партії на підтримку сільського пролетаріату і дрібних землеробів та ставив завдання нейтралізації середнього селянства в початковий період диктатури пролетаріату. Проголошувалась також обов'язковість безумовної конфіскації поміщицьких земель.

В умовах гострої економічної і політичної кризи, що охопила в цей період Європу, у керівництва РКП(б) і Комінтерну визріває ідея експорту і підштовхування революцій в країни Європи через новоутворені комуністичні партії. Так, в липні 1919 р. була надана фінансова допомога організаціям болгарських і сербських комуністів [16, 32-33]. У серпні 1919 р. Ленін вніс пропозицію в Політбюро РКП(б) виділити терміново кілька мільйонів фунтів стерлінгів Компартії Німеччини [17, 125-127].

Планувалися і силові заходи. У березні 1920 р. В.І.Ленін в телеграмі Й.В.Сталіну обґрунтовував необхідність максимально прискорити оволодіння Кримом (він був під контролем врангелівських військ), оскільки "громадянська війна в Німеччині може

змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам" [18, 330-331].

Тоді ж були прийняті рішення "помочь в советизации Польши" – і "пощупать штыком Европу", – як заявляв вождь [16, 53-66]. Ряд документів Політбюро РКП(б) свідчать про надання допомоги зброєю повстанням 1923 р. в Болгарії і Німеччині [16, 152-153; 203-204].

Активізація комінтернівської пропаганди викликала занепокоєння політичних сил, особливо в сусідніх з Радянською Росією країнах.

З ініціативою встановлення і розвитку міжнародних контактів селянських партій, проведення між ними теоретичних дискусій з проблем аграрного руху і обміну досвідом діяльності виступив А. Стамболійський. В ході поїздки по країнах Європи у жовтні 1920 – січні 1921 років він відвідав також Чехословаччину і Польщу. Під час зустрічей А. Стамболійського і лідера чехословацької аграрної партії А.Швегли обговорювалися головним чином питання створення міжнародного об'єднання селянських партій – Зеленого Інтернаціоналу. В Польщі він провів переговори з В.Вітосом, який в той час займав посаду прем'єр-міністра. В розмовах з польськими керівниками (з 26 грудня по 5 січня 1921 р.) болгарський прем'єр-міністр неодноразово підкреслював прагнення свого уряду до співробітництва з Чехословаччиною і Польщею, висловлювався на користь солідарності слов'янських народів регіону [6, 100-101].

У лютому 1921 р. в своєму виступі на XVI з'їзді БЗНС Стамболійський повідомив делегатів, що під час своєї 100-денної поїздки по столицях європейських держав він домовився з керівниками чехословацьких і польських селянських партій щодо організації Міжнародного аграрного об'єднання (бюро) – Зеленого Інтернаціоналу.

З'їзд БЗНС ухвалив пропозицію про створення Зеленого Інтернаціоналу і прийняв спеціальну резолюцію в якій підкреслювалося, що ця організація покликана зіграти "велику роль в процесі відродження людства і визволення селянства від загрози сил реакції і анархічного комуністичного трясіння", заявлялось також, що вона стане "могутнім чинником миру, соціальної справедливості і великих реформ у всіх галузях суспільного життя в протилежність анархічному комунізму" [11, 59-60].

Це і започаткувало створення Міжнародного Аграрного бюро (МАБ) – Зеленого Інтернаціоналу. Але організаційне оформлення нового міжнародного об'єднання тривало ще кілька років, протягом яких між представниками аграрних рухів і партій ряду країн відбувався жвавий обмін інформацією, зустрічі. Прискорило консолідацію аграрних партій те, що на Третьому пленумі Виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу (12-13 червня 1923 р.) при обговоренні питання про єдиний фронт робітників і селян виникла ідея створення Селянського Інтернаціоналу [15, 368-373] і Комінтерн розпочав активну діяльність по залученню селянства на підтримку робітничого руху в боротьбі за встановлення диктатури пролетаріату [19, 99].

В таких умовах конференція селянських партій слов'янських держав в травні 1924 р. проголосила утворення Зеленого Інтернаціоналу, який офіційно існував до 1938 року.

Отже, під впливом епохальних подій перших двох десятиліть XX століття і післявоєнної кризи в європейських країнах, особливо Центральної і Південно-Східної Європи, повсюдно зросло прагнення до усвідомлення суспільної ролі селянства. Вихід селянства із стану політичної пасивності, розширення впливу селянських партій на політичне життя своїх країн, участь в урядах деяких держав посилили до селянства, як важливого суспільного чинника, інтерес інших політичних сил, насамперед комуністичних партій і Комінтерну з їх конфронтаційною логікою класової боротьби.

Селянські партії в умовах протистояння двох протилежних непримиренних концепцій суспільного розвитку – консервативної і революційної (комуністичної) протипоставили їм ідею "третього" шляху, заснованого на пошуках розумного компромісу, поєднання інтересів і зусиль усіх верств селянства у вирішенні корінних проблем суспільних відносин.

Активна діяльність Комінтерну по дискредитації аграрних партій і експорту комуністичних революцій, розгортання боротьби за вплив на селянство з іншими політичними партіями і інтереси теоретичної розробки проблем аграрного руху стали основними причинами створення МАБ – Зеленого Інтернаціоналу.

---

1. *Носкова А.Ф. К вопросу об аграризме и крестьянском движении в странах Центральной и Юго-Восточной Европы // Советское славяноведение. – 1981. – № 2.*
2. *Михутина И.В. О социальном характере и социальных аспектах программ и деятельности крестьянских партий стран Центральной и Юго-Восточной Европы // Социальная структура и политические партии в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. Межвоенный период. – М., 1986.*
3. *Матвеев Г.Ф. "Третий путь"? Идеология аграризма в Чехословакии и Польше в межвоенный период. – М., 1992.*
4. *Киршевская А.Н. Падение правительства Стамболийского. Ученые записки Института славяноведения АН СССР. – Т.XI. – М., 1954.*
5. *Кришевская А.Н. Правительство Стамболийского в Болгарии (1919-1923) // Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. – 1954. – №12.*
6. *Крапивин А.В. Александр Стамболийский: жизнь, взгляды, деятельность. – М., 1988.*
7. *Болгария в XX веке: Очерки политической истории. – М., 2003.*
8. *Чехия и Словакия в XX веке: Очерки истории: В 2 кн. Кн.1. – М., 2005.*
9. *Елавич Б. Історія Балкан. XX століття. – К., 2004.*
10. *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002.*
11. *Горанович М.М. Крах Зеленого Интернационала (1921-1938). – М., 1967.*
12. *Юсупов Р.Р. Власть и интеллигенция. Из истории Польши XX столетия (1918-1980 гг.). – Казань, 1996.*
13. *Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами. – К., 2001.*
14. *Маковецкая, Т.Ф. Болгария: конец 1918- начало 1920 гг. Облик власти // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века. – СПб., 2002.*
15. *Коммунистический Интернационал в документах. Решения, тезисы и воззвания Конгрессов Коминтерна и Пленумов ИККИ. 1919-1932. – М., 1933.*
16. *Политбюро ЦК РКП(б)-ВКП(б) и Коминтерн: 1919-1943 гг. Документы. – М., 2004.*

17. Коминтерн и идея мировой революции. Документы. – М., 1998.
18. Ленин. Неизвестные документы. 1898-1922. – М., 1999.
19. Ревякина, Л.В. Коминтерн и судьба "левых" в балканских крестьянских партиях // Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века. – СПб., 2002.

І.В.Ткаченко

САНІТАРНИЙ ПОБУТ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 20-І РР. XX СТОЛІТТЯ

Завдання розбудови українського суспільства на принципах соціальної держави вимагає формування її урядом ефективної соціальної політики, зокрема у галузі охорони здоров'я населення. Ця проблема актуалізується сучасною демографічною кризою в Україні. Відтак потреба вивчення соціальної політики радянського уряду, що мала незаперечні здобутки в галузі охорони здоров'я, набуває невідкладного практичного значення.

Слід зазначити, що окреслена проблема знаходить своє відображення у працях тогочасних авторів, зокрема Ф.Баштана [1], О.Волянського [2], А.А.Журавля [3-4]. В сучасній вітчизняній історіографії з'являється багато праць, присвячених окресленій темі, однак вони висвітлюють санітарний стан окремих регіонів. Зокрема, заслуговують на увагу праці К.К.Васильєва [5], Г.Д.Ковбасюка [6], А.М.Груші [7], в яких поряд із загальними медичними проблемами розкрито і проблему санітарного стану українців. Враховуючи попередні здобутки, автор ставить за мету дослідити санітарний стан України в контексті сучасних поглядів на сутність і перебіг цієї проблеми. На початку 20-х років XX століття санітарний побут населення характеризувався несприятливими матеріальними та культурними чинниками, насамперед високою житловою скупченістю як у місті, так і на селі, санітарною невпорядкованістю населених пунктів, нестачею коштів на санітарію гігієну та оздоровлення в бюджетах та в самих пересічних українців, а також шкідливими умовами праці та відсутністю гігієнічних навичок у населення.

Як свідчать тогочасні джерела, житлові умови селян та городян перебували в жахливому стані. Більшість селянських будинків споруджувалася з неякісних недовговічних матеріалів, насамперед з того, що потрапляло під руку і коштувало найдешевше. Слід зазначити, що в степовій частині будинки переважно будувалися з глини, натомість в лісовій та лісостеповій – з дерева. Глиняні хати будувалися вальковані та глинолитні, які становили 29,9%, саманних будівель нараховувалось 7,6%, інших – 9,4% були плетеними мазанками. Найменш придатними для життя були будинки, стіни яких будувалися з саманної цегли, до складу якої, поряд із соломою і непаленою глиною, входив коров'ячій кізяк, що призводило до гниття. Малопридатними для життя були і тонкі глинобитні стіни, які постійно промерзали. Крім того, глиняні хати мали солом'яний дах, який швидко псувався і протікав [8, 43].

У більшості селянських хат були відсутніми фундамент і підлога, а їх долівка просто утоптувалася глиною. Через маленький розмір вікон у помешкання селян майже не потрапляло сонячне світло, а подвійні віконні рами, здатні утримувати тепло, зустрічалися дуже рідко. Через відсутність кватирок приміщення селян не провітрювалися, тому на одного жителя селянської хати, в якій проживало 5-6 осіб, припадало лише 11 куб. м. повітря, що було вдвічі менше встановленої санітарної норми. Більшість селянських хат складалася з однієї кімнати, де одночасно готували їжу, купали малих дітей та прали білизну, тому повітря в приміщеннях постійно забруднювалося й було вологим. Задушливість повітря посилювало використання джерел освітлення, які поглинали кисень, зокрема 55% селянських осель освітлювалася каганцями, майже 14% – гасовими лампами без скла й лише 28,7% – електрикою. Антисанітарні умови проживання посилював і той факт, що згідно зі звичаєм, запозиченим у німців-колоністів, селяни будували під однією покрівлею з хатою стайню і хлів [9, 14].

Несприятливими також були і житлові умови мешканців міст та робітничих селищ. Зокрема, одним із найменш сприятливих регіонів щодо житлового забезпечення мешканців, був промисловий Донбас. Найбільші індустріальні центри цього регіону – Сталіно, Артемівськ та Луганськ, які ще до революції являли собою великі робітничі селища, почали бурхливо зростати в зв'язку з розвитком промисловості та перетворенням їх в адміністративні центри гірничопромислового району. Однак рівень розвитку їх житлово-комунальної сфери різко відставав від пересічного по республіці, а тим більше від рівня великих міст.

Під час обстеження житлових умов шахтарів Донбасу, проведеного в жовтні – листопаді 1925 р., було з'ясовано, що хоча 90% робітників забезпечувалися житлом від гірничорудних трестів, однак їх житлові умови були незадовільними [10, 35].

Помешкання, в яких проживали шахтарі, являли собою дво- або чотирьохквартирні будинки для сімейних робітників та кесарні для нежонатих, які ані за якісними, ані за кількісними показниками не відповідали санітарним нормам. Як і селянські хати, вони були холодними, вологими, темними та душними. Рівень житлової забезпеченості робітників наближувався до санітарної норми – 10,3 кв. м. на особу лише в двох з 18 обстежених рудоуправлінь, в 10 рудоуправліннях він знижувався майже наполовину, тобто до 5,1 – 5,8 кв. м., а в чотирьох – доходив до мінімуму – 4, 56- 4, 6 кв. метра [11, 42].

Як і селянські будинки, квартири шахтарів складалися з однієї кімнати та передньої. Вони споруджувалися без допоміжних нежилих приміщень (вбиральні, ванної, комори тощо), тому жила кімната слугувала кухнею, ванною та коморою. Через маленькі вікна в помешканнях бракувало світла, а через "глухі" рами без кватирок не пробивалося свіже повітря.

Досить часто робітники Донбасу, які проживали в гуртожитках, позмінно користувалися місцем для спання. Майже чверть сімейних робітників, які проживали в квартирах, спали на підлозі. Більшість робітників не мала постільних принадностей (подушок та матраців) та використовували замість них власний одяг.

Слід зазначити, що робітники не дотримувалися чистоти в житлових приміщеннях, особливо комунального користування. Під час обстеження житла шахтарів Донбасу в половині гуртожитків та чверті квартир робітників було виявлено брудну підлогу, в 42% гуртожитків та 20% квартир брудними були стіни та вікна. Тільки в 3/4 житлових приміщень проводилося щоденне замітання підлоги, причому в чверті випадків – в сухий спосіб. Ніколи не милася підлога в 6,3% гуртожитків та 5% квартир [12, 57].

Мешканці гуртожитків не мали звички провітрювати приміщення. Кватирки в вікнах, щоправда, там, де вони були, регулярно відкривалися для провітрювання повітря, однак це траплялося лише в третині гуртожитків.

Слід зауважити, що на відміну від селянських хат, робітничі помешкання будувалися з більш довговічних матеріалів, переважно з цегли та каменю, мали підлогу, а також дах, вкритий даховим залізом, черепицею або толем, а деінде й деревом. Крім того, будинки для робітників в основному споруджувалися на кам'яному фундаменті, однак через брак ізоляції між фундаментом та підлогою в більшості будинків волога з ґрунту потрапляла до помешкань. Більш холодними були робітничі казарми, де підлога, як правило, покривалася бетоном, а іноді – цеглою, асфальтом та деревом. Відносно теплими, за рахунок переважно дерев'яної підлоги, були будинки для сімейних робітників.

Більшості мешканцям робітничих селищ, як і селянам, не були доступні здобутки цивілізації, які почали впроваджуватися в побут городян – центральне опалення, водогінне водопостачання, каналізація. Єдиним благом цивілізації, яке міцно увійшло у побут робітників, було електричне освітлення. Центральне опалення залишалося привілеєм обраних – ним користувалося лише 3,7% мешканців робітничих селищ [9, 18].

Незважаючи на ряд заходів, проведених для покращення санітарного стану робітників та селян, житлові умови і в другій половині 1920-х років житлові умови продовжувалися залишатися незадовільними, насамперед серед робітничих мас Донбасу та Криворіжжя. Обстеження, проведене в 41 робітничому селищі, виявило сумні факти щодо їх санітарного стану. Так, 75% селищ були розміщені на відстані 0,5 км від підприємств, 66 % не мали зелених насаджень, більшість із них забруднювалися димом і газом, помийні ями були наявні лише в 4 % всіх садиб. Звичайно, відсутність помийних ям призводила до забрудненя нечистотами ґрунту та водоймищ, і як наслідок, до кишкових інфекційних хвороб. Великі проблеми існували на той час і з освітленням робітничих домівок. Нормальне освітлення мали лише 15% всіх квартир, натомість 35% квартир були погано освітленими [2, 6].

Дуже часто для проживання використовувались і кухонні помешкання, в яких пралася і сушилася білизна. Сирість була знайдена в 35% всіх обстежених квартир.

В антисанітарному стані перебували і всі міста Дніпропетровської губернії, які були страшенно забруднені, а водопостачання і асенізаційний транспорт – взагалі зруйновані [9, 24]

Незважаючи на той факт, що житлова площа відставала від санітарної норми, починаючи з другої половини 20-х рр. XX століття почалося значне розширення житлової площі, насамперед для робітників. Так, в 1926 році на підприємствах Південносталі на одного робітника припадало 4,43 кв. м., а в 1928 р. – вже 6,17 кв. м.; на робітника-гірняка Донвугля приходилось в 1926 р. 5,03 кв. м., а в 1928р. – 5,4 кв. м. житлової площі; на підприємствах Цукротресту житлова площа збільшилась з 3,5 до 6,3 кв. метра [12, 31].

На початку 20-х років XX століття постали серйозні проблеми з водопостачанням мешканців Донбасу, основним джерелом якого служила колодязна вода, переважно з шахтних колодязів. Водогоном користувалося лише 18% селищних домоволодінь, в яких проживало 14% населення. Малопотужні водогони Донбасу подавали близько 100 куб. м. води на добу, тому в 17 селищах, оснащених водогонами, вода підвозилася додатково діжками [10, 65] Оскільки лише 7 із 38 водогонів було обладнано очисними спорудами недосконалої конструкції, водогінна вода не відповідала санітарним нормам і не була придатна для пиття. Більше 15 % мешканців Донбасу користувалися водою з відкритих водоймищ, що було ще більш небезпечним, зважаючи на відсутність очистки промислових викидів у водоймища.

Сільське водопостачання Донецького басейну також здійснювалося переважно за рахунок шахтних колодязів, яких на той час налічувалось близько 52 тисяч. Крім них було пробурено 159 водних свердловин, однак і свердлових і шахтних колодязів не вистачало, тому селянство змушене було вживати воду із ставків та річок.

Серйозні санітарні проблеми з водопостачанням існували і в місцевостях користування колодязною водою. Цей факт зумовлювався бідністю та низькою санітарною культурою населення.

Наприклад, у Родомисльському районі на Волині більшість колодязів була мілководною, що стримувало водопостачання населення[13,84]. Третина населених пунктів обслуговувалася виключно громадськими колодязями, які утримувалися в антисанітарному стані. Приватні колодязі були навіть не у всіх родинах заможних селян. Влаштовування колодязів в низинах не гарантувало чистої води, оскільки вода в низинах звичайно була надто забрудненою. Крім того, в українських селах переважали дешеві, але проникливі для ґрунтових вод цямринні колодязі, стіни яких незадовільно обличковувалися, наземна частина зрубу була низкою, а ґрунт навколо зрубу рідко обличковувався цеглою або камінням.

Будучи незахищеними з боків, колодязі не захищалися і згори: лише близько 1% колодязів мали кришки. Набір води з колодязів звичайно проводився приватними відрами, чистота яких була сумнівною, оскільки громадські відра малися лише в 8% колодязів. Через санітарну некультурність населення громадські відра на колодязях, розташованих при шляхах, використовувалися і для водопою худоби, оскільки лише 4,3% пришляхових колодязів оснащувалося жолобами, призначеними для цього [9, 32]

Забрудненість води в колодязях зумовлювалася не тільки неправильним облаштуванням та використанням, а й незадовільним доглядом, який зводився лише до очистки колодязів. Скрутною залишалася ситуація з водопостачанням і в другій половині 20-х років XX століття, зокрема, 53%

водопроводів залишалися малопотужними і 92% всіх водопроводів брали воду із шахтних колодязів і відкритих водоймищ. Більшість водойм забруднювалася стічними водами, потребувала очисних споруд. Санітарний нагляд за водопостачанням був недостатнім.

Поряд із проблемою водопостачання гостро стояла проблема видалення і обеззаражування нечистот і покидьків. Ця проблема не була розв'язана навіть у міських центрах України. Каналізація, що існувала в чотирьох містах республіки: Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську – була виношеною, малопотужною й до того ж у Дніпропетровську і Києві спускала стоки без очистки. Там, де каналізації не було, для збирання нечистот використовувалися непроникливі вигреби, яких катастрофічно не вистачало. Непроникливі вигреби малися лише в 30-40% домоволодінь великих міст та в 2-10% домоволодінь маленьких містечок.

Через брак асенізаційних обозів, кількість яких порівняно з 1912 р. скоротилася вдвічі, та недостатню ємність або відсутність приміських сміттєвих звалищ, влаштованих лише в двох третинах міських населених пунктів, сміття та помиї в містах своєчасно не вивозилися. Постійно перебували під загрозою спалаху інфекційних захворювань робітничі околиці, поблизу яких традиційно влаштовувалися санкціоновані та чисельні стихійні звалища сміття. Епідемічну небезпеку посилювала відсутність обеззаражування та переробки нечистот та покидьків на звалищах. Нечистоти звичайно збиралися в глибокі ями, які закидалися землею, а сміття, незважаючи на вимогу спалювання або переорювання, як правило, залишалося неперероблений. Внаслідок цього звалища перетворювалися на розплідники мух та пацюків, забруднювали підземні води та повітря.

Особливо несприятлива ситуація з видаленням і обеззаражуванням нечистот і покидьків склалася в робітничих селищах. Тільки в двох робітничих селищах Донбасу існувала каналізація, ще в чотирьох – нечистоти частково виводилися з каналізацією промислових підприємств. Там, де не було каналізації, населення користувалося вуличними вбиральнями, які будувалися для спільного користування – по одній на декілька будинків. Нечистоти зазвичай збиралися в проникливі вигреби, своєчасному вивезенню яких перешкоджав брак асенізаційних діжок. Половина робітничих селищ не мала помийниць, тому сміття часто скидалося мешканцями поблизу житлових будинків і гуртожитків .

Отже, з усього сказаного можна зробити висновок, що санітарний стан українського селянства в 20-і роки XX століття характеризувався низкою несприятливих чинників, насамперед високою житловою скупченістю, санітарною невпорядкованістю населених пунктів, нестачею коштів на санітарію гігієну та оздоровлення, шкідливими умовами праці та відсутністю гігієнічних навичок у населення.

1. *Баштан Ф. Гігієна в побуті. – Харків: Держвидав, 1929.*
2. *Волянський О. Наука про здоров'я. Як треба жити, щоб здоровим бути і добре прожити. – Харків, 1925.*
3. *Журавель А. А. Кожний хазяїн свого здоров'я. Що треба знати, щоб здоровим бути. – Харків, 1927.*
4. *Журавель А. А. Що повинен робити член санкому на селі. – Харків, 1927.*
5. *Васильєва К. К. История медицины Сумщины. Очерки. – Одесса, 2005.*
6. *Ковбасюк Г. Д. Минуле та сучасне медицини Білої Церкви. – Біла Церква, 2003.*
7. *Груша А. М. Розвиток медицини та фармацевтики на Чернігівщині. – Чернігів, 2003.*
8. *Матеріали до історії розвитку української медицини/ / за ред. М. Семчишина. – Т. 2. – Чикаго, 1988.*
9. *Центральний державний архів вищих органів влади України (далі ЦДАВОУ). – Ф.342. – Оп. 2. – Спр. 1918.*
10. *ЦДАВОУ. – Ф.342. – Оп. 2. – Спр. 1681.*
11. *ЦДАВОУ. – Ф.342. – Оп. 3. – Спр. 383.*
12. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп. 20. Спр.2802.*
13. *Симилейский Л. Н. Сельское водоснабжение и способы его улучшения в Радомысльском районе на Волыне // Профилактическая медицина. – 1927. – № 4.*

Р.Р. Хисамутдинова

ПОМОЩЬ СЕЛЬСКИХ ТРУЖЕНИКОВ ЮЖНОГО УРАЛА ОСВОБОЖДЕННЫМ РАЙОНАМ УКРАИНЫ В 1943 – 1945 ГОДАХ

Немецко-фашистские оккупанты нанесли огромный урон народному хозяйству Украины. Они разрушили и разграбили большую часть городов и поселков, свыше 28 тыс. сел и деревень, лишив жилья около 10 млн. человек. Огромный урон был нанесен не только промышленности, но и сельскому хозяйству республики. Оккупанты разрушили и разграбили 27725 колхозов, 873 совхоза, свыше 1200 МТС. Только прямые материальные потери народного хозяйства УССР составили 285 млрд. руб. (в довоенных ценах) [1, 762]. Еще во время войны по мере освобождения своей территории трудящиеся Украины, опираясь на помощь и поддержку других народов Советского Союза, начали восстанавливать экономику республики.

Этой проблеме достаточно большое внимание уделялось в советской исторической науке не только в общесоюзном масштабе, но и на региональном уровне. Помощь освобожденным районам страны сельскими тружениками Южного Урала затрагивалась в работах Б.Г. Гибадуллина, Т.Х. Ахмадиева, Г.Р. Мухаметдинова, А.З. Безверхнего, В.И. Швыдченко, Р.С. Аюпова и др. [2]. Однако помощь сельских тружеников региона в восстановлении украинского села в данных работах отдельно не рассматривалась. С использованием новых архивных материалов можно восполнить этот пробел в исследованиях.

Целью данного исследования является анализ основных направлений оказанной помощи тружениками южного Урала украинскому населению в 1943/45 гг. Объектом выступает деятельность республики по оказанию помощи Украине в 1943 – 1945 гг. Предметом – формы и методы оказания помощи Украине союзными республиками в 1943 – 45 гг.

Изгнание фашистских захватчиков из пределов страны потребовало принять срочные государственные меры по восстановлению народного хозяйства в районах, освобожденных от оккупации. СНК СССР и ЦК ВКП(б) в течение 1943 г.

приняли ряд постановлений, направленных на скорейшее восстановление хозяйства освобожденных от немецкой оккупации. Патриотическое движение помощи пострадавшему населению особенно широко развернулось после опубликования постановления ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 21 августа 1943 г. "О неотложных мерах по восстановлению хозяйства в районах, освобожденных от немецкой оккупации". По инициативе трудящихся Сибири и Поволжья началось движение по оказанию шефской помощи пострадавшим районам Украины. Башкирская автономная республика (БАССР) приняла шефство над Ворошиловградской областью Украины. В республике были созданы республиканский комитет, городские и районные комиссии по оказанию помощи освобожденным районам.

3 сентября 1943 г. на общем собрании колхозников сельскохозяйственной артели им. Буденного Кушнаренковского района БАССР было принято обращение ко всем колхозницам Башкирии оказать всемерную поддержку районам, пострадавшим от оккупации. Для этого они выделили 25 коров, 50 овец, 25 свиней, 5 плугов, 5 пар борон, 1 сеялку, 150 ручных граблей, 1 лобогрейку. Поддерживая их почин, колхозники сельскохозяйственной артели "Красный Байкал" Хайбулинского района к концу сентября 1943 г. выделили в фонд помощи 105 голов овец, 26 голов крупного рогатого скота, 20 голов свиней, 14 ц картофеля, 3 ц капусты, сеялку, 10 борон, 12 чугунков, 26 тарелок и др. 13 октября из Уфы в Ворошиловград вышел первый эшелон с промышленным оборудованием и продуктами питания, сопровождаемый делегацией трудящихся Башкирии [3, 503].

В день 25-летия БАССР – 23 марта 1944 года – сельские труженики Башкирии послали письмо Советскому правительству, в котором сообщали, что "для оказания братской помощи освобожденным от фашистской оккупации районам нашими колхозами выделено 9000 голов лошадей, 15 тыс. голов крупного рогатого скота, 15 тыс. голов овец, 2100 свиней, а также много сельскохозяйственного инвентаря" [4].

20 ноября 1943 г. СНК СССР принял постановление "О неотложных мерах по восстановлению совхозов НКС Ворошиловградской, Сумской и Харьковской областей Украинской ССР", в котором на каждую область и республику тыловых районов устанавливался план по оказанию помощи освобожденным территориям. По плану комплектования поголовьем скота совхозов УССР в 1943 и 1944 гг. совхозы БАССР должны были выделить 2200 голов крупного рогатого скота, 2000 овец, 300 лошадей. По плану переброски тракторов, автомашин, сельскохозяйственных машин и орудий из совхозов и отделений Совхозтранса восточных районов и Поволжья в восстанавливаемые совхозы Украины, совхозы Башкирии должны были выделить 150 тракторов (15-ти сильных), в том числе не менее 40 гусеничных, 75 плугов, 50 сеялок [5, 63 – 64].

Колхозы и совхозы республики направили только в Ворошиловградскую область 15 тыс. лошадей, 18 тыс. овец, 9 тыс. свиней, 7 тыс. голов крупного рогатого скота, большое количество сеялок, жаток, конных плугов, борон, телег, саней и другого инвентаря. А всего для восстановления животноводства Ворошиловградской, Харьковской областей Украины, Курской, Воронежской, Ленинградской и Смоленской областей РСФСР труженики села республики отправили более 146 тыс. голов скота [6, 428].

Выполняя постановление СНК СССР от 16 декабря 1943 г., решение исполнительного комитета областного совета депутатов трудящихся от 28 декабря этого же года, в Чкаловской области провели большую работу по организации закупки, отбора и перегона скота в освобожденные от немецкой оккупации районы. Из закупленного и отобранного в счет мясопоставки скота отправили в освобожденные районы Украины (в Сталинскую и Харьковскую области): крупного рогатого скота – 4758 голов, что составило 32 гурта, и 3699 овец, или 6 отар. Помимо этого, отправили по линии облзаготживконторы по железной дороге 237 свиней и 284 быка-производителя. В целях нормального перегона скота в марте 1944 г. была утверждена трасса прогона скота по области по четырем маршрутам. Начальники трасс утвердили старших ветврачей и зоотехников. По всем трассам прогона скота установили ветеринарно-санитарные и контрольные пункты, все трассы разбили на участки, определенные места стоянки и отдыха, водопоев и кормления. Весь скот обработали [7, 150].

Полностью возвращался находившийся на передержке в БАССР и Чкаловской области скот оккупированных врагом районов. Так, на 20 июня 1944 г. из Чкаловской области подлежало отправить в Харьковскую, Сумскую, Ворошиловградскую и Черниговскую области Украины по плану реэвакуации всего крупного рогатого скота – 5917 голов, овец – 1447 голов, лошадей – 704 головы, было принято по акту соответственно – 5517, 1213, 684 головы [8, 149]. Только один Тепловский район Чкаловский области в декабре 1943 г. отправил в Сталинскую область для восстановления МТС и совхозов 44 трактора, 42 тракторных плуга, 18 сенокосилок, 9 трактористов и 1 механика. Кроме того, готовили к отправке в ближайшее время еще 9 тракторов [9, 78].

С 1943 г. начинается отправка украинских специалистов из Чкаловской области, которые прибыли по эвакуации. По данным учетного отдела Чкаловского обкома ВКП(б), на 1 июня 1944 г. в основном была закончена работа по отзыву украинских кадров. Всего было отправлено 3318 человек членов и кандидатов ВКП(б) и 468 беспартийных. На этот же срок числились не отправленными по области 47 специалистов сельского хозяйства и 366 учителей, эвакуированных из Украины. Учителя подлежали отправке после окончания учебного года по месту их прежней работы. Отправленные на Украину работники обеспечивались денежным содержанием на проезд и продуктами питания. Большая помощь в их отправке была оказана со стороны работников Оренбургской железной дороги и станции Оренбург. Не было ни одного случая задержки в отправлении украинских кадров [10, 1 – 2]. За июнь 1944 г. выбыло на Украину 354 коммуниста, из них 34 работника сельского хозяйства, за июль – соответственно 332 и 29, за август – 296 и 13, за сентябрь – 219 и 21, за октябрь – 121 и 12, за ноябрь – 148 и 10, за декабрь – 61 и 8. Всего 1876 человек, из них 147 работников сельского хозяйства

[11, 1 – 125]. Для подъема сельского хозяйства освобожденных областей тыловые районы отправляли также своих специалистов. Так, за время с 25 августа по 1 декабря 1943 г. было откомандировано руководящих и низовых партийных, советских, промышленных и сельскохозяйственных работников Чкаловской области в количестве 1913, из них в УССР 1204, или 63%. Всего за 1943 г. отправлено 4996 человек, в том числе сельскохозяйственных работников – 2082, из них на Украину – 377 человек, или 18% от общего количества. Среди них было 23 директора МТС, 63 агронома, 16 ветврачей, 64 председателя колхозов, 23 управляющих отделениями совхозов, 17 зав. райзо и т.д. [12, 26, 13]. А с 1944 г. число сельскохозяйственных работников, откомандированных на Украину, растет. Так, за 1944 г. было направлено в освобожденные районы 5841 человек, в т.ч. сельскохозяйственных работников – 656, из них на Украину – 409 человек, или 62%. А с 1 января по 1 сентября 1945 г. направили по неполным данным 145 сельскохозяйственных работников, из них на Украину – 58 человек, или 40% [13, 24]. Таким образом, основная часть сельскохозяйственных работников из Чкаловской области направлялась в Украинскую республику. К концу 1943 г. в освобожденные районы страны из Чкаловской области были направлены также 189 врачей, из них на Украину 103 врача (54,5%) и 87 медсестер [14, 55].

Вся эта помощь тыловых районов страны дала возможность Украине уже в 1944 г. освоить 71% довоенной посевной площади, к концу 1945 г. – ввести в действие около 30% довоенных производственных мощностей [1, 763]. В этом есть и заслуга сельских тружеников Чкаловской области и Башкирии. Эта братская помощь была оказана, несмотря на то, что сельские труженики Башкирии и Чкаловской области испытывали большие трудности с продовольствием. Именно в 1943 – 1944 гг. на Южном Урале наблюдаются локальные очаги голода и пик заболеваемости септической ангиной – болезнью голодных людей. К септической ангине прибавились и другие заболевания, вызванные плохим питанием: кишечные, дистрофия, истощение.

1. *Великая Отечественная война 1941 – 1945. Энциклопедия. – М., 1985.*
2. *Безверхний А.З. В едином боевом лагере. Очерк о работе Оренбургской областной партийной организации в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.). – Челябинск, 1965; Швыдченко В.И. Оренбургская областная партийная организация в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945 гг.). – Оренбург, 1967; Гибадуллин Б.Г. Советская Башкирия в годы Великой Отечественной войны. – Уфа, 1971; Ахмадиев Т.Х. Башкирская АССР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945. – Уфа, 1984; Урал – фронту / Под ред. Митрофановой А.В. – М., 1985 и др.*
3. *Очерки истории Башкирской организации КПСС. – Уфа, 1973.*
4. *Красная Башкирия. – 1944. – 25 марта.*
5. *ЦГИАРБ. – Ф. 933. – Оп. 1. – Д. 4657.*
6. *Очерки по истории Башкирской АССР. Т. 2. – Уфа, 1966.*
7. *ГАОО. – Ф. 846. – Оп. 2. – Д. 321. – Л. 30; Ф. 1081. – Оп. 4. – Д. 1856.*
8. *ГАОО. – Ф. 1081. – Оп. 4. – Д. 1856.*
9. *ЦДНИОО. – Ф. 371. – Оп. 7. – Д. 79.*
10. *ЦДНИОО. – Ф. 371. – Оп. 8. – Д. 926.*
11. *ЦДНИОО. – Ф. 371. – Оп 8. – Д. 924.*
12. *ЦДНИОО. – Ф. 371. – Оп. 8. – Д. 923.*
13. *ЦДНИОО. – Ф. 371. – Оп. 8. – Д. 923.*
14. *ЦДНИОО. – Ф. 371. – Оп. 7. – Д. 79.*

М.М. Чиж

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НКВС-НКДБ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В 1943 – 1944 РР.

З початком визволення східних районів Української РСР відразу розпочався процес відбудови сільського господарства і налагодження сільськогосподарського виробництва. Ці завдання виконували радянські, партійні та господарські установи. Не залишилися осторонь вказаної роботи й правоохоронні органи, які взяли активну участь у відбудовчих процесах аграрного сектору економіки республіки.

Питання діяльності органів НКВС-НКДБ в означений період певною мірою висвітлено у радянській та вітчизняній історичній літературі [1]. Разом з тим, поза увагою дослідників залишився такий аспект, як діяльність правоохоронних органів у сфері сільського господарства УРСР після вигнання окупантів. Враховуючи це в представленій публікації ставиться мета на основі архівних документів розглянути основні функції правоохоронних органів у ході відбудови сільського господарства на території Лівобережної України в 1943 – 1944 рр. та їх роль у цьому. Предметом дослідження є діяльність органів НКВС-НКДБ у сфері сільського господарства на території Лівобережної України в 1943 – 1944 рр. Об'єктом виступають самі органи НКВС-НКДБ в період Великої Вітчизняної війни.

Одним із напрямків роботи органів НКВС-НКДБ у 1943 – 1944 рр. на визволеній від загарбників території Лівобережжя було відстеження стану справ у виробничій сфері сільського господарства та інформування за його наслідками центральних та місцевих владних і господарських структур. Це дозволяло останнім у більш повній мірі володіти ситуацією на селі й оперативно приймати необхідні розпорядчі рішення, спрямовані на ліквідацію наявних проблем та недоліків. Так, весною 1943р. надзвичайно цінною для органів влади була інформація підрозділів НКВС щодо питань, пов'язаних з проведенням весняної посівної кампанії. Зокрема, у травні 1943 р. на адресу секретаря ЦК КП(б)У М.С. Хрущова Народним комісаріатом внутрішніх справ УРСР була направлена доповідна записка про хід весняної сівби в колгоспах Ворошиловградської та Харківської областей, у якій грунтовно аналізувалися проблеми, що мали місце під час посівної в названих областях. У документі зазначалося, що наявна в областях незначна кількість тракторів на полях взагалі не працювала через відсутність паливо-мастильних матеріалів, мала місце гостра нестача живого тягла та посівного матеріалу. На підставі отриманої інформації керівництвом республіки було вжито ряд заходів, спрямованих на поліпшення ситуації з матеріально-технічним забезпеченням посівних робіт.

Особлива увага органів НКВС приділялася питанням виконання місцевим керівництвом покладених на них завдань по організації посівної кампанії. Виявлялися факти неналежного виконання окремими з них своїх функціональних обов'язків, що негативним чином позначалося на організації роботи. Як встановлено правоохоронцями, були непоодинокі випадки, коли керівники відповідних обласних служб зовсім не виїжджали у відстаючі по сівбі райони, не володіли реальною ситуацією в колгоспах та, відповідно, не вживали адекватних заходів по покращенню стану справ у сільському господарстві. У полі зору правоохоронних структур були й питання дотримання вимог агротехніки при проведенні посівної. У цій сфері було виявлено чимало грубих порушень, зокрема, посів зернових по стерні без попереднього обробітку грунту, недотримання сівозміни культур. Про всі виявлені недоліки та порушення обласні Управління НКВС інформували керівні партійні, радянські та господарські органи, які вживали заходи щодо їх виправлення [2, 9 – 11].

Влітку – восени 1943р. увага правоохоронців зосереджувалася на питаннях, пов'язаних з процесом збирання врожаю та його збереження. В одній із інформацій НКДБ УРСР від 14 вересня 1943р. на ім'я секретаря ЦК КП/б/У Д.С. Коротченка вказувалося, що в багатьох визволених районах Сумської та Полтавської областей на полях знаходиться велика кількість ще не зібраного врожаю, у тому числі необмолоченого в копицях. У зв'язку з загрозою втрати врожаю через початок осінніх дощів, Наркомат держбезпеки ставив питання про вжиття рішучих заходів по прискоренню збирання збіжжя [2, 18].

При підготовці інформаційних документів для партійно-державних та господарських структур, пов'язаних зі станом справ у сільському господарстві республіки, правоохоронні органи використовували, крім офіційних, оперативні джерела інформації. Досить значну інформацію вони одержували внаслідок проведення цензури листів, які адресувалися червоноармійцям членами їхніх родин. Одержана таким чином інформація узагальнювалася та направлялася в обласні комітети КП/б/У для перевірки та вжиття заходів. Так, наприклад, до Харківського обкому партії відділом військової цензури НКДБ у березні 1944 р. були направлені для відповідного реагування виписки з листів жителів області. В одному з листів від жителя Богодухівського району зазначалося, що "…колгосп існує погано. Половина стіжків ще не молочено, возів не вистачає, хомутів не вистачає та й коні дуже погані. Єрмолай Микитович у нас голова, але він дуже поганий, гірше баби. Машина поламалась, він і голову повісив. Не шукає ніде, не вимагає в МТС. А хліба ще багато не молоченого. Готуватися до посівної ні з чим. Немає ні сівалок, ні плугів, ні посторонок, та й коваля жодного немає…". В іншому листі повідомлялося про таку ж складну ситуацію в селі: "…У колгоспі у нас іде зараз підготовка до весняної посівної кампанії і сій як хочеш 719 га землі, 20 шт. корів, коней немає, людей 50 чоловік. Особливо становище тяжке і кожен без хати…" [3, 45 – 49]. Здобуті матеріали невідкладно направлялися спецслужбою органам влади для реагування.

Представники правоохоронних структур (як правило, керівники обласних Управлінь НКВС-НКДБ) були присутні практично на всіх засіданнях бюро обкомів КП/б/У. При обговоренні питань, пов'язаних з відбудовою та функціонуванням сільського господарства, вони надавали членам бюро необхідну інформацію по своїй лінії роботи та брали участь у виробленні й прийнятті рішень, спрямованих на підвищення ефективності господарювання, збирання і збереження врожаю, недопущення його розкрадання, виконання планів хлібозаготівель тощо [4, 45, 49, 56].

Відразу після звільнення сільських населених пунктів правоохоронні органи здійснювали заходи по виявленню ворожих агентів, зрадників, осіб, які працювали в німецьких адміністративних органах. Відомчими директивами правоохоронці були зорієнтовані на те, що наявність антирадянських елементів серед управлінських кадрів та рядових колгоспників є однією з основних причин незадовільного стану в сільському господарстві. Було виявлено чимало працівників середньої та нижчої керівних ланок, які працювали на відповідних посадах при окупаційній владі. Так, наприклад, на посаді старшого агронома Велико-Бурлуцького району Харківської області працював А. Рагулін, який при німцях обіймав посади дільничного агронома та старшого механіка районної МТС і приймав активну участь у відновленні окупантами машино-тракторного господарства. Голова колгоспу ім. Леніна Старобільського району Ворошиловградської області С. Плахотя під час окупації працював обліковцем, допомагав нацистам відбирати у населення худобу. Голова Герасимівської сільської ради Станично-Луганського району цієї ж області за часів окупації працював на посаді бухгалтера маслосирзаводу. Їх, так само як і чимало інших осіб даної категорії, було звинувачено у саботажі заходів по відновленню сільського господарства та заарештовано. Як свідчать архівні документи, в ході слідства практично всі вони давали свідчення про свої контакти з німецькими спецслужбами в часи окупації [2, 11].

На кінець 1943р. на звільненій від окупантів території УРСР правоохоронними органами лише за звинуваченнями у саботажі в ході відбудови сільського господарства було арештовано 73 особи, які підпадали під категорію "антирадянських елементів" [5, 46]. Разом з тим, такі заходи негативно позначалися на темпах та якісному рівні відбудови аграрного сектору, оскільки й без того в умовах гострої нестачі робочої сили на селі, фактично вилучалися фахівці, які повинні були відігравати організуючу роль на різних ділянках роботи.

Важливим напрямком роботи правоохоронних органів у сільській місцевості було виявлення осіб, причетних до скоєння злочинів. Проте, нерідко зібраних правоохоронцями матеріалів не було достатньо для притягнення тієї чи іншої особи до відповідальності. Але й залишати наявну інформацію без уваги спецслужби також не мали права. Тому з метою запобіганню можливих негативних наслідків від діяльності потенційних "ворогів народу" правоохоронні структури про виявлені факти інформували місцеві органи влади для відповідного реагування. Наприклад, одне з таких інформувань про наявність матеріалів компрометуючого характеру стосовно агронома Д.Д. Бельговського Богодухівським райвідділом УНКДБ у Харківській

області в червні 1944р. було направлено керівництву Богодухівського райкому партії. Суть справи полягала в тому, що він проживав на окупованій території та працював при німецькій владі агрономом в одному з господарств. І хоча фактів вчинення кримінально карних злочинів Д.Д. Бельговським радянськими органами держбезпеки не було встановлено, все ж у вказаному листі містився висновок про недоцільність перебування Д.Д. Бельговського на посаді агронома [6, 110].

З точки зору тодішньої влади такі заходи були виправданими – особи, які залишилися в окупації та при цьому виконували певні роботи, вважалися такими, що працювали на ворога, на зміцнення його військового потенціалу. Це було серйозною підставою для недовіри цій категорії людей та приводом для недопущення їх на певні керівні посади. Але такий підхід значною мірою шкодив справі відбудови зруйнованого господарства, оскільки фахівці зі значним досвідом роботи (наприклад, той же Бельговський, як свідчать архівні документи, займався агрономією ще до революції 1917 року) не допускалися до відповідальних робіт, що потребували насамперед спеціальної фахової підготовки. А таких людей, очевидно, була досить велика кількість.

Особливу увагу правоохоронні органи приділяли боротьбі з розкраданнями врожаю під час його збирання, подальшому збереженню та сприянню здачі хліба державі. Осіб, причетних до крадіжок, підпалів урожаю і т.п., керівництво НКВС вимагало негайно арештовувати, слідство проводити в найкоротші терміни та судити по законах воєнного часу. Так, лише впродовж грудня 1943 р. – січня 1944 р. у звільнених районах Лівобережжя було заарештовано та притягнуто до відповідальності 135 саботажників хлібоздачі, з яких 20 голів колгоспів. Крім цього, за фактами крадіжок зерна арештовано 47 осіб, у тому числі 5 голів колгоспів. Зокрема, Ново-Санжарівським райвідділом УНКВС у Полтавській області арештовано голову колгоспу імені "ХТЗ" с. Попівка Г.С. Волоського, який не забезпечив виконання колгоспом завдання по здачі хліба державі та незаконно присвоїв 20 ц зерна. За подібний злочин був заарештований голова колгоспу "Рідне поле" Акімовського району Запорізької області Я.П. Горбунов, на подвір'ї якого було знайдено 20 ц зерна пшениці та ячменю. Військовим трибуналом Горбунова засуджено до 10 років позбавлення волі з конфіскацією всього належного йому майна. Виявлено факт крадіжки з колгоспної комори 25 ц пшениці головою одного з колгоспів Куйбишевського району Запорізької області С.А. Бєліковим, який, до того ж під приводом необхідності купівлі коней продав 70 пудів насіння соняшника, а отримані кошти привласнив [7, 22 – 27].

У результаті розслідування злочинів указаної категорії органами НКВС установлено, що найчастіше крадіжки зерна ставали можливими через порушення в обліку зібраного врожаю. Так, Новосвітловським райвідділом УНКВС у Ворошиловградській області арештовані голова колгоспу "Комсомолець" Безверхий В.І. та обліковець даного господарства Парінов І.І., які умисно приховали від обліку 741 ц зерна різних культур з метою розкрадання. Як правило, викрадене зерно розкрадачі ховали в ямах або в інших схованках. Станом на 1 січня 1944р. в населених пунктах Лівобережної України енкаведистами було виявлено 143 ями та інших схованок, з яких вилучено понад 269,6 т викраденого зерна [5, 44 – 46]. Тільки у Дніпропетровській області виявлено 52 ями, у яких було сховано 128 т збіжжя. Зокрема, в радгоспі № 6 цієї області в декількох ямах зберігалося біля 100 т зерна різних культур. Протягом останніх трьох місяців 1943р. Управлінням НКВС у Дніпропетровській області за саботаж здачі врожаю та крадіжки колгоспного зерна було притягнуто до кримінальної відповідальності 32 особи, з яких 20 заарештовано [8, 30 – 33].

У 1944р. органами НКВС у результаті здійснення заходів по викриттю фактів розкрадання врожаю також було зафіксовано ряд випадків крадіжок зерна. Наприклад, Шевченківським райвідділом УНКВС у Харківській області викрита й ліквідована злочинна група у складі 5 працівників Староверської МТС, які займалися розкраданням зерна в період збирання врожаю в колгоспах району. При обшуках помешкань злочинців вилучено 444 кг зерна пшениці. Також правоохоронцями виявлено чимало фактів порушень при обліку зібраного врожаю. Так, у колгоспі імені Леніна Петровського району Харківської області не було обліковано 326 ц зерна, у колгоспі "Червоний прапор" того ж району не обліковано 97 ц зерна [9, 28 – 29]. Такі порушення в обліках були передумовами до масових розкрадань зібраного врожаю, які потім було досить складно довести без документального підтвердження.

Про важливість роботи по забезпеченню збирання врожаю та хлібозаготівлі свідчить той факт, що до цих заходів у 1944р. були залучені органи Народного комісаріату державної безпеки УРСР. Їх діяльність була спрямована на виявлення осіб, причетних до знищення або розкрадання зерна, зриву його постачання державі. Такі особи, у разі їх встановлення, відповідно до директиви Центру, негайно арештовувались та перевірялись на предмет причетності до німецьких спецслужб. Посилену роботу в цьому напрямку керівництво НКДБ УРСР вимагало провести в Сумській, Харківській та Чернігівській областях, де ситуація з хлібозаготівлею була більш складною порівняно з іншими регіонами [10, 223 – 224].

Правоохоронні органи в 1944р. не лише проводили значну роботу по викриттю злочинів під час збирання врожаю, а й здійснювали запобіжні заходи. Так, місцевими органами внутрішніх справ були розроблені "оперативні плани по охороні врожаю 1944 року", які передбачали максимальне залучення до цієї справи особового складу міліції та широких верств населення. Перевірялися всі особи, які виконували роботи по обліку, розподілу й збереженню врожаю. Тих, хто "не викликав довіри" (раніше судимі за службові злочини або крадіжки) – від роботи відсторонювались.

Про важливість роботи правоохоронців по сприянню господарствам у збиранні врожаю свідчить і той факт, що, відповідно до вказівки НКВС УРСР від 17 червня 1944р., регіональним органам внутрішніх справ необхідно було "в цілях попередження бездоглядності серед дітей, поставити питання перед місцевими партійними і державними органами про своєчасність організації дитячих садків та ясел для дітей колгоспників і службовців, які працюють на польових роботах" [11, 139]. Зазначене дає підстави

стверджувати про системність підходів правоохоронних органів у питаннях забезпечення функціонування державних та господарських установ, зокрема, при збиранні та здачі державі врожаю.

Важливим напрямком налагодження нормального функціонування господарських об'єктів у сільській місцевості було забезпечення їх протипожежної безпеки. Виконання цих функцій покладалося на органи НКВС, в структуру яких входили пожежні підрозділи. Управління пожежної охорони НКВС працювали у тісному контакті з іншими державними установами та здійснювали цілий комплекс протипожежних заходів. Особливої значимості робота по запобіганню та боротьбі з пожежами в сільській місцевості набувала в літній період під час збирання врожаю. Для організації діяльності в цьому напрямку Раднарком УРСР 3 липня 1944р. прийняв спеціальну постанову щодо проведення протипожежних заходів, відповідальність і контроль за виконанням якої було покладено на органи державного пожежного нагляду Наркомату внутрішніх справ. Відповідно з вимогами постанови працівники пожежної служби організовували добровільні пожежні дружини із числа активістів-колгоспників, проводили спеціальну підготовку їх членів на короткотермінових курсах і семінарах. Співробітники пожежних органів НКВС зобов'язували керівників колгоспів, радгоспів, МТС, підсобних господарств до початку збирання врожаю обладнати всю працюючу техніку необхідними засобами пожежогасіння. Керівники та особи, які допускали порушення протипожежних правил, притягувалися до відповідальності [12, 44 – 49].

З відновленням радянської влади на визволених територіях Лівобережної України поверталася державна система з усіма її атрибутами тоталітаризму. При цьому надзвичайні умови воєнного часу нерідко нівелювали межу між рамками закону та беззаконням. Інколи представники владних структур сприймали надані їм повноваження як вседозволеність, що обгрунтовувалась необхідністю "наведення порядку". У таких випадках наслідки дій влади були негативними, а часом і трагічними. Наприклад, заступник голови виконкому Борзенської райради Мелащенко, будучи уповноваженим райкому по хлібозаготівлі, у грудні 1943р. викликав до Трестянської сільради жителя даного села Яковця і запропонував тому продати державі 3 ц зерна. У відповідь на заяву Яковця про те, що він уже продав державі 1 ц і більше надлишків не має, Мелащенко пострілом з пістолета вбив селянина [13, 5 – 6]. Як не парадоксально, але протистояти порушенням законності з боку партійно-державних функціонерів могли лише правоохоронні органи. Саме співробітники НКВС-НКДБ, які були наділені надзвичайними повноваженнями, а тим більше у роки війни, і які самі нерідко допускали порушення законів при виконанні покладених на них завдань, виявляли та припиняли непоодинокі факти зловживань і свавілля з боку представників місцевого керівного апарату.

При цьому слід зазначити, що при розслідуванні справ про зловживання з боку керівників владних структур правоохоронні органи проводили перевірку можливих фактів зв'язку таких посадовців з ворожими спецслужбами. Зокрема, у згаданому вище випадку слідство у справі Мелащенка проводилося правоохоронцями під кутом виявлення можливої причетності його до органів німецької розвідки, хоча він був колишнім партизаном. Таке пояснення свавілля одного з керівників району влаштовувало всіх і відкидало будь-які можливі запитання про причини допущення такого роду вчинків.

Таким чином, після визволення Лівобережної України від гітлерівських окупантів органи НКВС-НКДБ у 1943 – 1944 рр. здійснювали значний обсяг надзвичайно важливої роботи по своїй лінії у сфері сільського господарства. Правоохоронні органи надавали владним структурам цінну інформацію з актуальних питань функціонування галузі, що давало можливість керівництву своєчасно приймати необхідні управлінські рішення для усунення наявних проблем і недоліків в організації роботи, проведення певних організаційних та практичних заходів. Вагомий внесок у справу відновлення економічного потенціалу села був зроблений правоохоронцями в межах своєї компетенції під час проведення сільськогосподарських робіт та хлібозаготівлі. Важливе значення мала робота правоохоронних органів по забезпеченню безпеки і порядку в сільській місцевості. Виконання підрозділами НКВС-НКДБ вказаних функцій безумовно сприяло підвищенню ефективності здійснюваних заходів по відбудові сільського господарства та його роботи в умовах відбудовчого процесу в післяокупаційний період.

---

1. *Вронська Т.В. Режимно-обмежувальні заходи органів влади на визволеній території України під час Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки. // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – К., 1997. – Вип. 1; Михайленко П.П., Довбня В.А. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР у період Великої Вітчизняної війни (1941-1945) // Міліція України. – К., 2005. – №№ 8, 9; Шевченко А.Є. Деякі аспекти правоохоронної діяльності співробітників органів внутрішніх справ України на транспорті в перші роки Великої Вітчизняної війни (1941-1942 рр.) // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей. – К., 2003. – Вип. 7, ч. 2; Коровин В.В. История отечественных органов безопасности. – М., 1998 та ін.*
2. *Державний архів Служби безпеки України (далі – ДА СБ України). – Ф. 16. – Оп. 2. – Спр. 4.*
3. *Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 325.*
4. *Державний архів Полтавської області. – Ф. 15. – Оп. 1. – Спр. 259.*
5. *ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 36. – Спр. 6.*
6. *ДАХО – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 316.*
7. *ДА СБ України. – Ф. 16. – Оп. 37. – Спр. 1.*
8. *Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 19. – Оп. 4. – Спр. 4.*
9. *ДАХО – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 320.*
10. *ДА СБ України. – Ф. 1. – Оп. 8. – Спр. 1.*
11. *Архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф. 54. – Оп. 1. – Спр. 2.*
12. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-2. – Оп. 7, т. 2. – Спр. 914.*
13. *Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 23, ч.1. – Спр. 918.*

Р.П. Шляхтич

ТЕРОР ПРОТИ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В КОНТЕКСТІ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В ПІСЛЯВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ

Сучасне українське село перебуває в стані стійкої та прогресуючої кризи. Вона виявляється в тому, що знизився суспільний престиж селянства. Село опинилось на задвірках соціального розвитку, розпочався процес його занепаду і соціальної деградації. Але корені цього явища потрібно шукати не в сьогоденні. В 30 – 40-і роки XX століття українське село перенесло багато трагічних подій, які в решті-решт зумовили те, що ми маємо зараз. Найбільш знаковими для знищення східноукраїнського селянства були колективізація та голодомор 1932 – 1933 років, а для західноукраїнського селянства – події післявоєнного десятиліття. Це все призвело до того, що постсталінське радянське суспільство почало сприймати село як сировинний придаток. На жаль, цей стереотип неподоланий і до сьогодні.

У повоєнний час на території Західної України продовжувалося протистояння радянської влади та ОУН і УПА. Внаслідок цього протистояння величезних втрат зазнало західноукраїнське селянство, з представників якого і складалися формування УПА та підпілля ОУН. І в боротьбі за прихильність саме цього прошарку населення українські націоналісти і радянська влада використовували будь-які засоби. Найбільш дієвим з цих засобів виявився терор.

Отже, метою статті є з'ясування причин і наслідків, а також форм і методів терору проти місцевого населення з боку як радянської влади, так і ОУН і УПА. Об'єктом дослідження є становище західноукраїнського селянства в контексті колективізації в післявоєнне десятиліття. Предмет – терор радянської влади, ОУН і УПА, проти селян Західної України в зазначений період.

В українській історіографії питання терору проти західноукраїнського населення в повоєнний час представлено працями І. Біласа, Д. Вєдєнєєва та В. Єгорова, А.Е. Кентія, І.К. Патриляка та О.Є. Лисенка, В.М. Сергійчука. В цих працях розкривається боротьба в післявоєнний період радянської влади з ОУН і УПА; роль НКВД та НКГБ, а також СБ ОУН у діяннях яких містять ознаки злочину. Подається велика кількість фактів, які формують об'єктивну картину подій, що відбувались на території Західної України в повоєнний час. Становище західноукраїнського селянства та його допомога підпіллю ОУН та формуванням УПА у боротьбі з радянською владою розкриті в працях: Г.М. Стародубець [11], О.М. Малярчук [1]. Джерельну базу нашої роботи складають матеріали Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), а також збірки опублікованих документів, які упорядкували І. Білас та С.М. Сергійчук.

На думку О.М. Малярчук, колективізація на Західній Україні в повоєнний час відбувалася у декілька етапів. Так, у 1944 – 1947 рр. відбувалася підготовка передумов запровадження соціалістичного способу виробництва на селі; 1948 – 1950 рр. – проведення суцільної колективізації; 1951 – 1953 рр. – зміцнення основ командно-адміністративної системи у сільському господарстві [1, 10]. Саме в ці періоди й відбувалися прояви насильства проти місцевого населення. Але причини, які змушували тероризувати сільське населення, у радянської влади та ОУН і УПА були різними.

Так, починаючи з 1945 р., в офіційних документах ОУН і УПА зазначається, що боротьбу проти окупантів веде лише актив організації, а маси, в кращому випадку, ведуть пасивний супротив [2, 11]. Для покращення ситуації вирішено було діяти в двох напрямках: посилити агітаційну роботу серед мас та регулярно проводити "чистки" серед місцевого населення аби знищити "сексотів" та радянських активістів і цим залякати селян. Але, якщо агітаційна робота давала певні результати, то "чистки", які регулярно проводила СБ ОУН здебільшого викликали протилежну реакцію. Так, за спогадами курінного УПА М. Скорупського, перші "сексоти" вийшли з тих сіл, де були жертви СБ, і вони докладуть всіх зусиль, аби помститися за своїх рідних [3, 7]. Згодом тактика СБ змінилась. У одній з інструкцій надрайонним референтам СБ рекомендувалося брати ворожих агентів живими і, за можливостями, конспіративно. І тільки після пояснення загалу їх провини – привселюдно вішати [3, 7]. Коли не було можливості зібрати людей і колективно осудити винного, вирок клався йому до кишені і в такий спосіб загал довідувався про провину цієї людини. В такий спосіб було вбито А. Мариняк з села Тренчиці [4, 262].

Але, пік терору проти місцевого населення з боку СБ припадає на 1946 – 1947 роки – це період так званої "великої блокади" та початок колективізації. Це пов'язано з тим, що у відповідь на розгортання терору з боку радянської влади і все більш примарні можливості перемоги ОУН в цій війні, сільське населення почало активніше співпрацювати з владою. Так, згідно звіту Волинської парторганізації за 1947 рік в області створено нових 37 колгоспів [5, 74]. В Тернопільській області за цей же час – 102 колгоспи [6, 254]. В Ровенській області у 1947 р. створено 112 первинних комсомольських організацій [6, 272]. В 1947 р. в західних областях серед працівників колгоспів з'являються перші стахановці [6]. В таких умовах СБ ОУН починає діяти максимально активно і жорстоко. В інструкціях Самбірського надрайонного проводу ОУН "До відома районних провідників" (23 червня 1947 р.) підкреслювалось, що тих, хто буде ухилятися від виконання вказівок ОУН, карати, а впертих – розстрілювати [7, 411]. За зраду члена ОУН розстрілювали всю його родину. Так, викритий агент МГБ "Крамаренко" був ліквідований боївкою СБ "Ореста" разом з матір'ю, дружиною, сестрою і братами 7 і 5 років [3, 6].

Взагалі, діяльність СБ ОУН, на думку О.Є. Лисенка та І.К. Патриляка, була результатом наслідування спецслужб Радянського Союзу та Німеччини [8, 7]. Тому і методи, які використовувала СБ, не були новими. Тут і психічні методи впливу, як-от безперервний допит бригадою слідчих; різні види катувань, перехресні допити та очні ставки [3, 8]. Все це застосовувалось не тільки до членів ОУН, але і до представників місцевого населення, які були запідозрені у співпраці з ворогом.

Іншою категорією населення, на яку було налаштоване вістря терору СБ ОУН, були люди, що приїхали з інших регіонів Радянського Союзу і в більшості ставали так званим радянсько-партійним

активом. Скажімо, до 1 січня 1945 р. в західні області України було скеровано понад 31 тис. відповідальних працівників зі східних регіонів СРСР та УРСР, у тому числі 12 359 працівників освіти, 3 343 – комсомольських функціонерів, 2 290 – охорони здоров'я, 1 156 – сільського господарства, 1 753 – міністерства заготівель, 1 369 – міністерства фінансів [9, 1 – 2]. Подібна динаміка, штучно створених міграційних процесів, простежується до кінця 40-х років. Отже, серед немісцевих мирних мешканців саме ці люди ставали жертвами нападів підпілля ОУН та формувань УПА. На вересень 1945 р. в західних областях було вбито українськими націоналістами 153 місцеві активісти і 19 голів сільських рад [4, 345]. Лише за першу декаду травня 1947 р. від рук ОУН загинуло 49 осіб з числа радянсько-партійного активу та місцевих жителів [10, 2].

Після того, як в 1946 – 1947 рр. націоналістичному підпіллю були завдані непоправні втрати, в Західній Україні розпочинається суцільна колективізація. На думку А.В. Кентія, саме на ділянці колгоспного будівництва мала вирішитись доля протистояння обох сторін. Тобто селянство вже настільки втомилось від постійних війн, що поступово почало обирати "поганий мир ніж добру війну". За таких умов, формування УПА та підпілля ОУН в 1948 р. здійснили 92 акції проти колгоспного будівництва та його провідників [7, 418]. В подальшому ОУН і УПА перейшли до поодиноких терористичних акцій, натомість посиливши свою агітаційну роботу. Це пояснюється тим, що кількість активних діячів руху Опору неухильно зменшувалася, в той час, як населення "дивиться на підпільників, як на приречених до смерті і не бажає з ними зв'язуватись" (З інформаційного повідомлення "Ромба", березень 1947 р.) [10, 93].

Таким чином, слід визнати, що СБ ОУН та формування УПА чинили терор проти західноукраїнського селянства, зокрема, і протягом повоєнного десятиліття. Але не слід забувати, що вже під час війни СБ ОУН стає фактично самостійною і непідконтрольною Центральному Проводу організацією, зі своєю впорядкованою агентурною мережею, методикою слідчої роботи та великими повноваженнями. Керівництво ОУН намагалося чисельними інструкціями ввести хоча б в моральне поле діяльність СБ. Але в умовах постійних відступів, неухильного зменшення кількості активних діячів підпілля, покращення агентурної діяльності органів НКВС та НКДБ, поступового знищення лояльного до ОУН і УПА селянства, зробити це було вкрай важко. А з іншого боку, ці люди досить легко і жорстоко відбираючи життя у інших, також легко віддавали за ідею і свої життя [8, 40].

З 1944 р. починається відновлення радянської влади на західноукраїнських землях. В умовах післявоєнної нестабільності та збройного опору ОУН і УПА радянська влада застосувала звичні і перевірені методи: пропаганду і терор. Причому пропаганда в свідомості населення повинна була створити позитивний образ радянської влади і негативний – націоналістичного підпілля. А терор був спрямований на знищення тієї частини населення, що прихильно ставилась до ОУН і УПА і залякування іншої частини населення.

Терор радянської влади проти сільського населення мав принаймні дві мети: по-перше – знищити соціальну та матеріальну базу ОУН і УПА; по-друге – змусити західноукраїнське селянство створювати колгоспи. Соціальну базу ОУН складали передовсім селяни. Яскравим свідченням цьому є соціальний стан членів ОУН двох галицьких повітів – "Рудки" і "Самари" станом на травень червень 1944 р. З 424 членів ОУН обох повітів – 376 осіб були селяни, а це – 88,7% [11, 227]. Тому можна стверджувати, що вістря радянського терору в перші повоєнні роки було спрямовано саме проти західноукраїнського селянства. Терор проти селянства здійснювався як в межах оперативно-слідчої роботи, так і під час військово-чекістських операцій. І все це здійснювалось в межах розпоряджень ЦК КП(Б)У.

15 травня 1945 р. М. Хрущов провів у Львові нараду з секретарями обкомів КП(б)У і начальниками управлінь НКВС та НКДБ. Він вимагав рішучіше проводити репресії щодо населення, висиляти сім'ї повстанців у віддалені місцевості СРСР, організовувати збори селян, на яких оголошувати імена тих, хто допомагає повстанцям і застосовувати проти них терор [12,271]. Керівництво на місцях почало негайно виконувати ці постанови. Так, на 4 січня 1945 р. з Рівненської області виселено 1154 сім'ї (3212 осіб), Волинської – 1178 сімей (3582 особи), Львівської – 1155 сімей (3165 осіб), Тернопільської – 498 сімей (1249 осіб), Станіславської та Дрогобицької – 460 сімей (1285 осіб), Чернівецької – 77 сімей (241 особа) [13, 517]. Далі – більше: 21 лютого 1948 р. Президія Верховної Ради СРСР приймає Указ "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя". Фактично цим Указом надавалось "право загальним зборам колгоспників або загальним зборам села виносити вироки про виселення із сіл за межі Української РСР найбільш злісних і невиправних злочинців та паразитних елементів" [12, 287]. Таким чином, на практиці здійснювалось одне з цинічних прагнень радянської влади: зіштовхнути різні верстви західноукраїнського селянства у братовбивчій війні.

Для того, аби ще більше не нагнітати і без того "вибухонебезпечну" ситуацію в регіоні, і в той же час продовжувати репресії проти місцевого населення, але вже руками українського підпілля, були вигадані різні комбінації. Так, в постанові ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р. зазначається, що потрібно широко використовувати практику одночасного виклику до органів НКДБ та НКВС місцевого населення (до 50 осіб одночасно) [4, 363]. Це давало підстави СБ ОУН підозрювати у співпраці з радянської владою цих людей. Неодноразово використовувались провокації проти прихильників ОУН і УПА в селах. Скажімо, в селі Запитов Новояричевського району Львівської області секретар сільради був прихильником ОУН і УПА. До нього зайшов начальник місцевого відділення НКВС і розмовляв з ним на нейтральні теми: про хліб, про вражай. Вночі до нього прийшли оунівці, він їм все розповів, але вони не повірили. В результаті він був змушений тікати і здався органам НКВС [14, 340]. Таких випадків було безліч, але найбільшою провокацією були створені НКДБ так звані спецзагони, які діяли по західноукраїнських селах під виглядом боївок СБ ОУН.

Магістральне оперативне завдання спец загонів полягало, з одного боку, в дискредитації українського національно визвольного руху, а з іншого боку, у виявленні та знешкодженні агентурної сітки ОУН на місцях. Але, в реальності, ці загони грабували та ґвалтували селян і навіть керівництво було змушено визнати, що їхні дії містять ознаки злочину. Наприклад, в село Свидник Турківського району Дрогобицької прибув спецзагін НКВС. Селяни повірили, що це представники ОУН та почали їм розповідати про учасників визвольного руху і жертвувати харчі. Відтак, багатьох мешканців села заарештували. Їх жорстоко допитували: били, видирали волосся і зуби, ламали руки, саджали на розпечене залізо [15, 150]. У ночі 23 липня 1948 р. спец загін на чолі з агентом МДБ "Крилатим" вивів до лісу мешканку села Підвисоцьке Рівненської області Н. Репницьку, яку жорстоко побили, а потім зґвалтували і повісили до гори ногами [16, 357]. Подібні зловживання були характерні не тільки для спецзагонів.

З чисельних звітів "Про порушення радянської законності" дізнаємося, що радянську законність порушували всі – від партійного активу і до працівників селищних відділів міліції. Лише в незначних випадках проти цих осіб порушувалися кримінальні справи, більшості виносили суворі догани або звільняли з займаних посад. Але дії цих посадових осіб теж містили ознаки злочину. Так, в листопаді 1944 р. в село Красієво Тернопільської області у відповідь на обстріл українськими націоналістами радянського партактиву виїхала оперативна група на чолі з Белаш. Без будь-яких підстав розпочали в селі стрілянину, знищили 117 господарств, в тому числі 14 господарств, які належали сім'ям військовослужбовців, вбили 6 осіб [4, 235]. 9 січня 1946 р. молодшим лейтенантом "Смерш" 2 інженерно-технічного полка Рибкіним в селі Завалово був вбитий 10 річний хлопчик, який разом з іншими дітьми катався на санчатах [4, 423]. В Підбугському районі Дрогобицької області секретар райкому КП(б)У Мацук затримав чергову машиністку і сторожа та побив їх лише за те, що в його квартирі не працював телефон [4, 500]. Взагалі, незаконні арешти, катування і вбивства селян з боку представників влади, якщо вірити офіційним документам, були звичним явищем в перші післявоєнні роки. Тому й не дивно, що місцевим населенням така влада сприймалась як окупаційна, і у селян не було іншого вибору як відчайдушно їй опиратись, керуючись формулою: "вмерти – але не здатись".

Набагато важче визначити жертви серед селян внаслідок військово – чекістських операцій. Але, в звітах про боротьбу з ОУН і УПА поруч з вбитими та захопленими у полон бандерівцями, була ще одна категорія осіб – "банд посібники". Очевидно, це і є місцеві жителі, передовсім жителі сіл, яких заради припису вносили у відповідні звіти. Так, лише з 1 січня по 1 травня 1945 р. було захоплено 10464 бандпосібника [13, 604]. Згідно доповідній секретаря Дрогобицького обкому КП(б)У від 6 лютого 1946 р. затримано бандитів та оунівців 201 особа, а бандпосібників – 367 осіб [4, 429].

Отже, можна зробити наступні висновки: терор проти селянства на Західній Україні здійснювали як представники ОУН і УПА, так і радянська влада. З боку ОУН і УПА причинами цього терору були пасивність загальної маси населення, співпраця селян з органами радянської влади, провокації органів НКВС та НКДБ. З боку радянської влади терор був викликаний підтримкою населення підпілля ОУН і формувань УПА, відчайдушний опір селян колективізації, не бажання більшості місцевого населення сприймати радянську владу як законну, а не окупаційну. Таким чином, дії представників радянської влади на місцях і зумовили відчайдушний опір цій владі з боку західноукраїнських селян, яких підтримували ОУН і УПА. В свою чергу, СБ ОУН своїми діями давало багато приводів для провокаційної діяльності НКВС та НКДБ.

1. *Малярчук О.М. Аграрна політика партійно-радянської влади (1944 – 1964 рр., західні землі України): Автореферат. дис. ... к.і.н. – Львів, 2005.*
2. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1716.*
3. *Вєдєнєєв Д, Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії служби безпеки організації українських націоналістів // http://www.sbu.gov.ua*
4. *Сергійчук В.І. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944 – 1945р.р.: Нові документи і матеріали. – К., 1998.*
5. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 911.*
6. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4788.*
7. *Кентій А.В. Антикомуністичний опір ОУН і УПА у післявоєнний період (1946-1956 рр.) // http://history.org.ua*
8. *Лисенко О.Є., Патриляк І.К. Матеріали та документи служби безпеки ОУН у 40-х рр. – К., 2003.*
9. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 75. – Спр. 69.*
10. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4964.*
11. *Стародубець Г.М. Селянство як соціальна база українського повстанського запілля // Український селянин. – 2005. – Вип. 9.*
12. *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – Кн. 1. – К., 1994.*
13. *Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917 – 1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. – Кн. 2. Документи та матеріали. – К., 1994.*
14. *ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1691.*
15. *Літопис УПА. Т.16. – Торонто, 1987.*
16. *Літопис УПА. Нова серія. Т. 3 – Київ – Торонто, 2001.*

І.Г. Юрочкіна

МЕДИЧНЕ ОБСЛУГОВУВАННЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УСРР У 1920-х РР.

Встановлення радянської влади на території України вплинуло на весь подальший розвиток країни. Впродовж 1920-х років відбувалися значні зміни в суспільно-політичному та соціально-економічному житті. Поряд з низкою економічних та адміністративних реформ, здійснювалися спроби соціальних пертурбацій, які торкнулися і сільської місцевості. Розглядаючи у 1920-х рр. селянство як стратегічно важливу для радянської влади категорію суспільства, керівництво країни звертало увагу на повсякденне життя селян, намагалося змінити їх побут. Важливим елементом цього ставала охорона здоров'я.

У науковій літературі відображалися загальний стан медичної галузі та розвиток медицини, формування медичної інтелігенції, обслуговування робітників тощо. У більшості випадків проблематики торкалися в контексті загальної історії медицини та

охорони здоров'я. Виключення становлять роботи І.Д. Хороша, в яких розкриваються питання становлення та розвитку радянської медичної системи у сільській місцевості УСРР в цілому [1] та в окремих районах, зокрема на Полтавщині [2]. Загальну характеристику сільської охорони здоров'я у першій половині 1920-х рр. та її особливості в РСФРР дав А.М. Сточик [3]. Метою дослідження є висвітлення проблем функціонування та трансформації сільської медицини УСРР у 1920-х роках. Об'єктом є стан медичного обслуговування сільського населення в УСРР у 20-х роках XX ст. Предмет складає система охорони здоров'я та особливості її формування.

Починаючи з 1919 р. радянська влада формувала нову систему охорони здоров'я в УСРР. Започатковувалися принципи діяльності міської, транспортної медичної системи, утворювалися заклади охорони здоров'я у місцях позбавлення волі. Медична допомога на селі організовувалася шляхом створення мережі дільниць. У липні 1923 р. Народний комісаріат Охорони Здоров'я УСРР провів їх обстеження. На той час існувало 668 лікарняних та 687 амбулаторних дільниць. Анкетування охопило 94,3% перших та 80,6% других. Кількість населення, яке обслуговувала кожна з них, була різною.

Таблиця 1

Щільність населення медичних дільниць УСРР [4, 115 – 125]

Губернії	Волинська	Донецька	Катерино-славська	Київська	Одеська	Подільська	Полтавська	Харківська	Чернігівська	По Україні
До 12 тис.	10	61	57	14	89	4	30	24	41	330
12-20 тис.	39	35	55	55	50	10	64	48	46	402
Більше 20 тис.	25	36	36	45	36	64	59	45	26	372
Невідомо	9	5	13	16	5	8	11	5	8	80
Разом	83	137	161	130	180	86	164	122	121	1184

Серед всіх обстежених дільниць 27,8% забезпечували до 12 тис. осіб, 33,9% – від 12 до 20 тис. та 31,4% – більше 20 тис. Мінімальною нормою, встановленою НКОЗ, передбачалося 10 тис. осіб на одну дільницю, а тому бачимо значну нерозвиненість справи.

Ступінь обслуговування дільницями вимірювався не тільки кількістю населення, але й їх радіусом та наявністю транспортних засобів. 43,7% всіх дільниць мали радіус до 10 км, 37,7% – від 10 до 15 км та 16,5% – більше 15 км. Таким чином, це питання було вирішено задовільно [4, 116].

Зовсім по іншому складалася ситуація з транспортом. Тільки 14,4% всіх обстежених дільниць мали його у власному розпорядженні. Деякі отримували транспортну допомогу від райвиконкомів або наймали коней. 13,1% дільниць взагалі ніякими транспортними засобами не користувалися [4, 117 – 119]. Отже, значна кількість дільничної мережі була нерухомою, а тому надавала допомогу лише тим селянам, які самостійно добиралися. Враховуючи наслідки голоду, велика кількість селянських господарств коней не мала, а тому залишалася без медичної допомоги. Ще одним негативним наслідком був поганий зв'язок з окружними відділами охорони здоров'я (окрздравами). Новий адміністративно-територіальний поділ УСРР ще більше віддалив дільниці від окружних центрів, але наблизив їх до районних. До 1923 р. лікарі були матеріально зацікавлені відвідувати окрздрави, бо звідти отримували медикаменти та заробітну платню. З введенням районних бюджетів, цей фактор поступово зникав, а за стабільної відсутності транспорту зв'язок ставав ще менш регулярним. Його налагодження покладалося на голів окрздравів.

З другої половини 1922 р., коли було зроблено перехід від держпостачання до утримання за рахунок місцевих коштів, збільшуються проблеми щодо постачання перев'язувального матеріалу та найбільш необхідних медикаментів. Відсутність місцевих коштів та допомоги центральних органів вимусила перейти до самоокупності та виробити відповідну таксу. Маючи на увазі нестійкість грошової валюти та нестачу грошових одиниць у місцевого населення, її встановлювали у хлібних одиницях, збільшуючи відповідно до підвищення цін на медикаменти. Так, наприклад, за операцію на шлунку була встановлена плата спочатку 1 пуд 20 фунтів жита, потім – 2 п. 20 ф., далі – 3 п. 20 ф., але й цього не вистачало, подальше ж підвищення розцінок зробило б медичну допомогу недоступною для селян [5, 667].

Матеріально-технічне забезпечення сільської дільничної мережі також знаходилося не в найкращому стані. Лише 44,7% всіх амбулаторій розміщувалися у спеціальних будівлях, 32,6% – у прилаштованих та 19% – у неприлаштованих приміщеннях. Кращою була ситуація з лікарнями, 70% яких розташовувалося в спеціально побудованих приміщеннях, близько 20% – у прилаштованих і лише 10% залишалося у тимчасово неприлаштованих. Поряд з цим 70% всіх будівель потребувало капітального ремонту. Сільські лікувальні установи не ремонтувалися фактично з 1914 р. Враховуючи військові дії, більшість з них була в стані руйнації. До 1923 р. капітальний ремонт провели на 82 дільницях, косметичний – у 358. Таким чином, відремонтовані будівлі становили близько 37%. Забезпеченими медикаментами вважали себе 61% дільниць, обладнанням – 51%. До 1922 – 23 рр. показники були ще нижчими. Їх ріст пов'язаний з перенесенням основної роботи іноземних організацій по наданню допомоги голодуючим з міст до сіл. Проте якщо аптеками були забезпечені майже всі дільниці, то мікроскопами – лише 21,2%, дезкамерами – 18,2%, а лабораторіями для хімічних досліджень – 5,8% дільниць. Серед сільських лікарень більшість мала від 5 до 40 ліжок (89%). При цьому з загальної кількості штатних ліжок (14 643) функціонувало лише 68% (9 926 ліжок) [4, 120 – 123].

Поряд з будівлями та обладнанням, важливим було питання забезпечення дільниць медичним

персоналом. Основна його маса (84%) прибула в село під час війни та революції. В цей же період 60% лікарів закінчило медичні факультети. Колишні земські лікарі пішли у місто або померли. Новий медичний персонал значно відставав у питанні кваліфікації від своїх попередників. До цього додавалися звільнення лікарів та небажання їхати у провінцію через відсутність квартир та комунальних послуг, нестача житлової площі, відірваності від центру, далекій відстані від міста, залізничної станції тощо [6, 68 – 82].

За спеціальностями дільничні лікарі УСРР розподілялися нерівномірно.

Таблиця 2

Спеціалізація дільничних лікарів у 1923 р. [4, 115 – 125]

Спеціальність	Терапевт	Хірург	Гінеколог	Педіатр	Венеролог	Епідеміолог	Окуліст	Сан.-лікар	Змiш. спеціальність	Без спеціальнотсі	Невідомо	Разом
Кількість, ос.	291	121	127	9	16	4	12	5	298	199	86	1168

Найбільше було терапевтів, лікарів змішаної спеціальності або без спеціальності взагалі. Ця група складала 67%. В кожній губернії були спеціалісти з гінекології та хірургії, всі інші – одиничні випадки.

Отже, окрім незадовільного технічного стану дільниць (майже повній відсутності транспорту при значному радіусі, недостатньому будівництві нових та ремонті старих приміщень, нестачі медичного обладнання), у першій половині 1920-х років не меншою проблемою залишалася низька кваліфікація медичного персоналу, що обслуговував сільську мережу.

Характерною рисою політики радянської влади на селі у 1920-х роках була "боротьба з фельдшеризмом". Висуваючи гасло підвищення якості медичної допомоги, робилася спроба заміни самостійних фельдшерських пунктів лікарськими амбулаторіями. У 1921 р. фельдшерських пунктів нараховувалося 985, у 1922 р. – 758, у 1923 – 394, у 1925 р. – 35, у 1926 – 27 р. – 40 [7, 88 – 94]. Проте їх знищення не означало підвищення рівня обслуговування селян, а досить часто навпаки призводило до відсутності в доступних межах будь-якої медичної допомоги.

Після переходу на триступеневу систему керування у 1925 р. та укріпленням районного місцевого бюджету, поряд з лікарнями та амбулаторіями, що були до цього основними установами на селі, почали з'являтися санітарні організації, сільські ясла та консультації [8, 100 – 105]. Ідеальним типом розвитку медичної справи на селі визнавали організацію профілактичних дільниць, структура яких повинна була включати:

1.Амбулаторію з окремими кабінетами для прийому по основним спеціальностям, в тому числі і стоматологічною.

2.Лікарню для надання спеціальних видів допомоги: терапевтичної, хірургічної, акушерсько-гінекологічної, очної, противенеричної та протитуберкульозної.

3.Тубдеспанцер або тубпункт, в залежності від характеру та інтенсивності враження населення району туберкульозом.

4.Вендиспансер або венпункт, в залежності від розповсюдження венеричних захворювань.

5.Консультацію для вагітних та немовлят.

6.Постійні та тимчасові ясла.

7.Районного санітарного та шкільно-санітарного лікаря.

8.Раду соціальної допомоги [9, 106].

Їх розгортання через складність організації та нестачу коштів у місцевих бюджетах проходило дуже повільно.

Для сільської місцевості встановили норму у вигляді наступних показників:

на одну амбулаторну дільницю – 10 тис. населення;

на лікарняну дільницю – 20 тис. населення;

на одне лікарняне ліжко – 2 тис. населення [10, 1].

Наприкінці 1925 р. одна дільниця обслуговувала в середньому 17,5 тис. осіб. Найбільш відсталими були Волинська (18,6 тис.), Катеринославська (19,9 тис.), Київська (19,3 тис.), Подільська (27,6 тис.) та Полтавська (18,7 тис.) губернії.

Потрібна кількість лікарень при коефіцієнті 20 тис. населення на одну дільницю становила 1200. На той час у сільській місцевості УСРР розташовувалося лише 558, тобто майже вдвічі менше. Особливо складною була ситуація у Волинській (43 тис.), Донецькій (42,5 тис.), Катеринославській (45 тис.), Київській (45 тис.), Подільській (48 тис.) та Полтавській (48 тис.) губерніях [9, 103].

Ліжок в цей період функціонувало 9 345, тобто менше норми. В середньому одне сільське ліжко обслуговувало 2800 осіб населення [10, 1]. При цьому необхідно мати на увазі, що ліжкову допомогу селянству надавали не тільки у сільських лікарнях, але й у лікарнях окружних та інших міст (до 50-65% існуючих у них числа ліжок) та частково у лікарнях робмеду, Український Червоний Хрест та ін. організацій.

У сільській місцевості в 1924 – 25 р. нараховувалося 1397 лікарів, тобто в середньому 1 лікар на дільницю. Кризовою була ситуація зі стоматологічною допомогою. Серед 558 лікарень лише 57 мали зубні кабінети та спеціалізований персонал. Не вистачало й кількості акушерок – 1282 особи становили половину від потреби. Катастрофічно складалася ситуація з допомогою окулістів. В середині 1920-х років значно збільшилася кількість захворювань трахомою. При цьому на селі не існувало не тільки спеціалізованих клінік або відділень, а навіть не було спеціалістів. Дільничні лікарі у питанні очних хвороб мали низьку кваліфікацію [9, 101 – 112].

У звітах 1925 – 26 р. продовжували відзначатися такі недоліки, як незадовільне обладнання та постачання лікарських закладів, довгий радіус (8-25 верст), відсутність засобів перевезення для надання допомоги на дому [11, 1612 – 1613]. Одночасно з цим

значно підвищується потреба населення в кваліфікованій медичній допомозі. На фоні значних черг в амбулаторіях, 8-10-хвилинний огляд здавався недостатнім, особливо в разі невдалого лікування. Принижене матеріальне становище лікарів, яке пропорційно відставало від довоєнного порівняно з індустріальним працівником, призводило до пошуку якого-небудь сумісництва, що не сприяло професійному росту, підвищенню кваліфікації. Це ставало причинами падіння авторитету лікаря серед населення. Негативно впливала й молодість та недосвідченість значної кількості медичних працівників. Певний вплив на формування негативного ставлення до лікарської справи мала періодична преса, де публікувалися, часто без перевірки, скарги та претензії. Відповіддю на все це було масове невдоволення діяльністю лікарів, що доходило навіть до судових справ. Їх звинувачували у злочині за посадою, халатності, вимаганні, зловживанні посадовим становищем тощо. Виникали конфлікти з хворими, які завершувалися різноманітними грубими діями, кривдженням, образливим зневажливим ставленням до професії лікаря, якого порівнювали з функціонером від медицини, чиновником, а іноді навіть вбивствами [12, 33 – 45]. Негативне ставлення населення до радянських лікарів збільшувало їх супротив їхати у провінцію, що уповільнювало процес формування медичної системи.

В умовах села на допомогу приходило знахарство. Перш ніж опинитися у лікарні, хворий зазвичай бував у всіх місцевих знахарів та випробовував різноманітні засоби лікування і, тільки переконавшись у безцільності такого "лікування", звертався за допомогою до лікаря. Але необхідно відзначити і певну раціональну ланку у цьому, бо при потребі негайної медичної допомоги це був єдиний вихід. До того ж як один із знахарських засобів використовували траволікування, що мало певний зміст та цінність [13, 427]. Радянська влада до такої практики ставилася негативно і намагалася її знищити. Поряд з цим робилися заходи щодо збільшення чисельності медичного персоналу. Декретом РНК УСРР від 19 травня 1925 р. "Про укомплектування села кваліфікованим медичним персоналом" сільському лікарю передбачалося ряд пільг, серед яких й забезпечення безкоштовними квартирами та комунальними послугами. Але на справді це не виконувалося. В кращому випадку давали грошову компенсацію у розмірі 4-15% від окладу (передбачена колективним договором), але вона не покривала витрат за цією метою. Досить часто через нестачу житлової площі у провінції кваліфікований медичний персонал взагалі не запрошувався. Незадовільним було й постачання медичною літературою, надання наукових відряджень. За даними обслідування дільничних лікарів, у 1927 р. спецодягом (для виїздів у зимовий час) забезпечувалася лише третина [14, 18 – 26].

У 1928 р. сільська лікарська мережа мала в своєму складі 1 665 дільниць: 980 амбулаторних та 685 – з лікарнями. В своєму розпорядженні вона мала 11 612 ліжок, серед яких 1 296 інфекційних, 2 183 хірургічних, 1 845 акушерських. Лікарсько-профілактичних дільниць було 57, фельдшерських пунктів – 87, акушерських пунктів – 101. З загального числа лікарських дільниць 965 були з одним лікарем, 364 – з двома, 195 – з трьома, а 141 – не мали лікарів. В середньому на 1 лікарську дільницю припадало 15,6 тис. осіб, що було краще ніж на початку 1920-х років, але до норми, встановленої ще тоді, не доходило [15, 7].

Отже, впродовж 1920-х років охорона здоров'я в сільській місцевості перебувала в кризовому стані. Значні недоліки малися в усій системі, але сільська медицина негативно виділялася на фоні міської організації та системи медичного забезпечення на шляхах сполучення. Ефективно діючих медичних установ майже не існувало. Катастрофічний стан дільниць з неприлаштованими приміщеннями, відсутністю транспорту, медикаментів та обладнання, а також кваліфікованого медичного персоналу викликав недовірливе ставлення населення до радянської медицини та стимулював розвиток знахарства.

1. *Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в Українській РСР (1918 – 1929). – К., 1969.*
2. *Хорош И. Основные этапы развития здравоохранения на Полтавщине. – К., 1955.*
3. *Сточик А.М. Сельское здравоохранение в первой половине 20-х годов // Советское здравоохранение. – 1988. – №8.*
4. *Гуревич М.Г. Состояние сельской медико-санитарной сети на Украине в середине лета 1923 года // Профилактическая медицина. – 1924. – № 1-2.*
5. *Три года хирургической работы в провинции // Новый хирургический архив. – 1925. – Т. VIII. – Кн. 4.*
6. *Арнольди И.А. Труд сельских медицинских работников // Acta medica. – 1928. – Вып. 19.*
7. *Каган Д.С. Сельская участковая сеть на Украине за десять лет // Профилактическая медицина. – 1928. – № 12.*
8. *Мих С.Е. Реформа 3-хстепенного управления на Украине и здравоохранение // Профилактическая медицина. – 1925. – № 4.*
9. *Дынин М.Е. План построения сельской лечебной сети и постановки лечебного дела на селе в течении ближайших 5-ти лет (1925 – 1930 гг.) // Профилактическая медицина. – 1926. – № 1.*
10. *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. Р-342. – Оп. 2. – Спр. 1093.*
11. *Рохлина Л.Л. Вопросы охраны труда и улучшения быта врачей // Врачебное дело. – 1926. – № 20.*
12. *Бердичевский Г.А. Больной вопрос врачебной работы // Acta medica. – 1928. – Вып. 19.*
13. *Панкратьев Б.Е. Знахарство и хирургия // Новый хирургический архив. – 1925. – Т.VIII. – Кн. 3.*
14. *Геккер М. Материальное положение медицинских врачей на Украине // Acta medica. – 1928. – Вып. 19.*
15. *Матеріяли про діяльність закладів охорони здоров'я і про санітарний стан України за 1927 – 28 рік. – Х., 1929.*

Сучасні проблеми українського села

І.М. Власюк

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ В УМОВАХ РЕФОРМУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ (1990 – 2007 РР.)

Зміни у розвитку аграрного сектора економіки в усіх областях України, починаючи з 90-х рр. XX ст., викликані проведенням економічних реформ і перебудовою відносин власності на селі, призвели як до ряду позитивних зрушень, так і до глибоких кризових явищ. Тому не випадково значну увагу істориків-аграрників нині став привертати історичний досвід розвитку сільського господарства в Україні, зокрема, соціально-економічні наслідки реалізації Столипінської аграрної реформи, досягнення і проблеми діяльності колективних господарств 1960 – 1980-х рр. тощо. Звернення до цієї теми особливо актуальне, адже сільське господарство в економічному житті Житомирщини, як і загалом України, завжди відігравало велику роль. Про це свідчать й економічні пріоритети нашої держави сьогодні. Частково ця проблема знайшла відображення в наукових працях П. Саблука, Г. Черевка, О.В. Харчишиної, І.В. Абрамової, Л.А. Суліменка, О.М. Яценка, М.Ф. Плотнікової та ін. Завданням цього дослідження є комплексне вивчення проблем реформування аграрної сфери розвитку Житомирської області на сучасному етапі, пошук оптимальних шляхів їх вирішення при подоланні складних кризових явищ.

Правовим фундаментом для розвитку аграрного законодавства сьогодні є Конституція України, у ст. 14 якої гарантується право власності на землю; це право набувається й реалізується громадянами, юридичними особами та державою у відповідності до закону. Реформування земельних відносин в Україні пройшло за роки незалежності ряд етапів. Так, у 1990 р. було запроваджено право довічного успадкування землеволодіння (грудень 1990 р.), на колективну й приватну власність на землю, відродження діяльності селянських (фермерських) господарств (1992 р.), паювання землі (1994 р.), оренду землі та земельних паїв (1997 р.). Однак створені фермерські господарства, як і фермерський рух в цілому, ще не можуть розвиватися у повну силу. Причинами цього вчені називають: відсутність державної підтримки фермерського сектора підприємництва, протидію з боку керівників інших форм сільгоспвиробництва, відсутність паритету цін між сільським господарством і промисловістю тощо [1, 226 – 228].

Дослідник сучасної аграрної політики в Україні З. І. Гриценко вважає, що корумпованість держави у 90-х рр. XX ст., відсутність прозорих правил взаємодії бізнесу та держави, законодавчого поля проведення корпоративної політики, чітких теоретичних обґрунтувань та практичних рекомендацій щодо реформування агропромислового виробництва, використання керівниками колгоспів та радгоспів суспільного сектору задля своїх особистих інтересів були основними причинами глибокої соціально-економічної кризи на селі [2, 371].

Насамперед проаналізуємо основні показники у розвитку сільського господарства Житомирської області на сучасному етапі. Статистика свідчить, що створення фермерських господарств відбувалося повільними темпами: у 1998 р. їх було 365, з площею наданих їм угідь 77,7 тис. га; у 2001 р. – відповідно 596 та 58,6 тис. га; у 2005 р. – 686 та 65,7 тис. га. Причини такого уповільнення були проаналізовані вище. Парк тракторів сільськогосподарських підприємств скоротився з 12129 у 2000 р. до 8769 у 2005 р., зернозбиральних комбайнів – відповідно з 3325 до 2428. Валовий збір зернових культур в області скоротився з 1352,1 тис. т у 1990 р. до 750,3 тис. т у 2005 р., цукрових буряків (фабричних) – з 1299,9 тис. т до 595,2 тис. т, льону – з 20,7 тис. т до 3,4 тис. т, кормових коренеплодів – з 1572 тис. т до 246 тис. т, плодів та ягід – з 47 тис. т до 35,3 тис. т. [3, 100, 108]. Такі вражаючі скорочення показників були наслідком глибокої соціально-економічної кризи у сільському господарстві Житомирщини, неспроможності сільськогосподарських підприємств господарювати в умовах становлення ринкових відносин на селі, за відсутності підтримки з боку держави. Відіграли свою негативну роль також і розрив традиційних економічних зв'язків області із своїми партнерами, перебудова різних галузей економіки на ринкові засади, відсутність визначених орієнтирів, досвіду у нових умовах.

На думку Миколи Олещенка, начальника головного управління агропромислового розвитку облдержадміністрації, час змін, не завжди глибоко продуманих і законодавчо виписаних, спокусив немало сільських керівників. "Багато хто шукав миттєвої, особистої вигоди.... і господарство, і керівник втратили перспективу." Він також окреслив головні проблеми аграрного розвитку Житомирщини на сучасному етапі: 1) кадрова проблема: близько третини керівників сільськогосподарських формувань – люди із середньою освітою; ще в майже 30% господарств немає повного штату головних спеціалістів; 2) кінцева переробка льону, реалізація продукції буряківництва за вигідними цінами; 3) хліборобські зусилля повинні бути підкріплені продуманою регулюючою політикою держави; 4) активізація роботи обласної аграрно-товарної біржі; ефективною може бути робота асоціацій виробників по галузях, треба групувати пропозиції, виходити на великі замовлення; 5) не має область свого селекційно-генетичного центру, втратили армію техніків штучного осіменіння; 6) необхідність виділення коштів із Державного бюджету на проведення хімічної меліорації земель (300 тис. га забруднених радіонуклідами ґрунтів); 7) ефективне використання державних коштів – бюджетне фінансування здійснюватиметься 2007 р. по 18 програмах, 130 млн. грн.; 8) посилення юридичної служби захисту виробників сільгосппродукції; головні сили треба зосередити на переробній галузі [4, 3]. Аналізуючи

названі проблеми, спираючись на історичний досвід розвитку сільського господарства України, зазначимо, що і в радянський період 1960 – 80-х рр., і в роки реалізації Столипінської аграрної реформи 1906 – 1914 рр. питання змін в аграрній сфері завжди проходило тривале обговорення на різних рівнях влади, підкріплювалося відповідною законодавчою базою, і, головне, підтримкою з боку самої держави. Цікаво, що в роки столипінської реформи важливе значення для підтримки новостворених власників землі мала діяльність земських установ, що сприяли створенню показових селянських господарств, пунктів прокату сільськогосподарських машин, закупівлі для селян за вигідними цінами мінеральних добрив, техніки, впровадженню нових технологій господарювання, відкриттю сільськогосподарських виставок тощо. Ця проблема була розглянута у попередніх наукових працях автора. Наприклад, про організацію агрономічної допомоги можна довідатися з "Огляду Волинської губернії за 1909 р". Постановою губернського комітету передбачалося: 1) поділити всю територію Волинської губернії на 6 агрономічних районів; 2) у кожному районі організувати агрономічні ради, до складу яких входили б місцеві діячі; 3) для організації агрономічної допомоги населенню ввести посаду порайонного агронома; 4) асигнувати на чергові заходи по сільському господарству – 8700 крб., на прокатні станції та показові поля – 3600 крб., на розповсюдження поліпшеного насіння – 2400 крб., на організацію сільськогосподарської виставки – 1200 крб., поширення сільськогосподарських знань – 1500 крб., на поточну сільгоспстатистику – 3400 крб. [8, 13]. Ю.М.Поліщук, дослідивши хід Столипінської аграрної реформи на Волині, у своїх висновках, зокрема, зазначає, що сьогодні нам доводиться багато в чому повертатися до її досвіду. Реформа внесла значні зміни у сільському господарстві губернії, відкриваючи шлях до розвитку підприємництва, формування міцного господаря. Діяльність позичкових і сільськогосподарських товариств сприяла тому, що селяни більше використовували вдосконалені засоби виробництва, машини [6, 94, 95].

Дослідник сучасного розвитку сільських територій України І. Прокопа зокрема зазначає, що після 2000 р. у сільському господарстві України почали з'являтись ознаки окремих позитивних змін, проте вони не стали вагомими. Гострою проблемою, на його думку, продовжує бути проблема обмежених можливостей трудової діяльності. У 2005 р. рівень зайнятості сільського населення віком 15-70 років становив 60,5% (у 2004 р. – 56,1%), а рівень безробіття – 5,7% (відповідно 8,4%). У Житомирській області, за даними на 2005 р., відповідно – 65,2% та 6,1%. Частка осіб, зайнятих поза межами своїх сіл, у загальній чисельності працюючих на підприємствах, в установах і організаціях, становила 36,2%, поза межами "формального" сектора економіки у своїх селах – 62%. Житомирщина має в його дослідженні середні показники порівняно з високим рівнем безробіття у західних областях України (Львівська – 9,1%, Рівненська – 10,2%, Івано-Франківська – 8,3%, Тернопільська – 8,7%), низьким у деяких східних (Донецька – 3,6%, Луганська – 3,3%). Якщо у 1990 р. пересічна селянська сім'я в Україні використовувала на харчування 32,8%, то у 2005 р. – 64,5% сукупних витрат. У 2005 р. понад 65% сільських жителів мали середньодушові сукупні витрати, нижчі від прожиткового мінімуму. У період ринкових трансформацій істотних втрат зазнала сільська соціальна інфраструктура: погіршилась якість дорожньо-транспортної мережі, скорочується кількість сіл, оснащених водопроводом і каналізацією, відбувається старіння житлового фонду, зменшується кількість закладів соціально-культурного призначення. Серед позитивів у цій сфері – підвищення рівня газифікації сіл і благоустрою житла, реалізація ряду програм щодо поліпшення соціально-культурного обслуговування. Житомирщина серед ряду інших областей має найбільшу частку сіл з ускладненими умовами транспортного сполучення – до 40%. Середня густота сільського населення в області на 2005 р. становила 20,7 осіб на 1 кв. км (низький показник по Україні), середня людність сіл – 365 осіб, частка сіл з людністю до 100 осіб – 26,4% (середній показник). Середній коефіцієнт депопуляції сільського населення становив в області 14,2% (найбільшим він був у Сумській області – 19,4%). Можна повністю погодитися також з думкою цього вченого, що на місцевому рівні головними причинами повільного подолання занепаду сільських територій є слабкість сільських громад і органів самоврядування; відсутність з боку громадян ініціативи та готовності розв'язувати місцеві проблеми власними силами, довіри один до одного і до владних структур; недостатня розвинутість системи громадських організацій [7, 52 – 58].

Потребує негайного вирішення і проблема зайнятості сільської молоді нашої області і держави. За дослідженням В. Чигрина, аналіз статистичних даних за 2001 – 2004 рр. дає підстави для висновку, що значна частка молоді села працювала на фізично важких "кінно-ручних" роботах, які не потребують професійної підготовки (у північних областях України – 59,6%). За даними Українського інституту соціальних досліджень, у сільських поселеннях проживало лише 29,5% усієї кількості молоді, або близько 3,3 млн. осіб [8, 123, 126]. Важливе значення при цьому мають насамперед показники забезпеченості сільського населення Житомирської області об'єктами соціальної інфраструктури (станом на 2005 р.): житлова площа на одну особу становила 27,7 кв. м (в Україні – 24,9 кв. м; високі показники мали такі області: Київська – 32,3 кв. м, Вінницька – 30,9 кв. м, Сумська – 34,9 кв. м); забезпеченість житла природним газом – 23,7% від кількості населених пунктів; дитячі дошкільні заклади – відповідно 17,1% (низький показник), школи – 46,9% (середній), лікарняні заклади – 64,2%, клуби (середній), будинки культури – 61,7% (середній), дороги з твердим покриттям – 61,2%. Житомирщина займає 19-е місце серед інших областей України по коефіцієнтах кожного виду сільської соціальної інфраструктури [9, 54 – 55].

На досить низькому рівні була і залишається заробітна плата найманих працівників в аграрних підприємствах. Якщо у 1995 р. в Україні вона складала в середньому на одного працівника 34,7 грн. на місяць, у 2001 р. – 151 грн., у 2006 р. – 552,87 грн. – це на сьогодні у 2 рази менше від відповідної зарплати в Росії та Румунії, у 4 рази від Польщі та Угорщини, у 7 разів порівняно із Словенією. Аналізуючи причини цього, М. Махсма наголошує на трьох основних факторах: нееефективність сільськогосподарського виробництва, зростання собівартості цієї продукції,

низькі темпи зростання виробництва в галузі, нестача оборотного капіталу [10, 54 – 55].

За результатами дослідження ФАО 2005 (Продовольча та сільськогосподарська організація ООН) у 8 областях України Житомирська область має такі показники: середня міра участі сімейних господарств у сільськогосподарському виробництві; середній рівень сільськогосподарської спеціалізації регіонів; високі темпи проведення земельної реформи після 2000 р. Відповідно високі показники притаманні Івано-Франківській, Львівській, Закарпатській областям. Для підприємств і фермерських господарств основним каналом поставок матеріально-технічних ресурсів є комерційні підприємства і приватні підприємці. Здебільшого підприємства і фермерські господарства використовують власну техніку, доповнюючи її деяким орендованим обладнанням. Доступ до державних програм лізингу практично відсутній [11, 61 – 63].

У 2006 р. Житомирська область мала певні позитивні й негативні показники аграрного розвитку: у сільськогосподарських підприємствах виробництво продукції зросло на 6,6%, у господарствах населення скоротилося на 1,8%. Виробництво цукрових буряків зросло проти 2005 р. в 1,5 рази і досягло 889,4 тис. т. Обсяг валової продукції рослинництва скоротився на 2,3%; тваринництва зріс на 4%. Загальні обсяги виробництва м'яса зросли на 8,9%, яєць – на 13,9%, вовни – на 4,3%, молока – майже на рівні 2005 р. Чисельність поголів'я великої рогатої худоби за 2006 р. в усіх категоріях господарств зменшилася на 3,3%, свиней – на 9,7%, овець та кіз – на 4,4%; поголів'я птиці зросло на 7,3%. Загальний обсяг реалізації продукції сільськогосподарськими підприємствами у 2006 р. порівняно з 2005 р. у вартісному виразі зріс на 4% [12, 3]. Є також певні успіхи у розвитку: сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, які почали створюватися на Житомирщині наприкінці 1990-х рр.; біржовій торгівлі; агроторгових домів та інших елементах інфраструктури аграрного ринку [13, 204].

Серйозною проблемою останніх років для розвитку селянських господарств області, як і всієї України, є тіньовий ринок землі. Хоча сьогодні ще існує мораторій на продаж земельних паїв, вони таки продаються з метою їх наступного перепродажу. Так, у селах Йосипівка Брусилівського району, Ставище станом на весну 2007 р. вже продали свої паї близько половини власників (через укладення договорів міни, дарування). Переважно це літні люди, які не мають перспективи самим обробляти свої гектари. В середньому платили по 5 тис. доларів за пай. Для вирішення цієї проблеми необхідно створити ряд законів щодо функціонування повноцінного ринку землі та можливості її легального продажу селянами за вигідними цінами [14, 2]. У грудні 2007 р. на розширеному засіданні колегії прокуратури області називалися такі факти порушення використання земель згідно вимог земельного законодавства: підробка службовими особами районнних відділів земельних ресурсів висновків державної експертизи; проведення незаконних робіт на земельних ділянках і виведення земель із сільськогосподарського обігу; вчинення корупційних дій начальниками органів земельних ресурсів; незаконні рішення суду у цій сфері тощо [15, 1].

До цього слід додати, що реалізація права власності на землю в Україні викликала й окремі серйозні проблеми нотаріату. На думку О. Саєнка, основною причиною такої ситуації є непослідовність та неузгодженість рішень органів влади, задіяних в процесі проведення земельної реформи. Серед цих проблем автор виділяє наступні: успадкування земельних ділянок за законом і за заповітом; мораторій на продаж земельних паїв, який часто не може реально захистити інтереси пересічного селянина; недосконалість форми державного акту про право власності на землю; неузгодженість між собою окремих положень законодавства щодо спільної власності на землю тощо [16, 94 – 96].

У висновку зазначимо, що Житомирська область в аграрному розвитку проходить за останні сімнадцять років складний шлях реформування відносин на селі, що супроводжується глибокими кризовими явищами, непослідовною, непродуманою політикою ряду керівників сільськогосподарських підприємств області, зловживаннями посадових осіб і певними позитивними показниками останніх років, окресленням правильних орієнтирів розвитку селянських господарств в нових, ринкових умовах. Важливе значення для стабільного, успішного реформування аграрної сфери області має державна підтримка, особливо перспективні програми та окремі фермерські господарства. Формування приватних власників землі потребує часу, осмислення ними своїх помилок початкового етапу, виходу на взаємовигідні відносини з іншими земельними власниками, виховання в собі відповідної культури поведінки, вдосконалення законодавчої бази щодо ринку землі тощо.

1. *Аграрне законодавство України: проблеми ефективності. – К., 1998.*
2. *Гриценко З.І. Деякі аспекти аграрної політики в Україні 90-х років XX ст. // Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А. Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2006. – Вип. 10.*
3. *Статистичний щорічник Житомирської області за 2005 рік. – Житомир, 2006.*
4. *Житомирщина. – 2007. – 15 лютого.*
5. *Обзор Волынской губернии за 1909 г. – Житомир, 1910.*
6. *Поліщук Ю.М. Столипінська аграрна реформа на Волині. – К., 1999.*
7. *Прокопа І. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку // Економіка України. – 2007 р. – № 6.*
8. *Чигрин В. Сільська молодь: методологічні аспекти дослідження // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2.*
9. *Лісовий А. Методичні підходи до оцінювання сільської соціальної інфраструктури в Україні // Економіка України. – 2007. – № 5.*
10. *Махсма М. Причини та наслідки низької ціни найманої сільської праці // Економіка України. – 2008. – № 3.*
11. *Лерман Ц., Седік Д., Пугачов М. Оцінки наслідків реформування сільськогосподарських підприємств // Економіка України. – 2007. – № 6.*
12. *Житомирщина. – 2007. – 3 лютого.*
13. *Абрамова І.В. Державна підтримка соціально-економічного розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів Житомирської області // Житомирщина: минуле, сьогодення, поступ у*

майбутнє: Науковий збірник / За заг. ред. П.Ю. Саух, О.М. Швидак, І.І. Ярмошик та ін. – Т. 2. – Житомир, 2007.
14. Эхо. – 2007. – 26 апреля.
15. Эхо. – 2007. – 6 декабря.
16. Саєнко О. Реалізація права власності на землю: окремі проблеми нотаріату // Право України. – 2003. – №5.

В.В. Ігнатенко

ДИНАМІКА СОЦІАЛЬНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНСЬКОЇ СЕЛЯНСЬКОЇ ЕЛІТИ В РОКИ НЕЗАЛЕЖНОСТІ (1991 – 2008 РР.)

Процес формування і діяльності української селянської еліти в роки незалежності не можна розглядати без аналізу того соціального простору, у якому ця еліта самореалізується. Насамперед, мова йде про соціально-демографічні та структурні зміни, що відбулися в українському селі з початку 1990-х рр.

Метою статті є аналіз способів реалізації селянської еліти на тлі демографічної та структурно-соціальної динаміки селянства в роки незалежності України.

Кількісні втрати українського селянства за ці роки вражають. Якщо враховувати, що питома вага селян у 2005 р. від загальної кількості населення України складала 32,3% (15,3 млн. осіб), то втрати одного мільйона жителів села за роки незалежності дорівнювали біля 50% від загального скорочення населення країни. Це відбувалося на тлі "стрибка" коефіцієнта природного скорочення мешканців села з 3,4 на тисячу осіб у 1990 р. до 10,3 у 2005 р. Одним із результатів такого процесу стало зростання одноосібних господарств до однієї чверті від загальної кількості господарчих суб'єктів [2, 236; 6, 11 – 12; 9, 182].

Вікова структура сільського населення за цей період посилює сумну картину. Протягом 1990-х рр. група сільських жителів, молодша працездатного віку, скоротилася майже на 21%, а працездатного – на 16,7% на тлі лише 2,1% осіб пенсійного віку [2, 236].

Заслуговує на увагу і міграція селян, яку з початку 1990-х рр. можна умовно поділити на дві хвилі. До першої належать переважно жителі міста післяпенсійного віку, які свого часу мігрували до міста, а згодом втратили надію можливості прожити на пенсію й отримання дітьми державного житла. Це зумовило їхнє повернення до села, на залишену батьківську спадщину. На початку 90-х рр. чисельність цих мігрантів дорівнювала близько 500 тис. Друга хвиля була представлена регулярним поповненням жителів міста за рахунок працездатних за віком селян. Співвідношення чисельності мігрантів цих двох хвиль дорівнювало 81% працездатних другої хвилі і 10% пенсіонерів, які були переселенцями першої хвилі й потім повернулися до села [8, 78].

У цілому, соціальні характеристики мігрантів свідчать, що вони посилюють вимивання із села найбільш освічених і молодих. Так, серед тих, хто переїхав до міста, близько 80% – селяни з освітою від вищої до середньої. Загалом протягом 1994–2004 рр. середній вік працюючих на селі зріс з 54 до 58 років. Одночасно чисельність освіченої молоді до 30 років скоротилася удвічі, а її частка серед працюючих склала 14% [4, 12; 6, 103; 7, 197].

Кардинальна зміна форм власності, руйнація старого типу колективного господарювання за відсутності нового призвела до домінування особистих господарств, а значить, і чисельності їхніх працівників. Уже за період 1990–2003 рр. кількість селян, зайнятих тільки в особистих господарствах, зросла з 681 тис. до 2,8 млн. осіб (у 4,2 рази), а у фермерських господарствах – з 0 до 142 тис. осіб [4, 12; 6, 103; 7, 197].

Нові виробничі відносини вимагають іншого типу освічених людей, серед соціально-професійних якостей яких превалює підприємливість. Сільське господарство і до 1990-х рр. за рівнем кадрового забезпечення відставало від інших галузей економіки, тепер же цей процес отримав особливу динаміку. Так, у 2001 р., із працюючих на керівних посадах і спеціалістів на селі, лише 34,4% мали вищу освіту [3, 554]. З огляду на загальну тенденцію зменшення чисельності керівників і спеціалістів, порушувалася традиційна пропорція в розстановці кадрів, насамперед дипломованих фахівців. Серед них значна кількість, здебільшого механіки й агрономи, ставали фермерами та власниками агропідприємств. У свою чергу це позначилося на віковій структурі цієї категорії аграріїв. Уже в 1997 р. біля 85% фахівців сільського господарства мали вік за 30 років, і лише 37% із них були з вищою освітою. Серед фермерів ця категорія зі спеціальною освітою склала лише 42% від загальної чисельності [3, 554].

Можна сказати, що фундаментальні соціально-структурні зрушення, які відбувалися в українському селі, створили новий об'єкт дослідження для науковців. Останні змушені були звертатися до категорій, які за визначенням не могли використовуватися до 1990-х рр. Так, аналізуючи життєвий рівень сільського населення на початку 90-х рр. деякі дослідники виділили п'ять майнових прошарків: жебраки, бідні, малозабезпечені, забезпечені, багаті. Дослідження дали показовий результат. Перша група зросла від 0,2 до 5,3%, друга – від 18 до 56,5%, третя – із 18,1 до 62%, четверта зменшилася із 58,9 до 27%, п'ята зросла з 4,1 до 7,7% [1, 190].

Дослідження аграрного представництва в політико-державній системі передовсім приводить до висновку про селянське походження більшості державних посадовців, навіть президентів, голів парламенту, зокрема, Л. Кравчука, Л. Кучми, О. Мороза, О. Ткаченка, І. Плюща, В. Ющенка. В Україні, де селянство завжди вважалося особливою функціональною підсистемою в державі й важливим чинником державотворення, виникає підґрунтя для формування так званої хліборобської еліти, представники якої проникають до владної еліти держави.

Концепція хліборобської еліти була розроблена В. Липинським, зважаючи на консервативну спрямованість його політичної думки. Однак, розглядаючи тезу про бажаність в Україні хліборобської еліти не лише як національної, а й як державної, дослідник констатував відсутність провідної ролі у владному механізмі хліборобського класу, який радше є пасивним виборчим знаряддям, гарматним м'ясом у руках різноманітних елітних груп і піддається анархічним настроям [5, 124]. Тим самим, не хліборобська еліта стає політичною елітою суспільства, а окремі представники селянської еліти стають частиною політичної еліти, свідомо чи

підсвідомо репрезентуючи власні інтереси, культурні норми й настанови угруповання, вихідцями якого вони є, а значить, через них певним чином реалізуються й інтереси селянства як верстви суспільства.

Набуття представниками селянської еліти владних функцій у державі має екстенсивну, інтенсивну і культурно зумовлену спрямованість. Екстенсивний шлях селянської еліти до влади реалізується на підставі досить активного в сучасній Україні просування до органів державної влади, але не через відстоювання інтересів свого класу, а через намагання вихідців із селян зробити суспільну кар'єру, підвищити свій статус, а також через потребу того чи іншого владного клану у політично діяльних, відданих йому посадових особах. Екстенсивність цього шляху пояснюється остаточною втратою цією елітою представників, що забезпечували б функціонування й розвиток підсистеми хліборобського класу.

Екстенсивний шлях мав певне історичне і політичне підґрунтя, закладене ще після Жовтневого перевороту, коли селянин був фактично позбавлений земельної власності, а те самодостатнє селянство, яке В. Липинський називав "підґрунтям хліборобської еліти", змушене було шукати щастя в місті і тим самим пролетаризуватися. До того ж, у колективній свідомості сформувалися психологічні стереотипи меншовартості селянства і навіть сприйняття селянина з тавром дрібнобуржуазності як носія ворожого для пролетаріату механізму відтворення капіталізму. Це створило умови для позбавлення спролетаризованими селянами у місті своїх традиційних ціннісних орієнтацій, звичаїв, так званого циклічно хліборобського прагнення діяльності та призвело до інтеграції вихідців із села до владно-партійної еліти Радянського Союзу.

Такий рух селянської еліти існував на тлі руйнації аграрної держави, адже найбільш активні члени хліборобського класу позбувалися ознак і діяльності цього класу. Це свого часу забезпечувалося чинником індустріалізації села за умов примусової колективізації. Чинник індустріалізації міг би бути за інших умов параметром самоорганізації, порядку системи держави при перетворенні її на аграрно-індустріальну, як це відбувалося в деяких країнах Східної Європи навіть соціалістичного спрямування, наприклад, в Угорщині. В Україні і колишньому СРСР руйнація аграрної сфери призвела до дестабілізації держави в цілому і створила умови для переходу її в нову якість приватизації землі, створення ринкових відносин тощо на посткомуністичному просторі.

Проте, рух вихідців із села до партійно-господарчих структур мав і позитивні наслідки. Зміна владних еліт перетворює владну еліту на політичну, й у представників партій і рухів політичної еліти виникає нагальна потреба знайти нові вектори розвитку, спрямовані на здобуття або повернення влади. Нерідко такі вектори передбачають повернення до свого коріння і відновлення функціональної здатності забезпечити розвиток хліборобського класу, який може підтримати і висунути своїх кандидатів на здійснення державних функцій. Частково такі люди поповнюють партії аграрного спрямування (Аграрної та Селянської партій).

Другий шлях – політично прогресивний – полягає у цільовому рухові до політичної еліти керівників сільськогосподарських підприємств, агрофірм, які знають і відстоюють інтереси селянських верств населення України. Вони є лідерами аграрних та деяких інших партій, народними обранцями у Верховній Раді, обласних і районних радах тощо. Однак цей шлях можливий лише за умови існування в аграрному секторі доволі крупних сільськогосподарських виробничих структур, адже представники приватних невеличких фермерських господарств здебільшого не мають можливості бути підтриманими значною кількістю виборців. Хоч найбільш активні з них знаходять інші шляхи ідентифікації себе як хліборобської еліти, зокрема, через профспілки, об'єднання приватних підприємців тощо. Цей шлях якраз і служить найбільш інтенсифікуючим чинником формування політичної свідомості в досить інертному, аполітичному селянському середовищі. Напрямами закріплення в сучасній Україні справжньої хліборобської еліти є проведення реальної приватизації землі, коли земля стане дійсною власністю селянина й управління нею буде відбуватися безпосередньо її власником, а не через прообрази колгоспів – КСП; підтримка власників землі через систему довгострокових кредитів у спеціалізованих банках, іпотеку під патронатом держави; вироблення стратегій розвитку кооперації в нових її формах тощо. Це створює умови для реального формування політично і владно активного селянства як панівної еліти аграрної чи аграрно-індустріальної держави.

Третій шлях для хліборобських верств населення України є доволі традиційним і випробуваним, що зумовлено здебільшого селянською спрямованістю розвитку культури. Цей шлях є рухом найбільш талановитих, творчо обдарованих представників хліборобської еліти до культурної і духовної еліт. Консервативна ідеологія українського селянина, поєднуючись із кордоцентричністю національного характеру як філософією серця (Г. Сковорода), перевагою емоційного над раціональним створює оптимальні умови для протистояння духовної еліти владній за умови деструктивної сили останньої. Духовна еліта виконує у суспільстві функції національної ідентифікації, а це значить що вона відстоює глибинні інтереси хліборобського класу – станового хребта української нації.

1. *Деркач А., Веретенников С., Ермолаев А. Бесконечно длящееся настоящее Украины: Четыре года пути. – К., 1995.*
2. *Завальнюк О.Н., Рибак І.В. Новітня аграрна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2003.*
3. *Історія українського селянства: У 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 2.*
4. *Кириленко І.Г., Бойко М.Ф. Кадрове забезпечення АПК – важлива складова аграрних реформ // Економіка АПК. – 2004. – № 11.*
5. *Липинський В. Універсалізм у хліборобській ідеології // Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998.*
6. *Населення і трудові ресурси села / За ред. П.Т. Каблука, М.К. Орлатого. – К., 2002.*
7. *Ринок праці в Україні у 2003 році. – К., 2004.*
8. *Сільський сектор України на рубежі століть: У 2 т. – Т. 1: Потенціал сільського сектору. – К., 2000.*
9. *Україна в цифрах у 2004 році: Статистичний довідник. – К., 2005.*

А.І. Лисенко

СОЦІАЛЬНЕ СТАНОВИЩЕ СІЛЬСЬКОЇ ЖІНКИ В УКРАЇНІ (90-І РР. XX СТ. – ПОЧ. XXI СТ.)

Дослідження, присвячені вирішенню жіночого питання в Україні, будуть до певної міри неповними без з'ясування однієї з найгостріших проблем сьогодення – становища жінок у сільській місцевості. Причини, які заважають жінці брати участь у соціально-економічному і громадсько-політичному житті країни, не сприяють створенню рівних можливостей для чоловіків і жінок у задоволенні соціальних, культурно-освітніх і побутових потреб вимагають глибшого аналізу, що і є метою цієї статті.

Стосовно розробленості питання у вітчизняній історіографії, відзначимо, що проблемі зайнятості сільських жінок присвятила свою увагу Л. Молдаван [1]; дослідження умов праці, побуту та здоров'я жінок, зайнятих у сільсько-господарському виробництві, провели А. Каракашян та Т. Лепьошкіна. [2]; розподіл жінок за професійними групами та за статусом зайнятості проаналізував В. Литвиненко [3]. Проблемам сільської жінки присвячені монографії К.І. Якуби [4-6]. У них зосереджено увагу на проблемах економіки трудових ресурсів села, соціально-економічних проблемах демографічного розвитку села, формуванні і використанні жіночих трудових ресурсів аграрної сфери тощо. Однак проблеми, з яким зіткнулися сільські жінки, залишаються недостатньо вивченими. Немає робіт історичного характеру, в яких це питання досліджувалося більш різнопланово.

Серед основних проблем, які потребують державного регулювання, є динаміка чисельності жіночого населення в сільській місцевості України. Становище сільської жінки, незадовільні умови праці та життя спричинили міграцію жіночої молоді, яка майже вдвічі перевищила міграцію молодих чоловіків, що знизило процес відтворення населення на селі, консервуючи сталу тенденцію до депопуляції. Таке становище яскраво простежується зокрема на прикладі Черкаської області. Згідно даних Головного управління статистики в Черкаській області, на 2007 р. загальна кількість жіночого сільського населення становить лише 45% від загальної кількості жіночого населення області. Частка жінок у віці 15-29 років становить лише 15% від загальної кількості жінок в сільській місцевості, у віці 30-39 років – 11%, у віці 40-49 років – 12%, у віці 50-54 років – 6%, у віці 55 років і старші – 41,6% [7, 27].

Тяжкі умови праці, висока зайнятість жінок негативно позначаються на їхньому здоров'ї, не залишають достатньо часу для самовдосконалення та виховання дітей. Оскільки поліпшення становища жінок в аграрній сфері виробництва тісно пов'язане з розвитком соціальної інфраструктури села, поскільки проблеми захисту та підтримки жінок з метою формування якісних фізичних та інтелектуальних здібностей набувають загальнодержавного значення. Взагалі, жінка, яка працює в колективному сільськогосподарському підприємстві (КСП), має вдвічі менше вільного часу, ніж чоловік. Дослідження доводить, що в умовах сучасної України розмір сукупного навантаження селянки (тобто затрати її праці в суспільному, особистому, підсобному й домашньому господарствах) щодня перевищують сукупне навантаження чоловіка на 20%. У здійсненні сім'єю виховних функцій існують певні особливості для сімей у містах та селах, що значною мірою пов'язано з рівнем освіти жінок. Так, серед жінок, які проживають у містах, більш високий освітній рівень, ніж у сільських жінок. Майже дві третини міських жінок мають вищу або середню спеціальну освіту. Серед сільських жінок таку освіту мають лише близько 30% [8, 65].

Вказані проблеми конкретизовано в дослідженні соціальних проблем становища сільської родини, в якому чільне місце займає вивчення соціально-психологічних проблем сільської сім'ї. Їм властиві чотири групи питань: 1) вплив прояву любові на психологічний стан подружжя; 2) вплив матеріального стану на взаємовідносини у сім'ї; 3) мотиви, що впливають на рішення про народження дитини; 4) про дії батьків щодо виховання дітей. Шляхом анкетування проведено дослідження "Сільська родина в Україні". Серед тем, які розробляються, наступні: "Соціальні проблеми становища сільської родини в умовах розбудови незалежної України"; "Місце жінки в аграрній освіті"; "Українське село в системі аграрної освіти (жіночий аспект)".

В Україні на вищому законодавчому та виконавчому рівнях прийнято ряд концептуальних документів та цільових комплексних програм щодо поліпшення становища сім'ї, жінок, охорони материнства і дитинства в цілому, основною метою яких є покращення соціально-демографічної ситуації. Відповідними рішеннями уряду затверджено заходи щодо поліпшення умов праці жінок [9], Програму вивільнення жінок з виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час [10], Програму охорони материнства і дитинства [11], парламентом ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці №156 щодо рівного ставлення і рівних можливостей для трудящих чоловіків і жінок [12]. Привертає увагу закон "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України" [13], в якому виділено статтю "Пільги матерям, які працюють у сільськогосподарському виробництві" (стаття 14). У статті визначено: жінки, які працюють у сільськогосподарському виробництві і виростили п'ятеро дітей, мають право виходу на пенсію незалежно від віку і трудового стажу.

Попри зазначені вище проблеми, жінки все ж таки об'єднуються на професійній, соціальній, громадській, соціальній основі. Саме активна діяльність таких жінок спонукала Міністерство України у справах сім'ї та молоді разом з Міністерством агропромислового комплексу розпочати розробку та практичну реалізацію таких програм як "Сільська родина" та "Сільська жінка" [14]. Зокрема, проведення Всеукраїнської благодійної культурно-просвітницької акції "Сільська жінка" було одним із завдань,

передбаченим Національним планом дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001 – 2005 роки з метою привернення уваги до проблем сільських жінок, залучення їх до активної участі в усіх сферах життєдіяльності суспільства [15, 9 – 14]. Акція передбачала аналіз таких проблем:

- розширення сфери зайнятості жінок;
- підготовка жінок до роботи в аграрній сфері;
- поліпшення медичної допомоги та стану здоров'я жінок в сільській місцевості;
- попередження насильства щодо жінок та дітей у сільських родинах;
- сприяння впровадженню гендерної рівності в сільській місцевості;
- підтримка громадської активності сільських жінок, поглиблення співпраці державних органів з жіночими організаціями;
- формування духовності, зміцнення моральності та збереження родинних традицій.

З вирішенням проблем сільських жінок пов'язана діяльність таких організацій, як Асоціація жінок-фермерів Харківщини; Коаліція сільських жінок Східно-Південної України по захисту прав селян; Асоціація жінок в агробізнесі (Волинська область); Харківська організація "Господиня"; об'єднання "Жінки в аграрній освіті"; Асоціація сприяння жіночому підприємництву (Вінницька область), Всеукраїнська асоціація жінок-підприємниць (Київська область), Здоров'я жінки і планування сім'ї (м. Київ), Лада (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська області). На особливу увагу заслуговує Всеукраїнська громадська організація "Рада жінок – фермерів України", яка об'єднує жінок-фермерів, що працюють в агропромисловому комплексі та наукових організаціях сільськогосподарського напряму.

Основною метою її діяльності, як це визначено Статутом, є активізація інтелектуально-творчих можливостей сільської жінки в розв'язанні соціально-економічних проблем села, її адаптація та орієнтація в ринкових умовах, проведення в життя гендерної рівності і рівноправного статуту сільської жінки в Україні та розвиток жіночого руху для розбудови громадського суспільства на селі. Конкретні завдання організації визначені так: захист прав і інтересів сільських жінок, збільшення їх конкурентної спроможності на ринку праці (в світлі пропаганди жіночих прав Загальної Декларації прав людини та жіночої конвенції), підтримка ділової активності, соціального і правового статусу сільської жінки, психологічна адаптація та соціальний захист жінок-фермерів [16]. Взагалі, в статутах цих організацій можна виділити три основні напрями їхньої діяльності: економічна сфера (створення рівних можливостей для участі жінок в господарчій діяльності), соціальна сфера (розробка та реалізація програм щодо охорони материнства і дитинства), духовна сфера (робота серед жінок з метою підготовки їх до ролі берегині духовних цінностей українського народу як в сім'ї, так і в суспільстві в цілому).

Узагальнюючи матеріал щодо соціального становища сільської жінки в Україні на сучасному етапі, слід зазначити, що вирішення окреслених в статті проблем є можливим лише в результаті співпраці та координації зусиль з профільними міністерствами, із засобами масової інформації, а також за ініціативи неурядових жіночих організацій.

---

1. *Молдаван Л. Зайнятість сільських жінок та проблеми безробіття в сільській місцевості // Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення. – К., 1998.*
2. *Каракашян А., Лепьошкіна Т. Умови праці, побуту та стан здоров'я жінок, зайнятих у сільськогосподарському виробництві (порівняльне епідеміологічне дослідження) // Сучасні проблеми жінок на ринку праці та шляхи їх вирішення. – К., 1998.*
3. *Литвиненко В.Ф. Жіночий фактор у розбудові громадянського суспільства. – Луганськ, 2003.*
4. *Якуба К.І. Жінки в трудовому потенціалі села. – К., 1998.*
5. *Якуба К.І. Жінки в українському селі: соціально-демографічні проблеми // Економіка України. – 1999. – №4.*
6. *Якуба К.І. Соціальне становище сільської жінки в Україні // Проблеми безпеки української нації на порозі XXI століття. – К., 1998.*
7. *Діти, жінки та сім'я в Черкаській області: Статистичний збірник. – Черкаси, 2007.*
8. *Стахневич А.І. Участь жінок у розбудові громадянського суспільства в Україні (90-ті рр. XX – поч. XXI ст.): історичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук / Східноукраїнський національний університет. – Луганськ, 2004.*
9. *Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про заходи щодо поліпшення мов праці жінок" від 14 квітня 1994 року №250-р // Урядовий кур'єр. – 1994. – 23 квітня.*
10. *Постанова Кабінету Міністрів України "Про програму вивільнення жінок з виробництв, пов'язаних з важкою працею та шкідливими умовами, а також обмеження використання їх праці у нічний час на 1996-1998 рр. від 27 березня 1996 року /№381 // Збірник постанов Уряду України. – 1996. – №10.*
11. *Постанова Кабінету Міністрів "Про Довгострокову програму поліпшення становища жінок, сім'ї, охорони материнства і дитинства" від 28 липня 1992 року №431 // Збірник постанов Уряду України. – 1992. – № 8.*
12. *Закон України "Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці №156 про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками" від 22 жовтня 1999 року №1196-XIV // Вісник Верховної Ради України. – 1999. – № 51.*
13. *Закон УРСР "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві України" // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – №45.*
14. *Поточний архів Міністерства праці та соціальної політики України. Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року. – 1999. – Серпень.*
15. *Постанова Кабінету Міністрів "Про Національний план дій щодо поліпшення становища жінок та сприяння впровадженню гендерної рівності у суспільстві на 2001-2005 роки" від 6 травня 2001 року № 479 // Гендерний аспект жінки у сучасному суспільстві: Нормативно-правові та методичні матеріали. – Черкаси, 2003.*
16. *Статут Всеукраїнської громадської організації "Рада жінок – фермерів України" // Поточний архів Всеукраїнської громадської організації "Рада жінок – фермерів України". – 1998. – Грудень.*

Т.А. Мельничук

МОВНА СИТУАЦІЯ В СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ УКРАЇНИ (1989 – 2001 РР.)

Однією із найголовніших ознак кожної нації є мова. Співвідношення національності та мови є одним із головних показників характеру розвитку етномовних процесів у державі. У 1989 р. партійне керівництво Української РСР змушене було задовольнити вимоги української інтелігенції щодо державної мови. Хронологічні межі нашого дослідження збігаються із початком вирішення мовної ситуації в Україні на користь державної – української мови. Саме у цей рік депутатами Верховної Ради УРСР майже одноголосно ухвалено Закон "Про мови в Українській РСР" та поправку до Конституції. Закон закріпив за українською мовою статус державної і визначив функціонування та взаємодію інших мов на теренах України.

Метою нашої статті є характеристика мовної ситуації в сільській місцевості України впродовж останнього міжпереписного періоду 1989 – 2001 рр. Об'єктом виступає мова ситуація на селі в означений період.

Дослідження проблеми самоствердження української нації набуває особливої ваги саме сьогодні. Останні роки засвідчують появу багатьох праць з етнонаціональних проблем. М.М. Вівчарик та С.С. Падалка, критично осмислюючи загальноісторичний етнонаціональний процес у контексті державотворчого поступу українства, визначили основні завдання державної політики на сучасному етапі [1]. Автори навчального посібника М.М. Вівчарик та В.П. Капелюшний на багатому фактичному матеріалі переконливо доводять, що українська нація – це реальність, яку не потрібно заперечувати, з якою потрібно рахуватись, як з іншими самобутніми спільнотами [2]. Етнополітичні процеси в українському селі стали предметом дослідження докторської дисертації М.М. Вівчарика [3]. Етнонаціональні відносини в контексті нового буття аналізують також П.П. Панченко, В.І. Чмихова [4]. Наукові праці В.І. Наулка присвячені поглибленому вивченню ареалів розселення, поселенської структури, соціальних відмінностей етнічних груп за переписом 1989 р. Суттєво доповнено аналіз етнічних спільнот в регіональному, мовному, конфесійному аспектах [5, 46 – 49]. Етнонаціональна свідомість українців, причини та наслідки маргіналізму та сучасна мовна ситуація в Україні характеризується у монографії з української етнології В.М. Мазура [6]. Аналізуючи ситуацію двомовності в Україні, вчений дійшов висновку про те, що "вживання двох мов у масовій комунікації завжди є надлишковим, кожне суспільство стихійно тяжіє до одномовності. Міжособистісне спілкування різними мовами, навіть у випадках комунікації білінгвів, ускладнює або цілком виключає порозуміння. Тому двомовність спричинює витіснення із сфер комунікації тієї мови, яка перебуває у слабшій позиції" [6, 173]. Проблемі маргіналів та маргіналізації в радянському суспільстві, в тому числі і в сільській місцевості, присвятив свої роботи Є.Н. Стариков [7, 142 – 143], визначивши, що поняття маргіналізації включає в себе декілька показників, основними серед яких є втрата об'єктивної належності індивідуума до конкретної спільності без подальшого входження в іншу спільність.

Результати перепису 1989 р. репрезентували значні регіональні відмінності у поширенні різних мов серед етнічних груп України. Найбільш русифікованими були східні та південні регіони. Крім того, в етнічно змішаних регіонах мали місце явища двомовності та багатомовності. Як свідчить аналіз статистичних матеріалів, російська мова була другою після мови своєї національності, на що вказали сільські жителі при переписі населення. Незважаючи на проголошення закону 1989 р., у цьому ж році, у селах, як і в містах, вживалося багато заходів, спрямованих на поширення вживання російської мови. Розробкою денаціоналізації українського етносу займалися партійні та державні органи, а безпосередніми виконавцями політики русифікації залишалися засоби масової інформації, періодичні видання, середні та вищі навчальні заклади.

"Есть мнения, что введение государственных языков является отступлением от ленинских норм национальной политики. Огосударствление национальных языков рождает неравенство. Высказывается необходимость закрепить законодательным актом статус русского языка в качестве официального языка межнационального общения," – йдеться у записці до проекту платформи КПРС "Национальная политика в современных условиях" Донецького обласного комітету компартії України від 29 серпня 1989 р. [8, 45].

У результаті схожої політики у різних регіонах України російською мовою, згідно з опитуванням, на 1989 р. вільно володіли 8,5 із 17,1 млн. селян. Російська мова широко впроваджувалася у школах. У цілому по республіці у 1989 р. 50,5% учнів вивчали в школах російську мову і лише 49,3% – українську.

Рідна мова найбільш чисельних національностей сільського населення України у 1989 р. [9, 64; 10, 4].

		У тому числі вважають рідною мовою		
Національність	Мову своєї національності	Мову не своєї національності		
		Українську	Російську	Інші мови
Рік	1989	1989	1989	1989
Всього	96,4	7,5	2,6	0,3
У тому числі				
Українці	98,0	-	2,0	0,0
Росіяни	95,7	4,2	-	0,1
Євреї	21,1	19,0	58,7	1,2
Білоруси	45,5	24,1	30,1	0,1
Молдавани	89,9	5,5	5,0	0,3
Болгари	88,5	1,8	9,1	0,6
Поляки	12,7	81,1	5,7	0,5
Угорці	98,4	1,1	0,5	0,0
Румуни	61,9	8,2	0,8	29,1
Греки	28,2	3,3	68,2	0,3
Татари	63,6	4,3	31,5	0,6
Вірмени	67,2	7,2	24,6	1,0
Цигани	47,5	12,9	6,9	32,7
Кримські татари	92,5	0,2	2,9	4,4

За результатами перепису 2001 р., понад 85% населення України рідною мовою визнали мову своєї національності. Цей показник домінував у всіх, без винятку, регіонах України. Більшість осіб, що визнали рідною мовою мову своєї національності, є корінними українцями. Вона переважала у більшості регіонів і коливалася від 71,6% в Одеській області до 99,9% у Тернопільській. Винятком із цього переліку були лише Луганська, Донецька області та Автономна Республіка Крим.

Мову своєї національності у ролі рідної мови найбільше назвали угорці (95,4%), кримські татари (92,0%), румуни (91,7%), гагаузи (71,5%), молдовани (70,0%), болгари (64,1%), тобто представники тих національностей, які живуть серед корінного сільського населення України великими самостійними групами, хоч і серед них (крім румун) відбулося незначне зменшення цього показника проти рівня 1989 р. Найменша частка осіб, які рідною мовою назвали мову своєї національності, серед євреїв (3,1%), греків (6,4%), німців (12,2%), поляків (12,9%), білорусів (19,8%), татар (35,1%), грузинів (36,7%).

За даними перепису 2001 р. серед селян 96% рідною мовою назвали мову своєї національності. Серед українців питома вага осіб, які рідною мовою вважають мову своєї національності, зберігається високою і становить у сільській місцевості 97,3%, а в містах – 78,1%. Крім мови своєї національності, серед населення України більшого поширення у ролі рідної набуває українська мова. Загалом, як показав перепис, українську мову вважають рідною 67,5% (32,6 мільйона) жителів країни, що на 2,8 відсоткових пункти більше, ніж у 1989 р., а серед представників некорінної національності цей показник зріс на 2,5%. Навіть серед осіб російської національності, 95,9% яких вважають рідною російську мову, чисельність осіб, які назвали українську мову рідною, зросла у міжпереписний період з 1,6% до 3,9%.

Природно, що кількість осіб, які вільно володіють українською мовою, вища серед сільського населення (92,7%), ніж серед міського (85,4%). Це зумовлено більш різноманітним національним складом міських поселень та політикою русифікації. За даними перепису кількість осіб некорінної національності серед сільського населення складає 13,0%, тоді як серед міського – 26,7%. За даними перепису 2001 р., помітно зменшилася кількість осіб у Тернопільській, Львівській, Івано-Франківській та Закарпатській областях, що назвали рідною мовою російську: до 19-29% проти 53-63% у 1989 р. У Вінницькій, Хмельницькій, Чернівецькій і Волинській областях російською мовою вільно володіє менше половини всього населення, а у Рівненській – 35,3%. За даними перепису 1989 р. ці показники становили відповідно: 64-66% і 63,6%. Регіонами з найвищим рівнем вільного володіння російською мовою залишаються протягом усього досліджуваного періоду Автономна Республіка Крим, Донецька, Луганська, Запорізька, Харківська, Одеська, Миколаївська та Херсонська області.

Крім того, переписом зафіксовані прояви фактичної двомовності населення, тобто явище білінгвізму, що характеризується зменшенням на заході країни, натомість розвивається на сході і півдні на користь державної мови. Помітні темпи зростання кількості українців із російською мовою у ролі рідної в останній міжпереписний період (1989 – 2001 рр.) у південних та східних регіонах. Це прояв існуючої фактичної двомовності населення вказаних регіонів.

На селі, особливо в місцях компактного проживання людей різних національностей, нагромадилося чимало проблем, пов'язаних із розвитком мови. Наприклад, у 1989 р. на Україні проживали 294 тис. молдаван і румунів (переважно в Чернівецькій, Закарпатській та Одеській областях). На Буковині працювали 84 молдавські школи, де навчалося майже 22 тис. учнів (та ще 4 двовомовні). Найбільше таких закладів у селах Глибоцького, Новоселицького, Сторожинецького районів, де молдавське населення становить до 80%. В Одеській області функціонує 14 молдавських шкіл та 5 двомовних, у Закарпатській – 10 двомовних [11, 15].

Загалом аналіз динаміки національного складу сільського населення України дає підстави зробити висновки, що міжнаціональні процеси, які тривали в українському селі, вказують на те, що ці явища не існують самі по собі, вони пов'язані з соціально-економічними, демографічними, культурно-освітніми факторами. Процеси асиміляції торкнулися менше українського села, ніж міста, за винятком промислово розвинутих південно-східних областей – Донецької, Луганської, Дніпропетровської.

У складі сільського населення України протягом 1989 – 2001 рр. відбулися позитивні зміни на користь збільшення частки українців у структурі національного складу населення. Зросла кількість сільського населення, що визнає українську мову рідною.

Етнонаціональні відносини в українському селі, так як і в Україні в цілому, впродовж досліджуваного періоду визначаються регіональними особливостями. Кожному із регіонів України притаманний власний рівень національної свідомості. Хоча національне та мовні питання у сільській місцевості є менш суттєвими. Селян в першу чергу турбує соціально-економічний розвиток держави. Особливостями етнодемографічних процесів у міжпереписний період стало те, що вони відбувалися в умовах швидкого зростання депопуляції сільського населення.

1. *Вівчарик М., Падалка С. Україна в етнонаціональному вимірі. – К., 1999.*
2. *Вівчарик М. М., Капелюшний В. П. Українська нація: витоки, становлення і сьогодення. Навчальний посібник. – К., 2003.*
3. *Вівчарик М. М. Етнополітичні процеси в українському селі. Автореф. ... дис. д-ра політ. наук. – К., 1994.*
4. *Вівчарик М. М., Панченко П. П., Чмихова В. І. Українська нація: шлях до самовизначення – К., 2001.*
5. *Наулко В. І. Динаміка етнічного складу населення України в XX ст. // Етнонаціональні процеси в Україні: історія та сучасність. – К., 2001.*
6. *Мазур В. М. Національно-мовне питання в Україні (1991 – 2001 рр.). – Вінниця, 2003.*
7. *Стариков Е. Н. Маргиналы и маргинальность в советском обществе // Рабочий класс и современный мир. – 1989. – №4.*
8. *Центральний державний архів громадських об'єднань України – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2661.*
9. *Національний склад населення України. Частина І. Міністерство статистики України. – К., 1991.*
10. *Народы СССР. Национальный состав. Украинская ССР. По данным переписи 1989 г. // Союз. – 1990. - № 39 (сентябрь).*
11. *Хвіст В. О. Демографічні зміни у складі населення незалежної України. Українознавчий аспект. – Дис. к. і. н. – К., 2003*

Рецензії

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У ВИРІ „ХРУЩОВСЬКИХ РЕФОРМ": РОЗДУМИ ІСТОРИКА

Перехрест О. Г.
Українське село в 1941–1945 рр.: соціально-економічне становище – Черкаси : Видавничий відділ ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – 685 с.

Історія Другої світової війни як багатовимірного і надзвичайно складного явища ось уже упродовж понад шести десятиліть посідає одне з чільних місць у історико-дослідницьких студіях вітчизняних та зарубіжних науковців. Творчий доробок істориків різних країн і поколінь з цієї проблематики є справді вражаючим: його репрезентують тисячі монографій, збірників статей. Та попри наявність величезної кількості таких праць, цей чи не найтрагічніший період новітньої історії України залишає ще значне поле непізнаного. Однією з важливих тематичних ніш означеної проблематики, є, безперечно, історія українського села доби страшного суспільно-політичного катаклізму, яким було військове зіткнення нацистської Німеччини та СРСР у 1941–1945 рр.

Із найбільш помітних монографічних праць із вказаної проблеми варто виділити ті, які стосуються тематики рецензованої монографії. Це насамперед дослідження С. П. Лаути [1], котре, при своїй безумовній фактографічній цінності, однак позначене ідеологічною упередженістю. До того ж, автор не досліджує відбудовчі процеси в українському селі на визволеній території в роки війни. До окремих аспектів порушеної О. Г. Перехрестом проблеми, звертаються в своїх монографічних дослідженнях В. М. Коваль, В. М. Нем'ятий, І. В. Рибак, В. О. Шайкан і В. О. Шайкан [2] та ін., а також автори колективних узагальнюючих праць [3].

Своєрідною стартовою віхою відліку новітнього прочитання історії українського селянства став вже широко відомий академічний двотомник "Історія українського селянства" [4]. Одну з його структурних частин спеціально присвячено воєнному часу. Проте широта і соціально-політична важливість проблеми у поєднанні з певною фрагментарністю заповнення "білих плям" історії українського селянства дає, на нашу думку, вагомі підстави твердити про недостатній ступінь його наукового вивчення. До того ж, останнім часом у світовій історіографії спостерігається зростання інтересу до соціальних аспектів воєнної історії, зміщення акцентів у бік реконструкції життєдіяльності окремих соціумів, вивчення мікроісторичних явищ.

З огляду на це, звернення автора рецензованої монографії до такої малодослідженої в багатьох своїх сюжетах проблеми, як історія українського села 1941–1945 років, є цілком виправданим. Актуальність теми дослідження визначається потребою осмислення вказаного сегменту життя суспільства воєнної доби з позицій нового історичного мислення. Окрім суто наукового інтересу злободенність теми зумовлена й практичними потребами сучасного періоду українського державотворення. Адже попри несхожість, а часом і полярність воєнної та новітньої епох, для сьогоденного українського політикуму певною мірою зберігає свою актуальність врахування уроків та досвіду минулого для вироблення виваженого курсу аграрної політики, яка є доленосною у визначенні перспектив розвитку сучасного українського соціуму.

Взявшись за реалізацію складного наукового проекту, автор здійснив його у тісному взаємозв'язку з розробкою планових дослідницьких тем відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України "Трансформація суспільно-політичних, економічних та культурних процесів в Україні під впливом воєнних подій 1939 – середини 1940-х років" та "Українське суспільство і влада на завершальному етапі війни 1943–1945 рр." Це значною мірою сприяло успіху дослідження.

Предметом всебічного аналізу стали в монографії складні, багатогранні і суперечливі процеси, що мали місце в українському селі в умовах німецько-радянської війни 1941–1945 рр. Цілком виправданим є окреслені автором часово-просторові межі дослідження, що охоплюють період з червня 1941 р. по травень 1945 р. і поширюються на територію УРСР в кордонах зазначеного періоду.

Поставленим дослідницьким завданням відповідає й запропонована автором архітектоніка праці. Її складовими є вступ, 5 розділів, поділені на 17 підрозділів, висновки, бібліографічні посилання після кожної структурної частини, додатки та фотоілюстрації. Оцінюючи структуру монографії, слід підкреслити, що науковець достатньо чітко визначив спрямування своїх дослідницьких зусиль і цим забезпечив композиційну цілісність монографії.

Позитивною рисою рецензованого дослідження є також те, що воно ґрунтується на розгалуженій джерельній базі, пріоритетне місце в якій належить архівним матеріалам, що здебільшого вводяться в науковий обіг уперше. Так, зокрема, продуктивно опрацьовано документи Центрального архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України – Ф.Ф. Р – 2, КМФ – 8, 342, 3676, 3833, 4620 та ін.), Центрального архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України – Ф. 1, 7, 57, 63, 70, 166 та ін.). Цінна інформація почерпнута автором також із багатьох регіональних архівосховищ.

Спеціально слід вітати зусилля автора щодо залучення матеріалів центральних архівів Російської федерації, зокрема Російського державного архіву соціально-політичної історії (РДАСПІ), Російського державного архіву економіки (РДАЕ), Центрального архіву Міноборони РФ (ЦАМО).

Широко в монографії використані опубліковані документи, зокрема статистичні збірники та актові джерела. Залучено також змістовні матеріали журналів та газет періоду, який досліджується. При цьому автором використані як публікації газет, котрі

видавалися органами радянської влади, так і часописів, які виходили на окупованій території. Репрезентативна джерельна база уможливила нагромадження необхідної маси достовірних свідчень, необхідних для реалізації дослідницької мети.

Реалізуючи свій науковий проект, автор використав як традиційні, так і сучасні принципи та методи дослідження: аналітико-синтетичні, гіпотетико-дедуктивні, індуктивні, історико-статистичні, ретроспективні. Широко застосовуються принципи мікроісторичних та полідисциплінарних підходів. При визначені предмету дослідження автор цілком обґрунтовано вдався до перевіреного часом проблемно-хронологічного принципу комплектування матеріалу.

Успіху монографічного дослідження сприяла ґрунтовна апробація отриманих на підготовчому етапі його результатів. Окремі складові майбутньої монографії оприлюднено в понад 30 авторських публікаціях, які побачили світ в авторитетних фахових виданнях, а також у розділі вже вище названого фундаментального академічного видання "Історія українського селянства".

Аналіз змісту монографії свідчить, що автором здійснено великий обсяг науково-дослідної роботи. При цьому слід відзначити багатогранність вирішених у праці дослідницьких завдань, достатню ґрунтовність розкриття основних аспектів проблеми. Комплексно й системно на макро-та мікрорівні проведено аналіз становища українського села на різних етапах війни. На широкому емпіричному полі автору вдалося досить комплексно відобразити один із найтрагічніших періодів історії українського селянства.

Перший розділ монографії виходить за визначені автором хронологічні межі дослідження, оскільки він присвячений аналізу становища українського села напередодні війни. Для автора ця структурна частина – проблемна-постановочна і відправна, без змісту якої не можна повною мірою зрозуміти наступний період життя села воєнної доби.

На основі аналізу соціально-економічного потенціалу українського села, його суттєвого впливу на усі сфери життя СРСР автор робить доволі переконливий висновок про те, що "багатства українського села значною мірою визначали економічну і геополітичну міць СРСР". Колгоспна система справедливо оцінується як своєрідна модель кріпаччини, базована на державному грабунку села, безправності селянства та фіскально-визисковій ролі трудодня. На основі статистичного матеріалу схарактеризовано й довоєнну соціальну інфраструктуру села.

У другому розділі монографії йдеться про становище українського села в перший період війни (з червня 1941 р. по липень 1942 р.). Аргументовано розкрито внесок селян у зміцнення обороноздатності СРСР: охарактеризовано мобілізаційні заходи на селі, участь сільських жителів у патріотичних акціях із допомоги фронту, показано трансформації у фіскальній системі, зокрема запровадження "воєнного" податку. Автором визначено вплив війни на всі складові соціальної інфраструктури села. Принципово нові підходи простежуються під час аналізу евакуації матеріальних і людських ресурсів українського села: розкрито як беззаперечні здобутки цього феномену, так і втрати (що раніше науковцями майже не досліджувалося). Автор аналізує об'єктивні та суб'єктивні чинники, які призвели до величезних втрат під час переміщення продуктивних сил села на Схід.

Чи не вперше, на рівні монографічного дослідження, автор звернувся до характеристики життєдіяльності українських селян в евакуації.

Одним із найбільш змістовно насичених є розділ 3, структурований на 9 підрозділів. У ньому на представницькій фактографічній базі реконструйовано деталі трагедії українського села в період нацистської окупації. Проаналізувавши документи і директиви нацистського рейху, автор дійшов висновку, що сільськогосподарський потенціал України у геостратегічних планах гітлерівців посідав пріоритетне місце. У цьому розділі детально проаналізовано основні принципи, вектори, методи реалізації окупаційної політики нацистів на селі. Автор аналізує нацистську систему визиску селян, розмірковує над основними етапами окупаційної політики в українському селі. Поза увагою О. Г. Перехреста не залишилися такі питання як відносини українських селян з радянськими партизанами та самостійницьким рухом тощо. При цьому він робить це доволі коректно, без ідеологічного надриву, послідовно виступаючи з позицій об'єктивної істини та гуманістичних підходів.

У четвертому розділі монографії автором всебічно охарактеризовано економічний та соціальний стан українського села в умовах відбудови 1943–1945 рр. Залучивши значний фактичний матеріал, автор показав відбудовчий та виробничий процеси в аграрній галузі економіки, розкрив неймовірні труднощі відродження сільського господарства, схарактеризував зміни у становищі селянства на основі аналізу нової моделі податкової системи, стан соціальної інфраструктури села. Розкрито також всебічну участь селянства в різноманітних патріотичних акціях цивільного населення.

П'ятий розділ присвячено соціально-економічним, демографічним, медико-санітарним наслідкам війни для українського села. Ця структурна частина відіграє роль своєрідного узагальнення, що випливає із загального контексту дослідження. Автор вправно використовує мікроісторичні методи, подає відомості про повсякденне життя українського селянства, його ментальність, фізичне і психічне здоров'я.

Висновки, яких дійшов автор на основі опрацьованого фактичного матеріалу, засвідчують його плідний внесок в дослідження теми. Вони аргументовані, обумовлені змістом монографії.

Обґрунтованість теоретичних положень, висновків та узагальнень значною мірою сприяє залучений автором та ґрунтовно опрацьований із застосуванням кліометричних операцій статистичний матеріал, значна частина якого систематизована в таблицях. У тексті праці та додатках налічується понад 100 цифрових таблиць, кожна з яких акумулює об'ємну й цінну інформацію.

Доречним видається і вміщення в монографії науково-довідкового матеріалу, зокрема іменного та географічного покажчиків. Кращому сприйняттю викладених у дослідженні подій, безумовно, сприяють фотоілюстрації, їх подано біля 70. До позитиву

рецензованого видання слід, на нашу думку, зарахувати й академічний стиль викладу матеріалу.

Поряд із зазначеним вище, слід підкреслити, що з огляду на багатовекторність проблеми, яка досліджується в монографії, значні труднощі в пошуку та опрацюванні необхідних джерел автор залишає ще досить широке поле для дослідницької роботи в царині реконструкції історії українського села воєнної доби. Зокрема, недостатньо рельєфно виписані особливості політики окупантів щодо українського сільського соціуму в різних окупаційних зонах. Бажано було б також детальніше схарактеризувати повсякденне життя українського селянства і трансформації його ментальності на різних етапах війни, показати участь у підпільній боротьбі та спонтанних формах руху опору. У подальшому доцільно було б розширити хронологічні межі дослідження, визначивши нижчим порогом початок Другої світової війни.

Однак указане вище не впливає на однозначно позитивну оцінку рецензованої праці. Вона є оригінальним, цілісним і самодостатнім дослідженням, що заповнює важливу нішу висвітлення соціальних аспектів воєнної проблематики. Вважаємо, що монографія О. Г. Перехреста є вагомим внеском у вітчизняну воєнну історіографію й буде корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, а також для широкого загалу читачів, які цікавляться актуальними проблемами історії України періоду Другої світової війни.

---

1. *Лаута С. П. Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К : Вид-во Київського університету, 1965.*
2. *Коваль М. В. Історія пам'ятає! (Кривавий шлях фашистів на Україні) / М. В. Коваль. – К. : Політвидав України, 1965.; Його ж Все – для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр. / М. В. Коваль. –К. : Наукова думка, 1970.; Його ж Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1977.; Його ж Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1979.; Його ж Україна у Другій Світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945). / М. В. Коваль. – К. : Наукова думка, 1999.; Немятый В. Н. В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии. Комуннистическая партия – организатор всенародной борьбы против хищнической политики на оккупированной территории Украины (1941–1944 гг.) / В. Н. Немятый. – К. : Политиздат Украины, 1982.; Рибак І. В. Соціально-побутова інфраструктура українського села (1921–1991 рр.) : Наукове видання / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2000.; Шайкан В. О., Шайкан В. О. Соціально-політичні та економічні причини виникнення колабораціонізму на теренах рейхскомісаріату "Україна" та військової зони в роки Другої світової війни. / В. О.Шайкан, В. О. Шайкан – Кривий Ріг : Мінерал, 2004.*
3. *Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського союзу 1941 – 1945 рр. – В 3-х т. – К. : Політвидав України, 1967–1968.; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. – К.: Политиздат Украины, 1975.; Історія селянства Української РСР: У 2-х т. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1967.; Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945 / Гол. ред. кол. (голова І. О. Герасимов, заступ. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відповід. секретар Р. Г. Вишневський). – К.: Пошуково-видавниче агенство "Книга Пам'яті України", 2000.; Політична історія України. XX ст. У 6 т. / Редкол.:. І. Ф. Курас (голова). – К. : Генеза, 2002–2003. – Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945 / керівн. тому В. І. Кучер; автори В. У кучер, В. А. Гриневич, В. С. Коваль. – К., 2003.; В. А. Гриневич, В. М. Даниленко, С. В. Кульчицький, О. Є. Лисенко. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х томах. – Т. 3: Радянський проект для України. – К. : Наукова думка, 2004.*
4. *Історія українського селянства. Нариси в 2-х томах. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 2006.*

А. Г. Морозов, Г. М. Голиш

О.В.Михайлюк. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

Історія селянства належить до пріоритетних напрямків вітчизняної історіографії. Однак, якщо історія селянства в соціально-економічному аспекті вже давно стала предметом посиленої уваги дослідників, то соціокультурний став розроблятися відносно недавно. Між тим, саме він визначається одним із найперспективніших напрямків в історичній науці. Рецензована монографія становить собою одну з перших спроб в українській історіографії комплексного дослідження змін, які відбувалися в селянському суспільстві та його культурі в період модернізаційних та революційних перетворень перших десятиліть XX ст.

З перших сторінок монографії автор задається питанням: якщо селянству присвячено величезну кількість наукових праць, то чому ж воно досі залишається для нас, за образним висловлюванням Т.Шаніна, "Великим незнайомцем"– Він приходить до висновку, що для розуміння селянства недостатньо традиційних методів, які зазвичай застосовуються в історичних дослідженнях. Тут потрібен особливий інструментарій, особлива методологія, застосування міждисциплінарних підходів тощо. Досліджуючи селянство, необхідно виходити з визнання "іншості" селянської культури початку XX ст., її несхожості на ту, до якої належить сам дослідник. У такому разі дослідження стає діалогом культур, розділених у часі.

О.Михайлюк вважає, що неможливо відтворити адекватний образ селянства початку XX ст. оперуючи наявними письмовими джерелами, адже вони були створені, головним чином, бюрократією та інтелігенцією і відображають уявлення про селян саме цих верств і мало відповідають уявленню селян про самих себе. Селянство ж, будучи переважно неписьменним, залишалося "мовчазною більшістю", яка фактично не залишила письмових документів. Разом із тим, й погляд "зсередини" також мало що дає для розуміння селянства. Полемізуючи з відомим російським істориком В.В.Кабановим, автор пише: "Ходити в онучах, пити самогон, їсти лаптем щі", – ще не значить розуміти селянську культуру і селянську ментальність (с. 33). Тому тут важливе застосування антропологічного підходу. Збагнути селянство можна лише підібравши своєрідний "код" до його менталітету. Слід відзначити, що до категорії "менталітет" ("ментальність"), вже усталеної у

вітчизняній історіографії, автор ставиться досить обережно, хоча й не заперечує можливості його застосування (с. 32-33). Як свідчить текст монографії, сам він більш схильний до таких категорій, як "світогляд", "світосприйняття", "свідомість", "соціальна психологія" тощо.

О.Михайлюк звертає увагу на те, що автори більшості сучасних досліджень із селянознавчої проблематики не дають визначення самому поняттю "селянство". Воно вживається на рівні загальноописового побутового терміну. Користуючись відомою моделлю Бенедикта Андерсона, який писав про нації як "уявлені спільноти", О.Михайлюк пропонує такий підхід застосовувати досліджуючи феномен селянства. Селянство при цьому буде поставати не як "об'єктивна реальність", а як інтелектуальний конструкт.

Рецензована робота ґрунтується на значній кількості історичних, у тому числі й архівних, джерел. Вона носить аналітико-теоретичний, а не описово-фактографічний характер, чим останнім часом "грішить" українська історична наука. Виходячи з аналізу різних точок зору та підходів при висвітлені теми, певного узагальнення результатів попередніх досліджень, автор зробив спробу побудувати власну пояснювальну модель. Він цілком свідомо віддає пріоритет якісним методам над кількісними, смислу над умовними даними, розмаїтості інтерпретацій над формальною точністю, постановці проблеми над її вирішенням.

Монографія складається зі вступу, в якому викладено методологічні засади дослідження, історіографію та аналіз джерельної бази, п'яти розділів та висновків.

У вступі подано докладний історіографічний огляд наукової літератури з селянознавчої проблематики, визначено методологічні засади дослідження, проаналізована джерельна база.

У першому розділі монографії "Селянське світосприйняття". Автор розкрив, що в основі традиційного селянської культури лежить "влада землі", яка формує ритм селянського життя, визначає світогляд, спосіб мислення та поведінки селянина. Тут він виходить з діяльнісного підходу в культурології, а також із "логіки практик" П.Бурд'є. Значну увагу автор приділив релігійності селянства, аналізу феномену двовір'я та обрядовір'я. Автор вважає, що модернізація, яка була штучно нав'язана селянству, призводила до зламу традиційного укладу, деформації свідомості, морального розкладання тощо. Наслідки модернізації для селянства, як і саме ставлення селян до всього, що з нею пов'язане, були, принаймні, неоднозначними і суперечливими (с.62).

Другий розділ "Селянська економіка" присвячено вивченню соціально-економічного становища селянства України і характеру аграрних відносин напередодні революції, особливостей селянського способу господарювання. Значний науковий інтерес викликає представлений О.Михайлюком аналіз соціокультурних, ментальних, психологічних чинників господарських практик селянства. Історик достатньо аргументовано з'ясував, що господарське життя селянства традиційно будується на принципово іншій основі, ніж та, що виникає в ринковому буржуазному суспільстві. Тут він посилається на відому концепцію "моральної економіки" Дж. Скотта. Автор вважає, що значною мірою примусове втягнення селян у нові ринкові відносини підривало "моральну економіку", призводило до "розселянення" сільського господарства, знищення самого селянина як такого.

У третьому розділі "Селянський "мир" і селянський бунт" О.Михайлюк полемізує з тими авторами, які дотримуються думки про відсутність в українського селянства (на відміну від російського) общинних засад. Він вбачає в негативному ставленні багатьох сучасних істориків до общини, запереченні важливості общини (громади) в житті селянства України, підкреслюванні його схильностей до індивідуалістичного землекористування тощо накладання ліберальних мірок до селянського світогляду чи прояви кон'юнктурності. Сільська громада початку XX ст. постає не лише як юридичний інститут, діяльність якого регламентувалася законодавством, а й як "соціальний мікрокосм", саморегульований соціальний організм, здатний змінювати свої зовнішні форми та функції і пристосовуватися до різних умов. Автор об'єктивно висвітлив значення громади в життєдіяльності селян, її роль у формуванні світогляду та психології селян, прослідкував внутрішні та зовнішні зв'язки селянського "миру".

Підрозділ 3.5 "Селянський бунт", на наш погляд, досить штучно віднесено до цього розділу, його, можливо, варто було б виписати окремо. На противагу багатьом історикам, які дотримуються погляду про "антифеодальний" характер селянського руху, О.Михайлюк вважає, що посилення селянського руху на початку XX ст. було викликане саме вторгненням капіталістичних елементів у сільське господарство. Селянський рух був об'єктивно спрямований проти капіталізації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, проти капіталістичних форм господарювання в цілому. У цьому насамперед виявлялася його глибинна антикапіталістична природа. Виступи селян в цьому плані носили антикапіталістичний, тобто "реакційний" характер (с. 212).

В четвертому розділі "Аграрна революція" досліджено кризові явища в аграрному секторі України у 1914-1922 рр., продовольча криза за умов війни та революції, аграрна та продовольча політики різних урядів, котрі почергово змінювали один одного в цей період, економічні наслідки "аграрної революції", мішечництво тощо. Дослідник не вбачає принципової відмінності у політиці щодо селян, яку проводили царський режим, Тимчасовий уряд, уряди УНР, Української Держави, більшовики та ін. В усіх випадках це була політика примусового регулювання господарчих відносин, примусового викачування ресурсів села на користь міста. Продовольча проблема була складною для вирішення для будь-якої влади, починаючи з царату за часів світової війни. Будь-яка влада змушена була вступати в конфлікт з селянством, маючи потребу в забезпеченні продовольством міст, армії (с. 246). "Аграрна революція" негативно позначилася на розвитку сільського господарства України. Вона перетворила країну на море дрібних одноосібних господарств, котрі, в кращому разі, були здатні забезпечити лише потреби своєї сім'ї з дуже незначними надлишками для реалізації на ринку, призвела до падіння урожайності й валового збору зернових, спричинила

деградацію культури землеробства, збільшила залежність сільськогосподарського виробництва від природнокліматичних умов тощо (с. 270).

П'ятий розділ присвячено політичним наслідкам "селянської революції". В ньому простежено зміни в соціальній психології селян за умов війни та революції, політична поведінка селян, їх ставлення до влади, повстанство тощо. Окремо автор зупиняється на вивченні взаємин селянства і радянської влади. Особливої уваги заслуговують розмірковування автора щодо архаїзації суспільного життя, зростання в цьому контексті ролі селянства та його впливу на становлення нового суспільства тощо.

Звичайно, з огляду на широту та складність поставлених дослідницьких завдань, можливо, деякі питання залишилися недостатньо висвітленими, деякі положення є дискусійними чи недостатньо аргументованими. Однак самою постановкою проблем, які в ній піднімаються, рецензована монографія має викликати увагу науковців та широкого загалу читачів.

Анатолій Морозов

К. В. Івангородський. Селянство Полудневої Київщини в XVI – середині XVII ст. (Студії з етносоціальної історії). – Черкаси: Черкаський національний університет, 2006. – 144 с.

Книга молодого черкаського історика Костянтина Івангородського покликана з'ясувати місце та значення селянства Південної Київщини в етносоціальних процесах XVI – середини XVII ст., тобто на етапі, що передував Національній революції середини XVII ст.

Етносоціальний розвиток української спільноти в пізньому середньовіччя та ранньому новому часі – досі малодосліджена проблема. Передусім це зумовлено браком відповідних історичних джерел, а також суперечливістю теоретичних і методологічних засад подібних студіювань. Автор рецензованої монографії усвідомлює панорамність питань, пов'язаних із вивченням етносоціогенезу людських спільнот, а тому цілком слушно не ставить собі за мету їхню всебічну інтерпретацію. Водночас суттєво розширює його дослідницьку практику спроба розкриття теоретично-методологічних підстав історичного дослідження етносоціальних процесів XVI – першої половини XVII ст. в Україні, представлена в окремій студії пропонованої книги.

Не викликає сумнівів і та обставина, що вивчення історії селянства Полудневої Київщини в представлених хронологічних межах потребує особливої уваги з боку історичної науки, адже це дозволить грунтовніше усвідомити процеси формування не лише соціальної мікроструктури регіону, що виступає об'єктом дослідження автора, а і соціальної генези українського козацтва, діалектику взаємин із ним селянства, вплив такої взаємодії на етносоціальні процеси як у вищезгаданому регіоні, так і на рівні всієї спільноти українців.

Праця К. В. Івангородського не є класичною монографією, що втім не означає, буцімто вона позбавлена логічного студіювання проблеми. Складність і багатоманітність порушеною дослідником питання вимагає досить об'ємної та, можливо, кількатомної праці. Тому безперечно важливим є нинішнє видання (невелике за обсягом), побудоване на основі накреслення магістральних напрямів такого дослідження, що може бути також дороговказом і для інших науковців, що вивчають дотичні проблеми. З іншого боку, запропонована автором структура роботи дозволила уникнути певної диспропорції, пов'язаної з тими аспектами теми, котрі майже не відображені в тогочасних джерелах.

Складовими книги є вступу, дев'ять нарисів, післямова та бібліографія. Безперечну зацікавленість викликає інтродукція, присвячена передусім роздумам автора щодо цивілізаційної ролі селянства, його впливу на становлення та розвиток етносоціальних спільнот. Саме цивілізаційний феномен селянства, на думку К. В. Івангородського, є справжньою основою процесів формування націй, у тому числі й української. Адже глибинні соціальні засади цієї частини суспільства фактично мимоволі, невидимо та неартикульовано, зумовлюють базис, на якому спрямованість етносоціальних процесів набуває завершеного, не позбавленого онтологічності та сенсу вигляду.

В першому нарисі дослідник аналізує наявну джерельну базу та історіографію проблеми, що дотепер не дістала окремого вивчення істориками. Представлена в дослідженнях окремих авторів, вона згадується, як правило, в загальному контексті. Аналіз наукового доробку дозволяє й простежити еволюцію поглядів різних учених на селянську проблематику в історії України в загальному контексті. Наступна студія присвячена з'ясуванню теоретично-методологічних аспектів запропонованого автором дослідження. Незважаючи на значну історіографію проблеми етногенезу українців, вона й надалі залишається ще досить далекою від остаточного розв'язання. Проте навіть окреслення і аналіз окремих аспектів, порушеної дослідником проблематики, дозволяє констатувати важливість і актуальність подібних розвідок, насамперед із залученням нових теоретичних і методологічних підходів. Застосування ж теоретично-методологічної бази етнологічної науки в історичному дослідженні, за критичного підходу, дозволяє набагато глибше та ширше розглядати й аналізувати етносоціальні та історичні процеси, зокрема й ті, що мали місце в Південній Київщині у XVI – першій половині XVII ст.

У третьому нарисі К. В. Івангородський зосереджує увагу на еволюції етносоціальної структури південних староств Київського воєводства на зазначеному часовому відтинку. Це питання є одним із основних, оскільки в історичній дійсності ключова роль належить саме етносоціальним структурам. Автор з'ясовує також вплив польського етнічного елементу, передусім на сферу тогочасної української еліти, етносоціальне значення (як нової еліти українців) козаччини, для якої виняткове значення мала саме Південна Київщина. Місце селянства в українській етносоціальній структурі пізнього середньовіччя та раннього нового часу з'ясовується в наступній частині книги, що рецензується.

П'яту розвідку присвячено аналізу селянської верстви південних староств Київського воєводства в системі соціальних відносин того часу, які, з огляду на

порубіжний статус цього регіону в литовсько-польській добі, мали відчутну специфіку, що позначилася й на спрямуванні етносоціальних процесів в межах української спільноти. В наступному нарисі автор рецензованої монографії зосереджує увагу на умовах і обставинах формування безпосередньо селянської верстви Полудневої Київщини в XVI – першій половині XVII ст. причому ця специфіка, на думку К.В. Івангородського, обумовлювалася декількома чинниками.

Насамперед це особливості економічного розвитку регіону, що досліджені К. В. Івангородським у черговій студії. З іншого боку, незаперечним є той факт, що й специфіка аграрної економіки Середнього Подніпров'я мала потужний вплив на динаміку етносоціальних процесів у середовищі українців. У розрізі цієї тематики у восьмому нарисі книги історик пропонує поземельні відносини у південних староствах Київського воєводства розглядати як етносоціальні трансформації. Причому, як стверджує автор, ці трансформації, майже революційні за своїм характером, помітно вплинули на основні ознаки, що стали засадничими у процесі формування модерної української нації. Передусім мова йде про те, що еволюція поземельних відносин у регіоні стала одним із основних факторів утвердження нової соціально-економічної моделі українського етносоціального організму, що втілилося й у розбудові Української козацької держави.

Тому логічним завершенням рецензованого дослідження виступає остання студія, присвячена з'ясуванню селянського чинника в генезі українського козацтва. К. В. Івангородський, зокрема, доводить, що попри відчутну детермінованість козаччини українським селянством, все ж таки навряд чи можна стверджувати, що безпосередньо селянська верства (у тому числі й Південної Київщини) стала основою формування цього унікального явища світової історії. Насамперед, переконує вчений, проблема однобічного розгляду соціальної природи козацтва не може задовільно інтерпретувати це явище, оскільки воно було не суто соціологічною категорією, а передусім етносоціальною структурою. Щодо соціального компоненту цього утворення, то його формування слід розглядати, швидше за все, як поетапний процес.

Безперечно, з огляду на масштабність проблематики, запропонованої К. В. Івангородським, його дослідження не може претендувати на вичерпне відтворення всіх граней ролі та значення селянства навіть незначного за розмірами регіону, яким виступала Полуднева Київщина в XVI – першій половині XVII ст., на динаміку та спрямованість етносоціальних процесів у межах української спільноти. Автор робить лише спробу створити загальну картину цього історичного явища. Сподіваємося, робота над цими та дотичними до них проблемами з боку молодого вченого не припинятиметься й надалі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що хоча дослідження не позбавлене дискусійних моментів, проте, враховуючи його оригінальність та новаторський підхід до висвітлення історичної ролі селянства, зокрема Південної Київщини, безсумнівно, є вагомим внеском до скарбниці українського селянознавства, а отже, буде корисним для всіх, хто цікавиться історією українського селянства та регіональним рівнем українського націогенезису.

Сергій Корновенко

НАШІ АВТОРИ

(станом на 16. 04. 2008 р.)

АДЖИЄВА Лєнара Сейдаметівна – аспірант Регіонального вищого навчального закладу "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта), асистент кафедри історії та правознавства

АНДРЕЕВА Наталья Викторовна – соискатель кафедры новейшей истории России ГОУ ВПО "Оренбургский государственный педагогический университет"

АНТОНІШИНА Тамара Петрівна – аспірантка кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського

БАЛАБАЙ Яна Володимирівна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

БАРАНКОВА Надія Олегівна – аспірантка Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук

БЕРЕСТОВИЙ Андрій Іванович – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

БОБКО Тетяна Григорівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Запорізького національного університету

БОДЕНЧУК Людмила Сергіївна – аспірант Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук

БОЄЧКО Владислав Федорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

БОЙКО Ярослав Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, директор науково-дослідної установи "Інститут історії Південної України"

БОНДАР Вадим Віталійович – аспірант відділу історіографії та спеціальних історичних дисциплін Інституту історії України НАН України

БРЕГЕДА Микола Володимирович – аспірант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

БУНДАК Олена Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Луцького гуманітарного університету

БУРАВСЬКИЙ Олександр Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І.Франка

БУТЕНКО Андрій Петрович – кандидат історичних наук, доцент, декан юридичного факультету Європейського університету

ВЛАСЮК Ігор Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І.Франка

ВОВКОТРУБ Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

ГАЙ-НИЖНИК Павло Павлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

ГЕРІНБУРГ Ольга Вікторівна – аспірантка кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

ГОЛДІНА Світлана Олександрівна – здобувач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

ГОЛИШ Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ГОЛИШ Лариса Григорівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ГОНЧАРЕНКО Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, декан педагогічно-індустріального факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

ГОРІН Микола Олександрович – доктор біологічних наук, професор кафедри ґрунтознавства Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва

ГОРЛО Наталя Віталіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології Запорізького національного університету

ГОЦУЛЯК Віктор Володимирович – доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ГРИГОРЧУК Петро Семенович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ГУР'ЄВА Ольга Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна

ГУСС Крєстіна Согамонівна – аспірант кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ДЕСЯТНІКОВ Олександр Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

ДОВЖУК Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ДОРОШ Тетяна Олександрівна – аспірантка кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

ДРОЗДОВА Олена Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України

ДРУЖКОВА Ірина Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальних наук Одеської державної академії холоду

ДУБІНСЬКИЙ Володимир Анатолійович – старший викладач кафедри всесвітньої історії історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету

ДУДЯК Олег Анатолійович – кандидат історичних наук, асистент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету ім. І.Франка.

ЖУЛКАНИЧ Неля Михайлівна – кандидат історичних наук, докторант Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

ЗАХАРЧЕНКО Марина Василівна – викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

ЗЕМЗЮЛІНА Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ІВАНГОРОДСЬКИЙ Костянтин Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ІВАНЕНКО Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри російської історії, проректор Дніпропетровського національного університету

ІВАЩЕНКО Віктор Анатолійович – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ІГНАТЕНКО Владислав Володимирович – старший викладач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ІРЖАВСЬКА Анжела Петрівна – старший викладач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

ІЩЕНКО Алла Олександрівна – викладач кафедри історії та загальних дисциплін Первомайського інституту Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

КАДЕНЮК Олександр Степанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету

КАЛИНЯК Лев Дмитрович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка

КАНТЕМИРОВА Руслана Михайлівна – аспірантка кафедри українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету ім. М. Остроградського

КАПУСТЯН Ганна Тимофіївна – доктор історичних наук, професор кафедри теорії та історії держави та права Кременчуцького державного політехнічного університету ім. М. Остроградського

КЛЕЙМЕНОВА Наталья Владимировна – аспирантка Оренбургского государственного педагогического университета

КОВАЛЬОВА Наталія Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент в.о. завідувача кафедри історії та українознавства Українського державного хіміко-технологічного університету

КОЛЯСТРУК Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та етнополітики Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

КОНДРАШИН Виктор Викторович – доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой отечественной истории и методики преподавания истории Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского

КОРНОВЕНКО Сергій Валерійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

КОСТИК Євгеній Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри обліку та аудиту економічного факультету Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КОЧЕРГА Вадим Анатолійович – аспірант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

КУДАКТІН Олег Вікторович – аспірант кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова

КУЗЬМІНЕЦЬ Наталія Петрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

ЛАБУЗОВ Вячеслав Александрович – доктор исторических наук, профессор ГОУ ВПО "Оренбургский государственный педагогический университет"

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін і права Черкаського державного технологічного університету

ЛАХАЧ Таміла Олександрівна – асистент кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

ЛЕБЕДЕВА Лариса Витальевна – кандидат исторических наук, доцент кафедры истории и права ПГТА

ЛИСЕНКО Алла Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ЛІСОВСЬКА Ольга Василівна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ЛОБАЧ Катерина Василівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка

ЛОХМАТОВА Алла Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного університету

ЛУК'ЯНЕНКО Володимир Петрович – старший викладач кафедри суспільних наук Горлівського автомобільно-дорожнього інституту Донецького національного технічного університету, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін Донецького національного університету

ЛЮБАНСЬКА Олена Сергіївна – старший викладач кафедри історії України Бердянського державного педагогічного університету

ЛЮБОВЕЦЬ Олена Миколаївна – доктор історичних наук, науковий співробітник Інституту політології і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ

МАГАСЬ-ДЕМИДАС Юлія Іванівна – асистент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету ім. І.Франка

МАЛИНОВСЬКА Таїсія Володимирівна – здобувач кафедри всесвітньої історії Дніпропетровського національного університету

МАСЛАК Володимир Іванович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства Кременчуцького державного політехнічного університету ім. М. Остроградського

МАСНЕНКО Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького

МАХИНЯ Оксана Миколаївна – викладач Черкаського державного бізнес-коледжу

МЕДАЛІЄВА Оксана Захарівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

МЕЛЬНИЧУК Тетяна Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії слов'янських народів Інституту історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

МЕША Володимир Григорович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Донецького інституту підприємництва

МИХАЙЛИК Артур Олександрович – кандидат історичних наук, в.о. доцента кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету

МИХАЙЛЮК Олександр Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, документознавства та інформаційної діяльності Національної металургійної академії України

МИХАЙЛЮК Юрій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

МІНЯЙЛО Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, викладач кафедри економіки Черкаської філії Європейського університету

МОРОЗОВ Анатолій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

НАДЬКИН Тимофей Дмитриевич – доктор исторических наук, доцент кафедры отечественной истории и этнологии Мордовского государственного педагогического института им. М. Е. Евсевьева

НЕСТЕРЕНКО Валерій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету

НЕЧИПОРЕНКО Зоя Вікторівна – кандидат історичних наук, викладач кооперативного економіко-правового коледжу

НІЗОВА Людмила Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України 20-30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАНУ

НОВОСАД Костянтин Богданович – кандидат сільськогосподарських наук, доцент кафедри ґрунтознавства Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва

НОВОСАД Наталія Миколаївна – науковий співробітник кафедри землеробства Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва

НОСАНЬ Наталія Сергіївна – пошукач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ОВСІНСЬКИЙ Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії середніх віків та візантиністики Львівського національного університету ім. І.Франка

ОЛІЙНИК Микола Петрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та країнознавства Хмельницького національного університету

ОЛЯНИЧ В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ОРЕНШТЕЙН Євгеній Георгійович – здобувач Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

ПЕРЕХРЕСТ Олександр Григорович – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

ПЕТРЕНКО Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України

ПИРІГ Руслан Якович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917-1921 рр. Інституту історії України НАНУ

ПІПАН Христина Мирославівна – аспірант Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української аграрної академії наук

ПРИСЯЖНЮК Юрій Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

РАКУ Юрій Григорович – здобувач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького.

РЕЄНТ Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України, завідувач відділом історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАНУ

РОМАНЕЦЬ Людмила Миколаївна – пошукач кафедри історії України, викладач суспільно-політичних дисциплін Вінницького національного університету харчових технологій

РОМАНЕЦЬ Наталя Радомирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Криворізького металургійного факультету Національної металургійної академії України

РОМАНЮК Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського

РОМАЩЕНКО Віталій Васильович – аспірант кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького державного політехнічного університету ім. М.Остроградського.

САВЧЕНКО Олександр Іванович – доктор історичних наук, доцент кафедри українознавства Запорізького національного університету

САКАЛО Олександр Євгенійович – аспірант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

СЕРГІЄНКО Ганна Сергіївна – аспірантка кафедри історії України Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля

СЕРДЮК Ігор Олександрович – аспірант кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г. Короленка

СКИРТАЧ Валентин Вікторович – аспірант Державної наукової сільськогосподарської бібліотеки Української академії аграрних наук.

СКРИПНИК Анатолій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, соціології і політології Подільського державного аграрно-технічного університету

СТАРОДУБЦЕВА Інна Володимирівна – магістр історії Донецького національного університету

СУХУШИНА Олена Вікторівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

СЫПЧЕНКО Алла Викторовна – доктор исторических наук, профессор кафедры отечественной истории и археологии Самарского государственного педагогического университета

ТАРАНЕНКО Олег Миколайович – аспірант кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького.

ТЕМЧЕНКО Андрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ТИХОНЕНКО Дмитро Григорович – доктор сільськогосподарських наук, професор, академік УЕАН, завідувач кафедрою ґрунтознавства Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва

ТКАЧЕНКО Ірина Владиславівна – аспірантка кафедри історії України Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка

ФАРЕНІЙ Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ФЕДОРЕНКО Яніна Анатоліївна – аспірантка кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

ФЕДЬКОВ Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету

ХИСАМУТДИНОВА Равиля Рахимьяновна – доктор исторических наук, профессор, заведующая

кафедрой истории, методики преподавания истории и обществознания Оренбургского государственного педагогического университета

ЧЕРНЕНКО Елизавета Станіславівна – студентка факультету інженерів землевпорядкування Харківського національного аграрного університету ім. В.В. Докучаєва

ЧЕРНЯК Андрій Миколайович – пошукач кафедри новітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ЧИЖ Микола Миколайович – здобувач кафедри всесвітньої історії Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького

ЧУБІНА Тетяна Дмитрівна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ШАМАРА Сергій Олександрович – старший лаборант кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

ШАПОВАЛ Лариса Іванівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка

ШЕВЕЛЬКОВ Анатолий Иванович – кандидат исторических наук, доцент, заведующий кафедрой отечественной истории и экономической теории Коломенского государственного педагогического института

ШЕВЧЕНКО Лілія Миколаївна – аспірант Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

ШЛЯХТИЧ Роман Петрович – аспірант кафедри історії України Криворізького державного педагогічного університету

ЮРОЧКІНА Ірина Геннадіївна – аспірантка Київського національного університету ім. Т.Г.Шевченка

ЯКИМИНСЬКА Любов Вікторівна – аспірантка кафедри історії України Одеського національного політехнічного університету

ББК 63.3 (4Укр) – 283
У – 45

УДК 94 (477) (08)

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН

ВИПУСК 11

(Збірник наукових праць)

Відповідальний за випуск – *к. іст. н., доц. С. В. Корновенко*

Комп'ютерна верстка і макетування – *В. С. Мочалова*

Український селянин: Зб. наук. праць / За ред. А.Г. Морозова. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б.Хмельницького, 2008. – Вип. 11. – 374 с.

Для широкого кола фахівців гуманітарного профілю, викладачів, аспірантів, пошукачів, студентів і всіх, хто цікавиться аграрною історією України.

ISBN 966-7986-12-8

Здано до набору 22.04.2008. Підписано до друку 25.08.2008.
Формат 84х108/16. Гарнітура Times. Папір офсет.
Ум. друк. арк. 74,2. Тираж 500 прим.